

पत्रं	पत्रं
उ विनिमहाधे पदपूर्णध	४५ व. शास्त्रविरहं म्पुसादयति
दि अनेकार्थे	४६ न गतो न शानम् --- ८२
किञ्च विषयकार्थे ...	" निरन्तराग्राहणे नार्थप्रतीतिः .
न किञ्च ननु विञ्च	४७ न च स्वरसंस्कारज्ञानम् ८५
मा प्रतिषेधे गतु सधेव	" निरन्तं विद्यास्थानम् ८६
पदपूर्णध	" तेन व्याकरणतारं
शब्दन् विचिकित्ताधे नूनं	" संपूर्णं भवति "
च पदपूर्णध	" यस्मान्मघ्रा अनर्थकाः
सीपरिमहाधे पदपूर्णध....	५१ तस्मान्निरुक्ताग्रस्य
तः निपातः सर्वनाम च	न प्रयोजनम् "
अर्थनाम च ...	५३ मन्त्राणामानर्थक्ये कारणानि ८७-९१
तस्य दृष्टव्यस्येऽपि निपात-	नियतशचोयुक्तिर्यं निपता-
त्वम्	५६ नुपूर्वत्वं च ८७
ध्यवस्योदाहरणम्	५८ ब्राह्मणकृतो विनियोगः "
यत् समुच्चयार्थे ...	५९-६० अर्थानुपपत्तिः ८८
पदपूर्णलक्षणम् ..	६० विरुद्धार्थत्वम् ८९-९०
कम् ईम् उत् उ पदपूर्णाः	" प्रमाणं प्रयोगः । असंयद्ध-
सर्वे निपाताः प्राप्योऽर्थवन्तः	६१ त्वम् । अत्रिस्पर्धार्थत्वम् ९१
पदपूर्णानां दावये स्थानम्	६२ आक्षेपपरिहारः ९१-९८
कम् ईम् उत् उ इत्ये-	मघ्रा अर्थवन्तः शब्दसा-
तेषामुदाहरणानि !...	६२-६५ मान्यात् ... ९२
इवोऽपि पदपूर्णः	६६ ऋषयर्भिरम्पुदितं कर्मव
नेत् परिभये	६६-६७ समृद्धम् ९३
न चेत् अनुपृष्टे ...	६७ लौकिकेष्वपि प्रयोगेषु
नामान्यास्यातजानि इति	नियतशचोयुक्तिर्यं .
शाकट्यापनो नैरुक्ताश्च	६८ नियतानुपूर्वत्वं च ... ९४
न सर्वान्प्रति गार्थः	" दास्यणेन मन्त्रोक्तमनुयते "
मास्त्रमास्यातजले आक्षेपाः	६९-७६ आस्त्रायवचनान्नानुपपत्तिः ९५
सत्यशब्दस्य व्युत्पत्तिः ।	७५ नापि विरुद्धार्थत्वम् "
आक्षेपपरिहारः ...	७७-८४ लौकिकेष्वपि प्रयोगेषु

	पत्रं		पत्रं
अतिशयोक्तिः ...	९६	अर्थमवलम्ब्य कदा कदा	
युद्धप्रवादः केवलं रूपकम्	११	निर्वचनं कर्तव्यम्	१२२
जानन्तमभिवादयते	-	निर्वचनाय कदा कदा	
स्वगोत्रमभिवदन्....	९७	अक्षरसामान्यमपि	
लौकिकेऽपि प्रयोगेषु गुणवादः	११	आश्रयणीयम्	१२३
मन्त्रा अविस्पष्टार्था		सर्वथा निर्वचनं कर्तव्यमेव	१२३
इति अज्ञा वदन्ति	११	नामोत्पत्तेः प्राक् धातुषु	
भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति	९८	नानाविध अकल्पनीयश्च	
निरुक्तशास्त्रादेव पदज्ञानम्	१००	विपरिणामो भवति	१२४
पदज्ञानमर्थावलम्बि	११	धातूनामादेः उपवाया	
संहितालक्षणम् ...	१०३	अन्त्यस्य च लोपः	१२५
दैवतज्ञानं निरुक्तादेव	१०५	उपधाविकारः	१२५-१२६
लिङ्गज्ञानमार्कचिह्नकरम्	१०५-१०७	वर्णलोपः	१२६-१२७
ज्ञानप्रशंसा अज्ञा-		आदिविपर्ययः	१२७
ननिन्दाच	१०७-११३	आद्यन्तविपर्ययः	१२७
साक्षात्कृतधर्मभिरसाक्षा-		अन्तव्यापत्तिः	१२८
त्कृतधर्मभ्यो मन्त्रदानम्	११४	वर्णोपजन.	१२८
सौकर्येणोपदेशग्रहणाय		सप्रसारणम्	१२९-१३०
असाक्षात्कृतधर्मभिः		भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगम-	
वेदाना वेदाङ्गाना च		शब्दव्युत्पत्तिः	१३०
समाप्नानम्	११५	नैगमेभ्यश्च भाषिकशब्दव्युत्पत्तिः	१३१
निघ-टुसामान्यायस्य		केषुचिदेशेषु कानिचिदाख्या-	
प्रकरणत्रयम् ...	११५-११६	तानि प्रयुज्यन्ते केषुचित्	
नैघण्टुकम् ...	११६	तज्जातानि नामानि...	१३१-१३२
एकपदिकम् ...	११	तद्विताना निर्वचनम्	१३३-१३५
द्वयम् ...	११	सामासिकादानां च	१३६-१३८
नैघण्टुकं देवतानाम् ...	११६-११८	निर्वचनं कदा न कर्तव्यं	१३८
दैवतसंज्ञाया अर्थः ...	११९	कस्मै च न कर्तव्यम्	१३९
निघण्टुनैघण्टुकशब्दयोरर्थः	११	कस्मै कर्तव्यम्	१४०
द्वितीयोऽध्यायः ।		कुशिष्या	
सरलं निर्वचनम्	१२१	मुशिष्या	१४१-१४२

	पत्रं		पत्रं
गौः	१४४	इन्द्रस्य न कोऽपि शत्रुः	१७७
गोशब्दस्य पयोऽर्थे प्रयोगः	१४४-१४५	मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु च मेघः	
अधिपवणचमर्थे ...	१४५	अहिरित्यभिधीयते	१७९
चर्मश्लेष्मार्थे	१४६	उपा रात्रेरपरः कालः	१८२-१८४
स्त्रावश्लेष्मार्थे	"	कृष्णम् अहः = रात्रिः...	१८६
ज्यार्थे ...	१४७	शुक्लम् = दिवसः	"
आदित्यार्थे	१४८-१४९	उपरः = मेघः	१८८
आदित्यस्य सुपुष्पनामा र-		सरस्वती नदी	१९१
श्मिः चन्द्रमसं दीपयति	१४९-१५०	अस्यामृचि सरस्वत्या नदीत्वे	
सोऽपि गौरुच्यते ...	१५०	मैत्रायणासंहितया विरोधः	१९२
सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते	१५१	सूक्तेषु नद्यः प्रायशो नैव-	
संदेहपदानि एकार्थानि चेत्		ण्टुकवृत्तिं भजन्ते ।	
सामान्यक्रियया निर्व-		प्राधान्येन कचित्प्रयोगः	१९३
क्तव्यानि नानार्थानि		प्राधान्ये उदाहरणम्	१९४-१९५
चेत् नानाक्रियाभिः	१५२	नदीविश्वामित्रसंवादः	१९४-१९८
निर्गतिः कृत्वापत्तिः पृथिवी च	१५२-१५५	दधिका देवता अश्वध्व ...	१९८
मन्त्रेषु वर्तमानाः शब्दा		अश्ववाची दधिकाशब्दः	१९९-२००
नानार्थख्यापने समर्थाः	१५५	तृतीयोऽध्यायः ।	
देवताज्ञाने शाकपूजोरभिमानः	१५६	प्रजा जनयितुरेव	२०४-२०५
अस्यामृचि वर्तमानाहं का-		अन्यज.योदरसंभृतं नैव स्वापत्यम्	२०६
देवतेति देवतायाः प्रश्नः	१५६-१५८	दुहिता दायाद्यमर्हति ...	२०८-२१०
समुद्रशब्दस्य द्वायर्थौ ...	१६१	अङ्गादङ्गादित्यनेन अविशेषेण	
देवापिशंतनुकथा	१६१-१६५	पुत्राणामिति मनुवचनेन	
आदित्यस्य आदित्य इति		च दुहितरोऽपि पुत्राः	२०९-२१०
सूक्तभाक् नाम अल्पप्रयोगम्	१६७	नेत्येके । यस्मात्त्रोणां दानवि-	
अन्या अपि देवता आदित्य		क्रपातिर्गर्गा विद्यन्ते	२१०-२११
इत्यभिधीयन्ते	१६८-१७०	पुंसोऽपीत्येके....	२११-२१२
काष्ठाः = आपः	१७६	शासद्बहिरितीयमृक् अत्रातृमतीपरा	२१२
दृशो मेघ इति नैरुक्तः ...		अत्रातृकाया विवाहनिषेधः	२१४-२१७
स्वाष्ट्येऽमुर इत्यैतिहासिकाः	१७७	अङ्गादङ्गादित्यत्र दुहितुः	
		पुत्रत्वं गौणम्	२१९

पत्रं	पत्रं
मनुवचनमभ्रातृमतीपरम् २१९	तिरः सतः..... : ... २७५
न जामये तान्द इत्यनेन	त्रः २७६
स्त्रिया रिक्थप्रतिषेधः . . २१९-२२०	नेमे २७७
ज्येष्ठं पुंस्त्रियै इत्येके . . . २१९	श्रक्षः २७८
के पञ्चजनाः २२३-२२४	स्तुभिः २७८
खड्गः सप्तखलसंग्रामखलयोः २३२	वयः उपजिह्विका २७८-२७९
तडित् अन्तिकाभिधायि	ऊर्जरम् २७९
वधाभिधायि च २३५	कृदरम् २७९-२८०
कुत्सो वज्र ऋषिश्च २३८	रम्भः २८१
गार्ग्यकृतम् उपमालक्षणं यास्क-	पिनाकः २८१-२८२
कृतं च २४६	मेनाः २८२
यथेति कर्मोपमा २५०	प्राः २८२-२८३
उपमार्थे 'न' २५२	शेषः वैतसः २८४
'चित्' २५४	अया एना २८५-२८६
'आ' २५५	सिपक्तुं... .. २८६
आदित्यो जारः २५६-२५७	सचते २८७
मेघ इति भूतोपमा २५८	भ्यसते रजते २८७
अग्निरिति रूपोपमा २५९	चतुर्थोऽध्यायः ।
उपमार्थे धा २६०	ऐकपदिप्रकरणविषयः २९३
'तं प्रत्यथा' इत्य. का देवता २६०-२६१	जहा २९४-२९५
वत् इति सिद्धोपमा २६२	निधा २९६-२९७
रुद्धोपमा अर्थोपमा ... २६४-२६५	शिताम ... २९८-३०१
काकादिनामानि शब्दानु-	अनवगमस्य दश कारणानि ३०१
कृतिमूल्यानि २६५	अनवगमप्रकाराः ... ३०१-३०२
न शब्दानुकृतिरित्यौपम्यवः २६५-२६६	मेहना ३०३
द्विष्टा उत्तराणि नामानि २७२	दमूनाः ३०४-३०५
प्रतिषेधे... : ... :... २७२-२७३	मूयः ३०६-३०८
अभीके २७३	ब्रह्मेतिहासमिश्रम् ऋद्धमिश्रं
दधम् । अभ्रकम् २७४	गाथामिश्रं च भवति ३०८
	इतिरिः ३०९-३१०

	पत्रं		पत्रं
वाहिष्ठः	३८७	आ	४१७-४१८
दूतः	३८८	दुन्नम्	४१९
वावशानः	३८८-३८९	पवित्रम्	४२०-४२२
वार्धम्	३८९-३९०	तोदः	४२३-४२४
अन्धः	३९२	स्वश्वाः	४२४-४२५
असश्चती	३९२-३९४	शिपिविष्टः	४२५-४२७
विनुष्यति	३९४	आष्टुणिः	४२८
तरुष्यति	३९५	पृथुजयाः	४२९
भन्दते	३९६-३९७	अथर्युम्	४३०
भन्दना	३९७-३९८	काणुका	४३१-४३२
आहनाः	४०१-४०२	सरांसि त्रिशतम्	४३२-४३४
नदः	४०२	अधिगुः	४३४-४३८
सोमो अक्षाः	४०२-४०३	आङ्गूयः	४३८-४३९
श्वात्रम्	४०३-४०४	आपान्तमन्युः	४४०-४४१
ऊतिः	४०४-४०५	इन्द्रस्य ऋजीपितृम्	४४१-४४२
हासमाने	४०५	ऋजीपं धानाश्च हयोः	
पङ्क्तिः	४०६-४०७	इन्द्रस्य च भागः	४४३
ससम्	४०७-४०८	रमसा	४४४
द्विता	४०८-४०९	उर्वशी	४४५-४४८
त्राः	४०९-४१०	अप्सरा अप्सः	४४५-४४७
वराहः	४१०-४११	वयुनम्	४४०-४४१
वराहवः	४११-४१२	वाजपत्यम् वाजगन्ध्यम्	४४१
स्वसराणि	४१२	गन्ध्यम्	४४२
शर्याः	४१३-४१४	गन्ध्यतिः	४४२-४४३
अर्कः	४१४-४१५	कौरवाणः	४४३
पविः	४१५-४१६	तौरयाणः	४४३-४४४
वक्षः	४१६-४१७	अहुयाणः	४४४
सिनम्	४१७-४१८	हरयाणः	४४४-४४५
सचा	४१८-४१९	आरितः	४४५
चित्	४१९-४२०	त्रन्दी	४४५-४४७

			पत्रं		पत्रं
ब्रह्मतिः	४५८	विस्तुहः	...
निष्पपी	४५९	वीरुधः	...
सूर्णाशम्	४५९-१६०	नक्षदाभम्	...
क्षुम्पम्	४६१	अस्कृधोयुः	...
निचुम्पुणः	४६२-४६३	निशृम्भाः	...
पदिः	४६३-४६४	वृबदुक्थः	...
पादुः	४६५-४६६	क्रदूदरः	...
वृकः	४६६-४७१	क्रदूपे	...
जोपवाकम्	४७२	पुलुकामः	...
कृत्तिः	४७२-४७३	असिम्बती	...
श्वत्री	४७३-४७४	कपनाः	...
ससम्	४७५-४७७	भाकजीकः	...
कुटस्थ चर्षणिः	४७७-४७८	क्रजानाः	...
शम्भः	४७८	जृणिः	...
केपयः	४७८-४८०	ओमना	...
सूतुमाकूपे	४८०-४८१	उपलप्रक्षिणी	...
अंसत्रम्	४८२	उपसि	...
काकुदम्	४८३-४८५	प्रकलवित्	...
वीरिटम्	४८६-४८७	अम्पर्थयज्वा	...
अच्छ परि ईम् सीम् एनम्	४८७	ईक्षे	...
एनाम्	४८८	क्षोणस्य	...
सृणिः	४८८	अस्मे	...
पष्ठोऽध्यायः ।				पाथः	...
आशुनुक्षणिः	४९०-४९२	सधीमनि	...
आशाम्यः	४९२	सम्पथाः	...
काशिः	४९३	विद्यानि	...
कुणारम्	४९३-४९४	श्रायन्तः	...
अलातृणः	४९५	वाशीः	...
सल्लुकम्	४९६-४९७	अजीगः	...
कण्यम्	४९७	अमूरः	...

	पत्रं		पत्रं
शोशमानः	५२७-५२८	जञ्जतीः	५५२
कृपा	५२८-५२९	अप्रतिष्कृतः	५५२-५५३
विजामातुः	५२९-५३०	शाशदानः	५५३
ओमासः	५३१	सृप्र	५५४
सोम्यनम्	५३१-५३२	सुशिप्रः	५५५
अनवायम्	५३२-५३३	शिप्रे	५५५
किभीदिने	५३३-५३४	रंसु	५५६
अमत्रान्	५३४-५३५	द्विवर्हाः	५५६
अमीवा	५३५	अकः	५५६-५५७
दुरितम्	५३५-५३६	उराणः	५५७
अप्या	५३६	स्तिपाः	५५८
अमतिः	५३६-५३७	स्तिपाः	५५८-५५९
शुधी	५३७-५३८	जुवाह	५५९-५६०
पुनर्विः	५३८-५३९	जुरुथम्	५६०
रुन्त	५३९-५४०	कुलिशम्	५६०-५६१
हेशादमः	५४०-५४१	तुञ्जे	५६१
सुदत्रः	५४१	वर्हणा	५६२
सुनिदत्रः	५४१-५४२	ततनुष्टिः	५६२-५६३
अनुष्क	५४२	इलीत्रिशः	५६४-५६५
तुनिणिः	५४३	कियेधाः	५६५-५६६
मिर्वणसे	५४३-५४४	भूमिः	५६६
असूते सूते	५४४-५४५	विष्पितः	५६७
अभ्यक्	५४५-५४६	तुरीयम्	५६७-५६८
यादरिम्न	५४६-५४७	रास्यी	५६८-५६९
जारयायि	५४७	कञ्जतिः	५६९
अप्रिया	५४८-५४९	श्रजुः	५७०
चनः	५४९-५५०	प्रतदसु	५७०-५७१
पचता	५५०	हिनीत	५७१-५७२
शुरुधः	५५१	चोष्क्यमाणः	५७२-५७३
अमिनः	५५१-५५२	चोष्क्यते	५७३-५७४
		मुमत्	५७४-५७५

दिविष्टि	पत्रं	पत्रं			
दूतः	}	...	५७५	परानरः	५७६
जिन्वनिः		...	५७६	त्रिविर्दती	५७६-५७७
अमत्रः	५७७	कस्तुरी	५७७-५७८
मार्चोपमः	५७७-५७८	दनः	५७८
अनर्शरातिम्	५७८	शरारः	५७९
अनर्वा	५७८-५७९	इदंयुः	५७९-६००
असामि	५७९-५८०	कीकटेयु	६००-६०२
गल्दया	५८०-५८२	वुन्दः	६०२-६०४
जल्हवः	५८२	वुन्दम्	६०४
वकुरः	५८३-५८४	किः	६०४-६०५
बेकनाटान्	५८४	उल्लवम्	६०५-६०६
अभिधेतन	५८५-५८६	मर्वातम्	६०६-६०७
अंहूरणम्	५८६	टिप्पणी	१-२२८
अंहुरः	५८६-५८७	मुद्रणानन्तरं येषां मू-	
वत	५८७-५८८	लमुपलब्धं तानि	
वाताप्यम्	५८८-५८९	स्थलानि	२ ९
चाकम्	५८९-५९०	अद्यापि येषां मूलम-	
वायः	५९०-५९१	नुपलब्धं तानि	२३०
रथर्यति	५९१	निरुक्ताध्यायखण्डानां	
असक्राम्	५९२	स्थाने आदेष्टव्या-	
आधवः	५९२-५९३	नां पत्राणां पङ्क्ती-	
अनवग्रयः	५९३	नां चाङ्कानां	
सदान्वे	५९३-५९४	शुद्धिपत्रकम्	२३०-२३१
शिरिम्बिठः	५९४-५९६		१-१८

संस्करणायोपयुक्तानां पुस्तकानां वर्णनम् ।

अस्य ग्रन्थस्य संस्करणेऽधोवर्णितानि पुस्तकान्युपायुज्यन्त । निरुक्त-
मूलसंशोधनार्थमुपयुक्तानां पुस्तकानां क. ख. छ. त. द. ङ. ध. ध.
ठ. ड. इति चिह्नानि । क. ख. इति वङ्गवर्गः । छ. त. द. इति
गुर्जरदेशीयः । ङ. ध. ध. ठ. ड. इति महाराष्ट्रीयः ।

ख. पण्डितसत्यव्रतसामाश्रमिभट्टाचार्यैः 'त्रिष्टिओथेका इंडिका'-
ग्रन्थावलम्बे संशोधितं कलिकात्तानगयां येषूक्तिस्त १८८२-१८९१
चर्षेण भागशो मुद्रितं प्रकाशितं च ।

क. पण्डितकुलपातिना घी. ए. उपाधिभारिणा श्रीजीवानन्दविद्या-
सागरभट्टाचार्येण संस्कृतं प्रकाशितं च । द्वितीयसंस्करणं स्वित्स्वदे
१८९१ । इदं ख. पुस्तकस्य सर्वशोऽनुकरणम् । अस्मिन्वर्गे गुर्जरमहा-
राष्ट्रीययोर्मिश्रणं दृश्यते ।

छ. हस्तलिखितम् । पूर्वपट्कं ७८ पत्रात्मकम् । सन्वत् १७८८
नामायशुदि ६ गुरौ नागरझातिय आचार्यश्रीपजीभाईतस्तुतसामलेन
लिखितं । श्रीनवानगरमये लिखु छे । सन्वत् १८४१ केनाप्यन्येन
लिखितम् । उत्तरपट्क ९७ पत्रात्मकम् ; संवत् साधिवमुभयर्षे शुरु-
मासे सिते दले राकायां जीववारेण लिपितमिदं पुस्तकम् । सन्वत् १८४६
ज्येष्ठमासि वैजनाथेन भूषितम् । हस्ताक्षरं स्पष्टम् । पुस्तकमानन्दश्रम-
स्थम् । क्रमाङ्कः ६५८० ।

त. हस्तलिखितम् । पूर्वपट्कं ८३ पत्रात्मकम् । शिवप्रसादेन लि-
खितम् । संवत् १७४० वर्षे आपाढ्यद '॥' दने लिखितम् । उत्तरपट्कं
९३ पत्रात्मकम् । अपूर्णम् । लेखनपद्धतिः प्राचीना प्राङ्मात्रका यथा
।मधावी = मेधावी । स्पष्ट स्थूलाक्षरं च । डेक्कनकाण्डेजस्थम् । अधुना
भाण्डारकरसंशोधनसंस्थायां वर्तमानम् । क्रमाङ्कः १८८१-८२ ।

द. हस्तलिखितम् । १५७ पत्रात्मकम् । अतिस्तुन्यधायमरस्य
ग्रन्थान्तं यावत् पत्रसंख्या २१ । अनन्तमुत्तमिनामुत्तमोपालकस्य पुस्तकम् ।
त्रिोदि गिरिजागङ्गमुत्तमं पुस्तकम् । इति संस्करणवर्णनम् ।

अतीव-जीर्णम् । प्राह्मात्रकम् । डेक्कनफालेजस्थम् । अधुना भाण्डारक-
संशोधनसंस्थायां वर्तमानम् । क्रमाङ्कः १८८६ ९२ ।

ड. हस्तलिखितम् । पूर्वपट्कं ७९ पत्रात्मकम् । महादेवभट्टात्मज-
गोविंदभट्ट फणसेन लिखितम् । उत्तरपट्कं ८१ पत्रात्मकम् । तेनै-
लिखितम् । शके १७३०. ईश्वरनामसंस्कृतस्य माधवशुद्धद्वितीयायां संपू-
र्णम् । आनन्दाश्रमस्थम् । क्रमाङ्कः ४१९,५-९६ ।

ध. हस्तलिखितम् । पूर्वपट्कं ८० पत्रात्मकम् । शके १७०७
विश्वामुनामसंस्कृतस्य चैत्रशुद्धचतुर्थायां पटवर्धनोपनामककेशवभट्टात्मज-
महादेवेन लिखितम् । उत्तरपट्कं ९१ पत्रात्मकम् । शके १७०७
विश्वामुनामसंस्कृतस्य अधिकचैत्रशुद्धचतुर्थायां तेनैव लिखितम् । नाशिक-
नगरस्थात्तद्वंशजान्मया संपादितम् ।

घ. मुम्बापुर्यां निर्णयसागरस्य खण्डे मुद्रितं शके १८१३ ।

गुर्जरपाठो महाराष्ट्रपाठो द्विष्वसनीयो दुर्गाचरणेण प्रायः स्वीकृतश्च ।
गुर्जरपाठस्य खण्डविभागो महाराष्ट्रपाठस्य खण्डविभागाद्विभक्तः । त. द.
पुस्तकयोः पादे पादे प्रथमो द्वितीय इत्यादयः खण्डाङ्का दीयन्ते । न
तथा छ. पुस्तके पादविभागे वर्तमानेऽपि । तत्राप्याद्यादारभ्य समाप्तिं
यावत्प्रथमो द्वितीय इति खण्डगणना । क. ख. पुस्तकयोः पादविभागः
खण्डाश्च गुर्जरपाठसदृशाः । किंतु तयोः छ. पुस्तकस्य खण्डगणना
() एतादृशचिह्नमध्ये लिख्यते । छ. त. द. पुस्तकेषु खण्डशृ-
ङ्खला न दीयते । सा क. ख. ड. ध. घ. ठ. ड. पुस्तकेषु अव्यायान्ते
पठनसाहाय्यार्थं दीयते । ड. ध. घ. ठ. ड. पुस्तकेषु प्रादविभागो
न प्रसिद्धः ।

निरुक्तवृत्तिसंशोधनार्थमुपयुक्तानि पुस्तकान्यधो वर्ण्यन्ते ।

क. ख. एतयोर्भुद्रयादिवर्णनं प्राग्दर्शनमेव । एते भैव विश्वसनीये
प्रमादप्रचुराद्यत्रतत्रानवधानतः दोषाश्च । अनवधानतादोषा असंख्याताः
कदा कदापिहास्याश्च । तेषामुदाहरणानि ।

शुद्धं	प्रामादिकं	पङ्क्तिः
साकस्यं	साकस्यं	(निरु० पत्रं ६ । २१) ।
अप्यविचक्षिते	अर्धविचक्षिते	(९ । १ ।

दर्शयन्ति	वर्पयन्ति	(९ । ११)
व्यापि	अधापि	(१२ । १)
वसन्ती	च सन्ती	(१४ । ३)
निर्देष्टुं	निर्दिष्टुं	(१४ । ३)
स कृतप्रत्ययोपजनितेन	सकृतप्रयोजयति तेन	(१५ । २४)
कथं	वायं	(२१ । ८)
बुद्धितत्त्वे	बुद्धित्वे	(२३ । ११)
वेदेषु	वेदेषु	(२५ । ६)
आध्यायते	अर्थायते	(३२ । १३)
यामी	आमी	(४३ । ९)
ब्राह्मणं	बाह्यं	(९८ । १७)
उणादि	गुणादि	(८६ । ८)
द्रव्यादिद्रव्यं	द्रष्टव्यं	(१३५ । २)
गौरन्यद्रव्यमयी	गौरन्यद्रव्यमपि	(१४७ । २)
न पति	नयति	(२१३ । १३)
मष्टते	अष्टयते	(२४७ । १९)
एतद्वयः	एतद्वयः	(३५ । १४)
भक्षणाधी	लक्षणाधी	(४४७ । १)

एतादृशा दोषाः शतश उपलभ्यन्ते । ते न केवलमनवधानतामूलाः ।
अज्ञानमपि यत्र तत्राविष्क्रियते । कदा कदा पङ्क्तयोऽपि गलिता
दृश्यन्ते । यथा

पत्रं	पङ्क्तयः
३९	१८-२०
८७	१४-१६
८७	२५
१०४	२२-२५
१५४	२२-२६
१५५	१-५
१५७	११-१२
१७७	२१-२२

अतीव-जीर्णम् । प्राङ्मात्रकम् । डेक्कनकालेजस्थम् । अधुना भाण्डारक-
संशोधनसंस्थायां वर्तमानम् । क्रमाङ्कः १८८६-९२ ।

ड. हस्तलिखितम् । पूर्वपट्कं ७९ पत्रात्मकम् । महादेवभटात्मज-
गोविंदभट्ट फणशेन लिखितम् । उत्तरपट्कं ८१ पत्रात्मकम् । तेनै-
लिखितम् । शके १७३० ईश्वरनामसत्रसरे माघशुद्धद्वितीयायां संपू-
र्णम् । आनन्दाश्रमस्थम् । क्रमाङ्कः ४१९५-९६ ।

ध. हस्तलिखितम् । पूर्वपट्कं ८० पत्रात्मकम् । शके १७०७
विधावसुनामसंवासेरे चैत्रशुक्लपञ्चम्यां पटवर्धनोपनामककेसवभट्टात्मज-
महादेवेन लिखितम् । उत्तरपट्कं ९१ पत्रात्मकम् । शके १७०७
विधावसुनामसंवासेरे अधिकचैत्रशुद्धचतुर्थां तेनैव लिखितम् । नाशिक-
नगरस्थात्तदंशजान्मया संपादितम् ।

ध. मुम्बापुर्यां निर्णयसागरसञ्चलये मुद्रितं शके १८१३ ।

गुर्जरपाठो महाराष्ट्राठ-द्विधसनीयो दुर्गाचार्येण प्रायः स्वीकृतश्च ।
गुर्जरपाठस्य खण्डविभागो महाराष्ट्राठस्य खण्डविभागाद्विभक्तः । त. द.
पुस्तकयोः पादे पादे प्रथमो द्वितीय इत्यादयः खण्डाङ्का दीयन्ते । न
तथा छ. पुस्तके पादविभागे वर्तमानेऽपि । तत्राध्यायादारभ्य समाप्ति-
यावत्प्रथमो द्वितीय इति खण्डगणना । क. ख. पुस्तकयोः पादविभागः
खण्डाध्व गुर्जरपाठसदृशाः । किंतु तयोः छ. पुस्तकस्य खण्डगणना
() एतादृशचिह्नमध्ये लिख्यते । छ. त. द. पुस्तकेषु खण्डशृ-
ङ्खला न दीयते । सा क. ख. ड. ध. घ. ठ. ड. पुस्तकेषु अध्यायान्ते
पठनसाहाय्यार्थं दीयते । ड. ध. घ. ठ. ड. पुस्तकेषु पादविभागो
न द्रष्टि ।

निरुक्तवृत्तिसंशोधनार्थमुपयुक्तानि पुस्तकान्यधो वर्णयन्ते ।

क. ख. एतयोर्मुद्रणादिवर्णनं प्राप्तसमेय । एते नैव विश्वसनीये
प्रमादप्रचुरार्थवत्रतत्रानवधानत दोषाश्च । अनवधानतादोषा असंख्याताः
कदा करोपहास्याश्च । तेषामुदाहरणानि ।

शुद्धं	ग्रामादिकं	पङ्क्तिः
साकल्यं	साकल्यं	(निरु० पत्रं ६ । २३) ।
अभ्यविवक्षिते	अर्थविवक्षिते	(९ । १ ।

यणीसंहिताया नामापि न श्रुतमिति स्पष्टम् । अहो धाष्टर्यम् ।

४४५ २०-२४ 'यदेनः०' इत्यस्य य० वा० सं० ३ । ४५ (३० । १७ इति प्रमादः) इति मूलं दीयते । किंतु तत्र 'अप्सः' शब्दो नास्ति ।

४५३ २०-२२ 'जातं यत्त्वा०' इत्यस्य मूलं नोपलभ्यते । क. ख. पुस्तकयोः 'ऋ० सं० ३ । ११ । ८' इति दीयते । किंतु तौरयाणशब्दो न केवलं तस्यामृचि सर्वस्यामपि ऋक्संहिताया न वर्तते । अहो सत्यव्रतानां सत्यप्रियता । 'जातं यत्त्वा०' इति ऋगर्धमेव ३ । ५१ । ८ इत्यत्र ।

५१९ १४ 'आ नो भर०' इति ऋच्यपि तैर्धाष्टर्यं कृतं यत् 'धीमहि' इति पदं 'दधीमहि' इति विपरिणामितम् ।

९८ २१-२२ 'इति प्रभिन्नेषु०' इति श्लोका दुर्गाचार्यैः प्रतिपक्ष-हेतुनिराकरणजनितया अभिमानस्फूर्त्या रचितः विद्वद्भिः सत्यव्रतैर्गद्यवाक्यमिति लिखितः ।

११६ १६ 'अथ पुनर्यत्र० प्रायेण चिन्त्यते' इदं दैवतप्रकरण-संबद्धं वाक्यं 'अनुपङ्गतोऽन्यत् किञ्चित्' (पङ्क्तिः १४) इत्यस्यानन्तरं 'तदेतदेवं०' (पङ्क्तिः १४) इत्यस्य नैगमप्रकरणसंबद्धप्रकरणमिति कृत्वा स्थाप्यते । किमिदमज्ञानमनवधानता वा ।

कृमिपूर्णं बदरमिव दोषपूर्णमिदं संस्करणं सर्वथैव त्याज्यं नैवानुकरणीयम् । क. पुस्तकं ख. पुस्तकं दासबदनुकरोति । ख. दोषान्गुणत्वेन गृह्णाति । कदा कदा 'दृष्टव्यत्वात्' इत्यत्र 'दृष्टान्वयत्वात्' (५७ । ३) इति लिखित्वा स्वबुद्धिं प्रकाशयति । हस्तलिखितं न किञ्चनापि निरुक्तवृत्तिपुस्तकमयं दोषरुणं भवेत् । अहो व्यर्थः प्रयासः सत्यव्रतजीवानन्दभट्टाचार्याणाम् ।

ग. च. ज. पुस्तकानि गुर्जरवर्गीयाणि ।

ग. हस्तलिखितम् । आनन्दाश्रमस्थम् । क्रमाङ्कः ६५८१ । अष्टमा-ध्यायस्यानन्तरं 'सं । १८७४ ना नैनाय शुद्ध ८ बुधे लि०' नव-

१७८	१
२१९	१२-१३
२८८	२-५
२९३	२०-२१
४१६	२-४
५९१	१-३

एतादृशि गालितोदाहरणान्यन्यान्यपि सन्ति ।

कदा कदा मूलवृत्तावविद्यमाना अपि शब्दा वृत्तावन्तर्भाव्यन्ते ।

यथा

पत्रं पङ्क्तिः

- २७४ १ इत्यत्र ' अधि धन्वसु ' इत्यनन्तरं ' धनुःष्वधिरोमिताः नभन्तां हिंस्यन्ताम् ' ।
- ४८० ३-८ अत्र ' प्रथमा० वा प्रायन् ' इत्यस्य स्थाने सायणभाष्यं दीयते ।
- ४४ १६-१८ ' वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ' इत्यस्य मूलं य० वा० सं० ९।७ दीयते । तत्र तु ' वातो वा मनो वा ' इति ऋच आरम्भः ।
- १५८ १७-१८ ' वक्ष्यति हि ' इत्यादेर्निरुक्तमूलं ७।२८ । क. ख. पुस्तकयोस्तु १२।२।८ अथवा १२।१९। अस्मिन् खण्डे १२।१९ इत्यत्र ' तमकुर्वन् ' इति नास्ति । तस्मात्तत्र अत्र क. ख. पुस्तकयोर्न पठितम् ।
- २७८ २१-२२ ' यद्वपु० ' इत्यस्य मूलं तैत्तिरीयसंहिता न तु ऋक्संहिता यस्मात्तत्र ' तज्जुपस्य यविष्ठय ' इति नास्ति (ऋ० सं० ८।१०२।२१) । क. ख. पुस्तकयोः ' तज्जुपस्य यविष्ठय ' इति त्यक्तं तथा ' तैत्तिरीयके पठ्यते ' इति दुर्गवृत्तिस्थाः शब्दा अपि ।
- ४२० २१-२३ ' वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिपुतः । देवो देवेभ्यः पवस्व वेपां भागोऽसि ' (य० वा० सं० ७।१) ॥ एतत् ' रदनयः पवित्रमुच्यन्ते ' इत्यस्योदाहरणं दीयते । अत्र पवित्रशब्दः क. वर्तते । संस्करणकारैर्मन्त्रा-

कुट्टयतः	कुहयतः	(३५२ । १५)
*रप्यनवगमः	*रथनवगमः	(३८५ । १९)
श्वस्तनं	दस्तनं	
सिपाधयिषितत्वात्	सिप धयिषितत्वात्	
पुनः सूत्रं	पुनः स्तत्रं	

किंतु एकमपरस्यानुकरणमिति वक्तुं न शक्यते यस्मात् ज. पुस्तके वर्तमानाः केचित्प्रमादाः ग. पुस्तके न दृश्यन्ते ग. पुस्तके च वर्तमानाः केचित् ज. पुस्तके । पत्रं ८ पाठभेदः ४ अयं प्रामादिक-पाठो ज. पुस्तके एव वर्तते ।

च. हस्तलिखितम् । आनन्दाश्रमस्थम् । क्रमाङ्कः ३५७९ । अतीव जीर्णम् । अध्यायस्याध्यायस्य प्रायशः पृथक्पत्रसंख्यानम् । सर्वग्रन्थस्य पृष्ठसंख्या ४०४ । अष्टमाध्यायस्यान्ते ' गङ्गाधरोऽस्मिन्लिखिते तु भाष्ये व्यासस्य पूजां महतीं चकार । वेश्मान्तरागस्य विवृत्य नेत्रे पारुष्यमुक्त्वा स्वगृहं जगाम ' । नवमाध्यायस्यान्ते ' अस्मिन्नध्याये व्याख्याता ऋचः ७० । संवत् षोडशशतसप्ततृदशतमे (१६३७) संवत्सरे वैशा-
पस्य सिंहे पक्षे त्रयोदश्यां रविवासरे । जगन्नाथेनाथं निरुक्ताध्यायो स्वह-
स्तेन धर्मार्थं लिपित्वा प्रदत्ता ' । कलात्तमायालवकात्तमूर्तिः कलाकण-
द्वेणुनिनादरम्यः । श्रितो हृदि व्याकुलयंस्त्रिलोकां श्रियेऽस्तु गोपीजन-
वल्लभो वः ॥ १ नृनमःपुनःकटाक्षपातने कारणं भवति भक्तिरञ्जसा ।
तच्चतुष्टयफलाप्तये ततो भक्तिमानधिकृतो हरौ गुरौ ' । एकादशाध्यायान्ते
ग्रन्थसंख्या १५५६ अस्मिन्नध्याये व्याख्याता ऋचः १७० अध्यायपट्टके
ऋच ४६० पूर्वार्धे ऋक्संख्या इति । संवत् १६३७ वर्षे कार्तिक-
वदि ४ बुधे श्रीवृद्धनगरे भटश्रीगङ्गाधरेण लिखितम् । चतुर्दशाध्या-
यान्ते ' अमुमध्यायं द्विवेदि श्रीः कीकासृनुर्गोक्षिणाल्यमट्टश्रीगङ्गाधरस्याव-
लोकनार्थं श्रीविश्वात्मनः प्रीत्यर्थं च महादेवोऽलेखीत् । अष्टादशाध्या-
यान्ते ' स्वस्तिश्रीनृपविक्रमसमयातीतसंवत् १६३७ वर्षे कार्तिकवदि २
दिने । यादिसं पुस्तकं द्रष्टव्यं तादिसं लिपितं मया । च्छुद्धमशुद्धं वा
मम दोषो न विद्यते ' । अन्यपत्रस्य पश्चाद्भागे ' यज्ञेश्वरदीक्षितवडली-
करस्येदं पुस्तकं । मोडक नारायणभट्टस्येदं ' । लेखनपद्धतिर्गुजरी ।
पञ्चान्मात्रा । ' उपसर्गः ' निर्गमनं ' ' मार्गाणां ' एते शब्दाः ' उप-

भाष्यायस्यानन्तरं ' सं । १८७४ ना ज्येष्ठ शुद्ध १४ बुधे श्रीभुज-
नगरवीरहमध्ये लि० ॥ नैरुक्तस्य भाष्यम् । वोरा श्रीकण्वाजीकस्य
पुस्तकोपरि पं । गोपीनाथ । ' पञ्चदशाध्यायस्यानन्तरं ' सं । १८७४
ना चैत्रवदि १ भौमवासरे लि । त्रवाटि कचरासुत गोविन्दजीयेन श्रीहाट-
केश्वरसंनिधौ । ' सप्तदशाध्यायस्यानन्तरं ' समाप्ता इयं निरुक्तभाष्य-
वृत्तिः । सं । १८७४ फाल्गुन शुद्ध ५ प्रारंभ चैत्र शुद्ध समाप्तिः ।
वोरा कल्याणजीना पुस्तकोपरि लि० ' इति लेखनकलो दीयते ।
अध्यायस्याध्यायस्यान्ते खण्डपादमन्त्रग्रन्थसंख्या लिख्यन्ते । पूर्वपट्कस्यान्ते-
एकस्मिन्त्रये सर्वा एताः संख्याः पुनर्लिखिताः । खण्डविभागः त. द.
पुस्तकयोर्वर्तमानखण्डविभागानुसारी । अध्यायस्याध्यायस्य पत्राणि पृथ-
क्संख्यायन्ते । पूर्वपट्कपत्रसंख्या ४३९ । उत्तरपट्कपत्रसंख्या २४६ ।
द्वयोः पट्कयोः ६८५ । अकारः 'डप' इत्येवं लिख्यते । लेखनपद्धतिः
कचिदधुनिकगुर्जरलेखनसदृशी । स्पष्टाक्षरा परिशिष्टाध्याययोर्वृत्तिर्न-
वर्तते ।

ज. हस्तलिखितम् । लेखनकालेजस्थमधुना भाण्डारकरसंशोधन-
संस्थायां वर्तमानम् । क्रमाङ्कः ^{११} १८७९-८० । सर्व ४६४ पत्रात्मकम् ।
अध्यायस्याध्यायस्य भिन्नं संख्यानं नास्ति नापि पट्कस्य पट्कस्य ।
कचिदध्यायान्ते मन्त्रसंख्या दीयते । ' अष्टमोऽध्यायः ' इत्यस्यानन्तरं
' ग्रन्थसंख्याऽस्मिन्नध्याये ' इति लिख्यते किंतु संख्या न दीयते । नव-
माध्यायस्यानन्तरं ' अस्मिन्नध्याये व्याख्यात ऋच ७० ग्रन्थसंख्या '
इति । ' अस्मिन्नध्याये ' (दशमाध्याये) ऋक्संख्या ९८ ग्रन्थसंख्या
१२०० । ' एकादशोऽध्यायः । ग्रन्थसंख्या १५५६ । व्याख्याता
ऋचः १७० एवं अध्यायपट्के ४६० । संवत् १८०२ ना पोष-
यदि १० रवौ लक्ष्मीतं । उत्तरपट्कान्ते ' संवत् १८०२ वर्षे
माघवद ना- रवौ लक्ष्मीतं ।

ग. ज. पुस्तकयोर्वर्तमानाः प्रमादाः प्राग्गत्य समानाः । यथा ।

शुद्धं	अशुद्धं	
वक्ष्यति	लक्ष्यते	(११ । २१)
लक्ष्यते	वाक्यते	(२० । १३)
शेवधि*	मेवधि*	(१४२ । १४)
व्यादिपते	व्याहृते	(२४३ । १८)

३३५ । २१ ठ. प्रकीर्णः* आ । च. ओकीर्णः* प्र ।

ट. हस्तलिखितम् । आनन्दाश्रमस्थम् । क्रमाङ्कः ७२५६ ।
अध्यायस्याध्यायस्य पृथक्पृथगङ्कनम् । पूर्वपट्कस्य पत्रसंख्या ३९७ ।
उत्तरपट्कस्य २११ । अष्टमाध्यायस्यान्ते ' अष्टमोऽध्यायो भट्टगोविन्देन
लिखितः ' । दशमाध्यायान्ते ' धञ्जलोहिनेमसिगिपांल्लतपोतआपाष्यं '
(अस्यार्थो न ज्ञायते) । एकादशाध्यायान्ते ' अस्मिन्नध्याये व्याख्याता
ऋचः १७० एवमध्यायपट्के ऋचः ४६० ग्रन्थसंख्याऽस्याध्यायद्वयस्य
१५९६ । संवत् १८ (?) शके १६८४ ? ' । पञ्चदशाध्यायस्य
पञ्चत्रिंशत्तमे पत्रे ' खोहिनीशं ' (दुर्बोधं) । अस्मिन् पुस्तके च. सप्तश-
पुस्तकात् = एवं चिह्नं मूढे कृत्वा प्रान्ते पाठा लिख्यन्ते । कासीचि-
ह्नां सायणभाष्यं स्कन्दस्वामिभाष्यं वा इयं वा कदा कदा उक्तभाष्यं
पञ्चर्भाष्यमन्यकिमपि भाष्यं निवण्टुभाष्यं वा तैत्तिरीयमैत्रायणीब्राह्मणा-
वतरणानि कोशमन्त्रादिस्मृतिमन्त्रभागवतादिपुराणवतरणानि च तथा
प्रायशः सायणभाष्यानुशेधेन कठिनशब्दानामर्थः प्रान्ते दीयन्ते । एतेषां
कानिचिदवतरणानि च. पुस्तकेऽपि प्रान्ते लिख्यन्ते । निरुक्ते वर्तमानाना-
मवतरणानां कदा कदान्यसंहितार्थं मूलमपि दीयते । एवंविदं पुस्तकं
भ्रममुपयुक्तम् । किन्तु लेखकोऽङ्ग भासीदिति यत्र तत्र भाति । अनु-
ज्ञानि बहूनि वर्तन्ते । तेषां शुद्धीकरणे प्रायशो न कोऽपि यत्नः कृत
भासीत् । ऋक्षु कदा कदान्यत्रापि ' छ ' स्थाने ' ल ' लिख्यते ।
यथा । मण्डलन्तरे मण्डले स्थूलं स्थूलेन । कदा कदा यथा मिथी-
क्रियन्ते । यथा । यतथावश्यं = यथावश्यं + तथावश्यं । अत्र =
अत्र + तत्र । विशिशेषार्थः = विशिष्यार्थं + विशेषार्थं । लेखनव-
दतिः प्रायः स्पष्टा ।

घ. हस्तलिखितम् । आनन्दाश्रमस्थम् । क्रमाङ्कः ५१४२-५१४३ ।
अध्यायस्याध्यायस्य पृथक्पृथगङ्कनम् । पूर्वपट्के ३१४ उत्तरपट्के १७३
पत्राणि । ट. पुस्तकस्येदमक्षरशोऽनुकरणम् । ठ. पुस्तके ' अष्टमोऽध्यायो
भट्टगोविन्देन लिखितः ' दशमाध्यायान्ते ' पञ्च०, व्यापाष्यं ' ' संवत्
१८४० ' । घ. पुस्तके तथैव । लेखकस्य मौर्ख्यमुपहासास्पदम् । ट.
पुस्तके कदा कदा लेखनप्रमादाः शुद्धीक्रियन्ते । तत्रत्यचिह्नानामज्ञाना-
किमपि दुर्बोधं लिख्यते । यथा । ' पदप्रयोगस्य ' इति शक्तिः ।

सर्गः । निर्ग्रमनं ' माग्राणां ' एवं लिख्यन्ते । 'ख' 'स्थाने' 'प' प-
स्थाने 'ख' च कचित् । सर्वं पुस्तकं नैकेन लिखितम् । त्रिचतुराणि
हस्ताक्षराणि दृश्यन्ते । ग. च. ज. पुस्तकानि गुर्जरवर्गीयाणीत्युक्तमेव ।
तेषु केचित्साधारणाः प्रमादाः । यथा ' निर्ग्रमणद्वारं ' ' पुनर्नवा '
 ' पुन आत्मा ' ' उपमीयेतेऽश्विनौ ' ' पुरैवोपधि ' । सर्वेषु पुस्तके-
ष्विदं विश्वसनीयतमम् । कदा कदा भिन्नपाठा अपि वृत्तिमध्ये
लिख्यन्ते तेन लेखकः प्राज्ञ आसीदिति भाति । अस्य शुद्धीकरणे द्वौ
यत्नावास्ताम् । प्रथमो यत्न आवश्यकः समीचीनश्च । द्वितीयः केन-
चिदज्ञेन ट. सट्टशपुस्तकानुरोधेन कृतः । सोऽनावश्यकः । शुद्धी-
करणं कदा कदा प्रान्तेषु पङ्क्तीनामङ्गान् दत्त्वा क्रियते । कदा कदा
मूलाक्षराणि मस्या दूष्यन्ते तेन मूलपाठोऽदर्शनीयो भवति । महती हानिश्च
जायते । इदमशुद्धीकरणमेव । च. पुस्तकं प्रायः शुद्धम् । किंतु तत्रापि
केचिद्विस्मयकारका दोषा दृश्यन्ते । माहाभाग्यशब्दः महाभाग्य इति
प्रायो लिख्यते । ' प्रतिग्रहीतृ ' ' प्रतिगृहीतृ ' एवम् । ' भैत्रायणी ' इति
विशिष्टाया यजुःसंहिताया नाम । तदज्ञानात् ' भैत्रायणीये ' इतिशब्दो
' भैत्रायणीयके ' इति परिगृह्यते । ट. सट्टशपुस्तकानुरोधेन प्रान्ते
कदा कदा सायणभाष्यं लिख्यते ।

मूलवृत्तिः कीदृश्यासीदित्यस्मत् पुस्तकाज्ज्ञायते । अज्ञानाशुद्धीकर-
णात्पाक् दुर्गवृत्तिः निस्तरूपासीदिति जिज्ञासातृप्त्यर्थं च सट्टशपुस्त-
कमवश्यमन्वेष्टव्यम् । तेन महत्कार्यं संशोधितं स्यात् । ग. च. ज. पुस्त-
केषु विद्यमानं निरुक्तमूलं छ. त. द. सट्टशं खण्डविभागोऽपि तादृश
एव ।

च. पुस्तकस्य पूर्वपट्कं प्रायः शुद्धं न तथोत्तरपट्कम् । इदमुत्तर-
पट्कं प्रचुरप्रमाददूषितम् केनचिदसंस्कृतेन लिखितम् । ते प्रमादा
उत्तरपट्कप्रस्तावनायां दर्शयिष्यन्ते ।

पूर्वपट्के यत्र तत्र ट. सट्टशपुस्तकानुरोधेन शोधाः कृताः । ते
प्रायशोऽज्ञानमूलाः । कदा कदा च. पुस्तकानुरोधेन ट. पुस्तकं पाठ-
शुद्धिः ट. पुस्तकानुरोधेन च च. पुस्तके । यथा ।

२०३ । ८ ट. 'मानैत्रै' न त । च. 'मान् तत्रैव' अ ।

३११ । २६ ट. 'प्रयात' आ । च. 'ओयात' प्र ।

३१३ । ५ ट. 'वर्वापि' मि । च. 'मर्वापि' मि ।

लिखितं मुकाम इंदुरग्राम । शके १७९८ धातूनामसंवत्सरे ज्येष्ठ वष
१३ भौमवासरे इदं पुस्तकं समाप्तम् । यदृशं पुस्तकं भग्नपृष्ठं ।
इत्यादि श्लोकद्वयम् । अष्टदशध्यायान्ते ' शके १७९८ धातूनामसंवत्सरे
आषाढ शुक्ल १० मन्दवासरे तद्दिने अग्रमध्याय तद्वद्वु इत्युक्तं । रंगनाथ-
स्य ज्येष्ठसूनुना नारायणेन इंदुराख्यम् । लिखितं । सप्तदशध्यायान्ते
' इदं पुस्तकं भलचन्द्र दीक्षितः । ज रामचन्द्र दीक्षित केश्वरस्य हस्ताक्षर
नारायणभट्टा मज गणेशभट्ट ज्योतिषि कुरवलिकरण । शके १७९८
धातूनामसंवत्सरे अषाढ शुक्ल १४ सौम्यवासरे इदं पुस्तकं समाप्तिमग-
मत् । इंदुरपट्टने लिखितं । अष्टदशध्यायान्ते ' इदं पुस्तकं रामचन्द्र
दीक्षित अयाचितोपनामक श्रीनृसिंहबाबूग्रामस्थस्य हस्ताक्षर गणेश
नारायण ज्योतिषि कुरवलिकर शके १७९८ धातूनामसंवत्सरे अषाढ
शुक्ल ४ सोमवार समाप्तिमगमत् । पङ्क्तिसंख्या ६६० श्रंखसंख्या ९९० ।

लेखनमंतीव शीघ्रं तस्माच्च कारणानुदर्शनम् । शीघ्रतया सावधानदृष्टे-
रभावः । कति शब्दाः कति शब्दसमुदायाः कति पङ्क्तयोऽपि गलिताः ।
पत्रकेकधस्ताद्भागमुपरि कृत्वा लिखितम् । यत्र तत्र उद्वेजनदर्शका लङ्कारा
अपि लिखिताः । यथा । श्रीलक्ष्मीकन्ताय नमः । श्रीरेणुकादेव्यै नमः ।
दक्ष्मीसहितगोपालकृष्णाय नमः । प्रारंभी विनती करु गणादी इत्यादिः
महाराष्ट्रीयश्लोकेऽपि । असंस्कृतज्ञतया रूप्यभावाञ्जुगुप्तया च सहस्रशः
प्रमादाः । यथा ।

शुद्धं	अशुद्धं
टीकायां	टिप्पणिकायां
प्रकारः	प्रकाशः
लोमानि	लोमाणी

इदं पुस्तकं मदर्थमिंदुरनिवासीभिः सरदार मुज्ये इत्येतैः संपादितम् ।

ड. हस्तलिखितम् । आनन्दश्रमस्थम् । १०९ क्रमाङ्कः । पूर्व-
पट्टके २२४ पत्राणि । प्रथमेऽध्याये नष्टः । उत्तरपट्टके त्रयोदशध्या-
न्यानि पञ्च पत्राणि नष्टानि । तान्युनीकृत्य शिष्टानि पत्राणि १७० ।
सप्तमाध्यायान्ते ' श्रीसंवत् १९०६ शके १७ ' । अष्टमाध्यायान्ते
' संवत् १९६ । इदं पुस्तकं दिव्येन लिखितं । नवमाध्यायान्ते
' अमिताभ्यायै व्याख्यातकृत्संख्या ७० । संवत् १८१४ शके

४. पुस्तके 'परिचये गत्य' । घ. पुस्तके 'परिचये गत्य' । ट. पुस्तके 'एतां द्वि त्रिष्टुता' । 'खि' प्रामादिकमंशरं व्योञ्जयिमिति चिह्नार्थः । तदन्तानां 'खि' इत्यक्षरस्य स्थाने ट. पुस्तके पत्रस्योपरितनभागे लिखितं वेदमार्थं लेखनीयमिति मनासे कृत्वा सर्वं तत् 'एतया' इत्यस्यानन्तरं 'त्रिष्टुता' इत्यस्य प्रालिख्यते । अहो परमयति मौल्यम् । ट. पुस्तकं द्वित्रिवारं शुद्धीकृतम् । घ. पुस्तकं द्वितीयशुद्धीकरणं च लिखितमिति तत्र तत्र स्पष्टम् ।

श. हस्तलिखितम् । एतां पुस्तकमन्तरेण न किञ्चिद्वक्तुं शक्यते यस्यान्तमसमीपे धुनां नारित । घ. ट. संदशमेव तत्पुस्तकम् ।

घ. श. ट. पुस्तकेषु भाष्यप्रतीकानि 'सूत्राणि' इति कदा कंदो-
ष्यन्ते ।

घ. ट. पुस्तकयोर्वर्तमानानामनुष्ठानानुसाराण्यनि ।

शुद्धं	अशुद्धं	
अथापीदं	अथापीतं	(९९ । १५)
व्यवस्थितः	व्यवस्थितः	(८० । १४)
ज्ञापकं	ज्ञाः पकं	(१०५ । २२)
निददाः	निः ददाः	(१७९ । १३)

ठ. हस्तलिखितम् । पूर्वपट्के ३८९ पत्राणि । उत्तरपट्के २०९ अष्टादशाध्यायस्य च ८ । केदनाध्यायस्य आद्ये द्वे पत्रे अन्त्यानि च ४४ खण्डस्यानन्तरं कानिचिपत्राणि नष्टानि ।

षष्ठ्याध्यायस्य 'शके १७९८ धनूनामसंवत्सरे वैशाख मा ११ शुके रात्रौ प्रथमग्रहरी समा० इदं पुष्पकं रामचन्द्र दीक्षित अपाचि गोप-
नामकं धनूस्तिहासमस्य हस्तक्षरं कुचळिप्रामस्य गणेशनारायण-
व्योतिषं परमकर्त्रेति श्वरं निवत्य' । नारायणस्यान्ते 'अस्मि-
न्महाविष्णोर्माहात्म्ये ७० । शके १७९८ धनूनामसंवत्सरे
"व्येष्टं शु० १४ इदं पुस्तकं रामचन्द्र दीक्षितोपनामकं केश्वर । हस्तक्षरं
गणेश नारायण व्योतिषि कुरुक्षेत्रमस्थस्य । प्रथमखण्ड १३३२' ।
दशमाध्यायान्ते 'संवत् १९१२ शक' । त्रयोदशाध्यायान्ते 'शके
१७९८ धनूनाम० अये० क० ५' । चतुर्दशाध्यायान्ते 'इदं
पुस्तकं भातवन्द दीक्षित केश्वरामज रामचन्द्र दीक्षितस्य हस्तक्षरं
गणेश नागपण व्योतिषि कुरुक्षेत्रमस्थ स्वार्थाय वा परोपकाराय

आर्जवेन	आर्जवने
उदासं	उत्तत्तं
क्षेप्तुं	क्षत्तुं
षोडशाहुनयो	षोडशतपथे द्रुतयो
गतो	गते

क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. एकदशीयाणि पुस्तकानि । सर्वेषु (पत्रं १३३ पङ्क्तिः १७) ' तत्र संख्यापूर्वा द्विगुः ' इत्यत्र स्थाने ' पाणिनेः सूत्रं संख्यापूर्वा द्विगुः ' ' चार्थे द्वंद्वः ' (पङ्क्तिः १८) इत्यत्र ' सूत्रं चार्थे द्वंद्वः ' । एतादृशाः केचित्समानाः पाठभेदाः सन्ति ।

क. ख. घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु एकादशाध्यायस्याग्रे ' यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखसु तेषु यांनि गुणपदानि लक्षणेदेशतस्तानि सर्वाण्येव न्याहृयातानि ' । अस्यानन्तरं घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु ' अस्मिन्ध्याये न्याहृयाता ऋचः १७० । एवमाध्यायपट्के ऋचः ४६० ग्रन्थसंख्याऽध्यायद्वयस्य १५५६ । संवत् १८४०. (ट. १८४ शके १६५४) श्रे.क २००० ।

क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. महान् वर्गः । तेषामन्तर्वर्गाः ' क. ख. ' ' घ. झ. ट. ' ' ठ. ड. ' इति । तथा ' ग. च. ज. ' इत्येको वर्गः । अन्तर्वर्गौ ' ग. ज. ' ' च ' इति च । विश्वसनीयत्वे पुस्तकानां क्रमः घ. ट. ग. ज. घ. झ. ख. क. ठ. ड. ।

प्रतिपत्रं पाठभेदा दत्ताः । तेषु कानिचिच्चिह्नान्युपयुक्तानि । तेषामर्थः । ' भूतविनाशस्थितिहे ' (पत्रं १४९ पङ्क्तिः २६) इति पाठभेदः । ' भूतस्थितिविनाशहेतुं ' इति स्वीकृतापठः । पाठभेदे ' विनाशस्थिति ' इति व्यत्यासो वर्तते । स दर्शनीयः । तदर्थं ' भूत ' इति पूर्वमक्षरद्वयं ' हे ' इत्यनन्तरीयमक्षरं पठ्यते एवं चिह्नं च दीयते एतस्मिन्नेवाक्षरसमुदाये पठभेद इति दर्शनार्थम् । कदा कदा पूर्वं वा पश्चाद्वा सङ्केतस्तद्वत् चिह्नं दीयते । यथा । ' परिहाराय ' (पत्रं १४८ पङ्क्तिः २८) । ' परिहाय ' इति मूलम् । ददाति दत् (पङ्क्तिः २८) । अत्र ' दाति ' इत्यस्य स्थाने ' दत् ' पठनीयमिति चिह्नस्यार्थः । कदा कदा महापक्षरसमुदाये बहूनां पृथक्स्थितानामक्षराणां स्थाने आदेशः

१७९९ भाद्रपदशुक्ल ७ सप्तम्यां तदिने इदं पुस्तकं चित्तपावनज्ञातीय पराजये इत्युपनाम्ना आपामघ्नस्य सुतेन अण्णाभट्टेन काश्यां लिखितं । दशमाध्यायान्ते ' संवत् १९०६ ' । एकादशस्थान्ते ' अस्मिन्नध्याये व्याख्यात ऋचः १७० । एवमध्यायपटुके व्याख्यातऋक्संख्या ४६० । संवत् । शके । चतुर्दशाध्यायान्ते ' संवत् १९०६ तथा शालिवाहन शके १७७१ दुर्भातिनामसंवत्सरे कार्तिकशुक्लनवम्यां सौम्यवासरे तदिने इदं पुस्तकं श्रीकाश्यां समाप्तं । षोडशाध्यायान्ते ' संवत् १९०६ ' । सप्तदशाध्यायान्ते ' संवत् १९०६ शके १७७१ दुर्भातिनामसंवत्सरे इदं पुस्तकं समाप्त । निहडन लिखितं । कश्चां वराणसीतटे । अष्टादशस्थान्ते ' संवत् १९०६ शके १७७१ दुर्भातिनामसंवत्सरे इदं पुस्तकं विहडन लिखितं ।

इ. पुस्तकस्य छेदने प्रायशो रुचिरम् । प्रमादाः ठ. पुस्तके वर्तमानेभ्योऽस्पृष्टाः । न तादृगन्वधानादेः । सुगुनाया नामापि नास्ति । ये दोषा वर्तन्ते तेऽनन्त्या अनुलिखितपुस्तकमूल्ये । ॐ नमो भगवते वासुदेवे । इति पुनः पुनर्लिख्यते । ठ. इ. पुस्तकयोर्मूढभेकमासीदिति भाति यस्मिन् ब्रह्मः प्रमादा द्वयोः समानाः । यथा ।

शुद्धं	अशुद्धं
मुप स्नेहने	मुप स्नेहना
चतुर्थाध्याये	चतुर्थोध्यये
प्रकारेण	प्रकारिण
एवमहमपि	एवमहानपि

नवमाध्यायस्थान्ते अस्मिन्नाब्दस्य श्रुत्यतिः पशुध्यापवृत्तौ वर्तमाना लिख्यते न वा उ एतन्निवसे इत्यस्य सायणभाष्यं च । तच्च भाष्यं षष्ठाध्याये ठ. पुस्तके प्रान्ते लिख्यते । ठ. पुस्तके प्रान्ते लिख्यमानं सर्वं ठ. इ. पुस्तकयोर्वृत्तावन्तर्भाव्यते । पाठभेदेष्वेतत्तत्र तत्र प्रदर्शितम् ।

घ. ट. ठ. इ. एतेषु केचित्समाना दोषा दृश्यन्ते । यथा ।

शुद्धं	अशुद्धं
व्यवहार	व्यहार
नातिकठिनस्य	नातिकठिणास्य
नातिकठिने	नातिकठिणे

काठ० सं०
 कात्या० श्रौ०
 कौपी० आ०
 कौ० ब्रा० अथवा कौपी० ब्रा०
 गर्भ० उ०
 गोपथब्रा०
 गोमि० गृ०
 गौ० ध० अथवा गौत० धर्म०
 छा० उ०
 जै० सू० अथवा जै० न्या०
 ताण्ड्य० ब्रा०
 तै० भा०
 तै० ब्रा०
 तै० सं०
 वा०
 निष०
 नि० अथवा निष०
 पा०
 पा० शि०
 पि० सू०
 बृ० उ० अथवा बृह० उ०
 बृ० अथवा बृह० अथवा बृहदे०
 भ० गी० अथवा भग० गी०
 मनु० अथवा म० सं०
 महा० ना०
 मान० गृ०
 मान० श्रौ०
 मै० सं० अथवा मैत्रा० सं०
 य० वा० सं० अथवा वा० सं०
 याज्ञ०
 वासि० धर्म०

काठकसंहिता
 कात्यायनश्रौतसूत्रम्
 कौपीतकपारण्यकम्
 कौपीतकिब्राह्मणम्
 गर्भोपनिषत्
 गोपथब्राह्मणम्
 गोभिलगृह्यसूत्रम्
 गौतमधर्मसूत्रम्
 छान्दोग्योपनिषत्
 जैमिनिसूत्रम्
 ताण्ड्यनहाम्राक्षणम्
 तैत्तिरीयरण्यकम्
 तैत्तिरीयब्राह्मणम्
 तैत्तिरीयसंहिता
 वातुपाठः
 निघण्टुः
 निरुक्तम्
 पाणिनेरष्टाध्यायी
 पाणिनीयशिक्षा
 पिट्सूत्राणि
 बृहदारण्यकोपनिषत्
 बृहदेवता
 भगवद्गीता
 मनुस्मृतिः
 महानारायणोपनिषत्
 मानवगृह्यसूत्रम्
 मानवश्रौतसूत्रम्
 मैत्रायणीसंहिता
 वाजसनेयिसंहिता
 याज्ञवल्क्यः
 वासिष्ठधर्मसूत्रम्

कर्तव्यः । तत्र यस्याक्षरस्य स्थाने आदेशः कर्तव्यस्तस्योपरि = एतच्चिन्हं कृत्वा तदक्षरसमीपे एव () एतयोश्चिन्हयोर्मध्ये आदेशो लिख्यते । यत्रादेशो न दीयते तत्र तदक्षरं जायमिति एतद्व्यतिरेकस्यार्थः । कदा कदा द्वयोःक्षरयोः शब्दयोर्मध्ये ~ एतच्चिन्हं कियते । तस्यार्थः । अक्षराणां शब्दानां वा पश्चाद्विखितान्यक्षराणि चिन्हस्थाने पठनीयानि । कदा कदा 'चिं य्ये० श्रुत्तमः' (३२३ । २१) इति वर्तते । तस्यार्थः । य. ट. पुस्तकयोः सर्वा ऋक् न पठ्यते । किंतु 'सी. रं पावकन्योतिषं य्ये० श्रुत्तमः' इत्येव ।

प्रयुक्तानामाङ्गलचिन्हानामर्थाः ।

- ' अनयोश्चिन्हयोर्वर्तमाने ऽक्षरसमुदायोऽवतरणम् ।
अथवा । ' निरुक्तमूलस्थशब्दाः ' इति ज्ञापनार्थम् ।
() अथवा [] अवतरणमूलानि निरुक्तस्थलानि निरुक्त-
चिस्थलानि च दर्शयितुम् ।
= अयमस्यार्थ इति ज्ञापनार्थम् ।
— पङ्क्त्यन्ते अपूर्णः शब्द इति ज्ञापनार्थम् ।

संक्षिप्ताक्षराणामर्थाः ।

अ० सं० अथवा अथ० सं०	अर्थवसंहिता
अम० अथवा अमरः	अमरकोशः
आप० श्री०	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आश्व० गृ०	आश्वलायनगृह्यसूत्रम्
आ० श्री० अथवा आश्व० अथवा	} आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
आश्व० श्री०	
ऋ० अथवा ऋ० सं०	ऋक्संहिता
ऋ० प्राति०	ऋक्प्रातिशाख्यम्
ऐ० आ०	ऐतरेयब्राह्मणम्
ऐतरे० उप०	ऐतरेयोपनिषद्
ऐ० ब्रा०	ऐतरेयब्राह्मणम्
कपि० अं०	कपिष्टम्भसंहिता

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

दुर्गाचार्यकृतटीकासमेतं

निरुक्तम् ।

तत्र पूर्वपट्टम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

“ॐ समाम्नायः समाम्नातः । स व्याख्यातव्यः” । अथ किमर्थं वेदो
वेदाङ्गानि च प्रवृत्तानि । सर्वकामप्राप्त्यादिर्मोक्षान्तः
वेदवेदाङ्गप्रयोजनं पुरुषार्थो वक्तव्य इति वेदः प्रवृत्तः । तत्पारिज्ञानाय
वेदाङ्गानि प्रवृत्तानि । तानि पुनरमूनि प्रतिनियतार्थविषयवृत्त्या वेदमास्क-
न्दन्ति । तद्यथा । शिक्षा तावत् “ आत्मा बुद्ध्या
सैमर्ष्यार्थान् ” (पा० शि० ६) इत्येवमादिना
क्रमेण स्वरव्यञ्जनाभिव्यक्तिलक्षणं पूर्वाह्नमव्यंदिनापराह्णेषु यथाध्येयमधी-
तस्य च स्वरसौष्टवयुक्तस्य यैज्ञकर्मणि प्रयोग इत्येवमार्थजातं निरुवाच ।
तथा ह्यधीतः प्रयुज्यमानश्चापूर्वाङ्गभावाय नान्यथेत्येवमर्थवत्ता शिक्षायाः ।
एवं ह्याह । “ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थ-
माह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ”
(पा० शि० ५२) इति । वेदाध्ययनानुपपन्नतथेतिहासपुराणशास्त्राणां
लौकिकानां ग्रन्थविस्तररचनानामतएवाध्ययनपरिज्ञानम् ।

शिक्षाधिगताध्ययनविधेर्वेदस्याक्षरकोशपाठव्यवस्थालक्षणपरिज्ञाने चन्दो-

१ क. ख. ग. ज. घ. ट. श्रीगणेशायनमः । आदितः पाणिनीयं तु (ग. च)
शिक्षा ज्योतिस्तत (ग. ज्योतिः कल्पः) इउन्दः । पञ्चःध्यायी निवण्डोश्च २०
निरुक्तमुपरि स्थितम् ॥ १ ॥ प्रगम्य तत्पदङ्गामि रुद्रापामितेजसे । स मे दिशतु
सुपीतो वाग्धियोः शिष्टसंगतिम् ॥ २ ॥ समाम्ना” ; च. पुस्तके ‘इदं श्लोकद्वयं
पञ्चस्योपोलितभागे लिखितं क्षेपकमिव भाति” ; ठ. पुस्तके इमौ श्लोको न्यत्पत्तौ.
२ घ. झ. ‘च प्रवृत्तानि’ नास्ति; ट. ‘ङ्गानि च सर्वं’ च प्रवृत्तानि. ३ क.
ख. ठ. समेत्यर्थान्. ४ घ. ‘सौष्ठवायुक्तस्य’; झ. ‘सौष्ठवकस्य’; ट. २५
‘सौष्ठवायुक्तस्य’ वयु” ; ठ. सौष्ठवायुक्तस्य. ५ च. याज्ञे कर्मणि. ६ ग.
ज. व्यवस्थापरिज्ञाने.”

श० अथवा श० ब्रा० अथवा

शत० ब्रा०

श्वेता० उप०

सत्या० श्री० अथवा हिर०

श्री० अथवा हि० श्री० सा० सं०

} शतपथब्रह्मणम्

श्वेताश्विनोपनिषत्

हिरण्यकेशिस्तसूत्रम्

सामसंहिता

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

दुर्गाचार्यकृतटीकासमेतं

निरुक्तम् ।

तत्र पूर्वपट्टम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

“ॐ समान्नायः समान्नातः । स व्याख्यातव्यः” । अथ किमर्थं वेदो
वेदवेदाङ्गप्रयोजनं वेदाङ्गानि च प्रवृत्तानि । सर्वकामप्राप्त्यादिर्मोक्षान्तः
पुरुषार्थो वक्तव्य इति वेदः प्रवृत्तः । तत्परिज्ञानाय
वेदाङ्गानि प्रवृत्तानि । तानि पुनरमूनि प्रतिनियतार्थविषयवृत्त्या वेदमास्क-
न्दन्ति । तद्यथा । शिक्षा तावत् “ आत्मा बुद्ध्या
सैमर्थ्यार्थान् ” (पा० शि० ६) इत्येवमादिना
क्रमेण स्वरव्यञ्जनाभिव्यक्तिलक्षणं पूर्वाह्नमध्यंदिनापराह्णेषु यथाध्येयमधी-
तस्य च स्वरसौष्टव्युक्तस्य यज्ञकर्मणि प्रयोग इत्येवमर्थयज्ञातं निरुवाच ।
तथा ह्यधीतः प्रयुज्यमानश्चापूर्वाह्णमावाय नान्यथेयेवमर्थवत्ता शिक्षायाः ।
एवं ह्याह । “ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थ-
माह । स बाम्बजो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ”
(पा० शि० ५२) इति । वेदाध्ययनानुपपन्नतश्चेतिहासपुराणशास्त्राणां
लौकिकानां ग्रन्थविस्तररचनानामतएवाध्ययनपरिज्ञानम् ।

शिक्षाधिगताध्ययनविधेर्वेदस्याक्षरकोशपादव्यवस्थालक्षणपरिज्ञाने छन्दो-

१ क. ख. ग. ज. घ. ट. श्रीगणेशायनमः । आदितः पाणिनीयं तु (ग. च)
शिक्षा ज्योतिस्तत (ग. ज्योतिः कल्पः) इउन्नुः । पञ्चाध्यायी निघण्टोश्च २०
निरुक्तमुपरि स्थितम् ॥ १ ॥ प्रगम्य तत्पदङ्गामि रुद्रायामितेजते । स मे दिशतु
सुधीतो वाग्बियोः शिष्टसंनतिम् ॥ २ ॥ समाम्ना” ; च. पुस्तके ‘इदं श्लोकद्वयं
पत्रस्योपस्तिनभागे लिखितं श्लेषकविभ भाति” ; ठ. पुस्तके इमौ श्लोकौ म्यत्यस्तौ.
२ घ. क्ष. ‘ च प्रवृत्तानि ’ नास्ति ; ट. “ङ्गानि च सर्वं च प्रवृत्तानि. ३ क.
ख. ठ. सपेत्यार्थान्. ४ घ. “सौष्ठव्ययुक्तस्य” ; क्ष. “सौष्ठव्ययुक्तस्य” ; ट. २५
“सौष्ठव्ययुक्तस्य” वयु” ; ठ. “सौष्ठव्ययुक्तस्य. ५ च. याज्ञे कर्मणि”. ६ ग.
ज. व्यवस्थापरिज्ञाने”.

विधितिराद्रियते । इयताक्षरकोशेनेयद्भिः पादैर्गायत्रीयद्भिस्त्रिषुविधि । न
 ह्यविज्ञातच्छन्दसा प्रयुज्यमानो मन्त्रः कर्मण्यर्थुकः स्यात् ।

छन्दः एवं ह्यह । “ यो ह वा अविदिताप्येयच्छन्दोदैवतब्राह्म-

णेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गते वा पैयति
 प्र वा मीयते पापीयान्भवति यातयामान्यस्य च्छन्दासि भवन्ति ”

(आप्येयब्राह्मणम्) इति । अतोऽनुपङ्गतो वक्त्रादिलक्षणपरिज्ञानं लोकेऽत्र
 लौकिकमिति ह्यह ।

सम्यगधीतस्य परिज्ञातच्छन्दसोऽमुष्मिन्कर्मणि विनियोग इति कल्प
 आद्रियते । तद्यथा । इमे त्वेति च्छिनत्ति । ऊर्जे
 त्वेत्यनुमायीति । न हि कल्पानभिज्ञः प्रयोगान्विजानी-

यादिति ।

ज्योतिषं

श्रुतिचोदितकर्माङ्गभूतकालपरिज्ञानाय ज्योतिषम् ।
 अनुपङ्गतश्चातोऽपि प्राणिनां शुभाशुभकर्मफलविपाक-

कालपरिज्ञानम् ।

व्याकरणाद्विभक्त्यादिपरिज्ञानम् । एवं ह्यह “ प्रयाजाः सविभक्तिकाः
 कर्तव्याः ” । तथा चोहं दर्शयति “ संख्यादयो न विवर्धन्ते ” इति ।

व्याकरणं

“ न च व्याकरणानभिज्ञो विभक्तीर्जानीयाद्दहितुं वा
 मन्त्रान् । तत एव चानुपङ्गतो लोके लौकिकलक्षण-

परिज्ञानम् । एवं छन्दस्त्वेवं भाषायामिति प्रविभागो नान्तरीयकोऽनन्तरेण
 व्यवस्थितः ।

अत उक्ताप्ययनविधेरुक्तच्छन्दःप्रविभागस्योक्तविनियोगस्योपलक्षितक-

निरुक्तं

र्माङ्गभूतकालस्योपदर्शितलक्षणस्यैतरेङ्गवेदस्यार्थपरिज्ञा-
 नविषयं निरुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानं चेदमि-

तरेभ्योऽङ्गैर्म्यः सर्वशास्त्रैर्म्यध्वार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् । अर्थो हि प्रधानम् ।

तदूपाः शब्दः । स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कस्ये खल्वपि
 विनियोगश्चिन्त्यते स च पुनरर्थभिधानवशेन मन्त्राणाम् । यो यमर्थम-
 भिधानेन संस्कर्तुं समर्थो मन्त्रः स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तं “ अर्था-

१ क. स. ण्याद्धकः; ग. घ. झ. ट. ठ. “ ण्याद्धुः ”; ज. ण्याद्धकः. २ ग.

ज. घाता. ३ घ. पयने; च. पयनि प्रमीयते; ट. गर्त वा पयने प्र वा मीयते.

३ गते वा पयनि प्रमीयते वा पाठान्तरं; ठ. पातये प्रमीयते वा. ४ ठ.

“ षङ्गतोऽनुपङ्गमादि. ” ५ ग. ज. “ रणायानभि. ”

भिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् । [जै० सू० ९—१—
३६] इति । न च निरुक्तादृतेऽन्यदङ्गमन्यद्वा बाह्यं शास्त्र-
मास्ति तात्पर्येण यदशेषांशब्दानिर्ब्रूयात् । यदपि च कचिच्च-
दन्यशास्त्रे शब्दनिर्वचनमत एव तदित्युपलक्ष्यम् । यथा शब्दलक्षणप-
रिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणादेवं शब्दार्थनिर्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात् ।
वस्तुमात्रमेव हीतरेषु शास्त्रेषु स्वाभिमतबुद्धिविषयमेव किंचिच्चिन्त्यते ।
ब्राह्मणमपि च विचर्यवादरूपमशेषं मन्त्रार्थशेषभूतमेव । मन्त्रब्राह्मणार्थ-
परिज्ञानबद्धाध्यात्माधिदेवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मार्थकाममोक्षाख्या-
खिलपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति । तस्मादर्थ-
परिज्ञानाभिनिवेशादिदमेव प्रधानमित्युपाजम् ।

अथास्यैवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संग्रहः । तद्यथा । नामा-
ख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् । भावविकारलक्षणम् ।
निरुक्तविषयसंग्रहः नामान्याख्यातजानि न सर्वाणि च यथोपन्यस्य
पक्षप्रतिपक्षतो विचार्यावधारणं सर्वाभ्याख्यात-
जानि कानिचिदेवानेकधातुजान्यपीति । मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य
शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् । पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञावबो-
धावलम्बित्वप्रदर्शनाय । आदिमध्यान्तानेकदैवताल्लिङ्गसंकटेषु मन्त्रेषु याज्ञिक-
परिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा । अनर्थप्रशंसा । अनर्थवधारणम् ।
वेदवेदाङ्गव्यूहः । सप्रयोजननिवर्णसमाम्नायविरचनं प्रकरणत्रयविभागेन ।
नैवण्टुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागलक्षणम् । निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृ-
त्तिविषयोपदेशोऽर्थप्राधान्यात् । लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन
सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपाद्विवर्णलोपाद्यन्तविपर्य-
याद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदाहरणचिन्ता । अन्तस्थान्तर्धातुनिमित्तेन
संप्रसार्यसंप्रसार्योभयप्रकृतिधातुनिर्वचनोपदेशः । भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैग-
मशब्दार्थप्रसिद्धिः । नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धिः । देश-

१ घ. झ. ट. अशेषात् . २ घ. झ. ट. लक्षणया परिज्ञानं . ३ क. ख.
अशेषमन्त्रा; ग. ज. घ. मन्त्रार्थं शेषं . ४ घ. झ. ट. ठ. कारकवृत्तिं .
५ ग. च. ज. ख्यातजातानि . ६ क. ख. ग. ज. प्रतिज्ञावबोधावलम्बित्वप्रदं; १०
घ. झ. ट. प्रतिज्ञा तद्वबोधावलम्बित्वप्रदं; ड. प्रतिज्ञा तद्वबोधावि(व)
लम्बित्वप्रदं . ७ ठ. याज्ञिकोप . ८ ग. ज. शंज्ञा . ९ क. ख. अनर्थज्ञाव; १०
च. ज. अनर्थोपं यज्ञा; ड. अनर्थज्ञावधीरणं . १० ग. ज. निवण्टु .

व्यवस्थया शब्दरूढ्युपदेशः । तद्धितसमासनामनिर्वचनलक्षणम् ।
 ५ शिष्यलक्षणम् । विशेषणव्याख्या तत्त्वपर्यायभेदसंख्यासंदिग्धोदाहरणनिर्व-
 चनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैघण्टुकप्रकरणानुक्र-
 मणम् । अनेकार्थनिवृत्तसंस्कारानुक्रमणम् । परोक्षकृतप्रत्यक्षकृताध्या-
 १० मिकमन्त्रलक्षणम् । स्तुत्याशीःशपथामिश्रापाचिख्यासापरिदेवनानिन्दाप्र-
 शंसादिभिर्मन्त्राभिव्यक्तिहेतूपदेशो निदानपरिज्ञानैख्यापनाय । अनादिष्टदे-
 वतोपपरीक्षायाध्यात्मोपदेशप्रकृतिभूमत्वम् । इतरेतरजन्मत्वम् । स्थानत्रयभे-
 दशस्तिंसृणामेकैकस्या महाभाग्यकृतोऽनेकनामधेयप्रतिलम्भः । पृथगभि-
 १५ धानं स्तुतिसंबन्धाद्वा । देवतानामाकारचिन्तनभक्तिसाहचर्यसंस्तवकर्म-
 सूक्तभाक्त्वहविर्भोक्त्वव्यजनभाक्त्वानि । पृथिव्यन्तरिक्षगुप्तानन्देवतानामभि-
 धेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुत्युदाहरणं तन्निर्वचनाविचारोपपत्त्यवधारणा-
 नुक्रमेण व्याख्याय दैवतप्रकरणनिर्णयः । विद्यापारप्राप्सुपायोपदेशो
 मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण । देवताभिधाननिर्वचनफलं देवताताद्भाव्यमित्येष
 समास्तो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः ।

२० तस्यैषा गवाद्या देवपत्न्यन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसंग्रहः । सा च पुनरियं
 साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थमुपश्रुत्य
 निघण्टुः श्रुतार्थभिरवरशक्तिदौर्बल्यमवेक्ष्य तदनुजिघृक्षया वा-
 क्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुंभीयोनीय मन्त्रार्थावबोधाय
 छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाता । सैषा छन्दोव्यवभूता छन्दो-
 २५ धर्मिण्येव यथा यूथापर्वस्तो हि गौर्गोधर्मा ।

ॐ समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं
 समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते । निघण्टवः कस्मान्निगमा ।
 इमे भवन्ति । छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातास्ते
 निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्ते । इत्यपी-

१ प. झ. ट. °विशेषणव्या°. २ ग. ज. °भिव्यक्तहे°. ३ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. °ज्ञानव्याख्यापनाय°. ४ ग. ज. ट. तिसृणा°. ५ ग. च. ज.
 महाभाग्य°. ६ ग. च. ज. नाममति°. ७ क. ख. ग. ज. घ. झ. °धानं
 २० तूत्पत्तिर्बन्धः; ट. °धानं तूत्पत्तिर्बन्धः स्तुति. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 °न्तनम् । भक्ति°. ९ ग. ज. °न्यास्तुतीत्युदा°. १० क. ख. ज. °नुभीय
 मन्वा°. ११ क. ख. °वस्ता गी°; घ. °वस्ता हि°; ट. °वस्त्यो हि° स्तो; ठ.
 पवित्रस्तो हि.

पमन्यवोऽपि वाहननादेव स्युः, समाहता भवन्ति, यद्वा
 समाहता भवन्ति । तद्यान्येतानि, चत्वारि पदजातानि
 नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति । तत्रै-
 तन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति, भावप्रधानमाख्यातं,
 सत्त्वप्रधानानि नामानि । तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः
 पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृ-
 त्यपवर्गपर्यन्तं भूतं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्ब्रज्या पक्तिरित्यद्
 इति सत्त्वानामुपदेशो गौरवः पुरुषो हस्तीति । भवतीति
 भावस्यास्ते शेते व्रजति तिष्ठतीतीन्द्रियनित्यं वचनमौ-
 दुम्बरायणः ॥ १ ॥

१०

१५

२०

२५

इयं च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः । तस्या इदमादिवाक्यं
 “समाम्नायः समाम्नातः” इति । गवादिदेवपत्न्यन्तः शब्दसमुदाय उच्यते ।
 (समाङ्पूर्वस्य घातेरभ्यासार्थस्य कर्मणि कारके समाम्नायः) समम्यस्यते
 मर्यादयाऽयमिति समाम्नायः । स च ऋषिभिर्मन्त्रार्थपरिज्ञानयोदाहरणभूतः
 पञ्चाध्यायीशास्त्रसंग्रहभावेनैकस्मिन्नाम्नाये ग्रन्थीकृत इत्यर्थः । तस्य
 किमिति । स व्याख्यातव्यः । स च योऽसमाम्नातश्छन्दस्येवावास्थितोऽ-
 गवादिरेन्यैर्वा निरुक्तैर्यः समाम्नातोऽयं चैतस्मिन्निरुक्ते स एव उभयलक्ष-
 णोऽपि व्याख्यातव्यः । आह । कथमेतद्भूम्यतेऽसमाम्नातव्याख्यानमप्यत्रा-
 भिमैतमिति । समाम्नातार्हाणां वा किमर्थमसमाम्नातमिति । उच्यते ।
 निर्वचनलक्षणोपदेशात् । निर्वचनप्रसक्तानां च मृगकर्णदक्षिणालक्ष्मीनि-
 वण्टुभर्द्वाधःशब्दप्रभृतीनामेवमाद्यानां निर्वचनोपदेशाज्ज्ञायतेऽसमाम्नातव्या-
 ख्यानमप्यत्राभिमतमिति । यत्पुनरेतदुक्तं समाम्नातार्हाणां वा किमर्थ-
 मसमाम्नातमिति । अत्र ब्रूमः । न हि समाम्नातार्हाणामन्तोऽस्ति ।
 तेषां सर्वेषां समाम्नाते शास्त्रान्त एव न स्यात् । अतश्चाध्ययनश्रवण-
 ज्ञानशक्तिहानदोषः प्रसज्येत । शक्यश्चेतावल्लक्षणोपदेशोदाहरणभूतनिवण्टुश-

१ क. ख. छ. त. द. न. ‘देशः ॥ १ ॥ गौ° २ क. ख. छ. त. द. न.

‘१’ नास्ति, ३ क. ख. घ. (झ. पत्रं गलितं) ट. ठ. ‘दायः समाम्नाय

उच्यते. ४ घ. ‘सः’ नास्ति, ५ घ. ‘भिषेत’; ट. ‘भिषेत’ म. ६ घ. (झ. २०

पत्रं गलितं) ट. ठ. भद्रांधः. ७ ग. ज. ‘चनप्रदेशात्’; च. ‘चनप्रदर्शनात्’;

ट. ‘चनोपदेशा’ न प्रदर्शना. ८ घ. ट. ठ. (झ. पत्रं गलितं) °शक्तिहानदोषः.

- ५ वदसमुदायेनाधीतवेदेन मेधाविना तपसिना लक्षणविनियोगार्पच्छन्दो-
दैवतनिदानविदाभिमुक्तेनागमवता मन्त्रार्थोऽभ्युहितुमित्येतावानेव निघण्टुपुं
शब्दसमुदायः समाम्नातः । तस्मादुपपन्नमसाम्नातव्याख्यानमप्यत्राभि-
मतमित्यसाम्नातं सर्वेषां शास्त्रातिगौरवभयादिति । व्याख्यातव्यो
१० विभज्येमान्यत्र नामानीमान्याख्यातान्युपसर्गा इमे निपाता इम इदं
सामान्यलक्षणमिदं विशेषलक्षणमिमान्येकार्थानीमान्यनेकार्थानीमान्यनवगत-
संस्काराणीदमभिधानमिदमभिधेयमिदमभिधानस्य निर्वचनमित्येवंविधया
मर्यादया परिपाठ्या यथासमाम्नात आख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ।

१५ “तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते” । तं च योऽसमाम्नातश्छन्दस्ये-
वावस्थितोऽगवादिरेवैर्वी निरुक्तैः समाम्नातस्तमिमं
निघण्टुशब्द- वावस्थितोऽगवादिरेवैर्वी निरुक्तैः समाम्नातस्तमिमं
व्युत्पत्तिः च निघण्टव इत्याचक्षतेऽन्येऽप्याचार्या इति वाक्यशेषः ।
निरुद्धा हीयमेतस्मिच्छब्दसमुदाये संज्ञेत्यभिप्रायः ।

२० “ निघण्टवः कस्मात् ” इति निघण्टुशब्दव्युत्पिपादयिषया प्रश्नः ।
निर्विवक्षयेदमाह “ निगमा इमे भवन्ति ” । येष्वभिधाननिर्वचनप्रारम्भ-
केष्वप्येकार्थः कस्माच्छब्दमुत्तरत्र न कुर्यात्तेष्वपि व्याख्यार्काळेऽयं समुत्पाद्यः ।
तथा हि व्याख्यासाकल्यं भवति । “निगमा इमे भवन्ति” । निश्चयेना-
धिकं वा निष्कृष्य निगूढार्थो एते परिज्ञाताः सन्तो मन्त्रार्थान् गमयन्ति
ज्ञापयन्ति । ततो निगमसंज्ञा इमे भवन्ति ।

२५ आह । कः पुनरेतेषु विशेषे येनैत एव ज्ञापयन्तीति । उच्यते ।
यस्मादेते “ छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाताः ” । छन्दांसि
मन्त्रास्तेभ्य उपलक्षितसामर्थ्याः समाहृत्य ग्रन्थीकृता इत्यर्थः । आह ।
कस्मात्पुनरेतावन्त एव ग्रन्थीकृता इति । उच्यते । इतो यस्मादेतैरेव

- १ च. ‘ अपि ’ न विद्यते. २ घ. (झ. पत्रं गलितं) ट. ठ. ‘ मन्त्रानं च
सर्वं. ३ च. ‘ मातव्याख्यातव्यः. ४ ग. ज. ‘ वा ’ नास्ति. ५ क. घ. (झ. पत्रं
गलितं) ‘ चार्थोऽयं यास्को निरुक्तकारः कस्मा’; ट. ‘ चार्थः । अयं यास्को
निरुक्तकारः । कस्मा’. ६ क. घ. (झ. पत्रं गलितं) ट. काले कस्मादिति शब्दः
स’; ट. ‘ काले कस्मादिति शब्दः स’. ७ च. निरुद्धार्थ’. ८ क. ख. ग. ज. ठ.
‘ ज्ञापयन्ति ’ नास्ति. ९ क. ख. ‘ संज्ञा निघण्टव एव इमे; घ. (झ. पत्रं
गलितं) ‘ संज्ञा निघण्टव इमे; ट. ‘ संज्ञा निघण्टव इमे. १० घ. उच्यते ।
छन्दो; (झ. पत्रं गलितं); ट. उच्यते । ‘ छन्दो ’ यस्मादेते; घ. उच्यते । कस्मा’.
११ ठ. समाहृत्येति छन्दांसि.

छन्दस्यवस्थितैरभिनिविष्टधियामपि मेधाविनां तपस्थिनां लक्षणविनियोगा-
 र्पच्छन्दोदैवतनिदानविदामपि सतां मन्त्रार्थपरिज्ञानोद्यमभङ्गः क्रियते दुष्प-
 रिज्ञानत्वात्तेषाम् । एतेषु परिज्ञातेष्वप्रतिबन्धेन शक्यते मन्त्रार्थः परि-
 ज्ञातुमित्यत उच्यते त एव ज्ञापका भवन्तीति । अतश्चैत एवोनीतसामर्थ्याः
 समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाता इति । समाम्नो नमात्रमेव दर्शयति ।
 प्रकरणगताश्च नित्या एवैत इति गम्यते ।

“ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्ते इत्यौपमन्यवः” । १०
 उदाहर्तासमाम्नाता निर्वचनप्रसङ्गतो य निरुच्यन्ते य एते समाम्नाता गवा-
 दयस्त एते मन्त्रार्थनिगमयितृत्वादुभयेऽपि निगन्तवः
 निगमनात् सन्तो निगमनाद्धेतोर्निघण्टव उच्यन्ते इत्यौपमन्यवः ।
 इत्येवमर्थनिगमयितृत्वान्निगन्तवः एते संपन्नाः सन्तोऽति-
 परोक्षवृत्तिना शब्देन गकारस्थाने घकारं कृत्वा तकारस्थाने च टकारं १५
 कृत्वा । वर्णाव्यापेयादिलक्षणं “अथाप्यादिविपर्ययः” (निरु० २-
 १) इत्येवमादि । तदेतत्परोक्षातिपरोक्षवृत्तिषु यथासंभवं द्रष्टव्यम् । त्रिविधा
 हि शब्दव्यवस्था प्रत्यक्षवृत्तयः परोक्षवृत्तयोऽतिपरोक्षवृत्तयश्च । तत्रोक्त-
 क्रियाः प्रत्यक्षवृत्तयः । अन्तर्लीनक्रियाः परोक्षवृत्तयः । अतिपरोक्षवृत्तिषु २०
 शब्देष्वेव निर्वचनाभ्युपायः । तस्मात्परोक्षवृत्तितामापाद्य प्रत्यक्षवृत्तिना
 शब्देन निर्वक्तव्याः । तद्यथा । निघण्टव इत्यतिपरोक्षवृत्तिः । निगन्तव
 इति परोक्षवृत्तिः । निगमयितार इति प्रत्यक्षवृत्तिः । यस्मान्निगमयितार एते
 निगन्तव इति निघण्टव उच्यन्ते । उक्तं च । “वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च
 द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं २५
 निरुक्तम्” ॥ वक्ष्यति चायमपि वर्णविपर्ययवर्णाव्यापत्तिलक्षणम् (निरु०
 २ । १) । त एते निगन्तवः सन्तो निघण्टव उच्यन्ते । इत्येवमतिपरो-
 क्षवृत्तयो निर्वक्तव्याः । प्रायेण चोणादिषु परोक्षवृत्तयः शब्दाश्चिन्त्यन्ते ।

१ क. ख. घ. (झ. पत्रं गलितं) ट. ठ. “ज्ञानायोद्यमभङ्गः. २ घ. ट.
 ठ. दुः परि”. ३ क. ख. ग. ज. ‘समाहृत्य’ पदं सहृदेव. ४ ग. ज. समाम्नातमा.
 ५ ठ. एवेति उदा. ६ क. ख. ‘हनाः स; च. ‘हतास’ ताः. ७ च. ‘जाता’ ३०
 ये. ८ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ‘ये’ नास्ति; च. ‘हृतो तो नि’ ये. ९ घ. झ.
 अत्रो; ट. अत्रो त. १० च. अन्तर्लीनक्रियाः; ट. अन्तर्लीनं लीन. ११ च. अवि-
 यमानक्रिया अतिपरोक्षवृत्तयः । अतिप. १२ घ. झ. ट. ठ. इत्युच्यन्ते.

- तत्र तेषां लक्षणमुपेक्षितव्यम् । येषामपि लक्षणं नास्ति तेषामपि तत्र
 ५ कल्प्यम् । अपरिसमाप्ता ह्युणादय इति लक्षणविदः प्रतिजानते । सर्वथाऽपि
 लक्षणासंभवे पृषोदरादिपाठसिद्धेरेव द्रष्टव्याः । तत्र हि सर्वे यथाध्ययनमेव
 शब्दाः साध्यांस्तौ भवन्त्यभिव्याहारानभिधातापति हि लक्षणविदो
 मन्यन्ते । इत्यापमन्यव एवमौपमन्यव आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः ।
 १० उपरतमन्युरुपमन्युस्तस्यापत्यमौपमन्यवः । कीर्तिप्रथनार्थमौपमन्यवप्रहणम् ।

“अपि बाहननादेव स्युः समाहता भवन्ति” । अपि वैवं यथोक्तम् ।

अपि वैवमन्यथा निघण्टवः स्युः । कथमिति । आहनना-
 आहननात् देव । न निगमनादित्यभिप्रायः । विद्यमानमपि हि निगम-
 नमविवक्षितमेतस्मिन्पक्षे । अनेकक्रियायोगेऽपि हि सति

- १५ कांचिदेव क्रियामद्भीकृत्य नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तदुत्तरत्र वक्ष्यामः
 (निरु० १—१४) । आह किमेतेष्वहृतमिति । उच्यते । समाहता
 भवन्ति । समः स्थाने नीत्येव नियुक्तः । दर्शयिष्यति चायमुपसर्गव्यत्ययं
 “निरित्येव समित्येतस्य स्थाने” (निरु० १२—७) इति ।
 आडविद्यमान एवाध्याहृतो मर्यादार्थप्रकाशनाय हन्तेः पाठार्थे वर्तमानस्या-
 २० नेकार्थत्वाद्वातूनाम् । वर्णव्यापत्त्यर्थं वैशब्दवद्भकारस्य स्थाने घकारस्तकारस्य
 टकारः । अथ कोऽर्थः । एतस्मिन्पञ्चाध्यायीसंग्रहे मर्यादया पठिता ह्येते
 भवन्ति तस्मात्समाहताः । समाहृत्य एते सन्त उपसर्गव्यत्ययोपसर्गा-
 ध्याहारवर्णव्यापत्तिभिर्निघण्टव इत्युच्यन्ते । प्रसिद्धश्च पाठार्थे हन्तेः
 प्रयोगः । एवं हि वक्तारो भवन्ति ब्राह्मण इदमाहृतं सूत्र इदमाहृतमिति ।
 अर्थप्राधान्यादर्थनिर्वचनवशेन शब्दविपरिणामोऽयं प्रदर्शितः ।

- २५ “यद्वा समाहता भवन्ति” । पूर्ववद्वोपसर्गव्यत्ययं उपसर्गाध्याहारोऽपि ।
 धातुभ्यु हरतिरत्र । ययस्मादित्यर्थः । यस्माद्विस्ते समाहता
 समाहरणात् भवन्ति छन्दोभ्यस्तस्मात्समाहरणक्रियायोगात्समाहृत्य एते
 समाहताः सन्तः पूर्ववद्वोपसर्गव्यत्ययादिप्रमेण निघण्टव

१ घ. स. अत्र; ट. अत्र^२त^३. २ ग. न. परिसमाप्ताः; च. असमाप्ताः. ३ क.
 ख. घ. झ. ट. ठ. सिद्धिरेव द्रष्टव्या । तत्र. ४ ज. यथा विभक्त्युत्पत्तये योग्यः
 शास्त्रीयः शब्द इभ्यते । रुटयोगिकतन्मिमेः प्रभेदेः स पुनस्त्रिधा । अत्रकयोगनिर्वो-
 १० गयोगाभासिस्त्रिधाभिः । ते च वृक्षादिभूमादिमण्डपाया यथाक्रमम् । शुद्धतन्मूलं
 भिन्नप्रभेदैर्षौगिकस्त्रिधा । ते च भ्रान्तिरुक्तान्तिरे । ध्यवन^५. ५ ग. ज.
 ‘एवमौप’ नास्ति. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. येवं. ७ क. ख. ग. ज.
 ठ. येवं. ८ ग. ज. एवाहृतो^९. ९ घ. झ. ट. ‘पस्याऽध्यावश’^{१०}. १० ग. ज.
 समाहन्त एव एते^{११}. ११ ग. ज. ‘निर्वचनेन वशेन, १२ च. व्यत्ययोपस’.

इत्युच्यन्ते । एतस्मिन्नपि निर्गमनसमाहननक्रिये निघण्टुषु विद्यमाने अप्य-
विवाक्षिते कृत्वा समाहरणक्रियायोगहेतुको नामधेयप्रतिलम्भ उक्तः ।
एवमेव निघण्टुशब्दो गमैर्वैकोपसर्गाद्धन्तिहरतिभ्यां वा ह्युपसर्गाभ्यां
निरुक्तः ।

आह किमयं पुनरतिमहान्यत्न एकस्मिन्नभिधानेऽनेकधास्वर्थनिर्वचनकृत
इति । उच्यते । इह तावत्सर्वाण्याख्यातजानि
च्युत्पत्तिफलस्य हेतुः नामानीति सिद्धान्तः । सत्याख्यातजत्वेऽभिधेयस्था
या क्रिया लक्ष्यते तदभिधानसमर्थपरोक्षवृत्तौ
यां तदभिधायिनि रूढिशब्दे वा धातुरुपेक्ष्यते । स च पुनः स्वरवर्ण-
क्रियासामान्येन । तत्रैवं सति रूढिशब्दे यावन्तो धातवः स्वं स्वं लिङ्गं
रूढिगतं दर्शयन्ति तावतः संगृह्य स रूढिशब्दो निर्वाच्यः । किं
कारणम् । विशेषलक्षणव्यवस्थामावात् । न हि तत्र विशेषलक्षणव्यवस्था
काचिदस्ति ययैकोऽवतिष्ठेतान्ये व्यावर्तेरन् । अपि चोक्तं वार्तिककारेण—
“यावतामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत् । अर्थश्चाप्यभिधेयस्थस्तावद्वि-
सृणुविग्रहः” (वृहद्देवता २ । १०४) इति ॥ रूढिशब्दगतानां च
धातूनां रूढिशब्दवाच्येऽर्थे क्रियायोगे सत्येतत् । अभावे तु क्रियाया
रूढिशब्दे वर्तमानमपि धातुलिङ्गमार्कचिह्नकरम् । स एव क्रियाभावस्तदाश्रयनि-
र्वचनव्यावर्तको भवति । ता एतास्तिष्ठः क्रिया निर्गमनसमाहननसमा-
हरणख्या निघण्टुषु विद्यन्ते । तदभिधायिन्यपि च रूढिशब्दे निरुच्यमाने
गमिर्हन्तिहरतिधाहपूर्विकया संनिपत्य वेदन्ति ममानुरूपं मयैतं निर्ब्रूहि
मयैतं निर्ब्रूहीति । गमिस्तावदत्र गकारमात्मीयं व्यापन्नं मन्यते घकारम् ।
तथा हन्तिहरती हकारं व्यापन्नं घकारं मन्यते । तस्मादयमनेकधात्वर्थनि-
घण्टुशब्दो निरुक्त एवैजातोऽप्यभिधाननिर्वचनप्रदर्शनाय ।

१ घ. झ. ट. “अपि गम.” २ ग. ज. मानेऽप्यति. ३ ग. ज. “निर्वचने
कृत.” ४ घ. झ. ट. उ. ‘या’ नास्ति. ५ क. ख. ग. ज. समर्थे परोक्ष.” २५
६ ग. “वृत्तौ तावद्भिधाय.” ७ क. ख. ग. ज. ‘वा’ नास्ति. ८ क. ख. झ.
उ. स्वरलिङ्गः; ग. ज. घ. ट. ‘स्वं’ तावद्देव. ९ घ. उ. यथैको. १० क. ख.
घ. झ. सति. एतद्भावे; ट. सति. एतद्भावे” त्येतन्. अ. ११ ग. ज. ‘ताः.
न विद्यते. १२ घ. “समाहरणानि निघ.” १३ उ. ‘मयैतं निर्ब्रूहि’ तावद्देव. २०

“ तथान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च
 तानामानि भवन्ति ” । इहेतावदेवोक्तं समाधायो
 चत्वारि निघण्टुश्च इति । सम.स्रायशब्दपर्यायप्रसक्तस्य च
 पदजातानि निघण्टुशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता न तु निघण्टुशब्दस्यार्थ-

- ५ तत्त्वमवधारितम् । तदवधार्यत इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । किं
 पुनस्तदिति । यान्येतानि चत्वारि पदजातानि या एताश्चतस्रः पदजातयः ।
 क । लोके वेदे च । कृतमानि तानि । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ।
 किं तेषामिति । इमानि चत्वार्यपि पदजातानि सन्त्येतस्मिञ्चास्त्रे ।
 किमिति । निघण्टुसंज्ञानि भवन्ति । नित्यमेवानुविधीयमानानि भवन्तीत्याह ।
 १० न कदाचिदपि न भवन्ति नित्यं भवन्त्येवेत्यभिप्रायः । चत्वारि
 पदजातानि । चैतुर्ग्रहणमवधारणार्थम् । नैकं पदजातं यथाऽर्थः पदमै-
 न्द्राणामिति । नापि द्वे यथा सुव्रन्तं तिङन्तं च । नापि त्रीणि निपातो-
 पसर्गावेकतः कृत्वा । नापि पञ्च पङ्का यथा गतिकर्मप्रवचनीयभेदेनेति ।
 पदजातानीति पदगणा इत्यर्थः । जातशब्दो हि गणे प्रसिद्धः । तद्यथा
 १५ गोजातमश्वजातमिति । तद्वादिहापि । तत्र नामपदगणः स्त्रीपुंनपुंसकल्लि-
 ङ्गप्रविभागेन । तथाख्यातपदगणः कर्तृवचनभाववचनकर्मवचनप्रविभागेन ।
 तथोपसर्गपदगण आडादिः । तथा निपातपदगण इवादिः । एवमभिप्रेत्योक्तं
 चत्वारि पदजातानीति । अत्र नामाख्यातयोः
 तेषां पौर्वापर्यं पूर्वमभिधानं प्राधान्यादप्राधान्यादुपसर्ग निपातानां
 २० पश्चात् । उभे अपि नामाख्याते निपातो-
 पसर्गनिरपेक्षे अपि सती स्वमर्थं ब्रूतो न तूपसर्गनिपातनां नामाख्यात-
 निरपेक्षाणामर्थोऽस्ति । वक्ष्यति हि “ न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थान्निरादुरिति
 शाकटायनः ” (निरु० १ । ३) इति । वाच्येन चैते अर्थेनार्थवती
 दौर्त्येनोपसर्गनिपाता इति वा प्राधान्यं नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका
 २५ भवन्ति (निरु० १ । ३) इति । तस्मादुपपन्नं भवति प्राधान्यान्नामाख्या-
 तयोः पूर्वमभिधानमप्राधान्याच्च पश्चादुपसर्गनिपातानामिति । नामाख्याते

१ क. ख. ग. ज. ‘ चत्वारि पदजातानि ’ नास्ति. २ क. ख. ग. ज. प.
 झ. ट. चत्वारितीति चतु०. ३ च. प्रवचनार्थभेदे०. ४ क. ख. ग. ज. कर्तृवचनभा-

२५ वचनकर्मवचनप्रविभागेन. ५ क. ख. ग. ज. ‘ पद ’ नास्ति.

इतीतरेतराकाङ्क्षित्वमुभयोर्नामाख्यातयोः समा-
 नामाख्याते इति सेनाभिधानम् । कथमितीतरेतराकाङ्क्षित्वमिति ।
 समासस्य प्रयोजनम् यज्ञदत्त इति हि नामशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो
 भवति यावत्पचति पठतीत्याख्यातशब्दैर्न निराका-
 ङ्क्षी क्रियत इति । तथा च पचतीत्याख्यातशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो ५
 भवति यावन्न यज्ञदत्तशब्दः । पचति यज्ञदत्त ओदनमितीतरेतराकाङ्क्षि-
 त्वमुभयोर्नामाख्यातयोः । समानकार्यत्वं चैतयोर्लक्ष्यते । वाच्येनार्थेनार्थ-
 वत्त्वमित्यतः समस्येते नामाख्याते इति । नाम्नः
 उपसर्गनिपाता इत्य- पूर्वनिपातोऽल्पाक्षरत्वात् । नामपदवाच्यार्थाश्रय-
 स्य च क्रियोपलक्ष्यत्वाच्चाख्यातार्थास्य पश्चान्निपातः । १०
 उपसर्गनिपाता इत्युभयेषामुपसर्गनिपातानां नामा-
 ख्यातयोरर्थविशेषघोतकत्वात्समानकार्यत्वमित्यतः समस्यन्ते । आख्यातस-
 हयोगित्वादुपसर्गणामाख्यातानन्तरं पाठः परिशेषाणां निपातानां पश्चा-
 दपरिमिताथ निपाता इति ।

तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति । तत्र तस्मिँल्लोकवेदप्रसिद्धे १५
 पदचतुष्टये निघण्टुशब्दैर्सामान्यसंज्ञोपलक्षिते ये तावन्नामाख्याते तयो-
 स्तावदेतद्विशेषणं प्रदिशन्ति । कतमत् । यदेतद्वक्ष्यमाणमित्यभिप्रायः ।
 प्रदिशन्ति प्रविभज्येदं नाम्नां लक्षणमिदमाख्यातस्येत्येवं दिशन्त्युपदिशन्त्या-
 चार्या इति वाक्यशेषः । आह लक्षणोपदेशः
 लक्षणप्रयोजनम् कस्मादनुक्रमेणैव सिद्धत्वात् । अनुक्रमेणैव हि २०
 वक्ष्यति “ इमानि पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः
 (२-७) हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (२-१०) कान्तिकर्माण उत्तरे
 धातयोऽष्टादश (३-९) गतिकर्माण उत्तरे धातयो द्वाविंशं शतम् (३-९)”
 इति । तत एव विज्ञास्याम इमानि नामानीमान्याख्यातानीति । तस्मादयम्-

१ ग. ज. ‘इति’ नास्ति. २ ग. ज. कथमितीतराका. ३ क. ख. ग. ज. २५
 इत्याद्य ख्यात. ४ च. ठ. शब्देन; ट. शब्दैर्न. ५ च. ‘इक्षीकृत इति;
 ट. ‘इक्षीकृत’ क. ६ क. ख. ग. ज. ‘च’ नास्ति. ७ ट.
 काङ्क्षीभवति. ८ ग. ज. ‘पचति’ नास्ति. ९ ग. ज. वक्ष्यते. १० क. ख. ग.
 ज. ‘आख्यात र्थाय’ नास्ति ११ क. ख. ग. घ. ज. झ. ठ. ‘शब्दसमानत्वेन’;
 ट. ‘शब्दसमानत्वेन’ सामान्य. १२ च. प्रतिदिशन्ति. १३ ग. ज. लक्ष्यति. ३०

नर्थको लक्षणोपदेशः । नानर्थकः । कस्मात् । व्यापि हि लक्षणं समा-
न्नातान्यसमाम्नातानि च व्याप्य वर्तते । यत्पुनरेतदुक्तमनुक्रमणादेव विज्ञा-
स्याम इति । अत्र ब्रूमः । निर्देशोऽसौ न हि लक्षणम् । निर्देशश्च परि-
च्छिन्नविषयः । स तर्हि किमर्थ इति । शास्त्रे रूपस्वभावोपप्रदर्शनार्थः ।

५ तस्मादसमाम्नातार्थोऽयमादितो लक्षणोपदेशो युक्त इत्युपपन्नम् । आह ।
तात्पर्येणैवेदमन्तरेण समाम्नातवदसमाम्नातानि कस्मान्नोपदिश्यन्ते । अपि
च तथा सूपादिष्टानि भवन्तीति । उच्यते । तथा ह्युपदेशगौरवं प्रसज्येत
ग्रहणशक्तिहानं चापि । तथाचाक्तं “ ऋषयोऽय्युपदेशस्य नान्तं यान्ति
पृथक्त्वशः । लक्षणेन तु सिद्धान्तमन्तं यान्ति विपश्चितः ” इति ॥ तस्मा-

१० दुपदेशगौरवमयादग्रहणशक्तिहानदोषाच्च सामान्यलक्षणोपदेशः कियत इति ।

आह । किं पुनस्तद्व्यतिरिक्तमिति । उच्यते । “ भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्र-
धानानि नामानि ” । नामपदवाग्याधार्थश्रयक्रियाव्य-

नामाख्यातयोर्लक्ष-
णम्

१५ इत्यो भावः पाकरागत्यागाद्यः । स यत्र प्रधानं
गुणभूता क्रिया तदिदं भावप्रधानम् । किं पुन-

स्तदिति । आख्यातम् । आख्यायतेऽनेन गुण-
मायेन वर्तमानानेककारकप्रविभक्ता स्फुरमाणप्रधानद्रव्यभावाभिव्यक्त्युन्मु-

खीभूता क्रिया तस्याश्च प्राधान्येन वर्तमानो भावः स्वात्मलाभप्रधान इत्या-
ख्यातम् । आह । कथं पुनर्गुणभूता क्रियेति ।

२० क्रिया गुणभूता उच्यते । तदर्थत्वात् । तदर्थो हि सा भावार्था ।
भावसिद्धयर्थमात्मलाभमनुभूय कारकेषु तण्डुलादी-

पाकादयं भावमभिनिष्पाद्यावमितप्रयोजनैकपद एव निरोभवति । यस्य च
यदर्थ आत्मलाभस्तत्तद्वृणभूतं भवति । भावसिद्धयर्थश्च क्रियाया आत्मलाभ-

स्तस्माद्वृणभूतेति गम्यते । भावसिद्धयर्थं चानु-
मीयते क्रिया परोक्षापि सती । आह । कथं पुनः

२५ परोक्षा क्रियेति । उच्यते । न हि सन्दिग्धाणा-
मन्यतमेन स्वरूपस्था सती कदाचिदपि मंनिकृष्यते । किं तर्हि तदवसाने

१ च. °कोपदर्शः° २ क. स. व. स. भवति; ट. भवति° प्रमज्येन. ३ क. ख.
घ. स. ट. ट. ह्युपदेशः° ४ क. ख. म. ज. घ. स. समानल;° ट. समानल°
सामान्य. ५ च. गुणभावे वर्त. ६ क. स. ज. ठ. स्फुरमाणेन प्रया°; घ. स्फुरमाणे च
२० प्रया°. ५ म. ज. लाभः. ८ क. स. घ. च. स. ट. ट. कदेत एव°.

योऽभिनिष्पद्यते भावस्तेन लिङ्ग्यते । नूनमभिनिर्वृत्ता क्रिया यया भावोऽ-
यमभिनिष्पादित इति । नाभिनिर्वृत्ता चेदभविष्पद्यथैव प्राक्क्रियानिर्वृत्ते-
र्नाभवदयं भाव एवं सांप्रतमपि नामविष्पत् । अस्ति चायम् । तस्मादभि-
निर्वृत्ता क्रियेत्येवमनुमीयते ।

तदेतदाख्यातं क्रियावाचकमपि सद्भावार्थत्वात्क्रियाया भावप्रधानमुच्यते । ५

इत्येवमेके मन्यन्ते । अपरे पुनर्भावप्रधानमाख्या-

भावप्रधानमाख्यातम् तमिति प्रकृत्यर्थप्रधानमिति मन्यन्ते । प्रकृत्यर्थ-

विशेषणं हि प्रत्ययार्थादय इति । भावः कर्म

क्रिया धात्वर्थ इत्यनर्थान्तरम् । स यत्र प्रधानं गुणभूतानि साधनानि

तदिदं भावप्रधानम् । किं पुनस्तत् । आख्यातम् । आख्यायन्ते स्त्रोपुं- १०

नपुंसकानि क्रियागुणभावेन वर्तमानान्यनेन क्रिया च तेषामुपरि प्राधा-

न्येन वर्तमानेत्याख्यातम् । आह । कथं पुनरत्र

क्रियायाः प्राधा- क्रियायाः प्राधान्यमिति । उच्यते । सा ह्यत्र

न्यम् शब्दवाच्याऽर्थगृहीतानि तत्साधनानात्यतः प्राधा-

न्यमत्र क्रियायाः । इतश्च प्राधान्यम् । कुतः । १५

विशेषप्रत्ययाधानात् । पंचतीति प्रथमपुरुषैकवचनपरस्मैपदान्त आख्यात-

शब्दो वर्तमानकालकर्तृविषयो यत्किञ्चिदेविक्षितविशेषमेव पक्त्रादिसाध-

नमात्मन आश्रयभावेनोपलक्ष्यन्नेकक्रियाशक्तिमत्यपि पक्तादौ साधने

पचिक्रियायामेव विशेषप्रत्ययमादधाति नान्यासु क्रियासु नापि विशिष्टे

पक्तादौ साधने । यश्च यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्तते शब्दः स एव २०

तस्य प्रधानम् । विशेषेण च क्रियायासाख्यातशब्दो वर्तते गुणभावेन

कारकेषु । तस्माद्विशेषप्रत्ययाधानाद्भावप्रधानमाख्यातमित्युपपन्नम् । अपि

च क्रियाव्यापारविज्ञानपरतया पृष्टः किं करोति देवदत्तः क्रियाख्या-

नपरतयैव प्रत्याचष्टे पचतीति ।

नन्योदैनमिति पूर्वमुक्त्वा ततः पचतीति ब्रवीत्यथ कथमुच्यते भावप्रधान- २५

१ क. ख. घ. झ. एके; ट. एके पुं अपरे. २ च. वा. ३ छ. च. ज.

प्राधान्ये वर्त. ४ घ. ज. ट. ठ. विशेषेण प्रत्यय. ५ घ. ज. ट. ठ. 'तस्य'

नास्ति. ६ घ. झ. ट. ठ. 'ख्यापन'. ७ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. 'तोदन्'.

८ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ब्रवीति । अथ. ३०

माख्यातमिति । शृणु । अमूर्ता हि क्रिया निरु-
भावप्रधानमाख्यातम् पाख्या । सा हि कारकैरभिव्यज्यमाना कारक-
शरीरे वसन्ती शक्यते निर्देष्टुम् । इतरथा ह्यश-

रीरा सती सा न गृह्येत । तथाग्रहणे च सति कथमिव निर्देश्येत । तत्रैवं
सति कारकसमूहेनाभिव्यज्यमाना क्रिया यस्मिन्साधने विशिष्टमात्मन्यं
कार्यमारभते पाकाख्यं तदभिधानशब्दोपपदैव साक्षाद्ग्रहणासंभवान्नि-
र्दिश्यते । न ह्यनाश्रिता कदाचिदपि गृहीतपूर्वाकृतिरिति साक्षाद्ग्रहणासं-
भवः । तस्मादोदनकर्मिका या देवदत्तकर्तृकौदनशब्दोपपदैव निर्दि-
श्यत ओदनं पचति देवदत्त इति तत्राविवक्षितस्वार्थ ओदनशब्दः । अपि

१० च क्रियाव्यापारंपिपृच्छिष्यैव पृष्टः किं करोतीति क्रियाव्यापारमात्रमेव
प्रत्याचष्टे पचतीति । ततः किमिति पर्यनुयुक्ते शब्दान्तरेणापाकरोति देव-
दत्त ओदनमिति । तस्माच्छब्दान्तरवाच्यत्वात्साधनस्य पचतीत्यत्र क्रियैव
प्रधानमित्युपपन्नम् । यत्पुनरेतदुक्तमोदनमिति पूर्वमुक्तवेति तत्र द्रूमः ।
स हि पर्यनुयुक्तां साधनगतां भाविनीमाशङ्कमानः पर्यनुयोगमात्मनो
१५ बुद्ध्यवस्थं कृत्वा तदपाकरणार्थमोदनमिति पूर्वं ब्रवीति । एवं तत्रापि
द्रव्यविशेषपरिज्ञानार्थं द्वितीयः पर्यनुयोगोऽनुक्तो द्रष्टव्यः । तस्मात्पचतीति
शब्दवाच्यत्वादत्र क्रियायाः शब्दान्तरवाच्यत्वात्तैद्रव्यस्य क्रियैव प्रधानमिति ।

इतश्च भावप्रधानमाख्यातम् । एकस्मिन्वाक्ये द्वयोरख्यातयोरसमवा-

यात्पचति पठतीत्युभयोः प्राधान्यादितरेतरेण
२० तदेव समवायो नास्ति । न हीतरः शब्द इतरत्र गुणी
भवति । द्रव्यशब्दे च समवायात् । समवैति हि”

द्रव्यशब्देनाऽऽख्यातशब्दः । पचति देवदत्त इत्युक्ते पचिक्रियागुणभूतो
लक्ष्यते देवदत्तः । तस्मादुपपन्नं भावप्रधानमाख्यातमिति । अपि चोक्तं

“क्रियावाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते । त्रीनत्र पुरुषान्वित्यात्कात्-
२५ तस्तु विशिष्यते” इति ॥

१ घ. झ. ट वसती; ठ. वसति इति शः. २ क. ख. घ. झ. ट. निर्दिष्टुं.

३ क. ख. ग. ज. ‘तथा’ नास्ति. ४ क. ख. ग. घ. ज. कर्मका या. ५ ग.
च. ज. वशात्. ६ झ. यदुक्तं ट. यदुक्तं देवत्पुनरु. ७ ग. ज. अनुक्तोऽपि. ८ ग.
ज. वाच्यशब्दत्वात्. ९ क. ख. ग. ज. ‘तत्तत्’ नास्ति; घ. झ. ट. ठ. तच्च-

१० द्रव्यं. १० क. ख. ग. ज. इतश्चनद्रव्यप्रधानं. ११ क. ख. ग. ज. ‘हि’ नास्ति.
१२ घ. ‘इति’ नास्ति.

तत्पुनरेतच्चतुष्प्रभेदमाख्यातं भवति । कर्तरि भावे कर्मणि कर्मकर्तारि
चेति । पचतीति कर्तरि । भूयते पच्यत इति
चतुष्प्रभेदमा- भावकर्मणोः । पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तारि । चतु-
ख्यातम्, र्व्यविश्वक्षितार्थानि द्रव्याण्यप्रधानानि क्रियैव
प्रधानम् । तामभिदधत्तयैव लक्ष्यमाण आख्यात-
संज्ञो भवतीत्युक्तम् ।

आख्यातजत्वान्नाम्नां प्रतिज्ञाक्रमं भित्त्वा पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तम् । पश्चा-
न्नामलक्षणमुच्यते । किं पुनस्तत् । सत्त्वप्रधानानि
नामलक्षणम् नामानि । लिङ्गसंख्ययोस्त्र सद्भाव इति सत्त्वम् ।
तथा लक्षणोपपत्तेः । तद्येषु प्रधानं गुणभूता
क्रिया नामान्येव तानि । नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन नमयन्ति वा स्वमर्थ-
माख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि । यथैव ह्याख्याते विद्यमान-
मपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि विद्यमाना क्रियाविवक्षिता द्रव्यपरत्वात्सत्त्व-
शब्दस्य । तद्वि क्रियाजनितमुत्तरकालं क्रियाशेषभूतंमभिधाय, धात्वर्थोऽसौ
व्यावर्तते ।

आह । कथं पुनर्नाम्नि क्रिया विद्यत इति विद्यमानापि चाविवक्षितेति ।
प्रकृतिः प्रत्ययो विभक्तिरिति त्रिधा विभज्यमान-
नाम्नि क्रियाकिम- मेतदवदेवैतन्नाम । तत्र प्रकृतिर्धातुरित्युक्तोऽर्थः ।
र्थमविवक्षिता धातुश्च पुनः क्रियावचनः । स च नाम्नि विद्यत
इति तदभिधेयभूतया क्रियया भवितव्यम् ।
तथावश्यं यत्रार्थस्तत्र तदभिधायकशब्दो यत्र शब्दस्तत्र तद्वाच्योऽर्थ
इति । संबद्धौ हि शब्दार्थौ वाच्यवाचकत्वेन नित्यमिति । एवं तावत्क्रिया
विद्यते । यत्पुनरेतदुक्तं विद्यमाना क्रिया कथमविवक्षितेति । अत्र ब्रूमः ।
नाम्नि यो धातुः स कृत्यत्ययोपजनितेन प्रातिपदिकेन्यभिभूतक्रियाभिधान-

१ क. ख. ग. ज. 'प्यविश्वक्षितार्थानि. घ. झ. ट. 'प्यविश्वक्षितार्थानि' २५
र्थानि; ट. 'प्यविश्वक्षितार्थानि' धीनि. २ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट.
'नानीति कि'. ३ प. झ. ट. ठ. नामयन्ति. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'मान'पि
क्रि'. ५ क. ख. ग. ज. तद्विक्रि'. ६ च. ठ. कृतार्थो; ट. धात्वर्थो कृता.
६ क. ख. वा वि'. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. देधा. ८ क. ख. यथावश्यं;
घ. ट. यथावश्यं. ९ क. ख. 'मान'पि.

शक्तिः प्रातिपदिकान्तर्लोनवृत्तिरेव स्वमर्थमुद्गावयितुमशक्नुवन्प्रातिपदिकार्थ-
मेवानुवर्तमानो द्रव्यप्रधान एव भवतीत्येवं न विवक्षिता क्रिया । सा तु
विद्यमानापि विगृह्यमाणे नान्नि प्रातिपदिकनिबन्धनादुन्मुन्यमाना द्रव्यगतमर्थं
प्रकाशयति न प्राग्विग्रहादिति द्रव्यपरता सत्यशब्दस्य गम्यते । तथा-
चोक्तं “ शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते । तदक्षरविधौ युक्तं
नामेत्याहुर्मनीषिणः ” (बृहद्देवता १-४२) इति । पुनश्चोक्तं
“ अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः । तन्नाम कवयः प्राहुर्भेदे
वचनलिङ्गयोः ” (बृ० १-४३) ॥ “ निर्देशः कर्म करणं
प्रदानमपकर्षणम् । स्वाभ्यर्थोऽथाधिकरणं विभक्त्यर्थाः प्रकीर्तिताः ”
इति ॥ स्त्रीपुंनपुंसकभेदं निपातोपसर्गणामपि वा क्वचिन्नामत्वमपेक्ष्य बहु-
वचनेनोक्तं नामानीति ।

अपरे पुनः । भावकालकारकसंख्याश्चत्वार एतेऽर्था आख्यातस्य ।

तेषां भावः प्रधानं भवति । अतो भावप्रधान-
नामाख्यातलक्ष-
णयोरपरा व्याख्या माख्यातमित्युक्तम् । नाम्नोऽपि सत्ता द्रव्यं संख्या
लिङ्गमित्येतेऽर्थाः । तेषां द्रव्यं प्रधानमित्यतः सत्त्व-
प्रधानानि नामानीत्युक्तमेवमेके मन्यन्ते ।

“ तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः ” । एवं तावदनयोर्नामाख्यातयोः
परस्परविनाभूतयोः स्वपदार्थोक्तावेकस्य भावप्राधा-
नामाख्यातयोः न्यमेकस्य सत्त्वप्राधान्यम् । अथ पुनर्यत्र ते उभे
कंतरप्रधानं भवतः । क्व च पुनरुभे एते भवतः । वाक्ये ।
तत्र कस्य प्रधानमर्थः कस्य गुणभूत इति ।

शृणु । भावप्रधाने भवतस्तस्य चिकीर्षितत्वात् । वाक्ये ह्याख्यातं प्रधानं
तदर्थत्वादुणभूतं नाम तदर्थस्य भावनिष्पत्तावद्भूतत्वात् । एवं तावदा-
ख्यातं वाक्ये प्रधानम् ।

२५ १ ग. ज. प्रदीपते. २ ग. ज. साम्यार्थोऽधिक °. ३ घ. ट. °सकमेदं; झ.
°सकमेदं. ४ क. ख. ठ. भावप्रधानता भवति; ग. ज. भावप्रधानं. ५ ब. घ. °इति'
नास्ति; ट. °इतिभूक्तम्° मिथु. ६ क. ख. घ. ज. झ. ट. °स्वराविना;
घ. परस्परविना° रा; °ठ. परस्परं विना°. ७ क. ख. घ. झ. ट. °द्विभेदे. ८ क.
ख. घ. झ. ट. पुनरेते उभे.

अथ पुनः कथमभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते किं वा तदा-
ख्यातमिति । इतो लोकप्रसिद्धयैवोदाहरति तत्र-
आख्यातेन भावः सिद्धत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य । “ पूर्वापरीभूतं भाव-
कथमुच्यते । आ- माख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्ग-
ख्यातोदाहरणं च पर्यन्तम् ” । अपूर्वमनपरं सन्तमेकत्वात्पूर्वापरी-
भूतं पूर्वापरमित्त्र सौर्वापर्येणावस्थितमेकमनेकानु-
क्रियास्वाश्रितमुपानदैशिनहनपूर्वोत्तराद्विहरणपथिभोजनशयनान्त्वनोदक-
पानावास्याश्रितं तदभिनिर्वृत्तिवशेनाभिनिर्वर्त्यमानं कस्मैचित्पृच्छते किं
करोतीत्यन्य आचष्टे व्रजतीति । अविमर्शककर्तृकं द्वितीयमित्युदाहरणद्वयं
भावद्वयोपप्रदर्शनार्थम् । उपक्रमप्रभृतीति । उपक्रम आरम्भस्तस्मादारभ्या-
पवर्गपर्यन्तं यावदन्त्या क्रियेत्यर्थः । आह । अन्त्यासंनिधौ भावनिर्वृत्ति-
दर्शनादन्त्यैव निर्वर्त्यत इति । शृणु । पूर्वो-
भाषोऽनेकक्रिया- सम्भवावेऽन्त्यैव न स्यात्पूर्वपिष्टं हि तस्या
भिनिर्वर्त्यते अन्त्यत्वम् । अपि च । प्राप्तिः क्लृप्ते हि व्रजिः ।
न चैकया क्रिययाभिमतदेशान्तरात्प्राप्तिरस्ति ।
तस्मादुपक्रमवाचिः क्रियामिरीपदीपदभिनिष्पाद्यमानो भावोऽन्त्यायामभि-
संविष्टते । अतस्तत्संनिधौ गृह्यते । न त्वसावन्त्ययैवाभिनिर्वर्त्यत
इत्यन्ते गृह्यते । अपि च प्रसिद्धमेतदुपक्रमोदाहारण्य यच्च व्रजितं यच्च
व्रजते यच्च व्रजिष्यमाणं तत्सर्वमेकीकृत्य वक्तारो भवन्ति व्रजति देवदत्त
इति । न प्रसिद्धिरूपरोदुं न्याय्या । यथावस्थितानां हि शब्दानामन्वाख्यान-
मात्रमेव शास्त्रेण क्रियते नोत्पाद्यन्ते शब्दा नाप्यर्थेषु विधीयन्ते । तस्मा-
त्प्रसिद्धशास्त्रसमयोऽपि औक्तिकप्रसिद्धैव पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे
व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् । तस्मादुपपन्नमनेकक्रियाभिनिर्व-

१ उ. 'धुनमिति । अपूर्व' । २ प. स. ट. क्रियासु सा आभि' । ३ प. स.
ट. 'दभिनदन' । ४ प. ट. तदभिनिर्वृत्ति' । ५ क. रा. ग. ज. 'निर्वर्तमाव' ।
६ प. स. ट. पथि दितीयायेति । उदा०. ७ प. निर्वृत्त्यत' । ८ क. र. प. स.
ट. उ. व्रजतिः । ९ क. स. ग. ज. तनः वनि' ; प. अत्र तत्संनि' ; स. अन्तरत' ;
ट. 'हनेनः तै-व' तनः व. १० क. स. प. स. ट. गृहीतः । ११ ग. ग. 'वन-
मार' । १२ ग. ज. मनेनः ।

र्यमानो भाव आख्यातेनोच्यत इति । आह च । “ क्रियासु बह्विध्य-
भिसंश्रितो यः पूर्वापरीभूत इवैक एव । क्रियाभिर्निर्वृत्तिवशेन सिद्ध
आख्यातशब्देन तमर्थमाहुः ” [बृह० १४-४] इति ।

“ मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः ” । कदाचित्तमेव भावं तथैवोपक्र-
मप्रभृत्यभिर्निर्वर्तमानमपवर्गपर्यन्तं मूर्तं सैतन्तं सत्त्व-

सत्त्वभूतो भावः भूतं सत्त्वस्वरूपिणं लिङ्गसंख्यायुक्तैः सत्त्वनामभि-
कथमुच्यते राचष्टे । कथम् । “ ब्रज्या पक्तिरिति ” । तत्रोक्तो
विशेषः । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति । सोऽयं

प्रयुक्तस्य लक्षणस्य प्रयोगमपेक्ष्य कचिदपवादः । आह च । “ क्रिया-
भिर्निर्वृत्तिवशोपजातः कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात् । संख्याविभक्ति-
व्ययलिङ्गयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिश्रोपलक्ष्यः । ” [बृ० १-४]
इति । आह । कस्मात्पुनरेक एव भावस्तिङन्तेन कृदन्तेन चान्यथोच्यत

भावस्य द्विरूपत्वे इति । उच्यते । शब्दस्वाभाव्याहते नान्यदत्र
कारणम् प्रयोजकमस्ति । अपि चोक्तमस्माभिरवस्थितानामेव
शब्दानामभिधानाभिधेयसंबन्धेनाभिसंबन्धानामेव
नित्यमन्याख्यानामात्रमेव क्रियते नोत्पाद्यन्तेऽर्थेषु वा विधीयन्ते शब्दा
इति । ब्रज्या पक्तिरित्युदाहरणद्वयमुक्तप्रयोजनम् ।

“ अद इति सत्त्वानामुपदेश ” इति । भावोऽधिकृतः । स च

पुनः सत्त्वभूतो नेतरः । यतस्तत्संबन्धेनैव
सत्त्वानां सामा- नाश्रो यदवशिष्यते तदुच्यते । किं पुनस्तत् ।
न्योपदेशः सामान्यविशेषवाचित्वम् । तत्राद इति सत्त्वाना-
मुपदेशः सामान्यत इति वाक्यशेषः । सर्वथा-
मपि सत्त्वानामध्ययने प्राप्ते लिङ्गाविशिष्टत्वादिदमेवैकमुदाहृतमुपप्रदर्श-
नार्थम् ।

आह । विशेषोपदेशः कथमिति । उच्यते । “ गौरश्चः पुरुषो हस्तीति ”

१ च. संश्रुतो. २ ठ. “ निर्वर्तमान ”. ३ क. ख. ग. ज. ‘ सन्तं ’ न विद्यते.

४ च. ‘ कृदन्तेन ’ न विद्यते. ५ क. ख. ‘ च्यते ’. लण्डसूत्रम् । गो° ; ग.

‘ च्यते ’ प्रथमः लण्डः ॥ १ ॥ गो° ; ज. ‘ च्यते ’. लण्डः । गो° ; प. क. ट.

२९ ‘ च्यते ’. सूत्रं । गो° .

सत्त्वानां विशेषोपदेश इति वाक्यशेषः । सोपाधिकनिरुपा-
धिकोपप्रदर्शनार्थमनेकोदाहरणम् । सामान्यवृत्त्या
विशेषोपदेशश्च विशेषवृत्त्या चोभयया शब्दः प्रवर्तत इत्युभय-
मुपदर्शितम् ।

“ भवतीति भावस्य ” सामान्येनोपदेशः । अत्र हि सर्वेषां सत्त्वा-
वाचिनामध्ययने प्राप्ते भवतिरेवैक उदाहर-
भावस्य सामान्यो- पार्थः परिगृहीतः । विद्यमानतमेवानुभवन्तः सर्वे
पदेशः भवतिशब्दव्याख्या अन्याभिर्विशेषक्रियाभिरभिसं-
व्यन्ते । तस्माद्भवतीति सर्वक्रियाप्रसवव्रीजभूत-
मस्तित्वमात्रमेव निरूपपदेन भवतिशब्देनोच्यत इत्युपपन्नं भवति सामान्यवा-
चित्वम् । विशेषनिर्देशः कथमिति । उच्यते ।
विशेषोपदेशश्च “ आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति ” । सकर्मका-
कर्मकोपदर्शनार्थमुभयेषामुदाहरणम् ।

“ इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरौषणः ” ॥ १ ॥

तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेत-
रोपदेशः शास्त्रकृतो योगश्चाव्याप्तिमात्वात्तु शब्दस्याणीय-
स्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्य-
वद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ।
पृष्ठ भावविकारा भवन्तीति चाप्यपिणिर्जायतेऽस्ति विप-
रिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत इति पूर्वमा-
वस्थादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्प-
न्नस्य सत्त्वस्यावधारणं, विपरिणमत इत्यप्रत्ययवर्तमानस्य
तत्त्वाद्विकारं वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां
वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वापक्षी-
यत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरमाव-
स्थादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ २ ॥

१ ग. ज. “ वचनमात्रो भ०. २ क. स. ग. घ. ज. घ. झ. “ तदयनतमः
ट. “ तदयनतमः; ठ. “ तदयन इति । इति निरुक्तटीकायां प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ।
तम. १ क. स. उ. त. द. “ ६६ ॥ २१ १६०. ४ क. स. उ. त. द. १.

“तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते” । आह । ईदं तावदुक्तं पदचतुष्टयं ?

पदचतुष्टयानुपपत्तिः मानवचनता द्रव्यवचनता, गुणभावः प्रधानभावः, ?

पूर्वापरीभावः सामान्यवाचित्वं विशेषवाचित्वमिति नोपपद्यते । कस्मात् । वचनानित्यव्यक्तम् । कः पुनरेवमहाभित्यं वचनमिति । उच्यते । इन्द्रियनित्यं वचनमित्यौदुम्बरायणः । इन्द्र आत्मा स येन ईयते सिद्ध्यतेऽनुमीयते वाक्यसावात्म्यं कर्ता यस्येदं कारणं नाकर्तृकं कारणमस्तीति तदिन्द्रियम् । तस्मिन्नित्यमिन्द्रियनित्यम् । किं पुनस्तत् । वचनम् । उच्यतेऽनेनेति वचनं वाक्यमित्यर्थः । कतम् । यदेतन्नामाख्यातोपसर्गोनिपातात्मकम् । औदुम्बरायण आचार्यो मन्यते

इति वाक्यशेषः । उदुम्बरस्यापत्यमौदुम्बरैः । तस्यापत्यमौदुम्बरायणः । आह । ततः किमिति । उच्यते । तत्र तस्मिन्वाक्य एवमिन्द्रियनित्ये सति भवेत्तत्पदचतुष्टयमुक्तमेतन्नोपपद्यते । कस्मात् । शृणु । यावदेव वक्तुर्जागिन्द्रिये श्रोतुश्च श्रोत्रेन्द्रिये वचनं तावदेव तदस्तीति शैक्यते वक्तुं प्रच्युतं च नास्ति । अथि च । वाक्यमपि समस्तमुद्धृतं तदिन्द्रिये न्यवतिष्ठते । यदवयवभूतानि पदान्यवस्थितानि परिसंख्यातुम् । न च विनष्टविनष्टयोः पदयोः सह परिसंख्यानमस्ति । तस्माद्वचनानित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिरित्युपपन्नम् ।

किं चान्यत् । “अयुग्मपदगुणानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः” ।

वादान्दः समुच्चयार्थः । “वा विकस्त्रेपमनद्वंद्वसं

इतरेतरोपदेशश्च सुच्यपार्येष्यति” इति निग्रातब्धिः पठन्ति । वक्ष्यति अयमपि “वेति विचरणार्थे” इत्युपपत्त्य “अथापि

समुच्चयार्थे भवति” (निग १-२) इति । एवं चेत्प्रेषमयुग्मपदगुणानां शब्दानां वाक्यावयवभूतानां योऽयमितिरेतरोपदेश इतरेतरगुणमधानभावो नाद्य आख्यातं प्रति गुणमावेनोपदेश आख्यातस्य च नाम प्रति प्रष्यन्

मावेनोपदेशः । अयं च न्येषपदन इत्यनुवर्तते । किं कारणम् । न हि

१ ग. ज. ‘आह’ नास्ति. २ क. त. इह त्रयः, ग. ज. इह तावदुक्तं । पदं. ३ क. त. ग. ज. प. स. ट ठ. ‘मिति । इन्द्रः’ च. ‘विद्वि’ इन्द्रः । औदुम्बरायणः. ४ ठ. ‘चतुष्टयम्’ ५ ग. ज. वाक्यते. ६ क. त. ग. ज. प. स. ट. वाक्यमिति वाक्यं स्तं. ७ ग. ज. दुर्गादु. ८ च. ‘अशारेष्टम इति’. ९ ग. ज. च. स. ट. ‘दार्पे वाच्यो वर.

विनष्टं नाम गुणभावमियादाख्याते । नापि विनष्टमाख्यातं प्रधानभावमिया-
न्नाप्ति । न हि विनष्टाविनष्टयोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति ।

किं चान्यत् । “ शास्त्रकृतो योगश्च ” । यथायं शास्त्रकृतो योगः

शास्त्रकृतः शब्दस्य शब्दान्तरेण योगः संयोगः ।

शास्त्रकृतो योगश्च तद्यथा । उपसर्गस्य धातुना धातोः प्रत्ययेन प्रत्य-

यस्य लोपागमवर्णविकारैः । अयं च वचनानि-

त्यत्वान्नोपपद्यते । किं कारणम् । अयुगपदुत्पत्तौ हि सत्यां धातुरुच्चारितो

विनष्टः स कथमुपसर्गेण योक्ष्यते प्रत्ययेन वा । न हि विनष्टाविनष्टयो-

र्योगोऽस्ति । तस्माद्य एव नामाख्यातयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपसर्गनि-

पातानां नामाख्याताभ्यां यौगो यच्च पदचतुष्टयमुक्तं सर्वमेतदसम्पत्तिगिति ।

युगपदुत्पन्नानामित्येवमारम्यमाणयोर्वाक्ययोरनयोरन्यो व्याख्यामार्गो

भवति । नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानामयुगपदुत्पन्नाना-

मित्युभाबपि पाठौ व्यापारं प्राप्नुतः समनसंहित-

त्वात् । इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिरित्युच्चार्य

मेताशङ्काद्वारेणैतदवतार्यते युगपदुत्पन्नानामिति ।

अथ मतम् । अविचाळिन एवैते कूटस्था अविनाशिनः शब्दाः । ते तु कल्पांते

तस्माद्वर्षातिरूपाद्विशिष्टेष्वभिधेयेष्वभिधातृषु कारणभावमापद्यमानेष्वध्याया-

भावादेवावस्थानुमशन्ननुवन्तोऽभिधेयाभिधातृसहिता एव कारणत्वभावमधि-

कमनुभूयाभिसंभवकाले कल्पादावन्यकल्पविशिष्टकर्मनिर्जितकार्यकारणसर्व-

भूतसाधारणात्मभूते हिरण्यगर्भे विवर्तमाने तद्वद्विमाश्रयं प्राप्य तेनैव सह

युगपदेवाभिव्यज्यन्ते विशेषात्मलाभाय शब्दा इति । अत्र ब्रूमः । एवमप्ये-

तेषां युगपदुत्पन्नानां युगपदुत्पत्तावपि सत्यां यद्यपि पदचतुष्टयं प्राप्नोत्येव

सहावस्थितानां तथाप्यितरेतरोपदेश इतरेतरगुणप्रधानभावश्च न प्राप्नोति । न

हि युगपदुत्पन्नयोगोविद्याणयोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति । किं चान्यत् ।

कूटस्थेषु चाविचाळिषु नित्येषु शब्देषु य एव शास्त्रकृतो योग एव नोप-

१ क. रा. ग. ज. ‘ संयोगः ’ नास्ति. २ क. रा. घ. योगे. ३ क. रा. घ.

स. ट. ‘ धानामयुगपदुत्पन्नानामित्ये ’. ४ क. रा. ग. ज. ‘ अपि ग्राह्यो प्राप्नु ’.

५ ग. ज. ‘ तदाशङ्कदा ’; घ. ट. ‘ तनाशङ्कदा ’. ६ ग. घ. ज. ‘ धेनादनाते ’.

७ घ. स. ट. ‘ व्यापित्ता ’. ८ घ. स. निर्मित; ट. निर्मित. ९ क. रा. घ.

स. ट. ठ. ‘ चतुष्टय ’. १० क. रा. घ. स. ट. ठ. ‘ एव ’.

पद्यते । किं कारणम् । अयुक्तो हि युज्यते । नित्ययुक्तार्थं धातव उप-
सर्गोः प्राप्यैव प्रत्ययाश्च लोपागमवर्णविकारैरिति । तस्मान्नित्यपक्षेऽपि
वचनस्य यदेतदुपवर्णितं गुणप्रधानभावविषयं पदचतुष्टयमाधिकृत्य सर्वमे-
तदसम्भगिति ।

५ “ व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्य ” । उच्यते सर्वमेतदुपपद्यते ।

कस्मात् । व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य । तुशब्दः पक्ष-
परोद्भावितदोषनि- व्यावृत्तौ । व्यापनं व्याप्तिः । सा यस्मिन्नस्ति
राकरणम् सोऽयं व्याप्तिमाञ्छब्दः । तद्भावो व्याप्तिमत्त्वम् ।
तस्माद् व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमेतदुपपद्यत इति

१० धातुपक्षेः । आह । कथं पुनर्व्याप्तिमाञ्छब्द इति । शृणु । शरीरे
ह्यभिधानाभिधेयरूपा बुद्धिर्हृदयान्तर्गताकांशप्रतिष्ठिता । तैयोरभिधानरूपा-
भिधेयरूपयोर्बुद्धयोर्मध्येऽभिधानरूपया शास्त्राभिमतप्रयोजनविजिज्ञापयि-
पया बुद्ध्या पुर्येण तदभिव्यक्तिसमर्थेन स्वगुणभूतेन प्रयत्नेनोदीर्यमार्णः
शब्द उरःकण्ठादिवर्णस्थानेषु निष्पद्यमानस्तथा पुर्यथार्थाभिधानसमर्थ-

१५ वर्णादिभावमापद्यमानः पुर्यथप्रयत्नेन बहिर्विनिक्षिप्तोऽविनाशिने व्यतिमा-
वमापन्नः श्रोत्रद्वारेणानुप्रविश्य प्रत्ययस्य बुद्धिं सर्वार्थरूपां सर्वभिधा-
नरूपां व्याप्नोतीत्येवं व्याप्तिमाञ्छब्दः । आह । ततः किं यदि व्याप्तिमा-
ञ्छब्दः । उच्यते । यदि नित्यो यन्नित्यः पदचतुष्टादि सर्वमुपपद्यत एव ।
किं कारणम् । न ह्यसंव्याप्य पुर्यस्य बुद्धिं बुद्धयवस्थमर्थं प्रत्ययमादधीत ।

२० न चानवस्थितो व्यामुयात् । ततश्च किम् । स शब्दस्तं तमर्थमभिदधत्स्व-

- १ क. ख. हि; घ. स. ट. द्विध, ठ. 'ध्व हि धा'. २ क. ख. घ. स. ट.
भावादि पदं; ट. भावादि पदं वविषय. ३ ग. ज. हृदयमधि. ४ ठ. 'कसो
प्र'. ५ ग. ज. तयोरभिधानरूपा इदयान्तर्गताकांशप्रतिष्ठिता तयोरभिधानाभिधेयरू-
पयो. ६ च. 'भिधेयरूपयोर्बुद्धयोर्मध्येऽभिधानरूपया' नास्ति. ७ ग. ज. समर्थो
न; घ. सामर्थ्येन. ८ ग. 'माणोदितु सत्युरःकण्ठा'; च. ज. माणा सत्युरःकण्ठा';
ट. 'माणः शब्दः उरः उ' सत्यु. ९ ग. च. ज. 'ण्ठादितु वर्ण'. १० क. ख. स.
निष्पद्यमानस्तथा; ग. ज. निष्पद्यमानस्ततया; च. निष्पद्यमानस्या. ११ घ. स.
ट. ठ. 'प्रयत्नेन. १२ ग. ट. बहिर्विनिक्षिप्तो'. १३ घ. स. प्रत्याप्यस्य; ट. प्रत्याप्यस्य
व्य. १४ क. ख. ग. ज. 'बुद्धि' नास्ति. १५ क. ख. घ. स. ट. 'ब्दः
२० समर्थ'.

क्रियाप्रवेशोपजनितेन तेनाभिधानेनाख्यातमित्येवमादिना स्वमात्मानमभिसं-
घय तिरोभवितुमुपक्रमते विनाशं वोपैति । तस्य स्वदेशोपजनितैराख्या-
त्तादिभिः स्वप्रदेशविशेषानुस्मृतिपूर्वकं परिसंख्यानमुपपद्यत एव । तस्मात्स-
म्यगोचोक्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं न हि विनष्टाचिनष्टयोः परिसंख्यानमस्तीति ।

अत्र ब्रूमः । पुरुषप्रयत्नोपजनिताङ्कत्रोद्भातात्परस्यार्थप्रत्ययमाधाय शब्दव्य-
क्त्य एता घंसन्ते न तु शब्दाकृतयः । तास्तु भूयोऽभिधानशक्त्या बुद्धि-
द्वारेणावस्थिताः स्वानभिधेयान्प्रकाशयन्त्यः स्थिता एव भवन्ति । तासु
साक्षात्परिसंख्यानं वर्तमानमितरासु विनाशिनीषु व्यक्तिषु लक्षणयोपच-
र्यते । तस्माद्ब्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य पदचतुष्टयादि सर्वमुपपद्यत एव । व्याप्ति-
मत्त्वादित्येतेनैतरेतरोपदेशः प्रत्युक्तः शास्त्रकृतश्च यो योगः । नामाख्यातपद-
रूपे बुद्धितत्त्वे सत्त्वक्रियाविषये गुणप्रधानभावेनावतिष्ठेते । तयोर्गुणप्रधान-
भावे सति व्यक्तिषु लक्षणयोपचर्यते । तथा च धातुरूपा बुद्धिस्तैर्दर्शय्या
संयुज्यते । बुद्धिरेव हि धात्वादिरूपेण विपरिणममाना शौल्लेण संस्क्रियते ।
तस्यां संस्क्रियमाणायां शब्दे संस्कारोपचारः क्रियते तदभिधायकत्वाच्छ-
ब्दस्य । तत्र यदुक्तं वचनानित्यत्वादितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतश्च योगो नोप-
पद्यत इत्येतदयुक्तमिति । नित्यत्वपक्षेऽपि युगपदुत्पन्नानां गुणप्रधानभावो
गोविपाणवन्नास्तीति यदुक्तमनैकान्तिको दृष्टान्तः । दृष्टो हि युगपदुत्पन्न-
योरैककाले राजपुत्रात्मात्यपुत्रयोर्गुणप्रधानभावः । तत्र यदुक्तं युगपदुत्पन्ना-
नामितरेतरोपदेशो न प्राप्नोतीत्येतदयुक्तं व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमुपपद्यत
इति । तदेव सम्यग्भवति ।

अपरो व्याख्यामार्गः । इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिस्तदाश्रयस्य च

१ घ. झ. ट. ठ. °पजतिनेनाभि°. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. वोपैति.
३ च. जनिता वक्तव्योद्भाताः. ४ क. ख. ग. घ. ज. झ. ट. ६५. ५ घ. झ. ट.
तयाभिधानः; ट. तैयोभि° भूयोऽ°. ६ घ. झ. स्वानर्थान्; ट. स्मार्थान् °भिधेया. ७
क. ख. घ. झ. ट. °वृत्तो योगश्च. ८ घ. ठ. सर्वक्रि°; ट. सत्त्वं °व. ९ क. ख. घ. झ.
ठ. °सति तच्छब्दे लक्षणं; ° ग. ज. °सति तच्छब्दे (ग. °च्छब्द) लक्षणया
व्यक्तिपूपचर्यते; ट. तच्छब्दे ल° व्यक्तिः. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. °चर्यते. ११ घ.
ट. तदर्शय्या. १२ ग. ज. शास्त्रे. १३ क. ख. घ. झ. ट. °कान्तिकोऽसौ वृ°. १४ ग.
ज. °काटयज्ञ°. १५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. सम्यगिति. १६ ग. च. ज. ' च '
न विद्यते.

सर्वस्येत्येवमाक्षिप्ते परिहारद्वारेणेदमवतीर्यते युगप-
 युगपदुत्पन्नानामि- दुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेश इति । अत्र
 तस्यापरो व्याख्या- समञ्जस एव वाशब्दः । कथम् । अयुगपदुत्प-
 मार्गः न्नानां वा युगपदुत्पन्नानां वा नित्यानां यानि-
 ५ त्यानां वेत्यर्थः । इतरेत्याख्यातशब्दस्य क्रियावचने
 शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः । इतरस्य च नामशब्दस्य च सत्त्ववचने शब्देऽ-
 भिधानत्वेनोपदेशः । शास्त्रकृतो योगश्च । लक्षणशास्त्रेण चैते क्रियासत्त्वे
 आख्यातनामशब्दाभ्यां युज्येते । तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टयमिति । आह ।
 आगमनमात्रमेतत् । हेतुरुच्यतां कथं विनष्टाविनष्टयोः सह परिसंख्यान-
 १० मवस्थितयोर्वा गुणप्रधानभाव इति । उच्यते । व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्य ।
 हेत्यर्थः समान एव पूर्वण ।

आह । यदि व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य व्यवहारार्थं पदचतुष्टयमुपादीयत
 एवमपि नोपादेयम् । किं कारणम् । अभिनया
 शब्दानां स्थानेऽभि- अपि व्याप्तिमन्तः पाणिविहाराक्षिप्तिकोचादयस्तै-
 नयाः प्रयोग्या इति रेव कार्यसिद्धिरस्त्विति । अपि चैवं पदचतुष्टय-
 १५ परपक्षः दोषेर्न संभक्ष्यामहे न चायमतिमहान्वेदसमुद्रः
 पठितव्यो भविष्येति तत्रेतेनेति । उच्यते ।
 स्यादेतदेवं यद्यप्यपरो विशेषहेतुर्न स्यात् । फलतः । “ अणीयस्त्वार्थं
 शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके ” ।

नेति सिद्धान्तः सत्यमभिनया अपि व्याप्तिमन्तो न त्वणीयांसः ।
 २० ते मृता यनेन व्यामुवन्ति न च निःसंदिग्धं
 कुर्वन्ति । तत्प्रतीतिरर्थसंग्रहस्यैव नतरस्य । शब्दस्वरपरिमितमर्थमलरीयता
 यनेनोच्चारितो व्याप्नोति । तस्मादणीयस्वादिति विशेषहेतुर्न स्यात् शब्दे-
 नैव संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोक इत्युपपन्नम् । यपुनरेतदुक्तमध्यप-
 न्तैर्दोषेर्न संभक्ष्यामहे न चायमतिमहान्वेदसमुद्रोऽप्येतव्यो भविष्यतीति ।

- २५ १ क. ख. घ. ङ. ट. “त्यर्थः । इतोपदेशः । इतरस्येत्याख्यात”.
 २ ट. अभिनया” संकेता. ३ क. ख. घ. ङ. ट. न वाय”. ४ घ. ङ. ट.
 “प्रतीति । अनिके” ५ घ. “प्रतीति । अनिके”. ५ ट. “यने । तत्पदादे”.
 ६ घ. ट. “व” नास्ति; ट. “इत्यत्र शब्देनेति । शब्द”. ७ क. ख. ग. घ. ङ. ट.
 २६ “तत्तद्व्यापकं” ट. “तीतीर्थ” तद्व्यापक.

अत्र ब्रूमः । अभ्युदयो ह्यत्र वेदानुरूप एव भवति । अभ्युदयाय नः
सास्त्रारम्भे सनः । तत्र यदुक्तमभ्ययनकृतैर्दोषैर्न संभक्ष्यामहे न चायमतिम-
हान्वेदसमुद्रोऽप्येतव्यो भविष्यतीत्येतदुक्तमिति ।

“तेषां मनुष्यवदेवताभिधानम्” । आह । एवं तावन्मनुष्याणां
मनुष्येषु शब्देन चतुर्धाविभक्तेनावबोधकरणम् ।

देवताभिरपि स- अथ मनुष्याणां देवेषु हविःसंप्रदानाशीःप्रार्थना-
दैरेव व्यवहारः दिव्यवहारः केनेति । उच्यते । तेषामेव शब्दा-
नामियमेव व्यवस्था देवेष्वपि देवानपि प्रति ।

कृतमा । मनुष्यवदेवताभिधानमिति । मनुष्यैस्तुल्यं मनुष्यवदेवताभिधा-
नम् । अभिहितिरभिधानम् । यथैव हि मनुष्याः प्रयोजनेषु नामाख्यातोपस-
र्गनिपातैर्यथार्थमभिदधत्येवमेव देवानपि । देवेष्वपि शब्दस्याभिधानशक्ति-
रपरिहीणेत्यभिप्रायः । तेऽपि हि मनुष्यवदेवा अङ्गादियुक्ताः पौरुषविधिकैरङ्गैः
कर्म्मभिश्च संस्तूयन्त इति यक्ष्यामः [निरु० ७—६] । तस्मादुपपद्यते
मनुष्यवदेवताभिधानमिति ।

आह । यदि नामाख्यातोपसर्गनिपातानामपरिहीणा शक्तिर्देवानप्यभि-
धातुमथ किमर्थं वेदे मन्त्रः समाप्नात इति ।

मन्त्रसमाम्नातप्रयो- उच्यते । “पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो
जनम् वेदे” । पुरुषेषु मनुष्येषु विद्याया विज्ञानस्यानित्य-
त्वम् । तस्मात्पुरुषविद्यानित्यत्वाद्भेदतोः कर्मसंपत्तिः

फलेन संपादनमविगुणकर्मसंपत्तिः फलसंपन्नमेवं कर्म भविष्यतीत्येवमर्थं
वेदे मन्त्रः । समाप्नात इति वाक्यशेषः । इतरथा हि पुरुषेषु विज्ञानस्या-
नित्यत्वाद्यथार्थं नाभिदधते देवान्नामाख्यातोपसर्गनिपातैः । आशिक्षितत्वा-
न्मन्दशिक्षितत्वाद्विस्मरणशीलत्वाद्वा देवानामपराधेयुरयथावत्प्रयुज्जाना नामा-
ख्यातोपसर्गनिपातान् । ते ततश्च सर्वार्थप्रत्यक्षदृशो देवाः स्वल्पमप्यपराधं

१ क. ख. घ. झ. ट. देवा अपि. २ क. ख. ग. ज. “भिषायेन शक्ति” २५

३ क. ख. य. झ. “हीनेत्य” ; ट. हीनेत्य” गे. ४ झ. मेपि हि; ठ. तेऽपि
मनु”. ५ ग. ज. संरिक्वन्ते. ६ क. ख. घ. झ. ट. इति हि वक्ष्यति; ग. ज.
इति हि वक्ष्यामः. ७ ग. ज. विद्याविज्ञान”. ८ घ. झ. ट. ठ. “त्यत्वात्तस्मा”.
९ ग. फलैकसं”. १० क. ख. झ. ट. ठ. “मेव कर्म”. ११ क. ख. घ. झ.
ठ. “मध्ययथावदभिधानं; ट. मध्ययथावदभिधानं न” ११११.

न मर्षयन्ति । विगुणमेतदिति विद्यानित्यत्वात्तदभावे नेयुः कर्मणि ।
 ततश्च देवताहीनं कर्माफलं संपद्यते । न च केवलं फलासंपत्तिः । किं
 तर्हि । दुरिष्टहेतुको दोषोऽपि स्यात् । तस्मादेत एव नामाख्यातोपसर्ग-
 निपाताः प्रयोगानुपरिपोटिविनियमार्थं मन्त्रत्वेन वेदे समान्नाताः । न हि
 नामाख्यातोपसर्गनिपातान्परित्यज्य मन्त्राः सन्ति । एतदेव हि चतु-
 र्विधं पदजातं प्रयोगानुपरिपाठ्या कैयाचिदवस्थितं मन्त्रा इत्युच्यन्ते ।

आह । कथमनित्यत्वं विद्यायाः पुरोषेऽपि । उच्यते । इह येन

वाक्यविरचनानुक्रमेणार्थवस्त्वनुक्रमेण वोक्यानुप्रे-

लौकिकज्ञानस्या- प्यते मनुष्य ' एवमेव ब्रूयात्स्वर्गं देवदत्तमिति '

नित्यत्वम् स तेनैव वाक्यविरचनानुक्रमेणैवावब्रह्ममपि सन्त-

मर्थं न शक्नोति प्रतिपादयितुम् । एवमनित्यत्वं

विद्यायाः पुरोषे । तददोषं वा मनुष्यान्वति सर्वेषामेव मनुष्याणामनित्य-

त्वाद्विद्यायाः । अयमपि हि येन वाक्यानुक्रमेणाद्य वक्ति मनुष्यः कंचिदर्थं

न तेनैव श्वः शक्नोति वक्तुम् । तत्र यदुक्तं किमर्थं मन्त्रो वेदे समान्नात

इतीदं न युक्तं पुरयविद्यानित्यत्वात्कर्मफलसंपत्त्यर्थं मन्त्रो वेदे समान्नात

इति । न ह्यविचारितमेव वेदे पठ्यत इत्यत इदमाह ।

पदचतुष्टमाक्षिप्य पक्षप्रतिपक्षौ विचार्यावधारितम् । विषयश्चाक्षे-

पप्रसङ्गेनैवास्य परिवर्तनो देवमनुष्यव्यवहारार्थमेतदिति । तदेतत्सर्वमपि

चोदकवशेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । भावस्तु प्रकृतो यतस्तच्छेषमधुना वर्णयि-

ष्यामः । स च पुनरुभयात्मा भावः कार्यात्मा कारणात्मा च । धनयोर्यः

कार्यात्मा तमधिकृत्योक्तं क्रियानिर्देशो योऽर्थः स भावः क्रियैव धीं भाव

इति । इदानीं कारणात्मा भावो निरूप्यते । कथम् । क्रियाद्रव्ययोः

१ ग. ख. ज. ट. कर्मफलं न. २ प. झ. ट. ठ. 'पाटिनियमार्थ' . ३ ग.

ज. कदाचिद्व' . ४ क. ख. झान्—रं गन्तुं देव' ; ग. ब्रूयात्स्वर्गदेव' ; ज.

२५ झान्तरं गंत देव' . ५ ज. ट. द्विविधं. ६ ट. युक्तं अयुक्तविरुद्धः पुर' .

७ क. ख. प. झ. ट. 'मेव विज्ञापने । अतः' ; ट. 'मेव' विज्ञापितं अत' . वेदे

पठ्यत इति . ८ क. ख. ग. ज. परिकृतः ; च. परिकृतः' कट . ९ क. ख. प.

२८ स. ट. तयो' . १० ख. भाव वा इति ; ग. भाव इति ॥ २ ॥ इदं' .

स्वात्मस्थो विशेषः कार्यात्मप्रवृत्तयोः पुरुषोप-
कारणात्मा भावः भोगसंतानोपक्षये कार्यात्मभावातीतो येनात्मभावेन
भवेन्नमात्राभिसंबन्धिना प्रलयकालेऽवतिष्ठते सोऽ-
त्यन्ताविनाशधर्मा आत्मा भाव इत्युच्यते । आह । कथमयमिह प्रसक्तः ।
शृणु । तद्विकारा एव हि द्रव्यगुणकर्मभावेनावस्थिताः सन्तो नामाख्यातो- ५
पसर्गनिपातैरभिधीयन्ते स्थितिकाले । असावपि च प्रहीणैः सर्वविशेष-
भवनमात्रक्रियाभिसंबन्धी सन् व्यावृत्तसर्वोपपदाम्यां नामाख्यातशब्दा-
म्यामुच्यते भवतीति भाव इति च । शब्दगतिविभुत्वादपोढसर्वविशेषामप्ये-
तामवरधामेतौ शब्दावास्कन्दतः । यत एतयोरेव सत्त्वावधारणार्थमयमिह
प्रसजितः पदचतुष्टयाधिकरणे । १०

आह । प्रधानमेतत्स्यात् । किं कारणम् । तद्भावेन ह्येतज्जगदवतिष्ठते
प्रत्येककाल इत्येके मन्यन्ते । तच्च नैव । किं
अयं भावः प्रधानं पुरु- कारणम् । भावविकार एव हि सोपपदशब्दवाच्य-
पः शून्यं वा न भवति त्वाप्रधानभाव इत्युच्यते । पुरुषस्तर्हि । तत्राप्य-
यमेव हेतुरनुपक्षीणशक्ति वात् । एतेनैवैश्वरपरमा- १५
णादिर्भावविकाराः प्रत्युक्ता ईश्वरभावः परमाणुभाव इति सोपपदत्वात् । शून्यं
तर्हि । तदपि न । यस्माच्छून्यशब्देऽपि भावशब्दासङ्गदर्शनम् । न ह्यसत्यर्थे
शब्दः प्रयुज्यते । शब्दो हि शब्दस्यार्थेन संबद्धः । किंचित्तदस्ति यच्छून्य-
मिति । लोके हि प्रसिद्धं गृहं शून्यं ग्रामः शून्य इति । तस्मान्न शून्यशब्देनेह
भाव उच्यते । किं तर्हि । प्रत्येकैकाकृतं शून्यत्वमिति । भावशब्द एवात्रोप- २०

१ घ. ट. स्थोऽविशे°. २ क. ख. सदनमात्रा°; च. ट. 'भवन' नास्ति;
ट. भवेन° सद्. ३ घ. झ. ट. च. संबन्धिना तनुमात्रा प्रलय°; ग. ज.
संबन्धिन प्रलय°; ठ. संबन्धिना तनुमात्रः प्रलय°. ४ क. ख. घ. झ. ट. प्रहीन.
५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'गतविभु°; ग. ज. 'गतं विभु°. ६ झ. अतः
७ क. ख. ग. ज. घ. झ. साधारण्यार्थ°; ट. साधारण्यार्थ° सत्त्वावधारणा°. २५
८ ग. ज. प्रलयकार इ°. ९ क. ख. घ. झ. ट. इति सुच्यते. १० क. ख.
'भावाः प्रत्यु°; च. ज. भावविकाराः. ११ च. प्रत्युक्तः. १२ घ. झ. ट. ठ.
तस्मात्. १३ क. ख. घ. ट. शून्यः शून्ये शब्दमहत्त्वे इति. १४ क. ख.
'ब्देनाभाव°; घ. 'नेहो भाव एवोच्यते; ट. ठ. 'नेहाभाव एवोच्यते. १५ क. ख.
घ. झ. अपेक्षा°; ट. अपेक्षा° प्रत्य.

- यदत्वेन युक्त इति चेन्न प्रयोगाप्रसिद्धेः । न हि भावभाव इति प्रसिद्धपूर्वः प्रयोगः । न च प्रयुज्यमानो भावशब्दो भावशब्द एवोपपदत्वेन प्रयोन-
शब्दवर्तकैचिद्विशेषप्रत्ययमादधाति । तस्मात्सर्वोपपदहीनस्य भवतेर्ध्वजन्तस्य भावः । तेनात्मभाववेनेदं जगन्नित्यम् । इतरैस्तु भावविकारैः परमाण्वादि-
५ भिर्भावविकारात्मभिरनित्यम् । कस्मात् । विकारात्मकत्वादेव । विकारो ह्यनित्यः । तमेवं भवनमात्राभिसंबन्धेन प्रहीणसर्वभावविकारमेतत्सद्भाव-
विदोऽवधृतवेदान्तरहस्यसंपदः परापरविदो वेदविदो मेधाविन आत्मसंप्रपात-
कातर्यहीना विशुद्धदर्शनप्रयोगा वेदविहितकर्मकृतस्तत्कारितया मुक्ताधिका-
रबन्धना एतत्परिज्ञानादेवोपहीणकर्मोपभोगसंतानाः सन्त आत्मकामाः प्रति-
१० पद्यन्ते । नेतरे । प्रधानादिविदो वेदानुशासनैकादेशानीश्वरपुरुषप्रधानादीन-
नित्यान्भावविकारान्स्वर्मतिकल्पनाहेतुव्यवहितान्कृत्वा स्थिरकृत्य चातो नित्यत्वेन प्रतिपद्यन्ते भवनमात्राभिसंबन्धेन तदेतस्मादात्मन उद्विजन्त
आत्मप्रणाशकातर्यादिना कर्मोपभोगसंतानं शिवशिव मन्यमानाः । केचिच्च
शक्तिहानादसंबोधनादेव । स एव इह वेदाङ्गे वेदार्थनिर्वचनाभिनिवेशिनि
१५ शब्दानां सामान्यविशेषवृत्त्युपदेशप्रसङ्गे 'वर्तमाने भवतेः कृदन्तीभूतस्य वा
भवनमात्रमेव यत्तु सामर्थ्यं नेतरान्भावविकारान्विश्रयमानानपॉत्येतेन प्रस-
ङ्गेन संसृजितः । वेदरहस्यप्राप्तौस्तत्र तत्र विस्मरेणायं निर्णीयते ।
उक्तं द्विविधो भावः कारणरूपः कार्यरूपश्च । तत्र कारणोऽविहृत-

- १ ट. भावभाव°. २ प. स. ट. ठ. "विदुः पूर्वप्रयोगः. ३ कं. स. प.
२० स. ट. "मानोऽपि भाव"; ड. युज्यमानोऽपि भाव°. ४ क. स. प. स. ट.
"पानादिसम्बद्ध". ५ प. स. ट. ठ. "वर्तकैचि"; ५. "वर्तकैचिरुक्तं". ६ प.
"विदो विधृतवेदा". ७ प. स. ठ. "हस्यविदो वेद"; ट. "हस्यविदो" वेद° परापर
विशेष. ८ क. स. आत्मवेदविदो न प्रत्यनकारितया मुक्ता"; ग. आत्मसं-
प्रपातकातर्यादीनां विशुद्ध; ५. स. ट. ठ. आत्मसंस्तनवप्रीतया मुक्ता°. ९ प.
२५ समिति° क; ज. रागिनि°. १० क. स. मत्वा; प. स. ट. ठ. मत्वा.
११ प. स. ट. कर्मोपभोगमाप्य तत्संतानं°. १२ क. स. प. स. ट. ठ.
प्रवर्तयते. १३ क. स. प. स. ट. "कृदन्तीभूतस्य"; ग. ज. "कृदन्तीभूतस्य". १४
क. स. "प्रणेः ३ २ प्रत्यय वि"; प. स. ट. "प्रणेतव्य वि"; ५. "प्रणे सुप्रवि".
१५ ग. प. ज. ठ. विस्मरे°. १६ क. स. प. स. विधीयते; ट. विधीयते° निर्णी,
२० १७ क. स. ग. ज. "उक्तं द्विविध.....निर्गुणम्" इति नास्ति; ट. टब्जे.

त्वादभिन्न एवेत्यवगतः । इदानीं कार्यरूपस्याने-
भावविकाराः कविकृतरूपत्वाद्भिन्नित्वेन निर्वक्तुमाह । “ पङ्

भावविकारा भवन्तीति ” । भाव उक्तलक्षणो

नित्यं विकृतिकारणम् । तैर्विकारैर्विशिष्टः पदप्रकारोऽभिधीयत उपचारतो
यतोऽयं विद्यमानतामेव भवनशब्देनाभिधत्ते । तेन यो विद्यमानमात्रभवना-

त्मकः स एव भित्तोऽभिधीयते । अपि च लक्षणविदो विगृह्णन्ति
भावशब्दं “ भवतेः स्वपदार्थभवनं भावः ” इति । “ सन्मात्रं भावलिङ्गं

स्यात् ” इति च पठन्ति । तस्य विकारा भावविकाराः । भवन्तीति
सामान्यादात्मनः प्रस्कन्दा इव सन्तः स्वेन स्वेन वैशेषिकेण भावविकारात्म-

लाभाय भवन्ति । इतिपरः प्रयुज्यमानः शब्दः शब्दपदार्थकः । क
एवमाह “ पङ् भावविकारा ” इति । उच्यते । “ वाच्यार्थणिः ” इति ।

तिकादिपाठात्किञ् [पा० ४ । १ । १५४] । आचार्य इति वाक्यशेषः ।
निर्देशत उपलब्धानां पङ्क्तिवधारणं सुखार्थम् । वक्ष्यामः “ अतोऽन्ये

भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्ति ” [निरु० १ । ३] इति ।
आह । कतमे त इति । उच्यते । “ जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽ-

पक्षीयते विनश्यतीति ” । आह । एतेषां
तेषां विशेषाः ज्ञान्यादीनां भावविकारशब्दानां कः कस्यां

विकारावस्थायामवस्थितं भावमाचष्टे कं वा विद्य-
मानमपि नाचष्टे कं वा न प्रतिपेक्षतीति । उच्यते । “ जायत इति पूर्व-

भावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिपेक्षति ” । जनिः पूर्वो भावः ।
तस्य पूर्वभावस्य । पण्णां भावविकाराणां यदि वान्यो यः पूर्वो भावविकार-

स्तस्य जायत इत्यनेन शब्देनादिमाचष्टे । आह । किमादिमेव । नेत्युच्यते ।
उक्तं “ उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं ” (निरु० १ । १) इति । स एव पूर्वापरीभूतो

भावस्तावदेव जायत इत्युच्यते यावन्निष्ठाशब्दवाच्यः संज्ञो जात इति । नापर-

१ ग. ज. ‘ पङ्भावविकारा भवन्तीति ’ नास्ति. २ क. ख. ग. ज. ‘ भाव उक्त..... भित्तोऽभिधीयते ’ इति नास्ति. ३ ठ. ‘ शो विधी ’. ४ च. एवं. ५ क. ख. स्वपदार्थे भवः; घ. ख. ठ. स्वः पदार्थभवनः; ग. ज. ठ. स्वः पदार्थो भवः. ६ च. भावोऽलिङ्गः स्यादिति. ७ ग. ज. ‘ वधारणार्थः ’. ८ च. ‘ कः ’ नास्ति. ९ ग. ज. भिविद्यमानमपि; च. भियमानमपि. १० ग. च. ज. इत्येष भावः पूर्वः. ११ ठ. आचष्टे इति जनिः.

- भावमाचष्टे न प्रतिषेधति । नेति प्रतिषेधे । अपरो भावोऽपरभावः । आह । कस्मादपरः । पौर्वापर्यं हि देशकालकृतम् । उच्यते । जनिशब्दवाच्यो भावविकारः पूर्वः । तस्मादपरकालेऽस्तिशब्दवाच्यः । तत्रैवं सति जनिशब्दवाच्ये भावविकारेऽस्तेरप्यर्थोऽस्ति विद्यमानता । किं कारणम् । न ह्यविद्यमानो जायते । अपि च कारणात्मनि भावे सर्वे एते भावविकाराः सन्ति सर्वार्थसत्त्वशक्तित्वात्तस्य यथा पृथिव्यां घटादयो भावविकाराः । ते तु द्वारद्वारिभावेन विशेषात्मलाभं प्राप्नुवन्ति । तद्यथा । जनिद्वारेणास्ति । अस्तिद्वारेण विपरिणमति । किं कारणम् । न ह्यजातोऽस्तां युज्यते नाप्यविद्यमानो विपरिणमत इति । तत्रैवं सति जायत इत्येव शब्दो जन्मैव केवलं ब्रवीत्यविवक्षितेतरभावविशेषम् । किं कारणम् । एकार्थवृत्तित्वाच्छब्दस्य । अस्तिशब्दवाच्यस्य भावविकारस्यासंपूर्णत्वात् । अनवधूतस्वरूपं हि तस्यामवस्थायां तद्भवत्यनुमानगम्यं किमपि जायत इति । तस्माज्जायत इत्येव शब्दो जायमानावस्थायामस्तित्वं विद्यमानमपि नाचष्टे । आह । यदि नाचष्टेर्थादापन्नं भवति प्रतिषेधतीति । उच्यते । “ न प्रतिषेधति ” इति । अस्तित्वस्य न प्रतिषेध करोतीत्यर्थः । किं कारणम् । उच्यते । अस्तिवात्मज्ञानपि हासौ जायते । तस्मिन्प्रतिषिद्धेऽनात्मक एव स्यात् । कमालम्य जायते । तस्मान्न प्रतिषेधत्यस्तित्वम् । उपस्थितत्वाच्च । उपस्थित एव प्रत्यासन्नस्तस्यावधारणकाल इत्यतश्च न प्रतिषेधति । एवमेव प्रपञ्च उत्तरेष्वपि भावविकारेषु । समासतस्तु यत्र यद्वक्तव्यं
- २० तत्र तद्गुणः ।

“ अस्तीत्युक्तस्य सत्यस्यावधारणम् ” । अस्तीति जातस्य सत्यस्यावधारणमात्रं ब्रवीति न विपरिणाममाचष्टेऽपूर्णत्वात् । न प्रतिषेधयुपस्थितत्वात् । “ विपरिणमत इत्यप्यवमानस्य तत्त्वावधारणम् ” । विपरिणमत इत्येव शब्दोऽप्यवमानस्य तत्त्वावधारणमात्रं ब्रवीति न विपरिणाममात्रं ब्रवीति न

१ ग. ज. अतो भाव आह; च. अतर्भाव आह. २ क. र. 'जातिः'. ३ क. र. ग. घ. ज. झ. ट. ट. 'मतिः'. ४ क. ए. ग. ज. जायतेतिरिति. ५ क. र. ग. ज. र. व. म. ६ क. 'सत्यस्यावधारणम्'. अस्तीति 'नास्ति'. ७ ग. ज. 'अस्तीति' न विपत्ते. ८ च. 'पूर्वत्वात्'. ९ क. 'द्वारेण'. १० ग. ज. 'द्वारेण'. ११ च. 'द्वारेण'.

दृष्टेर्यमाचष्टे न प्रतिपेधति । “ वर्धत इति स्वाङ्गाम्युच्चयं सांयौगिकानां
 वार्थानाम् ” । वर्धत इत्येव शब्दः स्वेपामङ्गानां शिरोग्रीवाबाहुदरादीनां
 सांयौगिकानां वा गोहिरण्यवान्यादीनामभ्युच्चयमाहाम्युच्चिततां ब्रवीति ।
 आह । कथं प्रयोगः । उच्यते । “ वर्धते विजयेनेति वा वर्धते
 शरीरेणेति वा ” । वर्धते विजयेनेति सांयौगिकेपूदाहरणम् । वर्धते
 शरीरेणेति स्वाङ्गाम्युच्चये । अत्र वर्धत इति द्रुवनापक्षीयतिमाचष्टे न
 प्रतिपेधति । “ अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् ” । यथैव
 हि स्वाङ्गैः सांयौगिकैर्वा द्रव्यैरुच्चीयते तथेवापक्षीयतेऽपि तत्रापि नाचष्टे न
 प्रतिपेधति । “ विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रति-
 पेधति ” । विनाश एवापरभाषस्तस्यादिमाचष्टे । किमादिमेव । नेत्युच्यते ।
 उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमिति ह्युक्तं (नि० १।१) यावद्विनष्ट इति । स च
 विनाशं द्रुवन्न पूर्वभावमाचष्टेऽपक्षीयतेरर्थं विद्यमानमपि तस्मिन्विनाशे ।
 कथं युगपदपक्षीयतेरर्थो विनाशोऽस्तीति । उच्यते । न ह्यनपक्षीयमाणो विन-
 श्येत् । आह । एतेभ्यो भावविकारेभ्यः किमन्येऽपि व्यतिरिक्ताः सन्ति
 भावविकारा न वा । उच्यते ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह
 स्माह ते यथावचनमभ्युहितव्या न निर्बद्धा उपसर्गा
 अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोप-
 संयोगश्चोक्तका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्य-
 स्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तन्नामाख्यातयोरर्थविकर्णमा
 इत्यवगर्थे प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यमपीत्यामिमुखं प्रती-
 त्येतस्य प्रातिलोम्यमिति सु इत्यभिपूजितार्थं निर्दुस्ति-
 तयोः प्रातिलोम्यं न्यवेति विनिग्रहार्थोवा उदित्येतयोः
 प्रातिलोम्यं समित्येकीभावं व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यम-
 न्विति साहचर्यापरभावमपीति संसर्गमुपेत्युपजनं परीति

१ ग. च. ज. ‘ सांयौगिकानां वार्थानां ’ नास्ति. २ ग. ‘ कानां वार्थानां गो’;
 च. कानां गो’. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. इत्येतेभ्यः ४ क. ख. झ. ट. ठ.
 ‘ छच्य’ ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘ अपि ’ नास्ति. ६ क. ख. घ. झ. ट.
 ठ. ‘ हि ’ नास्ति. ७ क. ख. ग. ३; घ. च. ज. झ. ट. अङ्गो नास्ति; ठ. इति
 निरुक्त्याख्यायां द्वितीयः खण्डः, ८ क. ख. उ. त. द. रणम् ॥ ४ ॥ आ०. २०

सर्वतोभावमधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वैवमुच्चावचानर्थान्प्राहुस्त
उपेक्षितव्याः ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

- ५ “ अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ” ।
अतो भावविकारपदकायेऽन्यत्वेन भावविकारा
अन्ये भावविकाराः लक्ष्यन्ते न ते पृथगेवात्यन्तभिन्नाः सन्ति । किं
तर्हि । एतेषामेव विकारा भवन्ति । तद्यथा । जनि-
शब्दाच्यो भावविकारोऽनेकप्रभेदभिन्नोऽनेकपर्यायशब्दवचनो निष्पद्यतेऽ-
१० भिन्नपद्यते उत्तिष्ठतीत्येवमायुपेक्षितव्यम् । तथाऽस्तिशब्दाच्योऽनेकप्रभेद-
भिन्नोऽनेकपर्यायवचनश्चास्ति विद्यते भवतीत्येवमादि । तथा विपरिणमतिश-
ब्दाच्यो विपरिणमते जीर्यते भावान्तरमापद्यत इत्येवमादि । तथा वर्धतिश-
ब्दाच्यो वर्धते पुष्यति उपचीयत आप्यायत इत्येवमादि । तथा
अपशीयतिशब्दाच्यो भ्रस्यति भ्रस्यतीत्येवमादि । तथा विनश्यतिशब्दाच्यो
१५ विनश्यति म्रियते विलीयत इत्येवमादि । इति ह स्माह । क एवमाह
वार्त्तापणिरित्यनुवर्तते ।
“ ते यथावचनमन्युहितव्याः ” । त एते जन्मादिशब्दाच्यो विकारा
यथावचनं यो यस्मिन्वचने यथावचनमवस्थिताः सन्तः प्रवरणोपपत्तिभ्यां
मन्त्रार्थावधारणं प्रत्यभ्युहितव्या वितर्क्याः प्रयुज्यमाना इति याक्यशेषः ।
२० सर्व एव धातवो भाववचनास्तेषामिहाध्ययने प्राप्ते शास्त्रातिगौरवमयादे-
सदृशणमुत्सृष्टम् । इह नास्ते व्याख्याशैलीषं
यास्कस्य व्याख्या-द्रष्टव्या । उदसो निर्देशः प्रतिनिर्देश इति ।
क्षीणी तवोदसः स्वस्थानीयः । तद्यथा । पदभाव-
विकारा इति । निर्देशो वृत्तिस्थानीयः । तद्यथा ।
२५ जायतेऽस्ति विपरिणमन् इति । प्रतिनिर्देशो धार्तिकस्थानीयः । तद्यथा ।
जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्ट इति । एवं सर्वत्र यथासंभवं योग्यम् ।

१ क. ल. छ. त. द. ५. २ क. घ. प. ठ. ‘ मयमाध्यायस्य प्रथमः पादः ’
पारि. त. द. मयमः पादः. २ ट. ‘ विकारा इति । अतो भावः ’ ५ क.
ल. घ. स. ट. पृथक्पृथक्त्वम्. ५ ठ. ‘ भवन्तीति । त. ६ क. ल. ग. ज. झ.
झ. ट. ठ. जीर्यते. ७ क. ल. घ. स. ट. ठ. चरयति. ८ ग. घ. ज. अक्षयती. ९
११ १ क. ल. १० ग. घ. ज. व्यासशैली. ११ क. परि. नादि.

सानुपङ्गमुक्तं नामाख्यातयोर्लक्षणम् । नामसु किञ्चिदवशिष्यते । तदव-
सरप्राप्तमपि सदधुना नोच्यते पदचतुष्टयलक्षणप्रतिज्ञाव्यावातभयात् । उक्त्वा
पदचतुष्टयलक्षणं चतुर्थेन पादेन तद्वक्ष्यामः । प्रतिज्ञाप्रसक्तमेवाधुनोपसर्ग-
लक्षणमुच्यते । आह । घक्ष्यति भवानुपसर्गलक्षणमिदमेव तावदुच्यतां

उपसर्गाः सार्थ- किमिमे उपसर्गा नामाख्यातवत्पदचतुष्टयान्निष्कृष्य ५
कत्वे परतच्चा इति बद्धाः सन्तोऽर्थानाहुर्न वेति । उच्यते “न
शाकटायनमः निर्वद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः” ।
नेति प्रतिपेधे । निष्कृष्य नामाख्यातमभ्यापद-

वाक्यरूपेण विरचिताः सन्तः । के पुनस्ते । उपसर्गाः । आख्यातमुपगृ-
ह्यार्थविशेषमिमे तस्यैव सृजन्तीत्युपसर्गाः । “अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः” । १०
निश्चयेन सतोऽर्थानाहुः । साक्षान्न तेषामर्थभिधानशक्तिरस्ति पृथग्विरचि-
त्तानामित्यभिप्रायः । यथा वर्णानां पदादपगतान्, मर्थाभिधानशक्तिर्नास्त्येव-
मेतेषामपि नामाख्यातवियोगेऽर्थभिधानशक्तिर्नास्ति । क एवमाह । शाक-
टायनः । शकटस्यापत्यं नडादिपाठात्कक् (पा० ४ । १ । ९९)
शाकटायनः ॥ १५

आह । कथं तेषामर्थवचेति । उच्यते । “नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसं-
योगद्योतका भवन्ति” । तुशब्दोऽवधारणार्थः । नामाख्यातयोरेव योऽर्थः
कर्म तत्रैव विशेषं किञ्चिदुपसंयुज्य द्योतयन्ति । स एष नामाख्यातयोरेवार्थ-
विशेष उपसर्गसंयोगे सति व्यज्यते यथा प्रदीपसंयोगे द्रव्यस्य गुणविशे-
पोऽभिव्यज्यमानो द्रव्याश्रय एव भवति न प्रदीपाश्रयः । २०

आह । कोऽन्यथा ब्रवीति येनैवमुच्यते शाकटायन एवमाहेति । शृणु ।

“उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः” । उच्चा-
स्वतन्त्रा इति गार्ग्यः उच्चावचाश्च बहुप्रकारा इत्यर्थः । एषा-
मुपसर्गपदानामर्थाः पदार्था भवन्ति विमुक्ताना-
मपि नामाख्याताभ्यामिति गार्ग्य आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः । एकै- २५
कोऽप्येषां प्रादीनां नामाख्यातवियोगेऽन्यनेकार्थ इत्यभिप्रायः । तद्यथा ।
‘प्रेत्यादिकर्मोपदीर्णभृशार्थेषु’ इत्यभिधाने शक्तिरस्त्येवेत्येवमाहुपलक्षितव्यं

१ ठ. सर्गा इति । नेति०. २ ठ. ‘दायन इति निभ’ ३ ग. ज. ‘उच्यते’
नास्ति. ४ ठ. ‘योस्त्विति । तुशब्दो’ ५ ठ. ‘एव’ नास्ति, ६ ज. ‘विचित्’ ७ क.
११. य. ह. ठ. ठ. ‘कर्मोदीर्णो भृशार्थे’ १०.

- लक्षणशास्त्रे । यत्पुनरेतदुक्तं वर्णवदित्यनभ्युपगमादयुक्तम् । न ह्यभ्युपगतम-
 स्माभिरेतदनर्थका वर्णा इति । सामान्या हि वर्णेष्वभिधानशक्तिरस्येव यथा
 मृदवयवेषु सर्वमृन्मयभाण्डारम्भशक्तिः । सा तु पदत्वेन समुदितानामर्थविशे-
 षेऽवतिष्ठते यथा मृदवयवानां घटे घटारम्भशक्तिरभिव्यज्यत एवम् । तत्र
 यदुक्तं वर्णवदनर्थका उपसर्गा नामाख्यातवियोगादित्येतदयुक्तम् । अपि च ।
 ननु वर्णैरनर्थकैरारम्भमाणं पदमप्यनर्थकमेव स्यात् । न ह्यशुक्लैस्तन्तुभिरारम्भ-
 माणः पटः शुक्लो भवति । ततश्च पदैरनर्थकैरारम्भमाणं वाक्यमनर्थकमेव
 स्यात् । वाक्यैश्चानर्थकैरारब्धं शास्त्रमप्यनर्थकमेव स्यात् । ततश्चाभ्युदयनिः-
 श्रेयसार्थो योऽयमभ्युद्यमः स्वप्रत्ययेन विदुषामयमनर्थक एव स्यात् । अनिष्टं
 चैतत् । तस्मादर्धवन्तो वर्णा इत्येतैदुपपन्नम् । यत्पुनरेतदुक्तं प्रदीपवद-
 नर्थका उपसर्गा इति । तैदयुक्तम् । प्रदीपो हि^१ स्वेनार्थेन प्रकाशाख्येनार्थ-
 वानेव । सत्यपि चार्थवत्त्वे प्रकाश्यमर्थमाधारभूतं प्रत्याययन् स्वां प्रकाशन-
 शक्तिमभिव्यनक्ति । एवमुपसर्गा अर्थवन्तोऽपि सन्तः स्वार्थाभिधानशक्ति-
 मनेकप्रकारां विद्यमानामपि स्वार्थाभिधानशक्त्याधारभूते नामाख्याते प्रत्या-
 व्याभिव्यज्येयुः । तत्र यदुक्तं प्रदीपवदनर्थका उपसर्गा इत्येतदयुक्तम् ।
 नामाख्यातयोरैवासावर्थ उपसर्गसंयोगे सत्युपजायत इति द्रूमः । न हि
 लोके यो यत्र समर्थो भवति स तत्रान्यमपेक्षते । नामाख्याते चार्थविशेषं
 प्रत्युपसर्गसंयोगमपेक्षते । तस्मादुपपन्नमुपसर्गस्य क्रियाविशेषोऽर्थः क्रिया-
 सामान्यमात्रमाख्यातस्येति । तत्र यदुक्तमनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा
 इत्येतदयुक्तम् । कुतः । “तद्य एष पदार्थः प्राहुरिमे तम्” । तदेतदु-
 पपन्नं भवति । य एवमुपसर्गेषु स्वोऽनेकप्रकारोऽर्थ इति प्राहुरेव तमिमे उप-
 सर्गाः पदविशेषाः पृथगपि सन्तः । कः पुनरसाविति । उच्यते । “नामा-
 ख्यातयोरर्थविकरणम्” । अर्थविक्रियामित्यर्थः । तस्मादर्धवन्त एवेति ।
 उच्यतां तर्हि क एषां कारमिन्नर्थविशेषे वर्तते । उच्यते । अयं तावत् ।
 “सा इत्यर्थगर्थे” । तद्यथा । आ पर्वतादिति । अर्थागिति
 गम्यते । अनेकार्थेष्वपि सत्युपसर्गाणामेकैकोऽर्थ उदाहरणत्वेनोच्यतेऽर्थव

१ क. स. घ. झ. ट. ठ. मुद्रोऽन्य° . २ क. स. घ. झ. ट. ठ. ‘ननु’
 नास्ति. ३ क. स. घ. झ. ट. ‘एतद्’ नास्ति. ४ क. स. घ. झ. ट. ठ.
 तत्रेच्यते. ५ क. स. घ. झ. ट. ठ. अपि. ६ ग. ज. ‘मवेक्षते. ७ घ. ‘सर्गपद’°.
 ८ क. स. एतेनि । ४ । उच्य° . ९ ग. ‘तवत् ॥ ४ ॥ आ’°.

स्वप्रकाशनार्थम् । “ प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । ” प्रपरा इत्येताद्युप-
सर्गवित्तैवाडोऽर्थस्य प्रातिलोम्यमाहृतुः । प्रगतः परागतः । “अभी-
त्याभिमुख्यं” आह । अभिगतः । “प्रतीत्येतस्य” एवाभेः “प्रातिलोम्यं”
आह । प्रतिगत इति । “ अतिमुं इत्येतावभिपूजितार्थे ”
वर्तेते । अतिघनः सुब्राह्मण इति । “ निर्दुर्लभ्येतयोः प्रातिलोम्यम् ” ।
निर्धनो दुर्ब्राह्मण इति । “ न्यवेति विनिग्रहार्थौ ” । निगृह्णाति
अवगृह्णातीति । “ उदिति ” अयमेक एव द्वयोः “ प्रातिलोम्यं ” आह ।
उदगृह्णातीति । “ समित्येकमर्थं ” अर्थमाह । संगृह्णातीति । “ व्यपेत्येतस्य
प्रातिलोम्यं ” आहृतुः । विगृह्णाति अपगृह्णातीति । “ अन्विति सादृश्या-
परमावं ” आह । अनुरूपमस्येदमिति सादृश्यम् । अनुमच्छतीत्यपरभावः ।
“ अपीति संसर्गं ” आह । सर्पिषोऽपि स्यात् । गधुनोऽपि स्यात् । “ उपे-
त्युपजनम् ” । उपजनमाधिक्यम् । उपजायते । “ परीति सर्वतोर्भावं ”
आह । पारिधेयतीति । “ अधीत्युपरिमावं ” आह “ ऐश्वर्यं वा ”
अधिपतिप्रति अधिपतिरिति ।

आह । नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीत्युक्तम् । अत्र
नाम्नः कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीत्येवं न गृह्यते । “ उपसर्गाः क्रिया-
योगे ” (पा० १ । ४ । ५९) इति प्रसिद्धो ह्युपसर्गाणां क्रियापदेन
योगो न नाम्ना । उपसर्गा हि क्रियाङ्गत्वेनैव नामान्यास्कन्दन्तीति ॥ ३ ॥

इति^६ निरुक्तान्याख्यायां षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१ ट. 'सैर्भाभेः' ठ. 'एवाभेः' नास्ति. २ ठ. अतिमु इत्यभिपूजितार्थे इति
अतिमु. ३ ठ. 'लोम्यमाह' नि. ४ ठ. र्थाभिनि. नि. ५ ठ. उदित्येवयोः
प्रातिलोम्यं । उदि. ६ ठ. 'मादमिति' अर्थ. ७ ठ. 'सर्गमिति' आह. ८ च.
'उपेत्युपजायते' नास्ति. ९ ठ. जनमिति उप. १० ठ. भावमिति
आह. ११ च. 'यापयतीति. १२ च. ट. अधितिष्ठपतिरिति. १३ च. गृह्यते.
१४ च. स. ट. ठ. सिद्धो. १५ ग. ५; च. स. ट. ठ. च. ज. '३'
नास्ति. १६ क. ख. च. स. ट. इति जन्मनामभिपूजितार्थे आचार्यभट्टद्वयस्य
कृतौ निरुक्तं. १७ ठ. षष्ठस्याध्यायस्य. १८ च. स. ट. पादः षष्ठः; च. पादः
षष्ठातः.

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्यप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपूरणास्तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीवेति मापायां चान्वध्यायं चाग्निरिवेन्द्र इवेति नेति प्रतिषेधार्थो मापायामुभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति

प्रतिषेधार्थः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्म-
दासो न सुरायामित्युपमार्थं उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य-
येनोपमिमिति चिदित्येषोऽनेककर्माचार्यंश्चिदित् वृषा-
दिति पूजायामाचार्यः कैस्मादाचार्य आचारं ग्राहयत्या-
चिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा दधिचिदित्युपमार्थं
कुलमापांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते कुलमापाः कुलेषु सीदन्ति नु
इत्येषोऽनेककर्मेदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं नु करिष्य-
तीत्यनुपुष्टे नन्वेतदकार्षादिति चाथाप्युपमार्थं भवति ।
वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः । वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखा वयाः

शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखाः खशयाः शक्तोतेर्वाथ
यस्यागमादर्थप्रथक्त्वमह विज्ञायते न त्वौद्देशिकमिव विग्र-
हेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहश्चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां
संप्रयुज्यतेऽहं च त्वं च वृद्धहस्तिन्येतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च
पितृभ्य एत्याकारो वेति विचारणार्थं हन्तार्हं पृथिवी-
मिमां निदधानीह वेह वेत्यथापि समुच्चयार्थं भवति ॥ ४ ॥

२० “ अथ निपाताः ” । उक्तमुपसर्गलक्षणं सामान्यं “ नामाख्या-
तयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीति ” । विशेषलक्षणमपि “ आ-
इत्यवगर्थे ” इत्येवमादि । अस्या इति कृत्वा च ते प्रत्येकं समाध्याताः ।
अधुना सामान्यलक्षणानुपक्तं प्रतिज्ञाप्रसक्तमेव निपातलक्षणं वर्तयिष्यामः ।
तदधिकारार्थोऽयमभ्यस्यन्दः । “ उच्चावचेषु ” अनेकप्रकारेषु “ अर्थेषु
निपतन्ति ” इति निपाताः । आह । कतमे पुनस्ते य एतेषामिति ।

१ क. ख. द. “ भीते ॥ १ ॥ चिदि ”; छ. त. “ भीते ॥ ६ ॥ चिदि ”. २ क.

ख. छ. त. द. “ कैस्मादाचार्यः ” नास्ति. ३ क. ख. द. भवति ॥ २ ॥ वृक्षः छ.

त. भवति ॥ ५ ॥ वृक्षः ४ छ. त. द. “ ज्यते ॥ अहं ”. ५ क. ख. छ. त. द. भवति

बाहुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति ॥ ३ ॥ (छ. त. <). ६ ट. उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति ।

२० उच्चाः

उच्यते । “अप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपूर्णाः” । उपमैवार्थ

उपमार्थस्तस्मिन्नुपमार्थे । उपमा नाम कस्मिंश्चि-

निपातानामर्थाः देवार्थे यः प्रसिद्धो गुणस्तस्यान्यस्मिन्नप्रसिद्धत-

द्गुणेऽर्थे शब्दमात्रेण यदुपसंयोज्य तद्गुणप्रकाशनं

क्रियते सोपमा । कर्मोपसंग्रह एवार्थः कर्मोपसंग्रहार्थस्तस्मिन्कर्मोपसंग्रहार्थे । ५

अर्थोपसंग्रहार्थे । कर्मशब्दो हि प्रायेणार्थपर्यायवचन एतस्मिन्शास्त्रे ।

गतिकर्माण उत्तरे धातवः । गत्यर्था इति गम्यते । पदमेव पूरयितव्यं

येषामर्थस्ते पदपूर्णाः । तदेतन्नैरास्यमर्थभेदकृतं निपातानां समासेन ।

आह । किमविशेषेण सर्व एतस्मिन्नर्थे निपतन्ति । नेत्युच्यते । तेषां

सर्वेषां मध्य एत एव चत्वार इयन्चिन्नवः प्रायोवृत्त्युपमार्थे भवन्ति । अधु- १३

नैवमुक्त्वा भाषाछन्दःप्रविभागेनोदाहरणे एकैकं दर्शयति । समासविस्तराम्नां

हि शास्त्राणि प्रतीयन्ते । तत्रायं तावत् । “इवेति भाषायां च ” उप-

मार्थायः “अन्वध्यायं” छन्दसि चेत्यर्थः । काश्चिच्छन्दस्येव भवति न

भाषायां काश्चिद्भाषायामेव न छन्दसि काश्चिदुभयत्रेत्यतो विभागेन प्रदर्शयते ।

आह । किमुदाहरणमित्रेत्यस्योपमार्थायत्वे का चोपमाशब्दस्य व्युत्पत्तिरिति । १५

उच्यते । उपगम्यान्वा गुणैर्मयित इत्युपमा ।

इवेत्यस्योपमार्था- अग्निरिव मन्यो त्विषितः संहस्र सेनानार्निः सहुरे-

यत्वे उदाहरणम् । हूत एधि । हत्वाय शत्रून्वि भजस्व वेद-

ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व” [ऋ० १० ।

८४-२] । इत्येतदत्रोदाहरणम् । तपसः पुत्रो मन्युर्नाम तस्ये- २०

यमोर्षम् ।

आह । ननु सर्व एवायमृग्यजुःसंमात्मको ब्रह्मराशिरादिव्यान्तरपुरुषस्य

१ स. ट. ठ. उच्यते; च. उच्यं (?) ते. २ ग. ज. °वसिद्धे. ३ ग. ज.

°हार्थः । कर्म; °क. ल. प. स. ट. ठ. °हार्थ इत्यर्थः । कर्म. ° ४ क. रा. प. २५

स. विषात्पर्य; °ट. त्रिषात्° त्रैतय. ५ क. ल. प. स. ट. ठ. °हरणवेके°.

६ ठ. इवेतिभाषायां चान्वध्यायं चेति । इव । भाषा. ° ७ च. स. ट. ठ. उपमा.

८ ग. ज. अग्निरिव मन्यो त्विषितः एहस्वेति कक् एतद्; च. ट. अग्निरिव

नुदस्वेत्येतद्. ९ ठ. °तपेदमर्ष. १० प. स. ट. ठ. °समायसंमात्मको; च.

सामान्यात्मको.

भगवतो हिरण्यगर्भप्राणस्यार्पम् । ऐतरेयके रहस्य-
ब्राह्मणे “ शतर्चिनो माध्यमाः ” इत्येवमाद्यनुप-
रिक्कम्प पुनः पर्यायवृत्त्या “ एतमेव सन्तं शतर्चिन
इत्याचक्षते एतमेव सन्तं गृत्समद इत्याचक्षते ”

‘ आर्प ’ कथन-
प्रयोजनं

[ऐ० आ० २।२।१] इत्येवमादिना क्रमेण मन्त्रदृक् शब्दान् प्राणे-
निगमयति । अपि चैता ऋचः शौनकेन संदृष्टाः । यस्यामार्पाणि चिन्त्यन्ते
सा च स्मृतिः । “ श्रुतिस्मृत्योश्च विरोधे श्रुतिरेव गरीयसी ” इति ।
न्यायविदः खल्वपि पठन्ति “ विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् [जै० सु०
१।३।३] ” इति । तस्माद्विशेषाभिधानमनर्थकमेवेति । उच्यते । न
ह्यकस्मादात्मनः परिशयमात्रशेषः सञ्ज्ञानकः कुर्यात् । “ पश्यतो ह्युभा-
वपि ” । तेन क्षेत्रज्ञानुभावपि मन्त्राभिव्यक्तौ व्यापृतौ । बुद्धिदेवतात्वेन
हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञो व्यवस्थितः सर्वभूतानां कर्मविपाकानुस्यूतेण यमर्थं शब्दं
वा दर्शयति तस्मिन्निरो निशिष्टकर्मकारी क्षेत्रज्ञो बुद्धिस्थः पश्यति । तत्रैवं
सति वसिष्ठोदिर्मन्त्रदृक् क्षेत्रज्ञस्तेनैवोपदर्शितं मन्त्रं पश्यतीत्युभयमुपपद्यते ।
एवं सत्युभावपि याथात्म्यतत्त्वावनुसंधेयौ मन्त्रप्रयोगकाल उभयोरर्थवत्त्वार्यं ।
यत्पुनरेतदुक्तं श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतिरनपेक्षेति । न हि विरोधोऽस्त्युभयो-
रपि संधीयमानयोः । अपि च श्रुतिपूर्वकमेवेदं स्मरणं न स्वतन्त्रम् ।
ताण्डके हि रहस्यब्राह्मणं दर्शयति “ येन साम्ना स्तोत्रप्यन्त्यात्तामोप-
धावेद्यस्यामृचि तामृचं यैर्दक्षैर्पं तमृचि (छा० उ० १।३।८-९) इति ।
तत्र यदुक्तं स्मृतिरियमिति तदुक्तम् । तस्माद्वक्तव्यमेव विशेषार्पमिति ।
त्रिष्टुप्त्रेया मन्त्रयो इत्येनादिषु निष्पेक्षत्वे शस्यते । मन्त्र्य पुनरिन्द्र
एव मोहाभागात्कर्मगृह्यन्वाच । अथवा देवतान्तरं पृथग्भिधानस्तुत्यभि-
धानसर्वथात् ।

१ क. रा. प. ठ. पर्यायवृत्त्ये. २ ग. ज. संदृष्टा; च. शीदृष्टा; ठ. सादृष्टा.

३ क. रा. प. स. विपन्ने, ट. विपन्ते चिन्त्य. ४ ग. ज. व्यापृतौ. ५ ग. च.
ज. ठ. “ सुल्लेखे. ६ क. रा. प. स. ट. तद्विपन्ते. ७ प. स. वसिष्ठमन्त्रं; ठ.
वसिष्ठमन्त्रं छादि. ८ क. रा. प. स. ट. ठ. “ एतावदनुमं; ग. ज. “ स्मृताधावनुप-
त्येयो. ९ क. रा. ग. प. ज. स. ट. अर्पतत्त्वाय. १० क. रा. ट. धुनिर. ११ क. रा.
प. स. ट. “ नोऽस्तेति; च. “ नोऽस्तेति ” इये. १२ क. रा. प. स. यदार्प; ट. यदार्प
वैपं. १३ क. रा. प. स. ट. ट. तदुक्तम्. १४ क. रा. विशिष्टावर्पमिति; च.
स. ट. विशिष्टावर्पमिति. १५ ग. च. ज. मन्त्रवे. १६ ग. “ निष्पेक्षत्वेपु-
१७ ग. प. स. ट. मोहाभागात्. १८ ग. च. ज. “ संदन्धत्वात्.

‘आह । ननु मान्यवो मन्त्रो माहेन्द्रग्रहयजिसंनिधौ निष्केवल्ये शस्य-
भानो महेन्द्रमभिहितिसंस्कारेणासमर्थ एव वक्तुमथ किमर्थमयं निष्केवल्ये
शस्यत इति । उच्यते । अन्यदेव हि स्तुत्यभिच्यङ्गयमपूर्वमारादुपकाराद्-
भूतं माहेन्द्रग्रहयजिव्यङ्गयस्यापूर्वस्य । “ अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे
स्तौतिशंसंती क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ” [जै० सू० २।१।२४]
इति न्यायविदो याज्ञिकाः पठन्ति । वक्ष्यति चायमपि “ इतीमा देवता
अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः ” [निरु० ७।१३]
इति । स एष मनुष्यः स्तुतिभागेव । यथा “ अभित्वा शूर ” [ऋ०
सं० ७।२।२२] इतीन्द्र एव तस्मिन्निष्केवल्ये यथा च
“ आपो हि ष्ठा ” [ऋ० सं० १०-९-१] इत्याप आग्निमास्ते
सूर्यादय आश्विन एवम् ।

“ हे मन्यो सहुरे सहनशील एतस्मिन् शत्रूणामभिभवनकाले प्रत्युपस्थित
आहूतः सन्नस्माभिः सेनानीः सेनाप्रणेता नोऽस्माकमेधि भय । ततश्चा-
ग्निरेव विधितो दीतस्त्वं तेजसा भूत्वा सहस्व । अभिमय तानस्मच्छत्रून् ।
हत्वाप हत्वैव यदेतेषामस्मच्छत्रूणां स्वं वेदो धनं तत् त्वमादाय तेषामस्मयोधा-
नामोजो बलं मिमानो निर्माय यथावस्तु यथाहं विभजस्व । येऽपि च
केचिद्वतौवशिष्टा मृधो मृधकारिणोऽस्मद्विषोऽस्मत्तः प्रत्याजिहीर्षन्त्येतद्धनं
तानपि विनुदस्व प्रेरयस्वं दूरमपुनरागमनाय । अथवा ओज इत्यस्योत्तरेण
विनुदस्वेत्यनेन क्रियापदंन योगैः । कथम् । हत्वा शत्रून्भाजयित्वा च
तद्धनं ये केचिद्वतौवशिष्टा अस्मद्विषैः प्रत्याजिहीर्षन्त्येतद्धनमस्मत्तस्तेपा-
मोजो मिमानः तुल्यिचा कियदवनिष्टवया ह्येते न शक्ताः प्रत्याहर्तुमित्येवं
मिमानस्तावन्मात्रशेषयत्नान्कृत्वा त्वं विनुदस्वैनान्दूरमपुनरागमनाय ।

द्वितीयमुदाहरणमेतस्यैव । “ ईहैवेधि^{१३} मापं च्योष्टोः पर्वत इवाधिचा-

१ ग. ज. माहेन्द्राः ग्रह. २ च. अपि च भु०. ३ ग. ज. स्तौति
शंसतीति. ४ क. रा. प. झ. ट. ठ. ‘च’ नास्ति. ५ ठ. अग्निरिवे-
ति मन्त्रः पुनरत्र पठ्यते. ६ च. ‘नः’ नास्ति. ७ क. रा. प. झ. ट. ठ. ‘स्वं’
नास्ति. ८ च. ट. ययपि. ९ ट. ‘वननावशिष्टा’.
१० ग. ज. ‘प्रेरयस्व’ नास्ति.
११ प. झ. ट. ठ. कंयन्ः. १२ प. झ. ट. झ. दिपंतः १३ प. झ. ट. ‘वेधि’
धारय; ग. ज. ‘वेधि मा र च्यो (ज. चो) ह्योः धारय.

चलिः । इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय
इवेत्यस्य तस्मिन्नेवार्थे [ऋ० सं० १०।१७३।२] अनया
द्वितीयमुदाहरणं चानुष्ठभा ध्रुव आङ्गिरसो राजानमभिपिपेच ।
इहैव राष्ट्रे त्वमेधि भव । मा चातस्त्वं अप-
५ ध्योष्टोः । पर्वत इवाविचलनशील । इन्द्र इव च इह ध्रुवः शाश्वतस्तिष्ठ ।
सर्व्वेत्वेदं राष्ट्रमिहैव विभूतियोगेऽवस्थितं धारयेत्याशीः ।

भाषायां प्रसिद्धमेवेति कृत्वा नोदाहरणं पठेति । अथवैते एव । अग्नि-
रिव तीक्ष्ण इन्द्र एव विक्रान्तः ।

“नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायां” प्रसिद्धः । “उभयमन्वध्यायम्” ।
१० “नेन्द्रं देवममंसत” [ऋ० सं० १० । ८६ । १] । नेन्द्रं देवमात्मनो
दीपयितारममन्यन्तादित्यरश्मयः । दैवते शेषः [निरु० १३ । ४] । किं
पुनर्लक्षणमिति । उच्यते । “उपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येन” अर्थेनो-
पमेयमर्थं “उपमिमीते” । तथथा । “ह्येमु पीतासो युष्यन्ते दुर्मदासो न मुरा-
याम् । ऊधर्न नग्ना जर्न्ते [ऋ० सं० ८ । २ । १२] । काण्वो

१५ मेधातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेध ऐन्द्रं मूकं ददृशाते ।
नेत्यस्योपमार्थीयत्वे तत्रैषा मायत्री । येषामपि विनियोगः कचिद-
उदाहरणं न्यत्र नास्ति तेऽपि यैश्चरतोमे विनियुज्यन्ते ।
ह्येमु पीतासः पीताः सन्तो हृदयेष्ववस्थिताः सोमाः युष्यन्त इव संप्रहारमिव
कुर्वन्त्यहं विशिष्ट इत्येवं स्पर्धमानाः । क इव । दुर्मदासो न । दुर्मदासः
२० “आज्जसेरमुक्” [पा० ७।१।५०] । यथा कुत्सितमद्राः केचिपुरुषाः
मुरायां पीतायां सत्यां युष्येरन्नेवम् । किंच तमेव यजमानं जर्न्ते स्तुव-
न्तीवात्मलाभपरितुष्टाः । कथं जर्न्ते । ऊधर्न ऊधरिय रात्रिमिय नग्ना
भूत्वा स्त्रियं संप्रयोक्ष्यामह इत्येवमभिप्राया इव केचिद्विशिष्टाः पुरुषाः ।

- १ प. ट. मां. २ ज. षोष्ठाः. ३ ट. ‘च’ नास्ति. ४ क. रा. प. झ. ट.
५५ स्विता चेदं. ५ क. रा. प. झ. ट. पठितम्; ग ज. पठति. ६ झ. प्रसिद्धः इति शेषः ।
उभ. ७ क. रा. ‘उच्यते’ इत्यस्य पश्चात् ‘प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य
यत्रतिदिपति । दुर्मदासो न मुरायाम्’ इति वर्तते; झ. इदं सर्वं ‘देवममंसत’ इत्यस्य
पश्चाद्वर्तते. ८ प. ट. ट. ‘दुर्मदासः’. ९ प. झ. ट. ह्येमु पी० नर्ते; ग. ज. ह्येमु
पीतासो युष्यन्ते० जति. १० प. ट. गावधी । ह्येमु पीतासः । येतां. ११ ग. ज.
काषास्तोमे. १२ प. ट. ‘ह्येमु पीतासः’ नास्ति. १३ क. रा. पुरुषाः ॥ १ ॥
२१ चिदि; ग. पुरुषाः ॥ ६ ॥ चिदि.

चिद्विषयेषोऽनेकार्थोऽपि सन्नुपमार्थीयसंयोगेनोदाहृतः । कथमयमनेकार्थ
इति । उच्यते । “ आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति
‘चित्’ ‘नु’ ‘ननु’ इत्ये- पूजायाम् ” । आचार्य एवं ब्रूयात्कोऽप्य एवं
तेषामर्थाः वक्ष्यतीति । “ दधि चिदित्युपमार्थे ” । दधिरूप
ओदन इति । “ कुल्मापांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते ” ।
भृशं कुत्सिते । कुल्माषानपि तावदाहरेति किं चान्यदाहरिष्यसि । “ नु
इत्येषोऽनेककर्मा ” । कथम् । “ इदं नु करिष्यतीति ” । कथं हि
क्रियाया हेतुनिमित्तमित्यर्थः । कथं नु करिष्यतीति पृष्ट्वा करिष्यतीत्युक्ते
यत्पुनरनुपृच्छति कथं नु करिष्यति तदनुज्ञानमेतस्मिन्ननुपृष्टे । “ नन्वे-
तदकार्पोदिति च ” । अनुपृष्ट एवायं भवतीति । नन्वयमकार्पोदितकथमयं
प्रवीति कथं करिष्यतीति ।

“ अथान्ययमुपमार्थे भवति ” । तर्था । “ अक्षो न चक्रयोः शूर
बृहन्प्र ते महा शिरिचे रोदस्योः वृक्षस्य नु ते पुरुहूत
‘नु’ इत्येतस्योपमार्थी- वया व्यु ३ तयो रुरुह्वास्त्र पूर्वाः ” [ऋ० सं० ६ ।
यत्वे उदाहरणम् २४ । ३] ॥ भरद्वाजो बार्हस्पत्योऽस्यास्त्रिष्टुभः
पूर्वणार्धचैनेन्द्रं स्तुत्वोत्तरेणोपालब्धवान् । हे शूर
इन्द्र पुरुहूत महानक्ष इव चक्रयोः प्रशिरिचे प्रकर्षणातिरिच्यते तत्र महा मह-
त्त्वेन विभूतिः । कुतोऽतिरिच्यते । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः । तथापि चैवं
विभूतियुक्तस्य सतस्तत्र त्वद्भक्तानामेवास्माकं सतां वृक्षस्येव वयाः शाखाः
पूर्वोरूतयः पूर्वोऽस्मयज्ञागमनमार्गा विरुद्धः खिलीभूतास्तवानागमनार्ता ।
अहो कैष्टं मन्दभागधेयतास्माकं येषां नो धने तदस्ति येन त्वां यजेमहि ।
किमत्र त्वां वक्ष्याम इति । “ वयाः शाखाः ” इति पर्यायवचनः । “ वितेर्ध्याः ”
इति निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम् । “ शाखाः खरायोः ” इति पर्यायप्रसक्तस्य ।
व्याख्याता उपमार्थीयाः ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. “संयोगाद्बोदाहृतः, ग. ज. “मार्थसंयोगो”, २ घ. २५
कुल्माषो”, ३ ङ. “कुत्सिते कुलेषु सीदन्तीति भृशं”. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ.
किं चान्य”. ५ घ. “रिष्यति. ६ ठ. “नु” नास्ति”. ७ घ. ङ. ट. तदनुज्ञानमे”. ८
ग. घ. ज. ङ. ट. कठं; घ. कठं. ९ ग. भवति ॥ ७ ॥ अक्षो”. १० घ. ङ. ट.
तदप्या । अक्षो न० पूर्वाः. ११ ग. बृहन्० पूर्वाः” ॥ ४ ॥ ज. बृहन्० पूर्वाः”.
१२ ग. ज. बार्हस्पत्यो पातिसिनोऽस्याः; घ. भरद्वाजः रवाः. १३ क. ख. १०
तत्तागम”; ङ. तत्तागम”. १४ ज. कथं. १५ ठ. दशकम्. १६ घ. शिलपा.

चलिः । इन्द्रं इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय

इवेत्यस्य तस्मिन्नेवार्थे [ऋ० सं० १०।१७३।२] अनया

द्वितीयमुदाहरणं चानुष्ठभा ध्रुव आङ्गिरसो राजानमभिषिपेच ।

इहैव राष्ट्रे त्वमेधि भव । मा चातस्त्वं अप-

५ प्योष्टोः । पर्वत इवाविचलनशील । इन्द्र इव च इह ध्रुवः शाश्वतस्तिष्ठ ।

स्त्विन्द्रे राष्ट्रमिहैव विभूतियोगेऽवस्थितं धारयेत्याशीः ।

भाषायां प्रसिद्धमेवेति कृत्वा नोदाहरणं पठेति । अथवैते एव । अग्नि-
रिव तीक्ष्ण इन्द्र एव विक्रान्तः ।

“नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायां” प्रसिद्धः । “उभयमन्वध्यायम्” ।

१० “नेन्द्रं देवममंसत” [ऋ० सं० १०।८६।१] । नेन्द्रं देवमात्मनो

दीपयितारममन्यन्तादित्यरश्मयः । दैवते शेषः [निरु० १३।४] । किं

पुनर्लक्षणमिति । उच्यते । “उपमार्थीय उपरिष्ठादुपचारस्तस्य येन” अर्थेनो-

पमेयमर्थं “उपमिमीते” । तद्यथा । “हंसु पीतासो” युज्यन्ते दुर्मदासो न सुरा-

याम् । ऊधर्न नग्ना जरन्ते [ऋ० सं० ८।१२।१२] । काण्डो

१५ मेधातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेध ऐन्द्रं सूक्तं ददृशाते ।

नेत्यस्योपमार्थीयत्वे तत्रैषा गायत्री । येषामपि विनियोगः कचिद-

उदाहरणं न्यत्र नास्ति तेऽपि दैवचस्तोमे विनियुज्यन्ते ।

हंसु पीतासः पीताः सन्तो हृदयेष्ववस्थिताः सोमाः युज्यन्त इव संप्रहारमिव

कुर्वन्त्यहं विशिष्ट इत्येवं स्पर्धमानाः । क इव । दुर्मदासो न । दुर्मदासः

२० “आजसेरमुक्” [पा० ७।१।५०] । यथा कुसिततमदाः केचिपुरुषाः

सुरायां पीतायां सत्यां युष्येरन्नेवम् । किंच तमेव यजमानं जरन्ते स्तुव-

न्तीवात्मलाभपरितुष्टाः । कथं जरन्ते । ऊधर्न ऊधरिव रात्रिमिव नग्ना

भूत्वा स्त्रियं संप्रयोक्ष्यामह इत्येवमभिप्राया इव केचिद्विशिष्टाः पुरुषैः ।

१ ष. ट. मां. २ ज. चोष्टाः. ३ ठ. ‘च’ नास्ति. ४ क. ख. घ. झ. ट.

२५ स्तिप्त्वा चेदं. ५ क. ख. घ. झ. ट. पठितम्; ग ज. पठंति. ६ झ. प्रसिद्धः इति शेषः ।

उभ. ७ क. ख. ‘उच्यते’ इत्यस्य पश्चात् ‘प्रतिषेधार्थीयः’ पुरस्तादुपचारस्तस्य

यस्तप्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायाम् इति वर्तते; झ. इदं सर्वं ‘देवममंसत’ इत्यस्य

पश्चाद्वर्तते. ८ घ. ट. ठ. ‘उपचारः’. ९ घ. झ. ठ. हंसु पी० जरन्ते; ग. ज. हंसु

पीतासो युज्यन्ते. १० च. ठ. गायत्री । हंसु पीतासः । येषां. ११ ग. ज.

वाचास्तोमे. १२ च. ठ. ‘हंसु पीतासः’ नास्ति. १३ क. ख. पुरुषाः ॥ १ ॥

११ चिदि; ग. पुरुषाः ॥ ६ ॥ विदि.

चिदित्येपोऽनेकार्थोऽपि सन्नुपमार्थयसंयोगेनोदाहृतः । कथमयमनेकार्थ

इति । उच्यते । “ आचार्यश्चिदितं ब्रूयादिति

‘चित्’ ‘नु’ ‘ननु’ इत्ये- पूजायाम् ” । आचार्य एवं ब्रूयात्कोऽन्य एवं

तेषामर्थाः वक्ष्यतीति । “ दाधे चिदित्युपमार्थे ” । दधिरूप

ओदन इति । “ कुल्मापांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते ” । ५

भृशं कुत्सिते । कुल्मापानपि तावदाहरेति किं चान्यदाहरिष्यसि । “ नु

इत्येपोऽनेककर्मा ” । कथम् । “ इदं नु करिष्यतीति ” । कथं हि

क्रियाया हेतुनिमित्तमित्यर्थः । कथं नु करिष्यतीति पृष्ट्वा करिष्यतीत्युक्ते

यत्पुनरनुपृच्छति कथं नु करिष्यति तदनुज्ञानमेतस्मिन्ननुष्ठे । “ नन्वे-

तदकार्षीदिति च ” । अनुपृष्ट एवायं भवतीति । नन्वयमकार्षीदितत्कथमयं १०

प्रवीति कथं करिष्यतीति ।

“ अथाप्ययमुपमार्थं भवति ” । तर्ह्यथा । “ अहो न चक्रयोः शूर

वैहन्प्र ते महा रिरिचे रोदस्योः वृक्षस्य नु ते पुरुहूत

‘नु’ इत्येतस्योपमार्था- वया व्यु ३ तयो रुरुहारिन्द्र पूर्वीः ” [क० सं० ६ ।

यत्ने उदाहरणम् २४ । ३] ॥ भरद्वाजो वारहस्पत्योऽस्यास्त्रिष्टुभः १५

पूर्वणार्धचैनेन्द्रं स्तुत्वोत्तरेणोपाट्छवान् । हे शूर

इन्द्र पुरुहूत महानक्ष इव चक्रयोः प्ररिरिचे प्रकर्षेणातिरिच्यते तव महा मह-

त्वेन विभूतिः । कुतोऽतिरिच्यते । रोदस्योः घावापृथिव्योः । तथापि चैवं

विभूतियुक्तस्य सतस्तथ त्वद्भक्तानामेवास्माकं सतां वृक्षस्येव वयाः शाखाः

पूर्वीरुतयः पूर्वोऽरमयज्ञागमनमार्गा विरुरुहुः खिडीभूतास्तवानागमनार्तः । १०

अहो कैष्टे मन्दभागधेयतास्माकं येषां नो धनं तदस्ति येन त्वां यजेमहि ।

किमत्र त्वां वंश्याम इति । “ वयाः शाखाः ” इति पर्यायवचनः । “ वेतेर्वयाः ”

इति निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम् । “ शाखाः खरायोः ” इति पर्यायप्रसक्तस्य ।

व्याख्याता उपमार्थायाः ।

१ क. र. घ. झ. ट. ठ. “ संयोगाद्बोदाहृतः, ग. ज. “ मार्थयसंयोगो ”. २ घ. २५

कुल्मापोम् ”. ३ झ. “ कुत्सिते कुत्सेपुष्पीदन्तीति भृशं ”. ४ क. ल. घ. झ. ट. ठ.

किं वान्य ”. ५ घ. “ रिष्यति. ६ ठ. “ नु नास्ति ”. ७ घ. झ. ट. तदनुज्ञानमे ”. ८

ग. घ. ज. झ. ट. कटं; घ. कटं. ९ ग. भवति ॥ ७ ॥ अहो ”. १० घ. झ. ट.

तदप्या । अहो न० पूर्वीः. ११ ग. वृक्ष० पूर्वीः ” ॥ ४ ॥ ज. वृक्ष० पूर्वीः ”.

१२ ग. ज. वारहस्पत्यो पार्तिभिर्नोऽस्याः ”; घ. भरद्वाजः त्रयाः ”. १३ क. ल. १०

स्तवानागम ”; झ. तवानागम ”. १४ ज. कथं. १५ ठ. दशयाम ”. १६ घ. शिक्षया.

अथानन्तरं प्रतिज्ञाप्रसक्तानेव कर्मोपसंग्रहार्थान्विध्यामः । “अथ
यस्मागमादर्थपृथक्त्वमहं विज्ञायते न त्वौद्देशिक-
कर्मोपसंग्रहार्थाः मित्रं विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहः” । यस्या-
गमादध्याहारादश्रूयमाणस्यैव निपातस्य सरूपवि-

५ रूपैकशेषादर्थतो वा पृथक्त्वमहं वृथग्भाव एव विज्ञायते । तद्यथा देवदत्त-
यज्ञदत्तौ देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्चेति । आह । द्वावप्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तौ
श्रूयते । न तु तयोरौद्देशिकमिव पृथक्त्वमिति यथा गा अश्वान्पुरुषान्पशू-
निति प्रत्येकमुद्दिश्यमानानाम् । इह तु विग्रहेण चशब्दागमादेतत्पृथक्त्व-
मुपजायते । तेन विग्रहणं द्वयोर्वहूनामर्थानां वेति विग्रहः । स एव पृथक्त्वा-
१० क्षेतोः पृथक्त्वेन निमित्तेनोपलक्ष्यमाणो यस्माद्वाचर्थो बहून्वा गृहीत्वैकस्मि-
न्कर्मण्युपसमावेष्टयति । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तौ पचेते इत्येवम् । तस्मा-
त्कर्मोपसंग्रह इत्येतन्नामैव तद्भवति । अथवा बृहस्पतिश्चेत्युक्ते प्रजापतिरनु-
क्तोऽपि द्वितीयो गम्यते प्रजापतिश्चेति । कतमः पुनरसाविति ।
उच्यते । “चेति” ।

१५ कदाचित्त्वमेव ‘समुच्चयार्थ उभाभ्यां’ अप्यर्थाभ्यां विगृहीताभ्यामेव
संयुक्तः ‘प्रयुज्यते’ । यथाहं च त्वं च । “अहं
“च” इत्यस्य समुच्चया- च त्वं च वृत्रहन्संयुज्याव सनिम्य वा । अरातीवा
र्थे उदाहरणं चिदादिवोऽनु नौ दूर मंसते मद्रा इन्द्रस्य
रातयः” [ऋ० सं० ८ । ६२ । ११] ॥

२० घोरपुत्रः प्रगाथोऽनपेन्द्रैस्स सख्यार्थी सन्नमयीत् । हे वृत्रहन्निन्द्र अहं
च प्रगाथस्त्वं च संयुज्याव । एकस्मिन्नर्थे सति प्राप्तिलक्षणे युज्यावहै ।

- १ च. “पृथक्त्वतो वा मह”. २ ग. ज. “शेषादर्थपृथक्त्वमह”; घ. ट. “शेषा-
दर्थत्कमह”; ठ. “शेषादर्थपृथग्भाव”. ३ च. पृथक्त्वभावः. ४ क. ख. नानामह;
ग. ज. तेनामह; घ. झ. ट. तेन ग्रह; ठ. नात्वेन ग्रह. ५ क. ख. ग. ज. घ.
२५ झ. ट. ठ. धेति नास्ति; च. विनि. ६ क. ख. घ. झ. ठ. एव; ट. एव पृ. घ. ७ च.
कस्मात्. ८ घ. झ. ट. ठ. इत्येवंनाम. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘तु’ नास्ति.
१० घ. झ. ठ. संयुक्तः; ट. संयुक्तः. ११ घ. झ. ट. “त्वं च वृत्रहन्निन्द्र”.
१२ ग. च. ज. “च” रातयः; घ. झ. ट. “च वृत्रहन् रातयः”. १३ क. ख.
२१ घ. झ. ट. ठ. “येन्म्रा पद्ध्या इन्द्रस्य”.

आ सनिभ्य आप्राप्तेः । 'अरातीवा' इत्येकं पदम् । अथैवमावां संयुक्तौ दृष्टा हे
आदिर्वैः । अदानशीलोऽपि दानशीलतामुपेत्यानुमस्यत एवावयोर्दानं भद्रा
भन्दनीया इन्द्रस्य रातयो दानानीत्येवं मन्यमानः । को हि नाम त्वत्संयुक्ता-
नामस्माकं न दद्यादित्यभिप्रायः ।

अथाप्यौकार 'एतस्मिन्' समुच्चयार्थे । "देवेभ्यश्च पितृभ्य एति "

५

आ इत्यस्य समुच्च-
यार्थे उदाहरणम्

अयमेतस्मिन्मन्त्र 'आकारः' । "यो अग्निः क्रव्य-
वाहनः पितृभ्यश्च हतवृधः । प्रेदुं हव्यानि वोचति
देवेभ्यश्च पितृभ्य आ " [ऋ० सं० १०]

१६ । ११] अनुष्टुप् यामी पितृयज्ञे विनियुक्ता । योऽग्निः कव्यस्य वोढा यस्याय
मधिकारः कव्यानि वोढव्यानीति स इहास्माकं पितृयज्ञे होतृत्वेन व्यवस्थितः
पितृनाहूय यक्षत्पूजयत्वित्यर्थः । किलक्षणान् । ऋतावृधः सत्यवृधो वा
यज्ञवृधो वा । किं च । प्रेदुं हव्यानि वोचति वोचतु वा 'प्रव्रवीत्वितानि
हवींष्यस्मत्प्रत्तानि । कस्मै । देवेभ्यश्च पितृभ्यश्चेति ।

१०

'वेति' अयं 'विचारणार्थे' । समुच्चयार्थीयप्रसङ्गेनोदाह्रियते ।

"इन्तोहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा ।

१५

वा इत्यस्य विचारणार्थे

कुर्वित्सोमस्यापामिति" [ऋ० सं० १०]

११९ । ९] ॥ ऐन्द्रो लवस्तस्येयमापं गायत्री ।

हन्तेदानीमेवाहमिमां पृथिवीमिह वान्तारिक्षलोक

इह वा शुल्लोकेऽयवेह दक्षिणे स्कन्ध इह वा सव्ये' निदधान्यवस्थापया-
म्यतः स्थानादुद्धृत्य । अथ किमर्थं ब्रूये । कुर्वित्सोमस्य बह्वहं सोमं^{३२} पीत-
थानिति । अस्य मे सोमपानस्यानुरूपमेव वीर्यमप्यस्तीत्यभिप्रायः ।

२०

१ ग. च. ज. आ सनि प्राप्तेः. २ घ. ट. °द्विषः । अर्द्धिर्वज्रः । अरतीवा
चित् अदान°; झ. °द्विषः अरातीवा चित् । अदान°; ड. °द्विषः आर्द्धिर्वज्रः तदान् हे
श्वर विरुत अरातीवा चित् अदान°. ३ ग. ट. छ. अथाकार°. ४ क. ख. घ. झ.
ट. आग्निन्. ५ घ. झ. ट. °अग्निः पितृभ्य आ; ग. च. ज. °अग्निः क्रव्यवा- ३५
हनः पितृभ्य आ. ६ ग. च. ज. कव्यवोढा°. ७ क. ख. घ. झ. ट. °त्वेन
स्थितः°. ८ क. ख. घ. झ. ट. °चतु च प्रव;° ट. चतु च वधी°. ९ ग. अ. इन्तोर्हं
पृथिवीमिमां°मिति; घ. झ. ट. इन्तोर्हं°पामिति. १० ग. तैवः° ल; ज. तवः;
च. लभः; ड. बलः. ११ ट. तस्येदमार्. १२ ग. सोमस्य पी°. १३ क.
ख. घ. झ. ट. 'अपि' नान्वित.

३०

‘ अथापि ’ वेत्ययं ‘ समुच्चयार्थे ’ भवति ॥ ४ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति अह इति च ह इति च विनि-
ग्रहार्थार्थौ पूर्वेण संप्रयुज्येते अयमहेदं करोत्वयमिदमिदं ह
करिष्यतीदं न करिष्यतीत्यथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थ उत्तरेण

५ सुपेभे वदन्ति सत्यमु ते वदन्तीत्यथापि। पदपूरण इदमु तदु
हीत्येपोऽनेककर्मदं हि करिष्यतीति। हेत्वपदेशे। कथं हि
करिष्यतीत्यनुपृष्टे। कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायां। किलेति
विद्याप्रकर्षः। एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्य-
तेऽनुपृष्टे। न किलैवं ननु किलैवं मेति। प्रतिषेधे। मा कार्षीमा

१० हार्षीरिति। चाखल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमथापि
पदपूरण एवं खलु तद्वभूवेति। शश्वदिति विचिकित्सार्थार्थो
मापायां शश्वदेवमित्यनुपृष्ट एवं शश्वदित्यस्वयंपृष्टे। नून-
मिति विचिकित्सार्थार्थो मापायामुभयमन्वध्यायं विचिकि-
त्सार्थार्थश्च पदपूरणश्चागस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुभ्यः

१५ संप्रदित्सांचकार स इन्द्र एत्य परिदेवयांचक्रे ॥ ५ ॥

“ वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति ” । “ वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा
तस्यैव समुच्चयार्थे गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रे अर्धमौयुजन्ते”
अस्मिन्नुभयम दधुः ” [तै० सं० १ । ७ ।

७ । काठक सं० १३ । १४ । मैत्रा० सं० १ । ११ ।

१० १] ॥ अनुपृष्टेया । वाजपेय्येऽश्वयोजने विनियुक्ता । हे अद्य वायुश्च
त्वा मनुश्च त्वा गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युजन्ति त्वामस्मिन्नेव । ते हि
विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । त एव च पूर्वमप्यस्वं युक्तवन्तो देवानामृषीणां
च । त एव च तस्मिन्नुभयमादधुराहितवन्तो यस्मादतो ब्रवीमि ममापि
द्यौमेतमस्वं त एव युजन्तु जवं चास्मिन्नादधुमिति ।

१५ १ विकस्त्रिष्वपि पुनर्केऽद्वौ विद्यते; द. भवति इति निरुक्ते चतुर्थः खंडः ।
वायु० ११. ग. ज. कृक न पठ्यते ३ घ. अश्वमयु०; द. अश्वमयु० मा. ४ घ.
“युजन्तेऽस्मिन्”; द. “युजन्तेऽस्मिन्” स्ते अ. ५ ग. घ. ज. बाधे. ६ क. ल.
“द्विवति ॥ १ ॥ अहं”; ग. द्विवति ॥ ८ ॥ अहं. ७ छ. त. द. नु. ८ क. ल.
॥ ४ ॥ इति मयमाध्यायस्य द्वितीयः पादः; ॥ १ ॥ छ. इति मयमस्य द्वितीयः पादः
१० ॥ न ननु; त. ॥ १ ॥ न ननु; द. ॥ ४ ॥ न ननु.

‘ अह इति च ह इति च ’ द्वावप्येतौ ‘ विनिग्रहार्थायौ ’ । तयोः
पुनरेतयोरेतत्प्रयोगस्वाभाव्यम् । द्वयोरर्थयोरेक-
अह ह च विनिग्रहार्थे काले प्रकृतयोः पूर्ववाक्यगतेनार्थेन संयुक्तौ ‘ प्रयु-
ज्येते ’ । तद्यथा ‘ अयमहेदं करोत्वयमिदम् ’ ।

अयमह यज्ञदत्तो गाः पाययत्वयं देवदत्तो भुङ्क्षामिति । हकारस्योदाहर-
णम् । ‘ इदं ह कारिष्यति ’ यज्ञदत्त इदं न कारिष्यति । ओदनं
न पश्यतीति । ‘ अथाप्पुकार एतस्मिन्नेव ’ विनिग्रहार्थे भवति । स
तस्मिन्नेवार्थे उकारः पुनरुत्तरेण द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन संयुक्तः प्रयु-
ज्यते । तद्यथा । ‘ मृगेमे ’ वृषला ‘ वदन्ति ’

‘ सत्यमु ते ’ ब्राह्मणा ‘ वदन्तीति ’ । विनिग्रहो नाम विभागेनाव-
स्थितयोर्यज्ञदत्तदेवदत्तयोरेकस्मिन्यज्ञदत्तेऽभिमतरस्योपायनस्य नियमेन
ग्रहणं यत्स विनिग्रहः । तदर्थो विनिग्रहार्थः । विनिग्रहार्थ एव विनिग्रहा-
र्थीयः । ‘ अथापि ’ अर्थमुकारः ‘ पदपूरणो ’ भवति । “ इदमु स्यत्पु-
रुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो वयुर्नावदस्थात् ।

तस्यैव पदपूरणार्थः रुतमं नूनं दिवो दुहितरो विभातीगातुं कृण्वन्नुपमो
उदाहरणम् जनाय ” [ऋ० सं० ४ । ५१ । १] ॥

धामदेवो गौतमोऽनया त्रिष्टुभोपसं तुष्टाव । पातरजुवाकाश्चिनयोः शस्यते ।
इदं तज्ज्योतिर्यजनाः कथयन्ति । उकारः पदपूरणः । एतत्पुरुतमं
बहुतमम् । कुतः पुरुतमम् । तमसः । यदभिभूय शर्वरं तमः स्वमां-
त्मानमभिव्यनक्त्यत एव तद्वहुतमम् । पुरस्तात्प्राच्यां दिशि ज्योतिर्वयुन-
वद्यज्ञानवदुत्तिष्ठति । नूनं निश्चयेनैता उपसो दिवो दुहितरः ।
रूपसामान्यादुहितृत्वम् । विभातीर्विभासमाना गातुं गमनमपि कृतार्थं
जनानां कृण्वन्कुर्वत्य आगच्छन्ति यथेयमनुरज्यते प्राची दिग्विध्यं संते च
तमः । ऐकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनम् ।

१ ग. ज. ‘ ह ’ नास्ति°. २ घ. झ. ट. करिष्यतीति । इदं न करिष्यति । २५
यज्ञदत्त इदं ह करिष्यति । ओदनं°. ३ ग. ज. नु. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण । विनि°. ५ च. °गोः पाय°. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
‘ अयं ’ नास्ति°. ७ ग. ज. त्वत्पुरुतमं जनाय; घ. झ. ट. त्वत् जनाय.
८ घ. झ. ट. तमा. ९ च. °ज्ञानवत्पुरस्तादुत्ति°. १० क. ख. घ. ट. कृण्वन्;
ठ. कृण्वन्. ११ क. ख. विध्यं स्यते; घ. झ. ट. विध्यं स्यते; ठ. विध्यं स्यते.
१२ च. एक.यां.

“तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः । उपहरे यदु-

परा अपिन्वन्मर्चर्णसो नच १ श्वतस्रः ”

तस्यैव द्वितीयमुदाह- [ऋ० सं० १ । ६२ । ६] ॥ द्वितीयमु-
रणम् दाहरणमस्यैव । गौतमोऽनया त्रिष्टुभेन्द्रमस्तौत् ।

प्रैवर्ग्ये विनियुक्ता । तत्प्रकर्षेण यक्षतमं पूज्यत-

मम् । उ इति पदपूरण एव । अस्तेन्द्रस्य दस्मस्य दास्यितुर्दर्शनीयस्य
या चारुतमं शोभनतमम् । अन्यदपि तस्यास्ति दंसः कर्म किमपि
महुप्रकारम् । तच्चावैव पूज्यमेव च । इदमेव तस्य चारुतमं च पूज्यतमं
च । यैत्किम् । उपहरे यदुपरा अपिन्वत् । उपह्वानमर्हन्ति यस्मिन्देशेऽव-

स्थिताः सहायाः स उपह्वरो देशः । जनैरनाकीर्णै र्यस्मिन्नेकाकी यदुपरा
मेघपूरिताः मधूदकाश्चतस्रः नचोऽपिन्वर्दप आनयदक्षारैर्यत् । यज्ञादि
वर्षद्वारेण प्रैवर्तत इत्यत एतदेवास्य चारुतमं पूज्यतमं चेत्यभिप्रायः ।

‘ ह्रीत्येपोऽनेककर्मा ’ । तद्यथा । ‘ इदं हि कारिष्यतीति हेत्वपदेशे ।

कथं हि कारिष्यतीत्यनुपृष्टे । कथं हि व्याकारि-

‘ हि ’ इत्यस्यार्थाः ध्यतीत्यसूयायाम् । कथमयं व्याकारिष्यतीत्यकु-
र्तप्रयत्नोऽयमित्यभिप्रायः । अमर्षादसाक्षाच्छब्द-

पूर्वकोऽभिप्रायः परिवर्तोऽसूयेत्युच्यते । परगुणानभ्यनुज्ञेत्यर्थः ।

‘ किलेति विद्याप्रकर्षे ’ । विज्ञानातिशय इत्यर्थः । अन्यत उपश्रुत्याति-

किल इत्यस्य श्रयेनावधार्यान्यस्मा आचष्टे कश्चित् ‘ एवं किल ’
तदासीद्युद्धमिति ।

‘अथापि न ननु इत्येताभ्यां’ संयुक्तः किलेत्यर्थः ‘प्रयुज्यतेऽनुपृष्टे’
अर्थे । अन्यत उपश्रुत्य कंचिदर्थं नायमेवमिति ततस्तमेवार्थमन्यमनुपृच्छ-
त्येतेतरमग्रदधत्पूर्वस्य ‘न किलैवं’ इति ‘ननु किलैवं’ इति । ‘मेति’

मा खलु इत्येतयोः अयं ‘प्रतिषेधे’ । तद्यथा । ‘मा कार्षीमीं
हार्पीरिति च’ । अयं ‘प्रतिषेधार्थीय’ एव ।

‘खल्विति च’ । तद्यथा । एवं ‘खलु कृत्वा’ । अकृत्वेत्यर्थः । देश-
भाषाव्यवस्थयैवंजातीयानामुपेक्षितव्यः कचित्प्रयोगः । ‘अथापि’
खल्वित्यर्थः, ‘पदपूरणो’ भवति । तद्यथा । ‘एवं खलु तद्वभूवेति’ ।
अन्वीक्ष्यः प्रयोगः कंचित्पादवृत्तेषु । ‘शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषा-

शश्वदित्यस्य याम्’ । छन्दसि पुनरन्येष्वप्यर्थेषु भवति ।
यथासंभवं द्रष्टव्यः । इयं चास्य शैली । अर्थ-

मपेक्ष्य ‘एवं’ शब्दस्य पुरस्तात्प्रयोगो वा भवत्युपरिष्ठाद्वा । तद्यथा ।
‘शश्वदेवमित्यनुपृष्ट एवं शश्वदित्यस्वयंपृष्टे’ । अर्थे इति वाक्यशेषः ।

नूनं इत्यस्य ‘नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम्’ । विचि-
कित्सा नाम विवेकपूर्वकोऽवधारणाभिप्रायः ।

तत्रायं भाषायां भवेति । ‘अन्वर्थीयं’ पुनरयमर्थद्वये भवेति ।
‘विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च’ ।

उदाहरणमत्र निर्विवक्षुर्निदानमेवाह । ‘अगस्त्य इन्द्राय’ इत्यादि ।

न नूनमिति मन्त्र- निदानवतां मन्त्राणां निदानमेव पूर्वं वक्तव्यम् ।
स्य निदानम् तेन व्यतितरामर्थ उच्यमानः प्रकाशते । ततः
पदानि । ततोऽर्थः । ततः प्रत्येकं विग्रहेण शब्द-

निर्वचनम् । एष हि व्याख्याक्रमः । अगः कुम्भः । तत्र स्थानः संहत
इत्यगस्त्यः । स ‘इन्द्रार्थं हविर्निरूप्य मरुद्भयः संप्रदित्सांचकार’ ।

१ च. ‘उत्तरार्थान्तरमग्र’ । २ च. खल्विति चार्थं प्रतिषेधार्थीय एव । तद्यथा;
ट. अयं प्रतिषेधार्थीय एव । खल्विति च. ३ च. ट. अकृत्वा । अकृत्वेत्यर्थः; स.
अकृत्वेत्यर्थः । खलु कृतं न कृतमित्यर्थः । देश. ४ क. ख. ट. शैली. ५ च. स.
ट. ‘मवेक्ष्य; ट. ‘मवेक्ष्य’ पे. ६ क. ख. घ. स. ट. उभयमन्वध्यायम् । पुन;
ट. उभयमन्वध्यायं । छन्दसि पुन. ७ च. ट. भवतीति चिकि. ८ च. कर्तव्यम्.
९ क. ख. ग. घ. स. ट. ‘संस्’ नास्ति. १० च. कुम्भः.

संप्रदातुमैच्छदित्यर्थः । स इन्द्र उपेत्य परिदेवयांचक्रे । परिदेवना नाम
मन्युपूर्वको विलापः ॥ ५ ॥

तृतीय पादः

- न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेदं यदद्भुतम् । अन्यस्य
५ चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति [क्र० सं० १ ।
१७० । १] ॥ न नूनमस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तनमद्या-
स्मिन्द्यवि द्युरित्यहो नामधेयं द्योतत इति सतः श्व उपा-
शंसनीयः कालो ह्यो हीनः कालः कस्तद्वेदं यदद्भुतम् ।
कस्तद्वेदं यदभूतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिवान्यस्य चित्तम-
१० मिसंचरेण्यमभिसंचार्यन्पो नानेयश्चित्तं चेततेरुताधीतं
विनश्यतीत्युपधाध्यातं विनश्यत्याध्यातमभिप्रेतमथापि पद-
पूरणः ॥ ६ ॥

- ‘ न नूनमस्ति ’ इति । विचार्यभेतन्ममैतत्तावदद्यतनं हविर्मम
नास्तीति । नकारं दृष्टव्यतनशब्दोऽध्याहृत आचार्येण प्रतिषेधे हि सति
१५ प्रतिषेध्येनावश्यं भवितव्यमिति । एते च मन्त्रैकदेशा एव सन्तोऽध्याहाराः
पदानिरेकादध्ययनकाले नाधीयन्ते । ते त्वर्थनिर्वचनकाले प्रकाशयितव्याः ।
अथापि स्याच्छ्रुतनं भविष्यतीति । नो श्वः । इदं तावदस्मदर्थमेव निरुतं
सदस्मतो व्यापन्नमथ श्वस्तने का प्रत्याशा । किं कारणम् । कस्तद्वेदं यदद्भु-
तम् । को हि नाम तद्वेदं जानाति यदद्भुतमनुपभं कस्य भविष्यतीति मम
२० वान्यस्य वेति । कस्मात्पुनर्न विज्ञायत इति । अतो यस्मादन्यस्य चित्तम-
भिसंचरेण्यं संचरणशीलमनवस्थितमित्यभिप्रायः । उत अपि अथेति
छन्दसि समानार्थाः । एतदद्यतनं हविरीधीतं आध्यातमभिप्रेतं सन्मया

- १ घ. झ. ट. प्रदातुं. २ क. ख. ॥४॥ इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः
पादः; ग. च. ज. घ. झ. ट. अहो नास्ति; ठ. °लापः इति निरुक्तव्याख्यायां
२५ पञ्चमः खण्डः. ३ छ. त. °भूतमिति वान्यं; द. °भूतमिति वान्यं. ४ क.
ख. छ. त. द. °अध्याध्यातं विनश्यति नास्ति. ५ क. ख. द. १; छ. त.
१०. ६ घ. झ. °ध्याह्रियत आ°; ट. °ध्याह्रियत आ° ६. ७ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. °वेध्येनाप्यव°. ८ ज. ठ. °मम. ९ ट. समानार्थः. १० क. ख. ग. ज.
११ हविर्धीतं.

भमेदमित्येवं तथापि विनश्यत्येव । अन्यरैर्म प्रदीयते । तत्रैवं सति श्वस्तनम-
स्माकं भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । 'अर्थास्मिन्यत्रि' । श्रुत्वाहो नामधेयं द्योतत इति
सतः । द्योतते तदिति श्रुतिरिति कर्तृकारकम् । सदिति यत्र ब्रूयात्तत्रै तत्रो-
च्चारित एव कारकनियमो द्रष्टव्यः । अन्यत्र यथेष्टं योग्यम् । 'श्वः' इति 'उपा-
शंसनीयः' उपगम्यं चेतसाशास्तव्यो भवत्यनागतत्वात् । 'हो हीनः कालः' ।
अतिक्रान्तो हि स भवति । श्वःसंबन्धाध्यःशब्दोऽविद्यमानोऽपि निरुक्तः ।
'अद्भुतमभूतम्' । इदमपीतरदद्भुतं शोणितवर्षाद्यभूतमिव कादौचित्यत्वात् ।
शब्दसारूप्यप्रसङ्गेनेदं निरुक्तम् । 'अन्यो नानेयः' । नानात्वेन व्यवस्थितस्या-
पत्यमस्तकुलजस्येत्यर्थः । अथवा 'न' सतां 'अनेयः' । चितं चेतते । चेतत्य-
नेनार्थानिति चित्तम् । उताधीतं विनश्यतीति । 'आप्यातमभिप्रेत' इति पर्याय-
वचनम् । एवमयमस्मिन्मन्त्रे विचिकित्सार्थीयः । 'अथापि' अयमेतस्मिन्नन्य-
स्मिन्मन्त्रे पदपूर्णो भवति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तद्वयौ पदस्थाप्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुह्नीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
शिक्षां स्तोतृभ्यो माति धर्मभ्यो नो बृहद्देम विदधे
सुवीराः (क्र० सं० २ । १६ । ९) ॥ सा ते प्रतिदुग्धां वरं
जरित्रे वरो वरयितव्यो भवति जरिता गरिता दक्षिणा
मघोनी मघवती मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणो
दक्षिणा दक्षतेः समर्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्धयतीत्यपि

१ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. 'अव' नास्ति. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'तत्र'
इत्येव. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'इति' नास्ति. ४ क. ख. 'गम्यः सचेतता';
ग. ज. 'गम्यं चेततां आशा'; घ. 'गम्यं स्पचेतता'; झ. 'गम्यं सचेतता'; ट. 'गम्यः
स्पचेतता'; ठ. 'गम्यं स्वचेतता'. ५ ग. च. ज. कदाचि'; ठ. कचि'. ६ घ. ट.
नानात्वेन यत्रस्थितपापन्यमस्तमकुलज'; झ. नानात्वेन व्यवस्थित—अन्ययस्तमकुलज'.
७ घ. 'इति' नास्ति. ८ क. ख. 'आप्यातमभिप्रेत'; घ. झ. ट. ठ. 'एतस्मिन्'
नास्ति. ९ क. ख. १; इतरेषु पुस्तकेष्वुक्तं नास्ति. १० क. ख. 'इति' पादः
नास्ति; ग. च. ज. 'इति' नास्ति; ठ. इति जम्बूनामर्धमवाप्तिर्न आचार्य-
भगवद्गुरुसंप्रकृती कन्यार्थां निरुक्तद्वयैकायां निवण्टाध्यापयत्वेन तद् निरुक्तद्वय-
ध्यायस्य. १० ग. ज. घ. झ. ट. पद्याया'.

वा प्रदक्षिणागमनाद्विशमभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो
हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा स्याद्दानकर्मणो हस्तो
हन्तेः प्राशुर्हन्ते देहि स्तोतृभ्यः कामान्मास्मानतिर्दंहीर्मा-
स्मानतिहाय वा भगो नो अस्तु बृहद्भदेम स्वे वेदने भगो
भजतेर्बृहदिति महतो नामधेयं परिवृढं भवति वीरवन्तः
कल्याणवीरा वा वीरो वीर्यत्यभिन्नान्वेतेर्वा स्याद्भक्तिक-
र्मणो वीर्यतेर्वा सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ।
प्र सीमादित्यो असृजत् । प्रासृजदिति वा प्रासृज-
त्सर्वत इति वा विसीमतः सुरुचो येन आवारिति
च व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरो-
चनादपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपग्रन्थमाददीत् पञ्चमी-
कर्मणं सीम्नः सीमतः सीमातो मर्यादातः सीमा मर्यादा
विषीव्यति देशाविति त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामा-
नुदात्तमर्थनामेत्येके ॥ ७ ॥

१५ ' नूनं सा ते ' इति । गृत्समदस्येयमार्पन् । पृष्ठस्य चतुर्थेऽहनि
नूनमित्यस्य पद- मरुत्वतीये शस्यते । नूनमिति पदपूरण एव ।
पूरणार्थे उदाहरणम् सा दक्षिणा ते तव या पुत्रभावके कर्मणि । सा
किं करोतु । प्रतिदुःखाम् । किम् । वरम् ।
कर्मणो दक्षिणागुणकात्कल्पप्राप्तिस्तथापि तु दक्षिणायामुपचर्यते । कस्मै ।
२० स्तुयते यजमानाय । किञ्चक्षणा । भवोनी भववतो हिरण्यधान्यादिधनेन
संयुक्ता तद्वतीत्यर्थः । किञ्च शिक्ष देहि । कस्मै । स्तोतृभ्य ऋत्विग्योऽ-
नुकामान् । किञ्च माति धक् । मास्मानतिहायातीत्यान्येभ्यो देहीति । मा
दा इत्यर्थः । अस्मभ्यं तावेदेहि ततोऽन्येभ्योऽपि दास्यसि चेत्यभिप्रायः ।
किञ्च भगो नो धनं नोऽस्तु । येन किं कुर्याम । बृहद्भदेम महदूर्जितं
२५ बदेम दीयतां भुज्यतामिति । क । विदधे यज्ञे । अथवा स्वे गृहे ।
किञ्च युष्मदनुग्रहाच्च सुवीरा वीरवन्तो भवेम पुत्रवन्तो यथैपुत्राः । एव-
मयं मवर्थीयः सुः । अथ पुनः पुत्रवन्त एव ततः कल्याणवीरा इति
समस्तार्थः ।

१ क. ख. 'छ. त. द. °वृद्धं. २ क. ख. छ. त. द. विंशोव्यति.
३ क. ख. द. २; छ. त. २१; ठ. अज्ञे नास्ति. ४ ग. च. ज. °कस्मै ते यज्ञ°. ५ ठ. °दास्यसि चेदेहीत्यभि°. ६ ठ. सगृहे°. ७ ठ. 'यथपुत्राः' नास्ति.

१. अथैकपदनिरुक्तम् । ' वरो वरयितव्यो भवति ? ' । त्रियते ह्यसौ ।
 जारिता गरिता गिरतेः 'स्तुत्यर्थस्य । मघं मंहतेर्दानार्थस्य । ' दीयते
 हि तत् । 'दक्षिणा दक्षतेः' समर्धयत्यर्थस्य । यज्ञे हि यत्किञ्चिद्विगतार्द्धिकं
 भवति तदियं समर्धयति विशिष्टं हि यज्ञस्य साधनमेतदिति । ' अपि वा
 प्रदक्षिणागमनात् ' दक्षिणा ' दक्षिणां दिशमभिप्रेत्य ' । सा हि दक्षि-
 णस्यां वेदिश्रोणावग्रेण गार्हपत्यं जघनेन सदो दक्षिणेनाग्नीध्रं गत्वान्तर्वेदि
 स्थित्वान्तरेण चात्वालमाग्नीध्रं चोत्सृज्यमाना गच्छति । ' दिक् ' पुनर्द-
 क्षिणा ' हस्तप्रकृतिः ' । प्राङ्मुखस्य प्रजापतेर्यतो दक्षिणो हस्तो बभूव
 सा दक्षिणा दिग्भवत् । अथ ' दक्षिणो हस्तः ' कस्माद्दक्षिण इति ।
 ' दक्षतेः ' उत्साहार्थस्य । स हुत्साहवान्भवति कर्मसु न तथा सव्यः । १०
 ' दाशतेर्वा स्यात् ' दानार्थस्य । तेनैव हि प्रयेण दीयते । अथ ' हस्तः '
 कस्माद्धस्तः । ' हन्तेः ' । तेन हि हन्यते । नैत्रन्येनापि केनचिदङ्गेन
 हन्यत एव यो हन्तव्यो भवति । सत्यं हन्यते । अयमेव तु ' प्राशुः '
 शीघ्र इत्यर्थः । ' बृहदिति महतो नामधेयं पौरिवृद्धं ' तत् ' भवति '
 इति । ' वीरो वरियत्वमित्रान् ' । नानाप्रकारमीरयतीत्यर्थः । ' वेतेर्वा १५
 स्वाद्रतिकर्मणः ' गत्यर्थे वर्तमानस्य । गच्छत्येवासाध्वमिमुखः शत्रून् ।
 ' वीरयतेर्वा ' विक्रमार्थस्य । विक्रान्तो ह्यसौ भवति ।

‘ सीमिति ’ अयं ‘ परिग्रहार्थायो वा पदपूरणो वा ’ । “ प्र सी-
 मीदित्यो अंसृजद्विधर्ता ५ कृतं सिन्धवो वरुणस्य
 सीमित्यस्योदाहरणम् यन्ति । न श्राम्यन्ति न वि मुञ्चन्त्येते वयो न २०
 पंसू रघुया परिज्मन् (ऋ० सं० २ । २८ ।
 ४) ” ॥ अस्यामेव तावदुभयमपि प्रदर्शयति । ततः परिग्रहार्थावये

१ प. झ. ट. ठ. इति गिरतेः. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. दानकर्मणः. ३ क.
 ख. घ. झ. ट. ठ. ' द्वि ' नास्ति. ४ ट. ' साधनं तदिति. ५ क. ख. घ. झ.
 ट. ठ. ' नाग्नीध्रियं. ६ क. ख. ग. ज. अन्तर्वेदि. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. २५
 चात्वालोकतौ तान्त (झ. नान्त) माग्नीध्रं. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. गच्छन्तीति.
 ९ ठ. ' भवद्दक्षिणो दशतो दक्षतेः कसाहकर्मण इति अयं ' १० क. ख. घ. झ. ट.
 ' हस्तो ' नास्ति. ११ प. ट. हन्यते; झ. हन्वते. १२ प. झ. ट. ठ. नन्वये.
 १३ प. झ. ट. हन्यते । एवं । यो. १४ प. झ. ट. ठ. भवति तस्य हन्तेः
 (प. ट. हन्तेः) यमे. १५ ग. घ. ज. परिवृद्धं हि परिवृद्धं वृद्धं. १६ घ.
 ' वाताभिमुखः. १७ प. ट. सीमादि. रिज्मन्. अस्या.

पुरस्तात्प्राच्यां दिशि । तदुदयोपलक्षितमेव हि प्राच्याः प्राचीत्वम् । वि-
 आवः व्यवृणोद्विवृतानकरोत्सुरुचः प्रशस्तरोचनानरस्मीन्सीमतः सर्वतः ।
 किञ्च स वेनो मेधावी बुध्या बुध्नमन्तरिक्षं तदवयवभूता दिश उपमाः
 उपनिर्मात्र्यः । तामु ह्येतत्प्रतिष्ठितं सर्वमुपनिर्मोयते जगदित्येतस्मात्ता
 एवोपनिर्मात्र्य उच्यन्ते । विष्टा विस्थाः । तामु ह्येतज्जगद्विभिन्नं तिष्ठतीति
 ता एव विष्टाः । सतश्चाभिव्यक्तस्य स्थूलस्यासतश्चानभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य
 योनिं स्थानं । विवः व्यवृणोदित्यर्थः । तदुदये ह्येवंगुणयुक्ता दिशोऽभि-
 व्यज्यन्त इत्यभिप्रायः । अथवा बुध्या आप आन्तरिक्षास्ता उपमा इत्ये-
 वमादि सर्वं योज्यम् ।

५

‘ अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत् पञ्चमीकर्माणं सीम्नः १०
 सीमतः सीमातो मर्यादातः । सीमा मर्यादा विर्पोष्यति देशाविति ’ ।
 विगतसंतानौ देशौ करोतीति ।

‘ त्व इति विनिग्रहार्थं सर्वनामानुदात्तम् ’ । निपातत्वेनैतदपि संदि-

ह्येते । वक्ष्यति हि ‘ निपात इत्येके ’ [निरु०

इति निपातः

सर्वनाम च

१ । ८] इति । अतस्त्व इति ह्येवं निपातकाण्ड १५
 उदाह्रियते संशयपरिशोधनाय । त्व इत्येतद्विनि-

ग्रहार्थमिति व्याख्यतम् । किमुत तत्सर्वनामं । विप्रतिपन्नस्वरत्वात्स्वर-
 मयवधारयन्नस्यानुदात्तमित्याह । कथं पुनर्विप्रतिपन्नस्वरमेतदिति । उच्यते ।

‘ प्रातिपदिकस्यान्तः ’ इत्यौत्सर्गिकं लक्षणम् । ‘ अन्यत्रापवादात् ’ ।

लक्षणविद्रोऽपि चास्वापवादं पठन्ति ‘ त्वेत्त्वेनेमसमसिमेत्यनुर्धौनि ’ २०

(कि० सू० ४ । १०) इति ।

‘ अर्धनामेत्येके ’ । अर्धस्यैतन्नामेत्येवमेक आचार्या मन्यन्ते । वक्ष्यति

१ ग. ज. ‘ लक्षितेनेव हि. २ ग. ज. सूक्ष्मयोनिः स्थानं; च. सूक्ष्मस्य । योनिः
 स्थानं; ठ. सूक्ष्मस्य अस्म जगतः योनिः. ३ ठ. आन्तरिक्षाः. ४ च. ज.
 योज्यं । १३ । अपि. ५ क. रा. ग. ज. वितीव्य. ६ ग. ज. हेवं, ७ क. २५
 रा. च. किमु तत्सर्वनामविन. ८ ग. ज. ‘ नामाविति. ९ च. ‘ अस्याभि-
 त्पाह. १० ग. ज. य. झ. ‘ पठन्ति अंशेन त्वेनेम; च. पठन्ति त्व तत् त्वेनेम;
 ट. ‘ पठन्ति अंशेन त्वेनेम ’ त्वत्; ठ. ‘ पठन्ति अंशेन त्वत् नेम. ११ ग. ज.
 ‘ त्वनुपानि.

चायमपि ' त्वो नेम इत्यर्धस्य ' (निरु० ३ । २०) इति । तदेतत्प्रकार-
णोपपदाम्यामव्यवसेयं कार्धनाम क सर्वनामेति ।

यथात्र सर्वनाम तथेयमनुदाह्रियते ॥ ७ ॥

- ५ ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्मायत्रं त्वां गायति
शक्करीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां
वि विमीत उ त्वः (ऋ० सं० १० । ७१ । ११) ॥ इत्यृ-
त्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्ट ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्
होतर्गर्चनी गायत्रमेको गायति शक्करीषूद्गाता गायत्रं
१२ गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्कर्ष ऋचः शक्कोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रम-
शक्छन्तुं तच्छक्करीणां शक्करीत्वमिति विज्ञायते ब्रह्मैको
जाते जति विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति
ब्रह्मा परिवृढः श्रुततो ब्रह्म परिवृढं सर्वतो यज्ञस्य मात्रां
विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं गुणक्यध्वरस्य
१५ नेताध्वरं कामयत इति वाऽपि बाधीयाने पुरुषबन्धोऽध्वर
इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हि साकमां तत्प्रतिपेधो निपात इत्येके
तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्याद्वृद्धयर्थं तु भवत्युत त्वं
सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायामुतो त्वस्मै तन्वं
विसस्र इति चतुर्थ्यामथापि प्रथमाबहुवचने ॥ ८ ॥

- २० ' ऋचां त्वः ' इति । वृहस्पतेरार्षम् । ऋत्तिकर्मणां विनियोगमनयर्चा-
चष्टे । ऋचां त्वः पोषमिति । य एते चत्वारो
त्व इत्यस्य सर्वनामत्वे महर्षिज एतेषां त्व एक इत्यर्थः । किमेकः
उदाहरणम् करोति । ऋचां पोषं पुष्टिं पुपुष्वान्पुनः पुनः
भृशं वा देवतायाथात्म्यानुचिन्तनसंतानगर्भस्थान-
२५ करणानुप्रदानयतीर्यथाकाण्डमृचोऽधीयान आस्ते । स हि तासां पोषः ।

१ म. १२ । ऋचां त्व इति ॥ १५ ॥; च. ज. १३; प. क. ट. अङ्को नास्ति; ठ.
' ह्रिपते इति निरुक्त्याख्याया लक्षणः सङ्गः २ क. ख. छ. त. द. परिवृद्धः.
३ क. ख. छ. त. द. परिवृद्धः. ४ क. ख. छ. त. द. भवति उत. ५ क. ख. द.
३; छ. त. १२. ६ ग. ज. ऋत्विक्कर्मविनि°. ७ प. क. ट. ठ. ' नुतचिन्तन°;
१० ग. ज. यथात्मानुचिन्तन°. च. याथात्माचिन्तन°.

कतम एक एतत्कर्म कुर्वन्नास्त इति । होता । एतत्तावदगध्ययनकर्म
 तस्मिन्होतारि विनियुक्तम् । उक्तं च । ' यदृचा हौत्रं क्रियते ' [शत०
 ब्रा० ११ । ४ । २ । ७] इति । गायत्रं त्वः । गायत्रं त्वः एको
 गायति शकरीषु ऋक्षु । कतमः । उद्गाता । तस्मिन्नप्येतत्सामगानकर्म विनि-
 युक्तम् । उक्तं च । ' साम्नोद्गीथम् ' (ऐ० ब्रा० २५ । ८) इति । ५
 ब्रह्मा त्वो ब्रह्मा नामैक ऋत्विग् जाते जाते प्रायश्चित्ते विद्यां वदति ।
 विद्याव्रहेतुत्वादात्मनो विद्यां विज्ञानं वदतीतिरेभ्य ऋत्विग्भ्य ईदमत्र
 कुरुतेदमत्र कुरुतेति । तत्रापि होतत्कर्म विनियुक्तम् । स पुनरेव सर्व-
 विद्यः सर्वविज्ञानः । तथाविधो ह्यसावधिकारी त्रयीविद्यामयुक्तो येनासौ
 सर्वमेव वेदितुमर्हति । न ह्यसर्ववित्तमधिकारं शक्नुयान्निर्वर्तयितुम् । उक्तं च । १०
 ' अथ केन ब्रह्मत्वमित्यनया त्रय्या विद्यया ' (शत० ब्रा० ११ ।
 ४ । २ । ७) इति । यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः । विमिमीत
 एक इति । मीयत इति मानं कर्म तन्मात्रेऽप्युच्यते । या काचि-
 दितिकर्तव्यता यज्ञस्य तां विमिमीतेऽध्ययुः । नानाप्रकारां करोतीत्यर्थः ।
 ' गायत्रं गायतेः ' स्तुत्यर्थस्य [धा० १ । ९४२] । स्तूयते ह्यनेन । ' शक्यं १५
 ऋचः शक्नोतेः ' इत्युक्त्वा ब्राह्मणेनापि शक्नोतेः शकरीशब्दे वृत्तिं दर्शयति ।
 ' तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तदेतच्छकरीणां शकरीत्वम् ' । यद्यस्मादाभिरभिष्टुत
 इन्द्रो वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छकरीत्वमिति विज्ञायते ऋचां शकरीत्वमिति । एवं
 ब्राह्मणेऽपि शक्नोतेरेव शक्यं इति विज्ञायते । छिन्नतोऽपि हि दर्शितं
 भवत्याख्यातजानि नामानीति । ' ब्रह्मा परिवृष्टः श्रुततः ' । स हि त्रयी २०
 विद्यां वेद । शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते । ' ब्रह्म परिवृष्टं सर्वतः ' । ऋगादि
 परं चोभयमपि तत्परिवृष्टं सर्वासु दिक्षु । ' अच्यर्युरध्वरयुः ' । एवमपि

१ घ. झ. ट. ठ. एतस्मिन्. २ क. ख. घ. झ ' त्वः ' नास्ति; ट. गाय-
 त्रमेको' अं त्व ए. ३ क. ख. ग. घ. ज. ठ. ' जाते ' सहृदेव; ट. जाते प्राय°
 जाते जाते. ४ क. ख. ज. ' ईदमत्र कुरुन ' सहृदेव. ५ ट. उक्तं च पंचमपाधिकार- २५
 पंचमाध्यायी द्वाविंशे खंडे । अय.° ६ क. ख. घ. झ. ट. ' विमिमीत ' नास्ति.
 ७ च. ' मीयत इति ' नास्ति. ८ ग. ज. समाप्तं. ९ घ. झ. ट. प्रकारं. १० च.
 ' इति ' नास्ति. ११ क. ख. तदेव शक'; ग. ज. तदेतच्छकरीत्वं; घ. झ. ठ तदेव
 शकरीत्वं; ट. तदेव शकरीत्वं तच्छकरीणां. १२ च. ' हन्तुं ' नास्ति. १३ ठ. ' यते
 तदेतच्छकरीणां ऋचां', १४ ग. ज. परिवृष्टः. १५ गं. च. ज. परिवृष्टं. २०

नैगृह्यत इति पुनरप्याह । 'अध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेता' प्रापयितेत्यर्थः ।
स ह्यन्तं प्रापयत्यध्वरम् । एवम् । अथवा 'अध्वरं कामयते' कर्तुमिच्छ-
ध्वर्युः । एतस्मिन्निर्वचने युर्वसूय इति यथा । अथवा 'अधीयाने' तम-
ध्वरं कस्मिंश्चिद्वाहणेऽध्वर इतीयमेव संज्ञा भवति मञ्चक्रोशनवत् ।

५ एतस्मिन्निर्वचने 'युः' अयम् 'उपग्रन्थः' नामकरणः । अध्वरमधीते यः
सोऽध्वर्युः । विग्रहप्रसक्तस्याध्वरशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे । 'अध्वर इति
यज्ञनाम' । अध्वर इत्यधुना निर्वक्तव्यः । 'ध्वरैति हिंसाकर्मा' । ध्वरति
धूर्वतीति हिंसायैषु पठितौ [नि० २ । १९] । 'तत्प्रतिषेधः' अध्वरः ।
अहिंस इत्यर्थः । आह । नन्वग्र हन्यन्ते पगवदिच्छयन्ते तृणवनस्पतयोऽर्थे

१० कथमहिंसः । उच्यते । अन्युदय एव हिंसः । एवं हिं श्रूयते । 'नै वा उ एत-
न्म्रियसे' (य० वा० सं० २३ । १६) इति । तथाच । 'कुदात्वमि-
च्छन्ति तृणानि राजन्' इति । तस्मादभ्युदययोगादहिंस इत्युपपद्यते ।

निपातोऽयमित्येके मन्यन्ते । एवमेकायपक्षे निपातत्वमस्योक्त्वाधुना
चोदकपक्षे स्थित्वा परपक्षमाक्षिपन्नाह । 'तत्क-

१५ त्व इत्यस्य दृष्टव्यय- धमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात्' इति । तदेतच्छब्द-
त्वेऽपि निपातत्वम् रूपमनुदात्तमनुदात्तस्वभावं सत्कथं नाम स्यात् ।

ननु भवतैवोक्तमुत्सर्गेणान्तोदात्तानि प्रातिपदि-
कानीति [नि० वृत्तौ १।७] । उच्यते । सत्यमुक्तम् । ननु तत्रैवेदं प्रयुक्तं
'अन्यत्र चापवादात्' इति । स एषोऽर्पवादः 'त्वत्त्वनेमसममिमेल्यनुदात्तानि'

२० इति । उत्सर्गादपवादो बलीयान् ! तस्माद्विप्रतिपन्नस्वरमपि तदेतन्नामैव ।
किंच 'दृष्टव्यं तु भवति' । तुदात्तो हेत्वर्थो हेतुसमुच्चयार्थो वा । अनु-
दात्तप्रकृतिवेऽपि सति 'दृष्टानुविधिस्तुन्दति' इति दृष्टव्ययन्यायैर्मिति तद्व-
वति । एवं हेत्वर्थः । अर्थैवमन्यथा हेतुसमुच्चयार्थः । अपवादार्थैवैणाह ।

१ क. रा. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. 'न' नास्ति. २ क. रा. नामकरणं; घ.

२५ झ. नामकारणं; ट. नामकरणं कारणः ३ च. अव्वरति. ४ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. 'तत्प्रसक्तकथ'. ५ ठ. हिंसा. ६ च. एवंविश्रूयते. ७ तत्तत्कृत् पठ्यते.
८ क. रा. च. एतस्मिन्निर्वचने (च. 'दत्ते.) ९ च. अनुदात्त । अनु. घ. झ.
ट. ठ. 'अनुदात्त' नास्ति. १० ग. ज. 'वाद्दोऽद्येन तममिमेलि'; घ. झ. ट.
'वाद्दोऽद्येन त्वनेम'; ट. 'वाद्दोऽद्येन त्वनेम'. ११ च. नामैवेति; ट. नामैवनि. १२
२० १२ ग. च. अथ चैव. १३ क. ख. घ. स. ट. 'वाद्दोऽद्येन'.

यदर्शनाच्चातुदात्तमपि सदेतन्नामैव भवति । निपातत्वेऽपि कल्पमानेऽस्य
स्वरसामञ्जस्यं न भवत्येव । निपाता अप्यातुदात्ता भवन्ति [फि० सू०
४ । १२] । तस्मात्कृतापवादत्वादृष्टव्ययत्वाच्च नोमैवैतदित्युपपन्नम् ।

आह । क पुनरस्य व्ययो दृष्टः । उच्यते । 'उतो त्वस्मै तन्वं, १ वि
सस्ते' [ऋ० सं० १० । ७१ । ४] इति चतुर्थ्यामेकवचने व्ययो दृष्टः । ५
'उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुः' [ऋ० सं० १० । ७१ । ५] इति
द्वितीयायामेकवचन एव । उपरिष्ठाच्छेवो [निरु० १ । १९-२०] ।

अथापि प्रथमावहुवचने व्ययो दृष्ट इत्याह्वारः ॥ ८ ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोज्वेष्वसमा बभूवुः । १०
आदन्नासं उपकक्षासं उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे दृष्ट्वे
[ऋ० सं० १० । ७१ । ७] ॥ अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखा-
योऽक्षि चष्टेरनक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे इय भवत
इति ह विज्ञायते कर्णः कृन्तते निःकृत्तद्वारो भवत्यृच्छतेरि-
त्याग्रायण ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते १५
मनसा प्रज्वेष्वसमा बभूवुरास्यदन्ना अपर उपक-
क्षदन्ना अपर आस्यमस्यतेरास्यन्दत एनदन्नमिति वा दन्नं
दृष्टतेः स्रवतिकर्मणो दृश्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति
प्रसेया हृदा इवैके प्रसेया देहाशिरे स्नानार्हा हृदो ह्लादतेः
शब्दकर्मणो ह्लादतेर्वा स्याच्छीतीमावकर्मणोऽथापि समु- १०
च्चयार्थे भवति^१ पर्याया इव त्वदाश्विनमाश्विनं च पर्यायाश्वे-
त्यथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छ-

१ ग. ज. 'एतत्' नास्ति; ठ. तदेत^२. २ ग. ज. कल्पमानस्य; च. कल्पमा-
नेऽश्वा^३; ठ. कल्पमानस्य स्वा^४. ३ घ. स ड. अयातुदात्ता. ४ क. घ. दृष्टव्यय^५;
ड. दृष्टव्य^६. ५ ग. ज. नावैव तदि^७. ६ ग. च. ज. घ. स. ड. एवमुप^८. ७ क. २५
ख. ३; ग. च. ज. १४; घ. स. ड. 'अङ्को न वर्तते'. ८ छ. त. द. 'तत्तायः'
नास्ति^९. ९ ठ. 'त्याग्रयण'. १० छ. त. निर्हृत^{१०}. ११ छ. त. ऋच्छन्ती इव;
द. ऋच्छती इव. १२ छ. त. द. ददाशिरे. १३ क. ख. 'वति ॥ ४ ॥ पर्या'^{११};
छ. त. 'वति ॥ १३ ॥ पर्या'; द. 'वति ॥ ८ ॥ पर्या'. १९

न्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ॥ ९ ॥

“ अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो ” इत्यस्यामृचि । बृहस्पतेरायं

विद्यासूक्तं नाम तत्रैयमृक् । अक्षण्वन्तोऽक्षिसं-

११ त्व इत्यस्य दृष्टव्ययत्वे युक्ताः । कर्णवन्तः कर्णसंयुक्ताः । एवमपि

५ उदाहरणम् समानेन्द्रियाः समानपृष्ठोदरपाणिपादाः सन्तः ।

अपि च समानख्यानाः सर्वे मनुष्याख्याः ।

अथवा समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमाः । वैयाकरणा वैयाकरणानामेव समान-

ख्याना नैरुक्ता एव नैरुक्तानाम् । मनोजवेषु मनोगम्येष्वर्थेष्वसमा बभूवुः ।

केचिद्दूहापोहकरणवक्तृत्वसमर्थाः केचिदमेधस्तः । कथमसाम्यमिति । यतो

१० दृष्टान्तेन प्रदर्शयति । आदघ्नास्त उपकक्षास्त उ त्वे हृदा इव । आदघ्ना

एव आदघ्नास्तः । आस्यदघ्नहृदपरिभाणाः केचित्प्रज्ञया । उपकक्षास्तः

कक्षसंनिवृष्टदेशतुल्योदका इव हृदा एके प्रज्ञया । हृदाः स्नात्वाः

स्नानार्हाः । स्नात्वा अक्षोभ्या अपरिमेषप्रदाना ददध्रे ददधिशिरे । दृश्यन्त

इति समस्तार्थः ।

१५ अथैकपदनिरुक्तम् । ‘ आक्षि चष्टेः ’ पश्यत्यर्थस्य (धा० २।७) ।

दृश्यते हेनेन । ‘ अनक्तः ’ व्यैक्यर्थस्य [धा० ७ । २१] ‘ इत्योभे-

यणो ’ मन्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्निर्वचने भवति । ‘ तस्मादन्ते व्यक्ततरे

इव भवतः इति हेने विज्ञायते ’ । यस्मादिदं नामेति किमपि प्रकृतम-

१ क. ख. छ. त. द. ठ. ‘ १ ’ नारिव. २ क. ख. प. झ. ट. ठ. ‘ सखायो ’

२० नारिव. ३ क. र. प. झ. ट. ठ. इत्येतस्यां. ४ व. झ. ट. ‘ भृगिति; ठ. ‘ तत्रे-

यमृक् ’ इति नास्ति. ५ ग. ज. समानं किं समादृष्टो. ६ क. ख. प. झ. ट.

ठ. मनुष्याः; ख. मनुष्यासंज्ञाः. ७ क. ख. ग. ज. ‘ दोहनगरणनृक्. ’ ८ व.

ट. समर्थाः. ९ क. र. कथमसाम्यमिति; ग. ज. कथमसाम्यमिति. १० क.

र. प. झ. ट. ठ. प्रतिपादयति. ११ ग. ज. ‘ दघ्नदघ्न. ’; ख. झ. अस्यद् (झ.

१५ आस्यद्) दघ्नमभाषाः; ट. अ (आ) एदृदृदृदृमभाषाः. १२ ग. गते-

नेति. १३ व. झ. ट. व्यक्तार्थस्य; ख. ठ. व्यक्तार्थस्य. १४ क. ख. ग. ज.

आभाषणे. १५ क. ख. ग. ज. प. झ. ‘ ए विज्ञायते ’ नास्ति; ट. इति. १६ यस्मा

२८ ए विज्ञायते. १६ क. ख. ग. ज. प. झ. ट. ठ. किमेति प्रह.

पेक्ष्य । अथवा यस्मादेते तेजोवयवभूयिष्ठे तस्मात्कारणदित्येवं यच्छब्द-
मन्वाकृष्य विद्यमानमविद्यमानं बोधाय तस्माच्छब्दस्यै सामर्थ्यमुत्पाद्यते ।
तथा हि स निराकाङ्क्षो भवति । सर्वत्र साकाङ्क्षेषु शब्देष्वेवं व्याख्यान-
धर्मा द्रष्टव्याः । एते अक्षिणी इतरेभ्योऽङ्गैर्भ्यो व्यक्ततरे स्पष्टतरे प्रकाशतरे
भवतः । अन्धकारेऽपि ह्येते प्रकाशेते नक्तंचरादीनां न तथेतराण्यङ्गानि ।
एवं ब्राह्मणेऽप्यनक्तेरेवाक्षिणी इति विज्ञायते । ‘ कर्णः कृन्ततेर्निर्ऋतद्रो
भवति ’ । ऋच्छतेरित्याग्रयणो मन्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्निर्वचने
भवति । ‘ ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते ’ इति । ऋच्छन्तीवैतौ
कर्णा खेऽभिव्यक्ताः सन्तः शब्दाः । एतावपि चोदगन्तां प्रयुद्मच्छत
इव ग्रहणाय । विचार्यमाणे ज्ञायते खे कर्णाविति । ‘ आस्यमस्यतेः ’
क्षेपार्थस्य [धा० ४ । १०३] । क्षिप्यते ह्येतदाभिमुख्येनात्मम् ।
स्यन्दतेर्वा स्यादाङ्पूर्वस्यैव सैवणार्थस्य [धा० १ । ७६२] । शुष्केऽपि
ह्येतदन्ने^१ आगते स्ववत्येव श्लेष्माणं येन तदादीर्भूतं ग्रसितुं शक्यते । दन्न
दध्यतेः सैवत्यर्थस्य । स्तुततरमिव तद्वन्युत्तरात्परिभाणात् । ‘ दस्यतेर्वा
स्यात् ’ क्षयार्थस्य । ‘ विदस्ततरं ’ ह्यपक्षीणतरं तद् ‘ भवति ’ उत्तरस्मात्प-
रिभाणात् । ‘ प्रक्षेयाः ’ प्रकर्षेण स्नातुं येषु योग्यमगाधत्वात्ने प्रक्षेयाः
स्नानाही इत्यर्थः । ‘ हृदो ह्रादतेः ’ शब्दार्थस्य । शब्दं ह्यस्तावभिहन्य-
मानः करोति । ‘ ह्रादतेर्वा स्यात् ’ शीतीभावार्थस्य । ग्रीभेऽपि ह्यसौ
शीतल एव भवति ।

“ अथापि ” अयमपरो निपातः ‘ समुच्चयार्थे भवति ’ । कतमः ।
त्वदिति । किमुदाहरणम् । ‘ पर्याया इव त्वदाश्विनं ’ (कौ० ब्रा० १७ ।

१ घ. झ. ट. ठ. ‘ कारणात् ’ नास्ति. २ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ.
चोत्पाद्य. ३ घ. झ. ट. ठ. ‘ च्छब्दसामर्थ्यादुत्पत्त्याद्यते. ४ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. व्याख्यानधर्मो द्रष्टव्यः. ५ च. ट इति च वि°; ट. इति वि° च. ६ ग.
ज. घ. झ. ट. निर्वृत्त°. ७ क. ख. ग. ज. घ. ट. आग्रायणो, ८ य. ज. इत्यु-
द्च्छ°. ९ घ. ट. पमहणाय; ठ. शब्दग्रहणाय. १० च. ‘ दापूर्व°. ११ च.
भव°. १२ ग. ज. ‘ अन्ने ’ नास्ति. १३ क. ख. घ. झ. ट. आर्द्धवृत्तं; ग. ज.
आर्द्धम्. १४ च. दध्यतेः १५ ग. च. ज. स्तुततर°. १६ ग. ज. घ. झ. ट.
ठ. ‘ वति पूर्वतरात्प. १७ च. ज. शीतल°. १८ क. ख. ग. य. ॥ ४ ॥
पर्या°; ग. णम् ॥ १५ ॥ पर्या°.

४) इति । आह । किमुक्तं भवति । उच्यते । ‘ आश्विनं च पर्यायाश्चेति ’ । एवं समुच्चयार्थे भवति ।

“ अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूर्णता आगच्छन्ति पदपूर्णतास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्माभिहितेति ” ।

५ पदपूर्णलक्षणम् व्याख्याताः कर्मोपसंग्रहार्थायाः । तत्प्रसङ्गेन हीत्येवमादयोऽन्यार्था अणुक्ताः । प्रतिज्ञाप्रसक्तानेवाधुना पदपूर्णत्वक्षयः । तेषां सामान्यमेव तादृशलक्षणमुच्यते । तत्राधिकारार्थोऽयमथशब्दः । अथ ये प्रवृत्ते परितःमातेऽर्थेऽन्यैरेकवाक्यगतैः पदैरामिताक्षरेषु गद्यग्रन्थेषु वाक्यपूर्णा आगच्छन्ति पदपूर्णार्थास्त एव मिताक्षरेषु पादवृत्तेषु भवन्ति । उभयत्रापि तु तेऽनर्थका अनर्थान्तरवाचकाः । प्रकृतार्थान् किञ्चिदर्थान्तरं द्योतयन्ति । पदमेव वाक्यमेव वा पूरयितव्यमित्ययमेव हि तेषामर्थो नान्यदर्थान्तरम् । उक्तं च

“ त्रित्यावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पौदपूर्णः ” इति ॥

१५ कतम पुनस्त इति । उच्यते । ‘ कर्माभिहितेति ’ एते चत्वारः ।

कम् ईम् इत् उ इति । आह । ननु ये प्रवृ-

क्ते ते पदपूर्णाः तेऽर्थ इति यदेतदुपदिष्टं लक्षणमत एव पिज्ञ-

स्यामो येऽमिताक्षरेषु वाक्येषु पठितास्ते मिताक्ष-

रेषु पदपूर्णा भविष्यन्तीति । अथ किमर्थमेतत् विशेषतः कर्माभिदवो

२० निर्दिश्यन्त इति । उच्यते । एते हि प्रायेण पदपूर्णा एव । अन्य पुन-

रिवनचिन्वादयोऽर्थवन्तोऽर्थार्थसंभवे सति पदपूर्णा भवन्ति । लक्षणं हि

ज्ञानपि व्याप्नोति । एते पुनः प्रायेणानर्थका एवेति विशेषतो निर्दिश्यन्ते ।

अथवा ते प्रायेणार्थवन्तः कदाचिदनर्थका एते पुनः प्रायेणानर्थकाः

कदाचिदर्थवन्त इत्यतो विशेषतो निर्दिश्यन्ते । आह । एवमपि चोक्तो

२५ न निर्दिष्टव्यः । किं कारणम् । स हि पुरस्ताच्चिर्दिष्ट एव ‘ अथापि पदपूर्ण

१ च. ‘दयो’ ‘नार्था’ ना ० ग. ज. अपवृत्ते°. ३ ग. च. परिभाषितेऽर्थे°; ज. अपात्राप्तितेऽर्थे; ट. परितोऽर्थे° प्राप्ति; ट. प्राप्ति परित°. ४ ग. ज. अनर्थ-

अन्तर°; च. अनर्थकान्तर°. ५ ज. झ. पदपूर्णः. ६ च. अपवृत्ते°. ७ ग. च.

२१ ज. ‘ इति ’ नास्ति. ८ च. ‘ अपि ’ नास्ति. ९ ग. ज. निर्दिष्टव्यः.

इदमु तदु' [निरु० १ । ५] इति । उच्यते ।
 उकारस्य पुनर्निर्देशो सत्यं निर्दिष्टः । प्रासङ्गिकस्तु सै तस्य निर्देशः ।
 कारणम् अयमेवात्रोकारस्य पदपूर्णत्वे मुख्यो निर्देशः स्वप्र-
 करणत्वात् । आह । तत्र तर्ह्यकिंचित्कर इति ।
 उच्यते । नाकिंचित्करः । किं कारणम् । शृणु । यदि ह्ययमुकारस्तत्र ५
 पदपूर्णत्वेन नोच्येतेहैवोच्येत ततः पूर्वोक्तस्य विनिग्रहार्थावत्वस्यायम-
 पवाद इति गम्येत । अथापि तत्रैव केवलमस्य पदपूर्णत्वमुच्येत नेह
 तथापि पदपूर्णेण परिसंख्यायमानेषु नायमुक्त इति परिसंख्यया पदपूर्ण-
 त्वमस्य बाधेत । अनिष्टं चैतत् । तस्मादुभयत्राप्यधीर्त इति । आह ।
 नन्वेवं खलु नूनमित्येतयोः परिसंख्यया पदपूर्णत्वस्य बाधः प्राप्त इति । १०
 उच्यते । नैवम् । किं कारणम् । उकारवच्चौ ह्युभावपि । यथैव ह्युकारोऽर्थवा-
 श्वानर्थकश्चैवं तावपि । तस्मादुकारग्रहणेनैव तावप्यत्र गृहीतौ द्रष्टव्यौ । न केव-
 लमुभावेव । किं तर्हि । अन्येऽपि चानर्थकाः सन्ति । तद्यथा । 'आ घा ता
 गच्छानुत्तरा' [ऋ० सं० १० । १० । १०] इत्यत्र घकारः । तेऽपि
 चात्रावरुद्धा द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रप्रदर्शनार्थं हेतावन्त एवात्रोदाहृताः । १५
 त एते सर्व एवार्थासंभवे सत्यनर्थका एव । अर्थसंभवे त्वर्थवन्त इति । किं
 कारणम् । न हि कस्मिंश्चिदर्थलवे संभवत्यनर्थत्वकल्पना न्याय्या शब्दस्य ।
 अर्थप्रधानो हि शब्दः । स नाफस्मादभिधेयेनार्थेन विना वाक्ये संहन्येत ।
 तस्मादावद्रम्यमेव तावदर्थः कल्पयितेत्यर्थः । यत्पु-
 नरेतदुक्तं वाक्यपूर्णा इत्यगतिरेषा । तदेतत्सर्व- २०
 यशोऽर्थवन्तः कदा-
 चिदनर्थकाः प्रा-
 योवृत्त्येव न चिन्वादयोऽर्थवन्तः प्रायोवृत्त्या च
 कमीमिद्वोऽनर्थका इति द्रष्टव्यम् ।

१ प. झ. ट. ठ. 'सः' नास्ति. २ च. त्वस्य°. ३ ग. उच्यते; ज. 'हैवो-
 च्येत' नास्ति. ४ क. ख. ग. च. ज. गम्यते. ५ ठ. 'पूर्णत्वबाधः प्राप्त इति २५
 बाधेत. ६ ग. ज. ठ. 'प्यधीर्त इति. ७ च. 'त्वस्य च बाधः. ८ च.
 उकारवचस्य. ९ क. ख. ग. ज. 'पि तावन्त एव सन्ति. १० क. ख. 'अर्थ'
 नास्ति; ग. च. ज. 'वार्थमे' ११ क. ख. ग. झ. 'दर्थे तावत्संभं'; ट. 'दर्थे ताव-
 त्संभं' धर्माभे सं; ठ. 'दर्थे तावत्संभं'. १२ क. ख. ग. झ. ठ. कल्पनीयः; ट.
 कल्पनीयः. १५ वितणः.

आह । नन्वादौ च मध्ये च पदपूर्णानामगमो दृष्टः । तद्यथा ।
 'नूनं सा ते' [क्त० सं० २।१।१।२।१] इति । अथ कथमुच्यते 'ये प्रवृत्तेऽर्थे
 आगच्छन्ति ते पदपूर्णाः' इति । उच्यते । न होतदध्ययनकालेनमानुपूर्-
 व्वमक्षराणां पदानां वा व्याख्याकाले नियतमस्ति । अर्थप्रकाशनार्थनिर्व-

५

चनवशेनान्यदानुपूर्व्वमुपजायते व्याख्याकाले ।
 पदपूर्णानां वाक्ये- तत्रैवं सत्याख्यातपदं प्रधानं तदनु नाम तदनूप-
 ५ स्थानम् सर्गास्तदनु निपाता इत्येतानामनुपूर्व्वमिवेक्ष्यतदुक्तं
 'अथ ये प्रवृत्तेऽर्थे आगच्छन्ति ते पदपूर्णा

भवन्ति' इति । एतामेवानुपूर्व्वमिवेक्ष्य पूर्व्वमाख्यातलक्षणमुक्तं तदनु नाम-
 १० लक्षणं तदनूपसर्गलक्षणं तदनु निपातलक्षणम् । तस्मादाद्यापि निपातः
 सन्मध्ये वान्त एव द्रष्टव्यः । लोकेऽपि हि दत्तानुयोगानां ब्राह्मणानामव-
 स्थानक्रमोऽकिंचित् एव भवति । मध्येऽन्त्ये वावस्थितो यः प्रधानं भवति
 सोऽय इत्युच्यते । तस्मात्सम्प्रयोगोक्तं 'ये प्रवृत्तेऽर्थे' इति । व्यत्ययं चाधि-
 कृत्य श्लोकमप्युदाहरन्ति ।

१५

"आदिमध्यान्तलुप्तानि प्रच्छन्नापिहितानि च ।

ब्रह्मणः परिगुप्यर्थं वेदे व्यवहितानि च" इति ॥ ९ ॥

निहृक्त्रासंश्चिदिन्नरो भूरितोका वृकादिव । बिम्बस्य-
 न्तो ववाशिरे शिशिरं जीधनाय कम् । शिशिरं जीवनाय ।
 २० शिशिरं क्षणातेः शम्नातेर्वा । एमेनं सृजता सुते । आसृ-
 जतेनं सुते । तमिद्वर्धन्तु नो गिरेः । तं वर्धयन्तु नो गिरः
 स्तुतयो गिरो गृणातेः । अयमुं ते समेतसि । अयं ते सम-
 तसीवोऽपि दृश्यते । सु विदुरिव [काठक सं० ८ । ३]

१ च. 'वा' नास्ति. २ ग. च. ज. 'वा' नास्ति. ३ क. ख. 'दुक्तं तत्र ये'; ४. ह. ट. व. 'दुक्तमथ तत्र ये'. ४ ग. ज. 'ते' नास्ति. ५ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. मध्येन्तेः. ६ क. ख. प्रधानः. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. 'भवति' नास्ति. ८ ग. च. ज. येऽप्यु. ९ ट. दक्षिणा. १० न कस्मिन्नापि पुस्तकेऽङ्कोऽस्ति. ११ क. २८ ख. 'इयते ॥५॥ सु'; 'ट. त. 'इयते ॥ १४ ॥ सु'; द. 'इयते ॥ १५ सु'.

तथा ८ । १३] सु विज्ञायेते इयाथापि नेत्येष इदित्येतेन
संप्रयुज्यते परिमये ॥ १० ॥

अधुनैवमतानुदाहृतान्कर्मामिदून्तमासतः प्रायेकमुदाहरणैर्दर्शयति ।
'शिशिरं जीवनाय कम्' [ऋ० १० । १६१ । १] इति ।

अत्र कमित्येष पदपूरणः । शिशिरं जीवनाय जीव- ५
कमित्यस्योदाह-
रणम् नार्थमित्यर्थः । तत्र हि प्रायेण प्रचुराणि शरद्वा-
न्यानि भवन्ति । कमिति पदपूरण एव । शाखा-
न्तरेषु शेषो द्रष्टव्यः । केचिदेवं कृतशेषमत्राधीयते ।

'निष्ट्वक्कासंश्चिदिन्नरो भूरंतोका वृक्षादिव ।

बिभ्यस्प्यन्तो ववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम्' इति ॥

१०

निष्ट्वक्कासः । निष्ट्वक्का एव निष्ट्वक्कासः । निर्वसना इत्यर्थः । अपि च ।
भूरंतोका बह्वप्या इत्यर्थः । के पुनस्ते । दरिद्राः केचिन्नरो मनुष्या इत्यर्थः ।
किं तेषामिति । वृक्षादिव बिभ्यस्प्यन्तः पुनः पुनर्भूतं वा बिभ्यतो वृक्षा-
दिव हिमाद्रवाशिरे पुनः पुनर्भूतं वा वादयन्ते । किमिति ववाशिरे । शिशि-
रमस्माकं जीवनाय जीवनायार्थमागच्छतीत्येवं हेमन्ते ववाशिरे । अल्पतर- १५
शीतं हि शिशिरम् । मुखं तत्र जीविष्याम इत्यभिप्रायः ।

निगमप्रसक्तस्य शिशिरशब्दस्य निर्वचनम् । 'शिशिरं शृणातेः'
हिसार्थस्य [धा० ९ । १६] । 'शस्त्रातेर्वा' हिसार्थस्यैव । नार्थकृतो
विशेषः । हिनस्ति हि तस्मिन्काष्ठेऽप्रतिबध्यमानोऽतिशयेन दावाग्निः
शुष्कानोपधिवनस्पतीन् ।

२०

ईमित्यस्योदाहरणम् । 'एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने'
चकिं विद्वानि चक्रये' [ऋ० सं० १ । ९ । २] ॥ ऐन्द्रेया गायत्री ।

मधुच्छन्दस आर्षम् । पृष्ठयाभिप्रायः । स्तोमवृद्धौ

ईमित्यस्य

प्रातःसघने भ्रांक्षणाच्छंभिनः शस्त्रे महाव्रते च

तृचाशीतिषु विनियुक्ता । आसृजत । एनमाभिमु-

२५

ख्येन सृजत । ईमिति पदपूरण एव । सृजत दत्तोर्क्यपात्रेण चमसेध सोमं हे

१ क. ख. छ. त. द. '१०' नास्ति. २ ठ. निष्ट्वक्कास इति निष्ट्व. ३ ग.
झ. बिभ्यस्प्यतो; घ. बिभ्यस्प्यातो; ट. बिभ्यस्प्यातो. ४ व. ये निर्वसे (इव) क्कासः ।
निस्रक्का एव निस्रक्कासः. ५ घ. बिभ्यतो. ६ ग. च. ज. वादयंते ववाशिरे ।
किमि. ७ ग. व. ज. 'हरणं ॥ १६ ॥ एमे'. ८ घ. झ. ट. एमेनं- चक्रये;
ग. ज. एमेनं सृजता सुते- चक्रये. ९ घ. ऐन्द्रेया. १० व. 'आद्यगा' नास्ति.
११ घ. झ. ट. 'वने वृद्धीतृचा'. १२ क. ख. घ. झ. ठ. ड. 'सृजत' नास्ति;
ग. ज. आसृजत. १३ घ. झ. ट. दत्तोर्क्यपात्रेण.

अच्यर्षवः । किमासृजत । योऽयमिन्द्रस्य मुतेऽभिपुते सोमे स्वांश उक्थ-
पात्रचमसस्थ एनमासृजत । मन्दि मन्दयितारम् । मन्दिन इन्द्राय हर्ष-
घते । चक्रि चक्रवन्तं चरणवन्तं क्रमणवन्तं वा । अपि वा हविर्धानश-
कटचक्राम्बां चक्रवन्तम् । अपि च चक्रादिति कर्मनाम [निव० २ । १] ।

प्रतिविशिष्टवीर्यजनकैः संस्कारकर्मभिस्तद्वन्तम् । विश्वानि सर्वाणि भूतानि
कर्माणि चक्रये कृतवत इन्द्राय । सोमोऽत्र प्रत्यक्षो दातारथ । परोक्षा
विन्द्रस्य स्तुतिः । ' अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृ-
तानि स्तोतव्यानि ' [नि० ७ । २] इति हि वक्ष्यति ।

१० 'तमिद्वर्धन्तु नो गिरः' इति 'इत्' इत्यस्योदाहरणम् । "तमिद्वर्धन्तु
नो गिरां वत्सं संशिश्वरीरिच । य इन्द्रस्य हृद-
सनिः" [ऋ० सं० ९ । ६१ । १४] ॥
इदित्यस्य अमहीयोराङ्गिरसस्येयमार्पम् । गायत्री सौमी

प्रावस्तुतौ विनियुक्ता । तं वर्धयन्तु नः । तं सोमम् । 'इत्' इति पदपूर्णः ।
वर्धयन्तु पूजातवीर्यं कुर्वन्तु देवतृप्तये न एता अस्मद्गिरः स्तुतयः । कथं
१५ पुनर्वर्धयन्तु । वत्सं संशिश्वरीरिच । वत्समिन्नैकगिगुक्ता वहुयो गायः ।
ता यथा पर्यायेण वत्समेकं मृतवत्साः स्वैः स्वैः पयोभिर्विहनादिसमर्थं
कुर्युरेवमेवास्मद्गिर एतं सोममुपजातवीर्यं देवतर्पणाय कुर्वन्तु वर्धयन्तु । यः
कतमः । य इन्द्रस्य हृदसनिर्हृदयस्य संभक्ता तमेन वर्धयन्त्वित्यभिप्रायः ।

आह । कस्मात्पुनरत्र केचित्तुदाहरणमन्त्रा अशेषाः पठ्यन्ते निरुच्यन्ते
२० च केषांचिदेकदेशा इति । उच्यते । ये तावदशेषाः पठ्यन्ते निरुच्यन्ते च
ते' व्याख्याधर्मोपदेशनार्थम् । यदि पुनः सर्व एव पठ्येरन्निरुच्येरन्धाति-
गुरु शास्त्रं संपद्येत । अथापि सर्वेषामेवोदाहरणमन्त्राणामेकदेशः पठ्येत निरु-

१ ग. ज. कमासृजत. २ ग. मादयि. ३ ट. चरणवन्तं; ठ. 'चरणवन्तं'
नारित. ४ ग. च. ज. 'णम् ॥ १७ ॥ त'. ५ घ. झ. ट. तमिद्वर्ध० हृदं सनिः;
२५ ग. ज. तमिद्वर्धन्तु नो गिरि० हृदं सनिः. ६ घ. झ. ट. 'एव' नास्ति.
७ घ. झ. ट. 'यन्तु । कतमः सः । य'; ग. ज. 'यन्तु । कयः वमः । य'; च.
ठ. 'यन्तु । यः कतमः । स इन्द्र'. ८ क. ख. ग. ज. इदमस्तंभका. ९ घ.
झ. ट. एकदेशः. १० च. 'ते' नास्ति. ११ क. ख. ग. ज. धर्मोपदेशनार्थ.
२१ १२ क. ख. घ. ङ; ट. 'पापयुद्ध'.

येत च तथापि व्याख्याधर्मो न प्रदर्शितः स्यात् ।
 मन्त्राणामेकदेशेन तस्माद्भाष्योपप्रदर्शनार्थं केचिद्वेद्याः पठन्ते
 पठनेऽंशेपेण च प- निरुच्यन्ते च केपांचिदेकदेशाः शास्त्रातिगौरवभया-
 टने प्रयोजनम् । इति । प्रतिमन्त्रमपि सकलार्धचर्चपादाध्ययने शक्यते
 प्रयोजनमन्वेष्टुम् । तदेतत्समासेन ब्रूमः । यस्मि- ५
 न्यस्मिन्मन्त्रे यत्तत्पदमेकार्थमनेकार्थमनवगतसंस्कारं वा निर्व्वीति किञ्चि-
 द्वाच्यच्छन्दरूपमध्याहरत्यन्यद्वापोहत्यन्यथा वा कस्यचिद्विपरिणामं करोति
 संदिग्धं वा निर्णयति तदर्थमेव तं सकलमधीते । यस्मिन्वाच्यार्धचर्चपादे वा तत्पदं
 भवति यदभिमतं निर्व्वक्तुं तावन्मात्रमेवाधीते तन्निर्व्विवक्षया । तदेतदेवं
 निपुणमन्वेष्ट्यं सर्वत्र ।

१०

उकारस्योदाहरणम् । “ अयमुं ते” संपतसि कपोतं इव गर्भधिम् ।
 घञस्तच्चिन्न ओहसे (ऋ० सं० १ । ३० । ४) ॥ शुनःशेषो यू
 न्युक्त आत्मानं मोचयितुमिच्छन्नया गायत्र्येन्द्रं
 उ इत्यस्योदाहरणम् तुष्टाव । अयमिति वर्तमान एव कर्मणि दर्शय-
 नाह । ते तत्र त्विदर्थं सोमो यं प्रति नित्यकालमेव १५
 समतसि संपतसि । त्वं तौमु तामु क्रियास्वाहूयमानः समतसि संपतसि ।
 कथं पुनर्यं प्रति समतसि । कपोत इव । कल्पतनः कपोतः कुत्सितपतनः ।
 स यथा गर्भार्धि गर्भधानी कपोतिकामण्डाश्रयं वा नीडं प्रति पुनः पुनः
 पतत्येवं यं प्रति नित्यकालमिव संपतसि त्वं स एवायमभिप्लुतः सोम एभि-
 र्भविभिः । अथ किमस्माभिः करिष्यसि । मोचय अस्मान् । किं वा २०
 वच एवेदं नः स्तुतिदक्षिणं नोहसे न वितर्कयसि रोग्यमाणानां केना-
 प्यभिप्रायेण वयमेतद्भूमः कैर्वा युष्मदुणैर्न युक्तमेतदिति यतो न
 भोचयस्यस्मान्तो यूपात् । शुचैतदवयुद्वयार्थमार्तनामस्माकमवधार्य कारुण्यै-

१ घ. झ. ट. वा. २ क. ख. प. झ. ट. “व्याख्याधर्मोपदर्शः” ; ठ. “स्यात् ।
 तस्यास्योपदर्शः” ३ क. ख. प. झ. ट. अन्वेष्ट्यं” ४ म च. ज. “णम् ॥ १८ ॥ ६५
 अय” ५ घ. झ. ट. ते” हते. ६ क. च. शुनःशेषो. ७ क. ख. निर्व्विक्तम्.
 प. झ. ट. ठ. निदर्शय” ८ ल. ख. म. ज. घ. झ. युष्मदर्थः ; ट. युष्मद्”
 ९ १ क. ख. प. झ. (तामु) हृद्देशं कर्ते १० घ. झ. नीलं ; ट. नीलं.
 ११ म. च. कारुण्योन्मोच”

न्मोचयामास । किं तेऽस्माभिरयमेव तेऽस्मत्तः प्रतिविशिष्टतरः सोमोऽभि-
युत इत्यभिप्रायः ।

‘ इवोऽपि दृश्यते ’ कदाचिदनर्थक इति वाक्यशेषः । किमुदाहरणम् ।

‘ सुविदुरिय सु विज्ञायेते इव ’ इत्येते उदाहरणे ।

५ इवेत्यस्य च सुष्ठु विदुर्यज्ञं ब्राह्मणा इति । इवोऽनर्थक
एव वाक्यपूर्णः । सुष्ठु विज्ञायेते यज्ञो नक्षत्रं
ब्राह्मणैरिति । अत्रापीवोऽनर्थक एव ।

व्याख्याताः पदपूर्णाः । निपातसमाहारमनुना दर्शयति । तदधिका-
रार्थोऽयं ‘ अथ ’ शब्दः । ‘ अपि ’ इति संभावने । अप्ययमेव इदिति

१० केवलः प्रयुज्यमानः पदैर्गुणो भवति । अपि चायमेव ‘ न ’ इत्यनेन संप्रयुक्तः
‘ प्रयुज्यते परिभये ’ अर्थे । सर्वतो भये परिभयम् । कथं प्रयोगः ।

‘ नेज्जिह्वायनयो नरकं पताम ’ इति । मृग्यः शेषः । केचित्चेतं कृतशे-
षमत्राधीयते ॥ १० ॥

हविर्भिरके स्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके संचनेषु सोमान् ।

१५ शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वायनयो नरकं पतामेति ॥
नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं नास्मिन्नमणं स्थानमल्यमप्यस्तीति
वाथापि न चेत्स्येव इदित्येतेन संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे न चेत्सुरा
पिबन्तीति सुरा मुनोर्तेरेवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपे-
क्षितव्याः ॥ ११ ॥

१०

इति प्रथमस्य तृतीयः पादः ॥

‘ हविर्भिरके स्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके
नेत्परिभये इत्यस्यादा-
हरणम् संचनेषु सोमान् । शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभि-

नेज्जिह्वायनयो नरकं पताम ’ ॥ इति ।

२५ १ ग. ‘णम्’ । १४ सुविदुः । २ घ. ट. नक्षत्रं य ब्राह्मणे; ठ. पञ्चनक्षत्रे वा°.

३ ग. पाद° । ४ क. ख. घ. ङ. ट. इत्येतेन, ५ ठ. ‘स्वैर्व कृ’ तं. ६ ग. घ.

ज. ‘यते ॥ ११ ॥ दर्वि’; इत्येषु पुस्तकेष्वङ्गो नास्ति. ७ क. ख. ६; छ. त. १५;

ङ् १०. ८ रु. घ. ५. ठ. ‘इति० पाद’ नास्ति; त. इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः

२९ पादः ॥ २ ॥; द. द्वितीयः पादः. १ ग. अ. संचन्ते० पतामेति; ठ. स्वरित इति.

नारदेन किल विप्रलम्ब्यमाना असुरपत्न्यो भर्तृन्प्रति तमनेन मन्त्रेण प्रत्युचुः । एके तावत् इतो लोकाद्भविभिः पुरोडाशादिभिर्निमित्तभूतैः स्वः सचन्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । अथैके सवनेषु यज्ञेषु सोमानभिषु प्वन्तः । तेन कर्मणेत्यर्थः । शर्चार्मदन्तः । अन्ये शच्या वाचा स्तुतिभिरेके देवान्मादयन्तः संतर्पयन्त इत्यर्थः । अप्यन्ये दक्षिणाभिः स्वः सचन्ते इत्येतदेवानुवर्तते । तत्रैवं सति तेन तेनाभ्युद्यतेषु प्राणिषु श्रेयः प्रति यदि क्यमेतानपि भर्तृन् सम्यक्परिचरेमान्येषां जपहोमादीनां कर्मणामसंभवे सति नेद्वयमेतेषामप्युपरि जिह्मायन्त्यो जिह्मामचरन्त्यो भगवन्नरकं पताम । न हान्यो भर्तृपरिचर्यातः स्त्रियाः कश्चन धर्मोऽस्तीत्यभिप्रायः ।

५

नरकशब्दं निर्वर्णीति । नीचैरस्मिन्नर्थे गम्यत इति नरकमथवा नास्मिन् रमणं रतिकरं स्थानमल्पमप्यस्तीति नरकम् ।

१०

‘अथापि’ अयमपरो निपातसमाहारो ‘नचेल्येप इदित्येतेन’ एक संप्रयुक्तः

‘प्रयुज्यते’ । केनचित् ‘अनुपृष्टे’ सति प्रतिवचनं

न चेदित्यस्योदाहरणम् भवति । तद्यथा । कश्चित्कंचित्पृच्छति तिष्ठन्ति वृष्टा इति । ततः प्रत्याचष्टे तिष्ठन्तीति । ततो

१५

यदि तिष्ठन्ति किमर्थं नागच्छन्तीति पुनरनुपृष्टे ब्रवीति ‘न चेत्सुरां पिबन्ति’ आगमिष्यन्तीति । यदि सुरां न पिबन्तीत्यर्थः । अथ कस्मात् ‘सुरा’ । ‘सुनोते’ । सा ह्यभिपूयतेऽनेकैर्द्रव्यैः पिष्टादिभिः ।

‘एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः’ । एवमनेन प्रकारेणोच्चावचेष्वर्थेषु बहुप्रकारेषु समाहृताश्चान्येऽप्येवं बहुप्रकारा निपतन्ति प्रयुज्यमानाः । ते लक्षणशास्त्रमेतच्चार्थनिर्वचनशास्त्रमुपेत्योपगम्यानुप्रविश्ये क्षितव्याः । कः कस्मिन्नर्थे वर्तत इत्येवं द्रष्टव्याः । परीक्ष्या इत्यर्थः ।

२०

इतिकरणोऽधिकारपरिसमाख्यर्थः । इमानी चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्ता-

नि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताथेति प्रतिज्ञाम्यासो निर्गमनार्थः ॥ ११ ॥

इति पष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

२५

१ ग. ज. पुरोडाशः. २ ग. ज. सचन्तः. ३ क. ख. प. झ. ट. ठ. स्वर्गं लोकं प्राप्नु. ४ क. ख. घ. झ. ट. ‘वन्ति स्म । अथैके’; ग. ज. ‘वन्ति स्म आव्येके’. ५ च. स्वस्तचन्तेत्येवम्. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. नास्त्यस्मिन्. ७ ग. सुरां भवन्ति; ज. सुरां न वन्ति. ८ ठ. ‘तव्याः । ११ । एव’. ९ घ. च. ट. परीक्षाः. १० ग. ज. इतीमानि. ११ च. निगमर्थः. १२ क. ख. १३ ग. १५; इतेषु पुस्तकेष्वङ्गो नास्ति. १३ ग. च. ज. ‘इति’ नास्ति; प. झ. ट. ठ. ‘इति वदाम्’.

२०

चतुर्थः पादः ।

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते
 चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति शीकंटा-
 यनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वार्थीति गान्धर्वो वैयाकरणानां
 ५ चैके तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ
स्यातां संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्वः पुरुषो हस्ती-
त्यथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः कश्च तत्कर्म
कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्यः कश्चाध्वानमश्रुवीताश्वः
 स वचनीयः स्याद्यत्किंचित्चृन्त्यातृणं तदथापि चेत्सर्वा-
 १० ण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावज्जिभावेः संप्रयुज्येत
 तावद्भयो नामधेयमतिलम्भः स्यात्तत्रैवं स्थूणा दृश्या
 वा सञ्जनी च स्यात् ॥ १२ ॥ *authentic*

ईमानि पदजातानीति व्याख्यातम् [निरु० १।१] । अनुक्रान्त्र-
 न्यानुपूर्व्येण । पूर्वमाख्यातं ततो नामानि तत्र उपसर्गस्ततो निपाता
 १५ इत्येवमानुपूर्व्येण क्रान्तानि वर्णितानि व्याख्यायेति वाक्यशेषः । कतमानि
 पुनस्तानि । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति । तदपि व्याख्यातमेव [निरु०
 १।१] । यच्च तदुक्ते 'नाम्नः किंचिदवशिष्यते तच्चतुर्थेन षादेन वर्णयिष्यामः'
 (पत्रं ३३ आबल्यः १-२) इति तदिदमेवावसरपातं पदचतुष्टयलक्षणा-
 नन्तरमाख्यते । 'तत्र नामान्याख्यातजानीति
 २० सर्वाणि नामान्या- शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च' । तत्र तस्मिन्नेव पद-
 ख्यातजानीत्येकं मतम् चतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वाण्येवावशिष्ये-
 णाख्यातजानीत्येवं शाकटायन आचार्यो ब्रवी-
 त्तीति वाक्यशेषः । नैरुक्तानां चैव समयः सिद्धान्तः सर्वेष्टमावशिष्येणो ।
 आह । कः पुनरन्यथा ब्रवीति येनैवमुच्यते

२५ १ छ. नामधेयः प्रतिलम्भश्च । २ छ दृश्या चा सञ्जनी° रश, त. दृश्या चा
 सञ्जनी°; द दृश्या चा सञ्जनी°; छ. दृश्या° । ३ क रा. द. १; छ. त. १६.
 ४ क. छ. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. इतीमानि चत्वारि पद°. ५ क. ख. ग. ज. घ. झ.
 ट. ठ. °शेषेण मार्गदर्शनम् । आह°. ६ घ. ट. °ब्रवीति । नेत्युच्यते । शक°;
 २९ ट. ब्रवीति । उच्यते । शक°.

न सर्वाणीत्यन्यत् साकटायन एवं ब्रवीतीति^१ । उच्यते । ' न
सर्वाणीति^२ गार्ग्यः ' ब्रवीति । किं गार्ग्य एव ।
नेत्युच्यते । ' वैयाकरणानां चैके ' । व्याकरणमधीयते एते वैयाकरणाः ।
तेषां चैके न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीत्येवं ब्रुयत इति वाक्यशेषः ।

' तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां संवि-
ज्ञातानि तानि ' इति । तदेतत्प्रपञ्च्यते गार्ग्य-

संविज्ञातनाम्नां लक्षणम् पक्षेण । यान्याख्यातजानि नामानि यानि वा
नेत्येवं पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । इह त्रिविधा व्यवस्था

नाम्नाम् । तद्यथा । प्रत्यक्षक्रियाणि प्रकल्प्यक्रियाण्यविद्यमानक्रियाणीति । तत्र

प्रत्यक्षक्रियाणि । तद्यथा कारको हारक इति । प्रकल्प्यक्रियाणि । तद्यथा १०

गौरद्व इति । अविद्यमानक्रियाणि । तद्यथा दिव्यो द्रविथः अरविन्दो

वारविडै इति । तत्रैवं सति यत्र येष्वित्यर्थः । केषु । नामसु ।

स्वरसंस्कारौ । स्वरथोदात्तादिः संस्कारश्च प्रकृतिप्रत्ययौदिरितौ स्वरसंस्कारौ ।

समर्थौ । समर्थता नामोपपत्तिरुच्यते । संगतार्थौ लक्षणशास्त्रविहितयो-

पपत्या युक्तावित्यर्थः । यथैव लक्षणाविप्रतिपत्या स्वरोऽवस्थित एवं १५

संस्कारोऽपि । येष्वपि च प्रादेशिकेन । प्रदिश्यतेऽनयेति प्रदेशः क्रिया

या तस्मिद्द्रव्ये व्यवस्थिता यद्वेतुकस्तस्य नामधेयप्रतिष्ठाभोऽभिप्रेतस्तस्याः

प्रदेशाख्यायाः क्रियाया अभिधायको धातुः स गुण इत्युच्यते । अन्यत्र

हि गुणशब्दोऽप्रधाने वर्तते । शेषः अङ्गं गुणः इति समानार्थाः । प्रधानं

तु तत्र क्रिया प्रदेशाख्या । तदभिधायको धातुर्गुणाख्यः । स प्रदेशवाच- २०

कत्वात्प्रादेशिको गुण इत्युच्यते । तेन धातुरूपेणान्वितावनुगतौ स्वरसं-

स्कारौ स्यातां भवेतां येषाम् । आह । किं तेषामिति । उच्यते । संवि-

ज्ञातानि तानि । समं विज्ञातान्यैकमत्येन विज्ञातानित्यर्थः । तेषु तावद-

१ घ. झ. ट. ' इति ' नास्ति. २ ग. ज. ' इति ' नास्ति. ३ घ. झ. ट. ठ.

एव ब्रवीति । ने°. ४ घ. झ. ट. ठ. ' एते ' नास्ति. ५ च. वैयाकरणानां तेषा°. २५

६ घ. झ. ट. ठ. वान्यानि । एवं°; च. वा निनि एवं°. ७ क. च. प्रकल्प्यक्रि-

या°. ८ ग. ज. दिव्यो द्रविथ°. ९ ग. ज. वारविड इति. १० ग. ज. प्रत्ययान्वि-

भिस्ती°. ११ क. स. ग. ज. ' इत्येते द्रव्यमनये°. १२ क. ए. घ. झ. °द्रव्येऽ-

वस्थि°; ट. °द्रव्येऽवस्थि° व्य. १३ घ. झ. ट. ठ. धातुगुणान्वि°. ३०

विप्रतिपक्षिरेवास्माकमाख्यातजानि तानीति । तद्यथा । कर्ता कारकः ।
 २ पक्ता पाचक इति । न पुनर्यथा गौरस्यः पुरयो हस्तीति । किं कारणम् ।
 एतेषु प्रकल्प्यन्ते क्रिया न साक्षादुपलभ्यन्ते । अपि चैतेषु कल्पयितुमपि
 तावच्छक्यन्ते । न द्विधादिषु पुनः प्रकल्पयितुमपि शक्यन्ते । तस्मान्न
 ५ सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति । तत्रै यदुक्तं सर्वाण्याख्यातजानि नामा-
 नीत्येतदयुक्तम् । रूढिशब्दे च क्रियाः केवलं शब्दव्युत्पत्तिकर्मप्रयुपल-
 क्षणभूता निमित्तभावेनोपादीयन्ते न वस्तुतोऽर्थक्रियास्वनुसहायभावं प्रति ।
 तत्र शब्दस्योपच्युतावुपलक्षितेऽनुप्रवृत्तेऽभिधाने निवृत्त्यायां क्रियायामुपर-
 तसाधनव्यापारं निरूप्य क्रियायामभिधानं वस्तुमात्रस्य प्रतिनिर्देशकं रूढि-
 १० रित्यभिधीयते ।

अपरो व्याख्यामार्गः । ‘ यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणे-
 नान्वितौ स्याताम् ’ । यत्र यस्मिन्नास्ति स्वरसंस्कारौ समर्थावष्टाध्यायी-
 लक्षणोपपत्त्या युक्तौ प्रादेशाभिधायिना च धात्वा-
 तयत्र० इत्यस्यान्या ख्येन प्रादेशिकेन गुणेनान्वितावनुगतौ स्यातां
 १५ व्याख्या न्यायवत्कर्मनामिकसंस्कारेण युक्तौ । तद्यथा ।
 कर्ता कारकः पक्ता पाचक इत्येवमादि । तदा-
 ख्यातजं गुणकृतमिति प्रतीम इति वाक्यशेषः । येषु पुनरष्टाध्यायीलक्षण-
 पराबुद्धौ स्वरसंस्कारावनुगतौ न च न्याय्यकर्मनामिकसंस्कारयुक्तेन प्रादे-
 शाख्येन धातुरूपेण । किं तेषामिति । उच्यते । ‘ संविज्ञानानि तानि ’ ।
 २० संविज्ञानपदमितीह शास्त्रे रूढिशब्दस्येयं संज्ञा । वक्ष्यति द्वाग्निरिन्द्र
 इत्येवमादीनां संविज्ञानपदत्वं ‘ यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् ’ [निर०
 ७ । १३] इति । तेषां वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां गुणपद-

१ ठ. ‘तानि’ नास्ति. २ ग. च. ज. द्विधादिषु. ३ घ. झ. ट. तत्. ४ क.
 ख. म. ज. शब्दस्य प्र०. ५ ग. ज. ‘क्रियायां’ नास्ति. ६ ग. ज. साधनाव्या०.
 २५ ७ क. ख. म. ज. घ. झ. ट. ट. निरूप्यक्रियाया०. ८ क. ख. म. ज. तयत्र.
 ९ घ. ङ. ‘नान्वितौ अती अनुगतौ; स. ‘अनुगतौ’ नास्ति. १० क. ख. ग.
 ज. घ. झ. ङ. ट. ‘नामिकसंयुक्तेन संज्ञा’ ११ क. ख. म. ज. घ. झ. ट. ठ.
 ‘युक्तौ’ नास्ति. १२ घ. झ. ‘च त्यागाकर्म’; च. ‘च नापि न्याय्यकर्म’; ट.
 ‘च ह्यायोकर्म’ न्याय्य; ठ. ‘च कर्मनामि’. १३ च. झ. ‘ज्ञानानि. १४ ग. ज.
 १० संविज्ञानपद’. १५ च. ‘वादीनां गुणपदत्वम् । स एवायं. १६ घ. झ. ङ. यथा.

संविज्ञानपदस्यार्थः खम् [निरु० ७ । १३] । स एवायमि-
हापि विभागो द्रष्टव्यः । तत्र गुणपदानि कारक-
भाचकादीनि । संविज्ञानपदानि तानि यथा गौरद्वयः पुरुषो
हस्तीत्येवमादीनि । न ह्येषां गवादीनामष्टाध्याय्यां व्युत्पत्तिरक्षणमस्ति ।
तस्माद्द्रष्टव्यं एवैत इति ।

५

अन्ये तु प्रदेशो व्याकरणमिति व्याचक्षते । तत्र हि शब्दानां लक्ष-
णानि प्रदिश्यन्ते । तत्कृतः कैश्चिद्लक्षणानुग्रहः ल-
प्रदेशपदस्य गुणपदस्य- क्षणावयवो वा गुण इत्युच्यते । प्रसिद्धो हि
चान्योऽर्थः गुणशब्दोऽनुग्रहेऽवयवे च । तच्चथा । गुणे
ममायं वर्तते इत्युक्तेऽनुग्रहे वर्तते इति गम्यते । अवयवेऽपि द्विगुणा
रज्जुस्त्रिगुणेति चोक्ते द्वयवयवा त्र्यवयवेति गम्यते । शेषं समानमेव पूर्वा-
भ्यामर्थान्याम् ।

१०

अथवा संविज्ञानानि तानि संविज्ञातानि तानि वेत्युभावप्येतौ पाठौ ।
तस्मादुभयथापि व्याख्यातव्यम् । सत्त्वं प्रदेश इति केचिदङ्गभूता क्रिया
गुण इति व्याचक्षते ।

१५

किं चान्यत् । 'अथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्मृः' तथाप्यय-
मपरो दोषः प्रसज्येत । आह । कतम इति ।
शाकटायनमते दोषाः । 'यः कैश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाच-
१ एकं कर्म कुर्वाणानै- क्षीरन्यः कश्चाध्वानमश्रुवीताध्वः स वचनीयः
केन नाम्नाऽभिधीयन्ते स्याद्वकिंचित्तृन्यातृणां तत्' इति । यः कश्चा- २०
विशेषेण प्राणो तत्कर्म कुर्यात् । यत्किंचिद-
नेकप्राण्याश्रयमेकं तदित्यभिप्रेत्योच्यते तत्कर्म कुर्यादिति । सर्वमेव तं
अणिनं तत्सत्त्वं तथा तेनैवकेन नाम्नाचक्षीरन् । तच्चथा । यः कश्चाध्वा-

१ ग. च. ज. 'पावका'. २ घ. झ. ट. 'संविज्ञानपदानि तानि' नास्ति.
३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. कश्चित्. ४ घ. झ. ट. ठ. 'तत्' नास्ति. २५
५ झ. ट. वर्ततेन इति. ६ ठ. 'संविज्ञानानि तानि' नास्ति. ७ घ. ट. 'संवि-
ज्ञातानि तानि' नास्ति; च. 'संविज्ञातानि वेत्यु'; झ. 'संविज्ञानानि वेत्यु'. ८ क.
ख. ग. ज. ठ. चेत्यु'. ९ क. ख. घ. झ. ट. 'रतौ' नास्ति; ट. वेत्तुर्म. वापि पाठौ' त्येता.
१० क. ख. घ. झ. ट. व्याख्यातम्; ट. व्याख्यातं तन्मम्. ११ च. केचिदङ्ग-
तावत्क्रिया'. १२ ठ. प्रसज्येत. १३ च. कश्चित्कर्म'. २०

नमविशेषेणानश्वोऽप्यश्वीताश्व इत्येवं स वचनीयः स्यात् । कस्माद्वाश्वोऽश्व-
घनश्व इत्युच्यतेऽन्योऽश्वघनपि नोच्यत इति विशेषहेतुर्नास्ति । तस्माद-
श्वोऽपि नैवाशनक्रियायोगाभिप्रायेणाश्व इत्युच्यते । किं तर्हि । शब्दव्यव-
हारं एवायमर्थप्रत्यायनार्थ ईदृशक्रियानिरपेक्ष एव । यत्किञ्चित्तृन्यादविशेषेण
५ तत्सर्वं तर्दनक्रियायोगात्तृणमित्येवोच्येत । न चोच्यते । तस्मान्न सर्वाण्या-
ख्यातजानि नामानीति ।

किं चान्यत् । ‘ अथापि चेत् ’ अथापि यदि । ‘ सर्वाण्याख्यात-
जानि नामानि स्युः ’ तथाप्ययमपरो दोषः
२ भिन्नक्रियायोगादे- स्यात् । आह । कतम इति । उच्यते । ‘ याव-
१० कमेव द्रव्यं भिन्नना- द्विर्भावैः संप्रयुज्येत तावद्भयो नामधेयप्रतिलम्भः
मभिरभिधीयेत स्यात् ’ । ‘ तत्रैव ’ तयथा । ‘ स्थूणा
दरशया वा सज्जनी च स्यात् ’ । क्रियाहेतुके
हि नामधेयप्रतिलम्भे सति यावद्विर्भावैर्यावतीभिः क्रियाभिरकं द्रव्यं संप्र-
युज्येत तावद्भयो भावेभ्यस्तावतीभ्यः क्रियाम्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् ।
१५ किं कारणम् । न हि तत्र कासांचिद्व्यावर्तको विशेषहेतुरस्यन्यासां वा
नियामकः । तत्रैवं सति स्थूणैकैव सती दरे शेते इति दैरशया इत्युच्येत । न
चोच्यते । तथा च सज्यते तस्यां वंश इति सज्जनीत्युच्येत । न चोच्यते ।
एवमनेकानि सत्त्वान्येकक्रियायोगादेकनामानि स्युरेकं वानेकक्रियायोगाद-
नेकनाम । उभयथापि ^{११} च व्यवहाराप्रसिद्धिः । तस्मान्न सर्वाण्याख्यात-
२० जानि नामानीति ॥ १२ ॥

१ ग. च. ज. ‘ श्रुतीश्व इ° । २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. नास्तीति. ३ क.
ख. ग. ज. घ. झ. ट. ईदृशः कि° । ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘ पेशः । एवमे-
व यत्कि° । ५ क. ख. ग. च. ज. ‘ त्येषमुच्यते. ६ घ. झ. ट. प्रतिलम्भे.
७ घ. झ. ट. ठ. ‘ तत्र ’ नास्ति. ८ ग. ज. व्य.वृत्तको. ९ ठ. दर्शया.
२५ १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. अस्यां. ११ घ. झ. ट. ठ. ‘ च ’ नास्ति. १२ क.
ख. १; ग. १६; च. ज. घ. झ. ट. अश्वो नास्ति; ठ. १२ ’ इति निरुक्तं
व्याख्यायां द्वादशः खण्डः १२.

अथ पञ्चमः पादः ।

१ अथापि य एषां न्यायवान्कार्मनामिकः संस्कारो यथा
चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्पुरुषं पुरिशय इ-
त्याचक्षीरन्नष्टेत्यश्वं तर्दनमिति तृणमथापि निष्पन्नेऽमिव्या- ५
हारेऽमिविचारयन्ति प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्य-
त्किमाधारश्चेत्यथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेत-
रार्धान्तसंघस्कारशाकटायन एतेःकारितं च प्रकारादिं चान्त-
करणमस्तेः शुद्धं च सकारादिं चाथापि सत्त्वपूर्वा भाव
इत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति तदे- १०
तन्नोपपद्यते ॥ १३ ॥

‘अथापि’ चैतदन्यास्याद्यदि सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युः ।
आह । किमिति । उच्यते । ‘य एषां न्यायवान्कार्मनामिकः संस्कारो यथा
चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्’ । एषां पुरुषाश्चादिनाम्नां न्याय-
वान् लक्षणन्यायेन युक्तः । आह कः पुनरसाविति । उच्यते । कार्मना-
मिकः संस्कारः । कर्मकृतं नाम कर्मनाम । तत्पुनः पाचकलावकादि । १५
तस्मिन्भवः कार्मनामिकः संस्कारः । किंच । यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युः
प्रतीतक्रियाणि स्युस्तथैव तान्याचक्षीरन् जनाः । आह । कथं पुनरा-
ख्यायमानान्येतानि न्यायवता कार्मनामिकेन संस्कारेणोपेतानि स्युः कथं
वा प्रतीतक्रियाणीति । उच्यते । ‘पुरुषं’ तावत् ‘पुरि शय इत्याच-
क्षीरन्’ । पुरि ह्यसौ शेते इति पुरिशयः प्राप्नोति । एवमसौ न्यायवता २०
कार्मनामिकसंस्कारयुक्तेन शब्देनोक्तः स्यात् । एवं चैव प्रतीतक्रियः शब्दो
भवति । एवमिव ‘अष्टा इत्यश्वं’ आचक्षीरन् । अश्रोति ह्यसा-
वित्यष्टा प्राप्नोति । एवमेव तृण्यतेऽनेनेति ‘तर्दनमिति तृणं’ आचक्षी-
रन् । न चैवमाचक्षते । न चासति कारणे विद्यमाना क्रिया परोक्षीकर्तुं
न्याय्या । तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति । २५

१ छ. चान्तः क. २ क. ख. द. २; छ. त. १७; ठ. अशो नास्ति. ३ च.
तथापि; ठ. अथानीति । अथा. ४ व. ट. वारि. ५ ग. ज. य एषां. ६ व. कर्मना-
मिकः. ७ च. °एषायायनामानि. ८ क. ख. र. झ. ट. शेते पुरिशय इति या.
९ य. ‘अश्रोति °तृणमाचक्षीरन्’ नास्ति.

न्त्रशीलीत्येतदेवैकं प्रयोजनं मुक्त्वा नान्यत्प्रयोजनमस्ति लडादीनामनुबन्धा-
नामध्ययने लोपे च । अपरे पुनर्वैयाकरणा लटमकृत्वैव तिवादीनेवोपाददते ।
तेषामपि हि शब्दानुविधाने सा तन्त्रशीली । एवं प्रतिनियतया स्वया
स्वया तन्त्रशील्या भवतीत्येवमादिसमानमेव शब्दरूपं साधयन्ति । तत्रैवं
शब्दानुविधानोपायविप्रतिपत्तौ सत्यां शाकटायन आचार्योऽनेकैश्च धातु- ५
भिरेकमभिधानमनुविहितवानेकेन चैकमेव । तत्र यदनेकैरनुविहितवांस्त-
दितरैर्गाम्यपाणिन्यादिभिर्न मृश्यन्ते । किं कारणम् । अप्रसिद्धो हि स
तेषां शब्दानुविधानमार्गो धातुसमुदायमात्रमेव नामेति । यतस्ते शाकटा-
यनमाचिक्षिप्तस्त आहुः, 'अथानन्वितेऽर्थे' इति । अनन्वितेऽर्थेऽननुगते
शब्देनार्थे । यत्र प्रतीर्यमाणोऽपि शब्दोऽर्थमनुगन्तुं न शक्नोति । एवं १०
धातुजोऽसमर्थो भवति । 'अप्रादेशिके च विकारे' । यया हि क्रियया
तद्व्यं प्रदिश्यते तदभिधायको यो धातुः स तदभिधानं विगृह्यमाणं
विकर्तुं न शक्नोति यत्र तत्र हीयमानप्रतिज्ञः शाकटायनः सर्वाण्याख्या-
तजानि नामान्युपपादयिष्यन्नसंभवे सति काशकुशावलम्बनमिव कुर्वन्कि-
मकरोदिति । 'पदेभ्यः पदेतरार्धान्तसंचस्कार शाकटायनः' । पदेभ्य १५
आख्यातपदेभ्यः समस्तेभ्योऽवयवानुपादाय पदेतरार्धानन्यांधान्यांधे-
तरेतराख्यातपदावयवैरन्यैश्चान्यैश्चान्यमर्थं नाम्नः संस्कृतवान् । तद्यथा सत्यमि-
त्येतदभिधानं संचस्कार । कथम् । 'एतेः कारितं च यकारादि चान्तकर-
णमस्तेः शुद्धं च सकारादि च' । एतेः इष्णतौ [धा० २ । ३५]
इत्यस्य कारितान्तं ण्यन्तं रूपं कृत्वा ततो यकारमन्तमादाय मकारान्तं २०
कृत्वा सत्यशब्दस्यान्यमर्थं संचस्कार । ततो यमिति भवति । अस्तेः शुद्धं च ।
अस् भुवि [धा० २ । ५५] इत्येतस्य शुद्धमेव रूपं कृत्वा नैकारिता-
न्तमित्यर्थः । ततः सकारादिशब्दरूपं गृहीत्वा सदित्येतत्सत्यमित्ये-
तस्य शब्दस्यादिमकरोत् । आद्यमर्थं संचस्कार । तन्तदिति भवति । अत्र
योऽयमस्तेस्तकारः स यकारमधिरोहति । एवमेतदेकमभिधानं द्वयोर्धान्योः २५

१ ठ. तन्त्रशीली. २ घ. झ. ठ. प्रतिनियतया. ३ घ. झ. ट ठ. 'स्वया'
उद्देश. ४ ठ. तन्त्रशील्या. ५ घ. झ. ट. ठ. च. आचिक्षिप्तस्त. ६ क.
ख. संस्कार्यमाणोऽपि. ७ च. प्रदिश्यते; ठ. प्रतिदिश्यते. ८ घ. झ. ट.
ठ. 'तत्र' नास्ति. ९ घ. झ. ट. ठ. 'धान्यदन्त्यर्थ'. १० ठ. कारितं.
११ ग. घ. ञ. अनु. १२ घ. झ. ट. ठ. तकारि.

संचस्कार । सत्यमिति भवति । अथ कोऽर्थः । सन्तमर्थमाययति प्रत्याय-
यति गमयतीति सत्यम् । कारितं च यकारादि च शुद्धं च सकारादि
चेतीतरस्माच्चेतरस्माच्चेतरं चेतरं चार्धमिति समुच्चयार्थाश्चकाराः ।
एवं पदेभ्यः पदेतरार्धान्संचस्कार शकटायनः । तदेतदन्वयं कृतवान् ।
५ को हि नाम पदं विमज्जानेकधातुजं कुर्यात् । तदेतदकृतपूर्वमन्यैर्विद्वद्भिः
शकटायनोऽतिघाण्डित्याभिमानादकरोदभिनत्पदानि । अपि चोपजायते
नः शङ्का । यथासौ पुष्टो नासौ पदेषु स्थास्यति । अर्थस्यमसौ वर्णानपि
भेत्यस्यनेकार्थाश्च कल्पयिष्यति । यो हि पदान्यभिनत्तस्य वर्णाभेदे
विशेषहेतुः को भविष्यति । तस्मादतिप्रसङ्गदोषोपपत्त्या नानेकधातुजानि
१० नामानि नपि सर्वाण्याख्यातजानीति ।

‘ अथापि ’ अयमपरो दोषः प्रसज्येत । कतमः । ‘ सत्त्वपूर्वो
भाव इत्याहुः ’ अभियुक्तास्तद्विदः । सत्त्वं पूर्वमस्मात्सोऽयं सत्त्वपूर्वः ।
किं कारणम् । सत्त्वाश्रय एव दासौ । तत्रैवं सत्यपरकालीनेन भावेन
क्रियाया पूर्वोपपन्नस्य सत्त्वस्य ‘ प्रदेशः ’ प्रदेशनं संज्ञाप्रतिषम्भो ‘ नोप-
२५ पद्यते ’ । किं कारणम् । उत्पत्तिसहभूता हि सा । स्वेनाभिधानेन
क्रियानिरपेक्षेणाभिसंबद्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते नित्यसंबद्धौ हि शब्दार्थाविति ।
‘ तदेतत् ’ सर्वथा सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति शकटायनमतं नोप-
पद्यते । तदनुपपत्तावस्मपक्षसिद्धिः कानिचिदाख्यातजानि नामानि कानि-
चिदनाख्यातजानीति । अथ शक्यते प्रत्यवस्थानुं प्रत्यवस्थायतामिति
२० पारसमाप्तो गार्ग्यपक्षः ॥ १३ ॥

१ प. यकारादि इतरस्माच्चतरस्माच्च शुद्धं च सकारादि वेति इतरं चेतरं; ट.
यकारादि इतरस्माच्च च शुद्धं च सकारादि चेति (इतरस्माच्च) इतरं चेतरं
रस्माच्च; ट. एतेः कारितं च यकारादि च. २ ग. ज. ‘तरस्याप्येतरं चार्धं’. ३ क.
२५ ख. प्र. झ. ट. ठ. मृचो°. ४ क. ख. घ. झ. अपि चासौ; ट. अपिचासौ°
अवश्यमसौ पाठः. ५ क. ख. घ. झ. ठ. वर्णभेदे; ट. वर्णभेदे° गां. ६ क. ख.
घ. झ. ट. ‘ख्यातजानि नामानीति. ७ ग. ज. ‘भूता सा हि. ८ ठ. मत्पक् स्थी°. ९ ठ. मत्पक् स्थी°. १० क. ख. ग. घ. ज. घ. झ. ट. अहो नास्ति; ट.
२५ ॥ १३ ॥ इति निरुक्त्या ० त्रयोदशः सप्तः । शाक°.

अथ षष्ठः पादः ।

यथो हि नु वा एतच्च त्रयं स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादे-
 शिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनु-
 पालम्भ एव भवति, यथो एतच्चः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं ५
 तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समानकर्मणां नामधेय-
 प्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको जीवनो
 भूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तो यथो एतच्चथा चापि प्रती-
 तार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः
 कृतोऽप्येकैकपादिका यथा व्रतेतिर्दमूना जाट्य आद्वारो १०
 जागरूको दर्विहोमीति यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभि-
 विचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगप-
 रीष्टिः प्रथमात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथमिष्पत्किमाधारश्चे-
 त्यथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैरथाप्येवं सर्वं एव
 दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्थान्तसंच- १५
 स्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः सैषा पुरु-
 षगर्हा न शास्त्रगर्हा इति यथो एतदपरस्मान्नावात्पूर्वस्य
 प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वाना-
 मपरस्मान्नावान्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा वि-
 ल्वादो लम्बचूडक इति विल्वं भरणाद्वा मेदनाद्वा ॥ १४ ॥ २०

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

शाकटायनपक्षेपेदानीमेतान्दोषान्प्रतिसमाधास्यामस्तदर्थमिदमारभ्यते
 'यथो हि नु वा एतत्' इति । यथेति वाक्योपादाने । यथा येन प्रका-
 रेण । उक्तोऽवधारणार्थः । व्याख्यातमेतत् 'अथाप्युक्तार एतस्मिन्ने- २५

१ उ. सत्यमुपा°. २ उ. नामधेयः प्र°. ३ उ. मूर्तिज°. ४ उ. त. द. 'तोऽप्ये-
 क'°. ५ उ. भवति°; त. भवति° त. द. क. ख. द. 'प्यन्येः ॥ ३ ॥ अप;°
 उ. त. 'प्यन्येः ॥ १८ ॥ अपा°. ७ क. ख. उ. त. गर्हः. ८ क. ख. उ. त.
 द. 'न शास्त्रगर्हा' इति नास्ति. ९ उ. त. चूडक; द. चूडक° उ. १० क.
 ख. द. ४; उ. त. १९. ११ उ. य. य. त. द. उ. 'इति पादः' नास्ति.
 १२ ग. 'प्यते ॥ १७ ॥ यथा°.

- कार्ये उत्तरेण' (निरु० १ । ५ इति) । येनैव प्रकारेण प्रसिद्धमाचार्य-
णाख्यातजत्वं प्रतिषिद्धं नाम्नस्तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुभाष्य समीकारिष्या-
मीति । हीत्यसूयायां ' कथं हि व्याकारिष्यति ' (निरु० १ । ५)
इति । नु इत्येव हेत्वपदेशे । वै इत्ययं यथेकपूर्वपक्षोपदेशार्थः । येनैव
५ प्रकारेणासमर्था हेतव उक्तास्तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुभाष्य प्रतिवक्तृधर्मेण
समीकारिष्यामः । यत्त्वयैतदुक्तम् । किमिति । ' तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ
प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम् ' इति । आह । तत्र किमिति । उच्यते ।
तदेतत्प्रत्युच्यत इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः । आह । केन प्रकारेण प्रत्युच्यत
इति । उच्यते । ' सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति ?
१० सर्वमेव प्रादेशिकं सर्वमेव क्रियाजं नाम । आह । ततः किमिति ॥
इत्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति । आह । कथम् । शृणु । प्रदेशवा-
चिनो धातूनुपेक्ष्य तदाश्रयौ स्वरसंस्कारौ यावद्रम्यमनुविधेयौ । विन्वी हि
लक्षणगतिः । नैप शब्दापराधो नाप्यस्माकम् । भक्त एवायैमपराधो
मन्दशिक्षितत्वाद्येनानुविधातुं स्वरसंस्कारौ विद्यमानावपि प्रदेशवाचिनि
१५ धातौ न शक्नोपि । स त्वं तावत्पुनः पुनः शिक्षस्वान्यद्वयाकरणं यावच्छक्ति-
स्तैवानुविधातुमिति । व्याकरणेऽप्यष्टधाभिन्ने लक्षणैकदेशो विक्षितः ।
कश्चित्सौत्रो विधिः^१ । कश्चित्शब्दचशब्दवाशब्दातिरिक्तभिर्व्या-
हारयोगविभागादिगम्यः । तद्यथा मतारन्तेष्वप्यभिन्नेषु कश्चित्काचिद्वि-
रुच्यते ते^२ च सर्व एव प्रयोगमिच्छता प्रयोगकाल उपसंहर्तव्या एवमिहा-
२० पि सर्वाण्येव लक्षणराष्ट्राण्यपेक्ष्यापि स्वरसंस्कारसिद्धय इति । स त्वं ताव-
च्छिक्षस्वानिर्विण्णो यावदखिलशब्दानां स्वरसंस्कारानुविधातुमुपजोतं
सामर्थ्यमिति ।

- १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. यथैतदुक्तं; च. यथैतदेव. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
केन पुनः प्र. ३ ग. सत्यमुपा. नु. ४ क. ख. घ. झ. ट. 'चिन आख्या-
२५ तानुत्वे'; च. 'चिनः धातून्पाठः । आख्यातानुत्वे'; ट. 'चिन आख्यातानु' नो
धातू. ५ घ. ट. 'वायं त्वं अप'; ठ. 'वायं त्वा'. ६ घ. ट. 'पुनः' सङ्ख्येव.
७ ग. ज. 'किस्तावानुविधा'. ८ क. ख. घ. झ. लक्षणैकदेशे; ग. ज. लक्षणैक-
देशे; ट. लक्षणैकदेशे. ९ क. ख. धातुः; घ. धाविधितुः; झ. धाविधातुः; ट. धावि-
धिः तुः. १० क. ख. 'रिकाध्याहारविभा'; ग. ज. 'रिकाव्याहारयोगविभा'; घ. झ.
ट. ठ. 'ताध्याहार'. ११ घ. ट. 'ते' नास्ति. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'पेक्षा-
प्यखिलस्वर'; ग. ज. अखिलसंस्कारसिद्धयेभित्तरसंस्कारे वा; च. 'अखिलस्वर-
३२ संस्कार इति पाठः । स्वरसंस्कार'. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. उपज्ञातं.

‘यथो एतत्’ यत्पुनरेतदुक्तं यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं
 तथाचक्षीरनित्यनेकेषामेकक्रियायोगादेकनामता प्रसज्येतेत्यत्र ब्रूमः ।
 न हि प्रसज्येते । त्वमपि पश्यसि वयमपि च ‘पश्यामः समानकर्मणां’
 तुल्यकर्मणामपि सतां कर्मकृत—‘नामधेयप्रतिलम्भमेकपां नैकेषां यथा
 तक्षा परिव्राजको जीवनो भूमिज’ इति । तक्षन्कश्चित्तक्षेत्युच्यते । अन्यस्तक्ष- ५
 ञ्मपि न तक्षेत्युच्यते । आह । कोऽत्र हेतुरिति । शृणु । लोकमेव पृच्छ
 तमेवोपालम्भस्व न मयैव नियमः कृत इति । अथ च तद्यथा समानमीह-
 मानानां कश्चिदेवार्थेन संयुज्यते कश्चिन् । न चेदानीमेकोऽर्थेन संयुज्यत
 इत्यन्यैरपि संयुक्तव्यमेकेन वा लब्धमित्यन्यैरपि लब्धव्यम् । स्वभावतो
 हि शब्दानां क्रियाजत्वैऽपि सति कांचिदेव क्रियामह्नीकृत्यावस्थितिर्भव- १०
 तीति । अथवा क्रियातिशयकृतो नियमः स्यात् । यो हि यदतिशयेन
 करोति तस्यानेकक्रियावत्त्वेऽपि सति तद्वेतुक एव नामधेयप्रतिलम्भो
 भवति । अयं समाधिः । अथवा न ब्रूमो यो यत्र यदा च तर्क्षति

१ घ. ट. यथा एव तत्. २ घ. झ. ठ. ‘नरुक्तं; द. ‘नरुक्तं’ रेतदुक्तं सर्वं पाठः.
 ३ ग. च. ज. ‘यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्’ नास्ति. ४ ठ. प्रसज्येते. ५ ठ. प्रसज्येते. १५
 ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. कर्मकृतां. ७ क. ख. ग. च. ज. ‘पालम्भस्व; ठ.
 तमेवोपालम्भस्व. ८ क. ख. कश्चिन्न वेदादीनाम्, एकोऽर्थेन संयुज्यत इति अन्यैरपि
 संयुक्तः, सत्यमेकेन चालब्धम् । स्वभा°; ग. ज. कश्चिन्न वेदानामेकोऽर्थेन संयुक्त
 इति अन्यैरपि संयुक्तः सत्यमेकेन चालब्धं स्वभा°; घ. कश्चिन्न वेदानी एकोऽर्थेन
 संयुज्यत इति अन्यैरपि संयुक्तं सत्यमेकेन वा लब्धं । स्वभा°; झ. कश्चिन्न वेदानी २०
 एकोऽर्थेन संयुज्यत इति अन्यैरपि संयुक्तं सत्यमेकेन वा लब्धं स्वभा°; ट. कश्चिन्न वेदा-
 नी (वेदादीनां पाठः) एकोऽर्थेन संयुज्यत इति अन्यैरपि संयुक्तः सत्यमेकेन वा
 लब्धं ‘न वेदानी एकार्थेन संयुक्त इत्यन्यैरपि संयुक्तव्यं । एकेन वा लब्धं अन्यैरपि
 लब्धव्यं’ इति वा पाठः; च. कश्चिन्न वेदादीनामेकोऽर्थेन संयुज्यत इति अन्यैरपि
 मेकेन वा लब्धं । न च वेदानी एकोऽर्थेन संयुक्त इत्यन्यैरपि संयुक्तव्यं एकेन २५
 वा लब्धं न्यैरपि लब्धव्यं । इति पाठः शुद्धः; ठ. कश्चिन्नवेदानीमेकोऽर्थेन संयुक्त
 इति अन्यैरपि संयुक्तव्यं एकेन वा लब्धमन्यैरपि लब्धव्यं वेदानीमेकोऽर्थेन संयुज्यत
 इति अन्यैरपि संयुक्तं सत्यमेकेन वा लब्धव्यत इति अन्यैरपि लब्धं स्वभा°. १ ठ.
 भवतीति. १० ग. ज. चक्षति.

स एव तक्षेति । किं तर्हि । यो यदा यत्र तक्षा भवति स एव तक्षति । तदेतल्लक्षणमनियतं काममन्येष्वप्यस्तु । कदाचित्कचित्तेषामप्यन्याः क्रिया नियततराः सन्ति यद्देतुको नामधेयप्रतिलम्भ इति । तेषां तु तैक्षानियमत-
स्तक्षतीति विशेषः । जीवन इक्षुरस्तः शाकजातिर्वा । भूमिजोऽङ्गारको
वृक्षो वा ।

‘ एतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः ’ । आह । कतमः । ‘ यावद्भिर्भावैः संप्रयु-
ज्येत तावद्ब्रह्मो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् ’ [निरु० १ । १२] इत्येषः ।
पश्यामोऽनेकक्रियायुक्तानामप्येकक्रियाकारितो नामधेयप्रतिलम्भः । तथा ।
तक्षा परिव्राजक इत्येतान्येवोदाहरणानि । तक्षा ह्यन्यान्यपि कर्माणि
१० करोति । न पुनस्तस्य तत्त्वतो नामधेयप्रतिलम्भोऽस्ति । तत्र यदुक्तमेक-
स्यानेकक्रियायोगादनेकनामता प्रसज्येतेत्येतदयुक्तम् । न हि प्रसज्येत ।
यदि चोक्तमनेकेषामेकनामतैकस्य चानेकनामता प्राप्नोति ततश्च व्यवहा-
राप्रसिद्धिरिति न हि तदुभयमस्ति । अनेकेषामेकक्रियायोगेऽपि हि सत्ये-
कस्य चानेकक्रियायोगेऽपि हि सति व्यवस्थित एव शब्दनियमः स्वभावत
१५ एव लोके । तस्मान्न व्यवहाराप्रसिद्धिदोषोऽस्ति । तत्र यदुक्तं व्यवहाराप्र-
सिद्धिदोषप्रसङ्गान्न सर्वाण्यख्यातजानि नामानीत्येतदयुक्तम् ।

‘ यथो एतत् ’ यत्पुनरेतदुक्तं ‘ यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथे-
नान्याचक्षीरन्निति ’ अत्र ब्रूमः । शब्दस्वाभाव्यमेतद्यन्न तथा सर्वाण्य-
ख्यायन्ते यथा यथा प्रतीतार्थानि भवन्ति । न तत्राहमपराधे भवतो
२० नापि शास्त्रम् । यथावस्थितानां हि शब्दानामन्याख्यानमात्रमेव क्रियते ।
नाहं शब्दानां कर्ता । य एषां प्रयोक्तारस्तानि पाठमस्य । निराकुरु या यदि
शक्नोति ।

१ क. ख. ग. ज. प. झ. ट. तक्षेति. २ उ. ‘ कदाचित् ’ नास्ति. ३ प.
झ. ट. लक्षणानियतः; उ तक्षानियतः. ४ घ. झ. ट. संप्रयुज्येत. ५ घ. ‘ स्याद्भि-
१५ र्वेषः.....क्रियाकारितो नामधेयप्रतिलम्भः ’ नास्ति. ६ ट. क्रियाकृतो नाम. ७ ट.
पुनस्तत्र तत्त्वतो. ८ ट. प्रसज्येत. ९ ट. यथोक्त. १० प. झ. ठ. ड. चानेक.
११ ग. घ. ज. ‘ यदुक्तमिति. १२ प. झ. ट. ‘ एतत् ’ नास्ति. १३ क. ख.
१८ प. झ. ठ. ड. ‘ स्थानेवोदाहरणम्.

आह । कस्मात्पुनः कानिचिदाख्यायन्ते लोके । तदभिधानस्वाभाव्य-
मेव । कानिचिदप्रतीतार्थानि कानिचिदप्रतीतार्थानि । तान्यपि शास्त्रेण
प्रतीतार्थान्येव कर्तव्यानि । एतदेव शास्त्रस्य शास्त्रार्थत्वम् । यदप्रतीतार्था-
न्यपि प्रकृत्यादिना ' प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति ' आख्यायन्त
एव कानिचित्कानिचिच्छास्त्रेण प्रतीतानि क्रियन्ते । रूढ्यनुविधायित्वाह-
क्षणशास्त्रस्य गुणतस्तेषु लक्षणम् । अपि च । ' सन्ति ' एव अल्पम-
योगाः प्रतीतार्थक्रिया अपि केचिच्छास्त्रान्ताः शब्दा ' ऐकैपदिकाः '
एकप्रदप्रकरणान्तर्वर्तिनस्तद्वर्माणः । तत् ' यथा व्रततिर्दमूना जाय्य
आट्णारो जागरूको दर्विहोमीति ' । व्रततिर्ब्रान्तेः ।
प्रतीतार्थक्रियाणां चट्टी । दमूना दममना वेत्येवमिति । अग्निरतिथिर्वा । १०
नाम्नामुदाहरणानि जाय्यः जटावान् । आट्णारः अटनशीलः । जाग-
रूकः जागरणशीलः । दर्विहोमी दर्व्या जुहोतीति ।
एवं प्रतीतार्थान्यपीति^१ शाकटायनाभिप्रायः । तत्र यदुक्तं न सर्वाण्याख्या-
तजानि नामानीत्येतदयुक्तम् ।

' यथो एतत् ' यत्पुनरेतदुक्तं ' निष्पन्नेऽभिब्याहारेऽभिविचारयन्तीति ' ११
अत्र ब्रूमः । युक्तं ते कुर्वन्ति । ' भवति हि निष्पन्नेऽभिब्याहारे योगप-
रीष्टिः ' । योगपरीष्टिर्नाम योगस्य परीक्षणम् ।
निष्पत्त्यनन्तरं वस्तु कथं चातुत्यन्नः सन्नभिधानयोगः परीक्ष्येत ।
नो नाम्ना व्यवहारः तत्र यदुक्तं ' प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथ-
यिष्यत्किमाधारश्चेति ' । न वयमेवं ब्रूमः प्रथितेयं २०
केनचिदतः पृथिवीयमिति । आह । कथमियमप्रथिता सती पृथिवीत्वमपेति ।
उच्यते । ' अर्थं वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः ' । दृश्यमाना हीयं
पृथिवी । तस्माद्यद्यप्यप्रथिता कैश्चिदन्यैस्तथं पीयं
पृथुत्वदर्शनात्पृथिवी पृथुदर्शनक्रियायोगात्पृथिव्येव । तत्र यदुक्तं ' कं
एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेति ' एतदयुक्तम् । २५

१ क. ख. झ. शास्त्रत्वं. २ च. प्रकृत्यादीनि; झ. प्रकृत्यादीनिः. ३ च. एक.
४ च. 'मादिः. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'होमीति. ६ क. ख. ग. च. ज. प.
झ. ट. 'इति' नास्ति ७ ग. ज. 'युक्तं ते कुर्वन्ति' नास्ति ८ च. 'परीष्टिः.
९ ग. घ. झ. ट. ठ. कथं वातु'. १० ग. ज. प. झ. ट. ठ. परीक्षेन ११ च.
'अथ वै' नास्ति.

अन्यथापि हि धात्वर्थ उपपद्यत एव । तत्रैवं सति यथा न विरोत्स्यते
तथा निर्वक्ष्यामः । तस्मादविरुद्धः शाकटायनाभिप्रायः ।

‘अपि’ च यदि दृष्टव्यस्याः पृथुल्ये वयमुपालभ्यामहे ननु ‘एवं’
सति ‘सर्व एव दृष्टप्रवादा उपलभ्यन्ते’ न केवल-

५ दृष्टप्रवादे नोपालम्भार्हता महमेव । यो यदृष्ट्वा ब्रवीति स तत्र दोष एव ।
तथा सति दृष्टहानं प्रसज्येत । अनिष्टं चैतत् ।
तस्मात्पृथुदर्शनात्पृथिवीत्युपपद्यते ।

‘यथो ण्तत्’ यत्पुनरेतदुक्तं ‘पदेभ्यः पदेतरार्थान्संचस्कारेति’
अत्र ब्रूमः । ‘योऽनन्विते’ शब्देनानभिधेये

१० अनेकैर्धातुभिर्ना- ‘अर्थे’ अननुगतमसंबद्धं ‘संचस्कार स
चो व्युत्पत्तौ न कोऽपि तेन’ असमञ्जसेनासंबद्धेन संस्कारेण ‘यद्वा’ ‘मह-
दोषः’ गीयो न पुनराचार्यो योऽनुगमस्य धातुभिरनेकैरे-
काभिधानगतानर्थान्स्ततः संचस्कार नैव मौढ्येन ।

‘सैपा’ तदभिप्रायापरिज्ञानात् ‘पुरुषगर्हा’ । पुरुषो हि कश्चिदशिक्षितत्वादे-
१५ कधातुजमपि न जानाति किमुत बहुधातुजम् । अपि च सन्ति
लोकै तादृशाः पुरुषा ये कारकहारकादीन्यपि प्रकटकियाणि सन्ति
कृतमेभ्यो धातुस्य एतान्यभिनिर्णयन्त इति न जानते । एष पुरुषदोषो
न शास्त्रदोषो यदनुगमयितुं धातुशब्दैरर्थो न शक्यते । तत्र यदुक्तं
‘अनन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतरार्थान्संचस्कार शाकटायनः’
२० इति तदनुक्तम् । अनुगत एवार्थे संचस्कार शाकटायनः । सन्तमेव ह्यर्थ-
माययति गमयतीति सत्यम् । तस्मादुपपद्यत एव शाकटायनमतम् ।

अपि च त्रिदशच्युत्पत्तिर्भेदेष्वपि दृश्यते । यथा चै लक्ष्यं तथा
चै लक्षणं प्रवर्तितुमर्हति । इतरथा हि कस्यै तल्लक्षणं स्यात् । ‘यदसर्प-

- १ क. स. ‘प्रत्यः ॥ ३ ॥ अपि’ २ ग. ‘भ्यामहे । १८ । ननु’ ३ च.
२५ उपलभ्यन्ते. ४ ठ. प्रसज्येत. ५ क. स. घ. झ. ट. ठ. ‘त्युच्यते. ६ घ. झ.
ट. ठ. ‘एतत्’ नास्ति. ७ घ. झ. ट. पदेभ्यः पदेभ्यः पदे’ ८ घ. झ.
ट. ठ. ‘निर्णयन्ते. ९ क. स. ग. ज. ‘अनन्विते’ तदनुक्तम्’ नास्ति. १० ग.
व्यूदिश’ ११ क. स. घ. झ. ट. ठ. ‘च.’ नास्ति. १२ च. लक्षणः. १३ घ.

तत्सर्पिः । [तै० सं० २ । ३ । १०] इति मन्त्रः । यन्नवमैतन्न-
वनीतमभवत् । [तै० सं० २ । ३ । १०]

तादृशव्युत्पत्तौ ब्राह्मणोः इति मन्त्रः । अपि च ब्राह्मणेनाप्यने-
दाहरणम् । कथातुज्ञान्येव कृत्वा निरुच्यन्ते तत्र

मन्त्राभिधानानि यत्परिज्ञाने च फलमुपपद्यते । आह । ' तदेतद्वेद-
क्षरं हृदयमिति ह इत्येकमक्षरमभिहरत्यस्मै स्वाधान्ये च य एवं वेद द-

इत्येकमक्षरं ददन्यस्मै स्वाधान्ये च य एवं वेद यैमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं
लोकं य एवं वेद ' [श० ब्रा० १४ । ८ । ४ । १ वृ० उ०

५ । ३ । १] इति । एवं हरतेर्ददातेरेतेर्हृदयशब्दः । तदर्थफल्योपप्रदर्शनार्थं

ब्राह्मणे चैत्रं निरुक्तः । तच्च नः परं प्रमाणम् । तस्माच्छाकटायनस्तदनुदृश्य-
सम्यगेव कृतवान्यदनेकैर्धातुभिर्येकमभिधानं निरुक्तवानिति ॥

' यथो एतत् ' यत्पुनरेतदुक्तं ' अपरस्माद्वावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोप-
पद्यत इति ' अत्र ब्रूमः । ' पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानां

पश्चात्कालीनेन भावेन नामधेयप्रतिलम्भः ' अपरकालीनादपि सतो भा-
वात् केपांचित् । तत् ' यथा विल्वादो लम्बचूडक

इति ' । पश्चात्कालीनयापि चूडालम्बनक्रियया भवि-
ष्यता योगेन विल्वादनक्रियया च पूर्वोत्पन्नस्य

सत्त्वस्य नामधेयप्रतिलम्भं उपपद्यमानो दृष्टः । क चान्यत्र ' नोपपद्यते ।
तत्र यदुक्तं ' अपरस्माद्वावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति ' तदनैकान्ति-

कत्वादयुक्तम् । उपपद्यत एव हि केपांचिदिति ।

' विल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा ' । भृतं हि तद्वदिति बीजानाम् । विभर्ति
वा दुर्भिक्षादौ भक्ष्यमाणं जनम् । भेदनाद्वा । भिद्यते हि तदवस्थं भक्ष-

णायेति ।
आह । किमिदमतिबहिर्ध्वं किमपि पूर्वोत्तरपक्षसंबन्धं नामाख्यातजत्वमाधि-

१ क. स. उ. यन्नवमैतन्नव°. २ च. तदेतद्वक्षरं. ३ ग. च. ज. यमिदमित्ये°. ४ २५
क. स. प. स. उ. ठ. °फलोपदर्शः°. ५ क. स. ग. ज. ब्राह्मणेनैव°. ६ प. स. उ.
ठ. ' एतत् ' नास्ति. ७ क. स. प. स. ठ. अपरस्मादपि; उ. अपरस्माद् °कालिना
पाठः. ८ ग. च. ज. लम्बचूडक°. ९ ग. च. ज. सत्त्वनामधे°. १० प. स.
उ. ठ. ' न ' नास्ति. ११ च. ' विल्वेच कि'.

नाम्नामाख्यातज-
त्वमधिकृत्य किंहेतु-
कोऽयं वादः

कृत्योक्तमिति । उच्यते । शिष्यबुद्धिबुद्धयर्थमेतदु-
क्तम् । कथं नाम व्युत्पन्नबुद्धिः शिष्योऽप्रतिबु-
ध्यमानः सर्वतोमुखानेव लौकिकवैदिकाञ्छन्दा-
निर्ब्रूयादिति । सर्वाण्येव हि व्याकरणानि निरु-

क्तानि च वेदाङ्गत्वाविशेषात्प्रमाणानि । तेषामिदं फलित्वं साध्वित्येतदशक्यं
वेक्तुमिति ॥ १४ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ पद्याप्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पञ्चमः पादः ।

१ अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्र-
तियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तादृशं विद्यास्थानं
व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकं च यदि मन्त्रार्थ-
प्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्त-
१५ देतेनोपेक्षितव्यं नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भव-
न्त्यथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते । उरु प्रथम्वेति
प्रथयति । प्रोहाणीति प्रोह्यतथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति ।
ओपधे त्रायस्वैनं स्वधिते मेनं हिंसीरित्याह हिंसन्नथापि
विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति । एकं एव रुद्रोऽवतस्थे न
२० द्वितीयः । असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।
अशङ्कुरिन्द्र जज्ञिषे शतं सेना अजयत्ताकामिन्द्र इत्यथापि
जानन्तं संप्रेष्यत्यग्ने समिध्यमानायानुब्रूहीत्यथाप्याहा-
दितिः सर्वमिति । अदितिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्षमिति । तदु-
परिष्ठाद्याख्यास्यामोऽथाप्यविस्पष्टार्था भवन्त्यभ्यग्याहृदिम-
२५ आरयायि काणुकेति ॥ १५ ॥

१ क. 'वतिबुध्यमानः; ग. ज. न प्रतिबुध्यमानः; ख. न प्रतिबुध्यमानः-

२ क. स तदुक्तमिति; घ. ट. वदुक्तमिति; झ. तदुक्तमिति. ३ क. स. ४; घ.

झ. ट. ठ. ध. ज. अहो नास्ति. ४ ग. ख. ज. निरुक्तस्य पद्या; ५. निरुक्तव्या-

ख्यायां पद्याप्यायचतुः. ५ क. स. छ. त. द. 'केत्यर्थः'.

‘अधापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते’ । एवं नामाख्यातो-
पसर्गनिपातानां प्रविभागेनावस्थितानामेतस्माद्लक्षणं परिज्ञायते । ‘अधापी-

दमन्तरेण’ । अथशब्दोऽधिकारार्थे द्वितीयं
मन्त्रार्थवधारणं शास्त्रारम्भप्रयोजनमधिकरोतीति^१ । अपीति, संभा-
निरुक्तादेव वने । अपि पदेषु विभागेनावस्थितेषु लोके वेदे
वापि मन्त्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु यः समस्तार्थ-

स्तस्मिन्प्रत्ययो विशेषवधारणं न विद्यते नास्तीत्यर्थः । अपीदं शास्त्रमन्त-
रेण पदार्थं प्रत्ययो नास्ति । अपि वाक्यार्थे इत्यभिप्रायः । आह । कः पुनः
पदार्थवाक्यार्थयोर्विशेष इति । उच्यते । साकाङ्क्षः पदार्थो निराकाङ्क्षो
वाक्यार्थः । तद्यथा गौरित्युक्ते किमित्वाकाङ्क्षा

पदार्थवाक्यार्थ- भवति ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति ।
लक्षणम् तथैव गच्छतीत्युक्ते क इति साकाङ्क्षं भवति
तथा गौरित्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति । अथेदानीं

गौरिगच्छतीति^२ यत्रौर्वाहदोहादिभ्यो व्यावृत्त्य गमनेऽवतिष्ठते गमनं चान्येभ्यो
व्यावृत्त्य गम्येवावतिष्ठत एव वाक्यार्थः । स एव प्रकरणविरोधी
वाक्यार्थः पदार्थं नियमेन लक्षयति । पदार्थश्च पदलक्षणम् । पदार्थसं-
नियोगेन हि व्याकरणे पदानां प्रकृतिप्रत्ययौदीनि लक्षणानि व्यादिश्यन्ते ।

यत एवमतः ‘अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः’ । अर्थम-
प्रतियतोऽप्रतिपद्यमानस्यानवधृतार्थस्येत्यर्थः ।

स्वरसंस्कारावधा- नात्यन्तं नैकान्तेन । एकान्तं नाम निश्चयः । निश्च-
रणमर्थज्ञानादेव येनेत्यर्थः । किम् । स्वरसंस्कारोद्देशः । स्वरोद्देशश्च
संस्कारोद्देशश्च । स्वरावधारणं संस्कारावधारणं

च नास्तीति वाक्यशेषः । किं कारणम् । न ह्यनवधृतार्थः स्वरसंस्काराव-
धारयितुं शक्नुयात् । अर्थवशेन हि स्वरसंस्कारावतिष्ठेते । ‘तदिदं’

१ ग. ज. ‘इति’ नास्ति. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. न भवतीत्यर्थः. ३ घ. २५
झ. ट. ठ. यथा. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘गच्छतीत्युक्ते गौ’. ५ घ. झ. ट.
ठ. प्रकरणविरोधी; च. प्रकरणाविशेषेण. ६ ग. ज. घ. झ. ट. ठ. पदार्थ-
निय. ७ ग. घ. ज. घ. झ. ट. ‘संनियोगेन. ८ च. ‘हि तेषां लक्षणे पदा’.
९ घ. ट. ‘यादीति लक्षणादीनि व्या’. १० च ‘अर्थमप्रतियतः’ नास्ति ११ ग. ज.
‘स्वरावधारणार्थस्ये’. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. नैकान्तेन; ग. ज. नैकान्ते च. ३०

व्याकरणमपूर्णं या-
वत्स्वरसंस्कारौ नाव-
धार्येते.

एवं कृत्वा निरुक्तशास्त्रं ' विद्यास्थानं ' एतदधी-
नत्वादर्थपरिज्ञानस्य । अर्थवशागत्वाच्च स्वरसंस्का-
रयोरिदं ' व्याकरणस्य कात्स्न्यं ' कृत्स्नभावं
करोतीति वाक्यशेषः । व्याकरणे हि स्वरसं-
स्कारौ चिन्त्येते । तस्मादपरिसमाप्तमेव तावद्व्याः

करणं यावन्निरुक्तं नाधिगतमिति । न ह्यनैरुक्तोऽर्थमवधारयितुमलं नानवधृ-
तार्थः स्वरसंस्कारतत्त्वं विजानीयादिति । आह । ननु व्याकरणस्य कात्स्न्यं-
मेतत्करोतीत्युच्यमने तच्छेषभूतमेवैतदुणादिवत् । ततश्च विद्यास्थानत्वमस्य
विरुध्यत इति । नेत्युच्यते । ' स्वार्थसाधकं च ' । स्वार्थाजहद्वृत्त्या होतदनुपैङ्गवतो

१० व्याकरणे कृत्स्नतां करोति यथा लोके स्वार्थमपरिहोय कश्चित्परानुग्रहं करो-
लेवम् । यत्पुनरेतदुक्तमुणादिवदिति । ते हि तत्रा-
निरुक्तं स्वतन्त्रं न्तर्भूता एव । ' उणादयो बहुलम् (पा०
शास्त्रं विद्यास्थानं च ३ । ३ । १) ' इत्युक्तं न पुनर्निवण्टवो बहु-
लमिति । तस्मात्स्वतन्त्रमेवेदं विद्यास्थानमर्थनिर्व-
१५ चनम् । व्याकरणं तु लक्षणप्रधानमिति विशेषः ।

आह । ' यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाय ' एतदारभ्यते हन्त तद्धेतदेवमर्थमार-
भ्यमाणं ' अनर्थकं ' एव भवतीति । आह । क एवमाहेति । उच्यते ।
' कौत्सः ' । किं कारणम् । ' अनर्थका हि मन्त्राः ' । न हि मन्त्राणा-

२० मन्त्रा अनर्थका मर्थोऽस्ति वाच्यवाचकत्वेन । तदर्थनिर्वचनाया-
इति कौत्सः रभ्यमाणमिदमप्यनर्थकमेव भवति । तस्मान्ना-
रब्धव्यमित्येव कौत्सो मन्यते । ' तत् ' एतदे-
वमुच्यमानं कौत्सेनानेन नैरुक्तेन ' उपेक्षितव्यम् ' । उपगम्य ' वेदं
शास्त्रं चेक्षितव्यं किमसौ सत्यमाचष्टे वृधेति वा परीक्ष्यम् । अर्थवत्त्वे
२५ मन्त्राणां यद्धेतुज्ञानं वक्ष्यमाणं तदुपगम्यार्थवत्त्वं मन्त्राणामीक्षितव्यमिति
केचिदाहुः ।

कया पुनरुपपत्त्या कौत्सो मन्त्राणामानर्थक्यमाहेति । उच्यते । ' निप-

१ क. ख. घ. झ. ङ. ठ. व्याकरणेन हि. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'रोती-

त्युक्ते. ३ घ. झ. ट. ठ. 'षट्पात्. ४ क. ख. घ. झ. ट. ट. व्याकरणस्य इत्त-

२० तां. ५ ग. च. ज. 'हान्य; घ. झ. ट. 'सार्थं परिश्रव्य. ६ घ. च. 'वेदं.

तवाचोयुक्तयोऽनियतानुपूर्व्या भवन्ति' इति ।
 मन्त्रानर्थक्ये कारणानि नियतवाचोयुक्तयोऽनिरुद्धवाचोयुक्तयः । अभि-
 धाननियता हि ते भवन्ति । अग्न आ याहि
 वीतये [ऋ० ६ । १६ । १०] इति मन्त्रे न पुनर्विभावसो आगच्छ
 पानयेति । नियतानुपूर्व्या । नियतनिष्ठानुपूर्वा
 नियतवाचोयुक्तित्वं पदप्रयोगस्य । तद्यथा । 'अग्न आ याहि' इति
 नियतानुपूर्व्यत्वं च नै पुनर्भवति 'आयाह्यग्ने' इति । इह लोकेऽ-
 र्थवतां शब्दानामनियमेन पर्यायवचनता दृष्टा
 गवादिप्रमेमे । तथा न पौर्वापर्यं दृष्टम् । तद्यथा । गोणीमम्याज गार्मे-
 म्याज । आहर पात्रं पात्रमाहरोति । न च तथा मन्त्रेषु । ते' वयमर्थ- १०
 वच्छब्दवैयर्थ्यापत्त्यामोऽनर्थका मन्त्रा इति ।

अधाप्ययमग्नौ हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह । क्तम इति ।
 उच्यते । 'ब्राह्मणेन' हेते 'रूपसंपन्ना' अपि सन्तो 'विधीयन्ते'
 मन्त्राणां ब्राह्मणकृतो एव । रूपं नाम लिङ्गं तेन संपन्ना लिङ्गसंयुक्ता
 इत्यर्थः । प्रकटलिङ्गा अपि सन्तस्तद्विवक्षितं १५
 विनियोगः कृत्वा कर्मसु विधीयन्त एव । यदि हेतेऽर्थवन्तोऽ-
 भविष्यन्स्वेनैव लिङ्गेन स्वमात्मानमेते विनियोक्तुं समर्था इति कृत्वा न
 ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्यधास्यन्त । विहिताश्च । तद्यथा । 'उरु प्रथ-
 स्वेति' [श० ब्रा० १ । १ । ६ । ८] प्रथनलिङ्गो मन्त्रो विहितः
 प्रथनकर्मणि । तथा च । 'उरुप्रथं उरु प्रथस्योरु ते' यज्ञपांतिः प्रथ- २०
 ताम्' [य० वा० सं० १ । २२] । यजुरेदम् । पुरोडाशं प्रत्युच्यते ।
 पुरोडाश त्वं विस्तीर्यप्रथनः सन्विस्तारयात्मानम् । ते तव यज्ञपतिश्चायं
 यजमानः प्रजापशुहिरण्यादिभिश्चोरु प्रथतां विस्तीर्यतामिति । तथा ।
 'प्रोहाणीति प्रोहति' इति ब्राह्मणं द्रोणकण्ड्याप्रोहणविधायि । 'इदमहमात्मा-
 नमेवं प्राञ्चं प्रोहामि तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति । तेजोर्धं ब्रह्मवर्चसार्थं २५
 चात्मानं प्रोहामि प्राञ्चं प्रेरयामीति । प्रोहाणीति प्रोहति' इति प्रोहणलिङ्गो

१ ष. निरुक्ता वा०. २ ग. ज. निरुक्तामिति शं०; प. 'निष्ठानुपूर्व्यापदप्रयो-
 गस्य; म. 'निष्ठानुपूर्व्यापदप्रयोगस्य; ट. 'निष्ठानुपूर्व्यापदप्रयोगस्य' ये; ठ. निरु-
 तानुपूर्व्या. ३ ठ. पुनर्न भ०. ४ प. द. ट. गोमम्याज. ५ क. ए. प. म. ट. ठ.
 तजोऽर्थव. ६ ठ. हेते त्वर्थ. ७ ग. ष. ज. तथा च ॥ २० ॥ उरु. ८ ष.
 'हात इत्यु'. ९ क. ए. ग. ज. इति नास्ति.

विहितः प्रोहणकर्मणि । तस्मादिह संपन्नविधानात्पश्यामो ब्राह्मणेनानर्थकत्व-
रूपमेव सन्तं विनियुक्तम् । एवं सति मन्त्रं पुनर्विदध-
द्ब्राह्मणमर्थवदनर्थका हि^१ मन्त्राः । न ह्यर्थवन्तः सन्तो दासवद्ब्राह्मणेन विधी-
येरन् । विहिताश्च । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति पश्यामः । अपि च
५ ब्राह्मणस्यानर्थकत्वाभ्युपगमे देशकालकर्तृदक्षिणादि कर्माङ्गभूतं कुत
उपलभ्येत । तथा च ब्राह्मणस्यानर्थक्येऽभ्युपगम्यमाने वेदैक-
देशस्यात्यन्तमेवानर्थकत्वमभ्युपगतं स्यात् । न हि ब्राह्मणस्य

विधिस्तुल्यत्वादृतेऽर्थवत्तास्ति । मन्त्राणां पुनर्वाच्य-
वाचकत्वेनानर्थकानामपि सतां विनियोगमात्रेणा-
र्थवत्ता स्यादेव । तस्मात्काममनर्थका मन्त्रा वाच्य-
वाचकत्वेन सन्तो विनियोगमात्रेणैवार्थवन्तो विधे-
यत्वात् । विधायकत्वाच्च ब्राह्मणमर्थवदस्त्विति ।

‘अथापि’ अयमपरो हेतुरनर्थकत्वे मन्त्राणाम् । आह । कतम

१५ मन्त्रा अनुपपन्नार्थाः इति । उच्यते । ‘अनुपपन्नार्था’ ह्येते
‘भवन्ति’ । य एतेष्वर्थो लभ्यतेऽयमेवार्थः

स्यादिति नासावुपपद्यते । तद्यथा । ‘ओषधे त्रायस्वैनम् । [य० वा०

५ । ४२ । तै० सं० १ । ३ । ५] इत्याह । न चोपधिरात्मानमपि

त्रातुं समर्था किमुत वृक्षम् । तथा । ‘स्वधिते मैन’ हि^२ सीः [य० सं०

वा० सं० ५ । ४२ । तै० सं० १ । ३ । ५] इत्याहामनैव ‘हिसन्’ ।

१० को हि नमैवमुक्त्वा स्वयमेव हिंस्यात् । हिनस्ति च । लोके यान्येवंवि-
धानि वाक्यान्युन्मत्तप्रभृतीनां तान्यनर्थकानीत्युच्यन्ते । तथैवेमानि ।
तस्मादिमान्यप्यनर्थकानीत्युपपद्यते ।

‘अथापि’ अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह । कतम इति ।

- १ क. ख. घ. झ. ट ठ सन्तं मन्त्रं विनि^०. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘हि’
नस्ति. ३ घ. झ. ट. ठ. ‘नर्थक्याभ्युपगमे; च. ‘नर्थक्याभ्युपगमने. ४ ग. ज.
उपलभ्यते. ५ ग. ज. ‘च’ नास्ति. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘देशस्य मन्त्र-
स्यात्प्रन्त’; च. ‘देशस्य ब्राह्मणस्यस्यात्यन्त’^०. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
‘अपि’ नास्ति. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ‘एव’ नास्ति. ९ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. एतमात्र काम^०. १० क. ख. घ. झ. ट. ‘यमेवेवार्थः. ११ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. किं पुनर्वृत्तं. १२ घ. झ. ट. ‘कतमः’ नास्ति .

उच्यते । ' विप्रतिपिद्धार्या भवन्ति ' इति ।

विप्रतिपिद्धार्याश्च अन्यस्यान्येन विरुद्धार्थेन प्रतिपेधोऽन्यस्य चान्येन

विप्रतिपेध इतरेतरव्याघात इत्यर्थः । तत्राद्या ।

१ ' एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः ' ' असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा

विप्रतिपिद्धार्यत्वं अधि भूम्याम् ' [य० घा० सं० १६।५४] ५

स्योदाहरणानि " अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे [ऋ० सं० १० ।

१३३ । २] ' शतं सेनां अजयत्साकमिन्द्रः '

[ऋ० सं० १० । १०३ । १] इत्येतान्युदाहरणानि ।

१० ' एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयो रणे निघ्नपृतनासु शत्रून् । संसृज्य

विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ्जनान्संचुकोचान्तकाले ॥ एक एवा-

वतस्थे रुद्रः स्थितवान् रणाय रणार्थं नान्यो द्वितीयः कश्चिदस्ति ।

इति रुद्रबहुत्वप्रतिपेधः । कथमवतस्थे । निश्चयेन घ्नन् पृतनासु स्पर्धनायेषु

संग्रामेषु । किं निघ्नन् । शत्रून् । किञ्च स एकः संसृज्य सृष्ट्वा विश्वा

विश्वानि भुवनानि गोप्ता रक्षिता । सृष्ट्वा च सर्गकाले पालयित्वा च

स्थितिकाले प्रत्यङ् सर्गप्रातिलोभ्येन जनान्संचुकोच संकोचयत्यन्तकाले १५

प्रलयकाले । य एवंगुणयुक्तो रुद्रस्तं वयं स्तुर्मः ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव

धनानि तन्मासि ? [य० घा० सं० १६ । ५४] ॥ एषा शतरुद्रियेऽ-

नुष्टम् । तेन चामित्रचयनेऽर्कपर्णेनाजाक्षीरमिश्रा गवेधुकाः सक्तवो ह्यन्त

उत्तरस्यां श्रोणावन्त्यायामिष्टकायाम् [का० श्रौ० १८ । १ । १ । ५] । १०

प्रजापतेरार्षम् । असंख्यातानि सहस्राणि बहुनीतिं यावदुक्तं स्यात् ।

केषाम् । ये रुद्रा भूम्यामधि उपरि तेषाम् । सहस्रयोजनेऽध्वनि अवस्थिता-

नामेवावतनुमो धनृपि । अप्राप्तानामेवास्मान्प्रतीत्यभिप्रायः । तावदेव च

तानभिष्टमो यावदवततानि तानि धनृपीति ।

१ घ. झ. ट. ठ. यान्येन. २ ग. च. ज. °णनि । २१ । एक°. ३ ग. च. ज. २५

'इति' नास्ति. ४ घ. झ. ट. ठ. किं घ्नन्°. ५ ग. ज. सपाति°. ६ ग. ज. स्तुमः

। २२ । असं°; च. स्तुवः । २३ । अ१°. ७ ग. घ. ज. घ. झ. ट. सहस्राणि ।

एषा शतरु°. ८ ग. ज. शतरुद्रिये. ९ ग. च. ज. 'इति' नास्ति. १० घ. झ.

ट. पावह युक्तं. ११ ग. घ. ज. °पीति । १२ ।

एवमितरेतरविप्रतिषिद्धान्येतानि मन्त्रवाक्यानि । यद्येको रुद्रो नासं-
ख्यातानि सहस्राणि । अधासंख्यातानि नैकः । यद्यशत्रुः कथं शतं
सेना अजयत् । अथ शतं सेना अजयत्कथमशत्रुः । लोके यान्येवंलक्ष-
णानि वाक्यान्युन्मत्तादीनां तान्यनर्थकानीत्युच्यन्ते । तथाचेमानि ।
तस्मादिमान्यप्यनर्थकानीति ।

५

‘अथापि’ अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । कतम इति । उच्यते ।
‘जानन्तं संप्रेष्यति’ इति । अध्वर्युर्होतारम् । कथम् । ‘अग्नये समिध्यमा-
नायानुब्रूहि’ (शतपथब्रा० १ । ३ । २ । २)
विधिज्ञाय प्रैषः इति । होता हि विधिज्ञ एव भवति । नह्यविद्वा
न्विहितोऽस्तीति । स विजानात्येवामुष्मिन्नवधाविदं

१०

मयानुष्टातव्यमिति । तदेतद्विज्ञातार्थस्य सतः संप्रेषणमनर्थकमेव भवति ।
यथैतदनर्थकमेवमन्येऽपि मन्त्रा इति ।

‘अथापि’ अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । आह । कतम इति । उच्यते ।
‘अथाप्याह’ मन्त्रनिगमः ‘अदितिः सर्वमिति’ ।
परस्परासंबद्धत्वम् । आह । किमुदाहरणम् । ‘अदितिर्यौरदितिरन्तरि-
क्षम्’ (ऋ० सं० १ । ८९ । १०) इति ।

१५

‘तत्’ एतदुदाहरणं ‘उपरिष्ठाद्’ ऐक्यदिके ‘व्याख्यास्यामः’
(निरु० ४।२३) । इह त्वेवमर्थमियमुदाहृता । कथं यैव द्यौः सान्तरिक्षं यैव
माता स एव पुत्रः स एव च पितेत्येवमादि । किमपि च बह्वत्र परस्परा-
संबद्धमुच्यते । तदर्थवत्त्वे सत्युपपादयितुमशक्यम् । तस्मादनर्थका मन्त्रा
इति ।

२०

‘अथापि’ अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह । कतम इति ।
उच्यते । ‘अविस्पष्टार्थाः’ अपि हि केचिद्
अविस्पष्टार्थत्वम् । ‘भवन्ति’ । तच्चथा । ‘अम्यग् वाद्यस्मिन्
जारयायि काणुकेति’ एवमादयः । न ह्येतेषां

२५

विस्पष्टार्थता मन्त्रेषु शक्यते परिज्ञातुम् । न च केचिदर्थवन्तः केचि
दनर्थका इति न्याय्यमभ्युपगन्तुम् । अर्थवैशसं हि स्यात् । तस्मात्सर्व
एवानर्थकाः । इति परिसमाप्तः पूर्वपक्षः ॥ १५ ॥

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. लोके हि यान्ये०. २ ठ. ‘इति’ नास्ति.

३ घ. ट. विधि. त एव; ङ. विधि. न एव; ठ. विहित एव. ४ च. भवतीति.

५ घ. ट. ‘दनर्थमेव’. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ‘च’ नास्ति. ७ क. ख. ग. च.

ज. घ. ङ. ट. अशो न वर्तते; ठ. ‘पक्षः इति’ निरुक्तव्याख्यायां पञ्चदशः खण्डः.

३२

अर्थवन्तः शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपस-
मृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वामिर्वदतीति च ब्राह्मणेम् ।

- कीलन्ती पुत्रैर्नष्टमिरिति । यथो एतन्नियतवाचोयुक्तयो
नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पिता-
पुत्राविति यतो एतद्ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्त इत्यु-
दितानुवादः स भवति यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्ती-
त्याम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत यथो एतद्विप्रतिपिद्धार्था
भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽन-
मित्रो राजेति यथो एतज्जानन्तं संप्रेष्यतीति जानन्तमभि-
वादयते जानते मधुपर्कं प्राहेति यथो एतद्विदितिः सर्वमिति
लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति यथो
एतद्विस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो
न पश्यति पुरुषापराधः स भवति यथा जानपदीषु विद्यातुः
पुरुषविशेषो भवति पारोवर्यावित्सु तु सल्लु वेदितृषु मूया-
विद्यः प्रशस्यो भवति ॥ १६ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

स्वपक्षनिर्दानं स्थापयिष्यामस्तदर्थमिदमारभ्यते 'अर्थवन्तः शब्दसा-

मान्यात' इति । अर्थवन्त एव मन्त्रा इति प्रतिज्ञा ।

मन्त्रा अर्थवन्तः शब्द- हेतुरूप्यते शब्दसामान्यादिति । समान एव हि

सामान्यात् शब्दो लोके मन्त्रेषु च । तद्यथा । य एव

गोशब्दो लोके स्वरसंस्कारसंयुक्तः स एव मन्त्रे-

ष्वपि । तत्रैवं सति स एवार्थवाह्यो लोके स एव चानर्थको मन्त्रेऽप्यिति विशेष-

पहेतुर्नास्ति । असति च विशेषहेतुवार्थवन्त एव मन्त्राः शब्दसामान्यादि-

त्युपपद्यते । यत्पुनरेतदुक्तं प्रयोगान्नियमालोकेऽर्थवत्त्वं प्रयोगान्नियमाद्य

१ क. ख. 'एत ॥ १॥ की०'; छ. त. एत ॥ २० ॥ की०; द. एत ॥ ५५ ॥ की०. २ क. ख. छ. त. द. कीलन्ती. ३ छ. 'नुवाकः. ४ द. 'इति' नास्ति.

५ क. ख. छ. त. द. 'इति' नास्ति. ६ छ. त. उ. परे. ७ क. ख. २; छ. त. २१; द. ६. ८ छ. घ. ष. ठ. 'इति. पादः' नास्ति; त. इति

प्रथमोऽध्यायस्य तृतीयः पादः; द. तृतीयः पादः. ९ घ. ख. ट. ठ. 'हमिर्गर्गा

स्पष्ट'. १० क. ख. घ. छ. ट. ठ. 'स्फारयुक्तः.

मन्त्राणामानर्थक्यमिति प्रतिवक्ष्याम एतत् । लोकेऽपि हि प्रयोगनियमो दृष्टः । तद्यथापितापुत्राविति ।

किं चान्यत् । ' एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाण-
मृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् ' [गोपयत्रा०
ऋग्यजुर्भिरभ्युदितं २-२ । १ ॥ २ । ४ । २] । एतदेव हि ५
कर्म समृद्धं भवति । यज्ञस्य कर्मणैः समृद्धम् । तैत्तिरिमिति । उच्यते ।
यद्रूपसमृद्धं मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते तदेवमिदं समस्त-
ऋद्धया युक्तं भवति नेतरत् । एतदेव मुतरां स्पष्टीकरोति । ' यत्कर्म
क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् ' इति । शब्दसामा-
न्याद्ब्राह्मणप्रामाण्याच्चेति चशब्दः । ब्राह्मणमपि च मन्त्राणामर्थवत्त्वमेव १०
दर्शयति । अनर्थका हि सन्तः कथं कर्माभिर्वेदेयुः । कथं
चानभिवदन्त समर्थयेयुः । अर्थवत्त्वं चाभ्युपगतं भवता ब्राह्मणस्य
' अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते ' इत्यत्र । ब्राह्मणेन
सिद्धमेवार्थवत्त्वमुक्तं मन्त्राणाम् । तदेतदुपदर्शितमस्माभिः । तस्मादर्थवन्त
एव मन्त्रा इति । आह । किं पुनः समृद्धरूपत्वे मन्त्राणामुदाहरणमिति । १५
उच्यते । क्रीळन्ताविति ।

' इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् । ' क्रीळन्तौ पुत्रैर्नत्ताभिर्मोद-
मानौ स्वे गृहे ' [ऋ० सं० १० । ८६ । ४२] ॥ सूर्याया आर्यम् ।
विवाहे विनियुक्ता । अनुष्टुप् । इहैव स्तं भवतं युवां स्वे गृहे मोदमानौ
हर्षमाणौ मा वि यौष्टं मा च विरुज्यते । सर्वमायुः व्यश्नुतं क्रीळन्तौ २०
पुत्रैर्धै पौत्रैश्च सहेत्याशीः ।

स्थापितमर्थवत्त्वं मन्त्राणाम् । अधुना परपक्षहेतवो निराकर्तव्यास्त-

१ घ. ट. ' यद्रूपसमृद्धं ' नास्ति. २ क. ख. ग. घ. झ. ट. ठ. यज्ञकर्मणः.
३ ग. ज. तद्यत्किमिति. ४ घ. झ. ट. ' यद्रूप.....धीयते ' नास्ति; ठ.
यद्रूपसमृद्धं तदेव हि सम°. ५ क. ख. घ. झ. तदेव हि सम°; ट. तदेव हि सम° २५
मिह. ६ घ. झ. ट. मन्त्राः कथं°; ट. मन्त्राः कथं° सन्तः. ७ ग. कर्म वेदेयुः; ठ.
कर्माणि वेदेयुः. ८ क. ख. ' इति ॥ १ ॥ श्री°. ९ क. ख. घ. झ. ट. क्रीळ-
न्ताविति; ग. घ. ज. क्रीळन्ताविति ॥ २५ ॥ इहै°. १० ग. स्तं मा वि यौष्टं°
स्वे गृहे; घ. झ. ट. स्तं गृहे. ११ क. ख. ग. घ. ज. घ. झ. ट. क्रीळन्तौ.
१२ कं. ख. घ. ट. ठ विरुज्येताम्; घ विरुज्यतां° तं; झ. विरुज्येनं. १३ क.
६. घ. झ. क्रीळन्तौ; ग. घ. ज. क्रीडन्तौ. १४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ' च '
स्ति.

परपक्षहेतुनिराक-
रणम्

दर्शमिदमाह । ' यथो एतत् ' इति । यत्पुनरे-
तदुक्तं ' नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या
भवन्तीति ' अत्र ब्रूमः । ' लौकिकेष्वपि '

हार्थवासु शब्देषु .

नियतवाचोयुक्तित्वं नियतानुपूर्व्यत्वं च दृष्ट-

लौकिकेष्वपि प्र-
योगेषु नियतवाचो-
युक्तित्वं नियतानुपू-
र्व्यत्वं च दृश्यते

मेव । ' तद्यथा इन्द्राग्नी ' इति ' पितापुत्रा-
विति ' च । तत्र यदुक्तं नियतवाचोयुक्तौवान्नि-
यतानुपूर्व्यत्वाच्चानर्थका मन्त्रा इत्येतदयुक्तम् ।
लौकिकेष्वपि हि नियतप्रयोगाः सन्तः शब्दाः
केचिदर्थवन्तो दृष्टा यथैन्द्राग्नी पितापुत्राविति ।

१०

स एष प्रयोगनियमादनर्थका मन्त्रा इत्यनैकान्तिको हेतुः । तस्मादर्थवन्त
एवेति ।

यत्पुनरेतदुक्तं ' ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते । अत्र ब्रूमः । ' उद्दि-
तानुवादः स भवति ' । नासमर्था आत्मानमेते स्वेन रूपेण विधातुमित्यतो
ब्राह्मणेन विधीयन्ते । किं तर्हि । आत्मनियोगाश्रयमुक्तमेव सन्तं मन्त्रेणार्थं

१५

ब्राह्मणेन मन्त्रो-
क्तमनूयते

ब्राह्मणमनुवक्ति विस्तरेण प्रकृतार्थसंतुष्ट्या ।

न ह्यनुक्तं स्तोतुं शक्यते । सोऽयमेवमुदितानु-

वाद एव भवति । उक्तानुवाद इत्यर्थः । अपि

चानेकेऽपि समानलिङ्गाः प्रकरणे मन्त्रा भवन्ति ।

ते ह्यहपूर्विकयैकं प्रयोगं प्रति खले कपोतयत्संनिपतन्ति । तेषां

२०

समुच्चये विकल्पे च प्राप्ते सत्याभिमत एको नियमार्थं ब्राह्मणेन विधी-

यते । एवमुभयोरर्थवत्त्वं मन्त्रब्राह्मणयोः । तत्र यदुक्तं रूपसंपन्नविधाना-

न्मन्त्रानर्थक्यं मन्त्रार्थवत्त्वे वा ब्राह्मणानर्थक्यमित्येतदयुक्तम् । तस्मादुभय-

मर्थवन्मन्त्राश्च ब्राह्मणं चेति ।

यत्पुनरेतदुक्तं ' ओपधे प्रायश्चनं स्वधिते भेनं हिंसीशति ' ऐवमा-

२५

दयः ' अनुपपन्नार्था इति ' अत्र ब्रूमः । ओपधेधितोच्यते । हे ओपधे

१ ग. ज. नियतानुपूर्व्यत्वं; घ. ट. नियतानुपूर्वत्वं. २ घ. झ. ट. ट.

' युक्तत्वा'. ३ घ. झ. ट. ट. एव. ४ क. ख. घ. झ. ट. ट. ' दन्त इति ।

अत्र'. ५ घ. झ. ट. ट. ' एवं'. ६ घ. झ. ट. ' एतत् ' नास्ति. ७ क. ख. घ.

३०

झ. ट. ट. ' एवं ' नास्ति. ८ घ. ' इति ' नास्ति.

त्रायस्वैनं त्वत्पूर्वको ह्येष वृक्षश्छिद्यमानः सम्य-
न कश्चिदनुपप- किञ्चनो भविष्यति ततश्च यज्ञे विनियुक्तः
नार्थः प्रतिविशिष्टमुत्कर्षमेतस्मात्स्थावरत्वात्प्राप्यत इत्ये-
तदत्र त्राणमभिप्रेत्योक्तमोपधे त्रायस्वैनमिति न
च्छेदनं प्रतिपत्स्यतेऽयमित्यनेनाभिप्रायेण । तस्मादनुपपन्नार्थ एवायम् । तत्र
यदुक्तमनुपपन्नार्था इत्येवदमादयो मन्त्रा इत्येतदयुक्तमिति ।

५

यदापि चोक्तं 'स्वधिते मैत्रं हिंसीरित्याह हिंसन्' इति । अत्र ब्रूमः ।
'आम्नायवचनादहिंसा' एषा 'प्रतीयते' । आह । कथमहिंसा ।
प्रत्यक्षतो हि च्छिद्यते वृक्षः । शृणु । इयमहिंसेयं
आम्नायवचना हिंसेत्यागमादेतत्प्रतीयते । प्रतिविशिष्टश्चायमेव
द्विसाहिंसैव वैदिक आम्नाय आगम एतत्पूर्वकत्वादन्वेषा-
मागमानाम् । स एष कृत्स्नस्य जगतः प्रतिविशि-

१०

ष्टाय श्रेयसेऽभ्युद्यतः सन्दिशायां कर्तारं विनियोक्ष्यत इति कुत एतत् ।
नूनमियमहिंसैव यतोऽस्यां नियुनक्ति कर्तारम् । तदेनदागमप्रत्यक्षमेव
यथेयमहिंसेति । अपि चैतदोपधिवनस्पतिपशुमृगपक्षिसरीसृपाः सम्यगुप-
युक्ताः सन्तो यज्ञे परमुत्कर्षं प्राप्नुवन्ति । सोऽयमभ्युद्य एव संपद्यते न
हिंसा । तत्र यदुक्तं मैत्रं हिंसीरित्याह हिंसन्निति न ह्यसौ हिनस्ति । किं
तर्हि । अनुगृह्णाति यज्ञविनियोगार्थं विधानतश्छिन्दन् । तस्मादनुपपन्नार्थ-
मेवमपि । तत्र यदुक्तमनुपपन्नार्थत्वादनर्थका मन्त्रा इत्येतदयुक्तमिति ।

१५

यत्पुनरेतदुक्तं 'विप्रतिपिद्वार्था भवन्तीति' । अत्र ब्रूमः । नैव विप्र-
तिपिद्वोऽर्थः 'एक एव स्त्रोऽवतस्थे' 'असं-
न कश्चिद्विप्रतिपेधः स्याता सहस्राणि' इति । देवता हि माहाभागा-
योगादेकापि सत्यनेकधा भवत्यनेकापि चैकधा ।
तत्पुनरेष्टाद्व्याख्यास्यामो 'माहाभागाद्देवतायाः [निरु० ७ । ४]
इत्यत्र ।

२०

२५

यत्पुनरेतदुक्तं 'अशत्रुरेन्द्र जज्ञिषे' 'शतं सेना अजयत्साकामिन्द्रः'

१ ग. घ. विनियुक्ताः. २ च. प्रतिभत्स्यते. ३ क. ख. तत्र; घ. झ. ट. अतः.
४ क. ख. घ. झ. ठ. 'इति' नास्ति. ५ क. ख. च. ठ. महाभाग. ६ घ.
झ. ट. ठ. 'त्यनेका भव'. ७ ग. घ. ज. 'नेकधा चैक'.

इति । अत्र ब्रूमः । ' लौकिकेष्वपि ' अर्थवत्सु

लौकिकेष्वप्युक्ति- शब्देषु ' एतत् ' एवमेवोच्यमानं दृष्टम् ।
ष्वेवमतिशयोक्तियुक्ता- तद्यथा । ' असपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽनमित्रो
नि विध.नानि राजेति ' । न हि कश्चिदसपत्नोऽस्ति लोके ।

उक्तं च । ' मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि-कर्माणि
कुर्वतः । उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ' इति॥ तथापि स्वल्पसपत्नं
दृष्ट्वा केचिदेवंवक्तारो भवन्ति 'असपत्नोऽयं ब्राह्मणः' इति । एवमेव कस्मि-
श्चिदतिप्रवृद्धे संशोतिते मेघे ह्यन्येषामसारतामभिप्रेत्येदमुक्तं स्यात् ' अशत्रु-
रिन्द्र जज्ञिषे ' यस्त्वमेतमेवमतिप्रवृद्धं ' अहन्नहि ' इति ।

१० यत्पुनरेतदुक्तं ' शतं सेना अजयदिति ' । अत्र ब्रूमः । कुतो हि सेना
या इन्द्रो जेष्यति । न हि देवानां शत्रवः सन्ति ये जेतव्या इति । किं
कारणम् । विभवो देवा वाशिनोऽधिकरणधर्मा-
युद्धप्रवादः
केवलं रूपकम्
शतं सेना अजयत् ' इत्येतदुक्तम् । उच्यते ।

१५ रूपकल्पनयैवैषा युद्धप्रवादो स्तुतिः । वक्ष्यति
च ' अपां च ज्योतिषश्च मिथ्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन
युद्धवर्णा भवन्ति ' (निर० २ । १६) इति । तदेतद्भवता न सम्य-
गदृश्यते । सम्यगन्विष्यतां देयतासत्त्वं नैरुक्तम्यस्ततो मन्त्रार्थानविरोधेन
सम्यगवभोत्स्यते । नैवमवाक्यतत्त्वज्ञेन मन्त्रार्थोऽवगाहितुं शक्यः । गम्भी-
रपदार्थो हि वेदः कथमेवभोत्स्यते । वेदार्थविशेषविभ्रान्ता एवं हि प्रया-
दिनः स्वबुद्धिद्वारावमाविर्भावयन्तो ब्राह्मणाः सन्तः सर्ववर्णसाधारणानि
२० दर्शनान्तराणि प्रतिपदिरे । यदुक्तं विप्रतिपिद्धार्थत्वादनर्थका मन्त्रा इत्येतद-
युक्तम् । न हीमे विप्रतिपिद्धार्थाः । भवत एष मतिविभ्रमो मन्दशिक्षित-
त्वात् । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति ।

२५ १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. डि. २ ग. ज. 'इदं भूशं संशोतिते; घ. ङ. ट.
'इदं भूशं संशोतिते. ३ क. ख. घ. ङ. ट. 'हि' नास्ति. ४ घ. ट. युद्धप्रवादो; ङ.
युद्धप्रवादी. ५ क. ख. ग. ज. घ. ङ. ट. ठ. 'भोत्स्यते. ६ क. ख. ज. 'यो
विगाहि'. ७ ग. ज. कथमवलोक्यते कथमेवभो; घ. ङ. ट. ठ. कथमेवभोत्स्यते.
८ ट. 'र्यावो'. ९ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ९१.

यत्पुनरेतदुक्तं ' जानन्तं संप्रेष्यतीति ' अत्र ब्रूमः । लौकिकेष्वप्यर्थ-
 वत्सु शब्देष्वेतदेव स्वाभाव्यं दृष्टम् । तद्यथा ।
 लोकेऽपि हि ज्ञा- ' जानन्तं ' गुहं ' अभिवादयते ' स्वगोत्रमभि-
 तार्थहयापनम् वदन् । तथा च ' जानते मधुपर्कं प्राह ' ५
 त्रिमधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः [आश्व० गृ०
 सू० १।२४.७] इति । तदतदर्थकः स्वपि शब्देऽपि विहितार्थहयापनार्थ-
 शब्दसामान्यादर्थवन्तो मन्त्रा इति ।

यत्पुनरेतदुक्तं ' अथाप्याह अदितिः सर्वमिति ' अत्र ब्रूमः । द्विविधा
 हि शब्दप्रवृत्तिर्मुख्या गौणो च । तत्रैवं सति यत्र
 अदितिः सर्वमि- मुख्यासंभवस्तत्र गौण्याधीयते । स एष भक्तिवादः १०
 तीदृशा गुणवादा स्यात् ' अदितिः सर्वमिति ' । यथा कश्चिद्भूयात्कांचि-
 लौकिकोक्तिष्वपि दनेकोपकारे प्रवृत्तं ' त्वमेव मे माता त्वं पिता ' १५
 एवमेतदपि द्रष्टव्यम् । लौकिकेष्वपि चार्थवत्सु
 शब्देषूप्यमानं दृष्टं ' यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति ' । ततो
 हि तेषां प्रभव इत्यनया गुणवृत्त्यैवमुच्यते । एवमिहापि गुणवृत्त्या कया- १५
 चिददितिः सर्वत्रमुच्यते । यदुक्तमितरेतरविरुद्धं किमपि बह्वेतेतदयुक्तम् ।
 सर्वमेतदुपपद्यत एव गुणवृत्त्या । तस्मादर्थवन्त एव सर्वे मन्त्रा इति ।

यत्पुनरेतदुक्तं ' अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्तीति ' अत्र ब्रूमः । ' नैव
 स्थाणोरपराधः ' इति । न ह्यत्र स्थाणुरपराध्यति
 मन्त्रा अविस्पष्टार्था ' यदेनं ' स्थाणुं ' अन्यो न पश्यति ' यदत्रा- २०
 इत्यज्ञानां प्रलपितम् सावभिहन्यते । किं तर्हि । पुरुष एवापराधी तत्र
 यदसावचक्षुष्मान् । एवमिहापि नैर्ष्यं मन्त्राणा-
 मपराधो यदशिक्षितेन भवता न विज्ञायन्ते । भवत एवापराधोऽस्ति ।
 भो भवान् सर्वमात्मीयमपराधं मन्त्रेष्वस्मात्तु चासञ्जयितुमिच्छति । न ते १२
 प्रज्ञास्ति किञ्चित् । २५

१ क. ख. घ. झ. ट. ' एतत् ' नास्ति । २ क. ख. घ. झ. ट. ' मधु-
 पर्कः ' द्विवारमेव । ३ घ. ' तार्थाग्राह ' ; ट. ' तार्थाग्राह ' एया. ४ क. ख. घ. झ.
 ट. ठ. मुख्यार्था. ५ ग. चेति. ६ क. ख. घ. झ. ' स्यात् ' नास्ति ; ट. ' वादोऽ-
 दितिः ' दः स्याद्. ७ घ. झ. ट. किञ्चित्. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. त्वं मे
 पिता. ९ ग. ज. ह्यत्र स्थाणुः ; च. ह्येतत् स्थाणुः. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. नैव.
 ११ ग. ज. यो भो १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. तत्र.

‘ यथा जानपदीषु ’ कामुचित्प्रवृत्तिष्वितिकर्तव्यतामु कौशलशिक्षा-
कृतो ‘ विद्यातः पुरुषविशेषो भवति ’ पुरुषाणां विशेषः । एवमिहापि
मन्त्रार्थशिक्षाकौशलकृतः पुरुषाणां विज्ञानविशेषो भवत्येव । तत्रैवं सति
केचित्पुरुषाः सुविस्पष्टार्थानपि मन्त्रान्न शक्नुवन्ति

५ लोके विद्यातः निर्वक्तुमपरे पुनरविस्पष्टार्थानपि शक्नुवन्ति
पुरुषविशेषः विस्पष्टीकर्तुम् । तदुक्तं ‘ उत त्वैः ’ [निरु०
१ । १९] इत्यत्र । तत्रैवं सति य एते पौरोव-

र्यविदो ब्राह्मणाः । पौरोवर्येण विज्ञानत आचार्यपरम्परया ते पौरोवर्य-
विदः । न साक्षात्कृतधर्माण इत्यभिप्रायः । किं तेपाम् । तेषां य एव

भूयोविद्यो भवति बहुश्रुतः कश्चित्स एव प्रश्न-
विद्वत्सु भूयोविद्यः स्यते । स एव मन्त्रार्थविज्ञाने प्रशस्यो भवति
प्रशस्यते नेतरो मन्दबुद्धिरशिक्षितः । स हि बहुश्रुतो बहु-
दृष्टत्वादनेकविषये मन्त्रार्थं न कश्चित्प्रतिर्विध्यते ।

न हि तस्याविस्पष्टार्थो नाम कश्चिदस्ति । तस्माद्धेतोः स त्वं बहु दृष्टु
१५ ततः सम्यगवभोत्स्यसे मन्त्रार्थान् । तत्र यदयोचोऽविस्पष्टार्था मन्त्रा न
हि तेऽविस्पष्टार्थाः । ताश्चेपरिष्ठात्स्पष्टीकृत्य व्याख्यास्यामहे । तत्रैव मतिं
विभ्रययति संमोहः । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति सिद्धम् । तस्माच्चैतदपि
शास्त्रं मन्त्रार्थप्रत्ययायारम्यमाणमर्थवदेव भवतीति सिद्धः शास्त्रारम्भः ।

तत्र यदुक्तं ‘ मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति ’ एतदुक्तम् ।

२० इति प्रभिन्नेषु परस्य हेतुषु स्वपक्षसिद्धानुदिते च कारणे ।

अवस्थिता मन्त्रगणस्य सार्धता तदर्थमेतत्सर्वं शास्त्रमर्थवत् ॥ १६ ॥

इति निरुक्तेटीकायां पष्ठस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

- १ ग. च. ज. घ. झ. ट. ‘रुग ये मु’. २ ट. ‘त्वः पश्यन्नित्यत्र. ३ ठ.
२५ पठो. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. तेषां किं. ५ क. ख. घ. झ. ट. ‘विज्ञाता म’;
ट. ‘विज्ञेता स’ पाठः प्रशाने. ६ ग. ज. प्रतिपिध्यते. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
मतिं प्रम’; च. मतिविभ्रम इति स’. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. यदुक्तं यदि
मन्त्रार्थ’. ९ घ. झ. ट. ‘द्वाभुद्धिने; ठ. ‘द्वा उदिते. १० च. ‘मेतच्छास्त्र’
अनु शा. ११ क. ख. ९; ग. २१; घ. झ. ट. ठ. च. ज. अदो नास्ति.
१२ क. ख. ग. घ. झ. ट. ‘र्थवदिति । इति निरु’; च. ज. ‘र्थवदिति निरु’;
११ ठ. ‘र्थवदिति । इति निरु० टी० ६ ध्यायः.

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते । अवसाय
 पद्वते रुद्र मृष्टेति पदद्वयं गावः पश्यद्वनमद्यतेर्गत्यर्थस्यासौ
 नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्त्यैवसायाश्चानिति स्पतिरुप-
 सृष्टो विमोचने तस्माद्वगृह्णन्ति दूतो निर्कृत्या इदमाजगा-
 मेति पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वाःकारान्तं परो
 निर्कृत्या आचक्ष्वेति चतुर्थ्यर्थप्रेक्षैकारान्तं परः संनिकर्षः
 संहिता, पदप्रकृतिः संहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां
 पार्षदान्यथापि याज्ञ देवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति तदे-
 तेनोपेक्षितव्यं ते चेद्ब्रूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति । इन्द्रं
 न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्तीति वायुलिङ्गं चेन्द्र-
 लिङ्गं चाग्नेये मन्त्रेऽग्निरिव मन्यो त्विपितः सहस्वेति तथा-
 ग्निर्मन्यवे मन्त्रे त्विपितो ज्वलितस्त्वपिरित्यप्यस्य दीप्तिः ।
 नाम मवत्यथापि ज्ञानप्रशंसा मवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते । शास्त्रारम्भप्रयोजनाधि-
 कारे वर्तमाने 'अपीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थविधारणं नास्ति' इत्युक्ते यदि मन्त्रे-
 ल्यादिनानर्थक्यहेतुभिर्वहुभिरानर्थक्य उपपादिते निरुक्तशास्त्रस्य कौत्सेन
 मन्त्राणामर्थवत्तां स्थापयित्वा परपक्षहेतवः प्रत्युक्ताः । तेषु स्थितमर्थवत्त्वं
 मन्त्राणाम् । तेषामर्थनिर्वचनायेदमारम्भमाणमर्थवदित्युपपन्नमर्थवत्त्वं निरुक्त-
 शास्त्रस्य । तदेतत्सर्वमपि चोदकशास्त्रकारव्याजेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तं प्रज्ञाया
 विवृत्तये शिष्यस्य कथं नामास्तावैविवृद्धप्रज्ञः शब्दार्थन्यायसंवादेऽपि हेतुसमया-
 नभिज्ञः परैः प्रतिवक्ष्यमानोऽपि पदार्थान्वाक्यार्थाश्चासंमोहेन निर्ब्रूयादिति ।
 एवं तावदेतदन्तरेण मन्त्रार्थप्रत्ययो नास्ति । अथेदमपरमारम्भप्रयोजनमित्येवं
 विशेषाधिकारायोऽयमथशब्दः । अपि मन्त्रार्थप्रत्यय इदमन्तरेण नास्ति
 नाप्यस्ति यदिदं वक्ष्यमाणमित्यादिशब्द एवं प्रमार्थने ।

१ क. ख. छ. त. द. मृष्टेति. २ क. ख. छ. द. 'स्यासौ; त. 'स्यासौ' सो.
 ३ क. ख. छ. त. द. 'ण्डन्ति । अव'. ४ छ. त. द. 'सहस्वेत्यथाग्नि'. ५ क.
 ख. छ. त. दीप्तिर्नाम. ६ क. ख. द. १; छ. त. २२. ७ ठ 'मानेयापीद'. ८ ग.
 'मनर्थवत्तां. ९ क. ख. नामा सा विवृ'; घ. झ. ट. ठ. नामासौ विवृ'. १० ठ.

आह । किं पुनस्तद्वक्ष्यमाणमिति । उच्यते । ‘ पदविभागः ’ । एवं
 पदानि वक्तव्यानीत्येतत्पदविभागपरिज्ञानं नास्ती-
 पदविभागोऽर्थज्ञा- त्यर्थः । किं कारणम् । अर्थवशेन हि पदान्य-
 नावलम्बी । अर्थज्ञानं च वतिष्ठन्ते । न चेदमन्तरेणार्थपरिज्ञानमस्ति ।
 निरुक्तशास्त्रावलम्बि तस्मादत एव पदविभागप्रसिद्धिरिति । इदमर्थ-
 वत्त्वं मन्त्राणामन्तरेण पदविभागोऽप्यर्कचिह्नकरः ।
 प्रसिद्धश्चैव सर्वशास्त्रामु । तस्मात्पदविभागार्थवत्त्वाय चार्थवन्तो मन्त्रा इति
 केचिद्वर्णयन्ति ।

एवं प्रतिज्ञाय समानसंहितेषु ग्रन्थेष्वर्थहेतुकं पदविभागविशेषं दर्शयति ।
 तद्यथा । ‘ अवसाय पद्धते रुद्र मृच्छति ’ । पद-
 समानसंहितेषु प्र- त्पदवत्पादसंयुक्तम् । ‘ अवसं पध्यदनं ’ इति
 न्येष्वर्थकृतः पदवि- निगमप्रसक्तस्य पर्यायवचनम् । ‘ अवतेर्गत्यर्थस्यासौ
 भागः नामकरणप्रत्ययः ’ । ‘ तस्मात् ’ असमासत्वादस्य
 ‘ नावगृह्णन्ति ’ एतत्पदकारा इति शेषः ।

१५ मयोभूर्वातो अभि वातुस्ता ऊर्जस्वतीरोपधीरा रिशन्ताम् । पीवस्वती-
 जीवधेन्याः पिवन्त्ववसायं पद्धते रुद्र मृच्छ [क० सं० १० । १६९ ।
 १] ॥ मुभरो नाम गौतमः स मयोभूरित्यस्यास्त्रिष्टुभः पूर्व्विभिः पादैः

समानसंहिताया याचत । गवामुस्थाने विनियुक्ता [आश्व० गृ०.
 १० उदाहरणे २ । १० । ५] । मयोभूः मयोभावयिता
 पाथात्यो वातः एता उन्याः अभिवातु अभि-

मुष्येन वातु । किं च तेन मुषुभुया धैतेनानुर्जर्जनीयेन स्पृश्यमाना
 ऊर्जस्वतीः प्रभूतरसाः ओपधीरारिशन्तामास्वादयन्तु । आस्वाद्यास्वाद्य च
 सलवणस्वादमाभिमेषेते काल उदकं पिवन्तु । तत्र पीतमोपधिसहितमासां
 २५ तथा कोष्ठे विपन्यतां रसशोणितमासमेदामज्जास्त्रिप्रमेण यथेताः पीवस्वती

१ क. र. ग. च. ज. घ. ङ. मृच्छति. २ क. त. ज. घ. ङ. ट. ट. ‘ दत्ताद-
 व’ . ३ क. घ. ग. ‘ स्नायी नाव’ . ४ ग. च. ज. देवः ॥ २६ ॥ मयो’ . ५ ग.
 मयोभूर्वातो ० रुद्र मृच्छ, ७. ङ. मयोभूः ० रुद्र मृच्छ; ट. मयोभूः ० रुद्र मृच्छ. ६
 क. स्व. ग. च. ज. घ. ङ. मृच्छ. ७ ट. शबलो नाम काशीदत्त ऋषिः स मयो’ .
 ८ ट. गौतमः ‘ शबला ऋषिः कश्चिन् . ९ ग. ज. वातेन. १० घ. ङ. ट. ठ.

२१ ‘ जनीः येनः ११ ग. ज. ‘ पीवस्वत्यो भयेयुः ’ नास्ति.

भवेयुः पीवगुणयुक्ताः स्थूला बलवत्यो बहुपयस्काः । सति च बहुपयस्त्वे जीवधन्या जीवधनिन्यो रोगदुष्टपातृकाः । हे^२ रुद्र वयमेतासां गवामेतामा- शिपमाशास्महे । त्वमप्यस्मै गोलक्षणाय अवसाय पादयुक्ताय मूळ सुखो भव । मैना हिंसीस्त्वमासामीश्वर इत्यभिप्रायः ।

‘अवसायाश्चानिति’ इदमरमुदाहरणम् । अस्मिन्पूर्वेण रूपेण सरूप- मेव पदमर्थकृतादिशेषादवगृह्णन्ति । द्वयोः पदयोर्वह्नां वा यदविच्छेदेनो- चारणं स समासः । तयोरेवार्थप्रविभागोपप्रदर्शनार्थमवच्छेदेन ग्रहणमवग्रहः । तदेतदवगृह्यते पदम् । ‘स्यतिः’ धातुः ‘विमोचने’ अर्थे वर्तते । स पुनः ‘उपसृष्टः’ उपसर्गेणात्रेत्यनेनोपसृष्टः संयुक्त इत्यर्थः । यतो धातूपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थमेव तत्पदमवगृह्यतेऽवसायेत्येतत् ।

योनिर्ष्टे इन्द्र निपदे अकारे तमा नि पीदे स्वानो नार्वा । विमुच्या वयोऽवसायाश्चान्दोपा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे [ऋ० सं० १ । १०४ । १] एतया त्रिष्टुभा कुत्स आङ्घ्रिरस इन्द्रं तुष्टाव । योनिर्ष्टे हे इन्द्र स्थानं ते तव यदिदं निपदे निपदनाय मयाकारि कृतं तं योनिं तत्स्थानं आनिपीद एव निश्चयेन सीद । कथं पुनर्निपीद । स्वानो न स्वन्यमान इवार्वा अरवः । संशब्धमान इवाश्वेऽवन्वेनाश्वः । स यथा स्वे स्थाने निपी- देदेवं मया त्वमुपशब्धमानः स्तुतिभिरेतस्मिन्मया संस्कृते स्वास्तीर्णे बहिषि स्थाने निपीद । कथं पुनर्निपीद । विमुच्यैतान्वयोऽश्वान् । कुतः । रथात् । पुनरपि ^{१३}चैतानवसाय विर्युंये रदिम्योऽश्वान् लब्धोदकयवसान्कृत्वा दोषावस्तोर्वहीयसः । अहनि च रात्रौ च ये केचिद्ब्रह्मन्ति तेभ्योऽपि वहीयसः शीघ्रतरेण^{१४} जवेन वोढृतमान् । ततस्तवं स्वस्थो भूत्वा निपीदैत-

१ ठ. 'दुष्टपातृकाः'. २ घ. झ. ट. हेतु रुद्र. ३ ग. ज. अवसाय पथ्य- दनाय पक्षते पाद°. ४ क. ख. ग. च. ज. घ. झ. मूल. ५ घ. झ. ट. ठ. पद्मविच्छे°. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'वार्थ- विभागो'. ७ ग. च. ज. 'त्येतत् ॥ २७ ॥ योनि'. ८ ग. योनिष्ट इन्द्र निपदे अकारि. प्रपित्वे; घ. झ. ट. योनिष्टे प्रपित्वे°. ९ घ. ट. योनिः दे इन्द्र°; झ. योनिः हे°; ठ. योनिष्टे हे°. १० ठ. इन्द्र वेषाख्यं स्थानं°. ११ ग. 'यदिदं निपदने निपदनायानि मया'; ज. 'यदिदं निपदनायानि मया'; च. 'यदिदं निपदे निपदना- योपवेशनाय मया'. १२ ठ. 'श्ववन्धने यथा स्वे'. १३ घ. झ. ट. त्वमनुशब्ध°. १४ घ. ट. 'रवि वा एतान्'; झ. 'रवि चा एतान्'. १५ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. विमोच्य. १६ घ. क. ख. घ. झ. ट. शीघ्रतमेन.

‘ परे निर्ऋत्या आचक्षेति ’ । एतास्मिन्पदे चतुर्थ्यर्थदर्शनम् । अत एतत्पदमैकारान्तम् । अपेहि मनसस्पतेऽपं काम परश्वर । परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः [ऋ० सं० १० । १६४ । १] ॥
 प्रचेता आङ्गिरस एतामनुष्टुभमपश्यत् । दुःस्वप्नदर्शने विनियुक्ता । मन इति हि विज्ञानमुच्यते बुद्ध्यादि । तस्य पतिर्मनसस्पतिरात्मा । इह पुनर्भू-
 त्युर्व्याधिर्वा मनसस्पतिः । उभावपि स्वकृतकर्मपेक्षया प्राणिनां बुद्ध्यादि-
 विज्ञानोपसंहारस्पेशाते । तयोरन्यतरः संबोध्यते । हे मनसस्पते अपेहि
 अपगच्छास्मत्तः । मा च त्वमीपदपगम्यास्मत्तः समीप एव स्था अस्माकम् ।
 किं तर्हि । अपक्राम दूरमपेल्य क्राम । अपक्रम्य च परः परतोऽन्यतोऽस्म-
 त्तश्चरापुनरावर्तमानोऽस्मान्प्रति । किं च परः परागत्य यस्यासंबं दूतो निर्ऋत्या
 तस्यै आचक्ष्व । किमिति । बहुधा जीवतो मम मनः । अथवा परः
 प्रकृष्ट आसत्त्वं तस्या निर्ऋत्या दूतो मां प्राप्तोऽविज्ञातमरणकाल एवाति-
 संमोहात् । अतो ब्रवीमि । तस्यै निर्ऋत्यै गत्वा बहुधानेकप्रकारमाचक्ष्व
 कथय । जीवतो यादृशं मनो भवति तादृशं मम मनो बुद्ध्यधिकरणं ज्ञानं
 दिनकरकिरणस्यैष्टवृत्ति । न तावत्सं मुमुर्षुरित्येतदाचक्ष्व । मुमुर्षोर्ह्यपक्षाण-
 कर्मणो नातिस्पष्टा इन्द्रियवृत्तयो भवन्ति । न च मम तथेत्यभिप्रायः ।
 एवं समानसंहितानामपि पदानामर्थभेदकृतं विभागवैलक्षण्यम् । स^३ चार्थं
 इदमन्तरेण न विज्ञायते । अत इदमुक्तं ‘ अथापीदमन्तरेण पदविभागो न
 विद्यते ’ इति ।

पदविभागप्रसक्तमधुना संहितालक्षणमाह । ‘ परः संनिकर्षः संहिता ’
 इति । परः प्रकृत्यो यः संनिकर्षः संश्लेषः परस्परेण स्वराणां
 स्वराधिरूढानां व्यञ्जनानां सा संहितेत्युच्यते । सा च

१ ग. च. ज. °रन्तम् । २१। अपे° । २ ग. मनसस्पते°मनः; घ. ट. मनसस्पते°
 बहुधा जीवतो मनः; झ. मनः°तो मनः. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. प्रचेता नाम
 आङ्गिरस°. ४ क. ख. घ. ट. ‘ दि ’ नास्ति. ५ ग. ज. अन्यः सं°. ६ घ. सं-
 संबध्यते. ७ घ. ट. मनतः । अय°; झ. मम मतः अय°. ८ क. ख. ग. ज. प्रकृष्टं
 आस°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. बुद्ध्यादिकरणज्ञानं; च. बुद्ध्याधि°. १० घ. ट.
 °किरणस्य°. ११ घ. झ. न स मुमुर्षुस्तावदित्येत°; ट. न स मुमुर्षुस्तावदित्ये°
 तावत्तपाठः; ठ. तावत्तां मु°. १२ ग. ज. तार्थ°; च. सर्वार्थ° चा. १३ क. ख.
 घ. झ. ठ. रूढाणां; ट. रूढाणां° ना. १४ ट. ‘ च ’ नास्ति.

संहितालक्षणम् पुनरप्ये ' पदप्रकृतिः संहिता ' [ऋ० प्राति०

२ । १] । अत्र द्विधा वर्णयन्ति । पदानां

या प्रकृतिः सेयं पदप्रकृतिः संहिता । किं कारणम् । संहितातो हि पदानि प्रक्रियन्ते । तस्मात्संहितैव प्रकृतिर्विकारः पदानीत्येवमेके मन्यन्ते ।

अपरे पुनः पदप्रकृतिः संहितेति पदानि प्रकृ-

तिरित्याः सेयं पदप्रकृतिरिति । किं कारणम् ।

तिः पदानि वा पदान्येव हि संहन्यमानानि संहिता भवति ।

तस्मात्पदान्येव हि प्रकृतिर्विकारः संहितेति ।

एवं च कृत्वा ' पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ' । सर्वेषां चरणानां

सर्वशाखान्तराणामित्यर्थः । किम् । पार्षदानि

सर्वशाखासु पदानि स्वचरणपर्येव यैः प्रतिशाखानियतमेव पदाव-

प्रकृतिः ग्रहप्रगृह्याप्रगृह्यक्रमसंहितास्वरलक्षणमुच्यते तानी-
मानि पार्षदानि । प्रातिशाख्यानीत्यर्थः । आह ।

किं तेषामिति । उच्यते । तानि पदप्रकृतीनि । पदं येषु संहितायाः
प्रकृतित्वेन चिन्त्यते तानीमानि पदप्रकृतीनि । तेषामपि स एव सम्य
इत्यभिप्रायः ।

आह । किं पुनरत्र साधीयः पदानां प्रकृतित्वं संहिताया विकारत्वभूत
वा विकारत्वं पदानां प्रकृतित्वं संहिताया इति । उच्यते संहितायाः प्रकृतित्वं
ज्यायः । आह । किं कारणम् । उच्यते ।

अत्र निर्णयः (१) मन्त्रो ह्यभिव्यज्यमानः पूर्वमृपेर्मन्त्रदशः संहि-
तयैवाभिव्यज्यते न पदैः (२) अतश्च संहितामेव
पूर्वमध्यापयन्त्यनूचानां ब्राह्मणा अधीयते चाध्येतारः । अपि च यज्ञकर्मणि
संहितयैव विनियुज्यन्ते मन्त्रा न पदैः । यदि हि पदानि प्रकृतिरभिव्यज्यन्त
संहिता पदैरेव मन्त्रोऽभिव्यज्येत पदानि च पूर्वमध्यापयिष्यन्त्राह्मणा

अध्येष्यन्त चाध्येतारः पदैरेव विन्ययोक्ष्यन्त मन्त्राः कर्मसु । न त्वेतत्सर्व-

१ क. ख. घ. झ. ट. ' कृतिर्यस्याः. २ क. ख. घ. झ. ट. च. ' संहन्यमा';
ठ. संहन्येत्य. ३ क. ख. घ. झ. ' दि' नास्ति; ट. न्येच'प' हि. ४ घ. झ. शाखानां;
ट. शाखानां चरणानां. ५ ग. ज. ' शाखान्तराणां'; घ. ' शाखान्तराणां. ६ ग.
ज. प्रगृह्याप्रगृह्यं क्रम'. ७ घ. झ. ट. ' रत्यमथवा'. ८ घ. झ. ट. ' वाध्येतारः';
९ ठ. वाध्ये' चा. १० ठ. वाध्ये'.

मस्ति । तस्मादेतैर्विशेषहेतुभिः संहितैव प्रकृतिर्न पदानीति पश्यामः । समयमात्रमितरत्त्वशास्त्रनियतमेव । यदुक्तं पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि तेष्वेव हि व्याख्यायमानेषु पदानां प्रकृतित्वं भवति न सर्वत्रैव । तस्मात्संहितैव प्रकृतिरित्येतदेव साधीयं इति ।

‘अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति’ । अथेदमपरमारम्भप्र- ५
योजनमस्य शास्त्रस्येत्येवं विशेषाधिकारार्थोऽ-
याज्ञे कर्मणि मन्त्रा यमधशब्दः । अपीदं वक्ष्यमाणमपि पान्युक्तानी-
लिङ्गेन विनियुज्यन्ते त्वेवमपिशब्दः संभाषणे । आह । किं पुनस्त-
दिति । उच्यते । याज्ञे कर्मणि प्रवर्तमाने दैव-
तेन बहवः प्रदेशा भवन्ति । दैवतेन लिङ्गेन बहवो विधिप्रदेशा १०
भवन्ति । तद्यथा । ‘उपतिष्ठते व्युच्छैः न्यामैन्द्रया सद आग्नेयाग्नीध्रं
चैष्णव्या हविर्धानम्’ इत्येवमादि । न्यायविदः
‘न्यायविदां याज्ञि- खल्वपि याज्ञिकाः पठन्ति लिङ्गतो मन्त्राणां
कानां तदेव मतम् शेषभावमधिकृत्य ‘लिङ्गक्रमसमोऽस्यानात्काम्ययुक्तं
समाप्तानम्’ [जै० न्या० ३ । २ । १९] १५
इति ‘अधिकारे’ च मन्त्रविधिरतदास्येषु शिष्टत्वात्’ [जै० न्या० ३ ।
१ । २०] इति चैवमादि ।

तत्रैवं सति ‘तेचेद्भूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति’ । ते यद्यत्र
‘भूयुः’ । किमिति । लिङ्गज्ञा लिङ्गज्ञातारो वयमत्रैतस्मिन्नाम्राये । लिङ्गतो
वयमत्र या यस्मिन् देवता तां विजानीमो विज्ञाय च तदैवत एव कर्मणि २०
विनियुज्यमहे तं मन्त्रम् । एवं च सति न नो निरुक्तशास्त्रेण प्रयोजन-
मस्तीति लिङ्गमस्माकं ज्ञापकमिति केचिद्वर्णयन्ति । त एवं ब्रुवन्तो वक्त-
व्या यदि यूयं लिङ्गतो मन्त्रदेवतां विजानीध्वे । ‘इन्द्रं न त्वा शवसा
देवता धातुं पृणन्ति’ इत्येतस्मिन्मन्त्रे का देवतेति । आह । केन पुनर-
भिप्रायेणास्मिन्मन्त्रे देवता पृच्छयत इति । उच्यते । ‘वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं २५

१ ठ. ‘वैवमस्मात्सं’ । २ ग. ज. साधीयत इति; घ. स(सा)धीयते इति. ३ ग. ज. ध्युच्छास्यते’ । ४ घ. झ. ‘क्रमसंस्थानात्कस्य युक्तं’; च. ‘क्रमसमास्थानात्काम्ययु’
त्कस्य; ट. ‘क्रमसंस्थानात्कस्य युक्तं’ समास्थानात्काम्य; ठ. ‘क्रमसंस्थानात्काम्य’.
५ क. ख. ‘कारे एवं च म’; घ. झ ट. ‘कारे एवं च म’; ६ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. तां तम रि’ । ७ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. विनियुज्यमहे. १०५

एवमयमाग्नेयो मन्त्रः । स एष लिङ्गमाद्यदर्शनेनाविज्ञातप्रधानदेवतो
विनियुज्यमान ऐन्द्रे वायव्ये वा कर्मणि कर्तुरभिप्रेतफलासिद्धये नाहं स्यात् ।
कर्मवैगुण्याच्च कर्तुरपध्वंसाय स्यात् । तस्माद्विज्ञेयं मन्त्रदेवतानिश्चयज्ञानाय
निरुक्तमिति ।

‘अग्निरेव मन्यो विपितः सहस्र’ [ऋ० सं० १० । ८४ । २] ५

इति । यथा पूर्वस्मिन्नाग्नेये वायुलिङ्गमिन्द्रलिङ्गं

अन्यदुदाहरणम् च ‘तथा’ एतस्मिन्नापि ‘मान्यवे मन्त्रे’

अग्निलिङ्गं नैवण्टुकम् । एवमनेकदेवतालिङ्गसंक-

टेषु दुरवधारं देवतातत्त्वमनैरुक्तेनाप्रसिद्धमन्त्रव्याख्यानसमयेन । यदुक्तं
लिङ्गज्ञातारो वयमत्र लिङ्गत एव मन्त्रान्कर्मसु विनियोज्यामहे न नो निरु- १०
क्तेन प्रयोजनमस्तीत्येतदयुक्तमिति ।

‘विपिरित्यस्य दीप्तिर्नाम’ अपठितमपि दीप्तिर्नामसु । न केवलं
यान्येव पठितान्यन्यान्यपीति ।

‘अथापि’ इदमपरमारम्भप्रयोजनमस्य । आह । किमिति । उच्यते ।

‘ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च’ । ज्ञानं च १५

निरुक्तशास्त्रस्यापरं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते । तत्रैवं सति कैथं
प्रयोजनम् नामानिन्याः स्याम प्रशस्याथेति परिज्ञेयं निरु-

क्तम् । अतो ह्यन्यात्माधिदेवाधियज्ञाभिधायिनां

मन्त्राणामर्थाः परिज्ञायन्ते । ते च परिज्ञाताः सन्तः पुरुषस्योत्तमाय श्रेयसे
भवन्ति । तदेवमखिलपुरुषार्थोपकारसमर्थं शास्त्रमिति न्याय्यमारब्धम् । २०

आह । ए पुनर्ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यत इति । उच्यते । लोके
शास्त्रे च । लोके तावद्यः कश्चिद्विद्वान्भवति स पूज्यते पुण्यफलैर्भिर्जनैः ।

तदेतत्प्रत्यक्षत एव दृष्टम् । शास्त्रेऽपि ॥ १७ ॥

१ म. ‘अपि’ नास्ति. २ क. ख. ग. ज. दीप्तिर्नामः. ३ क. ख. ग. ज. २५
‘सति वपमानिन्याः; घ. झ. ट. ठ. ‘इति वपं कथं’. ४ क. ख. प. झ. ट. दि
आप्या. ५ क. ख. प. झ. ठ. समर्थशास्त्र. ६ क. ख. ‘रूपम् ॥ १ ॥
आह’. ७ ग. घ. ज. लोके वेदे च; घ. झ. ट. लोके वेदे शास्त्रे च. ८ ठ.
इदम् ॥ अज्ञाननिन्दा ज्ञानप्रशंसा शास्त्रेऽपि स्यात्. ९ क. ख. प. झ. ट. ठ.
अज्ञो न विपते; म. घ. ज. ३१.

स्थाणुर्यं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति
 योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्यकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानवि-
 धूतपाप्मा । यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अन-
 ग्राविव शुष्केधो न तज्ज्वलति कहिंचित् । स्थाणुस्ति-
 ५ ध्तेरर्थोऽर्तेरणस्थो वा ॥ १८ ॥

स्थाणुर्यं भारहार इत्येवमादि । स्थाणुर्वृक्षः । स यथा पत्रपुष्प-
 लानामात्मीयानां धारणमात्रेणैव संबध्यते न
 स्मृतावज्ञाननिन्दा तज्जैर्गन्धरसरूपस्पर्शोपभोगमुखैः । एवं च
 किलासावधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं तस्य
 १० वेदस्याप्ययं भारमात्रमेव ह्यसौ विमर्ति । योऽर्थज्ञ इत्यकलं भद्रमश्नुते ।
 य एवार्थज्ञो भवति न ग्रन्थमात्राभ्येता स एव सकलमनवसाण्डितं भद्र-
 मश्नुतेऽर्थपरिज्ञानकलमश्नुते प्राप्नोति । किं पुन-
 ज्ञानप्रशंसा च स्तत् । इह लोके पूज्यतामुपेत्य शिष्टानामितो
 लोकादन्तकाले नाकमेति । यत्रामुखं किंचिदपि
 १५ नाह्याध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं वा तत्स्थानमेति निरतिशयम् ।
 कस्मात्पुनरसावीदृशं स्थानमेतीति । इतो यस्मादसौ ज्ञानविधूतपाप्मा ।
 ये हि नाकगमनप्रातिवन्धिनः पाप्मानस्ते तस्य ज्ञानेन विधूताः । अतोऽ-
 सावेति नाकम् । उक्तं चान्यत्रापि ' न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह
 विद्यते ' (३० गी० ४ । ३८) इति । अथवा स्थाणुर्गर्दभः । स
 २० यथा चन्दनभारं वहत्येव नै तदुपभोगेनाभिसंबध्यत एवं किलासौ यो
 ग्रन्थमात्राभ्येता नार्थज्ञः । एवं तावदस्मिन् ज्ञानं प्रशस्तम् ।

अथैतस्मिन्ज्ञानं निन्द्यते । यद्गृहीतं गुरुमुखादज्ञातं चार्थतः किंचि-
 सिगदमात्रेणैव नित्यकालं शब्द्यत उच्चार्यते न पुनरुत्तरार्थतो विचार्यते ।

१ क. ख. द. २; छ. त. २३. २ क. ख. घ. झ. ट. 'एवं' नास्ति. ३ ग. ज.
 १५ 'ध्ययनं भा'. ४ घ. द. रथसपरिज्ञा. ५ क. ख. ग. ज. घ. झ. द. 'न' नास्ति.
 ६ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. 'भोगेनाभि'. ७ ठ. 'ध्येतानर्थज्ञः'. ८ क. ख. घ.
 झ. द. ठ. निन्द्यते । यद्गृहीतमविज्ञातमिति । यद्गृहीतं गुरु; ग. घ. ज. निन्द्यते
 ॥ ३२ ॥ यद्गृहीतं गुरु. ९ क. ख. घ. झ. ट. द. 'दविज्ञातं. १० क. ख. घ.
 ११ झ. द. ठ. 'तेः' नास्ति.

आह । किं तस्य । उच्यते । अनग्राविष शुष्कैधः । शुष्कं काष्ठमनग्नौ
प्रदेशे नालं ज्वलनाय प्रकाशाय । एवं यो
अज्ञाननिन्दा वेदार्थस्यानभिज्ञोऽप्येता स वेदाध्ययनभारमात्रेणैव
संबध्यते न तु वदीयेन फलेन । परिज्ञानं
तु श्रेयसा चाम्युदयेन च युनक्तीति । तस्मादेतत्परिज्ञानापावश्यं
निरुक्तशास्त्रमारब्धव्यमिति ।

स्थाणुशब्दमर्थशब्दं चोदाहरणाप्रसक्तौ निर्वक्ति । 'स्थाणुस्तिष्ठतेः' ।
स्थितो ह्यसौ नित्यकालमेव भवति न कदाचिदप्यासीदिति । 'अथोऽर्जुनः'
गतिकर्मणः । अर्यते ह्यसावर्थिभिः । 'अरणस्थो वा' । यदा ह्यस्य
स्वाम्यरति गच्छतीतो लोकादमुं लोकं तदायमिहैव तिष्ठति नानेनैव सहामुं
लोकं गच्छति दीनारादिरर्थः । तत्सामान्यादितरोऽपि शब्दार्थोऽर्थे
उच्यते ।

एवं तावच्छ्रितानुगमस्मृतौ ज्ञानं प्रशंस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते । न केवलं
स्मृतावेव ज्ञानप्रशंसाज्ञाननिन्दा च । किं तर्हि । वेदेऽपि प्रदर्शयति ॥१८॥

उत त्वः पश्यन्न वदंश् वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्ये-
नाम् । उतो त्वेस्मै तन्वं १ वि सस्त्रे जायेव पत्यं उशती
सुवासाः (क्र० सं० १० । ७१ । ४) ॥ अप्येकः पश्यन्न
पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमा-
हार्थमप्येकस्मै तन्वं विसन्न इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं
प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा जायेव
पत्ये कामयमाना सुवासा क्रतुकालेषु सुवासाः कल्याण-
वासाः कामयमाना क्रतुकालेषु । यथा स एनां पश्यति
स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्योत्तरा मूयसे निर्वच-
नाय ॥ १९ ॥

१ क. 'प्यासीदिति'; प. झ. ट. ठ. 'प्यासितिति'; च. 'प्यासीदिति' ते. २ क.
स. 'न्यते ॥२१॥'; ठ. 'न्यते । न केवलं स्मृतावेव ज्ञानप्रशंसा । इति नि. व्याख्यायां
पद्याप्याये अष्टादशः खण्डः ॥ न केवलं'. ३ क. स. प. झ. ट. ठ. अत्रो नास्ति;
ग. घ. ज. २३. ४ छ. त. द. 'सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना क्रतुकालेषु'
नास्ति. ५ क. स. द. २; छ. त. २४.

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमिति विद्याभूक्ते द्वे अप्येते ऋचौ । बृहस्पते-
रार्षम् । उतशब्दोऽपिशब्देन समानार्थः । त्वः

येदेऽज्ञाननिन्दा एक इत्यर्थः । बहूनामपि समानपृष्ठोदरपाणिपा-
दानां समानमेवाध्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्प-

५ द्यन्नपि वाचं मनसा स्वम्यस्ताध्ययनोऽपि तीक्ष्णविद्यः सन्न पश्यत्येवार्था-
नभिज्ञत्वात् । स हि तां सम्यक्पश्यति यस्तस्या अर्थं विजानाति ।

अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः । एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येवैनां
वाचम् । य एव ह्यर्थमवबुध्यते वाचस्तेनैव हि सा सम्यक्श्रुता भवति

नेतरेण । इतरो ह्यविद्वान्बन्धिमात्रमेवोच्चारयति शृणोति वा वाचः । एवमने-
नार्थेन 'अविद्वान्समाह' निन्दन्मन्त्रद्वयम् । सांप्रतमुत्तरेणार्थेनार्थज्ञं प्रशंस-

नाह । उतो त्वस्मै अप्येकस्मै कस्मैचिदर्थज्ञाय
ज्ञानप्रशंसा च तन्वं शरीरं विस्तस्ते विस्त्रंसयति विवृणोतीत्यर्थः ।

अर्थो वाचः शरीरम् । तं विवृत्त्यात्मानं दर्शयत्ये-

कस्मै कस्मैचिदर्थज्ञाय । 'अर्थप्रकाशनमाहानया वाचा' । अनेन तृतीयेन

१५ पादेनेत्यर्थः । कथं पुनर्विवृणुते तन्वमिति । यत 'उपमोत्तमया वाचा'
उत्तमेन पादेनोच्यते 'जायेव पत्य उशती सुवासाः' इत्यनेन । यथा

हि जाया विवृतसर्वाङ्गावयवा भूत्वा उशती कामयमाना इष्टाय भर्त्रे

प्रेम्णा दर्शयेदात्मानम् । कस्मिन्काले । यदा सुवासा भवति निर्णिक्ता-

वासा भवति निर्णिक्त्वासा नीरजस्ता 'ऋतुकालेषु' तदा ह्यतितरां

२० स्त्री पुरुषं प्रार्थयते । अत एतयाऽवस्थयोपमीयते । यथा स पुरुषस्तां
यथावत्पश्यति द्वियं नेतरो यो घनपटप्रावृतसर्वगात्राम् । एवं स एवैतां

वाचं यथावत्पश्यति येः पदशोऽवच्छिद्यैतां विगृह्य र्धाधर्मस्याः पश्यति
समस्तव्यस्तम् । एवमस्यामृचीयं 'अर्थज्ञप्रशंसा' ।

१ क. ख. घ. झ. ट. पश्यन्निति । विद्या°. २ घ. समानाध्यय°. ३ क. ख.

२५ °रयति वाचम् । एव°; ग. °रयति शृणोति वाचम् । एव°; घ. ट. रयन्न शृणोति
वाचम् । एव°; झ. रयन्नृणोति वाचम् । एव°; ठ. °रयन्न शृणो°. ४ ग. ज.

अप्येकस्मैचिद°; घ. अप्येकस्मैचिद°; ट. अप्येकस्मैकस्मैचिद°. ५ क. ख. घ. झ.
ट. विवृणोत्यात्मा°. ६ घ. ट. °त्येकस्मैचिद°. ७ घ. झ. कथं हि पुन°. ८ ग.

ज. 'निर्णिक्त्वासा भवति' नास्ति. ९ घ. झ. ट. °रयति यः पश्यति कः
३० पदशो°. १० ग. ज. झ. चार्ध°.

अपीयमपरा ऋगस्या एव 'उत्तरा' अस्मैवार्थस्य प्रकृतस्य ज्ञानप्र-
दंसाख्यस्य फलमिधानद्वारेण 'भूयसे' बहुतरायामुना फलेनाभिसं-
चन्धाप्रतिविशिष्टं ज्ञानमित्येवं निर्विर्विच्य निर्धार्य वचनाय निर्वचनाय ।
तद्यथा ॥ १९ ॥

Samudhaya

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अधेन्वा चरति माययेष वाचं शुश्रुवाँ अंफुलामपुष्पाम्
[क्र० सं० १० । ७१ । ५] ॥ अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीत-
माहू रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा-
विज्ञातार्थं यं नाष्ट्वन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष १०
चरति मायया वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दो-
ह्यान्देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान्मवत्यफलामपुष्पा-
मित्यफलास्मा अपुष्पा वाग्मवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति
वार्थं वाचः पुष्पफलमाह याज्ञदेवते पुष्पफले देवताध्यात्मे १५
वासाक्षात्कृतधर्माणं ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृ-
तधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्तसंप्रादुरूपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे
विलम्बग्रहणाधेमं ग्रन्थं समाप्तासिपुर्वदं च वेदाङ्गानि च
विलम्बं मिल्मं भासनमिति धैतावन्तः समानकर्माणो धातवो
धातुर्द्धातेरेतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्पेतावतामर्था-
नामिदमभिधानं नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति २०
तद्यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ।
अश्वं न त्वा वारं वन्तम् । अश्वमिव त्वा वालं वन्तं वाला
दंशवारणार्था भवन्ति दंशो वृशतेः । मृगो न मीमः
कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव मीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. 'येवं' निर्वचनाय । निर्विर्विच्य निर्धार्य वचनं कपनं २५
निर्वचनं तामे निर्वचं. २ क. ख. ३; ग. ३४ । २४; घ. ज. ३४; घ. स. ट.
अहो नास्ति; ठ. इति निरुक्तव्याख्यायां पद्याध्याये एकोनविंशः खण्डः. ३ ड.
वाग्न्येयेषु^१ ग्ये; छ. वाह्नेयेषु; त. वाह्नेयेषु^२ डे. ४ ठ. 'तिभूतया. ५ ठ. देव'
दे. ६ क. ख. द. 'ध्यात्मे वा ॥४॥ साक्षा'; छ. त. 'ध्यात्मे वा ॥२५॥ साक्षा'.
७ क. ख. द. दह ॥ ५ ॥ अश्वं; छ. त. तत् ॥ २६ ॥ अश्वं. ८ ड वातवन्तं. ३०

मादृर्गतिकर्मणो भीमो विभ्यत्यस्मान्द्गीष्मोऽप्येतस्मादेव ।
 कुचर इति चरति कर्म कुत्सितमथ चेद्देवतामिधानं कायं न
 चरतीति गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो
 भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृष्णातेः प्रीणातेर्वार्धमासपर्व
 देवानस्मिन् प्रीणन्तीति तत्प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यान्मे-
 घस्थापी मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव तद्यानि नामानि
 प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते तदुपरि-
 ष्टाद्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि मैगमानीहेह ॥ २० ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरधीतमाद्भुरिति । अप्येकं अपि बहून् । विदुषः
 सख्ये सखिभावे । कतरस्मिन् । देवसख्ये । देवानां समानख्यानतायां देवसा-
 युज्य इत्यर्थः । वक्ष्यति हि ' यां यां देवतां निराह तस्यास्तेस्यास्ताद्भ्य-
 मनुभवति ' (निर० १३ । १३) इति । अथवा

ज्ञानप्रशसार्थान्या देवसख्ये रमणीये स्थाने । यस्मिन् देवानां सखि-
 भावस्तदेवसख्यं स्थानम् । तस्मिन् देवसख्ये रम-
 णीये स्थाने देवलोक इत्यर्थः । किमिति । स्थिरं

अविचालिनमप्रच्यवनधर्माणम् । कमेवमाद्भुः । विपीतार्थं आपीतार्थं गृही-
 तार्थमित्यर्थः । क एवमाह । इयमेव वाक् शक्तसंज्ञिका । किञ्च । नैनं हिन्वन्त्यपि
 वाजिनेषु । एनं वागर्थज्ञं न हिन्वन्ति नानुगन्तुं शक्नुवन्ति । केषु । वाजि-
 नेषु वाग्ज्ञेयेष्वर्थेषु बलवत्स्वपि दुर्ज्ञेयेषु दुरवर्घटनीयेषु समुद्रपिहितरत्नसं-
 निभेषु देवतापरिज्ञानादिषु व्याकर्तव्येषु । स हि तान्व्याकर्तुं शक्नोति ।
 नेतरे मन्दबुद्धयो बहवोऽपि समागताः शक्नुवन्ति तानर्थान्व्याकर्तुं यानसौ
 व्याकरोति । अत एतदुक्तं ' नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ' इति । एवं ताव
 दर्धज्ञः प्रशस्तः ।

अधेदानीमविद्वानुत्तरेणार्धचेन निन्द्यते । अधेन्वा चरति । अधेन्वा ख्येय
 चरति । न हि सा वाग्धिनोतीह न परत्र च यस्या अर्थो न परिज्ञायते ।
 तया गृहीतपैत्र तामधीयान इतश्चेतश्च चरति । तद्यधान एव सर्वतः पर्य-

तृतीयभिप्रायः । किं च माययैव चरति गृहीतया ।
 तस्यामेवाज्ञाननिन्दा यथा हि कश्चिन्मायया सुवर्णं विभृयादेवमयमवा-
 चमेतां विभर्ति । सा तादृशी भियमाणा याकिं
 करोति । नास्मै कामान्दुग्धे । कतमान् । ये तस्या वाचो दोग्धव्याः । क ।
 देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु च । यः किं करोति । य एवं शुश्रुवान् ५
 श्रुतवान्भवति । कथम् । अफलाभपुण्यामिति । एवं यः श्रुतवान्
 भवत्यन्येभ्यः सफाशाच्छ्रुत्वा च दृढप्राहेण गृहीत्वावस्थितो भवत्यन्यनादृते
 मान्यदस्ति वाचि किञ्चिन्मृग्यामिति । तस्मै किमिति । अफलैवास्मै अपुण्या
 च वाग्भवति । यथैव हासौ परयत्यफलेयमपुण्या चेति तथैव भवतीत्यभिप्रायः ।
 अथवा किञ्चित्पुण्यफलेति वा । एतदुक्तं भवत्यत्यफलमल्पपुण्यामिति । १०
 किं कारणम् । अस्ति ह्यध्ययनमात्रेऽपि किञ्चिदल्पं फलम् । नासी
 परिश्रमो व्यर्थ एवेति भाष्यकाराभिप्रायः । आह । किं पुनर्वाचः पुण्यफल-
 मिति । उच्यते । 'अर्थं वाचः पुण्यफलमाह' एतास्मिन्मन्त्रे मन्त्रद्वक् ।
 आह । कः पुनरसावर्थ इति । याज्ञं दैवतमध्यात्ममित्येव वाचः समास-
 तोऽर्थः । स पुनरेव रूपकैक्यनया पुण्यफलविभागेन द्विधा प्रविभ- १५
 ज्यते 'याज्ञदैवते पुण्यफले दैवताध्यात्मे वा'
 वाचः पुण्यफले इति । याज्ञपरिज्ञानं याज्ञं देवतापरिज्ञानं दैवतमा-
 याज्ञदैवते देवता- त्मन्यधि यद्वर्तते तदध्यात्मम् । स एव सर्वोऽपि
 ध्यात्मे वा मन्त्रब्राह्मणराशिरेव त्रिर्धो विभक्तः । तत्रैवं सति
 यदाम्युदयलक्षणो धर्मोऽभिप्रेयते तदा याज्ञं पुण्यं २०
 दैवतं फलम् । किं कारणम् । पूर्वं हि पुण्यं भवति फलार्थम् । याज्ञमपि
 च पूर्वं तन्यते देवतार्थं चेत्येतस्मात्सामान्यायाज्ञं पुण्यं दैवतं फलम् ।
 यदा पुनर्निःश्रेयसलक्षणो धर्मोऽभिप्रेयते तदोभे अपि याज्ञदैवते पुण्यत्वमेव
 विभूतः । दैवते हि याज्ञमन्तर्भूतमेव तदर्थत्वादतो न पृथगुच्यते । तत्पुन-
 रेतदधिदैवतं सर्वमपि प्रतिविशितज्ञानेनोपासकेन मुमुक्षुणा निरूप्य २५
 चेतसात्मानमेव प्रत्यभिसंप्राप्यते कार्यकरणाधिदैवताद्वारेण । सोऽयमेवमधि-

१ ग. ज. 'द्वलफलम्'; ठ. 'द्वलं' लं. २ क. रा. प. झ. ट. ठ. रूपक्यं.
 ३ क. रा. प. झ. ट. 'दैवता'. ४ ग. ज. घेपा, ५ क. रा. ग. ज. घ. झ.
 ट. ठ. यत्पुन'. ६ क. रा. प. झ. ट. ठ. 'एतद्' नास्ति. ७ ग. ज. घ. झ.
 ट. 'पिदैवता'.

दैवतमधिर्यज्ञं चोच्छ्रित्वा ध्यात्वा तमेवाभिसंपादयति यथा पुष्पभावमुच्छ्रित्य पुष्पं फलमावायेति । एवं सोऽयमात्मैवाज्येवाभिसंपद्यते । तत्रैवं सत्यध्यात्मार्थत्वादधिदैवस्याध्यात्मै च पुरुषार्थस्य निष्ठानादैवतं पुष्पमध्यात्मं फलमित्येव युक्तम् ।

आह । कुतः पुनरीदमायाते निरुक्तशास्त्रं प्रधानमितराणि चाङ्गानीति । उच्यते । “साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयो वमूवुः” । साक्षात्कृतो यैर्धर्मः साक्षादृष्टः प्रतिविशिष्टेन तपसा त इमे साक्षात्कृतधर्माणः । के पुनस्त इति । उच्यते । ऋषयः । ऋषयस्समुष्मात्कर्मण एवमर्थ-

साक्षात्कृतधर्म- अता मन्त्रेण संयुक्तादमुदा प्रकारेणैवंलक्षणः
भिरसाक्षात्कृतधर्म- फलविपरिणामो भवतीत्युपपन्नः । ‘ ऋषिर्दर्शनात् ’
भ्यो मन्त्रदायम् इति वक्ष्यति (नि० २ । ११) । तदेतत्कर्मणः

साक्षात्कृतविपरिणामदर्शनमौपचारिकया वृत्त्योक्तं साक्षात्कृतधर्माण इति । न हि धर्मस्य दर्शनमस्त्यत्यन्तापूर्वो हि धर्मः । आह । किं तेषामिति । उच्यते । ‘ तेष्वरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मस्य उपदेक्षेन मन्त्रान्संप्रादुः ’ । ते ये साक्षात्कृतधर्माणस्तेऽवरेभ्योऽवरकाण्डिनेभ्यः सचिह्नेभ्यः धृतैर्मन्त्रैः । तेषां हि श्रुत्वा ततः पथादपि च मुपजायते न यथा पूर्वेषां साक्षात्कृतधर्मिणां श्रवणमन्तरणैव । आह । किं तेभ्य इति । तेष्वरेभ्य उपदेक्षेन शिष्योपाध्यायिकाया वृत्त्या मन्त्रान्मन्थतोऽर्थतथ संप्रादुः संप्रचवन्तः । तेष्वपि चोपदेक्षेनैव जगृदुः । अथ तेष्वपि ‘ उपदेक्षाय ग्यायन्तोऽवरे वित्प्रमहणायेन मन्थं समान्नाशि-

१ स. ट. ‘वनवाधि’; २ प. ट. ‘मान्मा दाये’; ३ क. स. ग. ज. घ. ङ. ट. ठ. ‘वराप्पात्मस्य’; ४ ग. ज. ‘य’ नास्ति; ५ क. स. विप्रभक्त्यात्; ग. ज. नि-नृतात्; घ. ङ. ट. न विप्रभक्त्यात्; ६ न विप्रनृतात्; ७ क. स. फलमि-
त्युक्तम् ॥ ४ ॥ आह; ८ स. ट. ठ. फलमित्युक्तं आह; ९ ग. ज. निरुक्तं
शास्त्रवचने; १० निरुक्तं शास्त्रवचनम्; ११ ट. ‘निरुक्त’; १२ ग. ‘ते ॥ २५ ॥ सा’;
१३ प. ट. मन्त्रेण युक्ता; १४ ट. भवन्ति पदवन्ति त ज्ञायतः; १५ ग. ज.
युक्तवन्ति; १६ सुवर्तवन्ति; १७ ग. घ. ज. घ. ट. ठ. ‘धर्मिणा १३ ग.
१८ प. स. ‘एव’ नास्ति; ट. ‘देवे’ ज. ‘निरुक्त’.

पुरेदं च वेदाङ्गानि च ' इति । उपदेशार्थोपदे-
सौकर्येणोपदेशप्र- शार्थम् । कथं नामोपदिश्यमानमेतैः सकनुयुग्मही-
हणाय वेदवेदाङ्गाना- तुमित्येवमर्थमधिकृत्य ग्लायन्तः विद्यमानास्तेष्व-
मसाक्षात्कृतधर्मभिः गृह्यन्तु तदनुकम्पया तेषामायुषः संकोचमवेक्ष्य
समानानम् कालानुरूपां च ग्रहणशक्तिं विस्मग्रहणायैमं ग्रन्थः ५
गवादिदेवपत्न्यन्तं समान्नातवन्तः । किमेतमेव ।

नेत्युच्यते । वेदं च वेदाङ्गानि चेतुराणीति । कथं पुनः समान्नासिपुरिति ।
आह । शृणु । वेदं तावदेकं सन्तमतिमहत्त्वादुरभ्येयमनेकशाखाभेदेन
समान्नासिपुः । सुखग्रहणाय व्यासेन समान्नातवन्तः । तद्यथा । एक-

विंशतिधा वाहवृच्यभेकशतधाध्वर्यमं सहस्रधा सा- १०
समानानप्रकारः मवेदं नवधाध्वर्यम् । वेदाङ्गान्यपि । तद्यथा ।
व्याकरणमष्टधा निरुक्तं चतुर्दशधेव्येवमादि । एकं

समान्नासिपुर्भेदेन ग्रहणार्थम् । कथं नाम भिन्नान्येतानि शाखान्तराणि
रूपाणि सुखं गृहीयुरेते शक्तिहीना अल्पायुषो मनुष्या इत्येवमर्थं समान्नासि-
पुरिति । १५.

विल्मशब्दं भाष्यव्याख्यप्रसक्तं निर्वर्धति । यदेतत् ' विल्म ' इत्युक्तमेतत्
' विल्मं ' वेदानां भेदनम् । भेदे व्यास इत्यर्थः । ' भासनमिति वा ' ।
अथवा भासनमेव विल्मशब्देनोच्यते । वेदाङ्गविज्ञानेन भासते प्रकाशते
वेदार्थ इत्यत इदमुक्तं विल्ममिति । एवं भिदेर्भासतेर्वा विल्मशब्दः । एवमिदमु-
पिप्यो निरुक्तशास्त्रमायार्त्तमितराणि चाङ्गानांति परिशोधित आममः । २०.

अथेदानीं निवण्डुसमान्नायविरचना वक्तव्या प्रकरणत्रयविभागेन
सुखव्याख्यानार्थमस्य शास्त्रस्य । सेयमुच्यते ।
निवण्डुसमान्नाय- ' एतावन्तः समानकर्मणोः धातव एतावन्त्यस्य
स्य प्रकरणत्रयम् सत्त्वस्य नामधेयानि ' इति । स एष पदशानि-

१ क. ख. प. स. ट. ठ. 'मानमभेदे' २ क. ख. प. स. ट. ट. 'संहतिं' २५
३ क. ख. नित्येवमर्थः; प. स. ट. 'नित्येवमर्थः' ४ क. ग. प. स. ट.
ठ. विस्मग्रहणं ५ प. स. ट. ठ. भाष्यकारः ६ क. स. 'नात' ; प. ट.
'नायना' ७ प. स. ट. ट. 'वयसंविभागेन' ८ ग. घ. ज. ट. 'वयसः'
१५. एकः

घण्टुकं नाम प्रकरणम् । एतावन्त इति या चैषु

नैघण्टुकम्

भ. तुषु चाख्यातपदेषु प्रतिनियता संख्या सामि-

प्रेयते । तद्यथा । ' गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् ' [नि०

३ । ९] ' कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश ' [निरु० ३ । ९]

५ इत्येवमादि । एतावन्त्यस्य रुच्यस्येति नैमधेयप्रतिनियता संख्याभिप्रेयते ।

तद्यथा । ' पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः ' [निरु० २ । ७] ' हिर-

ण्यनामान्नुत्तराणि पञ्चदश ' [निरु० २ । १०] इत्येवमादि । यत्रैता-

वर्थो प्रायेण चिन्त्येते प्रसङ्गतोऽन्यथाकिंचित्तेतदेवंलक्षणं नैघण्टुकं नाम

प्रकरणं गवादि प्रागजहाशब्दात् [निघ० अध्या० १-३] ।

१० अथ पुनर्यत्र ' एतावतामर्थानामिदमभिधानं ' इत्यर्थः प्रायेण

चिन्त्यते । तद्यथा । ' आदित्योऽप्यक्ष्णः

ऐकपदिकम्

समुद्रोऽप्यक्ष्णः [निरु० ४ । १८] इत्ये-

वमादिः । अनवगतसंस्काराश्च निगमा जहा-

दयः प्रायेण चिन्त्यन्तेऽनुपङ्गतोऽन्यथाकिंचित्तेतदेवंलक्षणं नैकपदिकं नाम

१५ प्रकरणं जहादि प्रागग्निशब्दात् [निघ० अध्या० ४] ।

अथ पुनर्यत्र नैघण्टुकं देवतानामास्मिन्मन्त्रे इदमन्यदत्र प्राधान्येन

वर्तत इत्ययं विभागः प्रायेण चिन्त्यते तदेवंलक्षणं

देवतम्

प्रकरणं देवतं नानाभिज्ञादि देवपत्त्यन्तम् ।

(निघ० अध्या० ५) । तांमेतानि

२० श्रीणि प्रकरणानि नैघण्टुनैकपदिकं देवतमिति । अनेन प्रकरणत्रयवि-

भागप्रत्ययेनैदमस्थितं निरुक्तमात्रमिति ।

२५ ' तद्यदर्शयेते मन्त्रे निपतन्ति नैघण्टुकं तन् ' । इदमुक्तं ' नैघण्टु-

कमिदं देवतानाम प्राधान्येनेदमिति ' । तत्र न

नैघण्टुदेवता-

ज्ञायते किमिदमुक्तं भवति । तदेतल्लक्षणत उप-

३५ नाम्नो लक्षणम्

दिश्यत इति पर्युपसृतामाष्टक्यः । यदभिधानम-

न्यदेवतं । अस्या यस्मिन् प्रशान्देवता सौऽयम-

न्यदेवताः । तस्मिन्मन्त्रेदेवते मन्त्रे रश्मिर्नम्यरां प्रधानायां मन्त्रदेवतायां

१ प. म. ट. 'तु. २ क. म. ट. 'प्राज्ञात'; म. 'प्राज्ञातपदेषु. ३ क. म.

म. ज. 'नमसु नति'; प. म. 'देवि या नमसु नति'; ट. 'देवि या नमसु नति' इति कश्चिद. ४ प. म. ट. 'मन्त्रे मन्त्रे'. ५ ट. 'एतन्' नास्ति. ६

प. म. ट. ट. 'तदेवते'. ७ प. ट. ट. 'देवमिति'. ८ क. म. म. च. ड. ट.

'नैघण्टु'. ९ क. म. ट. 'नैघण्टु'.

केचिदन्यं प्राणिविशेषं हन्ति तेरेनभिभूयमानः । परावतः परस्मादतिदूरः
स्थानात्परस्याः दिवैः संवन्धिन आगच्छे । एतदर्थमागत्य चेह कर्मणि हेः
इन्द्रैतदस्मद्वचः कुरु । सूक्तं यः शत्रुकर्तृषु सत्तुं शक्नोति तं पविं वज्रं
संशाय तीक्ष्णीकृत्य तिग्मं छेदनायोत्साहवन्तं मुनिशितं कृत्वा ततो
विताडिह विताड्य एतानस्मच्छत्रून् । एकप्रहारवर्जितदेहान्कुरुष्व ॥
यानपि च न हिनस्ति कथंचित्तानपि हिंसकान्विनुदस्व नानाप्रकारं
प्रेरयस्व दूष्मपुनरागमनाय ।

‘अथ चेदेवताभिधानं’ एतत्कुचर इति ततः ‘कायं न चरतीति’
सर्वत्र चरतीति । ‘गिरिष्ठा मेघस्थायी’ इति च । अनुपक्षीणशक्तयोः
हि विभवो चेदशब्दा यथाप्रज्ञं पुरुषाणामर्थ्या-
वैदिकशब्दानां स- भिधानेषु विपरिणममानाः सर्वतोमुखा अनेका-
र्वतोमुखत्वम् भान्वुवन्तीत्येतदनेन प्रदर्शितं भवतीत्यथ चेदेवः
ताभिधानमिति ।

मृगादिशब्दाभिगमप्रसक्तानिर्ब्रवीति । ‘मृगो माष्टर्गेतिकर्मणः’ । नित्यं
ह्यसौ गच्छति । ‘भीमो विम्यत्यस्मात्’ । सर्व एव ह्यस्माद्विभेति ।
भीष्मशब्दं साख्यप्रसक्तं निराह ‘भीष्मोऽप्येतस्मादेव’ इति । ‘कुचर-
इति चरतिकर्म कुस्त्रितम्’ । चरति ह्यसौ कर्म कुस्त्रितं व्याघ्रो वा
सिंहो वा । कायं न चरतीति देवताभिधानत्वे । ‘गिरिः समुद्रीर्णो भवति’ ॥
समस्तो ह्यसाधुद्वीर्ण इव भूमौ भवति । पर्वतशब्दं पर्यायाख्यानुप्रसक्तं
निराह ‘पर्ववान्पर्वतः’ इति । शिखाशिखरसंधिभिरसौ तद्वान्निर्भ्रं भवति ।
पर्वशब्दं विग्रहप्रसक्तं निराह । ‘पर्व पुनः पूर्णातेः’ पूर्णार्थस्य ।
पूरयन्ति हि ते शिखाशिखरसंधयोऽखिलं पर्वतम् । ‘प्रीणातेर्वा’ तर्प-
णार्थस्य । तत्पुनरेतत् ‘अर्धमासपर्व’ । किं कारणम् । ‘देवानस्मिन्’

- १ ठ. तेनाभिभू. २ ग. ज. ‘परावतः.....स्थानात्’ नास्ति. ३ घ.
२५ झ. ट. ठ. परस्याः अति. ४ ग. ज. ‘द्विः.....मागत्य च’ नास्ति. ५ घ. झ.
ट. आजगन्थ; ठ. आजगन्थ आगच्छ. ६ घ. झ. ट. ठ. ‘कार्येषु. ७ ग. च.
ज. घ. झ. विताडि. ८ ठ. ‘च मृगः संग्रामयुक्तान् युयुत्सून् न हिन’. ९ ग. ज.
प्रमुचन्ति; च. स्रवन्ति. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. गिरिः पर्वतः समुद्री.
११ क. ख. ग. ज. ‘एतानप्रसक्तं; ठ. पर्यायानुप्रसक्तं. १२ च. शिखरं ख. १३
३० क. ख. घ. झ. ट. ‘दि’ नास्ति.

हविर्भिः 'प्रीणन्ति' । 'तत्प्रकृतीतरत्संधिमात्रसामान्यात्' । कालसे-
धिश्च शिलासंधिश्च समानं संधिवमिति । देवताभिधानपक्षे 'मेव-
स्थाया' गिरिष्ठाः । 'मेवाऽपि गिरिरेतस्मादेव' । असावपि समुद्रीणो
भवत्यन्तरिक्षलोके ।

* 'तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तदैवतमित्याचक्षते ।
तदुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः । नैघण्टुकानि नैगमा-
दैवतसंज्ञाया अर्थः नीहेह' । तदेतदुच्यते । सामान्यलक्षणोपलक्षि-
तप्रकरणत्रयविभागेनावस्थितो गवादिदेवपत्न्यन्तः

समाप्तायोऽयमानुपूर्व्या व्याख्यास्यत इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । यानि नामानि
प्राधान्यस्तुतीनामन्यादीनाम् । प्रधानभावेन याः स्तूयन्ते न निपातभा-
क्त्वेन सा एता प्राधान्यस्तुतयो देवताः । तासां किल यानि नामान्यन्या-
दीनि देवपत्न्यन्तानि तानि सर्वाण्यपि समुदितानि सन्त्येतयैकया
सामान्यया प्रकरणसंज्ञयाचक्षत आचार्याः । कतमया । उच्यते
दैवतमित्येतया । निरुद्धा हीयमेतस्मिन्निघण्टुशब्दसमुदाये संज्ञेत्यभि-
प्रायः । तत्पुनरेतदैवतं प्रकरणमुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामोऽस्य शास्त्रस्य ।
आह । किं कारणमिति । उच्यते । गुणपदेषु व्याख्यातेषु
प्रधानदेवतापदानि मुखे व्याख्यास्यन्त इत्यनेनाभिप्रायेण देवतापरिज्ञानत-
त्फलाभिधाननिष्ठं च कथं नामेदं शास्त्रं स्यादिति । यानि पुनर्नैघण्टुकानि

गवादीनि नैगमानि च जहादीनि तानीह प्रक-
त्रयाणो भक्त- रणद्वये नैघण्टुके चैकपदिके च व्याख्यास्याम
णानां व्याख्यानक्रमः इत्येतदेवानुवर्तते । त एते गवादयो देवपत्न्यन्ता
निघण्टवः । तदेकदेशो नैघण्टुकं प्रकरणम् ।
निघण्टुनैघण्टुक- निघण्टुसंज्ञया च व्यवहारो लोके निघण्टुमधी-
शब्दयोरर्थः महे निघण्टुमप्यापयाम इति । शास्त्रे खल्वपि
नैघण्टुकं प्रकरणमिति । नैगममित्येकपदिकम् ।

२५

नैघण्टुकानि च पदानि नैगमानि चेह प्रकरणद्वये व्याख्यास्यामः । अध्या-
यपरिसमाप्तिलक्षणार्थः परितोषार्थो वा द्विरभ्यास इति ॥ २० ॥
इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यमगवदुर्गस्य
कृतौ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संमोक्षायस्तत्रैवचतुष्टमतोऽन्येऽथनिर्गतावायुवेत्त्वाननूतं
नूनंसातऋचांत्वोऽक्षपेन्तोनिर्द्धृक्कासोहविर्मरितीमान्यथा-
पियोयथोहिन्वथापीदमर्थवेन्तोऽथापीदं स्यादुत्तरमुत्तवः
पश्यन्नुत्तवंसंख्ये विंशतिः ।

१० इति निरुक्ते पूर्वपदे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमः पादः ।

१५
१०८

हरिः ॐ । अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारी
समर्थो प्रादेशिकेन गुणेनान्विती स्यातां तथा तानि निर्धू-
यादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केन
चिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्या-
१० निर्धूयान्न त्वेव न निर्धूयान्न संस्कारमाद्विषेत विशयव्रत्यो
हि वृत्तयो भवन्ति यथार्थं विमक्तीः संनमयेत्प्रत्तमवत्त-
मिति ध्यात्वादी एव शिष्येते अत्राप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेऽप्य-

* इयं सण्डशृङ्खला छ. त. द. पुस्तकेषु न विद्यते.

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. नैघण्टुकानि नैगमानि पदानि चेह°. २ क. ख.
१५ प. ङ. ट. ठ. अष्टौ नास्ति; ग. च. ज. ३७. ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. इति
निरुक्तटीकायां. ४ ग. षष्ठोऽध्यायः । निरुक्ते प्रथमोऽध्यायः समाप्तः; घ. ट. पठ-
स्याध्यायस्य षष्ठः पादः समाप्तः; ङ. षष्ठस्य षष्ठः पादः समाप्तः अध्यायः समाप्तः; ठ.
षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः समाप्तिमगमत्. ५ छ. त. द. पुस्तकेऽपि सण्डशृङ्खला
नास्ति. ६ छ. 'इति अध्यायः' सण्डशृङ्खलायाः प्राग्वर्तिने; घ. इति निरुक्ते
पूर्व°; छ. द. इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः; त. इति प्रथमोऽध्यायः. ७ छ. 'केन
११ विकारेणान्विती. ८ क. ख. छ. त. द. 'ते ॥ १ ॥ अध्यायः'.

दिलौपो भवति स्तः सन्तीत्यथाप्यन्तलौपो भवति भवति
गतमित्यथाप्युपधालौपो भवति जगन्तुर्जगुरित्यथाप्युप-
धाविकारो भवति राजा दण्डीत्यथापि वर्णलौपो भवति
तत्त्वा यामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तु च इत्यथाप्यादिविपर्य-
यो भवति ज्योतिर्वनो बिन्दुर्वाद्व्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो ५
भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्कित्यथाप्यन्तव्यापत्ति-
र्भवति ॥ १ ॥

“अथ निर्वचनम्” । नामाख्यातौपसर्गनिपातलक्षणमुक्त्वा शीघ्र-
रम्भप्रयोजनानि च वेदवेदाङ्गव्यूहं च सप्रयोजनं निवण्टुसमान्नाविरचनां १०
च प्रकरणत्रयविभागेनोक्त्वा दैवतमुत्कृष्य नैघण्टुकनैगमे प्रकरणे पुरस्कृते
‘नैघण्टुकानि नैगमानीह’ इति । ते पुनरेते निर्वचनलक्षणमनुक्त्वा न शक्येते
व्याख्यातुं यस्मात् ‘अथ’ एतस्मात्कारणात् ‘निर्वचनं’ लक्षणतौ
व्याख्यास्याम इति बोध्यशेषः । अपिहितस्यार्थस्य परोक्षवृत्तावतिपरोक्षवृत्तौ
वा शब्दे निष्कृष्य विगृह्य वर्चनं निर्वचनम् । स १५
निर्वचनशब्दस्यार्थो एष निर्वचनाभ्युपाय इत्युच्यते । इह द्विविधाः
निर्वचनप्रकाराश्च शब्दाः समर्थस्वरसंस्कारौ असमर्थस्वरसंस्काराश्च ।
तत्रैवं सति ‘येषु’ तावत् ‘पदेषु’ स्वरसं-
स्कारौ समर्थौ ‘संगतार्थौ’ अवैपरीत्येन ‘प्रादेशिकेन’ च ‘मुणेना-
न्वितौ’ स्यातां प्रदेशाभिर्वायिना धातुरूपाणां न्वितौ संवद्भावगुगतावभि- २०
वस्थे धातुरूपे स्यातां ‘तानि’ तावत् ‘तथा’ एव यथालक्षण-
मेव ‘निर्न्यात्’ । आह । कुतौ वा संशय
इति । उच्यते । अर्थप्रधानत्वाद्नाट्यैव लक्षणमेषु
नैरुक्तौ निर्न्यात्तन्ना भूदित्यत इदमुच्यते ‘येषु
पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ स्यातां तथा तानि २५
निर्न्यात्’ इति ।

१ ठ. ड. दण्डीति ॥ अथ, २ क. ख. छ. त. द. २. ३ ड. नैगमानीह इति
हे, ठ. ड. नैगमानीह इति. ४ ठ. ड. ‘चालत्’, ५ क. ख. झ. ‘इति शेषः. ६
क. ख. झ. दिवा. ७ क. ख. ग. ज. ‘संस्कारार्थं अप’, ८ क. ख. झ. ‘संगतार्थौ’
नास्ति. ९ ग. ज. ठ. ड. ‘च’ नास्ति. १० उ. ड. ‘भाष्येना मुणेन धातु’. ११ ग.
ज. ‘न्वितौ स्यातां संवद्भावगु’. १२ घ. ङ. ट. ड. लक्षणमेषु.

“अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः ‘परीक्षेत केनचिद्वृत्ति-
सामान्येन’ ॥ अथ पुनरनन्वितेऽर्थे न्याय्यस्वरसंस्कारयुक्तेन शब्देन ।

यत्र निपुणमन्विष्यमाणः शब्दोऽर्थवान्कल्पयितुं
केपांचिदर्थसामा- न शक्येत । अन्यथैवार्थो व्यवतिष्ठतेऽन्यथैव

शब्दः । प्रादेशिकेन विकारेण विक्रियमाणोऽपि
चासौ शब्दो विपरिणम्यमानोऽप्रादेशिक एव

स्यादसमर्थे ‘एव तां प्रदेशाख्यामभिधेयस्तत्त्वस्थां क्रियामभिधातुम् ।
आह । तत्र किं कर्तव्यमिति । उच्यते । तत्रैवं सत्यर्थनित्यो

भूतार्थप्रधानः । तद्यथा मुद्रनित्यमेवास्य भोजनमित्युक्ते मुद्रप्रधान-
मिति गम्यत एवमिहाप्यर्थनित्य इत्युक्तेऽर्थप्रधान इति गम्यते ।

अर्थप्राधान्येनानादृत्य स्वरसंस्कारौ परीक्षेत । ततस्तदभिधानं बुद्ध्या
केनचिदर्थवृत्तिसामान्येन क्रियागुणसामान्येनेत्यर्थः । कतमस्य धातोरर्थ-

सामान्यमिहास्तीति । ततस्तर्कयित्वा सामान्यं तेन निर्द्वायात् । अर्थो
हि प्रधानं तद्गुणभूतः शब्दः । तस्मादर्थसामान्यं बलीयः शब्दसामान्यात् ।

अथ पुनर्यत्रार्थसामान्यमपि नास्ति तत्र ‘अविद्यमानेऽर्थेसामान्येऽ-
प्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्द्वायान्नत्वेन न निर्द्वायान्न

केपांचिदक्षरवर्ण- संस्कारमाद्रियेत विशयबल्यो हि वृत्तयो भवन्ति
सामान्येन यथार्थं विभक्तीः संनमयेत्’ । स्वरवर्णसामान्ये-

नापि निर्द्वायोदेव । अमुष्मिन्धातावयं स्वरो
वर्णो वा मया दृष्टः स एवायमस्मिन्नभिधाने लक्ष्यत इत्येवमुपप्रेक्ष्य स

धात्वर्थः सूत्रबद्ध इव तस्मिन्नभिधान आदृत्य सैकरीकृत्य दृष्टः प्रकाश-
यितव्यः । एवमविद्यमानेऽर्थेसामान्ये स्वरवर्णसामान्यमात्रेणापि निर्द्वायोदेव ।

न त्वेव न निर्द्वायात् । इतरथा क्षानर्थकमेव निरुक्तशस्त्रं स्यात् । तस्मा
भूदित्यत उच्यते लक्षणपराङ्मुखेषु शब्देषु ‘न संस्कारमाद्रियेत’ । किं

तर्हि । अर्थसामान्यमाद्रियेत शब्दसामान्यं वा । तद्यथा । प्रचीनोदारनि-

१ क. स. प. स. ट. ठ. ड. निपुणमन्विष्य°. २ क. स. घ. श. ट. ठ.
ड. शक्यते. ३ क. स. प. स. ‘मान्यमत्रास्ती’; ट. ‘मान्यमत्रास्ती’ मिह.
४ ट. ड. ‘ज्ञादिनि । स्वर वर्ण’. ५ घ. फातिहृत्य. ६ घ. श. ट. ठ. ड.

त्रिंशद्व्या उत्सृष्टस्वार्थाभिधेयसंज्ञाः सन्तः
अर्थसामान्यस्यो- क्रियागुणसामान्यहेतुमात्रमाश्रित्यान्येष्वेवार्थान्तरे-
दाहरणानि. पु वर्तन्ते । तद्यथा प्रकृष्टो धीणायां प्रवीणो
गान्धर्वे । अत्र हास्य मुस्या वृत्तिः । स. एष
स्वमर्थमभिधेयमुत्सृज्यैव गान्धर्वमन्यासपाटत्रमात्रं सामान्यमाश्रित्य सर्व-
त्रैवाभिप्रवृत्तः । यो हि यस्मिन्कृतयत्न उद्भवनकौशल्ये भवति स
तत्रोच्यते प्रवीण इति । तद्यथा । प्रवीणो व्याकरणे प्रवीणो निरुक्त-
इति । एवमेवोदाह इति । प्रागारसंनिपाताद्व्याहृतमौत्रेणैवाकूतेनैव
सारथेयं वहत्यश्वोऽजडान्वा सः उद्रातारुवाद्दुदारः । तत्र हि सम्-
जज्ञसा वृत्तिरस्य शब्दस्य । स. एष उत्सृज्यैव स्वमर्थमाकूतानुविवायि-
जमात्रमेव सामान्यमाश्रित्य प्रवृत्तः । यो हि कश्चित्कस्मैचिराकूतमेव लक्ष-
यित्वा प्रागेव प्रार्थनाददाति स उदार इत्युच्यते । एवमेव निर्विशः ।
त्रिभिः प्रदेशैर्द्वान्यां धारान्यामग्रेण च निश्चितः श्यतीति निर्विशः
खर्गः । तत्र हास्य शब्दस्य समजज्ञसा वृत्तिः । स एष छेदनसमानरूपे
क्रौर्यसामान्यमाश्रित्य सर्वत्रैवाभिप्रवृत्तः । यो हि लोकं क्रूरो भवति स
निर्विश उच्यते । एवमेते क्रियागुणसामान्यमात्रेण वर्तन्ते ।

यथैत एवमन्येऽप्यम्यहितव्याः । अम्यैव चैवमर्थसामान्येन निर्वक्तव्याः ।
स्वरवर्णसामान्ये तु प्रचुराण्युदाहरणानि ।
नैगमशब्देषु स्वर- सर्व एव हि नैगमाः शब्दा जहादयः स्वरवर्ण-
वर्णसामान्यमेव सामान्यमात्रेणैव निरुच्यन्ते । न च निरुक्ते
कारकहारकलावकादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते सुवोधैव

१ क. ख. ग. ज. क्रियागुणसामान्यं हेतुं. २ घ. ट. ठ. ड. 'हेतुमाभि'.
३ ग. घ. ज. प्रवृत्तिः. ४ ठ. ड. प्रागारसं. ५ क. ख. ग. ज. 'पाताङ्गाकूतेनैव'.
६ ठ. ड. 'पाताङ्गाहृतमात्रेणैव वास्तंकेतेनैव सार'. ७ ठ. ड. उद्रातारुवा'.
८ क. ख. घ. 'एष' नास्ति. ९ ग. ज. निश्चितः. १० घ. झ. 'श्यतीति'.
११ क. ख. सङ्गः मुख्यप्रदणत् । तत्र. १२ घ. ट. ड. 'अभि' नास्ति.
१३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'अभि' नास्ति. १४ क. ख. घ. झ. 'अपि' नास्ति.
१५ घ. झ. ट. ठ. ड. 'अपि' नास्ति. १६ घ. अम्युद्यः.
१७ अम्युद्यैव' शुद्ध च १. १८ घ. झ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति.

[पा० ७ । ४ । ४७] इत्याकारस्य तकारो भवति । झरो झरि सवर्णे ।
 [पा० ८ । ४ । ६५] इति धात्वन्त्यस्य तकारस्य लोपे कृते ' खरि
 च ' [पा० ८ । ४ । ५५] इति तकारस्य चत्वे कृते ' परः संनि-
 कर्षः संहिता ' [पा० १ । ४ । १०९] इति धातुतकारः प्रत्यय-
 तकारेण साकं संयोगतामुपैति ' हलोऽनन्तराः संयोगः ' [पा० १ ।
 १ । ७] इति । ततः प्रादिसमासे कृते ' प्रत्तं ' इति भवति । एवमेव
 ' दो अवखण्डने ' [धा० ४ । ४२] इत्यस्यावपूर्वस्य ' अवत्तं ' इति ।
 अत्रापि दकार ओकारश्च धातुः परो निष्ठातकारः । अत्र ' आदे च
 उपदेशोऽशिति ' [पा० ६ । १ । ४९] इत्योकारस्याकारे कृते तमा-
 वलोपचर्त्तपरगमनप्रादिसमासाः पूर्ववदेव । एवमनयोर्धात्वोरादी एव शिष्येते ।
 यथानयोरेवमन्येषामपि दृष्ट्वा यथासंभवमनुविधेयम् ।

‘ अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति स्तः सन्तीति ’ । अस्ते
 ‘ भुवि ’ [धा० २ । ५५] इत्यस्य निवृत्तिस्थानेषु
 आदिलोपः गुणवृद्धेर्निवृत्तिस्थानेषु ‘ विहति ’ [पा० १ । १ । ५]
 इति वर्तमाने ‘ शसोरल्लोपः ’ [पा० ६ । ४ । १११]
 इत्यादिलोपो भवति । योऽयं धात्वादावकार एव लुप्यते । तस्मिन् लुप्ते कथं
 प्रयोगः । स्तः सन्तीति । एवमन्येषामपि दृष्ट्वाऽनुविधेयं यथासंभवम् ।

‘ अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति ’ । अत्र गमेः क्त्वाप्रत्यये
 निष्ठाप्रत्यये च परतोऽनुनासिकलोपो भवति ‘ अनु-
 अन्तलोपः दात्तोपदेशः ’ [६ । ४ । ३७] इत्यधिकृत्य
 ‘ विहति ’ [पा० १ । १ । ५] इति । एवमन्येष्वपि
 द्रष्टव्यमनुविधेयं च यथासंभवम् ।

‘ अथाप्युपधालोपो भवति जग्मर्तुर्जग्मुरिति ’ । अत्र गमेः अलोपः ।
 ‘ अलोन्त्यात्पूर्वं उपधा ’ [पा० १ । १ । ६५]
 उपधालोपः इत्योकारस्योपधासंज्ञा । तस्य ‘ गमहनजनखन-
 घतां लोपः ’ [पा० ६ । ४ । ९८] इत्युप-
 धालोपः । एवमन्येषामपि द्रष्टव्यमनुविधेयं च यथासंभवम् ।

‘ अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति ’ । राजन् दण्डिन्

इति स्थिते ' नोपधायाः ' [पा० ६ ।
 उपधाविकारः ४ । ७] ' सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ' [पा०
 ६ । ४ । ८] इति दीर्घत्वम् । दण्डिन् इत्यत्रापि
 ' इहन्पूर्वार्थिणां शौ ' [पा० ६ । ४ । १२] ' सौ च ' [पा० ६ ।
 ४ । १३] इति दीर्घत्वम् । ' नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' [पा० ८
 २ । ७] इत्युभयोरपि नकारलोपे कृते राजा दण्डीति । एवमुपधावि-
 कारो भवति ।

' अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति ' । अत्र चकारलोपः ।

याचामीत्येवमेतद्विष्टव्यम् । अयं च छान्दस एव ।

१०. वर्णलोपः अत एव च छान्दसत्वादेवमेव याज्ञाकर्मस्वयं
 पठितः ' यामि मन्महे ' [निघ० ३ । १९]

इति । भाषायां हि याचे इति भवति ।

' तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ॥

अहेल्लमानो वरुणह वोध्युरंसां मा न आयुः प्रमोषीः ' [ऋ० सं०

१ । २४ । ११] ॥ अनया त्रिष्टुभोपा-

१५. 'यामि' इत्यस्यो- कृतः शुनःशेषो वरुणं तुष्टय । आज्याहुतिर-
 दाहरणम् नया सामिकेषु क्रतुषु समिष्टयज्ञेषु उत्तरकालं
 ह्यते । चातुर्मास्येषु च वरुणप्रवासेषु वारुणस्य

हविषो याज्येषां [आश्व० श्रौ० २ । १७] । हे वरुण तदहं त्वां

२०. वरुणं यामि याच इत्यर्थः । वित् । यन्ममाभिप्रेतम् । कथं पुनर्याचे ।

ब्रह्मणा ऋग्यजुःसामाद्येन वन्दमानः स्तुयन् । किं च । यदेव त्वं

मया याच्यसे तदेवायमपि यजमानो हविर्भिः संस्तुतैः सान्ना-

प्यादिभिरागास्ते । तावावां भवन्तमेतमेवार्थं याचावहे स्तुतिभिर्हवि-

र्मिध । स त्वमहेल्लमानोऽक्रुष्यन् । सर्वो हि याच्यमानः कुप्यतीत्यतः

२५. एवमुच्यते । हे वरुण वोधि युष्यस्व । बुद्धा चैनमावयोरभिप्रेतार्थं कुरु ।

उरसंसेत्येकं पदं संशोधनं च । हे उरसं वदस्तु न्य वरुण मा नोऽप्रमादं

याचमानानामायुः प्रमोषीः । कुरु नोऽभिप्रेतार्थमिदं निमित्तमभिप्रायः ।

१ प. झ. ट. इति हि दी०. २ ग. ज. ' कृते ' नास्ति. ३ प. झ. ट.

' स्थेमेव द्रष्ट'. ४ प. झ. ट. ' वायां च दा०. ५ ग. घ. ज. घ. झ. ट. ठ.

ड. याभीत्यनया विदुषा. ६ घ. ' च ' नास्ति. ७ ठ. ड. ' याज्येषा ' इत्य-

११ १५. नन्तरं सर्वा क्रियन्ते. ८ क. ग. घ. च. ज. घ. झ. ' अहेल्लमानो '.

“अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति” । अत्र ऋवर्णरेफयोर्लोपः ।
द्विवर्णलोपः रेफ एक ऋवर्णोदरं कृमिवेदनुप्रविष्टो द्रष्टव्यः ।
स लुप्यते ऋवर्णेन साकम् ।

“अथाप्यादिविपर्ययो भवति । ज्योतिर्वनो बिन्दुर्वाच्य इति” । “सुत दोसौ” [धा० १ । ७४१] । तस्यादि-
ध्यापत्त्या ज्योतिः । “हन हिंसागत्योः” [धा०
आदिविपर्ययः २ । २] । तस्य घन इति । “भिदिर्वि-
दारणे” [धा० ७ । २] । तस्य बिन्दुः ।
“मट भृतौ” [धा० १ । ३०७] । तस्य वाच्यः ।

“अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्ताकिंति” । “ध्रुतिर-
क्षरणे” [धा० १ । ४११] । तस्याद्यन्तविपर्ययेण
आद्यन्तविपर्ययः स्तोकाः । “सृज विसर्गे” [धा० ४ । ७२]
६ । १३४] । तस्य रज्जुः । “कस विकसने”
सस्य सिकताः । “कृती छेदने” [धा० ६ । १५५] । तस्य लर्कु ।
“अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति” ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्वित्पथापि वर्णोपजन
आस्थहारो मरूजेति तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तधातु
भवति तद्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति तत्र सिद्धा-
यामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादपिपेत्तत्राप्येकेऽल्पनि-
ष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतदूतिर्मुदुः पृथुः पृथतः कुणारुमित्य-
थापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो माप्यन्ते दमूनाः
क्षेत्रसाधा इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमित्य-
थापि प्रकृतय एवैकेषु माप्यन्ते विकृतय एकेषु शवतिर्ग-

१ घ. ट. ऋवर्णोदरं कृमिवदं कृमिवदं; ट. ऋवर्णोदरं कृमिवत् वदरं
कृमिवदं; छ. ऋवर्ण उदरं कृमिवत् वदरं कृमिवदं. २ ग. घ. च. ज. वाच्यः.
३ ग. घ. ज. ‘तस्य’ नास्ति. ४ इच्युतिरक्षणं. ५ क. ख. ग. २; घ. झ. ट.
प. ज. ‘१’ नास्ति; ठ. ड. ॥ १ ॥ इति निरुक्तव्याख्यायां द्वितीया(छ येऽ)व्याये
प्रथमः खण्डः. ६ फ. ख. छ. त. द. एकेषु ॥ ३ ॥ शव.

तिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते कम्बोजाः कम्बलंभोजैः कम-
नीयभोजै वा कम्बलः कमनीयो भवति विकारमस्वार्येषु
भाषन्ते शव इति दातिर्लवनाथं प्राच्येषु द्वात्रसुदीच्येष्वेव-
भेकपदानि निर्ब्रूयादथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकेषु-
र्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविमज्य निर्ब्रूयादण्ड्यः पुरुषो
दण्डेपुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन संपद्यत इति वा दण्डो
ददतेधोरयतिकर्मणोऽङ्कुरो ददत मणिमित्यभिभाषन्ते दम-
नादित्यौपमन्यवो दण्डमस्याकर्षतेति गह्रिवां कक्ष्या
रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः कस इति
नामकरणः ख्यातेर्बानर्थकोऽभ्यासः किमस्मिन्ख्यानामिति
कपतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्याद-
श्वस्य ॥ २ ॥

- १५ 'ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्विति' । 'वह प्रापणे' [धा० १ ।
१०२९] । तस्यान्तव्यापस्या ओवः । 'मिह संचने'
अन्तव्यापत्तिः [धा० १ । १०१७] । तस्य मेघः । 'णह
घन्वने' [धा० ४ । ६०] । तस्य नाधः ।
'गाहू विलोडने' [धा० १ । ६५०] । तस्य गाधिः । 'वह
प्रापणे' [धा० १ । १०२९] । तस्य वधूः । 'मद तृप्ती' [धा०
१० । १७२] । तस्य गधु ।
'अथापि वर्णोपजन आस्थत् द्वारो भर्गजेति' । 'अमु क्षेपणे'
[धा० ४ । १०३] । तस्य आस्थत् ।
वर्णोपजनः 'वृद्धे संमर्त्ता' [धा० ९ । ३७] ।
तस्य द्वारः । 'भ्रंस्त पाके' [धा० ६ । ४] ।

१५ तस्य भर्गजः ।

एवं ध्यानरणेऽपि लक्षणप्रधाने सत्यर्थवशेन लोपागमो विपरिणामश्च
शब्दानां दृष्टः किमुन निरुक्ते यदर्थप्रधानमेव । तस्मान्नाशुक्तं 'अथान-
न्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विस्तारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिनामान्येनाविद्यमाने

१ छ. भाषन्ते. २ क. स. छ. त. द. ठ. 'दण्डपुरुषो' नास्ति. ३ क. म.
छ. त. द. 'दण्डि' ॥ १ ॥ क. ग. ४ छ. तदस्ति. ५ छ. 'निबन्धान'. ६ छ.
द. वध्वने. ७ क. स. छ. त. द. जडो नास्ति. ८ ग. घ. ज. गाधि. ९ ग. घ.
१२ ज. घ. द. वृद्ध. १० ग. भर्गजो; ग. प्रगो. १० छ. २. नेस्ते.

सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यानिर्द्वादिभक्तीरपि यथार्थं 'सेनमयेत्' इति ।
एवमयमादिमध्यान्तलोप आदिमध्यान्तविकारो वर्णलोपो द्विवर्णलोप आदि-
विपर्यय आद्यन्तविपर्ययो वर्णोपजनच्छन्दसि भाषायां च द्रष्टव्यः । इष्ट्वा
च यथासंभवमनुविधेयः ।

अतः परं संप्रसारणचिन्ता वर्तिष्यते तदर्थमिदमारभ्यते । 'तद्यत्र
स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तद्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति'
संप्रसारणप्रकारेण इति । संप्रसार्यप्रकृतयश्चासंप्रसार्यप्रकृतयश्चोभयप्र-
निरवचनम् कृतयश्च धातवः । तत्रैवं सत्युभयप्रकृतिषु स्वशास्त्र-
विषयगते यद्वक्तव्यं तदिदमुच्यते इति पश्येयुक्तस्त-
च्छब्दः । आह । इदमेवं तावदुच्यतामुभयप्रकृतीनां किं लक्षणमिति ।

उच्यते । 'यत्र' यस्मिन्धातौ 'स्वरात्' अकारादेः 'अनन्तरा' अनन्तर्हिता-
न्येन व्यञ्जनेन परा वा पूर्वा वा 'अन्तस्था' यस्त्वानामन्यतमो वर्णः 'अन्त-
र्धातु' धातुमर्थे भवति । किं तत्र । एतदेवंलक्षणं

एके धातवो द्वि- धातुरूपं 'द्विप्रकृतीनां' द्विस्वभावानां शब्दानां
प्रकृतीनां स्थानम् स्थानं आश्रयः 'इति' एवमाचार्याः प्रविभा-
गेनोपदिशन्ति । तद्यथा । 'यज देवपूजासंगति-
करणदानेषु' [धा० '१। १००२] इति । 'अत्र द्वे शब्दप्रकृती
भवतः । संप्रसारणपक्षे तावत् 'इष्टवान् इष्टः इष्टिः इष्ट्वा' एताः शब्दप्रकृ-
तयो भवन्ति । असंप्रसारणपक्षे पुनः 'यद्या यष्टुं यष्टव्यं' इत्येताः ।

'तत्र' एवं सत्येकप्रकारेण 'सिद्धायां' अर्थसिद्धौ 'अनुपपद्यमा-
नायामितरयोपपिपादयिषेत्' उपपादयितुमिच्छे-
द्विप्रकृत्योः प्रयो- दर्धम् । द्वयोः संप्रसारणासंप्रसारणप्रकृत्योर्यथै-
जनम् धोपपद्यतेऽर्थस्तथैवोपपादयेत् । उभयथाप्यनु-
पपद्यमानेऽर्थे स्वयमुत्पाद्य निर्धार्य यथा यथो-

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति. २ ग. ज. इदमेवमुच्यता. ३ घ. ङ. ट. ठ. ड. 'वर्णोऽन्तर्धातुमध्ये. ४ क. ख. घ. ङ. 'रूपं हि द्विप्र'; ट. 'रूपं हि द्विप्र'; ठ. ड. 'रूपं तद्विप्र'. ५ घ. ट. इष्टवान् इष्टिः इष्ट एता; घ. इष्टवान् इष्ट एता; ङ. ठ. ड. इष्टवान् इष्टिः एता. ६ ट. ड. तत्र सिद्धायामिति । तत्र एष. ७ ठ. ड. 'यथैवो'. ८ ठ. ड. 'स्तथैवो'. ९ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. अप्योभय. १० घ. ङ. ट. ठ. ड. 'पद्यमानोऽर्थः तत्र'.

पश्येत्तार्थस्तथा तथोपपादयेदर्धलक्षणशास्त्रविहितेनार्थसाधनोपायेनार्थस्य
प्रधानत्वात् ।

‘ तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति ’ । एतस्मिन्नपि संप्रसारणलक्षणे

सति ‘ एके ’ धातवः ‘ अल्पनिष्पत्तयो भवन्ति ’ ।

अल्पनिष्पत्तयो अल्पेषु शब्दरूपेषु संप्रसारणप्रकृतिरभिनिष्पद्यते ।
धातवः तदप्युपेक्षितव्यम् । ‘ तद्यथैतत् ’ उदाहर-

णजातं ‘ ऊतिः मृदुः पृथुः पृषतः कुणारं ’

इति । अवतेर्गत्यर्थस्य [धा० १ । ६००] किप्रत्यये परे ‘ च्छोः
शूडनुनासिके च ’ [६ । ४ । १९] इति वर्तमाने ‘ ज्वरत्व-

१० रस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च [६ । ४ । २०] इत्यूठभावः क्रियते । तत
ऊतिरिति भवति । ‘ म्रद मर्दने ’ [धा० १ । ७९८] । तस्य

मृदुः । रेफः संप्रसार्यमाण ऋकारो भवति । एवमेव ‘ प्रथ प्रथ्याने ’
[धा० १ । ७६६] । तस्य पृथुः । ‘ मुँप स्नेहने ’ [धा० ९ । ५९१] । तस्य

पृषतः । ‘ कर्णः शब्दार्थः ’ [धा० १ । ५१] । तस्य कुणारम् । एव-
१५ मयमपि संप्रसार्यासंप्रसार्यविशेषः परिज्ञेयः शब्दान्निर्बुवर्ता ।

‘ अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते ’ । अथापि इदं

मपरमुपेक्षितव्यमनेन शब्दान् निर्बुवता । आह ।

वेदे वर्तमानाः कृ- किमिति । उच्यते । भाषिकेभ्यो धातुभ्यः । भाषार्या

दन्ता भाषार्या वर्त- येयां प्रायेण प्रसिद्धप्रयोगैस्ते भाषिकास्तेभ्यः ।

२० मानेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः छन्दोविषयाः । कृतः कृतप्रत्ययान्ताः
निर्वक्तव्याः शब्दाः । ‘ भाष्यन्ते ’ विविच्यन्ते निरुच्यन्त इत्यर्थः ।

तद्यथा ‘ दम्नाः क्षेत्रसाधा इति ’ । ‘ दम् उप-

- १ ग. ज. ‘ पश्येदलक्ष ’ २ ग. ख. ज. ‘ तेनाप्यर्थ ’ ३ क. ख. प. झ.
ठ. ‘ क्षितव्यम् । तद्यथैतद्वृत्तिर्मुँपुः पृथुः पृषतः कुणारमिति । तद्यथा ’ ; ठ. ड. तद्य-
२५ थैतद्वृत्तिर्मुँपुर्निति । तद्यथा ’ ४ क. ख. परतः ; ग. ज. घ. ट. पर. ५ क. ख.
मुप दाहे ; ग. परिस्नेहने ; ख. मुँपुः पृ ; ज. परिगृह्णतेहने ; घ. ट. पृषप स्नेहने ;
झ. पुरुष स्नेहने ; ठ. ड. पृष. ६ ग. ज. कणशब्दास्तस्य ’ ; घ. झ. ट. ठ. च.
कणशब्दास्तस्य ’ ७ क. ख. प. झ. ट. ‘ तस्य ’ नास्ति. ८ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. निर्बुवता पुंन । अथा ’ ९ ठ. ड. भाषिकेभ्य इति । अथा ’ १० क. ख.
१० घ. झ. ट. ‘ प्रयोगस्ते ’ ; ग. ज. ‘ ज्ञेयमास्ते ’ ; ठ. ड. ‘ प्रायेण प्रसिद्धप्रयोगास्ते ’ .

शमे' [धा० ४ । ९७] । तस्य भाषायां दाम्पत्यनङ्गान् दमयत्यनङ्गाहं
दान्तोऽनङ्गानित्येवमादयः प्रयोगा भवन्ति । छन्दसि पुनर्दमूना अग्नि-
रुच्यते । स भाषाशब्दसामान्येन केनचिन्निर्वक्तव्यो
यथा दमूनाः दममना इत्येवमादिना । एवमेव सौवतेर्भाषाप्रयो-
क्षेत्रसाधाः वृत्तेः ' मित्रं न क्षेत्रसाधसम्' [ऋ० सं० ५
८ । ३१ । १४] इत्येवमादयो मित्रमिव
क्षेत्रसाधेयितारमित्येवमादिना प्रकारेण निर्वक्तव्याः ।

' अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः' । निगमे छन्दसि ये प्रायोवृत्त्या
प्रसिद्धास्तेभ्यः सामान्यं गृहीत्वा भाषिकाः कृत्वा
नैगमेभ्यो भाषि- लयान्ता भाष्यन्ते विव्रियन्ते । तद्यथा : ' उष्णं १०
का व्युत्पाद्या यथा घृतमिति' । ' उप दाहे' [धा० १ ।
' उष्णं घृतम्' ६९६] । एष प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः । प्रत्यु-
ष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः' [य० वा०
सं० १ । ७ तै० सं० १ । १ । २] इत्येवमादि । भाषायां पुनरु-
च्यमिति श्रूयते । स एष नैगमशब्दसामान्येन निर्वक्तव्यः । एवमेव ' घृ १५
क्षरणदीप्योः' [धा० ३ । १४] । तस्य छन्दसि " आ त्वा
जिघर्षि" [य० वा० सं० ११ । २३] इति प्रसिद्धः प्रयोगः ।
भाषायां पुनर्घृतमिति श्रूयते । स एवं जिघर्षेतरेव छान्दसस्य सामान्येन
निर्वक्तव्यः । एवं भाषाविषयेभ्यश्छन्दोविषया निर्वक्तव्याश्छन्दोविषयेभ्यश्च
भाषाविषयाः ।

' अथापि' इदमपरमुपेक्षितव्यमनेन शब्दानिर्वृक्ता । आह ।
केषुचित्प्रदेशेषु किमिति । उच्यते । ' प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते
धातुभ्य उत्पन्नान्या- विकृतय एकेषु । एकेषु देशेषु प्रकृतय एव धातु-
ख्यातरूपाणि प्रयु- शब्दानां भाष्यन्ते विकृतय एकेषु । धातोरारूपा-
ज्यन्ते केषुचिद्वातु- तपदभावेन यः प्रयोगः सा प्रकृतिः । नाम्नी- २५
चानि नामानि भूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः सा विकृतिः ।

१ क. ख. ग. ज. साध्यते. २ क. ख. ग. ज. 'वापमित्येव'. ३ घ. झ. ट.
' ये' नास्ति. ४ घ. झ. ट. ' तपया' नास्ति. ५ ठ. ड. ' मादिः'. ६ क. ख.
ज. सिद्धः; ग. घ. प्रसिद्धम्. ७ घ. एव; ठ. ड. एव. ८ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. अथापि प्रकृतय. ९ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. प्रदेशेषु. १० क. ख.
' कृतिः' ११ १२ १३.

सं एष 'शवतिर्मतिकर्मा' गत्यर्थो घातुः 'कम्बोजेष्वेव माप्यते' ।
स्लेच्छेषु प्रकृत्या प्रयुज्यते आख्यातपदभावेन ।

'शवतिः' कम्बोजेषु शवति गच्छतीत्यर्थः । उदाहरणविशेषप्रसक्तः
'शवः' आर्येषु कम्बोजशब्दो निरुच्यते । 'कम्बोजाः कम्बल-
भोजाः' । ते हि प्रायेण कम्बलानुपुमुञ्जते हिम-

प्राप्तत्वात्तस्य देशस्य । 'कमनीयभोजा वा' । कमनीयानि प्रार्थनीयानि
च ते हि द्रव्याण्युपमुञ्जते । प्रचुरत्वनो हि स देश इति । कम्बलशब्दं
विग्रहप्रसक्तं निर्नवीति । 'कम्बलः कमनीयो भवति' । प्रार्थनीयो हि
स शीतार्तर्भवति । 'विकारमस्यार्थेषु भापन्ते शव इति' । आर्येषु
जनपदेष्वस्यैव शवतेर्विकारं भापन्ते । मृतकनामधेयभूतमेतं प्रयुज्यते ।
कथम् । शव इति । एवमेकेष्वख्यातस्य एव प्रयुज्यते नामाभूत एक-
श्रित्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च । अथवा चेतनावत्येकेषु गमनक्रियायो-
गिनि द्रव्ये प्रयुज्यत एकेषु पुनश्चेतनारहित एवेत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च ।

द्वितीयमुदाहरणम् । 'दातिर्लवनार्थे प्राप्येषु' । दातिर्धातुराख्या-

तस्थो लवनार्थे प्राप्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते ।
'दातिः' प्राप्येषु तद्यथा । ग्रीहीन्दाति यवान्दाति । अयमेव
'दात्रं' उदीच्येषु तन्नामीभूतः 'उदीच्येषु' प्रयुज्यते 'दात्रं'
इति । दाप्यतेऽनेनेति दात्रम् । लूयत इत्यर्थः ।

'एवमेकपदानि निर्धूयात्' । अनेनैकप्रकारेणैकपदानि निर्धूयाद्वाप्य-
निगमव्यवस्थया रूढिव्यवस्थया वा देशमात्राप्रसिद्धिविभागेन वा ।

आह । एवं तस्य दत्तद्वितयुक्तेषु पदेष्वसम्प्रत्यययुक्तेषु निर्वचनम् । अथ
पुनर्यानि तद्वितयुक्तानि समासयुक्तानि च पदानि तानि कथं निर्वक्तव्यानि ।
किं तद्वितयुक्तेषु पूर्वं पदार्थो निर्वक्तव्य उत तद्वितार्थः । समासयुक्तेष्वपि

१ म. क एषः ॥ २ ॥ शवः. २ ट. ट. 'भूते देते प्रयु'. ३ प. स. प्रयु-
ज्यन्ते; ४. प्रयुज्यन्ते' पुञ्जे. ४ च. 'एषा' नास्ति. ५ ट. ट. 'भूतः' । दात्रमुदीच्ये-
धिति । उदी'. ६ क. रा. प. स. ट. 'येषु जनपदेषु प्रयु'. ७ क. स. म.
ज. 'एक' नास्ति; ८ ट. ट. अनेनैव २. ८ क. स. म. ज. 'युक्तेषु च निर्व'.

२७ १ क. स. प. स. ट. 'युक्तेषु पदेषु पूर्व'

किं पदार्थः पूर्वमुत समासार्थो वा पूर्वमिति ।
तद्वितसमासपदानि- उच्यते । ' अथ तद्वितसमासेष्वेकपर्वसु चानेक-
पर्वचनप्रकारः पर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयात् ।'
अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । ' तद्विताः '

[पा० ४ । १ । ७६] इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्ते तद्विताः । ५
' समर्थः पदविधिः ' [पा० २ । १ । १] इत्यधिकृत्य ये विहितास्ते
समासाः । तेषामेव्यपि तद्वितसमासेष्वविशेषेण ' एकपर्वसु चानेकपर्वसु
च ' एकपदेव्यनेकपदेषु च । तद्यथा । दण्ड्य इत्येकपदस्तद्वितः ।
वार्ष्णायणिरित्यनेकपदः । अनेकानि ह्येव पदानि स्वात्मन्यन्तर्णीय प्रवर्तते ।
तद्यथा । वृषस्यापत्यं वार्ष्यः । वार्ष्यस्यापत्यं वार्ष्णायणः । तस्यापि वार्ष्णाय- १०
णिरिति । एवं समासेष्वेकपदेषु चानेकपदेषु त्रैवं निर्ब्रूयाद्यथा वक्ष्यामः ।
एकशेषः एकपदः समासः । ' सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ' [पा०
१ । २ । ६४] इति । तद्यथा । पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषौ पुरुषश्च पुरुषश्च
पुरुषश्च पुरुषा इत्येवम् ।

' द्विगुर्द्वन्द्वोऽव्ययीभावः कर्मधारय एव च । १५

पञ्चमस्तु बहुव्रीहिः पष्ठस्तत्पुरुषः स्मृतः ' [बृह० २ । १०७] ॥

एतेऽनेकपदाः समासाः । तत्र ' संख्यापूर्वो द्विगुः ' [पा० २ । १ ।
५२] पञ्चपूली पञ्चरथी दशरथीत्येवमादि । ' चार्थे द्वन्द्वः ' [पा०
२ । २ । २९] । स च पुनर्विभाषयैकवद्भवति । तद्यथा । हृक्षन्त्यम्रोधौ
अहिनकुलं भीमार्जुनवामुदेवा इत्यादि । उपसर्गनिपातपूर्वकोऽव्ययीभावः । २०
तद्यथा । उपमणिकं अनुसमुद्रं व्यभ्रमित्येवमादि । तुल्यविभक्तिलिङ्गयोरुभयोः
पदयोः समानाधिकरणः कर्मधारयः । तद्यथा । कृष्णमृगो रक्ताश्वः श्वेतप-
त्ताकेत्येवमादि । एतेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च तद्वितसमासेषु पूर्वं पूर्वमेव
निर्ब्रूयादपरमपरमेव प्रविभज्य विगृह्येत्यर्थः । पूर्वं तद्वितार्थं निर्ब्रूया-
त्पश्चात्पदार्थम् । समासेष्वपि पूर्वं समासार्थं पश्चात्पदार्थम् । २५

तदेतदुदाहरणैरेव दर्शयति । तद्यथा । ' दण्ड्यः पुरुषः ' इति ।

१ क. ल. 'पदेषु चानेक'. २ च. 'कपदमेकसमासः. ३ पं. झ. ट. ठ. ड.
इत्येवमादि. ४ य. झ. ट. पुरुषो दण्डपुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन संयत इति
वा इति । दण्ड्य इत्येव'.

दण्ड्य इत्येव तद्धितः पुरुषाश्च विशेषणम् । पूर्वं
तद्धितनिर्वचनस्यो- तावत्तद्धितार्थं निर्वक्ष्यति ततः पदार्थं निर्वक्ष्यति ।
दाहरणम् । कस्मिंश्चिदपराधे दण्डमर्हतीति दण्ड्यः । दण्डेन

वा कार्पापणादिना यः संपद्यते संयुज्यते स
५ दण्ड्यः । अधुना पदार्थनिर्वचनम् । ' दण्डो ददते ' धारयत्यर्थे वर्त-
मानस्य । धार्यते द्वेपोऽपराधेषु राजभिः । आह । दष्टः पुनः कश्चिन्म-
योगो ददतेर्धारयत्यर्थ इति । उच्यते । दष्टो वेदे लोके च । वेदे
तावत् । विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त [ऋ० सं० ७ । ३३ । ११]

इति । तथा लोके ' अक्रूरो ददते मणिम् ' ।

१० ददतिर्धारणार्थः अक्रूरो नाम राजा वृष्ण्यन्धकाधिपतिः । स
ददते मणिं स्यमन्तकनामानं शिरसा । लोकेऽप्येवं
धारणार्थे ददतिर्भाष्यते । ' दमनात् ' दण्डः ' इत्यौपमन्यवः ' आचार्यो
मन्यते । तेन दान्तो दम्यते राजभिः । ' तेनादान्तान्दमयेत् ' इत्युक्तम्
[गौत० धर्म० ११ । २८] । लोके हि प्रसिद्धम् । यः कश्चिद्वान्तो
१५ भवति तमधिकृत्य वच्चारो भवन्ति ' दण्डमस्याकर्पत हे सभासदः । तेन
संपद्यतामयं ततो दान्तो भविष्यति ' इति । एवमयं गद्ग्यां दष्टः । एवं च
दमनादण्ड इत्यौपमन्यव आचार्यो मन्यते ।

तद्धितस्यैव द्वितीयमुदाहरणं ' कक्ष्या रज्जुराशस्य ' इति । कक्ष्या
इत्येव तद्धितः । आह । का पुनरियं कक्ष्येति । उच्यते । याशस्य संना-

२० हरज्जुः सा कक्ष्येत्युच्यते । एवं कक्ष्याशस्य
तद्धितस्य द्वितीयो- तत्त्वमुक्त्वाधुना तद्धितार्थं ब्रवीति । ' कक्षं
दाहरणम् सेवते ' । सी हि कक्षं सेवते । कक्षसंयुक्ता भवति ।
कक्षे भवा धौ कक्ष्या । अधुना पदार्थं निर्वक्ति ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ड. दण्डो ददतेर्धारयति कर्मणः । ददतेः ०. २ च. ददाति-
२५ धा०. ३ ठ. ड. मणिमित्यभिभाषन्ते । अक्रूरो ०. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ड. ददति-
धारणार्थे भा०; क. धारणार्थे ददातिर्भा०; ठ. ददातिर्धारणार्थे भा०. ५ घ. ङ.
ट. ड. दमनादित्यौपमन्यवः । दमनादण्ड ०. ६ ग. ज. ' सिद्धं दान्तो यः ०. ७
क. ख. घ. ङ. ट. ड. दण्डमस्याकर्पतेति गद्ग्याम् । दण्डमस्या ०. ८ घ. ङ. ट.
ठ. ड. इत्येव ०. ९ क. ख. ' न्यतेऽष्टादश ०. १० ग. ' रमम् ०. ४ । कक्ष्या ०. ११ घ.
ङ. ट. ड. ' इति ' नास्ति. १२ ग. ज. ' सा हि कक्षं सेवते ' नास्ति. १३ च.
२१ ' या ' नास्ति.

‘कक्षो गाहतेः’ विलोडनार्थस्य [धा० १ । ६६९] । कक्षयोरेव हि
चलेन विलोडयति स्त्री दध्यादि । अत्र पुनः ‘क्स इति नामकरणः’ ।
सर्वमन्यदायन्तविपर्ययादि यथोपप्रदर्शितं यथासंभवं योज्यं तत्र तत्र ।
‘ख्यातेर्नानर्थकोऽभ्यासः’ ककारः । कक्ष्यः सन्कक्ष इत्युच्यते । अर्थ-
चानेष वा ककारः । कथम् । ‘किमस्मिन्ख्यानमिति’ एवम् । किम-
स्मिन्ख्यापनीयमस्ति । न किंचिदप्यदर्शनीयत्वात् । गूहनीयोऽयमित्यर्थः । स-
एष एवं कृत्वा किल्यः सन्कक्ष इत्युच्यते । ‘कपतेर्वा’ [धा० १ ।
६८६] । नित्यकालं हासौ स्वेदशीलत्वात्कण्डूं ददाति ततो नखैः
कथ्यते यतस्तस्मात्कर्षणक्रियायोगात्कक्षः । तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः ।
स्त्रीकक्षस्य सामान्यान्मनुष्यकक्षोऽपि कक्ष इत्युच्यते । ‘बाहुमूलसामान्या-
दन्धस्य’ अपि यो बाहुमूलप्रदेशः स कक्ष इत्युच्यते । तं सेवत इति कस्यां ।

अन्ये तु ब्रुवते । ‘पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्व्रूयात्’ । पूर्वं
पदं पूर्वमेव प्रविभज्य निर्व्रूयादपरं पदमपरमेवेति ।
पूर्वं पूर्वमित्यादेर- एतस्मिन्नेवार्थे कल्प्यमाने पदानामेव पौर्वापर्यं
परो व्याख्यामार्गः निर्वचने । तद्वितसमासयोस्त्वनियमः पूर्वं वा
पश्चाद्वेति । पूर्वं एव त्वर्थः साधीयान् ।

उक्तं तद्वितनिर्वचनलक्षणं सोदाहरणम् । अधुना समासोदाहरणमु-
च्यते ॥ २ ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

२०

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिषादः
पुरिषायः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ।

१ ग. ज. ‘तत्र’ ककुदेव. २ घ. झ. ठ. ड. ‘भ्यासः’ । ख्यातेरनर्थोऽ-
(ठ. ड. धंकोऽ) भ्यासः ककारः. ३ घ. ट. वश्यः. ठ. ड. ख्यः. ४ घ. झ. ड. २५
ठ. ड. ‘इति’ एवं किम°. ५ ठ. ड. कृष्यते. ६ ठ. ड. ‘त्कर्षणं’ ७ क. ख. घ.
झ. ठ. ड. ‘कक्ष इत्युच्यते’ । तत्सा°. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘मान्या-
दन्धस्य’ । अन्धस्यापि°. ९ क. ख. घ. झ. ठ. ड. ‘एष’ नास्ति; ठ. स्मिन्नर्थे°
नेवा. १० घ. ‘निर्वचनं सोदा’°. ११ क. ख. ग. घ. ज. घ. झ. ट. अत्रो
नास्ति; ठ. ड. ॥ २ ॥ इति निरुक्तटीकायां द्वितीयाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥
अधुना समासोदाहरणमुच्यते. । राजः. २१

- यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति
 किञ्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो विवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरु-
 षेण सर्वमित्यपि निगमो भवति । विश्वैकद्राकर्पो-वीति-
 चकद्र इति श्वगतौ भाष्यते द्रातीति गतिकुत्सना कद्रा-
 तीति द्रातिकुत्सना चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽ-
 भ्यासस्तदस्मिन्नस्तीति विश्वैकद्रः कल्याणवर्णरूपः कल्या-
 णवर्णस्येवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो घृणोते
 रूपं रोचतेरेवं तद्धितसमासान्निर्व्यूथान्नैकपदानि निर्व्यूथा-
 न्नावैयाकरणाय नानुपसन्नायानिदंविदे वा नित्यं ह्यवि-
 १० ज्ञातुर्विज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु निर्व्यूथाद्यो बालं विज्ञातुं
 स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ ३ ॥

‘ राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ’ । राज इत्युक्ते सर्वं स्वं गम्यते पट्टीसाम-

- १५ समासनिर्वचन-
 स्योदाहरणम्
 र्थ्यात् । तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी गम्यते
 निर्देशसामर्थ्यात् । अथेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते
 राजा पुरुषमन्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मनि
 संयुनक्ति । पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वैभ्यो
 निर्वर्त्य स्वात्मना संयुनक्ति । ता उभावप्यन्योन्यविमिश्रपदार्थकौ मियः-
 संस्पृष्टपदार्थौ समस्येते । अथेदानीं राजपुरुष आनीयतामियुक्ते न राजा-
 २० नमानयन्ति नापि पुरुषमात्रं नानुभषम् । किं तर्हि । राजस्वामिकं पुरुषमान-
 यन्ति । एवं समासार्थः । कुतः पुनरेतद्राजस्वामिकमिति । प्रधानोपसर्जने
 हि सहभूते विवक्षितमेकमर्थं ब्रूतः ।

१ ड. कश्चित्. २ क. ख. उ त. द. °वति ॥ ५ ॥ वि°. ३ क. ख.
 उ. विश्वैक°. ४ क. ख. उ. त. द. ६. ५ घ. झ. सर्वसं. ६ घ. झ. ट. ठ.
 ड. स्वामिभ्यः. ७ क. ख. झ. ट. ड विनिवर्त्य; घ. ट. निर्वर्त्य. ८ झ. ठ. ड.
 स्वात्मनि. ९ घ. झ. °कि । पुरुषोऽपि राजान्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मना
 २७ संयुनक्ति । ता°. १० क. ख. ज. संस्पृष्टः; ग. संभूटः; घ. ट. संस्पृष्टः.

राजपुरुषश्चावधुना विग्रहप्रसक्तावाह । ' राजा राजतेः ' दीप्त्यर्थस्य
[धा० १ । ८४७] । दीप्यते ह्यसौ पञ्चानां लोकपालानां वपुषा ।
' पुरुषः पुरिषादः ' । २. शरीरं बुद्धिर्वा । तयोरसौ विषयोपलब्ध्यर्थं सीद-
तीति पुरिषादः पुरुषः । ' पुरिषेयः ' । अथवा तयोरसौ, शेते विशेषे-
णास्त इति पुरिषायः सन्पुरुष इत्युच्यते । ' पूरयतेर्वा ' । पूर्णमनेन पुरुषेण
सर्वगतावाज्जगदिति पुरुषः । ' पूरयन्तारित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ' । अन्त-
रित्यन्तरपुरुषाभिप्रायेणैवमुच्यते प्रासङ्गिकम् ।

पूरयतेः पुरुष इ- निगमश्च भवति । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चि-
त्सर्व उपनिषच्छ्लोकः यस्मान्नाणीयो न अप्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष
इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण १०

सर्वम् [श्वेता० उप० ३ । ९ ॥ महाना० उप० १० । ४] ॥ यस्मा-
त्परमपरं वा न किञ्चिदप्यस्ति यस्माच्च न किञ्चिदप्यणीयो नापि अप्यायोऽन्य-
दस्ति स एव सर्वमित्यभिप्रायः । वृक्ष इव स्तब्धो नित्यमसंकोचविकाश-
धर्मा दिवि श्योतनवति स्वात्मनि सर्वद्विभावेन तिष्ठति यस्तेन पुरुषेणेदं
पूर्णं सर्वं जगदिति । १५

समासस्यैव द्वितीयमुदाहरणं ' विश्वकद्राकर्षः ' इति । विश्वकद्रमाक-
र्षतीति विश्वकद्राकर्षः । आह । कः पुनरयं
समासस्य द्विती- विश्वकद्र 'इति । वीति' चकद्र इति शब्दद्वयं
यमुदाहरणम् भगवतौ माप्यते । श्रमिः साकं यो
गच्छति मनुष्यस्तस्मिन्भाष्यते । अत्र पुनर्वातीति २०

गतिकुत्सना । ' द्रा कुत्सपां गती ' [धा० २ । ४४] इत्युक्तम् । इदं हि
तस्य कुत्सितगतित्वं यदैस्य श्रमिः सह गर्भेनम् । इदानीं कदातीति द्राति-

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. राजतेः । राजेर्द्धी° । २ ग. ज. ' इति ' नास्ति. ३ ग. ज. पुरिषाद इति पुरदः; घ. ' पुरिषादः ' नास्ति. ४ घ. ङ. ' पुरिषयः ' नास्ति. ५ च. ' पूर...येत्य ' नास्ति. ६ ठ. ड. कश्चित्. ७ क. ख. घ. ङ. सर्वद्विभावेन; घ. सर्वद्विभावेन° वि; ट. सर्वद्विभावेन° द्विभावे. ८ क. ख. ' दिवि ॥ ५ ॥ समा° । ९ ग. ' णम् । ५ । वि° । १० क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. इति । वीति चकद्र इति भगवतौ भाष्येन । वीति° । ११ घ. ङ. ट. वीतीति. १२ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. भाष्येन । द्रातीति गतिकुत्सना । गत्र°. १३ ठ. ड. यद्वि श्रमिः सह गच्छति । कद्रातीति द्राप्तेकुत्सना । इति°. १४ घ. ङ. ट. यनिः । कदातीति द्रातिकुत्सना । इति°.

कुत्सना । कुत्सितकुत्सनेत्यर्थः । इदमेव तावत्तस्य कुत्सितत्वे यदसौ त्र्यभिः सह गच्छति । इदमपरं कुत्सिततरं यद्वत्त्वा त्र्यभिः सत्त्वानि हन्ति । तस्मात्कदातीति कुत्सितकुत्सनेत्युपपद्यते । अथेदानीं च इत्येव कदातीत्येवमेव सतः शब्दस्वरूपस्यानर्थक एवाभ्यासः । यदेवोक्तं भवति कदातीति तदेव चकदातीति । तदस्मिन्द्वितयमप्यस्ति कुगतित्वं कुत्सिततरगतित्वं च नानाप्रकारमिति विश्वकद्रः श्वजीवनः पुरुषः । तमपराधे कस्मिंश्चिद्वर्तमानमन्यो य आकर्षति स विश्वकद्राकर्षः । अन्ये तु ब्रुवते । श्वैव विश्वकद्रः । तथैव हि स्वभावत एव हिंस्रत्वाद्गतिः कुत्सिता । स च पुनः पादविकलोऽस्तस्य कुत्सितकुत्सितत्वम् । वीत्युभयोरर्थयोर्मत्वर्थः । तमाकर्षति यः पुरुषः स विश्वकद्राकर्षः ।

अधुना रूपसमासं दर्शयति । ‘कल्याणवर्णरूपः’ । कल्याणवर्णरूपसमासस्योदाहरणम् सुवर्णं तस्यैव यस्य रूपं स कल्याणवर्णरूपः । अग्निरन्यो वा कथित् ।

कल्याणादिशब्दान्विप्रहप्रसक्तानिर्ब्रवीति । ‘कल्याणं कमनीयं भवति’ । प्रार्थते हि तत्सर्वेणैव । ‘वर्णो वृणोतेः’ । आवृणोति हि स आश्रयम् । ‘रूपं रोचतेः’ । तद्वि रोचिष्णु भवति । ‘एवं तद्वितसमासा-निर्ब्रूयात्’ इत्युपसंहारघचनम् ।

‘नैकपदानि निर्ब्रूयात्’ । प्रकरणोपपदरहितानि सन्ति केवलान्येव परेणाभिद्रोहबुद्ध्या पृच्छ्यमानानि न निर्ब्रूयान् निर्वचनं कथं क- निर्वक्तव्यानीति । किं कारणम् । तेषां र्त्तव्यं कथं न प्रकरणादुपपदार्थः शक्यतेऽवधारयितुम् । सोऽसौ प्रकरणानभिद्रोऽन्यथैव निर्ब्रूयात्ततश्च प्रत्यवायेन योगादपहास्यं स्यात् । तद्यथा । ‘जहा’ इत्येतदेकं पदं प्रकरणोपपदरहितं न विज्ञायते किं ‘हन्तेः’ उत ‘ओहा-क्यागे’ [धा० ३ । ८] इत्यस्य धातोः स्यादिति । तत्पुनरेतत् ‘मा न एकस्मिन्नागसि मा द्वयोस्तत्र त्रिषु । वर्धामां शूरं भूरिषु’ [ऋ० सं०]

१ य, ट. कुत्सितकुत्सितं; ठ. ड. कुत्सितकुत्सितत्वं. २ य. झ. ट. कुत्सिततरं. ३ य. झ. ट. त्र्यभिः सह सत्त्वानि. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘पयने’ चकद्रगति कदातीति सतोऽनर्थोऽभ्यासः । अथे. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘तीति’ । तदस्मिन्द्वितीति निबद्धः । तद्. ६ ग. च. ज. ‘अनः’ नास्ति. ७ क. ख. ग. ज. ‘नारथ. ८ ग. च. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘एकस्मिन्निवेतस्यां’.

८ । ४५ । ३४] इत्येतस्यां पूर्वस्यामृचि यदेतद् 'मा वधीः' इति पद-
मेतस्माद्गम्यते हन्तेः स्यादिति । किं कारणम् । विज्ञातप्रकरणोपपदस्य हि
समञ्जसं लुपाकरणं न्याय्यमित्येवमनवगतसंस्काराणामेकपदानां प्रकरणाद-
र्याविधारणमुपपदाद्वा शक्यते कर्तुम् । अत इदमुक्तं 'नैकपदानि निर्वृ-
यात्' इति ।

'नावैयाकरणात्' इति । उक्तं निर्वचनलक्षणम् । अधुना यस्मै निर्वक्त-
व्योऽयमुक्तनिर्वचनलक्षणः समान्नायस्तस्य लक्षणं
कस्मै न कर्तव्यम् । वक्तव्यमिति तदर्थमिदमास्पृश्यते 'नावैयाकर-
नावैयाकरणाय' । यस्तावदवैयाकरणस्तस्मै न निर्वक्त-

व्योऽयं सन्नायः । न ह्यसावलक्षणज्ञत्वा-
द्भुत्पाद्य निरुच्यमानमेतद्व्येत ततो व्यर्थ एव भ्रमः स्यादिति । किंच ।
'नानुपसन्नाय' । किमपि महदद्भुतमनेन कृतं यद्वाकरणमधीतमिच्छेता-

वता गौरवेण वैयाकरणायापि न निर्व्रयात् ।
अनुपसन्नाय धर्मो हि सर्वधैवापरित्याज्यस्तस्माद्वैयाकरणा-
यापि सम्यगुपसन्नाय परां शिष्यवृत्तिमास्थिता-
यैव निर्व्रयात् । नैवमेव । किंच । 'अनिदंविदे वा' । वैयाकरणोऽपि

जडः कश्चिदसमर्थ एव वेदितुं स्यात् । बहु
अनिदंविदे वेदितव्यमत्रास्ति देवतादि किंचित् । तस्माद्वै-
याकरणायापीदं वेदितुमसमर्थायानिदंविदे नैव

निर्व्रयात् । अथवा । इदमित्यात्मपर्यायवाचि । इदंविदे आत्मविदे योगिने ।
स ह्यात्मज्ञानविधूतकल्मषोऽल्पेनैव धर्मेन बोधुं सूक्ष्मानर्थोऽशक्त इतिदं-
विदे निर्व्रयात् । अथवा । यत्किञ्चिच्छास्त्रमिदमिति निर्दिश्यते । येन
ह्यन्यत्किञ्चिदश्रुतपूर्वं शास्त्रं तस्मै न निर्व्रयादिदं निरुक्तशास्त्रमनास्त्वाहितः
कुड्मलाय नाक्षोहितहृदयकुड्मलाय ।

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. किमिति मह°. २ ग. ज. 'नैवमेव' नास्ति. ३ ग. २५
ज 'वैयाक.... किंचित्' इदं वाक्यं 'तस्मात्...निर्व्रयात्' इदस्य पञ्चा-
द्वये. ४ घ. ट. एव. ५ क. ख. ट. तस्मै वै. ६ घ. ट. ठ. ड. 'यत्नेन'
नास्ति. ७ क. ख. घ. ट. ठ. 'भुनं पूर्वशास्त्रं; ड. 'भुनं पूर्व शास्त्रं. ८ क. ख.
घ. ट. ड. [स्त. पत्रं गलितं]. अनास्त्वालितहृदयकुड्मलं; ग. ज. अनास्त्वा-
लितहृदयं. ९ घ. ट. ठ. अनास्त्वालितं.

किं कारणम् । ' नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया ' । यो हि न विज्ञा-
नाति नावबुध्यते तस्याविज्ञातुर्नित्यकालमेव विज्ञा-
नेऽसूया । स ह्यनवबुध्यमान आत्मीयदोषमाचार्य
विज्ञानेऽसूया
एवासर्जति स्वयमेव तावदयं नावबुध्यते किम-
स्मान् बोधयिष्यतीति । एतस्मात्कारणादथुतपू-
र्वान्यशास्त्रार्थोखिन्नमनसे नेदं निर्नूयात् ।

‘ उपसन्नाय तु निर्नूयाद्यो वालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ’ ।

य एव तु मेधावी स्यादन्यजन्मान्तरानुभावितया

उपसन्नाय निर्वचनं प्रज्ञया युक्तो यो वा तपस्वी कामं ताभ्यामवैया-
कर्तव्यम् । मेधाविने करणाभ्यामपि निर्नूयादेव । न हि तयोरसाध्यं
तपस्विने च किंचिदस्ति । तपसा हि स्वयमपि वेदार्थः

प्रादुर्भवेद्य यथा मन्त्राः प्रादुरभूवन् पूर्वेपा-

मृपीणाम् । मेधान्पि च स्वयमप्युत्प्रेक्षितुं शक्नुयात्किमुतोच्यमानमवबो-
धुम् । यो वान्यः कश्चिदलं पर्याप्तो विज्ञातुमेतच्छास्त्रं भवेद्दृढग्राही
स्थिरबुद्धिस्तस्मै निर्नूयादेव सर्वथा यैतात्मने विदितवेदाङ्गाय वेदार्थ
माह्वणाय । अनुपसन्नायैव न निर्नूयाद्यपि तपस्वी मेधावी दृढग्राही वा ।

उक्तं हि । ‘ यथान्यायेन निर्नूयाद्यथान्यायेन पृच्छते । तयोरन्यतरो
मृत्युं विद्वेषं याधिर्गच्छति ’ ॥ अथाप्येतमर्थमधिष्ठितोदाहरन्ति ॥ ३ ॥

१० । विद्या ह वै वाङ्मणमाजगाम गोपाय मा शेवंधिष्टेऽ-
हमस्मि । अमूपकायानृजवेऽपताय न मां ब्रूया धीर्यवती
तथा स्याम् । य आनुणस्यवितर्धेन कर्णावदुःखं कुर्वन्न-
मृतं संप्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्ये-
त्कतमच्यनाह । अध्यापिता ये गुरुं नाद्रिपन्ते विप्रा
पाचा मनसा कर्मणा वा । यधैव ते न गुरोर्मोजनीयास्त-
थैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् । यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं

१ क. र. प. ट. ट. द. आत्मीयं दोषं. २ ट. द. 'तज्जनि. ३ प.
'शास्त्राय । लिपि'; ४ ट. द. 'शास्त्राय लिपि'. ४ ग. ज. यथात्मनं विदितवे-
दाङ्गवेदार्थमाह्वणं. ५ च. विद्. ६ क. ख. 'गच्छति ॥ ६ ग. अथा'. ७ घ.
१० ट. द. द. च. ज. ऊहो नास्ति ; ग. घ. ट. छ. 'दिष्टेन.

मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न दृष्टेत्कतमञ्चनाह
तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति निधिः शेषधिरिति ॥४॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगामेति । विद्या किल कामरूपिणी भूत्वा
विद्याधिदेवता वा संयतात्मानं त्रिदितवेदाङ्गवेदार्थं ब्राह्मणं प्रति कंचिद्राज-

गाम । तमेव प्रह्वीभूतोवाच । किमिति ।
अनृजवेऽसूयका- गोपाय मा रक्ष माम् । ततस्तेऽहं गुप्ता सती
यायताय विद्या न शेवधिर्भविष्यामि सुखनिधानमित्यर्थः । आह
देयेत्यर्थे गाथाः कुतैः पुनस्त्वां रक्षामि । असूयकायाननृजवेऽ-

यताय । असूयकः परापवादशीलः । अनृजुः यस्य मनोवाग्देहेष्वसमाः
प्रवृत्तयः । अयतो विप्रकीर्णोन्द्रियः । यत्किञ्चनकार्यशुचिः । एवंलक्षणाया
न मां ब्रूयास्त्वम् । किं तथा भविष्यति । वीर्यवती तथाहं तव स्यां भवे-
यमित्यर्थः ।

य आतृणत्यवितथेन । अधुना शिष्योपदेशमाह । य आतृणत्ति आभि-

नत्ति अपिहिताविव सन्तौ कर्णौ विवृणोति अवित-

यो विद्यां ददाति थेन सत्येन ब्रह्मणा । कथं पुनरातृणत्ति । अदुः-

स मातापितृसदृशः खं कुर्वन् । यो हि किञ्चिदातृणत्ति स दुःख-

यति । अयं पुनः सुखमातृणत्ति । किञ्च ।

अमृतत्वप्राप्तिहेतुज्ञानं संप्रयच्छन् । य आतृणत्ति तस्मै किमिति । उच्यते ।

तं मन्येतै पितरं मातरं च । नेतरौ मातापितरावित्यभिप्रायः । उक्तं

च । ' उत्पादकब्रह्मदाग्रीर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता । प्रेक्ष्य चेह च विप्रस्य

ब्रह्मजन्म हि शाश्वतम् ' [म० सं० २ । १४६] ॥ तस्मै मातापि-

तृभूताय गुरवे न दृष्टेत्कतमञ्चनाह कदाचिदपि । आपयपि कष्टायामि-

त्यभिप्रायः ।

१ क. त. छ. त. द. उ. २ छ. य. प. ठ. ड. 'इति.....पादः' नास्ति. २५

३ ठ. ड. कथं. ४ ठ. ड. रक्षामि । उच्यते । अनृ. ५ ग. ज. ब्रूयात् तवम;

प. ब्रूयां रिः अ किं; ड. ब्रूयात् रि. अ किं. ६ ठ. ड. हेतु. ७ ग. ज.

मन्ये. ८ क. रा. प. ड. ठ. ड. ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य हेतु येह च शाश्वतम्. २८

अधुनेतरान् दृष्टशिष्यान् विद्याभिशपन्त्याह । अप्यापिताः सन्तो
ये गुरुं प्रति नाद्रियन्ते नादरं कुर्वन्ति । के पुनस्त इति ।
उच्यते । विप्रा मेधाविनः सन्तो गृहीतविद्याः ।

ये गुरुं नाद्रियन्ते कथं पुनर्नाद्रियन्ते । वाचा मनसा कर्मणा
ते श्रुतफले नामुवन्ति वा । आह । किं तेषामिति । उच्यते । यथैव ते
तैस्य मुरोर्न भोजनीया न भोज्याः न भोजना-
र्हास्तथैव तास्तच्छ्रुतमपि न भुनक्ति न पाठयति । श्रुतफलेन न
संयुनक्तीत्यर्थः ।

अधुना यस्मै यत्कव्या तस्य लक्षणं ब्रवीति । यमेव विद्यां जानी-
यास्त्वं शुचिमग्रमत्तं यमनियमेषु मेधाविनं च
विद्या कस्मै देया ब्रह्मचर्येणोपपन्नम् । किञ्च । यस्ते न दुष्टेन
ब्रह्ममुपगच्छेत्कृतमचनाह कदाचिदपि सर्वास्वप्या-
पन्सु गोपायमानः तस्मै मा ब्रूयास्य निधिपाय गोप्त्रे ब्रह्मन् ।

आह । निधिः क इति । उच्यते । शेषधिरिति । शेषे इति मुख-
नाम । मुखनिधानमित्यर्थः । ब्रह्मकोशो हि निधिः सुप्तानां कृत्स्नस्य
जगतो यज्ञद्वारेण । अत्र इदमुक्तं निधिः शेषधिरिति ॥ ४ ॥

इति निरुक्तौ सप्तमस्याप्यायस्य प्रथमः पौदः ॥

अथातोऽनुकामिष्यामो गौरिति पृथिव्या नामधेयं यदद्वरं
१० गता भवति यत्रास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वाकारो नाम-

१ क. ख. प. ट. ठ. ड. अभिशपन्ती विद्या इदमार. २ क. ख. प. ट.
ठ. ड. अप्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते इत्यादि । अप्या. ३ च. ट. 'के पुनस्त
इति' नास्ति; ठ. ड. आह । कतमे इति. ४ ग. ज. 'तस्य' नास्ति. ५ प.
ट. 'न भोज्याः' नास्ति; च. 'न' नास्ति. ६ ठ. ट. 'श्रुतं फले'. ७ प. ट.
१४ ठ. ड. विद्याः शुचिमग्रममिति (ठ. ट. 'इति' नास्ति) एवेव विद्या जानीया.
८ ग. ज. 'तेषां'. ९ ग. ज. 'ये'. १० च. सुप्तानाम्. ११ क. ख. प. ट. ठ.
ड. ब्रह्मकोश. १२ क. ग. ७, प. ट. च. ज. 'अद्वो' नास्ति; ठ. ड. 'इति' ।
इति निरुक्त. १३ ग. ज. 'सप्तमस्यायस्य'; प. 'द्वितीयस्यायस्य'; ट. 'द्वितीयस्याय-
स्या' इत्यम्; ठ. ड. 'निरुक्तीकृतं द्वितीयस्यायस्य' इत्युच्यते. इति द्विती-
१० व्याख्यास्य नमः पादः. १४ प. ट. पादः समाप्तः.

करणोऽथापि पशुनामेहु भवत्येतस्मादेवाथाप्यस्यां ताद्वि-
 तेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति गोभिः श्रीणीत मत्सर-
 मिति पयसो मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणो मत्सर
 इति लोमनामाभिमत्त एनेन धनं भवति पयः पिबतेर्वा
 प्यायतेर्वा क्षीरं क्षरतेर्वासेर्वैरो नामकरण उशीरमिति यथांशुं ५
 दुहन्तो अध्यासते गवीत्यधिपवणचर्मणोऽशुः शमष्टमात्रो
 भवत्यननाय शं भवतीति वा चर्म चरतेर्वाच्वृत्तं भवतीति
 वाथापि चर्म च श्लेष्मा च गोभिः संनद्धो असि
 वीळ्यस्वेति रथस्तुतावथापि स्त्राव च श्लेष्मा च गोभिः
 संनद्धा पतति प्रसूतेतीपुस्तुतौ ज्यापि गौरुच्यते गव्या १०
 चेत्ताद्वितमथ चेन्न गव्या गमयतीपूनि ॥ ५ ॥

‘अथातोऽनुक्रमिष्यामः’ । ‘समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्या-
 तव्यः’ इति प्रतिज्ञातम् । सा न्व पुनरियं व्याख्या सामान्या वैशे-
 पिकी च । तत्र सामान्या सर्वनाम्नाभिदं सामान्यलक्षणमिदमाख्याता-
 नामिदमुपसर्गाणामिदं निपातानामिति । सोऽयमनयैवंप्रकारया व्याख्याया १५
 कृत्स्नः समाम्नायो व्याख्यातः । तदनुपक्तान्येव च शास्त्रारम्भप्रयोजना-
 न्युक्तानि । आगमश्च परिसोधितः । वेदवेदाङ्गव्यूहश्च सप्रयोजन उक्तः ।
 निघण्टुसमाम्नायविरचना चोपदिष्टा प्रकरणत्रयैविभागेन । निर्वचनलक्षणं
 चानेकप्रपञ्चमुक्तम् ।

अथेदानीं विशेषव्याख्याया प्रतिपदमयं समाम्नायो व्याख्यातव्यस्तदधि- २०
 कारार्थोऽयम् ‘अथ’ शब्दः । ‘अतः’ शब्दः क्रमे हेतौ वा । सामान्य-
 व्याख्यानादनन्तरं विशेषव्याख्यानमेवावसरप्राप्तमित्येवं क्रमे । अथवा
 हेतौ । यस्मात्सामान्यतः समाम्नायो व्याख्यातोऽत इदानीं विशेषतः
 ‘अनुक्रमिष्यामः’ आनुपूर्व्येण क्रमिष्यामो वर्णयिष्यामः । व्याख्यायेति शेषः ।

आह । किंलक्षणा पुनरसौ व्याख्याति । उच्यते । तत्त्वपर्यायभेदसंख्या- २५
 संदिग्धोदाहरणतर्जिर्वचनविभागेन यदाख्यातं
 व्याख्यालक्षणम् सा व्याख्या नैवण्टुके प्रकरणे । तद्यथा ।
 तत्त्वं ‘गौरिति पृथिव्या नामवेयम्’ इत्येवमादि ।

पर्यायवचनं प्रसिद्धेनाभिधानेनाप्रसिद्धस्यार्थस्य व्यापनम् । तद्यथा । 'पृथिव्या नामधेयं गौरिति' । भेदो व्युत्पत्तिरिति समानार्थः । तद्यथा । 'यद्गूरुं गता भवति' इत्येवमादि । संख्या । तद्यथा । 'पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः' । संदिग्धं 'तत्र निरुक्तिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या संदिह्यते' इत्येवमादि । संदिग्धोदाहरणं 'य ई चकार' इत्येवमादि । तन्निर्वचनं 'बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परित्राजकाः' इत्येवमादि । एवंप्रकारया व्याख्ययेदं नैवण्टुकप्रकरणं व्याख्यास्यते ।

'गौरिति पृथिव्या नामधेयम्' । आह । यस्मात्कारणाद्भव्ये शब्द-

निवेशो नैरुक्तानां तदुच्यतां कारणं केन कार-

१० पृथिव्यभिधायक- णेन गोशब्दः पृथिव्यां संनिविष्ट इति । उच्यते ।

गोशब्दव्युत्पत्तिः यस्मादियं 'दूरम्' अच्चां प्रति 'गता भवति' । न ह्यस्या अन्त उपलभ्यते । यस्मात्

'चास्यां भूतानि गच्छन्ति' आधारभूतायाम् । एवं कर्तृकारकमधिकरणं वा योज्यम् । 'गातेर्वा' । 'गाङ् गतौ' [धा० १ । ९५०]

१५ इत्यस्य धातोः । 'ओकारो नामकरणः' प्रत्ययः ।

'अथापि' गौरित्येतत् 'पशुनाम भवतीह'

गौरिति पशुनाम एव कारकद्वये तस्मादेव धातुद्वयाद्रमेर्गातेर्वा ।

'अथाप्यस्यां' एव पशुगवि 'ताद्वितेन' प्रयोगेणा-

कृत्स्नायां सत्यां 'कृत्स्नयन्निगमा भवन्ति' । तद्यथा । 'गोभिः श्रीणीत मत्सर-

२० मिति' गोरेकदेशस्य 'पयसः' कृत्स्नवत्प्रयोगः । तदेतच्छिष्यबुद्धिब्युत्पाद-
नार्थमनेकप्रकारशब्दवृत्तिविषयोपपन्नदर्शनं क्रियते कथं नामोपदर्शितशब्दवृ-
त्तिविषयोऽसंमुखैर्मन्त्रार्थान्निर्व्यादिति ।

आ धावता सुहस्यः शुक्रा गृन्मीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ।

[ऋ० सं० ९ । ४६ । ४] । इमां गायत्री-

२५ पयोर्धे गोशब्द- मयास्य आङ्गिरसोऽपश्यत् । प्रावस्तुतौ विनि-

प्रयोगः युक्ता [आश्व० श्रौ० ५ । १२] । हे

अश्वर्यय एभिर्मावभिः संस्कृत एष सोमः । ते

यूयं हे सुहस्यः सुवर्णेनालंकृतहस्ताः । किम् । आधावत । गृणीत
गृहीतैतौ शुक्रामन्थिनौ प्रहावनतिक्रान्तकालम् । किं च । गोभिर्गोभ्योऽभि^३-
निष्पन्नेन क्षीरेण श्रीणीतैनं मत्सरं मादयितारं सोमं भैत्रावरुणप्रहतामुप-
गतं श्रुतशान्तेन तृतीयसर्वेने वा पूतभृत्याक्षिरेण । ततोऽनतिक्रान्त-
कालं जुहुत । एवमत्र विधानादशक्यत्वाच्च गोभिः श्रयणस्य गव्येन
पयसेति गम्यते ।

‘ मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः ’ । तृप्यन्ति ह्यनेन देवताः ।
शब्दसामान्यप्रसङ्गप्रसक्तमुच्यते । ‘ मत्सर इति लोभनाम ’ । तेन ह्याविष्टो
धनाभिमुख्येन मत्तो भवति । पर्यायायाह्वयानप्रसक्तं निरुच्यते । ‘ पयः
पिवतेर्वा ’ पानार्थस्य [धा० १ । ९२५] । पीयते हि तत् । ‘ प्याप- १०
तेर्वा ’ वृद्धपर्यस्य [धा० १ । ४८८] । तेन हि वर्धन्ते प्राणिनः ।
प्रसक्तानुप्रसक्तं निरुच्यते । ‘ क्षीरं क्षरतेः ’ श्व्योत्तनार्थस्य [धा० १ ।
४१] । श्व्योत्तते हि तद्धसः । ‘ घसेर्वा । ईरो नामकरण ’-प्रत्ययः । अदे-
र्घस्य आदेशः कियते [पा० २ । ४ । ३७] । अतस्तेनैव सिद्धरूपेण
निर्दिश्यते ‘ घसेर्वेरो नामकरणः ’ इति । धात्वन्तरमिति वा केचित् १५
[धा० १ । ७१६] । ज्ञापकं च ददाति ‘ उशीरमिति ’ । ‘ वरा कान्ती ’
[धा० २ । ७०] । तस्य कृतसंप्रसारणस्यैरप्रत्ययेनोशीरमिति भवति । तद्धि
सौगव्याक्रान्तं भवति ।

‘ अंगुं दुहन्तो अध्यासते गवीत्यधिपवणचर्मणः ’ कृच्छ्रमशमिधायकः ।
ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसर्तेऽंगुं दुहन्तो २०
अधिपवणचर्मणि अध्यासते गर्वि । तेभिर्दुग्धं पपिवान्सोमं
प्रयोगः मध्विन्दो वर्धते प्रधते शृपायते [ऋ० सं०
१० । ९४ । ९] । एषा जगती ।
अंगुदो नाम काद्रवेयः सर्प ऋषिस्तत्पार्यम् । प्रावस्तुतौ विनियुक्ता
[आश्व० श्रौ० ५ । १२] । त एते प्रावाणः सोमादः सोममश्रयि- २५
तारो यदाभिपयकर्मणि प्रवर्तन्तेऽथ तदा हरी इन्द्रस्यादौ यज्ञा-
गमनार्थमेतस्मां शब्दमुपश्रुत्वा संस्कृतं सोमं मन्यानी रथे योगमिच्छन्ती

१ घ. ट. ठ. ड. ‘ हे ’ नास्ति. २ घ. ट. ठ. ड. ‘ अनिक्रान्तकालं. ३ घ.
‘ अभि ’ नास्ति. ४ घ. ट. ठ. ड. गानेन वा. ५ क. ख. घ. ग. ६ ट. ठ.
पणो मत्सराः. ७ घ. गोभ्यो. ८ क. ट. ९. ट. ठ. ड. ‘ कालः. १ अङ्गुः. २१

आत्मना ऋजोपे भक्षयिष्यन्ताविन्द्रं च सोमं पाययिष्यन्तौ स्वयमेव
 निंसते नोचैर्नमेते येत्तौ आयां हे^३ इन्द्र गच्छ यज्ञायतने संस्कृतः सोम
 इति । तदैव च ऋत्विजोऽपि त्वरमाणा इन्द्रोपस्थानकालमभ्यग्रं मन्वानाः
 अंशुं सोमांशुमभिषुत्य दुहन्तः प्रपूरयन्तो गव्यधि गोरुपरि गोरवयवेऽधिपव-
 णचर्मणि एतत्कर्म कुर्वोणा इन्द्रं प्रतीक्षमाणा आसते । अथ स इन्द्र एव
 तेभिः दुग्धमृत्विग्भिः प्रक्षारितं पपिवान्पीतवान्सोम्यं मधु सोममयम् ।
 तेनै तृप्तस्तत्पानानन्तरं वर्धते वीर्येण । प्रथते च शरीरेण विस्तीर्यते ।
 विस्तीर्णश्च स्वेन वीर्येण मेघं विदार्य वृषायते वर्षं प्रवर्तयते । तदिदं सर्व-
 मपि वर्षादि जगदनुग्राहकमैन्द्रे कर्माभिपवद्गारेण सोमाभिपवद्ग्रावाधीन-
 मित्येवं प्रावस्तुतिः ।

२०

निगमप्रसक्तं निरुच्यते । 'अंशुः शमष्टमात्रो भवति' । व्याप्तमात्रो
 हि स यजमानेन तस्यैव शं भवति मुखो भवति । इष्टसोमो ह्यनृणोऽह-
 मिति विगतमनोदुःखो भवति । अननाय जीवनाय शं सर्वेषां भूतानां भवति
 मुखो भवतीति वा । यज्ञो हि 'वर्षप्रवृत्तिहेतुस्ततश्च सर्वभूतानि सुखं
 जीवन्ति । व्याख्यानप्रसक्तं निरुच्यते । 'चर्म चरतेर्वा' । चरितं हि तत्सर्व-
 स्मिच्छरीरे गतमित्यर्थः । 'उच्चृत्तम्' उत्कर्षितं शरीरादिति वा ।

१५

'अथापि चर्म च श्लेष्मा च' गोशब्देनोच्यत इति शेषः । 'गोभिः
 चर्मश्लेष्मार्थे प्रयोगः संनद्धो असि वीर्यस्य [ऋ० ६ । ४७ ।
 २६] इति रथस्तुतौ' । स हि चर्मणावनद्धो
 भवति । श्लेष्मणा च तस्यारादयः संश्लेषिता भवन्ति ।

२०

'अथापि स्नाव च श्लेष्मा च' गोशब्देनोच्यते । 'गोभिः संनद्धा
 स्नावश्लेष्मार्थे प्रयोगः पतति प्रसूता [ऋ० सं० ६ । ७५ । ११]
 इतीषुस्तुतौ' । सा हि स्नात्वा वेष्टिता भवति
 श्लेष्मणा च संश्लेषिता ।

२५

१ च. 'च' नास्ति. २ ग. ज. युक्त्वा; च. युक्त्वा ती. ३ च. 'हे' नास्ति.
 ४ ग. ज. तथैव. ५ प. ड. 'धिपणवच'; ज. 'धिपवच'; ट. ठ. धिपवर्णव'.
 ६ ठ. ड. प्रशालितं. ७ च. 'तेन' नास्ति. ८ ट. ड. 'नुग्रहकारकमैन्द्र'.
 ९ क. ख. प. ट. ठ. ड. अननाय शं भवतीति वा । अननाय जीव'. १० क. ख.
 प. ट. ठ. ड. वर्षं मधु'. ११ क. ख. ग. च. ज. घ. ड. वीर्य'. १२ ग. ज.
 २० संश्लेष्मकाः; च. संश्लेष्मकाः; स; प. संश्लेषिता; ट. संश्लेषिताः प्मका.

‘ ज्यापि गौरुच्यते ’ । सा पुनर्यदि ‘ गव्या ताद्वितम् ’ अभिधानम् ।
 ‘ अथ ’ पुनः “ न. यव्या गम्यतीत्युक्तिः ” गौरुच्यद्रव्यमयी ॥ ५ ॥

वृक्षेवृक्षे नियता भीमयद्वौस्ततो वयः प्रपतन्तूपरूपादः ।
 वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो वैश्वनाद्वृत्वाक्षां तिष्ठतीति वा ५
 क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणो नियता भीमयद्वौः शब्दं करोति
 भीमयतिः शब्दकमां ततो वयः प्रपतन्ति पुरुषानदनाय
 विरिति शकुनिनाम धेतैर्गतिकर्मणोऽथापीपुनामेह भवत्ये-
 तस्मादेवादित्योऽपि गौरुच्यते । उतादः परूपे गव्यं ।
 पर्ववति मास्वतीत्यौपमन्यवोऽथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं १०
 प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भव-
 तीति । सुपुष्पः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो
 भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति तदुप-
 रिहाद्याख्यास्यामः सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ ६ ॥

वृक्षेवृक्षे नियता भीमयद्वौस्ततो वयः प्र. पतन्तूपरूपादः । अथेदं विश्वं

भुवनं भयात् इन्द्राय सुन्वदप्ये च शिस्तम्

अथार्थे प्रयोगः [ऋ० सं० १०. १. २७. १२२.] । यमुकः

स्येन्द्रपुत्रस्येयमार्पम् । त्रिष्टुवैन्द्री । महावते.

मस्वतीये शस्यते. [ऐ० आ० ५. १. १.] इन्द्रो भगवानैश्वर्ययोगा- २०

त्संप्राप्तेष्वनेकबाहुर्भूतानेकानि. धनं व्यादत्ते । तानि मन्त्रदृष्ट्वैवमाह । वृक्षेवृक्षे

१ घ. ट. गौरुच्यते. २ ग. ज. गौरुच्यद्रव्यं; घ. ट. गौरुच्यं; ठ. ड.
 गौरुच्यद्रव्यं. ३ क. ख. १; ग. ८; घ. ट. च. ज. अहो नास्ति; ठ. ड.
 इति निरुक्त्याख्यायां २ ध्याये ५ खण्डः. ४ क. ख. छ. त. द. ‘ वृत्वा क्षां०००
 कर्मणो ’ इति नास्ति. ५ छ. त. द. पर्ववती. ६ क. ख. छ. त. द. सुपुष्पाः.
 ७ क. ख. द. २; छ. त. १. ८ ग. वृक्षेवृक्षे. ९ अथेदं विश्वं भुवनं शिस्तम् ॥
 ॥ ३ ॥ वसु. १ च. व्यापते.

वृक्षावयवे धनुषि धनुषि । यावन्तीन्द्रेण गृहीतानि धनूंषि तेषु सर्वेषु प्रत्येकं
नियता निबद्धा गौः गव्या गमयित्री वा शराणामिन्द्रबाह्वाकृष्टा मीमयत्
मीमयति शब्दं करोति । जाल्याभिप्रायेणैकवचनम् । ततः शब्दकरणान-
न्तरमेव प्रपतन्ति वयः । अथवा तैतः ततो धनुषो वयः पक्ष्यवयवपत्रसं-
५ [वन्वादिपवो वयः पक्षिणः । अथवा वेतेर्गतिकर्मणः । साक्षादेव इपवो
वयो न गुणवृत्त्या । तेनै प्रपतात्प्रपतन्ति पुरुषानदनाय भक्षणाय । ते
हि शत्रूणां प्राणान्भक्षयन्ति । अथायमेवमतिप्रभाव इन्द्र इति ज्ञात्वा
विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं यावत्किञ्चिदाधिकृतं कर्मणि भयाते विभेति ।
अथ बिभ्यत्किं करोति । इन्द्राय इन्द्रार्थं सुन्वत् अभिपवमुचिते काले
३० कुर्वत् ऋषये च ऋत्विजे शिक्षत् दक्षिणां दैदत् इन्द्रोऽमुखमादरवदास्ते
सर्वमन्यत्परिहाय । य एवंप्रभाव इन्द्रस्तं वयमभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुमः ।

निगमप्रसक्तं निराह 'वृक्षो व्रधनात्' इति । स हि वृद्ध्यते
छिद्यत इन्वनार्थम् । मघ्न्याख्याने गतार्थत्वान्न शेषो विव्रियते । एवं
सावदेकदेशे कृत्स्नवदभिधानं भवतीति प्रदर्शितम् ।

१५. 'अयेदानीमन्येष्वर्थान्तरेषु गोशब्दोऽभिप्रसृतो बहुष्वित्येतत्प्रसङ्गतो
दर्शयति । एतद्वैकपादिके यच्चन्यमिह तु गोशब्दप्रसक्तमुच्यते । नआदि-
त्योऽपि गौरुच्यते' एतस्मिन्मन्त्रे । उतादः परूपे गवि सूत्र्यक्रं हिरण्यंम् ।
न्यैरयद्रथीतमः [ऋ० सं० ६ । ५६ । ३] भरद्वाजस्येयमार्थम् ।
गायत्री । पौष्णे सूक्ते । पूषा पुनरादित्यो नैरुक्तानां दृष्ट्या । अन्यत्र
२० 'इयं वै पूषा' [मै० सं० २ । ५ । ५ ॥ ३ । ७ । ६ । काठ० सं० ७ ।
९] इति भूमिरुच्यते । उतादः । उत अपि अय इति छन्दसि समा-
नार्थाः । अपि चक्रमीरयत्यपि रसानादत्तेऽपि
आदित्यार्थे प्रयोगः तमांस्यपहन्ति । अदः अमुष्मिन्नादित्यमण्डले
परूपे पर्ववति । अहोरात्रादिपर्वभिस्तद्वति । अथवा
२५ भास्वति । भासा तद्वतीत्यौपमन्यवः । गवि गमनशीले मुहूर्तमप्यनवस्था-

१. प. ट. ठ. ड. नियतानिबद्धानि गौः. २ ठ. ड. 'ततः'
सहदेव. ३ क. ख. ते; च. 'तेन' नास्ति. ४ ग. ज. घ. ट. ड. ददाति; ट.
ददाति दत्. ५ ठ. ड. 'त्यरिहाय. ६ घ. ट. उतादः. रथीतमः । भा.
७ घ. ट. 'मीरयद्रथि'; ठ. ड. 'मीरयद्रथि'. ८ घ. ट. ठ. ड. 'रात्रादि-
१० भिस्तद्वति. १ क. ख. घ. ट. ड. भासा तद्वतीति । अहोरात्रादिपर्ववतीत्यौ.

यिनि सूरः सूर्योऽवस्थितः पूषा आदित्यमण्डलान्तःपुरुषस्तदेव पर्ववद्वा-
 स्वद्वा चक्रं चक्रं क्रमणं वा गमनशीलं मण्डलं हिरण्यं हिरण्यं तेजो-
 मयं चक्रं चक्राकृति न्यैरयत् । नियतगर्जनवृत्तिना मार्गेण नित्यकालमी-
 रत्युदयास्तमयमव्यंदिनकालोपलक्षणार्थम् । अथवामुष्मिन्मण्डलेऽवस्थितः
 पर्ववति मण्डलान्तःपुरुषः सूर्यो भगवान् चक्रं क्षणलवनिमेपत्रुटिमु-
 हूर्ताहोरात्रार्धमासमास्तर्वयनसंवत्सरलक्षणं कालचक्रं सर्वभूतहारि हिरण्यं
 हिरण्यं सर्वभूतस्थितिविनाशहेतुं न्यैरयत् नित्यमीरयति । कीदृशः
 पुनः स सूर्यो य ईरयति । रथीतमः । अन्येऽपि रथिनः सन्ति । अयं तु
 मुहूर्तमप्यनवस्थितरथ इत्यतो रथीतमः । य एवंगुणयुक्तः पूषा तं वयम-
 भिप्रेतार्थसिद्धये स्तुमः ।

१०

‘ अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते ’ । एको रश्मिरादि-
 त्यस्य सुपुंशो नाम चन्द्रमसि प्रत्यवस्थितो दीप्यते । ‘ तदेतेन ’ मन्त्रार्थ-
 विदा मन्त्रानुपेत्य ‘ ईक्षितव्यं ’ द्रष्टव्यम् । येयमस्य चन्द्रमसो

‘ दीप्तिः ’ ज्योत्स्ना इयमादित्यरश्म्यनुग्रहादेव

आदित्याच्चन्द्र- ‘ अस्य भवति ’ । अम्मयं हि चन्द्रमसो मण्डलं
 मसो दीप्तिः तत्तेजःसंबन्धादीप्तिमद्भवति । ततः सर्वा दिशः

१५

प्रकाशयति । यथा चैतदेवं तथा ‘ सुपुंशः
 सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति ’ । सुपुंशः सूर्यरश्मिश्च-
 न्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ।

तदभिवादिनी ऋक् स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्
 ताम्यः स्वाहा [य० वा० सं० १८।४०] ॥

२०

राष्ट्रभृते [शत० ब्रा० ९।४।१ ॥ कात्या० श्रौ० १८।५।१६] ।

- १ ग. ज. ‘ हिरण्यं ’ नास्ति. २ क. ख. ठ. ड. ‘ हिरण्यं ’ नास्ति. ३ क. ख.
 घ. ट. ठ. ड. ‘ गमनवृत्तिः ’. ४ घ. ट. ठ. ड. ‘ लेज्जनस्थितः ’. ५ क. ख. घ. झ. ट.
 ठ. ड. ‘ लक्षणादिमे ’. ६ ग. ज. ‘ हिरण्यं ’; घ. ट. ठ. ड. ‘ हिरण्यं ’. ७ क. २५
 ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. ‘ भूतविनाशस्थितिहेतुः ’. ८ ग. ज. घ. ट. ठ. ड. ‘ हेतुः ’. ९
 क. ख. ग. घ. ज. सुपुंशो. १० क. ख. अस्मदुपरि यच्च; ग. च. ज. अम्मयं;
 ठ. ड. अस्मयं. ११ क. ख. ग. घ. ज. सुपुंशः. १२ घ. ट. सुपुंशः; ग. च.
 ज. ठ. ड. मन्त्रो न पठ्यते. १३ घ. ट. ठ. ड. ‘ भूत्सु ह्यतमहोमे अप्य ’. २९

अप्ययमप्यन्ये बहव इत्यपिशब्दः । सुपुंश्चः सुष्टुमुख इत्यर्थः । सर्व-
भूतानि नित्यमसौ स्थादयति । कोऽसाविति । सूर्यरश्मिः सूर्याग्निः सूर्य चन्द्र-
मसं प्रति गतः । चन्द्रमाः गन्धर्वः । सति सुपुंश्चगमने गोशब्दवाच्यता ।
तस्य गोसतश्चन्द्रो धारयिता गन्धर्वः । स हि तस्य प्रतिष्ठा । स न इदं
सोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु रक्षतु । किं च तस्मै सुपुंश्चाय सूर्य-
रश्मये स्वाहा शोभेनामिदमाभिमुख्येनाहं हविराज्यलक्षणमस्तु । स चेदं
वाट् वेतु पिबत्वित्यर्थः ।

‘सोऽपि’ सुपुंश्चो रश्मिरेक एव ‘गौः’ इति ‘उच्यते’ ।

यथासौ गौस्तथेदमुदाहरणम् ‘अत्राह गोरमन्व-

सुपुंश्चाख्यरश्मे- तेति’ । ‘तत्’ पुनरेतत् ‘उपरिष्ठात्’
गौरिति नाम एकपदिके ‘व्याख्यास्यामः’ [निरु० ४।२५] ।
‘सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते’ । यथैतदेवं तथैवमृगुदाहियते ॥ ६ ॥

ता वां वास्तून्युश्मसि गमंध्ये यत्र गावो मूरिशृङ्गा
अपासः । अत्राह तद्विरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव-
माति मूरि [क्र० सं० १।१५४।६] । तानि वां
वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो मूरिशृङ्गा बहु-

१ क. ख. ग. ज. ट. ड. सुपुंश्चः । २ ग. ख. ज. ट. सुष्टुमुखः; प. उ. ड. सुष्टुमुखः
सुष्टुमुखः । ३ क. ख. प. ट. ठ. ड. हर्षाणि भूताः । ४ ख. ज. निस्त्य; प. ट.
‘निस्त्य’ इत्यस्य पश्चात्सर्वा क्रमदीयते । ५ क. ख. ज. सुपुंश्चगं; ग.
‘सति... धारयिता गन्धर्वः’ नास्ति । ६ क. ख. प. ज. ट. ठ. ड. तस्य गन्ध-
र्वस्य सतश्चन्द्रोः । ७ प. ड. ‘सोऽस्माकमिदं’ नास्ति । ८ क. स. ग. ज. सुपुंश्चाय.
९ क. ख. प. ट. ‘स्वाहा सुशोभनः’ । १० क. ख. प. ट. ठ. ड. ‘नार । हविः’ ।
११ प. तथैवमृगं ट. तथैवमृगं येव । १२ क. ख. ग. घ. ज. ‘दाहरणम्; ट.
दाहणेन’ हियते । १३ ग. १; प. ट. ख. ज. अहो नास्ति; ट. ड. ‘हियते ।
इति नैवकव्याख्यायां २ पदे पठः सन्दः । १४ क. ख. ट. त. द. ‘मूरिशृङ्गा’
नास्ति ।

शृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं
 श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शस्त्रातेर्वा शरणापोद्धतमिति वा शिरसो
 निर्गतमिति वायासोऽयनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महा-
 गतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि पादः पद्यतेस्तन्नि-
 धानात्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रमागपादः प्रमागपादसामा-
 न्यादितराणि पदान्येवमन्येषामपि सत्त्वानां संदेहा विद्यन्ते
 तानि चेत्समानकर्माणि समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि
 चेन्नानानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानीतीमान्येकविंशतिः
 पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि तत्र निष्कृतिर्निरमणाद्दृच्छतेः
 कृच्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या संदिह्यते तयोर्विमागस्तस्या
 एषा भवति ॥ ७ ॥

ता वा वास्तूनीति । दीर्घतमस आर्षम् । वैष्णवी । त्रिष्टुप् । यूपा-
 धर्षणे विनियुक्ता [आप० श्रौ० ७ । १० । ७] सोमातिरेकशस्त्रे
 [आश्व० श्रौ० ६ । ७] च । वामिति दम्पती अभिप्रेत्य द्विवचनम् ।

तानि युवाम्यामर्थाय वास्तूनि निवासस्थानानि
 रस्यर्थे गोक्ष- उश्मसि कामयामहे गमय्यै गमनाय यत्र येषु
 रस्य प्रयोगः स्थानेषु । किम् । गावो रसमयो भूरिशृङ्गा

बहुदीप्ता अयासः अयना मुहूर्तमप्यनवस्थाधिनः ।

किंच । अत्राह तेषु स्थानेषु तत्पदमुर्गायस्योरुगमनस्य महागतेर्भगवतो
 विष्णोः परमं पदमादित्यमण्डलस्थानम् । स्थाने हि पदसंज्ञा । पदस्थ
 इति लोकेऽपि वक्तारो भवन्ति । अवभाति अर्वागिदं सर्वं कृत्वा भाति
 दीप्यते । भूरि बह्वित्यर्थः । इति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । 'भूरीति' एतत् 'बहुनो नामधेयम्' । 'प्रभ-
 वति' हि तद्वद्भाषि दीयमानम् । 'शृङ्गं श्रयतेः' । तद्व्याश्रितं भवति
 शिरसि । 'शृणातेर्वा' हिंसार्थस्य [धा० ९ । १६] । तेन हि
 हिनस्ति । 'शिरसो निर्गतमिति वा' शृङ्गम् । परमेऽर्धे स्थितं परार्ध्यस्थम् ।

१ क. ख. द. ३; छ. त. १०. २ घ. ट. 'इति' नास्ति. ३ घ. ट. ठ. ड.
 'धाननिनि.' ४ च. 'तिरिक्तशस्त्रे'; ठ. ड. 'तिरेके शस्त्रे'. ५ ग. ज. वास्तूनि
 इति निपातः. ६ ग. स्थानेषु तेषु. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. मण्डलं स्थानं स्थाने
 दि; ग. ज. 'मण्डलस्थाने दि. ८ च. 'अपि' नास्ति.

- अथवा परमयद्गर्था युक्ते स्थाने स्थितं परोर्ध्वस्थम् । ' पादः पद्यते ।
 गत्वर्थस्य [धा० ४ । ६३] । पद्यते हि तेन । ' तन्निधानात्पदः'
 यदुत्पद्यते तत्स्वरूपमेव पांसावन्यत्र वा तत्पदमित्युच्यते पशोर्मनुष्यस्य वा ।
 ' पशुपादप्रकृतिः ' चतुर्भागसामान्यात् ' प्रभागपादः ' दीनारादि-
 पादः । ' प्रभागपादसामान्यादितराणि ' ग्रन्थपदानि क्षेत्रपदानि वा ।
 विभागो हि तेष्वपि समान एव । प्रसक्तानुप्रसक्तमिदमुक्तम् ।

- अधुनोपसंहरति । ' एवमन्येषामपि सत्त्वानां ' यानि नामानि तेषु
 ' संदेहा विद्यन्ते ' न केवलं गोशब्दे पदशब्दे
 संदेहपदानां निर्व- वा । तेषु त्वेतदौस्सर्गिकं निर्वचनलक्षणं द्रष्टव्यम् ।
 १० चनप्रकारः ' तानि ' यदि सामान्यक्रियया युक्तानि ततः
 ' समाननिर्वचनानि ' एव कर्तव्यानि । अथ पुनः
 ' नानाकर्माणि ' ततो ' नानानिर्वचनानि ' । एवं ' यथार्थं निर्वक्त-
 व्यानीति ' ।

- अधुनैवमुक्तबोधाहरणैरेव तत्र संदेहपदान्यनुक्रम्य मन्त्रेष्वेव दर्शयन्नाह ।
 १५ ' इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि ' । ' तत्र निष्कृतिर्निरमणा-
 दृच्छतेः कृच्छापत्तिरितरा ' । लोकेषु हीदं सर्वं भूतजातमन्तर्भूतं यदभि-
 धानानि यदाश्रयक्रियावचनाथ शब्दा निषण्ड्य उच्यन्ते । तेषां च
 पृथिवी प्रथमा । तस्मात्तत आरम्भः । एकविंशतिरिति संख्या । पृथिवी-
 नामधेयानि । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । नामैव नामधेयम् । अनुक्रान्तानि आनु-
 २० पूर्व्येण पठितानीत्यर्थः । एकविंशतिर्यान्यनुक्रान्तान्येभ्योऽन्यान्यपि यानि
 कानिचित्स्युस्तान्युपलभ्य निर्वक्तव्यानि । तद्यथा कु इत्येतदसामान्तं
 पृथिव्या नामधेयम् । उक्तं हि ' नानिचिन्नरक्तं याति न सद्वादी न
 कुप्रदः ' इति । तत्रैतस्मिन्नेकविंशके नामगणे ' निष्कृतिः ' इत्येतदभिधानं
 ' निरमणात् ' । निविष्टानि रमन्तेऽस्यां
 २५ ' निष्कृतिः ' इत्ये- भूतानीति निष्कृतिः पृथिवी रमेर्धातोः ।
 तस्य संदेहपदस्य निर्व- ' ऋच्छतेः इतरा कृच्छापत्तिः ' दुःखसंज्ञिका ।
 चनम् निष्कृतिः पाप्मां । ' सा ' पुनरियं समाननाम-
 धेयत्वात्समानश्रुतिभात् ' पृथिव्या संदिक्षते ' ।

१ च. परमयद्गर्था. २ च. ज. परार्द्धस्थं; ट. ड. परार्द्धस्थ. ३ क. ख. घ.
 ट. ठ. ड. तेन हि तेन. ४ क. ख. घ. सर्वभूत. ५ क. ख. घ. ट. ड. सत्पुत्रो;
 ट. सत्पुत्रो दादी. ६ घ. ट. ठ. ड. एकविंशतिके. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
 १२ संज्ञका ८ च. अनुवृत्तात्.

‘ तयोः ’ समाननामधेयत्वे सत्येव कर्मकृतो भेदो, ‘ विभागः ’ । एका निविष्टानां भूतानां रमयित्री । एका पुनः कृच्छ्रमापादयित्री । एवं नाना-कर्मोप्यभिधानानि निर्वक्तव्यानि ।

‘ तस्याः ’ कृच्छ्रपत्तेः पृथिव्या ‘ एषा ’ निर्वाचिका ऋक् भवति ॥ ७ ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् । स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्कृतिमा-
धिवेश (ऋ० सं० १ । १६४ । ३२) ॥ बहुप्रजाः कृच्छ्र-
मापद्यत इति परिव्राजका वर्षकर्मैति नैरुक्ता य ईं चका-
रेति करोतिकिरती संदिग्धौ वर्षकर्मणा न सोऽस्य वेद १०
मध्यमः स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितं स
मातुर्योना मातान्तरिक्षं निर्भीयन्तेऽस्मिन् भूतानि योनि-
रन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुनायमपीतरो योनिरे-
तस्मादेव परियुतो भवति बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षक-
र्मणा शाकपूणिः संकल्पयांचक्रे सर्वा देवता जानामीति तस्मै १५
देवतोमयलिङ्गा प्रादुर्बभूव तां न जज्ञे तां पप्रच्छ विविदि-
पाणि त्वेति सास्मा एतामृचमादिदेशैषा महेवतेति ॥ ८ ॥

य ईं चकारेति । दीर्घतमस आर्षम् । त्रिष्टुप् । महाव्रते वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते [ऐ० आ० ५ । ३ । २] । ‘ अयं स शिङ्गे ’ [ऋ० सं० १ । १६४ । २९] इतीयमप्यनयैव समानार्थविनियोगा । जगती । २०
द्वे अप्येते अस्यवामीये । कश्चित् । बहूपलो दरिद्रः पुरुषः । स दुष्णोपत्वादपत्यानां व्यापन्नत्वाद्दुःखं ‘ कृच्छ्रमापद्यते ’ । सा या तस्य कृच्छ्रपत्तिः सैवैतस्यामृचि निर्कृतिशब्देनोच्यते ‘ इति ’ एष परिव्राजका-

१ क. ख. प. ट. ठ. ड. ‘धेयत्वेऽपि सत्येव कर्म’ । २ क. ख. प. ट. ठ. ड. पृथिव्या अपि एषा’ । ३ क. ख. ३; प. ट. च. ज. अहो नास्ति; ठ. ड. भवति इति निरुक्तव्याख्यायां २ ध्याये सप्तमः खण्डः. ४ क. ख. छ. त. द. सो अस्य. ५ क. ख. द. ४; छ. त. ११.

नामस्यामृचि संक्षेपार्थः । स एव विस्तरेण प्रदर्श्यते । यः करोति गर्भं
न सोऽस्य गर्भस्य तत्त्वं ' वेद ' । केवलं स्वसौ
तत्पदस्योदाहरणम् कामार्तः पुत्रार्थी वा करोत्येव गर्भम् । य ई

१ ददर्श यथेन पश्यति हिरुग् अन्तर्हितमेतस्मिन् जठरे एतस्मिन् वा शरीरे
जन्तुं तस्मात्तस्यैव एव गर्भो याथात्म्यतः प्रत्यक्षो भवत्यध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या
नेतरस्य गर्भकर्तुः । स पुनरेवं गर्भो मातुर्योनौ गर्भाशयस्थाने अन्तः उदरे
पुण्यति स मातुरशितपीतलीढभक्षितेन चतुर्विधाहारेण । ततः परिवीतो
जरायुणा परिवेष्टितो यथाकालं जायते । अथैवं

१० ऋचो गर्भाधानार्थे बहुशः प्रजायमानः स गर्भकर्तो गर्भतत्त्वमजा-
निर्ऋतिशब्दस्य दुःख- नानो निर्ऋति दुःखमाविवेश आविशतीत्यर्थः ।
मित्यर्थः एवं गर्भतत्त्वापरिज्ञानाद्यो गर्भं करोति स दुःख-
मापद्यते । यस्त्वध्यात्मदृष्ट्या गर्भतत्त्वं वेद स

गर्भकर्मणो निवर्तते । स निर्ऋतिं नापद्यते । एवमस्यामृचि निर्ऋतिर्देव-
तेत्येव परित्राजकार्यः । अन्ये तु ब्रुवते । यः करोति गर्भं स गर्भभूतो
१५ जन्मान्तरेषु बहुषु प्रजायमानो जन्ममरणसंतानानुब्रूयां निर्ऋतिमाविशति ।
यो रेतः सिञ्चति तद्भूयो भूयो जन्मान्तरेषु बहुशः प्रजायमानो जन्ममरण-
संतानानैनुभवतीत्युक्तम् ।

‘ वर्षकर्मति नैरुक्ताः ’ । वर्षकर्मतदुच्यते निर्ऋतिश्चात्र भूमिरुच्यत एवं
नैरुक्ता मन्यन्ते । यः करोति वर्षं यो वा किरति

२० वर्षार्थे पृथिवीत्यर्थः क्षिपति । कः पुनरसौ । मेघः । स हि वर्षस्य
कर्ता विक्षेप्ता वा । मेघाद्दि वर्षं प्रवर्तते । किं

तस्य । न सोऽस्य वर्षस्य तत्त्वं वेद कुतोऽप्येतदुदकं मय्यागच्छति
यन्मया विसृज्यते किं वोदकस्य तत्त्वमिति । केवलं स्वसौ विसृजत एवो
दकम् । य ई ददर्श य एव पश्यत्येतद्वर्षं हिरुगिन्नु तस्मादन्तर्हितमन्तरे-

२५ क्षलोके तस्मात्तस्येवमर्थः । तस्यैव प्रत्यक्षं तथायात्म्यतो वर्षं नेतरस्य
मेघस्य मध्यस्थानस्य । स एव ह्यस्य वर्षस्य सत्तत्त्वं वेद यो ददर्श यः

१ क. ख. घ. ट. पुनरेव; ग. ज. पुनरेवं. २ क. ख. °हापरिणामे ततः°;
घ. ट. ठ. ड. °हापरिणामेन ततः°. ३ क. ख. °नुभवविद्वां; घ. °नुविद्वां; ट.
°नुविद्वां° ब. ४ ग. ज. तज्ज्य एव भवतीत्युक्तम् । वर्ष°; घ. तज्ज्य एव यो भूयो
ज°. ५ घ. ट. ठ. ड. संतानान्पनुभ°. ६ ग. ज. सतत्त्व°. ७ घ. ट. ठ. ड. तत्त्वं°.

पश्यत्यादित्यरश्म्यन्तर्गतं वर्षमनाभिव्यक्तम् । कश्चासौ । इन्द्रः । असावपि हि मध्यम एव । तत इदमुक्तं 'न सोऽस्य वेद मध्यमः' मेघः 'स. एवास्य वेद मध्यमः' इन्द्र इति । स एव महानुदकसंस्त्याय इन्द्रप्रयक्षो मातुरन्तरिक्षलोकस्योदकाभिव्यक्त्याशयस्थाने परिवीतः परिवेष्टितः सौर्येण रश्मिजालेन वायुना च मेघोदरान्तर्गतः प्रावृट्काले वर्षमावेनाभिव्यक्तो बहुप्रजा बहुशः प्रजायमानो निर्ऋतिं भूमिमाविशतीति समस्तार्थः । ५.

अथैकपदनिरुक्तम् । 'करोति किरती संदिग्धौ' धातू 'वर्षकर्मणा' संबध्येते । उभययापि ह्युपपद्यते यः करोति यो वा क्षिपति । 'मातान्तरिक्षम्' । एतस्मिन् हि 'भूतानि निर्मायन्ते' । एतद्व्यवकाशदानेन विशिष्टमुपकारं करोति भूतानां जायमानानाम् । 'योनिरन्तरिक्षम्' । आकाशस्यैव प्रदेशविशेषः कश्चित् । स वायुसंयुतः सन्नृदकयोनिभावं पुष्पाति । तदेतत् 'वायुना' तस्य संयवनं दृष्ट्वा 'परियुतो भवति' इति । शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते । 'अयमपीतरः' स्त्रीयोनिः 'एतस्मादेवं' । असावपि, 'परियुतः' एव 'भवति' ज्ञात्वा मांसितं च । १०-

एवमेतस्मिन्मन्त्रे नैरुक्तानां निर्ऋतिशब्देन भूमिरुच्यते परिव्राजकानां कृच्छ्रौपत्तिः । तदेवं मन्त्रेषु शब्दगतिविभुत्वा- १५
शब्दगतिविभुत्वा- दुभयमप्युपपद्यत एव । तद्यथा । 'दधिक्राव्णो
दृचां विविधार्थां विवि- 'अकारिपम्' [ऋ० सं० ४ । ३९ । ६]
धविनियोगाश्च । इत्येव मन्त्रोऽन्युपस्थानेऽग्निहोत्रे । [मैत्रा० सं०
१ । ५ । ६] । अयमेक चाग्निष्टोमे. 'दधि- २०
क्राव्णो अकारिपमित्याग्नीध्रे भक्षयन्ति' [आश्व० सू० १२ । १२]
इति दधिभक्षणे । तथा चाश्वमेधे 'दधिक्राव्णो अकारिपमित्युत्थितायां
सर्वा जपन्ति' इत्यश्वसंनिधायेतं पत्न्यो जपन्ति महिष्यामुत्थितायाम् ।
तत्रैवं सति प्रतिविनियोगमस्यान्येर्नान्येनार्थेन भवितव्यम् । त एते वक्तुः
रधिप्रायवशादर्थान्यत्वमपि भजन्ते मन्त्राः । न ह्येतद्व्यर्थस्यैव उक्तवशात् २५

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'दिन्यस्य १'; क. ख. अन्तर्गतः. २ घ. ट. ठ. 'सौ अन्तर्गत इन्द्रः; ट. 'सौ अन्तर्गत वेदः इन्द्रः. ३ ग. ज. रश्मिजालेन वायु'. ४ ठ. ड. 'तदेतत्.....मुच्यते' नास्ति. ५ ग. ज. कृच्छ्रौपत्तिः. ६ घ. अकार्य. ७ ग. घ. ज. अकार्य. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'अग्निः दधि भक्ष'. ९ ग. ज. 'मित्युत्थायां. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'अन्येन' सङ्गदेह. १०

मस्ति । महार्था ह्येते दुष्परिज्ञानाश्च । यथाश्वा रोहवैशेष्यादश्वः साधुः
साधुतरश्च बह्वैत्येवमेते वक्तृवैशेष्यात्साधून्साधुतरांश्चार्थान्त्ववन्ति । तत्रैवं संति
रक्षणोद्देशेमात्रमेवैतस्मिञ्छास्त्रे निर्वचनमेकैकस्य क्रियते । क्वचिच्चाध्यात्मा-
धिदेयाधियज्ञोपदर्शनार्थम् । तस्मादेतेषु यावन्तोऽर्था उपपद्येरन्नाधिदेवाध्या-
५ त्माधियज्ञाश्रयाः सर्व एव ते योज्याः । नात्रापरोधोऽस्ति ।

एवमेव संदेहाधिकारमुपजीवन्नाह । ‘ शाकपूणिः संकल्पयांचक्रे सर्वा
शाकपूणेर्ज्ञानगर्वोक्तिः देवता जानामीति ’ । शाकानि यः पूणयति संहन्ति
स शाकपूणः । तस्यापत्यं शाकपूणिराचार्यः । स
संकल्पयाचक्रे संकल्पं कृतवान् । किमिति । सर्वा देवता जानामीति ।

१०. ‘ तस्मै ’ संकल्पमेवं कृतवते ‘ देवतोभयलिङ्गा ’ द्विलिङ्गा स्त्रीपुंलिङ्गा-
थवा मध्यस्थानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा च ‘ प्रादुर्भवम् ’ प्रादुर्भूतवती । ‘ तां ’
पुरतोऽवस्थितां सतीं ‘ न जज्ञे ’ न ज्ञातवान् किमियं स्त्री स्यादथवा
पुरुष इत्यथवा किमयमन्तरिक्षस्थानाथवा द्युस्थानेति । ‘ ताम् ’ अजानन्
‘ पप्रच्छ विविदिपाणि ’ वेदितुमिच्छामि त्वां किमसि पुरुषोऽथवा
१५ स्त्रीत्यथवा किमस्यन्तरिक्षस्थानाथवा द्युस्थानेति । ‘ सा ’ एवं पृष्टा
सती ‘ अस्मै ’ शाकपूणये ‘ एतामृचमादिदेश ’ आदिष्टवती । किमिति ।
‘ एषा मदेवतेति ’ । अस्यामृच्यहं देवतेति

अस्यामृचि का त्वं च नैरुक्तो मामेतेत्या ऋचः सकाशादर्थगो-
२० देवतेत्याह्वानम् त्यावधारयेति । कतमा पुनरसावृत्तिः ।
उच्यते ॥ ८ ॥

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ वैशिष्ट्याद् ’. २ च. ‘ वक्षति ’ नास्ति. ३ घ. ‘ देश-
मात्रेवेत ’; ट. ‘ देशमात्रेवेत ’ त्रमे. ४ ग. ज. ञ. ‘ ते ’ नास्ति. ५ ग. च. ज. ‘ परोधो ’.
६ घ. ट. ठ. ड. ‘ संदेहाविकार ’. ७ च. जानामीति ’ नी. ८ क. ख. ‘ द्विलिङ्गा ’
नास्ति; घ. ट. ठ. ड. ‘ द्विलिङ्गा स्त्रीपुंलिङ्गा ’ एतत् ‘ मध्यस्थानलिङ्गा ’ इत्यस्य
पञ्चाद्वर्तते. ९ क. ख. घ. ‘ प्रादुर्भूतवती ’ नास्ति; ट. ‘ भू-तां ’ प्रादुर्भूतवती.
१० क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. किमियं मध्यस्थाना. ११ ग. ज. ‘ देश सा
ज्जादि ’. १२ घ. ट. ‘ तेनस्या ’. १३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ दर्शयगत्या ’.
१४ क. ख. ४; ग. ११; घ. ख. ट. ठ. ड. च. ज. अज्ञो नास्ति.

अयं स शिङ्खे येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वंसना-
 धधि श्रिता । सा चित्तिमिनि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भ-
 वन्ती प्रति वव्रिमौहत [क्र० सं० १ । १६४ । २९] ॥
 अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दं
 करोति मायुमिवादित्यमिति वा वागेषा माध्यमिका
 ध्वंसने मेघेऽधिभिता सा चित्तिभिः कर्मभिर्नोचैर्निकरोति
 मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वव्रिं वव्रिरिति रूपनाम वृणो-
 तीति सतो वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते ॥ ९ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अयं स शिङ्ख इति । अयं स मेघः शब्दायते शब्दमिव करोति । २०
 न च तावदसौ शब्दं करोति । अयं च तावन्माध्यमिकायां वाचि तत्स्थायां
 शब्दं कुर्वत्यां तत्साहचर्याद्विज्ञायते स एव शब्दं करोतीति । येन मेघेन किं
 कृतमिति । येन गौरभीवृता । येन माध्यमिका वागभिप्रच्छादिता सती
 मिमाति मायुं निर्मिमीते निर्वर्तयति मायुम् । शब्दं करोतीत्यर्थः । 'मायुः

काकुत्' इति च वाङ्नामसु पठितम् [निघ० १५

एकस्मिन् पक्षे १ । ११] । अथवा मायुरादित्यो भवति सर्व-
 प्रथमोऽर्धचोऽव्यक्त- भूतनिर्माता । तमिवात्मानं निर्मिमीते । फाव-
 विद्युद्रूपाया वाचोऽभि- स्थिता । ध्वंसने । उदकध्वंसने उदकसंसने
 धायकः । मेघस्य मेघेऽप्याश्रिता । अयं तावदर्धचो मेघान्तर्वर्तिन्या
 प्राधान्यात्पुरुषत्वाभि- वाचोऽनभिव्यक्तविद्युद्रूपाया अभिधायकः । मेघ- २०
 प्रायः रूपत्वात्पुरुषाभिप्रायः । अथ चोपमुत्तरः स्त्रीत्वा-
 भिप्रायः । यैवलक्षणं वाग्मेघरूपा मेघशरीरा
 वा सा चित्तिभिः स्वैष्टकटाशब्दकर्मभिः नि हि चकार नीचैः

१ क. स. छ. त. व. 'कर्मभिर्नोचै' नास्ति. २ क. स. द. ५; छ. त. १२.
 ३ ड. घ. प. ठ. ड. 'इति...पादः' नास्ति; छ. इति द्वितीयः पादः. ४ घ. अथ.
 ५ क. स. प. ड. ठ. ड. शयं. ६ घ. स्वैश्च चट्.

करोति मर्त्यं मनुष्यम् । सर्वो हि विम्यत्तस्या आसीदत्यवनमति वा ।
कदा पुनर्निकरोति मर्त्यमिति । उच्यते । विद्युद्भवन्तीति । विद्युदात्मना
ख्याख्येनाभिनिर्वर्तमाना । तदा हि दारुणश्चटचटाशब्दो भवतीति विशेष-

येण भयंकरो न तथा विद्युद्रहितः । सैवमात्मान-

५ द्वितीयो व्यक्तवि-
द्युद्रूपाया अभिधा-
यकः । विद्युत्प्राधान्या-
त्स्वीत्याभिप्रायः
माविष्कृत्य विद्युद्रूपेण विक्षिप्य सर्वासु दिक्षा-
त्मानं वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं ततो वर्षव्युपरमे-
प्रत्यूहते यन्नि प्रत्युप्रसंहरति रूपमात्मीयम् ।
अदृश्यं करोतीत्यर्थः । ' वन्निरिति रूपनाम ' ।
तैश्चावृत्य स्वमाश्रयं वर्तते । यैस्मिन्पक्षे मध्यस्था-

१० द्वितीयपक्षे मेघ-
विद्युद्रूपे गौणे । मेघस्था
वाक्शब्दं कृत्वा वर्षं
करोत्यादित्यात्मना च
वर्षजलमाकर्षति
नलिङ्गा युस्थानलिङ्गा वेति तस्मिन्पक्षे मेघरू-
पत्वमविवक्षितमेव वाचो विद्युद्रूपत्वं च । किं
त्वेतावीद्विवक्षितम् । मेघाश्रया शब्दवती
भूत्वा माध्यमिका वाग्विद्युदात्मना स्थित्वा
वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तद्वर्षमुदकरूपभूतं

१५ जलाशयेभ्य आदित्यात्मना स्थित्वा पुनरादत्ते
विद्युदात्मना मध्यस्थाने स्थित्वा वर्षत्यादित्यात्मना युस्थाने स्थित्वा
पुनरादत्त इत्यभिप्रायः । वक्ष्यति हि 'तमकुर्वन्नेधाभावाय पृथिव्यामन्त-
रिक्षे दिवि' [नि० ७ । २८] इति । सेयमेकैव देवता मध्य-

स्थाना विद्युद्रूपा युस्थाना वादित्यरूपेत्ययमेवंलक्षणो-
२० संदेहकारणम् देवतातत्त्वसंदेह उपेक्षितव्यो मघ्नदर्शनाच्च निर्व-
क्तव्य इत्ययं मघ्नसंक्षेपार्थः ।

'सा पृथिव्या संदिह्यते' [निरु० २ । ७] इत्यनेन संदेहसामान्येनोदाहृतमि-
दमत्र मतं शाकपूणेःरित्येवमादि । अनुक्रमणं त्वधिकृतम् । तस्मिन्गोशब्द एको
निरुक्तः प्रकाशरोपप्रैर्दर्शनार्थम् । इतराण्यप्यर्घ्यं निर्वक्तव्यानि । तद्यथा । ग्मा

१ च. मर्त्यं. २ क. ख. ग. ज. तव्यावृत्य; घ. ट. ठ. ड. ताव्यावृत्य. ३ क.
ख. घ. ट. ठ. ड. यैस्मिन्पक्षे. ४ ग. ज. चेत्ति. ५ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ.
ड. 'यैस्मिन्पक्षे'. ६ च. निर्गुणः. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'सेयदर्श'.

गमनात् । अस्यां गच्छन्ति भूतानीति ग्मा जमेनात् । जमन्ति गच्छ-
त्यस्यां भूतानीत्येवमादि ।

नैघण्डुकांस्तु याञ्छन्त्यान्प्रत्यर्थं गणशः स्थितान् ।

छन्दोभ्योऽन्विष्य तत्त्वार्थान्निर्नूयायोगतस्तु तान् ॥ ९ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमौध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

५

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश हिरण्यं कस्मादधियत
आयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं
भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात्प्रे-
प्साकर्मणोऽन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडशान्तरिक्षं कस्मा-
दन्तरा क्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरिक्षयमिति १०
वा तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण संविह्यते समुद्रः
कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽ-
स्मिन्मूतानि समुद्रको भवति समुनन्तीति वा तयोर्वि-
मागस्तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्रार्ष्टिषेणः शंतनुश्च
कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः स शंतनुः कनीयानभिपेचयां १५
चक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे ततः शंतनो राज्ये द्वादश
वर्षाणि देवो न ववर्ष तमूचूर्वाह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो
ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिपेक्षितं तस्मात्ते देवो न वर्पतीति
स शंतनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन तमुवाच देवापिः पुरो-
हितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति तस्यैतद्वर्षकामसूक्तं २०
तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

१ य. अस्यां ग (जी) मिति गच्छ°. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'इति ग्मा'
नास्ति. ३ य. ज्मा यमनायमन्ति गच्छ°. ४ ग. १२; इतोपु अङ्गो नास्ति. ५ घ.
ट. सप्तमस्याप्याप°. ६ य. पावः समातः. ७ क. ख. छ. त. द. 'हृदयरमणं
भवतीति वा' नास्ति. ८ क. ख. त. बोद्धेशा; छ. बोद्धेशा; द. बोद्धेशां छ.
९ छ. त. द. 'षन्तरिक्षय'. १० छ. त. द. समुपची°. ११ क. ख. द. १;
छ. त. १२.

- ‘हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश’ । हिरण्यस्य नामानि हिरण्यनामानि ।
 ११ उत्तराणि । कुतः । प्रकृतेभ्यः पृथिवीनामभ्यः । पृथिव्यामेव हिरण्यमु-
 त्पद्यते । अतः पृथिव्यभिधानानन्तरं हिरण्यनामानि समान्नातानि । कियन्ति
 पुनस्तानि । पञ्चदश । पञ्च च दश च पञ्चदश यानि समान्नातानि ।
 ५ असमान्नातान्यपि सन्ति हाटकसुवर्णचामोकरशातकुम्भादीनि । कतमानि
 पुनस्तानि समान्नातानीति । उच्यते । ‘हेम चन्द्रं रुक्मम्’ [निघ० १।२]
 इत्येवमादीनि । हितं ममेदमिति सर्व एवैतन्मन्यते तस्माद्धेम । चन्द्रं
 चन्दतोः कान्तिकर्मणः [धा० १ । ६८] । सर्व एव ह्येतत्काम्यते ।
 रुक्मं रोचतेर्ज्वलत्यर्थस्य [धा० १।७४६] । तद्धि रोचिष्णु भवतीति ।
 १० एवमूहितव्यं सर्वत्र निर्वचनम् ।

- आह । ‘हिरण्यं कस्मात्’ । उच्यते । ‘ह्रियते आर्येभ्यमानमिति वा’ ।
 आर्येभ्यमानं ह्रियत एव शिल्पिभिः कटकरुचकस्वस्तिकादिभावेन विस्ती-
 र्यमाणम् । ‘ह्रियते जनाज्जनमिति वा’ । तेन हि व्यवहारः क्रियते ।
 ततस्तन्नैकत्रावतिष्ठते ह्रियत एव सर्वदा । ‘हितरमणं भवतीति वा’ ।
 १५ यस्य हि तद्भवति तस्य हितं च दुर्भिक्षादिषु तद्भवति रमणं चेति । तेन
 हि गृहीतेन मूर्खकोऽपि रमते किमुत मनुष्यः । ‘हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्सा-
 र्थस्य’ । तद्धि सर्वैरेव प्रार्थ्यते लोके ।

- अनुक्रमेण ‘अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश’ । षट् च दश च
 षोडश । कतमानि पुनस्तानि । ‘अम्बरं विषद् व्योम’ [निघ० १।३]
 २० इत्येवमादीनि । अम्बरमम्बुवेद्वति । नानामात्रेण सर्वतो वियातमिति
 वियत् । नानाप्रकारमेतदवति भूतानीति व्योम । एवमाद्यभ्यूहितव्यम् ।

आह । ‘अन्तरिक्षम्’ एव तावत् ‘कस्मात्’ इति । उच्यते ।
 ‘अन्तरा’ हीदं यात्रापृथिव्योरवस्थितं ‘क्षान्तं’ च ‘भव-
 ति’ । पृथिव्यन्तमित्यर्थः । अथ ‘वा अन्तरा’ यात्रापृथिव्यो

- १५ १ क. ख. ‘यत इत्यतः’; घ. ट. ठ. ड. ‘मुपयत इत्यतः’ । २ ख. ‘पञ्चदश’
 नास्ति. ३ ग. ज. ‘पञ्च च दश च’ नास्ति. ४ ख. आपाभ्यमानं. ५ क. ख.
 घ. ट. ठ. ड. ‘हि’ नास्ति ६ क. ख. ग. ज. मूर्खको. ७ क. ख. लोकाशु-
 क्रमेणैव । अन्तः; ग. ज. लोकानुक्रमेणान्तः; घ. ट. ठ. ड. लोकेऽनुक्रमेणै-
 वान्तः. ८ ग. च. ज. षोडश. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अम्बुम्. १० घ. ट.
 ११ अम्बुहितव्यं. ११ ख. ‘तावत्’ नास्ति.

इमे क्षियति निवसति ' इति ' अन्तरिक्षम् । अथ ' वा ' शरीरेषु ' एतदेव ' अन्तर ' मध्येऽवस्थितम् ' अक्षयम् ' इतराणि पृथिव्यादीनि भूतानि क्षीयन्ते तस्मादक्षयत्वादन्तरिक्षम् ।

' तत्र ' तस्मिन् षोडशकेऽन्तरिक्षनामसमुदाये ' समुद्रः ' इत्येत-
समुद्र इति दभिधानमुभयामिधायित्वात् ' पार्थिवेन समुद्रेण ' ५
संदेहपदम् एतेन जलाशयेन ' संदिह्यते ' । एतदत्र संदे-
हपदम् ।

आह । ' समुद्रः कस्मात् ' इति । उच्यते । ' समुद्रवन्त्यस्मादापः ' धीचिंतरङ्गसीकरादिभावेन । ' समभिद्रवन्त्येनमापः ' । सर्वा एव द्यापो निम्नानुसारित्वात्समुद्रमेवाभिमुख्येन द्रवन्ति । स हि निम्नो भवति । १०
' समोदन्तेऽस्मिन्भूतानि ' । संहृष्यन्ति जलचराणि सत्त्वानि बहूदकत्वात् । ' समुद्रको भवति ' । उदै इत्युदकनाम । तदस्मिन्संहतमिति समुद्रः । ' समुनत्तीति वा ' । संश्लेद्यतीत्यर्थः । अतो हि प्रसृतैरम्भोभिः सर्वमिदं संश्लिष्यते ।

' तयोर्विभागः ' यस्मिन्नुदाहरणे उच्यते ' तत्रेतिहासमाचक्षते ' १५
आचार्या निदानभूतम् । इति हेतुमासीदिति यः
यस्यामृचि समुद्र- कथ्यते स इतिहासः । कतमः पुनरस्ताविति ।
शब्दो द्वयोरर्थयोः प्रयु- उच्यते । ' देवापिश्वाष्टिपेणः ' इत्येवमौदि ।
ज्यते तन्निदानभूत ' देवापिश्वाष्टिपेणः शंतनुश्च ' आष्टिपेण एव
इतिहासः ' कौरव्यौ ' कुरुवंशप्रभवौ ' भ्रातरौ बभूवतुः ' । २०
तयोरेको यः ' कनीयान् शंतनुः ' नाम स
आत्मानम् ' अभिषेचयांचक्रे ' अभिषेचितवानित्यर्थः । सोऽभिषिक्तः सन्
राजा बभूव । इतरः पुनर्ग्येष्टो ' देवापिस्तपः प्रतिषेदे ' । स किञ्च
तीव्रेण तपसा ब्राह्मण्यवमापेदे विश्वामित्रवत् । ' ततः ' तेनापचारेण
ज्येष्ठातिक्रमजेन ' शंतनो र्जाज्ये ' राष्ट्रे ' द्वादश वर्षाणि देवो न २५

१ प. ' इमे ' नास्ति; ट. पृथिव्यो-क्षिय' इमे. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' दभि-
धानमुभयामिधानम् । उभयामि'. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. उदै'. ४ क. रा. ग.
ज. निदानभूतः. ५ क. ख. ठ. ' मादीनि; घ. ट. ड. ' मादीति ६ घ. ट. ठ. ड.
' न्तनुर्निधानतः' ७ क. ख. घ. ब्राह्मण्यवमा; ट. ब्राह्मण्यवमा' गतः, ८ ग. ज.
' राज्ये ' नास्ति

- वर्षं ' । अवर्षति-देवे शंतनुम् ' ऊचुः ' उक्तवन्तो ' ब्राह्मणाः
 ११ ' ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्य ' अतिक्रम्य ' अभिपेक्षितम् ' अभिपेक्ष आत्मनः
 कारितो यतस्त्वया ' तस्मात् ' तेन मर्यादातिक्रमेण ' ते ' तव राज्ये ' देवो न
 वर्षति ' प्राप्तकालं प्रतिपद्यस्व ' इति ' । ' सः ' एवमुक्तः ' शंतनुः-
 १२ देवापि शिशिक्ष ' पुनः पुनः शशासाभिगमितवानित्यर्थः । कथम् ।
 ' राज्येन ' अभ्युद्यतेन । तेनार्थ्यमानो ' देवापिस्त्वाच्च ' काममहं
 ' पुरोहितस्तेऽसानि ' भवानि ' याजयानि च ' त्वां वार्षिकेण कर्मणा ।
 न च राजा भविष्यामि भवनेवास्तु राजेत्यभिप्रायः । ' तस्य ' देवपेः
 एतत् वर्षकामस्य ' सूक्तम् ' आविरभूत् । तत्र ' तस्य ' समुद्राभि-
 १० धानस्य संदिग्धस्य प्रविभागोपदर्शनाय ' एषा ' निर्वाचिका ऋग्
 ' भवति ' ॥ १० ॥

- आर्हिपेणो होत्रमुपिर्निषीदन् देवापिर्देवसुमतिं चिकि-
 त्वान् । स उत्तरस्माद्धरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्षा
 अभि [ऋ० सं० १० । १८ । ५] ॥ आर्हिपेण ऋहिपेणस्य
 ११ पुत्र इपितसेनस्येति वा सेना सेश्वरा समानगतिर्वा पुत्रः
 पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुत्ररके ततस्त्रायत इति वा होत्र-
 मुपिर्निषीदन्मुपिर्दर्शनात्स्तोमान्ददर्शेत्यौपमन्यवस्तद्यदेनां-
 स्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभुवभ्यानपेक्ष ऋषयोऽमर्षस्तदुपी-
 णामुपित्वमिति विज्ञायते [तै० आ० २ । ९] देवापिर्देवा-
 २० नामाख्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां
 कल्याणीं मतिं चिकित्वांश्चेतनावान् । स उत्तरस्माद्धरं
 समुद्रम् । उत्तर उद्धततरो मवत्यधरोऽधोरोऽधो न धाय-
 तीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिपिद्धा तस्योत्तरा भूपसे निर्वच-
 नाय ॥ ११ ॥

१ ग. ज. पुनर सशास न अभि'; ठ. ट. ' पुनः ' तद्वदेव. २ घ. ट. वार्षि-
 केन. ३ क. ख. १; घ. ट. च. ज. अश्वे न नास्ति; ठ. ट. ' भवति । इति निरुक्त-
 टीकायां द्वितीयाध्याये दशमः खण्डः. ४ क. ख. छ. त. द. ' त ऋषयोऽभवत् '
 २८ नास्ति. ५ क. ख. द. २; छ. त. १४.

आर्ष्टिपेणो० वर्ष्या अभि । त्रिष्टुप् । एतया देवानस्तौत् । आर्ष्टिपेण
 ऋष्टिपेणस्य पुत्र इपितसेनस्येति^१ वा ।
 द्व्यर्थसमुद्रप्रदोदा- अन्यकल्पान्तरीणोऽन्यकल्पान्तरीणस्यैव शतनो-
 हरणम् वर्षार्थाय कर्मणि होतृत्वे वृतो होत्रं^२ कर्म
 प्रति निपीदन् उपविष्टवान् । ततो देवापि-
 नाम नाम्ना देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिमुदकसंप्रदानाभिमुखीं कर्तुं
 चिकित्त्वान् जानानः । स हि तैधास्तौद्यया देवानामुदकसंप्रदानाभिमुखी
 मतिरभूत् । ततः परितुष्टेषु देवेषु स देवापिः उत्तरस्मादधरम् उत्तरस्माद्-
 न्तरिक्षाख्यात्समुद्रादधरं समुद्रं पार्थिवं प्रति । एष विभागः समुद्रयोः ।
 अपो दिव्याः प्रशस्ताः सस्यसंपत्करीः असृजदक्षारयत् । किलक्षणाः ।
 वर्ष्या वर्ष्यभूताः । अभि सर्वभूतानामुपरि । स देवाप्याधिकारे वर्तमान
 एतदकरोत् । अन्यस्मिन्कल्पे देवापिर्ममाप्येतदेवमेवास्त्वित्येवं वर्तमानेनाभि-
 संवध्यत इति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ऋष्टिरायुधविशेषः । तद्वहुव्य सेना यस्य सोऽयमृ-
 ष्टिपेणः । इपितसेनो वा नित्यमेव प्रेपितसेनः शत्रून्प्रति । 'सेना
 सेधरा' । इनेतीश्वरनाम । तेन हि सा नित्यमेव संयुक्ता भवति ।
 'समानगतिर्वा' । समानमेकमर्थमुद्दिश्य जयाख्यामिति सेना । 'पुत्रः
 पुरु त्रायते' । बह्वपि यस्मिन्ना पापं कृतं भवति ततोऽयं त्रायत इति
 पुत्रः । 'निपूणाद्वा' । निपूणाति ददाति ह्यसौ पिण्डाम्भितृभ्य इति
 पुत्रः । अथवा 'पुत्र' इति नरकस्थानमुच्यते । 'ततस्त्रायत इति'
 पुत्रः । 'ऋषिर्दर्शनात्' । पश्यति ह्यसौ सूक्ष्मानर्थार्थान् । 'स्तोमानन्द-
 शैलौपमन्यवः' । मन्त्राः स्तोमाः । तानसौ तारकेण ज्ञानेन पश्यती-
 र्येवमौपमन्यव आचार्यो मन्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति ।
 'तयदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म' इत्येवमादि । तदेतदुच्यते यत्कृतमृषीणामृ-
 पितृभ्यम् । यद्यस्मादेनांस्तपस्यमानांस्तप्यमानान्ब्रह्म ऋग्यजुःसामाख्यं
 स्वयंभु अकृतकमभ्यागच्छत् । अनधीतमेव तत्त्वतो ददशुस्तपोविशेषेण ।

१ ठ. ट. आर्ष्टिपेण इति । त्रिष्टुप् । २ च. 'इति' नास्ति. ३ ग. घ. रीचं.
 ४ च. तथा तथा. ५ घ. ट. जणस्त्विति सेना. ६ क. ख. घ. ट. निददाति. ७
 क. ख. ग. ज. 'अभि' नास्ति. ८ क. ख. घ. ट. 'इत्रं' नास्ति. ९ ट.
 २. 'एतत्' नास्ति. १० घ. 'तप्यमानान्' नास्ति.

तदपीणामृपित्वमित्येवं ब्राह्मणेऽपि विचार्यमाणे ज्ञायते । ' देवापिर्देवाना-
माप्त्या ' । स हि स्तुतिमिर्देवानामोति हविःसंप्रदानेन च । ' उत्तर
उद्धततरः ' । उद्धतसरोऽसौ भवत्युपरिष्ठादवस्थानात् । ' अधरः अधोऽरः ' ।
किमुक्तं भवति । अध एवासावरति । ' अधः ' पुनः ' न धावति ' ।
५ तस्य द्यधोगतित्वादेव ' ऊर्ध्वगतिः प्रतिपिद्धा ' ।

‘ तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ’ । किमुक्तं भवति । तस्यैवार्थस्य
प्रकृतस्य यथोत्तरस्मात्समुद्रादृष्टिमयाचत देवेभ्यो देवापिर्ध्या च पौरोहि-
त्यमकरोद्यथा वायाजयच्छंतनुं वर्षार्धयानेन कर्मणा । भूयसे बहुतराय निर्व-
चनाय निर्विविच्य वचनाय ॥ ११ ॥

१७

यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नवी-
धेत । देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणो वृहस्पतिर्वाचमस्मा अय-
च्छतं [ऋ० सं० १०। १८। ७] ॥ शंतनुः शं तनोऽस्त्विति
वा शमस्मै तन्वा अस्त्विति वा पुरोहितः पुर एनं वधति
१५ होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायद्देवश्रुतं देवा एनं
शृण्वन्ति वृष्टिवनिं वृष्टियाचिनं रराणो रातिरभ्यस्तो वृहस्प-
तिर्ब्रह्मासीत्सोऽस्मै वाचमयच्छद्द्वृहदुपध्याख्यातम् ॥ १२ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

२०

येदेवापिरिति । यत् यस्मादेवापिः शंतनवे राज्ञे पुरोहितः । पुरोहितो
देवापेः पौरोहि- देवाभिर्कर्मणि व्याप्रियते । स पुरोहितः सन्
त्येऽन्या ऋक् देवापिर्होत्राय होतृकर्मणे वर्षार्धयानेन कर्मणि वृतः
सन्कृपायमाणो राज्ञेऽदीधेत्यन्वध्यायत्
वृष्टिर्भवेदिति । तं देवश्रुतं देवापिमेनं वृष्टिवनिं वृष्टियाचिनं मन्वा रराणो

२५

१ च. ' द्वाहुपस्थानात्. २ ग. ज. आपारः. ३ क. ख. ९; ग. १४; च १५;
ठ. ड. ' वचनाय. इति निरुक्तटीकाया द्वितीयाध्याय एकादशः खण्डः. ४ क. ख.
छ. त. द. ' वृष्टिवनिं ' नास्ति. ५ क. ख. द. ३; छ. त. १५. ६ ड. घ. घ.
' इति...पादः ' नास्ति; त. इति द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः. ७ च. ' स्त्रेकादि-
२९ क. ८ क. ख. म. ज. राटः. ९ घ. ट. अदिधेत.

ददत् । इह बृहस्पतिस्तस्मिन्नेव कर्मणि ब्रह्मत्वेऽवस्थितः । सोऽस्मै वर्षसौ-
धिकां वाचमयच्छदददादित्यर्थः । तया वाचा तदनुगृहीतया देवान्स्तुत्वा
तेभ्यो वर्षमलभतेति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । 'शंतनुः' कस्मादिति । उच्यते । स हि
कंचिद्रोगात् दृष्ट्वा ब्रवीति हे 'तनो शं' तव 'अस्त्विति' । ततोऽज्ञा-
नगदो भवति । अथवा 'शमस्तु' तन्वा 'इत्येवमसावाशास्ते । शमिति सुख-
नाम । तनुः शरीरम् । तदसौ नित्यं शरीरायाशास्ते । 'पुरोहितः' ।
शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकेषु कर्मसु 'पुर एनं दधति' राजानः । पुरस्कु-
र्वन्तीत्यर्थः । 'देवश्रुतं देवाः' हि 'एनं' स्तुतीस्वारयन्तं 'शृण्वन्ति'
इति देवश्रुत् तं देवश्रुतम् । 'रराणः' इति 'रोतिः' दानार्थः
'अभ्यस्तः' । 'बृहदुपव्याख्यातम्' 'बृहदिति महतो नामधेयं परिवृद्धं
भवति' [निरु० १ । ७] इति ।

मन्त्रनिदानद्वारेण धर्मोऽयमत्र दर्शितो ज्येष्ठे तिष्ठति कनीयसो राज्य-
नैरुक्तकृतोऽस्या प्रातिर्धर्मातिक्रमो धर्मातिक्रमे च देवो न वर्ष-
कचोऽर्थः तीति । नैरुक्तपक्षे ऋष्टिपेणो मध्यमस्तदपत्यमयमग्निः
पार्थिव आर्ष्टिपेणो देवायिः शंतनवे सर्वस्मै
यजमानायेति योज्यम् । बृहस्पतिर्वाचस्पतिरिति मध्यमः । स्तनयितुल-
क्षाणां वाचमित्यर्थः ॥ १२ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमोऽध्यायस्य तृतीयः पादः ।

साधारणान्युत्तराणि यद् दिवश्चरादित्यस्य च यानि
त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्याम आदित्यः
कस्मादादत्ते रसानादत्ते मासं ज्योतिषामादीतो मासेति
वादितेः पुत्र इति बालपप्रयोगं त्वस्यैतदार्चान्याम्नाये
सूक्तमाकर्म्यमादितेयमादितेः पुत्रमेवमन्यासामपि देवताना-

१ घ. ठ. ड. ड. 'सः' नास्ति. २ घ. ठ. ड. वर्षसौ वाचं; ट. वर्षसौ वाचं
साधिकां. ३ ग. ज. किंचि. ४ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. शमस्ते तन्वा.
५ ग. घ. ज. परिवृद्धं. ६ ग. 'च' नास्ति; ज. 'कमेव देवो'. ७ ग. ज.
'वर्षनीति नित्यपक्षे । ऋष्टि'. ८ क. ख. ग. ज. देवायिः स शन्तं. ९ क. ख. ३;
ग. १५; घ. ट. ठ. ड. च. ज. अज्ञो नास्ति. १० घ. ट. सप्तमस्याध्यायस्य. ११
च. पादः समाप्तः. १२ क. ख. छ. त. द. 'आदितेः पुत्रमेव' नास्ति.

मादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद्यथैतन्मित्रस्य वरुण-
 स्वार्यम्णो वृक्षस्य मगस्यांशस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः ।
 आदित्या वानुनस्पती दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य ।
 प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वाव्यस्त आदित्य शिक्षति
 धतेनेत्यपि निगमो भवत्यथापि वरुणस्यैकस्य । अथा वृष-
 मादित्य व्रते तथ । व्रतमिति कर्मनामं निवृत्तिकर्म वारय-
 तीति सत इदमपीतरद्वयमेतस्मादेव वृणोतीति सतोऽ-
 न्नमपि व्रतमुच्यते यदावृणोति शरीरम् ॥ १३ ॥

१० लोकाभिधानाधिकारेणोदमुच्यते । 'साधारणान्युत्तराणि षड् दिवधादि-
 त्यस्य च' इति । समानं ध्रियन्त इति साधारणानि । नामानीत्यधिकारो-
 वर्तते एव । उत्तराणि प्रकृतमपेक्ष्य । किं वार्त्रं प्रकृतम् । अन्तरिक्षना-
 मानि । तेभ्य इमान्युत्तराणि । कियन्ति पुनस्तानि । षट् । कयोः पुनः
 साधारणानि । दिवधादित्यस्य च । कतमानि पुनस्तानि । 'स्वः पृश्निः
 १५ नाकः' [निघ० १।४] इत्येवमादीनि । 'यान्यस्यै' आदित्यस्य 'प्राधान्येन'
 वर्तन्ते प्रधानस्तुतिभाजि नामानि 'सविता भगः सूर्यः पूषा' इत्येवमादीनि
 'तान्युपरिष्ठाह्वास्यास्यामः' सतदशोऽध्याये [निर० १२ । १२-१८
 खण्डेषु] । इमानि तु नैघण्टुकानि संस्पष्टरूपाणि च शुनामभिः
 साकमित्यत इह नैघण्टुकप्रकरणे निरुच्यन्ते ।

२० आह । 'आदित्यः' एव तावत् 'कस्मात्' आदित्य उच्यते ।
 शृणु । 'आदत्ते' ह्यसौ 'रसान्' रस्मिभिरित्यादित्यः । 'आदत्ते
 भासं ज्योतिषाम्' । तदुदये हि चन्द्रादीनां प्रमानाशो भवति । अन्यं प्र-
 होपक्षमेतत् । 'आदीतो भासेति वा' । सर्वतो होप भासा आदीत
 औद्भूतो भवति । 'अदितेः पुत्र इति वा' । अदितिर्देवमाता तस्याः
 २५ पुत्रः । सोऽयमादितेयः सन्नादित्य इत्युच्यते ।

१ छ. त. द. 'स्पती । दान' । २ क. ख. 'नाम वृणोतीति सत' । ३ क. ख.
 'देव निवृत्तिकर्म वारयतीति सतो' । ४ क. ख. द. १; छ. त. १६. ५ घ. ट.
 'च्यते ॥ १ ॥ साधा' । ६ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. चात्र. ७ क. ख. घ. ट.
 ठ. ड. यानि तस्य. ८ ग. च. ज. 'सूर्यः' नास्ति. ९ घ. ट. ठ. ड. इत्युच्यते.
 १० १० ग. ज. अवग्रहः; च. अवग्रहः न्य. ११ ग. ज. घ. ट. आवृषो.

‘ अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाम्याम्नाये सूक्तभाक्सूर्यमादितेयम् ’ इति ।

अल्पप्रयोगविषयम् । ‘ तु ’ शब्दो विशेषणार्थः ।

आदितेय इत्यल्प- एतदेवाल्पप्रयोगविषयमितराणि सवितृभगपूर्वा-
प्रयोगं सूक्तभाक्च दीनि बहुप्रयोगविषयाण्यस्यादित्यस्य । काल्य-
प्रयोगविषयम् । आर्चाम्याम्नाये । ऋचो यस्मि-

न्नाम्नाये अभि उपर्युपर्याम्नाताः सोऽयमार्चाम्याम्नायो द्वांशतयः । तस्मिन्न-
ल्पप्रयोगविषयमेतददितेः पुत्रत्वाभिप्रायमभिधानम् ‘ आदितेयः ’ इति ।

सूक्तमार्गेण चैतदभिधानं न हविर्भाक् । न ह्यादितेय इत्यनेन नाम्ना
हविराग्वर्यवे चोदितपूर्वमस्ति । यथा चैतत्सूक्तमेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते

तथेदमुदाहरणं ‘ सूर्यमादितेयम् ’ इति ‘ यदेदेनमदधुर्यज्ञियासः ’ [ऋ० १०

सं० १० । ८८ । ११] इत्यस्यामृचि । अन्ये तु मन्यन्ते । आदित्य

इत्येतदेवाल्पप्रयोगमिति । तत्र त्वेतद्विरुद्धघते

अल्पप्रयोगमित्या- सूक्तभागिति । हविरपि ह्यनेनाभिधानेन चोद्यते

देरन्यद्विवरणम् ‘ आदित्यं बहुरूपमालभेत ’ [मैत्रा० सं०

२ । ५ । ११] इति । ‘ तस्य पशोरेतत्पल्लव- १५

मादित्यो देव उदगात्पुरस्तात् ’ [मैत्रा० सं० ४ । १४ । १४२] इति ।

अर्थवैवमन्यथा वाक्यद्वयप्रविभागेन स्यात् । ‘ अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चो-

भ्याम्नाये ’ । आदित्य इति हविर्भाक्सूक्तभाक्च । अल्पहविःसूक्त-

विषयमित्यर्थः । इदं त्वन्यत्सूक्तमेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते न कदाचिदपि

हविः । तद्यथा । ‘ सूर्यमादितेयम् ’ इति । २०

आदित्यशब्दप्रसक्तमाह ‘ एवमन्यासामपि देवतानाम् ’ इति । देवता-

१ घ. ट. ठ. ड. ° प्रयोगस्य विष°. २ ग. ज. पूनाप्रभृतीनि; च. पूर्वाप्रभृ-
तीनि° पन्. ३ ठ. ड. अर्चाम्या°. ४ क. रा. घ. ठ. ड. ‘ आम्नाये ’ नास्ति; ट.
यस्मिन्निभ्यु° आम्नाय अभि उ°. ५ ग. च. ज. ‘ यमर्चाम्या°. ६ च. दाशतयी. ७
घ. भागे एव°; ट. भागे एव°. ८ ग. च. ज. च तद्°. ९ क. रा. घ. ट. ठ. २५
ड. त्वेत°. १० ठ. ड. सर्वा ऋक् पठ्यते. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. तस्य च
पशो°. १२ ट. पञ्चर्चना°. १३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अथ चैव°. १४ क. ख.
घ. ठ. ‘ प्र ’ नास्ति; ट. ° द्वये-वि° घ. १५ क. रा. घ. ट. ठ. ड. ° सूक्तभाक्वि-
षय°.

आदित्यनान्नान्या
अपि देवता अभिधीयन्ते ।

भेदपक्षमपेक्ष्येवमुच्यते । ' आदित्याभिधानप्रवादाः
स्तुतयो भवन्ति ' । ' तद्यैतत् ' उदाहरणजातं
' मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगव्यांशस्येति ' ।

यथा ' इमा गिरः '
इत्यस्यां मित्रावरुणा-
र्यमदक्षभगांशाः

इमा गिरं आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्राजम्भ्यो जुह्वं
जुहोमि । शृणोतुं मित्रो अर्यमा भगो नस्तुवि-
जातो वरुणो दक्षो अंशः [ऋ० सं० २ ।
२७ । १] ॥ अस्यामृचि सर्व एवादित्यप्रवादया

स्तुत्या स्तूयन्ते ।

‘ अथापि मित्रावरुणयोः ’ आदित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति । तथा ।

१० ‘ आदित्या दानुनस्पती । दानपती ’ । ‘ ता
‘ ता सम्राजा ’ सम्राजां घृतासुती आदित्यो दानुनस्पती । सचेते
इत्यस्यां मित्रावरुणौ अनवह्वरम् ’ [ऋ० सं० २ । ४१ । ६] ॥

गायत्रीयं गृत्समदेन दृष्टा । अभिप्लवस्य पडहस्य

१५ द्वितीयेऽहनि प्रउगं नाम शस्त्रम् । तत्र ‘ अयं वां मित्रावरुणा सुतः
सोमः ’ [ऋ० सं० २ । ४१ । ४] इत्येव तृचः शस्यते [आध०
श्रौ० ७ । ६] तस्योत्तमैषा । ता सम्राजा तौ संदीप्तौ घृतामुती । तौ
हि घृतमुदकमामुवाते वर्षकर्मणा जनयतः । आदित्यौ अदितेः पुत्रौ
दानुनस्पती दानानामांशाते । तौ यजमानैः सम्यक्स्तुतिभिर्हविर्भिध्व संसे-
वितौ सन्तौ प्रतिसंसेवेते यजमानानभिमतैर्दानैः । अनवह्वरम् अनवरह्यमाना-
२० वित्यर्थः । यजमानविशेषणं चायुक्तम् । न कृतग्रौ शक्तौ च दातुमित्येवं
मित्रावरुणावत्र स्तूयेते ।

‘ अथापि मित्रस्यैकस्य ’ आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवतीति । तथा ।

१ घ. ट. ठ. ड. देवताभेदमपेक्ष्य. २ ग. च. ज. घ. ङ. घृतरात्रित्यस्यां.
३ ठ. ड. प्रसन्ना; ग. ता सम्राजा. बह्वरं. ४ घ. ट. ड. पलहस्य; ठ. पलहस्य.
५ च. प्रयुगं. ६ ठ. ड. ‘ तौ हि ’ नास्ति. ७ ग. ज. अनवह्वरं. यजमानविशेषणं
चायुक्तं. अनवरह्यमानावित्यर्थः. न कृतं; घ. ट. ठ. ड. ‘ नमुच्य ’. ८ च.
‘ यजमानविशेषणं चायुक्तं ’ नास्ति. ९ कं. ख. ग. ज. ठ. ड. ‘ इति ’ नास्ति. १०
२८ ग. च. तद्यथा. १७; घ. ट. तथा.

प्रस मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य
 'प्रस मित्र' इत्य- शिक्षति व्रतेन । न ह्यन्यते न जीयते त्वोतो
 स्यां मित्रः नैनमहे अश्रोत्यन्ति तो न दूरात् [ऋ० सं०

३ । ५९ । २] ॥ अप्ययमप्यन्ये बहवो निगमा

इत्यपिशब्दः । प्र स मित्रेति विश्वामित्रेण दृष्टा । त्रिष्टुप् । मैत्रस्य चरोः
 पुरोनुवाक्या [आश्व० श्रौ० ३ । १२] । प्रास्तु प्रकर्षणास्तु भवतु हे मित्रं
 आदित्य अदितेः पुत्र स मर्तः सै मनुष्यः प्रयस्वान् अन्नवान् । यः किं करोति ।
 यस्तुभ्यं शिक्षति ददाति व्रतेन कर्मणा निर्धपणप्रोक्षणादिना संस्कृत्येदं
 हविश्चरुलक्षणम् । किंच । एवमतिमहाप्रभावस्त्वं येन सै मर्त्यो यस्तव
 यंष्टा धोतः त्वत्परिग्रहे वर्तमानस्त्वया रक्षितो न केनचित्प्रत्यनीकभूतेना-
 तिवलेनापि शत्रुणा हन्यते हिंस्यते । न चार्हतोऽपि सन् जीयते वशी-
 क्रियते केनचित् । न केवलं शत्रूणामनाधृष्यः । नचैनं त्वोतं सन्तमं-
 होऽपि पापमपि अश्रोति न व्याप्नोति । यदन्तितः अन्तिकात्समीपात् ।
 यस्त्वशरीरादेव बाह्यनश्वेष्टानिमित्तमुत्पद्यते पापं तदुत्पत्तिसमकालमेव त्वद-
 नुग्रहादपच्यस्यते । तर्तस्तन्नैनं व्याप्नोति । न च केवलमन्तिके यत्तदुत्पद्यते
 तदेवैनं न व्याप्नोति । किं तर्हि । यदपि दूरात्पुत्रभ्रातृजायादिद्रोणेनमास्क-
 न्दति तदपि नैनमभिध्यातुं शक्नोति त्वोतं सन्तम् । एवं महानुभावस्त्वम् ।
 ततस्त्वां स्तुम इत्यभिप्रायः ।

‘अथापि वरुणस्यैकस्य’ आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति । तद्यथा

‘अथा वयमादित्य व्रते तव’ इति । उदुत्तमं

आदित्यनाम्ना

वरुणस्य स्तुतिः

वरुणं पारंमस्प्रदत्तां वरुणं दि मंष्यमं ग्रंथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानांगसो अदितये स्याम

[ऋ० सं० १ । २४ । १५] ॥ अनया त्रिष्टुभोपाकृतः शुनःशेपो वरुणं

१ क. स. प. ट. ड. ड. ‘अपि’ नास्ति. २ व. ट. ड. मित्रस्याविश्व°. ३ ठ. ड. ‘स’ नास्ति. ४ ठ. ड. कर्मणा यागस्येन निर्ग°. ५ व. ट. ठ. ड. २५
 ‘स’ नास्ति. ६ ग. ज. बाहो; व. ट. ठ. च. च हतो°. ७ व. ट. स न
 जीव°. ८ क. स. ठ. ड. ततस्त्वेन न; प. ततस्त्वेन न; ट. ततस्त्वेन न गी°
 स्वर्गनं. ९ क. स. प. ट. ठ. ड. केवलं यदन्तिके उत्त°. १० ग. प. ज.
 व. ट. वरुणेति । अनया°.

स्तुतवानात्मानं मोचयिष्यन् । वरुणप्रधासेष्वत्रभृयेष्टौ वारुणस्य निष्काप-
 हविषः पुरोनुवाक्येयम् । हे वरुण त्रिपुं स्थानेषु अधो मध्ये उपरिष्टाच्च
 वयं त्वया वद्धाः स्यैः पाशैर्यतो^१ ब्रूमः । स्तुत्या हविषा चोपसृतस्त्वमस्माभिर-
 तस्तावदुत्तमं पाशमुपरिष्टादवस्थितमस्मदस्मत्त उच्छ्रथय ऊर्ध्वमेव क्षथय ।
 १५ उच्छ्रथ्य च विमुञ्चास्मानपीडयन् । योऽपि चायमधमस्ते पाशोऽस्मात्
 वर्तत एतमप्यवाञ्चमेव श्रथयावमुञ्च । तथा च योऽप्ययं मध्यमेस्ते पाशोऽस्म-
 न्मध्ये वर्तत एतमपि तथैवावस्थितमनभिसर्पयन् ऊर्ध्वमधो वा अदुःखयन्
 स्मान्विश्रथय विमुञ्च । अथैवं त्वया वयं सर्वविमुक्तपाशाः सन्तो हे
 आदित्य अदितेः पुत्र वरुण अनागसः अपापाः संशुद्धसर्वकिल्बिषाः ।
 १६ एतदेव हि यौष्माकीणं पाशत्रयमागः । तेन विमुक्ताः सन्तस्तवैव व्रते
 तवैव परिचरणकर्मणि अदितये चात्मनोऽदीनत्वाय अनुपक्षयाय अन्दरवन्तः
 स्थिताः स्यामेष्याशीः ।

निगमप्रसक्तमुच्यते । ' व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति ' एवं कर्तारं
 कारके ' सतो ' वृणोतेः । तद्धि कर्म शुभमशुभं वा कृतं सदावृणोति
 १५ कर्तारम् । ' इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव निवृत्तिकर्म ' यमनियमाख्यं बाहिर्वे-
 दिकमान्तर्वेदिकं वा यदग्निसंनिधावुपेयते । तत्पुनः ' वारयतीति ' एवं
 ' सतः ' । तद्विषयेषु प्रवर्तमानं पुरुषं स्त्रियादिषु वारयति । तदनुस्मृत्य
 स पुरुषो निवर्ततेऽवकीर्णो भविष्यामीत्येतस्माद्भयात् । ' अन्नमपि व्रतमु-
 च्यते ' । तदपि ' आवृणोति शरीरं ' रसशोणितमांसमेदोमज्जास्थिभावेन
 २० विपरिणममानम् । आदित्यशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमिदमुक्तम् । अधुना प्रकृत-
 मेवोच्यते ॥ १३ ॥

१ क. ख. वारुण्यमित्यत्र ह; ग. ज. वरुणस्य तुषनिकासह; घ. ट. वारुण्य-
 निष्कारह; च. वारुणस्य उर्ध्वं निष्कापह; ठ. ड. वारुणनिष्कापह. २ क. ख.
 २५ घ. ट. ठ. यतोऽतो ब्रूमः. ३ घ. ट. ठ. ड. ' परिशत. ४ ग. ज. एतम; घ.
 एतमप्येवमेव; ट. एतमप्येवमेव' पदवाच. ५ घ. ट. ठ. ड. ' माख्यं वा बाहि'
 (ठ. ड. बाहि). ६ ग. घ. ज. वर्तमानं. ७ ग. घ. ज. ' नु स्मृत्वा. ८ घ. ट.
 ठ. ड. तदस्यावृणोति. ९ क. ख. ' मुक्तम् ॥ १ ॥ अधु'; ट. ड. ' मुक्तम् ॥
 इति निरुक्तपूर्वो १३ खण्डः । अधु'; ग. ज. ' व्रतकमुक्तम्. १० क. ख. ग. घ.
 १० ज. घ. ट. ठ. ड. अत्रो नास्ति.

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरण स्वृतो रसान्स्वृतो
 मासं ज्योतिषां स्वृतो मासेति वैतेन द्यौर्व्याख्याता ।
 पृथिनैरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्ण इति निरुक्ताः
 संस्पृष्टा रसान्संस्पृष्टा मासं ज्योतिषां संस्पृष्टो मासेति
 वाथ द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नाक
 आदित्यो भवति नेता रसानां नेता मासां ज्योतिषां
 प्रणयोऽथ द्यौः कमिति सुखनाम तत्प्रतिपिद्धं प्रतिपिध्येत
 न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकम् । न वा अमुं लोकं
 गतवन्ते किंचनासुखं पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति । गौरा-
 दित्यो भवति गमयति रसान्गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ द्यौर्यत्पु-
 थिव्या अधि दूरंगता भवति यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति ।
 विष्टवादित्यो भवत्याविष्टो रसानाविष्टो मासं ज्योतिषा-
 माविष्टो मासेति वाथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृ-
 द्भिश्च । नम आदित्यो भवति नेता रसानां नेता मासां
 ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा भन एव स्याद्विपरीतो न न
 मातीति वैतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ १४ ॥

५

२०

१५

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

‘स्वरादित्यो भवति’ इति । ‘सु अरणः’ सुगमन इत्यर्थः । अथवा
 सुष्टुः तमांसि ईरयति नाशयतीत्यर्थः । अथवा विशेषणविशेष्यभावेनैते
 वाक्ये स्यताम् । किमुक्तं भवति । ‘सु अरणः’ इति । उच्यते । सु
 ईरणः’ इत्येवम् । ‘स्वृतो रसान्’ । सुष्टु रसानादातुम् कृतो गतो

२०

१ छ. त. व्याख्याता ॥ १७ ॥ पृथिः; द. व्याख्याता ॥ २ ॥ पृथिः. २ छ.
 त. कृद्भिश्च ॥ १८ ॥ नाक; द. कृद्भिश्च ॥ ३ ॥ नाक. ३ क. ख. छ. त.
 द. ‘रसानां नेता’ नास्ति. ४ क. ख. छ. त. द. जग्मुषे. ५ छ. त. गच्छन्ति
 ॥ १९ ॥ गौ; द. गच्छन्ति ॥ २० ॥ गौ. ६ छ. त. गच्छन्ति ॥ २० ॥ विष्ट; २५
 द. गच्छन्ति ॥ ५ ॥ विष्ट. ७ छ. त. कृद्भिश्च ॥ २१ ॥ नम; द. कृद्भिश्च
 ॥ ६ ॥ नम. ८ छ. त. द. भभवोऽपि. ९ क. ख. २; छ. त. २२; द. ७.
 १० ड. थ. घ. ‘इति ००० पादः’ नास्ति. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘इति’
 नास्ति. १२ घ. ट. उच्यते । सु ईरण इत्युच्यते । सु. १३ ग. घ. ज. ईरणेत्येवम्. २९

भौमानान्तरिक्षांश्च । ‘सृष्टो भासं ज्योतिषाम्’ । सुष्टु ग्रहनक्षत्रादीनां ज्योतिषां भासमादातुम् ऋतो गतः । ‘सृष्टो भासेति वा’ । सुष्टु परिगतो भासेति वा । सर्वतो ह्येव परिगतो दीप्या भवति ।

५ ‘एतेन द्यौर्व्याख्याता’ । उक्तं हि ‘तानि चैतन्मन्त्रकर्माणि समान-
निर्वचनानि’ [निरु० २ । ७] इति । सापि हि सु अरणा शोभनगर्भेना
भवति । शोभनं वा अस्यामर्यत इत्येवमादि यथासंभवं योज्यम् ।

१० ‘पृथिरादित्यो भवति’ । आह । कस्मात् । उच्यते । ‘प्राश्रुत
एनं वर्ण इति नैरुक्ताः’ । प्राश्रुते प्रकर्षेण व्याप्नोति एनम् आदित्यं वर्णः
प्रोज्ज्वल इति नैरुक्ता मन्यन्ते । ‘संस्पृष्टा रसान्’ । स हि नित्यकाल-
मेव रसानां संस्पृष्टा भवति । तस्य हि तदेव कर्म । वक्ष्यति ‘अथास्य
कर्म रसादानम्’ [निरु० ७ । ११] इति । ‘संस्पृष्टा भासं
ज्योतिषाम्’ । आदित्यसंस्पर्शादेव ग्रहनक्षत्रचन्द्रमसां भासो नश्यन्ति ।
‘संस्पृष्टो भासेति वा’ । दीप्या ह्येव सर्वतो संस्पृष्टो भवति । आह ।
‘अथ द्यौः’ कस्मात्पृथिरिति । उच्यते । सापि हि संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः
१५ पुण्यकृद्भिश्च ।

२० ‘नाक आदित्यो भवति’ । आह । कस्मात् । उच्यते । ‘नेता
भासाम्’ । नेता ह्यसौ भासां सर्वानु दिक्षु । ‘ज्योतिषां’ च ‘प्रणयः’ ।
अस्यैव हि भगवतो रश्मिजालप्रान्तोपलभं ज्योतिश्चक्रं वंशमीति । ‘अथ
द्यौः’ कस्मान्नाकः इति । उच्यते । ‘कामिति सुगुप्तम्’ । आह ।
२५ ततः किमिति । नृणु । ‘तत्प्रतिपिद्धं’ सत्पुनरपि ‘प्रतिपिध्यते’ । आह ।
किमिति । उच्यते । तत्प्रतिपिध्यमानम् ‘अकं’ भवति । असुप्त-
मित्यर्थः । पुनरपि च प्रतिपिध्यमानं ‘नाकं’ भवति । ततो
द्विः प्रतिपेयः प्रेकृतिमायादयति । नाकमित्युक्ते सुगुप्तमिति प्रतीयते ।
ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति । ‘न वा अमुं लोकं जग्मुने किञ्च-
३५ नाकम्’ [काट० सं० २१ । २] इति । आह । किमुक्तं भवति ।

१ ग. च. ज. ‘भासं’ नास्ति. २ ग. ज. शोभनगर्भा ३ ग. योज्यम् । १५।
पृथिः. ४ क. र. प. ट. ठ. ड. ‘इति’ नास्ति. ५ ग. ‘जिह्वा ॥ १८ ॥
नाकं’. ६ ग. ज. ट. ठ. ड. भासां ज्योतिषां. ७ क. ग. वज्रमीति; ग. ज.
वज्रम्पते; च. वज्रम्पते; ट. ड. वज्रमीति. ८ ग. ज. किमिदं उच्यते. ९ क. ट.
च. ट. ठ. ड. ५४ भासां. १० च. ट. ठ. ड. ‘अथैवेति भवति.

अमुमेव शुलोकं जग्मुपे गतवते न किञ्चनोक्तं किञ्चिन्नामुखमित्यर्थः ।
किं कारणम् । य एव हि 'पुण्यकृतो भवति ते 'एव हि तत्र गच्छन्ति' ।
न च पुण्यकृतां दुःखेन भवितुं न्याय्यम् ।

'गौरादित्यो भवति' । आह । कस्मात् । उच्यते । 'गमयति'
ह्यसौ 'रसान्' आत्मानं प्रति । उपक्षयं वा गमयति । किञ्च ।
'गच्छत्यन्तरिक्षे' स एवात्मना । 'अथ द्यौः' कस्माद्गौरिति । उच्यते ।
यत् यस्मादियं द्यौः 'पृथिव्या अधि' उपरि 'दूरम्' अन्धानं 'गता
भवति' । किञ्च । 'यत्' यस्मात् 'चास्यां ज्योतीषि' ग्रहनक्षत्र-
तारकादीनि 'गच्छन्ति' तस्माद्गौरैः ।

'विष्टादित्यो भवति' । आह । कस्मात् । उच्यते । आभिमुख्येन १०
ह्येष 'रसान्' भौमानान्तरिक्षांश्च विष्टैः 'प्रविष्टो रश्मिभिरादातुम् ।
किञ्चाभिमुख्येन विष्टः प्रविष्टो 'भासं ज्योतिषां' ग्रहादीनाम् । अथवा-
यमेवाभिमुख्येन 'आविष्टो भासेति वा' । सर्वतो ह्येष संदीप्तो भवति ।
आह । 'अथ द्यौः' कस्माद्विष्टविति । उच्यते । इयमपि ह्याविष्टा
ज्योतिर्भिः ग्रहनक्षत्रादिभिः । ये चान्ये पुण्यकृतस्तैश्च । तस्माद्विष्टविति । १५

'नभ आदित्यो भवति' । आह । कस्मात् । उच्यते । 'नेता'
ह्येष 'भासां' सर्वासु दिक्षु । 'ज्योतिषां' च 'प्रणयः' । व्याख्या-
तमेतत् । अपि वा भन एव स्याद्विपरीतः । 'भनः भासनः सन् नभ
इत्युक्तो विपर्ययेण । 'न न भातीति वा' । न न भाति भात्येवेति नभः ।
'एतेन द्यौर्व्याख्याता' । सापि ह्यादित्यवन्नेत्री भासाभित्यादि योज्यम् ॥ १४ ॥ २०

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमार्थायस्य चतुर्थः पादः ।

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश रश्मिर्यमनात्तेषामादितः
साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिर्दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ दिशः

१ ग. ज. किञ्चन नाकं. २ ग. न्याय्यम् ॥ १९ ॥ गौ. ३ ग. स्माद्गौरैः २५
॥ २० ॥ विष्ट. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. आविष्टः. ५ घ. ट. ठ. ड.
सुपुण्यकृतः. ६ ग. भवति ॥ २१ ॥ नभ. ७ च. दीप्तो नभः । भास.
८ घ. ट. ठ. ड. 'दि' नास्ति. ९ क. ख. २; ग. २२; घ. ट. ठ. ड. च.
ज. अशो नास्ति. १० घ. ट. सप्तमस्याध्यायस्य. ११ च. पादः समाप्तः. २९

कस्माद्विशतेरासदनादपि वाभ्यशनात्तत्र काष्ठा इत्येतद्वे-
कस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति काष्ठा दिशो भवन्ति
क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्तीतरेतरं
क्रान्त्वा स्थिता भवन्त्यादिष्योऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा
स्थितो भवन्त्याज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो
भवत्यापोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति
स्थावराणाम् ॥ १५ ॥

आदित्यसंवन्धेनैव 'रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश' । 'रश्मिर्ममनात्' ।
१० उदकस्याश्वानां वा । 'तेषां पञ्च' यानि 'आदितः' तानि 'साधार-
णानि अश्वरश्मिभिः' । कतमानि पुनस्तानि । खेदयः किरणाः इत्येव-
मादीनि । खेदयन्ते खे गच्छन्तीति खेदयः । किरणाः । ते हि विक्षिता
भवन्ति ।

'दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ' । आदित्योपलक्षणा एव हि दिश इत्या-
१५ दित्यनामस्य उत्तराणि दिङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि । अष्टौ ।
कानि । 'आता अस्ता उपराः' इत्येवमादीनि । आता आगता
ह्येतास्तं तमर्थं प्रति भवन्ति । आशा अभ्यश्रुवते ह्येताः सर्वमेव यावदस्ति
किञ्चित् । उपराः सर्वमेव ह्येता उपगम्य रता भवन्तीत्युपराः । आह ।
'दिशः कस्मात्' । 'दिशतेः' अतिसर्जनार्थस्य [धा० ६ । ३] ।
२० अतिमृज्यन्ते ह्यामु हविरादीनि देवतानाम् । अथवा 'आसदनात्' ।
तं तमर्थं प्रयेता आसन्ना भवन्ति । 'अपि वाभ्यशनात्' । अभ्यश्रु-
वते ह्येतास्तं तमर्थम् ।

'तत्र' तस्मिन्नेष्टके दिङ्नामगणे 'काष्ठा इत्येतन्नामानेकस्यापि
सत्त्वस्य भवति' । तद्यथा । 'काष्ठा दिशो भवन्ति' । आह ।
२५ किं कारणमिति । उच्यते । क्रान्त्वा ह्येतास्तं तमर्थं प्रति गत्वा स्थिता
भवन्ति । न हि तदस्ति यत्रैता न सन्ति । 'काष्ठा उपदिशो भवन्ति' ।

१ ड. 'भ्यशना' । २ क. ए. छ. त. द. 'नम' नास्ति. ३ क. ख.
द. १; छ. त. २३. ४ च. 'पंच' नास्ति. ५ ग. ख. ज. द्यन्ति. ६ ग.
च. ज. तमर्थं प्रति. ७ घ. ट. ठ. ड. तत्र काष्ठा इत्येतद्वेकस्यापि सत्त्वस्य
नाम भवति । तत्र तस्मिन्नेष्टके. ८ घ. दिङ्नाम; ट. दिङ्नाम' ह्ना. ९ क.
११ ख. घ. ट. ठ. ड. क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । क्रान्त्वा ह्येता.

ता अपि हीतरेतरं कान्त्वा दिग्भिः साकं स्थिता भवन्ति । 'आदि-
स्योऽपि काष्ठोच्यते' । असावपि स्वस्थानं कान्त्वा गत्वा स्थितो भवति ।
आज्यन्तोऽपि शरपथान्तः काष्ठोच्यते । असावपि स्वप्रदेशं कान्त्वा
गत्वा स्थितो भवति । 'आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते' । ताः पुनर्द्वयैः
स्थावराश्चास्थावराश्च । तत्र 'कान्त्वा' गत्वा जलाशयमेताः 'स्थिता
भवन्तीति स्थावराणां' काष्ठात्वम् । अस्थावराणां पुनः कामन्येवैता
न क्वचित्तिष्ठन्तीति काष्ठा मेध्या आपः । मन्त्रोऽपि चैतास्मिन्नेवार्थे
भवति ॥ १५ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरी- १०
रम् । वृत्रस्य निष्यं विचरन्त्यापो दीर्घं तम आशय-
दिन्द्रं शत्रुः [क्र० सं० १ । ३२ । १०] ॥ अतिष्ठन्तीनाम-
निषिश्मानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं
शरीरं मेघः शरीरं शरीरं शृणातेः शस्त्रातेर्वा वृत्रस्य
निष्यं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघते- १५
स्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता वा
शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्को वृत्रो मेघ इति नैरु-
क्तास्त्वाम्नोऽसुर इत्येतिहासिका अपां च ज्योतिषश्च मिथी-
जावंकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भव-
न्त्यहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा बाह्यणवादाश्च विवृद्ध्या २०
शरीरस्य स्रोतांसि निवारयांचकार तस्मिन्हते भ्रंसस्पन्दिर
आपस्तदभिवादिन्येपगर्भवति ॥ १६ ॥

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. इतरेतरं कान्त्वा स्थिता भवन्ति । ता अपि°. २ क.
ख. घ. ट. ठ. ड. कान्त्वा स्थितो भवति । असावपि°. ३ घ. ट. ठ. ड. 'गत्वा' २५
नास्ति. ४ घ. ट. ठ. ड. आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । आज्यन्तोऽपि शर°. ५ घ.
ट. ठ. ड. दृग्वा. ६ क. ख. ग. ठ. ड. मेध्या. ७ क. ख. ठ. ड. पुस्तकेषु. 'आपः'
इत्यस्यानन्तरं खण्डसमाप्तिः. ८ क. ख. १; ग. २३; घ. ट. ठ. ड. च. ज.
अत्रो नास्ति. ९ छ. त. द. 'निष्यं' नास्ति. १० क. ख. छ. द. प्रशस्य°; त.
प्रशस्य° स. ११ क. ख. द. २; छ. त. २४.

अतिष्ठन्तीनामिति । हिरण्यस्तूपस्येयमार्णम् । दासपत्नीरिति च । त्रिपुभा-
 येते । अग्निष्टोमे निष्केवल्यं नाम शस्त्रं तत्र निविद्धानीयं यत्सूक्तं तत्रैते द्वे
 अपि शस्येते [आश्व० श्रौ० ५।१५] । न तिष्ठन्तीत्यतिष्ठन्त्यः । तासामतिष्ठ-
 न्तीनां मेवोदरान्तर्गतानामपाम् । ता हि मेघे गच्छति गच्छन्त्येव तदाधार-
 त्वात् । अनिवेशनानामनिविशमानानाम् । न हि ताः क्वचिन्निविशन्ते
 यावज्जलाशयं नाप्नुवन्ति । तासामेवंविधानां काष्ठानां मध्येऽवस्थितानां
 बाह्यतो मेघाख्यं निहितमवस्थापितं धात्रा शरीरमावृत्यापस्तासां भव गुप्तये ।
 ताः पुनस्तस्य मेघस्य वृत्रस्य निष्यं निर्णमं यैत्रासौ नीचैर्नैति तं प्रदेशं
 विजानन्तीव यतस्तेन प्रदेशेन विहरन्ति प्रचरन्ति । निम्नानुसारिण्यो हि
 १० ताः । असावपि वृत्रस्तासु प्रक्षरन्तीषु तत्प्रक्षरेण निरोधं चिकीर्षुः स्वशरीर-
 विवृद्ध्या दीर्घं तमः । स हि तमः सतत्त्व एव धूमादिप्रभवत्वात् । यावत्तं
 प्रदेशं निम्नमनुसरन्त्यो मेघस्य ताः स्तुता भवन्ति निषित्सन्त्यस्ततो बहुतर-
 मसौ वर्धते तदवरुहस्तया । एवं दीर्घं तम आतत्याशयत् आशेते इत्यर्थः ।
 कः पुनरेवमाशयत् । इन्द्रशत्रुरिति समस्तार्थः ।

- १५ अवैकपदनिरुक्तम् । ' शरीरं शृणातेः ' हिसार्थस्य [धा० ९ ।
 १६] । हिंस्यते हि तत् । ' शम्नातेर्वा ' हिसार्थस्यैव । ' दीर्घं द्रावतेः '
 वृद्धयर्थस्य [धा० १।११४] । वृद्धं हि तद्भवति । ' तमस्तनोतेः ' ।
 तेन हि सर्वमेव ततं भवति । ' आशयत् ' आङ्पूर्वस्य ' शेतेः ' ।
 ' इन्द्रशत्रुः इन्द्रेऽस्य शमयिता वा ' हन्तेत्यर्थः । ' शातयिता वा '
 २० हन्तैव । धात्वन्यत्वमर्थकत्वम् ।

इह मन्त्रे वृत्र इत्येतच्छ्रुतम् । तदेतन्निगमानुप्रसक्तं विचार्यत इत्युपयुक्तं
 स्ताच्छब्दः । आह । को वृत्रः । उच्यते । ' मेघ इति नैरुक्तास्वाष्ट्रोऽमु

- १ ष. ट. ठ. ड. ' तस्य ' नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. वृत्रस्य मेघस्य.
 ३ क. ख. घ. ठ. ड. येनासी; ट. येनासी° यत्र पाठः; ग. ज. येनासी. ४ ग.
 २५ घ. ज. नीचेगमति. ५ घ. ट. ड. ' रणानिरो°; ठ. ' रणानिरो° ण. ६ क. रा. घ.
 ट. ठ. ड. तमः सत ९१°. ७ ग. च. ज. यावत्. ८ क. ग. ताः स्तुताः; घ.
 ताः स्तुताः° सु; घ. ट. ठ. ड. तां स्तुताः. ९ घ. ट. निषित्सन्त्यपिचरन्ति
 हतो; ठ. ड. निषित्सन्त्यः ततो°. १० क. रा. आङ्पूर्व°; घ. आनन्य आङ्पूर्व°-
 ११ शयत्. ११ घ. ट. ठ. ड. वृत्रं. १२ ग. च. ज. तदेव तमि°.

इत्यैतिहासिकाः । निरुक्तमधीयते विदुश्च ये
 को वृत्रः । मेघ ते नैरुक्ताः । आह । यदि मेघो वृत्रो य एष
 इति नैरुक्तास्वाष्टोऽ- मन्त्रेषु संग्रामः श्रूयते तत्र तत्र कः समाधिरिति ।
 सुर इत्यैतिहासिकाः उच्यते । 'अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावक-
 र्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा ५
 भवन्ति' । अपां च मेघोदरान्तर्गतानां ज्योतिषश्च वैद्युतस्योद्भूतवृत्तेर्मिश्री-
 भावकर्मणो वर्षकर्म जायते । तेन हि वैद्यु-
 तस्य मेघत्वे प्रमाणम् तेन ज्योतिषा वाय्वावेष्टितेनेन्द्राख्येनोपताप्यमाना
 आपः प्रस्यन्दन्ते वर्षभावाय प्रकल्पन्ते । तत्रैवं
 सत्युदकतेजसोरितरेतरप्रतिद्वन्द्वभूतयोरुपमार्थेन रूपककल्पनया युद्धवर्णा १०
 भवन्तीति । युद्धरूपकाणीत्यर्थः । न ह्यत्र यथाभूतं युद्धमस्ति ।
 न हीन्द्रस्य शत्रवः केचन सन्ति । मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्नर्थेऽस्ति
 नेन्द्रस्य शत्रवः । 'यदचरस्तन्वा वावृधानो बलानीन्द्र प्रवृषाणो
 जनेषु । मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं
 इन्द्रस्य न कोऽपि न नु पुरा विव्रिते [ऋ० सं० १०।५४।२] १५
 शत्रुरित्यर्थे ऋक् वामदेवपुत्रस्य बृहदुक्त्यस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । व्यूढ-
 स्याष्टमेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते [आश्व० श्रौ०
 ८ । ७] । यदचरस्त्वं नानाप्रकारं तन्वा वावृधानः शरीरेण विग्रहवान्
 भूत्वा वावृधानः पुनः पुनर्वर्धमानः । कथं पुनरचरः । बलानीन्द्र प्रवृषाणो
 जनेषु । बलान्यात्मीयानि वीर्याणि हे इन्द्र प्रवृषाण इव प्रकथयन्निव । २०
 क । जनेषु । किं त्वं तथैव । न । मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुः । माया
 सा तव । ऐश्वर्ययोगात्तथा धैर्यन्याथा वा भवसि । न ते तत्र निजं रूप-

१ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. एषः. २ घ. ट. ठ. ड. 'तत्र तत्र
 संग्राम'. ३ ग. ज. संग्रामे श्रू'; च. संग्रामे श्रू' मः. ४ क. ख. घ. ट. 'तत्र' सङ्-
 देव. ५ च. वाय्वावेष्टिते. ६ क. ख. कल्पन्ते; घ. ट. ठ. ड. कल्पन्ते; च. प्रकल्पन्ते. २५
 ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. कल्पन्ते. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. युद्धे रूपं; सर्वेऽ
 लिखितपुस्तकेषु 'रूपकानि' इति पाठः. ९ च. शत्रवः । १० ।. १० ग.
 वावृधानो विव्रिते ॥ १४ ॥ वाम'. ११ ठ. ड. 'देवस्य पुत्रस्य; च'. देवस्य
 पुत्रस्य. १२ ठ. व्यूढस्या'; ड. व्यूहस्या'. १३ ग. ज. 'यानि युद्धान्याहुः'
 नास्ति. १४ ग. ज. चान्य'. १५ ग. ज. 'तत्र' नास्ति.

मेकमवधृतमस्तीत्यभिप्रायः । 'यानि च युद्धान्याहुरेतिहासिका नानारूपा-
ण्युपप्रदर्शयन्तः सापि च तव मायैव । किं कारणम् । नाथ शत्रुस्तथास्ति
प्रत्यनीकभूतो न नु पुरा नापि पुरा कश्चिदासीत् । यावद्दीर्यं किञ्चित्कचि-
दस्ति सर्वं तैस्त्वमेव । 'वीर्यं वै प्राणो वीर्यमिन्द्र इति ह विज्ञायते' [मैत्रा०
सं० १ । ६ । ९] । कुतस्ते शत्रुर्येन साकं युध्येर्योः । एतच्च त्वमपि

एतस्मिन्नेवार्थे
ब्राह्मणवाक्ये

मेतस्मिन्मन्त्रे मायामात्रत्वमेव युद्धमिति श्रूयते ।
'विज्ञायते च तस्मौदाहुर्नैतदस्ति यद्देवासुरमिति' ;
[शत० ११ । १ । ६ । ९] । तस्मात्साधू-

क्तम् 'अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमा-
र्थेन युद्धवर्णा भवन्ति' । आह । किं वृत्रवदेव युद्धरूपाणि भवन्ति ।
नेत्युच्यते । 'अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मण-
मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु च वादाश्च' । 'तु'शब्दः समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । वृत्र-
मेवोऽहिरित्यपि वर्ण्यते वच्चाहिवच्चेति मन्त्रवर्णा मन्त्रलिङ्गानि भवन्ति

ब्राह्मणवादाश्च शाखान्तरेषु भवन्ति तदप्युपेक्षि-
तव्यम् । 'तस्मिन्' अहिवृत्राख्ये मेघे 'हते प्रसस्यन्दिरे' प्रस्यन्दि-
तवत्य 'आपः' । 'तदभिवादिन्येषा' तत्सार्यस्याभिमुख्येन वादिन्येषा
'क्रमयति' ॥ १६ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव
गावः । अपां विलमपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वा अप
तद्वृत्रार [शत० सं० १ । ३२ । ११] ॥ दासपत्नीर्दासाधि-
पत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अति-
ष्ठन्नहिना गुप्ता अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेत-
स्मादेव निर्हंसितोपसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः

१ घ. ट. ठ. ड. 'एकं' नास्ति. २ घ. ट. ठ. ड. यावदर्णः; ट. यावदर्णं द्वौर्णः.
३ ट. ठ. 'तत्' नास्ति. ४ क. रा. घ. ट. ठ. ड. युगोपेय. ५ क. रा. ग.
ज. तदाहुः. ६ क. रा. ग. ज. पदेना. ७ क. रा. घ. ट. ठ. ड. चः समु.
८ ठ. ड. तदभिनादिन्येषमर्थवति तदभि. ९ क. रा. २; ग. २४; घ. ट. ५.
१० ज. अहो नास्ति; ठ. ड. 'वति' इति निरुद्धटीकायां द्वितीयाध्याये पोट्टः खण्डः.

पणिनेव गावः । पणिर्वाणिग्भवति पणिः पणनाद्धणिश्च पणं
नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं मरं भवति
विमर्तेर्धृत्रं जग्निवानपर्ववारं तद् वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा
वर्धतेर्वा यद्वृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यद-
वर्तत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्धत तद् वृ-
त्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥ १७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्ति । दासपत्नीरापः । अहिगोपा मेघ-
गोपाः । अतिष्ठन् स्थितवत्यो निरुद्धास्ता दास- १०
अहिश्चन्द्रेण मेघ- पत्नीरापः । यथा केनचित्पणिना वणिजा कस्मि-
वाचिका ऋक् श्रिद्धीर्ध्वन्तरे विक्रयार्थं गायो निरुद्धास्तिष्ठेयुरेवं
स्थितवत्यः । ताः पुनरेवं निरुद्धाः सत्यस्तेन
मेघेन तासामपां यद्विलं निर्गमितद्वारमपिहितमासीचेन मेघेन तद्यदे-
न्दस्तं मेघं वृत्रं निजग्निवान् अहँहत्वा चापववारापावृतवान् अथ तदा १५
तस्मिन्निहतेऽपावृते च द्वारे ता आपः प्रसस्यन्दिरे वर्षभावेनेति सम-
स्तार्थः ।

अथैकप्रदानिरुक्तम् । 'दासपत्नीर्दासाधिपत्यः' । दासः कर्म-
करः । तं हि ता अधिष्टाय पान्ति रक्षन्ति । स हि कर्मणा श्रान्त-
स्तासु पीतासु विश्रान्त आप्यायितो भवति । विप्रहप्रसक्तं निरुच्यते । २०
'दासो दस्यतेः' [धा० ४ । १०७] । स हि 'उपदासयति'
उपेक्षपयति कृष्यादीनि 'कर्माणि' । 'अहिगोपाः' अहिना गुप्ताः ।
'अहिः' कस्मात् । उच्यते । 'अयनात्' । 'एति' हासौ 'अन्त-
रिक्षे' । शब्दसामान्यानिरुच्यते । 'अयमपीतरोऽहिः' सर्पः 'एतस्मा-
देव' । असावपि ह्येति । अथवा 'निर्हसितोपसर्गः' स्यात् । कथम् । २५

१ क. स. द. ३; छ. त. २५. २. ड. थ. प. ठ. ड. त. 'इति० पादः'
नास्ति; छ. इति पञ्चमः पादः; द० इति निरुक्तस्य द्विती०. ३. ठ. ड. दासपत्नी-
रिति । दासपत्नीरहि०. ४. ठ. ड. 'स्मिन्निहते द्विपान्तरे. ५. न. ज. पुनः से निरु०.
६. क. ख. निर्गमद्वारं; ग. च. ज. निर्गमणद्वारं. ७. प. ट. ठ. ड. अहन्तु. ८. ग.
ज. 'प्र' नास्ति. ९. क. स. प. ट. ठ. ड. उपेक्षयति.

‘ आहन्ति ’ असौ भोगेनेत्यहिः । आहपूर्वस्य हन्तेः । स पुनरयमुपेतं
 निहस्य हस्त्वं कृत्वाहिरैर्युच्यते । ‘ पणिर्धणिग्भवति ’ इति पर्यायेण
 तत्त्वयचनम् । ‘ पणिः पणनात् ’ । पणति ह्यसौ व्यवहारं करोति ।
 पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते । ‘ वणिक् पण्यम् ’ । वणिजो यद्व्यं तत्पण्यम् ।
 तदसौ ‘ नेनेक्ति ’ नित्यकालं शुचिं करोति मूल्याहं स्यादिति । ‘ बिलं
 भरं भवति ’ विभर्तेर्धातोः । भ्रियते हि तदुदकादिभिः । ‘ वृत्रो
 वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा ’ इत्येयौ धातूनामन्यतमस्य । ब्राह्मणमपि
 चैतस्मिन्नर्थे भवति । ‘ यद्वृणोत् ’ अन्तरिक्षमुदकं वा महत्त्वात् ‘ तद्वृ-
 त्रस्य वृत्रत्वमिति ’ एवं ब्राह्मणेऽपि विचार्यमाणे ज्ञायते । अथवा ‘ यद-
 वर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति ’ । त्वष्ट्रेन्द्रशत्रुवर्धस्वेत्यनेनालम्ब्यमानः सोमो
 यदसुररूपेणावर्तत । अर्थश्च यदवर्तयदिन्द्रेण हतो वृत्रो मेघः अपां बिले
 अपावृतेऽप्यो वृष्टिभावेनावर्तयत्प्राप्यते यत् ‘ तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् ’ । अथवा
 ‘ यदवर्धत ’ असावतिमात्रप्रमाणं ‘ तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं ’ स्यादिति ॥ १७ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमार्थायस्य पञ्चमः पार्श्वः ।

१५

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशती रात्रिः कस्मात्परम-
 यति भूतानि नक्तं चारीण्युपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति
 रातेर्वा स्थाह्वानकर्मणः प्रदीपन्तेऽस्यामवश्याया उपोनामा-
 न्युत्तराणि षोडशोपाः कस्मादुच्छतीति सारया रात्रेरपरः

१० फालस्तस्या एषा भवति ॥ १८ ॥

‘ काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि गच्छस्य भवति ’ [निर० २।१५] इत्यत्र
 आरभ्य दिदन्नामप्रगल्भानुप्रसक्तं चम् । प्रकृतमिदानीमुप्यने । ‘ रात्रि-

- १ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ इति ’ नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. भूतं.
 ३ घ. ट. ठ. ड. ‘ विंशतिः ’. ४ क. ख. ग. ज. ‘ तद्वृत्रस्य.....प्राप्यते ’.
 अथवा यदवर्धयत् ’ नास्ति. ५ घ. ट. ठ. ड. त्वष्ट्रेन्द्र°. ६ घ. ‘ अथवा.....
 प्राप्यते तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं ’ नास्ति. ७ क. ख. ३; ग. २५; घ. ट. ठ. ड. च.
 ज. ऊहो नास्ति. ८ घ. ट. इत्यमरायापवादः. ९ घ. ट. पादः ६ पूर्वं; ट. ट.
 पादः सप्तः. १० क. ख. घ. ड. षोडशी; घ. ग. षोडशी; ड. षोडशी.
 ११ ११ क. ख. ड. १; घ. ग. २६. १२ घ. ट. ठ. ड. ‘ इत्यन्तिदुक्तं ’.

नामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः । रात्रेर्नामानि उत्तराणीति प्रकृतेभ्यो
 दिङ्नामभ्यः । तमः सतत्त्वा हि रात्रिः । तस्य च तमसो दिङ्शेवात्मलभो
 भवति । अतो दिङ्नामभ्य उत्तराणि रात्रिनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ।
 त्रयोविंशतिः । त्रीणि^३ च विंशतिश्च त्रयोविंशतिः । कतमानि पुनस्तानि ।
 'श्यावी क्षपा शर्वरी' इत्येवमादीनि । श्याववर्णा हि रात्रिरिति श्यावी । स्रैः
 स्रैः कर्मभिरहनि क्षीणान्प्राणिन इयं स्वापेन पातीति क्षपा । अस्यां हि
 सुप्ताः पुनर्नवा इव प्राणिनः प्रातरुत्तिष्ठन्ति । शरणमस्यां स्वापार्थं त्रियत
 इति शर्वरी इत्येवमादि सर्वत्र योज्यम् । आह । 'रात्रिः कस्मात्' इति ।
 उच्यते । इयं ह्यागच्छन्ती प्रकर्षेण 'रमयति' । कानि । 'भूतानि
 नक्तंचाराणि' पिशाचादीनि । तानि हि विगतेऽहनि रात्र्यामुपस्थितायां
 प्राप्तेऽयं विहारसमय इति प्रकर्षेण रमन्ते । 'उपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति' ।
 इतराप्यपि दिवाचाराणि सैवोपरमयति । तस्यां ह्युपस्थितायां दिवाचराणि
 भूतानि मनुष्यादीनीतिकर्तव्यताभ्य उपरमन्ति उपरम्य च स्थिरीभवन्ति
 निवासाय । 'रातेर्वा स्यादानकर्मणः' दानार्थस्य । आह । किमस्यां
 प्रदीयते । उच्यते । 'प्रदीयन्तेऽस्यामवस्थायाः' । अवस्थमायन्तीत्यवस्था-
 यास्तुपारा इत्यर्थः । ते हि रात्रौ निपतन्ति ।

५

१०

१५

'उपोनामान्युत्तराणि पौर्णमासी' । उपसो नामानि । रात्रेरेव ह्यपरः काल
 उपआरुयो भवतीति रात्रिनामभ्य उत्तराणि उपोनामानि । कियन्ति
 पुनस्तानि । पौर्णमासी । पट् च दश च । कतमानि पुनस्तानि ।
 'विभावरी सूनरी' इत्येवमादीनि । विविधाभिमयं भासं कृणोतीति
 विभावरी । शोभनं नराणामस्यामुत्थानं भवतीति सूनरीत्येवमादि
 निर्वचनं योज्यम् । आह । 'उपाः कस्मात्' इति । उच्यते । 'उच्छ-
 तीति सत्याः' । उच्छी विवासे [धा० १।२।१६] । विवासयति हीयं
 तमासि । तस्मादुच्छतीत्येवमस्या एतस्मिन् कर्मणि सत्याः कर्तरि कारके

२०

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'मानि रात्रिनामानि । उत्त' । २ क. ख. 'सतत्त्वा; २५
 घ. 'सतत्त्वा; ट. सतत्त्वा' इवा. ३ घ. ट. ठ. ड. 'त्रीणि च...विंशतिः' नास्ति.
 ४ ग. ख. ज. पुनर्नवा. ५ ग. घ. ज. नक्तंचाराणि. ६ ख. मातायां वि'.
 ७ ग. ज. 'श्यायाः । विमुषः तुया'; घ. 'श्यायाः । मुष्वाः इत्य'. ८ क. ख. ग.
 ज. घ. ट. पौर्णमासी; घ. पौर्णमासी; ड. पौर्णमासी. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. च पौर्णमासी.
 कत'. १० घ. ट. ठ. ड. विविधां भासमियं कृणी'. ११ घ. ट. ठ. ड. 'उच्यते' नास्ति. ३०

उपा इत्येतदभिधानं भवति । आह । का पुनरियमुपा इति । उच्यते ।
 ' रात्रेरपरः कालः ' स उपा इत्युच्यते । आह । कथमेतद्रूप्यते रात्रे-
 रपरः काल उपा इति । उच्यते । ' तस्याः ' उपसो राज्यपरकालत्वे
 ' एषा ' निर्वाचिका ऋग् ' भवति ' ॥ १८ ॥

५

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमश्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट-
 विम्बा । यथा प्रसूता सवितुः सवायं एवा राज्यपसे योनि-
 मारैक् [ऋ० सं० १ । ११३ । १] ॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां
 ज्योतिरागमश्चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा
 १० प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं राज्यपसे योनि-
 मारिचत्स्थानं स्त्रीयोनिरमिषुत । एतां गर्भस्तस्या एषापरा
 भवति ॥ १९ ॥

इदं श्रेष्ठमिति । आङ्गिरसस्य कुत्सस्येयमार्पमुत्तरां च । उभे अपि त्रिष्टु-
 १५ भावेते । प्रातरनुवाकादिवनयोः शस्येते [आश्व० श्रौ० ४ । १४] ।

इदमुपोलक्षणं ज्योतिः श्रेष्ठमादित्यादीनां ज्योति-
 उपसो राज्यपर- पामिति निर्धारणे पृष्टी । आदित्यो हि तापकः
 कालत्वे ऋक् प्रकाशकः । चन्द्रमा अर्धतिशीतः प्रकाशकश्च ।
 इदं पुनर्नात्युष्णं नातिशीतं प्रकाशकं चेत्ये-

२० वमादित्यादीनामिदमेव श्रेष्ठम् । आगादागच्छतीत्यर्थः । चित्रं चायः
 नीयं पूजनीयं दर्शनीयं वा श्रेष्ठत्वादेव । प्रकेतनं प्रज्ञाततमं
 प्रकाशतमम् । अजनिष्ट जातमित्यर्थः । जातं सदागच्छति सर्वासु
 दिक्षु । विम्बा विभूततमम् । इदमतिमहत्त्वाद्भिभूततमं विस्तीर्णतमं
 मितराणि परिच्छिन्नतराणि ज्योतीष्यपेक्ष्य । किंच । यथा प्रसूता प्रकर्षेण
 २५ सूता प्रसवमनुप्राप्ता । सूतिशब्दः प्रसवार्थः । रात्रिरादित्यस्य प्रसवायादि-
 त्योऽसृष्टे देशे जायत एवमेव रात्रिरुपसोऽपि जन्मार्थं योनिं स्थानमवकाश-

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'मितुच्यते रात्रे' . २ क. ख. १; ग. २६; च. २२; घ. ट.
 ज. अशो नास्ति; ठ. ड. 'भवति । इत्यष्टादशः खण्डः. ३ क. ख. द. २; छ.
 त. २७. ४ घ. ट. ठ. ड. 'उत्ता च' नास्ति. ५ ग. ज. शस्यते । च; च.
 ३० शस्येते । च. ६ घ. ट. अथ विशीतः.

भुपस आत्मलाभायैकं आरेचयति । दंदातीत्यर्थः । यथोपा आदित्यस्य
जन्मनो हेतुस्तदनन्तरजन्मत्वादेवं रात्रिरुपसो जन्मनो हेतुरित्येवमस्यामृचि
रात्रेरेवापरः काल उपःसंज्ञित इति गम्यते । स्थानं योनिशब्देनोच्यते ।
यद्धि यस्मिन्निवीयते तत्रेन साकं युतं भवति । मिश्रीभूतमित्यर्थः । इयमपी-
तरा 'स्त्रीयोनिरेतस्मादेव' । किं कारणम् । 'अभियुतो' हि 'गर्म
एनां' भवति । आमिश्रीभूत इत्यर्थः । पूर्वत्र 'अयमपीतरो योनिरे-
तस्मादेव । किम् । परियुतो भवति' [निरु० २ । ८] इति

परियवनक्रियासामान्येन निरुक्तो योनिशब्दः ।
योनिशब्दः किमर्थं इह पुनः 'अभियुत एनां गर्भः' इति मिश्री-
पुनर्व्याख्यायते । भावसामान्येन । उभयलिङ्गत्वं चास्योपदर्शितमिह
स्त्रीलिङ्गं तत्र पुलिङ्गमिति । 'तस्याः' उपस
एपापरा ऋग् 'भवति' अस्वैवार्थस्य दृढतायै रात्रेरपरः काल उप
उच्यत इति ॥ १९ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारिगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।
समानबन्धू अमृते अनुची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने
[क० सं० १ । ११३ । २] ॥ रुशद्वत्सा सूर्य-
वत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः सूर्यमस्या
वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा रुशती श्वेत्यागात् ।
श्वेत्या श्वेततररिचकृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः
कृष्णं कृष्णतेर्निकृष्टो वर्णोऽथैने संस्तौति समानबन्धू
समानबन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनुच्येयावितीतरे-
तरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि
द्या द्यावा चरतस्तया सैह चरत इति स्यादामिनाने
आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे अहर्नामान्युत्तराणि

१ ड. 'संत इति. २ ग. ज. 'किं कारणम्.....किम्' नास्ति. ३ क.
ख. २; ग. २५; घ. २३; ङ. ड. ज. अडो नास्ति; ठ. ड. ॥ १९ ॥ इति
निरुक्टीकायां पूर्वपटके द्वितीयाध्याय एकोनविंशतिः खण्डः. ४ क. ख. छ. त.
द. 'अनूच्यौ' नास्ति. ५ क. ख. छ. त. द. 'सह' नास्ति. ६ क. ख. छ.
त. द. 'आमिन्वाने' नास्ति.

द्वादशाहः कस्मादुपाहरन्त्यस्मिन्कर्माणि तस्यैव निपातो
भवति वैश्वानरीयायामुचि ॥ २० ॥

रुशद्वत्सा रोचिष्णुवत्सा । सूर्यो हि रोचिष्णुः । तम् ' अस्या वत्समाह '
 मघ्नद्वक् ' साहचर्यात् ' । मातृसहचरो हि वत्सो भवति । अयमपि
 चानयोपसा सह चरतीत्येतस्मात्सामान्याद्वत्स
 उपसो राज्यपरका- इत्युच्यते । ' रसहरणाद्वा ' । यथा हि मातुल-
 लत्वेऽपरा ऋक् धंसः क्षीराहर्षस्य रसस्याहर्तो भवति वत्स एव-
 मेपोऽप्यौपसिकानामवश्यायाख्यानां रसानामाहर्तो

- १० भवति रश्मिभिरित्येतस्मात्सामान्याद्वत्सत्वम् । रुशती रोचनशीलात्मनापि ।
 ' श्वेत्या श्वेततेः ' धातोः । ' श्वितो वर्णः ' इत्येतस्य [धा० १ । ७४३] ।
 श्वेतवर्णेत्यर्थः । या चैवंलक्षणोपाः सा आगदागच्छति । आगतायाश्च तस्या
 अपि आरैक् आरेचयति कृष्णवर्णा रात्रिः । किमारेचयति । सदनानि
 स्थानान्यस्या उपसः । येष्वेवमुपा स्थानेष्वामता सत्यासीदति तान्यारेचयति
 १५ रात्रिः । एवं तावदयमर्धर्चो राज्युपसोर्विभक्तस्तुतिः । ' अथ ' अनेनोत्तरेणा-
 र्धर्चेन एते राज्युपसी ' संस्तौति ' । ' समानबन्धू ' एते राज्युपसी ' समान-
 बन्धने ' । समानमनयोर्विबन्धनम् । आदित्यस्येयं ह्यस्तमयं प्रति रात्रिर्वह्ना
 संछिद्येदयं प्रत्युपाः । एवं समानबन्धू । ' अमृते अमरणधर्माणौ ' । न हि
 राज्युपसी म्रियेते । ' अनूची इतीतरेतरमभिप्रेत्य ' । इतरेतरसंछिद्ये हीमे
 २० ' द्यावा ' वर्ण ' चरतः ' । ' ते एवं ' राज्युपसी ' द्यावौ द्योतनात् ' । उपा
 हि स्येन प्रकाशेन द्योतते । रात्रिरपि स्वेन तमेवार्धेण नक्षत्रगणेन वा
 स्वमधिकारं प्रति द्योतते । एवं हि द्यावेति द्विवचनम् । अथ ' वा '
 तृतीयान्तमेकवचनमेतत् ' स्यात् ' द्यौः । ' तथा द्यावा सह ' युक्ते तथा सह
 स्पर्धमाने चरतो गच्छतः । कथं च पुनश्चरतः । आभिर्नाने । आढ्यर्थे ।

- २५ १ क. ख. द. ३; छ. त. २८. २ ठ. ड. ' वत्सोति रोचि '. ३ क. ख. घ.
 ट. ठ. ड. ' इति ' नास्ति. ४ ग. ज. क्षीराहर्षरसस्य. ५ क. ख. घ. ट.
 ठ. ड. श्वेतो वर्ण एत्यस्यां सा श्वेत्या । श्वेतवर्णः; ग. ज. श्वितो वर्णेत्येतस्या श्वे-
 तवर्णः. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' अपि ' नास्ति. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
 येष्ठियमुपा. ८ ग. ज. ' एते ' नास्ति. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. द्वेते. १० ठ.
 २० ड. एवं. ११ घ. ट. ड. रसस्वमधि; ठ. एवं रसमधि. १२ क. ख. घ. ट.
 ठ. ड. ' च ' नास्ति. १३ घ. ट. ठ. ड. वर्ण रूपं आदिमाने.

उया अपि राज्ञेरपि आत्मानं निर्मिमीते रात्रिरप्युपसः । इतरेतरसंश्लिष्टे
हीमे राज्युपसी । तस्मादेवमुच्यते ' अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे ' इति ।

उपःशब्दैतत्त्वावधारणार्थं प्रसक्तावेतौ मन्त्रावुपवर्णितौ । प्रकृतमिदानी-
मुच्यते । ' अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश ' । अहो नामान्यहर्नामानि ।
' उत्तराणि ' प्रकृतेभ्य उपोनामभ्यः । उपस एवानन्तरमहर्भवति । ५
तस्मादुपोनामभ्य उत्तराण्यहर्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि । द्वादश । द्वे
च दश च द्वादश । कानि पुनस्तानि । ' वस्तोः शुः भानुः '
इत्येवमादीनि । वस्ते ज्योतिरेतदिति वस्तोरित्युच्यते । यथैव हि श्रुतं मन्त्रे
तथैवेह समाम्नातम् । शुः । द्योतते ह्येतज्ज्योतिषा । भानुः । भासते
द्योतज्ज्योतिषेलेवमादि योज्यम् । आह । ' अहः कस्मात् ' । उच्यते । १०
' उपाहरन्त्यस्मिन्कर्माणि ' । न हि तथा राजावनुतिष्ठन्ति कर्माणि
कर्मकरा यथाहनि । ' तस्य ' अहः ' एष निपातो भवति ' नैघण्टुक-
वृत्त्या ' वैश्वानरीयायां ' वैश्वानरदेवतायाम् ' ऋचि ' । अहःशब्दो
हि रात्रिमहश्चोभयमभिधत्ते । अतः संदेहपदम् । तस्यैष विभागोऽ-
स्यामृष्युपपदविशेषात्प्रदर्श्यते ॥ २० ॥ १५

अहंश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तते रजसी वेद्यामिः ।
वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि
[क्र०सं० ६।१९।१] ॥ अहंश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहरर्जुनं विव-
र्तते रजसी वेद्यामिर्बेदितव्यामिः प्रवृत्तिमिर्बैश्वानरो जाय- २०
मान इवोद्यन्नादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजावाहन्नग्निर्ज्यो-
तिषा तमांसि मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशन्मेघः कस्मान्मे-
हतीति सत आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि
पर्वतनामभिरुपर उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नभ्रा-
ण्युपरता आप इति या तेषामेवा भवति ॥ २१ ॥ २५

१ ठ. ड. ' इत्येते. २ ठ. ड. ' इति ' नास्ति. ३ प. ट. ठ. ड. ' इन्द्र-
त्वाया. ४ च. ' एतत् ' नास्ति. ५ प. ट. ठ. ड. ' आह ' नास्ति. ६ क. ख. ३;
ग. २८; च. २४; प. ट. ज. अहो नास्ति; ठ. ड. ' ऋचि ॥ इति निरुक्तम् ॥
२० खण्डः समाप्तः, ७ क. ख. द. ४; छ. त. २९.

अहश्च कृष्णमिति । भरद्वाजस्येयमार्पणम् । त्रिष्टुप् । पृष्ठयस्य
पष्ठेऽह्न्याग्निमारुते शस्त्रे शस्यते [आश्व० श्रौ० ८ । ८] ।

अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहरर्जुनम् । अर्जुनशब्दो हि शुक्ल-
पर्यायः । विवर्तते विपर्ययेण वर्तते । रात्रि-

५ 'अहन्' शब्द- रतीताहरायातमहरतीतं रात्रिरापातेत्येवम् । रजसी
स्य नैघण्टुकवृत्तिः रज्जके । ज्योतिषा हि भूतान्यहो रज्जयति तमसा

रात्रिः । वेद्यामिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । न हि
तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्यहनि च रात्रौ च प्राणिनाम् । अतस्ता वेदितव्या

एव भवन्ति बहुत्वात् । न हि विदिता नाम ताः कदाचित् । किञ्च ।
१० वैश्वानरोऽग्निरैवाहरत् अपहन्ति स्वेन ' ज्योतिषा तमांसि ' । कथं पुनर-
पहन्ति । जायमानो न राजा जायमान इव उद्यन्निव सर्वभूतानां राजा-
दित्यः । यैषाभ्युद्यन्नादित्यस्तमांस्यपहन्ति दिवैवमग्निरपि रात्रावपहन्तीत्य-
ग्निरादित्येन तमोपघातं प्रत्युपमीयते ।

१५ 'मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत्' । मेघानां नामानि मेघनामानि । तान्युत्त-
राणि प्रकृतेभ्योऽहर्नामभ्यः । मेघा ह्यहनि चै रात्रौ चाविशेषेण भवन्त्यतो

रात्र्युपोऽहर्नामभ्य उत्तराणि मेघनामानि । कतमानि पुनस्तानि । 'अद्रिः प्रावा
गोत्रः' इत्येवमादीनि । अद्रिः । आदारयितव्यो ह्यसौ भवत्युदकर्तृ-
मित्यद्रिः । प्रावा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा । गृणात्यसौ शब्दं करोति गृहीतं
योदकमनेनेति प्रावा । गौर्वागत्रेति गोत्र इत्येवमाद्यभ्यूहितव्यं पर्वतनाम-

२० त्वेऽपि यथासंभवं योग्यम् ।

आह । 'मेघः कस्मात्' । उच्यते । 'मेहति' सिञ्चत्यसौ ।
एवं कर्तरि कारके 'सतः' अर्थात्तदभिधानं भवति मेघ इति ।

तेषां मेघनाम्नाम् 'आ उपर उपल इति' प्राक् उपर उपल इत्ये-
ताभ्यां यानि नामानि तानि 'साधारणानि पर्वतनामभिः' । तदेषां
२५ प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषोऽवधार्यः । 'आ उपर इत्येतस्मात्' इति वक्तव्ये

१ ग. ज. 'मिनाहन् अप' । २ घ. ट. ठ. ड. अपहन्ति. ३ क. ख. घ.
ट. ठ. ड. यथा ह्युप'. ४ घ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति. ५ क. ख. ग. ज. 'च'
नास्ति. ६ घ. ट. 'चाविशेषगभ'; ठ. ड. 'चाविशेषगं भ'. ७ क. ख. घ. ट. ठ.
ड. 'उषः' नास्ति. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'तयो भवति सप्तबुद्ध'. ९ च.

‘ आ उपरं उपल इत्येतान्मां ’ इत्युक्तम् । उभावपि ह्येतौ समाननिर्व-
चनौ शब्दावेकस्मिन्निरुक्ते निरुक्तौ भविष्यत इति । रलोश्चाविशेषव्यापना-
र्थम् । ‘ उपरं उपलो मेघो भवति ’ । उपर इति उपल इति च मेघ
उक्तो भवति । उपरशब्दादारभ्य मेघनामान्येव न पर्वतनामानि ।

‘ आह । उपरः कस्मात् । उच्यते । ‘ उप ’ गम्योपगम्य ‘ रन्तेऽस्मिन्नन्त्राणि ’ ।
अथ ‘ वा ’ ‘ उप ’ गम्योस्मिन्ता आपो भवन्ति ‘ इति ’ उपरः ।
उपलोऽप्येतस्मादेव रलोरविशेषेण । आह । कथं पुनर्गम्यते उपरशब्देन
मेघ एवोच्यते न पर्वतः । उच्यते । ‘ तेषां ’ मेघानामुपरशब्दवाच्यत्वे
विशेषलिङ्गवाचिका ‘ एषा ’ ऋक् ‘ भवति ’ ॥ २१ ॥

देवानां मानं प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तन्नदिपामुपरा उदा-
यन् । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा वृषूकं बहूतः पुरीषम्
(ऋ० सं० १० । २७ । २३) ॥ देवानां निर्माणे प्रथमा
अतिष्ठन्माध्यमका देवगणाः प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो
भवति कृन्तन्नमन्तरिक्षं विकर्तनं मेघानां विकर्तनेन मेघा-
नामुदकं जायते । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो
वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षरोपधीः पाचयन्त्यनूपा अनुप-
पन्ति लोकान्त्वेन स्वेन कर्मणायमपीतरोऽनूप एतस्मादे-
वानूप्यत उदकेनापि वान्वाविति स्याद्यथा प्रागिति
तस्यानूप इति स्याद्यथा प्राचीनमिति । द्वा वृषूकं बहूतः
पुरीषम् । वाय्वादित्या उदकं वृषूकमित्युदकनाम त्रयी-
तेषां शब्दकर्मणो भ्रंशतेषां पुरीषं घृणातेः पूरयतेषां ॥ २१ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

१ घ. ट. ठ. ड. ‘ इति ’ नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ इति च उपरं ’.
३ घ. ट. ठ. ड. आरमन्ते. ४ घ. ट. ठ. ‘ शब्दे मेघः ’; ड. शब्दो मेघः. ५ क.
ख. घ. ट. ठ. ड. पर्वत इति. ६ क. ख. ४; ग. २१; च. २५; घ. ट. ज. अत्रो
नास्ति. ठ. ड. भरति । इति निरुक्तभाष्ये सप्तमाध्याय एकविंशतेः खण्डः. ७ द.
निर्माणे. ८ क. ख. माध्यमिका. ९ क. ख. छ. त. द. ‘ इत्यन्त्रमन्तरिक्षं विकर्तनं
मेघानां ’ नास्ति. १० छ. त. द. ठ. ड. ‘ वा ’ नास्ति. ११ क. ख. ५; छ.
त. २०. १२ ड. घ. घ. ठ. ड. ‘ इति... पादः ’ नास्ति; छ. इति षष्ठः पादः;
त. इति द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः; द. इति निरुक्तस्य द्वितीः.

देवानां मान इति । वसुक्रस्येन्द्रेत्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् । महाव्रते शस्यते
 [ऐ० आ० ५ । १ । १] । देवानां दानादिगुणयुक्तानां मौने निर्माणे ।
 यदा देवाः सृष्टाः प्रजापतिना तदैत एव माध्यमेका देवगणाः प्रथमाः
 अतिष्ठन् । एतेऽपि हि दानादियोगादेवा उच्यन्ते । प्रथमाः प्रतमाः प्रकृ-
 ५ ष्टतमा मुख्या इत्यर्थः । मेघाभावे हि सर्वमेवेदं जगद्वर्षाभावान्न स्यात् ।
 तस्मादेत एव प्रकृष्टतमा अतिष्ठन् अवस्थितवन्तः । सृष्टौ हि सर्व-
 देवानामेत एवाग्रे सृष्टा इत्यभिप्रायः । किञ्च । कृन्तत्रात् उक्त्वाप्र-
 देशादेर्पां मेघानामिन्द्रेण उपरा आप उदायन् आगता आगच्छन्ति
 च । किं कारणम् । 'विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते' । उपरोशब्देनाग्नो-

१२ दकमुक्तम् । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं मेघक्रोशन्वन् । उपरेषु मेघेषु या आपस्ता
 उपेचारादुपरा इत्युच्यन्ते । किञ्च येदाभिरुपराभिरद्विरोपधयः प्रेरोहिता
 भवन्त्यथ तदा त्रयस्तपन्ति । त्रयः पर्जन्यादयस्तपन्ति पृथिवीलोके ।
 अनूपाः । ते ह्यनुवपन्ति लोकान् । स्वेन स्वेन कर्मणा यथाकालमनुगृ-
 ह्णन्ति । एतदनुवपनं लोकानां यद्वर्षादिभिः पर्जन्यादयो यथार्थमोपधीः
 १५ पाचयन्ति । किञ्च । द्वा बृहत्कं बहतः पुरीषम् । द्वौ वाय्वादित्यौ बहत
 आक्षिपत इतः पृथिवीलोकाद् बृहत्कमुदकम् । किंलक्षणम् । पुरीषं प्रीण-
 यितुं पूरयितुं वा ।

‘अयमपीतरः’ नयनूपः समुद्रानुपो वा ‘एतस्मादेव’ वपतेर्धातोः ।
 असावपि’ ‘अनूप्यते’ प्रकीर्यते नित्यकालम् ‘उदकेन’ । ‘अपि

- २० १ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'कस्येन्द्रपुत्रस्येय' । २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'व्रते
 मरुत्वातीये शस्य' । ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. माने विमाने नि' । ४ क. ख. माध्य-
 मिका. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'अव' नास्ति. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
 उक्त्वात्. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. आगतवत्यः. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
 'तनेनैव हि मेघा'. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. उपरोशब्दे'. १० च. तात्स्थ्ये ता'.
 २५ ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. मन्त्राः क्रोशन्त इतिवत्. १२ च. 'उपचारात्'
 नास्ति. १३ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. यदा ताभिः'. १४ ग. ज. पुरोहिताः;
 घ. ट. ड. प्रोहिताः; ठ. शहिताः. १५ ग. ज. पृथिवीं लोक अनू'; घ. ट.
 ठ. ड. पृथिवीं पृथिवीलोकं । अनू'. १६ घ. ट. ड. 'पूरयितुं वा अनः अयम';
 ठ. 'पूरयितुं वा यतः अयम'. १७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'वपि हि अनू'. १८ क.
 ३० ख. घ. ट. ठ. ड. अनुवपयिते.

वा ' एवमन्यथा 'स्यात्' आप्नोते । अन्याप्यतेऽसावुदकेनेति 'अन्याप्' ।
 ' यथा ' पुरस्तादञ्जतीति ' प्राक् ' । ' तस्य ' अन्यावित्येतस्य सतः
 ' अनुप् इति ' एव शब्दः ' श्वायथा प्राचीनमिति ' । प्रागित्येवं सतः
 प्राचीनम् । ' बृबूकमिति उदकनाम ' इति पर्यायवचनेन तत्प्राभिधानम् ।
 ' ब्रवीतेर्वा ' शब्दार्थस्य [धा० २ । ३४] । शब्दकारि हि तद्वचति ।
 ' भ्रंशेतेर्वा ' । भ्रंशयति [धा० ४ । ११९] हि तन्मेघादिति ॥ २२ ॥
 इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य पष्ठः पादः ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशद्वाक्स्माद्वचेस्तत्र सर-
 स्वतीत्येतस्य नदीवदेवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यदेवता-
 वदुपरिष्ठात्तद्याख्यास्यामोऽर्थतन्नदीवत् ॥ २३ ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । मेघनामप्रसक्तो ' देवानां माने ' इत्येप
 मन्त्रो व्याख्यातः । प्रकृतमिदानीमुच्यते वाङ्नामान्नीति । वाचो नामानि
 याङ्नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो मेघनामभ्यः । मेघेष्वेव हि भूयसी
 वाग्भवतीति मेघनामभ्य उत्तराणि वाङ्नामानि भवन्ति । कियन्ति पुन-
 स्तानि । सप्तपञ्चाशत् । कानि पुनस्तानि । ' श्लोकः धारा इच्छा ' इत्ये-
 यमादीनि । श्रूयत इति श्लोकः । ध्रियते तं तमर्थमवधारयितुमिति धारा ।
 तं तमर्थं प्रतीयमीदृ गच्छतीति इत्येवमायम्युहितव्यम् । आह । ' वाक्-
 स्मात् ' । उच्यते । ' वचेः ' धातोः । उच्यतेऽन्येति वाक् । ' तत्र
 सरस्वतीत्येतस्य ' । तत्र तस्मिन्सप्तपञ्चाशत्के वाङ्नामगणे सरस्वतीत्येतस्य
 नाशो ' नदीवदेवतावच्च निगमा भवन्ति ' । नद्य-
 सरस्वतीत्येतस्य न-
 दीवदेवतावच्च निगमाः ' यत् ' अभिधानं ' देवतावत् ' ' तत् '
 अधिकृत्य ' उपरिष्ठात्तद्याख्यास्यामः ' षोडशेऽ-

१ प. ट. ठ. ड. च. 'अपि चैव'. २ क. ए. प. ट. ठ. ड. 'यथा' नास्ति.
 ३ क. ए. प. ट. ठ. ड. इत्येय शब्दः. ४ च. भ्रंशेतेर्वा. ५ ग. च. ज. प्रस्यति.
 ६ क. ए. ५; ग. २०; घ. ट. च. ज. अङ्गो नास्ति; ठ. ड. इति द्वाविंशतिः
 खण्डः. ७ प. ट. पादः संपूर्णः; घ. ठ. ड. पादः समाप्तः. ८ क. ए. द.
 १। उ. त. २१. ९ च. नामानां; ठ. ड. ' वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् '
 नास्ति. १० क. ए. प. ट. ठ. इत्येयः.

ध्याये ' पावका नः सरस्वती ' इत्येतस्मिन्मन्त्रे [निरु० ११।२६] ।
 ' अथ ' पुनः यत्र नदीवत् तद्व्याख्यायते ॥ २३ ॥

- इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत्सानुं गिरीणां तंविषेभि-
 ५ र्भूमिभिः । पारावतग्रीमवसे सुवृक्तिमिः सरस्वतीमा वि-
 वासेम धीतिभिः (ऋ०सं०६।६१।२) ॥ इयं शुष्मैः शोषणैः
 शुष्ममिति बलनाम शोषयतीति सतो विसं विस्यतेर्मेदनक-
 र्मणो वृद्धिकर्मणो वा सानु समुच्छ्रितं भवति समुन्न-
 मिति वा महद्भिरुभिभिः पारावतग्रीं पारावारघातिनीं
 १० पारं परं भवत्यवारमवरमवनाय सुप्रवृत्ताभिः शोभनाभिः
 स्तुतिभिः सरस्वतीं नदीं कर्मभिः परिचरेमोदकनामान्यु-
 त्तराण्येकशतमुदकं कस्मादुनतीति सतो नदीनामान्युत्त-
 राणि सप्तत्रिंशन्नद्यः कस्मान्नदना इमा भवन्ति शब्दवत्पो
 १५ बहुलमासां नैघण्टुकं वृत्तमाश्रयमिव प्राधान्येन तत्रेतिहा-
 समाचक्षते विश्वामित्रः ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो
 बभूव विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वं संसृतं सुदाः कल्याणवानः
 पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजवो
 वामिश्रीमावगतिर्वा स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्ध्योः
 संभेदमाययावनुपयुरितरे स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव गाधा-
 २० भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवचनद्विवदुपरिष्ठात्तद्व्याख्यास्या-
 मोऽथैतद्बहुवत् ॥ २४ ॥

इयं शुष्मेभिरिति । सरद्वाजस्यार्थम् । जैमिनी । इयं सरस्वती नदी ।
 शुष्मेभिर्भूतैः । किं करोति । विसखा इवारुजत् । यथा विसखानको
 विसाननादरेणैव मृदुत्वात्वेनत्येवमियमनादरेणैव यदपि सानु भवति संमु-

- १५ १ क. ख. घ. ट. ठ. ड. यजुर्वि०. २ क. ख. १; ग. ३१; घ. २६; ङ.
 ठ. ड. ड. ज. अश्वो नास्ति. ३ क. ख. छ. त. द. ' शोभनाभिः ' नास्ति.
 ४ क. ख. छ. त. द. ' नदी ' नास्ति. ५ क. ख. छ. त. द. ' इमाः ' नास्ति.
 ६ क. ख. द. २; छ. त. ३२. ७ ठ. ड. जगनीउन्दुः पृष्ठयः पञ्चदे (द. पथे)
 चतुर्थेऽहनि व्यूह्यक्षे प्रउगृचे विनियुक्तेयम् । इयं०. ८ क. ख. ग. ज. च. ड.
 ठ. ड. विसमना०. ९ घ. छ. ट. ड. ' त्वात् वनत्ये ' ; ठ. ' त्वात् हजत्ये ' . १०
 २१ ग. च. ज. समुच्छ्रितं.

च्छ्रुतं वज्रसंघातफलं गिरीणां शिखरं तदपि तविषेभिर्महद्भिर्लूमिभिर्विस-

खानक इवानादरेणैव रज्जति मनस्वीत्यर्थः । येयमेवं-

अस्यामृचि सर- गुणविशिष्टे तामेतां वयं पारावतघ्नीं पारावारघाति-

स्वतीत्येतन्नदीवदभि- नीम् । सा ह्यूर्मिभिः पारं चावोरं चोभे अपि

धानम् हन्ति । अवसे अवनाय रक्षणायात्मनः । कथं ५

नाम रक्षेदसावस्मानित्येतमर्थं पुरस्कृत्य सुवृत्तिभिः

सुप्रयुक्ताभिः स्तुतिभिः स्वरसौष्टवादियुक्ताभिः । किम् । सरस्वतीमा-

विवासेम धीतिभिः । सरस्वतीमाभिमुख्येनावस्थिताः परिचरेम । धीतिभिः

कर्मभिः स्तुतिभिधानेकप्रकाराभिरित्यर्थः । एष समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ' शुष्ममिति बलनाम ' । तद्धि ' शोषयतीति १०

सतः ' । सत इति कारकावधारणम् । विपर्ययेणापि ह्यभिधानानामर्थो

भवत्येवं मन्यमानो भाष्यकारो बलनामसु पठितमपि सदेतदभिधानमेव-

माह शुष्ममिति बलनामेति । ' विसं विस्यतेर्भेदनकर्मणः ' । तद्धि

भिद्यते । ' वृद्धिकर्मणो वा ' । वर्धते हि तत् । ' सानु ' समस्तं हि

तद् ' उच्छ्रितं ' भवति । अथ ' वा ' समस्तमूर्ध्वं ' पुनः ' प्रेरितं भवति । ' पारं १५

परं भवति ' अवरस्मात्कूलादेव । अवारमवरं भवति परस्मात्कूलात् ।

अस्यामृचि तविषेभिः ऊर्मिभिः पारावतघ्नीमित्येतद्विशेषं लिङ्गं नदी-

सावं पश्यता भाष्यकारेण ' अथैतन्नदीवत् '

एतन्न नदीवदभि- इत्युक्त्वेपमृगुपात्तौ सरस्वतीशब्दस्य नैवभिधाय-

धानं किंतु देवतावदि- काये । इयं पुनर्मन्त्रायणीयके ' उतस्यानः २०

त्यर्थे मैत्रायणीसंहिता- सरस्वती ' इत्यस्य पङ्चस्योत्तमा । एतच्च पुनः

प्रमाणम् पङ्चं पङ्चानुक्रमेण पञ्चानुक्रमेण च ' सर-

स्वती धेनुष्टरीमालभेत यः क्षेत्रे पशुषु वा

१ ष. आरुजति. २ क. स. ग. ज. चागरं उभे°; घ. झ. ट. ठ. ड.

चारं चोभे°. ३ क. ख. सुप्रवृत्ताभिः स्तु°; घ. झ. ट. ठ. ड. सुप्रवृत्ताभिः सुप्र- २५

वृत्ताभिः स्तु°. ४ घ. झ. ट. ठ. ड. ' स्थेन संस्थिताः. ५ घ. ' दि ' नास्ति.

६ ग. घ. ज. उच्छ्रितं. ७ ग. ज. अवरस्मात्; घ. अवरस्मात्° घ. ट. क. स.

झ. ट. ठ. ड. ' एव ' नास्ति. ९ घ. अवरम्°. १० क. ख. ' दिशम्पलिङ्गं; ग.

' दिशपलिङ्गं; ज. ' दिशपलिङ्गं. ११ घ. उगाधतः सर°. १२ घ. झ. ट. ठ. तद्-

भिषापदरे; ट. तद्भि° नय; घ. नयभिषापदरे. १३ ग. घ. ज. वैशवर्णीयके. २०

विवदेत् ' [मैत्रा० सं० २।५।४] इत्येतस्य पशोः संपद्यते । सेयमनेन प्रकारेण सारस्वतस्य पशुहवियो याज्या भवति । एवं च सतीदेमपि देवताव-
देवेत्येतदापद्यते । न ह्यदेवतेज्यते । तदेतदेवं कृत्वा भाष्यकारेण यदुक्तं 'तयदे-
वतावदुपरिष्ठात्तद्व्याख्यास्यामोऽथैतन्नदीवत्' इति

- ५ भाष्यकारस्य मै- तद्विरुध्यते । तत्रोक्तः समाधिः [निर०
त्रायणीसंहितया वि- २ । ८ वृत्तिः] । विभवो ह्यनुप-
रोधे कः समाधिः क्षीणशक्तयो मन्त्रशब्दाः । प्रदर्शनमात्रमेतत्कि-
यते सर्वथैव मन्त्रशब्दानां योऽर्थ उपपद्यते स
योज्यो यथासंभवमिति । देवतापक्षे विनियोगानुविधानाभिप्रायेण सरस्वती
माध्यमिका वाक् । सा गिरीणां मेघानां सानूनि
देयतापक्षे ऋङ्- भञ्जैर्भूमिभिः स्तनयित्नुभिः पारावारे द्वावापृ-
निरूपणम् धिव्यौ हन्तीति योज्यम् । तद्विपैर्भूमिभिः
महद्भिरित्येवमादि योज्यम् । 'मुप्रवृत्ताभिः
स्तुतिभिः सरस्वतीं कर्मभिः परिचरेम' गतार्थम् ।

- १५ 'उदकनामान्युत्तराणि एकदातम्' । उदकस्य नामान्युदकनामानि ।
उत्तराणि प्रवृत्तेभ्यो याङ्नामम्यः । मेवाश्रया हि वामेघोत्थं चोदकं
स्तनयिनुशब्दपूर्वकं चेति याङ्नामम्य उत्तराण्युदकनामानि । कियन्ति
पुनस्तानि । एकदातम् । एकं च दातं च । कतमानि पुनस्तानि ।
'अर्णः क्षोदः क्षय' इत्येवमादीनि । अरण्यगीडमर्गः । क्षिप्रमुनर्त्तीति
२० क्षोदः । क्षीणमन्नं करोतीति क्षप्तेयमाद्यम्यहिन्यम् । आह । 'उदकं
कामात्' । उप्यने । 'उनर्त्तानि सतः' । तद्वि यत्र गच्छति तत्रोनति
व्रेह्यति । 'उन्दी व्रेहने' [भा० ७ । २०] । नत इति फारका-
वधारणं पूर्ववत् ।

- 'नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत्' । नदीनां नामानि नदीनामानि ।
२५ उत्तरार्गानि प्रवृत्तेभ्य उदकनामम्य उत्तराणि नदीनामानि । कियन्ति
पुनस्तानि । सप्तत्रिंशत् । कानि पुनस्तानि । 'अवनयः देव्याः साः

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'हवीपमरि'. २ घ. 'घः' नास्ति. ३ क. ख.
भ.अ.प.प. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. दातं चैकदातम् । वज'. ५ क. ख.
घ. ङ. ट. ठ. ड. 'हवीप'. ६ घ. ज. 'आह...पूर्ववत्' नास्ति. ७ घ. ङ.
'नदीनां नामानि' नास्ति. ८ घ. ङ. 'इति' नास्ति; ट. उत्तराणि 'मन्त्र' इति.
११ १ क. ख. घ. ङ.

सीराः । इत्येवंमादीनि । अत्रन्तेन निम्नेन प्रदेशेन यान्तीत्यवतयः ।
यातव्या भवन्तीति यव्याः । खातव्या भवन्तीति खाः । सरन्तीति सीराः ।
एवमादि योज्यम् ।

आह । 'नद्यः कस्मात्' । उच्यते । 'नदनाः' ह्येता 'भवन्ति'

'शब्दबलः' शब्दसंयुक्ताः । किंच । 'बहु-

नदीनां प्राधान्येन लमासां' नदीनामन्यदेवतेषु मन्त्रेषु नैघण्टुकं
देवतात्वे मन्त्रा अल्पाः । वृत्तम् अप्रधानम् । 'आश्चर्यमिव प्राधा-
नैघण्टुकवृत्तिर्वहुला न्येन' । कचिदेव नदीदेवतो मन्त्रः स्यात् । 'तत्रे-

तिहासमाचक्षते' । यस्मिन्सूक्ते प्रधाना नद्य एव
तत्रेमं निदानभूतमितिहासमाचक्षते वदन्त्याचार्याः ।

१०

'विश्वामित्रो' नाम 'ऋषिः सुदासः पैजवनस्य' राज्ञः 'पुरोहितो
वभूव' । 'विश्वामित्रः सर्वमित्रः' । सर्वस्यैव
प्राधान्येन यत्र हि स मित्रं सर्वमेव वा तस्य मित्रमिति विश्वा-
देवतात्वं तस्य सूक्तस्य मित्रः । 'सर्वम्' इति किमुक्तं भवति ।
निदानभूत इतिहासः । उच्यते । तद्धि 'संसृतं' संगतं भवत्येकारिमन् ।

१५

'सुदाः कल्याणदानैः' । तस्य हि नित्यमेव
प्रशस्तं दानं भवति । 'पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः' । 'पिजवनः पुनः
स्पर्धनीयजवः' । तस्य हि स्पर्धाहो जवो वेगः । अथ 'वा अमित्राभा-
वगतिर्वा' । न तस्य मित्राभूतपूर्वा गतिरन्यैर्वैगवद्भिरतिशैघ्र्यात् । तस्य
पैजवनस्य विश्वामित्रः पुरोहितो वभूव । 'सः' पौरोहित्योपार्जितं
'वित्तं' धनं 'गृहीत्वा विपार्द्धस्तुष्टोः' नद्योः 'संभेदं' संगममा-
गतवान् । यत्र विपार्द्धस्तुष्टौ इतराभिः सिन्ध्याद्याभिर्नदीभिः संभिन्ने
एकीभूते इत्यर्थः । 'अनुययुरित्तरे' तदनुयायिनस्तस्करा वा । 'स विश्वा-
मित्रः' तासित्तीर्कुः 'नदीस्तुष्टाव गाधोदकाः' यूयं 'भवतेति'
एतमर्थं पुरस्कृत्य । कथं पुनस्तुष्टाव । 'अपि द्विवत्' अपि द्विवचन-

२५

१ घ. ट. ठ. ड. अबन्तेन. २ क. ख. इत्यन्तो यान्तीति यव्याः. ३ क. ख.
ग. ज. 'क्षत इति आवा'. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'संसृतं भवति संगतमेकं'
५ घ. कल्याणदाता. ६ ग. ज. स्पर्धं तव्यत्तवानीयार इति स्पर्धनीयः शब्दो निः
पन्नः । नीयजवो वा । तस्य. ७ ग. ज. 'वित्तं' नास्ति. ८ घ. ङ. ट.
'पार्द्धस्तु'. ९ क. ए. घ. ङ. ट. ठ. ड. संगममाग्नौ आग. १० च. एकभूते. ३०

विश्वामित्रेण कृता
नदीस्तुतिः केषुचि-
न्मन्त्रेषु द्विवचनसंयु-
क्ता केषुचिद्बहुवचन-
संयुक्ता

संयुक्तैर्मन्त्रैः । ' अपि बहुवत् ' बहुवचनसंयुक्तै-
र्मन्त्रैः । तत्रैवं सति ' यद् द्विवत् ' द्विवचनवत्
' तदुपरिष्ठात् ' चतुर्दशेऽध्याये प्रपर्वतानामि-
त्येतस्यामृचि ' व्याख्यास्यामः ' [निरु० ९ ।
३९] । ' अथ ' पुनः ' एतद्बहुवत् '
व्याख्यायते ॥ २४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय कृतावरीरूपं मुहूर्तमेवैः । प्र सि-
न्धुमच्छां वृहती मनीषावस्युरङ्गे कुशिकस्य सूनुः [क्र०
१० सं० ३ । ३३ । ५] ॥ उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोम-
संपादिन कृतावरीर्कतवस्य कृतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति
मुहूर्तमेवैरयनैरवनेर्वा मुहूर्तो मुहुर्कतुर्कतुरर्तेर्गतिकर्मणो
गुह्यमूढे इव कालो यावदमीक्षणं चेत्यमीक्षणमभिक्षणं भवति
क्षणः क्षणोतेः प्रक्षण्तः कालः कालः कालयतेर्गतिकर्मणः
१५ शाभिह्वयामि सिन्धुं वृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया
स्तुत्या प्रज्ञया वाचनाय कुशिकस्य सूनुः कुशिको राजा
बभूव क्रोशतेः शब्दकर्मणः क्रंशतेर्वा स्यात्प्रकाशयतिकर्मणः
साधुविक्रोशयितार्थानामिति वा नद्यः प्रत्यूचुः ॥ २५ ॥

२० रमध्वं मे वचसे इति । त्रिष्टुभ एताः । उपरमध्वं मे । उपेत्ययमु-
पसर्गो मन्त्रस्य मध्यादाकृत्य भाष्यकारेण रमध्व-
अस्यामृचि बहुव- मित्यनेन क्रियापदेन योजितः । उपरमध्वं मे मम
चनसंयुक्ता । विश्वामि- वचसे सोम्याय सोमस्य संपादिने । सोमा ह्यनेना-
त्रेण नच उच्यन्ते पार- स्मद्वचसा देवतानामन्नभूता बहवः संपादिताः ।
२५ गमनाय साहाय्यं ता यूयमस्मै प्रतिविशिष्टाय वचसे सत्यतार्थं
पुन्यतेति कथं नाम सत्यमिदं स्यादित्येवमर्थमुपरमध्वम् ।
गन्धवेगा गाथाश्च भवतोत्यभिप्रायः । हे कृता-

१ च. ' द्विवत् ' नास्ति. २ ट. ड. °स्थामः । इति निरुक्तभाष्ये द्वितीया-
ध्याये २४ खण्डः. ३ क. ख. २; ग. ३२; च. २१; घ. ट. ठ. ड.
ज. अद्वो नास्ति. ४ ड. ' सोमसंपादिने ' नास्ति. ५ क. ख. छ. त. द.
मूढ इव°. ६ क. स. द. ३; छ. त. ३३. ७ घ. ट. ठ. ड. मन्त्रमध्यान्. ८ ग.
१२ ज. सोम्याय.

मरीः उदकवलयः । कियन्तं पुनः कालमुपरमध्वम् । मुहूर्तमेवैः । मुहूर्तम् ।
न च नित्यमेव मन्दवेगतां गाधोदकतां वा प्रार्थये । किं तर्हि । याव-
दुत्तरेयमहं तावदेवेत्यभिप्रायः । एवैः एभिर्दकैरतिप्रवृद्धैरुपरमध्वम् ।
'अवनैर्वा' । कामैरेतैरस्मत्प्रार्थनाविशेषैरुत्तरेम गृहान्गच्छेम विचं प्रापयेमे-
त्येवमादिभिर्निमित्तैः प्रार्थ्यमाना अस्माभिरुपरमध्वम् । अथ 'वा अवनैः' ५
चित्रैर्गमनैर्वेगवद्विषैर्युग्मभिप्रवृत्तास्तैरुपरमध्वं मुहूर्तम् । यदैवमविशेषेणो-
च्यमाना न शुश्रुवुस्तदैकामुद्दिश्यं प्रवर्तते यत्तुम् । प्रसिन्धुमच्छ । अच्छ
अमेः स्थाने । अहे इत्येतत्पदमाकृष्य प्राभिह्वयाभीत्येवं योजितं भाष्य-
कारेण । किं प्राभिह्वयामि । सिन्धुम् । केन बृहती मनीषा । बृहत्या
मनीषया मनस ईषया मनःपूर्विकया स्तुत्येत्यर्थः । अथवा प्रज्ञया । १०
कमर्थमिच्छत्प्राभिह्वयामि । अवस्युः अवनमिच्छन् । गमनमित्यर्थः ।
कुशिकस्य सूनुरहमिति पितुरपि गौरवान्मम गौरवमेताः कुर्युरिति
समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । 'ऋतमित्युदकनाम' । तद्वि देशं देशं 'प्रयुतं
भवति' । गतमित्यर्थः । 'मुहूर्तो मुहुर्कलुः' । एवं विगृह्य ऋतुशब्दं १५
तावन्निर्नवीति । 'ऋतुरर्तेः' गत्यर्थे वर्तमानस्य । स हि गच्छत्येव ।
अधुना मुहुःशब्दं निर्नवीति 'मुहुर्मूढं इव कालः' अत्यत्वात् । मूढ
इव यः कालः ऋतुः स मुहूर्त इत्युच्यते । किंच । 'यावत्' एव च
'अभीक्षणं' तावन्मुहूर्तः । यावांश्च मुहूर्तस्तावदेवाभीक्षणमित्यर्थः । साख-
प्यप्रसक्तं निरुच्यते । 'अभीक्षणमभिक्षणं भवति' । तद्वि क्षणमाभि- २०
मुख्येन स्थितं भवति । 'क्षणः क्षणोत्तेः' हिंसार्थस्य [धा० ८ । ३] ।
स हि 'प्रक्षुतः' प्रकर्षेण हिंसितः 'कालः' अत्यत्वात् । 'कालः
कालयतेर्गतिकर्मणः' । स हि सर्वाण्येव भूतानि कालयति । क्षयं
नयतीत्यर्थः । 'कुशिको राजा' इति तत्त्ववचनम् । 'क्रोशतेः' वा
शब्दार्थस्य [धा० १ । ८५६] । स हि साध्वेव क्रियतामिष्येवं २५
नित्यकालमेव क्रोशयति । 'क्रोशतेर्वा स्यात्' प्रकाशयत्यर्थस्य । स
हि प्रकाशयिता साधूनां धर्माणामात्मनैव प्रकाशः । अथ 'वा' साधु-
ब्राह्मणेषु 'विक्रोशयितार्थानां' दातेत्यर्थः ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. प्रवृत्ते. २ ग. ज. बृहत्या महत्या. ३ क. ख.
प. झ. मूढ इव; ट. मूढ इव. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति.
५ घ. झ. ट. ठ. ड. अभीक्षणमभि. ६ घ. ङ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति.
७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. प्रकाशकः.

एवमुक्तवन्तं ' नयः प्रत्युचुः ' ॥ २५ ॥

इन्द्रोऽस्माँ अरदद्वज्रं बाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् । देवोऽनयस्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः [क्र० सं० ३ । ३३ । ६] ॥ इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रं बाहू रदतिः खनतिकर्मापाहन् वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयस्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्य ऊर्णोतिवृणो-
तेरित्यौर्णवामः प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरददिति । अरदत् अखनदित्यर्थः । ' रदतिः खनति-कैर्मा ' । कथं पुनरखनत् । अपाहन्वृत्रम् ।

तासां प्रत्यदेश- अपावधीन्मेघम् । परिधिं नदीनां परिधारयितारं रूपं प्रतिवचनम् नदीनां नदनानामपाम् । स हि निपतन्तीरपो निरुणद्धि । तस्मिन्दो वज्रेण हन्ति । तस्मिन्हते

पृथिवीं प्राप्यापो यथानिम्नानुसारिण्यः खातानि कुर्वन्त्यो वहन्ति । तैः खातैर्वयं गच्छामः । एवं कृत्वास्मानिन्द्रोऽरदत् । एवं च कृत्वा स एव 'चेन्द्रो देवः सविता सर्वार्थप्रसविता र्वपद्वारेणास्माननयत्समुद्रम् । सुपाणिः प्रशस्तपाणिरित्यर्थः । यत एवं सोऽस्माकं खनिता नेता चातस्तस्येन्द्रस्य प्रसवे अनुज्ञायामादेशे वर्तमाना वयं यामो गच्छामः । उर्वीः ऊर्णवत्यः संभजमाना वा तानि तानि देशान्तराण्यम्भोभिः । सोऽस्माकमीश्वरः । स एवमस्मानाज्ञापयितुमर्हति न त्वमित्यभिप्रायः ।

' पाणिः पणायतेः ' [धा० १ । ४४०] पूजार्थस्य । ' प्रगृह्य पाणी ' संयतौ कृत्वा ततो ' देवान्पूजयन्ति ' इति ।

१ क. ख. ३; ग. ३२; घ. झ. ट. च. ज. अङ्को नास्ति; ठ. ड. °त्युचुः ॥ इति निरुक्तभाष्ये द्वितीयाध्याये पञ्चविंशतिः खण्डः. २ क. ख. द. ४; उ. त. ३४. ३ घ. झ. ट. कर्मा । वज्रबाहुः । वज्रशुक्लो बाहुर्वस्यासौ । कथं°. ४ ग. ज. अग्रन्; च. अहन्. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. च. कुर्वन्त्यो. ६ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति. ७ घ. ज. ट. ठ. ड. सर्वार्थस्य प्रस°. ८ घ. र्वपद्वारे°; ट. र्वपद्वारे°. ९ क. ख. ड. यत एव; ग. ज. य एव. १० क. ख.

१२ एव. स्मान्; घ. झ. ट. ठ. ड. एव चास्मान्.

‘प्रत्याख्याय’ एवं तमृषिम् ‘अन्ततः’ सूक्तस्य अन्ततः अन्तेऽ-
नयर्चा ‘आशुश्रुतुः’ । ता नयः श्रुतवत्य इत्यर्थः । तदा चै श्रुतं
भवति यदा तद्वचः क्रियते । श्रूयमाणमपि हि तन्नैव श्रुतं भवति यन्न
क्रियते ॥ २६ ॥

५

आ ते कारो शृणवामा वचांसि यथाथ दूरादनेसा
रथेन । नि ते नसै पीप्यानेव योपा मयायेव कन्या
शश्वचै ते [ऋ० सं० ३ । ३३ । १०] ॥ आशृण-
वाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनेसा च रथेन
च निनमाम ते पाययमानेव योपा पुत्रं मया- १०
येव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वाश्वनामान्युत्तराणि
पङ्क्तिंशतिस्तेषामष्टा उत्तराणि बहुवदश्वः कस्मादश्रुतेऽध्वानं
महाशनो भवतीति वा तत्र दधिका इत्येतद्वधत्कामतीति
वा दधत्कन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा तस्याश्व-
वद्देवतावच्च निगमां भवन्ति तद्यद्देवताबहुपरिष्टात्तद्वचाख्या- १५
स्यामोऽथैतदश्ववत् ॥ २७ ॥

आ ते कारो शृणवाम । आभिमुख्येनावस्थिताः सत्यः शृणवाम हे
कारो स्तोमानां कर्तः । किमाशृणवाम ।
पारगमनायानुमतिः वचांसि वचनानि । श्रुतानि चैतानि ताव- २०
साहाय्याश्रावणं च कानि वचांसि र्यतो ब्रूमः । यथाथ याहि त्वम्
अनसा शकटेन सह रथेन च । कस्मात्पुनरेवमा-
दखत्यो ब्रूमो यथैवेति । इतो यस्मादूरादायातस्त्वं परिश्रान्तस्तस्मात्का-
रण्यं नस्त्वपि । तेन ययमेता नि ते नसै ‘निनमाम ते’ नीचैर्नमाम ।

१ क. ख. ततः; प. झ. ट. ठ. ड. ततः. २ च. अन्ततः. ३ ग. ज. प्रति- २५
शश्वतुः च. प्रतिशश्वतुः आ. ४ क. ख. प. झ. ड. ‘च’ नास्ति. ५ क. ख.
२६; ग. २२; प. २१; घ. झ. ट. ज. अतो नास्ति. ६ क. ख. ड. ५; घ.
त. २५. ७ ठ. ड. ‘यामेति’ । अञि. ८ क. ख. घ. झ. ट. अतो. ९ ग. ज.
शकटेन च सह. १० क. ख. प. झ. ट. याहीति; ग. ज. यथायथेति; घ.
यथा । यथेति.

तस्याश्ववदेवतावच्च निगमाः
 देवतासंयुक्ताः ' च निगमा भवन्ति ' । ' तत् ' एतदुच्यते । ' यदेवतावत् ' अस्य दधिक्राशब्दस्य ' तदुपरिधात् ' पञ्चदशोऽध्याये ' आ दधिक्राः शवसा ' इत्यस्यामृचि ' व्याख्यास्यामः ' [निरु० १० । ३१] । ' अथ ' पुनर्यत् ' अश्ववत् ' अस्य तत् ' एतत् ' व्याख्यायते ॥ २७ ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि-
 कक्ष आसनि । क्रतुं दधिका अनु संतवीत्वत्पथामङ्गा-
 स्यन्वापनौफणत् [ऋ० सं० ४ । ४० । ४] ॥ अपि स १०
 वाजी वेजनवान्क्षेपणमनु तूर्णमश्रुतेऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो
 ग्रीवा गिरतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वापिकक्ष आसनीति
 व्याख्यातं क्रतुं दधिकाः कर्म वा प्रज्ञां वा । अनु संतवी-
 त्वत् । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः । पथामङ्गासि पथां
 कुटिलानि पन्थाः पततेर्वा पद्यतेर्वा पन्थतेर्वाङ्गोऽश्वतेरापनी- १५
 फणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तं दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजना-
 नीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव
 एकादश तावन्त्वेवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि नामधे-
 यानि ॥ २८ ॥

उत स्य वाजीति । गौतमपुत्रस्य वामदेवस्यैर्षम् । जगती । वाजपेये
 वाजियुक्तं रथमधिरुद्ध यजमानोऽनुवाकं जपति तत्रैवा [तै० सं० १
 ७ । ८] । उत स्यः अपि सः इत्यर्थः । वाजी वेजनवान् । ' और्विजी
 भयचलनयोः ' [धा० ७ । २३] । भयवान् । परेम्यो भयदाता । परेषां
 हि तं दृष्ट्वा भयमुत्पद्यते । चलनवान् वा । स २५
 अस्यामृच्यश्वव- हि नित्यं चलनशीलः । क्षिपणिं क्षेपणमनु
 त्रयेणाः कक्षाधातमनु तुरण्यति तूर्णमश्रुतेऽध्वानम् ।
 व्याप्नोतीत्यर्थः । अपि कक्षाप्रहारमनु तुरण्य-

त्यप्यनाहत एवेलपिशब्दः । किंच । ग्रीवायामुरसि वधैर्ण वद्धः अपि कक्षे
कक्षायाम् । अप्यासनि मुखे खलीनेन वद्धः । एवमेनेकेषु स्थानेषु वद्धस्त-
थापि तुरण्येव । अन्यो ह्येकस्मिन्नपि प्रदेशे वद्धः स्पन्दितुमपि न शक्नोति
किमुत त्वरितुम् । किंच क्रानुमात्मीयं गमनकर्म प्रज्ञां वाश्चरोहस्य संत-
नोति । काममभिप्रेतेनार्थेन शीघ्रगामित्वाद्दधिक्रा अव्योऽनुसंतनोतीत्यर्थः ।
किंच । यान्यपि च कानिचित्पथा कुटिलानि मार्गाणाम् अङ्कांसि अञ्चि-
त्तानि कुटिलानि तान्यपि सन्त्यनुलेमानीव कुर्वन्नाशुगामित्वादाभिमुख्येन
पुनः पुनर्वा भृशं वा फणति गच्छतीत्यर्थः । एष समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ' ग्रीवा गिरतेर्वा ' गिलनार्थस्य [धा० ६ ।

१२९] । तथा हि गिलैत्यन्तम् । गृणातेर्वा शब्दार्थस्य [धा० ९ । २६] ।
तथा हि शब्दो गीर्यते । गृह्णातेर्वा । तथा ह्युद्कादि गृह्यते तस्यामेव वा
गृह्यते यः शृङ्खलीक्रियते । ' अनुसंतवीत्यत् ' इति ' तनोतेः '
धातोः ' पूर्व्या प्रकृत्या निगमः ' । पङ्क्तिधो हि धातुः । ' प्रकृत्यन्तः
सनन्तश्च यङन्तो यङ्लुगोव च । ण्यन्तो ण्यन्तसनन्तश्चैव पङ्क्तिधो धातु-
रुच्यते ' ॥ आस्तां ण्णां धातुप्रकृतीनां या पूर्वा

१५ पट्प्रकारो धातुः । प्रकृतिस्तथैव निगमो न सन्प्रकृतीत्यादीनामन्य-
अनसंतवीत्यदिति तमया । ' पन्थाः पततेर्वा [धा० १ । ८७०]
पूर्व्या प्रकृत्या निगमः पयतेर्वा [धा० ४ । ६३] पन्थतेर्वा ' [धा०
१० । ४२] । त्रयोऽपि ह्येते गत्यर्थाः । एतेषां

२० मन्यतमस्य । अङ्कोऽव्यतेः गत्यर्थस्य [धा० १ । ८८७] । ' आपनी-
फणदिति फणतेः ' [धा० १ । ८४६] गत्यर्थस्य चर्करीतीन्तत्येन वृत्तम् ।
दश यानि ' उत्तराणि ' नामानि तान्यश्वनामसंज्ञेनैवोच्यन्ते ।

तान्यपि ह्यश्वानामेव । तानि पुनः ' आदिष्टोप-
आदिष्टोपयोजना- योजनानीति ' एवम् ' आचक्षते ' आचार्याः । इदं

२५ म्यश्वनामानि मिन्द्रस्याश्वानां नामेदमग्रेऽदमादित्यस्येत्येवमादि-
ष्टोपयोजनानि । कतमानि पुनस्तानि । ' हरी

१ ग. ज. वरजवृण; घ. झ. ट. ठ. ड. वरवेण. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
अयाधनि. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. चलितु°. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. ' कुटिलानि ' नास्ति; ग. ज. ' निश्चित् ' । यथा कुटिलानि मार्गा°. ५ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सन्ति तान्यप्यनुज्ञे°. ६ ग. च. ज. गिलतेऽव्यत्. ७ घ.
ट. ' सनन्त्यय. ८ ग. च. ज. पन्थतेर्वा पयतेर्वा. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. एषा.
१० च. चर्करीतीन्तेव. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ' नामेवेति.

इन्द्रस्य ' इत्येवमादीनि । हरी हरितवर्णाविन्द्रस्याश्वौ । रोहितवर्णः ।
रोहितवर्णावित्येवमादि ।

'ज्वलतिकर्मण उत्तरे धातश्च एकादश' । य एव ह्यश्ववन्तो भवन्ति
त एव ज्वलन्तीत्य तैजसा । ततोऽश्वनामस्य उत्तरे ज्वलत्यर्था धातवः ।
कतमे पुनस्त इति । ' भ्राजते भ्राशते भ्राश्यति ' इत्येवमादयः ।

'साधन्येवोत्तराणि' ' जमत् कल्मलीकिनं जञ्जणार्भवन् '
इत्येवमादीनि ' ज्वलतो नामधेयानि ' । जमति गच्छतीति जमत् ।
कमहं मलिनं शोधयामीति कल्मलीकिनम् । जैनं जनं भावयतीति
' जञ्जणार्भवन् ' इत्येवमादि । ज्वलतो नामधेयानीत्यध्यायपारिसमा-
प्यर्थो द्विरभ्यासः ॥ २८ ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ जम्बुमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्-
दुर्गस्य कृतौ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथनिर्वचनमोघोराज्ञोविद्याहवाअथातोऽनुक्रमिष्या-
मोवृक्षेवृक्षेतावांवास्तूनिर्षईचकारायंसांशिङ्केहिरण्यनामा-
न्यादिपेणोयद्देवापिःसाधारणानिस्वरादित्योरश्मिनामा-
न्यातिष्ठन्तीनांदासपत्नीरात्रिनामानादींश्चैवंशहृत्साहश्च-
कृष्णदेवांनामानेवाङ्नामानायांशुमेरीरमध्वर्भेइन्द्रोअ-
स्मानातेकारोऽतस्त्ववाज्यऽष्टाविंशतिः ॥

इति निरुक्ते पूर्वपदके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. रोहितोऽश्वः. २ घ. झ. ट. भ्राशते. ३ ग. ज.
भ्राश्यते; घ. झ. ट. च. भ्राश्यते. ४ च. भवन्. ५ क. ख. घ. ट. ' जं '
सङ्गदेव. ६ ग. घ. ज. भवन्. ७ क. ख. घ. ग. ३६; घ. झ. ट. ठ. ड. च.
ज. अङ्को नास्ति. ८ घ. झ. ट. ' इति ' नास्ति. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
' भ्रमनिश '. १० ग. च. ज. ' दुर्गच्छती. ११ घ. झ. ट. ठ. ड. च. ' ध्यायः
समाप्तः. + ड. ' नामान्पुत्राण्यादि '.

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमः पादः ।

ॐ । कर्मनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः कर्म कस्मा- ५
क्रियत इति सतोऽपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदशापत्यं
कस्मादपततं भवति नानेन पततीति वा तद्यथा जनयितुः
प्रजैवमर्थीये क्त्वा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

‘कर्मनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः’ । कर्मणो नामानि कर्मनामानि । १०.
उत्तराणीति प्रकृतेभ्यो ज्वलन्नामधेयेभ्यः । ज्वलत्येव ह्यग्नौ कर्माणि
क्रियन्त इति ज्वलन्नामभ्य उत्तराणि कर्मनामानि । क्रियन्ति पुनस्तानि ।
‘पञ्चविंशतिः’ । पञ्चदश विंशतिः पञ्चविंशतिः । कतमानि पुनस्तानि ।
‘अपः अमः दंसः’ [निघ० २ । १२] इत्येवमादीनि । आप्यते १५
पुरुषेणैतदामोति वा पुरुषमेतदित्यपः । अमः इत्येतदप्यामोतेरेव । एवमादि
योज्यम् । आह । ‘कर्म कस्मात्’ । उच्यते । ‘क्रियत इति सतः’ ।
सत इति कारकावधारणार्थमिति ।

‘अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश’ । अपत्यस्य नामान्यपत्यनामानि ।
उत्तराणीति प्रकृतेभ्यः कर्मनामभ्यः । सर्वकर्मणां ह्यपत्योत्पादनकर्मैव
प्रधानमृणापाकरणद्वारेणेति कर्मनामभ्य उत्तराण्यपत्यनामानि । क्रियन्ति २०
पुनस्तानि । पञ्चदश । कतमानि पुनस्तानि । ‘तुक् लोकात् तनयम्’
[निघ० २ । २] इत्येवमादीनि । तुक् तक्तेर्धातोस्तुज्यतेर्वा । लोकां
तुद्यतेः । तनयं तनोतेरिति वक्ष्यति [निरु० १० । ७] । आह ।
‘अपत्यं कस्मात्’ । उच्यते । ‘अपततं भवति’ । पितुः सकाशादपत्य-
पृथगिर्व ततं भवति । अथ ‘वानेन’ जातेन सत्या पितरो नरके ‘न २५
पतन्तीति’ अपत्यम् ।

अत्र पुनर्विवदन्ते । द्वयोः संनिपाते किं क्षेत्रिणोऽपत्यमुत बीजिन

१ ग. ज. ‘कर्मनामानि’ नास्ति. २ ग. च. ज. ज्वलतिनाम°. ३ क. ख.
ह. ‘पञ्चविंशतिः’ नास्ति. ४ उ. ड. तनयः. ५ घ. ट. ‘स्तुजतेः’. ६ च. ‘स्तुज्यतेः’
य. ६ ग. ज. ‘यथेव’.

अपत्यं क्षेत्रिणो इति । 'तत्' एतदुच्यते । 'यथा जनयितुः'
 वीजिनो वेति प्रश्नः एव 'प्रजा' भवतीति 'एवमर्थीये ऋचा-
 बुदाहरिष्यामः' ॥ १ ॥

- ५ परिपद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।
 न शेषो अग्रे अन्यजातमस्त्येत्तानस्य मा पथो वि दुक्षः
 [ऋ० सं० ७।४।७] ॥ परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमर-
 णस्य रेक्णोऽरणोऽपाणो भवति रेक्ण इति धननाम
 रिच्यते प्रयतो नित्यस्य रायः पतयः स्याम । पित्र्यस्येव
 १० धनस्य । न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम
 शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः
 पथो विदूदुष इति तस्योत्तरा मूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

- १५ 'परिपद्यं हि' 'न हि प्रभाय' इति चैते त्रिष्टुभौ । वसिष्ठाग्निसंवादे
 वसिष्ठेन हतपुत्रेणाग्निरभ्यर्थितः पुत्रं मे देहीति ।
 क्रीतककृत्रिमादीनि तेन किलासौ प्रत्युक्तः क्रीतककृत्रिमदत्तकादीनां
 नैव स्वापत्यानि पुत्राणामन्यतमं कुरुष्व पुत्रमिति । स एवमुक्त
 एताभ्यामृम्यामन्यजान्पुत्रान्निन्दनौरसं पुत्रं यथा-
 चे । परिपद्यं० वि दुक्षः इति । परिपद्य हि परिहरणीयं परित्याज्यं परिहर्तव्य-
 २० मित्यर्थः । किं पुनस्तत् । अरणस्य रेक्णः । अरणस्यापगतार्णस्यापगतोदक-
 संबन्धस्य परकुलजस्य रेक्णो यदपत्याख्यं धनं तत्परिहर्तव्यम् । न पुत्रत्वेन
 परिकल्पयितव्यमित्यर्थः । न हि तत्पुत्रत्वेन कल्प्यमानमपि पुत्रकार्येष्वव-
 तिष्ठते परकीयत्वात् । यत एवमतो ब्रूमः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।
 पित्र्यस्येव धनस्य । यथा हि यदेव पित्र्यं धनं पुत्रत्वे भवति तस्यैव
 २५ एतत्पर्यगौणं सामित्यं भवत्येवं यदेव स्वयंजातमपत्यं भवति तदेव मुख्यं

१ क. रा. ग. ज. 'इति' नास्ति. २ ठ. ट. ॥ १ ॥ इति निश्चयवृत्तिं तृती-
 याध्याये प्रथमः खण्डः. ३ ग. ज. 'रम्याचिनः'. ४ च. 'क्रीतकृत्रि'. ५ घ. ट.
 सर्वा ऋक् पठ्यते. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'परिहर्तव्यं' । परिहरणीयमित्यस्य
 २९ प्राग्वर्तते. ७ क. ख. 'कुलजातस्य'; ट. 'कुलजस्य' जात.

भवति नेतरक्षेत्रजं वा क्रीतकं वा । यत एवमतो
स्वबीजजातमेव स्वा- ब्रूमः । यदेव नित्यमात्मीयमगौणं स्वयमुत्पादितं
पत्यं नान्यबीजजातम् पुत्राख्यं रायो धनं तस्यैव वयं पतयः पालयि-
तारः स्याम । मा परकीयस्येत्यभिप्रायः । कस्मात्पुन-
रेवं ब्रूमहे । इतो यस्मान्न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति । नास्ति शेषो
नास्त्यपत्यमन्येन जातं हे अग्रे । य एव जनयति तस्यैव हि तद्भवति
नेतरस्येत्यभिप्रायः । अचेतानस्य य एव ह्यचेतयमानो भवत्यविद्वान्प्रमादी
तस्यैवाचेतनस्य प्रमत्तस्याश्रुतवतो धर्मं परितोपमात्रं भवति ममेदमपत्य-
मिति । नापत्यकार्येऽवतिष्ठते । यत एवमतो ब्रूमः । मा पथो विदुक्षः ।
मास्मानेतस्मात्पितृपितामहप्रपितामहानुसंततात्पथो मार्गाद्येन केनचित्प्रत्या-
ख्यानद्वारेण विदूदुपस्त्वम् । देहि नः पुत्रमौरसमित्यभिप्रायः । इति
समस्तार्थः ।

५

१०

१५

२०

अथैकपदनिरुक्तम् । ‘ अरणोऽपार्णः ’ । अपगतोदकसंबन्ध इत्यर्थः ।
‘ रेक्ण इति धननाम ’ । तद्धि ‘ रिच्यते ’ अतिरिच्यत इतो
लोकादमुं लोकं ‘ प्रयतो ’ प्रियमाणस्येत्यर्थः । ‘ शेष इत्यपत्यनाम ’ ।
तद्धि ‘ शिष्यते ’ इहैव लोकेऽवतिष्ठते पितुरमुं लोकं ‘ प्रयतो ’ गच्छत
इत्यर्थः ।

एवमस्यामृचिं ‘ न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति ’ इत्यनेन विशेषलि-
ङ्गेनोपपन्नमेतद्भवति जनयितुरेव प्रजा भवति न क्षेत्रिणो नापि क्रेतुर-
न्यस्य वा कस्यचिदिति । एवं चैष शब्दार्थ उपपद्यते यस्मादेवापेत्य ततं
भवति तस्यैवापत्यमिति । अनेनैव चापत्यशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेनैव मन्त्रो
व्याख्यातः । उत्तरं च सावशेषमपत्यशब्देऽप्रसक्तानुप्रसक्तमेवोच्यते । ‘ तस्यो-
त्तरा भूयसे निर्वचनाय ’ ॥ २ ॥

१ च. ‘ वा ’ नास्ति; ठ. ड. वा क्रीतं वा. २ ट. रायो राः. ३ ग. ज. २५
पतयः ’ पालयितार इत्यस्य पश्चाद्वर्तते. ४ घ. झ. ठ. ड. ‘ स्वेत्यर्थः; ट.
‘ स्वेत्यर्थः ’ भिप्रायः. ५ सर्वेषु पुल्लिङ्गेषु विरामः ‘ जातम् ’ इत्यस्य पश्चाद्वर्तते
नात्र. ६ क. रा. धर्मात्; घ. झ. ट. ठ. ड. धर्मान्. ७ क. रा. घ. झ. ट.
ड. ‘ दुपः । त्वं देहि. ८ ट. मन्त्रार्थः. ९ च. ‘ च ’ नास्ति. १० क. रा. घ. झ.
ड. ठ. ड. सन्धे ५°. ११ ट. ड. इति २ निरुक्तवृत्तौ तृतीयाध्याये द्वितीयः खण्डः. ३०.

न हि ग्रमाचारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।
 अर्धा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीपाळेतु नव्यः
 [क्र० सं० ७ । ४ । ८] ॥ न हि ग्रहीतव्योऽरणः सुसुख-
 तमोऽप्यन्योदर्यो मनसापि न मन्तव्यो ममायं पुत्र इत्यथ
 स ओकः पुनरेव तदेति यत आगतो भवत्योक इति
 निवासनामोच्यत ऐतु नो वाजी वेजनवानभिपहमाणः
 सपत्नान्नवजातः स एव पुत्र इत्यथैतां दुहितृदायाद्य उदा-
 हरन्ति पुत्रदायाद्य इत्येके ॥ ३ ॥

- १० न हि ग्रमाधेति । न हि ग्रहीतव्यो नात्मीयैः कर्तव्यः पुत्रो ममायमि-
 त्यनेनाभिप्रायेण । कः पुनरसौ नात्मीयैः कर्तव्यः ।
 अन्यजायोदरसं- अरणोऽपाणोऽपगतोदकसंबन्धोऽन्यकुलजः । यः
 भूतं स्वापत्यमिति न यपि मुशेव एव स्यात्सुखतमः पारिचरितौ हितैयी
 कदापि मन्तव्यम् तथाप्यन्योदर्योऽन्येनोदीरिताद्रेतसो जातोऽन्यजा-
 योदरसंभूतो वा । यो हि स्वर्स्यां जायायां
 संभवति स स्व एवोदरे संभूतो भवति । 'अर्धो ह वा एष आत्मनो
 यज्जायेति विज्ञायते [शत० ब्रा० ५ । २ । १ । १०] । तस्माद्योऽ-
 न्यजायोदरसंभूतः स मनसापि न मन्तव्यो ममायमिति किं पुनः पुत्रत्वे
 पारिकल्पयितव्य इति । किं कारणं मनसापि न मन्तव्य इति । अथा
 २० चिदोकः पुनरित्स एति । अधश्चन्द्रोऽधश्चन्द्रस्यार्धे वर्तते । स च हेत्वर्थः ।
 यस्मादोकः स्वं निवासस्थानं स्वं वंशं बहुनापि
 तादृशमपत्यं स्वं कालेन स एति तद्वंश्य एव भवति तस्मादपुत्र
 वंशमेव गच्छति एवासौ । यत एवमतो ब्रवीमि । आ नो
 वाज्यभीपाळेतु नव्यः । ऐतुं आगच्छतु नो
 २५ वाजी वेजनवान्परेभ्यो भयदाता अभीपाद् अभिपहमाणः अभिभवन्

१ क. ख. छ. त. द. 'पाळेतु. २ क. ख. द. 'तव्यो अर'; त. 'तव्यो अर'.
 २ क. ख. छ. त. द. 'ममायमित्यथ'. ४ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. नात्मीयी-
 कर्त'. ५ ठ. ड. 'चरता. ६ घ. झ. ट. ठ. ड. सस्य. ७ च. 'सन्दर्भे.
 २९ ८ क. ख. ग. च. ज. घ. 'पाळेतु. ९ ग. ज. ठ. ड. एतु.

सपत्नान् नव्यो नवजातः । शिशुरित्यर्थः । स एव पुत्रे आगच्छतु । किं नः परकीयैः पुत्रैः संकल्पितैरित्यर्थः ।

‘अथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति’ । इदमुक्तमप्येत्यस्मात्पितुः सकाशात्तत् भवति तस्मादपत्यमिति । तदिदमुभयोरपत्यत्वं प्राप्नोति दुहितुः पुत्रस्य च । दुहिताऽपि ह्यपत्यैव तता भवति पितुः सकाशात् । तत्रैवं सत्युभयोर्दुहितृपुत्रयोरपत्य-

शासद्वहिरित्येषां कार्योणि दायाद्यादीनीत्येव विशेषेण प्राप्नुवन्ति । गृहितृदायाद्ये कैश्चि- तदिदं विचार्यते । तदधिकाराद्योऽयमथशब्दः । दुदाहियते पुत्रदाया- एतामृचं शासद्वहिरित्यादि या वक्ष्यमाणा तां ये कैश्चित् । दुहितृदायाद्येऽर्थे उदाहरन्ति धर्मविदः । अस्या-

मृचि वक्ष्यमाणायां दुहितुरपि दायाद्यत्वमस्तीति दृश्यते । पुत्रदायाद्य इत्येके । एके पुनर्धर्मविदो मन्यन्ते यत्पैतृकं वित्तं तापुत्रस्यैव दायाद्यं न दुहितुरिति । यथा दुहितापि दायाद्यमर्हति तथेय- मिति रच्यते ॥ ३ ॥

१५

शासद्वहिरिदुहितुर्नप्यं गाद्विद्वान् कृतस्य दीधितिं सपर्यन् । पिता यत्र दुहितुः सेकमुञ्जन्तसंशम्भेन मनसा वधन्वे [ऋ० सं० ३।३१।११] ॥ प्रशास्ति बोढौ संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रमात्रं दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा नस्तार- मुपागमद्वौहित्रं पौत्रमिति विद्वान् प्रजननयज्ञस्य रेतसो वाङ्मादङ्गात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रवृतस्य विधानं पूजयन्नाविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायादा इति तदे- तद्वक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तम् । अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयाद- धिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शत- मित्यविशेषेण पुत्राणां दायादो भवति धर्मतः । मिथुनानां

२५

१ ग. अ. 'पत्यत्वं दुहितृपुत्रयोः प्राप्नोति दुहि' । २ क. ख. 'इति' नास्ति; घ. 'दीनि न्य इत्यपि'; ङ. 'दीनि ईत्येव' न्य. ३ घ. ङ. ठ. ड. 'मृष्टं नि' । ४ ठ. ड. ३ इति निरुक्तश्रुत्वा तृतीयाध्याये तृतीयः खण्डः. ५ क. ख. छ. त. द. योला. ६ क. ख. छ. त. द. वा अङ्गा. ७ छ. त. द. 'मृक्तम् ॥ ४ ॥ अ'.

विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् । न दुहितर इत्येके
तस्मात्पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते तस्मा-
त्स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसमिति च स्त्रीणां दानवि-
क्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः पुंसोऽपीत्येके शौनःशेषे दर्श-
नात् । अभ्रातृमतीवाद इत्यपरम् । अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा
लोहितवाससः । अभ्रातर इव योपास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः ॥
अभ्रातृका इव योपास्तिष्ठन्ति संतानकर्मणे पिण्डदानाय
हतवर्त्मान इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह औपमिकस्तस्योत्तरा
भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥

१०

शासद्वहिरिति । एषा त्रिष्टुवेन्द्रे सृक्ते विश्वामित्रेण दृष्टा । माध्यन्दिने
सवन उक्थपर्यायेष्वच्छात्राकस्य यच्छस्त्रमभिजिद्विश्वजिदादिष्वार्हानिकेप्यहः
स्वहीनसूक्तं नाम तत्रेयं शस्यते [आश्व० श्रौ० ७।४] । 'न जामये तान्वः'
इतीयमप्यनयैव समानार्पविनियोगदैवैतच्छन्दस्का । शासद्वह्निः प्रशास्ति
प्रख्यापयति । प्रज्ञापयतीत्यर्थः । कः पुनरसौ प्रशास्ति किं वा प्रशास्तीति ।
योदा । य उद्वोदा स्त्रिया भवति स तस्यां या जायते दुहिता तस्याः
पुत्रभावं प्रशास्ति संतानकर्मणेऽर्थाय । 'दुहिता दुर्हिता' । सा हि
यत्रैव दीयते तत्रैव दुर्दत्तो भवति । 'दूर्' वा सती सा पितुः 'हिता'
पण्या भवतीति दुहितेत्युच्यते । 'दोग्धेर्वा' । सा हि नित्यमेव पितुः सना-

२०

शाद् द्रव्यं दोग्धि प्रार्थनापरत्वात् । आह । कथं
दुहिता दायाद्य- पुनर्गम्यते प्रशास्ति योर्दा संतानकर्मणे दुहितुः
मर्हतीत्यर्थे ऋक् पुत्रभावमिति । उच्यते । इतो यस्मात् नप्यं गात्
नमारमुपागमदुपागच्छति चेतसा । दीहित्रं दुहि-
तुपुत्रं पौत्रमिति पौत्रो ममायमित्येवमुपागच्छति । न चापुत्रस्य पुत्रः
पौत्रः स्यात् । उपागच्छति च दुहितुः पिता पौत्रो ममायमिति दीहित्रम् ।
तस्माद् दुहितापि पुत्र एव यस्याः पुत्रः पौत्रो ममायमित्येवं चेतसोपगम्यते ।
विद्वौ ऋतस्य दीधिति सपर्यन् । विद्वान्कास्य । ऋतस्य प्रजननयज्ञस्य ।

१ ट. त. द. अमूर्त्यर्थं नास्ति. २ ट. त. द. ५. ३ क. स. ठ. ड.
'विष्महीनकेपु. ४ ग. च. ज. 'दैवत' नास्ति. ५ क. स. ग. ज. दुर्हिता. ६ घ.
१०. योदा. ७ क. स. प. ट. ठ. ड. 'पुत्रः' नास्ति.

ऋत इत्येतदपठितं यज्ञनाम । दीधिति विधानमित्यर्थः । प्रजननयज्ञविधानमविशेषेण सपर्यन्पूजयन्नित्यर्थः । यथैव हि पुत्रजन्मने प्रजननयज्ञस्तन्यते तथैव हि दुहितृजन्मनेऽपि । यैरेव हि मन्त्रैर्येनैव च विधानेन पुत्रगर्भ आधीयते तैरेव मन्त्रैस्तेनैव च विधानेन दुहितृगर्भोऽपि । अथवा ऋतशब्देन रेत उच्यते । तद्वयद्वादङ्गात्संभूतं सर्वगात्रेभ्यो हृदयानुस्मरण-
निमित्तेन गर्भजन्मने मातरि प्रत्येतं प्रवृत्तं भवति रेतः । तस्य रेतसो विधानमविशेषेण पूजयन् स बोढा दीहित्रं पौत्रो ममायमित्येवमुपागच्छति चेत्तसा । येनैव हि विधानेन पुत्रजन्मने रेत उत्सृज्यते तेनैव हि दुहितृजन्मनेऽपि । तत्रैवं सति रेतउत्सर्गविध्यविशेषात्प्रजननयज्ञाविशेषाद्वा 'अवि-

शेषेण मिथुनाः' पुरुषाः स्त्रियश्चोभयेऽपि १०

पुत्रा दुहितरश्चो- 'दायादा' इत्येवमेके धर्मविदो मन्यन्ते । तदे-
भयेऽपि दायादा इत्य- तत् 'ऋक्छोक्ताम्याम् अभि' आभिमुख्येन
क्छोक्ताम्यामुच्यते 'उक्तं मिथुनाः पुत्रा दायादा इति' 'अङ्गा-
दङ्गात् संभवसि' [कौपी० आर० ४ ।

११] 'अविशेषेण पुत्राणाम्' इत्येताम्याम् ।

१५

शासद्वाहिरित्येतस्या ऋचः प्रथमोऽर्धर्चो व्याख्यातः । पिता यत्र दुहितुरित्ययं द्वितीय उपरिष्ठादस्य पौदस्य व्याख्यास्यते । अनयोरर्धर्चयोरन्तरा तदेतदृक्छोक्ताम्याममुक्तमित्यत आरम्य प्रसक्तानुप्रसक्तं दायादधर्माग्नि-

तमेव पूर्वोत्तरपक्षसंबन्धादाचारगतं बह्व व्याख्या-

लोकव्यवहारोऽपि यते मन्त्रविन्यख्यापनायेदृशोऽपि मन्त्राणां विषयो २०

मन्त्राणां विषयो भवति भवतीति धर्मसंविज्ञानाय च । सर्व एवायमेवंप्रकारो धर्मो मन्त्रेभ्य एव निर्वभावित्येतदेतेन

प्रकारेण ख्यापितं भवति ।

अङ्गादङ्गात्संभवसीयेतामृचं प्रवासादेत्य पुत्रस्य मूर्धनि जपति ।

[आश्व० गृ० १ । १५ । ११ ॥ मान० गृ० १ । १८ । ६] २५

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'जनने. २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'द्वद्वा-
यत्संभूने तत्सर्व'. ३ च. 'नुस्मरण'. ४ च. प्रसृजं. ५ ग. इति । ४ । अङ्गा'. ६ घ.
ट. ठ. ड. 'पादस्य' नास्ति. ७ घ. ट. ठ. ड. च. 'उन्तरा । तदे'. ८ ठ. ड.
'सं' नास्ति. ९ घ. ट. 'अङ्गात्' सङ्गदेव. १० क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड.
अयन् जिपति । अनु°.

अतुष्ट्वेया । स पुत्र उच्यते । हे पुत्र अङ्गादङ्गात्संभवसि त्वे हृदयाच्चा-
धिजायसे । यत्तदुक्तम् ' अङ्गादङ्गात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य ' इति
तदेतदनेनापि स्पष्टार्थतरेण मन्त्रेणोच्यत इति पूर्वस्यास्पष्टार्थतायां स्पष्टार्थ-
करणार्थोऽयं मन्त्रः । तत्र हि ' ऋतस्य दीधितिं
सपर्यन् ' इत्यत्र ऋतस्य ' प्रजननयज्ञस्य रेतसो
वा विधानमविशेषेण ' पूजयन् ' इत्युक्तम् । तत्पु-
नरेतदस्पष्टम् । इह पुनरङ्गादङ्गात्संभवसि हृदया-
दधिजायस इत्येवमुच्यते । तत्रैवं सति यथैवं

- ५ अङ्गादङ्गादित्य-
नेन दुहितुः पुत्र-
त्वं स्पष्टीक्रियते
- पुमानङ्गादङ्गात्संभवति हृदयाच्चाधिजायते तथैव दुहितापीत्यविशेष उप-
पद्यते । तस्मात्साधूक्तम् ' अविशेषेण मिथुनाः पुत्राः दायादा ' इति ।
आत्मा वै पुत्रनामासि । यस्मादङ्गादङ्गात्संभूतस्त्वं हृदयादधिजातस्तस्मादा-
त्मैव त्वम् । भूमैवावयवभूत इत्यभिप्रायः । केवलं तु पुत्रनामा त्वमहं पितृ-
नामैतावानावयोर्विशेषः । नाममात्रं भिन्नमित्यभिप्रायः । स त्वं जीव शरदः
शतमित्यादीः । सर्वस्मिन्नपि संवत्सरे शरदेषु दुर्जीव्यं प्रचुररोगत्वाच्छरदः ।
१० तस्माच्छरदैवोर्षलक्ष्य संवत्सरशतमेतदपुराशास्यते ।

- १५ ' अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः । मिथुनानाम् ' । क एव-
माह । ' मनुः स्वायंभुवः ' । स्वायंभुवोऽपत्यं
सर्वेषामप्यपत्यानां स्वायंभुवः । कस्मिन् काले स एवमाह । ' विस-
र्गादौ ' सृष्ट्यादावित्यर्थः । पूर्वमर्थं श्लोकस्य
२० अनुवचनम् ऋज्वेव । एवमेताम्यामयूक्श्लोकाम्यामुक्तमविशे-
षेण पुत्रस्य दुहितुश्च दायादत्वम् ।

- २५ ' न दुहितर इत्येके ' । न दुहितरो दायाद्यमर्हन्तीत्येवमेके धर्मविदो
मन्यन्ते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति ।
दुहितरो न दाया- ' तस्मात्पुमान् दायादः स्यदायादेति ह विज्ञा-
यते ' । ' यदृच्छन्ति स्थालीं न दारुमयं तस्मा-
त्पुमान्दायादोऽदायांदा स्त्रीति विज्ञायते ' [मंत्रा०
सं० ४ । ६ । ४] । एतस्मिन् ब्राह्मणे

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' एतन् ' नास्ति. २ ग. ज. पूर्वस्यामस्य°. ३ ग.
ज. पुनः पुनरङ्गा°. ४ घ. झ. ट. ठ. ड. यथैवं; घ. यथैवं°. ५ घ. पुनर्दायादा°. ६
घ. झ. ट. ठ. ड. अतं तु. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. दुर्जीवा । प्रचुर°. ८ क.
२१ ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' रदेशे°. ९ घ. ' दाया स्त्री°.

विचार्यमाणे ज्ञायते न दुहितरो दायाद्यमर्हन्ति पुमानेवार्हतीति । 'तस्मात्त्रियं
जातां परास्यन्ति न पुमांसमिति च' [मैत्रा० सं० ४।६। ४] । एतद-
परं दर्शनं दुहितुरदायादत्वं लिङ्गतो दर्शयति । अथ यत्स्थालीं परास्यन्ति
हवनकर्मणो न तथा जुहति न दारुमयं परास्यन्ति । हवनकर्मणो दारुमये-

नैव जुहति । तस्मात्कारणात्त्रियं जातां परास्यन्ति

५३

स्त्रीणां दानविक्रयः परस्मै प्रयच्छन्ति । तस्मात्पुमानेव पैतृकस्य वित्त-
यातिसर्गा विद्यन्ते न स्त्र्येष्टे न दुहिता । किंच । 'स्त्रीणां दानविक्रयाति-
पुंसः सर्गा विद्यन्ते न पुंसः' । प्रदीयते हि परस्मै
स्त्री विक्रीयते च वैवाहिकेन शुल्केन । 'विक्र-

यं चाप्यपत्यस्य मतिमान्कोऽनुमंस्यते । स्वल्पो वाय बहुर्वापि विक्रयस्तावदेव
सः ॥' इति भगवता वासुदेवेनोक्तं सुभ-

१०

महामारते कन्या- द्राहरणे । तथा च ब्राह्मणमपि दर्शयति । चातु-
विक्रयनिषेधः । स्त्री- मस्येषु । 'अनृतं वा एषा करोति या पत्युः
विक्रये ब्राह्मणवचनम् क्रीता सत्यन्यधान्यैश्चरति' [मैत्रा० सं० १ ।
१०।११] इति । तस्माच्छुल्केन प्रदानं विक्रयः

१५५

कन्याया इत्युपपद्यते । अतिसर्गः परित्यागः । परित्यज्यते हि कन्या
स्वबन्धुभिः स्वयंवरे यो बलिष्ठः स गृह्णात्विति यो वा तुभ्यं रोचते तं
वृणीष्येति । स एष क्षत्रियाणामेव स्वयंवरधर्मो नेतरेषां वर्णानामिति । स
पुनरयमितरेषामपि वर्णानामदायार्हत्वे कन्याया लिङ्गं भवति । तस्मान्न
दायाद्यमर्हति कन्येति ।

२६

'पुंसोऽर्पालोके शौनःशेषे दर्शनात्' । यदुक्तं दानविक्रयातिसर्गैर्हेतु-
भिरदायादत्वं स्त्रिया इत्यनैकान्त एषः । पुंसोऽपि
दानविक्रयातिसर्गाः हि दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्त एव । पुरुषोऽपि
पुंसोऽपि परस्मै दीयते । एवं श्रुत्वा 'दत्तक्रीतककुत्रिम-
क्षेत्रजौरसाः पुत्राः' इति । तथा च 'शौनःशेषे

२५

१ घ. झ. ट. ठ. ड. च. ज्ञायत इति. २ ट. ड. 'प्रदानं दानविक्रयः'. ३ क.
रा. अदायादार्हत्वे; ग. ज. अदायादार्हत्वे; ठ. ड. अदायादत्वे; घ. अदायाद्वे;
ट. अदायाद्वे' ई. ४ ठ. ड. अनेकान्त. ५ क. रा. ग. ज. ठ. ड. 'हि'
नास्ति. ६ क. रा. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. 'वि हि पर' ७ च. दीयत एव श्रुत्वा. २१

मजस्रमविरताः स्त्रिय इवातिलोहितवस्त्राः सर्वा एतास्तिष्ठन्तु उपरमन्तु
 हतलोहितवहनमार्गा अस्य मन्त्रस्य वीर्येण । कथं पुनस्तिष्ठन्तु । अत्रातर
 इव योयाः । यथा काश्चिदभ्रातृका योया हतभर्तृवंशमार्गास्तिष्ठन्ति संता-
 नकर्मणे पिण्डदानाय एवमेता नाढ्यस्ति-
 अत्राभ्रातृकाया ण्त्विति । एवमस्यामृच्यभ्रातृकाया अनिर्वाह ५
 विवाहनिषेधः उपमया लिङ्गतो दर्शितः ।

‘ तस्य ’ अनिर्वाहस्य ‘ उत्तरा ’ ऋक् ‘ भूपसे ’ बहुतराय निर्वि-
 विच्य ‘ वचनाय ’ ॥ ४ ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तरुगिव सनये धना- १०
 माम् । जायेव पत्ये उशती सुवासा उपा हस्तेव निरिणीते
 अप्सः [ऋ० सं० १ । १२४ । ७] ॥ अभ्रातृकेव पुंसः
 पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिण्डदानाय न एति गर्त-
 रोहिणीव धनलामाय दाक्षिणाजी गर्तः सभास्थाणुगृ-
 णातेः सत्यसंगरो भवति तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारो- १५
 हति तां तत्राक्षैराग्नन्ति सा रिकथं लभते इमशानसंच-
 योऽपि गर्त उच्यते गुर्तेरपगूर्णा भवति इमशानं इमशयनं
 इम शरीरं शरीरं शृणातेः शस्त्रातेर्वा इमश्रु लोम इमनि श्रितं
 भवति लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा नोपरस्याविःकुर्याद्यदुप-
 रस्याविःकुर्याद्गर्तेशाः स्वात्ममायुको यजमान इत्यपि २०
 निगमो भवति । रथोऽपि गर्त उच्यते गृणातेः स्तुतिक-
 मर्णः । स्तुततमं यानम् । आरोहथो वरुण मित्र गर्तमि-
 त्यपि निगमो भवति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा
 ऋतुकालेपूपा हसनेव दन्तान् । विवृणुते रूपाणीति चतस्र
 उपमा नाभ्रात्रीमुपपद्येत लोकं ह्यस्य तद्भवतीत्यभ्रातृकाया २५
 उपपन्नमतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रमावः पिता यत्र

१ ग. ५; ठ. ड. ४ इति निरुक्तमध्ये तृतीयाध्याये चतुर्थः मण्डः क्वातः.

२ उ. दाक्षिणायाभी; त. दाक्षिणा-जीं या; दाक्षिणा [क्षापणमध्ये].

३ उ. त. द. तत्राक्षैराग्नं. ४ क. र. उ. त. द. अरिष्टु. ५ उ. 'यमनः
 मति'; त. यमनोमति; द. यमनः मति.

दुहितुरप्रत्ताया रेतःसेकं प्रार्जयति संदधात्यात्मानं संगमेन
मनसेत्यथैतां जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति ज्येष्ठं
पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

- ५ अत्रातेव पुंस ऐति । दीर्घतमः पुत्रस्य कक्षीवत आर्षम् । त्रिष्टुबौपसी ।।
प्रातरनुवाकाभिनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १४.] । अत्रातेव
पुंसः । यथा अत्रातृका कन्या दत्तापि सती पित्रा उदापि भर्त्रा पुनः
पुंसैः पितृनेव पितृवंशमेव अभिमुखी एति संता-
विवाहनिषेधे ऋक् न कर्मणे पिण्डदानार्थम् । न पतिवंशमित्यर्थः ।।
१० सा हि पितृवंशं पुत्रैः पौत्रैश्च वर्धयति न भर्तृवं-
शमिति । तस्मादत्रातृका पैतृकं दायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते । गर्तारुगिव सनये
धनानाम् । गर्तारोहिणीव काचिद्दाक्षिण्येन स्त्री । सा यथा गर्तः समा-
स्थापुस्तमारोहति । अक्षनिवपनपीठमुपविशतीत्यर्थः । तत्र गता सत्यपुत्रा-
रिक्थं लभते । कितवा दापयन्ति रिक्थमिति दाक्षिणात्येषु देशरीतिः ।।
१५ सनये लब्धये धनानाम् । एवमुपाः अपरकाले राज्यां नभ आरोहति ।।
किं च । जायेव पत्य उशती सुवासाः । यथा जाया पत्ये भर्त्रे सुवासा-
भूत्वा ऋतुकालेष्व्वात्मानं दर्शयत्येवमुपा आत्मानं दर्शयति जनानाम् ।।
किंच । उपा हस्त्रेव निरेणीते अप्सः । यथा हर्सनस्वभावा स्त्री हसनस्व-
२० भावाइन्तानात्मनो दर्शयत्येवमुपा अप्यात्मनोऽन्तर्भूतानि सर्वद्रव्याणां
रूपाणि विवृणुते । शर्वरेण तमसा दिग्धानि सर्वद्रव्याणि स्वेन प्रकाशो-
दकेन धौतानीव करोति ।

- ‘ चतस्रः ’ एताः ‘ उपमाः ’ अस्यामृचि । अत्रातेव पुंस इत्येका ।।
गर्तारोहिणीवेति द्वितीया । जायेव पत्य इति तृतीया । हस्त्रेवेति चतुर्थी ।।
२५ अत्र प्रथमयोपमया ‘ अत्रातेव पुंसः ’ इत्यनयात्रातृकाया अनिर्वाही-

१ छ. त. द. ६. २ छ. ड. इति. ३ ग. ज. गौतमपुत्रस्य; च. गौतमपुत्रस्य;
घ. झ. दीर्घतमसः पुं; द. दीर्घतमसः पुत्रस्य दे. ४ क. स. घ. झ. ट. ठ.
ड. पुंसः प्रतीची पितृ. ५ ग. ज. दाक्षिणा स्त्री; च. दाक्षिणाज्जी स्त्री त्या. ६
२९ क. स. घ. झ. ट. ड. द. हसना स्त्री.

लिङ्ग्यते । यथाभ्रातृका पितृनेत्र प्रत्येति न पति-
 अभ्रातेव पुंस इत्य- मेवमुपा आदित्यमेव प्रत्येति । एवमभ्रातृका
 नयोपमयाभ्रातृकाया कन्यापि यस्मिन्नेव वंश उत्पन्ना भवति तमेव
 विवाहनिषेधः प्रकाशयति वर्धयति न भर्तृवंशमित्येवमुपमया
 नासाबुद्धौ न्येतदुपदर्शितं भवति पुत्रार्थत्वादि- ५
 चाहस्य । तस्माद्वर्धयितृत्वाद्भर्तृवंशस्य वर्धयितृत्वाच्च पितृवंशस्याभ्रातृका
 पितृदायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते ।

निगमप्रसक्तस्य तत्त्वमाचष्टे ' गर्तः सभास्थाणुः ' इति । अक्षनिव-
 पनपीठमित्यर्थः । ' गृणातेः ' [धा० ९ । २६] । स हि ' सत्य-
 संगरो भवति ' । संगीर्यते हि तत्र सत्यमिदमत्र पतितमिदमत्र न पतितमि- १०
 त्येवम् । प्रायेण कितवास्तत्रानृतं भ्रुवते । ' तम् ' एवंलक्षणं गर्तमारोहति
 या स्त्री सा गर्तारुगित्युच्यते । तदेतद्गर्तस्य सभास्थाणोरारोहणं रिक्थलाम-
 हेतुर्दाक्षिणात्येष्वपुत्राया अपतिकायाः स्त्रियाः प्रसिद्धम् । तयैव प्रसिद्धा
 निरुच्यते । देशसमाचारव्यवस्थयापि कचिन्मन्त्रार्थो

देशाचारानुरोधेन निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति । तं ' तत्र १५
 मन्त्रार्थो निर्वक्तव्यः यापुत्रा यापतिका सारोहति ' । तं सभास्थाणुं
 तत्र कितवमध्येऽवस्थितं यापुत्रा स्त्री यापतिका
 सारोहति । तस्मिन्नुपविशतीत्यर्थः । ततः ' सा ' भर्तृवन्धुभ्यः सका-
 शात् ' रिक्थं लभते ' यस्तस्या भर्तृसक्तो धनांशस्तम् । एवमसौ सनये
 लब्धये धनानां गर्तमारोहति । २०

गर्तशब्दप्रसक्तमुच्यते । ' श्मशानतंचयोऽपि गर्त उच्यते ' ।
 ' गुरतेः ' उद्यमनार्थस्य [धा० ६ । ११६] । स हि लोकविना-
 शायाम्युच्यत इव भवति । यानि हि तत्र पिशाचादीनि सत्त्वान्वाश्रितानि
 भवन्ति तानि जनमरणमाशासते । प्रियमाणेषु जनेषु तानि प्रमुदितानि
 भवन्ति । ' श्मशानं श्मशयनम् ' इत्याख्यानप्रसक्तमुच्यते । तत्र हि २५
 श्म शेत इति श्मशयनं सर्तत् श्मशानमित्युच्यते । श्मशब्दार्थमाह । ' श्म
 शरीरम् ' इति । तद्धि तत्र शेते । तत्र हि तन्निक्षिप्यते मृतस्य सतः ।

१ क. ख. ग. ज. ' अपि ' नास्ति. २ ग. ज. ' च ' नास्ति. ३ घ. ट. ठ.
 ड. च. ' पुत्रकाया. ४ घ. ह; ट. हं तत्र ' हि; ठ. ड. ' यानीह. ५ ग. ज. शिवा-
 दीनि; घ. झ. ट. ठ. ड. पिशाचशिवादीनि. ६ ग. ज. ' मरणमाशान्माशा ' ;
 झ. जननमरणमाशा; ठ. ड. जननमरणमाशास्ते, ७ घ. श्मशयं, ८ घ. तं.

‘ शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा ’ । कृतव्याख्यानमपि [नि० २ । १६]
 पुनराह मुख्यत्वादस्य । तत्रौपमिकं वृत्रसंबन्धात् । न हि वृत्रस्य मुख्यं
 शरीरम् । श्मशब्दप्रसक्तं निराह । ‘ श्मश्रु लोम ’ इति । तद्धि ‘ श्मनि-
 शरीर ’ श्रितं भवति । पर्यायप्रसक्तमाह । ‘ लोम लुनातेः ’ [धा०
 ९ । ११] । तद्धि लूयते । ‘ लीयतेर्वा ’ [धा० ४ । ३३] ।
 तद्धि शरीरे लीयते तत्र ।

निगममपि चोत्रोदाहरन्ति ‘ श्मशानसंचयोऽपि गर्त उच्यते ’ इति ।
 ‘ नोपरस्याविष्कुर्याद्यदुपरस्याविष्कुर्याद्गतेष्टाः स्यात्प्रमायुको यजमानः ’
 इति । उपर इति यूपस्यातर्हः प्रदेश उच्यते । ‘ पञ्चभागोपरा यूपाः ’
 इति ह्युक्तम् । तदतर्हं यूपस्य नाविष्कुर्यादित्यर्थः । पांसुभिस्तदवच्छादनीयं
 बर्हिषा च । यदि पुनरुपरस्य कंचिदप्यवयवमाविष्कुर्याद्गतेष्टाः गर्त-
 प्रतिष्ठः श्मशानप्रतिष्ठः प्रमायुकः प्रमरणधर्मा पुनर्यथाविहितादायुषो
 यजमानः स्यादित्यपि निगमो भवति । अप्ययमप्यन्ये बहव इत्यपिशब्दः ।
 ‘ रथोऽपि गर्त उच्यते ’ । ‘ गृणातेः ’ स्तुत्यर्थस्य [धा० १ । २६] ।

तद्धि ‘ स्तुततमम् ’ अश्वादिभ्यो यानेभ्यः । सुखतरं हि तेन गम्यते ।

रथोऽपि गर्त इत्यस्मिन्नर्थे ‘ आरोहथो वरुणमित्र
 रथोऽपि गर्त इत्य- गर्तमित्यपि निगमो भवति ’ । ‘ हिरण्यरूप-
 धे आक- मुपसो व्येष्टावयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य । आ रोहथो
 वरुण मित्र गर्तमतश्चक्ष्वाधे अदितिं दितिं च ’

२० [ऋ० सं० ९ । ६२ । ८] ॥ श्रुतविदात्रेय एतया त्रिष्टुभा मित्रावरुणा-
 वस्तौत् । राजसूयेऽभिषेचनीयो नाम क्रतुः । तत्र यजमानस्य रथमारुक्षतो
 गृहीतश्वेधनुष्कौ बाहू अनयाभिमन्त्र्येते । तात्रेयात्र मित्रावरुणावभिप्रेताव-
 विदेवतामिप्रायेण । एवं ह्याह । ‘ मित्रोऽसीतीममभिमन्त्र्येते मित्रस्य ह्येत-
 द्रूपं वरुणोऽसीतीमं वरुणस्य ह्येतद्रूपम् ’ [मैत्रा० सं० ४ । ४ । ३] ।

२१ १ च. शृतं. २ क. ख. ‘सक्तं निराह; ट. ‘सक्तं’ कं निरा. ३ क. ख. ठ. ड.
 लीयते । तत्र निगं. ४ क. ख. ठ. ड. ‘अत्र’ नास्ति; ट. ‘चोत्रो’ च. ५ ड.
 ‘विष्कुर्यां’. ६ ग. च. ज. ‘उपर इति’ नास्ति. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 ‘तद्विदेशः. ८ ज. ‘विः कुर्वा’. ९ क. ख. ग. ज. पांसुभिः; च. पांसुभिः सु.
 १० घ. झ. ट. ठ. ड. च. किंचिं. ११ क. ख. ‘विष्कुर्यां’. १२ घ. ट. ठ. ड.
 पुनः यं. १३ ठ. ड. ‘आरोहथो’ भवति’ नास्ति. १४ ग. च. ज. घ. झ. ट.
 २२ व्युद्यो । श्रुतवि. १५ क. ख. ‘यति; ट. ‘यते’ ति; ट. ड. ‘यतेति मित्रं’.

४ । ४ । ३] इति । तावुच्येते । हे मित्र हे वरुण हिरण्यवर्णं हिरण्य-
सदृशवर्णम् । उपसो व्युष्टौ उपसो व्युच्छेदकाले उदिता चोदयकाले
सूर्यस्य यौ युशमेतस्मिन्काल एवंरूपमयःस्थूणमयोर्यस्थूणं स्वं रथमारोह-
यस्तौ युवां ब्रवीमि मैमैतं रथं गर्तमेतस्मिन्विधावङ्गभूतं तत्तरूपमेव
सांप्रतमारोहन्तम् । तत एतमारुह्य चक्ष्वाधे । कुरुतमित्यर्थः । अदितिं दितिं
च । अदीनमनुपक्षीणमात्मपक्षं दीनं चापक्षीणमभिपक्षमित्यर्थः ।

५

गर्तः सभास्थाणुरित्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । जायेव पश्य
उशती मुवास्ता उपा हस्तेव निरिणीते अप्त इत्ययमप्यर्थः पूर्वमेव
व्याख्यातो भाष्यकारव्याख्यानुक्रमं भित्त्वाऽस्माभिस्तथा ह्युक्तावप्यस्यास्यैके-
षाव्यतानवच्छिन्ना भवेदिति । 'चतस्र उपमाः' इति यदुक्तं भाष्यकारेण
तदपि परिसंख्याय ता उपमा उपपादिता अस्माभिः ।

१०

एवमभ्रातेव पुंस एति प्रतीचीत्यनेन पादेनाश्रामृच्यनिर्वाहो दर्शितः ।
अन्यत्रापि चोक्तं ' नाभ्रातृकामुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद्भवति इति ' ।

अयमस्मिन्वाक्ये ' नाभ्रातृकामुपयच्छेतेति प्रत्यक्ष
पूर्वत्र लिङ्गत उप- एवोपयमनप्रतिषेधः ' । विवाहार्थे पःणिग्रह-
यमनप्रतिषेधः । अत्र णप्रतिषेधः इत्यर्थः । पूर्वयोर्हि मन्त्रयोरुपमया
पुनः प्रत्यक्षः लिङ्गतो विवाहप्रतिषेधो दर्शितः । एतस्मिन्स्तु
वाक्ये साक्षादेव प्रतिषेध आहल्यविधानेनैव

१५

' नाभ्रातृकामुपयच्छेत ' इति । अत एतदुक्तम् ' उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः '
इति । आह । किमुपयमनप्रतिषेध एव । नेत्युच्यते । ' पितुश्च
पुत्रभावः ' प्रत्यक्षः श्रूयते । कथम् । ' तोकं ह्यस्य तद्भवति ' । तोक-
मित्यपत्यनाम । यदपत्यमभ्रातृकायाः पिर्नुर्भवति नेतरस्य बोद्धुरिति । एव-
मितरस्य विवाहप्रतिषेध एव तेनेत्युच्यते पुत्रभावादितरस्य च पुत्रिकापितुर-
पत्यप्राप्तेरिति । तस्मादुपपन्नं भवति । यैवाभ्रातृमती सैव पैतृकं धनमर्हति
नेतरेति ।

२०

२५

१ घ. ट. हिरण्यरूपरूपं; झ. ' हिरण्यवर्णं ' नास्ति; ठ. ड. हिरण्यरूपरूपं.
२ ठ. ड. ' अयोमयस्थूणं ' नास्ति. ३ क. ल. ग. ज. मन्त्रयोरु. ४ ग. ज.
एवमारु. ५ ग. ज. ' स्वेकतादिव'. ६ ग. ज. तत्पितुः. ७ क. ल. ग. ज.
घ. ट. ठ. ड. ' एव नेत्यु. ८ क. ल. घ. ट. ठ. ड. ' प्रातिरिति.

अधुना योऽसौ शासद्वहिरित्यस्या ऋच उत्तरोऽर्धेर्च उत्कृष्टः स एवा-
भ्रातृकायादपक्षेणैव निरुच्यते । पूर्वोऽपि च शासद्वहिरित्ययमभ्रातृमती-

वादपक्षेणैव योजयितव्यः । एष एव हि स्थितः

शासद्वहिरित्ययम- पक्षः । तस्या एव ह्यभ्रातृमत्या यः पुत्रो भवति

५ 'प्यर्धर्चोऽभ्रातृमतीवाद- तमेव पुत्रिकाविधानेन कृताभिसंधित्वात्पौत्रो ममा-
पक्षेणैव योजयितव्यः यमित्यपुत्रः सन्मातामह उपगच्छति नेतरान्भ्रा-

तृमतीपुत्रान् । अन्यथा हि सर्व एव बोद्धारोऽ-

पुत्राः स्युः । ततो विवाहपरिश्रमो व्यर्थ एव स्यात् । अथवा सर्व एव

लोक्यो द्रव्यामुप्यायणः स्यात् । किंच । पुत्रिकापितुरपि यौ भार्या साऽप्यन्यस्य

१० द्रुहितेति तस्यामपि या जायते सापि मातामहस्यैव नेतरस्य पुत्रिकापितुः

स्यात् । अनिष्टं चैतत्सर्वम् । तस्माद्यैवाभिसंधिपूर्वकं धर्मेण पुत्रिका क्रियते

तस्या एव पुत्रो मातामहस्य भवति न सर्वस्या इति । सैव च दायाचार्यो

नेतरा भ्रातृमत्यः । अत इदमुच्यते पिता यत्र द्रुहितुरिति । पिता यत्र

यस्मिन्काले द्रुहितुरप्रत्तायाः । प्राक्प्रदानादित्यर्थः । रेतःसेकं रेतसः

१५ सेत्कारं यो द्रुहितारं रेतः सिञ्चति तं जामातरं

तस्मिन्नेवायं शास- प्रार्जयति प्रसाधयति प्रकल्पयति । उपोवर्तय-

द्वहिरित्यस्या उत्तरोऽ- तीत्यर्थः । तदा तस्मै तां द्रुहितरं ददत्किं करो-

र्धर्चः तीति । संशम्येन मनसा दधन्वे । संदधात्य-

भिसंदधात्यात्मानं यदत्रापत्यमुत्पत्स्यते तन्ममेति ।

२० कथं पुनरभिसंदधात्यात्मानमिति । संशम्येन मनसा । संगमेन मनसा

विगतापुत्रत्वसंतापेन चेतसा । नाहमपुत्र इयमेव पुत्रिका मम पुत्रः । यो

ह्यस्यामुत्पत्स्यते स पौत्रो मम भविष्यतीत्येवं सुखेन मनसा संदधात्यात्मानं

तस्यां पुत्रिकायाम् । तत्रैवं सति यस्तस्यामेव कृतपुत्रिकाधर्मिण्यामुत्पत्स्यते

दोहित्रस्तमेव नत्ता ममायमित्येवमुपगच्छति मातामहो न सर्वानेव दोहि-

२५ त्रान्भ्रातृमत्या अपि संतानकान् । स एष च मुख्यया वृत्त्या मातामहस्य

पौत्रा भवति नेतरे भ्रातृमतीपुत्राः । ते हि गौण्या वृत्त्या जनयितुः पितुः

पौत्राः सन्तो मातामहस्य पौत्रा इत्युच्यन्ते कदाचित्छेके शास्त्रे वा ।

१ क. ख. उत्कृष्टः. २ क. ख. य. ट. ठ. ड. एव स्यात्. ३ ग. ज. 'या'
नास्ति ४ ट. उपो ५. ५ ग. ज. संतानात्; च. संतानान् तान्; ट. संतानिकान्

२० जा. ६ य. ट. ठ. ड. 'पौत्रो' लोके शास्त्रे नास्ति. ७ क. ख. पुत्राः.

तत्रैवं सत्यज्ञादङ्गात्संभ्रमस्यात्मा वै पुत्रनामासीत्येवमादिषु गौणं दुहितुः

अङ्गादङ्गादित्यत्र. पुत्रत्वमुच्यते । किंच । यदि दुहिता पुत्रेणावि-
दुहितुः पुत्रत्वं गौणम्. शिष्टैव स्यात्ततो. दुहितेति विशेषसमाख्या नैव
स्यात् । अस्ति चेयम् । तस्माद्विशिष्टतरः पुत्रो

दुहितुः सकाशादित्युपपद्यते । यदपि चोक्तम् 'अविशेषेण. पुत्राणां दायो ५.

मनुवचनमभ्रातृ- भवति' इति तदप्यभ्रातृमतीपक्षे द्रष्टव्यम् । अथवा.
मतीपक्षे योज्यम्.

वेदस्मृत्योर्विरोधे वेद- वेदस्मृत्योर्विरोधे वेददृष्ट एव धर्मो ज्यायान् स्मृति-
दृष्टो धर्म एव ज्यायान्. दृष्टः । तस्मिन् वेदे 'अथैतां. जाम्या रिक्थप्र-
तिषेध उदाहरन्ति ' धर्मविदो येयमृगवक्ष्यमाणा

न जामये तान्व. 'न जामये तान्वः' इति । अथशब्दो विशेषाधि- १२
इतीयमृक्. ख्रिया कारार्थः । ' ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ' ।
रिक्थप्रतिषेधे.

ज्येष्ठमपत्यं यत्पुत्रिकायास्तदेव. मातामहस्य नेतराणि । जन्मयितुरेवे-
त्येवमेके मन्यन्ते । अथवा ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येक

ज्येष्ठं पुत्रिकाया. इति । यदोत्सृष्टायां पुत्रिकायां पुत्रिकापितुरन्ये पुत्रा १
इत्यस्य द्वावर्थौ जायेरंस्तदा विभागकाले ज्येष्ठं धनभागं पुत्रि- १५
कौथे दद्याद्यथाभागमितरान्पुत्रान्विभजेदभागा एव

वितरता दुहितर इति । तदेतदनयर्चा निरुच्यते यथा दुहितृणां भागो.
नास्तीति ॥ ५ ॥

न जामये तान्वो रिक्थमरिक्चकार गभं सनितुर्निधा- २३
नम् । यदीं. मातरो जनयन्त यद्विमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य
क्रन्धन् [क्र० सं० ३ । ३१ । २] ॥ न जामये मगिन्यै
जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्वृत्ति-
कर्मणो निर्गमनप्राया भवति तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं

१ ठ. ड. 'समानाख्या. २ क. ख. ग. ज. 'धन' नास्ति. ३ क. ख. घ.
ट. पुत्रिकायै ५; ग. ज. ठ. ड. पुत्रिकायैव. ४ ट. दुहितृणां' भ्रातृपतीनां; ठ. ड.
भ्रातृपतीनां दुहितृणां. ५ ग. ६; ज. ८; ठ. इति निरुक्तं पञ्चमः खण्डः; ड. ५.
खण्डः. ६ छ. व. द. जनयन्त्यजेनपत्यं. ७ छ. द. निर्गमनः प्राया'. २८

प्रारिचत्पादाच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्राहस्य
यदिह मातरोऽजनयन्त बहिं पुत्रमबहिं च स्त्रियमन्यतरः
संतानकर्ता भवति पुमान् दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः
प्रदीयते परस्मै ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

- नै जामये भगिन्यै तान्वः आत्मजः । आत्मनो धियो जातः स
आत्मजः । सै किं करोतीति । रिक्थमारैक् ।
दुहितृणां भागो रिक्थं पैतृकं धनं नै प्रादान् प्रददाविति । किं
१२ नास्तीत्यर्थे ऋक् तर्हि तस्याः करोतीति । उच्यते । चकार गर्भं
सनितुर्निधानम् । कैरोति गर्भनिधानं सनितुर्ह-
स्तग्राहस्य भगिनीभर्तुः । प्रमथसमर्था करोति पुष्पातीत्यर्थः । किंच । यदौ
मातरो यत्पुत्रद्वयमिह मातरो जनयन्ति बहिं च बध्वा बोद्धारं पुत्रमबहिं
चाबोद्धौ स्त्रियं तयोर्द्वयोरपि बोद्धौबोद्धोः पुत्रयोरन्यतर एकतरः कर्ता
१५ भवति संतानकर्मणः । कतमः । यः पुमान् । स एव च दायादौ
दायादाहो नैतरः कन्याख्यः । किंच । तयोरुभयोरपि मुकृतयोः सुतरा-
भेदेनापि प्रयत्नेन कृतयोरुपादितयोरन्य ऋधन् अन्त्यतरोऽर्धयित्वा मुकृ-
तोऽपि मुपुष्टोऽपि सन् जाम्याख्यो भगिन्याख्यः प्रदीयते परस्मै । न
२० जामये तान्वो रिक्थमारैगिति न दुहितरो रिक्थभागिन्यो भवन्ति नैताः
संतानकर्मणि पितरुपतिष्ठन्ते वर्धयित्वा हेताः परस्मै दीयन्ते तस्माद-
भागा एता इति ।

यत्पुनरेतेदुक्तं पुंसोऽपि दानातिसर्गविक्रया विद्यन्त इति तत्रादायि-

- १ क. स. छ. त. द. यदी मा°. २ छ. त. द. ५. ३ द. थ. ध. 'इति.....'
२५ पादः' नास्ति; छ. इति प्रथमः पादः; त. इति तृतीयोऽध्यायः प्रथमः; द. इति
नेरत्नस्य तृती. ४ द. द. न जामय इति । न जान°. ५ न. द. ठ. ड. स. थ.
६ य. द. 'न' नास्ति. ७ क. स. ग. ज. 'करोति गर्भनिधानं' नास्ति. ८ ज.
'पुष्पाति' नास्ति. ९ च. पादि. १० क. स. च. 'इह' नास्ति. ११ क. स.
१२ बोद्धौबोद्धोः; च. द. ठ. ड. बोद्धोः. १३ क. स. थ. 'एवम्' नास्ति.

पुंसां दानातिर्गर्ग-
विक्रया न नैसर्गिकाः
त्केनचिन्निमित्तेन भवति । स्त्री तु निसर्गेणैव
दीयते विक्रीयते विसृज्यते वा । सा हि परार्थ-
मेवोत्पद्यते तस्मादसममिति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तद्वयौ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

५

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिर्मनुष्याः कस्मान्मत्वा
कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मन-
स्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा तत्र पञ्चजना इत्येतस्य
निगमा भवन्ति ॥ ७ ॥

१०

प्रसक्तानुप्रसक्तमिदमुक्तं 'तद्यथा जनयितुः प्रजो' इत्येवमादि । प्रकृत-
मिदानीमुच्यते ।

'मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः' । मनुष्याणां नामानि मनुष्य-
नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्योऽपत्यनामभ्यः । अपत्यान्येव हि विद्व-
द्भानि सन्ति मनुष्या इत्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि । पञ्चविंशतिः ।
पञ्च च विंशतिश्च पञ्चविंशतिः । कतमानि पुनस्तानि । मनुष्याः नराः
[निघ० २।७] इत्येवमादीनि । नृत्यन्ति कर्मस्विति नरा इत्येवमादि । आह ।
'मनुष्याः कस्मात्' । उच्यते । 'मत्वा' ज्ञात्वा तत एते 'कर्माणि सीव्यन्ति' ।
संतिक्षन्तीत्यर्थः । अथवा 'मनस्यमानेन' प्रजापतिना 'सृष्टाः' ।
'मनस्यतिः पुनः' अयं धातुः 'मनस्वीभावे' । मनस्वीभावे नाम
प्रद्वष्टता । द्विष्यता प्रजापतिनैते सृष्टाः । अथवा 'मनोरपत्यं' मनुष्याः ।
'मनुषो वा' अपत्यं मनुष्याः ।

१५

२०

'तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति' संदिग्धाः ।

पञ्चजनशब्दः

संदिग्धः

तत्रेयभृगुदाहरणम् । तद्यथा ॥ ७ ॥

२५

१ ग. ज. अतिसृज्यते. २ ग. ७; ड. ६ इति निरुक्तवृत्तीयाध्याये पठः
खण्डः ६. ३ ठ. ड. इति कञ्वर्थायां निरुक्तटीकायामट°. ४ क. ख. द. १; छ.
त. ८. ५ ठ. ड. प्रजैवमर्थीय इत्ये°. ६ घ. ट. ठ. ड. संतन्वन्ती°. ७ क. ख.
घ. ट. ठ. ड. महष्यता. ८ ठ. ड. 'दिग्धाः । इति निरुक्तपूर्वपटके तृतीयाध्याये
सप्तमः खण्डः. ९ ग. ज. 'कक्' नास्ति. १० क. ख. १; ग. ६; ज. ६; घ. ३०
ड. ठ. ड. च. अङ्को नास्ति.

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुरा अभिदेवा अताम ।
 ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्
 [क्र० सं० १० । ५३ । ४] ॥ तदद्य वाचः परमं मंसीय
 येनासुरानभिमवेम देवा असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता
 स्थानेष्व इति वापि वासुरिति प्राण्यनामास्तः शरीरे
 भवति तेन तद्वन्तः सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोर-
 सुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते । ऊर्जाद उत
 यज्ञियासः । अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीति
 सतः पक्कं सुप्रवृक्कमिति वा । पञ्चजना मम होत्रं जुष-
 १० ध्वम् । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो
 वर्णा निपादः पञ्चम इत्यौपमन्यवो निपादः कस्मान्नि-
 पदनो भवति निषेणमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ताः । यत्पाञ्च-
 जन्यया विशा । पञ्चजनीनया विशा पञ्च वृक्ता संख्या
 स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश बाहू
 १५ कस्मात्पञ्चाधत आभ्यां कर्माण्यङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविं-
 शतिरङ्गुलयः कस्मादग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालि-
 न्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति वाग्रसारिण्यो
 भवन्तीति वाङ्मना भवन्तीति वाञ्जना भवन्तीति वापि
 वाग्यञ्जनादेव रयुस्तासामेषा भवति ॥ ८ ॥

२०

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीयेति । सौचीकस्याभिरार्पम् । तस्य विश्वेदेवेः
 संशोदः । तत्रेयम् । होतृजपे विनियुक्ता [आध्व० श्रौ० १ । २] ।

- १ क. ख. छ. त. द. ' निषदनो भवति ' नास्ति. २ छ. त. निःपण्यं.
 ३ क. ख. छ. त. द. ' अग्रसारिण्यो भवन्तीति वा ' नास्ति. ४ क. ख. बाह्वना;
 त. बाह्वना° अ. ५ छ. द. ' भ्यञ्जना°; त. ' भ्यञ्जना° श. ६ क. ख. द. २; छ.
 त. १. ७ क. ख. प. ट. बाध० दृग्ध्वम्; ट. द. बाध इति. ८ ख. मृषीदस्य.
 २५ १ क. ख. घ. ट. ट. द. ' देवेः नृ संवादः.

तद्वीर्यं ' वाचः परममुत्कृष्टमहमर्थं मंसीय मन्ये ।
 पञ्चजनशब्दवती जान इत्यर्थः । येन वीर्येण किमिति । येना-
 षकं सुरानभिभवेम वयं देवाः । ऊर्जादोऽजमक्षयि-
 तारः । अपि च हे यज्ञियासो यज्ञसंपादिनो देवा
 यूयमपि च हे पञ्चजना मनुष्या निपादपञ्चमा वर्णा ममेदं होत्रं जुषध्वमा-
 सेवध्वमनुगृहीध्वमिति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ' असुरा असुरताः स्थानेषु' । ते हि न सुपु रताः
 स्थानेषु । चपला इत्यर्थः । अथ ' वा अस्ताः स्थानेभ्यः ' । प्रच्याविता
 ' देवैरित्यर्थः । ' अपि वासुरिति प्राणनाम' । स हि ' अस्तः ' क्षित इव
 ' शरीरे भवति ' । तस्य हि तत्र नित्यमवस्थानमित्यभिप्रायः । ' तेन '
 हि ' तद्वन्तो भवन्ति ' । रो मत्वर्थे । अथवेदमन्यद्वाहाणोक्तं निर्वचनं
 स्यात् । ' सोर्देवानसृजत ' । सुरिति प्रशस्तनाम । प्रशस्तादात्मनः प्रदे-
 शात्प्रजापतिः सुरानसृजत । उर्ध्वेभ्यः प्राणेभ्यः । तदुक्तम् । ' ऊर्ध्वमुदतृण-
 त्पूरपक्षः पञ्चदशस्तेन देवानसृजत ' [मैत्रा० सं० १ । ९ । ३]
 ' तत्सुराणां सुरत्वम् ' इति विज्ञायते । एवमेव प्रातिज्येन ' असोरसुरान-
 सृजत ' । असुरिति प्रशस्तप्रतिषेधः । अप्रशस्तादात्मनः प्रदेशात्प्रजापति-
 रसुरानसृजत । तदुक्तम् । ' अवाडवातिरदपरपक्षस्तेनासुरानसृजत '
 [मैत्रा० सं० १ । ९ । ३] इति । ऊर्जाद उत यज्ञियासः ।
 अन्नादाश्च यज्ञियाश्च । ' ऊर्जित्यन्ननाम ' । तद्धि ' ऊर्जयति ' । बलिष्ठं
 करोतीत्यर्थः । अथ ' वा पक्वम् ' एतत् ' सुप्रवृक्कं ' भवति ' इति '
 ककारेफसामान्यात्पचेर्वधत्तेर्वा स्यात् । द्वयोरपि वा । तद्धि पक्वं सत्
 मृदुत्वात्सुच्छेयं भवति ।

पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् । एतदत्र संदेहपदमेकमुद्धृत्य
 पञ्चजनशब्दस्यार्थौ प्रदर्शितम् । ' गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षा-
 नीत्येके ' मन्यन्ते । ' चत्वारो वर्णा निपादः
 निपादनाम्ना कोऽ-
 मिधीयते पञ्चम इत्यौपमन्यवः ' । निषिध निषिध हन्तीति
 प्राणिबंधजीवनः । अथवा ' निषण्णमस्मि-
 न्पापकमिति ' निपादः । सौधन्वना इत्येके

१ च. ट. ठ. ड. ' उत्कृष्टं महद्दयं ' . २ च. मंसीय. ३ च. ट. ठ. ड. हे देवाः.
 ४ क. ख. घ. ट. असृजत्. ५ ग. ज. सुप्रवृक्कं. ६ च. ट. ठ. ड. ' सुमुच्छेयं.
 ७ च. ' प्र ' नास्ति. ८ ग. ज. निषिध निषिध. ९ ज. प्राणिगन्धजीवनः.

मन्यन्ते । स च रथकारः । तस्य हि' भिन्नकालमाधानं श्रूयते । ' वर्षासु
रथकारः ' । ऋभूणां त्वेति रथकारस्येति च मन्त्रभेदः [तै० ब्रा० १ ।
१ । ४] । सौधन्वना ऋभवः [ऋ० सं० १ । ११० । ४ ॥
३ । ६० । ४] इति च मन्त्रलिङ्गात् ।

५ यथा तु पञ्चजनशब्देन मनुष्या एव निपादपञ्चमा वर्णा उच्यन्ते
तथैव निर्गमः । ' यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्रे घोषा
पञ्चजनशब्देन नि- असृक्षत । अस्तृणाद्वर्हणां विपोऽर्यो मानस्य
पादपञ्चमा वर्णा यस्या- स क्षयः [ऋ० सं० ८ । ६३ । ७] ॥
मुच्यन्ते सा ऋक् प्रगाथेन दृष्टेयमनुष्टुप्चैन्द्री । पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि

१० मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदेपा [आश्व० श्रौ०
७ । १२] । यदा पञ्चजनीनया विशा पञ्चजनसमुदायलक्षणया सहितैः

स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिरवर्षतीन्द्रे वर्षार्थिभिर्घोषाः स्तोतृरसृक्षतासृज्यन्त । निपा-
दपञ्चमा वर्णा आर्ताः सन्तो वर्षाभावेऽस्तुवतैवेन्द्रं वर्ष भगवन्नित्येवमर्थ-
यन्तः । अत इदमुक्तं यदा पाञ्चजन्यया विशा सह घोषा ऋत्विग्भिर-
१५ सृज्यन्तेति । तदा किमिति । तदोपश्रुत्य स इन्द्रस्ताभिः प्रह्लादितचेता

अस्तृणादहन्वर्षार्थं मेघान्वर्हणा पारिवृद्धेन वधेन परिवृद्धानि वा मेघजा-
लानि । विपो विपाटयिता मेघानां मेघाधी वा । अर्य ईश्वरः कृत्स्नस्य
जगतः । कस्मात्पुनरस्तृणात् । यस्मान्मानस्य स क्षयः । मानस्य दर्पस्य
वीर्यस्य बलस्य स क्षयो निवासस्तस्मादस्तृणात् । अवीर्यो हि स्नूयमानैः

२० पारितुष्टोऽपि किं कुर्यात् । अथवा मानस्य सत्कारस्य पूजायाः स इन्द्रः
क्षयो निवासो भाजनमिति मन्त्रानैः स्तोतृभिर्वर्षार्थिभिः सत्कृतस्तान्वर्ष-
प्रदानेन प्रतिस्त्कारयिष्यन्नस्तृणान्मेघान् । अपि वास्य जगन्निर्माणस्य
देवादेः स्थावरान्तस्य स इन्द्रः क्षयो निवास आश्रयो यस्मात्ततो मेघानस्तृ-
णात् । अनावृष्टिद्वारेणास्य जगतो विनाशो मा भूत्कथं नामेत्यनेनैभि-

२५ प्रायेण ।

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' हि ' नास्ति. २ घ. ' च ' नास्ति. ३ क. ख.
घ. ट. ठ. ड. तथैव; ग. तथैव° प. ४ ग. ज. निर्गमः । १० । यत्पा°. ५ क.
ख. घ. ट. ठ. ड. बलस्य वीर्यस्य. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °मानः किं कुर्यात्परि-
तुष्टोऽपि ७ घ. ट. ठ. ड. मत्वा तैः. ८ ठ. ड. प्रतिस्त्कार°. ५ ठ. ड. ' अस्य'
२० नास्ति. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. नामेत्यभिवायः.

‘ पञ्च पृक्ता संख्या ’ । सा हि ‘ स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा ’ एव भवति । तद्यथा । पञ्च स्त्रियः पञ्च पुरुषाः पञ्च कुलानीति । एवं पञ्चशब्दे स्त्रीपुंनपुंसकेषु विशेषो नास्ति ।

‘ बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश ’ । बाहोर्नामानि बाहुनामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो मनुष्यनामभ्यः । मनुष्याणामेव हि बाहवो भवन्तीति मनुष्यनामभ्य उत्तराणि बाहुनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । द्वादश । द्वे च दश च द्वादश । कानि पुनस्तानि । ‘ आर्यैती च्यवाना अभीशू ’ [निघ० २ । ४] इत्येवमादीनि । आभिर्भीमेवतः कर्मभिरेताविति आर्येती । च्यावयितारौ कर्मणां च्यवाना । अभीशू अभ्यश्रुशते कर्माणीत्येवं योज्यम् । आह । ‘ बाहू कस्मात् ’ । उच्यते । ‘ प्रवाधत औभ्यां ’ प्रकर्षेण बाधते प्रक्ष-
पयत्याभ्यां ‘ कर्माणि ’ ।

‘ अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः ’ । अङ्गुलीनां नामान्यङ्गुलिनामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो बाहुनामभ्यः । बाहोरेव ह्यङ्गुलयो भवन्तीति बाहुनामभ्य उत्तराण्यङ्गुलिनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । द्वाविंशतिः । द्वे च विंशतिश्चै द्वाविंशतिः । कतमानि पुनस्तानि । ‘ अग्रवः अण्व्यः क्षिपः ’ [निघ० २ । ५] इत्येवमादीनि । बाह्वग्रेऽवस्थिता अवन्त्येताः कर्माणीत्यग्रवः । अण्व्यः परिमाणत एताः । क्षिप्यत आभिः क्षेप्तव्यं द्रव्यमिति क्षिप इत्येवमादि । आह । ‘ अङ्गुलयः कस्मात् ’ । उच्यते । ‘ अग्रगामिन्यो भवन्ति ’ । अग्रे ह्येताः कर्मसु गच्छन्ति । अथवा ‘ अग्रगोलिन्यो भवन्ति ’ अग्रे ह्येता गच्छन्ति उदक्तानि । ‘ अग्रकारिण्यो वा भवन्ति ’ । अग्रे ह्येताः कर्माणि कुर्वन्ति । ‘ अङ्गुना भवन्तीति वा ’ । यो ह्येताभिरभिरहन्त्यतेऽसावङ्कित इव भवति । ‘ अपि वाम्यञ्जनादेव स्युः ’ । एता हि तं तमर्थमाभिमुख्येनाञ्जन्ति गच्छन्ति । ये तु ‘ अभ्यञ्जनाः ’ इत्यधी-
येते तेषामभ्यज्यत आभिरित्यङ्गुलयः ।

‘ १ ग. ज. हो च०; घ. ट. ठ. ड. हो दश द्वादश. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. कतमानि. ३ च. आयुनी. ४ च. च्यवना. ५ घ. ट. ठ. ड. आभिभीयभर्वत. ६ ग. ज. एव योज्य. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. आभ्यां कर्माणि प्रक. ८ ग. ज. ० रेव. ९ घ. ट. ‘ च द्वाविंशतिः ’ नास्ति. १० च. अग्रगामिन्यो. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. तथाहि यो. १२ क. ख. अभिभीयन्ते; ग. ज. ठ. ड. अभिभीयते. २३

“तासाम्” अङ्गुलीनाम् “एषा” निर्वाचिका ऋक् “भवति”
॥ ८ ॥

- ५ दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोज-
नेभ्यः । दशांभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता
वहंद्भ्यः [ऋ० सं० १० । ९४ । ७] ॥ अवनयोऽङ्गुलयो
भवन्त्यवन्ति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि
योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातममीशवोऽभ्यश्रुवते
कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता वहंद्भ्यः । धूर्ध्वतेर्वध-
१० कर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा
कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादशान्ननामान्युत्तराण्यष्टा-
विंशतिरन्नं कस्मादानतं मूतेभ्योऽत्तेर्वात्तिर्कर्माण उत्तरे
धातवो दश बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर्बलं कस्मा-
द्बलं मरं भवति बिमर्तेर्धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव धनं
२५ कस्माद्धिनोतीति सतो गोनामान्युत्तराणि नव कृष्य-
तिकर्माण उत्तरे धातवो दश क्रोधनामान्युत्तराण्ये-
कादश गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतं क्षिप्रना-
मान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः क्षिप्रं कस्मात्संक्षिप्तो विकर्पोऽ-
न्तिकनामान्युत्तराण्येकादशान्तिकं कस्मादानीतं भवति
२० संग्रामनामान्युत्तराणि पञ्चत्वारिंशत्संग्रामः कस्मात्संगम-
नाद्वा संगरणाद्वा संगतौ ग्रामाविति वा तत्र खल इत्ये-
तस्य निगमा भवन्ति ॥ ९ ॥

- दशावनिभ्य इति । अवनय इत्येवमादीनि नद्यादिनामभिः संदि-
२५ अङ्गुलिवाचकानि दान्ते तदर्थमियमुदाह्रियते । त्रिष्टुत्रेया । अर्बुदस्य
बहुविधानि नामानि काद्रेयस्य सर्पस्वार्पम् । प्रावस्तुती विनियुक्ता ।
[आश्व० श्रौ० ५ । १२] दशभिरवनिभिर्य

१ क. ए. २; ग. च. ज. ११; घ. ट. अष्टो नास्ति; ठ. इति निरुद्धं
अष्टयः; ड. इति निरुद्धभाष्ये पूर्वपदे तृतीयाध्यायेऽष्टमः सङ्ख्यः समाप्तः. २ क.
ए. घ. ३; छ. त. १०. ३ घ. ट. दशावनिभ्यो० वरुद्भ्यः । अवनयः; ठ. ड.
१०. ‘दशावनिभ्य इति’ नास्ति. ४ क. ए. घ. ठ. ड. ‘मिदनु’.

यस्यां प्रयुज्यन्ते सा उपचर्यन्ते। ग्रावाणः सौमाभिपवकर्मणि प्रवृत्ते
 कक् तै दशावनयस्तेभ्यो दशावनिभ्यो हे कत्विजो यूप-
 मप्यर्चत । स्तुतीः प्रोच्चारयतेत्यर्थः । १. एवमेव
 दशभिः कक्षमाभिर्य उपचर्यन्ते ते दशकक्ष्यास्तेभ्यो दशकक्ष्येभ्योऽर्चत ।
 दशभिर्विष्वक्त्रैर्ध उपचर्यन्ते ते दशप्रोक्त्रास्तेभ्यो दशप्रोक्त्रेभ्योऽर्चत । दशभि-
 र्योजनैरुपचर्यन्ते ये ते दशयोजनास्तेभ्यो दशयोजनेभ्योऽर्चत । दशभिर-
 भीशुभिरुपचर्यन्ते ते दशभीशवस्तेभ्यो दशभीशुभ्योऽर्चत । अजरेभ्योऽ-
 जरणवर्धेभ्यो दश धुरो य एते ग्रावाणस्तेभ्योऽर्चत । दशभिर्दशभिरङ्गुली-
 भिर्य एते युक्ता वहन्ति ग्रावाणस्तेभ्य एभ्यो दश युक्ता वहद्भ्योऽर्चतेति।
 समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । 'अवनयोऽङ्गुलयो भवन्ति' । ता हि 'अवन्ति
 कर्माणि' रक्षन्ति भक्षयन्ति वा । क्षपयन्तीत्यर्थः । 'कक्ष्याः' अप्य-
 ङ्गुलय एव । ता हि 'प्रकाशयन्ति कर्माणि' । प्रकटीकुर्वन्तीत्यर्थः ।
 'प्रोक्त्राणि' इत्येतत्पदं 'योजनानीति' अनेन पदेन 'व्याख्यातम्' ।
 'योजनानीत्येतन्निगदसिद्धमेव । 'अभीशवः' अप्यङ्गुलय एव । ता
 हि 'अभ्यश्रुवते कर्माणि' । व्यामुवन्तीत्यर्थः । अनेकैर्नामाभिरङ्गुलय
 एवोक्ता अनेकक्रियाशक्युपप्रेक्षदर्शनाय । एते ग्रावाण एवमनेकक्रिया-
 योगिनीभिरङ्गुलीभिर्गृहीताः । तदर्थमर्चतेति । 'धूर्ध्वर्धतेर्वधकर्मणः' । ध्वरति
 धूर्ध्वतीति । वधकर्मसु पठितैः [निघ० २ । १९] । 'इयमशीतरा धूः'
 अनडुर्दादिसंवन्धिनी 'एतस्मादेव' धातोर्वधकर्मणः । सापि हि
 'विहन्ति र्वहम्' अनडुहोऽश्वस्य वा । 'धारयतेर्वा' । सा हि धारय-
 त्यश्वमनडुहं वा ।

'कान्तिकर्माण उच्यते धातोऽष्टादश' । स खल्वयं पुरुषो व्याख्यातः
 सपादः साङ्गुलिः । 'तं खलु काम एव प्रथममाविशे' इत्युच्यते कान्त्यर्था
 इत्यर्थः । यदपि ह्यकान्तं भवति तदप्यङ्गुलीभिरेव कान्तं क्रियत इत्यतोऽ-

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. य उपचर्यन्ते ते° । २ च. °धर्मैः । ३ ग. ज. 'अप्य-
 ङ्गुलय एव' नास्ति । ४ च. 'प्र' नास्ति । ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. पठितम् ।
 ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अनडुहादि । ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'हि' नास्ति ।
 ८ च. वहन् । ९ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. साङ्गुलः । १० घ. ट. अङ्गु-
 लिभिः ।

ब्रूहीनामभ्य उत्तरे कान्तिकर्मणः समाम्नाताः । कियन्तः पुनस्ता इति ।
अष्टादश । अष्टौ च दश च । कतमे पुनस्त इति । ' वशिम् उस्मसि
अववेति ' [निघ० २ । ६] इत्येवमादयः ।

- ५ ' अन्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः ' । अन्नस्य नामान्यन्ननामानि ।
उत्तराणि प्रकृतेभ्यः कान्तिकर्मभ्यः । अन्नमेव हि कान्तं सर्वभावेष्वप्यो
भवतीति कान्तिकर्मभ्य उत्तराण्यन्ननामानि । कियन्ति पुनस्तानि ।
अष्टौ च विंशतिश्चाष्टाविंशतिः । कतमानि पुनस्तानि । ' अन्धः वाजः पाँजः
प्रयः पृक्षः ' [निघ० २ । ७] इत्येवमादीनि । अन्ध इत्ययं निर्वक्ष्यति [निरु०
५ । १] । वाजयितव्यं पूजयितव्यमेतद्भोजनायोपस्थितं भवतीति वाजः ।
१० पीयत इति पाजः । प्रेयः पानादेव । आह । ' अन्नं कस्मात् ' । उच्यते ।
अभिमुख्येन ह्येतत् ' नत् ' प्रह्वीभूतं भवति भोजनाय भूतानाम् ।
' अत्तेर्वा ' । ' अयतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ' इति
सूक्तम् [तै० २० २ । २] ।

- १५ ' अत्तिकर्मण उत्तरे धातवो दश ' । अन्नमेव ह्ययत्त इत्यन्ननामभ्य
उत्तरेऽत्तिकर्मणः समाम्नाताः । कियन्तस्त इति । दश । कतमे पुनस्ते ।
' आवयति भवति वमसि ' [निघ० २ । ८] इत्येवमादयः ।

- २० ' वटनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः ' । वटस्य नामानि वटनामानि ।
उत्तराणि प्रकृतेभ्योऽत्तिकर्मभ्यः । य एव ह्यदन्ति त एव वटवन्तो
भवन्तीत्यत्तिकर्मभ्य उत्तराणि वटनामानि समाम्नातानि । कियन्ति पुन-
स्तानि । अष्टाविंशतिः । अष्टौ च विंशतिश्च । कतमानि पुनस्तानि ।
' ओजः पाजः शवः ' [निघ० २ । ९] इत्येवमादीनि । ओज
ओजतेर्वैज्यतेर्वैज्यमादि । आह । ' वटं कस्मात् ' । उच्यते । तद्वि ' भं
भवति ' । भ्रियते हि स यो वटिष्ठो भवति । ' विमर्तः ' वा । हन्य-
पां भर्ता भवति ।

- २५ ' धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव ' । य एव हि वटवन्तो भवन्ति
त एव धनं मामुच्यन्तीति वटनामभ्य उत्तराणि धननामानि । कियन्ति

१ घ. ट. ठ. ड. ' दृगुलिना ' . २ क. ख. घ. ट. उ. ढ. षोडश । घटं .
३ क. ख. घ. ट. अष्टाविंशतिः । अष्टौ . ४ घ. ' पाजः ' नास्ति . ५ ग. ज.
पदः . ६ घ. ट. ठ. ड. भक्षकः . ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' वि ' नास्ति . ८ ग.
घ. अ. ' विमन्तम् इति । दृग् ' नास्ति . ९ घ. ' तेर्वैज्ये ' . १० ग. ज. भर्तः ;
११ घ. भर्तः .

पुनस्तानि । अष्टाविंशतिरेव । बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरिमान्यप्यष्टाविंश-
तिरेवेत्येवशब्दः । ' कतमानि पुनस्तानि । ' मघं रेकणः रिक्थं वेदः ' ५
[निघ० २ । १०] इत्येवंप्रभृतीनि । रिच्यत इति रेकणः । अतिरिच्य-
मानमेतदिहैव तिष्ठति श्रियमाणस्येति रिक्थम् । विद्यते लभ्यत एतदिति
वेदः । इत्येवमादि । आह । ' धनं कस्मात् ' । उच्यते । ' धिनोतीति ' ५
एवं ' सतः ' शब्दस्य कर्तरि कारके । सत इति फारकाधारणम् । धिनो-
तिस्त्विर्णार्थः [धा० १ । ५९३] ।

' गोनामान्युत्तराणि नव ' । गवां नामानि गोनामानि । उत्तराणि
प्रकृतेभ्यो धननामभ्यः । गाव एव हि प्रकृष्टं^१ धनमिति धननामभ्य उत्त-
राणि गोनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । नव । कतमानि पुनस्तानि । १०
' अघ्न्या उस्त्रा उस्त्रिया ' [निघ० २ । ११] इत्येवमादीनि । अघ्न्या
अहन्तल्या भवतीत्येवमादि निर्वचनम् । उक्तनिर्वचनो हि गोशब्दः
[निरु० २ । ५] । अतो गौः कस्मादिति न ब्रवीति ।

' क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश ' । धनार्थमेव हि गवार्थं च
क्रोधो भवतीति गोनामभ्य उत्तरे क्रुध्यर्थाः समाग्नाताः । कतमे पुनस्त १५
इति । ' रेल्लते हेल्लते ' [निघ० २ । १२] इत्येवमादयः ।

क्रुध्यर्थसंबन्धेनैव ' क्रोधनामान्युत्तराणि ' । कियन्ति पुनस्तानि ।
एकादश । कतमानि पुनस्तानि । ' हेळः हरः हृणिः त्यजः ' [निघ०
२ । १३] इत्येवमादीनि । हे अरे इत्यनेनाविष्टो ब्रवीति^२ हेडः । नीचै-
रनेन नरकं प्रति हियन्ते प्राणिन इति हृणिः । त्यजत्यनेनाविष्टो धर्म २०
जहातीति त्यज इत्येवमादि ।

' गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् ' [निघ० २ । १४] ।
क्रुद्धा एवं सन्तः सुतरां गच्छन्तीति क्रोधनामभ्य उत्तरे गच्छतिकर्माणः
समाग्नाताः ।

१ क. ख. च. ' अपि ' नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' इत्येवमादीनि. २५
३ च. प्रकृष्टधनं. ४ च. ' हि ' नास्ति. ५ क. ख. घ. रेल्लते हेल्लते; ग. च. ज.
रेडते रेडते. ६ क. हेडः; ग. च. ज. घ. हेलः. ७ ग. च. ब्रवीतीति. ८ घ. ट.
त्यजः । त्यजत्य^३; ठ. ड. त्यजः । त्यज इत्यने^४. ९ च. ' नाविशिष्टो '. १० च.
एव हि. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. गतिकर्मा^५.

‘ क्षिप्रनामान्युत्तराणि पङ्क्तिशतिः ’ । गतिसंवेन्वादेव क्षिप्रनामान्यु-
त्तराणि, समान्नातानि । कियन्ति, पुनस्तानि । पङ्क्तिशतिः । पट् च त्रिंश-
तिश्च । कतमानि, पुनस्तानि । ‘ नु मक्षु द्रवत् ’ [निघ० २ । १५] ।
इत्येवमादीनि । नुत्र इव हि क्षिप्रं गच्छतीति नु । ‘ मां क्षिणोति मां
क्षिणोतीति सर्व एव क्षिप्रगामिनं मन्यन्त इति मक्षु । द्रवद्रवतेरेवे-
त्येवमादि । आह । ‘ क्षिप्रं कस्मात् ’ । उच्यते । विकृतो त्रिक्षितोऽर्थः
‘ संक्षितः ’ सक्षिप्रमुच्यते ।

‘ अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश ’ । य एव हि क्षिप्रं गच्छति स
एवाभिप्रेतस्यार्थस्यान्तिके समीपे भवतीति क्षिप्रनामभ्य उत्तराण्यन्तिक-
नामानि । कतमानि पुनस्तानि । ‘ सैळित् आसात् ’ [निघ० २ । १६]
इत्येवमादीनि । ताड्यतेऽस्मिन्प्रदेशेऽवस्थित इति तडिदित्युच्यते । अन्तिकः
प्रदेशो य आसन्नः स आसादित्येवमादि योज्यम् । आह । ‘ अन्तिकं
कस्मात् ’ । उच्यते । ताद्वि ‘ आनीतं भवति ’ संनिकृष्टत्वात् ।

‘ संग्रामनामान्युत्तराणि पट्चत्वारिंशत् ’ । संग्रामस्य नामानि
उत्तराणि प्रकृतेभ्योऽन्तिकनामभ्यः । अन्तिकीभूतानामेव हि संग्रामो,
भवतीत्यन्तिकनामभ्य उत्तराणि संग्रामनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ।
पट्चत्वारिंशत् । पट् च चत्वारिंशच्च पट्चत्वारिंशत् । कतमानि पुनस्तानि ।
‘ रणः विवाक् नदनुः ’ [निघ० २ । १७] इत्येवमादीनि । रणन्व-
स्मिञ्शूरा इति रणः । विविधां शूराणामत्र वाग्भवतीति विवाक् ।
नदन्त्यस्मिन् शूरा इति नदनुः इत्येवमादि योज्यम् । आह । ‘ संग्रामः
कस्मात् ’ । उच्यते । ‘ संगमनाद्वा ’ । संगच्छन्ते हि परस्परं तत्र योधाः ।
‘ संगरणाद्वा ’ । संगृणन्ति संशब्दाय तं शूरास्तत्र परस्परं ।
‘ संगतौ प्रामाविति वा ’ । ग्राम इति संघात उच्यते । तौ हि परस्पर-
विजिगीषया समागतौ तत्र भवतः ।

- २५ १ ठ. ड. ‘ च ’ नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ हि ’ नास्ति.
३ च. विद्वष्टो. ४ प. ट. ठ. ड. ‘ प्रमित्युच्यते. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
‘ प्रेतार्थस्य. ६ क. ख. ग. घ. च. ज. ट. तटित्. ७ ग. ज. घ. ट. अ. ता इत्ये.
८ क. ख. प. ट. ठ. ड. ‘ नामानि संग्रामनामानि. उच्यते. ९ ग. ज. नदनु इत्ये.
घ. ट. च. नदन इत्ये. १० च. विविधाः शूरास्तेषामत्र. ११ ग. च. ज. घ.
ट. ठ. ड. नदन इत्ये. १२ घ. ज. ‘ हि ’ नास्ति. १३ ग. च. ज. संशब्द-
२१ न्ति. १४ क. ख. प. ट. ठ. ड. इत्युच्यते.

‘तत्र’ पदचत्वारिंशके संग्रामनामगणे ‘खल इत्येतस्य’ नाम्नो
 ‘निगमाः’ संदिग्धा ‘भवन्ति’ । इतरोऽपि
 ‘खलशब्दः संदिग्धः धान्यखलः खल इत्युच्यते । संग्रामोऽपि च ।
 तत्रैवं सत्यस्यामृचि वक्ष्यमाणायां ‘खले न
 पर्षान्’ इति व्यपदेशाद्विभागो लक्ष्यते सस्यखलसंग्रामखलयोः ॥ ९ ॥

अमी^१दमेकमेको^२ अस्मि नि^३ष्पाळमी^४ द्वा किमु त्रयः
 करन्ति । खले न पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि किं मां निन्दन्ति
 शत्रवोऽनिन्दाः [ऋ० सं० १० । ४८ । ७] ॥ अभिमवा-
 मीदमेकमेकोऽस्मि निःपहमाणः सपत्नानभिभवामि द्वौ
 किं मा त्रयः कुर्वन्त्येक इता संख्या द्वौ द्रुततरा संख्या
 त्रयस्तीर्णतमा संख्या चत्वारश्चलिततमा संख्याष्टावश्रोते-
 नैव न वननीया नावाप्ता वा दश दस्ता दृष्टार्था वा
 विंशतिर्द्विर्दशतः शतं दशदशतः सहस्रं सहस्रदयुतं नियुतं
 प्रयुतं तत्तदध्यस्तमम्बुदो मेघो भवत्परणमम्बु तद्दोऽम्बु-
 दोऽम्बुभेद्भातीति वाम्बुमद्भवतीति वा स यथा महान्
 बहुर्मवति वंर्षस्तद्विषाबुद्धम् । खले न पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि ।
 खल इव पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि खल इति संग्रामनाम
 खलतेर्वा स्खलतेर्वायमपीतरः खल एतस्मादेव समा-
 स्कन्नो भवति । किं मां निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्दाः । य
 इन्द्रं न विविदुरिन्द्रो ह्यहमस्म्यनिन्दा इतर इति र्वा व्याप्ति-
 कर्माण उत्तरे धातवो दश तत्र द्वे नामनी आक्षाण आश्रु-
 वान आपान आप्रवानो वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रि-
 शत्तत्र विर्यात इत्येतद्विधातपत इति वा विधातयेति वा ।

१ क. ख. च. °रिश्के. २ च. तस्यैव. ३ क. ख. ३; ग. च. ज. १२; २५
 घ. ट. अङ्को नास्ति; ठ. ड. ९ । इति निरुक्तभाष्ये तृतीयाध्याये नवमः खण्डः.
 ४ क. थ. ठ. ड. निःपाळमी; छ. निःपाळमी; त. द. निष्पाळमी. ५ क. ख.
 त. द. निष्पक्ष°. ६ छ. त. द. प्रयुतं नियुतं. ७ क. ख. छ. त. द. °मर्बुदो°. ८ छ. त. द. °अम्बुदः° नास्ति. ९ छ. त. द. °म्बुमद्भवतीति वाम्बुमद्भातीति
 वा. १० क. ख. छ. त. द. °न विदुः°. ११ छ. ‘वा’ नास्ति; द. इति व्याप्ति°
 वा. १२ छ. विधातय.

आखण्डल प्रहूयसे । आखण्डयितः खण्डं खण्डयतेस्तडि-
दित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ताडयतीति सतः ॥ १० ॥

- अभी३दमेक० निन्द्राः । वैकुण्ठस्येन्द्रपुत्रस्येयमार्पम् । जगती । दश-
रात्रस्य नवमेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते [आध०
५ . अस्यामृचि खल- ८।७] । आग्याधिको मन्त्रः । इदं तावज्जगदेक
शब्दोऽर्थद्वयवाची एवाहमभ्यस्मि अभिभवामि अभिमूय च वर्ते ।
अस्य सर्वस्याहमेकोऽधिपतिरित्यभिप्रायः । कथं
पुनरभिभवाम्यहमेतत् । एकमेको निर्णयः निःपहमाणः सपत्नान् । शत्रू-
न्निश्चयेनाधिकं वाभिभवामीत्यर्थः । सहतिरभिभवार्थस्येन्द्रसि । कथं पुनरभि-
१० भवन्सपत्नानहमस्य जगत आधिपत्ये वर्ते । र्यत एकं तावदागतं
सन्तमेक एवाभिभवामि सपत्नम् । अभी द्वा । द्वावप्यागतौ सन्तावेक एवा-
भिभवामि । किमु त्रयः कस्ति । त्रयोऽपि युगपदागताः सन्त एका-
किनोऽपि मम किं कुर्वन्ति । न किञ्चिदपीत्यभिप्रायः । किञ्च । खले
न परान्गाह्यमाने हन्यमाने । गम्यमानोऽत्र एकः खलशब्दः उपमानमुप-
१५ मौसंयन्धात् । यथा खले खलस्थाने कर्पकेण पेर्यन्वहूनपि संचितान्यै-
लानप्रतिबन्धेन कुंथेरन्वेयमहमपि भूरीनपि शत्रूनागतानक्षणादेव तैरप्रति-
बन्धमानो हन्मि । तमेवंप्रभावं सन्तं मां किं निन्दन्ति शत्रवः ।
नाहं निन्दार्हः स्तव्योऽहमित्यभिप्रायः । अपि चानिन्द्राः ये मामिन्द्रं न
विदुर्याधात्पतस्ते कथमविज्ञायैव मां निन्दन्ति । नैतन्व्याप्यमित्यभिप्रायः ।
२० अनिन्द्रा इतर इति वा । अथवानिन्द्राः सन्त आत्मना कथमिन्द्रं
सन्तं मां निन्दन्ति । ननु नामेन्द्रत्वेनैवाहमातिरिक्तस्तेभ्योऽथ कथमितरं मां
निन्दन्ति । अनिन्द्राः सन्तो न लज्जन्तीत्यभिप्रायः । इति समस्तार्थः ।

- १ क. ख. छ. त. द. 'यितः । तल्लिदि' (क. ख. तल्लिदि). २ छ.
त. द. तालयती. ३ क. ख. द. ४; छ. त. ११. ४ च. ठ. ड. 'मरुमिनि ।
२५ बकु; ज. सर्वा क्रक् पञ्चने. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. भवामि; ग. ज. वर्ते भवामि.
६ ग. घ. ट. ठ. ड. निष्पाट्. ७ क. ख. घ. ट. निष्पाट्. ८ क. ख. घ. ट. ठ.
ड. यावत्. ९ घ. ट. ठ. एवामि । किमु; ठ. एवासि । किमु. १० ग. ज.
' गम्यमाने हन्यमाने ' नास्ति. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. गम्यमानेऽप्ये एक.
१२ ग. ज. ' उपमान ' नास्ति. १३ ग. च. ज. उपमानहन्धात्. १४ च.
२० कर्मान्. १५ ग. च. ज. मजान्. १६ ग. ज. कुंथेर, १७ क. ख. ग. ज. ननु.

‘अथैकपदनिरुक्तम् । ‘एक इता संख्या’ गता । संख्यात्वं प्राप्ते-
 त्यर्थः । द्वाादिकं वा परं गता । ‘द्वौ द्रुततरा संख्या’ एकस्याः
 सकाशात् । ‘त्रयस्तीर्णतमा संख्या’ द्वयोः सकाशात् । प्रसक्तानुप्रसक्त-
 मुच्यते । ‘चत्वारश्चलिततमा संख्या’ त्रिभ्यः सकाशात् । ‘अष्टावश्रोतेः’ ।
 ते हि सप्तसंख्या व्याप्य वर्तन्ते । ‘नव’ इति या संख्या सा ‘न ५
 वननीया’ न संभजनीया भवति । नवसंख्यायुक्तायां हि तिथौ न
 कश्चिदप्यारम्भः क्रियते । ‘दश’ इति या संख्या सा ‘दस्ता’ ।
 दशान्तैव हि संख्या भवति । ‘दृष्टार्था वा’ । दृष्टार्थैव हि दशाना-
 मुपरि पुनः पुनर्दृश्यते संख्या । तथा । एकादशेत्येवमादि । तस्मा-
 द्दृष्टार्थदर्शनादशेत्युच्यते । ‘विंशतिर्द्वादशतः’ । द्विर्दश त्रिंशतिरित्युच्यते । १०
 ‘शतं दश दशतः’ । दैश दशतः समुदिताः शतमुच्यन्ते । ‘सहस्रं
 सहस्रत्’ । सह इति बलनाम तेन तदत् । दुर्बलानामपि सहस्रं
 समुदितं बलवदेव भवति संघातबलीयस्वात् । ‘अयुतं नियुतं प्रयुतं
 तत्तदभ्यस्तम्’ । सहस्रं दशकृत्वोऽभ्यस्तमयुतम् । आमिश्रीभूतमयुतमि-
 त्युच्यते । अयुतमपि दशकृत्वोऽभ्यस्तं नियुतमित्युच्यते । नियुतमपि दश- १५
 कृत्वोऽभ्यस्तं प्रयुतमित्युच्यते । अथार्बुदशब्दनिर्विवक्षया अम्बुशब्दं निर्वक्ति ।
 ‘अरणशीलं’ गमनशीलम् ‘अम्बु तैदः’ तस्य दाता मेघः सः
 ‘अम्बुदः’ इत्युच्यते । ‘स यथा’ उदकभावमापद्यमानो ‘महान्
 बहुर्भवति वर्षस्तदिवावुदम्’ । तैदपि वर्षेति यद्बहु द्रव्यजातं भवति
 तदवुदमित्युच्यते । ‘खल इति संग्रासनाम स्खलतेर्वा’ भ्रंश्यत्यर्थस्य २०
 [धा० १ । ५४५] । भ्रंश्यन्ति हि तत्र योधाः । ‘खलैतेर्वा’ हिसार्थस्य ।
 हिंस्यन्ते हि तत्र परस्परेण । ‘अयमपीतरः खलः’ धान्यखलः ‘एत-

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘वापीयं ग’ । २-क. ख. ग. ज. संख्या; ठ. ड.
 संख्याकां. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. दशकृत्वोऽभ्यस्ता या दश ताः समुदिताः
 शतमित्युच्यन्ते । सहस्रं; ट. पुस्तके पुस्तकस्यांशपि पाठः प्रान्ते लिख्यते. ४ घ. २५
 ट. ठ. ड. ‘नियुतं प्रयुतं’ नास्ति. ५ च. निर्विवक्षया. ६ क. ख. घ. ट. ठ.
 ड. ‘तदः’ नास्ति; ट. ‘अम्बु-तस्य’ तदः. ७ क. ख. घ. ट. तद्वि वर्षन्
 यदः; ग. ज. ताद्वि वर्षन् तद्वि. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. खलतेर्वा. ९ ग. च.
 ज. भ्रंश्यत्य. १० ग. घ. ज. प्रस्यन्ति. ११ क. घ. घ. ट. ठ. ड. स्खलतेर्वा.
 १२ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. हिंस्यन्ते.

स्नादेव । तत्रापि हि भ्रक्ष्यन्ति चूर्णमानानि धान्यानि । हिंस्यन्ते वा । चूर्ण्यन्ते इत्यर्थः । अथवा 'समास्फजः' असौ 'भवति' विप्रकर्षणं धान्यैः ।

- ५ 'व्यातिकर्माण उत्तरे धातदो दश' । संप्रामे हीतरेतरं व्याप्नुवन्ति योधा इति संप्रामनामस्य उत्तरे व्यातिकर्माणः । कतमे पुनस्त इति । 'इन्वति ननक्षे' [निघ० २ । १८] इत्येवमादयः । 'तत्र' दशके व्यासिकर्मधातुगण एते 'द्वे नामनी' भवतः 'आक्षाणः' इति च 'आपानः' इति च । तत्र 'आक्षाण आश्रुवानः' । यो हश्नोति व्याप्नोति स आक्षाण इत्युच्यते । तथा च य आप्नोति स आप्नुवानः सन् 'आपानः' इत्युच्यते ।

- १० 'वधकर्मण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत्' । संप्रामे हीतरेतरं व्याप्य ततो प्रन्तीति व्यातिकर्मस्य उत्तरे वधकर्मणः समागताः । कियन्तः । त्रयस्त्रिंशत् । कतमे पुनस्त इति । 'दभ्नोति श्रथति चरति धूर्वति' [निघ० २ । १९] इत्येवमादयः । 'तत्र' वधकर्मधातुमध्ये 'वियात इत्येतत्' नाम । तत्पुनरेवं निर्वक्तव्यम् । 'वियातयते' नानाप्रकारं यातयते यः शत्रून् स वियातः । अथ 'वा' एवमन्यथा स्यात् । 'वियातय' एवमुच्यते यः स्तोतृभिः स वियातः । आखण्डल इत्येतदपि नामैव । निगममपि चात्र दर्शयति । 'आखण्डल प्रहूयसे' । आभिमुख्येनावस्थितो यः खण्डयति मेघान् स आखण्डयिता तस्य संबोधनं हे 'आखण्डयितः' ।

- २० इरिम्बिठिर्नाम कण्ठो मन्त्रदृक् । तस्येयमार्पम् । गायत्री । ऐन्द्री रात्रिपर्यायेषु महारात्रिके पर्याये होतुरियं शस्त्रे विनियुक्ता [आश्व० श्रौ० ५ । १०] । शौचिगो शाचिपूजनाय रणांय ते सुतः । आखण्डल प्रहूयसे [ऋ० सं० ८ । १७ । १२] ॥ शाचिगो इति चैकं पदम् । शाचीति कर्मनाम [निघ० २ । १ । २२] । तस्य शच्या-

- २५ १ ग. च. ज. प्रत्यन्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. विप्रकर्षणैः. ३ घ. ट. ठ. ड. 'कर्माणः'. कियन्तस्ते । दश । कतमे°. ४ च. अश्रुवानः. ५ च. 'इति' नास्ति. ६ घ. ट. ठ. ड. यथा. ७ ग. च. ज. 'श्रथति' नास्ति. ८ च. वियातयत्येव°. ९ ग. घ. ट. ठ. ड. ज. स्तोतृभिः शत्रून्°. १० क. ख. मध्यमरात्रिपर्याये; घ. ट. मध्यरात्रिपर्याये°. ११ ग. च. ज. 'युक्ता'. १२ । शाचि°. १२ ग. ज. शाचिगो शाचिपूजन । शाचिगो इति; घ. ट. शाचिगो० प्रहूयसे. २१ १३ ठ. ड. 'च' नास्ति. '

ह्यस्य कर्मणो येयमिष्टिः पशुसोमादिलक्षणा संततिः सा शाचिः ।
 अथवा स्वार्थिक एव तद्धितः स्यात् । शच्येव शाचिः । तां प्रत्याहूयमानो
 यो गच्छति स शाचिगुरिन्द्रः । तस्य संबोधनं हे^१ शाचिगो इति । तथैव
 शच्या य. आगतः सन् पूज्यते सं शाचिपूजनः । तस्य संबोधनं हे शाचि-
 पूजन । हे^२ आखण्डल आखण्डयितः शत्रूणां मेधानां वा । इयमस्माभिः
 प्रस्तुता शची यां प्रति ते नित्यमिष्टमागन्तुं यया च पूज्यसे त्वमागतः
 सन् । किंच । एतस्यां च शच्यामस्मिन्कर्मण्ययं रणाय रमणाय तै तव
 सुतोऽभिषुतः सोमो यतोऽस्माभिस्त्वं प्रहूयसे, प्रकर्षेणादरवद्भिर्हूयस आहू-
 यसे । स एवमेतज्ज्ञात्वास्मदनुप्रहायानतीतकालमागन्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ।

५

आखण्डलशब्देऽल्पतरं वक्तव्यं बहुतरं तडिच्छब्द इति. क्रमभेदेनैतौ
 निरुच्येते । ' तडिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ' । तडिदित्येतच्छब्दरूप-
 मन्तिकामिधायि बधामिधायि चेत्येकमेव होतदुर्भाभ्यामर्थभ्यां संप्रयुज्यत ।
 विद्युदपि च तडिदित्युच्यते । सा पुनः कर्तरी कारके ' ताडयतीति
 सतः ' । यथा त्वन्तिकनामेदं तथेयमृगुदाहरणम् ॥ १०^६ ॥

१०.

१५

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्वाहा वसू मनुष्या द्वादी-
 महि । या नो दूरे तल्लितो या अरतयोऽमि सन्ति जम्भया
 ता अनप्रसः [ऋ० सं० २ । २३ । ९] ॥ त्वया वयं सुवर्ध-
 पित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आद्दी-
 महि याश्च नो दूरे तल्लितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदान-
 कर्माणो वादानप्रज्ञा वा जम्भय ता अनप्रसोऽस्र इति रूप-
 नामाप्रोतीति सतो विद्युत्तडिद्विवतीति शाकपूणिः सा

२०.

१ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. 'मिष्टिपशु'. २ च. 'हे' नास्ति. ३ क.
 ख. घ. ट. तथैव शच्यां; ठ. ड. तथैव शच्यां. ४ ग. ज. घ. ट. ठ. ड.
 ' रणाय ' नास्ति. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'भेदतो निरुच्यते; ग. ज. 'भेदेनैतौ
 निरुच्यते. ६ क. ख. ४; ग. ३; च. ज. १४; घ. ट. अद्वो नस्ति; ठ. ड.
 'रण'. इति निरुक्तवृत्तौ भगवद्गुणकृतौ (ड. पुस्तके ' भगवद्गुणकृतौ ' नास्ति)
 वृत्तीयाध्याये दशमः खण्डः. ७ क. तडिभो; छ. त. द. तल्लितो. ८ ड. छ.
 'धर्मित्वा. ९ क. ख. तल्लितो; छ. त. द. तल्लितो. १० छ. त. द. तल्लिद्वं.

ह्यवताडयति दूराच्च दृश्यतेऽपि त्विवमन्तिकनामैवामिप्रेतं
 स्यात् । दूरे चित्सन्तलिदिवाति रोचसे । दूरेऽपि सन्नान्तिक
 हवु सन्दृश्यस इति वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश वज्रः कस्मा
 द्वर्जयतीति सतस्तत्र कुत्स इत्येतत्कुन्ततेर्ऋषिः कुत्सो भवति
 कर्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवोऽन्त्राप्यस्य वधकर्मैव भवति
 तत्सख इन्द्रः शुष्मं जवानेत्यैश्वर्यकर्माण उत्तरे धातव-
 धत्वार् ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि तत्रेन इत्येतत्सनित
 ऐश्वर्येणेति वा सनितमनेनैश्वर्यमिति वा ॥ ११ ॥

- १० त्वया वयं सुवृथा ब्रह्मणस्पत इति । गृत्समदस्यार्पम् । जगती । प्रवैग्ये
 विनियुक्ता [आश्व० ४।६] । हे ब्रह्मणस्पते त्वया वयं सुष्ठु वर्धयित्रा वर्धिता
 अनुगृहीताः सन्तो वसु वसूनि यानि यानि स्पर्हा
 तडिच्छब्दोऽत्रान्ति- स्पृहणीयानि तानि तानि मनुष्या मनुष्येभ्यस्ता-
 काभिधायी नभिभूयाददीमहि । किञ्च ! यानो दूरे तल्लितो
 याश्च नो दूरेऽध्वन्यवस्थिता अरातयो याश्चान्तिके ।
 तडिच्छब्दस्यान्तिकाभिधायित्वम् । दूरे चान्तिके च या अरातयोऽ-
 रातिसेना । रातिर्दानार्थः । अस्माकमभिमतानर्थान्ददतो ये निवारयन्ति
 ते अरातयः । अदानप्रज्ञा यौ । न दातव्यमस्माभिरित्येनं येषां प्रज्ञा ते
 अदानेप्रज्ञाः । द्विविधा हि शत्रवः । दुःखसंनान्द्याः सुखसंनान्द्याश्च । तत्र
 १० ये दुःखसंनान्द्यास्तेऽदानप्रज्ञाः । ये अदानकर्माणस्ते सुखसंनान्द्याः । ते
 चोभयेऽपि दूरे चान्तिके चावस्थिता भवन्ति । तान्दूरान्तिकावस्थितानुभया-
 नपि जम्भय स्तम्भय निक्षेपान्कुरु त्वं ब्रह्मणस्पते । किञ्च अनप्रसोऽरूपा-
 न्धैतान्कुरु । ' अम इति रूपनाम ' । तर्द्धधामोत्याश्रयम् ।

- १ छ. त. द. °तालयति. २ क. तडिदि°; छ. त. द. तल्लिदि°. ३ द. °द्वय°.
 ४ छ. °बोऽप्य° . ५ क. ख. द. ५; छ. त. १२. ६ क. ख. घ. ट. वयं°
 अनमसः; ठ. ड. वयमिति । गृ°. ७ च. प्रवर्गे. ८ घ. ट. ठ. ड. स्पर्हाणि स्पृह°.
 ९ ग. ज. °स्तानि अभि°; ठ. ड. °स्तानभिभूयद्दी°. १० क. ख. तल्लितो; ग. घ.
 ज. घ. तल्लितो. ११ घ. ट. ठ. ड. ' नो ' नास्ति. १२ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
 ' वा ' नास्ति. १३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' भिभूय इत्ये°. १४ घ. ट. ठ. ड.
 °दानकर्माणः. १५ ग. घ. ज. सुखसंनान्द्या दुःखसंनान्द्याश्च (घ. ' नान्द्याश्च).
 १६ घ. °संनान्द्यास्ते°. १७ ग. घ. ज. ' ये अदान...संनान्द्याः ' नास्ति. १८ ग.
 १२ ज. ठ. ड. ददन्धामो°.

‘विद्युत्तडिद्भवतीति शाक्यूणिः’ आचार्यो मन्यते । किं कारणम् । सा ह्यवताडयति अशनिरूपेण । ‘दूरात्’ एव ‘च’ दृश्यते । तस्मान्न तस्यान्तिकनामाभिसंन्धोऽस्ति । ‘अपि विद्म’ अपरेणोदाहरणेन ‘अन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात्’ । ‘दूरे चित्तस्तल्लिदिवातिरोचसे’ । ‘दूरेऽपि सन्नन्तिक-इव’ अवस्थितो ‘दृश्यसे इति’ । अत्र दूरेऽपि सन्नन्तिक इवेति स्फुटतरमन्तिकभिधानत्वम् । न तथा पूर्वस्मिन्मन्त्रे ‘यानो दूरे तल्लितः’ इति । एवमन्तिकनामत्वेन वा विद्युन्नामत्वेन वा वधनामत्वेन वा प्रकरणोपपदे अवश्य यथासंभवं निर्वक्तव्यम् ।

‘यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृष्टिं दूरे चित्तस्तल्लिदिवातिं रोचसे ।

शश्याश्चिदन्धो अर्तिं देव पश्यस्येग्रे सख्ये मारिपामा वयं तव’ [ऋ०

सं० १ । ९४ । ७] ॥ एषा जगती । आग्नेयी । कुत्सेन दृष्टा ।

महान्नत आग्निमारुते शस्त्रे [ऐ० आ० १ । ५ । ३] अभिप्लवस्य च

पष्ठेऽहन्याग्निमारुत एव [आश्व० श्रौ० ७ । ७] च शस्यते । यस्त्वं

हे अग्ने विश्वतः सर्वतः सुप्रतीकः सुदर्शनः

अस्यामृचि तडिच्छः शोभनदर्शनः । अपि च सदृष्टिं यतो दृश्यसे

द्वोऽन्तिकामिधाय्येव ततस्ततः समानदर्शनस्तुल्य एव दृक्ष्यसे । अपि

च । दूरेऽपि सन्नन्तिभ्राजिष्णुत्वात्तडिदिवान्तिक

इवावस्थितोऽतिरोचसेऽतिरोचिष्णुर्दृश्यसे । अपि च । यदेतद्रात्र्याश्चिद्रात्र्या

अपि संततम् अन्धः अध्यानलक्षणं तमो यत्र घ्यातुमपि दुःखं

शक्यते किमुत द्रष्टुमेतदप्यतीत्य हे देव सर्वभूतदीपयितव्य पश्यस्येव

त्वम् । न तेऽस्माकमिव तेनान्धेनापि तमसा प्रतिबध्यते दर्शनम् । तस्य

तवैवंगुणयुक्तस्य हे अग्ने वयं सख्ये सखिमावे परिचरणकर्मणि आ

उत्तमादुच्छ्वासात्कृताध्यवसायाः सन्तो मा केनचिद्वाधिना शत्रुणा वा

रिपाम । मास्मान्कश्चिद्विस्तीर्त्तवदनुध्यानादेवेत्यभिप्रायः ।

‘वज्रनामान्युत्तराप्यष्टादश’ । यो हि हन्यते स वज्रेणैवेति वध-

१ क. ख. ग. च. ज. तडिदि°; घ. तल्लिदि°. २ क. तडितः; ग. च. ज.

घ. तल्लितः. ३ ग. च. ज. °व्यम् ॥ १५ ॥ यो°. ४ ग. ज. °प्रतीकः । एषा°;

घ. ट. °प्रतीकः० वयं तव. ५ क. तडिदि°; घ. तल्लिदि°. ६ घ. ट. ठ. ड. ‘च’ नास्ति. ७ च. ‘यतः’ सङ्गदेव. ८ च. दृश्यसे. ९ घ. ट. ‘रोचसे । अतिरोचसे अतिरोचिष्णु’.

१० च. सैकैमन्धः° संतत; ठ. ड. सतत°. ११ ग. ज. ‘स’ नास्ति.

कर्मभ्य उचराणि वज्रनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । अष्टादश । अष्टौ च दश च । कतमानि पुन स्तानि । 'दिद्युत् नेमिः हेतिः' [निघ० २ २०] इत्येवमादीनि । दिद्युत् द्येतेर्वा द्योततेर्वा । पुनः पुनरतिशयेन वा यस्यवखण्डयति द्योतते दीप्यते वा सा दिद्युत् । अवनामयति खण्डयति प्रहारेणेति नेमिः । हेतिर्हन्तेरित्येवमादि । आह । ' वज्रः कस्मात् ' । उच्यते । ' वर्जयति ' । वियोजयति प्राणैः प्राणिनः । ' तत्र कुत्स इत्येतत् ' संदेहपदम् । अपिरपि कुत्स इत्युच्यते । तत्पुनरेतद्यदा वज्रनाम तदा ' कृन्ततः ' । कृत्यतेऽनेनेति कुत्सः ।

- कुत्स इत्येतत्संदे- यदा पुनरेतद्व्यभिधानं तदा ' कर्ता स्तोमाना-
१० हपदम् मित्यौर्षमन्यवः ' आचार्यो मन्यते । ' अत्राप्यस्य वधकर्मैव ' अभिप्रेतं स्यात् । अत्राप्येतद्व्यौ वर्तमानमभिधानमस्य ऋषेर्वधकर्मैव वधार्थसंयुक्तमेव स्यात् । किं कारणम् । ' तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघान ' । तेन स्तूयमानो विवृद्धबलः शुष्णं शोषयितारं रसानाममुरं मेघं वा जघान । मेघो हि शुष्णः । तदुदये हि
१५ धान्यान्युदकप्राहनिमित्तेन शुष्यन्ति ।

' ऐश्वर्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ' । धृतामेव हि वज्रेणायुधेनैश्वर्यं भवतीति वज्रनामभ्य उत्तरे ऐश्वर्यकर्माणः । कतमे पुनस्त ईति । ' इत्ययति पत्यते क्षयति राजति ' [निघ० २ । २१] ।

- ' ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि ' । ऐश्वर्यसंश्रद्धेनैवोच्यन्ते । कत-
२० मानि पुनस्तानि । ' राष्ट्री अर्थः नियुत्वान् इनः ' [निघ० २ । २२] । ' तत्र इन इत्येतत् ' अभिधानमेवं व्युत्पादम् । ' सनितः ' संभक्तः ' ऐश्वर्येणेति वा ' । अथ वा ' सनितं ' संभक्तं ' अनेनैश्वर्यमिति ' । अधुना मन्त्रमपि व्याचष्टे यस्मिन्नेतदीश्वरनाम इन इति ॥ ११ ' ॥

१५ यत्रां सुपर्णा अमृतस्य मागमनिमेपं विद्वथांमिस्वरन्ति ।

- १ च. पुतेर्वा. २ ग. च. ज. ' पुनः...दिद्युत् ' नास्ति. ३ ग. च. ज. एत्येतत्. ४ ग. ज. ' औषमन्यव आचार्यो मन्यते ' नास्ति. ५ च. तत्रा°. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. जघानेति. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' इति ' नास्ति. ८ क. ख. ग. घ. ज. प. ट. क्षयति. ९ क. ख. ५; ग. ११ च. ज. १६; १० ठ. अष्टौ नास्ति; ठ. ड. इति । इति निष्कर्षा० तू० एकादशः खण्डः

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्राविवेश
 [क्र० सं० १।१६४।२१] ॥ यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्म-
 योऽमृतस्य मागमुदकस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति
 वामिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपापितादित्यः स
 मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो ५
 भवति विपक्वप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्गुणो भवतीत्यधिदै-
 वतमथाध्यात्मं यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य
 मागं ज्ञानस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वामिप्रय-
 न्तीति वेश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा स मा
 धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो १०
 भवति विपक्वप्रज्ञ आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

यत्रा सुपर्णा इति । त्रिष्टुवेया । वैश्वदेवे^१ सूक्ते दीर्घतमसा दृष्टा ।
 तृतीयसवने वैश्वदेवे शंखे शस्यते [ऐ० आ० ५ । ३ । २] । १५
 वैश्वदेवेषु हि सूक्तेष्वेकदेवता बहुदेवताश्च मन्त्रा भवन्ति तदप्युपेक्षित-
 व्यम् । यत्र यस्मिन्मण्डलेऽवस्थिताः सुपतना आदित्यरश्मयः । ते हि
 शोभनमर्थमुद्दिश्य तमोऽर्पघातलक्षणं पतन्ति ।
 यत्रा सुपर्णा इत्येत- अथवा शोभमानाः पतन्तीति सुपर्णाः । ते किं
 स्यामृचि 'इन' शब्द- कुर्वन्ति । उच्यते । अमृतस्य मागमुदकस्या- २०
 स्पाधिदैवतपरोऽर्थः मरणधर्मिणो मागं भजनीयमंशमादाय पृथिवी-
 लोकास्तेनान्विताः सन्तः सर्वभूतान्यभिस्वरन्ति । एत शब्दोपतापयोः [घा०
 १ । ९३२] । अभितपन्तीत्यर्थः । अथवामिस्वरन्त्यादित्यमण्डलम् ।

१ छ. त. द. 'सुपर्णाः' नास्ति. २ छ. त. द. 'मिषन्ति. ३ क. ख. द.
 ६; छ. त. १३. ४ छ. ध. घ. ठ. ड. 'इति०००पादः' नास्ति; छ. इति २५
 द्वितीयः पादः; त. इति तृतीयाध्याये द्वि^२; द. इति निरुक्तस्य तृ^३. ५ ठ. ड.
 'देवसूक्ते. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. महावते तृतीय^४. ७ च. 'शंखे' नास्ति.
 ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. तमोविवात^५. ९ घ. ट. ठ. ड. शोभनाः. १० म. ज.
 घ. ट. ठ. ड. अभितपन्ती^६.

आभिमुख्येन रसान्गृहीत्वा प्रयान्ति । कथं पुनः प्रयान्ति । अनिमेषम्
 अनिमिषमाणा इव । आदरवन्त इत्यर्थः । विदथा वेदनेन विज्ञानेन
 स्वकर्माधिकारयुक्तेनान्विताः सन्त इदमेवास्माभिः कर्तव्यं रसादानादि-
 लक्षणं कर्मेत्यभिस्वरन्ति । यत्रैतदेवंलक्षणं कर्म कुर्वन्त्यादित्यरश्मयस्तत्र
 किमिति । उच्यते । इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः । इन ईश्वरः । इनो
 ह्यसावादित्य ऐश्वर्येण भवति । विश्वस्य भुवनस्य भूतस्य भवति । किं च ।
 गोपाः गोपायिता । आदित्यो मण्डलान्तरपुरुषो यस्तत्र मण्डलेऽवस्थितः
 स मा धीरो धीमान्प्रतिविशिष्ट्या बुद्ध्यान्वितः । बुद्धिरेव हि तस्य
 शरीरम् । पौकः पक्तव्यः । पक्तव्यप्रज्ञो विपकप्रज्ञः सम्यग्दर्शनोऽनुग्राह-
 १० तया आविवेशाविशतु । इतिकरणः प्रैकरणप्रदर्शनार्थ एवमयमुपनिष-
 द्वर्णो ' मञ्जो भवतीति ' । यद्विज्ञानमुपगतस्य सतो गर्भजन्मजरामृत्यवो
 विनिश्चयेन सीदन्ति सा रहस्या विद्योपनिषदित्युच्यते । उपनिषद्भावेन
 वर्ण्यत इति उपनिषद्वर्णः । ' अधिदैवतम् ' उक्तम् ।

अधार्घ्यात्मिकच्यते । अधिदैवतमर्घ्यात्ममित्येतौ शब्दौ व्याख्यातौ
 १५ [नि० १ । २०] । यत्र यस्मिञ्शरीरे
 तत्रैव तस्या- सुपतनानीन्द्रियाण्यवस्थितानि स्वेषु स्वेध्वायतनेषु
 ध्यात्मपरोऽर्थः कृष्णसारदिषु । किं कुर्वन्ति । उच्यते ।
 अमृतस्यामरणधर्मणो ज्ञानस्य भागं भज-
 नीयं स्वं स्वं रूपादिलक्षणमंशमादाय विदथा वेदनेन विज्ञानेन
 २० युक्तान्यभिस्वरन्ति । न हीन्द्रियाणां चैतन्यमस्तीति । तानि ह्यवे-
 तनानि चेतनस्य पुरुषस्य कर्तुर्द्विज्ञानमयस्य करणानि । तदधिष्ठात्र्यस्तु
 देवताश्चेतनाः । तदभिप्रायेणोच्यते विदथा वेदनेन विज्ञानेनेति ।
 किं कुर्वन्ति । अभिस्वरन्ति अभिर्तपन्ति । विषयेविज्ञानं पुरुषस्य भोक्तुः

१ क. ख. ठ. ड. 'कथं पुनः प्रयान्ति' नास्ति. २ च. अनिमिषं. ३ ठ. ड.
 २५ रसदाना°. ४ ग. ज. पाठः. ५ पक्तव्यः प्रज्ञः. ६ विपक. प्रज्ञः; च. पाठे पक्तव्य प्रज्ञो°
 कः. ५ ग. च. ज. 'प्रकरण' नास्ति. ६ क. ख. घ. ठ. ड. यदा ज्ञान°; ट.
 यदा ज्ञान° दि; च. तद्विज्ञान°. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'वि' नास्ति. ८ घ.
 ट. ठ. ड. 'ध्यात्मम्'. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'वतमथाध्यात्म'. १० क. ख.
 घ. ट. ठ. ड. 'क्षमं रत्नम्'. ११ क. ख. अभिप्रयन्ति; ग. ज. अभिपतन्ति.
 २० १२ क. ख. घ. ट. ठ. ड. विषयविज्ञानेन पुरुषस्यापि भोक्तृत्वं उच्यते.

पटुं कुर्वन्ति । अथवा अभिस्वरन्ति बुद्धिमाभिमुख्येन विषयविज्ञानमादाय
बाह्यप्रत्ययाधानार्थं स्वरन्ति । गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र किमिति । उच्यते ।
तत्र योऽवस्थित ईश्वर इनः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायित्य य आत्मा
स मा धीरो धीमान् पाकः पक्कव्यः पक्कव्यप्रज्ञो विपक्कप्रज्ञः सम्पद्दर्शी
सर्वज्ञः । सोऽत्रैव हि देहेऽवस्थितो बुद्धयधिदेवताभावेन तेजसाख्यो मामा- ५
विवेश आविशत्वनुप्राप्ततया । स मामत्रैवावस्थितोऽनुगृह्णावित्यर्थः । तदनु-
ग्रहाद्धि सम्पद्दर्शनं प्रकाशते । तदाशास्यत इति ' आत्मगतिमाचष्टे ' ।
एवमयमात्मविज्ञानमाचष्टे मन्त्रः ।

यत्तदुक्तं ' देवताध्यात्मे वा पुष्पफले ' इति [निरु० १ । २०]

तदेवमुपपाद्यं तत्र तत्र । एक एव ह्यसावादित्य- १०
अधिदैवेऽध्यात्मे चैक मण्डले चाधिदैवतेऽध्यात्मे च बुद्धयधिदेवता-
एव पुरुषः । देवता- भूतः । स एव तत्र तत्रोपेक्षितव्यः । तस्मादमु-
ध्यात्मे वा पुष्पफले ष्मादादित्यमण्डलाद्ये रश्मयः प्रसर्पन्ति ते विश्वे-
इत्यस्यैवमुपपत्तिः देवा इति । ' रश्मयो वै विश्वेदेवाः ' इति
हुक्तम् । अध्यात्मेऽपि ह्यकाकाशाद्यानीन्द्रियाणि १५
प्रसर्पन्ति त एव रश्मयः । अध्यात्मे त एव च विश्वेदेवा इत्यु-
क्तम् । एवं तत्र तत्र योग्यम् । प्रकारमात्रमेवेदमुपप्रदर्शितं भाष्यकारे-
णेति ॥ १२^{१२} ॥

इति निरुक्तवृत्तावर्धमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ ग. ज. पटुं कुं; च. पटुं कुं उप. २ घ. ट. ठ. ड. ' वि ' नास्ति. ३ ग. २०
ज. पक्कव्यः प्रज्ञः । असम्पद्दर्शिनमतर्पणं विपक्कप्रज्ञः; च. पक्कव्यो विपक्कप्रज्ञः.
४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' अधिदैवताभा ' . ५ घ. ट. ठ. ड. ' हावस्य सम्प ' . ६ क.
ख. घ. ट. ठ. ड. ' तत् ' नास्ति. ७ ग. ज. पुष्पफलं; च. पुष्पफलमिति० ले इ.
८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' तत्र ' सकृदेव. ९ ग. ज. वाधिदैवते; च. चाधिदैवे.
१० घ. ट. ठ. ड. आध्यात्मे. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति. २५
१२ क. ख. ६; ग. १३; घ. ट. च. ज. अहो नास्ति; ठ. १२ इति निरुक्तवृत्तौ
तृतीयाध्याये द्वादशः खण्डः; ड. १२ खण्डः. १३ ग. च. ज. घ. ट. ठ. ड. ' इति
निरुक्तवृत्तौ ' नास्ति. १४ घ. ट. ' इत्यस्याध्या ' . उ. अत्रस्य द्विती०.

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश बहु कस्मात्प्रभवतीति सतो
 ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश ह्रस्वो ह्रस्वतेर्महन्नामान्युत्त-
 राणि पञ्चविंशतिर्महान्कस्मान्मानेनान्याञ्जहातीति शाक-
 पूणिर्महनीयो भवतीति वा तत्र षवक्षिथ विवक्षस
 इत्येते वक्तेर्वा बहतेर्वा साभ्यासाद्बहुनामान्युत्तराणि द्वाविं-
 शतिर्गृह्याः कस्माद्बहुन्तीति सतां परिचरणकर्माण उत्तरे
 धातवो दश सुखनामान्युत्तराणि विंशतिः सुखं कस्मात्सु-
 हितं खेभ्यः खं पुनः खनते रूपनामान्युत्तराणि षोडश
 रूपं रोचतेः प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश प्रज्ञानामान्युत्तरा-
 ण्येकादश सत्यनामान्युत्तराणि षट् सत्यं कस्मात्सत्य-
 तायते सत्प्रमथं भवतीति वा अष्टा उत्तराणि पदानि
 पश्यतिकर्माण उत्तरे धातवश्चापतिप्रभृतीनि च नामान्या-
 मिश्राणि नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानायाथात
 उपमा यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यस्तवासां कर्म ज्यायसा
 वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं वोप-
 मिमीतेऽथापि कनीयसा ज्यायांसम् ॥ १३ ॥

‘ बहुनामान्युत्तराणि द्वादश ’ । ईश्वराणामेव बहु भवतीतीश्वरनामभ्य
 उत्तराणि बहुनामानि । कियन्ति । द्वादश । द्वे च दश च । कृतमानि पुन-
 स्तानि । ‘ उरु तुवि पुरु ’ [निघ० ३ । १] इत्येवमादीनि । उरु
 विस्तारे । यद्धि बहु भवति तद्विस्तीर्णं भवति । तुवि वृद्धौ । यद्धि बहु भवति
 बृद्धं तद्ववतीति तुवि । पुरु प्राप्तं च सर्वतो भवति । पूरितमिव हि
 बहुना सर्वं भवतीति पुरु । इत्येवमादि योग्यम् । आह । ‘ बहु कस्मात् ’ ।
 उच्यते । ‘ प्रभवति ’ हेतद्बहुभ्योऽपि दीयमानम् ।

- २५ १ क. ख. षोडश; छ. त. द. षोडश. २ छ. जायते. ३ छ. त. वा । १४ ।
 अष्टा; द. वा । १ । अष्टा. ४ छ. त. द. ‘ उच्यते ’ नास्ति. ५ क. ख. १; छ.
 त. १५; द. २. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. च द्वादश. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
 तद् बृद्धं भा. ८ ग. ज. ‘ तुवि । मातं ’; घ. ठ. ठ. ड. ‘ तुवि । प्राप्तर्यं च ’.
 २६ १ ग. ज. ‘ उच्यते ’ नास्ति.

बहुनामसंबन्धेनैव 'हस्वनामान्युत्तराणि' । कियन्ति । एकादश ।
कतमानि पुनस्तानि । 'कुवित् रिहं हस्वः' [निघ० ३ । २] इत्ये-
वमादीनि । कुसितमिव हि तद्विज्ञायतेऽप्यत्यादिति कुवित् । लीडमिव हि
तदस्यत्वाद्वतीति रिहम् । आह । 'हस्वः' कस्मात् । उच्यते । हसितो
दि भवति स महतः सकाशात् ।

५.

ह्रस्वसंबन्धेनैव 'महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः' । ह्रस्वापेक्षयैव
हि महत्त्वं भवति । कियन्ति पुनस्तानि । पञ्चविंशतिः । कौनि पुनस्तानि ।
'महः व्रधः ऋध्वः' [निघ० ३ । ३] इत्येवमादीनि । आह । 'महान्
कस्मात्' । उच्यते । 'मानेनान्यान्' ह्रस्वान् जहातीति 'शाकपूणिः' ।
आचार्यो मन्यते । अथ 'वा महनीयः' पूजनीयो 'भवतीति' महान् ।
बृहत्त्वाद्बृहणत्वाद्वा व्रधः । ऋध्वः रेपणवानित्यादि योजनम् । 'तत्र'
तस्मिन् महन्नामगणे 'ववक्षिथ विवक्षसे' इत्येते आहृताः । ते पुनर्रते
वक्तेर्वा बहतेर्वा धातोः 'साम्यासात्' ।

१६-

य एव हि महान्तस्त एव गृहिणो भवन्तीति महन्नामस्य 'उत्तराणि
गृहनामानि' । कियन्ति पुनस्तानि । 'द्वाविंशतिः' । कतमानि पुनस्तानि
'गयः कृदरः हर्म्यम्' [निघ० ३ । ४] इत्येवमादीनि । गर्भत एतदिति
गयः । कृदरः कृतदरः । हर्म्यं हरणमित्येवमादीनि । आह । 'गृहाः
कस्मात्' । उच्यते । ते हि यावदेव किञ्चिदाडियते तस्यैवमेव 'गृहन्ति'
दुःपूरत्वात् ।

१५

गृहभवेवावस्थिताः पारिचर्यन्ते पारिचरन्ति चेति गृहनामस्य 'उत्तरे
पारिचरणकर्माणो धातवः' समाम्नाताः । कियन्तः पुनस्तः । इति । दश ।
कतमे पुनस्तः । इति । इत्येति विभेम सपर्यति [निघ० ३ । ५]
इत्येवमादयः ।

२०-

१ क. ख. रिहं; ग. च. ज. रिहं; घ. ट. ठ. ड. लीडं. २ क. ख. रिहम्;
घ. ट. ठ. ड. लीडं. ३ क. ख. घ. ट. कतमानि. ४ क. ख. महत्. ५ ग. ज.
महन्नामगणे. ६ क. ख. घ. ट. पुनरुभे. ७ घ. ट. ठ. ड. कृदरः गतः हर्म्यम्.
८ घ. ट. ठ. ड. 'गम्यते...मादीनि' नास्ति. ९ क. ख. कृतदरः कृदरः; घ.
कृत- १० द. १० ग. च. ज. 'तत्' नास्ति. ११ घ. ट. ठ. ड. चेति. १२
क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति. १३ ग. च. ज. इत्येति; घ. ट.
इत्यति.

परिचर्यमाणानामेव हि सुखं भवतीति परिचरणकर्मभ्य ' उत्तराणि सुखनामानि ' । कियन्ति पुनस्तानि । त्रिंशतिः । कतमानि पुनस्तानि । ' शिम्बाता शतरा शतपन्ता ' [निघ० ३ । ६] इत्येवमादीनि । शिम्बाता । सुखानुबन्धाद्धि द्ददमग्नानामिव शरीरं शीतीभवति^१ । शतरा । शीतलतरमिव हि जलादपि सुखम् । शतपन्ता । शान्ततापमेव हि सुखमित्येवमादि । आह । ' सुखं कस्मात् ' । उच्यते । सुष्ठु हितमेतत् ' खेभ्यः ' इन्द्रियेभ्यः । ' खं पुनः ' इन्द्रियं ' खनते; ' धातोः । अवदीर्णमेव हि तस्य श्रोत्रादेः कर्णाद्यायतनं भवति ।

१० ' रूपनामान्युत्तराणि षोडश ' । य एव हि सुखिनस्त एव रूपवन्तो भवन्तीति^२ सुखनामभ्य उत्तराणि रूपनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । षोडश । षट् च दश च । कतमानि पुनस्तानि । ' निर्णिकृ वन्निः वर्षः ' [निघ० ३ । ७] इत्येवमादीनि । निर्णिकृमिव हि तद्ववति तैजसत्वात् । विवृणोत्याश्रयमिति वन्निरित्येवमादि । ' रूपं रोचतेः ' । दीप्यमानमिव हि तत्पर्काशं भवति ।

१५ ' प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश ' । य एव हि रूपवन्तस्त एव प्रशस्या भवन्तीति रूपनामभ्य उत्तराणि प्रशस्यनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । दश । कतमानि पुनस्तानि । ' अस्त्रेमाः अनेद्यः अनिन्यः ' [निघ० ३ । ८] इत्येवमादीनि । अस्त्रेभ्यः अपाप इत्यर्थः । अनेद्यः अनिन्दनार्हः । इत्येवमादि योज्यम् ।

२० ' प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश ' । य एव हि प्रज्ञावन्तस्त एव प्रशस्या भवन्ति य एव च प्रशस्यास्त एव हि प्रज्ञावन्तो भवन्तीति प्रज्ञास्य-

१ प. ट. शिवाता. २ कं. ख. प. ट. ठ. ड. 'नुर्मगन्था'. ३ घ. ट. ठ. ड. 'भवतीति. ४ ग. ज. शान्ततापता (क. त) पनेव'; घ. शान्ततापतेमेव' पानामि. ५ क. ख. घ. ट. 'इति' नास्ति. ६ क. ख. प. ट. ठ. ड. 'भीवादेः' नास्ति. ७ क. ख. प. ट. ठ. ड. एव हि. ८ ग. घ. ज. 'इति' नास्ति. ९ घ. ट. ठ. ड. च षोडश. १० ग. घ. ज. निर्णिकृ'; घ. ट. ठ. ड. निर्णिकृ । निर्णिकृ', ११ घ. 'काशकं. १२ क. ख. प. ट. ठ. ड. अस्त्रेमाः । त्रिभु गतिशोपगयोः (पा०४।३)। न स्त्रीभ्यति गच्छत्कीर्तिरित्येवमाः । अपाप इत्यर्थः । सुषारहितो वा । अने'. १३ घ. [द्वादश. १४ क. ख. प. ट. ठ. ड. एव हि. १५ क. ख. प. ट. ठ. ड. हि; घ. 'च' नास्ति.

नामभ्य उत्तराणि-प्रज्ञानामानि । कियन्ति पुनस्तानि । एकादश । एकं च दश चै । कतमानि पुनस्तानि । 'केतः केतुः चेतः' [निघ० ३ । ९] इत्येवमादीनि । कित ज्ञाने [धा० ३ । १९] । तस्य केतः । केतुरपि तस्यैव ।

'सत्यनामान्युत्तराणि पद' । य एव हि प्रज्ञावन्तस्त एव हि सत्य-वादिनो भवन्तीति प्रज्ञानामभ्य उत्तराणि सत्यनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । पद । कतमानि पुनस्तानि । 'वट् श्रुत् सत्रा' [निघ० ३ । १०] इत्येवमादीनि । बद्धमिव संबद्धं सङ्घतेनार्थेन भवतीति वट् । श्रवणोर्हमेतद्भवतीति श्रुत् । एवमादि । आह । 'सत्यं कस्मात्' । उच्यते । 'सत्सु तायते' । सत्स्येव हि तत्तायते विस्तीर्यते । न हि सतां समीपे शक्यमनृतं वक्तुम् । अथ 'वा सत्प्रभवं भवति' । य एव हि सन्तस्त एव हि सत्यं वदन्ति ।

'अष्टौ' यानि 'उत्तराणि पदानि' चिक्यदित्येवमादीनि [निघ० ३ । ११] ते पश्यत्यर्थश्च 'धातवश्चायति-प्रभृतीनि च' तान्येव 'नामानि' भवन्ति । तानि पुनरेतानि 'आमिश्राणि' । संसृष्टानीत्यर्थः । तेषां प्रकरणोपपदाम्यां विशेषावधारणं भवति तत्र कुत्र किञ्चिन्नाम कुत्र किञ्चिदाख्यातमित्येवमेके मन्यन्ते । अन्ये पुनः 'चिक्यत् चन विचर्षणिः विश्वचर्षणिः' इत्येतानि नामानि । यान्यन्यानि परिशिष्टानि ते धातवः । तानि पुनरेतानि पूर्वार्थप्रामाण्यादामिश्राणि पठ्यन्त इत्येवं मन्यन्ते ।

'नैव' यानि 'उत्तराणि पदानि' 'हिकं मुकं नुक्' इत्येवमादीनि 'आकृतम्' इत्येवमन्तानि [निघ० ३ । १२] सर्वपदसमाम्नायाय ।

१ च. द्वादश. २ च. हे. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. च एकादश. ४ ग. ज. संबद्धं सत्यभूते. ५ घ. ट. ठ. ड. संबन्धं सत्यभूते. ५ च. 'हमेतज्' मेव. ६ च. विस्तार्यते. ७ ठ. भवतीति. ८ च. चिक्यमित्ये. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'कुत्र' नास्ति. ११ ठ. ड. 'एवं' नास्ति. १२ घ. ट. ठ. ड. अन्ये तु पुनः । किम् । चिक्य. १३ च. चिक्यत् क्यं. १४ घ. ट. ठ. ड. न च. १५ ग. च. ज. 'नुक्' नास्ति.

कथं नाम सर्वं चतुर्विधं पदप्रकारमेतस्मिन्समाम्नाये समाम्नातं स्यादित्येव-
मर्थम् । एष्वेव हि नवसु समाम्नातेषुमये निपातोपसर्गा दर्शिता भवन्ति ।

‘ अथात उपमाः ’ । अथ इदानीम् अतः अनन्तरमुपमा
भवन्ति । तद्यथा । ‘ इदमिव इदं यथा अग्निर्नये चतुरध्विददमानात्
ब्राह्मणा व्रतचारिणः वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः जार आ भगम्
मेघो भूतोऽभि यज्ञयः तद्रूपः तद्वर्णः तद्वत् तथा ’ [निघ०

३ । १३] । एता उपमाः । सामान्यलक्ष-

गार्थकृतमुपमा- णमासां ब्रवीति । ‘ यदतत्तत्सदृशमिति गार्थः ’ ।

लक्षणम् यत्किञ्चिदर्धजातम् अतद्भवति तत्स्वरूपं च ।

यथा । अन्निः खयोतोऽग्निस्वरूपश्च । सोऽ-

ग्निनोपमीयतेऽग्निरिव खयोत इति । एवमेतत्तत्स्वरूपेण गुणेन गुण-
सामान्यादुपमीयत इत्येवं गार्थ आचार्यो मन्यते । ‘ तदासां कर्म ’ ।

स आत्मापुपमानामर्थो यदप्रसिद्धतरगुणस्य कस्यचित्प्रसिद्धतरगुणेनान्येन
गुणप्रकाशनम् । कचित्पुनरिदमेनाप्युपमानं भवत्येव । तद्यथा । ‘ वायुरात्मो-

पमगतिः ’ । ‘ तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनंजयः ’ इति ।

‘ ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वाऽप्रख्यातं वोप-

मिमीते ’ । ज्यायसा वैत्कृष्टेन गुणेन यो यस्मिन्

तदेव यास्ककृतम् द्रव्य उत्कृष्टो गुणस्तेन कनीयांसम् अनुकृ-

ष्टगुणमुपमिमीते । तद्यथा । सिंहो माणवकः । सिंहे

शौर्यमुत्कृष्टमनुत्कृष्टं माणवके । तेनोपमिमीते सिंह इव माणवको विक्रान्तः

इति । प्रख्याततमेन वाऽप्रख्यातमुपमिमीते । तद्यथा । प्रख्याततम-

श्चन्द्रमा अप्रख्यातो माणवकः । तं तेनोपमिमीते चन्द्र इव कान्तो

माणवक इति । ‘ अथापि ’ कचित्कनीयसा गुणेन ‘ ज्यायांसम् ’

अपि सन्तमुपमिमीते । तदेतच्छन्दस्येव द्रष्टव्यम् । आह । किमुदाहरणम् ।

उच्यते ॥ १३ ॥

१ ग. ज. ‘ गिरूप ’. २ ठ. ड. एवमेत. ३ ग. च. ज. पुनर्वात्. ४ क.

ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ तद्यथा ’ नास्ति. ५ ग. ज. घ. ट. वा उत्कृष्टेन. ६ क.

ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ पमीयते. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ मुत्कृष्टं माणवकमेते-

नोप. ८ घ. ट. ठ. ड. पमीयते. ९ घ. ट. ‘ पमिमीयते. १० क. ख. ११ घ.

१२; च. १५; घ. ज. ट. ड. अशो नास्ति; ट. ॥ १३ ॥ इति । निरुक्तवृत्तौ

१२ तृतीयाध्याये त्रयोदशः खण्डः.

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशमिरभ्यधीताम् ।
 तनूत्यक्तनूत्यक्ता वनर्गू वनगामिनावग्निमन्थनौ बाहू तस्क-
 राभ्यामुपमिमीते तस्करस्तत्करौ भवति यत्पापकमिति नैरु-
 क्तास्तनोतेर्वा स्यात्संततकर्मा भवत्यहोरात्रकर्मा वा । रश-
 नाभिर्दशमिरभ्यधीताम् । अभ्यधीतामित्यभ्यधातां ज्यायां-
 स्तत्र गुणोऽभिप्रेतः ॥ १४ ॥

तनूत्यजेषु तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशमिरभ्यधीताम् । इयं ते अग्ने
 नव्यंसी मनीषा युक्त्वा रथं न शुचयर्द्धिरद्वैतैः [ऋ० सं० १० । ४ ।
 ६] ॥ त्रितस्येयमाप्यस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते
 [आ० सू० ४ । १३] । तनूत्यजा तनूत्यक्ता चौर्योभिप्रायेण हर्तव्यं वा
 मर्तव्यं वेति कृताभ्यवसायौ तस्करौ वनर्गू वनगामिनौ मार्गमो-
 पकौ प्रसृतौ । ताभ्यामुपमिमीते । तौ यथोपमार्थत्वेन सुपुष्टौ भवतो
 न तथा मामतस्करौ । तौ यथा कंचिदध्वगं
 अस्यामृचि ज्यायां- वन्नीयातां रज्रैवमेतावस्मद्बाहू रशनाभिरङ्गुली-
 सौ बाहू कनीयोभ्यां भिर्दशभिर्दशसंख्यायोगिनीभिरभ्यधीतां प्रतिनि-
 तस्काराभ्यामुपमीयेते वन्नीतः । अभिनिवृष्य चाग्निमन्थनयोकत्रेणा-
 धराण्युत्तरारणीभूतं त्वां तस्कराविव कंचिदध्वगं
 गाढं बद्धा सुभृशमाकर्षतः । किमर्थं पुनरेवं मध्यसेऽस्माभिः । हे अग्ने
 इयं यस्मान्नव्यंसी नवतरा अन्यैः स्तोतृभिरदृष्टपूर्वा युष्मद्गुणैः संस्कृत्य
 विवक्षिता तव मनीषा स्तुतिः प्रार्थनसंयुक्ता । स त्वमेतज्ज्ञात्वा एवम-
 भिमध्यमानोऽस्माभिर्युक्त्व योजयात्मानमरणी प्रति अरणिभ्यां शुचयर्द्धि-
 र्दीप्यमानैः स्वैरङ्गैर्ज्वालास्यैः । कथंपुनर्योजय । रथं न । यथा कश्चित्कुत-

१ क. र. छ. त. द. 'स्तत्करोति यत्पाप'. २ क. र. छ. त. द. 'अभ्य-
 धीतामिति' नास्ति. ३ क. र. २; छ. त. १६; द. ३. ४ ग. ज. 'त्यजेव
 तस्करा । त्रित'; प. ट. 'त्यजेव त० रद्वैः । त्रित'; ठ. ड. 'त्यजेव । त्रित'.
 ५ ग. ज. तन्त्रं त्यक्त्वा; प. तन्त्रं त्यक्त्वा. ६ ग. ज. 'थोपमानं तः (ग. ती) रत्नेन'.
 ७ प. ट. ठ. ड. 'दशभिः' नास्ति. ८ क. र. प. ट. ठ. ड. 'वन्नीताम्. ९ प.
 'रेव मध्य'. १० ग. ज. 'दशान'. ११ ग. ज. अरणीभ्यां.

श्विदाजिगमिषुः शीघ्रं रथं योजयेद्देवमेवावतरणाय त्वमात्मानमाभ्यामरौणि-
भ्यां योजय । मां नो यज्ञैर्विघ्नं कार्षीरित्यभिप्रायः । 'तनूत्यक्तनूत्यक्तौ'
इत्यर्थः । 'वनर्गू वनगामिनौ' । 'तत्र हि तयोश्चौर्यं सिध्यति । एवम-
स्यामृचि 'अग्निमन्थनौ बाहू' प्रशस्तौ 'तत्स्कराम्याम्' अप्रशस्ता-
म्यामुपमिर्मति' मन्त्रद्वक् ।

'तत्स्करस्तत्' एव करोति यत् एव 'पापकं' भवतीत्येवं
'नैरुक्ताः' मन्यन्ते । वैयाकरणानां पुनरन्यथापि स्यात् । स हि
'संततकर्मा भवति' । रात्रौ ग्रामे मुष्णाति दिवारण्य एवम् 'अहोरा-
त्रकर्मा' । एतेदेव 'चै' तत्संततकर्मत्वम् । रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम्
इति । एवमत्र बाहोः 'ज्यायान् गुणोऽभिप्रेतः' तयोः प्रशस्तत्वात् ।
अप्रशस्तत्वाच्चत्स्करयोः कनीयान् । द्वितीयमुदाहरणमेतस्मिन्नेवार्थे ।
'अथापि कनीयसा ज्यायांसम्' इति ॥ १४ ॥

कुहं स्विहोपा कुहं वस्तोरभ्विना कुहांमिपित्वं करतः
कुहोपतुः । को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषां
कृणते सधस्थ आ [ऋ० सं० १० । ४० । २] ॥ कस्वि-
द्रात्रौ भवत्यः क दिवा काभिप्राप्तिं कुरुयः क वसथः को
यां शयने विधवेव देवरं देवरेः कस्माद्वितीयो वर उच्यते
विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्म-
शिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्विषोगाद्विधवा
देवरो दीव्यतिकर्मा मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा योषा यौतेरा-
कुरुते संहस्थानेऽथ निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याता पथेति

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'आत्मानं' नास्ति. २ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ.
ड. 'रौणिभ्यां'. ३ क. ख. घ. ट. यज्ञे विघ्नं. ४ ग. च. ज. 'त्यक्तेत्यर्थः'. ५ घ.
ट. 'च' नास्ति. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'प्रशस्तत्वाच्च तत्स्कर'. ७ क. ख.
ग. घ. च. ज. १८; घ. ट. अद्वौ नास्ति; ट. ड. ॥ १४ ॥ इति निरुक्त-
वृत्तौ (रु. नैरुक्तभाष्ये) तृतीयाध्याये चतुर्दशः खण्डः. ८ छ. त. द. 'पातं'.
९ छ. त. 'देवः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते' नास्ति. १० छ. संधस्था° ख;
त. संधस्था°.

कर्मोपमा । यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजन्ति ।
 भ्राजन्तो अग्नयो यथा । आत्मा यक्षस्य नश्यति पुरा
 जीवगृध्रो यथा । आत्मा ततेर्वातिर्वापि वास इव स्याद्याव-
 द्धातिमूत इति । अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः ।
 अग्निरिव ये मरुतो भ्राजमाना रोचिष्णूरस्का भ्राजस्वन्तो
 रुक्मवक्षसः ॥ १५ ॥

कुह स्विरोपति कशीवर्तो दुहिता घोषा नाम । तस्या इयमार्पन् ।
 आश्विनी । जगती । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्री०
 ४ । १५] । हे अश्विनौ कुहस्विरोपा । क नु युवां रात्रौ भवथः । कुह
 वस्तोः । क वा दिवा भवथो युवां येन नापि रात्रावस्माकं दर्शनमुपगच्छथो
 नापि दिवा । स्विदिति परिदेवनायामीष्यां वा ।

अस्यामृचि देवरेण क वाभिपित्वम् अभिप्राप्तिं स्नानभोजनाद्यर्थं
 कनीयसा ज्यायांसाध- कुरुथः । कुह घोषतुर्वसथः । सर्वथा न विज्ञायेत
 धिनावुपमीयेते विध- वामागमनप्रवृत्तिः । किंच । को वां शयुत्रा । कतमो
 वया च यजमानः युवां यजमानः शयुत्रा शयने । किम् । विधवेव
 देवरम् । यथा विधवा मृतभर्तृका काचित्क्लं

शयने रहस्यतितरां यजन्वती देवरमुपचरति । स हि परकीयत्वानार्या दुरा-
 राध्यंतरो भवतीति यजेनोपचर्यते न तथा निजो भर्ता । तस्मात्तेनोपमी-
 येते अश्विनौ । मैय मनुष्यं देवरं सैव मृतभर्तृका योपा आ कृणते आभि-
 मुख्येन कुरुते । को वामेवमाभिमुख्येन सहस्थाने समाने सहयोगिना-
 वात्मना कृत्वा परिचचार येनेह नोपगतवन्तौ स्थोऽस्मदर्शनामिति । एव-
 मस्यामृचि देवरेण कनीयसा ज्यायांसावधिनावुपमीयेते विधवया च
 यजमानः ।

‘विधवा विधातृका भयति’ । धाता धारयिता पोषयिता वां भर्ता ।

१ छ. ते. द. ‘मरुतो भ्राजमाना रोचिष्णूरस्का’ नास्ति. ३ छ. ख. ३;
 छ. त. १७; द. ४ ३ प. झ. ठ. ड. ‘क’ नास्ति; ट. ‘वस्तो वां’ स्तोः क
 वा; ग. ज. ‘वा’ नास्ति. ४ गं. ज. ‘भ्राजसा. ५ ग. च. ज. दुरात्पतरो.
 ६ क. ख. घ. झ. ट. ‘इति’ नास्ति. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तथा मयं.
 ८ ग. च. ज. ‘भरति’ यथो भर्ता स तस्यां. ९ ट. ‘वो भर्ता’ धरो.

स तस्या विगत इति विधेया । ' विधयनाद्वा ' । सा हि भर्तृमरणेन
विधूता कम्पितेव भवति । ' विधावनाद्वा ' । सा हि भर्तृरभावादननु-
रूप्यमाना तेन तत्र विभावतीत्येवं चर्मशिरा आचार्यो मन्यते । ' अपि
या धव इति मनुष्यनाम ' । तद्वियोगाद्विधवा । ' देवरः ' इत्येव शब्दो
दीर्घ्यत्यर्थः । स हि भर्तृर्भ्राता नित्यकालमेव तया भ्रातृभार्यया देवनार्थं
व्रियत इति देवर इत्युच्यते । ' मर्यो मनुष्यः ' । स हि ' मरणधर्मा ' ।
' योपा यौतेः ' मिश्रणार्थस्य [धा० २ । २३] । सा हि मिश्रयत्या-
त्मानं पुरुषेण साकम् । ' आर्कुरते सहस्थाने ' समानैस्थाने । आभि-
मुख्येनात्मनः कुरुते परिचरणाय ।

१० ' अथ निपाताः ' । ज्यायसा कनीयान्कनीयसा च ज्यायानुपमीयत इति
सामान्यमुक्तम् । अधानन्तरं ये निपाताः समास्त्राता यथा ' अग्निर्न ये ' ।
इत्येवमादयस्ते स्वावसरप्राप्ताः । ते च पुनः ' पुरस्तादेव व्याख्याताः ' ।
[निरु० १ । ४ — ११] सामान्यतः । विशेषत इदानीमुदाहरणतो
व्याख्यायन्ते । तत्र ' यथेति ' एषा ' कर्मोपमा ' । किमुदाहरणम् ।

१५ ' यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजन्ति । एषा
यथेति कर्मोपमा । त्वं दशमास्य सहोर्ध्वेहि जरायुणा ' [ऋ० सं०

तस्या उदाहरणम् ५ । ७८ । ८] ॥ सप्तधिरात्रेयोऽप्येयदेना-
मनुष्टुभम् । गर्भानुमघ्ने विनियुक्ता । यथा
वातवनसमुद्रा एजन्ते कम्पन्त एषं त्वं हे दशमास्य दशमाससंभूत गर्भ
एतस्मान्मातुस्तराददुःस्वप्नेतामेजंश्चोर्ध्वे अवोहि धैर्वाद् एहि सह जरा-

१० युणा उत्त्वेन । प्रजापत्य मा स्थास्त्वमेतस्मिन्नुदर इत्यभिप्रायः ।

अपरमुदाहरणम् । ' अंश्रमस्य केतवे वि रमयो जना अनु ।

१ क. स. प. स. ट. ठ. ड. 'विन्वा' नास्ति. २ क. ख. ग. ज. 'दनुह'.
३ ठ. ड. 'चर्मशिरा' । 'चर्म'. ४ ग. ख. ज. 'दीर्घतीत्यर्थः'. ५ ग. ज. 'मेवं'.
६ ग. ख. ज. 'आर्कुरते'. ७ प. ट. ठ. ड. 'सवास्थाने'. ८ प. स. ट. ठ. ड. 'स'
नास्ति. ९ क. ख. प. स. ट. 'स्ते सवास्थाने'. १० ग. ख. ज. 'णम्'. ११।
यथा'. ११ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. 'इयत्'. १२ ग. ज. 'अनुष्टुप्'. १३ प. स. ट. 'अवाद्'. १४ ग. ख. ज. 'णम्'. १५। 'अह'.
१६ १५ ग. ख. ज. 'ध'. स. ट. 'केतव इति । नरक'.

भ्राजन्तो अग्नयो यथा' [ऋ० सं० १ । ५० । ३] ॥ प्रस्कण्वस्यार्थम् ।

गायत्री । सौर्षोऽनयातिप्राहो गृह्यते पृष्ठस्य

तस्या एवान्य- पृष्ठेऽहनि [मैत्रा० सं० १ । ३ । ३३] ।

दुदाहरणम् अदृश्रमस्य केतवः । रश्मयः विविधा दृश्यन्तेऽस्य

भगवतः सूर्यस्य । प्रज्ञानसतत्त्वास्ते हि

तपोऽपहस्य सर्वप्राणिनां प्रज्ञानमभिव्यज्यन्तीति त एव केतव इत्यु-

च्यन्ते लक्षणया । अथवा प्रकाशसतत्त्वास्त इति साक्षादेव केतुशब्दस्तेषु

स्यात् । केतुरिति विज्ञानमुच्यते । विज्ञानं च पुनः प्रकाशः । प्रकाशसतत्त्वा-

श्चेत इति केतव उच्यन्ते । अथवा केतव ईष सर्वतोदिशमुच्छ्रिता आदित्य-

मण्डले । ध्वजो हि केतुरित्युच्यते । के पुनस्त इति । रश्मयः । ते पि

कुर्वन्ति य एवमुच्छ्रिता इति । उच्यते । जनान् अनु तिष्ठन्ति गच्छन्ति

तमास्पृहन्तुमन्याधोपकारान्कर्तुमोपधिपाकादीन् । कथं पुनरनुतिष्ठन्ति ।

भ्राजन्तो दीप्यमानाः । कथम् । अग्नयो यथा । येन प्रकारेणाग्नयो

भ्राजन्ते तथा भ्राजन्तोऽनुतिष्ठन्ते ।

अपरमुदाहरणम् । 'यदिमा वाजयन्तहोषधीर्हस्त आदधे । आत्मा

यश्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा' [ऋ०

तस्या एव तृती सं० १० । ९७ । ११] ॥ आर्धवर्णो भिषक् ।

यमुदाहरणम् तेनेयमोषधिसूक्ते दृष्टा । अनुष्टुप् । एतेन पुन-

रुपतप्तो दीक्षित एकविंशतिभिर्वचदर्मपिञ्जल-

मिश्रामिराद्विरभिषिष्यत उपतोपशान्त्यर्थम् [आश्व० श्रौ० ६ । ९] । अनेनैव

सूक्तेनाग्निचर्येनैक्षेत्रं प्राप्पारण्याभिरोपधिभिर्व्युष्यते [मैत्रा० सं० ३ ।

२ । ९ ॥ तै० सं० ९ । २ । ९] । यद्यदाहमिमा ओषधीर्हस्ते

आदधे आधाय च संनिकर्षेऽपि तिष्ठामि रोगिण एता ओषधीः वाजयन्

पूजयेन् । स्तुवंन्नित्यर्थः । अथ तदेव तदनन्तरमेव पुरैव तांस्तामोषधीनां

१ प. स. ट. ठ. ड. तीरी । सौर्षोऽ. २ ग. च. ज. 'रश्मयो विविधाः'

नास्ति. ३ क. ख. ग. ज. इत्युच्यन्ते. ४ च. इति. ५ क. ख. प. झ. ट. ठ. २५

ड. 'इति' नास्ति. ६ ग. च. ज. 'णम्' । २१ । यदि. ७ ग. च. ज. प. ८ 'यचहमति । आथ' (ग. ज. अथ). ८ झ. ठ. अथ. ९ क. ख. 'पिञ्जली-

मिमा'; प. झ. ट. ठ. ड. 'पिञ्जलीभिर्मिमा'. १० प. झ. ट. ठ. ड. उपशा-

न्य. ११ ग. ज. 'नैवे च. १२ घ. झ. ट. ठ. ड. 'यद्यदाहर्षं सेवयाग्रा'. १३ च. प्रपूजयन्.

प्रयोगादस्मैस्तुत्युनीतमोपधिर्वीर्यमसह्यं सन्वान् आत्मा यक्षमस्य यक्षमणो
नश्यति रोगस्यापुनरागमनाय । कथं पुनर्नश्यति । यथा जीवगृभो
जीवग्राहस्य पुरैव हननादहतस्यैव जीवो नश्येद्विपादादेवैवमात्मा रोग-
स्यापि पुरैवौषधिप्रयोगान्नश्यतीत्यभिप्रायः ।

५ निगमप्रसक्तमुच्यते । ' आत्माततेर्वा ' । सर्वमेव हि तेनातितं भवति
सर्वगतत्वात् । ' आतेर्वा ' । सर्वमेव हि तेन व्याप्तं भवति सर्वगत-
त्वादेव । ' अपि वात् इव स्याद्यावद्व्याप्तिभूत इति ' । अपि चैवमन्यथा
स्यात् । आतो व्याप्त इव ह्यसौ कार्यकरणेन स्यात् । किं च सर्वगतत्वेऽपि
सति यावन्मात्रमेव तस्य कार्यकरणेन व्याप्यते तावन्मात्रभूत एवासौ
२० लक्ष्यते । तावन्मात्रे हि प्रदेशे तस्य चैतन्यशक्तिरभिव्यज्यते तत्तायसि
दर्भमुष्टिप्रक्षेपादन्यभिव्यक्तिर्वादिति । सूक्ष्मेण हि स्थूलं व्याप्यते न स्थूलेन
सूक्ष्मम् । स्थूलं च कार्यकरणम् । सूक्ष्म आत्मा । तस्मादिवशब्दः ।

१५ ' यथा ' ' अग्निर्न ये ' ' चतुरध्विरदमानात् ' इत्येव समाम्नायानु-
क्रमः [निव० ३ । १३] । अत्र ' अग्निर्न य ' इत्यस्य निघण्टुमंत्रस्य
' दुर्भदासो न सुरायाम् ' [निरु० १ । ४] इत्यनेनैव गतार्थतेति मन्यमानाः
केचिदत्र निगमं नाधीयते । अपरे पुनः समाम्नायानुक्रमोऽयमिति मन्यमाना
एतैरेव निगममधीयते । ' अग्निर्न ये भ्राजंता रुक्मवर्क्षसो वातासो न स्वयुजः

२० उपमावाचकस्य सघर्जतयः । प्रज्ञातारो न उपेष्टाः मुनीतयः
नेतिनिपातस्योदाहर- सुशर्मीणो न सोमा ऋतं यते [ऋ० सं०
णम् १० । ७८ । २] ॥ भार्गवस्य स्पृमैरंशमे-
रियमार्थम् । मारुती । जर्गती । अग्निरेव ये

- १ क. ख. 'दाम्।स्तुनीन' ; ग. ज. 'दरमान्।स्तुनु' । २ ग. ज. 'त्रिोपधि' । ३
च. 'नातितं' त; ठ. 'नाततं' । ४ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. सर्वगत्वात् । ५ क. ख.
२५ घ. झ. ट. ठ. ड. कार्यकारणसंबन्धेन; च. कार्यकरणेन संबन्धे । ६ ग. ज. घ. झ.
ट. ठ. ड. तत्तापःशिलादर्भः । ७ य. 'वदिति' द; घ. झ. ट. ठ. ड. 'दिति हि ।
सूक्ष्मेण' । ८ प. ट. ठ. ड. स्थूलं च व्या' । ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कार्य-
करणम् । १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'अव' नास्ति । ११ क. ख. प. झ.
ट. ठ. ड. 'ण्टुगन्धस्य' । १२ घ. झ. ट. ठ. ड. एतमेवं । १३ ग. घ. ज. 'यने
॥ १२ ॥ अग्निः' । १४ ग. घ. ज. घ. ट. ठ. ड. 'वदतः । भार्गवस्य' । १५ क.
२१ ख. 'वदतः' ; १६ ग. घ. ज. गती ।

आजिष्णुतया रोचनाः । यथा केचित्प्रकर्षेण रुक्मवक्षसो रोचिष्णु-
रस्काः मरुतः । किं च वातासो न स्वयुजः सद्युक्तयः । वाता इव
स्वयुजः । स्वेन स्वेनानुग्रहेणानुरूपेणानुग्राह्याणां स्तोतॄणां योजयितारो ये
ते स्वयुजः । किं तेषाम् । वाता इव ते सद्युक्तयः । शीघ्रगतय इत्यर्थः ।
किंच । प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः । यथा केचित्प्रकर्षेण ज्ञातारः सु-
नीतयः स्युः प्रज्ञास्तया नीत्यान्विता एवमेतेऽपि मरुतः । बलप्रधाना हि ते
इत्यतः प्रज्ञावद्विरूपमीयन्ते । सुसुर्मणो न सोमा श्रतं यते । सुमुखाः
सुबन्धव इव सन्तु सोमाः सोम्याः श्रतं यते श्रतं यज्ञं कर्तुमिच्छते यज-
मानाय । य एवंगुणयुक्ता मरुतो भवन्ति तान् वयमभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुम
इति वान्यशेषः ।

चिदित्ययमपरो निपात उपमार्थो भवति । पुरस्तादप्ययमुक्तः
'दधिचिदित्युपमार्थे' [निरु० १ । ४] । इदानीं तु समाश्रायविशेष-
व्याख्यानावसरमाप्तस्य छान्दसमुदाहरणमस्य प्रदर्श्यते । कतमपुनस्तदिति ।
उच्यते ॥ १५ ॥

चतुरश्विद्वदमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय
स्पृहयेत् [ऋ० सं० १ । ४१ । ९] ॥ चतुरोऽक्षान्
धारयत इति तद्यथा कितवाद्विभीयादेवमेव दुरुक्ताद्विभी-
यान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत्कदाचिदा इत्याकार उपसर्गः पुरस्ता-
देव व्याख्यातोऽथाप्युपमार्थे दृश्यते । जार आ मर्गम् ।
जार इव मगमादित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्जरपिता स
एव मासां तथापि निगमो भवति । स्वसृजार्ः शृणीतु
न इत्युपसमस्य स्वसारमाह साहचर्यादिसहरणाद्वापि त्वयं
मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात्स्त्रीमगस्तथा स्याद्भ्रजतेर्भप
इति भूतोपमा । भेषो भूतो भूभि यज्ञयः । भेषो भिषते-
स्तथा पशुः पश्यतेरग्निरिति रूपोपमा । हिरण्यरूपः स
हिरण्यसंहगपान्नपात्सेदु हिरण्यवर्णः । हिरण्यवर्णस्त्वेवास्य

१ ऋ. सं. ८. ४. ६. रोचमानाः. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. केनचि-
त्प्रकर्षे. ३ घ. झ. ट. ठ. ड. ज्ञातारः । ज्येष्ठाः पूज्याः सुनी. ४ घ. झ. ट.
ठ. ड. "दित्ययमुप"; च. धृतिः नास्ति. ५ घ. ट. ठ. ड. "सो मास". ६ क.
ख. १; ग. च. ज. २१; घ. ट. अग्रे नास्ति; ठ. ड. १५ । इति - निरुक्तपुनो
उ. निरुक्तमध्ये) शृणीष्यमये पञ्चदशः सप्तदशः, ७ छ. त. द. चतुर्भिर्जार्. ३२

रूपं था इति च । तं प्रत्यथां पुर्वथां विश्वयेमथां । प्रत्य
इव पुर्वं इव विश्व इवेम इवेत्ययमेततरोऽमुष्मादसावस्त-
तरोऽस्मादमुथा यथासाविति व्याख्यातं वदिति सिद्धोपमा ।
ब्राह्मणवद् वृषलवत् । ब्राह्मणा इव वृषला इवेति ध्रूपलो
वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा ॥ १६ ॥

चतुरैर्धिदमानात् । मित्रावरुणार्थिभ्यां तृचे घोरपुत्र एतां गायत्रीम-
पश्यत् । चतुरोऽक्षान्धारयमाणाकितवाकितवौ विभीषाक्षिमपि पैति-
ष्यते तदन्यद्वा किञ्चिदेन मामयं जेष्यतीति । निहितेषु न तथा भयं
भवति यथा कितवस्यं प्राङ् निधानात् । एवं
चित् इत्यस्यो- सर्वदेव दुरुक्तादिभीयात् । उद्दिभेदित्यर्थः ।
पमार्थे उदाहरणम् तथा तथा वर्तेत यथा यथा दुरुक्तं न शृणुयान्
ब्रूयात् । दुरुक्ते हि वरुणो देवता । तस्मान्न
दुरुक्ताय स्पृहयेत्कदाचिदपि । किंतु सूक्तमेव हि शृणुयाद्भ्याच्च । तत्र हि
मित्रो देवतार्थमा च ।

‘ ब्राह्मणा व्रतचारिणः ’ इत्येतदुपरिष्ठाब्जाख्यास्यते ‘ संयत्तरं शश-
याना ’ इत्येतस्मिन्मध्ये चतुर्दशोऽध्याये [निरु० ९ । ६] ।

‘ वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः ’ इत्येतत्पुस्तकाब्जाख्यातम् [निरु० १ । ४] ।

‘ आ इत्याकार उपसर्गः ’ । स पुनरेव ‘ पुस्तदेव ध्यास्यातः ’ ‘ आ
इत्यर्वागर्थे ’ [नि० १ । ३] इति । ‘ अथापि ’

आ इत्ययं कदा- अयमेवाकारः कदाचित् ‘ उपमार्थे ’ अपि
चिदुपमार्थे ‘ दृश्यते ’ । तद्यथा । ‘ जार आ भगम् ’ इति ।

किमुक्तं भवति । ‘ जार इव भगम् ’ इति । आह ।
कोऽयमत्र जार इत्युच्यते । ‘ आदित्योऽत्र जार उच्यते ’ अस्मिन्मध्ये ।

१ छ. त. द. ‘ इषलो० शीलो वा ’ नस्ति. २ क. ख. ४ (१६); छ. त.
१८; द. ५. ३ क. ख. चतुर स्वरयेत् । मित्रा०; प. ट. चतुरभिदं स्पृहयेत् ।
मित्रा०; ठ. ड. चतुरभिदिते । निघा०. ४ क. ख. ‘ दात् योऽन्यः कितवो
विभी ’; य. ज. ‘ दात् यो विभी ’. ५ क. ख. ट. ठ. ड. दिति; च. विदिति० प.
२१ ६ ग. ज. कितवण्ड०. ७ क. ख. ५. ८. ट. ‘ एत ’ नास्ति.

स हि 'रात्रेर्जरयिता' । तदुदये हि रात्रिर्जरयति । विपरिणमतीत्यर्थः ।
'स एव भासाम्' । चन्द्रादीनां या भासस्ता अपि स एव उच्यन् जरयति ।

'उदीरय पितरौ' जार आ भगमिपंशति हर्यतो द्वच इष्यति । विपंक्ति
वहिः स्वपस्यते मलस्तविष्यते अमुरो येपते मती' १

आ इत्यस्यो- [ऋ० सं० १०।१।१६] ॥ अङ्गपुत्रो हविर्धान
पमार्थे उदाहरणम् एतया जगत्या अग्निमस्तौत् । पितृमेधे विनि-

युक्ता । हे भगवन्मे सर्वगतं सन्तमविशेषस्थ-
मात्मानं विशेषात्मलाभाय उदीरय उद्गमपैवारणी पितरौ प्रति । अधवा

वावापृथिव्यौ पितरौ स्थातामहोरात्रे वा । ते प्रति विशेषात्मलाभायोपपन्नस्य
त्वमात्मानम् । कथं च पुनरुदीरय । जार आ भगम् । जार इव भगम् । जार

आदित्यो यथा भगं भजनीयं भौममान्तरिक्षं च रसं स्वं वा उद्योतिस्त्वर्धमीरय-
त्येवं त्वमात्मानं पितरौ प्रत्युदीरय । कस्मात्पुनरेवमादरवान्ब्रवीमि । यस्मा-

देयं यजमानः इयक्षति यष्टुमिच्छति देवान्हर्यतः हवींषि प्रेम्सतः । न च
त्वद्वत् इर्था शक्येयम् । त्वमेव हि प्रतिविशिष्टं यज्ञसाधनम् । सर्वमन्यत्-

नैव गुणमूतम् । किञ्च । अयं यजमानो द्वचः हृदयेन इष्यति इच्छत्या-
त्मनोऽभिलषितान्कामान् । न च देवाननिष्टा शक्यशस्ते प्राप्नुमि-

त्यतो ब्रवीमि देवयागाय यजमानकामप्राप्तये चोदीरय त्वमात्मान-
मिति । किञ्च । अयमपि वहिः यज्ञबौदा होता स्वपस्यते यजमानाया-

भीष्टकामोपविपादविपया देवतितर्पयिषया च तत्तृप्तये जगदनुग्रहाय
च ऋषिभिः । कर्म क्रियमाणमिच्छते पिपंक्ति । अतो ब्रवीम्या-
त्मानमप्युदीरय पितरौ प्रति विशेषात्मलाभाय । किञ्च । मलस्तविष्यते

१ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. जीर्णते. २ ग. घ. ज. जरयति । ३ उदी.
३ प. ट. पितरौ वेपते मती. ४ ग. घ. भगम् । अङ्ग. ५ क. ख. अङ्गिरापुत्रो;
ठ. ड. आङ्गिरा अङ्ग. ६ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. 'महोपस्थ'. ७ व.
'वावा' नास्ति. ८ क. ख. प. शक्येयम्; ग. ज. 'वृते ज्या सा'; स. शक्ये-
ज्येयम् । इत्या शक्यते पठः । त्वमे; ट. शक्येयमे' इत्या शक्यते इति पाठा-
न्तरम्. ९ क. ख. ग. घ. प. झ. ट. ठ. ड. 'तत्' नास्ति. १० क. ख. ग. ज.
प. स. ट. ठ. ड. 'विपुति विपुति च अतो'. ११ व. विपुति मलः सागदः ।
अप्युदीरति मितौ प्रति. १२ व. 'किञ्च । मलः' नास्ति; ट. मलं मलः
साधारणं इति पाठान्तरम्.

परिसमाप्तिं यास्यत्युपक्रमादारभ्यापवर्गात् । अतो ब्रवीम्युदीरय त्वमात्मान-
मिति । किंच । अयमप्यध्वर्युः अमुरः असुमान्प्रज्ञावान् अतिकुशलोऽ-
स्मिन्यज्ञकर्मणि वेपते मती मत्या वेपते प्रोक्तम्पमानहृदय आस्ते सादरः

प्रह्वीभृतोऽपि नामायमुदीरयेदात्मानं ततोऽहमेन-
अमुर इति कोऽ- यज्ञकर्म तनुयामिति । अतो ब्रवीम्युदीरय
भिधीयते त्वमात्मानमिति । अपि वा अमुरो-ब्रह्मा । स
हि त्रयीविद्योपजनितप्रज्ञानः । अपि बोद्धाता

अमुरः । स हि प्राणेनासुना तद्वान् । उद्गानस्य प्राणवृत्त्यधीनत्वाद्विशेष-
णम् । अपि वा यज्ञाधिदैवतैवान्वादिदैयेतामुर इत्यनेन तस्या आनन्त-
र्यात् । अपि वा सर्वे एवैते यजमानादयोऽन्वादिश्येरन् सर्वेषां प्रकृतत्वा-
दसुराः । अमुरो वेपत इति सर्वे एते यजमानादयोऽसुमन्तो मतिभिर्वेपन्ते
प्रोक्तम्पमानहृदया आस्ते युष्मदात्मादीरणप्रतीक्षा अपि नामायमग्निरु-
दीरयेदात्मानं ततो नोऽभिप्रेतार्थसाफल्यं स्यादिति । अतो ब्रवीम्युदीरय

त्वमात्मानमरण्यादीनां पितृणामन्यतमौ पितरौ
अग्नेः कौ पितरौ प्रति । अपि वैतावेव पितरौ दम्पती यजमाना-
वग्न्याधेयेन तत्र जननसंबन्धेन पितरौ । हे
भगवन्ने तावेतौ यज्ञफलविपरिणामकाल एतस्मिन्प्रत्युत्स्थिते देवयानेन
वा पितृयानेन वा मार्गेणोदीरयोद्गमय यथाप्रार्थितफलप्राप्तये । समान-
मन्यदृक्क्षेत्रं पूर्वैर्गैवार्येन ।

यथादिलो जारशब्देनोच्यते ' तथापि ' अयं ' निगमो भवति '
इति । अन्येऽपि बहवः इत्यपिशब्दः । ' मानु-
अस्यामृत्यादित्यो दिधिपुर्ममं स्वमुर्जारः शृणोतु नः । भ्रातेन्द्रस्य
जारः सखा मम ' [ऋ० सं० ६ । ५५ । ५] ॥
एषा गायत्री । भरद्वाजस्यापिम् । ' एहि वां

- २५ १ ग. च. ज. ' अमुरः ' नास्ति. २ क. र. घ. झ. ट. ठ. ड. उद्गानवृत्त्यस्य.
३ क. ख. घ. ट. ' दिश्यतेऽमुरः '. ४ क. ख. झ. अमुरः अहुराः वेपते वेपन्त
इति । सर्वः; घ. ट. ठ. ड. अमुग वेपते वेपन्त इति । सर्वः. ५ ग. ज. सुप-
विभिः; घ. सुमतिभिः. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पत्नीयजमानाः. ७ क. ख. घ.
' वति । अधन्ये ' ; झ. ' वति । यथान्ये ' ; ट. ' वति । अर्थान्ये ' इत्यः. ८ ग.
१० च. ज. ' शब्दः । २५ । मानु '.

विमुचो नृपादावृणे । [क० सं० ६ । ६५] इत्येतस्मिन्पौष्णे सूक्ते ।
भातुः दिधिषुम् । माता रात्रिरादित्यस्य । स हि भगवान् राज्या जघने
प्रातरुदेति कुमार इव स्त्रियाः प्रसवकाले । तेन ज्ञायते रात्रेरेवासौ
जायते इति । अतो रात्रिर्माता । तस्याः स एवं धारयिता रोद्धा । तं
भातुर्दिधिषुं धारयितारमहम् अत्रवम् उक्तवानस्मि यन्मेऽभिप्रेतम् । स

एव चादित्यो मम सखा समानख्यानः । यथै-

आदित्यस्य होतुः बाहमेतस्मिन्पौष्णे जगदनुमाहके कर्मण्यभिप्रवृत्त
कादृशं सख्यम् एवमसावपि तापप्रकाशपाकरसादानवर्षादिलक्षणे
कर्मणि जगदनुमाहकेऽभिप्रवृत्त इत्येतस्मादावयोः

समानख्यानत्वम् । स य एवं मम समानख्यानो मय्यमस्य च इन्द्रस्य
भ्राता उदकभागहर्ता । अथवा मय्यमस्यैवोदकेन भर्तव्यः । तेन ह्यसौ
दीप्यते । स पुनः किं करोतु । यच्च पूर्वमहमब्रवं तच्च साधयतु यच्च
सांप्रतं वयं ब्रूमस्तच्च शृणोतु नः । श्रुत्वा तदपि साधयत्वमिषायः ।

स्वसृजार् इत्येतस्मिन्मन्त्रे स्वसृजान्देन मध्वद्वक्

आदित्यस्य का ' उपसमाह ' । आह । केन पुनः सामान्ये-
स्वसा कथं च नेति । उच्यते । ' साहर्चर्याद्रसहरणाद्वा ' ।

भ्राता स्वस्त्रा साकं बाल्ये नित्यमेव चरति तथा
चोपसा साकमादित्य इत्येतस्सामान्यम् । आदित्यो हि पूषा । ' अर्थ
यदस्मिपोपं पुष्यति तत्पूषा भवति ' इति हि वक्ष्यति [निरु० १२ ।
१६] । तस्मात्पौष्ण एतस्मिन्मन्त्रे जातव्यमेतदादित्यस्य दर्शितम् । रसहर-
णादौषाः स्वसास्यैः आदित्यस्य । भ्रातृस्वस्तोः सहभोजनाभिप्रायं सामान्यम् ।

१ ग. च. ज. तस्य. २ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. ' त्वम् । यत् एवं. ३
क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. ' एतान् अतो मध्य. ४ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड.
' णोतु । भुत्वा च तद्. ५ घ. झ. ट. ठ. ड. अय केन. ६ ग. च. ज.
' चर्यादा रत. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. ' त्रित्योऽपि हि. ८ ट. अथोद्. य; ठ. ड.
अथवा रात्रि. ९ क. ल. घ. झ. ट. ' स्नात्वा ए. १० च. ' तस्मिन्मन्त्रे. ११
क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. ' अथ । नास्ति. १२ क. ल. घ. झ. ट. ड.
संभोज; ट. संभोज. १३.

‘अपि त्वयं मनुष्यजार एवामिप्रेतः स्यात्’ । अप्यादित्यस्त्वपि मनुष्य-
जारः पारजापिक इत्यपिशब्दः । अयमेवास्मि-

अत्र जारशब्देन नम्र ‘उदीरय पितरा जार आ भगम्’
मनुष्यजार एवामि- इत्यभिप्रेतो मन्त्रदृशो नैरुक्तानां च स्यात् ।

५ प्रेतः स्यान्नादित्यः ‘तथा’ पुनः सति ‘स्त्रीभगः’ एव ‘स्यात्’ ।
भगः ‘भजतेः’ सेव्यार्थस्य [धा० १ ॥

१०२३] । स हि सेव्यते मैथुनार्थिभिः पुरुषैः । जारो मनुष्यः ।

स हि परकीयां स्त्रियं भोगेन सर्वाङ्गिकेण निर्दयो भूत्वा जरयति
विपरिणामयति म्लानरूपां करोति न तथा निजो भर्ता ॥ तं च

१० दृष्ट्वा तद्दर्शनैवोदीरितं एव स्त्रिया भग उपस्थः पुरुषशिश्रसंप्रयोगोत्कण्ठ-
तयाद्भीभवति । ‘तथैवमरणियोक्त्रादिहस्तान्स्मान्पुष्पमिममधिपून्टद्वोदीरय
त्वमात्मानं हे भगवन्नग्ने इत्येवं योज्यं जारशब्दे मनुष्यविषये सति ।

‘मेष इति भूतोपमा’ । मेष इत्येषा भूतशब्देनोपमा । ‘मेषो भूतो-
भि यन्नयः’ इत्येष निगमः । निगमप्रसक्तमुच्यते । ‘मियो मियतेः’

१५ दर्शनार्थस्य । पर्यायप्रसक्तमुच्यते । ‘तथा पशुः पश्यतेः’ इति । पश्यति
द्वौसौ । ‘इत्था धीवन्तमद्रिर्वैः काण्वं मेघ्यातिथिम् । मेघो भूतोऽभि

यन्नयः’ [ऋ० सं० ८ । २ । ४०] ॥

भूतोपमाया उदा- काण्वस्यैव मेघातिथेरोपम् । ऐन्द्री गायत्री । हे
हरणम् । अद्रिवः अद्रिवन् वज्रिन् इत्था अमुना प्रकारेण

२० मेघो भूतः । ‘इत्यम्’ अनेन शब्देनामुनेत्ये-
तच्छब्दपर्यायवाचिनाभिगमनप्रकारमेतस्मादेव मन्त्रदृशदर्शनाद्विज्ञायाभिनयेन
मन्त्रदृशवर्तमानः काण्वो मेघातिथिर्दर्शयति । हे अद्रिवन् एवमप्येकल्पान्त-

१ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. ‘तु’ नास्ति. २ च. ‘ङ्गिकेन. ३ क. ख. प.
झ. ट. ठ. ड. दृष्टान्तदर्शनैवो०. ४ क. ख. प. झ. ट. ‘वोदीरय । यथैव
२५ स्त्रिया’; ठ. ड. ‘वोदीरित एव । यथैव स्त्रिया’; ५ ग. ज. ठ. ड. ‘योगात्कण्ठ’;
प. झ. ‘योगात् आर्द्रा’; ड. ‘योगात्’ अर्द्रा’ कण्ठतया. ६ ग. च. ज. ह्यपी
॥ २६ ॥ इत्या’; ७ ग. च. ज. ‘द्रिवः । काण्व’; प. झ. ट. ‘द्रिवः० मि
यन्नयः’; ठ. ड. ऋद्धं न पठ्यते. ८ क. ख. ग. ज. मेघ्यानि’; च. मेघ्याति’ धा.
९ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. ‘तिथेतिथिनापम्. १० च. कण्वो. ११ ग. ज.
२० मेघ्याति’; च. मेघ्याति’ धा. १२ प. झ. ट. ‘मन्त्रदृश’.

रीणमेव मेध्यातिथि धीवन्तं कर्मवन्तं प्रज्ञावन्तं वा अभिर्यन् आहूतो यात्रे
कर्मण्याभिमुख्येनाभ्युद्यतैर्महद्भिर्दायैः यन् गच्छन् आह्वानसमन्तरमेवावि-
ष्टम्बमानो मेपो भूतो मेप इव किञ्चिदप्युत्तरमनुवन् तं गौरवायनतमित्या
अनेन प्रकारेण अयस्त्वम् आप्तवानसि । न च तदस्माकमप्रत्यक्षम् । एत-
स्मादेव मन्त्रदर्शनादखिलं तद्विजानीनो वयं यतोऽतो ब्रूमः । अपट्टते ५
तस्मिन्काण्वे मेध्यातिथौ संहान्यमन्वन्तरीणैरधिकारीभिरिदातीमस्य मनो-
रन्तरेऽन्धमेधातिथिप्रापकेण कर्मणा मेध्यातिथिपदं तदहं प्राप्तवान् ।
सोऽहं ब्रुवे । यास्ताः काण्वमेध्यातिथिद्वारेण स्तुतयो नित्याः प्रादुर्भवन्ति ।
ता एताः सांप्रतमपि वर्तेन्ते । स त्वमेताः शुश्रूहर्वीर्यं चास्मच्छत्तानि प्रति-
जिघृक्षुः पूर्वकाण्वमेध्यातिथिवदस्मानप्यस्येहि किमर्थं वा नाम्नेपीत्य- १०
मिप्रापः ।

‘ अग्निरिति ’ एषा ‘ रूपोपमा ’ । ‘ हिरण्यरूपः स हिरण्यसंज्ञगो-
नपात्सेदु हिरण्यवर्णः । हिरण्ययात्पारि योनेर्निपद्या हिरण्यदा ददत्पन्नमसौ ’

[अ० सं० २ । ३५ । १०] ॥ गृत्समदस्ये-

रूपोपमाया उदा- यमार्पम् । त्रिष्टुप् । अपांनैपादेवता । कुम्भेष्टको- १५
हरणम् । पधानेऽग्निचयने विनियुक्ता [मैत्रा० सं० २ ।
१३ । १ ।] । हिरण्यरूपः हिरण्यसमानरूपः ।

अपि च । सः अपांनपात् मध्यस्थानो वैद्युतोऽग्निरादित्यस्य पुत्रोऽपानपात् ।
प्राष्टृकाळे घर्मातर्नां प्रजानामन्नाधिनीनां च हिरण्यसंदेह्य हिरण्यमिव
संदेह्यमानः प्रीतिजनकः । अपि च । स एव हिरण्यवर्णः हिरण्यमिव २०
वरणीयः प्रार्थनीयो भूतानाम् । य एवंगुणयुक्तोऽपानपात् किं करो-
त्रिति । हिरण्ययात्तेजोमयात् योनेः आदित्यार्हयोद्विनिर्गम्य परिनिपद्य-

१ च. मेध्याति° पा. २ ग. ज. धीवन्तं. ३ ठ. ड. अभिर्यन्. ४ च.
(अतो) नास्ति. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ अन्य ’ नास्ति. ६ ग. ज.
मेध्याति°; च. मेध्याति° पा°. ७ ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. मेध्याति°; च. २५.
मेध्याति° पा. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ ताः ’ नास्ति. ९ ग. च. ज. ‘ पमा
॥ २७ ॥ हिर°. १० ग. घ. ज. घ. ट. ठ. ड. ‘ संज्ञाति । गृत्स°. ११ क.
घ. झ. ठ. अपाधरात्. १२ घ. ट. ठ. ड. मध्यमरया°. १३ घ. ट. ठ. हिर-
ण्यमा°; ठ. ड. अरनात्पदात्माक् ‘ हिरण्ययात्पारि ’ इत्यर्थं पठ्यते. १४ क.
ख. घ. ट. आदित्यादिनिर्गम्य (घ. ट. ‘ गर्भ्यत्य ’).

सर्वतो निषय मध्यस्थाने व्याप्यान्तरिक्षलोकमभ्रजालेन । हिरण्यदाः इत्येकं पदं विसर्जनीयान्तम् । हिरण्यदाः हिरण्यदाता । सोऽर्पानपात् परिनिषय ददति दैदातु अन्नम् अन्नहेतु उदकम् अस्मै यजमानायेति । ' समुद्रा-
दूर्भिर्मधुमां उदारदित्वादित्यमुक्तं मन्यन्ते ' [तिरु० ७ । १४] इत्ये-
तस्मादर्शनादपां पुत्र आदित्यः ' आदूतो अग्निमभराद्विवस्वतः ' [ऋ० सं० ६ । ८ । ४] इत्यतश्चादित्यस्यापि वैश्वतोऽग्निः पुत्र इत्येवमसावर्पा-
नपात् अपां नप्ता ।

‘ धा ’ इत्ययं चौपमाशब्दः । आह । किमुदाहरणम् । उच्यते ।
‘ तं प्रजन्तां पूर्वधां विश्वधेमथां ज्येष्ठतांति बर्हिपदं स्वर्विदम् । प्रतीचीनं
१० वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ’ [ऋ० सं० ९ । ४७ ।
१] ॥ अवत्सारः पञ्चदशर्चं सूक्तमपश्यद्वैश्वदेवम् । तस्मिन् वैश्वदेवे सूक्ते

प्रथमासेवैतां जगतीमपश्यत् । वैश्वदेवेऽपि च सूक्ते-
अस्य मन्त्रस्य श्वेकदेवता अपि मन्त्रा भवन्त्येव । बाह्वृच्ये बाज-
तासु तासु शाखासु पेये सप्तदशे शस्त्रे विनियुक्तेयम् [आश्व०
१९ भिजा भिजा देवताः श्रौ० ९ । ९ । ११] । चरकाध्वर्ययः पुनरनया
मन्थिनं गृह्णति [मैत्रा० सं० १ । ३ ।

११] । तेषां पुनः श्रुतिः । ‘ प्रजापतेर्वा एते चक्षुरी यष्टुकामन्थिना-
वसावादित्यः शुक्रध्वन्द्रमा मन्थी ’ [मैत्रा० सं० ४ । ६ । ३ ॥
काठ० सं० २७ । ८] इति । एवं चन्द्रदैवतोऽयं मन्त्रः । अपि वा ‘ तस्मै
२० सूर्याय सेतमाशुहोत ’ [मैत्रा० सं० १ । ३ । १२] इति ह्यनमन्त्रे
सूर्यश्रवणात्सूर्यदैवतोऽयम् । शौनकस्तु दाशतये सामान्याये मन्त्रदेवता

अनुक्रममाणः ‘ को मु वा मित्रावरुणौ ’ [ऋ० सं०
५ । ४१] इत्यत आरभ्य ‘ वैश्वदेवान्ये-
शौनकमतम् कादशसूक्तानि ’ [बृहदे० ५ । ३६] इत्य-
२९ वोचत् । तेषां ‘ तं प्रजन्ता ’ इत्येतच्चतुर्थं सूक्तम् ।

१ घ. ट. ठ. ड. ‘ सर्वतो निषय ’ नास्ति. २ घ. ट. ठ. ड. ददाति.

३ घ. ट. ठ. ड. ‘ च ’ नास्ति. ४ च. वोपमा°. ५ ग. च. ज. उच्यते ॥ २८ ॥

तं. ६ ग. च. ज. ठ. ड. पूर्वधा विश्वधेमथेति । अव°; घ. ट. पूर्वधेति ।

अव°. ७ ठ. ड. °ताः कविः पञ्च°. ८ ग. ज. चन्द्रदेव°. ९ क. ख. घ. झ.

३० ट. ठ. ड. ददिराशु°, १० क. ख. ग. ज. सूर्यदेव°. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड.

‘ इति ’ नास्ति.

तेन तन्मत्या वैश्वदेव एष मन्त्रः स्यात् । वाजसनेयिनां पुनरनया शुक्रो
गृह्यते [वा० सं० ७।१२। शत० ब्रा० ४।१। ६।९] । स
च 'सा प्रथमा संस्कृतिः' इत्यनेनैन्द्रेण हूयते [शत० ब्रा० ४।
१। ६। २७] । तेन तेषामेन्द्रेण एव । चारके पुनराच्यवे श्रुतिः
शुक्रामन्थिनोः । 'तस्मोदेतावन्यदेवैस्त्यौ गृह्येते अथेन्द्राय हूयेते' [मैत्रा०
सं० ४। ६। ३] इति । तेनैव ज्ञायते यद्यपि हवनमन्त्र ऐन्द्रो मन्थिन-
स्तथापि ग्रहणमन्त्रो नैन्द्र इति । स एष सर्वथाप्येवं दुरवधारदेवतो मन्त्रोऽ-
निरुक्तदेवतालिङ्गत्वात् । शण्डामर्कयोस्त्वसुरपुरोधसोः संमोहनार्थमनेनानि-
'रुक्तदेवतालिङ्गेन मन्त्रेणान्यतरः शुक्रामन्थिनोर्गृह्यते । 'शण्डामर्कौ वा
असुराणां पुरोहितावास्ताम्' इत्युपक्रम्य 'तावेतौ शुक्रामन्थिनाववृणा-
ताम्' इत्युक्त्वा 'तावपनुद्याथेन्द्रायानुद्बुधुः' [मैत्रा० सं० ४। ६।
३] इत्युक्तम् । तस्मात्तावनेनानिरुक्तदेवतालिङ्गेन मन्त्रेण संमोह्येते । सौम्यो
वा स्यादयम् । सोमो ह्युच्यते मन्थिपात्रेण शुक्रपात्रेण गृह्यमाणो गृहीतो
वा सप्तदशशस्त्रशंसनाभिप्रायेर्ण । हे भगवन् सोम तमिन्द्रं वा वैश्वदेवं
गणं वा ज्येष्ठराजं ज्येष्ठदीप्तिम् । अथवा ज्येष्ठः श्रेष्ठः सर्वेषां देवानामिन्द्रः
स यस्य राजा सोऽयं ज्येष्ठराट् वैश्वदेवगणस्तं ज्येष्ठराजम् । बर्हिपदम् ।
बर्हिष्याहूतो यज्वभिर्घ्नः सीदति स बर्हिपत् तं बर्हिपदम् । स्वारिव यो
दृश्यते सः स्वर्दृक् तं स्वर्दशम् । सूर्यसमानदर्शनमित्यभिप्रायः । आहुं
शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानसुरादीन् । तन्नेवंगुणसंयुक्तमिन्द्रं वैश्वदेवं वा गणं हे
सोम यैसु यास्वनुवर्धसे पुनः पुनः संस्क्रियसे स त्वं क्रियासु ताम्
तास्वैवस्थितस्त्वं गिरा स्तुत्या सहितस्त्वं प्रतीचीनं यज्ञाभिमुखमिन्द्रं वैश्वदेवं
वा गणमवस्थाप्य स्ववीर्येण तर्पयित्वास्मै यजमानाय वृजैनं धनं दोहसे
धोक्षि प्रक्षारयसि । वैश्वं पुनर्धोक्षीन्द्रं वैश्वदेवं वा गणम् । प्रत्यथा

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'अन्यमेन्द्र'. २ ग. ज. तस्मादेव तो अन्य'; ठ.
ड. तस्मादेव तावन्वय'. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'वन्यदेवतो गृ'; ग. घ. ज. २५
'वन्यदेवतो'. ४ ग. घ. ज. तेन न सा'. ५ ग. घ. ज. 'मन्त्र एष ऐन्द्रो.
६ ग. ज. घ. ट. ठ. ड. 'मन्थिनो गृह्य'. ७ सर्वेषु पुस्तकेषु 'आवृणेषाम्' इति
पाठः । 'अवृणताम्' इति मैत्रावरुणीपाठः. ८ ठ. ड. 'श्रायेण' इत्यनन्तरं सर्वे
नक् पठ्यते. ९ ठ. ड. १६ ईशः. १० घ. 'यामु' छद्देव. ११ घ. ट. तावेव
स्थि'. १२ ग. घ. ज. इजिनं. १३ घ. ट. ठ. ड. कथं च पुनः. २०

चिरन्तना इव । ये महर्षयो भृगवादयस्तेषां यथा दुग्धवानसि तथास्माक-
मपि धोक्षि । अपि च । पूर्वेषां स्रष्टृणां यथा दुग्धवानसि तथास्माकमपि
धोक्षि । अपि च । विश्वया ऋषिपुत्रकाणामृषीणां च सर्वेषां यन्ना, दुग्धवा-
नसि तथास्माकमपि धोक्षि । अपि च । इमथा यथा वर्तमानकालीनानां
यजमानानां धोक्षि तथैवास्माकमपीति । एवमेव यथाभिमतदैवतं
योज्यः ।

इमथेत्येतस्मात्प्रसक्तमुच्यते । ‘अयम्’ इत्यस्य शब्दस्य का व्युत्पत्ति-
रिति । ‘एततरः’ ह्यागततर आसन्नतरो यः ‘अमुष्मात्’ दूरस्था-
द्भवति सोऽप्रमित्युच्यते । आह । ‘असौ’ इत्यस्य का व्युत्पत्तिरिति ।
१० उच्यते । ‘असावस्ततरोऽस्मात्’ क्षिततर इव विप्रकृष्टत्वाद्भवति ।
आह । कुतः क्षिततरः । उच्यते । ‘अस्मात्’ एततरात् । असावित्येत-
स्मात्प्रसक्तमुच्यते । ‘अमुथा यथासाविति व्याख्यातम्’ । अमुथेत्येत-
यथासावित्यनेन व्याख्यातम् । य एवार्थोऽसावित्यनेन शब्देनोक्तो भवति स
एवार्थोऽमुथेत्यनेनाप्युक्तो भवति ।

१५ ‘वदिति’ एषा ‘सिद्धोपमा’ । सिद्धैवोपमा लोके । आह । कथं
कृत्वा । उच्यते । ‘ब्राह्मणवद्वपलवत्’ । ब्राह्मणवदधीते वृषलवचाक्रो-
शतीति^३ । छान्दसमुदाहरणं ब्रवीति ॥ १६^४ ॥

प्रियमेधवद्विवज्जातं वेदो विरूपवत् । अङ्गिरस्वन्महिषतु
२० प्रस्कण्वस्य शुधी हवम् [ऋ० सं० १ । ४५ । ३] ॥ प्रिय-
मेधः प्रिया अस्य मेधा यद्येतेषामृषीणामेधं प्रस्कण्वस्य शृणु
ह्वानं प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रम-
चिपि भृगुः संवभूव भृगुर्भृज्यमानो न देहेऽङ्गारेष्वङ्गिरा
अङ्गारा अङ्गना अञ्जेना अत्रैव तृतीयमुच्छतेत्युच्यते तस्मा-

२५ १ क. ख. ग. ज. ‘अपि० धोक्षि’ नास्ति. २ क. ख. प. ट. ठ. ड. ‘यः’
नास्ति. ३ क. ख. ‘शतीति ॥ ४ ॥ छा०’; ठ. ड. ‘शतीति ॥ १६ ॥ इति
निरुक्तभाष्ये (ड. निरुक्तभाष्ये) तृतीयाध्याये षोडशः स्रष्टः । छा०. ४ ग. च.
ज. २९ (१८), इतरेष्वङ्गो नास्ति. ५ छ. त. द. ‘अञ्जना’ नास्ति.

द्वित्रिं चय इति विखननाद्वैखानसो भरणाद्भारद्वाजो
 विरूपो नानारूपो महिवतो महावत इति ॥ १७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

‘ प्रियमेधवत् ’ इति । एषा प्रस्कण्वस्यार्धम् । अनुष्टुप् । आग्नेयी । ५
 प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्री०
 सिद्धोपमाया उदा- ४ । १३ । ७] । हे जलवेदः महिवत महावत
 हरणम् महाकर्मन् । महद्द्वयस्य भगवतोऽग्नेर्जातवेदसः कर्म
 हविर्वहनादिलक्षणम् । तेनैवमामन्त्र्यते महि-
 वतेति । यथैतेषामृषीणां प्रियमेधादीनां श्रुतवानसि पूर्वमाह्वानं शृणोषि वैवं १०
 ममापि प्रस्कण्वस्य शृण्वमाह्वानमित्याशीः । एषै समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । ‘ प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः ’ । यज्ञाः
 इत्यर्थः । यद्युमिति वाक्यशेषः । ‘ प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः ’ । प्रशब्दस्य
 तद्धितार्थत्वं निराह ‘ कण्वप्रभवः ’ । कण्वस्याप्त्यमित्यर्थः । ‘ यथा ’
 प्रगतमग्रं ‘ प्राग्रम् ’ इत्युच्यते गतशब्दलोपं कृत्वैवमिहापि ‘ कण्वप्रभवः ’ १५
 इति वाक्ये भयशब्दलोपं कृत्वा व्यत्ययेन च प्रस्कण्व इत्युक्तम् । ‘ भृगु-
 भृञ्जमानो न देहे ’ । प्रजापतिना किल शुक्रमात्मीयनादायामनौ द्रुतम् ।
 ततः ‘ अर्चिषि ’ उग्राद्यां भृगुः ’ नाम महर्षिः ‘ संवम्ब ’ । व्यप-
 गतेऽर्चिषि ‘ यः अहारेषु ’ संवम्ब सोऽहिरा नामोभवत् । विग्रहप्रसक्त-
 मुच्यते । ‘ अहारा अह्वनाः ’ । ते हि यत्र निधीयन्ते तदद्वितं भवति । २०
 तस्मिन्नुत्पन्ने द्वित्यर्थे ‘ अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्युच्यते ’ ये पूर्वोत्पन्नास्ते ।
 ‘ तस्मात् ’ अत्रैव तृतीय इत्येतस्मादनुव्याहारात् ‘ अत्रिः ’ अत्रभवत् ।
 अथैवमन्यथा स्यात् । अत्रिः । प्रतिषेधार्थोऽत्राकारः । कपम् । ‘ न
 त्रयः ’ एवात्र । किं तर्हि । स्वयतामेतदग्निस्थानं चतुर्थोऽप्यत्र भविष्यती-
 त्येवमुत्पादारादत्रभवत् । व्युदुह्यग्निं तस्मिन्नाग्निस्थाने ताते य उत्पन्नः २५
 सः ‘ विखननाद्वैखानसः ’ एवं नाम्ना अभूत् बभूव । ‘ अर्चिःषु अहारेषु

१ क. त. द. ५; छ. त. १९. २ ड. ध. प. ‘ इति० पादः ’ नास्ति; छ.
 इति तृतीयः; त. इति तृतीयाध्याये तृ०; द. इति निरुक्तस्य तृ०. ३ प. द. ठ.
 ड. एव. ४ प. नामो भाति’ न. ५ प. द. ठ. ड. ‘ नि ’ नास्ति; प. पन’
 पीप’नि. ६ कं. ता. ग. ज. एव. ७ म. ज. आषिषि.

अत्रैव तृतीयं विखननाद्वैखानंसः' इत्यनयैवानुपूर्वतानि निर्वचनान्युप-
पादयितुं शक्यन्ते । तस्मान्मन्त्रपाठविपर्ययसिनैतानि निरुक्तानि । ' विरूपो
नानोरूपः ' इति ऋग्वेव । ' सहिब्रतो महाव्रत इति ' अर्थः । व्रतमिति
कर्मनाम ॥ १७ ॥

५

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पौदः ॥

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति
पूजायां श्वा काक इति कुत्सायां काक इति शब्दानुकृति-
स्तदिदं शकुनिषु बहुलं न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यौप-
१० मन्थवः काकोऽपकालयितव्यो भवति तित्तिरिस्तरणासिल-
मात्रचित्र इति वा कपिश्ललः कपिरिव जीर्णः कपिरिव
जवरा ईपपिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा श्या-
शुयायी शवतेर्वा स्याद्वतिकर्मणः श्वसितेर्वा सिंहः सहना-
द्विसेर्वा स्याद्विपरीतस्य संपूर्वस्य वा हन्तेः संह्राय हन्तीति
१५ वा व्याघ्रो व्याघ्राणाद्यावाय हन्तीति वा ॥ १८ ॥

२०

' अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते ' । उपमाधिकारो वर्तते ।
' यदेतत्तद्वदमिति ' [निरु० ३ । १३] इत्येतदुपक्रान्तम् । तत्र
शब्दवत्यधोपमा भवन्ति लुप्तोपमाशब्दाश्चेति । तत्र ' अग्निर्नये ' इत्ये-
वमादिभिः शब्दैरुपमिस्तिष्ठानामर्थानां समान-
अर्थोपमालक्षणम् रूपैरर्थैरुपमानं क्रियत इत्येतदुपक्रान्तम् । अथे-
दानीं येषु पदेषु लुप्यन्ते उपमाशब्दा इवादय-
स्तान्यत्रसरप्राप्तानि व्याख्यास्यामः । तानि पुनरेतान्यर्थोपमानीत्येवमा-

- १ ग. ज. 'विरूपो नाम इति' . २ क. ख. ५; ग. १९; इतरेष्वङ्को नास्ति.
२५ ३ ग. च. ज. ' इति निरुक्तवृत्तौ ' नास्ति; ठ. इति निरुक्तवृत्तौ तृतीयाध्याये
सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥ आदितो निष्पटुमारभ्यादमाध्यायस्य तृतीयः पादः.
४ ड. पादः । इति निरुक्तभाष्ये तृतीयाध्याये सप्तदशः खण्डः. ५ छ. त. द.
' स्यात् ' नास्ति. ६ क. ख. द. १; छ. त. २०. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
यदेत. ८ क. ख. ग. ज. ' इति ' नास्ति. ९ ग. 'मितिष्ठाना'; ज.
३० 'मितिष्ठानाना'; घ. 'मिमीविनाना' इति. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'पुन
रिमान्य'.

चक्षत आचार्याः । निरुद्धा हीयं तेषु संज्ञेत्यभिप्रायः । तानि च पुनरस-
माम्नातान्येव निवण्टुसमाम्नाये । तेषु वक्तुरभिप्रायंगता एत एवोपमा-
शब्दा अर्थतो लिङ्गयन्त इत्यर्थोपमा इत्युच्यन्ते । तान्येतानि भाष्यस्य
विस्तरविषयत्वादसमाम्नातान्यपि सन्त्यवसरप्राप्तानि प्रदर्श्यन्ते । तद्यथा ।

‘ सिंहो व्याघ्र इति पूनायाम् ’ । यो हि पूज्यो
पूज्यवाचकान्युप- भवति स उच्यते सिंहो देवदत्त इति । अत्र
मानानि न सिंह एव देवदत्तः । किं तर्हि । सिंहगुण-
स्तत्र कश्चिदस्ति शौर्यादिः । तदभिधानायं
वाक्यं कृत्वोपमाशब्दानामिवादीनामन्यतममनुच्चारयन्नेवं ब्रवीति ‘ सिंहो
देवदत्तः ’ इति । यत्तदनुच्चारणमुपमाशब्दस्य स एव लोप इत्युच्यते । १६

‘ द्वा काक इति कुत्सायाम् ’ । यो हि लौल्यादिदोषसमन्वयेन
कुत्सनीयो भवति स एवमुच्यते श्वापमिति ।
कुत्सावाचकानि च अत्रापि श्वेवायमिति वाशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः ।
‘ घाटर्षादिदोषसमन्वयेन यः कुत्स्यते स काकोऽ-
यनित्युच्यते । काकादिशब्दानुदाहरणप्रसक्तान् निर्व्रवीति ‘ काक इति
शब्दानुकृतिः ’ । अनुकरणमनुकृतिः । शब्द-

काकादिनामानि स्यानुकृतिः शब्दानुकृतिः । यादृशमेवासौ शब्दं
शब्दानुकृतिमूल्यानि करोति तैर्यवानुकृत्या तस्य नामापि भवति ।
स हि कार्कुकास्त्विति वादयते तस्मात्स काक
इत्युच्यते । ‘ तदिदम् ’ एवं शब्दानुकृतिहेतुकं नाम ‘ शकुनिश्च ’ एव । २०
नान्येषु सत्त्वविशेषेषु । ‘ बहुलं ’ प्रायेणेत्यर्थः । ‘ न शब्दानुकृतिर्वि-
द्यत इत्यौपमन्यवः ’ । शकुनिष्वपि न शब्दानुकृतिहेतुकं नाम विद्यत
इत्यौपमन्यव आचार्यो मन्यते । किं कारणम् । व्यभिचारिणान् ।

१ क. ल. प. ट. ठ. ड. ‘ योदिः । अतस्तदभिधानेनोपमायं कृतम् ’; ग. ज.
‘ योदिः । तदभिधाने धार्यायं वाक्यम् ’. २ क. ल. प. ट. ठ. ड. ‘ मेव. ३ ग. ज.
सम्बलेतो ’. ४ क. ल. प. ट. ठ. ड. ‘ दोषसमन्वयेन; य. ‘ दोष ’ नास्ति. ५
क. ल. प. ट. ठ. ड. तपेता. ६ ग. ज. बाहु बाकि; प. ट. बाहु बाहु
इति; ठ. बाहुनाकृति; ड. बाहुनाकृति. ७ ग. य. ज. ड. बाहुपते. १८

श्यामा दर्वी पुच्छः प्लवो हंस इत्येवमादिषु

शब्दानुकृतिर्न वि- शब्दानुकरणहेतुको नामधेयप्रतिलम्भो नास्ति ।

च्यत इत्यौपमन्यवः शकुनिपक्षेऽपि शब्दानुकारो न विद्यते । बह-

वो ह्येवंप्रकारा अन्यक्रियाजनानामिरन्विताः

५ शकुनयः । तत्र यदुक्तं ' तदिदं शकुनिषु बहुलम् ' इत्येतदयुक्तम् । आह ।

तैर्हि कथं काकस्यान्यक्रियाहेतुको नामधेयप्रतिलम्भ इति । उच्यते । स

हि ' काकः अपकालयितव्यो भवति ' उपघातभयात् । स हि यद्यत्पु-

शति तत्तदुपहन्तीत्यपकाल्यते । तस्मात्काक इत्युच्यते । शकुनिव्यसामा-

न्यप्रसक्तमुच्यते । ' तिच्चिरिस्तरणात् ' । ' तृ प्लवने ' [धा० १ ।

१० ९९४] । उल्लुस्यसौ गच्छति । ' तिलमात्रचित्र इति वा ' । अथवा

तिलमात्रचित्रः स भवतीति तिच्चिरः । ' कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः ' ।

यादृशो हि कपिर्मर्कटो जीर्णः सन्वर्णतो भवति तादृशोऽसावपीति कपि-

ञ्जल इत्युच्यते । अथ ' वा कपिरिव जवते ' कपिञ्जलः । ' ईपत्वि-

ञ्जलः ' इति ' वा ' कपिञ्जलः । अथ ' वा कमनीयं ' प्रार्थनीयं

१५ भङ्गल्यं मधुरं वा ' शब्दं पिञ्जयति ' अभिव्यनक्तितीति कपिञ्जलः ।

' एवमादीनि शकुनिनामधेयानि ' एवमादिना प्रकारेणाशब्दानुकृतिपूर्व-

कत्वे सति निर्वक्तव्यानि । ' श्वश्रुयायी ' । श्रु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्र-

मसौ शीघ्रवादेतीति श्वा । ' श्वमेवा गतिकर्मणः ' । स हि नित्यमेव

गच्छति । ' श्वसितेवा ' गतिकर्मण एव । ' सिंहः सहनात् ' । अभि-

२० भवति ह्यसावन्त्याप्राणिविशेषान् । ' संपूर्वस्य वा हन्तेः ' उपसर्गस्थेत्वेन ।

' संहाय हन्तीति वा ' । वैयाकरणानामेवा व्युत्पत्तिः । ' व्याघ्रो

व्याप्राणात् ' । विविधमसौ जिघ्रती व्याघ्रः । तस्य हि प्राणेन्द्रियं पटु

भवेति । स हि घ्ननाप्राय हन्ति । जिघ्रेन्द्रिये हि तस्य विशिष्टं ज्ञानम् ।

' व्यादाय हन्तीति वा ' । स किल व्यादाय वक्त्रं विवृतं कृत्वा ततो

२५ हन्ति । अथवा ' व्यादाय हन्तीति ' । यः किल प्रथमे ग्रहे न संक्रित-

१ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. 'किमर्थनाम' । २ क. ख. ग. ज. घ. ट.

ठ. ड. कथं तर्हि. ३ घ. ट. उ. ङ. तत्तदपह. ४ घ. ट. ठ. ड. 'वने योऽपि कपि'.

५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'एवं' नास्ति. ६ घ. ट. ठ. ड. 'संस्थान इत्यन-

येन । संज्ञा' उ क. ख. घ. ट. ठ. ड. निश्चयति. ८ घ. ख. ग. ज. भवतीति.

१० त. १ क. ख. 'मरे शब्देन'; ठ. ड. संक्रित.

स्तेन हन्तुः भवति-मृगो वान्यो वा कश्चित्तमसाधमर्पाद्विकृष्य तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रथमप्रहस्थान आनीय ततो हन्ति । सिंहो व्याघ्रः श्वा काक इत्येव-
मनुक्रम्यार्वाचीनाभ्येतानि यदानी. निरुक्तान्यथमपि निर्वचनप्रकारोऽस्तीति
प्रदर्शनार्थम् । सिंहव्याघ्रशब्दयोस्तन्मूल्यमेव निर्वचनमनुलोमव्याख्योपप्र-
दर्शनार्थम् । एवं ह्येभेऽपि प्राप्ता दर्शिते भवतः ॥ १८ ॥

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशन्मेधाविना-
मान्युत्तराणि चतुर्विंशतिर्मेधावी कस्मान्मेधया तद्वान्म-
वति मेधा मतौ धीयते स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश
स्तोता स्तवनाद्यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश यज्ञः कस्मा-
त्पुरुषांतं यजतिकर्मेति नैरुक्ता यावज्जो भवतीति वा यजु-
रज्ञो भवतीति वा बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्त्रवो यजू-
ष्येनं नयन्तीति वा विवङ्गनामान्युत्तराण्यष्टावृत्तिरुक्तादीरण
कृग्यष्ट भवतीति शाकपूणिर्जुयाजी भवतीति वा याश्चाकर्माण
उत्तरे धातवः सप्तदश दानकर्माण उत्तरे धातवो दशाध्येपणाक-
र्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः स्वपितिसस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ
कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश कूपः कस्मात्कुपानं भवति कुप्यतेर्वा
स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव स्तेनः कस्मात्संस्त्यानमस्मिन्पाप-
कमिति नैरुक्ता निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट् निर्णीतं
कस्माद्विर्णिकं भवति दूरनामान्युत्तराणि पञ्च दूरं कस्माद्दुतं
भवति दुरयं वा पुराणनामान्युत्तराणि षट् पुराणं कस्मात्पुरा
नवं भवति नवननामान्युत्तराणि पर्येव नवं कस्मादानीतं भवति
॥ १९ ॥

१ क. ख. घ. ट. ड. 'वा' नास्ति. २ च 'व्याघ्रशेषमादर्श'.
३ ग. ज. 'हि' नास्ति. ४ क. ख. १३ ग. २०; ट. ड. १० इति निरुक्तवृत्तौ
[ड. निरुक्तभाष्ये] तृतीयाध्याये अष्टादशः खण्डः; इत्येवञ्चो नास्ति. ५ क. ख.
घ. त. द. 'स्तोता स्तवनात्' नास्ति. ६ क. ख. 'यदेव'; छ. त. द. 'येव'.
७ क. ख. द. २; छ. त. २१.

‘ अर्चतिकर्माण उत्तरे धातयश्चतुर्ध्वत्वारिंशत् ’ । अर्चतिकर्माणः
अर्चत्यर्थाः पूजयत्यर्थाः । उत्तरे उपमाशब्देभ्यः । पूजायामवश्यंभावि-
न्युपमेत्युपमाशब्देभ्योऽनन्तरमर्चतिकर्माणः समान्नाताः । कियन्तः पुनस्ते ।
चतुर्ध्वत्वारिंशत् । कतमे पुनस्ते । ‘ अर्चति गायति ’ [निघ० ३ । १४]
इत्येवमादयः ।

य एतेऽर्चतिकर्माण एतैर्हि मेधाविन एवार्चन्ति । एत एवाधिक्रियन्ते ।
तैस्त एव हि स्तोतुं शक्नुवन्ति । नेतरेऽमेधसः । तस्मादर्चतिकर्मभ्यः
‘ उत्तराणि मेधाविनामानि ’ । कियन्ति पुनस्तानि । ‘ चतुर्विंशतिः ’ ।
कतमानि पुनस्तानि । ‘ विप्रः धीरः विप्रः ’ [निघ० ३ । १५] इत्ये-
वमादीनि । विविधानर्थानस्य प्राप्तुं प्रज्ञेति विप्रः । धीः प्रज्ञा । तद्वान्धीरः ।
रो मत्वर्थे । विगृह्य सदसि कथयतीति विप्रः । इत्येवमादि । आह ।
‘ मेधावी कस्मात् ’ । उच्यते । स हि ‘ मेधया तद्वान् भवति ’ ।
आह । ‘ मेधा ’ कस्मात् । सा हि ‘ मतौ धीयते ’ । मतिर्बुद्धिः ।
तस्यां या पुरुषशक्तिरभिव्यज्यते सा मेधा इत्युच्यते ।

य एव मेधाविनस्त एव स्तोतुं शक्नुवन्तीति मेधाविनामभ्यः ‘ उत्त-
राणि ’ स्तोतृनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । ‘ त्रयोदश ’ । कतमानि
पुनस्तानि । ‘ रेभः जरिता कारुः ’ [निघ० ३ । १६] इत्येवमादीनि ।
रेभो रेभतेः स्तुत्यर्थस्य [धा० १ । ३८५] । जरिता जरतेः स्तुत्यर्थ-
स्यैव । कारुः कर्ता स्तोमासामित्येवमादि योर्यम् । प्रत्यक्षशक्तित्वादस्य
शब्दस्य नोक्तं स्तोता कस्मादिति ।

यज्ञेष्वेव द्यतिशयेन देवतानां स्तुतयः प्रयुज्यन्त इति स्तोतृनामभ्यः
‘ उत्तराणि यज्ञनामानि ’ । कियन्ति पुनस्तानि । ‘ पञ्चदश ’ । कत-
मानि पुनस्तानि । ‘ यज्ञः वेनः अय्यरः मेधः ’ [निघ० ३ । १७]
इत्येवमादीनि । आह ‘ यज्ञः कस्मात् ’ । उच्यते । यदेतत् ‘ प्रत्ययात् यजति-
कर्म ’ लोकवेदयोरेतदेव भावसाधनशब्देनोच्यते यजनं यज्ञ इति ।
अथ न। याच्यो भवतीति यज्ञः । याच्यते ह्यथ । ‘ यज्ञो वै देवानामन्नं
समभूतं भृत्याः समभावयन्ति ह विज्ञायते ’ । तस्माद्याचनायज्ञः । अथ

१ ठ. ड. ‘ रिंशदिति । अर्च०. २ ग. च. ज. ‘ उत्तरे’ नास्ति. ३ च. ट.

ठ. ड. तैस्त एवा०. ४ क. ख. घ. ट. ड. ए० ए१०. ५ क. ख. ग. ज. व.

१०. ट. ठ. ड. ‘ साधनेन रुन्दे.

‘वा यजुर्मिः’ अयम् ‘उन्नः’ इव संक्लिन्न इव ‘भवति’ बहुत्रादत्र यजु-
पाम् । अथवा ‘बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवः’ । यद्यदत्र दृश्यते प्रति-
विशिष्टं साधनं किञ्चित्तत्तकृष्णाजिनमिति यज्ञः । सोमे तावदजिनद्वयं
यजमानेऽप्यजिनद्वयमवहन्यमानेषु हि हविःष्वजिनं धर्मपात्रेष्वप्यजिनमेवं
बहुकृष्णाजिनैम् । अथ ‘वा यजूष्येनम्’ उपक्रमादारभ्यान्तं ‘नय-
न्तीति’ यज्ञः । वनतिः कान्त्यर्थः । काग्न्यन्ते हि यज्ञाद्रामपशुस्वर्गा-
दयः । तस्मात्स वेनः यज्ञ इत्युच्यते । ममेदं दास्यतीत्येवं यज्वमिस्तत्फलं
प्रार्थ्यत इति मेधः । इत्येवमादि ।

यज्ञसंबन्धेनैव ‘ऋत्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ’ । ऋत्विजां नामानि
ऋत्विङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि । अष्टौ । कतमानि पुनस्तानि । १०
‘भरताः कुरवः’ [निघ० ३ । १८] इत्येवमादीनि । भ्रियन्ते दक्षि-
णाभिस्तं इति भरताः । कुर्वन्ति कर्माणीति कुरवः । इत्येवमादि । आह ।
‘ऋत्विक्स्मात्’ । उच्यते । ईरणः । ईरयिता हि स स्तुतीनां भवतीति
ऋत्विक् । ‘ऋग्यथा भवतीति शाकपूणिः’ । ऋग्भिर्हसौ यजतीति ऋत्विक् ।
‘ऋतुयाजी भवतीति वा’ । स हि काले काले देवता यजतीति वा । १५
ऋतौ याजयतीति वा । स हि काले काले एव याजयते नाकाले ।

ऋत्विक्संबन्धेनैव ‘याच्याकर्माण उत्तरे धातवः सप्तदश’ । कतमे
पुनस्त इति । ‘ईमहे यासि मग्महे’ [निघ० ३ । १९] इत्येवमादयः ।

याच्यासंबन्धेनैव ‘दानकर्माण उत्तरे धातवो दश’ । कतमे पुनस्त
इति । ‘दाति दाशति दासैति’ [निघ० ३ । २०] इत्येवमादयः । २०

दानसंबन्धेनैव ‘अध्येषणाकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः’ । कतमे
पुनस्त इति । ‘परिस्त्रव पवस्व’ [निघ० ३ । २१] इत्येवमादयः ।
सर्वकृत्य प्रार्थनाध्येषणेत्युच्यते ।

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘इव’ नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. धर्मो-
पाजितं धर्मपा. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘कृष्णाजिनः’. ४ क. ख. घ. ट. ठ.
ड. ‘जग्भिस्तत्फलं’; ग. ज. ‘जग्भिस्तत्फलं’. ५ ग. ज. भ्रियन्ति. ६ क. ख.
घ. ट. ठ. ड. ‘ते’ नास्ति. ७ क. ख. ग. ज. ‘काले’ सङ्क्षेप. ८ क. ख.
घ. ‘काले’ सङ्क्षेप. ९ च. दासते १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘सात्कृत्य
दातृभिर्दातुं प्रतिगृहीतृणां मार्थ’.

याध्यमानो हि सर्व एव स्वपितृत्यध्येपणाकर्मस्य उत्तरौ ' स्वपिति-
कर्माणौ ' । कतमौ पुनस्ताविति । स्वपिति सस्ति इति [निघ० ३ ।
२२] । स्वशब्देनैवोच्चर्य द्विग्रहणमवधारणार्थमेतावेव ' द्वौ ' निगमे
न पुनस्तृतीयोऽस्तीति । अल्पत्वाद्वा द्विग्रहणम् ।

५ कूपमेव ह्याश्रित्य मरौ मुप्यते । सुप्तः कूप इव पतितो भवतीति वा ।
स्वपितिकर्मभ्यामनन्तराणि कूपनामान्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ।
' चतुर्दश ' । कतमानि पुनस्तानि । ' वैवः कौरुः खातः ' [निघ०
३ । २३] इत्येवमादीनि । त्रियते ह्यसाबुदकार्थमिति वैवः । कमुदक-
मत्रेति कार्हेः । इत्येवमादि । आह ' कूपः कस्मात् ' । उच्यते । ' कुपानं
भवति ' । यत्र ह्यसौ भवति तत्र कुत्सितं पानं भवति साधनापेक्षत्वात् ।
' कुप्यतेर्वा ' । यैस्त्वेवान्धातुत्रोदकार्थिनः कुप्यन्ति ।

१० ' स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव ' । कूपमाश्रित्य मुष्णन्ति स्तेना
इत्यतः कूपनामस्य उत्तराणि स्तेननामानि । कियन्ति पुनस्तानि ।
चतुर्दशैव । कतमानि पुनस्तानि । ' त्रिपुः रिपुः ' [निघ. ३ ।
२४] इत्येवमादीनि । परेभ्यो धनान्यपहृत्यातिशयेनासावात्मानं भृत्याश्च
तर्पयतीति त्रिपुः । लिम्पत्यसावात्मानं पापेनेति रिपुः । इत्येवमादि । आह ।
' स्तेनः कस्मात् ' । उच्यते । ' संस्थानं ' संहतम् ' अस्मिन् पापकर्म-
कर्म भवति ' इति एवं ' नैरुक्ताः ' मन्यन्ते । वैयाकरणानामन्यथापि
स्यादित्यभिप्रायः ।

२० ' निर्णीतान्तर्हितनामभेदान्युत्तराणि षट् ' । निर्णीतस्य चान्तर्हितस्य
नामधेयानि निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यः स्तेन-
नामभ्यः । स्तेना एव चान्तर्हिता भवन्तीत्येष संवन्धः स्तेननाम्नामन्तर्हित-
नाम्नां च । कतमानि पुनस्तानि । ' निष्पं सस्वः सनुतः ' (निघ. ३ । २५)
इत्येवमादीनि । निर्णीतमिव निष्पम् । सुप्तमिव सस्वः । सन्ततमिव सनु-
ताः । इत्येवमादीनि ।

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अपि. २ ग. च. ज. ' वा ' नास्ति. ३ ग. घ.
ज. षट्त्रिः; ट. षट्त्रिः. ४ क. ख. ज. कातुः. ५ च. संवन्धात्. ६ ग. च. ज.

२८ परिमन्. ७ ठ. ड. इष. ८ च. निर्णीतमिव; ट. ड. निर्णीतमेव.

‘दूरनामान्युत्तराणि पञ्च’ । अन्तर्हितं यद्भवति दूरं इव हि तद्भवतीत्येष
संबन्धः । कतमानि पुनस्तानि । ‘आके पराके पराचैः’ [निघ. ३ ।
२६] इत्येवमादीनि । आ कियतो देशादेतद्वर्तत इति विज्ञातव्यमेतद्भवती-
त्याके । पराके पराक्रान्ते । पराङ्मुखमञ्चितं पराचैरित्येवमादि । यथैव
श्रुतानि छन्दसि तथैवैतानि समाम्नातानि । आह । ‘दूरं कस्मात्’ उच्यते ।
‘द्रुते’ हि तत् ‘भवति’ अथनो महत्त्वात् । ‘दुरयं वा’ । दुःखं हि
क्षम्यते । प्राप्यत इत्यर्थः ।

दूरसंबन्धेनैव, ‘पुराणनामान्युत्तराणि पट्’ । समानं हि कालाध्वनोर्भ-
वत्वं दूरपुराणयोः । कतमानि पुनस्तानि । ‘प्रानं प्रदिवः प्रयाः’
[निघ० ३।२७] इत्येवमादीनि । प्राक्तनं प्रानम् । प्राग् एतिमदासीदिति
प्रदिवः । प्रकृष्टवयाः प्रवयाः । इत्येवमादि । आह । ‘पुराणं कस्मात्’ ।
उच्यते । तद्धि ‘पुरा नवं भवति’ न वर्तमानकाले ।

‘नवनामान्युत्तराणि षडेव पुराणसंबन्धेनैव । कतमानि पुनस्तानि ।
‘नवं नूनं नूतनम्’ [निघ० ३ । २८] इत्येवमादीनि । आह । ‘नवं
कस्मात्’ । उच्यते । तद्धि सद्य एव कुतश्चित् ‘आनीतं भवति’ । क्षिप्रो-
त्पन्नं नूतनमित्येवमादि ॥ १९ ॥

द्विष उत्तराणि नामानि ‘अपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य अपित्वे
भातेऽभीकेऽभ्यक्ते । आपित्वे नः अपित्वे तूयमा गंहि । अभीके
चिदु लोककृदित्यपि निगमौ भवतः । दध्नमर्भकमित्यल्पस्य ।
दध्नं दध्नोतेः सुदध्नं भवत्यर्भकमवहृतं भवति । उपोष मे पराशुश
मा मे दध्नाणि मन्यथाः । नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्यपि
निगमौ भवतः । तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः
संसृतं भवति । तिरश्चिर्दय्या परिवर्तिर्यातमदाभ्या । पात्रेव
भिन्दन्तसत एति रसस इत्यपि निगमौ भवतः । त्वो नेम इत्यर्धस्य
त्वोऽपततो नेमोऽपनीतोऽर्धं हरतेविपरीताद्धारयतेवा स्यादुद्धृतं
भवत्पुष्टोतेवा स्यादद्धृतमो विभागः । पीयति त्वो अनु त्वो

शृणाति । नेमे देवा नेमेऽसुरा इत्यपि निगमौ भवतः । ऋक्षाः
स्तृभिरिति नक्षत्राणां नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्रा-
णीति च ब्राह्मणमृक्षा उदीर्णानीव ख्यायन्ते स्तृभिस्तीर्णानीव
ख्यायन्ते । अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा । पश्यन्तो घामिव

- ५ स्तृभिरित्यपि निगमौ भवतः । वस्त्रीभिरुपजिह्विका इति सीमि-
कानां वस्त्रयो वमनात्सीमिका स्यमनादुपजिह्विका उपजिह्वयः ।
वस्त्रीभिः पुत्रमग्र्युषो अदानम् । यदत्त्युपजिह्विका यद्वस्त्रो अति-
सर्पतीत्यपि निगमौ भवत ऊर्दरं कृदरमित्यावपनस्योर्दरमुदीर्णं
भवत्यूर्जे दीर्घं वा । तमूर्दरं न पृणता यवेनेत्यपि निगमो भवति ।
१० तमूर्दरमिव पूरयति यवेन कृदरं कृतदरं भवति । समिद्धो अञ्ज-
नकृदरं मतीनामित्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥

- ‘ द्विश उत्तराणि नामानि ’ । द्वे द्वे द्विशः । उत्तराणि ‘ प्रपित्वे
अभीके ’ [निघ० ३ । २९] इत्येवमादीनि । व्याख्यातानि पृथिवी-
१५ नामभ्य आरभ्य एकैकस्यार्थस्य बहूनि नामधेयानि । इदानीमिकैकस्य द्वे
द्वे नामनी वाचके समाग्राते प्रपित्वे अभीके इत्येवमादीन्याद्यावापृथिवी-
नामभ्यो यावत् ।

- अधुनैवमुक्त्वा सामान्यतो विशेषत एकैकं व्युपाद्य उदाहरणैरेव दर्श-
यति । तद्यथा । ‘ प्रपित्वे अभीके इत्यास्तन्नस्य ’ एते नामनी भवत इत्ये-
२० यमादि । प्रपित्वे प्राप्ते इत्यर्थः । ‘ अभीके अभ्यक्ते ’ । आभिमुख्येना-
खिते अभ्यागते । इदानीमुदाहरणे ब्रवीति । ‘ आपित्वे नः ’ ‘ अभीके
चित्तं ’ ‘ इति निगमौ अभ्यक्तेः ’ ।

यथा गौरो अपो कृतं तृष्यन्त्येवोरणम् । आपित्वे नः प्रपित्वे

- १ छ त. भवतः २२ । वस्त्री; द. भवतः । ३ । वस्त्री. २ क. ख. छ त. द. ‘ वस्त्रीभिः ०
२५ अदानं नास्ति. ३ क. ख. छ. त. द. निगमो भवत्यूर्दरं. ४ क. ख. ३; छ.
त. द. अज्ञो नास्ति. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. उत्तराणीति प्रपि. ६ घ. ट. ठ.
ड. ‘ इति ’ नास्ति ७ घ. ट. ‘ दीनि व्याख्या; ठ. ड. ‘ दीनि व्याख्यातानि. पृथि.
८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. एकैकस्य. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. विशेषेण.
१० घ. सेत. ११ ग. घ. ‘ वतः । ३० । यथा. १२ ग. घ. ज. कृतं । ऐन्द्र;
३० घ. ट. कृतं ० सवा पिच.

तृपमा गृहि कर्णेषु सु संचा पित्रे ' [क० सं०
प्रपित्रे इत्यस्योदाहरणम् ८ । ४ । ३] ॥ ऐन्द्रेणा । बृहती ।

देवातिथेः काण्वस्यार्थम् । महाव्रते बृहतीसहस्रे
शस्यते [ऐ० आ० ५ । २ । ४] । हे इन्द्र यथा
येन प्रकारेण गौरः गौरमृगाः अवैरिणमपगतार्णमपगतोदकं मरुदेशं
हिवा तृष्यन् तृपा वाव्यमानः अपा कृतमपानीयमापानयोग्यं यत्र नास्ति
स्वस्योदकावाचं तत्र कृतमुदकेन वा कृतं जलाशयस्थानं तडागमन्यद्वा
शीघ्रमेवेवं त्वमप्येतस्मिन्नापित्रे आपानकाले प्रपित्रे प्राप्ते त्वं क्षिप्रमा-
गहि आगच्छ । आगत्य च य एव सौमः कर्णेषु एष्वृक्षिषु यर्तते तमेभि-
रेव कृत्विग्भिः सचा साकं सु सुप्तु सह स्थित्वा पिबेति संयोगेन तृप्यन् । १०

‘ प्रोष्वस्यै पुरोरथमिन्द्राय शूपमर्चत । अमीके चिदु लोककृत्सङ्गे समस्तु

वृत्रहास्माकं वोधि चोदिता नमन्तामन्यकेपी

‘ अमीके ’ इत्यस्य ज्याका अधि धन्वमु ’ [क० सं० १० ।

१३१ । १] ॥ सुदासः पैजवनस्यैयमार्यम् ।

अतिच्छन्दाः । सर्वपृष्ठायां मैत्रायण्यिके देवतान्यस्यैययागं शाकरस्यैन्द्रस्य
चरोर्यस्यैया रैवतस्य पुरोनुवाक्या [मैत्रा० सं० २ । ३ । ७ । ४ । १२ । ४ ।] ।

ब्राह्मणे पुनरियमेव योर्दशिनः योर्दशिशस्त्रे शस्यते [आश्व० श्रौ० ६ ।

२ । ६ ।] । हे स्तोतारः प्रो प्रकर्षेणं सु प्रशस्ताभिः स्तुतिभिः अस्मै

इन्द्राय तुष्ट्यर्थं पुरोरथम् अप्रतोरथमेतत् शूपं वडम् अर्चत स्तुत ।

कं च पुनरर्थमभिसंधायाचतेति । अमीके चिदु लोककृत् । अमीके अन्यागते

एतस्मिन् सङ्गे सङ्ग्रामकाले प्राप्तेषु समस्तु संभक्षयितुं उद्यतासुषेष्टु शत्रुषु

लोककृत् स्थानकृत् एषु वृत्रहा शत्रुहन्ता इन्द्रो भविष्यतीत्येतमर्थम-

भिसंधाय प्रार्चतारस्मै यूपमिन्द्राय पुरोरथं शूपमिति । एवमन्यास्तौतृ-

न्संबोध्यागनापि प्रवृत्ते वक्तुम् । हे भगवन्निन्द्रास्माकं वोधि बुध्यस्वैताः

स्तुतीर्मा परेषाम् । बुद्ध्वा चैताः चोदिता अनुज्ञाता जनस्य भव । नमन्तां २५

१ प. ट. गौरमृतः. २ ग. ज. अविरणम्. ३ च. कृतं पानीययोग्यं नास्ति. ४
च. ' एवाह । अपानीयमात्रकृतम् उह' . ५ च. अपानं. ६ घ. ट. ड. सह
संयोगेन. ७ ग. तुष्यन्. ११ । मी० ; ज. तुष्यन्. १२ । प्रो० ; च. तुष्यन्
। ३१ । प्रो०. ८ ग. च. ज. ' रथं' . सुश्रुतः ; घ. ट. ड. ह. ' रथं' धन्वमु. ९ क.
न. ग. ज. ३. मैत्रायणीयके. १० क. ख. घ. ट. ड. ह. ' इत्यस्यैययागं. ११
क. ख. ग. ज. ' योर्दशिनः' नास्ति. १२ प. ट. ' विन्द्राय.

मा भूवन्नन्यकेषाम् अन्येषां उपाकाः ज्याः सधिधन्वसु । अवतत-
ज्वैधनुषो हतसर्वोद्यमा एते अस्मद्द्विपो युष्मद्नुग्रहाद्भवन्वित्यभिप्रायः ।

‘ दभ्रमर्भकमित्यलौक्यस्य ’ एते नामनी । ‘ दभ्रं दभ्नोतिः ’ वधार्थस्य
तद्धि ‘ मुदभ्रं भवति ’ सुच्छेदं भवत्यल्पत्वात् । ‘ अर्भकमवद्वतम् ’ ।
ह्रस्वमित्यर्थः । ‘ उपोप मे परामृश ’ ‘ नमो महद्भयो ’ ‘ इत्यपि
निगमौ भवैतः ’ ।

‘ उपोप मे परा मृश मा मे ’ दभ्राणि मन्यथाः । सर्वोहमस्मि रोमशा
गन्धारीणामिवाविका । [ऋ० सं० १।१२६ ।

‘ दभ्रम् ’ इत्यस्य ७ ।] ॥ भावयव्यस्येयमार्पम् । अनुष्टुप् । भाव-
यव्यमेव सा भर्तारं तेनानुपेयमाना ब्रवीति ।

हे राजन् उपगम्य उपश्लिष्य च मे मम परामृश यः प्रदेशः पुरुषेण स्त्रियाः
परार्मिर्भव्यः । किंच मा मे दभ्राणि मन्यथाः । अल्पकानि लोमानि मा
मन्यथाः । जानेऽहमेतद्यथालोमिकाया उपगमः प्रति^{१०}विद्धः स्मृतौ ‘ नाजात-
लोम्योपहासमिच्छेत् ’ [गोभि० गृ० ३ । ५ । ३] इति । यतस्ते

येदयामि सर्वोहमस्मि रोमशा । सर्वेष्वेवावयवेषु ममेत्पन्नानि रोमाणि येषु
स्त्रीणामुत्पद्यन्ते । कथं च पुनरहमस्मि रोमशा । गन्धारीणामिवाविका ।
गन्धारेदेशजातानामविकानां मध्ये या मुष्टु रोमशा भवेत्तथाहमस्मि रोमशा ।
निःशङ्को मामुपगच्छेत्यभिप्रायः ।

‘ नमो महद्भयो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवम्भ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शक्तवाम मा ज्यायसः शंसमा

‘ अर्भकम् ’ इत्यस्य वृक्षि देवाः । [ऋ० सं० १ । २७ । १३] ॥

त्रिष्टुप् । शूनःशेषस्वार्पम् । होतृजपे त्रिनियोगः

[आश्व० श्रौ० १ । ४ । ९] । नमो महद्भयः नमो महत्परिमाणेभ्यो

देवेभ्यः । नमो अर्भकेभ्यः अल्पपरिमाणेभ्यः । नमो युवम्भ्यः यौवनवद्भयः ।

नम आशिनेभ्यः व्यापिभ्यः । यजाम देवानेतस्मिन्नुपस्थिते यागकाले यदि

शक्तवाम । अल्पश्रुतविज्ञाना वयमत एव ब्रूमो यदि शक्तवामेति । वयमीदृशाः

१ च. ‘ अन्येषां ’ नास्ति. २ ग. ज. ‘ ततश्चु ’. ३ ठ. ड. ‘ त्यस्येति । एते ’.

४ ठ. ड. महद्भयो नमो अर्भकेभ्य इत्यर्थः. ५ ग. ज. ‘ वतः । ३२ । उग्र ’. ६ ग.

च. ज. मे परामृश । भावः ; घ. ट. मे । तिका । भावः. ७ ठ. ड. ‘ मार्पम् । रोमशा

क्रपिर्हा । अनु. ८ ग. घ. परामृशयः ; ज. परामृशयः ; ट. परामृशयः. ९ घ.

१ च. लोमकानि. १० च. प्रतिनिविद्धः. ११ घ. ट. यतोऽहमेति. १२ ग.

३२ ‘ पायः । ३१ । नमो. १३ ग. च. ज. घ. ट. अर्भकेभ्यः । त्रिष्टुप्.

सन्तो, युष्मान्वमहे । हे अयसो देवा युष्माकमेव शंसितारं सन्तमह्ये
वा महति वा कस्मिंश्चिदुःशस्ते मा वृक्षि मा अस्मान् छिन्ते यज्ञफलात् ।
को हि नाम नापराध्यतीत्यभिप्रायः ।

‘तिरः सतः’ इति प्राप्तस्य एते नामनी भवतः । अप्राप्तस्यैकेऽधी-
यते । तथापि योज्यम् । ‘तिरस्तीर्णं’ हि तद् ‘भवति’ दूरमध्वानम् । ५.
‘सतः संसृतं भवति’ एकीभूय सृतं भवति । ‘तिरश्चिदर्यया परिवर्तिर्या-
तमदाम्या’ ‘पात्रेव भिन्दन्सत एति रक्षसः’ ‘इयपि निगमौ भवतैः’ ।

अर्धित्रात्रेह गच्छतं नासत्यौ मा वि वेनतम् । तिरश्चिदर्यया परिव-
र्तिर्यातमदाम्या माघी मम श्रुतं हवम् [ऋ० सं० ५ । ७५ । ७] ॥

पङ्क्तिराधितौ । अवस्योरात्रेयस्यार्पम् । प्रातनुवाकाधिनयोः शस्यते १०.
[आश्व० श्रौ० ४ । १५ । १] । हे अश्विनौ

‘तिरः’ इत्यस्य नासत्यौ आगच्छतं युवाम् इह अस्मिन्यज्ञे
सोमं पातुं मम । किंच । मा विवेनतं मा
त्रिगतकामौ भूतं युवामाहूयमानौ मया । किंच तिरश्चिदर्यया । तिरोऽपि
अप्राप्तेऽपि दूर एव स्थाने यद्यवस्थितौ स्थस्तथापि अर्यया ईश्वर्यापि १५.
स्थगत्या देवगत्या शीघ्रमायातम् । द्विवचनं वा सावप्रहत्यापदस्य ।
किंच परिवर्तिर्यातम् । यद्यपि कचिदनिर्हृतौ स्थस्तथापि परिवर्तनं कृत्वा
सत आयातम् । हे अदाम्या अहिंस्यौ अनुरहिसितौ । अथवा अदम्बया
अनुपहिसितया गत्या आयातम् । हे माघी मधुसोममिश्रं पेयं ययोः ।
श्रुतं शृणुतं हवम् आह्वानम् । श्रुत्वा चाविष्टममानौ शीघ्रमायातमि- २ ।
त्यभिप्रायः ।

‘इन्द्रो यातुनाममवत्पराशरो हविर्मवीनामभ्या ३ वित्रोऽसताम् । अभीदुं
शक्रः परशुर्यया वनं पात्रेव भिन्दन्सत एति
‘सतः’ इत्यस्य रक्षसः’ [ऋ० सं० ७ । १०४ । २१] ॥
वसिष्ठस्यार्पम् । जगती । इन्द्रो यातूनां यातु- २५.

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ज्यायसो ज्यायासो देवा. २ ठ. ड. ‘मास्मान्वा-
च्छितयस’. ३ ग. ‘वतः’ । ४ ग. आश्वि. ५ ग. ख. ज. नासत्या । ६ छि’;
घ. ट. नासत्या० हवम्. ५ ठ. ड. इयमवस्यो. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘अपि’
मास्ति. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. शीघ्रमायातम्. ८ च. ट. ‘दानवृक्षौ’ भिरस्थितौ
पाठः. ९ क. ख. अदाम्याया, ट. अदम्बया. १० क. ख. ठ. ड. ययो-
स्तो. मम; ट. ययोः ‘सुनं’ तो मम. ११ ग. ‘प्रायः’ । १५ । इन्द्रो.

धानानाम् अभवत् परादारः पराशतयिता । कीदृशानां पुनर्यातूनामभव-
त्पराशतयितेति । हविर्मथीनां हवींषि ये मघ्नन्ति तेषाम् । अभ्या-
धिवासतामभ्युद्धासयताम् । यज्ञोत्सादकानामित्यर्थः । अथवा विवौ-
सतिः परिचर्यायां स्यात् । ये तैमिन्द्रं परिचरन्ति तेषां ये यातवस्तेषामेव
पराशतयितेति । योऽयमेवंलक्षण इन्द्रः सोऽस्माभिराराधितः परिचर्यया
अभ्येति अभ्येतु अस्मान्प्रति । शक्रः शक्तः सर्वयातूनां पैतने । कथं
पुनरभ्येतु । परशुहस्तो यथा कश्चिद्वनं छिन्दन्नभ्येयाद्यथा पात्राणि
कौलालानि लघुगुडेनाप्रतिषिध्यमानो भिन्दन्कश्चिदभ्येयादेवमभ्येतु रक्षसो
भिन्दन् सतः प्रदेज्ञात् । दूरादित्यर्थः ।

१० 'त्वो नेम' इति एते नामनी अर्धस्य । 'त्वः अपततः' । अपेत्य ततः
अपततः । 'नेमः अपनीतः' । अपमज्य नीतः । पूयकृत इत्यर्थः ।
'अथ हरतेर्त्रिपरीताद्वारयतेर्वा स्यात्' । 'उद्धृतं' हि तद्
'भवति' । 'ऋग्नोतेर्वा स्यात्' । 'ऋद्धतमः' अभिसंपन्नतमः
'विभागः' भवति । 'पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति' 'नेमे
देवा नेमेऽसुराः' 'इत्यपि निगमौ भवतः' ।

१५ 'त्वः' इत्यस्य बोधा मे अस्य वचसी यत्रिष्टु मंहिष्टस्य प्रभृतस्य
स्वभावः । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्द्या-

रुंस्ते तन्वं वन्दे अग्ने' [ऋ० सं० १ । १४७ । २] ॥ त्रिष्टुप् । दीर्घत-

मस आर्षम् । अग्निषी । प्रातरनुवाकादियनयोः शस्यते । [आश्व० श्रौ०

१० ४ । १३ । ७] । हे भगवन्नग्ने यत्रिष्टु युवतम बोध बुध्यस्व मे मम
अस्य वचसो मंहिष्टस्य दातृतमस्य पूजितृतमस्य वा महत्तमस्य वा
प्रकृष्टैर्भवद्गुणैः संभृतस्य । हे स्वभावः अन्नवन् ये गुणा अस्य वचसस्ता-
न्योध । किञ्च । इदमपरं शृणु । उभयेषां प्राजापत्यानां देवासुराणां द्वेषा
विभक्तानां पीयति त्वः हिनस्त्येकमर्धमसुरारूपम् । अनु त्वः अनुगृणात्ये-
कमर्धं देवारूपम् । अनुष्टौतीत्यर्थः । तत्रैवं सत्युभयथा विप्रतिपनेषु प्राजा-
पत्येषु वन्दारः वन्दनशीलस्तेऽहं वन्दे दैवं पक्षमाश्रितो हिवासुरं तत्रैतां

१ ग. ज. 'सति परि' । २ ग. च. ज. 'ये त्वानिन्द्रं' । ३ फ. ख. ग. ज.
यातने. ४ ट. प्रतिषिध्य' व. ५ ग. ज. 'एतः । ३६ । बोधा' । ६ ग. च. ज.
७९ वचसो । त्रिष्टु' ; घ. ट. वच० त्रिष्टु' । ४ घ. ट. ठ. ड. 'नुस्तीती' ।

तन्वं तनूं ज्वलनदहनप्रकाशीकरणसमर्थं नित्यकालमेव प्रातर्मध्यंदिने
सायं च वन्दे । स्तौमीत्यर्थः । तथास्य ममैवं भक्तस्य बुद्ध्यस्व । अस्य
वचसो ये गुणास्तांश्च बुद्ध्वा प्रसादमभिमतेनार्थेन नः कुरुष्वेत्यभिप्रायः ।

‘नेमे देवा नेमेऽसुराः’ इति ब्राह्मणवाक्यमेवेदं वाजपेये मैत्रा-

‘नेमे’ इत्यस्य यणीयानाम् [मैत्रा० सं० १ । ११ । ९] । ५
अर्धतो देवा अर्धतोऽसुरा आसन्नित्यर्थः ।

‘ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणां’ नामनी । नक्षत्रशब्दं पर्यायामिधानप्र-
सक्तं निर्व्रवीति । ‘नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः’ गत्यर्थे वर्तमानस्य । एतानि
हि नित्यमेव गच्छन्ति । ‘नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम्’ । नेमानि क्षत्राणि
धनानि । क्षत्रमिति धननाम [निघ० २ । ९ । ९] । किं तर्हि । धन- १०
सरूपाण्येतानि सूर्यरश्म्यनुवेधादम्भयानि सन्ति हिरण्यमानीव भ्राजन्त इति
तु ब्राह्मणम् । तुशब्दार्थे चशब्दः । ‘ऋक्षा उदीर्णानीव’ एतानि उदी-
रितानीव केनचिदूर्ध्वं गमितानीव ‘ख्यायन्ते’ । दृश्यन्त इत्यर्थः ।
‘स्तृभिः स्तौर्णानीव ख्यायन्ते’ । दृश्यन्ते ।

‘अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृशे कुहं चिद्वैयुः । अद- १५

ब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकृशच्चन्द्रमा नक्तं-

‘ऋक्षाः’ इत्यस्य मेति’ [ऋ० सं० १ । २४ । १०] ॥ शुनैः शेषस्या-

र्मम् । त्रिष्टुप् । वारुणी । वरुणश्चास्यां सूर्य उच्यते ।

अमूनि यानि नक्षत्राणि निहितासः निहितानि अवस्थापितानि उच्चा । उच्चै-
रित्यर्थः । किंच । तानि नक्तं ददृशे । रात्रावेतानि दृश्यन्ते । कुहं चिद्वै- २०
युः । न विज्ञायते क्व चिद्वैतानि गच्छन्तीति । किमेतस्यात् । अदब्धानि
अनुपहिंसितानि वरुणस्य आदित्यस्यैतानि व्रतानि कर्माण्याश्चर्यभूतानि स्युः ।
किमन्यद्भविष्यति । स हि भगवानादित्य एतानि कुतश्चिदानयनिवास्तं
गच्छति पुनश्चैतान्यर्पयन्नयन्निवेदेति । तदेवं दर्शनमदर्शनं वैतेषां सूर्यकृत-
मेव । यदपि चैतद्विचाकृशदीप्यमानश्चन्द्रमा नक्तमेति तदप्यस्यैव भगवतः २५

१ ठ. ड. ‘पूर्वगामिनानीव. २ ग. च. ज. दृश्यन्ते । ३ ठ. अमी°. ३ ग.
च. ज. निहितास उच्चा । शुनः°; घ. ड. निहितासः । शुनः°. ४ ठ. ड.
नक्तमेति । अमी य ऋक्षा इत्येतां शुनः°. ५ क. स. विज्ञायन्ते हि क°; घ.
ड. ठ. ड. विज्ञायन्तेऽद्वि क°; च. विज्ञायन्ते क°. ६ ठ. ड. ‘श्चैतान्यान्वय°.
७ घ. ड. ठ. ड. यद्यपि.

सूर्यस्य कर्म । अयमेव हि चन्द्रमसि दीप्तिमादधान इवास्तं
गच्छति पुनश्चाक्षिपन्निव चन्द्रमसो दीप्तिमुदेति । योऽयमेवंस्वभावो
वरुणस्तं वयमभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुमः स इदं नामास्माकं करोत्विति ।

५१ ऋतावानं विचेतंसं पश्यन्तो धामिब स्तृभिः । विश्वेषामध्वराणां हस्त-
र्तारं दमेदमे [ऋ० सं० ४ । ७ । ३] ॥ गौतमपुत्रस्य वामदेव-

स्वार्थम् । अनुष्टुप् । आग्नेयी । ऋतावानं यज्ञ-
'स्तृभिः' इत्यस्य वन्तं विचेतसं विभूतप्रज्ञानं विश्वेषां सर्वेषाम्
अध्वराणां यज्ञानां हस्कर्तारं हसनकर्तारम् ।

१० उपज्वलिते हि तस्मिन्ग्रहसित इव यज्ञश्चारुरूपो भवति । अथवा हस्कर्तारं
स्पर्धाकर्तारम् । उपज्वलिते हि तस्मिन् भ्रातृव्यपक्षैः सह संस्पर्धन्त इव
यज्ञाः । तमेवंगुणयुक्तमग्निं पश्यन्तो वयमनेकधा विद्वतं दमेदमे यज्ञगृहे
यज्ञगृहे तामु तामु क्रियासु व्यापृतं स्तुमः । किंच । योऽनेकधा दीप्य-
मानो धामिब स्तृभिः नक्षत्रैः पृथिश्चो चित्ररूपां वेदीं वा करोति स नोऽभि-
ष्टुतोऽभिप्रेतानर्थान् साधयन्वित्याभिप्रोयः ।

१५ 'वघ्नीभिरुपजिह्विको' इति । एते 'सीमिकानां' नामनी भवतः । या
एताः पिपीठिका उर्ध्वन्ते लोके ता इमाः सीमिकाः । 'वघ्नो वमनात्' ।
ता हि वमन्त्युदकं येन मृदादीर्भवति । 'सीमिकाः स्पमनात्' । स्पमन्ति
हि ताः । नित्यमेव गच्छन्तीत्याभिप्रायः । 'उपजिह्विकाः उपजिह्व्यः' ।
उपजिघ्रन्ति हि ताः । पटु हि तासां प्राणेन्द्रियं भवति । द्वयोरपि नाम्नो-
२० रेकैर्निगमैः ।

यदंरुपजिह्विका यद्वज्रो अतिसर्पति । सर्वं तदंस्तु ते घृतं तज्जुपस्त
यविष्ट ॥ तैत्तिरीयके पठ्यते [तै० सं० ४ ।

'वघ्नः' 'उप- १ । १० । १ ।] । यदंरुपजिह्विका । भार्ग-
जिह्विका' इत्यनयोः वस्य प्रयोगेऽस्येयमार्थम् । उरुष्येऽग्नौ समिदनया
२५ हूयते [मान० श्रौ० ६ । १ । ३] । यत्

१ ग. ज. °त्विति । ३८। ऋता०. २ ग. च. ज. घ. ट. विचेतसं गौतम०. ३
ठ. ड. विभूतज्ञानं. ४ ग. °प्रायः । २१। वघ्नी०. ५ घ. ट. °द्विकानां । एते नाम्नो.
६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. इत्युच्यन्ते. ७ क. ख. ग. ज. रेक एवं नि०. ८ म.
°ममः । ३८। यदं०. ९ ग. ज. 'यदंरुपं पठ्यते' नास्ति. १० ट. ड. यदं-
३० चीति । भार्ग०. ११ ग. च. ज. प्रउगस्ये०.

यद्यर्थे । अन्ति भक्षयति उपजिह्विका अन्तरगुप्रविश्य यच्चातिसर्पति
आर्द्रया मृदा परिवेष्टयन्नेव वस्त्रः । बहिर्नि शक्तोत्पत्तुं खदिरसारादि । सर्वं
तदुभयजातीयमपि तत्र हे भगवन्मो घृतमस्तु । तच्च त्वं घृतीभूतं जुषस्व
संसेवस्व हे यविष्ठय दुवतम ।

‘ऊर्दरं कृदरमित्यावपनस्य’ एते नामनी भवतः । उप्यते यस्मि- ५
न्यवादि धान्यं कुशूलैऽन्यत्र वा वैणवाद्दी कस्मिंश्चित्तूर्दरमिति कृदरमिति
च । यदावपनमाहुः प्राकृतेन लौकिकास्तदावपनमित्युच्यते । ‘ऊर्दरम्’
ऊर्ध्वं हि तद् ‘दीर्णं भवति’ । अथ ‘वा ऊर्जे’ तदर्थाय ‘दीर्णं’
भवति । ऊर्गित्यननाम । तद्भुत्तये हि तर्द्धुविरीभूतं भवति । शुभिरमि-
त्यर्थः । ‘तमूर्दरं न पृणतां’ ‘समिद्धो अञ्जैर्न’ इति निगमौ । १०

‘अध्वर्यवो यो दिव्यस्य बसो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।
तमूर्दरं न पृणता यत्रेनेन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु’ [ऋ० सं० २ ।

१४ । ११ ।] ॥ गृत्समदस्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् ।

‘ऊर्दरम्’ इत्यस्य ऐन्द्री । हे अध्वर्यवो य इन्द्रो दिव्यस्य धुलो-
काश्रयस्य यस्वो वसुनो धनस्य यश्च पार्थिवस्य १५

अन्तरिक्षलोकाश्रयस्य । पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् [निष० १ ।

३ । ९ ।] । यश्च क्षम्यस्य भूमाश्रयस्य राजा अधिपतिस्तमेव गुणयुक्तमि-
न्द्रम् ऊर्दरं न ऊर्दरमिव पृणत पूरयत यवेन । यथा कश्चिन्ननुष्य ऊर्दरं
यवेन पूरयेत्तथा यूपमिन्द्रं सोमैः पूरयत । तदपो वोऽस्तु । तदः कर्मस्तु
सर्वमन्यन्मुक्त्वेत्यभिप्रायः । २०

‘समिद्धो अञ्जकृदरं मतीनां घृतमग्ने मर्धुमपिन्वमानः । घाजी

महन्वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा

‘कृदरम्’ इत्यस्य सधस्यम् [य० वा० सं० २९ । १ । तै० सं० ५ । १ ।

११] ॥ आप्रीसुक्तमाध्वर्यवेऽध्वमेवे । तत्रेयं

१ ग. च. ज. घ. ठ. ड. ‘सारादि सर्वं । तदु’ । २ ग. ‘तम । ३९ । ऊर्द’ । २५
३ घ. ट. ऊर्दरं. ४ घ. ठ. ड. कुसूले; ट. कुसूले’ श्रु. ५ ग. ज. ‘तत्’ नास्ति.
६ ग. ज. ‘दरमिति वा यमाहुः प्राकृ’; च. ‘दरमिति वैपमाहुः प्राकृ’ आवपन.
७ घ. ट. ‘दीर्गमेवेति; ठ. ड. ‘दीर्गमेवेति. ८ ग. ज. तत्सुपि. ९ ठ. ड.
पृणता यवेन. १० ठ. ड. अञ्जकृदरं मतीनामिति. ११ ग. च. ज. ‘गनी १४० । अम्’
१२ ग. च. ज. घ. ठ. ड. वस्वो । गृत्स. १३ ग. च. ज. ‘मायः । ४१ ।
सावि. १४ घ. ट. ठ. ड. अञ्जित्प्राभीमूक’; च. ऋच् न पठयते. १५

प्रथमा औप्री । हे भगवन्नम्रे समिद्धः संदीप्तस्त्वम् अञ्जनामयन्नात्मानं
 प्रति कृदरम् आवपनं मतीनाम् । देवानां हि सर्वेषां घृतमावपनं मती-
 नाम् । ते हि तत्र सर्वा मतीः प्रक्षिपन्ति ममेदं स्यादिति । तदेवंगुणयुक्तं
 घृतं मधुमत् मधुस्वादयुक्तं पिब्यमानः । पितृनिर्णयः । अथवा देवान्प्रति
 प्रक्षारयन् वार्जा आत्मना वेजनवान् चैलनवान्परेभ्यो वा भयर्दाता । हे जात-
 वेदो वहन्नेनमाश्वमेधिकं वाजिनमुच्यसे अस्माभिः । प्रियमेतं वाजिनं
 देवानां समानं^१ स्थानमाभिमुख्येन शीघ्रतरं वक्षि वह । प्रापयेत्यर्थः ॥२०॥

- १० रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य । रम्भ आरभन्त एनम् । आ
 त्वा रम्भं न जित्रयो रम्भेर्त्यपि जिगमो भवत्यारभामहे त्वा
 जीर्णा इव दण्डं पिनाकं प्रतिपिनष्ट्येनेन कृत्तिवासाः पिनाक-
 हस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति^२ मेना ग्रा इति स्त्रीणां स्त्रिय-
 स्त्यायतेरपत्रपणकर्मणोमेना मानयन्त्येना ग्रा गच्छन्त्येनाः । अमे-
 नाश्चिज्जनिवतश्चकर्थ । ग्नास्तबाकृन्तन्नपसोऽतन्वतेनेत्यपि निगमो
 १५ भवतः शेषो वैतस इति पुंस्त्रजननस्य । शेषः शपतेः स्पृशतिकर्मणो
 वैतसो वितस्तं भवति । यस्यामुशन्तः ग्रहराम शेषम् । त्रिः स्प
 माहः श्रथयो वैतसेनेत्यपि निगमो भवतोऽप्येनेत्युपदेशस्य ।
 अया ते अग्ने समिधा विधेमेति स्त्रियाः । एना वो अग्निमिति
 नपुंसकस्य । एना पत्या तन्वं १ सं सृजस्वेति पुंसः । सिपक्तु
 २० सचत इति सेवमानस्य । स नः सिपक्तु यस्तुरः । स नः सेवतां
 यस्तुरः । सचस्वा नः स्वस्तये । सेवस्व नः स्वस्तये । स्वस्तीत्य-

१ व. ट. ठ. ड. 'आप्री' इत्यस्यानन्तरमृच्यते. २ क. ख. घ. ट. अग्रे
 भगवन्. ३ च. सर्वमतीः. ४ व. ट. ममेदं ममेदं स्या. ५ क. ख. घ. ट. ड.
 वहन्; ट. वैदं क्षरय; ग. च. प्रक्षययन्. ६ ग. ज. वाजी वहन् आत्म;
 २५ व. 'वाजी' नास्ति. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. वलनवान् ८ घ. ट. भयप्रदाता.
 ९ च. 'मेधिवाजि'. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. समानस्थान. ११ क. ख.
 ३; ठ. ड. 'त्यर्थः । इति निरुक्तवृत्तौ (ड. नैकभाष्ये) तृतीयाध्याये विंशति-
 तमः दण्डः । २० । (ड. अष्टो नास्ति); इतरेष्वष्टो नास्ति. १२ क. ख. छ.
 द. द. 'वति । आर'. १३ छ. त. भवति । १३ । मेना; द. भवति । ४ ।
 २० मेना. १४ क. ख. छ. त. दृ भवनः । अर्थ.

विनाशिनामास्तिरभिपूजितः स्वस्तीति भ्यसते रेजत इति भय-
वेपनयोः । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् । रेजते अग्ने पृथिवी
मखेभ्य इत्यपि निगमौ भवतः । द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि
चतुर्विंशतिस्तयोरेषा भवति ॥ २१ ॥

‘रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य’ एते नामनी । ‘रम्भ आरम्भत एनम्’
अस्खलनार्थम् । ‘आ त्वा रम्भं’ ‘कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः’ इति
निगमौ ।

आ त्वा रम्भं न जित्रयो ररम्भा शयसस्पते । उश्मसि त्वा सधस्य
आ [ऋ० सं० ८ । ४५ । २०] ॥ काण्वस्य त्रिशोकस्यार्थम् ।
पेन्द्री । गायत्री । अतिरात्रे महाव्रते [ऐ० आ० ५ । २ । ३] च

शस्यते । हे भगवन्निन्द्र आरभामहे धयं त्वां
रम्भं न दण्डमिव जित्रयः । जीर्णा इत्यर्थः ।

रम्भ इत्यस्य यथा वृद्धाः केचिदण्डमारभेरजवृद्धमनार्थमेव ।

भारभामहे त्वां हे भगवन् शवसस्पते बलस्य पते । त्वं न

आश्रय इत्यभिप्रायः । किंच । उश्मसि त्वा कामयामहे त्वां नित्यमेव सधस्ये

समान एवैकस्मिन्स्थाने यज्ञायतनेऽवस्थितं त्वामाभिमुरूपेन यष्टुं स्तोतुं

वेत्यभिप्रायः ।

‘पिनाकं प्रतिपिनष्टयेनेन’ । हन्तीत्यर्थः । ‘एष ते रुद्र भागस्तेनाव-

सेनं पुरो मूर्जवतोऽतीहि । अवततधन्वा पिना-

पिनाक इत्यस्य कहस्तः कृत्तिवासाः ॥ एष ते रुद्र भागस्तेनेति

त्रैयम्बकाः पुरोडाशा अनेन मन्त्रेण वृक्ष आस-

उप्यन्ते । हे भगवन् रुद्र एष ते तव भागः । तेनावसेन तेन पश्यदनेन परः

१ छ. त. द. नाशनामा. २ क. ख. छ. त. द. सु अस्ती. ३ क. ख.
४; छ. त. २४; द. ४. ग. घ. ज. गमी. ४२ । आ. ५ ग. ज. घ. ड.
जिप्रयः । काण्व. ६ ग. ज. काण्वस्य त्रिशोकस्यार्थम्. ७ घ. ड.
ठ. ड. निन्द्र रम्भ आ. ८ ग. ज. त्वर्थः । ४३ । एष; ५. ट. च.
‘त्वर्थः । ४२ । एष. ९ ठ. ड. भागस्तं उपस्य तेनाव. १० ठ. ड. वनोऽती-
ह्यत.

‘परस्तान्भुजवतः पर्येतात् अतीहि अतिगच्छ । मात्रैव स्थाः ।’ कथं च पुन-
रन्तीहि । पिनाकहस्तो मूला कृत्तिवासाधर्मवासा अवततधन्वा चित्रमतीहि ।

‘मेना मा इति’ एते ‘स्त्रीणां’ नामनी । पर्यायभिधानप्रसक्तमुच्यते ।
‘क्षिपः स्थायतेः’ अपत्रपणार्थस्य लजनार्थस्य । लज्जन्ते हि ताः ।
‘मेना मानयन्त्येनाः’ पुरुषाः । ‘मा गच्छन्ति हि एताः’ मैथुनेन धर्मेण ।
‘अमेनांश्चिद्’ ‘मास्वा कृन्तन्’ इति निर्गमौ ।

‘आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अमि नः सचस्य । नहि
त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्यमेनांश्चिजनिवतधर्कधे

मेना इत्यस्य [अ० सं० ५।११।२] ॥ अयस्योरात्रेयस्यार्पम् ॥
त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । हे हरिव आभिमुख्येनास्मा-

ध्रकर्णेण द्रव । किञ्च । मा वि वेनः मा विगतकामो भूरस्मत्तः । हे पिशङ्ग-
राते शोभनदान अभिसचस्य नः । किञ्च । नहान्यदेवतान्तरं त्वराः प्रति-
विशिष्टतरमस्ति यप्रतिपद्येमहि हे भगवामिन्द्र वस्यो वसुमन् । किं कार-
णम् । अमेनांश्चित् अस्त्रीकानपि स्तोतृन्जनित्वेन एव स्त्रीमत एव
चकर्षे । करोपीत्यर्थः । यस्मात्त्वमेवंगुणविशिष्टस्तस्माच्च त्वामेव स्तुम इत्य-
भिप्रायः ॥

‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽद्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति-
गृह्णामि मास्वा कृन्तन्नपसोऽतन्वत धियोऽवय-
आ इत्यस्य न्वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे बृहस्पतये वासस्ते-
नामृतत्वमशीय मयो दात्रे भूयान्मयो मह्यं प्रति-

प्रहीत्रे । क इदं कस्मा अदत्कामः कामायादात्कामो दाता कामः
प्रतिप्रहीता कामः समुद्रमाविशत्कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते ’ ॥
चाससः प्रतिप्रहमन्त्रेऽनुपङ्ग एव मैत्रायणीयके [१ । ९ । ४] । तद्वास
उच्यते । हे चासः देवस्य सवितुरादित्यस्य प्रसवे तेन प्रसूतोऽभ्यनुज्ञा-
तोऽहं त्वां प्रतिगृह्णामि । अश्विनोर्देवयोर्बाहुभ्यां प्रतिगृह्णामि नैता-

१ क. ख. च. लज्जन्ति. २ ग. ज. °गमौ । ४४ । आ ५०; घ. °गमौ
। ४५ । आप°. ३ ग. ख. ज. घ. ट. वेनः । अवस्यो°. ४ च. जनिमत°.
५ क. ख. ग. ज. °तन्वत वयिष्योऽवय°; घ. ट. ट. ड. धियो वयिष्योऽवय°.
६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °यणीयके ताण्ड्यब्राह्मणे च अन्यास्वपि शाखासु ।
७ तद्वा°; ग. ज. मैत्रायणीयके तद्वा°. ७ ठ. ड. तत्तद्वा°.

म्यामेव बाहुभ्याः स्वाभ्याम् । पुष्णो देवस्य हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि ।
 किञ्च । ग्नास्त्वा कृन्तन् । स्त्रीभिस्त्वं कारितं^१ सूत्रकरणाभिप्रायेण । अप्सः
 अल्पको अनुपजातपुंस्वाः जननासमर्थाः कुविन्दपुत्रकास्त्वामतन्वतः । ते
 हि कुविन्दानां परिकर्मकराः । प्रियोऽव्यन्धीमन्तो बुद्धिमन्तः कुश-
 लास्त्वामवयन् । कुविन्दोऽतवन्तः । तदेवमभिनिष्पन्नं त्वां मह्यं बृहस्पतये
 बर्हस्पत्य आत्मन्यवस्थिताय वरुणो देवताविशेषो ददाति उदकपूर्वकं
 त्वं दीयसे । सोऽहमेवंगुणयुक्तस्त्वां प्रतिगृह्णामृतत्वममृतभावं यथाभिसं-
 हितमेव अशीमः अश्रुग्राम् । त्वं प्रतिगृह्णमाणं मा मे मानस्याव-
 खण्डनं कार्षीरित्यभिप्रायः । किञ्च । मयः सुखं दात्रे भूसाद्भ-
 वतु । सुखं मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । किञ्च । कः प्रजापतिरयं कस्मै प्रजापतये
 एवादात् ददाति । योऽप्ययं ददाति सोऽप्ययं यश्चादातायमपि प्रजापतिरेव-
 मभिप्रायः । वक्षति हि 'क ईपते तुज्यते कः' इति [निरु० १४]
 २६] इति । किञ्च । कामः कामायैवादात् ददाति । पुष्यं भविष्यती-
 त्यनेन कामेन दाता ददाति आच्छादनं भविष्यतीतीतरः प्रतिगृह्णाति ।
 एवं कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता । स काम उच्यते । हे काम एतन्ने
 दासः सकामो भवेति ।

'शेषो वैतस इति' एते नामन्ती 'पुंस्प्रजनतस्य' । 'शेषः
 शपते' स्पृश्यर्थे वर्तमानस्य । स्पृश्यते हि तेन स्त्री । 'वैतसो वितस्तं
 भवति' । उपक्षीणं तद्वति प्रागनुस्मरणात्त्रियाः । 'यस्यामुशान्तः प्रहराम'
 'त्रिः स्म. माहः' इति निर्गमौ ।

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. कारितः तन्तुकरणा°. २ क. ख. धीमन्तो बुद्धिमन्तः
 कुश° । घ. ट. ठ. ड. धीमन्तो । बुद्धिमन्तः कुश°. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. कुश-
 ला वयिष्यन्ता°. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. कुविन्दस्त्रिभिः कृतपत्यः (क ख. कृत-
 वत्यः); ग. ज. कुविन्दा कृतपन्तः. ५ घ. ट. ठ. ड. त्वं हि प्रतिगृह्णमाणदासः तव
 प्रसादान्ममैवमेतत्स्यात् । अमृतत्वभावात्म्यं मा खण्डनं°. ६ ग. ज. मा मे मा मे
 तस्य मान°. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'वतु । मयः सुखं'; घ. सुखं मय प्रति°
 ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'प्रहीत्रे च. ९ क. ख. ग. ज. 'प्ययं दातायम°'; घ.
 ट. ठ. ड. 'प्ययं दाता अयमपि प्रतिग्रहीता प्रजा°. १० ग. ज. 'दाता' नास्ति.
 ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. स एव काम°. १२ ग. ज. 'मो । ४५ । तौ°. २५

‘ तां पूजञ्छिवतमाभेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या ३ वपन्ति । या न ऊरु
 उशती विश्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम् ’ [ऋ० सं० १० । ८५
 ३७ ।] ॥ सूर्याया आर्षम् । कन्याप्रथमोपगमे विनियोगः । हे भगवन्
 पूजन्तामीरयस्व योनिं यस्यां योनौ बीजं शुक्रं मनुष्या वपन्ति । त्वत्कृत-
 योनिपोषे बीजमेतस्यामर्थवत्स्यात् । त्वदर्धानो हि
 शेष इत्यस्य योनिपोष इत्यभिप्रायः । येयमस्माकमूर्ख उशती
 कामयमाना स्त्री विश्रयाते नानाप्रकारमाश्रयते
 तस्या या योनिस्तामीरयस्व उद्गमय । बीजग्रहणाय सुपुष्टां कुरुष्व । यस्यां
 योनौ उशन्तः पुत्रजन्म कामयमानाः प्रहराम प्रतिप्रक्षिपेम शेषम् ।

- १० त्रिः स्म माहः श्रययो वैतसेनोत स्म मेऽव्यस्यै पृणासि । पुरुरवोऽनु-
 ते केतमायं राजा मे वीर तन्व १ स्तदासीः [ऋ० सं० १० । ९५ । ५] ॥
 उर्वश्या आर्षम् । त्रिष्टुप् । सा पुरुरवसा मा गा-
 वैतस इत्यस्य स्तिष्ठेष्टुक् सत्यनयर्चा पुरुरवसं प्रत्यब्रवीत् ।
 हे पुरुरवः त्रिः स्म माहः त्रिरहो ममवधीस्त्वं
 १५ वैतसेन शिश्रदपदेन पूर्वम् । उत स्म मे अपि च यावान् कश्चिदभिलाषो
 मम मनस्यासीत् सर्वमेव त्वमव्यस्यै पृणासि व्यतिपूरितवानेवासि । अत-
 स्तवाहमन्यायमनुगतवती केतम् । चेतसा अनुकूला तत्राहमभवमित्यर्थः ।
 किंच । हे वीर तत्रा तथानुभूत्याः सत्या राजा ईश्वरत्वमस्मास्तन्वो
 अस्य मच्छरीरस्य तदा आसीः नेदानीम् । त्वं संप्रति न तथा वर्तसे
 २० यथा पूर्वमतस्त्वयेदानीं नाहं समेष्य इत्यभिप्रायः ।

‘ अव्यनेति ’ एते नामनी ‘ उपदेशस्य ’ । स पुनरुपदेशः स्त्रीपुनपुंसकेषु
 भिन्नलिङ्गोऽतस्त्रिष्वपि प्रदर्श्यते ।

- १ ग. च. ज. ‘ वतमाभेरयस्व । सूर्याया° ; घ. ट. ‘ वतमा० शेषम्. २ ग. च.
 ज. शेषम् । ४६ । त्रिः° . ३ ग. च. ज. श्रययो वैतसेन । उर्वश्या° ; घ. ट. श्रय०
 ५५ स्तदासी° . ४ घ. उ. ठ. ड. मा मानवधी° . ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘ स्तन्वो
 मच्छरी° . ६ क. ख. घ. उ. ठ. ड. ‘ आसीः तदानीं त्वं । संप्रति न तथा° ; ग. ज.
 ‘ आसीः तदानीं त्वं मां संप्रति प्रति न तथा वर्तसेव यया° ; च. ‘ आसीः । नेदानीं
 त्वं संगति तथा वर्ते° . ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. भिन्नो भवति । अतस्त्रि° .
 ९२ ८ ग. च. ज. ‘ ईर्यते ! ४७ । तव° .

तत्र 'अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं' शस्यमानं गृक्षाय ।
दहाशसो रक्षसः पादो १ स्मान्द्रुहो निद्रो मित्रमहो अवद्यात् [ऋ० सं० ४ ।

अया इत्यस्य ४ । १९] ॥ इति 'स्त्रियाः' उपदेशः ।
स्त्रियामुपदेशः वासेदयस्येयमार्थम् । त्रिष्टुप् । रौक्षोन्ने कर्मणि विनि-
योगः । हे भगवन् अग्ने अया अनया समिधा
ते तव विधेम परिचर्यां कुर्मः । स त्वमेवमस्माभिः परिचर्यमाणः शृणु
यंकुरुष्व । प्रतिगृभ्यायं प्रतिगृहोमं स्तोमे स्तोत्रमस्माभिः शस्यमानमुच्चार्य-
माणं दह एतान् अशसः अशंसितून् अस्तोतृनात्मनो द्रुहश्च द्रोघून् अस्मा-
कमेतान् राक्षसान्निदः निन्दितृश्च । किंच । पाहि रक्षास्मान्हे मित्रमहः
मित्राणां पूजयितः अवद्यादवदनीयात्कर्मणः । पाहि पापादित्यर्थः । १०

'एना वो' अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे । प्रियं चेतिष्ठमरति
एना इति स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् । [ऋ० सं०
नपुंसकस्य ७ । १६ । १] ॥ इति 'नपुंसकस्य' उपदेशः ।
वसिष्ठस्पर्धम् । वृहती । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । 'एना वः' अनेन युष्माकं
नमसा अनेनाभ्युद्यतेन ऊर्जो नपातम् अपां पौत्रम् अथवा अन्नस्यैव
पौत्रम् । आहुतिभ्यः आपोऽद्भयोऽग्निरेनया मणाडिक्यान्नस्य पौत्रोऽग्निः ।
तमूर्जो नपातमग्निमाहुये आहुये । किंलक्षणम् । प्रियमिष्टं देवानां च
मनुष्याणां च चेतिष्ठमतिशयेन चेतनावन्तम् अरतिम् अर्द्धमिति
पर्याप्तमिति स्वध्वरं शोभनयज्ञं विश्वस्य यजमानगणस्य एष योऽधिकृतः
कर्मणि तस्य दूतम् । हे ऋत्विग्यजमानास्तं व आशासमुद्भयेऽहमाहुये ।
स चाहूतो देवान्प्रति दैत्यं कारिष्यतीत्यभिप्रायः । २०

१ ठ. ड. 'तत्र' नास्ति. २ ग. च. ज. घ. ट. 'विधेमति स्त्रियाः'. ३ क.
र. रक्षो; ग. ज. रक्षोभक्त; घ. रक्षो' र. ४ क. रा. घ. ट. ठ. ड. 'गृहा-
जेम'. ५ क. ख. प. ट. ठ. ड. 'द्रोघ'. ६ क. रा. घ. ठ. ठ. ड. 'पाहि'
नास्ति. ७ ग. घ. ज. 'तर्पणः'. ८ ग. एना. ९ ग. घ. ज. घ. ट. अग्निमिति
नपुंसक. १० क. रा. घ. ट. ठ. ड. अमानां पौत्रं; ग. ज. अतोत्र. १० क. रा. घ.
ट. ठ. ड. अर्द्धमिति. ११ क. रा. ग. ज. दौतरं.

“ एना पत्या तन्वं संसृजस्वेति पुंसः ” उपदेशः । इह प्रियं प्रेजया ते ।
समृध्यतामस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जागृहि । एना पत्या तन्वं १ संसृजस्वाधा

जित्री विदध मा वदाधः । [ऋ० सं० १० ।

तस्यैव पुंसः । ८५ । २७] ॥ सूर्याया आर्यम् । जैगती ।

वधूरनया गृहान्प्रवेश्यते [आश्व० गृ० १ । ८ ।

८] । सोच्यते । हे वधु इहैतस्मिन्गृहे प्रजया युक्तायाः सत्यास्तत्र यत्प्रियं
तत्समृध्यताम् । किंच । अस्मिन्गृहे त्वं गार्हपत्याय जागृहि । गृहपतिमावायावै-
हिता भवेत्यर्थः । किंच । एना पत्या अनेन भर्ता सह स्वां तं त्वं संसृजस्वा
मिश्रीकुरु । अथैवं सौमनस्ये वर्तमानौ जित्री जीर्णौ यावत्तावदवियुज्यमानौ
परस्परेण विदधं यज्ञम् अभिमुख्येनावस्थितौ सन्तौ यज्ञसंबद्धानि-
वृत्तांसि वदतमित्याशीः ।

‘ एना वो अग्निं नमसा ’ ‘ एना पत्या ’ इति समानेऽप्येनाशब्दे
स्वरान्ते एतस्मिन्नुपपदविशेषादेकस्य नपुंसकविषयत्वमेकस्य पुरुषविषयत्वम् ।
एकत्र नम इत्युपपदमेकत्र प्रतिशब्दः ।

‘ सिपक्तु सचते इति ’ एते नामन्ती । ‘ सेवमानस्य ’ । ‘ स. नः
सिपक्तु ’ ‘ सचस्वा न. ’ इति निर्गमौ ।

‘ यो रेवान्यो अमीवैहा वसुवित्युष्टिवर्धनः । स. नः सिपक्तु यस्तुरः ।
[ऋ० सं० १ । १८ । २] ॥ मेधातिथेराप्यम् । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता
[मान० श्रौ० १ । ६ । २ । ११] । सोमनं स्वर्णमिदं स्या ब्राह्मणस्यत्याया ।

इयमनन्तर । तेनेयमपि ब्राह्मणस्यैव स्यात् । उक्तं चाह्वरकाणां ‘ ब्राह्मण-
स्यत्याभिरग्निमुपतिष्ठेत् ’ इति । हे भगवन-
सिपक्तु इत्यस्य ब्रह्मणापते धौ रेवान्दधिमान्धनवान् अमी-
वहा अम्यमनहा रोगहा वसुविधौ वसुनो
धनस्यापूर्वस्यापि लब्धा यद्य पुष्टिवर्धनः धनपोषस्य वर्धयिता

- २५ १ ग. च. ज. ‘ देशः । ४१ । १६०. २ ग. च. ज. प्रजया समृध्यतामिति ।
सूर्याः ३. ट. प्रजया० वदाधः. ३ ग. ज. विष्टुप्. ४ ग. ज. ‘ या निहिता.
५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. तन्वं तनुं. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. एकस्मिं.
७ ग. च. ज. सिपक्ति. ८ ग. च. ज. गमौ । ५० । यो. ९ ग. च. ज. घ. ट.
अमीवैहेति । मेधा. १० ठ. ड. सोमनं स्वर्णमिति. सर्वा ऋक् पठ्यते. ११ ठ.
२० ड. ‘ इति ’ नास्ति. १२ ठ. ड. ‘ च ’ नास्ति.

सोऽस्मान्सिपकुः सेवतां पुत्रो धुम्भसदादायश्च तुरः तूर्णकसी । पटु-
रित्यर्थः ।

“स नः पितेव सूनवेऽग्रे सुपायनो मेव ॥ स्वर्चस्या नः स्वस्तये”
[ऋ० सं० १ । १ । ९] ॥ मधुच्छन्दस आर्यम् । अग्न्युपस्थाने
विनियुक्ता [आन० श्री० १ । ६ । २ । ९] । हे मगवन्नग्रे यं
त्वां ययं परिचरामः सोऽस्माकं त्वं पितेव
सचतोरित्यस्य सूनवे पुत्राय सुपायनः सुपगमनः सुपचारो
भव । उपचीर्णश्च सचस्या नः स्वस्तये सेवस्व
नः स्वस्तये स्वस्त्ययनाय ।

निगमप्रसक्तमुच्यते । “स्वस्त्योति एतत् ‘अविनाशिनः’ अर्थस्य
‘नाम’ । अन्ये त्वर्थायते ‘अविनाशनाम’ इति । तेषामविनाशस्यैव
नाम । तत्त्वमुक्तमधुना व्युत्पत्तिं ब्रवीति । ‘अस्तिः’ अयम् ‘अभि-
पूजितः’ सुपूर्वः सन्नुच्यते स्वस्तीति ।

‘भ्यसते रेजते इति’ एते नामनी ‘मयवेपनयोः’ । ‘यस्य शुष्मा-
द्रोदसी’ ‘रेजते अग्ने पृथिवी’ इति ‘निगमो’ । ‘यो’ जात एवेति ।
उपसिद्ध्यच्छेदः [निरु० १० । १०] ।

‘प्र चित्रमर्कं गृणन्ते तुराय मारुताय स्वतवसे भरवम् । ये सहासि
सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः’
रेजते इत्यस्य [ऋ० सं० ६ । ६६ । ९] ॥ मरुताजस्ये-
यमार्यम् । त्रिष्टुप् । चातुर्मास्ये वैश्वदेवे पर्वणि

याज्या [आश्व० श्री० २ । १६] । ‘आग्निमास्ती पृथिमाळमेत
वृष्टिकामः’ [भैत्रा० सं० २ । ५ । ७] इत्यस्य पशोरियं पदार्थं च
[भैत्रा० सं० ४ । १० । ३] । हे स्तोतारः प्रमरष्वं चित्रमर्कं चायनीयं
स्तोमं गृणन्ते स्तवते स्तनयितुशब्देन कृत्स्नं जगदुपशब्दयते तुराय त्वर-
भाषाय स्वतवसे स्वात्मवतावष्टग्भिने मारुताय गगाय । कीदृशानां पुन-
र्भस्तां गर्णाय प्रमरष्वमिति । ये मरुतः सहसा स्वेन बलेन सहासि-

१ म. य. ज. ‘त्यर्थः’ १५१ । ४०. २ क. रा. प. ठ. उ. ड. ‘त्वं पितेव’
भास्ति. ३ ठ. ड. ‘पुत्राय पितेव सुग’ ४ ग. ‘यमो’ ॥ ५२ ॥ यो. ५ ठ. ड.
तां कस् पठयते. ६ य. ज. ‘वेपः’ ॥ ५२ ॥ य. ७ ग. य. ज. गृणन्ते तुराय ।
भरवा’ ८ य. ड. गृणन्ते । मखेभ्यः. ९ ग. य. ज. गृणो यमि यम’.

परेषां बलान्यभिभवन्ति रेजते विभेति कापते वा येभ्यो मरुद्भ्यः पृथिवी
भवेभ्यः । मरुद्भ्य इत्यर्थः । य एवंगुणयुक्तौ मरुतस्तेषां यो गणस्तस्मै
प्रमरध्वं चित्रमर्कम् । त्वमपि हे अग्ने वहैतद् द्रव्यं तेभ्यः । यदा तावन्मारुत-
मेव केवलं हविस्तदैवमग्निप्रधानः । यदा पुनराग्निमारुतं तदा प्रमरध्वं
चित्रमर्कमग्नये मारुताय च गणायेति स्तोतृसंबोध्य ततोऽग्निं ब्रवीति ।
हे भगवन्नग्ने शृणु त्वमप्येतमर्कमेवंगुणयुक्तैर्मरुद्भिः सँहेति ।

‘ द्यावापृथिवीनामधेयानि ’ एभ्यः ‘ उत्तराणि ’ द्विसंबन्धेनैवोच्यन्ते ।
कियन्ति पुनस्तानि । ‘ चतुर्विंशतिः ’ । कतमानि पुनस्तानि ।
‘ स्वधे पुरन्धी ’ [निघ० ३ । ३०] इत्येवमादीनि । सर्वस्यास्य
भूतप्राप्तस्य धारविद्भ्यौ स्वधे । पुरन्धी पुरु बद्धुं धारविद्भ्यौ इत्येवमादि
योज्यम् । द्विवचनेन युक्तानि द्यावापृथिव्योर्नामानि । तयोः साहच-
र्याख्यापिका ‘ एषा ’ ऋग् ‘ भवति ’ । साहचर्ये हि सति द्विवचनयोग
उपपन्नरूपो भवति नाम्नाम् ॥ २१ ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।
विश्वं त्मना विभृतो यद्ध नाम वि वर्तते अहंती चक्रियेव [ऋ०
सं० १ । १८५ । १] ॥ कतरा पूर्वा कतरापरैनयोः कथं जाते
कवयः क एने विजानाति सर्वमात्मनाः विभृतो यद्धैनयोः कर्म
विवर्तते चैनयोरहंती अहोरात्रे चक्रयुक्ते इवेति द्यावापृथिव्योर्म-
हिमानमाचष्ट आचष्टे ॥ २२ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

कतरा पूर्वा कतरेति । अगस्त्यस्यार्पिम् । त्रिष्टुप् । पृष्ठवागिष्ठवयोः
पष्ठेऽहनि [आश्व० श्री० ७ । ७] महाव्रते च तृतीये सवने

- १ ग. ज. मरुद्भ्य इ०. २ ख. 'युता म०'. ३ ग. ज. द्रव्यं. ४ च. ट. ठ.
२५ ड. सहगुणोति. ५ प. ट. ठ. ड. धारविद्भ्यो. ६ ठ. ड. 'बद्ध' नास्ति. ७ क.
ख. ग. प. ट. ठ. ड. 'ख्यापिका. ८ क. ख. ४; ग. ५३ । २४ खण्डः; च.
ज. ५३; घ. ट. अशो नास्ति; ठ. ॥ २१ ॥ इति निरुक्तवृत्तौ तृती० एकविंशतिः
खण्डः; ड. ॥ २१ ॥ इति ऋज्वर्यायां निरुक्तटीकायां तृतीयाध्याये एकविंशतिः
खण्डः. १ क. ख. ५; छ. त. २५; द. ६ । २५. १० ड. घ. प. ठ. ड.
२० ' इति पादः ' नास्ति.

[ऐ०. औ०. ५१ ३. ३] वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते । स्वयमेव ताव-
द्वितर्कयन्त्यनसंसयो मन्त्रद्वयव्रीति । कर्तरानयोः यावापृथिव्योः पूर्वा
ऋतं कर्तरा त्वपरा । न हि पौर्वापर्यमनयोः स्फुटं
यावापृथिव्योः साह- लक्षयितुं शक्यते । केन प्रकारेणैते जाते स्याताम् ।
चर्यस्यापिक्ता ऋक् ; किं पौर्वापर्येणोत युगपद्वेताम् । अपि तावत् ५
हे कवयः को विवेद । केचिद्विस्पष्टं जानाति ।
अहं त्वेतावच्छक्नुयामागमाद्वक्तुं तस्मादुद्भूतस्य हिरण्यस्याण्डस्यैते शकले
इति । एवं ह्यहं । ' ते ओण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चामवतां तद्यद्वज्रतं
सेयं पृथिवीं । यत्सुवर्णं सां योः ' [छा० उ० ३ । १९ । १—२]
इति । तेन ज्ञायतेयुगपदेवैते उत्पन्ने स्यातामिति । किंच । विश्वं सर्वं १०
रमना आत्मनैव विभृतो धारयतः । यद्द नाम यदर्धमनयोर्नाम नमनं
यस्माद्भूतग्रामधारणार्थमेते नैते परिणामत्वेन तत्सर्वमेते विभृतः । किंच ।
विवर्तेते च विपर्ययेण वर्तेते चैनयोरेवान्तर्भूते अहोरात्रे चक्रियेव चक्र-
युक्ते इव । चक्रयुगलमिव अवियोगेन संयुक्ते संवदे इत्यर्थः । मन्त्रव्या-
ख्यानेन गतार्थमेतद्भाष्यमिति ' यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्ट आचष्ट ' १५
इत्येतत् । अनेन मन्त्रेण यावापृथिव्योर्महिमानं माहाभाग्यं मन्त्रद्वयाचष्टे ।
एवमेतन्नैचण्डुकं प्रकरणं परिसमाप्तम् । अतः परमैकपदिकं भवति यस्या-
धमादिः ' एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् ' इत्येवमादि ॥ २२ ॥
इति श्रीजम्बूमागार्श्रमवास्तिन आचार्यभगवद्गुरुस्य कृतौ
ऋग्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ २०

१ घ. ट. कतराः अनं; ठ. ड. कतरा अनं. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. कश्चि-
दपि विष्णु. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. न जानाति. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
अण्ड. ५ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. भित्तेन विपरिणाम. ६ क. ख. ग. च.
ज. ड. महा. ७ ग. 'सम् । ५४ । अतः. ८ ग. ज. तस्या. ९ ठ. ड. 'तदु-
क्तमथ यान्तिनेकाध्यायेकशब्दानि तान्यतोनुक्रमेणैव इति ॥ २२ ॥ इति श्री. १०
क. ख. घ. ग. २५; च. ज. ५४; इतोऽप्युक्तो नास्ति. ११ ग. च. ज.
' इति श्री ' नास्ति. १२ च. ड. 'ध्यायः समाप्तः; ठ. 'ध्यायः समाप्तः । द्वि-
विंशतितमः खण्डः । निरुक्तमाष्टमोऽध्यायः.

कर्मनौमानिपीरपेद्येनहिग्रैर्भायशासैद्वहिरभ्रोतेवनर्जामयेमनुप्य-
नामानितर्दद्यदशावनिभ्योऽभीदत्वर्यीवयंयत्रासुपणोवहुनौमानित-
नूत्यजेवकुहस्विच्चतुरैश्चित्प्रियमेधवदधर्मुत्तोपमान्यर्चतिद्विशोरम्भैः
कतरापूर्वा द्वाविंशतिः * ।

इति निरुक्ते पूर्वपट्टे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

* १ छ. त. द. एवण्डशृङ्खला नास्ति.

१ ठ. निरुक्तपूर्वः; २ छ. निरुक्तपूर्वः. ३ छ. ० अध्यायः समाप्तः.

कर्म । एकोऽर्थः पृथिव्यादिरनेकेषां गवादिशब्दानां यत्र तत्त्व-
भूतः कथ्यतेऽनेके च गवादिशब्दाः पृथिव्यादेरेकस्यार्थस्य यत्राभिधा-
यिनः कथ्यन्ते तदिदमेकार्थमनेकशब्दं प्रकरणम् । अत्रैकेनार्थेनानेके शब्दा
लक्ष्यन्तेऽनेकैः शब्दैरेकोऽर्थः । ततो लक्षितलक्षणया वृत्त्या प्रकरणं लक्ष्यते ।

५ अत्र पुनर्न्यपि गतिकर्मणां द्वाविंशतिशतसंख्यानामविशिष्टं गमनमेकोऽर्थः
उक्तस्तथापि प्रसिद्धयनुपरोधाय कसति लोठते
एकार्थानामनेकेषां शब्दानां विशिष्टोऽर्थो एव द्रष्टव्याः । तद्यथा य एवोक्तदिकं उरसा वा
यथा गत्यर्थानाम् गच्छति स एव कसतीत्युच्यते नेतरो य ऊर्ध्वो
१० गच्छति । तथा च य एव निक्षेपेन प्रदेशेन कश्चिद-

चेतनो लोष्टादिरन्यो वा चेतनः पुरुषादिरकामकारेण गच्छति स एव लोठत
इत्युच्यते नान्यः । तथा च । यदेव द्रवद्रव्यं किञ्चित्स्त्विति तदेव श्रोतत
इत्युच्यते नाम्यत् । एवं गच्छतिकर्मणामेकार्थत्वेऽपि सति प्रसिद्धिसामर्थ्या-
द्गमनविशेषेषु यथार्थं विनिवेशो द्रष्टव्यः । देशान्तरप्राप्तिस्तु चलनपूर्वका
१५ सर्वेषां समानं कार्यमित्यत एकार्थत्वमेवामुक्तम् । सामान्यशब्दाश्च कचिद्विशे-

पवाचिनो भवन्ति विशेषशब्दाश्च कचित्सामान्यवाचिनस्तदनुपेक्षितव्यम् ।
'एकार्थम्' अनेन समासतो नैषण्डुकं प्रकरणमनुमृतेम् । अथेदानीं
यद्वाक्यस्यातन्मयं तत्समासतः प्रतिज्ञायते । 'यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि' पुर-
स्तात्समासतः सूचितान्येतावतामर्थानामिदमभिधानमित्येवं [निर० २।५]
२० 'तान्यतः' परम् 'अनुक्रमिष्यामि' व्याख्येयत्वमित्येवंबन्धः । किंलक्षणा
पुनरिह व्याख्येयति । तदुच्यते 'तत्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि ।
निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येयं नैगमे पदे' ॥ यान्ये-

व्याख्याया लक्ष्यं तानि दयत्यकूपारादीनि पदान्यनेकैरर्थैरुपदयादान-
णम् दहनहिंसादिभिरर्थवन्ति यानि चैतान्यर्थजातान्युप-
२५ दयादानदहनहिंसादीन्येकशब्दवाच्यानि तान्येव-
मितरेतरविशेषणविशेष्यभावलक्षणोपलक्षितान्येकप्रकरणतामुपगतान्येवंप्रका-
र्यैकपदिकप्रकरणव्याख्ययानुक्रमिष्यामः । वर्णयिष्याम इत्यर्थः । अत्रार्थ-

१ ग. ज. 'इण्डुकं' नास्ति. २ प. ट. ट. ड. ज. 'लोष्टादि'. ३ ग. ज.
४ १५; प. १६. ४ ग. ज. 'मिदं' नास्ति. ५ ग. ज. 'उत्पत्तिः'; च. 'उत्पत्तिः' सु.
६ १५. ट. 'तान्येता'.

स्यामतीयमानस्य पर्यायाभिधानेन विभज्य प्रतिपादनं व्याख्या । शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या । एवमेते द्वे व्याख्ये । तयोर्धपरिज्ञानमेकस्याः कार्यं शब्दपरिज्ञानमेकस्याः । तदेतदुभयमध्येकैकस्मिन्नैगमे पदे यथासंभवं व्याख्यास्यते । आह । किमनेकार्थान्येव
 एकपदिकप्र- केवलान्यास्मिन्प्रकरणे व्याख्यायन्ते । नेत्युच्यते ।
 करणविषयः अनवगतसंस्कारांश्च निगमान् । अनवगतसंस्कारान् अविज्ञातसंस्कारानित्यर्थः । येषां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारो न साकल्येन ज्ञापितस्तांश्च निगमांस्तत्रैव व्याख्यास्यामः । पूर्वाणि चानेकार्थान्यनवगतसंस्कारांश्चेति चशब्दः । तदेतदेवं प्रकारं प्रकरणं यत्रैतदुभयं व्याख्यायते 'तदैकपदिकमिति' अनेन
 नाम्नान्येऽप्याचार्या 'आचक्षते' । निरुद्धा हीयमस्मिन्प्रकरणे संज्ञेत्यभिप्रायः । पूर्वस्मिन्प्रकरणे गणशः
 नाम्नः प्रयोजनम् प्रदानां विरचनामपेक्ष्यैतदैकपदिकमुच्यते । अत्र द्वैकैकमेव पदं समाम्नातम् । तद्यथा । 'जहा निधा' इत्येवमादीनि । यत्र पुनः कचिदनेकान्यपि समाम्नातानि तद्यथा
 'देवो देवाय्या कृपा' 'सोमो अक्षाः' इत्येवमादीनि तत्रैव तत्प्रयोजनं वक्ष्यामः ।
 एवं प्रकरणार्थं संक्षेपतः प्रतिज्ञाय क्रमेण वर्णवृत्तिवाच प्रथमं यत्पदं तदुपादायते 'जहा' [निघ० ४ । १ । १] इति । आह । किमेतदनवगतसंस्कारमुक्तानेकार्थम् । उच्यते । अनवगतसंस्कारम् ।
 कथम् । शृणु । जघानेत्येवमवस्थितेनावगतसंस्कारेण योऽर्थ उच्यते स च जहेत्यनेनानुपपन्नसंस्कारेणोक्तो भवति । अत्र हन्तेर्जहातेष्व संदेह इति भाष्यकारेणावधृतं 'जघानेत्यर्थः' इति । आह । कुतः पुनर्विरोधावधारणं हन्तेरेवात्र रूपं न पुनर्जहातेरिति । उच्यते । निगमात् । कतमः पुनरस्ती निगम इति ॥ १ ॥

५

१०

१५

२०

२५

१ क. ए. 'ज्ञापते'; घ. ट. 'ज्ञापितं' यत्ते. २ क. ए. घ. ठ. ड. 'मान् अत्रैव'; घ. 'मान् तत्रैव' अ; ट. 'मानत्रैव' मान् त. ३ ग. च. ज. 'कमरर्गट'. ४ ग. ज. 'दृशु' नास्ति; घ. कथं 'जघाने' दृशु. ५ ठ. ड. ॥ १ ॥ ॥ निरुद्धा हीयमस्मिन्प्रकरणे संज्ञेत्यभिप्रायः

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को
अस्मदीपते [ऋ० सं० ८ । ४५ । ३७] ॥ मर्या इति मनुष्य-
नाम मर्यादाभिधानं वा स्यान्मर्यादा मर्योदीयते मर्यादा मर्या-
दिनोर्विभागो येथितिराक्रोशकर्मापापकं जघान कमहं जातु
कोऽस्मद्भीतः पलायते निधा पाश्या भवति यन्निधीयते पाश्या
पाशसमूहः पाशः पाशयेतेर्विपाशनात् ॥ २ ॥

- को नु मर्येति । त्रिशोकस्येयमार्पम् । मायत्री । महाव्रते महदुक्थे
तृचाशीतिषु शस्यते [ऐ० आ० ५ । २ । ३] । अस्यामृचि जहेत्यस्य
शब्दस्य पूर्वोत्तरपदाविरोधप्रकरणशब्दसारूप्या-
१० 'जहा' इत्यनव- योपपत्तिभिः संस्कारानवगमेऽपि सति हन्तेरेष
गतसंस्कारम् विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते न जहातेः । कथमिति ।
शृणु । मा न एकस्मिन्नागसि वधीः हे शूर
मा द्वयोरगसोर्वधीः । अपि च त्रिष्वप्यागस्तु मा वधीः । भूरिष्वपि च
१५ बहुतरेष्वप्यपराधेषु मा वधीरित्येतस्मिन्प्रकरणे ब्रवीति 'को नु मर्याः' इति ।
हे मर्या मनुष्या युष्मानेव तावत्पृच्छामि अमिथितः अनाकुष्टः परमपि
वा किञ्चिदनुक्तः अपि च सखा समानस्थानः सखायमेव समानस्थानमेव
सन्तं यथा भवतामहं यज्ञे समानस्थान एवं सन्तमब्रवीत् । को न्वेवमाह
अमिथितः अनाहतः अनाकुष्टो ब्रूयाद्यः कथियथा यूयमनाहताः सन्तो
२० मा ब्रूत मा वधीरिति । जहा को अस्मदीयते । अपापकशब्दोऽत्र भाष्यका-
रेणाप्याहतः प्राग्जहाशब्दस्यार्थोपयोक्तव्यार्थम् । अपापकं सन्तं कमहं जघान
हतवान् जातु । कदाचिदित्यर्थः । 'अपापकं कमहं जातु' इति सर्वमेत-
दप्याहतं भाष्यकारेण जहाशब्दस्य निराकाङ्क्षीकरणार्थमथस्तावोपरिष्टाच्च ।
एवं हि जहाशब्दः परिसमाप्तार्थो भवति । न कदाचिदपि कथिदपापको
२५ मया हतपूर्वं इति पापकारिणं तु हन्मीत्यभिप्रायः । ते यूयमपापा एवाजस्तं

१ छ. त. व. 'मर्योदीयते' नास्ति. २ छ. ख. ठ. ड. 'शृणु' इत्यस्या-
नन्तां 'मा न एकस्मिन्' [ऋ० सं० ८ । ४५ । ३४] इत्युक्तव्यते. ३ ठ. ड. हे
शूर इन्द्र नोऽस्मान् एकस्मिन्नागसि अपराधे मा वधीः मा हंसीः । मा द्वयोः. ४ ग.
जं. वधीरिति; च. वधीरिति. ५ ठ. ड. 'मर्यं सन्तं. ६ ग. ज. 'अमिथितः'
७ नास्ति. ७ ग. 'ज. हतः पूर्व'; च हतः पूर्व त.

भूयास्य न वो हनिष्यामि । यत्पुनरेतदुक्तं भवद्भिः 'भूरिष्वप्यागस्तु मास्मान्वधीः' इति कथमागस्कारी न हन्यते । सा पुरोडाशं समवल्लिह्यन्न च कस्यचित्कस्मिंश्चिदपि स्वतां स्यात्सर्वं वासमञ्जसमेव स्याद्यदि पापकारिणो न हन्येरन् । अथ मनुष्यानपापानपि त्वं हंस्येवेत्यत्र ब्रूमः । कोऽस्मदस्मत्तोऽपापकारी सन् भीतः ईषते । पलायत इत्यर्थः । न कश्चिदप्यपापकारी मत्त उद्विजमानः पलायते । स हि शुद्धेन चेतसाभिमुख एव मामन्येति । य एव तु पापकारी भवति स एवात्मापराधशङ्कितया बुद्ध्यास्मत्तो भीतः पलायत इत्यभिप्रायः । अत्रापि कोऽस्मदित्येतस्मात्पञ्चमीयोगादीपतेर्गमनमात्रसामान्यवाचिनः सतो गमनविशेषे पलायनेऽवस्थानम् । यो हि यस्माद्विभेति स तस्मात्पलायते । भीतशब्दश्चात्राध्याहृतो न ह्यभीतः कश्चित्पलायत इति । एष समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । 'मर्या इति' मनुष्यनामसु पठितम् (निघ० २ । ३ । १२) । इहापि चैतत् 'मनुष्यनाम' एवे । तस्योक्ता ध्युत्पत्तिः 'मर्या मनुष्यो मरणधर्मा' (निह० ३ । १५) इति । अथ 'वा मर्यादाभिधानम्' एतदत्र 'स्यात्' न मनुष्यनाम । यदा मर्यादाभिधानमेतदभिप्रेतं भवति तदैवमर्थवत्तास्य योजयितव्या । 'मर्यादा मर्येरादीयते' । कां ज्ञेया मर्यादा यतो धर्मज्ञाः सन्तो यूयमनाहता अनाकुष्टाश्वासदभियोगं सर्वथायः सन्तो मम सख्युदत्तं मा वधीरिति । नैतन्व्याप्यमित्यभिप्रायः । 'मर्यादा मर्यादिनोर्विभागः' । मृता या भूमिरुपक्षीणा सा मर्येत्युच्यते । विषयान्त इत्यर्थः । आदिरन्यस्य विषयस्योपक्रम उच्यते । मृतायाश्च भूवेरादेश विभागकारिणी या भूमिः सा मर्यादेत्युच्यते । 'मेधतिराक्रोशकर्म' । चतस्रः पत्न्योऽश्वमभिमेधन्तांति प्रसिद्धमश्वमेधे मेधतेराक्रोशकर्मत्वम् । लोकेऽपि च ईषालो मेधनक इत्युच्यते । स ह्यमीक्षणाक्षुरयते आक्रोशति च सः ।

'अपापकम्' इत्यस्य भाष्यपदस्यापरो व्याख्यामार्गः । को ज्वेवं व्यादपापकं सन्तं मा वधीरिति । जघान कमहं जातु पापकमपापकं वा ।

१ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. स्वता; च. स्वता° स्व. २ घ. ट. ठ. ड. °विशिष्टे.
३ ग. ज. त्वेषा. ४ ग. सख्याय; ख. सख्यायः° ला; ज. संख्यायः. ५ क. ख. ठ. ड. संभिता; च. ट. मृता° संभि. ६ क. ख. संभिताया°; ट. मृता° भि; ठ. ड. धिताया°. ७ क. ख. ग. ज. शालो; घ. ठ. ड. स्वालो; च. स्यालो° श्या; ट. स्यालो° शा.

कोऽस्मद्भातः पलायते । न काश्चिदपि । सौम्योऽहमित्यभिप्रायः । बलकृति-
संबन्धादिन्द्र एवायं त्रिशोकः स्याद्यस्येयमार्थम् ।

एवमेतस्मिन्मन्त्रे प्रकरणपूर्वोत्तरपदाविरोधशब्दसारूप्यार्थोपपत्तिभिर्हन्ते-

रेव विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते न जहातेः । जहातौ

५ 'जहा' इत्यस्य ह्येतस्मिन्कल्प्यमाने प्रकरणं पूर्वोत्तराणि च
निर्वचने निर्णयः पदानि विरुध्यन्ते शब्दसारूप्येऽपि सति ।

तस्मान्नात्र जहातेरवकाशोऽस्ति । पारिशेष्याद्धन्तेरे-

तद्रूपमित्युपपन्नं भवति । एवमेव सर्वेष्वेवानवगतसंस्कारेषु योज्यम् ।

'निधा' (निघ० ४ । १ । २) इत्येतत्पदमनवगतसंस्कारावसर-

१० प्राप्तं व्याख्यानीयमैकपदिकव्याख्याधर्मेण । प्रकृतानुवृत्त्या 'स व्याख्या-
तव्यः' (निरु० १ । १) इति तदभिधानाभिधेयनिगमनिर्वचनानुक्रम-

प्रवृत्त्या ब्रूमः । 'निधा पाश्या भवति' इति पर्यायेण तत्त्ववचनम् । यो
बालमयः ज्ञायुमयो वा पाशसमूहः पक्षिग्रहणार्थः स पाशेय्युर्यते । अधुना

द्वावप्येतौ शब्दौ निर्वक्ति निधाशब्दं पाश्याशब्दं

१५ 'निधाशब्दस्य पा- च । 'यत्' यस्मादियं 'निधीयते' नीचैर्धीर्यते
श्याशब्दस्य च नि- पक्षिग्रहणार्थं तस्मान्निधिरिति वा प्राप्ता निधा-
र्वचनम् नीति वा । सेयमेवं प्राप्ता सती निधेत्यनवगतसं-

स्कारेणोच्यते । पाश्याशब्दं पर्यायाभिधानप्रसक्तं

निर्व्वीति प्रत्ययोत्पादनार्थं 'पाश्या पाशसमूहः' इति । पदानिष्कृष्य

२० तद्वितार्थो निरुक्तः । अधुना 'पदार्थं निर्व्वक्ति । 'पाशः पाशयैतेर्विपाश-
नात्' । तेन हि विविधमतिशयेन वा पाशयते । वच्यत इत्यर्थः । अधुना

यस्मिन्मन्त्रे निधाशब्दः पाशसमूहवाची तमानीय प्रवीति निधाशब्दविगम-
नार्थम् । कतमः पुनरसौ मन्त्र इति ॥ २ ॥

२५ वयः सुप॒र्णा उप॑ सेदु॒रेन्द्रं॑ प्रियमे॒धा ऋ॒पयो॑ ना॒र्धमा॑नाः । अपं
ध्वान्तमु॒र्णुहि॑ पू॒धिं चक्षु॑र्मुमु॒ग्ध्य १॑ स्मान्नि॒षये॑व व॒द्मान् (ऋ०

१ क. ख. घ. ट. ठ ड. धार्यते. २ क. ख. ग. ज. 'वा' नास्ति. ३ ग. ज.
'यतेर्धन्वर्नार्थस्य विपा'; च. 'यतेर्धन्वर्नार्थस्यै विपा'. ४ क. ख. ग. 'निग-
मार्थ'; च. 'निगमार्थ' मना. ५ ठ. ड. २॥ इति ऋग्यजुर्वेदां निष्कटीकायां चतुर्था-
२० ध्याये द्वितीयः पट्टः.

सं० १०। ७३। ११] । वयो वेर्वहुवचनं सुपर्णाः सुपतना
 आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमाना अपोर्णुह्याध्वस्तं चक्षुश्चक्षुः
 ख्यातेर्वा चष्टेर्वा पूर्धि पूरय देहीति वा मुञ्चास्मान्पाशैरिव वद्मान्
 पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः पार्श्वं पशुमयमङ्गं भवति पशुं स्पृशतेः
 संस्पृष्टा पृष्ठदेशं पृष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्टमङ्गैरङ्गमङ्गनादञ्चनाद्वा श्रोणिः
 श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीव गच्छतो दोः शिताम भवति
 दोर्द्रवतेर्योनिः शितामेति शाकपूणिर्विपितो भवति श्यामतो यकृत्
 इति तैटीकिः श्यामं श्यायतेर्यकृद्यथाकथा च कृत्यते शितिमांसतो
 मेदस्त इति गालवः शितिः श्यतेर्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽ-
 स्मिन्त्सीदतीति वा मेदो मेद्यतेः ॥ ३ ॥

वयः सुपर्णा इति । शाक्यस्य गौरिशीतेरियमार्पम् । त्रिष्टुप् ।
 अग्निष्टोमे, मरुत्वतीयस्यै शस्त्रस्य परिधानीयेषा निविद्वानीये सूक्ते
 [आश्व० श्रौ० ५। १४] । वय आदित्यरश्मयः । वेतेर्गल्य-
 र्यस्य नामीभूतस्य बहुवचनं विः वी वयः इति । सुपर्णाः
 सुपतनाः एत एव उपसेदुः उपसीदन्ति व्युष्टायां
 निधाशब्दयुक्तो रात्रावहन्यहनि । कमुपसेदुः । इन्द्रम् आदित्यम् ।
 निगमः प्रियमेधाः प्रिययज्ञास्त एव यज्ञसहचारिवात् ।
 उद्वेतेषु हि तेषु यज्ञास्तापन्ते । ऋषयस्त एव
 अर्पणात्प्रकाशकत्वात् । नाधमाना आदित्यमुपसेदुः । कमर्थं याच-
 माना इति । अपोर्णुहि अपावृणु जनानामेतद् भ्रान्तम् आध्वस्तमाच्छा-
 दितं तमसां चक्षुः । पूर्धि पूरय । युष्मदननुगृहीतमसकलमिवैतेषां जना-
 नामेतच्चक्षुः । तत्पूर्धि । सकलं कुर्वित्यर्थः । अथवा पूर्धि देहीति
 यदुक्तं स्यात् । अस्तं हि गच्छता त्वयैतेषां जनानामात्मैव यच्च-
 स्तत्पुनरुद्यत्स्वमेतेभ्यो जनेभ्यो देहि । कथं च पुनर्देहि । मुमुग्धस्मा-
 न्मुञ्चास्मान्निधया पाशसमूहेन पक्षिण इवैतास्मिन्मण्डले वद्मान्यावदेतदशेषं

१ ठ. ड. 'मङ्गना'. २ ठ. ड. शाक्यस्य. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'तृतीय-
 शस्त्रस्य. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. उद्वेतेषु दितेषु दि'; च. उद्वेतेषु 'दि' उदिनेषु.
 ५ ग. घ. ज. ऋषयः; च. ट. अर्पणात् अर्प. ६ क. ख. घ. 'मानास्त आ';
 ट. नाधमानाः याच. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'मङ्गले'. ८ क. ख. घ. ट. ठ.
 ड. 'देतत्पाददशे'; च. 'देतदशे' ताव.

तमो नाशयित्वैतेषां जनानामेतच्चक्षुर्दग्धः सकलं वा कुर्मः । एवं
होतस्त्वयैव दत्तं भविष्यतीत्यभिप्रायः । एतमर्थं याचमाना उपसेदुः ।

‘चक्षुः ह्यतेर्वा’ दर्शनार्थस्य ‘चष्टेर्वा’ दर्शनार्थस्यैव । एवमेतस्मिन्मन्त्रे
‘मुमुग्धस्मान्निधयेव बद्धान्’ इत्येतेषां पदानां मध्ये वर्तमानस्य तृतीयान्तस्य

- ५ निधाशब्दस्य पाशसमूहादन्यः कोऽर्थः स्यात् । ‘मुमुग्धि बद्धान्’ इत्येतौ
शब्दौ येन बद्धा यस्माच्च मुच्यन्ते तदर्थाभिधायिनं शब्दमाकाङ्क्षतः । तत्रैवं
सति वरमविद्यमानस्याध्याहाराद्विद्यमानस्य निधाशब्दस्यानयाः शब्दयो-
र्मध्ये वर्तमानस्याकाक्षितार्थाभिधायित्वकल्पनेति निधाशब्दः पाशसमूहा-
भिधायित्वेऽवतिष्ठते । इतरथा ह्ययमितरैः पदैरसंबन्धमानोऽनर्थक एव
१० स्यात् । तस्मादेवं सर्वत्रानवगतसंस्काराणामपसिद्धार्थानां पदानां सामर्थ्या-
दाकाङ्क्षितरूप एवार्थेऽवस्थानं भवति । तदुपपाद्यं सर्वत्र । ग्रन्थातिगौरव-
भयात्तु संक्षेपतोऽत्र दर्शयिष्यामः ।

‘शिताम’ [निघ० ४ । १ । ३] इत्येतदनवगतम् । अनुप-
न्यस्यैव पदमभिधेयं चानुक्तैव निगममेव प्रथमं पठत्वाचार्यो विप्रतिपत्त्या-
१५ नेकार्थत्वमस्येति । ‘पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः’ इति निगमः ।
पशुहविषः प्रैषोऽयं मन्त्रशेषः । कतमः पुनरसौ प्रैषः । ‘होता यक्षदि-

शिताम इति

न्द्राग्नी छागस्य हविष आत्तामय मय्यतो मेद
उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेभ्यः गुभो घर्स्ता
नूनं घासे अत्राणां यवैस्तप्रथमानां सुमत्क्षराणां

- २० शतरुद्रियाणामग्निध्यात्तानां पीबोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत
उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवेन्द्राग्नी जुपेतां हविर्होतय्यज् [तै०
ब्रा० ३ । ६ । ११] इति । सर्व एव गद्यः । वामदेवस्यार्पम् । मैत्रा-
वरुणो ब्रवीति । होता यक्षत् । होता यजत्वित्यर्थः । तेन चेज्य-
मानाग्निन्द्राग्नी अस्मान्हविषः पश्चाद्व्यात् यदेतन्मेद उद्धृतम् उद्धृतम्
२५ अस्यां स्तुष्याहितम् । ‘तस्मान्मेदः पर्यस्यति श्रपयति प्रेधा मेदः करोति’
इति श्रुतम् । एतन्मेदोऽय एतास्मिन्नहनि सद्यः उद्धृतम् आत्तां मक्षये-

१ क. ख. घ. ङ. ट. ‘धायकत्वक’; च. धाणित्वक’ बह. २ क. ख. ज.
घ. ङ. ट. ठ. ड. प्रैषेयः ३ ग. च. ज. प्रैषः । १ । होता. ४ ग. घ. ज. प.
ट. ठ. ड. ‘दिन्द्राग्नी इति । सर्व. ५ क. ख. ङ. ‘उद्धृतं’ नास्ति. ६ ग. ज.

ताम् पुरा द्वेभ्यः हविर्मधिभ्यः पिताचादिभ्यः पुरा पौरुषेभ्यः गृमः
 अर्वागिडावदानात् । इडा हि पुरुषार्थं गृह्यते । प्राक्तस्माद् ग्रहणादिन्द्राग्नी
 घस्तां भक्षयेतां नूनं निश्चयेत् । एतस्मिन् घासे घसनकाले भक्षणकाले
 प्राप्ते अज्राणाम् अनभिभूतानां रक्षोनिः । आदरेण प्रैतिविशिष्टैर्मन्त्रैः
 संस्कृतानाम् । अथवा घासेअज्राणाम् इत्येकं पदम् । तद्रायमर्थः । घासे
 हि सति पशवो न जीर्यन्त इति घासेअज्राः । यत्रसप्रथमानाम् । यवसः
 अशनम् । तस्थानेकप्रकारस्य श्रेष्ठत्वादेतान्येव देवतृत्तये प्रथमानि । तेषां
 यवसप्रथमानाम् । सुमक्षराणाम् । स्वयमेवैतानि भक्षयमाणानि स्वादुत्वा-
 दुदरं प्रति क्षरन्तीति सुमक्षराणि । एषां सुमक्षराणाम् । शतरुद्रियाणां
 बहुस्तुतीनाम् । अथवा शतरुद्रियाणां बहुशो रुग्णानाम् । अग्निश्वात्तानाम्
 अग्निपाकैत मृदुत्वात्स्वादूकृतानाम् । पीवोपवसनानां पीत्रा छोणेनोप-
 वस्तानाम् । अथवा पीवानं छागमुपगम्योपितानाम् । पार्श्वतोऽङ्गादवत्तानां
 श्रोणितोऽवत्तानां शितामतोऽवत्तानाम् उत्तोदतच्छोच्छेदस्थानात् अङ्गा-
 दङ्गादवत्तानाम् । करतः कुरुतामिन्द्राग्नी तृप्तिभेतेयामेवंलक्षणां भवदाना-
 नाम् । हे होतः यथैताविन्द्राग्नी जुषेताम् आसेवेतामेतद्विस्तथा
 त्वमपि यज ।

निगमप्रसक्तमुच्यते । ' पार्श्वं पशुमयमङ्गं भवति ' । पशवो बहुक्रय-
 उच्यन्ते । तन्मयं हि तद्वन्नति पार्श्वपटलम् । आह । पशुः कस्मात् ।
 उच्यते । ' पशुः स्पृशतेः ' । आह । किमनया स्पृष्टमिति । उच्यते ।
 ' संस्पृष्टा पृष्टदेशं ' प्रति भवति । आह । ' पृष्टं ' कस्मात् ।
 उच्यते । ' स्पृशतेः ' एव । तद्धि ' संस्पृष्टमङ्गः ' । आह । अङ्गः
 कस्मात् । उच्यते । अङ्गितं हि तत्कार्येण भवति । गतमित्यर्थः । ' अङ्गतादा ' ।
 अङ्गतिरपि गत्यर्थः एव । धात्वन्त्यत्वमर्थकत्वम् । पार्श्वशब्दप्रसक्तानुप्रसक्त-
 मुक्तम् । अधुना श्रोणिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्णवीति । ' श्रोणिः श्रोणतेः '
 धातोः गतिचलाकर्मणः । गतिनिमित्तं चलनं यस्य कर्म सोऽयं गतिच-
 लाकर्मा । तस्य गतिचलाकर्मणः । किं कारणम् । ' श्रोणिश्चलतीव्र ' ।
 स्थानात्पशोः ' गच्छतः ' ।

१ ग. ज. 'प्रविशिष्टैर्म' ; च. 'प्रविशिष्टैर्म' . २ च. 'रुग्णानां' वा. ३ ग. ज.
 उदादं ; च. उदादं' त्वा. ४ ग. ज. 'ओच्छेदस्या' . ५ च. 'यति पार्श्वमाह'
 पटल. ६ क. ख. स. कालेन ; प. ठ. ड. कालेन ; ट. कालेन' ये ; ग. ज. कार्येण ;
 च. कार्येण' येन.

शितामशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे । 'दोः शिताम भवति' । बाहुरित्यर्थः ।

आह । दोः कस्मात् । उच्यते । 'दोर्द्रवतेः' ।

शितामशब्दस्य तस्य हि प्राणेन पशुर्द्रवति । श्रितमंसमावेनैत-

बाहुरित्यर्थः त्कायै भवतीति शिताम । यदा दोर्विषयः शिताम-

शब्दस्तदैवं निर्वक्तव्यः । आह । कयोप-

पत्त्या दोः शितामशब्देनोच्यते । शृणु । पशोर्हि बाह्यानि चावदानान्या-

भ्यन्तराणि च भवन्तीति । तत्र पार्श्वे श्रोण्यावंताविति बाह्यानि जिह्वाह-

श्चक्रदादीन्याभ्यन्तराणि । तत्रैवं सति पार्श्वतः श्रोणित इत्येतयोर्न्तरा

वर्तमानः शितामशब्दः किमन्यद्दोष्णोऽभिदध्यात् । प्रायोऽपि हि निया-

१० मको भवति । एवं बाह्यावदानप्राये च शितामशब्दो वर्तत इति दोर्विषयः

कल्प्यते । 'योनिः शितामेति शाकपूणिः' आचार्यो मन्यते । तत्र योनि-

रन्वदानीयैव । योनिसमानदेशस्तु गुदो नामा-

योनिरिति शाकपूणिः वदानमस्ति स योनिशब्देनोच्यते । स च गुदो

'विपितो भवति' । 'विष्ट व्याप्तौ' । (धा०

१५ ३ । १३) । व्याप्तः स पुद्वेपेण भवति । अथवा विपितमांसो विपुषित-

मांसो विस्तृतमांसः स भवति । आह । कयोपपत्त्या शाकपूणेर्भते योनिः

शितामशब्देनोच्यत इति । शृणु । स हि श्रोण्यन्तरो भवति ।

श्रोण्यन्तरं च शितामशब्द उच्यते 'श्रोणितः शितामतः' इति ।

शब्दसारूप्यमपि च किञ्चिदस्ति विपितो भवति शितामेति । अनयोप-

२० पत्त्यानेन च शब्दसारूप्येण योनिः शितामेति शाकपूणिर्भन्यते ।

'श्यामतो यच्छ इति तैटीकिः' आचार्यो मन्यते । यदुक्तं भवति

श्यामत इति तदुक्तं भवति शितामत इति ।

यदुदिति तैटीकिः एवं हि बहुतरं शब्दसारूप्यं लक्ष्यते । एवं च

सति यच्छ एतदवदानं चोदितं स्यादिति

२५ गम्यते । किं कारणम् । तद्वि श्यामम् । 'श्यामं श्यायतेः' [धा० १ ।

९.८.८] धातोः । तद्वि संपर्कादुपपद्यते । आह । 'यच्छ' कस्मात् । उच्यते ।

तद्वि-मुद्रित्वात् 'यथाकथञ्चित्' अयमेनैव 'कृत्यते' । छियत इत्यर्थः ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'तत्कार्यं'. २ ग. ज. 'शिताम यदा दोर्विषयः'

१९ नास्ति. ३ क. ख. च. 'श्यामं' नास्ति.

‘ शितिमांसतो भेदस्त इति गालवः ’ आचार्यो
 भेद इति गालवः ‘ मन्यते । श्वेतान्मांसात् शितिमांसतः ।
 कतमत्पुनस्तच्छ्रेतं मांसमिति । उच्यते । भेदः ।
 तस्माद्यदुक्तं भवति शितिमांसत इति तदेवोक्तं भवति शितामत इति ।
 एवमपि बहुतरं शब्दसारूप्यमस्ति । ‘ शितिः स्यतेः ’ तनूकरणार्थस्य (धा०
 ४ । ३९) । परो हि विवेकस्तेजसो भेदस्येवावतिष्ठते । ‘ मांसं माननं
 वा ’ । य एव हि मान्यो भवति तदर्थमेतत्संस्कृपते । ‘ मानंसं
 वा ’ । सुमनसा हि तदुपादीयते । अथवा य एव हि मनस्विनो
 भवन्ति तैरुपादीयते । ‘ मनोऽस्मिन्सीदतीति वा ’ । सर्वस्यैव हि मांसि
 मनः सीदति । ‘ भेदो भेद्यतेः ’ ब्रह्मणार्थस्य [धा० ४ । १३७] ।

861

५

१०

एवमेव शितामशब्दोऽनवगताभिधेयोऽनवगतसंस्कारो भवति । एवमे-
 तस्मिन्प्रकरणेऽन्यान्यप्यनवगतसंस्काराण्युपेक्षितव्यानि । उक्तं हि

‘ अनेकार्थस्य कार-
 णानि प्रकारा वा
 ‘ शब्दरूपं पदार्थश्च व्युत्पत्तिः प्रकृतिर्गुणः ।
 सर्वमेतदनेकार्थं दशानवगमे गुणाः ’
 [बृहदे० २ । १०८] ॥

१५

अनवगतपदानां
 दश कारणानि प्रकारा
 वा । ईदृशानामभिधे-
 यमपेक्ष्य निर्वचनं
 कर्तव्यम् ।
 कतमे पुनस्त इति । पदजात्यभिधेयस्वर-
 संस्कारगुणविभागक्रमविक्षेपाध्याहारव्यवधानानि ।
 तेषु चाभिधेयमपेक्ष्य निर्वचनं कर्तव्यम् । उक्तं हि

‘ धातूपसर्गावयवगुणसत्त्वं द्विधातुजम् ।

बहेकधातुजं वापि पदं निर्वाच्यलक्षणम् ’ [बृहदे० २ । १०३] ॥

२०

‘ धातुजं धातुजाज्जातं समर्थार्थजमेव वा ।

वाक्यजं व्यतिकीर्णं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् ’ [बृहदे० २ । १०४] इति ॥

पदजात्यनवगतं ‘ त्वं ’ इति यथा नाम निपातो वेति । अभिधेयान-

यगतं 'शिताम' इति यथा । स्वरानवगतं 'वने
अनवतगपदवर्गा- न वायो' इति यथा । संस्कारानवगतम् 'ईर्मा-
णामुदाहरणानि न्तासः' इति यथा । गुणानवगतम् 'करुद्धती'
इति यथा । विभागानवगतं 'मेहना' इति यथा ।

५ कमानवगतम् 'उपरमच्चं मे वचसे' इति यथा । विक्षेपानवगतं 'बावा-
नः पृथिवी' इति यथा । अभ्याहारानवगतं 'दानमनैसो नो मनुष्यान्'
इति यथा । व्यवधानानवगतं 'वायुश्च नियुत्त्वान्' इति यथा । एकमपि
पदं पदद्वितयं कियते 'पुरुषादः पुरुषान्दनाय' इति यथा । पदद्वितयमपि
धैकं पदं कियते 'गर्भनिधानी सनितुः' इति यथा । आख्यातमपि च
१२ नाम कियते 'सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः' इति यथा ।

एवमेषु निगमेषु शब्दार्थसंकरोऽनेकप्रकार उपेक्ष्यः । दृष्टानुविधाना-
च्छन्दसि यथासंभवमनुविधेयः । 'मेहना' [निघ० ५।१।४] इत्यनव-
गतम् । मेहनीयमित्यवगमः ॥ ३ ॥

१५ यदिन्द्रं चित्रं मेहनीयं त्वादातमद्रिवः । राधस्तभ्रो विददस्व
उभयाहस्त्या भंर [ऋ० सं० ५।३९।१] ॥ यदिन्द्रं चित्रं वायनीयं
मेहनीयं धनमस्ति यन्म इह नास्तीति बात्रीणि मध्यमानि पदानि
त्वया नस्तद्वातव्यमद्रिवद्भद्रिरादृणात्येनेनापि वाचेः स्यात्ते सोमाद
इति ह विहायते राध इति धननाम राधुवन्त्येनेन तन्नस्त्वं वित्त-
१० धनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहरोभौ समुब्धौ भवतो दमुना दममना वा
दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मनो
मनोतेः ॥ ४ ॥

यदिन्द्रं चित्रं मेहनेति निगमः । अत्रेमौमस्यार्थम् । अनुष्टुप् । हे इन्द्र

१५ १ ट. करुद्धती०. २ ग. ज. दानमनो भो०. ३ ग. ज. ४; च. अहो नास्ति;
ठ. ड. १३। इति निरुद्धीकायां चतुर्थीध्याये तृतीयः खण्डः. ४ छ. त. द. 'चित्र'
नास्ति. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अनुष्टुप् । ऐन्द्री । सरपृष्ठानां सरसायां प्रथमे
स्तत्ताभि यज्यायथा अपूर्व्येति स्तोत्रियः सरपृष्ठानां यदिन्द्रं चित्रं मेहनेति दे या इन्द्र
मुज्जेति तृतीयानुरूपस्येति विनिर्वाणः । हे इन्द्र०; च. पुस्तके 'ऐन्द्री० विनिर्वाणः'.
२० इति चर्च पत्रस्योपरिमान्ते लिखितम्.

चित्रं चायनीयं पूजाहं यन्मेहना यन्मंहनीयं
शाकल्यमतेन मे- पूजाहं तव राधो धनमस्ति किञ्चित् त्वादातं
हना' इत्येकं पदम् त्वया च यैदातव्यमेवावश्यं सुचिरमपि स्थित्वा-
स्मभ्यं तद्यतोऽतो ब्रूमः । हे अद्रिवः वज्रिन्

तन्नो राधः हे विदद्वसो प्राप्तधनं सोऽप्रतमेवोभाभ्यां हस्ताभ्याम् अरुपण-
माभर आहर । न चिरायेत्यभिप्रायः । अथ ' वा यन्म इह नास्तीति ' एत-

स्मिन् वाक्यैकदेशे ' त्रीणि पदानि मध्यमानि ' ।

गार्ग्यमतेन त्रिपद- मध्ये भवन्तीत्यर्थः । कथम् । मेहना इत्येषा
युक्ता संहिता संहिता । मे इह न इत्येतान्यस्याः संहितायाः

पदानि । एवमेव वाक्यावयवः पञ्चपदो भवति ।

अत्र ' यत् ' इति प्रथमं पदम् । अतः परं ' मे इह न ' इत्येतानि त्रीणि
मध्यमानि पदानि । ' अस्ति ' इति पञ्चमं पदम् । एवमभिप्रेत्य ' इन्द्रचित्र '-
शब्दावैपकृत्योक्तं ' त्रीणि मध्यमानि पदानि ' इति । आह । यदैवं पदवि-

भागस्तदा कोऽर्थ इति । उच्यते । यन्मे मम इह गृहे नास्ति धनं तव च तदस्ति
धनं दातव्यं च त्वया तावत्तोतृभ्यस्तैर्द्वस्ताभ्यामस्मभ्यमाभरेति । बहुवृ-
च्चानां ' मेहना ' इत्येकं पदं छन्दोगानां त्रीण्येतानि पदानि ' म इह न '
इति । तदुभयं पश्यता भाष्यकारेणोभयोः शाकल्यगार्ग्ययोरभिप्रायांवात्रानु-
विहितावेष्टंजातीयनिर्वचनोपपन्नदर्शनार्थमुभयोश्च प्रामाण्यस्यापन्नार्थम् ।

आह । पदकारयोः पदविकल्पे कोऽभिप्राय इति । उच्यते । विद्यावान्
वियमानधनो वा प्रतिविशिष्टतरं प्रार्थयते । यैश्च

पदविकल्पे शा- यस्य गृहे नास्ति स तद्विशिष्टमविविशिष्टं वा प्रार्थ-
कल्यस्याभिप्रायः येत । न चानयोरुभयोरपि विशेषलिङ्गमस्ति तस्मा-
न्मंहनीयमित्येतयार्थमस्या मेहनेत्येवमेकं पदमभि-

प्रेतं शाकल्यस्य । गार्ग्यस्य पुनर्यन्म इह गृहे नास्ति तदाहरेत्यभिप्रायः । एवमत्र
विशेषलिङ्गाभावादिप्रतिपत्तिः । एवमन्येष्वपि शा-

गार्ग्यस्य च खान्तरपदविकल्पेऽनुविधानमर्थोविरोधेन कर्त-
व्यम् । एवमयं मेहनाशब्दो राधःशब्दसामाना-

१ ग. ज. चित्रं चायनीयं पूजाहं; ख. चित्रं (त्र) चायनीयं (य) पूजाहं (हे).
२ ग. ज. तदस्ति. ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'शब्दावैपकृत्य'. ४ ठ. 'सिद्धे'
स्तत्त्वं इ. ५ ग. ज. यदा; ख. यत्' दा. ६ ग. ज. 'मवशिष्ट'.

विकारण्ये वर्तमानो यन्महनीयं राधो यद्वा मद्रूहे नास्तीति धनविशेषण-
त्वात्कमन्यमर्थं ब्रूयात् । तस्मान्मेहनेति सामर्थ्याद्धनविशेषणमेतदित्युपपत्तिः ।

अधुना निगमप्रसक्तानि निरुच्यन्ते । ' अद्रिराट्णात्येनेन ' । अद्रिसार-
मयमेव ह्यायुधं भवतीति । अद्रिर्वज्र उच्यते । आह । अद्रिः कस्मात् ।
उच्यते । आट्णाति । औदारयतीत्यर्थः । अथवा सोमाभिपवप्रावभिस्तद्वाङ्
अद्रिवान् स्यात् । तैरपि हि सोम आदार्यते । ' अपि वा अत्तेः स्यात् '
अद्रिः । कुतः एतत् । निगमात् । कतमोऽसौ निगम इति । ' ते
सोमाद इति ह विज्ञायते ' । ' ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसते '[ऋ० सं०
१० । ९४ । ९] इत्येतस्मिन्मन्त्रे विचार्यमाणे ज्ञायतेऽत्तेराद्रिः
स्यादिति । व्याख्यात एव शेषः [निरु० २ । ५] । ' राधः इति '

एतद् ' धननाम ' स्मारयति । व्यभिचारित्वाद्वा
राधःशब्दव्युत्पत्तौ शब्दानां धननामसु पठितमपि सदेतदवधारयती-
पुनरुक्तिस्तस्याः कार- हाप्येतद्धननामैव नात्र व्यभिचारोऽस्तीति । पठि-
णम् ताभिधाननिरूपणेपु सर्वेष्वेतौ समाधी योज्यौ ।
१५ ' वित्तधन ' इति प्रातधमः । ' उभौ संमुखौ
भवतः ' । संपूर्णावित्यर्थः ।

' दमूनाः ' [निघ० ४ । १ । ५] इत्यनवगतम् । ' दममनाः '
दमूनाः स्यात् । दमे हि नित्यमस्य मनः । अक्रूर-
दमूना इत्यस्य मना इत्यर्थः । ' दानमना वा ' । दातव्यं मयेति
२० व्युत्पत्तिः यस्य मनसि स वा दमूनाः । ' दान्तमना वा ' ।
दमेपु दान्तेपु यमनियमवत्सु पुरुषेपु यस्य मनः
स वा दमूनाः । अथवा ' दम इति ' एतद् ' गृहनाम ' । एतदस्य मनसि
ममेदमिति स दमूनाः ' स्यात् ' । गृहपतिरग्निः । निगमः ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् । विश्वः
अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि [ऋ० सं०

५।४।५] ॥ अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु परकु-
लानीति वा परगृहाणीति वा दुरोण इति गृहानाम् दुरवा भवन्ति
दुस्तर्पा इयं लो यज्ञमुपयाहि विद्वान्तर्वा अग्रे अभियुजो विहृत्य
शत्रूयतामभरै भोजनानि निहृत्यान्येषां वलानि शत्रूणां भवनां-
दाहर भोजनानीति वा धनानीति वा मूपो मूपिका इत्ययो मूपिकाः
पुनर्मुष्णातेर्मूपोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

जुष्टो दमूना इति । वसुधृतस्यात्रेयस्येयमार्यम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी ।
प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्री० ४ । १३] । स्विष्ट-
कृणुरोनुवाक्या चैयं चातुर्मास्येषु साकमेधे [आश्व० श्री० २ । १८] ।
हे भगवन्मग्ने जुष्टः आसेवितस्त्वमस्माभिः स्तुतिभिः दमूनाः दममना
अकूरमना भूया तत उपयाहि । अथवा गृहे
दमूना इत्यस्यार्थाः ममेदमिति चेतोऽवस्थाप्य तत उपयाहि । अथवा
दानमना भूया दातव्यमेभ्यो मयेत्येवं चेतोऽव-
स्थाप्य तत उपयाहि । अथवा दान्तेभ्येव हि तव मनो वयं च दान्ता
अतिथिश्च त्वमग्निहोत्रिणां दान्तमनसां प्रातः सायं चोद्धोष्यमानो भवसि ।
स्वभाव एवैव तवाग्निहोत्रिणामतिथित्वेनोपस्थातव्यमिति । अतो ब्रूमो वय-
मपि दान्तमनसोऽग्निहोत्रिणश्च । अस्माकमपि य एष दुरोणे यज्ञगृहे
यज्ञस्तन्यते ते त्वमुपयाहि तमागच्छ विद्वान् जानानः स्वमधिकारं भक्ततां
चांस्माकम् । किञ्च । विश्वाः सर्वा अभियुजः अभितः सर्वतो युजः
अभियोक्त्र्यः शत्रुसेनास्तैवागमनप्रतिवन्धेन वर्तमाना विहृत्य नानाप्रकारं
हत्वा तत उपयाहि । किञ्च । एवमागच्छस्वं शृणु यत्कुरुष्व । शत्रूयतां
येऽस्माकं शत्रुत्वं कामदन्ते कर्तुं तान्विहृत्य तेषां वलानि ततो यानि
तेषां भोजनानि अन्नानि धनानि वा तान्दस्मभ्यमाहरेति समस्तार्थः ।

निगमप्रसक्तोऽतिथिशब्दो दुरोणशब्दश्च । आह । 'अतिथिः'
कस्मात् । उच्यते । 'गृहान्' अभिमुख्येनासौ 'अतितो भवति' ।

१ क. ख. छ. त. द. 'पर' नास्ति. २ क. ख. वा अर्थात्तरोऽतिथित-
स्मादेव दुष्टो. ३ छ. त. द. 'माहर. ४ क. ख. छ. त. द. 'विहृत्या'. ५ छ. त.
द. 'भरतामाह'. ६ छ. द. 'अथवा' चेतोऽवस्थाप्य तत उपयाहि' नास्ति. ७ क.
ख. म. 'नास्तद्गृह' ; घ. ड. उ. ड. 'नास्तद्गृहशान'. ८ घ. ज. शृणुति.

गत इत्यर्थः । 'अतंति पतति' इति गतिकर्मसु पठितम् [निघ० २ । १४ ।] । अथवैवमन्यथा स्यात् । 'अभ्येति' अभ्यागच्छति 'तिथिषु' पौर्णमास्याद्यासु 'परकुलानि' यजमानकुलानीत्यतिथिः । अयमपी-
तरोऽतिथिरेतस्मादेव । 'दुरोण इति' एतत् 'गृहनाम' । आह ।
किं काश्याम् । उच्यते । ते हि गृहाः 'दुरवा भवन्ति' । अवतिस्तर्प-
णार्थः [धा० १ । ६०१] । 'दुस्तर्पा' इत्यर्थः । उक्तं च ।

'कुटुम्भवन्त्राणि हि दुर्भराणि' इति । एवमेत-
स्मिन्मन्त्रे जुष्टो दमूना अतिथिर्विद्वान् हे अग्ने
स्मान्नवधेऽर्थे च नि- यज्ञमुपयाहि इत्येतस्मिन्नधिकारे वर्तमानो दमूनाः-
र्णयः शब्दः कमन्यमग्निविशेषणत्वादर्थं ब्रूयात् । न
कंचिदपि । परिशोपादमूना इत्येतदग्निविशेष-
णमेवेति सिद्धम् ।

'मूपः' [निघ० ४ । १ । ६] इत्यनवगतम् । बहुवचनं चैतत्
मूद् मूपौ मूपः इत्येवम् । आह । कुत एतत् । उच्यते । 'व्यदन्ति'
इत्येतस्मिन्नाख्याते' बहुवचननिर्देशात् 'मूपो
व्यदन्ति' इत्येतत्संबध्यते । 'मूपिका इति'
अनेनावगतसंस्कारेण यः 'अर्थः' उक्तः
स्यात्स एव मूप इत्युक्तो भवति । प्रसिद्धार्थेनाभि-
धानेन मूपःशब्दस्य तत्त्वमाख्यातम् । अधुनाख्यानप्रसक्तस्य मूपिका-
शब्दस्य निर्वचनं करोति । 'मूपिकाः पुनर्मुप्यातेः' । 'मुप स्तये'
[धा० ९ । ५८] इत्यस्य । 'मुपोऽपि' च 'एतस्मादेन' । ते हि
हरन्ति धान्यादीनि । सं मा तपन्तीति निगमः ॥ ४ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः । मूपो न जिज्ञा-
स्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी
[ऋ० सं० १ । १०५ । ८] ॥ संतपन्ति मामभितः सपन्न्य
श्वेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूपिका इवाम्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति

१ ठ. ड. 'नाख्याने बहु'. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'एयातयस'. ३ ग. ज.
'दीनि । ६ । सं०; च. 'दीनि । छ । सं'. ४ ठ. ड. ५ (उ. पुस्तके '५' नास्ति)
इति निरुक्तटीकायां चतुर्थाध्याये पञ्चमः पटलः.

स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति संतपन्ति माध्यः
 कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मेः अस्य रोदसी जानीतं मेऽस्य
 द्यावापृथिव्याविति त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिवभौ तत्र ब्रह्मे-
 तिर्हासमिश्रमृङ्मिश्रं गाथामिश्रं भवति त्रितस्तीर्णतमो मेधया
 वभूवापि वा संख्यानामैवाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो
 वभूवुः ॥ ६ ॥

५

सं मा. तप० रोदसी इति । आप्त्यस्य त्रितस्य कुत्सस्य वेयमार्पम् ।
 पङ्क्तिः । ऐन्द्रेया । संतपन्ति. मामभितः सर्वतोऽवस्थिताः कूपे
 पतितस्यैताः कूपपर्शवः कूपेष्टकाः संकटेऽवस्थितम् । कथं पुनः संतपन्ति
 मामभितः । सपत्नीरिव । यथा समानभर्तृका योपितै एकं भर्तारमभिसंत-
 पेयुर्दुर्बचोभिर्दमस्वास्वया कृतमिदं मम न कृतमित्येवं मामेताः कूपपर्शवः
 संतपन्ति । ताभिः कूपेष्टकादिभिरहं पीड्ये । किं च । मूर्धो न मूर्धिका इव
 शिश्ना शिश्नानि व्यदन्ति अदन्ति । तान्यन्नमिश्राण्यन्नमिश्रोर्दकं पायितानि
 सूत्राणि व्यदन्ति । सूत्रशब्दोऽप्याहृत उपपत्ति

१०

१५

शिश्नशब्दस्यार्थः दृष्ट्वा भाष्यकारेण । विविधमदन्ति भक्षयन्ति ।

अग्न 'वा स्वाङ्गाभिधानम्' एतत् 'स्वात्' ।

स्वाङ्गमिति शेषोऽभिप्रेतः । भवति हि तिरश्चामेव स्वभावो यच्छेपं
 मक्षयन्ति । अथवा लाङ्गूलमपि सादृश्याच्छिश्नमुच्यते । भवति हि मूर्धि-
 काणामेव स्वभावः । खेहमाण्डे स्वलाङ्गूलं मुक्त्वा तदुद्धृत्य व्यदन्ति
 आस्वादयन्ति । उपपद्यत उपमार्थ एवायमपीति शिश्नशब्दो विकल्प्यते ।

२०

१ छ. त. द. 'वित्तं रोदसी' नास्ति. २ ग. च. ज. मा. त. रोदसीति; प.
 झ. ठ. मा तप० रोदसीति; ठ. ड. 'सं मा रोदसी' इति नास्ति. ३ ग. ज.
 'आप्त्यस्य० मार्धं नास्ति; च. पुरतक इदमुपरितनयान्ते लिखितम्. ४ ग. च.
 ज. 'ऐन्द्री' नास्ति; ठ. ड. ऐन्द्रेया । सं मा तपन्तीति । सर्वतोऽवस्थि०. ५ ट. १५
 'पितैः' परस्परं वा पीडयन्ते. ६ च. भर्तारं परस्परं वा पीडयन्ते; ठ. ड. भर्तारं
 परस्परं वा पीडयन्ते अभित०. ७ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'दन्ति तान्यन्नवेष्टि-
 तान्यन्नमि' ; च. 'दन्ति तान्यन्नमिमा' तानि अन्नेष्टि. ८ क. ख. ग. ज. प.
 झ. ठ. ड. 'दकणयि' ; च. 'दकं पीयितानि'. ९ क. रा. ग. ज. स्वाङ्गा-
 भिधानमिति. १० ग. च. ज. शेषोऽ.

२०

गत इत्यर्थः । 'अतंति पतति' इति गतिकर्मसु पठितम् [निघ० २ । १४ ।] । अथैवमन्यथा स्यात् । 'अभ्येति' अभ्यागच्छति 'तिथिषु' पौर्णमास्याद्यासु 'परकुलानि' यजमानकुलानीत्यतिथिः । अयमपी-
तरोऽतिथिरेतस्मादेव । 'दुरोण इति' एतत् 'गृहनाम' । आह ।
'किं कारणम् । उच्यते । ते हि गृहाः 'दुरवा भवन्ति' । अवतिस्तर्प-
णार्थः [धा० १ । ६०१] । 'दुस्तर्पा' इत्यर्थः । उक्तं च ।

१० 'कुटुम्बतन्त्राणि हि दुर्भराणि' इति । एवमेत-
दमूनाःशब्द- स्मिन्मन्त्रे जुष्टो दमूना अतिथिर्विद्वान् हे अग्ने
स्यान्वयेऽर्थे च नि- यज्ञमुपयाहि इत्येतस्मिन्नधिकारे वर्तमानो दमूनाः-
र्णयः शब्दः कमन्यमग्निविशेषणावादर्थं ब्रूयात् । न
कंचिदपि । परिशेषादमूना इत्येतदग्निविशेष-
णमेवेति सिद्धम् ।

१५ 'मूपः' [निघ० ४ । १ । ६] इत्यनवगतम् । बहुवचनं चैतत्
मूट् मूषौ मूपः इत्येवम् । आह । कुत एतत् । उच्यते । 'व्यदन्ति'
इत्येतस्मिन्नाख्याते' बहुवचननिर्देशात् 'मूपो
व्यदन्ति' इत्येतत्संबध्यते । 'मृषिका इति'
व्युत्पत्तिश्च अनेनावगतसंस्कारेण यः 'अर्थः' उक्तः
स्यात्स एव मूप इत्युक्तो भवति । प्रसिद्धार्थेनाभि-
धानेन मूपःशब्दस्य तत्त्वमाख्यातम् । अधुनाख्यानेष्वक्तस्य मृषिका-
शब्दस्य निर्वचनं करोति । 'मृषिकाः पुनर्मुष्णातेः' । 'मूप स्तोमे'
[धा० ९ । ५८] इत्यस्य । 'मूपोऽपि' च 'एगस्मादेव' । ते हि
हरन्ति धान्यादीनि । सं मा तपन्तीति निगमः ॥ ४ ॥

१५ सं मा तपन्त्यभिनः सपत्नीग्वि पर्शवः । मूपो न शिश्रा
व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते जनक्रतो विचं भे अस्य रोदमी
[ऋ० सं० १ । १०५ । ८] ॥ मंनपन्ति मामभिनः सपन्न्य
इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मृषिका इवास्मानानि मूत्राणि व्यदन्ति

१ ठ. ड. 'नरुगाने बहु'. २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. 'मगतम'. ३ ग. ज.
'दीति । ६ । सं०; च. 'दीति । छ। मं'. ४ ठ. ड. ५ (उ. पुगके '५' नास्ति)
१० इति निरुक्तीति पा. अनुर्ध्याने दमनः ॥ ४६ ॥

स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति संतपन्ति माध्यः
 कामाः स्तोतारं ते, शतक्रतो विंशं मे; अस्य रोदसी जानीति मेऽस्य
 द्यावापृथिव्याविति त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिवभौ तत्र ब्रह्मे-
 तिर्हासमिश्रमृङ्मिश्रं गाथामिश्रं भवति त्रितस्तीर्णतमो मेधंया
 वभूवापि वा संख्यानामैवाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो
 वभूवुः ॥ ६ ॥

सं मा. तप० रोदसी इति । आप्त्यस्य त्रितस्य कुत्सस्य वेंयमार्पम् ।
 पङ्क्तिः । ऐन्द्रेयेषा । संतपन्ति, मामभितः सर्वतोऽवस्थिताः कूपे
 पतितस्यैताः कूपपर्शवः कूपेष्टकाः संकटेऽवस्थितम् । कथं पुनः संतपन्ति
 मामभितः । सपत्नीरिव । यथा समानभर्तृका योपिते एकं भर्तारमभिसंत-
 पेयुर्दुर्धचोभिरेदमस्यास्त्वया कृतमिदं मम न कृतमित्येवं मामेताः कूपपर्शवः
 संतपन्ति । ताभिः कूपेष्टकादिभिरहं पीड्ये । किं च । मूषो न मृषिका इव
 शिश्ना शिश्नानि व्यदन्ति अर्दन्ति । तान्यन्नमिश्राण्यन्नमिश्रोर्दकं पायितानि
 सूत्राणि व्यदन्ति । सूत्रशब्देऽध्याहृत उपपत्ति
 शिश्नशब्दस्यार्थः दृष्ट्वा भाष्यकारेण । विविधमदन्ति भक्षयन्ति ।
 अत्र ' वा स्वाङ्गाभिधानम् ' एतत् ' स्यात् ' ।

स्वाङ्गमिति शेषोऽभिप्रेतः । भवति हि तिरश्चाभेदः स्वभावो यच्छेषं
 भक्षयन्ति । अथवा लाङ्गूलमपि सादृश्याच्छिश्नमुच्यते । भवति हि मूषि-
 काणामेव स्वभावः । खेहमाण्डे स्वलाङ्गूलं मुक्त्वा तदुद्धृत्य व्यदन्ति
 आस्वादयन्ति । उपपद्यत उपमार्थ एवायमपीति शिश्नशब्दो विकल्प्यते ।

१ छ. त. द. ' विंशं रोदसी ' नास्ति. २ ग. च. ज. मा. त० रोदसीति; प.
 झ. ठ. मा तप० रोदसीति; ठ. ड. ' छं० मा रोदसी ' इति नास्ति. ३ ग. ज.
 ' आप्त्यस्य० मार्पं नास्ति; च. प्रसक्त इदमुपरितनमान्ते लिखितम्. ४ ग. च.
 ज. ' ऐन्द्री ' नास्ति; ठ. ड. ऐन्द्रेया । सं मा तपन्तीति । सर्वतोऽवस्थि०. ५ ट. २५
 ' पितेः ' परस्परं वा पीडयन्ते. ६ च. भर्तारं परस्परं वा पीडयन्ते; ठ. ड. भर्तारं
 परस्परं वा पीडयन्ते अभित०. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' दन्ति तान्यन्नवेष्टि-
 तान्यन्नमि ' ; च. ' दन्ति ' तान्यन्नामिवा ' तानि अन्नेष्टि ' . ८ क. ख. ग. ज. घ.
 झ. ट. ठ. ड. ' दकपायि ' ; च. ' दकं पीपितानि ' . ९ क. ख. ग. ज. स्वाङ्गा-
 भिधानमिति. १० ग. च. ज. शेषोऽ०.

एवमेते मदुःखाः संतपन्ति मा आप्यः आधमः कामाः। सोमेन यक्ष्ये
 दास्ये भोक्ष्य इत्येवमादयो मां भक्षयन्ति पीडयन्त्यसंपूर्यमाणाः। आधि-
 रिति मानसं दुःखमुच्यते। स्तोतारं ते शतक्रतो। हे शतक्रतो तव नाम
 स्तोतारं सन्तमेते कामा एताश्च कूपपर्शवो मामुभयपार्श्वीकृतं सच. ह्यान्तरं
 संतापयन्ति। न च नाम त्वमस्मानेतस्या अपदस्त्रायसे समर्थः सन्।
 अहो न युक्तम्। भक्तपरित्यागो हि सतां सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापिष्ठ इत्य-
 भिप्रायः। यदैवमर्थ्यमानो न शुश्रावेन्द्रस्तदा द्वावापृथिव्यावाह। यदि नाय-
 मिन्द्रः शृणोति मन्दभागधेयत्वादस्माकं युवामपि तावत् हे शेटसी वित्तं
 जानीतमस्य वचसः श्रुत्याह्वयस्य यध्ययाजनं यदर्धमहं रोरभीमि। युवामपि
 चैतस्मात्प्रतिभयाकारात्कूपदुद्धरतं यदि नायमिन्द्रोऽभ्युद्धरति। युवयोरपि
 स्तोतैवाहमित्यभिप्रायः।

आह। पर्शव इत्येतावति श्रूयमाणे कुत एतत्कूपपर्शव एता इति।

उच्यते। 'त्रितः कूपेऽवहितः' [अ० सं०

पर्शव इति शब्देन

१। १०५। १७] इत्येतस्मिन् सूक्ते विशेष-

१५ कूपपर्शवः कथं सू-
च्यन्ते

लिङ्गात्। तदेव भाष्यकारेण ख्यापितमत एव
 सूक्तगताद्विशेषलिङ्गादुपलभ्य 'त्रितं कूपेऽवहित-
 मेतत्सूक्तं प्रतिवभौ' ध्रैयमृक् तस्मात्कूपपर्शव

सूत्रशब्दाध्याहारस्य
 प्रयोजनम्

एता इति। सूत्राणि व्यदन्तीति सूत्रशब्दो भाष्य-
 कारेणाध्याहृतः शिश्न इत्यस्य शब्दस्य शेष-
 भूतो मूर्पर्यसंयन्धेन। ते ह्यन्नगन्धेन सूत्राणि

व्यदन्तीति। स्वाङ्गाभिधानपक्षे त्वध्याहारो नास्त्येवेति।

'तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रम्'। तत्र तस्मिन् सूक्ते ब्रह्मेतिहासमिश्रम्।
 इतिहासयुक्तमित्यर्थः। तद्यथा। 'त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतपे'

[अ० सं० १। १०५। १७] इत्येवमादि।

२५ सूक्तेषु ऋषिभ्यो
 गाथामिश्रधेतिहासोऽ-
 पुपलभ्यते

'ऋगमिश्रं गाथामिश्रं' च 'भवति'। स पुनरि-
 तिहास ऋग्वेदो गाथायद्वध। ऋगप्रकार एव
 कश्चिद्गाथेत्युच्यते। 'गाथाः शंसति नाराशंसीः
 शंसति' इति ह्युक्तम्। 'गाथानां कुर्वीत' इति।

१ क. स. ग. मदुःखाः. २ च. युक् 'को. ३ क. स. प. ह. रुत्या. ४ य.

ज. सुत्या. ५ रु. ज. सुत्या. ६ ट. ड. 'भदाइता. ७ च. इत्येत' त्युच्ये.

११. ६ ग. ज. मृषिक. ७ च. मृषकां.

स एष-सूक्तानां स्वभावः प्रदर्शितः । इतिहाससंबद्धान्यपि सूक्तानि भवन्ति । तेषु प्रकरणादपि संदिग्धस्य पदस्यार्थोऽध्ययसेवो यथेह पशु-शब्दो भाष्यकारेण ध्ववसित इति ।

भाष्यप्रसक्तं त्रितशब्दं निर्व्वीति । ' त्रितस्तीर्णतमो मेघया ' एकत-द्वितयोः सकाशात् ' बभूव ' । अपि वा संख्यानिमित्तमवैतत् ' नामाभिप्रेतं स्यात् ' । कथम् । ' एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो ' हि ते भ्रातरो ' बभूवुः ' । तस्मात्संख्यानिमित्तमप्युपपद्यत एव । उक्तं च । ' भार्यागारे-णाम्युपादयत्त एकतोऽजायत द्वितीयं ततो द्वितादृतीयं ततस्त्रितः ' इति ॥ ६ ॥

इपिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः । सोमं १०
राजन् ण आयूँपि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि [ऋ० सं० ८ ।
४८ । ७] ॥ ईषणेन वैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य
भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्धय च न आयूँपि सोमं राजन् ।
अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वैसराणि विवासनानि
गमनानीति वा कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति कर्तन इन्तन १५
यातनेति जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन् ध्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

' इपिरः ' [निघ० ४ । १ । ७] इषनवगतम् । ' ईषणेन वा
एषणेन वा ऋषणेन वा ' इत्येताः शब्दसमाधयः ।
इपिरशब्दस्य व्यु- ' इपिरेण ते मनसा ' इति समानविभक्त्यन्तत्वा- २०
त्वात्तिः दिपिरशब्दस्य प्रतीयत एव मनोविशेषणत्वमित्य-
भिधेयमनुक्त्वा निगममेव पठति । इपिरेण ते
मनसा वासराणीति । प्रगायस्येयमार्गम् । त्रिष्टुप् । सौमी । हे भगवन्
सोम इपिरेण मनसा । त्वां प्रति सर्वात्मना
अर्थश्च गतेनेत्यर्थः । ' ईषति फणति ' इति गति- २५
कर्मसु पठितम् [निघ० २ । १४] ।

‘एपणेनेति वा’ स्यात् । इच्छावता । फलप्रार्थनावतेत्यर्थः । ‘ऋपणेनेति वा’ दर्शनवता । ईदृशेन मनसा किं कुर्मः । ते तव योऽस्माकं स्वांशस्तं भक्षीमहि तं भक्षयेमहि । कथं पुनर्भक्षयेमहि । पित्र्यस्येव रायः । यथा पित्र्यो धनांशोऽविघ्नेन भक्ष्यते भक्षितश्च सुखपरिणामो भवत्येवं तव वयं स्वमंशमविघ्नेन भक्षयेमहि भक्षितश्च सुखपरिणामो मेऽस्तु । मातीका भिक्षेमहीत्यभिप्रायः । किंच । हे सोम राजन् प्र ण आयूंषि तारीः । प्रैतारय च प्रवर्धय च न आयूंषि । कथं पुनः प्रवर्धय । अहानीव सूर्यो वासराणि । यथा सूर्यो वासराणि वासन्तिकान्यहानि । ‘वासराणि’ इति ‘वेसराणि’ द्विसराणि । शीतोष्णाम्यां हि द्वाभ्यां तानि सरन्ति । तेषु हि शीतोष्णं भवति रात्रौ शीतं दिवोष्णम् । अथवा ‘विवासनानि’ स्युः । तानि हि तच्छीतं विवासयन्ति । नाशयन्तीत्यर्थः । ‘गमनानीति वा’ । विसृतीनि विस्तीर्णानि सन्ति वासराणीत्युच्यन्ते । यथा तानि सूर्यो वर्धयति मन्दगतित्वादेश्वमस्माकं त्वमायुः प्रवर्धयेत्याशीः ।

‘कुरुतन [निघ० ४।१।८] इत्यनर्थका उपजना भवन्ति’ । य. एवार्थः कुरुतेत्युक्ते भवति स एव कुरुतनेति । नात्र नकारस्यार्थोऽधिकोऽस्ति । अधुनैवमुक्तवान्यान्यपि दर्शयति ‘कर्तन हन्तन यातनेति’ ।

शुनं सुफाला विनुदन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः । शुना-
कर्तनेत्यस्य प्रयोगः सीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्तनास्मे’ इति । अग्निचयने क्षेत्रकर्षणे विनियुक्ता ।

त्रिष्टुप् । सुखं शोमनाः फाला विनुदन्तु विहंपन्तु
भूमिम् । सुखं कीनाशाः भूमिकीणनाशाः खिलोत्कर्तारः कर्षुकाः अभियन्तु वाहैः अनङ्गुलिभिः । अयं तावदेवं कृपीवडः कृपिं करोतु । युवामपि हे शुनासीरौ हविषा उदकेन तोशमानौ निघ्नन्तौ भूमिं सुपिप्पलाः सुफालाः एता ओषधीः कर्तन कुरुतम् अस्मे । अस्मभ्यमित्यर्थः ।

१ य. स. ट. ऐ० च. ऐ० ए. २ च. योऽस्माकं० अभियुतोऽ. ३ ग. ज. मा चाक्षानभिपानी तावत्; च. भो चोस्मानेतिथोतीं प्रता. ४ च. विवराणि. ५ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘दिसराणि’ नास्ति. ६ प. स. ट. ठ. ड. विवासृतानि; च. विवासृतानि. ७ ग. ‘नेति । ८ । शुनं. ८ क. ख. विहृदन्तु; ठ. ‘सुफाला विनु’ नः. ९ च. तोशमानां प. १० ग. ज. ‘विहृदन्तु’ नास्ति, ३० ११ क. ख. भूमिं कीणं; म. ज. भूमिं विणं.

यो नो मरुतो अभि दुर्द्वेणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति । दुहः

पाशान्प्रति स मुचीष्ट तपिष्टेन हन्मेना हन्तना

हन्तनेत्यस्य

तम् [ऋ० सं० ७ । ५९ । ८] इति ॥

वसिष्ठस्येयमार्पम् । सातपनस्य चरोः याउथैपा

[आश्व० श्रौ० २ । १८] । योऽस्माकं हे मरुतः दुर्द्वेणायुः पाप-

क्रोधनः तिरःचित्तानि अन्तर्हितानि चित्तानि कृत्वा संमोह्य ततो हन्तुम-

स्मानिच्छति हे वसवः सर्वभूतवासयितारः तस्येदंलक्षणस्य दुहः अस्म-

द्गोघुरपरि पाशान् प्रतिमुचीष्ट प्रतिसंमोचयत । पाशैरेनं बद्धा तपिष्टेन

त्नापयितृतमेन हन्मना हन्नेन वधेन हन्तना । हन्तेत्यर्थः ।

को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्रयातन सखायः । मन्मानि

चित्रा अपिवातयन्त एषां भूत नवेदां म० ऋता-

यातनेत्यस्य

नाम् [ऋ० सं० १ । १६५ । १३] इति ॥

इन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः । कयाशुभीयं सूक्तम् ।

तोत्रेयमगस्त्यस्यार्पम् । महाव्रते [ऐ० आ० ५ । १ । १] व्यूढस्य च

दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि सूक्तं शस्यते । हे मरुतः कोऽन्यः युष्मानेवमेत-

स्मिन् जगति मामहे पुनः पुनर्मेहयति पूजयति यथाहम् । न कश्चि-

दित्यभिप्रायः । यत एवमतो मरुतो ब्रवीमि । अस्मानेव सखीनाभि-

मुख्येन प्रयातन आयात हे सखायः । किं च मन्मानि मननानि

स्यानि चेतांसि चित्राः चित्राणि अस्मान्प्रति अपिवातयन्तः निगमयन्तः

एषामृतानां यज्ञानां प्रापयितारो भवतं हे नवेदाः । भेधाखिन

इत्यर्थः ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. यो नोऽस्माकं. २ क. ख. ग. 'रेवं; ज. 'रितं.
३ ग. ज. ततेत्य०. ४ घ. ट. मरुतो० वेदा म क्रतानां । इन्द्रा०. ५ ग. ज.
०र्हयति पूजयति. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'थाहं तथा नक०; च. 'थाहं न क०
तथा. ७ क. ख. ग. ज. ' मरुतो ' नास्ति. ८ क. ख. घ. झ. ट. ड. प्रदान;
च. 'आयात' प्र; ट. 'प्रयात' आ. ९ ग. ज. आत्मानं मनयन्तः. १० क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. भूतं भवन.

‘जठरम्’ [निघ० ४।१।९] इत्यनवगतम् । ‘उदरं भवति’ इत्य-
जठरमित्यस्य मिधेयवचनम् । ‘जग्धं’ भुक्तमन्नम् ‘अस्मिन्’
निर्वचनम् अवस्थितं ‘धियते’ इति जठरम् । अन्नं ‘या’
जग्धम् ‘अस्मिन्’ ‘धीयते’ इति जग्धधानं वा

स्यात् । एते शब्दसमाधी । मरुत्वौ इन्द्रेति निगमः ॥ ७ ॥

मरुत्वौ इन्द्र वृषभो रणाय पित्रा सोममनुष्वधं मदाय । आ सिं-
श्वस्व जठरे मध्वं ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवं सुतानाम् [ऋ० सं०
३ । ४७ । १] ॥ मरुत्वानिन्द्र मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्णितापां
रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिव सोममनुष्वधमन्वन्नं मदाय मद-
नीयाय जैत्रायासिश्च स्वजठरे मधुन ऊर्मिं मधु सोममित्याप-
मिकं माधतेरिदमपीतरन्मध्येतस्मादेव त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु
सुतानाम् ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

- १५ मरुत्वौ इन्द्र वृषभो रणायेति । विश्वामित्रस्येयमार्यम् । त्रिष्टु । महा-
व्रते पृष्ठस्य चतुर्थेऽहनि शरपते [ऐ० आ० ५ । १ । १] । मरु-
त्वान् मरुत्संयुक्तो भूत्वा पिव हे इन्द्र यस्त्वं वृषभो वर्णिता । ‘अपाम्’
इत्यव्याहृतं भाष्यकारेण वृषभसंवन्धान् । यस्त्वेवंशकर्मकारी तं त्वां प्रवीणि ।
रणाय रमणीयाय संग्रामाय रमणीये संग्रामं करिष्यामीत्येतमर्थमुद्दिश्य
पिबेत्तं सोममस्मत्प्रसक्तम् अनुष्वधम् । स्वधेयजननाम [निघ० २ । ७ ।
१७] । स्यन्नीयपुरोहदादायभिप्रायेण अनुष्वधम् अनु अन्नम् । मदाय
मदनीयाय पानाय युष्मदर्थमस्माभिः संकृतम् । ‘जैत्राय’ इत्यव्याहृतं
भाष्यकारेण । द्विविधो हि मदः संमोहकरो जैत्रश्च । तयोर्जैत्र इष्टः संग्रामे ।
• कथं च पुनः पिव । किमीपत् । नेयुष्यते । आसिश्च स्वजठरे पे मध्वः

- २५ १ ग. ज. जग्धवां; ट. जठरं °जग्धवां. २ ग. ११ (७); च. ज. ११;
ट. ८. ३ ट. थ. घ. ठ. ड. ‘इति ००० पादः’ नास्ति. ४ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. ‘मरुत्वान्’ नास्ति. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. दस्तवामे°.
६ ट. संग्रामे °मं, ट. ड. संग्रामे. ७ च. ट. जठरे-ननाः° उदरे; ठ. ड. जठरे
२६ उदरे मघाः°.

मधुनः । 'मधु सोममित्यौपमिकम् । इत्येतदुक्तं सोमस्य मधुत्वं 'माद्यतेः'
धातोः । तृतिर्हि समाना सोमेन मध्वा चेत्यौपमिकत्वम् । 'इदमपीतरन्मधु'
'माक्षिकम्' 'एतस्मादेव' माद्यतेः । यत्तु सोमस्थोपचारत्वेन तन्माध्वीकम् ।
ऊर्मिः संचातः । तावत्तु 'सोममासिञ्च स्वर्जठरे यावता जैत्रो मद उपजायते ।
कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि' । इतो यस्मात् 'त्वं राजासि प्रदित्रः सुतानाम्' ।
त्वमेव राजा ईश्वरः पूर्वव्यहःसु सुतानामभिपुतानां न केवलमाधुनिका-
नाम् । उचितः सोमपान एव त्वमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तितउ परिपवन्नं भवति ततश्च तुन्नवद्वा तिलमोत्रतुन्नमिति १०
वा ॥ ९ ॥

'तितउ' [निघ० ४ । १ । १०] इत्यनवगतम् । 'परिपवन्नं
भवेति' इत्यभिधेयवचनम् । सक्तवः परिपूयन्ते
तितउ इत्यस्य येन द्रव्येण तत्परिपवनमुच्यते । ततेन चर्मणा १५
निर्वचनम् । नैद्धं तितउ । तुन्नैर्वा छिद्रैस्तद्धत् तितउ । तिल-
मात्राणि वा तुन्नानि तस्मिन्निति तितउ । यथा-
संभवमेताः शब्दसमाधयः । निगमः ॥ ९ ॥

सक्तुमिव तितउनां पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । २०
अत्रा सर्खायः सर्ख्यानि जानते भद्रैर्पां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि
[क्र० सं० १० । ७१ । २] ॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः
सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. तस्मान्माध्वीकं; ग. ज. तन्माध्वीकं. २ च.
ऊर्मिस्तां. ३ ठ. ड. तावत्तं. ४ घ. ङ. ड. धनीयि; ट. ब्रवीयि; मि; च. ब्रवीमि २५
वि. ५ ग. ज. घ. ङ. ट. एव. ६ घ. ट. ठ. ड. च. ज. अहो नास्ति. ७ ठ. ड.
इति निरुक्तीकायां चतुर्थाध्याये अष्टमः खण्डः । इति नियण्टुह्रदितनवमाध्यायाय
प्रथमः ८ क. रा. द. १. ९ च. नैद्धं तद्वति. १० क. रा. १(९); ग. १२(९);
च. ज. १२; ठ. ड. -ध्यः । अत्र निगमः । इति निरुक्तीकायां चतुर्थाध्याये
नवमः खण्डः.

भवति यत्र धीरा मनसा वाचमकृपत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो
 ध्यानवन्तस्तत्र सखायः सख्यानि संजानते भद्रं लक्ष्मीनिहि-
 ताधि वाचीति' भद्रं भगेन व्याख्यातं भजनीयं भूतानामभिद्रवणीयं
 भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा लक्ष्मीर्लाभाद्वालक्षणाद्वा लप्स्यनाद्वा
 लज्जनाद्वा लपतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणो लग्यतेर्वा स्यादाश्लेष-
 कर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः शिघ्रे इत्युपरिष्ठाद्व्याख्या-
 स्यामः ॥ १० ॥

- सक्तुमिव तितउनेति । विद्यासूक्ते बृहस्पतेरापेम् । 'सक्तुः सचतेः' ।
 १० स हि सूक्ष्मत्वात्सचति संश्लिष्यत्यङ्गे । तता 'दुर्वोचो भवति' इत्युप-
 पत्तिः । दुःखं धाव्यते प्रक्षाल्यत इत्यर्थः । 'कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य' ।
 स हि 'विकसितो' विपुष्पितः 'भवति' । यथा सक्तुं कश्चित्परिपवनेन
 पुनात्वेवं मनसा परिपवनस्थानीयेन परिपूय विनिश्चित्य शब्दार्थं न्याय-
 युक्तां वाचं यत्र यस्मिन् समाजे यज्ञे वा धीराः
 १५ तितउशब्दस्यो- धीमन्तो मेधाविनः अकृत अकृपत । कुर्वन्ती-
 दाहरणम् त्वर्थः । अत्र केचिदकृपत प्रज्ञानमित्यभिधीयते
 प्रज्ञानार्थत्वाद्वाचः । तत्र किमिति । तत्र सखायः
 समानख्यानाः समानख्यानानामेव समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमाणाम् । तद्यथा ।
 वैपाकरणानां वैपाकरणा एव नैरुक्तानां नैरुक्ता एव । संख्यानि सन्निभा-
 २० षान् जानते । विज्ञानानि संजानते । इतरेतरस्य यो विज्ञानप्रकार्यसं जानते ।
 किं कारणम् । यस्मात् भद्रा भन्दनीया एषां लक्ष्मीर्विज्ञानाख्या निहिताधि-
 वाचि । वाचः अधि उपरि निहिता अवस्थापिता । तया लक्ष्म्या इतरेतरस्य
 विज्ञानभ्रमं जानते । इतरो ह्यविद्वान् किं विज्ञास्यत इत्यभिप्रायः ।

‘भद्रं भगेन व्याख्यातं’ ‘स्त्रीभगस्तथा स्याद्भजतेः’ [निरु० ३ ।

१ क. ख. छ. त. द. 'इति' नास्ति. २ क. ख. छ. त. द. लंउना°. ३ क.
 ख. २ (१०), द. २. ४ क. ख. संजानते; ग. ज. जायते; च. जायते° न.
 ५ च. विज्ञानस्य संजानते. ६ छ. ठ. किंचित्हास्य°. ७ प. ट. ठ. ड. 'भजतेः'
 १८ इति। नास्ति; च. भजतेरिति° भ.

भद्रशब्दस्य व्युत्पत्तिः १६.] इति । 'भजनीयम्' इति । 'भूतानाम् भिद्रवणीयम्' । अभिममनीयमित्यर्थः । 'भवद्रमयतीति वा' । यस्य हि तद्भवति स रमते ॥ 'भाजनवद्वा' । सन्ति हि कल्याणरूपाः पुरुषा ये तस्य भाजनम् । तैस्तद्वत् । 'लक्ष्मीर्लभाद्वा' । लक्ष्मीवन्त एव लभन्ते नेतरे । 'आलक्षणाद्वा' । आलक्षित एव हि लक्ष्मीवान् । 'लज्जनाद्वा' । तया हि लज्जित इव भवति । 'लपतेर्वा स्याध्वे-लक्ष्मीशब्दस्य च. प्साकर्मणः' [धा० १ । ८१३] । सर्व एव हि तामभिलपन्ति । 'लज्यतेर्वा स्यादाध्वेपकर्मणः' [धा० १ । ७८७] । आल्लिष्येव हि सा वर्तते पुरुषम् । 'लज्जतेर्वा स्याद-श्लाघाकर्मणः' [धा० ६ । ११] । ये हि लक्ष्मीवन्तो भवन्ति ते स्वयमात्मानं न श्लाघन्ते ।

'शिप्रे [निघ० ४ । १ । ११] इति' एतद् 'उपरिष्ठादव्याख्यास्यामः' । 'शिप्रे हनू नासिके वा' [निरु० ६ । १७] इत्यत्र द्योतनिगमप्रसक्तमायास्यतीति लाघवार्थमुक्तम् । 'मध्या' [निघ० ४ । १ । १२] इत्येतदनवगतम् । 'मध्ये' इत्यवगमः ॥ १० ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्वितर्तं सं जभार । यदेदयुक्त हरितः सधस्याद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै [ऋ० सं० १ । ११५ । ४] ॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां वितर्तं संह्रियते यदासावयुक्ते हरणाना-दित्यरस्मीन् हरितोऽभवानिति वाय रात्री वासस्तनुते सिमस्मै । वेसरमहरवयुवती सर्वस्मादपि वोपमार्ये स्याद्रात्रीव वासस्तनुत इति तथापि निगमो भवति । पुनः समव्यद्वितर्तं वर्यन्ती । समनात्सीत् ॥ ११ ॥

१ ग. ज. 'भजनीयमिति' नास्ति. २ क. स. ग. ज. लंछना; च. ट. लौछना
लं. ३ च. लौक्षित इ' लां(ले)छि. ४ क. स. २ (१०); ग. १३ (१०); च.
ज. १३; घ. ट. ठ. ड. अङ्को नास्ति. ५ क. स. छ. द. वयुक. ६ क. ल.
३ (११); द. ३.

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वम् । आङ्गिरसस्य कुत्सस्येयमार्पणम् ।
 त्रिष्टुप । सौर्यस्य पशोः षड्वेदे वैपाया याज्या । सूत्रितं
 च ' चित्रं देवानामिति पुरोनुवाक्यास्तिष्ठ उत्तरा याज्याः सौर्यस्योपांशु '
 इति । तदहं सूर्यस्य भगवतो देवत्वं देवताभावं तन्महत्त्वं तच्च महत्त्वं
 ५ मोहाभागे मन्ये जाने । यत्किमिति । मध्या मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणाना-
 सनेऽप्यामवगणय्य सर्वान् कर्मकर्तृन् मिपेतां तेषां विततमेतत्प्रकाश-
 जालमेवमतिमहत् । महतापि कालेन तद्विरूपसंहार-

मध्या इत्यस्योदा- मन्यैः । यदेकेन मुहूर्तेनायत्नेनैव भगवता
 हरणम् सूर्येण संहिषते तदस्य देवत्वं तच्च महत्त्वमहं
 १० मन्ये । किंच । यदासौ भगवान् सूर्यः अयुक्त

युतक्ति हरितः रसहरणान् रस्मीन् आत्मनि अस्तं गच्छन् सधस्यात् पृथिवी-
 लोकादाकृष्य । पृथिवी हि तेषां रसादानार्थं सहस्रधानम् । इतो हि ते
 सर्वे एव रसानाददते । आत् अथेत्यर्थः । अथ तदैवोपसंहृतसर्वैरग्निजाळे
 भगवति सूर्ये रात्रिर्वासः वेसरमहरवयुवती अवमिश्रयन्ती सिमस्मात्सर्व-
 १५ स्माद्दोकात् अहरपकृष्य सा तमस्तनुते । तदेवमेतदपि सूर्यस्यैव मोहाभागे
 यदस्य संनिधौ तमो नश्यति यश्चानेनोत्सृष्टो देशः स तमसा लुप्यत इत्य-
 भिप्रायः । ' हरितोऽश्वानिति ' ऐतिहासिकपक्षमतेन ।

१ अपि वोपमार्थे स्याद्रात्रीव यासस्तनुत इति १ । वास इव रात्री
 तमस्तनुत इत्यर्थः । पूर्वत्र वेसरमहरवयुवती

२० उपमार्थोऽप्यस्या- तमस्तनुत इति नास्त्युपमा । इह पुनर्वास इव
 मृचि स्यात् तमस्तनुत इत्येवमुपमा । यथा 'वोपमार्थोऽपि
 युज्यते ' तथा च ' निगमोपि ' अयं ' भवति ' ।

१ क. ख. घ. ट. देवत्वं० सिमस्मै । आङ्गि०; द. ड. तत्सूर्यस्येति । आङ्गि०.

२ घ. झ. षड्वेदे; ट. षड्वेदे. ३ ग. अ. 'वपाया.....स्योपांशु' इति नास्ति; च.

षड्वेदे ~ । तदहं वपाया०० स्योपांशु इति. ४ घ. झ. ट. ठ. ड. च. मोहाभागे.

५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. च. त्रिततं. ६ घ. ट. ठ. ड. °जलतमे०. ७ घ.

ठ. ठ. ड. 'महत्' नास्ति. < ठ. ड. रसदाना०. ९ ग. ज. हरितो विनात्

इव रात्री तमस् इत्यश्वानित्येति०; घ. ट. ठ. ड. हरितोऽश्व इत्ये०. १० ग. ज.

२१ 'च' नास्ति; च. यथोपमा० था चो. ११ घ. च. ज. 'निति । १४ । पुनः०.

पुनः समन्यद्विततं वयन्ती मय्या कर्तो न्यधाच्छक्म धीरः । उत्संहायास्था-

ह्युत्तूरदधररमतिः संविता देव आमात् । [अ०

तादृगुपमार्थेऽन्या सं० २।३।४] ॥ गृत्समदस्येयमार्थम् । सावित्री ।

अक्व त्रिष्टुप् । पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते
तृतीयसत्रने [आश्व० श्रौ० ८।८] । पुनः समन्य-

द्विततं वयन्ती । समनासीत् । इति निर्वचनम् । समवेष्टयदित्यर्थः । यथा
योषिकाचिद्वासो वयन्ती पुनः संवेष्टयत्तमयकाले पुनश्च वितनोत्पादित्य
उदित एवमियं रात्रिः पुनरेव तमः संवेष्टयति योषिदिव वासो वयन्ती ।

कदा पुनः संवेष्टयति । यदा मय्या मये कर्तोः

अत्रोपमाशब्दं वि- कर्मणां क्रियमाणानां लौकिकवैदिकानां विततमे- १०
नापि सामर्थ्यादुपमार्थः तदस्मिन्नालं शक्म स्वात्मप्रसवादपस्पभूतं न्यधात्
नीचैर्धत्ते लोकानां प्रकाशनाय । अथवा शक्नेति

कर्मनाम स्यात् [निघ० २ । १ । ९] । यदा एवं प्रकाशं पुनः कर्म
निघ्नचे निदधाति उदेति धीरो धीमानादित्यस्तदाहन्यमुपस्थिते पुनः संवे- १५
ष्टयति । रात्रिस्तम इति । अस्तमयं प्रति पुनर्वास इव तनोतीति । एवमेत-

स्मिन्नपि मन्त्रे सामर्थ्यादसत्युपमाशब्दे वाससा तम उपमीयते । यथेह तथा
पूर्वस्मिन्नपि निगमेऽधीत्येवमेके मन्यन्ते । अपरे पुनः 'अपि वोपमार्थे स्यात्'
इत्यत्रैवं वर्णयन्ति । रात्रीव वासस्तनुत इत्यत्र वासःशब्दोऽहःशब्दपर्याय-
वाची । तस्योक्ता व्युत्पत्तिः वेसरमहरिति [निरु० ४ । ७] । सा रात्रि-

र्वासस्तनुते । अहस्तनुत इत्यर्थः । रात्रिप्रान्ते हि २०

अपि वोपमार्थे शुरुमहर्लक्ष्यते तेन ज्ञायते रात्रैवेदं ततमिति ।
स्यादित्यादेरन्योऽर्थः एवमुपमार्थत्वमेके मन्यन्ते । यदा चायमर्थस्तदा

'पुनः समन्यद्विततं वयन्ती' इत्यत्र पुनः सम-
वेष्टयदहो रात्रिर्विततमिव वासो वयन्ती । कदा । यदा मये कर्मणां न्यधात्
निदधात्यस्तं गच्छन्नादित्यः स्वमण्डले शक्म रश्मिजालम् । यदा च उद- २५
स्यात् उचिष्ठति स्वरस्मीनुपसंहृत्य न्येदर्थः न्यधात् विदधाति भूतून् अहो-

१ ग. ज. वयन्ती । गृत्सः, ° व. ट. वयन्ती० सवितः० २ ग. ज. ° कृत्स्नपु-
पमा० ३ क. रं. घ. स. ट. ठ. ड. रात्रैवेदं० ४ ग. ज. ' नि ' नास्ति; घ.
निअयात्. ५ ग. ज. घ. स. ट. ठ. ड. ' व्यदर्थः ' नास्ति, ६ ग. ' यदापातुः; ज.
न्यदपातुः,

रात्रिलक्षणान् । यदैवमेव सविता देवोऽलमतिः पर्याप्तमतिः आगात् आगच्छति तदा रात्रिस्तनुते वासोऽहर्लक्षणं पुनः संवेष्टयतीत्येवं मन्यन्ते । यदैत्रार्याविरोधि तत्प्रतिपत्तव्यम् । 'मन्दू' [निघ० ४ । १ । १३] इत्यनवगतम् । 'मदिष्णू मन्दुना' इति वा शब्दसमाधी ॥ ११ ॥

इन्द्रेण सं हि दक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा । मन्दू संमानवर्चसा [ऋ० सं० १ । ६ । ७] ॥ इन्द्रेण हि संदृश्यसे संगच्छमानोऽविभ्युषा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

१०

इन्द्रेण सं हीति निगमः । मधुच्छन्दस इयमार्पम् । महाव्रते महदुक्थे तृचाशीतिषु शस्यते । सात्रिकेषु चाह. सु स्तोमातिवृद्धौ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे । इन्द्र उच्यते । हे भगवन्निन्द्र त्वम् इन्द्रेण ईश्वरेण दीप्तिन वा मरुद्गणेन नित्यमेव संगच्छमानः संदृश्यसे अविभ्युषा अभयवता । 'गणेन'

१५ इत्यव्याहारः । तौ च युवां मरुद्गणस्त्वं चैकत्र संगतौ मदिष्णू हर्षशीलौ । नित्यप्रमुदितवित्यर्थः । समानवर्चसौ च । मन्दूशब्दस्या- समानदीप्तौ इत्यर्थः । एवं 'मन्दू समानवर्चसा' न्वयोऽर्थश्च इत्येतेन द्विवचनेन मरुद्गणेनेन्द्रविषयेण निगमो व्याख्यातः । 'अपि वा' एवमन्यथा 'स्यात्' ।

२० मन्दू इत्यस्य तृतीयैकवचनत्वेन विपरिणामः । एवं च सति मरुद्गणाविशेषणमेतद्वति । कथम् । मन्दुना मरुद्गणेन हे इन्द्र संदृश्यसे संगच्छमानः । 'समानवर्चसेति' एतत्पदं मन्दुनेति 'एतेन' पदेन 'व्याख्यातम्' । यथैव हि मन्दू इत्येतद् द्विवचनमेकवचनं वैवभेतदपि । समानवर्चसाविन्द्रमरुद्गणाविति द्विवचनमथवा मन्दुना समानवर्चसा च मरुद्गणेनेत्येवं २५ तृतीयैकवचनम् । अपि वैयं मरुद्गण उच्यते । त्वमिहेन्द्रेण संगच्छमानो

१ च. यद-र्या° वा. २ क. ख. ३ [११]; ग. १५ (११); च. १५; घ. ट. अशो नास्ति; ठ. ड. 'माधी इति निष्कटीकायां चतुर्थाध्याये एकादशः खण्डः.

३ क. ख. ४ (१२); द ४. ४ ट. ड. हि दृश्य इति. ५ च. च. ६ च. 'अपि

१४ चैव'. ७ च. 'इत्येते.

नित्यमेव सद्यस-इति । समानमन्यत् । 'ईर्मान्तासः' [निघ० ४ । १।१४] इत्यनघगतम् । 'समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा' इति यथासंभवं शब्दसमाधी ॥ १२ ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।
 हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यमज्ममन्वाः [क्र० सं० १।
 १६३।१०] ॥ ईर्मान्ताः समीरितान्ताः सुसमीरितान्ताः पृथ्वन्ता
 चा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वापि वा शिर
 आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठती-
 दमपीतराच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति ।
 सं शूरणासः दिव्यासो अत्याः । शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या
 दिविजां अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्ते-
 र्मन्त्यध्वानं श्रेणिश इति श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति यदा-
 क्षिपुर्यदापन दिव्यमज्ममजनिमाजिमन्वा अस्त्यादित्यस्तुतिरन्व-
 स्यादित्यादन्वो निस्तुष्ट इति । सूर्यादन्वं चसवो निरतष्टेत्यपि
 निगमो भवति ॥ १३ ॥

ईर्मान्तास इति निगमः । दीर्घतमस आर्षम् । 'यमेन दत्तम्' [क्र० सं०
 १।१६३।२] इतीयं च । द्वे अप्येते अन्वस्तोमीये सूक्ते । तेन चाश्वः स्तूय-
 तेऽन्वमेधे [आश्व० श्रौ० १०।८] । आदित्यस्य रथे येऽन्वा युक्तास्त उच्यन्ते
 ईर्मान्तासः । तेषां सत्तानां येऽन्वाश्चत्वारस्ते समीरितान्ताः विक्षितान्ताः
 प्रसृतान्ताः । प्रविरळा इत्यर्थः । पृथ्वन्ता वा । तेषामेवाश्चानां पृथ्वोऽन्ताः ।
 पृथुरस्काः । पृथुजयना केत्यर्थः । सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः । संक्षिप्त-
 मध्यमा इत्यर्थः । तेषां हि सत्तानां ये मध्यमास्त्रय
 ईर्मान्तास इत्य- इतरेतरमुपौघ्य संक्षेपेणावस्थिताः । अथवा पृथु-
 स्फोटाहरणम् जयनोरस्कानां सतां मध्यमाः शरीरप्रदेशाः सत्ता-
 नामपि संक्षिप्ताः संलग्नस्तनवः । निरुद्धास्तेऽन्वा

१ क. ख. ४ (१२) ; ग. १६ । १२ ; घ. १६ ; इतरेष्वहो नास्ति. २ छ.
 त. द. 'मुक्षमीरितान्ताः' नास्ति. ३ छ. त. द. 'दिव्यासो अत्याः' नास्ति. ४
 क. छ. ५ (१३) ; द. ५.५ छ. द. 'निगमः' नास्ति. ६ ग. न. दिव्याः ; घ.
 निरुद्धाः ६.

इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरुपपद्यत एव । शीर्षमध्यमा वा सिलिकमध्यमा
 वा । एवमपि हि शब्दसारूप्यमस्ति । यो हि तेषां सत्तानां मध्यमः स
 शिरोभूतः । प्रधान इत्यर्थः । 'अपि यौ' एवमन्यथा स्यात् । 'शिर आदित्यः'
 एव 'भवति' सर्वभूतप्राधान्यात् । 'मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपासे' इति ह
 विज्ञायते [बृह० उप० २ । १ । २] । यस्माच्चासौ 'अनु'प्रविश्य प्राण-
 भावेन सर्वभूतानि 'शेते' आस्ते तस्मात्सर्वभूताश्रयणात् शिर आदित्यः । स
 'च' एतेषामश्वानां 'मध्ये तिष्ठति' इति शीर्षमध्यमाः । त एते शीर्षमध्यमा
 इत्युक्ताः सन्तः सिलिकमध्यमा इत्युच्यन्ते । 'इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव'
 इति प्रासङ्गिकम् । 'समाश्रितानि' हि 'एतत्' उत्तमाङ्गम् 'इन्द्रि-
 याणि' चक्षुरादीनि 'भवन्ति' इति शिरउपपत्तिः । संशूरणासः । संगताः
 शूरेण भगवतादित्येन संशूरणाः । 'शूरः शक्तेर्गतिरुर्मणः' । स हि
 परानभिमुखो गच्छत्येव न पर्यावर्तते । दिव्यासः । ते हि दिव्याः दिवि
 जाताः । अत्याः अतनाः । ते ह्यतन्येव मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते । य एवं-
 लक्षणा अस्यास्ते किं कुर्वन्तीति । उच्यते । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा
 इव श्रेणीकृताः पङ्क्तीकृता यतन्ते गच्छन्ति । 'हंसा हन्तेः' । ते हि
 'मन्त्रध्वानम्' । कदा पुनरेवं यतन्ते । यदाक्षिपुः । यदा यस्मिन् काले
 आक्षिपुः आपन् आमुवन्ति । किम् । दिव्यमज्जम् । अजनिम् ।
 अग्नयेऽस्या गम्यत इति अजनिर्वाहिका । स्वर्गपथ इत्यर्थः । यदा त
 आमुवन्ति उदयादारम्य यावदस्तमिति तदयं यतन्ते । के पुनस्त इति ।
 उच्यते । अधाः । एवमेतानि 'ईमान्तास' इत्येवमादीन्यध्वविशेषगान्य-
 श्वशब्देन समानविमक्यन्तत्वात् । 'आभिषेपां रथो भवत्यत्मार्या' इत्येवं
 प्रक्रमेण सूर्यदेवत एव मन्त्रः । स पुनरप्यध्वस्तुर्गो विनियुक्तस्तदममञ्जस-
 मिति मन्यमानो भाष्यकारः प्रतिसमाधिमुवाह । 'अस्यादित्यस्तुनि-

१ अ. हि. २ म. अ. सिलिक; अ. सिलिके' इत्यत्र. ३ अ. यौ. ४ क. म.
 प. स. ट. ठ. ड. शब्दे मां; अ. शब्दे छां म्. ५ अ. 'अपि शिर'. ५ ग. अ.
 शब्देन शेते. ७ क. म. प. स. ट. ठ. ड. पद् यश. ८ म. अ. त्माश्व इ;
 अ. 'त्माश्व' इ' अ. ९ क. ल. प. स. ट. ठ. ड. मन्त्र उक्तः; अ. मन्त्रः ।

रश्मस्य ' इति । अश्वोऽपि ह्यादित्यात्मना स्तूयत
अत्राश्व आदित्य इत्यर्थः । आह । कयोपपत्त्येति । उच्यते ।
इति स्तूयते ' आदित्यादश्वो निस्तष्ट इति ' अनयोपपत्त्या
सूर्यात्मनाश्वः स्तूयते । आह । कुत एतत्सूरादश्वो
निस्तष्ट इति । उच्यते । 'सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ' इत्यपि निगमो भवेति ।

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्रं एणं प्रथमो अर्थातिष्ठत् । गन्धर्वो
अस्यामृच्यादित्या अंस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्वं वसवो निरतष्ट
दश्वो निस्तष्ट इत्युच्यते [ऋ० सं० १ । १६३ । २] ॥ यमेन
एनम् अस्माकं दत्तम् अश्वं त्रितः त्रिस्थानो
वायुर्युनक्ति यत्रायं योक्तव्यस्तत्र । वायुना युक्तमेनमिन्द्र एणम् एनमश्वं १०
प्रथमः सर्वदेवानां मुखयोऽप्यतिष्ठत् । कोऽय एवमास्थातुं शैकुयादित्यभि-
प्रायः । वायुना युक्तस्येन्द्रेणाधिष्ठितस्यास्य गन्धर्वराजः रशनामगृह्णात्
नियमनरज्जुं गृह्णाति । कुतः पुनरयमश्व इति । उच्यते । सूरात् सूर्यादेतमेवं
उक्षणमश्वं वसवो निरतष्ट निःकृष्टवन्तः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे सूर्यप्रभवोऽश्व
इति स्तूयते । कारणाच्च कार्यमनन्यदित्युपपद्यते सौयेण मन्त्रेणाश्वस्य १५
स्तुतिरिति ।

' कायमानः ' [निघ० ४ । १ । १५] इत्यनङ्गतम् । ' चाय-
मानः ' इत्यङ्गमः ' कामयमान इति वा ' ॥ १३ ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजंगक्षपः । न तत्ते अग्रे प्रमुपे
निवर्तनं यदूरे सन्निहाभवः [ऋ० सं० ३ । ९ । २] ॥ कायमा- २०

१ य. निस्तष्टत्यनं दृष्ट. २ ग. य. ज. 'वति । १७ । यमे'. ३ ग. य. ज.
प. ट. 'मायुनगिति । यमे'. ४ प. स. ट. ड. एतम्. ५ ग. ज. 'स्यातुना-
पुगादि'; य. ट. 'स्यातुं शैकु' आप्तु; ठ. ड. 'स्यातुं शकुमाप्तुपादि'. ६ क.
स. प. स. ट. ठ. ड. गन्धर्वः गन्धर्वराजः. ७ ठ. ड. 'गृभ्णात्. ८ क.
स. प. स. ट. ठ. ड. नियमेन रज्जुं; य. ज. नियमेन' मे. ९ क. स. प. स.
ट. निःकृष्टवन्तः; ठ. ड. 'तष्ट । स्तुन्त । एव'; य. निःकृष्ट' नित्त. १० ग.
ज. 'मन्त्रेण' नास्ति; य. सौयेणो' ग मन्त्रेणा. ११ क. स. प. ५ [१३] ग.
१८ । १२; य. ज. १८; प. ट. ठ. ड. अहो नास्ति.

नश्चायमानः, कामयमान इति वा वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम
उपशाम्यन् न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निर्वर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि
जायमानः । लोभं नयन्ति पशु मन्यमानाः । लुब्धमृषिं नयन्ति
पशुं मन्यमानाः । शीरं पावकशोचिपम् । पावकदीप्तिम् । अनु-
शायिनमिति वाशिनमिति वा ॥ १४ ॥

- कौयमानो वना त्वमिति निगमः । विश्वामित्रस्येयमार्थम् । बृहती ।
प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । हे भगव-
न् अग्ने कौयमानः चायमानः । पश्यन्नित्यर्थः । अथवा कामयमानः । किम् ।
१० स्वां योनिम् । कृतमाम् । यना वनानि दारुणि । दारुभ्योऽग्निर्जायते च ।
तदेतत्प्रसिद्धमेव । उक्तं च । 'यदा चोन्निरनुगच्छति
कायमान इत्यस्यो- अरणी वायु सँ गच्छति ' इति । मानुर्वा
दाहरणम् सर्वभूतनिर्मात्रीरपः । सापि योनिरेवाग्नेः ।
'अपो वा अग्नेर्योनिः ' [मैत्रा० सं० ३ ।
२५ २ । २ ॥ ३ । २ । ३ ॥ ३ । ४ । १०] इति ह विज्ञायते ।
अनयोर्योन्योरन्यतरां योनिं यत् यदा अजगन् अगमस्त्वम् । कदा पुनर-
गमः । उपशाम्यन् इत्यप्याहृतं भाष्यकारेण । अनुगच्छन्नित्यर्थः । तस्य
तवैवमनुगच्छतः किमिति । उच्यते । न तत्ते अग्ने प्रमृषे निर्वर्तनं न प्रमृष्यते
न प्रमृष्यते निर्वर्तनं कर्म । मार्गो न लुप्यत इत्यर्थः । कथं मन्यते न प्रमृष्यते
२० मार्ग इति । दूरेऽपि सन् अदृश्योऽपि भूत्वा यस्मादिह पुनर्भवस्येव । कदा ।
जायमानो यत् यदादभ्यो जायसे वैद्युतात्मना यदा वारणिभ्यां जायसे
मन्यमानस्तदा ।

- नै सार्यकस्य चिकित्ते जर्नासो लोभं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।
नावाजिनं वाजिनां हासयन्ति न गर्दभं पुरो अधोऽन्नयन्ति [ऋ० सं०
९५ ३ । ५३ । २३] ॥ लोभम् [निघ० ४ । १ । १६] इत्यनव-

१ क. ख. ६ (१४) ; द. ६. २ ठ. ड. कायमान इति । विश्व०. २ क.
ख. प. स. ठ. ड. ड. 'वा' नास्ति; च. घ. ४ ग. च. न. वाग्नि०. ५ च. स. ६
ग. ज. 'यत्' नास्ति. ७ ग. ज. 'न साय०० नयन्ति' नास्ति. ८ घ. ड.
९९ 'किंने ज० अभासरन्ति.

गतम् । 'लुब्धम्' इत्यवगमः । यस्मिन्निगमः एष शब्दः सा वसिष्ठ-
हेप्रिणी, ऋक् । अहं च क्वापिष्टलो, वासिष्ठः । अतस्तां न निर्त्र-
वीमीति ।

'शीरम्' [निघ० ४ । १ । १७] इत्यनवगतम् । अग्नि-
रभिधेयः । 'अनुशायिनमिति वा' इति । अनुप्रविश्य सर्वभूतानि शेत
इत्यनुशायी, समनुशायिनम् । अश्नोति व्याप्नोति वा, सर्वभूतानीति
'आशिनेम्' । शीरं पावकशोचिपं ज्येष्ठो
शीरमित्यस्य यो दमेष्वा । दीदायं दीर्घश्रुत्तमः [ऋ० सं०

८ । १०२ । ११] ॥ इति निगमः ।
भार्गवस्य प्रयोगस्थेयमार्पम् । पातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते [आश्व०
श्रौ० ४ । १३] । शीरम् अनुशायिनं व्यापिनं वा अग्निमहं स्तौमि ।
पावकशोचिपं पावयित्री यस्य शोचिर्दत्तिस्तं पावकशोचिर्पम् । किंच ।
ज्येष्ठः श्रेष्ठो यः प्रधानो यो दमेष्वा यज्ञगृहेषु आदीदाय आदीप्यते परिचर्यमा-
णोऽग्निहोत्रिभिः । किंच । दीर्घश्रुत्तमो यः । दीर्घश्रुत्तम्यो यो दीर्घश्रुत्तमस्त-
मर्हमग्निं स्तौमि ।

'विद्रधे' [१८] 'द्रुपदे' [१९] इत्येते पदे एकनिगमे ।
'द्वे, अप्यनवगते । पक्षेण चानेकार्थे । 'विद्रधे विद्धे द्रुपदे द्रुममये पदे'
इत्यवगमः । दारुपादौ वा एताभ्यां शब्दाभ्यां विशेष्येते । कन्ययोर्वा
पादपीठप्रवचने । सप्तम्येकवचनान्ते एते । द्वयोरपि पदयोरेक एव
निगमः ॥ १४ ॥

कनीनकेवं विद्रधे नवे द्रुपदे अर्धके । वभ्रू यामेपु शोभेते
[ऋ० सं० ४ । ३२ । २३] ॥ कनीनके कन्यके

१ ग. च. ज. 'शिनम्' । १९ । शीरं' । २. घ. ट. 'चिपं, ज्ये० श्रुतमः, ३.
ग. ज. 'व्या० श्रुतमः, ४ ट. ड. 'इति निगमः' नास्ति. ५ ग. ज. प्रउगस्थे';
च. प्रउगस्थे' यो. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'यः' नास्ति. ७ ग. ज.
'शोत्रिभ्यो'. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'अर्ध' नास्ति. ९ ग. 'विद्रधे
द्रुममये; च. विद्रधे द्रुममये; कनीनके योः द्रुप' दधे विद्धे; ज. विद्रधे द्रुममये'.
१० घ. झ. ट. ठ. ड. दारुपादौ; च. दारुपादौ. ११ क. ख. ६ (१४);
ग. २० (१४); च. ३०; ज. २०३ घ. ट. अहो नास्ति; ठ. ड. १४ इति
निरुक्तीनामं चतुर्थाध्याये चतुर्दशः खण्डः । ३२ ३३

- कन्या कमनीया भवति केयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत
इति वा कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः कन्ययोरधिष्ठानप्रवच-
नानि सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिर्विद्वयोर्दारुपाद्गोर्दारु
५ यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं बभ्रू यामेषु शोभेते बभ्रोरैश्वर्योः
संस्तव इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्युपिः प्रसंख्यायाह । सुवास्त्वा
अधि तुग्वनि । सुवास्तुर्नदी तुग्व तीर्थं भवति तूर्णमेतदायन्ति ।
कुवित्रं संन्ते मरुतः पुनर्नः । पुनर्नो नर्मन्ते मरुतो न संन्त इत्युप-
रिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । ये ते मदा आहनसो विहायस्तेभिरिन्द्रं
१० चोदय दातव्ये मघम् । ये ते मदा आहननवन्तो वचनवन्तस्तेरिन्द्रं
चोदय दानाय मघम् ॥ १५ ॥

- कनीनकेव विद्वधे इति । वामदेवस्यार्थम् । 'कन्या कमनीया भवति' ।
सर्व एव हि तां प्रार्थयन्त एव । अथवा 'केयं नेतव्येति वा' दानादे-
१५ त्येवं तां प्रति पिता चिन्तयतीति कन्या । 'कमनेर्नानीयत इति वा' ।
'कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः' । 'कनति कानिषत्' इति कान्तिकर्मसु
पठितम् [निघ० २ । ६] । इवेत्युपमायाम् । विद्वधे नवे द्रुपदे अर्भके
इत्येतानि चत्वारि पदानि 'कन्ययोरधिष्ठानप्रवच-
नानि सप्तम्या एकवचनानीति' एवं 'शाक-
२० पदानि सप्तम्येकवच-
नानीति शाकपूणिः
पूणिः' आचार्यो मन्यते । एकस्मिन्दात्मने पाद-
पीठे यस्मिन्निधिर्हृदे कन्यके शालभण्डिके वा ।
तदेतैश्चतुर्भिः पादैरुच्यत इति शाकपूणिआचार्यो

- १ छ. त. द. 'कमनेनानीयत इति वा' नास्ति. २ छ. 'पूणिर्विद्वयोर्दारुपा-
दोर्दारु'; त. द. पूणिर्विद्वयो'. ३ छ. बभ्रूरो रश्मयोः सं'; त. बभ्रूरश्मयोः सं';
२५ द. बभ्रोरश्मयोः सं'. ४ छ. म. द. नवन्ते. ५ क. ख. छ. त. द. नस्तत'. ६ क.
ख. ७ (१५); द. ७. घ. ङ. विद्वधे. शोभेते इति. ८ च. 'कमनेनानीयत
इति वा' श्रान्ते लिख्यते. ९ च. सप्तम्येकव'. १० क. ख. ग. ज. घ. झ. ट.
ठ. ड. यस्मिन् समधिहृदेषु (ग. ज. यस्मिन्नाधिहृदेषु यस्मिन् रश्मयोः)
पादुकास्थेष्वधिष्ठानेष्वधिहृदे शोभेते यथा पर्व बभ्रू बभ्रुवर्णे अश्वे (घ. झ. ट. ठ.
ड. अश्व) यामेषु आजिस्थानेषु (ग. ज. 'आजिस्थानेषु' नास्ति) यमनस्थानेषु
कन्य'. ११ च. 'हृदे' कन्य' 'पु पादुका०० यमनस्थानेषु' अयं १० पाठ-
१२ चिन्दवर्हितं श्रान्ते लिख्यते.

मन्यते । यास्कस्तु 'विद्वयोः' विकृतिताधोभांग- 'दारुपाद्भ्योः' अधिरूढयोः

कन्ययोरभिधानपदान्यभिधायकान्येतानि द्विवच-

कन्ययोर्विशेषणा- नानीति मन्यते । ताम्यां ह्यधिन्योः खुराकारत्वेन

नीति यास्कः साख्यमस्तीत्येवमुपमानम् । दारुपाद्भ्योरित्येतस्मिन्

व्याख्यानप्रसक्ते पदे विग्रहप्रसक्तो दारुशब्दो निरु-

च्यते । 'दारु दृणातेर्वा' विदारणार्थस्य [धा० ९।२१] दृणातेर्वा हिंसार्थस्य ।

तस्मादेव धातुद्वयादन्यतरस्य 'द्रु' इत्येतदभिधानं भवति । द्रुपदे इत्ये-

तदपेक्ष्य 'एतस्मादेव द्रु' इत्येतदुक्तम् । द्रुम इत्यर्थः । 'नवे नवजाते' ।

'अभेके अवृद्धे' । अल्पके इत्यर्थः । ते कन्यके एवंप्रकारेण तदधिष्ठानेषु

तेषु पादुकांख्येष्वधिष्ठानेष्वधिरूढे शोभेते यथा एवं बभूवुर्बभूवुर्मे अन्धे

यामेषु आजिस्थानेषु यमनस्थानेषु वा बन्धनस्थानेषु मन्दुराख्येषु वर्तमाने

शोभेते ते । एवमेव 'बन्धोरश्वयोः संस्तवः' ।

'तुग्वनि' [२०] इत्यनवगतम् । 'तुणमेतदायन्ति' इति शब्द-

समाधिः । 'तीर्थम्' अभिधेयम् । 'सुवास्त्वा अधि तुग्वनि' [ऋ०

सं० ८ । १९ । ३७] इति निगमः । अस्य ऋक्पादस्य ऋक्छेपापेक्षो

निर्णयः । सर्वस्या अपि च तस्या ऋचो यस्यामथं पादस्तस्या याज्या-

धस्त्या ऋक्तदपेक्षो निर्णयो यतोऽतस्तस्या ऋच आधस्त्यायाः संक्षिप्यार्थ-

माह भाष्यकारः 'इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्यृपिः प्रसंख्यायाह' इति ।

इदं च द्रव्यजातं मम दत्तवानसौ राजेत्येवं प्रसंख्याय परिसंख्यानं कृत्वा

ऋपिराह । उक्तवानित्यर्थः । कतमा पुनरसावाधस्त्या ऋग्यसां अयमर्थ-

संक्षेप इति । उच्यते ।

अदानमे पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं त्रसदस्युर्वधूनाम् । मंहिष्ठो अर्थः सत्यतिः

कतमा साधस्त्या [ऋ० सं० ८ । १९ । ३६] ॥ सोमरेः

ऋग्यस्या इदं च मेऽ- काण्वस्येयमर्थं परा च । दानप्रशंसा । योऽदात् मे

दादिति संक्षिप्तार्थः मम पौरुकुत्स्यः बहुशत्रुकर्तितुः पुत्रः त्रसदस्युः

दस्युत्रासनः । किमदात् । पञ्चाशतं वधूनां

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'भागयोर्दाह' । २ ग. ज. पादधिरूढः; च.

पादधिरूढः दोर. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'सुपादानम्'; च. 'सुपमानं' पादा.

४ ग. घ. ज. बन्धस्या. ५ च. 'मेते त एव'. ६ ठ. ड. ऋक्छेपा. ७ घ. ङ.

ऋक् ययायमर्थः संक्षेपः; च. ऋक् यया (ऋचा) यमर्थः (यिः) संक्षेपः (यत) इति; ट.

ऋक् ऋचा ययायमर्थः संक्षेपः. ८ ग. च. ज. 'न्यते'. ९ १ । अदा.

पञ्चाशतं योद्व्यानां कन्यानाम् । मंहिष्ठः पूज्यतमः अर्थः ईश्वरः
सत्पतिश्च सतां पाळयिता च । एवंलक्षणः पौरकुत्स्यस्त्रसदस्युर्मम दत्त-
वान् पञ्चाशतं बधूनाम् । आह । किमेतदेवादात् । नेत्युच्यते । इदं च यदुक्तमु-
त्तरं च यद्वक्ष्यते । कतरा पुनरसावुत्तरा ऋगिति । उच्यते ।

५ ' उत मे' प्रथियोर्ध्वयोः सुवास्त्वा अधि तुग्वनि । तिसृणां सप्ततीनां
श्यावः प्रणेता भुवद्वसुर्दियोनां पतिः ' [ऋ० सं० ८ । १९ । ३७] ॥

अप्येतद्यदुक्तमपि च यदेतद्वक्ष्यमाणमिति ' उत—' शब्द एवमुभयं संभा-
वयति । मे मम प्रथियोः । प्रगम्यते येन तत्प्रथियु धनमश्वादि ।
तस्य प्रथियोर्ध्वनस्य बहदात् ताभिः कन्याभिः सह । वथियोः । ऊयत इति
१० वथियु वस्त्रादि तस्य च बहदात् । तिसृणां सप्ततीनां गवां श्यावः श्यामवर्णः
वृषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता अप्रतो गामी भुवद्वसुः भावयिता
वसूनां प्रज्ञस्तः पूजितलक्षणः दियाना दानार्हानां देया यास्तासां पतिः ।

ताश्च गा एतत्संख्यायुक्ता एतद्गुणयुक्ताश्च मह्यमदात् । क पुनरसावदात् ।
सुवास्त्वा सुष्टु निवासाया नद्या अवि तुग्वनि तीर्थेऽधि एतददानमह्यम् ।

१५ ' सुवास्तुर्नदी तुग्व तीर्थं भवति' । ' तूँ' हि
सुवास्तुतुग्वशब्द- ' एतत्' अवगाहनार्थम् ' आयन्ति' । अत्र
योरर्थः दानसंबन्धात्सुवास्तुशब्दो नद्यभिधाने । प्रसिद्धं
हि नद्यां दानम् । नदीसंबन्धाच्च तुग्वशब्दोऽपि

२० तीर्थाभिधायक इत्युपपत्तिः । निगमार्थप्रकाशनायैवं सूक्तगतोऽप्यन्वीक्षि-
तव्य एवार्थ इत्येतत्प्रदर्शितमाचार्येण ।

' नंसन्ते ' [२३] इत्यनवगतम् । ' नमन्ते ' इत्यवगमः ।
' कुबिन्नंसन्ते ' इति निर्गमः ।

' तौ आ रुद्रस्य मीळ्दुपो विंवासे कुबिन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः । यत्स-
स्वर्ती जिहीर्क्षि यदाविस्व तदेन ईमहे तुराणाम् । [ऋ० सं० ७ ।

२५ ५८ । ५] ॥ वसिष्ठस्येयमार्पम् । तानहं मीळ्दुपो मरुतो वर्षस्य
सेतून् धनवतो वद्वतो वा आविवासे आभिमुख्येन स्थित्वा परि-

१ ग. च. ज. °च्यते । २२ । उ३०. २ च. च. ३ ग. च. ज. °गमः । २३ ।
तौ०. ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. मीळ्दुपो. ५ ग. ज. विवासे इति । वसि०; घ.
६. विवासे कुबि० ईमहे तुराणाम्. ६ क. ख. च. जिहीर्क्षि. ७ ग. च. ज.
८. मीळ्दुपो; घ. ङ. मीळ्दुपो.

चरामि । किलक्षणान् पुनर्मरुत आविवासे । रुद्रस्य इन्द्रस्य स्वभूतान्
आसत्वात् । अथवा 'मीळुह्यः' इति रुद्रविषयं पृथयेकवचनान्तं स्यात् ।

मीळुह्यो रुद्रस्य स्वभूतानिति । कस्मात्पुनस्ता-
नसन्ते इत्यस्यो- नहं परिचरामि । यस्मात्ते मरुतः कुर्वित् बहु
दाहरणम् नसन्ते नमन्ते । पुनः वर्षाद्युपकारेणास्मान्प्रति ५

नमन्ते प्रह्वीभवन्ति । किंच । यत्सस्वर्ता यच्छरी-
रगतम् एनः जिहीळिरे लज्जयन्ति यच्च आविः प्रकाशम् । तदेवंप्रकार-
मुभयलक्षणमर्थेनोऽस्मान् जिहीळिरे लज्जयन्ति । तदेपां मरुतां तुराणां
त्वेरमाणानां प्रसादेनोभयलक्षणमवयजेमहि निर्णुदेमहीत्येतदीमहे याचा-
महेऽनेने परिचारेणाराध्यैतान् मरुत इति । 'नसन्त' इत्येतदुपरिष्ठाद् द्वाद- १०
शाध्याये व्याख्यास्यामः 'अभि' प्रवन्त 'समेनेव योपाः' इति व्याख्याने
'नसतिरामोतिकर्मा वा नवतिकर्मा वा' [निरु० ७ । १७] ।

'आहनंसः' (२३) 'इत्यनवगतम्' । 'आहननेवन्तः' इत्यवगमः ।
'ये ते मदा आहनंसः' इति निर्गमः ।

परि सोमं प्र धन्वा स्वैस्तये नृभिः पुनानो अभि वोसयाशिरम् । ये १५
ते मदा आहनंसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मयम् [ऋ० सं०
९ । ७५ । ५] इति ॥ पावमानी सौमी । कवेर्भगवस्येयमार्षम् । जगती ।
हे भगवन् सोमं परिधेन्व परिप्रक्षर एतस्मादशापवित्रात् स्वस्तये स्वस्त्य-
यनायास्माकं नृभिरेतैर्ऋत्विभिः पुनानः पूयमानः ।

आहनंस इत्यस्य किंच । अभिवासय अभिप्रच्छादय । अभिभावय २०
आशिरं तृतीयसवने । किंच । ये ते मदा आह-
नसः । ये ते मदास्तव आहननवन्तः पेटवो वचनवत्त्वेन संमोहयितारः

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. आहान्वा । अथ०; च. आहान्वा० तत्वात्. २
ग. च. ज. मीळुह्यो; घ. मीळुह्यो. ३ क. ख. घ. झ. जिहीळिरे; ग. च. ज. जिही-
ळिरे. ४ ग. लज्जयति; च. लज्जयते० न्ति; ज. लज्जयन्त. ५ च. स्वेवमा०. ६ ग.
च. ज. मयः । २४ । परि०. ७ ग. ज. स्वस्तये इति पाव०; घ. ट. स्वस्तये नृ०
दातवे मयम्. ८ घ. भगवस्य कवेरार्षम्; ट. भगवस्य कवेरार्षम् कवेर्भगवस्या.
९ घ. झ. ट. परिधन्व; च. परिधन्व० प्र. १० ग. परप्रश्ननावत्वेन; च. पेटवः
वचन०; ज. परप्रश्ननावत्वेन; घ. पटाः पञ्चन०; ट. पेटवः वचनावत्वेन० पर;
ठ. ड. पटुवत्वेन संमो०.

विहायसो महान्तस्तैरिन्द्रं चोदय प्रेरय दातवे दानाय मघं धनम् । यथा-
स्माकं तैर्मदैरनभिहतचेताः सन् दद्यान्मघं धनमित्यर्थः ।

‘अघसत्’ (२४) इत्यनवगतम् । अघसादिनीति वान्नैसानिनीति
वा’ शब्दसमाधी ॥ १५ ॥

- उपो^१ अदशि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा ईवाविरंकृत
प्रियाणि । अघसन्न संसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरे-
युपीणाम् ॥ (ऋ० सं० १ । १२४ । ४) । उपादशि शुन्ध्युवः
शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भौसोध्यूढमिदमपीतर-
१० द्वक्ष एतस्मादेवाध्यूढं काये शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवो-
दकचरो भवत्यापोऽपि शुन्ध्यव उच्यन्ते शोधनादेव नोधा ऋषि-
र्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुपी
रूपाण्याविष्कुरुतेऽघसदन्नानं भवत्यघसादिनीति वान्नैसानिनीति
वा । संसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुपीणाम् । स्वपतो बोध-
१५ यन्ती शश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनाम् । तेवाशीमन्त इमिणः ।
ईपणिन इति वैपणिन इति वार्षणिन इति वा वाशीति वाङ्नाम
वाङ्मयत इति सत्याः । शंसांवाध्वर्यो मति मे शृणीहीन्द्राय वाहः
कृणवाव जुष्टम् । अभिवहनस्तुतिमधिपवणमवादं स्तुतिं मन्यन्त
ऐन्द्री त्वेव शस्यते परितक्म्येत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥
२० इति^२ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

१ ग. घ. ज. अमता^३. २ घ. ट. ठ. ड. ‘अमसानिनीति वा’ नास्ति. ३ क.
ख. उ (१५); ग. २५ । १५; घ. ज. २५; ठ. ड. ‘समापी । इति निरुक्त-
टीकायां चतुर्थाध्याये पञ्चदशः खण्डः. ४ क. ख. भामाष्य १६१; छ. त. द.
भामाष्य १६१ [शायन. ‘ध्यूढमिद.] ५ छ. त. द. ‘ध्यूढं (शायन. ‘ध्यूढं).
६ छ. ‘मुत्ता रु’. ७ छ. त. द. वदशा. ८ छ. त. द. ‘सप्ततो बोधयन्ती’
नास्ति. ९ छ. त. द. ‘पुनरेयुपीणाम्. १० छ. त. द. ‘मभिवा. ११ क. ख.
८ (१६); छ. त. १६; द. ८. १२ ड. घ. ष. ‘इति पादः’ नास्ति; छ. इति
१६ दिनी; त. चतुर्थाध्याये दि; द. इति निरुक्तस्य चतु.

उपो अदर्शि शुन्ध्युव इति । कक्षीवत अर्पम् । औपसी । त्रिष्टुप् ।
 प्रातरनुवाकादिनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ०
 अन्नसदित्यस्य ४ । १४] । उपो अदर्शि उपश्लिष्टा दृश्यते
 इयमुपाः । कस्य । शुन्ध्युवः शोधयितुरादित्यस्य ।
 आदित्यो हि यदप्यनुचिर्भवति तदपि रदिमभिः स्पृष्टा शुचीकरीति । 'सूर्यः
 पवित्रमुच्यते' इति वदथति [निरु० ५ । ६] । तमांसि वा शोधयतीति
 शुन्ध्युः । तस्य शुन्ध्युवः । कथं पुनरुपश्लिष्टा दृश्यते । वक्षो न पक्ष इव ।
 यथा तस्य स्वभासः एवं प्रकाशजालं वक्षोभूतमेतस्मिन्मण्डलेऽप्युद्गमेवमि-
 यमुपा एतस्मिन्मण्डले उपश्लिष्टा दृश्यते संनिकर्षान् । प्रासङ्गिकमुच्यते
 शब्दसामान्यात् । 'इदमपीतरन्' पुरुषवक्षः पशुवक्षो वाङ्मू 'एतस्मा- १०
 देव' बहतेर्धातोः । इदम् 'अव्यूहम्' अधिप्रवेशितमेव 'काये' शरीरे
 भवति । 'शकुनिरपि' य एष मद्गुर्नामायमपि 'शुन्ध्युरुच्यते' शोधनादेव ।
 य 'उदरुचरो भवति' नित्यशुद्ध एवेति शुन्ध्युः ।
 शुन्ध्युशब्द- 'आपोऽपि शुन्ध्यव उच्यन्ते' । ता अपि हि
 स्वार्थाः शोधयन्ति । एवं तावदियमुपा आदित्यस्य वक्ष १५
 इवोपश्लिष्टा दृश्यते । किंच । इयमेवोपा नोधा
 इवाविरुक्त प्रियाणि । 'नोधा ऋपिर्भवति' । स हि 'नवनं' स्तोत्रं
 देवताः प्रति 'दध्राति' । स यथा स्वमुखोद्गीर्णया स्तुत्या प्रियाण्यात्मनः
 स्वानि कामाख्यानि प्रकाशयति आविष्करोति देवताः प्रति एवमियमुपाः
 स्वार्त्मेन एवोद्गीर्णेन प्रकाशेन रूपाणि जनानामाविष्कुरुते प्रकाशीकुरुते । २०
 किंच । इयमेवोपाः अन्नसन्न ससतो बोधयन्ती । 'अन्न अन्नम्' । तदप्र-
 तिकर्तव्यतया सौदति तद्वा सनोति संभजत इति अन्नसत् गृहाधिकारं
 नियुक्ता अन्नसाधिका स्त्री । सा यथा प्रातरेव क्षीराद्युपादानार्थं ससतः स्वपतो
 जनान् दोहकादीन् बोधयत्यन्नं साधयिष्यन्तीत्येवमुपा अपि जनान् बोधयन्ती ।
 तत्काले हि ते इतिकर्तव्यतार्थं जनाः प्रतिबुध्यन्ते । तेनैतयैव बोधिता २५
 भवन्ति । आह । कदा पुनरेतद्भवतीति । उच्यते । यदा शश्वत्तमागात् शश्वति-

१ क. ख. ग. ज. इति निगमः । कक्षी°; च. इति ° । कक्षी° नियमः. २ च.
 'मधिकृष्ट'. ३ ख. एवमुक्ता. ४ प. क्षः द. ठ. ड. स्वात्म एवो°; च. स्वात्म°
 एवो° न. ५ घ. द. हिनकर्तव्य°; ठ. ड. हि तत्कर्तव्य°. ६ ग. ज. च. क्ष. द.
 ठ. ड. 'बुध्यन्ति; च. बुध्यन्ति' न्ते.

कतमा नित्यतमा आगात् आगच्छति तदैव जनानवबोधयति । एवमुपा रूपा-
प्याविष्कुरुते । एवं च वक्ष इवोपाः श्लिष्टादित्यस्य दृश्यते । आह । कासां
शश्वत्तमा इयमुपा इति । उच्यते । पुनरेयुषीणाम् । पुनरागामिनीनामित्यर्थः ।
या एताः काश्चिद्भत्वा पुनरागच्छन्ति ताः पुनरेयुष्यो गावोऽन्या वा । तासां
पुनरेयुषीणामिति निर्धारयति । एषैव शश्वत्तमा शाश्वतिकतमा । एवमेतस्मिन्

मन्त्रे सामर्थ्यादग्नसदित्यन्नसाधिका स्त्री उच्यते ।

अग्नसदित्यस्यार्थः सा हि तत्काले जनान् दोहकादीन् बोधयति ।

उपा अपि च तत्काल एवागच्छतीत्येवमुपमानमुप-

पद्यत इत्युपपत्तिः । अन्ये तु मक्षिकामग्नसदं मन्यन्ते । सापि ह्यग्ने सीदति

१० सनोति वान्नं तत्काले च प्रतिबुध्यमानान्यान् बोधयतीति ।

‘ इष्मिणः’ (२५) इत्यनवगतम् । ‘ ईपणिन इति वा एपणिन इति
वा आर्पणिन इति वा ’ इति शब्दसमाधयः । ‘ श्रियसे कं भानुभिः सं
मिमिक्षिरे ते रश्मिमिस्त ऋक्भिः सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभी-
रवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः [ऋ० सं० १ । ८७ । ६] ॥ इति

१५ निगमः । राहूगणस्य गोतमस्येयमार्यम् । जगती । मारुतस्य प्रियङ्गवस्य
चरोरियं याग्या [मैत्रा० सं० ४ । १ । २] । तत्र ह्युक्तं ‘ प्रियवती याग्यानु-
वाक्ये भवतः’ [मैत्रा० सं० २ । १ । ८] इति । श्रियसे कं श्रियोऽर्थाय यजमा-
नाय आत्मने वा । कामित्यनर्थकं एव । कामायेति वास्यार्धवचम् । भानु-
भिः दीप्तिभिः सूर्यरश्मिभिर्द्येऽन्तरिक्षलोके मरुतः संमिमिक्षिरे संगच्छन्ते
२० त एव रश्मिभिः सर्वलोकनियन्तृभिः ‘ संमिमिक्षिरे’ इत्येतदेवानुवर्तते । त
एव च ऋक्भिः रसहर्तृभिः संमिमिक्षिरे । सुखादयः सुखदातारो जनानाम् ।

शोभनानां वा हविषां खादितारः सुखादयः ।

इष्मिण इत्यस्य त एव वाशीमन्तो वाग्मिनः । इष्मिणः ईपणिनः

उपगमनवन्तः । एपणिनो वा इच्छावन्तः । आर्प-

२५ णिनो वा आभिमुख्येन सर्वार्थानां द्रष्टारः । अभीरवो विद्रे विदारयितव्ये
शत्रौ प्राप्ते विगतभयाः । अथवा विद्रे वेग्नि जाने । य एवंलक्षणा मरुत-

१ ग. ज. ‘सायका. २ ग. च. ज. व. ट. ‘धयः । २६ । श्रिय°. ३ ग. ज.
भानुभिरिति । राहू°; प. ट. भानुभिः संमिमिक्षिरे० मारुतस्य धाम्नः. ४ क. स. च.
प. झ. ट. राहूग°. ५ क. ख. प. झ. ट. उ. ड. ‘र्धकपेन कामये इति°. ६ प.
३० झ. ट. उ. ड. ‘देन चानु°.

स्तौषां मरुतां यत्स्थानमन्तरिक्षलोकस्तस्य प्रियस्येष्टस्य मरुतस्य मरुतां
स्वभूतस्य धाम्नः स्थानस्य प्राप्तये तानेव मरुतः स्तौमीत्यध्याहारः । एवमे-
तस्मिन्मन्त्रे 'वाशीमन्तं इष्मिणः' इत्येतस्मादेकवाक्यसंबन्धात् 'इष्मिणः'
इत्येतन्मरुद्विशेषणम् । 'वाशीति वाङ्नाम' । 'वाशी वाणी' इति पठितं
वाङ्नामसु (निघ० १ । ११) । 'वाश्यत इति' कारकावधारणम् ।

'वाहः' (२६) इत्यन्यगतम् । पक्षेण चानेकार्थम् । 'शंसावाच्यो
प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् । एवं वहिर्यजमानस्य
सीदायां च भूदुक्त्यभिन्द्राय शस्तम्' [ऋ० सं० ३ । ५३ । ३] ॥
विश्वामित्रस्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् । होता ब्रवीति । हे अच्यो एहि प्रति-
गृणीहि । शंसावावामुभावपि । न ह्यप्रतिगीर्यमाणं शस्यते नाप्यशस्यमानं
प्रतिगीर्यते । एवमितरेतरोपकारकत्वमभिप्रेत्योक्तं द्विवचनं 'शंसाव' इति ।
एवमितरेतरगुणसंपन्नमेतत् वाहः स्तोत्रं कृणवावावाम् । स्तोम एव हि
देवानां बोधा भवति । 'वाहिष्ठो वां हवानां

वाह इत्यस्य स्तोमः इति बोद्धव्यतमः स्तोमः' [निरु० ५ ।
१] इति हि वक्ष्यति । एवमियमभिवहनस्तुतिः ।

एवमेतच्छ्रमाभिमुख्यगामि इन्द्राय इन्द्रार्थम् जुष्टं प्रियं तस्य यथा
स्यात्तथा कुर्वेः । अन्ये त्वेनामभिषेवणप्रवादिनां स्तुतिं मन्यन्ते वाहशब्दो
ह्युदकवाहाभिधानसारूप्यात्तत्र युक्तरूपतर इति कृत्वा । यदा पुनरेवं
तदैवमर्थो योज्यः । इन्द्रायेदं वाहः सोमोदकपूर्णमधिषवणफलकाख्यं वाहो
जुष्टं प्रियं यथा स्यात्तथा कुर्वेः । तद्वि सुशस्तं सुप्रतिगीणं चेन्द्रस्य प्रीति-
जनकं भवति । एतदेव कर्तव्यमावाप्त्या र्थतो ब्रवीमि । एवं वहिर्यजमानस्य
सीद । एतद्वहिर्यदेतदप्रतः स्तीर्णमग्रेण होतारं वाहः सीद । 'सं प्रति-
गरायोपविशति' इति ह्युक्तम् । यजमानस्याभिप्रेतकामावाप्तय आसीद ।

१ ग. च. ज. 'र्थम्' । २७ । शंसा० । २ ग. ज. 'गृणीहीति । विश्वा० ।
३ ग. ज. 'गामिबोद्ध आभिमु' ; घ. ट. ठ. ड. 'गामिमुखागामि' । ४ क. ख. २५
घ. झ. ठ. ड. 'गामि इदं इन्द्राय' ; च. 'गामि इन्द्राय' इदम् । ५ ठ. ड. कुर्वेः ।
६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'त्वेनामधिषवणप्रवादां सोमाभिष' ; ग. ज. 'त्वेनामभि
(पि) पव' ; च. 'त्वेनामभिषवण प्रवा' प्रथमा सोमाभिषवण । ७ ठ. ड. शुद्ध-
तर० । ८ घ. झ. ट. ठ. ड. वाहं । ९ क. ख. घ. ट. ठ. ड. यतोऽतो ब्र० । १० च.
झ. 'सः' नास्ति.

मात्रमंस्थाक्षिरेणैतच्छस्यत इति । उपविष्टश्चेत्त्रं ममाग्रतोऽधानन्तरमेव भूत्
भवति उक्तं शस्त्रमेतदिन्द्राय इन्द्रार्थं शस्तम् । नात्र मम वाङ्मृषेत्यभिप्रायः ।
एवमियमभिवहनस्तुतिरथवाधिपवणप्रवादः स्तुतिः । उभयथापि वियम्
' ऐन्द्री त्वेव शस्यते ' । इदमेवैकमभिधानमत्र न्युत्पाद्यत इत्यभिप्रायः ।

५ ' परितक्म्या [२७] इति ' एतत् ' उपरिष्टाद्याख्यास्यामः ' षोड-
शाध्याये [निरु० ११ । २५] । तत्र ह्येतत् ' किमिच्छन्ती सरमा प्रेद-
मानद् ' इयेतस्मिन्मन्त्रे प्रसक्तमायास्यतीति व्याघवार्थमुत्कृष्टमिति ॥ १६ ॥

नवमोऽध्यायस्य द्वितीयः पौदः ।

१० सुविते सु इते सूते सुगते प्रजायामिति वा । सुविते मा धा इत्यापि
निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा । नवेन पूर्वं दयमानाः स्यामे-
त्युपदयाकर्मा । य एक इद्विदयते वस्विति दानकर्मा वा विभाग-
कर्मा वा । दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानीति दहतिकर्मा दुर्वर्तुर्दुर्वारः ।
विद्वद्सुर्दयमानो वि शत्रूनिति हिंसाकर्मा । इमे सुता इन्द्रवः प्रात-
१५ रित्वना सजोर्पसा पिवतमश्विना तान् । अयं हि वामूतये वन्द-
नाय मां वायसो दोषा दयमानो अब्रूवधत् । दयमान इति ।
नूचिदिति निपातः पुराणनवयोर्नूचेति च । अद्या चिक्षु चित्त-
दपो नदीनाम् । अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् । नूचं पुरा
च सदनं रयीणाम् । अद्य च पुरा च सदनं रयीणां रयिरिति
१० धननाम रातेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥

सुविते (२८) इत्यनवगतमनेकार्थं च । ' सु इते सूते ' इति वा

१ ग. ज. वावसंगोस्तीत्यभिः; च. वावसंगोस्तीत्यभिः कम्पे. २ क.
ख. ८ (१६); ग. २७ (?); इतरेष्वङ्गो नास्ति. ३ ग. ज. नवमाध्यायद्वितीः;
ठ. ड. इति निरुक्टीकायां चतुर्थोऽध्याये षोडशः खण्डः । इति नवमा. ४ च. पादः
समाप्तः. ५ क. ख. छ. त. द. अहं. ६ क. ख. १ (१७); व. १. ७ ठ. ड.
२७ सुविते सु इत इति सुविते इत्य. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इत इति सूते.

शब्दसमाधी । अत्र यदा 'सु इते' इति विपरिणामस्तदा 'सुगते' इत्यर्थः ।

यदा 'सूते' इति तदा 'प्रजायाम्' । सूते देवदत्ता पुत्रमिति प्रजायत इत्यर्थः । एवं 'सुविते' इत्यस्य 'सु इते सूते' ।

सुविते इत्यस्य शब्दसमाधी । तयोरेतद्यथासंख्येनार्थवचनं 'सुगते प्रजायामिति' । 'सुविते मा धाः' इत्यपि ५

निर्गमः । अनाधृष्टमस्यनाधृष्ट्यं देवानामोजः । अभिशस्तिपा अनभिशास्ते-

न्यम् । अनु म इदं व्रतं व्रतपतिर्भन्यतामनु दीक्षां दीक्षापतिरञ्जसा सत्य-

मुपागौ सुविते मा धाः [मैत्रा० सं० १ । २ । ७] इति । अनेन

तानूनन्त्रं संस्पृश्यते । हे तानूनन्त्र अनाधृष्टमसि अनाधर्पितमसि । त्वयि

स्पृष्टे समधोपयन्निता ह्येते नान्योन्यैस्मै द्रोहमुपयास्यन्त्यृविजः । कुतः १०

पुनरेतत्सामर्थ्यं तवेति । इतो यस्मात् अनाधृष्ट्यं देवानामोजः । अनाध-

र्पणीयं त्वमोजः । बलमित्यर्थः । किंच । अभिशस्तिपाः अभिशंसनात्पांसि ।

अनभिशास्तिं हे धृत आत्मना वानाभिशांसनीयं केनचित् । अनवधमित्यर्थः ।

अनु मे इदं व्रतं व्रतपतिर्भन्यताम् । अनुमन्यतामिदं व्रतं कर्म व्रत-

पतिरग्निः । स च मयोपेयमानामनु दीक्षाम् । अनुमन्यतामेनां दीक्षां १५

दीक्षापतिः सोमः । किंच । अञ्जसा अनन्तर्हितमहं सत्यमुपागौम् उपगत-

वान् योऽहमेतदस्पृशाम् । स त्वं हे तानूनन्त्र एवमुपगतवन्तं मां सुविते

सुगते स्थाने यत्र गतानां शोभनं गतं भवति तत्र धेहि । अथवा प्रजायां

जनयितव्यायां धेहि । यथा ब्रह्मपत्याः स्याम तथा कुर्वित्यर्थः ।

'दयति' (२९) इत्येष शब्दः 'अनेककर्मा' अनेकार्थः । न २०

१ ग. ज. इति परिणा°; च. इति परिणा° वि. २ ग. च. ज. °ममः । २८ ।

अना°. ३ ग. च. ज. °नाधृष्टमित्यमेन तानू°. ४ क. ख. घ. झ. ट. अन-

भिशास्त्यञ्जसा सत्यमुपगेषां (ट. 'मुपगेषां' पागां) सुविते°; ठ. ड. अनभिशा-

स्तेन्यमनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्भन्यतामनु तपस्तपस्पतिरञ्जसा सत्यमुपगेषां

सुविते°. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. नान्योन्यस्मिन्. ६ ग. ज. पावि नृव

आत्मना वा°. ७ च. ट. °शस्ति° स्ते. ८ च. धृत °आ° त्वं. ९ च. वान°

चा. १० ग. ज. सत्यमुपाग-उप°; ११ च. ट. सत्यमुपागौ उप° उपेयं; झ. सत्यमुप

गा उप°. ११ ग. ज. °स्पृश स°; च. स्पृश त्वं° शत् । स; घ. ट. ठ. ड.

°मेतदभिस्पृशत् । स°; झ. मेतदगेषं स्पृश त्वं° दे°.

त्वेनेकविकल्पप्रकृतिः । यथा सुवितेशब्दस्यान्येनान्येन धातुना विगृह्याने-
कार्थत्वमुक्तम् । इणा विगृह्य 'सु इते' इति

५ 'अनेककर्मा' गत्यर्थत्वं सूतिना च विगृह्य 'सूते' इति
इत्यस्य द्वावर्थौ प्रजार्थत्वम् । नैवमिह । किं तर्हि । एकप्रकृतिरेवायं
शब्दोऽनेकार्थो भवतीत्यस्य विशेषपर्येषोपचोतनार्थ-
मुदाहरति । एवमुच्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे दयतिरेककर्मेवेत्येवमुक्तम् । अन्ये
तु श्रुयते । यथा 'सुविते' शब्दोऽनेकार्थोऽनवगतसंस्कारश्च नैवमयम् ।
किं तर्हि । अनेकार्थ एवायमिति । एवमनेकार्थत्वं प्रतिज्ञायोदाहरणेनैवो-
पपादयति ।

१० 'नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम इति' एतस्मिन्मन्त्रे दयतीत्येष शब्दः
'उपदयाकर्मा' । उपदयेति रक्षणमुच्यते ।
दयतिरुपदयाकर्मा नवेन धान्येन पूर्वं पुराणं रक्षन्तः स्याम
पुराणेन च नवम् । इष्टं हि नवेन पुराणस्य
च रक्षणं पुराणेन च नवस्य । प्रमिद्वं च लोके । तस्मादिहायमुपपद्यत
१५ 'उपदयाकर्मा । चतुर्दशोऽप्यौषेऽस्य शेषः [निरु० ९ । ४३] ।

'य एक इन्द्रि दयते यस्विति' एतस्मिन्मन्त्रे दानकर्मा वा विष्णुगवर्त्तमा वा ।
'य एक इन्द्रि दयते वसु मर्ताय दाञ्जुते' । ईशानो अप्रतिप्लुत इन्द्रो
अद्भ [ऋ० मं० १ । ८४ । ७] ॥

दानकर्मा विभा- राहृणस्य गोगमार्थार्थम् । य इन्द्र एक
२० गकर्मा वा एव म्वतन्त्रो शिदयते विधिधं वसु
धनं दयते ददाति । कर्मम् । मर्ताय
मनुष्याय । किञ्चक्षणाय । दाञ्जुते दत्तवने दधीषि । अथवा विष्णुगवर्त्तमा ।

१ य. सुविते । २ क. म. प. ट. ठ. ड. 'दतिना रि'; य. सुतिना रि रि'.
३ क. म. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. दति च द'. ४ क. म. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'दतिने'
५ म. सुविते' त; य. सुविते' ते, ज. सुविते'. ६ द. ज. पुराणेन नवस्य;
य. पुराणेन नवस्य' य. ७ क. म. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'ध्याये' इत्यस्य; य. 'ध्याये-
उत्' इत्य. ८ द. य. ज. घ. १ । २१ । द'; ट. ट. का । मन्त्राणु । द'. ९ क.
म. य. पुराणे'. १० क. घ. घ. ट. ठ. ड. रक्षन् । देव्या लब्धिः । द';
११ य. 'स्तार' । द' देव्या लब्धिः.

दाशुपे वसु विदयते । विभजते इत्यर्थः । किलक्षणः पुनरिन्द्रो ददाति विभजते वेति । उच्यते । ईशान ईश्वरः अप्रतिष्कृतः अप्रतिसंखलितः संप्रामेयः । इन्द्रः अन्नं क्षिप्रं धनं ददाति विभजति वा दाशुपे यजमानाय । तमहं स्तौमि । सोऽस्माकमेतत्करोवित्यभिप्रायः । ईशान इन्द्रोऽन्यत्र दानविभागाम्यां दाशुपे यजमानाय वस्वेकैवाक्ये श्रूयमाणः किमन्य-
त्कुर्यात् । तस्माद्वाक्यसामर्थ्यादत्र ' दानकर्मा वा विभागकर्मा वा ' इत्युपपद्यते ।

' दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानीति दहनकर्मा ' । एतस्मिन्मन्त्रे ' दहतिकर्मा ' । निगमप्रसक्तं निर्ब्रवीति । ' दुर्वर्तुर्दुर्वारः ' । दुर्वारणीय इत्यर्थः । अथ जिह्वा पापतीति प्रवृष्णो गोप्सुधो नाशनिः सृजाना । शूर-
स्येव प्रसितिः क्षातिरग्रेदुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि

दहतिकर्मा

[ऋ० सं० ६ । ६ । ५] ॥ आग्नेयी । भर-
द्वाजस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः

शास्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । उपज्वलितस्याग्नेः अथ अथानन्त-
रमेव तस्य जिह्वा ज्वाला दारुषु पापतीति पुनः पुनः पतति । प्रवृष्णः
प्रवर्षितुः इन्द्रस्य गवार्थं देवपणिभिः सह असुरैर्युध्यतः । अथवा गोषु
अप्सु मेघेन सह युध्यत इत्यर्थः । नेत्युपमा । इन्द्रस्य गोषु युध्यत इव
अश्वनिः सृजाना सृज्यमाना यथा पतति तेनैव सृज्यमाना तथाग्नेर्ज्वाला
दारुषु पापतीति । किंच । शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्रेः । यथा कस्य-
चिद्विक्रान्तस्येन्द्रस्यैवाप्रतिहतगतेः प्रसितिः प्रसर्जनं संप्रामानुप्रवेशमार्ग-
दिच्छन्निन्नावरुणैः शत्रुभिर्लोकैर्णीः स्यादेवमस्याग्नेः क्षातिर्दहनमार्गः पुष्टार्थः ।

१ ज. विभजति° ते. २ ग. ज. विभजति; च विभजति° ते. ३ क. ख. ग.
ज. घ. ट. ठ. ड. °तिस्खलि°. ४ ग. ज. घन्वं. ५ ग. ज. °नाय स्वेववाक्ये;
च. °नाय वक्त्रे (वं) स्वेकं (व) वाक्ये. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. श्रूयमाणं;
च. श्रूयमाणः° जं. ७ ग. च. ज. °त्यर्थः । १० । अध°. ८ ग. वृष्णो० ।
आग्नेयी°; घ. ट. वृष्णो० दुर्वर्तु°. ९ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. °सृजाना तेनैव
सृज्यमानो यथा पतति । अशनिर्वज्रः । तथा°; च. सृज्यमाना यथा पतति तेनैव
सृज्यमाना. १० ग. ज. °न्द्रस्यान्यस्य वा°; च. °न्द्रस्य वा° स्यान्त्यस्य. ११ ग.
ज. प्रसयं. १२ क. ख. घ. ट. ठ. ड. °भिः प्रकीर्णैः°; च. °भिः आकीर्णैः° प्र;
ट. °भिः प्रकीर्णैः° रा. १३ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. ईषप्रुष्टा°; च. °मार्गः°
पुष्टा° ईषत्.

दग्धभस्मीभूतैर्वृक्षैर्गुल्मादिभिरार्कयिते । कदा पुनरेतद्भवति । दुर्वर्तुर्दुर्वरो
दावाग्नीभूतः भीमः सर्वप्राणिभयंकरो यदायमग्निर्दयते दहति । किम् ।
वनानि । एवमयमाग्नेये मन्त्रे वनशब्दसंनिकर्षे श्रूयमाणो दयतिशब्दो दह-
नादन्यात्किमभिदध्यात् । तस्मात्सामर्थ्यादिहायं 'दहनकर्मा' इत्युपपत्तिः ।

५ 'विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रूनि हिंसाकर्मा' इन्द्रः पूर्भिदातिरदासंमर्क-
विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् । ब्रह्मजुतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्वोदसी
उभे [ऋ० सं० ३ । ३४ । १] ॥ विश्वामित्रस्वेयमार्षम् । अष्टिपु ।

उद्भिद्वलमिदोर्भिष्केवल्ये निविद्वानीयस्य सूक्तस्य [आश्व० श्रौ० ९ । ८]
प्रथमैवेयम् । इन्द्रः पूर्भिन् अमुरपुरां मेघानां वा भेत्ता । अग्निः पूर्णा
१० अपो वा पाळयन्तीति मेघाः पुरः 'पृ पाळनपूरणयोः' [धा० ९ ।
१७] इत्येतस्य । आतिरत् आभिनत् दासं दासयितव्यं मेघम् । कैः
सहायैः सह । अर्कैः वृक्षैर्वा देवैर्मध्यमिकैर्वा । किञ्चक्षणः पुनरसाविन्द्रो
य आतिरत् । विदद्वसुः प्राप्तधनः । किं कुर्वन्नातिरदासम् । विदयमानो

१५ हिंसाकर्मा आह । किं विदद्वसुर्वेनैवैकेन गुणेन युक्तो य
इन्द्रः स एतदकरोत् । नेत्युच्यते । ब्रह्मजुतश्च
ब्रह्मणा स्तुतिलक्षणेन जुतः प्राप्तः प्रीतो वा ब्रह्मणा । तन्वा शरीरेण
वावृधानो यर्धमान आपृणत् आपूरयति रोदसी चावापृथिव्याबुभे अपि ।
भूरिदात्रश्च बहुदानो य इन्द्रो दासमातिरत् । एवमत्र 'विदद्वसुर्दयमानो
२० वि शत्रून्' इति शत्रुसंविधौ दयतेः किमन्यत्सामर्थ्यमुपपद्येतान्यत्र यथातै ।

'इमे सुता इन्द्रवैः प्रातरित्वना सजोपसा पिबतमग्निना तान् । अहं
हि वांमृतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो
गतिकर्मा अत्रबुधत् । 'दयमान इति' । अत्र दयतिर्ग-
त्यर्थः । दयमानो डीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाघ-
स्तान्मां मुतं दोषा दोषायामबोधयत् । मृगयोऽत्र श्लेषः ।

१ ग. ष. ज. 'कर्मा' । ३१ । इन्द्रः ०. २ ग. अ. 'मर्कैरिति' । विश्वा ०; घ.
ट. मर्कैः ० ध्रिदात्र ०. ३ ग. वपात् । ३२ । इमे ०. ४ ग. 'इन्द्रः ० बुधत्' ; ठ. ड.
'इन्द्र इति । दयमान इति' । ५ क. ए. ठ. ड. 'मान उड्वि' ; घ. ट. 'मानोड्वि' ;
११ घ. 'मानो डीय' डी.

‘नूचित्’ (३०) इति एष ‘निपातः’ अनेकार्थत्वेनेह समाम्नातः ।
न हि निपातानां प्रकृतिप्रत्ययादिः संस्कारोऽस्ति यस्यानवगमः स्यात् । स
च पुनरयं ‘पुराणनवयोः’ अर्थयोर्वर्तते । प्रकरणो-
नूचित् नूच पदवशात्पुराणतां कस्यचिदर्थस्यावयवोत्पत्ति
इत्येतौ पुराणनवयोः नवतां च कस्यचित् । ‘नूच (३१) इति च’ ।
अयमपि पुराणनवयोर्वर्तते । अयं तु नूचिदि-
त्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमाम्नात एवोदाहृतः । नूचिदित्यस्योदाहरणम् ।

‘अथा चिन् चित्तदपो नदीनां यदाम्यो अरदो गात्रुभिन्द्र । नि पर्वता
अग्रसदो न सेदुस्त्वया दृढहानिं मुक्तो रजांसि’ [ऋ० सं० ६ । ३० ।
३] ॥ भरद्वाजस्येवमार्थम् । त्रिष्टुप् । उक्थपर्यायेष्वच्छावाकस्य शस्त्रे माध्यं- १०

अस्यामृचि नूचि- अथ च पुरा च तदेव कर्म नदीनां वर्तते ।
दित्यस्य ‘पुरा’ फलमयत् । उद्दिश्य वहनं कर्म । कथं नामास्य
इत्यर्थः लोकस्योपकारायाजस्त्वमेता वहेयुरिति । गात्रं गमन- १५
मार्गमाम्यो नदीभ्योऽर्थाय त्वमरदः अखन-

स्वम् । किम् । गमनम् । गच्छन्त्यनेनेति गमनम् । हे इन्द्र तदेव कर्मा-
द्यापि वर्तते तासां नदीनां यथाव्यादिष्टमेव त्वया । ताभिरद्यापि तदनुष्ठी-
यत इत्यभिप्रायः । तदुक्तं पुरस्तादपि ‘इन्द्रो अस्मौ अरदन्’ इत्यत्र [निरु०
२ । २६] । एवं तावदयं त्वयैव नद्यधीनेनोपकारेणानुगृह्यते लोकः ।
किंच । नि पर्वता अग्रसदो न सेदुः । य एते पर्वताः पर्ववन्तो मेधा अग्र- २०
सदः । निष्पादयितव्यमन्नमस्माभिरित्येतदर्थमुद्दिश्यान्तरिक्षलोके सीदन्त्यव-
तिष्ठन्ते गच्छन्ति या । तेऽपि युष्मद्दीर्घोपमृदिता एवोदकभूता नीचैर्भूम्याम-
न्ननिष्पत्त्यर्थं सेदुः । सीदन्तीत्यर्थः । तदेवं कृत्वा किं बहुना सर्वथाप्युदक-
प्रदानद्वारेण त्वयैवैतानि हे मुक्तो मुं कर्मन् मुहृद्वानि दृढीकृतानि रजांसि ।
लोका इत्यर्थः । त्वं चेदेषानेवमन्नमुदकं च न व्यधास्यः सर्व एवमेते लोका २५

१ च. ‘इति च’ नास्ति. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘नवयोऽर्थयोर्व’; च. नव-
‘वो’ ‘दं’ ‘र्थयो’. ३ ग. घ. ज. ‘हणम्’ ३२ । अया°. ४ ग. नदीनां० जि । भर°;
घ. ट. नदीनां० त्वया दृ°. ५ क. ख. घ. दृढानि; ग. ज. घ. ह. दृढानि. ६ घ.
मच्छत्यने°. ७ ठ. ड. ‘उद्दिश्य शस्त्रे’°. ८ घ. ह. ट. ठ. ड. ‘पमर्दि’. ९ घ.
‘तानि’ ‘मुक्त’ हे. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. हे मुक्त; घ. ‘अग्रो’ ‘मुक्त’ हे. ११

नाभविष्यन्नित्यभिप्रायः । इहाद्येत्यस्य संनिधौ वर्तमानो नूचिदित्येव पुराणाभिधायीत्युपपद्यते । इह पुराणनवयोरित्युक्तम् । तत्र पुराणाभिधायित्वस्यैतदुदाहरणम् । नवाभिधायिनो 'नू चिन्न वायोरमृतं वि दस्येत्' (ऋ० ६।३।७।३) । अत्र हि वक्ष्यति 'नवं च पुराण च' इति [निरु१०।३] ।

५' नूचेत्यस्योदाहरणम् । 'नू चं पुरा च सददं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् । सतश्च गोपां भवतश्च भूरर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम्' [ऋ० सं० १।९६।७] ॥ कुत्सस्ययमैषिम् । पष्ठेऽहन्याग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते शस्यते [आश्व० श्रौ० ८।८] । नू च पुरा च सदनम् । अद्य च पुरा च सदनम् ।

१० तस्यैव 'अद्य च' कस्य । रयीणां धनानाम् । किंच । जातस्योत्पन्नस्य जायमानस्य चाभिनिष्पद्यमानस्य भूतजातस्य क्षाम् । निवासमित्यर्थः । 'तस्मात्सर्वानृतून् पशवोऽग्निमभिसर्पन्ति' इति विज्ञायते [मैत्रा० सं० १।८।२] । 'यत्र गां शयानां निर्जगाति मृतामेतामविद्वान् मन्यतेऽन्वग्नौ ह्येवैते प्रविशन्ति' इति च विज्ञायते [मैत्रा० सं० १।८।२] । तस्मादुपपद्यते स्थानत्वं निवासत्वं चाग्नेः । सतश्च निष्पन्नस्यै भूतजातस्य गोपां गोसारम् । भवतश्चोत्पद्यमानस्य भूरर्बृहदो गोसारमित्यनुवर्तते । य एवंलक्षणोऽग्निस्तं द्रविणोदा धनस्य दातारं देवा धारयन् । धृतवन्त इत्यर्थः । क । हविर्वह्नकर्मणि । 'अथा देवा दधिरे हव्यवाहम्' इति वक्ष्यति [निरु० ६।३९] । एवमिह

१५ 'पुरा च' इत्यस्य संनिधौ 'नूच' इत्येव शब्दो वर्तमानो नवाभिधायीत्युपपद्यते । पुराणाभिधायित्वे पर्येष्यमस्योदाहरणम् ।

'दावने' (३२) इत्यनवगतम् । 'दानस्य' इत्यवगमः । 'अकूपारस्य' (३३) इत्यनवगतमनेकार्थं च । 'अकुत्सितपरणस्य' इत्यवगमः । द्वयोरप्येतयोरेक एव निगमः ॥ १७ ॥

२५ १ ग. च. ज. 'हरगम् । ३३ । नू'. २ ग. रयीणां० द्रविणोदाम्; घ. ट. रयीणां० देवा अग्नि'. ३ क. ख. 'मार्पम् । वृष्टस्य पष्ठे'; घ. 'मार्प' पष्ठे' वृष्टस्य. ४ घ. ट. ठ. ड. 'पुरा च' नास्ति. ५ घ. ट. ठ. ड. निष्पन्नभूत'. ६ क. ख. अकुत्सितपरणस्य; घ. झ. ट. ठ. ड. अकुत्सितं पर'. ७ क. ख. १ (१८), ग. २८ । ३४; घ. ज. ३४; ठ. ड. 'गमः । इति निःकटीकायां चतुर्थाध्याये सप्तदशः ३० सप्तः.

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने । विद्याम तस्य ते वयमकूप-
रणस्य दानस्यादित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः
समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महापारः कच्छपोऽप्यकू-
पार उच्यतेऽकूपारो न कूपमृच्छतीति कच्छपः । कच्छं पाति
कच्छेन पातीति वा कच्छेन पिबतीति वा कच्छः खच्छः खच्छ-
दोऽप्यमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव कमुदकं तेन छाद्यते ।
शिशीति शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे । निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्ष-
णनाय रक्षो रक्षितव्यमस्माद्रहसि क्षणोतीति वा रात्रौ नक्षत
इति वा । अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः । सुतुकनः सुतुकनैरिति
वा सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा । सुभायणा अस्मिन्यक्षे विश्र-
यन्ताम् । सुप्रगमनाः ॥ १८ ॥

‘ यन्मन्यसे वरेण्यैभिन्द्रं शुश्रूषं तदा भर । विद्याम तस्य ते वयमकू-
पारस्य दावने ’ [अ० सं० ५ । ३९ । २] ॥ अत्रेभौमस्येयमार्गम् ।
अच्छावाकस्य तार्तीयसवनिने आवापे नियुक्ता ‘ यदिन्द्र चित्र ’ इतीयं
च (आश्व० श्रौ० ७ । ८) । हे इन्द्र यन्मन्यसे जानीषे त्वं वरेण्यं
वरणीयमेतद्धनमिति शुश्रूषं च यत् युतिनिवासभूतम् । युनिमदित्यर्थः ।
तदस्मभ्यमाहर । कदाचित्त्वमार्हत्यापि न दद्या ईतो घ्नूमः । तस्य
त्वयाद्वतस्य धनस्य विद्याम लभेमहि वयं ते तव स्वभूतस्य । किंलक्षणस्य ।
अकूपारस्य अकूपरणस्य । अकुत्सितपूरणस्ये-
त्यर्थः । येन लब्धेन सुपूर्णमात्मानं मन्येमहि ।
पर्याप्तमैहिकाय च श्रेयसे आमुष्मिकाय चेत्यर्थः ।
दावने दानस्येत्यर्थः । ईदृशस्य भावकस्य
दानस्यै धैर्यमेव लब्धवारः स्वामित्यभिप्रायः । एवमिह यन्मन्यसे वरेण्यं

१ ड. ठ. ड. ‘कूपरस्य’; छ. द. ‘मनूरास्य. २ क. ल. २ [१८]; द. २.
३ ग. ज. वरेण्यमिति । अत्रे; प. ट. वरेण्यं मकूपा. ४ ठ. ड. तस्य त इति ।
अत्रे. ५ ग. ज. ‘तानियकं’. ६ ग. ज. ‘इदं गानपि न दा’. ७ ग. ज. यतो;
प. झ. ट. ठ. ड. अपतो. ८ ठ. ‘येन लब्धेन’ दानस्येत्यर्थः; नास्ति. ९ क.
ल. प. झ. ट. ठ. ड. मन्वाग्रे; घ. मन्वेमहि’ मन्वाग्रे. १० घ. मन्वा ता.
११ क. ल. धनस्य; प. दानस्य. प. १२ प. ट. ठ. ड. वडमे’.

पुंशं तदाभरेतीन्द्र उच्यमानो धनसंनिधानादानादन्यकिमुच्यते । धनमेव हि प्रायेण मनुष्यैः प्रार्थ्यते । तस्मादत्राश्रयमाणोऽपि धनशब्दोऽप्याहृतः । तच्च पुनः प्रार्थ्यमानं बहु प्रार्थ्यते । तस्मादकूपारस्येत्येष शब्दोऽतिपरोक्षवृत्तिः 'अकूपरणस्य' इत्येवं परोक्षवृत्तित्वेनावस्थाप्य ततः 'अकुसितपूरणस्य' इत्येवं प्रत्यक्षवृत्तित्वेन व्याख्यायते । अत्र कुरिति कुत्सार्थः । परणम् पूरणमुच्यते । कुत्सितं परणं कुपरणम् । न कुत्सितं परणम् अकुपरणम् । तस्य अकुपरणस्य । प्रभूतस्येत्यर्थः । धनसंबन्धादेव 'दावने' इत्येष शब्दो दानार्थ इत्युपपत्तिः । एतस्मिन्मन्त्रे 'अकूपारस्य दावने' इत्ययमनयोः पदयोरनुक्रमः । सैमाम्नाये पुनः 'दावने अकूपारस्य' इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः । तेन ज्ञायतेऽन्यरेवायमृषिभिः समाम्नायः समाम्नातेऽन्य एव चार्यं भाष्यकार इति । एको हि समाम्नातं भाष्यं च कुर्वन् प्रयोजनस्याभावादेकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभङ्क्ष्यत् । अविद्वक्षितस्वार्थाश्चैते मन्त्रे निगमाः । तेषु संपत्त्या काकातालीयन्यायेन कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेव निगमे द्वे पदे आगच्छतस्ते यथोपागते एव भाष्यकारो व्याचष्टे इत्यदोषः ।

- १५ 'आदित्योऽप्यकूपारः उच्यते' । किं कारणम् । स ह्यकुत्सितस्य महतोऽध्वनः पारयिता भवत्युदयादारभ्य यावद-
अकूपारशब्दस्या- स्तमिति । 'समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते' । असावपि
दित्यादयोऽन्येऽर्थाः ह्यकुत्सितपार आत्मनैव भवति । 'महापारः' इति
पर्यायेणार्थवचनम् । विस्तीर्णपार इत्यर्थः । 'कच्छ-
२० पोऽप्यकूपार उच्यते' । स हि 'न कूपमृच्छति' अल्पोदकात्वात् । किं तर्हि ।
यत्र बहु प्रकीर्णमुदकं तत्तत्स्थानं गन्तुमिच्छति समुद्रे नदी वा । आख्यान-
प्रसक्तमुच्यते । 'कच्छपः कच्छम्' आत्मनो मुखसंपुटे 'पाति' रक्षति ।
स हि किञ्चिद्दृष्ट्वा शरीर एव मुखसंपुटे प्रवेश-
कच्छकच्छपशब्द- यति । संपुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः । 'प्राणि-
२५ योर्व्युत्पत्तिः वाच्यः कच्छपुटः' इति च । 'कच्छेन'
कटाहेनेतराण्यङ्गानि 'पातीषि वा' । स हि

१ क. ख. ग. ज. पुंशं च तदा°. २ घ. ट. ठ. ड. न्यकूपरणं. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. दाना°. च. धनसं° दा. ४ घ. ट. ठ. ड. समाम्नायेषु दाव°. ५ क. ख. घ. झ. ट. क्षितार्थाश्चै°. च. 'क्षितस्वार्थाश्चै' ता. ६ घ. ट. यथापातते; ठ. ड. यथापाते. ७ क. ख. ग. ज. ठ. ड. 'तत्' सङ्क्षेप; च. तत्तत्तथा° त. ८ ठ. ड. कंचि°. ९ ग. ज. प्राणिकच्छपुट°; च. प्राणिकच्छपुट° प्राणिवाच्यः.

किंचिद्दृष्ट्वा सर्वाण्यहानि कटाह एवानुप्रवेश्य कूर्मवन्धेनैवावतिष्ठते । अथ
 ' वा कच्छेन ' मुखसंपुटेन ' पिबतीति ' कच्छपः । विग्रहप्रसक्तः कच्छ-
 शब्दो निरुच्यते । य एष ' कच्छो ' मुखसंपुटः कटाहो वायं ' खच्छः ' ।
 आह । किमुक्तं भवति ' खच्छः ' इति । उच्यते । स हि ' खच्छदः ' ।
 खमाकाशं छादयति । स हि मध्ये सुपिरो भवति । ' अयमपीतरो नदी-
 कच्छ एतस्मादेव ' । कसंज्ञकेनोदकेन ' छाद्यते ' इति कच्छः ।
 ' आदित्योऽप्यकूपारः समुद्रोऽप्यकूपारः कच्छपोऽप्यकूपार ' इत्ये-
 तेषु निगमाः पर्येष्याः ।

' शिशीते ' (३४) इत्यनवगतम् । ' निश्यति ' इत्यवगमः ।
 ' वि ज्योर्तिपा बृहता भौत्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा । प्रादेवी-
 र्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे [ऋ० सं० ५ ।
 २ । ९] ॥ वृशो नाम जनपुत्रस्तस्येयमार्पमात्रेयस्य वा कुमारस्योभयोर्वा ।
 प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । विभा-
 ल्यग्निर्नानाप्रकारं भाति । केन । बृहर्ता ज्योतिपा । स एवं विभासमानः
 किं करोति । आविर्विश्वानि कृणुते । आविःकरोति विश्वानि सर्वाणि
 भूतानि महित्वा । महत्त्वेनेत्यर्थः । किं च प्रादेवीर्मायाः सहते । प्रसहते
 प्रकर्षेणाभिभवति । किम् । अदेवीर्मायाः । आसुरीरेत्यर्थः । दुरेवा दुरवा
 दुस्तर्पा वा । न ह्यग्नेस्तृप्तिरस्ति । किं च शिशीते शृङ्गे । यथा हि वृभस्त-
 दान्नघ्नन् शृङ्गे तीक्ष्णीकरोत्येवमग्निरपि दारुणि
 शिशीते इत्यस्य दहंस्तीक्ष्णीकरोति ज्वालाः । कमर्थं पुरस्कृत्य ।
 निगमोऽर्थश्च रक्षसो विनिक्षणनाय । विहिंसनाभेत्यर्थः । अत्र
 शृङ्गशब्दसंनिधानात् ' शिशीते ' इत्यस्य ती-
 क्ष्णार्थत्वं तीक्ष्णीकृतैर्ह्यग्निभिर्विनिक्षणनमुपपद्यत इति । निगमप्रसक्तमुच्यते ।

१ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. कूर्मवन्धेनैवा°; ट. कूर्मवन्धेनैवा° बन्धे. २ क. ख. ग.
 ज. घ. ङ. ट. ठ. ड. कच्छः; च. खच्छः° क. ३ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. २५
 ड. भवति । खच्छ इत्युच्यते । स°. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. सुपिरो; च.
 सुपिरो° स्थि. ५ ग. ज. पयवेश्या. ६ ग. च. ऊ. °गमः । ३५ । वि°. ७ ग.
 ज. भाति । वृशो; °घ. ट. भात्यग्निः° शिशीते. ८ च. बृहता ~ ज्यो° महता.
 ९ क. ख. घ. ङ. ट. ड. °करोति प्रकाशीकरोति विश्वा°; च. °करोति ~ विश्वा°
 प्रकाशीकरोति. १० ठ. ड. ' दुरवाः ' नास्ति. ११ ठ. ड. शृङ्गेन.

‘रक्षो रक्षितव्यं’ हि शरीरम् ‘अस्मात्’ भवति । तद्धि रक्षो मानुषान् भक्षयति ।
‘रहसि वा’ विविक्ते प्रदेशे रक्षः ‘क्षणोति’ । हिनस्तीत्यर्थः । ‘रात्रौ
नक्षते’ गच्छति ‘इति वा’ रक्षः ।

‘सुतुकः’ (३५) इत्यनवगतम् । पक्षेण चानेकार्थम् । ‘सुतुकनः’
इत्यवगमः ‘सुतुकनैरिति वा’ ।

‘स आ वक्षि महि न आ चं सैत्ति दिवस्पृधिब्योऽररतिर्युवलोः ।
अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैरभस्वद्भी रभस्वो एह गम्याः [ऋ० सं०
१० । ३ । ७] ॥ त्रितस्येयमार्धमाप्यस्य । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । यस्त्वं दिवस्पृधिब्योः युवत्योः संमिश्री-
भवन्त्योर्यानि भूतान्यन्तरा वर्तन्ते तेषां सर्वेषामरतिः । पर्याप्तमतिरि-
त्यर्थः । स एवंलक्षणास्त्वमस्माकमावक्षि आह्वयसि देवान् महि ।
महत इत्यर्थः । स एवम् आसत्ति च आसीदसि च होतृत्वे । ‘अग्निः’ इत्ये-
तत्पदं संवोधनार्थत्वेन विपरिणम्यते ‘आवक्षि’ ‘आसत्ति’ इति मध्यमपु-
रुषयोगान्मन्त्रस्य । हे अग्ने यस्त्वमेवंमुणयुक्तः

१५ सुतुक इत्यस्य सुतुकनः । सुगमन इत्यर्थः । अथवा ‘सुप्रजाः’ ।
तुगित्यपत्यनामनु पठितम् [निघ० २ । २ ।

१] । ‘हिरण्यमपत्यमभिप्रेतमग्नेः’ । ‘हिरण्यरेता अग्निः’ इति श्रूयते
‘अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्’ इति च । सुतुकेरेव सुगमनैरश्वैः । अथवा
सुप्रजोभिः । कुलजैरित्यर्थः । अथवा शोभना प्रजा येषां ते सुप्रजाः ।
२० शोभनानामेवाश्वानां शोभनाः प्रजा भवन्तीति प्रजाद्वारेण चाश्वा एवैते
श्रूयन्ते । अश्वद्वारेण चाग्निः । स्तूयतेऽथवा स एवाग्निः ‘सुतुकैः सुप्रजाः’ ।

- १ क. ख. ‘वति । रक्षो हि मानु’; घ. ‘वति । तद्धि रक्षो मानु’ रक्षो हि. २ ग.
घ. ज. दा । ३ द. स. ३ ग. ज. सत्ति । त्रितः घ. स. ट. सत्ति । रभस्वद्भी.
४ ग. ‘तानितरा; अ. ‘तानिऽतरा’; घ. ‘तानिऽतरा० न्यं. ५ क. रा. ग. ज.
२५ ‘रतिः रत्नमालमतिः पर्या’; घ. ‘रति ~ पर्या’ रत्नमालमति. ६ च. स. एवम्.
७ ग. घ. ज. घ. ट. ठ. ड. होतृत्वेऽद्वित्ये. ८ क. ख. घ. स. ट. आ घ
सत्ति; घ. आ-सत्ति घ. ९ घ. ट. ठ. ड. शोभनावमेवा’; च. ‘प्रजाः । शोभ’
अथवा. १० क. रा. ग. ज. ठ. ड. ‘चाग्निः स्तूयते । अथ’; घ. स. ट.
‘चाग्निः स्तूयते अथ’; घ. स्तूयते अथवा स एवाग्निः. ११ घ. स. ट. ठ. ड.
२० सुतुकप्रजाः, च. सुतुकप्रजाः सु.

अपत्यं चास्य सर्वाः प्रजाः । ताश्च प्रति कल्याण इति सुप्रजाः । रमस्वद्भिः
त्वरितैः रमस्वान् स्वयं च त्वारित एह गम्याः आगच्छेस्त्वमिह मम कर्मणि
नित्यं हवीषि वोढुम् । कर्मैवं तवेदमित्यभिप्रायः । एवमेतदिह 'सुतुकः'
इत्यभि विशेषणं सुतुकैरश्वैरित्येतस्मात्तृतीयासंख्यवादित्युपपत्तिः ।

'सुप्रायणाः' (३६) इत्यनवगतम् । 'सुप्रगमनाः' इति
शब्दप्रतीतिः । यज्ञगृहद्वारोऽभिधेया यास्कमतेन शक्रपूणेस्त्वर्चिषः ।
होता यक्षदुरः ऋष्या कवष्योऽकोपधावनीरुदाताभिर्जिहतां विपक्षोभिः
श्रयन्तां सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तामुतावृधो व्यन्वाज्यस्य होत-
र्यज्ञ इति (प्रेयः ६) । मैत्रावरुणो ब्रवीति । होता यक्षत् होता यजतु ।
किम् । एताः दुरः यज्ञगृहद्वारः । अथवैता आन्यर्चिषः । ऋष्याः महत्सः ।
अथवा हिंसाः । द्वार्येव हि यो निवारणीयः स हिंस्यते । अर्चिषां तु हिंस्रत्व-
मुपपद्यत एव । कवष्यः विकुपिताः । सुपिरा इत्यर्थः । कपाटवत्यो वा यज्ञ-
गृहद्वारः । अकोपधावनीः अकोशधावनीः । तासु हि संवृतासु द्रव्यकोशाः
सुरक्षा भवन्ति । अर्चिष्वपि हविः प्रक्षिप्तं नान्यतो धावति । किं तर्हि ।
देवानेव प्राप्नोति । एतदकोशधावनीत्वमर्चिषाम् । एवंलक्षणा एता द्वारो
अर्चिषो वा उदाताभिर्जिहताम् उज्जिहताम् उत्तिष्ठन्तु आताभिः दिग्भिः ।
विश्रयन्तां च पक्षोभिः । वित्रियन्तां कपाटसंघर्षणैर्द्वारः । अर्चिषस्तु हविषोऽ-
नुपवेशार्थं पक्षोभिः स्वैरेवावयनैर्विश्रयन्ताम् ।

सुप्रायणा इत्यस्य विवृताश्च सत्यः सुप्रायणाः सुप्रगमना भवन्तु
ऋत्विजां यदि द्वारः । अथ पुनरर्चिषस्ततो हविषः
सुप्रगमनाः सन्तु । सामान्यमेवेदमाशास्तम् । यत्पुनस्तस्मिन्नेव वर्तमाने कर्म-
ण्यांशास्ते । अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तां वित्रियन्ताम् ऋतावृधः यज्ञवर्धयिष्यः ।
या एता एवंलक्षणा द्वारोऽर्चिषो वा ता अस्याज्यस्य व्यन्तु । य आसां स्वा-
शास्तं पिबन्तु । हे होतस्त्वमपि मया प्रेषितो यजैताः । 'एवमेव' सुप्रा-

१ ग. ज. 'धेयाः । ३७ । होता' ; च. 'धेयाः ५ । ३७ । होता' यास्क २५
०००० 'चिषः' ; झ. 'धेयाः । होता' . २ ग. च. ज. घ. झ. ट. ऋष्या इति । मैत्रा' .
३ ठ. ड. इति प्रेरः । मैत्रा' . ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. विकर्तिताः . ५ क. ख.
कुपिताः ; घ. झ. ट. ठ. कविताः . ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'संवरणे' . ७ क.
ख. ऋत्विजं प्रति द्वारः ; घ. झ. ठ. ड. ऋत्विजः प्रति द्वारः ; च. ऋत्विजो
यैर्द्वार' जः प्रति .

यणाः ' इति दुरामर्षिणां वा संनिधौ श्रूयमाणः सुप्रगमनाभिधायीत्युप-
पद्यते ।

' अप्रायुवः ' (३७) इत्यनवगतम् । ' अप्रमाद्यन्त ' इत्येवमर्थप्र-
तीतिः ॥ १८ ॥

- ५ देवा नो यथा सदभिद्रवृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ।
देवा नो यथा सदा वर्धनाय स्युरप्रायुवोऽप्रमाद्यन्तो रक्षितारश्चा-
हन्यहन्ति च्यवन ऋषिर्भवाति च्यावयिता स्तोमानां च्यवानमित्य-
प्यस्य निगमा भवन्ति । युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं
१० चरथाय तक्षथुः । युवां च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं
चरणाय ततक्षथुर्युवा भयौति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा रजो
रजतेज्योती रज उच्यते उदकं रज उच्यते लोका
रजांस्युच्यन्तेऽसृगहनी रजसी उच्येते । रजांसि चित्रा विचरन्ति
तन्यव इत्यपि निगमो भवति हरो हरतेज्योतिर्हर उच्यते उदकं हर
उच्यते लोका हरांस्युच्यन्तेऽसृगहनी हरसी उच्येते । प्रत्यग्रे
१५ हरसा हरः शृणीहीत्यपि निगमो भवति । जुहुरे वि चितयन्तः ।
जुद्धिरे विचेतयमाना व्यन्त इत्येपोऽनेककर्मा पदं देवस्य नमसा
व्यन्त इति पश्यतिकर्मा वीहि शूर पुरोर्ज्ञाभिति खादतिकर्मा ।
वीतं पातं पर्यस उस्त्रियायाः । अश्रीतं पिवतं पयस उस्त्रियाया
उस्त्रियेति गोनामोस्त्राविणोऽस्यां भोगा उस्त्रेति च । त्वामिन्द्र मति-
२० भिः सुते मुनीथासो वनूयवः । गोभिः क्राणा अनूपत गोभिः
कुर्वाणा अस्तोपतं । आ तू पिंश्च हरिमीं द्रोक्ष्ये वाशीभिस्तक्ष-
तामन्ययीभिः । आसिश्च हरिं द्रोक्ष्ये द्रुममयस्य हरिः सोमो
हरितवर्णोऽयमपीतरो हरिरेतस्मादेव । वाशीभिस्तक्षतामन्ययीभिः ।
वाशीभिरममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा । स शर्धद्वयो विपु-

- २५ १ क. ख. 'पद्यते । २ (१८) ; ठ. 'पद्यते । इति नि० टी० चतुर्थाध्याये
अष्टादशः खण्डः । २ क. ग. घ. ङ. ट. अष्टौ नास्ति; ग. १९ (३८) ; घ. ज.
३८. ३ छ. त. द. ' रजांसि भवति ' नास्ति. ४ छ. त. द. हरा उच्यन्ते. ५
छ. त. द. ' अष्टौ भवति ' नास्ति. ६ क. ग. पुरोहासः; छ. त. द. पुरो-
हासः. ७ छ. त. द. ' उस्त्रेति च ' नास्ति. ९ छ. त. ' पत ॥ १९ ॥ आ';
३० द. ' पत ॥ ३ ॥ आ'.

णस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपि गुर्जतं नः । स उत्सहता यो
विपुणस्य जन्तोर्विपमस्य मा शिश्रदेवा अग्रहचर्याः शिश्रं श्रयते ।
अपि गुर्जतं नः । सत्यं वा यज्ञं वा ॥ १९ ॥

‘आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽर्ध्वासो अपरीतास उद्भिदः ।
देवा नो यथा सदमिद्विधे असन्प्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे’ [ऋ० सं०

१ । ८९ । १ ॥ गोतमस्येयमार्थम् । अग्नि-

अप्रायुव इत्यस्य षोमे [आश्व० श्रौ ५।१८] महात्रते च तृती-
यसवने [ऐ० आ० ५ । ३ । २] वैश्वदेवे

शस्त्रे शस्यते । आपन्तु उपयन्वस्माकं भद्राः भन्दनीयाः स्तुत्याः क्रतवः
सोमक्रतवः कामा वा विश्वतः सर्वतः सर्वदेव यथाविहितेषु कालेषु अद- १०
व्धासः अनुपहताः अविगुणाः कैश्चिदपि दस्युभिः अपरीतासः अपरिप्राप्त-
पूर्वा अस्मच्छत्रुभिः उद्भिदश्च उद्भेत्तार एषां त्रयाणामपि लोकानाम् । येषां
फलेनैतांस्त्रीनपि लोकान्विन्देमहि तं आगच्छन्तु । किंच । तथा च तेऽ-
त्यर्थमविगुणा आगच्छन्तु यथा तैः परितोपिताः सन्तो देवाः सदैव नित्य-
मेवास्माकं वर्धनायोद्यता असन् । स्युरित्यर्थः । भाष्येऽपि ‘स्युः’ इत्येवं १५
एवं पाठः । ‘ईसन्’ इत्येव प्रमादपाठः । अप्रायुवः अप्रमादन्तः प्रमाद-
मकुर्वाणाः । असंमुह्यमाना इत्यर्थः । वर्धयितारो रक्षितारश्च दिवेदिवे
अहन्यहनि यथा स्युस्तथा ते सोमक्रतवः सगुणाः कामा वागच्छन्तु ।
अत्र ‘अप्रायुवो रक्षितारः’ इति रक्षितृशब्देन समानार्थसंनिवेशादप्रायु-
वशब्दस्याप्रमादार्थत्वम् । रक्षणे हि सत्यप्रमादस्येष्टत्वात् । २०

‘च्यवनः’ (३८) इत्यनवगतम् । ‘च्यावनः’ इत्येवमर्थप्रतीतिः ।
‘ऋषिर्भवति’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘च्यवानमिति’ एवम् ‘अत्यस्य’
ऋषेर्भृगुपुत्रस्य छन्दसि ‘निगमाः’ सन्ति । च्यवन इति प्रसिद्धमेवेति

१ क. ख. ३ (१९) ; छ. त. २० ; द. ४. २ ग. घ. ज. भद्राः क्रतवो
यन्तिवति । गोतं ; घ. ट. भद्राः दिवेदिवे. ३ ठ. ड. ‘दृषुष इति । गोतं. ४ घ.
एवो’ थं. ५ क. ख. घ. झ. ट. ‘कानुजिन्दीमहि ; ठ. ड. ‘कानुजिदीमहि. ६ ग.
ज. तत्र. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘एव’ नास्ति. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. ‘अग्नि ०००० पाठः’ नास्ति ; घ. अग्निमित्येवं प्रमादपाठः. ९ ग. ज.
‘अपि’ नास्ति ; घ. ‘त्येवम’त्येव्य.

कृत्वा निगमं न पठति । इतरथा त्वप्रसिद्धमल्पप्रयोगं चैतदिति कृत्वा पठति ।

‘युवं ध्येवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।
निद्यैर्ममूहथुरद्वयस्परि विश्वेत्ता वा सवनेषु प्रवाच्या’ [ऋ० सं० १० ।

३९ । ४] ॥ काक्षीवत्या घोषाया इयमार्पम् ।

च्यवान इत्यस्य प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ०

४ । १५] । अश्विनौबुध्येते । हे अश्विनौ

युवा ध्यवानमृषि च्यावायितोरं स्तोमानां वृद्धं गमनासमर्थं संतं यथा

सनयं चिरंतनं रथं गमनासमर्थं कक्षिच्छित्सी गमनसमर्थं कुर्यादेवं

पुनर्युवानं च्यवनमृषि चरथाय चरणाय गमनार्थं ततक्षथुः ।

कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । किंच । निद्यैर्ममूहथुः निरूहथुः निर्हृतवन्तौ

स्थः तौष्ट्यं तुष्ट्याणामपां संघातं मेघम् । क पुनः निरूहथुः ।

अद्वयस्परि चिरंतनीनामन्यासामपामुपरि । अनुपक्षीणास्वेवान्यासु वार्षिका-

स्वप्नु तासामेवोपरि लोकानुग्रहार्थमन्यमुदकसंघातं निरूहथुः । तान्येव-

मादीनि कर्माणि विश्वा विश्वानि सर्वाणि युवयोः सवनेषु यज्ञेषु प्रातःसव-

नादिषु वा प्रवाच्या प्रकर्षेण वचनीयानि स्तोतृणाम् । एवमेतस्मिन्मन्त्रे

च्यवानश्चन्द्रेण च्यवन एव ऋषिरुक्तः । स हि श्रूयते सौकन्ये आरूपाणे

[महा० भा० वनप० १२४] जीर्णः सन्नश्विभ्यां पुनर्युवाकृत इति ।

तस्मादुपपद्यते । निगमप्रसक्तमुच्यते । ‘युवा प्रयौति कर्माणि’ मिश्रयति ।

‘तक्षतिः करोतिकर्मा’ । करोत्यर्थः ।

‘रजः’ (३९) इत्यनेकार्थम् । ‘रजतेः’ इति व्युत्पत्तिः ।

‘ज्योती रज उच्यते’ । तच्चनुरज्जयति द्रव्याणि स्वेन प्रकाशेन । ‘या

ते अग्ने रजःशया तनूः’ [वा० सं० ५ । ८] इत्येवमाद्युदाहरणं

१ ग. च. ज. ‘ठति । ३९ । युवं’ । २ प. ट. च्यवानं० प्रवाच्या. ३ ग. ज.

२५ रथमिति । काशी०. ४ प. ट. ठ. ‘ना उच्ये’ । ५ ठ. ड. ‘तारं देशान्प्रति प्राप-

यितारं स्तो’ । ६ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. सनयं वृद्धं; च. ‘माना’ वृद्धं

सनयं. ७ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. ‘सनयं’ नास्ति; च. सनयं. ८ ग. ज.

तुष्टियाणां; च. तुष्टियाणां ‘श्या. ९ क. ख. ग. ज. मेघानां; च. मेघानां’

घं; ठ. ड. मेघं तुष्टयुवं भुष्टुं समुद्रस्योपति वा । ङ०. १० क. ख. च.

२० प. झ. ट. ठ. ड. करोतीत्यर्थः.

द्रष्टव्यम् । भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निगमान्न पठति ।

‘उदकं रज उच्यते’ । तदपि स्वेन स्नेहाख्येन गुणेनानुरज्येति ।

‘भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रां नियुद्धिः

उदकवाचिरजः सचसे शिवामिः । दिवि मूर्धानं दधिपे स्वर्षां

शब्दस्य निगमः जिह्वामग्रे चकृपे हव्यवाहम्’ [भा० सं० ५

१० । ८ । ६] । हे अग्ने त्वमेवास्य

यज्ञस्य भुवः पृथिवीलोकादन्तरिक्षलोकां नेता । रजसः उदकस्य

च नेता । ‘अग्निर्वा ईतो वृष्टिं समीरयति’ इति हि वक्ष्यति

[निरु० ७ । २४] । क पुनर्नेता । यत्र यस्मिन् लोके नियुद्धिः

अश्वजातिभिः शिवामिः सुखतमामिः सहितं वायुम् अन्तरिक्षस्थानं सचसे १०

संसेवसे त्वं तत्र नेता मन्यस्थानानां देवानां स्थितये । किंच । त्वमेव

दिव्यवस्थितं सर्वभूतमूर्धानं दधिपे धारयसि यज्ञाभिनिष्पन्नेनेतो लोकादूदेन

हविषा स्त्रैःसां स्वराख्यमादित्यम् । किंच । त्वमेवैतां जिह्वां ज्वालामत्यद्दु-

तामात्मनः सकाशाच्चकृपे पुनः पुनः करोषि यास्मत्प्रचानि हवींश्च्युपक्ष-

पेयति । यस्त्वमेवंगुणयुक्तस्तं त्वां ब्रूयमेतस्मिन् कर्मणि हव्यवाहं हविषां १५

बोढारमनेन पुरोडाशाख्येन हविषा यजामः । पौर्णमासैस्त्राग्नेयस्यै हविषो

याज्येषा ।

‘लोका रजांस्युच्यन्ते’ । तेष्वपि हि प्राणिनो रज्यन्ते । ‘त्वया दृढीनि

रजःशब्दस्यान्येऽर्थाः सुकृतो रजांसि’ इति व्याख्यातो निगमः’ २०

[निरु० ४ । १७] । ‘असृगहनी रजसी

उच्येते’ । असृग् रुधिरम् अहं ह्यह असृगहनी । ते अपि रजसी उच्येते ।

‘मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति’ (वासि० धर्म० २८ । ४)

इति रुधिरस्फोदाहरणम् । ‘अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च’ इत्यह उदाहरणम्

[निरु० २ । २१] ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. तदपि हि स्वेन. २ ग. च. ज. °पति । ४० । २५
भुवो°. ३ ग. ज. घ. ट. ठ. ड. यज्ञस्येति निगमः । हे अग्ने°; च. यज्ञस्येति
निगमः° । हे अग्ने° जिज्ञिशास्त्वाहः । अग्निस्त्रिष्टुप्. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
°लोकादमुं लोकं. ५ ग. च. ज. इमां. ६ ग. ज. संवत्सरे; च. संवत्सरे. ७ क.
ख. लोकाहतेन; च. लोकादूदेन° इ. ८ ग. ज. ‘सःसां’ नास्ति. ९ घ. ङ.
ट. ठ. ड. ड. ‘पुनः’ सकृदेव. १० ठ. ड. °क्षयति. ११ ग. ज. °मास आग्ने°. १२ ग. च. ज. °प्रेषयति°. १३ क. ख. ग. च. ज. दृढानि; घ. दृढानि.
१४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. °पिर् अमृक्च अह°; च. °पिर् अहश्च अ°
अमृक्च.

‘हरः’ (४०) इत्येतदप्येनकार्थम् । ‘हरतेः’ इति व्युत्पत्तिः । ‘ज्योति-
र्हर उच्यते’ । तद्धि ह्रियते हरति वा स्नेहं विरुद्धीकरोति हरति वा तम
इति हरः । ‘या ते अग्ने हरः शया तनूः’ ‘अग्ने यस्ते हरस्तेन तं प्रति

हर’ इत्येवमादयः प्रचुरा एव निगमा इत्यत्रापि

हरःशब्दस्यार्थाः माष्यकारो न पठति । ‘उदकं हर उच्यते’ । तद्धि
ह्रियते प्राणिभिः जीवनाय । ‘लोकं हरांस्तुच्यन्ते’ ।

तेभ्यो हि क्षीणपुण्याः प्राणिनो ह्रियन्ते ।

‘जुहुरे’ (४१) इत्यनवगतम् । ‘जुह्विरे’ इत्यवगैमः ।

‘जुहुरे वि चितयन्तोऽभिनिमित्तं नृम्णं पान्ति । आ दृष्ट्वां पुरं विविशुः’ ।

३०

[ऋ० सं० ५ । १९ । २] ॥ वज्रत्रेयस्या-

जुहुरे इत्यस्य
निगमोऽर्थश्च

र्षम् । जुह्विरे जुह्वति येऽग्निं विचितयन्तो विचे-
तयमानाः कर्मकर्तृसाधनानां याथात्म्यं वेदान्तदर्श-
नेन जानाना ये च अनिमिषम् आदरवदव-

स्थानमात्मनः कृत्वा युक्तात्मानो नृम्णं योगबलमात्मनः कर्मणि वर्तमाने
पान्ति । रक्षन्तीत्यर्थः । आह । य एवंगुणयुक्ताः किं तेषामिति । उच्यते ।

१५

आ दृष्ट्वां पुरं विविशुस्ते । दृष्ट्वां नित्यामनावृत्तये परब्रह्ममयीं पुरम् ।
इमामदृष्ट्वां शरीरपुरं पापिष्ठां हित्वेत्यभिप्रायः । विचेतयमाना हि वेदप्रामा-
णिकाः सन्तो हवनादृते किमन्यत्कुर्युर्भेन दृष्ट्वां पुरमाविशेयुः । शब्दसार-
ूप्यमपि च ‘जुहुरे’ इत्येतस्मिञ्छब्देऽस्येव । प्रकरणाच्चेयमाग्नेयी ऋक् ।

२०

तस्मात् ‘जुहुरे’ इत्येष शब्दो हवनार्थ एवेत्युपपद्यते ।

‘व्यन्तः’ (४२) इत्येषोऽनेककर्मा । यस्माद्वातोऽरयं शब्दोऽभिनि-
ष्पद्यते स धातुरनेककर्मनेकार्थः । ‘वी गतिप्रजनकान्त्यर्सेनखादनेषु’

(धा० २ । ३८) इति । तद्यथै । ‘पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रव-
स्यवः श्रवं आपन्नमृक्तम् । नामानि चिदधिरे यज्ञियाणि मद्रायां ते रण-

२५

यन्त संदृष्टौ’ (ऋ० सं० ६ । १ । ४) ॥ अत्र ‘पदयतिकर्मा’ ।

१ क. ख. ठ. ड. वि६शी०. २ ग. ज. ह्य उच्य०. ३ म. घ. ज. ‘ममः ।
। ४१ । जुहुरे०. ४ क. ख. च. दृष्ट्वां; ग. ज. दृष्ट्वां. ५ प. ट. चितयन्तो०
विविशुः. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. जुहुरे जुह्विरे०; च. ‘स्वार्पम् । ~ जुहुरे०
जुह्विरे. ७ प. ट. जानामाः; ठ. ड. जानीमाः. ८ क. ख. घ. ज. दृष्ट्वां; ग. झ.
ट. दृष्ट्वां. ९ ठ. ड. ‘न्ययान०. १० ग. घ. ज. ‘पथा । ४२ । पदं०. ११
ग. व्यन्तः श्रवस्यवः० । अत्र०; प. ट. व्यन्तः संदृष्टौ. १२ क. ख. घ. झ.
३२. ट. इत्यत्र; च. दृष्टौ । भद्रा इत्यत्र पदयतिकर्मा.

भरद्वाजस्येयमार्पम् । प्रातरनुवाकादिवनयोः शस्यते
पश्यत्यर्थे व्यन्तः (आश्व० श्रौ० ४ । १३) । पशौ च विनि-
इत्यस्य निगमः युक्ता (आश्व० श्रौ० ३ । ६) । पदं स्थान-

मवस्थानं याथात्म्यमग्नेः देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य
व्यन्तः पश्यन्तो जानानाः । केन । नमसा नमस्कारेण स्तुत्या । मन्त्रेण-

त्यर्थः । मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव ह्यग्नेरौप्यात्माधिदेवाधिभूताधिपयज्ञेष्वावस्थानं याथा-
त्म्यतो दृश्यते । पदशब्दो हि स्थाने प्रसिद्धः । पदस्थोऽयमिति हि वक्तारो
भवन्ति लोके । अथवा नमसा अग्नेन हविराख्येनाभ्युद्यतेनेति योज्यम् ।

श्रवस्ववः श्रव इच्छमाना अन्नमात्मनः प्रार्थयमानाः । य एवमग्नेः स्तुतिभि-
र्विद्वांसो याथात्म्यमग्नेर्वाभ्युद्यतैः श्रव इच्छमानाः पश्यन्तोऽग्निमुपासते किं
तेषामिति । उच्यते । श्रव आपन् । किलक्षणं पुनराब्रुवन्ति । अमृक्तम्

अमृदितमनुपमुक्तमन्यैः । किंच । नामानि चित् ये चैते ग्रन्थमात्राध्येतारः
केवलच्छान्दसा नामान्यपि च मध्यभावेनावस्थितानि धारयन्त्यनर्थज्ञा यज्ञि-
यानि यज्ञार्हाणि तेऽपि मद्रायां मन्दनीयायामग्नेः संदृष्टौ संदर्शने रणयन्त
रमयन्त्यात्मानम् । तानपि भदेण चक्षुषा पश्यत्येवाग्निरित्याभिप्रायः ।

एवमेतस्मिन्मन्त्रे 'पदं नमसा व्यन्तः श्रवस्ववः श्रव आपन्' इत्येतेषां
पदानामेकवाक्ययोगात् 'व्यन्तः' इत्यस्य शब्दस्य पश्यत्यर्थतोपर्यधते ।

वीहि शूर पुरोलाशमित्यत्र खादतिकर्मा । 'इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः
क्रियन्त आ वहिः सीद । वीहि शूर पुरोलाशम्' [ऋ० सं० ३ ।
४१ । ३] ॥ विश्वामित्रस्येयमार्पम् । रात्रिपर्यायेषु महारात्रिके पर्याये
ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता [आश्व० श्रौ० ६ । ४] । इमानि

१ ग. ज. 'प्रारण्या' । २ घ. ट. ठ. ड. 'देवाधिपज्ञे' । ३ ग. ज. ठ. ड.
'मग्नेस्तुति' ; च. 'मग्निस्तुति' । ४ च. 'दितं अनुवर्तते' अनु० । ५ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. पदं दृश्यते नम' ; च. पदं 'नम' देवस्य. ६ च. इत्येतस्य.
७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'त्यर्थोऽभ्युप' ; च. 'त्यर्थतो' योऽभ्यु. ८ क. ख. २५
घ. झ. ट. ठ. ड. 'पश्यते' । इमा ब्रह्म' । ९ ग. च. ज. 'कर्मा' । ४३ । इमा' ।
१० ग. ज. 'वाहः इति विश्वा' ; घ. ट. 'वाहः० पुत्रे' । ११ क. ख. पुरोलाशम् ;
घ. च. पुरोलाशम् ; घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु ऋचोऽनन्तरं 'इत्यत्र खादतिकर्मा'
इति व्रजति. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इमा इमानि ; च. 'युक्ता' । 'इमानि'
इमा.

ब्रह्म, ब्रह्माणि ऋग्यजुःसामाद्यानि स्वरसौष्ठवा-
 अस्यामुचि व्यन्त दियुक्तान्यस्माभिर्ब्रह्मणोऽस्य हविषो वहनसम-
 इत्येव खादतिकर्मा र्थानि त्वां प्रति क्रियन्ते । उच्यन्त इत्यर्थः ।
 यतो ब्रवीमि । हे इन्द्र आ बर्हिः सीद । आसी-
 देदं बर्हिः प्रति । आसीनश्चैतस्मिन् बर्हिषि वीहि भक्षयेतमस्मत्प्रप्तं हे
 शूर पुरोडाशम् । एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'वीहि पुरोडाशम्' इत्येतस्मादेक-
 वाक्ययोगात् 'वीहि' इत्येव शब्दः खादनार्थ इति प्रतीयोत् । किम-
 न्यद्बर्हिष्पासीन इन्द्रः पुरोडाशस्यान्यत्र भक्षणात्कुर्यात् । प्रासिद्धं च कठि-
 नद्रव्यस्य लोके भक्षणं भक्षयति मोदकादीनिति । तस्मात्सामर्थ्याद्भक्षणा-
 र्थोऽयमित्युपपद्यते ।

‘वीतं पातं पयसः’ इत्यत्राशर्नार्यः । ‘उत वां विष्णु मद्यास्वेन्धो
 गाव आर्पश्च पीपयन्त देवीः । उतो नो अस्य पूर्यः पतिर्दन्वीतं पातं
 पयस उस्त्रियायाः’ [ऋ० सं० १ । १५३ । ४] ॥ मित्रावरु-
 ष्येवा । त्रिष्टुप् । दीर्घतमस आर्पम् । मित्रावरुणाबुध्येते । उत याम्

अपि युवयोरेतासु विष्णु मद्यासु एतेषु मनुष्येषु
 वीतं पातमित्यत्रा- मदयितृषु वर्तमानमेतत् अन्धो हविलक्षणं यदेत-
 शनार्थः देतस्मिन्नहनि एभिर्मुन्यैर्भवद्भयां देयं पयस्याख्य-
 माज्याख्यं च तदेता गावः एताश्वापः

देवीः दानादिगुणयुक्ता आसां गवामुपकारं कुर्वन्त्यः पीपयन्त ।
 वर्धयन्तीत्यर्थः । यदेतदशनपानयोग्यमाज्यसांमाष्यलक्षणमाभिरद्भिर्गोभिश्च
 युवयोरन्धो वर्धयति उतो नो अस्य अप्यस्य हविषोऽस्मात्पूर्वो यजमानः
 पतिः । पूर्य हि द्रव्यस्य यजमानः पतिर्भवति । ततः स तद्विगम्यः
 समर्पयति देवतायै संस्क्रुतैतदिति । ततस्ते तस्य हविषः पतयो भवन्ति ।

- १ च. पुराडाशम्. २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. वीहि शूर पुरो; च. वीहि
 २५ पुरो शूर. ३ क. ख. ग. च. ज. घ. ट. पुरोडाशम्. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
 “वाक्यसंगो”. ५ घ. ङ. ट. ठ. ड. “नार्थः प्रतीयते. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
 “लोके कठिनद्रव्यस्य भ”. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. मोदकादीनि । तस्मां; ग.
 ज. मोदकानिति. ८ ग. च. ज. “नार्थः । ४४ । उत. ९ ग. ज. “स्वन्व इति;
 घ. ट. “स्वन्वः ० उस्त्रियाया. १० ठ. ड. उत अपि वां युव”. ११ क. ख. घ.
 ङ. ट. ठ. ड. “एतत् ? नास्ति; च. यदेतदेत”. १२ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
 ११ तवन्तान्.

तानपेक्ष्य यजमानः पूर्णः पतिः । तदपेक्षयैव ऋविज आहुः । योऽ-
स्मत्तः पूर्णः पतिरस्य हविषः अपि स दन् भवति । दददित्यर्थः ।
तेनाप्येतद्भवन्तोवेवोदित्यास्मान्प्रत्युत्सृष्टम् । एवमपि स दन्भवति । अपि
चयं यथान्यादिष्टमेव । तेन पूर्वेण हविष्यैतिना भवद्भयामेतद्वचः । तौ
युवामस्य हविषः पयस्यास्यस्य उस्त्रियायाः पयसो निष्पन्नस्य नातिकठि-
नस्याशनयोग्यस्य स्वं भागमस्माभिर्दीयमानं वीतम् । अश्रीतं युवामि-
त्यर्थः । पिबतं च यदेतदाज्यस्य स्वं भागमुपस्तरणाभिचारणसंबद्धम् ।

५.

एवमस्मिन् मन्त्रे 'उस्त्रियायाः पयसा निष्प-
व्यन्तोऽशनार्थं कस्य' इति श्रूयमाणे पयस्याग्रे प्रतीयेते ।
इति निर्वचनस्य तथोराज्यं पेयं तत् 'पातम्' इत्यनेन संब-
कारणम् । ध्यते । पारिशेष्यात् 'वीतम्' इत्यस्य शब्दस्य
पयस्यया सह संबन्धः । सा च नातिकठिना

१०

नातिद्रव्यशनयोग्या । तस्मात् 'वीतम्' इत्येष शब्दोऽशनार्थं इत्युप-
पद्यते । लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिद्रवेऽशनशब्दः प्रसिद्धोऽस्माति पायस-
मिति । निगमप्रसक्तमुच्यते । 'उस्त्रियेति गोनाम' । 'उस्त्राविणो' हि
तस्याः सकाशात्क्षीरादयो 'भोगाः' भवन्ति ।

१५

'क्राणाः' (४३) इत्यनवगतम् । 'कुर्वाणाः' इत्यर्थप्रतीतिः ।
'गोभिः क्राणा अनूपत' इति निगमः । 'गोभिः कुर्वाणा अस्तोपत'
इति निर्वचनम् । त्वामिन्द्रेति शेषः । 'त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो
वसुपर्वः । गोभिः क्राणा अनूपत' ॥ हे इन्द्र त्वामस्मिन्सोमे मतिभिः सुते
मेधाविभिरभिषुते सोमे । य एव हि मतिमन्तस्त
क्राणा इत्यस्य एव हि सोममभिषोतुं शक्नुवन्ति नेतरे मतिहीनाः ।
प्रयोगोऽर्थश्च सुनीथासः । सुष्टु ये स्तोतुं शक्नुवन्ति ते सुनीथाः ।
वसुयवो वैसुकामाः । आह । किमेते कुर्वन्ति

२०

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'अपि' नास्ति; च. अपि. २ घ. ट. दत् २५.
भज्जति; ङ. दन् भज्जति; ठ. ड. दज्जति. ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. हविषः-
प. ४ ठ. ड. पयसा. ५ घ. ङ. ट. ठ. ड. पातं पिब. ६ ग. घ. ज. उस्त्रि-
यापय. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'द्रवेऽश्नातिशब्द'; च. द्रवेशनशब्द.
आति. ८ क. ख. घ. ट. ड. उत्सावि. ९ ग. घ. ज. शेषः । ४५ । त्व. १०
क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. मतिभिः मतिमद्भिः सुते; च. मतिभिः सुते
मतिमद्भिः. ११ च. पनकामाः.

ब्रह्म, ब्रह्माणि ऋग्यजुःसामाद्यानि स्वरसौष्ठवा-
 अस्यामृचि व्यन्त दियुक्तान्यस्माभिर्ब्रह्मणोऽस्य हविष्यो वहनसम-
 इत्येव खादतिकर्मा र्थानि त्वां प्रति क्रियन्ते । उच्यन्ते इत्यर्थः ।

यतो ब्रवीमि । हे इन्द्र आ बर्हिः सीद । आसी-
 देदं बर्हिः प्रति । आसीनश्चैतस्मिन् बर्हिषि वीहि भक्षयैतमस्मत्प्रचं हे
 शूर पुरोडाशम् । एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'वीहि पुरोडाशम्' इत्येतस्मादेक-
 वाक्ययोगात् 'वीहि' इत्येव शब्दः खादनार्थ इति प्रतीयते । किम-
 न्यद्बर्हिष्यासीन इन्द्रः पुरोडाशस्यान्यत्र भक्षणात्कुर्यात् । प्रासिद्धं च कठि-
 नद्रव्यस्य लोके भक्षणं भक्षयति मोदकादीनि । तस्मात्सामर्थ्याद्भक्षणा-
 र्थोऽयमित्युपपद्यते ।

'वीतं पातं पयसः' इत्यत्राशनार्थः । 'उत वां विक्षु मद्यास्वन्धो
 गाय आपंध पीपयन्त देवीः । उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्दन्वीतं पातं
 पयस उस्त्रियायाः' [ऋ० सं० १ । १५३ । ४] ॥ मित्रावरु-
 ण्येवा । त्रिष्टुप् । दीर्घतमस आर्षम् । मित्रावरुणाबुध्येते । उतं वाम्

अपि युवयोरेतासु विक्षु मद्यासु एतेषु मनुष्येषु
 वीतं पातमियन्ना- मदयितृषु वर्तमानमेतत् अन्धो हविर्लक्षणं यदेत-
 शनार्थः देतस्मिन्नहनि एभिर्भुज्यैर्भवद्ग्रां देयं पयस्याख्य-
 माज्याख्यं च तदेता गावः एताश्वापः

देवीः दानादिगुणयुक्ता आसां गवामुपकारं कुर्वन्त्यः पीपयन्त ।

वर्धयन्तीत्यर्थः । यदेतदशनपानयोग्यमाज्यसोनाथ्यलक्षणमाभिरद्भिर्गोभिश्च
 युवयोरन्धो वर्धयते उतो नो अस्य अप्यस्य हविषोऽस्मात्पूर्वो यजमानः
 पतिः । पूर्व हि द्रव्यस्य यजमानः पतिर्भवति । तैतः स तद्विगम्यः
 समर्पयति देवतायै संस्कुर्वतेतदिति । ततस्ते तस्य हविषः पतयो भवन्ति ।

- १ च. पुटालशम्. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वीहि शूर पुटो; च. वीहि
 २५ पुटो शूर. ३ क. ख. ग. घ. ज. घ. ट. पुटोडाशम्. ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड.
 'वाक्यसंयो'. ५ घ. झ. ट. ठ. ड. 'नार्थः प्रतीयते. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 'लोके कठिनद्रव्यस्य म'. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. मोदकादीनि । तस्यां; ग.
 ज. मोदकानिति. ८ ग. च. ज. 'नार्थः । ४४ । उत. ९ ग. ज. 'स्वन्ध इति;
 घ. ट. 'स्वन्धः ० उस्त्रियाया. १० ठ. ड. उत अग्नि वां युव'. ११ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. 'एतत्' नास्ति; च. यदेतदेत'. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 १३ तद्वन्तां.

तानपेक्ष्य यजमानः पूर्व्यः पतिः । तदपेक्षयैव 'आविज' आहः । योऽ-
स्मत्तः पूर्व्यः पतिरस्य हविषः अपि स दन् भवति । दददित्यर्थः ।
तेनाप्येतद्भवन्तावेवोदित्यास्मान्प्रत्युत्सृष्टम् । एवमपि स दन्भवति । अपि
चयं यथाव्यादिष्टमेव तेन पूर्वेण हविष्यैतिना भवद्भयामेतद्भयः । तौ
युवामस्य हविषः पयस्याङ्गस्य उस्त्रियायाः पयसो निष्पन्नस्य नातिकठि-
नस्याशनयोग्यस्य स्वं भागमस्माभिर्दीयमानं वीतम् । अश्रीतं युवामि-
त्यर्थः । पितृतं च यदेतदाज्यस्य स्वं भागमुपस्तरणाभिचारणसंबद्धम् ।

५.

एवमस्मिन् मन्त्रे 'उस्त्रियायाः पयसा निष्प-
व्यन्तोऽशनार्थं अस्य' इति श्रूयमाणे पयस्याङ्गे प्रतीयते ।
इति निर्वचनस्य तयोराज्यं पेयं तत् 'पातम्' इत्यनेन संब-
कारणम् । पारिशेष्यात् 'वीतम्' इत्यस्य शब्दस्य
पयस्यया सह संबन्धः । सा च नातिकठिना
नातिद्रवाशनयोग्या । तस्मात् 'वीतम्' इत्येव शब्दोऽशनार्थं इत्युप-
पद्यते । लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिद्रवेऽशनशब्दः प्रसिद्धोऽश्नाति पायस-
मिति । निगमप्रसक्तमुच्यते । 'उस्त्रियेति गोनाम' । 'उस्त्राविणो' हि
तस्याः सकाशाद्धीरादयो 'भोगाः' भवन्ति ।

१०

१५

'क्राणाः' (४१) इत्यनवगतम् । 'कुर्वाणाः' इत्यर्थप्रतीतिः ।
'गोभिः क्राणा अनूपत' इति निगमः । 'गोभिः कुर्वाणा अस्तोपत'
इति निर्वचनम् । त्वामिन्द्रेति शेषः । 'त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो'
वसूयवः । गोभिः क्राणा अनूपत' ॥ हे इन्द्र त्वामस्मिन्तोमे मतिभिः सुते
मेधाभिभिरभिषुते सोमे । य एव हि मतिमन्तस्त
एव हि सोममभिषोतुं शक्नुवन्ति नेतरे मतिहीनाः ।
सुनीथासः । सुपु ये स्तोतुं शक्नुवन्ति ते सुनीथाः ।
वसूयवो वैसुकामाः । आह । किमेते कुर्वन्ति

२०

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'अपि' नास्ति; च. अपि. २ घ. ट. दत् २५.
भज्जवति; ङ. दन् भज्जवति; ठ. ड. दज्जवति. ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. हविः-
प. ४ ठ. ड. पयसो. ५ घ. ङ. ट. ठ. ड. पातं पिब. ६ ग. च. ज. उस्त्रि-
यापय. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'द्रवेऽश्नातिशब्द'; च. द्रवेऽशनशब्द
श्नाति. ८ क. ख. घ. ट. ड. उस्त्रावि. ९ ग. च. ज. शेषः । ४५ । त्वा. १०
क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. मतिभिः मतिमद्भिः सुते; च. मतिभिः सुते
मतिमद्भिः. ११ च. धनकामाः.

मतिभिः सुते मेधाविभिरभिपुते सोमे । उच्यते । गोभिर्वाग्भिः स्तुति-
लक्षणाभिः अस्मिन्नभिपुते सोमे आभिमुख्येन कुर्वाणा अनूपत अंस्तो-
पत । स्तुवन्तीत्यर्थः । अभिपुतेषु सोमेषु किमन्यदाभिमुख्यकरणादिन्द्रस्य
गोभिः सुनीथाः स्तुवन्तः कुर्युः । तस्मात् 'क्राणाः' इत्येष शब्दः 'कुर्वाणाः'
इत्येवमुपपद्यते ।

- ‘वाशीभिः’ (४४) इत्येतदनवगतं पक्षेण चानेकार्थम् । ‘वाशीभिर-
श्मन्मयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा’ इति शब्दसमाधी । ‘वाश्यः’ एवा-
भिधेया ‘वाचो’ वा । ‘आ तू षिञ् ह्रीर्मीं द्रोणस्थे वाशीभिस्तक्षता-
श्मन्मयीभिः । परिष्वज्ज्वं दशं कश्यभिर्मे धुरी प्रति वहिं युनक्त (ऋ०
१० सं० १० । १०१ । १०) ॥ बुधस्य सोमपुत्रस्यैवामर्षम् । आसिञ्च
प्रक्षिपैतं हरितवर्णं सोमम् । क । द्रोणस्थे ।
वाशीभिरित्यस्य हुममयस्याधिपवणफलकद्वयस्योपरि । एवं ताव-
दध्यर्च्युक्तः । स हि सोममुपावहरति । अधुनेत-
रानभिपवकर्तृन् ब्रवीति । यूयमप्यनेनाध्यर्च्युणोपावद्वतमेनं सोममधिपवण-
१५ फलकयोरुपरि वाशीभिः एताभिरश्मन्मयीभिः तक्षत कुट्टयत । अभिपुणते-
त्यर्थः । ‘व्रीधभिरभिपुण्वन्ति’ इति तुक्तम् । अथवाऽयमन्योऽस्यार्धर्च-
स्यार्थः । हे उन्नेतः आसिञ्च प्रक्षारय तं हरित-
वर्णं सोममनेन कलशेन । क । द्रोणस्थे । द्रोण-
२० ‘आसिञ्च’ इत्यस्या-
प्यर्थविकल्पः फलकद्वयस्योपरि । यूयमपि च हे होतार आसि-
च्यमानमेनं सोमं वाशीभिः वाग्भिः स्तुतिलक्ष-
णाभिः तक्षत संस्फुरत । यदस्यापक्षिपमपूतं
तत्स्तुतिभिः पुनीतेत्यभिप्रायः । अश्मन्मयीभिः व्यापनस्तमर्थाभिरि-
त्यर्थः । यूयमपि च हे अप्यर्चयः पूतमेतमुद्रातृभिः सोमं परिष्वज्ज्वं ग्रहेषु

१ ग. ज. 'उनेषु तेषु सो' । २ ग. ज. 'श्मन्मयी' ; च. 'श्मन्मयी' म. २
२५ ग. वा । ३६ । आ. ४ ग. ज. हरिमीं द्रोणस्थे इति । ३५° ; च. हरिमीं
द्रोणिति । ३५° ; प. ट. हरि० युनक्त, ५ क. ल. प. स. ट. ठ. ड. 'इधं'
मास्ति. ६ क. ल. ग. ज. ठ. ड. 'श्मन्मयी'. ७ क. ल. प. स. ट. ठ. ड.
संस्फुरत ; ग. ज. संस्फुरत कुट्टयत ; च. 'स्फुर' कुट्टयन् संस्फुरत. ८ प. ट. ठ.
द्रावभिरुच्य ; ड. द्रावभिः उच्य ; च. द्रावभिः पुनर् भिरभि. ९ क. ल. ग. ज.
२० 'स्वार्पणार्थः. १० क. ल. ग. ज. 'च' नास्ति.

स्यालीपु च कक्ष्याभिः अङ्गुलीभिः । अङ्गुलीभिरेव हि पात्रस्थः सोमो
गृह्यते । यदेव चेदं ग्रहणमेव एव तस्य परिष्वङ्गः । परिष्वङ्ग्य च गृहीत्वैनं
सोममुभे हविर्वानधुरौ प्रति वह्निमिव वोढारमिवानडाहं युनक्त । एतं सोमं
सादयतेत्यर्थः । स हि सोमो हविर्वानधुरोरघस्तात्खरे साद्यते । एतस्मादेव
चाजुङ्घ्योऽनन्यैश्च सामान्याद्वाहिमिव युनक्त इति ह्यतोऽपर्मवमुपपद्यते । अत्र
'वाशीभिस्तक्षत' इति तक्षणयोगादसमम्यो वाश्य एता प्रावाह्या इति
प्रथमस्यार्थेऽप्युपपत्तिः । एतस्मिन्नर्थे 'आ तू पिञ्च' इत्यासेकशब्दो गौणः ।
न हि सोमांशुनामनभिपुतानामासेकोऽस्ति कठिणत्वात् । तस्मादेतस्मिन्नर्थे
प्रक्षेपणमात्रमेव सिद्ध्यतेत्यर्थः । अथवा 'आसिञ्च हरिमीं द्रोणस्थे' इत्यतोऽनन्तरं
वाशीशब्दः श्रूयमाणो बाह्वनामधेयत्वेनाप्युपपद्यत एव । सोमो हि द्रोण-
कलशस्योपर्यसिध्यमानो वाग्भिः स्तूयते । एवमर्थद्वयमभिप्रेत्योभयथा
माप्यकारेणोक्तं वाशीभिरसमनयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा' इति ।

'अयमपीतरो हरिः' मर्कटः 'एतस्मादेव' इति हरित-
वर्णत्वाद्धारिरुच्यते । 'शिरीषकुसुमप्रख्याः केचिपिङ्गलकप्रभाः । वानरा'
इति श्रूयन्ते रामायणे ।

'विपुणस्य' (४५) इत्येतदनवगतम् । 'विप्रमस्य' इत्यवगमः ।
'न यातव इन्द्र जूजुर्वुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः । स शर्धदयो
विपुणस्य जन्तोर्मा शिञ्जदेवा अपि गुर्धतं नः' इति [ऋ० सं० ७ । २१ ।
५] ॥ वसिष्ठस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । उन्नीयमानसूक्ते माध्यन्दिने सवने
शस्यते [आश्व० श्रौ० ५ । ५] । हे भगवन्निन्द्र तथा कुरु यथा

नेनमस्मद्यज्ञं यातवो यातयितारो यज्ञविप्रकर्तारः
विपुणस्येत्यस्य प्र- केचिदपि जूजुवुः । आगच्छेयुरित्यर्थः । किञ्च ।
योगोऽर्थश्च हे शविष्ठ बलिष्ठ य एते वन्दनाः वन्दितारः
छाडगौडादयो जानपदीभिर्वेद्याभिः वेदितव्याभि-

१ ग. ज. 'अङ्गुलीभिः' नास्ति; च. 'क्ष्याभिः' अङ्गुलीभिरेव' अङ्गुलीभिः । अ. २५
२ ट. 'सि' स्थण्डिले; ठ. ड. स्थण्डिले. ३ क. ख. घ. झ. ठ. ड. 'जनदेशं
प्रति सामा'; ट. 'जनदेशं प्रति सामा' प्रदे. ४ क. ख. घ. झ. ठ. ड.
'पममुप'. ५ घ. ठ. कठिणत्वात्; ट. कठिणत्वात् न. ६ क. ख. घ. झ. ठ.
ठ. ड. आसिञ्चत; च. आसिञ्च हं त. ७ ग. घ. ज. 'प्रभा इति वानराः स्तू-
यन्ते रामा' (च. स्तूय' झ). ८ घ. ट. श्रूयन्ते० रामायणे; ठ. ड. श्रूयन्ते इति
रामायणे. ९ ग. 'ममः । ४७ । न य'. १० ग. ज. 'वुर्न इति । वसि; 'प.
ट. जूजुवु० कर्तुं नः. ११ क. ख. घ. झ. ठ. ड. नेममस्य'; घ. 'नेममस' नेम. १२
४५

बालिशस्यैतदेव नाम । बालिशो मूर्खः । सहि बाल इव शैते प्रमादित्वाद्वर्त्म-
कार्येषु । एतस्यापि पर्येष्यो निगमः । असमानजातीयो हि पुरुषस्य भगि-
न्याख्यो भ्राता । सा हि स्त्रीत्वादेवातुल्यजातीयैव पुरुषस्य भवति । जामि-
रित्येतस्मिञ्शब्दे 'मिः' इत्येव 'उपजनः' । यदेवोक्तं भवति 'जा'
इति तदेव जामीति । उभयथापि मन्त्रेषु प्रयोगो द्रष्टव्यः । अन्यमिच्छस्व
सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् । निगदैसिद्धमेतदित्यर्थः । अथवैतानि
पदान्यधस्तात्तत्र तत्र व्याख्यातानि । तद्यथा । 'अन्यो नानेयः' [नि०
१ । ६] इत्येवमाहुपेक्षितव्यम् ।

'पिता' इत्यन्वगतम् । 'पाता वा पालयिता वा' इत्यवगमः

१० । २० ।

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मै माता पृथिवी महीयम् ।
उत्तानयोश्चम्बो ३ योनिर्नन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् (ऋ०
सं० १ । १६४ । ३३) ॥ द्यौर्मै पिता पाता वा पालयिता वा
जनयिता नाभिरत्र बन्धुर्मै माता पृथिवी महीयम् बन्धुः संबन्धना-
न्नाभिः संनहनान्नाभ्या संनद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुरेतस्मादेव
ज्ञातीन् सनाभय इत्याचक्षते संबन्धव इति च ज्ञातिः संज्ञानात् ।
उत्तानयोश्चम्बो ५ योनिर्नन्तः । उत्तान उत्ततान ऊर्ध्वतानो
वा तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः शंयुः सुख्युः ।
अया नः शंयोरररपो दधात (ऋ० सं० १० । १५ । ४) । रपो
रिममिति पापनामनी भवतः शमनं च रोगाणां याधनं च भया-
नामथापि शंयुर्बाहस्पत्य उच्यते । तच्छंयोरारुणीमहे गातुं यज्ञाय
गातुं यज्ञपतय इत्यापि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञ-
पतये ॥ २१ ॥

२५

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

द्यौर्मै पितेति । अस्पर्शमाये दीर्घतमस आर्षम् । तृतीयसवने वैश्वदेवे

१ क. ए. प. झ. ट. ठ. ड. मन्त्रेषु. २ ख. निगमैर्विद्धं द. ३
क. ख. ४ (२०); ग. इतोऽप्यशो नास्ति. ४ ठ. ड. २. ५ क. ख. छ. त.
द. सुख्युः. ६ क. ख. ५ (२१); छ. त. २२; द. ६. ७ क. घ. प. 'इति०
पादः' नास्ति; छ. इति तृती; त. चतुर्थाध्याये तृती; द. इति वैश्वदेवस्य चतु.
२३ ८ क. ख. प. झ. ट. 'पितेतीयमस्यथा'. ९ ख. 'तीये छ'.

शस्यते [ऐ० आ० ५ । १ । २] । दौर्मे पिता । येषं दौर्गन्धर्षित-
लोकाख्या एषैव मम पिता । ' दौर्गन्धर्षित ' [आश्व० गृ० १ । ७ । ६]
इत्येवं वैवाहिके कर्मणि शुलोकभावेन पित्रात्मानमभिसंपाद्यमानं दृष्ट्वैवमाह

मन्त्रदक् ' दौर्मे पिता ' इति । जनिता जन-
' पिता ' इत्यस्य यिता । उत्पादयितेत्यर्थः । आह । कथम् । उच्यते ।
निगमः नाभिरत्र । नहनमेष नाभिः । अत्र एतास्मिन् शुल-

क्षणे पितर्युदकदानेनानुपहीतारि सति संतानोत्प-
त्त्यनुग्रहक्रमेणैव शुक्रात्मनोत्पत्तिरुपपद्यत इत्येवमभिसमीक्ष्योक्तं ' दौर्मे पिता
जनिता नाभिरत्र ' इति । वन्धुर्मे । अङ्गस्त्वंन्धकारणाद्वन्धुः । मे माता
पृथिवी मही । ' पृथिवी त्वम् ' [आश्व० गृ० १ । ७ । ६] इति मातु- १०
र्मन्त्रेण पृथिवीत्वं संपाद्यमानं दृष्ट्वैवमाह ' वन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् '
इति । उदकं हि शुलोकात्पतितं पार्थिवेन धातुना संपृक्तमोषधिभावमा-
गम्य शरीरभावेनावतिष्ठत इत्येतदपेक्ष्य सर्वभूतानां द्यावापृथिव्यौ मातापि-
तराबुध्यते तत्र तत्र । तद्यथा । ' यदन्तरा पितरं

द्यावापृथिव्योर्मा- मातरं च ' [ऋ० सं० १० । ८८ । १५] । १५
तापितृभावस्योपपत्तिः इत्येवमादि । तच्छ्रुतस्य द्रुपकारस्याभावे सती-
तरौ मातापितरावकिञ्चित्कारावेव भवतः । तस्मा-

द्रुपपद्यते द्यावापृथिव्योर्मातापितृभावः । आह । किमेते द्यावापृथिव्यान्-
न्यकिञ्चिदनपेक्ष्यैव सर्वभूतानां मातापितृभावं विभूत उतान्यदपि किञ्चिद-
पेक्ष्येते इति । उच्यते । अनयोः चैव्योः द्यावापृथिव्योः उत्तानयोः । ऊर्ध्व- २०
मेव ह्यनयोरन्तरा च प्रविधारणीयं ' अन्तः ' प्राणस्तत इत्युत्ताने द्यावापृ-

थिव्यौ । ' प्राणेन हीमे वायुना सूत्रभूतेन विधृते
अयं मातापितृभा- तिष्ठतः ' । एतयोर्द्यावापृथिव्योरुत्तानयोर्व्ये एषोऽ-

चोऽन्तारिक्षायत्तः न्तरिक्षाख्योऽन्तर्मध्ये योनिरत्रैतास्मिन्नवकाशदानो-
पकारत्वे प्रवृत्ते सति पिता पर्जन्यो शुलोकाख्यः । २५

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. स्थिता शुलोका; च. स्थितलो ता घु. २ ग.
ब. ज. 'संपद्य'. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. शुलोकलक्ष; च. शुलक्ष लोक.
४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'महीयमिति मातु'; च. 'मही पृथिवी त्वं' घ.
५ च. इति तद् १ घ. ६ च. 'दोषेक्ष्येते. ७ च. 'नयोऽन्तः द्यावा' न्योः. ८ क. ख.
घ. ट. ठ. ड. ह्यनयो; च. ह्यनयो हे. ९ क. ख. घ. ट. ठ. ट. पतिपा.
१० ब. 'णीयोः अन्तः. ११ क. ख. ग. ज. 'पकार' ; च. 'पकार' घ.

शौरेय हि रसान् प्राज्ययति तस्मात्सैवात्र पर्जन्यशब्देन भाष्यकारेणोक्ता ।
 दुहितुः पृथिव्या उपरि गर्भे सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोदकम् आधात् आद-
 धाति । ददातीत्यर्थः । अत्र पृथिव्येव दुहितृशब्देनोक्ता । सा हि सुलोका-
 दूरे निहिता । दोग्धेर्वा । सा हि दोग्धि सुलोकमिति दुहिता । सा हि सुलो-
 कात्पतितमुदकमुपजीकयेव । यौवापृथिवीभ्यामन्तरिक्षेण चावकाशदाने-
 नानुगृह्यमाणान्येतान्यस्मदादीनि भूतान्युत्पद्यन्त इत्येतदनेन मन्त्रेण मन्त्र-
 दशा ख्यापितम् । अत्र मातृसंबन्धात्पितृशब्दः पितर्येवेत्युपपत्तिः । पिता
 माता चायम् । एतदाशासनं मन्येते ।

‘ शंयोः ’ [४८] इत्यनवगतं पञ्चम्यन्तं वा पष्ठम्यन्तं वा सैत् । न

चैवं यजमानोऽर्धात्समाद्बृहस्पतिपुत्रादर्थमपेक्षते
 अस्मिन्मन्त्रे भूमेते पितरः किञ्चिदर्थं विदध्युरिति । किं कार-
 शंयोरित्यस्य पञ्चम्यर्थे णम् । स्वत एव हि ते विधातुं समर्थाः । न च
 पष्ठम्यर्थे वा न काप्युप- बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोः किञ्चिदेभिः पितृभिर्विधी-
 पत्तिः येतेति । एवं पञ्चम्यर्थसंभवं पष्ठम्यर्थसंभवं च

पश्यन् भाष्यकारः शंयोरित्येकं पदं द्विती-
 यान्ते द्वे पदे चकार शमिति योरिति च । शमित्यस्य ‘ शमनम् ’

- १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सुलोकं दोग्धीति. २ क. ख. ग. ज. घ. ट.
 ठ. ड. एवं चावा° ३ क. ख. घ. झ. ट. मातृपितृसंब°. ४ ग. ज. मन्येते ।
 पञ्च°; च. मन्येते १ पञ्च° त । शंयोरित्यनवगतं; ठ. ड. मन्येते । अथा मः शंयो-
 २० ररपो दधातेति । शंयोः. ५ ठ. ड. °गतं षड्विपदः पितर इति स्यात् ऋक् पठ्यते
 तदनन्तरं शंयोरिति पञ्च°. ६ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ वा ’ नास्ति. ७ घ. ट. ठ.
 ड. सन्; च. सन्ने° त. ८ च. यजमानेनार्थं (प्यं!) नाप्येतस्माद् बृहस्पतिपुत्र-
 कस्य शंयोर्ममेते पितरः किञ्चिदर्थं विदध्युरिति किं कारणं । स्वत एव हि ते विधातुं
 समर्थाः । पष्ठम्यर्थस्य तस्य किञ्चिदेभिः पितृभिर्विधीयेतेति (ट. सट्टशपुस्तकातुरोपेनायं
 पाठः परिवर्तितः). ९ ग. ज. °सतिपुत्रीकयोर्ममेते पितरः किञ्चिदर्थं विदध्यु-
 रिति किं कारणे । स्वत एव हि ते विधातुं समर्थास्ताप्यमर्थी तस्य किञ्चिदेभिः
 पितृभिर्विधीयेतेति. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ भूमेते.....दध्यु-
 रिति ’ नास्ति. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. शंयोर्मम पितरः किञ्चि°. १२ ग.
 २१ ज. ‘ पष्ठम्यर्थसंभवं ’ नास्ति.

इत्यर्थं निराह योरित्यस्य 'यावनम्'
तस्मात् 'शं योः' इति । एवं द्वितीयान्तेन विपरिणामं कृत्यार्थं
इति द्वे पदे निरोह तथाहि वाक्येन संबध्यत इति । कस्य
शमनं कस्य वा यावनमिति पुनः पर्यनुयोगे

प्राप्ते 'रोगाणां भयानां च' इत्यध्याजहार भाष्यकारः । रोगशमनं च ५
दधात भययावनं च । शान्तरोगाश्च यथा स्याम प्रहीणसर्वभयाश्च तथा
कुरुतेत्यभिप्रायः । किमेतौवदेव । नेत्युच्यते । यदपि चान्यत्किञ्चित्
अरपः अपापं तदपि चास्मभ्यमेव दधात । दत्तेत्यर्थः । एवमेतत्पदमेकमर्थीसं-
भवाद्धिवा प्रविभज्य भाष्यकारेण निरुक्तमियमप्यर्थीसंभवे सति निर्वचन-
प्राप्तिरस्तीत्यर्थस्य ख्यापनाय । ब्राह्मणेऽपि चेयं निर्वचनप्राप्तिरस्येव । १०
तद्यथोद्गीथशब्दे । 'प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वागीर्वाचो ह गिर इत्यौ-
चक्षतेऽजं धमन्ने हीद२ सर्वं स्थितम्' [छा० उ० १ । ३ । ६]
इत्येवमादि । तस्मादुपपद्यते प्रथमान्तमेवं सत् । कस्माद्वितीयान्तत्वेन
विपरिणम्यते शं युमित्येवमिति । न निरुच्यते । तथापि हि न काश्चि-
दर्थ उपपद्यते तस्मादयुक्तमिति । 'रपो रिप्रम्' इत्यत्र रिप्रशब्दस्य १५
रपःशब्देनार्थसामान्यात्तत्त्वमुक्तम् । 'यदेवास्य रिप्रमेध्यं तच्छुष्यति'
इति ह विज्ञायते ।

'अथापि शंयुर्बाहस्पत्य उच्यते' । अपि शं योरित्यनेन पदद्वयेन
शमनंयावने रोगभययोरुच्येते द्वेधा प्रविभक्तेन । अपि यथावस्थितेनैवा-
विभक्तेन बार्हस्पत्यो बृहस्पतेः पुत्र उच्यते । २०
बार्हस्पत्यार्थे एकं तस्याप्येतदेव नामेत्यपिशब्दः । 'तच्छंयोरिवृ-
णीमहे गातुं यज्ञाय' [तै० ब्रा० ३ । ५ ।
पदम् ११ ॥ मैत्रा० सं० ४ । १३ । १०] ॥
इति । इयं शकरी । शंयोरिव बृहस्पतिपुत्रस्वार्पम् । शंयोरिव विनि-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति; च. शमनमित्यर्थं म. २ च. २५
'योरित्यस्य यावनमिति । एवं०० कृत्यार्थं निराह' नास्ति. ३ ग. च.
रोगानां. ४ च. 'एतावदे.....त्यर्थः । एवं' नास्ति. ५ च. इति चक्षते
अने हीदं० अने धं. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मेव सत. ७ ग. ज. 'अस्य शं';
च. 'अस्य' शं' ते. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'शयुमिति । एवमापि न निरुच्यते
तथा'; च. 'शंयुमिति । एवमिति न निरुच्यते' मपि न निरुच्यते. ९ ग. 'शब्दः
१५० । तच्छं०. १० प. ट. ठ. ड. शंयुषाके; झ. शंयुषाक्ये. ११

युक्ता । शंयोरात्मानमभिसंपाद्याथवा-शंयोः सकाशादिति केचिन्मन्यन्ते ।
अनेन कर्मणा शंयोर्वाकाख्येन तत्तदाभिमुख्येन वृणीमहे । किं
पुनस्तत् । गातुं यज्ञाय । गमनमस्मै यज्ञाय देवान्प्रति ।
गमनं चास्मै यज्ञपतये देवान्प्रति । किंच । दैवी स्वस्तिरस्तु नः । देवानुप्र-
हादस्माकं स्वस्तिरस्तु । मा नो देवाः कांचिदापदमुत्पादयन्त्वित्यभिप्रायः ।
स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । मनुष्येभ्योऽपि सकाशात्मा नः कांचिदापदेस्तु । ऊर्ध्वं
जिगातु भेषजम् । गच्छवेतद्वेषजं भयसादयेत् कर्म । यावज्जीवमनव-
न्निष्ठमविगुणं चोर्ध्वगमनयोग्यमस्माकमस्त्वित्यभिप्रायः । किंच । शं नो
अस्तु । शं सुखं नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्यादिकाय

- १० अस्मिन्मन्त्रे शंयु- चतुष्पदे गवादिकाय च । शंयुर्वृहस्पतिपुत्र इति
वृहस्पतिपुत्र इति नैऋतिमन्त्रे विशेषलिङ्गमस्ति । तदन्यस्माच्छु-
विशेषलिङ्गं नास्ति । तिलिङ्गान्कुतश्चिद्रूपलभ्यमाप्स्यानाद्वा । एतावदेव
तथापि शंयुरित्यत्रैकं त्वेतस्मान्मन्त्रास्तिद्धमेकमेवेदं पदमविभक्तं निरु-
पदम् प्यते पञ्चम्यन्तं वा षष्ठम्यन्तं वा न यथा पूर्वस्मि-
न्मन्त्रेऽधीसंभवाच्छुशब्दो विभक्त इति ॥२१॥

१५

इति नवमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः ।

२०

अदिनिरुदीना देवमाता ॥ २२ ॥

‘ अदितिः ’ (४०.) इत्यनवगतम् । ‘ अदीना ’ इत्यवगतम् ।
‘ देवमाता ’ अभिधेयैतिहायिकपक्षेण । निरुक्तपक्षेण पुनर्यायेतस्यामवि-
यवमाताया रक्षित्वेनमादीनां श्रूयन्त एतान्येवादिनिगन्धेनोऽप्यन्ते ॥२२॥

- १ ग. ज. मातः का. २ घ. ‘ पदमातु. ३ क. ख. घ. झ ट. ड. ड.
२५ ‘ इति एतन्मन्त्रः ’ घ. ‘ इति नैऋति ’ एत. ४ क. ख. घ. झ. ट. ‘ मन्त्रार्थः ’. ५ क.
ख. ६ (२१), ग. २२ २३; ड. द. विभक्त इति इति निरुक्तटीकायां चतुर्थोऽध्याये
एकविंशतिः सप्तः इति नवमा. इत्येवमस्ति नास्ति. ६ घ. झ. ट. ‘ इति ’
मातः. ७ क. ख. १ (२२), छ. त. २३; द. १. ८ ड. द. अदिनिरुदीना
देवमातेने अदिति. ९ क. ख. घ. झ. ट. ड. ‘ दीनि पदानि भू. १० क.
ख. १ (२२); ग. २३ । २२; ड. द. इति निरुक्त (ट. निरुक्त) टीकायां
२१ चतुर्थोऽध्याये इति इतिः सप्तः, इत्येवमस्ति नास्ति.

अदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् [क०
सं० १ । ८९ । १०] ॥ इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट एनान्यदीनानीति
वा । यमेरिरे भृगवः । एरिर इतीतिरूपसृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २३ ॥

५

अदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । राहुगणस्य गोतमस्येयमार्पम् । तृतीय-
सवने सर्वस्तोमेवेव वैश्वदेवशस्त्रस्य परिधानी-
अदितिर्यौरित्यस्या येषा [आश्व० श्री० ५ । १८] । अदितिरेश
भूच ऐतिहासिकपक्षे- देवमाता द्यौः । अदितिरेश चान्तरिक्षम् । अदि-
णार्थः तिरेश माता सर्वभूतनिर्मात्री । स एव च पिता पालकः । स एव च पुत्रः । सैव हि
परितुष्टा सती स्तोतारं पुरुषो बहुनः पापान्नायते । अथवा सैव निष्टु-
णाति सर्वभूतानां रथिपतेत्यम् । दातव्यमित्यर्थः । येऽपि चैते विश्वे देवाः
सर्वे देवा एतेऽप्यदितिरेश । पञ्च जनाः गन्धर्वादयः अदितिरेश । सर्वथापि
किं बहुना यावदेतत्किञ्चिज्जातं च जनिष्वं च जनिष्यमाणं च सर्वमप्येतद-
दितिः । एवमेनेन मन्त्रेण मन्त्रद्वयं 'अदितेर्विभूतिमाचष्टे' । देवमातुस्तदेत-
त्सर्वमनुपपद्यत एव माहाभागादेवतायाः । तदु-
तस्या एव नैरुक्तं चरित्र वक्ष्यामः [निरु० ७ । ५] । एवमे-
पक्षेणार्थः तिहासिकपक्षेण । नैरुक्तपक्षेण पुनः 'एतानि'
युलोकादीनि सर्वाणि 'अदीनानि' अनुपक्षी-
णानीति योज्यं न ह्येषा क्षयोऽस्तीति ।

१०

१५

२०

'एरिरे' (५०) इत्यनवगतम् । 'आ ईरिरे' इत्यवर्गमः ।
'यमेरिरे भृगवो विश्वेदेवसं नामा पृथिव्या भुवनेत्य मग्मर्मा' । अग्निं तं

१ क. ख. २ (२२) ; छ. त. २४ ; द. २. २ क. ख. घ. ङ. ट. 'दीर्-
दिति० जनिष्वं । राहु० ; ठ. ड. 'दीर्गिति । राहु०. १ ठ. ड. राहुगण०. ४ ग. २५
च. ज. सर्वस्तोमे'. ५ क. ख. घ. ङ. ट. 'देवस्य दा'. ६ ग. ज. 'स एव च
पिता पालकः' नास्ति; घ. 'निर्मात्री । 'स एव च पुत्रः' स एव च पिता पालकः.
७ च. संदे (सि) च हि पु (परितु) षा०. ८ क. ख. यभिषर्तव्यं; ग. यभिषर्तव्यं;
घ. १. ठ. ड. घ. निषर्तव्यं. ९ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'दितिरेश । एव';
घ. 'दितिरेशमे' वेर. १० क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'एतत्' नास्ति; घ.
तदेतत्. ११ ग. 'मग्मः । ५२ । यमे'. १२ ग. ज. भृगवो विश्वेदेवमित्ये ।
दीर्घ'; घ. ट. भृगवो न राजनि.

३२

गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्यो वरुणो न राजति '[ऋ० सं०

१ । १४३ । ४] ॥ दीर्घतमस इयमार्पम् । जगती । प्रातरनुवाका-
श्विनयोः [आश्व० श्रौ० ४ । १३] आग्निमारुते च शस्यते [आश्व०

श्रौ० ५ । २०] । यमग्निमाभिमुख्येन ईरितवन्तः

५ ईरिरे इत्यस्य प्रेरितवन्त आत्माभिप्रेतार्थासिद्धये भृगवः विश्ववे-
निगमोऽर्थश्च दसं सर्ववेदसं सर्वस्य वेत्तारं सर्वधनं वा । क पुनरे-

रिरे । नामा पृथिव्याः । नाभाववस्थितमुत्तरवेदिम-

ध्यगतायाम् । पृथिव्यां वेद्या उपारि । केन पुनरिरे । भुवनस्य उदकस्य मज्जना

मननीयेन वीर्येणानेन हविलक्षणेन । किं तस्य । तमग्निहे यजमान त्वमपि

१० गीर्भिर्वीर्याग्निः स्तुतिलक्षणाभिराभिमुख्येन स्थित्वा हिनुहि प्रेरय तस्मिन्स्त-

स्मिन्कर्मणि वर्तमानम् । अग्निहोत्रादौ यथा भृगव ईरितवन्तस्तथा स्वे

दमे स्व एव गृहे । मा कस्यचिदार्थिज्येऽवस्थित इत्यभिप्रायः । किलक्षणं

पुनरग्निमाहिनुहि । य एको वस्यः । एक एव यो वसुनो धनस्य दाता वरुणो

न वरुण इव । यथा वरुणः समुद्रान्तर्गतानां धनानामीष्ट एवं यः सर्वस्यैव

१५ धनस्य राजति । ईष्ट इत्यर्थः । राजतिरैश्वर्यकर्मसु पठितः 'क्षियति

राजति' [निघ० २ । २१] इति । 'परिर इतीतिः' अयं धातुर्गति-

कर्मा । 'ईतें जयति' इति हि गतिकर्मसु पठितम् [निघ० २ । १४] ।

स पुनरयमाडोयसर्गेण 'उपसृष्टोऽभ्यस्तः' । पुनः पुनरारितवन्त इत्यर्थः ।

'जमुनिः' (५१) इत्यनवगतम् । 'जस्तम्' इत्यवगमः ॥ २३ ॥

२०

उत स्मैनं वस्त्रमयि न तायुमनुक्रोशन्ति क्षितयो भरेपु । नीचा-

यमानं जमुनिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमद्य युयम् (ऋ० सं०

४ । ३८ । ५) ॥ अपि स्मैनं वस्त्रमयिमिव वस्त्रमाधिनं वस्त्रं

वस्तेस्त।युरिति स्तेननाम संस्त्यानमस्मिन्पापकमिति नैरुक्तास्तस्य-

२५ तेर्वा स्यादनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु भर इति संग्रामनाम भर-

तेर्वा हरतेर्वा नीचायमानं नीचैरयमानं नीचैर्निचितं भवत्युच्चैरु-

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'वन्तः । स्थापितवन्त इति यावत् । आत्मा';

घ. 'वन्त' आत्मा 'स्थापितवन्त इति यावत्. २ ग. ज. पृथिव्या. ३ क. ख. घ.

ङ. ट. ठ. ड. 'म्यस्तम्'; घ. म्यस्तः. ४ पु. घ. ४ क. ख. 'त्यर्थः. ५ २ (२३);

ठ. ड. 'त्यर्थः । इति निरुक्तीकायां चतुर्थाध्याये त्रयोविंशतिः खण्डः । २३ ।

२१ उत स्मेनं; ग. वर्जमितोऽप्यत्र खण्डमातिः. ५ ग. ३३; इतरेष्वहो नास्ति.

चितं भवति जस्तमिव श्येनं श्येनः शंसनीयं गच्छति । श्रव-
 आच्छां पशुमच्च यूथम् ॥ श्रवश्चापि पशुमच्च यूथं प्रशंसां च यूथं
 च धनं च यूथं चेति वा यूथं यौतेः समायुतं भवति । इन्धान
 एनं जरते स्वाधीः । गृणार्ति । मन्दी मदन्तेः स्तुतिकर्मणः । प्र
 मन्दिने पितुमर्चता वचः । प्रार्चत मन्दिने पितुमद्वचो गौर्व्या- ५
 ख्यातः ॥ २४ ॥

उत स्मैर्न वस्त्रमधिमिति निगमः । वामदेवस्थेर्धर्माम् । त्रिष्टुप् ।
 दधिक्राव्ये सूक्ते । दधिक्रावा चेन्द्र एव वायुर्वा मध्यस्थानत्वात् । उत १०
 स्मैरन्मन्दिनेः अनुक्रोशन्ति आभिमुख्येन कन्दन्ति आह्वयन्ति क्षितयो
 मनुष्याः । क । भरेषु संग्राभेषु । कथं पुनरभिक-
 जमुरिरित्यस्य न्दन्ति । वस्त्रमधिनं वस्त्रापहर्तारमिव ताम् ।
 यथा केचिज्जनाः कंचिद्वस्त्रापहर्तारं तामुं दृष्ट्वा
 कंचिदन्धमात्मनस्त्राणार्थमभिकन्देयुरेवमेतमिन्द्रमभिकन्दन्ति संग्राभेषु परैर- १५
 म्यर्चमानास्त्राणार्थमात्मनः । किंच । अपि चैनं नीचायमानं नीचैर्गच्छन्तं
 जमुरिं न जमुरिमिव श्येनं जस्तमिव वस्त्रं स्नायुतन्तुना । य एष पौशिक इति
 प्रसिद्धो राज्ञाम् । स हि वस्त्रादुत्पतितुमत्यर्थं न शक्नोति नीचैरेव गच्छति
 गत्वा च शशकादीनि हिनस्ति सत्त्वानि । स यथा जनैरभिकन्द्यते तथा
 चैनमभिकन्दन्ति । आह । कर्ममभिसंधायेति । उच्यते । श्रवश्चामिसंधाय । २०
 कथं नाम श्रूयेमहि प्रज्ञास्येमहि जितमेभिरित्येवमर्थमभिसंधाय । पशुमच्च
 यूथम् । अनेकपशुजातिसंयुक्तं पशुयूथमभिसंधायैतदस्माकं स्यादित्येवमभि-
 कन्दन्तीत्येष समस्तार्थः ।

अथैकपदं निरुक्तम् । 'वस्त्रं वस्तेः' आच्छादनार्थस्य [धा० २ ।
 १३] । तद्वयाच्छाद्यते । 'तामुरिति' एतत् 'स्तेननाम' । 'संस्त्यानं' २५

१ क. ख. ३ [२४] ; छ. त. २५ ; द. ३. २ घ. ट. स्मैरमिति निगमं ; ठ.
 ड. स्मैरमिति । वामदे. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'इयं' नास्ति. ४ क. ख.
 घ. ट. ठ. ड. वस्त्रमधिनं वस्त्रं ; ग. ज. वस्त्रमधिनं न वस्त्राय ; च. 'न्दन्ति ।
 परं' वस्त्रमधिनं न. ५ क. ख. घ. ट. ठ. ड. चैनं तामुं नीचा ; च. चैनं 'नीचा'
 तामुं. ६ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. याजिकः. ७ ट. छ. 'राज्ञी' नास्ति.
 ८ ग. घ. ज. 'संधाये'. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'रित्येवम' ; च. 'रित्ये-
 वम' त.

हिं संहतम् 'अस्मिन् पापकं' भवति 'इति' एवं 'नैरुक्ताः' मन्यन्ते ।
 'तस्यतेर्वा स्यात्' क्षयार्थस्य [धा० ४ । १०६] । उपक्षीणो ह्यसौ
 भवत्यधार्मिकत्वात् । परलोकमनपेक्ष्य कल्पयति कर्माणि । क्षितयो मनुष्याः ।
 'भर इति संप्रामनाम्' । धियन्तेऽस्मिन् योधाः । हरतेर्वा । हियन्ते हि
 तस्मिन् जीवितानि वसूनि च । 'श्येनः शंसनीयं गच्छति' शीघ्रत्वात् ।
 'यूथं यौतेः' । तद्धि 'समायुतं भवति' एकत्र मिश्रीभूतं स्त्रीपुरुषवा-
 ल्लद्वैः पशुभिः । एवमिह नीचायमानं श्येनमित्यनेन संबन्धाज्जसुरैर्वद्ध
 इत्युपपद्यते । न ह्यबद्धः श्येनो नीचैरयते ।

'जरते' (५२) इत्यनवगतम् । धातोरस्वार्थे प्रवृत्तिरैवानवर्गमः ।

१०

'दिवस्परि' प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्वितीयं परि
 जर्ते इत्यस्य जातेर्धेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान
 एनं जरते स्वाधीः' [ऋ० सं० १० । ४५ ।

१] इति ॥ वत्सप्रिर्नाम भालन्दनस्तस्वैयमार्षम् । उख्यस्याग्रेरुपस्थाने
 विनियुक्ता [तै० सं० ४ । २ । २ । १ । मै० सं० २ । ७ । ९ ।

१५

फाल्गा० श्रौ० १६ । ५ । ३१] । दिवस्परि दिवः । सुलोकादित्यर्थः ।
 प्रथममयमग्निर्जज्ञे आदित्यात्मना । द्वितीयमस्मत्परि अस्मदधि अस्मत्तो
 जायते पार्थिवार्त्तना । तृतीयमप्सु अन्तोरक्षत्रोके वैद्युतात्मना जायते ।
 'आपः' इति ह्यन्तारिक्षनामसु षष्ठितम् [निघ० १ । ३] । नृणां
 मनस्यधस्थितो नृमणाः । नृपु वा मनोऽस्य नृमणाः । योऽयमेक एव
 त्रिषु स्थानेषु जायते तमेवंशुणयुक्तमग्निमिन्धानोऽजस्रं नित्यं जरते स्तौति
 यः स एव स्वाधीः शोभनधीः । सुप्रज्ञ इत्यर्थः । इन्धानो हि किमन्यत्र
 स्तुतेरन्यत्कुर्यात् । तस्मात् 'जरते' इत्यस्य शब्दस्य गृणाल्यर्थ उपपद्यते ।

२०

'मन्दिने' (५३) इत्यनवगतम् । 'मन्दतेः' स्तुत्यर्थस्य

- १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'हि' नास्ति. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. योद्धारिः; च. योधीः^० ज्दारः. ३ क. ख. घ. झ. ट. ड. 'वृत्तिरैवानव'; च. 'वृत्ति-
 रैवानव' रेवा. ४ ग. 'यमः'. ५ 'दिव'. ५ य. च. ज. 'सति' प्रथममिति ।
 वत्स^०; घ. ट. 'रपति' । वत्स^०. ६ ग. च. ज. वत्समीन^०; ठ. ड. वत्सवि ०
 दिवस्परि^० नास्ति. ७ ग. मुख्य^०; ज. मुखस्या^०. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. 'त्मना
 जातवेदाः'. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'स्य स नृ'. १० क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. 'मन्यत्सुतेः कु'; च. 'मन्यत्रे (त) स्तुतेर (:) न्यत्कु (कु)'.
 ३० ११ च. गृणार्थत्वेमु^० उ.

[धा० १। १३] । मन्दनीयः स्तुतिमान् वेत्यर्थप्रतीतिः । 'मन्दति शंसति' इति स्तुतिकर्मसु पठितम् [निघ० ३। १४] । 'प्रमन्दिने

पितुमदर्चता वचो यः कृष्णगर्भाः निरहन्वृजि-
मन्दिने इत्यस्य श्वना । अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वन्तं
सख्याय हवामहे' [ऋ० सं० १। १०१ ।

१] ॥ कुत्सस्येयमार्पम् । छन्दोमेषु तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निवि-
हानीयैस्य, सूक्तस्य प्रथमैषा [आश्व० श्रौ० ८। ७] । हे स्तोतारः प्रार्चत
प्रकर्षेणोच्चारयत पूजयत मन्दिने मन्दनीयाय स्तुत्याय स्तुतिमते वा
इन्द्राय पितुमत् अन्नसंयुक्तं वचः । य इन्द्रः किं करोति । कृष्णस्य
मेघस्य गर्भभूता अपो निरहन् नीचैरहन् । निरगमयदित्यर्थः । केन ।
ऋजिश्चना । ऋजुरेवावक्षितो लक्ष्ये यः शैवति गच्छति वज्रस्तेन निरग-
मयत् । हे अवस्यवः । अवनमात्मनो रक्षणमिच्छन्तस्तर्पणं वा । योऽय-
मेवंप्रभाव इन्द्रस्तमिमं वृषणं वर्षितारं वज्रदक्षिणं वज्रेण हननायोत्साहव-
न्तमथवा वज्रदक्षिणं वज्रबाहुं मरुत्वन्तं मरुत्सहितं सख्याय
सखिभावाय हवामहे । तासु तासु क्रियास्वान्ध्यामै इत्यर्थः । एवमेतास्मिन्
मन्त्रे 'मन्दिने पितुमद्वचः प्रार्चत' इत्येतस्माद्वाक्यसंबन्धादिन्द्रविशेषणमे-
तदित्युपपद्यते ।

'गौः' (५४) इत्येतदनेकार्थत्वादिह समान्नातम् । यथा चैतदनेकार्थं
तथा पुरस्ताद्व्याख्यातम् [निरु० २। ५] । यत्तूक्तम् 'अथाप्यस्यैको रश्मिश्च
न्द्रमसं प्रति दीप्यते सोऽपि गौरित्युच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति तदुपरिष्ठा-
द्व्याख्यास्यामः' [निरु० २। ६] इति तादृमुच्यते । २४ ।

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टरपीच्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे
(ऋ० सं० १। ८४ । १५) ॥ अत्रै ह गोः सममंसतादित्यर-
श्मयः 'स्वं नामापीच्यमपगतमर्षचितमपिहितमन्तर्हितं वामुत्र चन्द्र-

१ ग. 'वितम् । ५५ । ५' । २ ग. पितुमदर्चता वचो० हे । कुत्स०; घ. ट.
पितुम० हवामहे. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'नीयसूक्त' । ४ ग. ज. 'पूजयत'
नास्ति. ५ क. ख. घ. झ. स्वनति; ट. स्विती' शव. ६ क. ख. 'हे' नास्ति;
घ. 'मयत् । 'अव' हे. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'व्यामह इ' । ८ घ.
'एतत्' नास्ति. ९ क. ख. ३ (२४); ग. २५। ५६; इतरेष्वहो नास्ति. १०
छ. अत्राह. ११ छ. त. द. क्षामा०. १२ क. ख. छ. त. द. घ. 'च्यमपचितम-
पगतमपि'.

मसो गृहे गातुर्व्याख्यातः । गातुं कृणवन्नपसो जनायेत्यपि
 निगमो भवति । दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येनानि । कुत्साय
 मन्मन्नद्वयं दंसय इत्यपि निगमो भवति । स तूताव नैनमश्नोत्यं-
 हतिः । स तूताव नैनमंहतिरश्नोत्यंहतिश्चाहंश्चाहुश्च हन्तेर्निर्दोष-
 ५ धाद्विपरीतात् । बृहस्पते चयंस इति पारुम् । बृहस्पते
 यश्चातयसि देवपीयुं पीयँति हिंसाकर्मा विद्युते द्यावापृ-
 थिव्यौ वियर्वनात् । समान्या विद्युते दूरे अन्ते । समानं
 संमानमात्रं भवति मात्रा मानादूरं व्याख्यातमन्तोऽतते
 ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवत्यथाप्युध्नोत्यर्थे दृश्यते ।
 १० ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः । ऋधुवन्नयाक्षीर्ऋधुवन्नशमिष्ठा इति
 चास्या इति चास्येति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थत-
 रमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम् । अस्या ऊ पुण उप सातये भुवोऽ-
 हेर्लमानो ररिवाँ अजाश्व श्रवस्यंतामजाश्व । अस्य नः सातय
 उपभवाहेर्लमानोऽकुध्यन् ररिवान् रातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति पूषणमाहा-
 १५ जाश्वजा अजना अथानुदात्तम् । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति
 शरदः शतम् । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतं शर-
 च्छृता अस्यामोपधयो भवन्ति, शीर्णा आप इति वाऽस्येत्यस्या
 इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

२० गोरमन्वतेति । रौहृणस्य गोतमस्यैर्मार्गम् । अग्निचयने इष्टकोपधाने
 विनियुक्ता [तै० ब्रा० १ । ५ । ८] । अत्राह
 गोरित्यस्य अत्रैव एतस्मिन्मण्डले गोः सुपुत्रस्यैकस्य
 सूर्यरश्मेरितरे सूर्यरश्मयः अमन्वत अमन्यन्त ।

- १ छ. त. द. 'गातुं कृणवन्नपसो जनायेत्यपि निगमो भवति' नास्ति. २
 २५ क. ख. छ. त. द. दंसयन्त्येनानि. ३ छ. त. द. तूताव. ४ छ. त. द. निरु-
 ल्लोप°. ५ छ. त. पीयुति°. ६ छ. त. द. विद्यमनात्. ७ छ. त. 'दात्तम्'.
 १२०। अस्या°; द. 'दात्तम्'. ४। अस्या°. ८ क. ख. छ. त. द. 'हेलमा°'.
 ९ छ. त. द. 'श्रवस्यतामजाश्व' नास्ति. १० क. ख. ४ [२५]; छ. त.
 २७; द. ५. ११ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. गोतमस्य राह° (ठ. ड. राह°);
 ३० घ. राहृण°. १२ च. 'इयं' नास्ति.

समनुज्ञातवन्त इत्यर्थः । किं पुनस्तत्सममन्यन्ते । नाम नमनं प्रह्वत्वम् । अवस्थानमित्यर्थः । कुतः । त्वष्टुरादित्यस्य मण्डलात् । अथवा त्वष्टुरादित्यस्य स्वभूता रश्मयः सममन्यन्ते । कथं तस्य नमनं तत्सममन्यन्तेति । अपीच्यमपगतम् । तत्रैव चन्द्रमण्डलेऽनुप्रविष्टस्य यदवस्थानान्तरं तत्सममन्यन्ते । अथवा अपीच्यमिति अपेत्य सूर्यमण्डलाच्चन्द्रमण्डले चितमपीच्यम् । अथवा अपीच्यमन्तर्हितमित्यर्थः । 'प्रतीच्यम् अपीच्यम्' इति ह्यन्तर्हितनामसु पठितम् [निघ० ३ । २५] । क पुनरन्तर्हितस्यान्यत्रावस्थानमिति । इत्या चन्द्रमसो गृहे । अमुष्मिश्चन्द्रमण्डल इत्यर्थः ।

'गातुः' [५५] इति व्याख्यातो 'गमनं यज्ञपतये' इत्यत्र [निरु० ४ । २१] ।

'दंसयः' इत्येतदनेकेषां कर्मणामभिधानम् । तानि हि दंसयन्त्युपक्षयन्ति कर्मकराः । 'तव त्व इन्द्र सख्येषु' बर्हय दंसय इत्यस्य अतं मन्वाना व्यदर्दिरुर्वलम् । यत्रा दशस्यनुपसो रिणन्नपः कुत्साय मन्मन्नद्धाश्च दंसयः [भा० सं० १० । १३८ । १] ॥ अङ्गस्यैरवस्येयमार्पम् । हे इन्द्र तव त्वे ते बर्हयो वोढारोऽश्वाः सख्येषु समानक्ष्यानेषु कर्मसु वर्तमानाः । इदमेव हि भवतः कर्म मेघो विदारयितव्य इति । एतदेव तेपामपि । एतत्समानक्ष्यानत्वम् । अतमुदकमस्मिन्नस्तीत्येवं मन्वानाः । किमकुर्वन् । व्यदर्दिरुः विदारितवन्तः बलं मेवं काले काले । यत्र यस्मिन्मेवे विदारिते दशस्यन् दशेन्ति उपसो माध्यमिकाः । एकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनम् । किं दशस्यन् । अपः । अद्याः च अहौ निवासिन्यः आपः । मेघनिवासिनीरित्यर्थः । ताश्च दीर्यमाणाः रिणन् आगच्छन् पृथिवीलोकम् । तदेतत्सर्वमपि युष्मदश्वैः क्रियते । किं पुनरर्धमुद्दिश्य तं एवं कुर्वन्ति । मन्मन् मन्यमानाः कुत्साय पृथिवीं कृन्तते कृपीवैलाय दंसयः कृषिकर्माणि सफलानि कर्तुम् । अत्र

१ ग. ज. 'मन्यन्ते. २ ग. 'कराः । ५५ । तव'. ३ ग. ज. सख्येषु बर्हय इति । अङ्गः; प. ट. सख्येषु; अ दंसयः. ४ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'त्ये-
वमेतं म'. ५ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. दशस्यन्ति; च. दशेन्ति' स्य. ६ क.
ख. प. झ. ट. ठ. ड. अहिनि'; च. अहौ हि. ७ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड.
'आपः' नास्ति; च. आपः. ८ च. एत. ९ क. ख. ग. च. ज. कृपीवैलाय.

‘दंसयः’ इत्यनेन शब्देन ‘कर्माणि’ उक्तानि दासैः कर्मकरैर्दंस्यन्ते इति ।
कर्मकरा दासा इति बाहुल्याद्वाप्यकारेण निगमोऽत्र नोदाहृतः ।

‘तूताव’ (९७) इत्यनवगतम् । ‘तूताव’ इत्यवगमः । ‘यस्मै
त्वमार्यजसे स साधयत्यनर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम् ।

५ तूतावेत्यस्य स तूताव नैनमश्रोत्यहतिरग्ने सख्ये मा रिपामा
वयं तव’ (ऋ० १ । ९४ । २) ॥ कुत्स-

स्येयमार्यम् । महाव्रते आग्निमासते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते शस्यते (ऐ०
आ० १ । ५ । ३) । हे भगवन्गन्धे यस्मै यजमानाय त्वमाहूय यजसे
देवान् होतृत्वेऽवस्थितः स एव साधति साधयत्यात्मनोऽभिप्रेतार्थम् ।

१० किंच । स एव अनर्वा अप्रत्युतः अनाश्रितः कंचिदन्त्यं स्वेनैव महिम्ना युक्तः
क्षेति निवसति युष्मदनुग्रहात् । स एव दधते धारयते सुवीर्यं शोभनमा-
त्मनो वीर्यम् । स एव तूताव वर्धते प्रजाधनयशोभिः । न चैनम्
अंहतिः अपि पापमपि समश्रोति व्याप्नोति । हे भगवन्गन्धे यस्त्वमेवमति-
महानुभावस्तस्य तव वयं सख्ये सखिभावे परिचरणकर्मणि वर्तमानाः मा
१५ रिपाम मा केनचिच्छेयेमहि । एवमयमत्र ‘तूताव’ इति शब्दो ‘यस्मै
त्वमायजसे’ इत्येवर्मादीनां मध्ये श्रूयमाणो वृष्यर्थ उपपद्यते । ‘अंहति-
श्चाहृथाङ्गुश्च’ इत्येते शब्दा ‘हन्तेः’ धातोः ‘निरुद्धोपधात्’ । अकार-
मुपधातो निष्कृष्यादौ कृत्वा ततो हकारनकारो विपर्ययेण भवतः ।

‘चयसे’ (५८) इत्यनवगतम् । ‘चातयसि’ इत्यर्थप्रतीतिः ।

२० ‘ये त्वा देवोस्त्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजी-
चयसे इत्यस्य यन्ति पञ्चाः । न दृष्टे ३ अनु ददासि वामं
वृहस्पते चयस इप्पिरारम्’ (ऋ० सं० १

१९० । ५) ॥ अगस्त्यस्य भैत्रावरुणस्येयमार्यम् । हे वृहस्पते देव

- १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. इत्येतेन. २ °जानि । दासैः (ग. दासी) इति
२५ सर्वेषु पुस्तकेषु. ३ ग. ज. कीदृशत इ°; च. कीदृशदन्त इ° दंसं. ४ क. ख. ग.
ज. घ. ङ. ट. ठ. ड. इति कृत्वा कर्म°. ५ ग. °गमः । ५८। यस्मै°. ६ ग. ज. यजसे
इति । कुत्स°; घ. ट. यजसे° वयं तव. ७ ठ. ड. ‘आहूय’ नास्ति. ८ च. °पय
साधयतां° साधति. ९ ग. च. ज. केन विद्धिये°. १० क. ख. घ. ङ. ट. ठ.
ड. °दीनां पदानां मध्ये°; च. °दीनां °मध्ये° पदानां. ११ च. चातयस इत्य°. १२ ग. °तीतिः । ५९ । ये°. १३ ग. ज. °त्रिकं मन्यमाना इति । अग°; घ.
२१ ट. °सिक्कं इति यास्म°.

दानादिगुणयुक्तं ये यजमानास्त्वान् उत्तिकम् उत्साविणं भोगानां मन्यमानाः
दातव्यं केवलं भोगानामयमार्जवेन न प्रत्युपकारार्थित्वेन मन्यमानाः पवित्राः
अप्रत्युपचिकीर्षन् उपजीवन्त्येव केवलं न क्रियया प्रत्युपकारं कुर्वन्ति भद्रं
मन्दनीयं स्तुत्यम् अपि च पत्राः प्रार्जितधनाः सन्तो न दरिद्राः । किं तेभ्य
इति । न दूढये न तेभ्य एवंलक्षणेभ्यो दुर्धाम्यः पापबुद्धिभ्यः स्वार्थ-
प्रधानेभ्यस्त्वयमुददासि वामं वननीयं धनम् । किं तर्हि । यस्तादृशो जनः
पियारुः देवपीयुः देवर्हिसिता स्वभोगप्रधानो न यथा देवानां तं चातयसि
नाशयसि । य एव ब्रह्मधनो यथा तस्मिन् देवान्यजतेऽनुददासि वामम् ।
यस्मात्त्वमेवं करोषि तस्मान्न ते पापबुद्धयस्त्वां सम्यक्प्रश्यन्तीत्यभिप्रायः ।
यो हि दुर्बुद्धिर्देवपियारुस्तस्य किमन्यच्चातनादते स्यात् । चात्य एवासौ ।
तस्मात् 'चापसे' इत्येव शब्दः 'चातयतिर्नाशने' इत्येवमवस्थापिते नाशनाथो
भवतीत्युपपद्यते । 'चातयतिर्नाशने' इति हि वक्ष्यति (निरु० ६ ।
३०) । लोकेऽपि च प्रसिद्धं देशादुच्चातित इति । तस्मादुपपद्यते ।

‘वियुते’ (५९) इत्येतदेकमेव समस्तयोर्द्वयोरपि द्वावापृथिव्यो-
रभिधानम् । ‘वियचनात्’ इति निर्वचनम् । ‘यौतिर्भिन्नणार्थः’ [धा०
२।२३] । तस्योत्पत्तिर्गामार्थादिपर्ययेणार्थो भवति । विमिश्रीभूते इत्यर्थः ।
‘इमे वै सहास्तां ते शम्भामात्रं व्येताम्’ इति ह विशयते [मैत्रा० सं०
४।१।७] । ‘समान्या वियुते दूरेवन्ते ध्रुवे पदे तस्यतुर्जा-
गरुके । उत स्वसारा युवती भवन्ती आहुं

वियुते इत्यस्य शुवाते मिथुनानि नाम’ (क० सं० ३।५४ । २०

७) ॥ विष्णामित्रस्येयमार्थम् । वैश्वदेवे सूक्ते ।
समान्यावेते द्वावापृथिव्यौ समानपरिमाणे । वियुते च विमिश्रीभूते च ।
महत्वात् दूरेवन्ते च । न हि द्वावापृथिव्योऽन्तोपलम्बिरासि ।
‘ध्रुवे पदे’ सप्तम्येकवचनमन्तरेण निषेधम् । ध्रुवं शाश्वतम् । एतस्मिन् पदे

१ ग. ज. ‘मार्जो न म’ । २ ग. ज. ‘न्यस्यो’; च. ‘न्यस्यते’ ज. ३ ग. २५
ज. नाशनाशार्थो भ०; च. न वंश० ४ व. स. ट. ठ. ड. भूत इ०; च. ‘भूते इ’
त. ५ संज्ञे पुत्राकेषु ‘व्येताम्’ । ६ ग. ‘पते’ । ६० । सभा०. ७ ग. ज. वियुते
दूरेवन्ते इति । विष्णोः च. ट. वियुते० मिथुनानि नाम. ८ क. ल. ग. ज. घ.
स. ट. ठ. ड. ‘च’ नास्ति. ९ क. ल. घ. ट. ठ. ड. ‘महत्वात्’ नास्ति; च.
महत्वाद् इत्येते च.

- आधारभूतेऽन्तरिक्षाख्ये । अन्तरिक्षस्य क्षयो नास्ति प्रतिद्वन्द्व्यभावात् । तच्चैतयोर्थावापृथिव्योः प्रतिष्ठा । तस्मिन्नेते तस्थतुः स्थितवत्यौ सर्गा-
 दारम्य जागरुके जागरणशीले स्वं स्वमधिकारं प्रति । उत अपि चैते
 ५ परस्परसंभोगेन । आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम इति । अथैवमेते वियुते
 च संमिश्रीभूते च सत्यौ चावापृथिव्यौ ब्रुवाते इव प्रकथयत इव स्तोतृणां
 नामानि आत्मनो मिथुनानि द्विवचनसंबद्धानि स्तुतिनामाभिः ' स्वधे
 पुरन्धी' इत्येवमादिभिरिति । एवमेतस्मिन् मन्त्रे ' वियुते ' इत्यस्य पदस्य
 १० चावापृथिवीविशेषणत्वम् । चावापृथिवीशब्दश्चात्राध्याहार्यो ' दूरेऽन्ते ' इत्ये-
 वमादीनां तथोपपत्तिदर्शनात् ।

‘ ऋधक् ’ [६०] इत्यनेकार्थम् । ‘ ऋधगिति पृथग्भावस्यै प्रवचनं
 भवति ’ । पृथक्त्वमेव पृथग्भावः । तस्येदं प्रवचनं भवति । सोऽनेन प्रोच्यते
 इत्यर्थः । ‘ यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधग्यद्वा स्वे सदर्ने

ऋधक् इत्यस्य यत्र वासि । अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वात्सजोपाः
 १५ पाहि गिर्वणो मरुद्भिः’ [ऋ० सं० ६ । ४० । ५] ॥

- भरद्वाजस्येयमार्पम् । पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निविद्वानीये
 सूक्ते शस्यते [आश्व० श्रौ० ७ । १२] । हे भगवन्निन्द्र यदि त्वं
 दिवि बुलोके पार्ये पारणीये स्थानेऽवस्थितः यदृधक् । पृथग्दिव इत्यर्थः ।
 यद्वा यदि वा स्वे सदर्नेऽन्तरिक्षलोकेऽवस्थितः । यत्र वासि कचिदन्यत्रैव
 २० स्थानेऽवस्थितः । को हि तत्त्वतो वेद तव स्थानं यत्रासीति । किं बहुना ।
 यत्र यत्रास्यवस्थितस्तत आगत्य यज्ञमवसे रक्षसि त्वं नियुत्वान् वायु-
 र्भूत्वा । यस्त्वमेवंप्रभावस्तं त्वां ब्रवीमि । हे गिर्वणः गीःसंभजितः । स
 हि स्तुतीः संभजति स्तुतिभिर्वा संभज्यते । सजोपाः सहजोपणः सहप्रीतो
 मरुद्भिः पिवैतं सोममस्मत्प्रत्तम् । एवमेके पृथग्भावोदाहरणमेतामृचं व्याच-
 २५ क्षते ॥

१ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'इन्द्राभा'; च. 'इन्द्राभा' दा. २. घ. झ. ट.
 ठ. ड. 'भवत्यौ. ३ ग. 'स्य सु प्रव'; ज. 'स्य सु प्रव'. ४ ग. 'त्यर्थः । ५
 यदि. ५ ग. ज. यदृधगिति । भर्; घ. ट. यदृधक् ० मरुद्भिः. ६ क. ख.
 झ. ट. ठ. ड. 'धक् यदि ऋधक् पृथ'; च. 'धक् पृथ' यदि ऋधक्. ७ क. ख.
 १० घ. झ. ट. ' त्वं ' नास्ति. ८ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. गीर्भिः संभ.

अपरे पुनर्य एवैव भाष्यकारेण निगमः पठितः 'ऋधगयाः' इति तत्रैवैतौ द्वावप्यर्थौविति मन्यन्ते । तथापि दर्श-
अस्यामृचि यिष्यामस्तस्यामेवर्चि । 'अथापि' अयमृध-
'ऋधक्' इत्यस्य गिति शब्दः कदाचित् 'ऋधोत्यर्थे' अपि
द्वावप्यर्थौ दृश्येते 'दृश्यते' । तत्रैव । 'ऋधगया ऋधगुताशमिष्टाः'
इति केचित् इत्यस्मिन् मन्त्रे । 'यद्य-त्वा प्रयति यज्ञे अस्मि-

न्ने होतारमवृणीमहीह । ऋधगया ऋधगुता-
शमिष्टाः प्रजानन्यज्ञमुप याहि विद्वान्' [तै० सं० १ । ४ । ४४ । २ ॥

मैत्रा० सं० १ । ३ । ३८] ॥ समिष्टयजुः सौमिकेषु विनियुक्ता
[मान० श्रौ० २ । ५ । ४] । तत्र चोक्तम् 'एतौ विश्वामित्रो
यज्ञस्यारणी अपश्यत्' [मै० सं० ४ । ८ । ४] इति । हे भगव-

न्ने यत्प्रयोजनमुद्दिश्य अद्य प्रयति प्रोत्सर्पयेतास्मिन्यज्ञे वयमवृणीमही वृत्-
वन्तो होतारं त्वाम् । 'अग्निर्देवो दैव्यो होता' इति श्रूयते [शत० १ । ५
२ । ५] । किं पुनस्तत्प्रयोजनमिति । कथं नामात्मन्यवदानमात्रं हुतं

देवतातृतिसमर्थं बहु कुर्यादशान्तमपि च यद्विगुणं यज्ञस्य किञ्चित्छ-
मयित्वा समृद्धमेव कुर्यादिति । तद्योग्यमपि यथाशास्त्रमेवास्माकं त्वया
कृतम् । अत इदानीं परिसमाप्त एतस्मिन्यज्ञे प्रत्याभाष्यसेऽस्माभिः । ऋध-

गयाः । त्वमल्पमपि हुतमस्माभिः सैद्धिभिः ऋधगेव ऋद्धमेव देवतातृति-
समर्थं बहु कुर्वन् अयाः । त्वं यागमकार्षीरित्यर्थः ।
किञ्च ऋधगुताशमिष्टाः । अपि च यदपि किञ्चि-
द्विगुणमकार्षी वैयमस्मिन्यज्ञे तदपि सर्वमेवास-

मैद्धं समृद्धं सगुणमेव कुर्वन् पापमस्य यज्ञस्या-

अत्र द्वावपि ऋध-
कच्छदौ ऋधोत्यर्थौ इत्येके

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. अत्रै०; च. तत्रैवैतौ हा० अ. २ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. अयमेव ऋध०; ग. ज. वचि । यथाप्ययं ऋध०. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. 'तदया' नास्ति. ४ ग. मन्त्रे । ६२ । यद्०. ५ ग. च. ज. घ. ट. यज्ञे इति । २५
समिष्ट०; ठ. ड. यज्ञे अस्मिन् होतश्चित्त्वो वृणी०. ६ ठ. ड. प्रजानन्विदासुप-
याहि सोमम् । समिष्ट०. ७ क. ख. विद्वान् स्वाहा । समिष्ट०. ८ च. 'मित्रस्यो
यज्ञेऽस्या'. ९ घ. झ. ट. ठ. ड. 'मे हे चिकित्वः (घ. ट. त्विः) कर्मविषयकशा (ठ.
ड. विषयशा) नवन यत्प्रयो०; च. 'मे यत्प्र' हे चिकित्वः कर्मविषयकज्ञान-
धन०. १० ग. ज. यत् इ०. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'सत्' नास्ति; च.
सर्वे. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वयमेतस्मिन्. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
'असृष्टं' नास्ति; च. असृष्टं.

शमिष्टाः । स्विष्टकृद्रूपेण शमितवानसि । यस्त्वमेतदकार्षीरस्माकमेतास्मि-
न्यज्ञे तं त्वां ब्रवीमि । एतदेव मयैतेषां कर्तव्यमित्येतद्विद्वान् प्रजानन् प्रक-
पेण जानन्नस्माकमात्मन उपारि भक्तिं पुनः पुनः उपयाहि उपागच्छ
यज्ञम् । एवं तावदेकेषाम् 'ऋधगयाः ऋधगुताशमिष्टाः' इत्येतौ द्वावप्युध-
५ क्छब्दावृद्धोऽर्थविवेकः । एतस्मिन्नर्थे ऋधकच्छब्दस्य पृथग्भावार्थेन 'यदिन्द्र
दिवि पौर्ये' इत्येतदुदाहरणम् ।

अन्ये पुनरन्यन्ते । 'ऋधगया ऋधगुताशमिष्टाः' इत्येकयोरेव
ऋधकच्छब्दयोः पूर्वः पृथग्भावार्थ उत्तर ऋधो-
भिन्नार्थावित्यपरे

१० ततो देवानयाक्षीः । न ते संमोहोऽस्तीत्यभिप्रायः । 'ऋधगुताशमिष्टाः'
इत्येष यथाव्याख्यात एव । पूर्वस्त्वर्थः साधी-
प्रथम एवार्थः यान् यत्र द्वावप्येतावृद्धोऽर्थविवेकः 'ऋधगयाः
साधीयान् ऋधगुताशमिष्टाः' इति । किं कारणम् । 'अया-
१५ प्युद्धोऽर्थे दृश्यते' इत्येवमुपन्यस्य भाष्यकारेण
ततोऽयमुपात्तो निगमः 'ऋधगया ऋधगुताशमिष्टाः' इति । एवं च निरु-
क्तम् । न पुनः पृथक्पूर्वज्ञयाक्षीर्कमुवचशमिष्टा इति । तस्माद्द्वावप्येतावृद्धो-
ल्यर्थोऽर्थविवेकदेव साधीयः ।

'अस्याः (६१) इति अथ (६२) इति च' एतत्पदद्वयं स्त्रीपुंसविषये

२० 'अस्या' 'अस्य'
इत्यनयोर्गौणमुख्यार्थ-
योर्वाक्ये स्थानं स्वरश्च
स्वरकृताद्विशेषात्प्रधानाभिधायि वा भवति गुणा-
भिधायि वा । आह । कथमिति । उच्यते । 'उदा-
त्तं प्रथमादेशे' । प्रथम इति मुख्यनाम । मुख्यश्च
प्रधानमिति उच्यते । प्रधानं कंचिदर्थमभिदधेति-
त्पदद्वयमुदात्तं भवति । 'अनुदात्तमन्वादेशे' ।

२५ प्रधानमर्थमनु यो वर्तते गुणभावेन तस्यैतत्पदद्वयमन्वादेशे वर्तमानमनुदात्तं

१ घ. झ. ट. सोमे यज्ञम्; ठ. ड. 'गच्छसेमं यज्ञम्; च. 'गच्छयज्ञम्' सोमं.
२ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. पार्ये यदृथगित्ये°. ३ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड.
ऋधक् पृथगेव कृत्वा; ग. ऋधगेषु व कृत्वा; च. ऋधगेषु चै कृ° व पृथगेव; ज.
ऋधगेषु व कृ°. ४ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'एतत्' नास्ति. ५ घ. मुख्यस्य
म. ६ घ. ज. प्रधान इत्यु°; घ. झ. ट. ठ. ड. प्रधानमुच्य°. ७ ग. ज. 'त्पद-
११ मन्वा;° च 'त्पद-मन्वा' इत्य.

भवति । आह । कस्मादेतत्पुनरुदात्तं प्रधाने वर्तमानमनुदात्तमप्रधानं इति ।
उच्यते । लोकेऽपि हि यत् 'तीव्रार्थतरम्' उक्त्यर्थं प्रधानतरं तत्
'उदात्तम्' इति प्रसिद्धम् । तद्यथा । उदात्तमेतत्कुलमिति । 'अलीयोऽ-
र्थतरमनुदात्तम्' । अलीयसार्थेन यद्युक्तं भवति तदनुदात्तमुच्यते । अप्रधान-
मित्यर्थः । उदाहरणैरेवानयोर्विभागं दर्शयति ।

५

अस्या ऊ पु ण उप सौतेर्य मुवोऽहेर्लमानो ररेवाँ अजाश्व श्रव-
स्यतामजाश्व । ओ पु त्वा ववृतीमहि स्तोमे-
अस्या इत्यस्य भिर्दस्म साधुभिः । नहि त्वा पूषन्नित्यस्य
मुख्यार्थः आधृणे न ते सख्यभपन्दुवे' (ऋ० सं० १ ।
१३८ । ४) ॥ परच्छेपस्यार्यम् । अतिच्छ-
न्दाः । 'उ' इति 'सु' इति 'न' इति पदानि । अस्या अस्यै
सातये लब्धये । कथं नाम वयमर्थमभिप्रेतं लभेमहीत्येतमर्थमुद्दिश्य हे
पूषन्नस्माकं सुष्टु उप समीपे भव । त्वयि संनिहृष्टे त्वदनुग्रहादेतमर्थं
लभेमहीत्यभिप्रायः । कथं पुनरुपभव । अहेर्लमानः अक्रुष्यन् । सर्वो
ह्यम्यर्थ्यमानः क्रुष्यतीत्यभिप्रायः । ररेवान् दानवान् । दानाभिप्रायसंयु-
क्तेन चेतसोपभव । अजाश्व अजनाश्व गमनाश्व छागाश्व वा । श्रवस्य-
तामस्माकं धनमिच्छतां भवाजनाश्व । छागाश्वेत्यर्थः । किंच ओ पु त्वा
ववृतीमहि । 'आ' 'उ' 'सु' इति पदानि । आ ववृतीमहि त्वां सुष्टु
आभिमुख्येनात्मनो वर्तयामहे । केन । स्तोमेभिः स्तोत्रैः । दस्म । हे दस्म
दर्शनीय अधवा दान्त । साधुभिः । शोभनैरित्यर्थः । किंच न हि त्वामतीत्य
साधुतरां कांचिदप्यन्यामहं देवतां मन्ये हे आधृणे आगतदीप्ते । त्वद्वक्त
एवाहमस्मीत्यभिप्रायः । किंच । न ते त्वाहं सख्यं सखिभावं कदाचिद-

१०

१५

२०

१ च. ट. ठ. ड. 'प्रधानं' इति. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'दार्धप्रधा';
च. 'दार्धप्रधा' ध. ३ च यदुक्तं भ' यु; झ. यदुक्तं. ४ ग. 'यति'. ५ अस्या'.
५ ग. ज. उप सातये भुव इति । पर'; घ. ट. उप० मपन्दुवे. ६ क. ख. च. ड.
हेलमा. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. भुवः भव; च. 'मीपे' भव' भुवः. ८ क.
ख. ग. घ. ज. झ. ड. 'हेलमा'. ९ ग. ज. 'वान् अजाश्व दाना'; घ 'वान् ।
अजाश्वे दाना'. १० ग. ज. 'दस्म' नास्ति. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
त्वा नैव त्वां (ठ. ड. त्वा) दर्शनीयमतीत्य; च. त्वांती' नैव त्वां दर्शनीय.

२५

२९

प्यपन्हुवे । कृतज्ञो ह्यहमित्यभिप्रायः । एवमत्र सातिः प्रधानेति कृत्वा
'अस्याः' इत्येतत्पदमन्तोदात्तम् । अन्तोदात्तमपि च सदुदात्तमित्युक्तं
भाष्यकारेणैकदेशस्योदात्तत्वात् ।

५ 'अथ' पुनर्यस्मिन् 'अनुदात्तम्' एतत्पदं गुणभूतार्थाभिधायि
भवति तस्यैव निर्गमः । 'पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्चसा ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् '

अस्यामृचि 'अस्य' (ऋ० सं० १० । ८५ । ३९) ॥ सूर्याया
अनुदात्तम् आर्षम् । विवाहे विनियुक्ता (आश्व० गृ० १ ।

८ । १३) । पित्रा पूर्वमेतां दत्तां सर्तां कन्यां

१० पत्नीं पुनरग्निरदात् आयुषा सह वर्चसा अग्नेन सहैतस्मिन् वैवाहिके
कर्माणि । अग्निसंनिधिसंस्काराद्धि भार्यात्वमुपजायत इत्येतदपेक्ष्य पूर्वदाना-
त्पुनर्दातृत्वमुच्यते । तदेवमस्या दत्ताया एतदाशास्महे योऽस्याः पतिः स
दीर्घायुरस्त्विति । यतो विशेष्यन् ब्रवीति जीवातुं शरदः शतमिति ।
शरदि दुर्जाता रोगभूयस्त्वात् । अत एवमाशास्यते शरच्छतं जीवत्विति ।

१५ एतस्मिन्मन्त्रे भर्तृकन्यासंयोगे सति भर्तव्यं प्रधानम् । तस्य ह्यायुराशास्यते ।
तस्य लक्षणार्था पत्नी । तस्मात् 'दीर्घायुरस्या यः पतिः' इत्येतदनुदात्तम् ।

निगमप्रसक्तमुच्यते । 'शरत् अस्यां' हि 'शृताः' पक्वाः 'ओष-
धयो भवन्ति' इति । 'शीर्णा आप इति वा' । वर्षासु हि प्रवृद्धानि
स्रोतांसि शरदि विशीर्यन्ते । 'अस्येति' एतत्पदं पुंविषयं पश्यन्तम्

२० 'अस्याः इति' अनेनैव स्त्रीविषयेण पदेन 'व्याख्यातम्' । यदेवोक्तम्
'उदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे' इति तदेवात्रापि लक्षणमित्य-
भिप्रायः । उदाहरणमात्रं प्रदर्शयते । २५ ।

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्रः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठे अस्यात्रापश्यं चिरपतिं सप्तपुत्रम् (ऋ०

२५ सं० १ । १६४ । १) ॥ अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य

१ च. 'च' नास्ति. २ ग. 'गमः' । ६४ । पुनः. ३ ग. ज. पत्नीमग्निरदा-
दिति । सूर्याः; घ. ट. पत्नीमग्निरदात् शरदः शतम्; ठ. ड. पत्नीमिति । सूर्याः.

४ ग. ज. 'पत्नी' नास्ति. ५ ट. जीवातुं ति; ठ. ड. जीवाति. ६ ग. ज.

प्रधानः. ७ ग. ज. विशीर्यन्ति; च विच्छिद्यन्ते शीर्य. ८ क. ख. घ. झ.

१० ट. ठ. ड. पदेनैव; च. पदेनैव. १ क. ख. ४ [२५]; घ. २७.

पालयितुर्होतुर्वातव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यशनो भ्राता
भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा तृतीयो भ्राता
घृतपृष्ठोऽस्यायमग्निस्तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा
विश्वपतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा सप्त सृष्टा संख्या
सप्तादित्यरम्भ इति वदन्ति । २६ ।

अस्य वामस्येति । अस्यवामीयमेवेदं सूक्तम् । दीर्घतमस आर्यम् ।
तार्तीयसवने महाव्रते वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते
अत्र प्रथमार्धे (ऐ० आ० ५ । ३ । २) । अस्य सूर्यस्य
'अस्य' उदात्तं वामस्य वननीयस्य स्तुतिभिः पलितस्य पाल-
द्वितीयार्धेऽनुदात्तम् यितुः । अयं हि सर्वमेवेदं जगत्पालयति । १०
होतुः ह्वातव्यस्य आह्वानार्हस्य । आह । अर्ष्यं
किमिति । उच्यते । योऽयमेवंलक्षणस्तस्य भ्राता भागहर्ता भर्तव्यो वा
उदकेन मध्यमो मध्यमस्थानः अस्ति विद्यते । कौतमः । योऽयम् अश्रः
अशनो व्यापनः । वायुरित्यर्थः । स हि शुलोकादादित्येनोदकेन प्रियते
हरति चोर्दकं शुलोकात् । तृतीयः अर्ष्यं वायोर्भ्राता हविर्भागहर्ता वा ऐ- १५
न्द्राग्ने हविषि संस्तुतौ वा । घृतपृष्ठो घृतेन स्पृष्ट आज्यस्पृष्टः अयमेवाग्निः
पृथिवीस्थानः सहस्रिणो वायोः । सर्वस्माद्धि वायुर्बलवान् । अथवा
सहस्रमस्य नियुक्तमश्वानामस्तीति सहस्री वायुः । 'आ नो नियुद्धिः
शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिः' (ऋ० सं० १ । १३५ । ३)
इति हि श्रूयते वायवे मन्त्रे । वायुरादित्योऽग्निरित्येवं परिसंख्याय २०
वायोस्तृतीयोऽग्निर्भवति । वायुरपि च ज्योतिरेव । 'वायुना ज्योतिषा'
इति हि विज्ञायते । तत्रैतस्मिन्नेधा विभक्ते ज्योतिषि प्रधानत्वेनैत-
मेवाहमपश्यमिति । विश्वपतिं विश्वस्य सर्वस्य जगतः पालयितारम् । कत-
मम् । य एष सप्तपुत्रः सूर्य एतमेवाहमत्र प्रधानत्वेनापश्यमिति । एवमेतस्मि-
न्मन्त्रे सूर्यः प्रधानः सूक्ते सूर्याधिकारात् । तस्मात् 'अस्य वामस्य इत्येषः २५

१ क. ख. छ. त. 'पृष्ठो अस्या.' २ क. ख. ५ (२६); छ. त. २८; द.
६. ३ क. ख. घ. झ. ट. वामस्य० सप्तपुत्रम्; ग. ज. वामस्य पलितस्येति ।
अस्य'. ४ च. 'सवनीये. ५ ग. ज. 'दैवशस्त्रे. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
तस्य; च. 'अस्य' त. ७ घ. ट. ठ. ड. कतमस्यः अशनो'. ८ घ. ट. वोर्दकं; ठ.
ड. 'हरते वोर्दकं. ९ ठ. ड. सहस्रिणीभिरुपवाहि यज्ञमिति भू'. १० घ. ट. ठ.
ड. हि.

‘अस्य’शब्दोऽन्तोदात्तः । चायुरत्राप्रधानम् । तस्मात् ‘तृतीयो भ्राता घृत-
पृष्ठो अस्य’ इत्येवः ‘अस्य’ शब्दोऽनुदात्तः ।

स्वरभेदे कारणम् एवमेकस्मिन्मन्त्र उदात्तानुदात्तवितौ ‘अस्य’शब्दो
प्रधानाप्रधानविषयाविलेकमेवोदाहरणम् । आह ।

५ ‘तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य’ इत्यनेन ‘अस्य’ शब्देन सूर्य एव
कस्मान्न संबध्यते । अपि च तृतीयशब्दस्य प्रकृतानुक्रमविरोधेनैवमेव
सुखतरा योजना भविष्यति । उच्यते । ‘अस्य’

अनेन द्वितीय- वामस्य’ इत्येतदन्तोदात्तं पदम् । इतरदन्यत् ।

१० ‘अस्य’पदेन सूर्य- ‘तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य’ इति समान-
स्य निर्देशो न भवति रूपमेव सत्पूर्वेणानुदात्तमिति स्वरकृताद्विशेषादर्थ-
यस्मात्स्वरकृताद्विशे- कृतेनापि विशेषेण भवितव्यमित्यप्रधानार्थाभिधा-
पादर्थकृतेनापि वि- पितोविशेषः प्रतीयते । आदित्यसंस्तवात्सूक्ते
शेषेण भवितव्यम् वायुश्चात्राप्रधानः प्रकृतादादित्यात् । तस्माद्वायुवि-
षयमेवेदम् ‘अस्य’ इति द्वितीयपदमनुदात्तं

१५ संपद्यते । अतः सुतरामुपपन्नं भवति ‘उदात्तं प्रथमादेशोऽनुदात्तमन्वादेशे’
इत्यत्र प्रथमादेशान्वादेशशब्दाभ्यां प्रधानाप्रधानबुध्यते इति ।

अन्ये तु मन्यन्ते । प्रथमादेशो नाम प्रारम्भः । तत्र यद्वर्तते तदुदात्तं
भवति ‘प्रधानार्थतरमुदात्तम्’ इत्यनेनैव लक्षणेन । तद्यथा ‘अस्या ऊ
पु णः’ ‘अस्य वामस्य’ इति । अन्वादेशो

२० ‘उदात्तं प्रथमा- नामास्यपदस्य पश्चादादेशः । तत्र वर्तमानमनुदात्तं
देशोऽनुदात्तमन्वादेशे’ भवति । ‘पदात्परस्य निघातो भवति’ इति हि
इत्यस्यान्यो व्याख्या- लक्षणविदोऽपि ब्रुवते । तर्थानुदात्तत्वेनैव लक्षणे-
मार्गः- नात्पीयोऽर्थतरमप्रधानार्थतरं भवति । तद्यथा ।

‘दीर्घायुरस्या यः पतिः’ ‘तृतीयो भ्राता घृत-

२५ पृष्ठो अस्य’ इति ।

१ ग. च. ज. °पृष्ठोऽस्ये°. २ क. ख. ग. ज. घ. ङ. ट. ठ. ड. °कस्मिन्मे-
वास्मिन्मे°. ३ च. °सुखतरा° रा. ४ क. ख. ग. च. ज. घ. ट. पुस्तकेषु विरामो
नास्ति. ५ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. °धाविना वि°. ६ क. र. घ. ट. ठ. ड.
°मुदात्तत्वेनैव ल° ग. च. ज. °मुदात्तमित्येव ल°. ७ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ.
ड. नामान्यस्य; घ. नामा°स्य° ङ. ८ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. तद्यथा; च.
२१ तथै° आ.

आह । कथं सप्तमपुत्र आदित्य इति । उच्यते । 'सप्तमो ह्यसत्तावादित्यः
पुत्रः' इत्येवमैतिहासिका मन्यन्ते । ब्राह्मणेऽपि च
आदित्यः कथं 'मृतमितरमाण्डमवापयत (मैत्रा० सं० १ । ६
सप्तपुत्रः । १२) तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्रोऽष्टमः '
इति ह विज्ञायते । अथवा सप्तसंख्याका युक्ता ५
अस्य रश्मयः पुत्राः तेनासौ सप्तपुत्रः । अथवा नैव संख्याभिप्रायमे-
तत्सप्तपुत्र इति । आह । कथं तर्हीति । उच्यते । 'सर्पणपुत्रमिति' एवम् ।
सर्पणा हि तस्य रश्मयः । मुहूर्तमप्यनवस्थायिनो यस्य पुत्राः सोऽयं सप्त-
पुत्रः । 'सप्त सृष्टा संख्या' पश्यः सकाशात् । एवं सप्तसंख्योपेताः
सर्पणक्रियायोगिनो वैत एव 'आदित्यरश्मयः' अस्यादित्यस्य पुत्राः 'इति' १०
मन्त्रविदो मन्यन्ते । यथा चायं सप्तभिः सर्पणैर्वा रश्मिभिर्युज्यते तथेयमपरा
ऋगेतास्मिन्नेव सूक्ते ॥ २६ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा । त्रिनाभिं
चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधिं तस्युः (ऋ० सं० १ । १६४ । २) ॥ सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणं चक्रं चक्र-
तेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वाको अश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै
रश्मयो रसानभिसंनामयन्ति सप्तनमृपयः स्तुवन्तीति वेदमपीतर-
न्नामैतस्मादेवाभिसंनामात्संवत्सरमधान उच्यते । अथवा त्रिनाभिचक्रं
त्र्ययुतः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः संवत्सन्तेऽस्मिन् २०
भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन् वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो
हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वाजरमजरणधर्माणमनर्वमप्रत्युत-
मन्यस्मिन्यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसंतिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्व-
भात्राभिः स्तौति । पञ्चारे चक्रे परिवर्तमान इति पञ्चर्तुतया पञ्चर्तवः
संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्तादिशिरयोः समासेन पञ्चर आहु- २५
रपितमिति पञ्चतुतयाराः प्रत्युता नाभौ पट् पुनः सहतेः । द्वादशारं

१ क. ख. प. ट. ड. मृतपितरमण्ड°; ग. ज. मृतमितरमण्ड°; मृ-
वितरमण्ड° पि. २ ग. ज. 'ह' नास्ति; च. इति विज्ञापयति° यते. ३ क. ख.
५ (२६); ग. इ; ट. ड. 'मन्यन्ते । इति निरुक्तशिकायां चतुर्थाध्याये पश्य-
शतिः खण्डः; इत्येवञ्चो नास्ति. ४ छ. त. द. पञ्चर्तुतायाः. ५ छ. त. द.
°शिशिरसमासेन. ६ क. ख. छ. त. द. ड. पञ्च. ७ क. ख. पटु°; छ. त.
द. पटतुताया अपाः°.

नहि तज्जराय । द्वादश प्रथमचक्रमेकमिति मासानां मासा मा-
नात्प्रधिः महितो भवति । तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शङ्कन्वोऽर्पिताः
पट्टिर्न चलाचलासः । पट्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्या-
होरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन । सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ।
५ सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं
(ऐ० आ० ३ । २ । १) विभागेन विभागेन ॥ २७ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

- १० 'सप्त युजन्ति रथमेकचक्रमिति । सप्तसंख्योपेताः सर्पणा वा
युजन्ति योजयन्त्यात्मना रश्मयो रथं रंहणमादि-
आदित्यस्य सप्त- त्यम् । उद्यन्नेव ह्यसावादित्यो रश्मिभिः युज्यते
रश्मित्ववाचिनी ऋक् रंहणध्वासौ मुहूर्तमप्यनवस्थापित्वात् । एकचक्रम् ।
एक एव ह्यसावन्तरिक्षे चरति । इतराणि अयोर्तापि
नाशयत्येव स्येन तेजसा प्रकाशेन । एकोऽथः । एक एवाथः अशनो व्यापनः
१५ सर्वभूतानां वहति गच्छति सप्तनामा सप्तस्तुतिः । सप्तपुत्र इत्येवमाद्याः
सप्तसंख्यायुक्ताः स्तुतयोऽस्य । अथवा 'सप्तास्मै रश्मयो रत्नानभि-
नामयन्ति' एतस्मिन्मण्डल इति सप्तनामा । अथवा 'सप्तै-
नमृषयः' नमन्ति 'स्तुवन्तीति यौ' सप्तनामा । 'इदमपीतरत्'
शब्दनामैतस्मादेवाभिसंनानामात् । तदपि स्वमर्थं प्रत्यार्थयितुं क्रियापदस्य
२० वा गुणभावेनाभिमुख्येन संगमति । स एवंलक्षण एकचारी व्यापनः सप्त-
नामा सर्पणैः सप्तभिर्वा रश्मिभिर्युक्तो यदा बह्युदयादारभ्य यावदस्तमिति
तदैवं बहन्किमभिनिर्वर्तयतीति । उच्यते । त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वम् ।
त्रिनाभिसंयुक्तं कालचक्रं चक्रनधर्मि । चक्रनं चलनमुच्यते । चरणधर्मि
क्रमणधर्मि वा । अजरमर्जरणधर्माणाम् । अनर्वमप्रपृतमन्यस्मिन् । अनाश्रि-
२५ तमित्यर्थः । त्रिनाभिचक्रम् । 'अ्युतुः' हि 'संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त
इति' अनेन ऋतुप्रैविभागेन । एतदेवास्य त्रिनाभिवमभिप्रेतम् ।

१ क. ख. ६ (२७) ; छ. त. २१ ; द. ७. २ लिखितपुस्तकेषु 'इति०
पादः' नास्ति. २ क. ख. प. झ. ट. युजन्ति रथ० सुभानाधिनस्थुः । छ०; ठ.
ड. युजन्तीति । तत्संख्यो०. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'संख्याकाः; च. संख्या-
युक्तोः. ५ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'वा' नास्ति. ६ घ. प्रत्यापयितुं. ७ च.
कामग०. ८ घ. च. न. 'जनमणय'. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'प्र'
२२ नास्ति.

ऋतुभिर्ह्यसौ संवत्सरो नद्यते । संनद्यत इत्यर्थः । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽ-

र्धर्चो नादित्यप्रधानः । 'संवत्सरः संवसन्त्यास्मिन्'

संवत्सरप्रधान इति प्रसक्तानुप्रसक्तम् । समस्तानि हि 'भूतानि'

उत्तरोऽर्धर्चः एतस्मिन् संवसन्ति । मैथुनाभिप्रायो वा स्यात्सं-
वासः । ' ग्रीष्मो प्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः '

५

सूर्येण । ' वर्षा वर्षत्यासु यर्जन्यः ' । तदेतत्प्रत्यक्षमेव । ' हेमन्तो

हिमवान् ' । तत्र हिमं बहु भवति । 'हिमं पुनर्हन्तेर्वा ' । तद्धि हन्त्यो-

पधिवनस्पतीन् । ' हिनोतेर्वा ' तर्पणार्थस्य । तेन हि पुण्यन्ति यवादयः ।

गमनार्थस्य वा हन्तेः । तद्धि गमयति क्षयं भूतानि । अजरं तत्संवत्सर-

चक्रमजरणधर्मि । न हि संवत्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति । अनर्थं च

१०

तत् । अप्रयृतम् अप्रतिगतमनाश्रितमन्यत्र क्वचित् । आह । यत्र किमि-

ति । उच्यते । यत्र यस्मिन्निमानि विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतानि अधि

उपरि तस्थुः अभिसंतिष्ठन्ते । आश्रितानि विनाशमुपयान्ति । विनाशोऽपि

हि संस्थोच्यते । संस्थितः पिता ममेत्युक्ते मृत इति गम्यते । तदेवंलक्षणं

त्रिनाभि कालचक्रमजरं य आदित्योऽभिनिर्वर्तयति यच्चेदमभिनिर्वर्त्यते

१५

कालचक्रं तदेतदुभयमप्यहं स्तौमीत्येवमस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्धर्च आदित्यप्रधान

उत्तरः संवत्सरप्रधानः ।

आह । कथं गम्यते संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्च इति । न हि संव-

त्सरप्रहणमत्रास्ति । उच्यते । त्रिनाभिचक्रमित्येतस्माद्वैतुसंवन्धात् । आह ।

एतदपि विशेषलिङ्गमत्र नास्त्येव । अत्र न

२०

संवत्सरप्रधानत्वे ऋतवो नाभिदाब्देनोच्यन्त इति । तस्मादेतदप्य-

प्रमाणम् युक्तमेवेति । उच्यते । य एष पूर्वस्मिन्नर्धर्चे

प्रकृतेन सूर्येणाभिनिर्वर्त्यते संवत्सरो यस्मिंश्च

सर्वाण्येतानि भूतान्यभिसंतिष्ठन्ते तमेतं संवत्सरमुत्तरस्मिन्नर्धर्चे प्रकृत्य मन्त्र-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' असौ ' नास्ति. २ क. ख. घ. झ. ट. २५
ठ. ड. तत्र हि बहु भवति हिमम्. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' तीन् प्राक्षति ।
हिं; च ' तीन् ' । हिं प्राक्षति. ४ घ. ट. ठ. ड. वा हस्य वा हन्तेः. ५ ठ.
ड. अनाश्रितानि. ६ च. श्वो ममे पिता. ७ क. ख. घ. ट. ठ. ड. ' स्मादनुवं.
८ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. प्रप ऋत; च, अत्र न प्रप. ९ क. ख. घ.
ट. ठ. ड. अस्मिन्.

दृक् त्रिनाभिचक्रमित्येवमाद्याभिः ' सर्वमात्राभिः ' सर्वैरवयवैः ' पञ्चारे चक्रे ' पञ्चरे ' त्रीणि शतानि पष्टिश्च ' सप्त शतानि विंशतिश्च ' इत्येवंप्रकारैः ' स्तौति ' । तस्मात्सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादिहापि त्रिनाभिश्च शतविषय इत्युपपद्यते । पण्णामृतूनां द्वौ द्वाष्टू समानस्वभावा-
वित्यनेनाभिप्रायेण त्रित्वम् । अथैवमुक्त्वा ' तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति ' अधुना ययैतं सर्वमात्राभिः स्तौति तथोपपादयति ।

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्थुर्भुवनानि विश्वा । तस्य नार्क्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते स-

' पञ्चारे चक्रे ' नाभिः ' [ऋ० सं० १ । १६४ । १३]

१० इत्यत्र पञ्चर्तुतया संव- ' इति पञ्चर्तुतया ' संवत्सरस्य स्तुतिः । त्सरस्य स्तुतिः पञ्चारे चक्रे । ऋतवोऽन्तराख्येनाभिप्रेताः । परिवर्तमाने परिगृह्येदं सर्वं जगद्वर्तमाने । आह ।

किमिति । उच्यते । तस्मिन्नातस्थुः । तस्मिन्नवस्थितानि उपर्यधिरूढानि ।

कानि । भुवनानि भूतानि विश्वानि सर्वाणि । कालचक्रे हि सर्वमेवेदं

१५ जगदविरूढं वैष्णवीति । अथैवमतिमहतापि सर्वभूतचक्रेणाक्रान्तस्य काल-चक्रस्यैवमपि भूरिभारो बहुभारः सन्नवायमक्षः संवत्सराख्यस्तप्यते । न संतापयति । नोपयास्यतीत्यर्थः । अपि च सनादेव चिरंतन एव सोऽक्षस्तथापि न तप्यते न वा तप्तोऽपि सन्सहसैव विशीर्यते नश्यति ।

आह । यद्यक्षो न तप्यते शीर्यते वा किमेवमतिबलीयसाक्षेण घृण्यमाणा

नाभिस्तप्यते शीर्यते वेति । नेत्युच्यते । सनाभिरक्षो न शीर्यते न तप्यते ।

नाभिरादित्य एवाभिप्रेतः । आह । कथमेतद्रूप्यते ' पञ्चारे चक्रे ' इत्यत्र अर-

शब्देन ऋतवोऽभिप्रेता इति । न रात्र विशेषलिङ्गमृतूनामख्येऽस्ति । अपि

च ऋतवः प्रसिद्धा इह च पञ्चार इति श्रूयते तस्मादनुपपन्नमिति । उच्यते ।

सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादुपपद्यते । ' पञ्चर्तवः संवत्सरस्येति

२५ च ब्राह्मणम् । हेमन्तशिशिरसमासेन ' । एकत्रेनेत्यर्थः । तस्मादुपपद्यत

एवं पञ्चत्वमृतूनामख्यं चावयवस्तुत्यभिसंक्रन्नादिति ।

१ ग. ज. 'वर्तमान इति । पञ्च'; प. ट. 'वर्तमाने' । शीर्यते सनादेः । २ प. 'र्तुताया' । ३ क. ख. प. ट. ठ. ड. विश्वा विश्वानि । ४ ठ. ड. वैष्णवीति । ५ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. नाभिः संवत्सरं वाच्य'; च. नापेरा' वि संवत्सरं । ६ क. १० ख. प. झ. ट. ठ. ड. ऋतवः पद.

‘पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् । अथेमे
 अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे पट्टे आहुरर्पितम्’
 अत्र पट्टतुतया (ऋ० सं० १ । १६४ । १२] ॥ ‘पट्टे
 संवत्सरस्य स्तुतिः आहुरर्पितमिति पट्टेतुतया ’ संवत्सरस्य स्तुतिः ।
 पञ्चपादं संवत्सरम् । ऋतवो हि संवत्सरस्य पादाः ।
 तैरसौ पतति गच्छति । पितरं पाळकं सर्वभूतानामुपादयितारं वा । द्वाद-
 शाकृतिं द्वादशमासप्रविभक्तविग्रहम् । ‘द्वादश मासाः संवत्सरस्य’ इति
 च ब्राह्मणम् । दिवे बुलोकस्य परे परमेऽर्धे स्थाने योऽयमवस्थित आदित्य
 एतस्मिन्पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं पुरीषिणम् उदकवन्तं संवत्सरम्
 अर्पितमाहुः अविशेषेणान्ये ब्राह्मणाः । ‘तस्मात्सर्व ऋतवो वृष्टिमन्तः’ इति
 ह विज्ञायते [मैत्रा० सं० ३ । १ । ५] । तस्मात्संवत्सरस्योदकवच्च-
 मुपपद्यते । अथ पुनरिमेऽन्ये य एते उपरे उपर्यवस्थिताः सप्त ऋषय एते
 विचक्षणं विविधानां सर्वभूतकर्मणां द्रष्टारमेतमादित्यं चक्रे पट्टे एतस्मिन्
 संवत्सराख्ये अर्पितमाहुः । अथवा सप्तचक्र आदित्यः । स हि सप्तमीर-
 श्मिभिश्चक्रे दीप्यते । ‘सप्तचक्रे’ इत्येकं पदं तस्मादेवमपि भवति । एव-
 मेके संवत्सरमादित्यप्रविष्टमाहुः । अपरे पुनरादित्यं संवत्सरप्रविष्टमिति ।
 एष समस्तार्थः । एवमेतस्यामृच्यादित्यसंवत्सरौ संस्तूयेते । वक्ष्यति हि
 ‘चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः’ [निरु० ७ । ११] । संव-
 त्सरस्य चक्ररूपेण नाम्यादिभिः स्तुतिरुपपद्यते । ‘अराः प्रवृत्ता नाभौ’ ।
 प्रतिगता इत्यर्थः । पट्ट पुनः सहतेः । ते हि पञ्चसंख्यामभिभूय वर्तन्ते ।
 ‘द्वादशारं न हि तज्जरायै’ ‘द्वादशमधयश्चक्रमेकमिति’ ‘मासा-
 नाम्’ एतौ पादौ भवत इति वाक्यशेषः । ‘द्वादश प्रधपेधैमेकं ग्रीणि
 नम्यानि क उ तच्चिकेत । तस्मिन्साकं त्रिंशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न
 चण्डाचण्डासः’ [ऋ० सं० १ । १६४ । ४८] ॥ ‘मासा मानात्’ ।

१ ग. ज. पितरमिति । पट्ट आहुः; घ. ट. पितरं० रपितम्. २ क. रा. प. २५
 झ. ड. पट्ट; घ. पट्ट. ३ क. ख. घ. झ. ड. पट्ट; ग. घ. ज. पट्ट. ४ क.
 रा. ग. घ. ज. पट्ट; घ. झ. ड. पट्ट. ५ घ. ‘पाळकं’ नास्ति. ६ घ.
 ‘द्वित्वं वा’ तारं. ७ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘१ तस्मिन्; घ. एतस्मिन्. ८
 ग. ज. प्रतिठं. ९ क. ख. ग. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘धं’ नास्ति; घ. धं. १०
 क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. स्तेन. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. जरायेति दां.
 १२ ग. घ. ज. ‘भेदमिति । मासा’; घ. ट. ‘भेदं न पट्टपट्टाः.

मीयते हि तैः संवत्सरः । 'प्रधिः प्रहितः' । प्रक्षेप्य चक्रे निहितः
'भवति' । गण्डपृष्ठः प्रधिरित्युच्यते । द्वाद-

अत्र द्वादशमास- शप्रधयो भासाख्याः संहताः सन्तश्चक्रमेकं भवति ।
त्वेन पष्ठयधिकत्रि- तत्र च पुनस्त्रीणि नम्यानि फलकानि भवन्ति ।
५ शतदिवसत्वेन च त्रयं ऋतवो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति । यदेतदे-
वंलक्षणं चक्रं क उ तच्चिकेत । कस्तु तद्यार्थ-

त्वेन विजानाति । तस्मिन्चक्रे साकं सह त्रिंशता न शङ्खवोऽर्पिताः ।
त्रिंशतान्यहोरात्राणि शङ्खव इवार्पिताः । षष्टिर्न पष्ठयधिकानि ग्रीष्महोरा-
त्रशतानि शङ्खव इवार्पितानि प्रक्षिप्तानि । द्वितीयो नकारः समुच्चयार्थे ।

१० चलाचलासः चलान्यचलानि च । चलान्यनवस्थावित्वात् । अचलान्यहो-
रात्रात्मभावं न मुञ्चन्ति । आह । कथं गम्यते अहोरात्राण्येतानीति । उच्यते ।
संवत्सरस्तुतिप्रायसंबन्धाच्च । 'पष्ठिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सर-
स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणम् । समासेन' । अहोरात्रयोरेकत्वेनेत्यर्थः ।

'द्वादशारं नहि तज्जरीयं वर्षेति चक्रं पारि वामतस्त्य । आ पुत्रा
१५ अग्रे मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः' (ऋ० सं० १ ।
१६४ । ११) ॥ न हि तज्जरीयते । किं तर्हि । अन्यानि भूतानि जरयन्त
वर्षेति चक्रं पुनः पुनर्वर्तते । पारि वां परिगृह्य वां च पृथिवीं च ततो वर्षेति ।

ऋतस्य उदकस्य संपूर्णम् । अथवा ऋतस्य आदित्यस्य स्वभूतम् । अथवा
ऋतस्य यज्ञस्याङ्गभूतम् । आतस्थुः पुत्रा एतस्मिन्चक्रे मिथुनाः । द्वन्द्वा

२० इत्यर्थः । कस्य । अग्रे । अग्निशब्दोऽस्मिन्मन्त्रे संबोधनान्तः पष्ठया विपरि-
गम्यतेऽग्रेः पुत्रा आतस्थुरिति । अग्निधात्रादित्य

अत्र द्वादशमास- एवाभिप्रेतः । तस्याहोरात्राण्येव पुत्रत्वेनोच्यन्ते
त्वेन विंशत्यधिकस- तत्कृतत्वादहोरात्राणाम् । आह । कियन्तस्ते पुत्रा
सप्तशताहोरात्रत्वेन च इति । उच्यते । सप्त शतानि विंशतिश्च । ब्राह्मण-

२५ गपि चैतस्मिन्नर्थे भवति । 'सप्त च ये शतानि
विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणमहोरात्रयोर्विभागैर्न विभा-
गेन' इति । एवमेतस्मिन्सूक्ते संवत्सरं 'सर्वमात्राभिः' सर्वैरवयवैः

१ ट. द. मण्डपृष्ठः. २ ठ. द. तत्र. ३ क. ख. यार्थतो; घ. झ. ट. ट. द.
'यार्थतो; घ. 'यार्थेन' इत्यतो. ४ क. ल. घ. झ. ट. चलानि च अच'. ५
ग. च. ज. 'शयेति न'; घ. ट. 'रायञ्च तस्थुः'. ६ ग. च. ज. जरयन्. ७ क.
ख. घ. झ. ट. 'सं' नास्ति. ८ ग. 'च' नास्ति; च इति ~ झ. च. ९ घ. ट.
३२ 'विभागेन' सङ्ख्येव

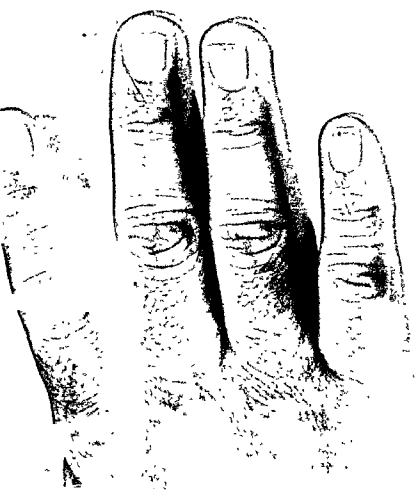
‘स्तौति’ । तस्मादुपपद्यते ‘सप्त युञ्जन्ति’ इत्येतस्यामृचि संवत्सर-
प्रधानास्त्रिणाभिचक्रमित्येयोऽर्धर्चः । तदेतत्सर्वमपि सप्तपुत्रसर्पणपुत्र-
मित्येतस्मात्पदात्पसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । प्रकृतमिदानीं वर्णयिष्यामः । किंच
पुनः प्रकृतम् । ऐकैषादिकसमान्नायव्याख्यानैम् । तत्र यदुक्तं तदुक्तमेवं
यदनुक्तं तद्वक्तव्यमितीदमारम्यते ‘सस्त्रिमविन्दच्चरणे नदीनाम्’ इति ॥२७॥ ५
नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति जन्ममार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुरुस्य कृतौ ऋज्वर्यायां
निरुक्तटीकायां नवमोऽध्यायः समाप्तः ।

॥ एकार्यकोनुवयैः सुपर्णायदिन्द्रजुष्टोदेमूनाः संर्मातपन्तीपिरैणमर्ह- १०
त्वातितेउसर्कुमिवतत्सूर्यस्येन्द्रेणसमीर्मान्तोसः कायमानः कनीनेके
वोपोअदशिसुवितोविद्यामदेवीनआद्याधामेदितिरदितिरुत्तस्मात्राहो
स्यवामैस्यसप्तयुञ्जन्ति सप्तविंशतिः ।

इति निरुक्ते पूर्वपट्टे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

१ ग. ज. ‘पुत्रसर्पणमित्ये’; च. ‘पुत्रं सर्पणमित्ये’ पुत्र. २ ग. ज. एक-
पदि°. ३ च. ‘स्थातम्. ४ क. ख. ६ (२७); ग. २९; इतोष्वङो नास्ति. ५
ग. इति चतुर्थः पादः; च. ज. ठ. ड. ‘नव...पादः’ नास्ति. ६ घ. ट. नवमा-
ध्यायश्च समाप्तः श्रीमज्जिममार्गाश्रमवासिनो भगवद्गुरुकृतवृत्तौ; झ. नवमाध्यायश्च
समाप्तः°. ७ ग. ‘८कवृत्तौ टी’; ट. ड. टीकायां निवण्डुत्वाध्यायसहनवमोऽध्यायः २०
समाप्तः । समाप्तश्चतुर्थः पादः. ८ ग. ‘समाप्तः’ नास्ति; च. ‘माप्तः । चतुर्थः
पादः समाप्तः; ज. ‘माप्तः । चतुर्थः पादः. * इयं खण्डसूत्रखण्डा छ. त. द. पुस्तकेषु
नास्ति. ९ छ. इति. नै. पू. च. यः; थ. ‘समाप्तः’ नास्ति; ठ. ड. ‘इति निरुक्तपूर्व-
पट्टे चतुर्थोऽध्यायः’ इदं सूत्रलायाः प्रावर्तते; छ. त. इति चतुर्थोऽध्यायः
समाप्तः (छ ‘उपातः’ नास्ति); द. इति नैरुक्तस्य चतु°.

अथ पञ्चमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ।

ॐ३म् सस्निमविन्दुच्चरणे नदीनाम् । संस्ताते मेघम् । षाहि-
ष्ठो वां ह्वानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा । वोळ्दूतमो ह्वानानां स्तोमो ५
दूतो हुवन्नरौ नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा
चारयतेर्वा । दूतो देवानामसि मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति ।
चावशानो वष्टेर्वा वाश्येतर्वा । सप्त स्वसूरूपीर्वावशान इत्यपि
निगमो भवति वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम् । तद्वार्यं वृणीमहे १०
चरिष्ठं गोपयत्येम् । तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपायितव्यं गोपायि-
तारो यूयं स्थ युष्मभ्यमिति वान्ध इत्यन्ननामाध्यानीयं भवति ।
आमंमेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः । आसिञ्चतामन्नमदनीयमन्धोऽ-
मन्नं पात्रममा अस्मिन्नदन्त्यमा पुनरनिर्मितं भवति पात्रं पाना-
त्तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन्ध्यानं भवति न दर्शनमन्धतम १५
इत्यभिभाषन्तेऽयमपीतरोऽन्ध एतस्मादेव । पश्यदक्षणां विचे-
त्तदन्ध इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

‘सैस्निम्’ (निच० ४ । २ । १) इत्यनवगतम् । अर्थाप्रतीति-
रप्यनवगम इत्युच्यते । लक्षणासंपन्नेः संस्कारः खल्वप्यविज्ञानमियुच्यते ।
तत्रैवं सति कश्चित्प्रकृत्यादेः संस्कारस्यानवगमः २०
अनवगमस्य कचिदर्थोप्रतीतिरेव कचिदुभयस्याप्यनवगमो
प्रकाराः यथास्मिन्नेव सस्निमिति । न विज्ञायते किमप्युक्तं
भवति । प्रकरणादत्र मेधोऽभिधेयः । अन्यत्रा-
न्योऽपि कश्चित्स्यात्प्रकरणविशेषादेव । एवं सर्वत्रैवोपेक्षितव्यम् । प्रकरण-
सामर्थ्याच्छब्दो ह्यर्थान्तरं भजते । २५

१ क. ख. घ. वोळ्दूतमो; छ. त. द. वोळ्दूतमो. २ छ. त. द. ‘वृतो० भवति’
नास्ति. ३ छ. त. द. गोपितारो. ४ ठ. ह. सस्निमविन्दुच्चरणे नदीनामिति । सस्नि-
मित्य०. ५ क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. ‘पञ्चध १’; च. ‘पञ्चः सं’ च. ६ च.
कचि०. ७ क. ख. घ. ज. र. उ. ड. ‘दोऽप्यर्था’; च. ‘दोऽप्यर्था’ स. ८ ग.
‘जते । १ । सस्नि’.

‘सस्त्रिमविन्दश्चरणे नदीनामपावृणोदुरो अश्मम्रजानाम् । प्राप्तां गन्धर्वो
अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परि जानादहीनाम्’

‘सस्त्रिम्’ इत्यस्य (ऋ० सं० १० । १३९ । ६) ॥ विश्वाव-
प्रयोगोऽर्थश्च सोर्देवगन्धर्वस्येयमार्यम् । घर्मोत्सादने विनियुक्ता
(मैत्रा० सं० ४ । ९ । ११) । तत्रोक्तं

‘परिपित्ते गन्धर्वनामभिरुपतिष्ठन्त ऋत्विजो यजमानश्च’ [मान०
श्रौ० ४ । ४ । २६] इति । तासांमुपस्थानर्चामियं मध्येमैत्रायणीयके
[मैत्रा० सं० ४ । ९ । ११] । सस्त्रिं संज्ञातम् अङ्गिः परिवेष्टितं
सर्वतः परिप्लुतं धौतं वा मेघमविन्दत् अलभतेन्द्रः । क पुनरलभत । चरणे

१० नदीनाम् । यत्र नदना आपश्चरन्ति गच्छन्ति तत्रालभत । अन्तरिक्षलोके
इत्यर्थः । आह । लब्ध्वापन्तरं किमकरोदिति । उच्यते । अपावृणोत् अपावृ-
त्तवान् । उद्धाटितवानित्यर्थः । दुरः द्वारः । आह । कस्य । उच्यते । अश्मव-
जानाम् अपाम् । अश्मा मेघस्तमधिरूढा या व्रजन्ति स वौ यासां व्रज-
भूतो गोष्ठभूतस्ता अश्मव्रजा आपः । तासां निर्गमनद्वाराण्यपावृणोत् ।

१५ या एता एवंलक्षणा आपस्तासामस्य चेन्द्रस्य गन्धर्वो विश्वावसुः
प्रावोचदमृतानि नामानि च्छान्दसस्तुतियुक्तानि । तानि हि नित्यत्वाद-
मृतानि । आह । कस्मात्पुनरस्येन्द्रस्यामृतान्यैवोचदासां चापामिति । उच्यते ।
इतो यस्मादसाविन्द्रो दक्षं दातारं मेघमयमासाम् अहीनाम् अयनानामपां द्वारे-
ष्वपावृत्तेषु दानाय समर्थो भविष्यतीत्येवं परिजानात् परिज्ञोतवान् परि-

२० ज्ञाय चापावृणोदुरोऽश्मव्रजानां तस्मादस्येन्द्रस्यामृतानि नामानि प्रावोचद-
द्विश्वाजेन प्रकारेणैन्द्रेण दत्ताभिः सर्वमेवेदं जगद्दधियत इत्यासामप्यपामनेन
हेतुना प्रावोचदिति । एवमेतस्मिन्मन्त्रे ‘चरणे नदीनामविन्ददपावृणोश्च
दुरो अश्मव्रजानां दक्षं च परिजानात्’ इत्येकवाक्यतार्थसंबन्धात् ‘सस्त्रि’
शब्दो मेघविशेषणमुपपद्यते ।

१ प. झ. ट. ठ. ड. दाराणि; च. दारैः राणि. २ क. ल. घ. झ. एषु
पुरतःकेषु ‘वा’ स्थाने ‘च’ वर्तते; ट. चं वा. ३ प. झ. ट. ठ. ड. प्रवो;
च. प्रवो प्र. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘तानि प्रावो’; च. ‘तानि अश्वो’
प्रा. ५ ग. ज. ‘परिज्ञातवान्’ नास्ति. ६ प. झ. ट. ठ. ड. परिज्ञ नाय. ७
२९ च. जगद्विर्वर्षे इ° द धियत. ८ ग. ज. प्रवो. ९ क. ख. घ. ट. दुरोऽश्मव्र.

अथवायमस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्यात् । संज्ञातं मेघमविन्द-
 लभतेन्द्रः पर्येष्यमाणः । काविन्दत् । चरणे नदी-
 सक्तिमविन्ददित्यस्य नामपामन्तरिक्षलोके । लब्ध्वा च स एवेन्द्रस्तं
 मन्त्रस्यान्योऽर्थः मेघं दक्षं दातारमहीनामपां परिजानात् । परि-
 ज्ञाय च समर्थोऽयमिति ततस्तस्य द्वौरमपावृणो-
 दंश्मन्नजानामपामधोनिर्गमनाय । तत एतानि निर्गमैष्यामृतान्युदकानि
 सस्यसंपत्कराणि प्रावोचदिव प्रौक्तयदिवासाविन्द्रो गन्धर्व आसां प्रजानां
 जीवध्वमेभिरुदकैरस्मदत्तैरिति । ' इन्द्रो गन्धर्वस्तस्य मरुतोऽप्सरसः '
 [भैत्रा० सं० २ । १२ । २] इति श्रूयते । तस्मादिन्द्रस्यापि गन्ध-
 र्वत्वमुपपद्यत एव । स च गोर्वज्रस्य धारयितेति गन्धर्वः ।

५

१०

' वाहिष्ठः ' [२] इत्यनवगतम् । ' वोदृतम् ' इत्यवर्गमः ।
 ' वाहिष्ठो वां हवीनां स्तोमो दूतो हवीचरा । युवाभ्यां भूत्वश्विना ' [ऋ०
 सं० ८ । २६ । १६] ॥ गायत्री । विश्वमनसो वैयश्वस्येयमार्थं
 पितुर्वा व्यश्वस्य । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ ।
 १५] । हे नरो सर्वेषामेव वोदृणां स्तोमानामाह्वातृणां च यं एष वाहिष्ठः
 अतिशयेन वोढा अह्वातृतमोऽयमेव दूत इव युवां हुयत् । आह्वयदित्यर्थः ।
 योऽयमेवंलक्षणः स्तोमोऽस्मत्प्रेरितः स नित्यकालमेव युवाभ्यां भूतु ।
 भवत्वित्यर्थः । हे अश्विनाविति संबोधनम् । ' स्तोमो दूतः ' इत्याभ्यां
 समानविभक्त्यन्तत्वात् ' वाहिष्ठ ' शब्दः स्तोमविशेषणमित्युपपद्यते ।

१५

निगमप्रसक्तमुच्यते । ' मनुष्या ' अपि हि ' नराः ' उच्यन्ते । ते हि
 ' नृत्पन्ति ' गात्राणि पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति ' कर्मसु ' उपस्थितेषु तान्य-
 नुतिष्ठमानाः ।

२०

' दूतो [३] जवतेर्वा ' गत्यर्थस्य । स हि गच्छति । ' द्रवतेर्वा ' गत्यर्थ-
 तस्यामेव ऋचि दूत-
 शब्दः सैव [धा० १ । ९७०] । ' वारयतेर्वा ' ।
 स हि वारयत्यनर्थान् ।

२५

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'यम्यस्य. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 द्वाराण्यपा°. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. निर्गतान्यम्°. ४ घ. झ. ट. ठ. ड.
 प्रक°. ५ च. गोर्वज्र°. ६ ग. °गमः । २। वाहि°. ७ ग. वां हवानाम् । गायत्री°;
 घ. ट. वां भूत्वश्विना, ८ ठ. ड. नरा नरी. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. य एव
 एव. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड इत्येताभ्यां.

३०

‘वावशानः’ [४] इत्यनवगतम् । ‘वष्टेर्वा’ कान्त्यर्थस्य [धा० २ । ७०] ‘वाश्यतेर्वा’ शब्दार्थस्य [धा० ४ । ५७] वावशानः स्यात् ।

‘सप्त स्वसुररूपीर्वावशानो विद्वान्मध्य उज्जभारा दशो कम् । अन्तर्येमे

अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन्वविमविदत्पूषणस्य’ [ऋ०

‘वावशानः’

सं० १० । ५ । ५] ॥ त्रितस्य दैत्यस्येयमार्षम् ।

इत्यस्य प्रयोगोऽर्थश्च

आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकास्त्रिनयोः दास्यते

[आश्व० श्रौ० ४ । १३] । सप्त स्वसारो भगिन्य इव । या ह्यर्चिपः समग्रजन्म-

त्वादथवा सह सर्पणात्त्वसारस्ता हि सह सर्पन्ति । अरुपोः आरोच्येनाः ।

दीप्ता इत्यर्थः । या ह्युल्लक्षणा अर्चिपस्ता अग्निर्वावशानः कामयमानो वो

वाश्यमानो वा शब्दं कुर्याणो विद्वाम् आत्मीयमधिकारं जानानो मन्वो धृतस्य

हविषः पूर्णो उज्जभार ऊर्ध्वं हतवानेषां लोकानां दशो कम् । दर्शनयेत्यर्थः ।

ता एता ऊर्ध्वं हत्वा दर्शनमभि व्यञ्जयित्वा जनानामन्तः आदित्यस्य मध्ये

यदन्तरिक्षं तत्र येमे तत्रोपनिषमितवान् तद्विधिः पुराजाः अग्निः । स हि

सर्वदेवेभ्यः प्रथम एव जतः । इच्छन् वत्रि रूपम् । कस्य । पूषणस्य

पूर्णो आदित्यस्य । कथं नामासावादित्यो दीप्तरूपः स्यादतोऽन्तरादित्यस्य

येमे । तं चासावेतमर्थम् अविदत् । अलभतेत्यर्थः । स पूर्वं दीप्तरूपः

आदित्यः सेवृत्त इत्यभिप्रायः । एवमत्र ‘स्वैर्मूर्वावशान’ इत्यनेन सामा-

नाधिकरण्याच्छब्दसारूप्याच् ‘वावशानः’ इत्यस्य कान्त्यर्थञ्च शब्दार्थञ्च

धोषपद्यते ।

२०. ‘वार्थम्’ [५] इत्यनवगतम् । ‘वृणोतेः’ धातोः । यद्वर-

यितव्यं भवति तद्वार्थमित्युच्यते । ‘अथापि’ कदाचिद्वार्थशब्देन यत्

‘वरतमं’ श्रेष्ठतमं किञ्चिद्व्यति तदुच्यते । ‘तद्वार्थं’ वृणीमहे वरिष्ठं

गोपयत्यम् । भिन्नो मयान्ति वरंणे यदर्थमा’

वार्थमियस्य

[ऋ० सं० ८ । २५ । १३] ॥ विश्वमनस

२५

इयमार्षं भैशावरणे सूते । तद्वार्थं वृणीमहे । वर-

१ ग. वगात् । २ । सप्त०. २ ग. ‘वशानो’ । त्रित०; प. ट. ‘वशानो’

पूषणस्य. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘वावशाने’ । ४ ठ. ड. ‘रोचमानः’ । ५

ग. ज. ‘वा.’ नास्ति. ६ प. झ. ट. ठ. ड. ‘वाश्यमानो वा’ नास्ति. ७ क.

ख. ग. ज. पूर्णं ल०. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. एवं ता ऊर्ध्वं. ९ ग. ज.

पूर्ण आदि०; ख. पूर्णो आदि० ण्यः आ. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. १५; ख.

एवं व. ११ ठ. ड. सप्त स्पृ०. १२ ग. ‘व्यते’ । १३ ग. ज. वृणीमहे

१२ वृत्तिमिति । विश्व०; प. ट. वृणीमहे यदर्थमा.

यितव्यं वरणाहं धनं वृणीमहे हे स्तोतारो वरिष्ठं गोपायत्यं गोपायितव्यम् ।
यद्रक्षणार्हमित्यर्थः । अथवा गोपयत्यं गोपायितारो यस्य धनस्य यत्
भविष्यति तद्वृणीमहे । अथवा युष्मभ्यं यौष्माकीणं यद्ववति तद्वृणीमहे ।
किंच । नित्यकालमेव मित्रावरुणार्यमाणो यत्पान्ति । रक्षन्तीत्यर्थः । तद्वृणी-
महे । एवमत्र मित्रावरुणार्यमाणो यत्पान्तीत्यनेन संबन्धात् 'वार्थ'—
शब्दो धनविशेषणमित्युपपद्यते ।

'अन्धः' [-६] इत्यनेकार्थमनवगतं च । 'आध्यानीयम्'
इत्यर्थमतीतिः । प्रार्थनीयमन्नं भवति सर्वस्यैव । 'अध्वर्यवो भरतेन्द्राय'
सोमैर्मामत्रेभिः सिञ्चता मयमन्धः । कामी हि
अन्ध इत्यस्य वीरः सदैवस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदं वीष्टं

[ऋ० सं० २ । १४ । १] ॥ गृहसमदस्येयमा-

प्यम् । रात्रिपर्याये शस्यते । होतुः शस्त्रे विनियुक्ता [आश्व० श्रौ०
६ । ४] । अस्यैव च शस्त्रस्य याज्यैषा (तथैव) । हे अध्वर्यवो भरत
प्रापयतेमं सोमम् एतस्माद्विधानादुत्तरवेदिम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् । अथवा
भरत धारयताम्रेरुपरि । ततश्चैनम् अमत्रेभिः अमत्रैः पात्रैरोभिः सोमचमसैः
वषट्कारे प्राप्ते आसिञ्चत एतस्मिन्नग्नौ मयं मदनीयमेतसोमाह्वयमन्धः ।
कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि । इतो यस्मात् कामी हि वीरः । कामयत
एव वीर इन्द्रः अस्मै सोमस्य सदैव सदैव नित्यकालमेव पीतिम् । पान-
मित्यर्थः । तस्मात्कारणात् जुहोत तस्मै वृष्णे वरिष्ठे इन्द्रार्थं सोमम् ।
किमेतमेव केवलं सोममेव कामयते । नेत्युच्यते । तदिदं वीष्टं । तच्च
सोमप्रदानमेव इन्द्रो वीष्टं । कामयत इत्यर्थः । न केवलं रात्रिपर्यायेष्वित्यर्थः ।
तस्मादासिञ्चतेमं सोमं मा विलम्बयमित्यभिप्रायः । एवमत्र दानसंबन्धात्
'अन्धः' शब्दोऽन्तार्थ उपपद्यते । पठितमपि चान्ननामसु (निघ० २ ।
७] । अनेकार्थत्वात्तु संदिक्षत इत्येव निगम उपात्तः ।

निगमप्रसक्तमुच्यते । 'अमत्रं पात्रम् । अमा अस्मिन्नदन्ति' । अत्र-
न्तीत्यर्थः । 'अमा' शब्देन 'पुनः' यदनिर्मितपरिमाणं किंचिद्ववति
तदुच्यते । न हि तेषां परिमाणमस्ति यावन्तस्तस्मिन्नदन्ति । 'पात्रं

पानात् । पीयते हि तेन । तमोऽप्यन्ध उच्यते । किं कारणम् । ' नष्टस्मिन्
ध्यानं ' दर्शनैकतं ' भवति ' चक्षुषो दृष्टिनिरोधात् । लौकिका अपि दर्शन-
निरोधे सति ' अन्धन्तम इत्यभिप्रायन्ते ' । स्त्रियः सतीस्ते
उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षष्वान्न वि चेत्तदन्धः । कविर्विः पुत्रः

५ स ईमा चिकेत यस्ता विजानास पितृष्यितासत् '

अदर्शनलक्षणत- [ऋ० सं० १ । १६४ । १६) ॥ अस्य-
मोऽर्थे ' अन्ध ' शब्द- द्यामीये । त्रायतेः पालनार्थं स्यात् त्रीशब्दो निरु-
स्य प्रयोगः च्यते । पालयिष्य एवैताः सत्यः कृत्स्नस्य जगत्

एत एव रश्मयो नाडीभिराध्यात्मिकीभिरनुप्र-

१० विष्य प्राणिनां शरीराण्यन्नपक्तिं कुर्वन्ति ततः स्थितिरूपजायते । एत एव
वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगद्भ्राम्यते तस्मान्प्राणात्त्रिष्य एताः । ' तान् ' इति
नकारान्तं पदम् । ' उ ' इति पदपूरण एव । तानेवेकक्षणावस्थानीन्
पालयितुन् सतः । मे ममेति मन्त्रद्वगात्मानं निर्दिशति । मैमेतन् पुंस
आहुः । एत एव रश्मयो बहुप्रज्ञाना इत्येवं ब्रह्मविद् आहुः । एत एवा-

१५ न्नपक्त्वादिनोपकारेणोपकुर्वन्तो जगत्त्रायन्ते । एत एव बुद्धेः सत्त्वार्थ-
प्रकाशित्वेनोपकुर्वन्तीत्यभिप्रायः । आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्धयधिदेवता ।
तदवयवभूताश्च रश्मयः । ते नोऽप्यन्तर्गता अध्यात्मपुरुषस्य विज्ञानमुपहरन्ति ।
अतस्तेषां बहुप्रज्ञानत्वमुपपद्यते । आह । कः पुनरेतान्नस्मीनेयंगुणयुक्तान्
पश्यतीति । पश्यदक्षष्वान्न विचेतदन्धः । यो दक्षष्वान्भवति दर्शनवान्

२० विज्ञानवान् वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान्
पश्यन्नास्ते नित्यकालं नित्ययुक्तत्वात् । इतरस्तु योऽन्धः अध्यानवान्
अश्रुतवेदोपनिषत्तः स मन्दबुद्धित्वाच्च विचेतत् तैतान्याध्यात्म्यतः पश्यति ।
न विजानातीत्यर्थः । यः पुनरेवमेतान्याध्यात्म्यतः पश्यति स एव कविः
मान्तदर्शनो भवति । परिनिष्ठितविष्य इत्यर्थः । स च परिनिष्ठित-

२५ विद्यत्वादेव पुत्रः पुरुषो बहूनोऽहसस्त्राता । मद्यायमेवंगुणयुक्तः

१ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. दर्शनं कृतं. २ ग. °पन्ते । ६ । भियः°.

३ ग. ज. मे पुंस आहूतिरिति । अस्य°; घ. ट. मे°पितासत्. ४ घ. झ. ट.
मायेताद; ज. मानैतान्. ५ घ. झ. ट. इत्येव. ६ क. ख. प. झ. ट. कुर्वन्ति
ज°. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. अत ए°. ८ ग. ज. तेऽप्यन्तर्ग°. ९ क. ख. प. झ.

१० ट. ठ. ड. आध्या; घ. अध्या° आ.

स ईम् आचिकेत । 'ईम्' इति पदपूर्णः । आचिकेत । स एवैतानेवमा-
भिमुख्येन यथावत्पश्यति नेतरो मूढः । यथैतानेवं पश्यति स एव पितु-
रपि पिता भवतीत्यर्थः । स ह्याधिदैविकमात्मानमभिसंपन्नो भवति । न
हि तस्य पिता नाम कश्चित् । स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवती-
त्यभिप्रायः । एवमेतास्मिन् मन्त्रे य एवाक्षष्वान् भवति स एव पश्यती-
त्यस्य संनिधौ 'न विजानात्यन्वः' इत्यस्य प्रयोगाददर्शनलक्षणं तमः
'अन्धः' शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ।

'असंश्रन्ती' (७) इत्यनवगतम् । 'असंज्यमाने इति वा' इत्यर्थ-
प्रतीतिः । 'अन्युदस्यन्त्याविति वा' इति ॥ १ ॥

असंश्रन्ती भूरिधारे पर्यस्वती । असंज्यमाने इति वा अन्युदस्यन्त्या-
विति वा बहुधारे उदकवत्या वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो
भवति । वनुषाम वनुष्यत इत्यपि निगमो भवति । दीर्घमयज्यु-
मति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः । दीर्घप्रततयज्ञमभि-
जिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूढ्यं दुर्धियं पापधियं
पापः पातापेयानां पापत्यमानोऽवाहन् पततीति वा पापत्यतेर्वा
स्यात्तरुष्यतिरप्येवंकर्मा । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रमित्यापि
निगमो भवति भन्दना भन्दतेः स्तुतिकर्मणः । पुरुषियो भन्दते
धामभिः कविरित्यपि निगमो भवति । स भन्दना उदियति
प्रजावतीरिति च । अन्येन मदाहनो याहि तूर्यम् । अन्येन मद-
हनो गच्छ क्षिममाहंसीव भापमाणेत्यसभ्यभाषणादाहना इव
भवत्येतस्मादाहनः स्यादपिर्नदो भवति नदतेः स्तुतिकर्मणः ।
नदस्य मा रुधतः काम आगन् । नदनस्य मा रुधतः काम आग-
मत्संरुद्धमजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेद-
यन्ते ॥ २ ॥

'असंश्रन्ती भूरिधारे पर्यस्वती घृतं दुहाते मुरुते शुचिंश्रते । राजन्ती

१ प. झ. ट. ठ. ड. पादः; अ. पदं पा. २ प. झ. ट. ठ. ड. इत्यन्व-
शब्दप्रयोगः. ३ ठ. ड. 'पपते' इति नेहकटीकायां पञ्चमाध्याये प्रथमः खण्डः ।
अतः. ४ ठ. ड. अपघन्ती इति । अम. ५ क. ख. १; ग. ७।१; इतरेषां
नास्ति. ६ त. द. पापस्यमानो.

अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मेरेतः सिञ्चते यन्मनुर्हितम्' (ऋ० सं०
६ । ७० । २] ॥ भरद्वाजस्येयमार्यम् । अभि-

असधन्ती इत्यस्य पृथ्वस्य षडहस्य पद्मेऽहनि तृतीयसवने यस्व-
देवे शस्त्रे वावापृथिवीये निविद्वानीये सूक्ते शस्यते

५ [आश्व० श्री० ७ । ७] । असज्यमाने असंक्षिप्यमाणे परस्परत एते
वावापृथिव्यौ । भूरिधारे बहुधारे बहुदकप्रक्षरणस्वभावे एव । अथवा बहु
भूतं धारयिष्यौ । पयस्वती उदकवत्यौ । घृतम् उदकं द्वे अप्येते दुहति
प्रपूरयेते इतरेतरसंभोगेन । मुह्यते शोभने कृते मुह्यते । अथवा शोभनानां
स्वाधिकारप्रयुक्तानां कर्मणां कर्त्र्या । शुचिब्रते शुक्लकर्मणावित्यर्थः ।

१० राजन्ती दीप्यमाने स्वैः स्वैस्तेजोभिः । अस्य भुवनस्य भूतजातस्य रोदसी
रोधसी रोधयिष्यौ । ये एते एवंलक्षणे वावापृथिव्यौ ते अस्मे अस्मभ्यं
रेत उदकं सिञ्चतम् अभिमते काले । किलक्षणं पुनः सिञ्चतम् । यन्मनु-
र्हितं मनुष्यहितम् । अक्षारं सस्यसंपत्करमित्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे
भूरिधारे इत्येवमादिभिः समानविभक्त्यन्तत्वात् 'असधन्ती' इति वावा-
२५ पृथिवीविशेषणमित्येतेषुपपद्यते 'असज्यमाने इति' । न हि ते सज्येते
परस्परतः । 'अव्युदसन्त्यौ वा' । अनुपक्षियन्त्यौ अविपर्यस्यन्त्यौ वा । न हि
ते उपक्षीयेते विपर्यस्येते वेति ।

'वनुष्पतिः [८] हन्तिकर्मा' हन्त्यर्थे वर्तमानः 'अनवगतसंस्कारो
भवति' । यदिन्द्राग्नी जना इमे विद्वयन्ते तना

२० वनुष्पतिर्हन्ति- गिरो । अस्माकंभिनृभिर्वयं सांसद्दामं पृतन्यतो वनु-
कर्मा इत्यस्य यामं वनुष्पतो नभन्तामन्यके समे' [ऋ०
सं० ८ । ४० । ७] ॥ नाभाकस्याप्यम् । महाव्रते

महदुक्थे शस्यते [ऐ० आ ५ । ३ । १] । अस्याः पुनरष्टाक्षराः
पद् पादाः । छन्दसां पुनरनुक्रमण्यां शौनकेनाग्निमस्तोपीत्यत आरभ्य
२५ जागतानि त्रीणि सूक्तानि अनुक्रान्तानि [छन्दोनुक्रमणी ८ । २५] ।
तेषामपीयं मध्ये । हे इन्द्राग्नी यत् यदा इमे जनाः येऽस्मदीयाः परकीयाश्च

१ घ. ये भूरि°; ट. ये भूरि°. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मुह्यते' नास्ति.

३ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. 'कर्मणा इत्य°; घ. 'कर्मणावित्य°' भंगी ह.

४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'एतत्' नास्ति. ५ ग. 'वति । ८ । यदि°.

६ ग. ज. इमे इति । नाभा°; घ. ट. इमे० न्यके समे.

ते उभयेऽपि विद्वन्ते न्यत्ययेनेतेतरमाह्वयन्ते विजिगीषुतया तना संततया गिरा याचा । अथवा तना धनेन निमित्तभूतेन जेतव्येन पुर-
स्कृतेन विद्वन्ते । तदा युवाम् अस्माकेभिः अस्मदीयैः नृभिः मनुष्यैः
सहितौ भूयास्तम् । ते वयं युवाभ्यां सहिताः सासह्याम् पुनः पुनरभिभवेम ।
कान् । य एते पृतन्यतः पृतनामस्माभिः सह कर्तुमिच्छन्ति तानभिभवेम ।
किंच । धनुषाम् वनुष्यतः । ये चैतेषामस्माभिः सह संयत्तौ एव संप्रहा-
रीभूता वनुष्यन्त्यस्मान् प्रत्येव एतांश्च वनुष्यतो वनुष्यामः । वयं हन्म इत्यर्थः ।
कथं पुनर्हन्म इति । उच्यते । यथा नभन्तामन्येके समे । मा भूवन्नन्यके
सर्वे । युवयोरनुप्रहाद्वन्म इत्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे सासह्याम् पृत-
न्यतः इत्येतस्मिन्संग्रामाधिकारे वनुष्यतेर्हन्त्यर्थत्वमुपपद्यते । न हि संग्राम-
मेव हननादन्यत्कर्तव्यमस्ति यत्किपते ।

‘ इन्द्रावरुणा युवमन्वराय नो विशे जनाय महि शर्म’ यच्छतम् ।
दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनाम् दुर्दयः’ (ऋ० सं०

७ । ८२ । १] ॥ षतिष्ठस्येयमार्थम् । जगती ।

तस्यैव द्वितीयमु- तार्तायसवनिकीये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता ।

दाहरणम् [आश्व० श्री० ६ । १] हे इन्द्रावरुणौ

युवम् । युवाभित्यर्थः । अन्वराय नो यज्ञाया-

स्माकं विशे जनाय सर्वस्मै मनुष्यजनायास्मत्सत्ताकाय महि महत् शर्म

मुखं यच्छतम् । दत्तमित्यर्थः । दीर्घप्रयज्युं दीर्घप्रततपज्ञं नित्यं यायजू-

कम् अग्निहोत्रिणम् अति यो वनुष्यति अभिजिघांसति योऽभिहन्तुमि-

च्छति । किं तस्येति । उच्यते । वयं जयेम पृतनाम् संग्रामेषु दुर्दयैः दुर्धियैः

पापविधः । पापया विधा हि दीर्घप्रततयज्ञाभिजिघांसितुच्यते । एवमत्राभि

१ ग. ज. विजगीषुया; घ. झ. ठ. ड. °गीषुतया; ट. °गीषुतया° पु. २ ग.
ज. संयत्ता ए°. ३ च. °एव सह संग्र°. ४ ग. च. ज. °हन्तेति°. ५ ग. च. ज.
°हन्तेति°. ६ घ. ट. ठ. ड. °स्मिन्संग्राम°. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. संग्रामे
हन्ते; च. संयत्. ८ ग. °यते; १९। इन्द्रा; घ. क्रियते° यते. ९ क. ख. ग. ज.
°हनसर्वकामाय महि°; ट. °स्मत्सत्ताकाय° संज्ञामा. १० क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. नित्ययाय°. ११ घ. झ. ट. ठ. ड. अभि यो जिघा°. १२ च. दुर्दयैः°
द्वयै. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. दुर्धियै पापविधे; च. दुर्धियैः [घ] पापविधेः
[घ]. १४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °यत्तमभिजिघांसति। एव°; म. ज. °यतोऽग्ने-
मिघांसते; च. यतोऽभिजिघांसते° उच्यते° संऽभिजिघांसते° सं भिजिघांसते. ११

प्रकरणात् 'वनुप्रतिः' हन्त्यर्थः । अल्पप्रयोगविषयत्वाद्वाच्यकारेण निगमद्वयं पठितम् ।

व्याख्यानप्रसक्तमुच्यते । 'पापः पाप्ता पेयानाम्' । अपेयान्यलेह्यानि यानि तान्यसौ पिबति । विषयप्रसक्त इत्यर्थः । 'पार्पत्यमानः' पुनः पुनः पार्पत्यमानस्तेनैव पापेन कर्मणा 'अवाङ्मेव' नरफमेव प्रति 'पतति' असौ तस्मात् 'वा' पापः ।

'तरुष्यतिः [९] अथेवंकर्मा' । हन्तिकर्मैत्यर्थः । 'ऋभुर्ऋभूमि-
रभि वः स्याम विभ्वो विभुभिः शवसा शवसि । वाजो अस्मा अंघ्रि-
वाजसाताधिन्द्रेण युजा तरुपेन वृत्रम्' (ऋ०

१० तरुष्यतिरित्यस्य सं० ७ । ४८ । २] ॥ वसिष्ठस्येयमार्पम् ।
प्रयोगोऽर्थश्च त्रिष्टुप् । अविवाक्ये तृतीयसवने वैश्वदेवे

शस्त्रे आर्भवे सूक्ते निविद्धानीये शस्यते
[आश्व० श्री० ८ । १२] । हे शत्रव ऋभव उरुमासो वयम् उरुमाभिः
ऋभुभिः देवैः सहिता अभि वः स्याम अभिभवेम युष्मान्वयम् । हे विभ्वः
१५ विभुभिः विभूतर्बलैर्गुण्यमाभिः सहिताः शवसा स्वेन बलेनैतेपामभिभवि-
तृणां शवसि बलान्यभिभवेम । किञ्च । वाजो अस्मानयत्तु रक्षतु । कस्मिन् ।
वाजसातौ संप्रामे । इन्द्रेण च युजा संयुक्ताः सन्तो वयं तरुपेन हन्मैनं
वृत्रम् । शत्रुमित्यर्थः । अभिभवाधिकारात्तरुष्यतिर्हन्त्यर्थ उपपद्यते ।

'भन्दना [१०] भन्दतेः स्तुतिकर्मणः' स्तुत्यर्थे वर्तमानस्य ।
२० 'पिता यज्ञानामसुरो विपश्चिता विमानमग्निर्वयुनं च वाघतोम् । आ विवेश

रोदसी भूरिवर्षसा पुरुषियो भन्दते धार्मभिः
भन्दतेः स्तुतिकर्मण फविः' [ऋ० सं० ३ । ३ । ४] ॥ विश्वा-

इत्यस्य मित्रस्येयमार्पम् । पृष्ठस्य प्रथमेऽह्न्याग्निमारुते
शस्त्रे वैश्वानरीये सूक्ते निविद्धानीये शस्यते-

२५ [ऐ० ब्रा० २० । २] । पिता यज्ञानां पालयिता यज्ञानाम् अग्निः

१ ग. अ. पापव्यमान. २ ग. अ. पाल्य. ३ ग. 'त्यर्थः'. १०. 'ऋसु'.
४ ग. स्याम० वृधं; घ. ट. स्याम० तरुपेन वृधं. ५ क. स. ट. ठ. ड. 'शवसः'
नास्ति; च. शत्रव उरुमा० ऋभ. ६ ट. 'भूवर्ष' ; ठ. विभूतैर्गुणैः यु० ति; ड.
विभूतवर्षैः यु०. ७ ठ. ड. 'च' नास्ति. ८ ग. 'नर' । ११. पिता. १५. स.
ट. ठ. ड. 'मार्प' जगती । ४०; च. 'मार्प-पृ' जगती. १० क. ख. घ. स. ट.
ठ. ड. 'शस्त्रे निविद्धानीये वैश्वानरीये सूक्ते शस्यते'; च वैश्वानरीये सूक्ते निविद्धान-
१२ नीये.

अमुरः प्रज्ञावान् विपश्चितां प्रज्ञावतामपि मन्ये प्रज्ञावान् । विमानं विनि-
र्माणं कृत्स्नस्य जगतः । अग्निनैव ह्यग्निहोत्रादिकर्भद्वारेण कृत्स्नं जगद्विनि-
र्भायते । वयुनं च प्रज्ञानम् अयमेव वाघताम् श्रुत्विजाम् । श्रुत्विजो ह्ययमेवा-
ग्निर्विशिष्टं यज्ञसाधनमित्येवं मन्यन्ते । योऽयमेवंलक्षणोऽग्निः आविवेश
रोदसी चावापृथिव्यौ भूरिवर्षसा वैहुरूपत्वेन तमेवंगुणयुक्तमग्निं पुरुप्रियो
बहुकामप्रियः स्तोता भन्दते स्तौति धामभिर्नामाभिरनेकप्रकारैः कविः ।
क्रान्तदर्शन इत्यर्थः । पुरुप्रियो हि स्तोता धामभिरग्नेः किमन्यत्स्तुतेः
कुर्यात् । तस्मादुपपद्यते स्तुत्यर्थत्वमस्य ।

‘स भन्दना उदियति प्रजावतीविश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिवि । व्रतं
प्रजावद्वयिमन्त्रपस्यं पीत इन्द्रविन्द्रमस्मभ्यं याचतात्’ (ऋ० सं० ९।८६ । १०

भन्दना इत्यस्य ४१] ॥ भौमोऽग्निस्तस्येयमार्पम् । जगती । प्र

त आशयः पवमान धीजवः इत्यष्टाचत्वारिंशको
महासूक्ते [ऋ० सं० ९ । ८६] एकचत्वारिंशत्तथी पवमानी सौमी ।
यदि मम वाञ्छं कर्मोपनमेत्तुनुयामहमेतं सोमं तत्रेति य एवं नित्यकालमा-
शास्ते स एष सांपतमस्मिन्सोमकर्मण्युपनते हे सोम तव भन्दनाः स्तुतोः
उदियति उदीरयति प्रजावतीः प्रजासंयुक्ताः । प्रजालिङ्गा इत्यर्थः ।
विश्वायुः । विश्वमयतीति विश्वायुः । सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञान इत्यर्थः । सर्वतो
वा विश्वायुः । विश्वाः सर्वप्रकाराः । नामबन्धुकर्भरूपसंबन्धा स्तुतिः ।

१ प. स. ट. ठ. ड. ‘पसा पाथिषेयतादिवह’; च. वैहुरूपत्वेन पाथिष-
वेयतादिरूपेण. २ ग. ‘मस्य । १२ । स’. ३ ग. उदियति प्रजावती. १०
वालिष्ठो इत्यादि । यदि; प. ट. उदियति. ४ ग. याचतात्. ४ ज. अहर्दिवि ।
वालिष्ठो इत्यादि । यदि. ५ ग. ज. वासिष्ठो मूर्धाको नामाष्टस्तस्येयमार्पं महासूक्ते
जगती पवमानी सौमी वा. यदि; च. वासिष्ठो. ०० सौमी वा यदि भौमोऽग्निः. ०
मानी सौमी. ६ ठ. ड. दासकर्मोपुपस्यतं भवेत् अहमेतत्तनुयामहमेतं. ७
क. ख. ‘वेत्तसुयामह’; ग. ज. प. ठ. ड. ‘धरातुयामह’; च. वेत्तसु-यां तु; ट.
‘वेत्तसुयामह’ तनुयाम् पाठः. ८ प. ट. एष. ९ क. ख. स. ‘स्मिन्तोष’.
१० प. स. ट. प्रजाः प्रज्ञाव. ११ ग. ज. ठ. ड. ‘जास्तुतीः ना’; च. संज्ञा
(जा) स्तुतिः । (तीः) ना; प. ट. ‘जा स्तुतिः’.

उभे च संध्ये' [याज्ञ०मिताक्षरा०दिव्य प्रक०१०२] 'सूर्याचन्द्रमसौ'
'वायुश्चान्तरपुरुषः' इत्येवमादयः । न होतेषां किंचिद्विदितं परोक्षम-
स्तीत्यभिप्रायः । यतो ब्रवीमि । अन्यकुलजेन केनचित्पुरुषेण मत्तत्त्वं हे
आहनः मैथुनं याहि तूयं क्षिप्रम् । 'आहंसीव' असम्यमेतत् 'भाप-
माणा' त्वम् । नाहमेतदसभ्यं श्रोतुमप्युत्सहे तव किं पुनः कर्तुम् ।
तस्मान्मत्तोऽन्येन मैथुनार्थं चर । तेनैव सह विवृह अभ्युद्यच्छस्वात्मानं
मैथुनकर्मणि । रथेय चक्रा । यथा रथचक्रे द्वे अभ्युद्यच्छत एवमेकमनस्त्व-
मुपपाद्य तेनैकभूतेन मनसा अक्षेणेवोभे अपि शरीरे । त्वं च तस्य कामिनः
सैकं स च तव । तेनैव सह तवैतस्मिन्नर्थे एकमनस्त्वमस्त्विति न मया
सार्धम् । एतस्मिन्नर्थेऽभ्युद्यच्छमाना न मां शक्यसे कम्पयितुमित्यभिप्रायः ।
एवमेतस्मिन्मन्त्रेऽनिष्टत्वान्मैथुनसमाचारस्य 'आहनः' इत्येतद्यमैविषयं
संवेधनम् । आहन्यत इव हि स यमस्तयाऽनेन दुर्वचनेन । तस्मात्सैवं
संवेधयते आहन इति । 'एतस्मात्' एव कारणात् 'आहनः स्यात्' ।
योऽयमसत्प्रदेशः स्त्रिया असावपि हि यस्य संनिधौ संकीर्त्यते स आह-
न्यत इवासम्यजात्तस्य । 'अयज्ञियो वै पुरुषोऽमेध्य आहनस्यार्जोयते'
इति विज्ञायते [भैत्रा० सं० १ । ६ । ४] ।

'नदः' [१२] इत्यनवगतम् । 'आर्पिर्नदो भवति' इति शब्दस्य
पर्यायेण तत्त्ववचनम् । 'नदस्तेः स्तुतिकर्मणः' इति व्युत्पत्तिः । नैन्दिता
वा नर्दनो वेत्यर्थप्रतीतिः । 'नदस्य मा रुधतः काम आगन्त आजातो

अमुतः कुतश्चित् । लोपांमुद्रा वृषणं नी रिणाति
नदः इत्यस्य धीरमधीरा धयति श्वसन्तम्' (ऋ० सं० १ ।
१७९ । ४) ॥ अगस्त्यलोपामुद्राब्रह्मचारि-

सूक्तसंवादे लोपामुद्राया इयमार्यम् । साव्रवीदगस्त्यं भर्तारमभिप्रेत्य ।
नदस्य नदनस्य नैन्दितुर्वा देवतास्तोतुरस्यागस्त्यस्य रुधतः संरुद्धयतः
इन्द्रियग्रामं मामयं कामः आगन् आगतवान् येनाहं सांप्रतं पीडये । सा

१ क. ल. ग. ज. प. झ. ट. ठ. ड. चका रयचके इव । यथेकमशं रयचके°
(ग. ज. 'रयचके इव' नास्ति); घ. चका येषां रयचके दे° रयचके इव । यथे.
४ मसं. २ घ. सके° कै (के°). ३ घ. 'यमि वि'. ४ ग. ज. 'स्या जाय'; घ.
'स्याः जाय'; ट. 'स्योः जाय' स्याज्जा. ५ क. ल. ग. ज. प. ट. नदिता. ६ ग.
नदिता ये°; अ. नदतो ये°. ७ ग. 'तीतिः । १४ । नद'. ८ ग. बाव आग-
न्तः श्वसन्तम्; घ. ट. कामः० धयति श्वसन्तम्. ९ क. ल. ग. ज. प. ट.
ठ. ड. नदितां.

- पुनरेवं न जाने किमित एवास्मच्छरीराज्जातो ममोपरि ह्यभिव्यक्तोऽस्ममी-
 ढनायाथवा अमुतः अगस्त्यस्य शरीरात् । पुरुषगुणानुस्मरणाद्वि स्त्रियाः कामो
 जायतेऽभिव्यज्यते पुरुषस्य च ह्यनुस्मरणात् । अत एव स्मर इति काम
 उच्यते । तस्मादुपपद्यत इतो वास्मच्छरीरादमुतो वा नदशरीरात्कुत आजात
 ५ इति । अथवान्यत एव कुतश्चिदयमागतः स्यादित्येतदपि तत्त्वतो न जान
 इति । एवं विलपमाना कामार्ता लोपामुद्रा राजर्षिपुत्रिका वृषणं रेतसो वर्षि-
 तारमगस्यं नीरिणाति निक्षेपेनाधिकं वा दोषेण गच्छति । यदि न
 ममासायुपरि प्रजननं न्यरोत्स्यत्ततो नायं कामो मैमागमिष्यदित्येवं दो-
 पेण गच्छति । 'रिणाति' इति गतिकर्मसु पठितम् (निघ० २ । १४ ।
 १० ५८) । अथवा चेतसा नीरिणाति । उपगच्छतीत्यर्थः । इष्टपुरुषानुचिन्तनं
 हि कामार्तायाः स्त्रियाः स्वभाव एव । तस्मादेवमप्युपपद्यते । धीरं
 स्थिरबुद्धिं ब्रह्मचर्ये अधीरा संक्षुब्धसन्नेन्द्रियप्रामा धयति पिबतीच चेतसा ।
 चक्षुष्यां वा पश्यन्ती श्वसन्तं चेतसा व्यावर्तमानं तस्याः सकाशाद्ब्र-
 ह्मचर्ये कृतबुद्धिं तथापि धयत्येव । 'श्वसिति नभेति' इत्येतद्गतिकर्मसु
 १५ पठितम् । एवं लोपामुद्रावाक्ये 'नदस्य रुधतो मामगमन्कामः' इति प्रक-
 रणादृषिर्नदशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते । 'संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण
 इत्यपिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते' इति निदानप्रख्यापनम् ।

- 'सोमो अक्षाः' (१३) इत्येते द्वे पदे । अत्र 'अक्षाः' इत्येतत्पदमनवगतं
 पक्षेण चानेकार्थं । अस्यैव च संबन्धादुपलक्षणात् सोमशब्दोऽत्र समाम्नातः
 २० कथं नाम 'न यस्य द्यौर्वापृथिवी' इत्येतदेवोदाहरणमत्रोपलक्षितं स्यात् ।
 अत्र हाक्षा इत्येव शब्दः सोमशब्देन संबद्धो यथा भूतशब्देन मेघशब्दो
 'मेघो भूतो ३ भि यज्ञयः' इत्यत्र यथा चै 'अग्निर्नय' इत्यत्राग्निशब्दः । अत्र
 चाश्रोतिपक्षे अक्षा इत्यस्य शब्दस्य सुपुष्टतर उदाहरणार्थो भवति तस्मादय-

१ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'गरत्यश' । २ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. मामा-
 गमिः; घ. मैमाग. ३ च. इष्टपुरु. ४ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. पश्यति; घ.
 पश्यन्ती ति. ५ ड. ख. प. झ. ट. ठ. ड. श्वसति नवृत्तित्येवं गतिः; घ. श्वसिति
 नभेति ६ द. ६ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. मामगमत्कामः; घ. मामाग-
 म्कामः मत्का. ७ ट. ड. घोषेत्येव. ८ च. लक्षिते. ९ क. ख. प. झ. ट.

मनस्तर उपलक्ष्यते । अत्रप्रयोगविषयात्वादस्य सन्त्रस्य प्रतिपत्त्यर्थं सोम-
शब्दः समाम्नात एकपदसमाम्नाने प्राप्ते सति ॥ २ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रव्यः सोमो अक्षाः ।
अश्रोतेरित्येके । अनुपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः । ५
लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः । क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरति-
निगम उत्तर इत्येकेऽनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियत्यय सोमो
दुग्धाभ्यः क्षरति सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः भ्रात्रमिति
क्षिप्रनामाशु अतनं भवति । स पतत्रित्वरं स्था जगद्यच्छ्रात्रय-
मिरंकुणोज्जातवेदाः । स पतत्रि चेतवरं स्थावरं जङ्गमं च यत्त- १०
त्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदा ऊतिरचनात् । आ त्वा रथं यथोत्तय
इत्यपि निगमो भवति हासमाने इत्युपरिष्ठादव्याख्यास्यामौ वन्नक्रः
पहभिरुपसर्पदिन्द्रम् । पानोरिति वा स्पाशनोरिति वा स्वर्शनोरिति
वा । ससेन पक्ष्मविदच्छुचन्तम् । स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिर-
नित्यदर्शनं तदिवाविदज्जाज्वल्यमानम् । द्विता च सत्ता स्वधया १५
च शंभुः । द्वधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च शंभुः सुखभूः ।
भुगं न द्रा भृगयन्ते । भृगमिव द्रात्याः प्रैपाः ॥ ३ ॥

‘न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रव्यः सोमो अक्षाः ।
पदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणोति धीर्दु रजति २०
सोमो अक्षाः स्थिराणि’ [ऋ० सं० १० । ८२ । ६] ॥
इत्यस्य रेणुर्नाम विद्यामित्रस्य पुत्रस्तस्येयमार्गम् । ऐन्द्रे
सूक्ते । सूर्यस्तुनामैकाहस्तत्रेथे निष्केवल्यरात्रे
निविद्वान्नाये शस्यते [आश्व० धी० ९ । ८] । न यस्य द्यावापृथिवी ।
न यस्येन्द्रस्य द्यावापृथिवी महिमानमश्नुयते । ज्यामुत इत्यर्थः । न धन्व २५

१ ग. १५ । ९; प. ट. च. व. अश्रो नास्ति; ठ. ड. ९ इति निरुक्तरीत्याप
पक्षम. ५५ये द्वितीयः खण्डः. २ क. छ. ‘स्थानः । वर’; छ. त. द. ‘स्थापः
॥ ३ ॥ वर’; ३ छ. त. द. ‘हर्शनोरिति वा’ नास्ति. ४ छ. त. द. अश्रो
नास्ति. ५ ग. ‘पृथिवी० स्थिताणि; प. ट. ‘पृथिवी० रजति स्थिताणि. ६ क.
छ. ग. ज. वीटु; प. विटु. ७ ग. अ. ‘रदधेः । धन्वोदधम्.

नोदकम् । तद्धि धन्वत्यन्तरिक्षलोकात् । नान्तरिक्षं नोत्पद्रयः पर्वता
अश्रुवन्ति महिमानम् । किं तर्हि । सोम एवाक्षाः । महिमानमश्रोतीत्यर्थः ।

कथं पुनर्गम्यते सोम एवेन्द्रस्य महिमानमश्रो-

‘अश्राः’ इत्यस्य तीति । इतो यदस्य मन्युरधिनीयमानः । यस्मा-

५ ‘अश्रोति’ इत्यत्रार्थः दशेन्द्रस्य मन्युः क्रोधः सोमेन पीतेन सता मद-
सामर्थ्यादुपरि शत्रूणां नीयमानः प्राप्यमाणः

शृणाति वीर्यं । यदपि वीर्यं दृढं संस्तम्भं वीर्योत्सिक्तं शत्रुबलं भवति
तदपि शृणात्येव । हिनस्तीत्यर्थः । रुजति स्थिराण्यपि । दृढानि मेघवृ-
न्दानि भिनत्तीत्यर्थः । ‘एवमेतस्मिन्मन्त्रे व्याख्ययस्य’ ‘अश्रोतेः’ अक्षाः

१० इत्येव शब्दो निरूप्यते ‘इत्येवमेके’ मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते ।

‘अनूये गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः । समुद्रं न संवरणा-
न्यगम्यन्मदी मदाय तोशते’ [ऋ० सं० ९ । १०७ । ९] ॥ सत-

र्षाणामार्षम् । बृहती । पावमानी सौमी । अनूये देशे गोमान् गोभिः सहितो
यदा क्षियति निवसत्यथ तदा मुयवसत्यात्तस्य देशस्य सोमो दुग्धाम्यः

१५ पुनः पुनर्दुग्धाम्योऽपि गोम्यः क्षरत्येव । कथं

‘गोभिरक्षाः’ पुनः क्षरतीति । उच्यते । समुद्रं न संवरणानि ।

इत्यत्र ‘क्षियति’ समुद्रमिव संवरणान्युदकानि । तानि हि देशा-
इत्यर्थः ‘सोमो म्तरात्संवृण्वन्ति । तानि दधा सर्वेभ्यो देशेभ्यः

अक्षाः’ इत्यत्र संसृत्य समुद्रमाभिमुख्येन अगमन् गच्छन्त्येवं
२० ‘क्षरति’ इति दुग्धाम्यः सोमः सर्वेभ्यो गात्रेभ्यः संसृत्योद्यः प्रति-

क्षरति मशयेन्द्रस्य । अथ यदैवं प्रक्षरति तदा तेन

१ ग. ज. ‘नान्तरिक्षं’ नास्ति; च. ‘लोकाच्चा’ द्वयः ‘न्तरिक्षं’ नाप्य. २ क.

ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. ‘आपे’ नास्ति. ३ ग. ज. महिमा नान्तरिक्षं नमश्रो°.

४ क. ख. ग. च. ज. घ. ङ. वीर्यं. ५ क. ख. घ. वीर्यं; ग. ज. वीर्यं; च. वीर्यं°

१५ ड. ङ. क. ख. घ. ठ. ड. संस्तम्भं शत्रु°; ङ. ‘शृणाति वीर्यं स्तम्भं वीर्योत्सिक्तं दृढं

संस्तम्भं शत्रु°; ट. संस्तम्भं शत्रु° स्तम्भं वीर्योत्सिक्तं. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.

‘जति च स्थि°; च. ‘जतिस्थि° च. ८ घ. ङ. दृढानि; ट. ठ. ड. दृढानि.

९ ग. न्यन्ते । १६ । अनू°. १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. दुग्धाभिः. १० क.

ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. उदकानि हि°. ११ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. संसृत्य;

२० च. संसृत्य° ग. १२ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. संसृत्य ऊयः; च. संसृत्यो° सु.

सोमेनामावास्यायां सोमाप्येन तृप्त इन्द्रो मन्दी हर्षशीलो यजमानस्य शत्रून्
चोशते । हिनस्तीत्यर्थः । 'नितोशयति निर्वहयति' इति हन्तिकर्मसु पठितम्
(निघ० २ । १९) । एवमेतस्मिन्मन्त्रे 'क्षियतिनिगमः पूर्वः' 'अनूपे
गोमान् गोभिरक्षाः' इत्येषः । 'क्षरतिनिगम उत्तरः' 'सोमो दुग्धाभि-
रक्षाः' इत्यत्र । एवम् 'एके' मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते । तच्चैतत्तथैवोपज्या-
ख्यातम् । 'सर्वे' एवैते त्रयोऽपि 'क्षियति-

सर्वे क्षियतिनिगमा निगमाः' निवासाया इति 'शाकपूणिः'
इति शाकपूणिः आचार्यो मन्यते । न यस्य दावापृथिव्यौ निवासौ
न धन्व नान्तरिक्षं निवासः । किं तर्हि । सोम
एव यस्य निवासः । सर्वे एव ह्यत्रमाश्रित्य निवसन्तोत्येतेनाभिप्रायेण सोम
इन्द्रस्य निवासः । तस्य सोमस्य किमिति । उच्यते । यदस्य मनुः अधि
शत्रूणां नीयमानः श्रृणाति वीळुं रुजति स्थिराणि । समानेनैतत्पूर्वैर्वाथेन ।
'अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः' इत्यत्र निवासार्थेति । पूर्वस्मिन्नेवाथे । अथ
सोमो दुग्धास्वपि गोपूधःसु निवसति । न निर्दुग्धाः कर्तुं शक्यन्ते इत्यभि-
प्रायः । एवमेते पूर्वे त्रयोऽपि 'क्षियतिनिगमाः' इति 'शाकपूणिः'
आचार्यो मन्यते ।

'आत्रम्' (१४) इत्यनग्रगतम् । 'आयु अतने भवति' इति
शब्दसमाधिः । 'क्षिप्रनाम' इत्यभिधेयवचनम् ।
आत्रमित्यस्य प्रयो- 'यो होतासीत्यर्थमो देवजुष्टो यं समाज्जना-
गोऽर्थश्च ज्येना वृणानाः । स पतन्ती त्वरस्था जगयन्द्वात्रम-
शिरकृणो ज्ञातेवेदाः' (ऋ० सं० १० । ८८
। ४) ॥ इयं हविष्प्राप्तीये सूक्ते । तत्पुनर्मूर्धन्यताङ्गिरसेन दृष्टं याम-
देव्येन वा । पुष्टयस्य पञ्चमेऽह्न्याग्निमारुते शस्त्रे निविहान्त्यै तद्ववति

१ ग. ज. निवासी. २ प. झ. ठ. ड. होनना; ड. होनना° ह्यप; घ.
'होना' ह (घ). ३ क. रा. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. 'न्तात्यनेनाभि' घ; 'त्यनेना'
त्यने. ४ क. रा. घ. झ. वीळु; ग. ज. वीड; घ. 'विडु' वी. ५ क. रा. घ. झ.
ट. ठ. ड. 'मानमन्तपू'; घ. 'मानमन्त' मन्य. ६ घ. 'सामन्ता इत्येव' ते. ७
घ. अन-तीति' ने भा. ८ ग. 'नम् । १७ । यो'. ९ ग. 'धनो० जातेवेदाः; घ.
ट. 'धनो० रङ्गो ज्ञातेवेदाः. १० ग. अ. 'के । तत्रेवेदेदा जयती तत्पु'; घ.
'के । तत्रे वेदेदाः । तत्पु'.

('आश्व० श्रौ० ८ । ८) । यः अग्निः होतासीत् आहूता देवानां प्रथमः प्रधानो मनुष्यहोतुः सकाशात् देवजुष्टो देवैरासेवितः । यं समा-
जन् समुक्षितवन्तः । केन । आज्येन । वृणानाः । संभजमाना इत्यर्थः ।
तस्य किमिति । उच्यते । स 'पतत्रि सोऽग्निः' पतत्रि च यदेतदितथेतश्च
पतति इत्वरं च 'पक्ष्यादि स्थाः स्थावरं च वृक्षादि जगत् यत्र यदेतज्जङ्गमं
गवादि । तस्य किमिति । उच्यते । तत्सर्वैः प्रलयकाले श्वात्रं क्षिप्रमात्मसात्
अकरोज्जातवेदा अग्निः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे श्वात्रमित्येतत्क्षिप्रनाम । पतत्रिस्था-
वरजङ्गमानां क्षिप्रदहनादग्निः किमन्यकुर्वीत् । तस्मादुपपद्यते क्षिप्रनामेति ।

‘ऊतिः’ (१५) इत्यनवगतम् । ‘अवगम्’ इत्यर्थप्रतीतिः ।

अवनात् । रक्षणादित्यर्थः । ‘आ त्वा रथं यथोतैर्ये

ऊतिः’ इत्यस्य सुम्नायं वर्तयामसि । तुविकूर्मिमृतीपहमिन्द्र
शोविष्ठ सत्यते’ (ऋ० सं० ८ । ६८ । १) ॥

प्रेयमेधर्ष्यापिम् । मरुत्वतीये शस्त्रे प्रतिपदेवा । (आश्व० श्रौ० ५ । १४) । हे
इन्द्र आवर्तयामहे त्वां वयं स्तुतिमिरात्मन ऊतये अवनाय । रक्षणायेत्यर्थः ।

सुम्नाय च सुखोय । कथं पुनरावर्तयामहे इति । उच्यते । रथं यथा ।
शक्नो हि कश्चिद्यथा रथमावर्तयेदेवमावर्तयामहे वयं त्वां स्तुतिभिः ।
किंलक्षणं पुनर्भवन्तमावर्तयामहे । उच्यते । तुविकूर्मि बहूनामनेकप्रकाराणां
कर्मणां कर्तारम् । ऋतीपहं च आर्त्तानामभिभूतितारम् । हे इन्द्र शोविष्ठ
बलिष्ठ सत्यते सतां पते । एवमावर्तनेनैकवाक्यभिसंबन्धेन ‘ऊति’ शब्दो

रक्षणार्थ इत्युपपद्यते ।

‘हासमाने’ (१६) इत्येतत्पदमुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः ‘प्र पर्व-
तानामुशती उपस्थात्’ इत्यत्र (निरु० ९ । ३९) ।

‘पङ्क्तिः’ इत्यनवगतम् । ‘पानैरिति वा स्वाशैरिति वा’ शब्दसमाधी ।

‘एवा महो अमुर वक्ष्मण्य वज्रः पङ्क्तिर्यं सपदिन्द्रम् । स ईयानः

- १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘यत्र’ नास्ति; च. ‘गत् यत्र पदे’; २ ग.
‘त्यर्थः ॥ १८ ॥ आ’; ३ ग. ‘तये’ । पिय’; च. ट. ‘तये’ शोविष्ठ सत्यते. ४
न. ‘मिथुमार्थ’ आ; ङ. मेधमार्थ. ५ क. ख. ब. ङ. ट. ठ. ड. ‘स्वाय च; च.
‘स्वाय- । कथं’ च. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘संबन्धेन; च. संबन्धेन’ ङ.
७ ग. ‘माधी’ १९ । ३ । १९ । ८ ग. ज. अमुर वक्ष्मण्यः । वज्रो’; घ. ट. अमुर
९ रश्मिमाभाः.

करति स्वास्तिमस्मा इपमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः

‘पङ्क्तिः’ इत्यस्य [ऋ० सं० १०।९९।१२] वप्रो नाम वैखानसस्त-
स्येयमार्पम् । ऐन्द्री । य एष, एतस्मिन्सूक्ते स्तुति-

प्रकारोऽधिकृतः एवमेनेन प्रकारेण हे वर्तमान इन्द्र अमुर् अमुमन् प्रज्ञा-
नवन् बलवन्वा वक्षथाय स्तुतिवक्त्रे महते वा यजमानाय पूर्वकल्पान्तरीणाय
पूर्वकल्पान्तरीण एव वक्त्रकः पङ्क्तिः सोमपानैरभ्युदितैरथवा गुणस्पाशनैः
स्तुतिगतैः उपसर्पत् उपसृतवानन्यकल्पान्तरीणमिन्द्रम् । स तेन यथा
ईयमानः अनुसृप्यमाणः करति कृतवान् । किम् । स्वास्ति स्वस्त्ययनम् ।
तस्मै यजमानाय । यतो ब्रवीमि । सांप्रतमहमेतस्मिन्कल्पे वक्त्रकत्वं चेन्द्रस्ता
एव चैताः स्तुतयो याभिरहमुपासर्पं सांप्रतं भवन्तम् । स त्वमेवं विज्ञायामै
वर्तमानाय यजमानाय स्वमधिकारं जानानः कुरु स्वस्त्ययनम् । किञ्च । इप-
मूर्जम् इपमन् ब्रीहियवादि ऊर्जं धीरादि सुक्षितिं च शोभननिवासं च
विश्वमेतत्सर्वम् आभाः आभिमुख्येनारमै यजमानाय भावयस्व । एवमेत-
स्मिन्मन्त्रे शब्दसारूप्याप्रकरणाच्च पङ्क्तिरित्येतत्पानाभिधानं स्पाशनमिधानं
वेत्युपपद्यते ।

‘ससम्’ (१८) इत्यनवगतम् । ‘स्वयनम्’ इत्यवगमः । ‘प्र मातुः

प्रतरं गुह्यमिच्छन्कुमारो न वीरुवः सर्पदुर्वीः ।

‘ससम्’ इत्यस्य ससं न पक्वमिदच्छुचन्तं रिह्वांसं रिप उपस्ये
अन्तः’ [ऋ० सं० १० । ७९ । ३] ॥

अग्नेर्वैश्वानरस्याग्नेर्वा सूचीकस्य ससेर्वा वाजम्भरस्येयमार्पम् । आग्नेयी । २०
त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] ।
प्र मातुः प्रतरं प्रफर्षेण गततरं गह्वरं मातुः सर्धभिर्भोतुभूमेः अग्निः
धीरुधो दधुम् उपसर्पत् उर्वीः ऊर्णवत्यः प्रच्छाद्य भूमेर्निर्क्षरं प्रदेशं तस्मिन्
निर्क्षरप्रदेशे वर्तमानाः । तत्र हि ताः सुविद्येद्वाद्य भवन्ति । कथं पुनरुप-

१ च. येषानं रा. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. वर्तमान हे; च. हे वर्तमान. २५
३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘वा’ नास्ति; च. यो. ४ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. तथा इयानः ईय°; च. येषा ईय° त. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
अनुसृप्यमाणः; च. अनुसृप्यमाणः° मिय. ६ ग. च. ज. रवमि°. ७ ग. °गमः
। २० । प्र मा°. ८ ग. गुह्यमिच्छन् । अग्नेः; घ. ट. गुह्यं उपस्ये अन्तः. ९ घ.
ट. ठ. ड. गुह्यं गह्वरं; च. °तरं गह्वरं° गुह्यं. १० ग. ज. ‘निर्क्षरं देशं तस्मिन्’
नास्ति. ११ ठ. ड. सुविद्याद्य. १२ ग. ज. °स्पास°.

सर्पेदिति । उच्यते । प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न । मातुर्यथा
 कुमारः प्रकर्षेण गुह्यतरं सर्वाङ्गेभ्यः स्तनप्रदेशं स्तनपानमिच्छन्नुपसर्पेदेवं
 योऽग्निर्वह्नेषधीके भूमेर्निर्झरप्रदेशे कुमार इव मातुः स्तनपानाय स्तनप्र-
 देशमिवोपासर्पत् । तत्रैव च निर्झरप्रदेशे रिरिद्धांसं पुनःपुनरास्वादयमा-
 नमोपधीः रिपः अस्या एव भूमेः उपस्थे उपस्थाने निर्झरे^१ । निर्झरे हि
 भूमेः प्रदेशे आप उपतिष्ठन्त इति निर्झर एवोपस्थो भूमेः । तस्यान्तः ।
 मध्य इत्यर्थः । तस्मिन्नेवंलक्षणे प्रदेशे तमग्निम् अविदेत् कश्चिदपिरन्यो
 वौपधौरास्वादयन्तम् । कथं पुनरविदेदिति । उच्यते । ससं न पक्वमविदत् ।
 यथैव स्वर्पनशीलं माध्यमिकं ज्योतिर्वैद्युताख्यं पक्वमभिव्यक्तं वर्षासूपर्यव-
 १० स्थानादयत्नेनैव दृश्यत एवं निर्झरान्तःप्रविष्टमपि सन्तमग्निमतिमहत्वा-
 दार्चिणोऽविददेवापश्यत् शुचन्तम् । दीप्यमानमित्यर्थः । निर्झरेऽन्योऽनु-
 प्रविष्टो न विज्ञायते । अग्निस्तु निर्झरस्थोऽपि स्वया दीप्या विज्ञायत एवे-
 त्यभिप्रायः । य एवंगुणयुक्तोऽग्निः स इदं नाम करोत्वित्येवमाशीर्षोऽग्न्या ।
 तद्यदष्टौ मासान् माध्यमिकं ज्योतिर्न दृश्यते तस्मादनित्यदर्शनात् 'स्वप-
 १५ नम्' इत्युच्यते । ऐक्तिर्नामाभिव्यक्तिरित्युच्यते । एवमिह शब्दसारू-
 प्यादर्धोपपत्तेश्च 'ससम्' इत्यनेन शब्देन 'स्वपनम्' उच्यते इत्युपपद्यते ।

'द्विता' (१९) इत्यनवगतम् । 'द्वैधम्' इत्यवगमैः ।

'यस्त्वद्धोता पूर्तो अग्ने यजीयान्द्विता च सचो

'द्विता' इत्यस्य स्वधया च शंभुः । तस्यानु धर्मं प्र येजा

चिकित्वोऽथा नो धा अप्चरं देवधीती' [ऋ०

सं० ३ । १७ । ५] ॥ कतस्य वैश्वामित्रस्येयमर्पम् । त्रिष्टुप् । प्रातर-
 नुवाक्काश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० ४ । १३] । हे भगवन्ने

१ प. झ. ट. ठ. ड. बन्धोपधिक्के. २ प. ट. ठ. ड. 'पानीयः' स्तं. ३ च.
 निर्झरे भूमेः प्रदेशे. ४ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'निर्झरे' नास्ति. ५ ठ. ड.
 'विन्द'. ६ ग. ज. 'स्वपनशी'; च. 'स्वप' पन. ७ ग. ज. माध्यमिकं. ८ घ.
 झ. ठ. ड. तत्पश्यती; च. तद्वद्वती^१ प्य; ड. तद्वद्वती^२ पद्. ९ क. ख. ग. ज. घ.
 ट. ठ. ड. पक्वे नामा^३; च. पक्विना^४ कं ना. १० क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड.
 १० व्यक्तमित्यु^५; प. 'व्यक्तित्यु' जमि. ११ ग. 'रमः'. १२ यं.

पृथिवीस्थान त्वत्तो यः पूर्वो होता मर्त्यस्थानो वायुः । असावपि हि दूतो देवानामिति श्रूयते ' आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतः ' [ऋ० सं० ६ । ८ । ४] इति । वैशुलैऽग्निरिति केचिन्मन्यन्ते । यजीयान् यष्टतरः । द्विता च सत्ता । द्वैधं च यस्य विद्यमानता मध्यमे च स्थाने वैद्युतभावेन उत्तमे च स्थाने सूर्यभावेन । स्वधया च अक्षेन सर्वभूतानां वैष्णवद्वारेण यः शंभुः सुखस्य भावयिता । तस्य किमिति । उच्यते । तस्यानु धर्म तस्य वायोर्वृत्तिलाभमनु आत्मनो दीप्तिलक्षणां वृत्तिं प्रति लाभमाप्नुवन् । ' वायुर्वा अग्नेस्तेजस्तस्माद्वायुरग्निमन्वेति ' [मैत्रा० सं० ३ । १ । १०] इति ह विज्ञायते । हे अग्ने प्रयज प्रकर्षेण यज देवान् हे चिकित्वन् । ज्ञानवन्नित्यर्थः । अथ एवमस्माकं यागं कुर्वस्वं शृणु यत्कुरुष्व । धा अध्वरं धारय यज्ञं देववीतौ । देवतर्पणायेत्यर्थः । एवमत्र शब्दसाहचर्यार्थोपपत्तेश्च ' द्विता ' इति शब्दो द्वैधमित्येवमुपपद्यते ।

' त्राः ' (२०) इत्यनवगतम् । ' त्रात्याः ' इत्यवर्गमः । ' गोभि-
र्यदीमन्ये अस्मन्मृगं न त्रा मृगयन्ते । अभित्सरन्ति
त्रा इत्यस्य धेनुभिः ' [ऋ० सं० ८ । २ । ६] ॥ काण्वश्च

मेधातिथिः प्रियमेधश्चाद्विरस ऐन्द्रं सूक्तं ददशतुः ।
तत्रैषा । अभिपूजयति द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रेऽनुचरतृचे शस्यते [आश्व०
श्रौ० ७ । ११] । हे भगवन्निन्द्र यद्यपि त्वाम् अन्ये यजमानाः
गोभिः वाभिः स्तुतिलक्षणाभिः धेनुभिः च तर्पयित्रीभिराहुतिभिः
अभित्सरन्ति अभिगच्छन्ति अभिव्याप्नुवन्ति तथाप्यस्मानेव प्रत्यम्येहि ।
किं कारणम् । अतो यस्मादेतेऽस्माभिरतिरिक्तया भक्त्याऽन्येभ्यो यजमा-
नेभ्यः सकाशात् त्रात्याः त्रैपाः युष्मत्संस्तव्युक्तास्त्वां प्रति प्रहिता
मृगमिव इतरे लुब्धका त्रा त्रात्याः मृगयन्ते मर्गयन्ते त्वाम् । तस्माद्-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. मध्यमस्था°. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
' च ' नास्ति. ३ च. 'ध्यमे-स्था° च. ४ च. 'वर्षद्वारेण' पण्डितः; ठ. ड. वर्ष-
दा°. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. चिकित्वः चिकि°; च. हे° चिकि° चिकित्वः.
६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'द्वितेत्ययं हे', ७ ग. ज. 'पूर्वं' नास्ति. ८ ग.
'ममः' । २२ । गोभि'. ९ ग. अस्मत् ० । काण्व°; घ. ट. आमतु° न्ति धेनुभिः.
१० ज. 'मयन्ते । काण्व'. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'पूजय पदहस्य दि'.
१२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इतो; च. अतो° इ. १३ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. 'स्तवत्युक्ता'. १४ च. मार्ग-स्ते° य.

स्यतिरेकाद्विशेषहेतोरस्मानेव प्रादुर्भवेति । एवमेतस्मिन्मृगसंबन्धाद्वात्यशब्देन ब्रह्मका उच्यन्ते इत्युपपत्तिः ।

‘वराहः’ (२१) इत्येतद्वनवगतमनेकार्थं च । ‘मेघः’ तावद्
‘वराहः’ उच्यते । स हि ‘वराहारो भवति’ । तस्य हि वरमुदकमाहारः ।
‘वरमाह, रमाहापीरिति च ब्राह्मणम्’ । निर्वचनस्य दृढप्रतीत्यर्थं ब्राह्मणमा-
चार्येण प्रदर्शितम् । यथा मेघो वराहशब्देनोच्यते तथैव निगमः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहोरः । विध्यद्वाराहं तिरो अद्रिमस्तेत्यपि
निगमो भवत्ययमपीतरो वराह एतस्मादेव वरमाहारमाहापीरिति
१० च ब्राह्मणं बृंहति मूलानि वरं वरं मूलं बृंहतीति वा । वराहमिन्द्र-
एमुपमित्यपि निगमो भवत्यङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ।
ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः । अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहव
उच्यन्ते । पश्यन्दिरेण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्वि धावन्तो वराहून् । स्वस-
राण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति
१५ स एनानि सारयति । उस्त्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो
भवति शर्या अङ्गुल्यो भवन्ति शर्या इषवः शरमध्यः शरः शृणातेः ।
शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योरित्यपि निगमो भवत्यर्को देवो
भवाति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदेनार्चन्त्यर्कमन्त्रं भवत्य-
र्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृतः कटुकिन्ता ॥ ४ ॥

२०

‘अस्पेदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाद्याधैर्धैः । मुपायद्विणुः पचतं
सहोयाग्विष्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्तो’ [ऋ०

मेघार्थे वराह सं० १।६१।७] ॥ नोधा नाम गोतमपुत्रस्त-
इत्यस्य स्वेयमार्पम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । अभिजिद्विजि-

२५ न्महावृतादिष्वहानिकेव्यहः स्वहानिकृते माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणावृत्तिनः

- १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘स्मिन्मन्त्रे मृग’ । २ क. ख. ‘पतिः । ३ । वरा’ ।
३ ग. ज. ‘पीदिति; च. पीदिति’ रि. ४ ग. २३; इतरेष्वहो नास्ति. ५ क.
ख. छ. त. द. ‘हापो वरमाहारमाहापीरिति च ब्राह्मणम् । वि. व्य’ । ६ क. ख. छ.
त. द. ‘वरमाहारमाहापीरिति च ब्राह्मणं’ नास्ति. ७ क. ख. छ. त. द. मृह’.
८ ठ. ड. भवति । अङ्गि’ । ९ क. ख. छ. त. द. वराहम् । १० ख. त.
छ. त. द. ‘भवति सृजन्ति कर्माणि शर्या’ । ११ क. ख. छ. त. व. ५. १२ ग.
१२ सवनेषु । नोधा’; प. ट. सवनेषु सद्यो वराहं तिरो’ । १३ ग. ‘दंष्ट्रा । नोधा’.

शस्त्रे विनियुक्ता [आश्व श्रौ० ७ । ४] । अत्येदु मातुः १ अस्य जग-
 निर्मातुर्थस्य प्रातःसवनमाप्येदिनेतृतीयसवनेषु महतो यज्ञस्य महान्तं
 सोमभागे पपिषान् । पीत्वा चार्धला चारुणि च शोभनान्यन्नानि अन्यान्यपि
 हवीषि भक्षयित्वा तैर्हविर्भिस्तेन च सोमेन विवृद्धवतः सद्य एव पचतं
 परिपक्वमुदकदानसमर्थं मेघं विष्णुः इन्द्रः सर्वभूतानां वैष्टौ प्राणभावेन
 मुपायत् । अमुष्णादित्यर्थः । सहोयान् अभिभवितृतमः । कथं पुनरमुष्णा-
 दिति । उच्यते । विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता । मेघं वराहम् । कथं
 पुनर्विध्यद्वराहमिति । उच्यते १ तिरो अद्रिमस्ता । दूरादेव स्थितस्य अद्रि-
 वज्रगस्ता । क्षेत्यर्थः । एवमेतस्मिन्मुपायच्छब्दसंख्याद्वाराहो मेघ
 इत्युपपत्तिः ।

१०

‘ अयमपीतरो वराह एतस्मादेव ’ । असावपि हि वरं मूलाख्यमाहा-
 रमाहरत्येव । वरं वरं मूलं बृहति । उच्यच्छतीत्यर्थः ।

यथायमपीतरो वराहशब्दश्छन्दसि वराह इत्युच्यते तथैव निर्गमः ।

विश्वेत्ता विष्णुर्गर्भरुद्रकमस्त्वेषितः । नतं महि-

पक्ष्ये वराहनाम चान्क्षारपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुपम् । [ऋ० १५

से० ८ । ७७ । १०] ॥ काण्वस्य कुरुमुते-

रार्पम् । ऐन्द्री । विश्वेत् विश्वानि तानि विष्णुराभरत् उरुक्रमो
 बहुविक्रान्तः त्वेषितः संदीपित इन्द्रैवाक्येन ‘ दुर्गाद्वा आर्हतीवोचया
 एतर्माहर ’ [मै० सं० १ । ८ । ३] इत्यनेन । ‘ त्वा इषितः ’ इति

१ घ. झ. ट. ठ. ड. “दिनसवनतृती” । २ घ. झ. ट. ठ. ड. “शस्य २०
 महः पितुं महा” ; च. यज्ञस्य-महा” महः पितुं. ३ क. ख. घ. ट. ठ. ड. “यान्
 पीतवान् । पीत्वा” ; घ. “यान्” । पीत्वा” पीतवान्. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. “मेघं
 हि विष्णुः” ; म. अ. विविष्णुः ; च. विविष्णुः. ५ ग. ज. वेवेष्टा” । ६ घ. झ. ट. ठ.
 ड. अद्वा एवावस्थित” ; च. दूरादे एव स्थित” अदूरे. ७ ग. ज. “वरं सङ्गदेव ; च.
 “त्येव । वरं मूलं वरं. ८ ग. घ. ज. ट. बृह” । ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. २५
 तथेय ; च. तथैव” घ. १० ग. “गमः । २४ । विश्वे” । ११ ग. “राभरत् एमुपम् ; घ.
 ट. “राभरत् वराह” । १२ घ. झ. ट. ठ. ड. ऐन्द्री बृहती । विश्वे” ; च. ऐन्द्री” ।
 विश्वे” बृहती. १३ क. ख. घ. ज. इन्द्रो वाक्येन. १४ ग. ज. दुर्गाद्वा ; च.
 दुर्गाद्वा आ” ट. दुर्गाद्वा आ” ; ठ. ड. दुर्गाद्वा. १५ घ. हर्ता-वोचत् यथा
 एव” इत्य. १६ घ. ट. ठ. ड. एतद्वाहरे” ; च. एतद्वाहरे” दा.

३०

पदविभागः । तथापि तु ' त्वेपितः ' इत्येकं पदं कृत्वैवं निरुक्तम् । परोक्ष-
कृतत्वान्मन्त्रस्य नान्यथार्थ उपपद्यते । कानि पुनस्तानि वसून्वाहरदिति ।
उच्यते । शतं सहियान् बहून् महतो यज्ञानाहरत् । किलक्षणानिति ।
उच्यते । क्षीरपाकमोदनं प्रायणीयाख्यमादितः कृत्वा ये क्रियन्ते तान् ।
५ सोमक्रतूनिवभिप्रायः । कुतः पुनराहरदिति । उच्यते । असुरं वराहरू-
पेणावस्थितं सर्वेषामसुराणां व्यामोहस्थानीयं मायया यमिन्द्रो जघान तस्य
भक्त्यादाहरत् । यत् 'अयं वराहमिन्द्र एमुपमेकविंशत्याः पुरां पौर इत्युच्यते'
इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणीयके (मैत्रा० सं० ३ । ८ । ३] तदनुवा-
दिनी चैवा ऋक् । तस्मादत्र वराहशब्देन वराह एवोच्यत इत्युपपद्यते ।

१० ' अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ' । ' स ई' सत्येभिः सखिभिः ।
शुचिद्विर्गोधायसं वि धनसैरददः । ब्रह्मणस्पतिर्वृषमिर्वराहैर्धर्मस्वेदेभिर्द्रविणं
व्यानद् ' [ऋ० सं० १० । ६७ । ७] ॥ अयासस्याङ्गिरसस्येयमा-
र्षम् । ब्राह्मणस्पत्यस्य काम्यस्य पशौ षड्वर्चं विनि-

अङ्गिरोवाचिवराह युक्ता मैत्रायणीयके (मैत्रा० सं० २ । ५ । ७ ॥

१५ इत्यस्य ४ । १४ । १०) ॥ स ब्रह्मणस्पतिः सत्येभिः
सत्यवादिभिः सखिभिः समानस्यानैः शुचिद्विः दी-
प्तिमोद्विः विधनसैः विविधधनवद्विः वृषभिः

वर्षितृभिः वराहैः धर्मस्वेदेभिः धर्मतापयितृभिः प्रवर्ग्यकर्मणि । अथवा ।
यज्ञस्वेदेभिः यज्ञस्वैरदयितृभिः । यज्ञसद्विर्वा । एवंगुणविशिष्टैरङ्गिरोभिः

२० सहितो ब्रह्मणस्पतिः गोधायसं गोः वाचो धारयितौर्मपां वा मेघम्
अददः अदारयदिति विपरिणामः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । दारयित्वा च द्रवि-
णम् उदकं व्यानद् । व्याप्नोतीत्यर्थः । एतस्यामृच्यङ्गिरसां विशेषलिङ्गं नास्ति
वराहशब्दवाच्यत्वे । सूक्ते खेतस्मिन्नङ्गिरसो लिङ्गमस्ति^१ ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कृत्वैव. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °राणां
२५ मध्ये व्या° च. °राणां °व्या° मध्ये. ३ ग. ज. पर°; च. पर° पा. ४ घ. झ. ट.
ठ. ड. तदर्थानु°; च. तदनु° र्थ. ५ ग. °च्यन्ते । २५ । स°. ६ ग. सखिभिः
शु० नट्; ज. सखिभिः । अपा°; घ. ट. सखिभिः० द्रविणं व्यानद्. ७ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. काम्यपशौ°. ८ घ. झ. षड्वर्चं; ट. ठ. ड. षड्वर्चं. ९ च.
दीप्तिभिः. १० च. यज्ञस्वैरद° स्वा. ११ ठ. ड. धारयितृभिः यज्ञसद्विर्वा अपा°. १२
१० १२ ग. °मस्ति । २६ । ऋतं°.

‘ ऋतं शंसन्त ऋजु दीर्घाना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः । विप्रं
पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ’
सूक्तेऽङ्गिरसो लिङ्गं (ऋ० सं० १० । ६७ । २) ॥ ऋतं
तस्मादङ्गिरसोऽपि च- शंसन्तः यज्ञं वा सत्यं वा प्रशंसन्तः । अपि च ।
राहा उच्यन्ते ऋजु अकुटिलमजिह्वं नित्यकालमेव दीर्घाना ५
ध्यायमानाः । सर्वभूतानामुपरि समचेतस इत्य-

भिप्रायः । दिवस्पुत्रासः घातनवतोऽग्नेः असुरस्य प्रज्ञावतः पुत्राः । वीरा
विविधानामर्थानां वक्ता ईरयितारो वा मेधावित्वात् । विप्रं पदमङ्गिरसो
दधानाः । विप्रास्तं सर्वतः प्रातमङ्गिरसो दधाना यत्पदं स्थानं ज्ञानतद्दि-
तस्य कर्मणः परा फलकाष्टा तामङ्गिरसो दधाना धारयन्तश्चेतसा १०
विबुद्धप्रज्ञत्वात् । यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त । यज्ञस्य यत्प्रथमं मुख्यं
परमात्माख्यमनावृत्तिलक्षणं धाम स्थानं तत्त्वेन मनन्त । जानत इत्यर्थः ।
एतदेवैतस्यामृच्यङ्गिरोलिङ्गं दृष्ट्वैव निगमो भाष्यकारेणोदाहृतः ‘ अङ्गिरसोऽपि
वराहा उच्यन्ते ’ इति ।

‘ अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते ’ मरुतो रुद्रा १५
इत्येवमादयः । अङ्गिरसो हृषिसमाख्यामपि लभन्ते । तस्मान्माध्यमकाश्चेऽपि
सति पृथगुद्धृत्योक्ताः । यथा तावन्मरुतो वराहगण्डेनोच्यन्ते तथैव
निर्गमः । ‘ एतत्पन्न योजनमचेति सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमो वः । पश्य-

गिर्हण्यचक्रानयोदिष्टान्वि धावतो वराहून् ’ इति
अस्यामृचि मरुतो (ऋ० सं० १ । ८८ । ५) ॥ राहूगणस्य २०
वराहशब्देनोच्यन्ते गोतमस्येयमार्पम् । ‘ आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः ’ [ऋ०
सं० १ । ८८ । १] इतीयं चैतस्मिन्नेव

सूक्ते । हे मरुत एतच्छृणुं यौष्माकीणं न योजनमचेति न योगमा-
गच्छति । विजितारित्वाद्वतां न युज्यत इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मस्य किमिति ।
उच्यते । सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमो वः । अन्तर्हितं यत्सर्वेषां मनुष्याणां

१ ग. ऋजु० मनन्त; ज. ऋजु० ऋत०; घ. ट. ऋजु दीर्घा० प्रथमं मनन्त०.
२ ग. ट. ड सत्यं वा यज्ञं वा प्रशंस०. ३ क. ख. घ. झ. ट. ड. ह. ‘ अङ्गिरसो दधानाः ’
नास्ति; च. अङ्गिरसो दधानाः. ४ ग. ज. तमोभिः. ५ ग. गमः । २७ । ११०.
६ ग. चेति० हून्; घ. ट. चेति० वि धावतो वराहून्. ७ घ. झ. ट. एह०.

यस्य च मध्यं युष्मन् वराहन् परेषां शत्रूणामुद्धृतून् उद्धर्तून् हिरण्यच-
क्रान् सुवर्णविकृतचक्रान् अयोदंष्ट्रान् अयोर्मेषान् रथानधिरूढान्
विधावतो नानाप्रकारं धावतः पश्यन् स्तौति गोतमस्तदेवं न योजनम-
चेति । अचेतांति गत्यर्थोऽञ्जतेर्गत्यर्थस्य सारूपात् । एवमत्र प्रकरणे
मरुतो वराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः । मरुदादयो हि सर्व एव माध्यमका
देवगणा वराहव उच्यन्ते । तेषां शाखान्तरेषु मृग्या निगमाः । निगमा-
नुपलब्धौ वा 'माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते' इत्येतद्वद्बुधचनं मरु-
त्स्वेव योज्यम् । तेषां सप्तसप्तका गंगा ब्राह्मणे हि श्रूयन्ते 'ते सप्त सप्त
मरुतां गणाः' इति । तस्मादेवमप्युपपद्यत एव बहुवचनं भाष्यकारस्य ।
एकदेवताविषयोऽपि कदाचिद्वराहशब्दो भवत्येव । तदप्युपेक्षितव्यम् ।
तद्यथा । 'दिवो वराहमरुतं कपर्दिनम्' (ऋ० सं० १ । ११४ ।
५) इति रुद्र उक्तः ।

'स्वसराणि' (२२) इत्यनवगतम् । 'स्वयं सारीणि' इत्यवगमः ।
'अहानि' इत्यभिधेयवचनम् । तानि हि स्वयमेव सरन्ति गच्छन्ति ।
'अपि वा स्वरादित्यः' अत्रोच्यते । 'स ऐनानि सारयति' गमयति ।
तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते । 'विश्वं देवातो अमुरः सुतमा गन्त तूर्णयः ।
उत्सा इव स्वसराणि' (ऋ० सं० १ ।

'स्वसराणि' इत्यस्य ३ । ८) ॥ मधुच्छन्दस ईश्वरार्पम् । अग्नि-
प्रयोगोऽर्धश्च श्रोत्रे प्रलगे शस्त्रे गायत्रे तृचे वैश्वदेवे शस्यते
(आश्व० श्रौ० ४ । १५ ऐ० ब्रा० ११ ।
१) । हे विश्वेदेवा अमुरः कर्म प्रति त्वरमाणाः । ते हि यैर्ज्ञं कर्म प्रत्या-

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'मुद्धर्तून्'; ग. 'णां हर्तून्'; ज. 'णा हर्तून्';
च. 'णामुद्धर्तून्' तू. २ क. ख. झ. 'अयोमयान् रथाः'; घ. ट. ठ.
ड. 'अयोम००००धेजममचेति' नास्ति; च. 'अयोर्मेषान्'. ३ ग. ज. 'आगन्'; च.
२५ 'कारोन्' रे. ४ क. ख. 'देवम'; ग. ज. 'देवं न'; च. 'देवं न' तत्र. ५ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. 'अधेनिर्गत्यर्थः'. ६ ग. ज. 'त्यर्थसा'; च. 'त्यर्थसा' स्प.
७ घ. झ. ट. ठ. ड. 'इत्युच्यन्ते'; च. 'हव उच्य' इत्यु. ८ क. ख. ग. ज. घ.
झ. ट. ठ. ड. च; च. 'वो' च. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति.
१० ग. ज. गणाः । ब्रा०. ११ ग. ज. श्रूयते. १२ ग. उक्तः । १४ । स्वस'.
१५ क. ख. ग. ज. एतानि; च. एतानि ना. १४ घ. झ. ट. 'मैनानि. १५ ग.
'अच्यन्ते. १८ । विश्वे'. १९ ग. ज. अप्सुराः । मधु'; घ. ट. अप्सुराः; उत्सा'. १७
१९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'इयं' नास्ति १८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. याज्ञिकं.

गन्तुं त्वरन्ते । अत एवमामन्यन्ते । सुतमागन्त । अस्माभिरभिप्लुतमेतं सोमं
प्रति आगन्त आगच्छत । हे तूर्णयः त्वरणशीलाः । कथं पुनरागच्छत ।
उस्त्रा इव स्वसराणि । यथा उस्त्रा रस्मयोऽहानि प्रति शीघ्रमागच्छन्त्ये-
वमागच्छत । एवमस्मिन्नदिनसंवन्धात्स्वसराण्यहानीत्युपपद्यते ।

‘शर्या’ (२३) इत्यनवगतम् । ‘शरम्य’ इत्यवगमः । ‘इपवः’
अभिधेयाः । ‘शरः शृणोतः’ हिंसार्थस्य (धा० ९ । १६) ।

हिंस्यते हि तेन । ‘अभ्यभि हि श्रवसौ तत-

‘शर्याः’ इत्यस्य दिद्योत्सं न कं चिज्जनपनिमाक्षेत्तम् । शर्याभिर्न

भरमाणो गर्भस्योः ’ (ऋ० सं० ९ । ११०

५) ॥ अथरुणत्रसदस्युश्च पर्य्युषु प्रधन्व वाजसातये ’ इति पावमानं १०

सौम्यं सूक्तं (ऋ० सं० ९ । ११०) ददशतुः । पिपीलिकमध्यास्ति-

स्रोऽनुष्टुभः पङ्क्तिर्वृहस्पस्तासामियं द्वितीया । अभिततर्दिध एतं सोमं हे

अभिपोतारः । पुनः पुनरभिहेतैत्यर्थः । श्रवसा श्रवणीयेन मन्त्रेण । कथं

पुनरभिततर्दियेति । शर्याभिर्न भरमाणः । शरमयीभिरिष्टुभिर्न कश्चित्

कंचिदभितर्दयेदनुधार्शयमाण एवमेतं सोममेभिर्ग्रावभिः गर्भस्योः बाहो- १५

रवस्थितैरभिततर्दिध यूयम् । किंच । एवमेतं सोममभितर्दयन्तो यूयं वसती-

वरीभिरद्विरार्थ्याप्याप्याप्य उत्सं न कंचित् कूपमिव कंचित् जनपानं महतो

देवजनौघस्य पानार्हम् अक्षितमक्षीणं कुरुत । महतो देवजनौघस्य पानार्हं

प्रभूतं कुरुतेत्यभिप्रायः । एवमिहाभितर्दनक्रियासंवन्धात् ‘शर्या’ शब्देन

‘इपवः’ उच्यन्त इत्युपपद्यते ।

२०

१ क. ख. ग. ज. ‘अप्यते. २ क. ख. ‘हिंस्यन्ते; च. ‘हिंस्यते’ स्प. ३ ग. तेन

। २९ । अभ्य. ४ ग. श्रवसा ततर्दिधो. स्योः; घ. ट. श्रवसा. भरमाणो गर्भ-

स्योः. ५ ज. ‘क्षितम्. इयत्. ६ ग. ज. ‘पर्य्युषु. ७ ग. ज. ‘सातय इति’ नास्ति; च. ‘दस्युश्च-

वाव’ पर्य्युषु. ८ ग. ज. ‘सौम्यं. ९ ग. ज. तरयान्ते विराजस्ति

स्तासामियं; च. तस्योन्ते विराजस्ति. पिपीलिकमध्यास्ति स्रोऽनुष्टुभः षड्वर्ण-

मृदस्यः. १० घ. ट. पल्लव्यं; झ. ठ. ड. पल्लव्यं. ११ ग. ज. ‘भिद्यते’. १२ घ.

झ. ठ. ड. ‘मेनं; च. ‘मेनं नं. १३ घ. ट. ठ. ड. ‘ग्रावभिः’ नास्ति. १४

क. ख. ग. ज. ‘आप्याप्य’ षड्वर्ण. १५ ग. ज. ‘देव’ नास्ति; च. ‘देव’.

२८

‘अर्कः’ (२४) इत्यनेकार्थम् । ‘देवः’ तावत्सर्व एव ‘अर्कः’
इत्युच्यते । आह । किं कारणमिति । उच्यते ।

अर्कशब्दस्यार्थाः यस्मान् ‘एनं’ देवम् ‘अर्चन्ति’ स्तोतारः ।
‘अर्को मन्त्रो भवति’ । किं कारणम् । यस्मात्

- ५ ‘अनेन’ मन्त्रेण ‘अर्चन्ति’ तस्मादर्कः । ‘अर्कमन्त्रं भवति’ । किं-
कारणम् । तद्धि ‘अर्चन्ति भूतानि’ । यो हि पूज्यस्तस्यान्नसंस्कारविशेषेण
पूजा क्रियते । पूज्यं च सर्वस्थैवान्नम् । ‘अर्को वृक्षो भवति’ य एन
प्रसिद्धः । आह । किं कारणम् । उच्यते । ‘सं वृतः’ । सं वृक्षो हि संगतः
संव्याप्तः ‘कटुकिकर्त्री’ कटुकभावेन भवति । यथा तावदेवोऽर्कशब्देनो-
च्यते तथैव निगमः । ४ ।

- गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु
उदंशमिव येमिरे (ऋ० सं० १ । १० । १) ॥ गायन्ति त्वा
गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रतु उयेमिरे
१५ वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा पवी रथने-
मिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् । उत पव्या रथानामद्वि^{१२} भिन्दन्त्यो-
जंसा । तं मरुतः धुरपविना व्ययुरित्यपि निगमौ भवतां वक्षो
व्याख्यातं धन्वान्तरिक्षं धन्वन्यस्मादपैस्तिरो धन्वातिरोचत
इत्यपि निगमो भवति सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि । येन
२० स्या सिनं भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवतीर्द्विधामुथेत्येतेन
व्याख्यातं सचा सहेत्यर्थः । वतुभिः सचाभुवां । वमुभिः सह
भुवौ । चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽप्यापि ।

- १ उ. ङ. ‘इति’ नास्ति. २ क. स. च. झ. ट. ठ. ड. ‘इति’ नास्ति.
३ च. झ. ट. एनेन. ४ च. झ. ट. ठ. ड. पूज्यस्तस्यान्नमपि संस्कारविशेषेण
२५ संस्कृतं पूजायां क्रियते । पूज्यं; च. पूज्यस्तज्य. ५ च. ‘येन पूजां किं’ संस्कृतं
पूजायां. ६ च. पूर्वं ज्यं. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘रणमिति. ८ च.
‘स वृतः’ नास्ति. ९ ग. ज. ‘स वृक्षः’ नास्ति. १० घ. झ. ट. ठ. ड. कटुभां.
११ क. ख. ५; ग. ३० । ५; ठ. ड. ४ । इति नेहकशीकायां पञ्चमाध्याये
चतुर्थेः श्लोकः १२ क. ख. छ. त. व. वतः । वक्षो. १३ क. ख. छ त.
२० द. ‘स्मादापः । निरो’. १४ क. ख. त. द. वति । इत्यां.

पशुनामेह भवत्युदात्तश्चिदासि मनासि चित्तास्त्यायि भोगाश्चेतयस
इति वा । आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथाप्य-
ध्यर्थे दृश्यते । अत्र आँ अपः । अत्रे आ अपः । अपोऽत्रेऽ-
धीति द्युन्नं द्योततेर्यशो वौन्नं वा । अस्मे द्युन्नमधि रत्नं च धेहि ।
अस्मासु द्युन्नं च रत्नं च धेहि ॥५॥

५

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

गायन्ति त्वा गायत्रिर्णी इति । मधुच्छन्दस अर्पम् । अनुष्टुप् ।

ऐन्द्री । हे भगवन्निन्द्र गायन्ति त्वा गायत्रिणः ।

अस्यामृच्यको देवः स्तुवन्ति त्वां सामगाः सामभिः । अर्चन्त्यर्कम-

१०

र्किणः । पूजयन्ति त्वामृग्भिर्होतारो मन्त्रिणः ।

एवमनेन प्रकारेण सर्व एव ते ब्रह्मणो ब्राह्मणाः यज्ञैर्कर्मणि हे शतक्रतो
उद्वंशमिव येमिरे । उद्वंमिरे वंशमिव त्वां स्तुतिभिर्हविर्भिध । यज्ञेषु तवैव
महिमानं वर्धयन्तीत्यर्थः । 'वंशो वनशयो भवति' । वने शयितं इवास्ते ।

'वननाच्छ्रूयते इति वा' । संभजनाद्विं वर्तिभिः । एवमत्र देवोऽर्क-
शब्देनोच्यते । मन्त्रस्यार्कशब्दवाच्यत्वे 'अर्चन्त्यर्कमर्किणः' इत्येव एव

१५

'अर्किणः' इत्य- निगमः । अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः ।
त्रार्को मन्त्रः वृक्षस्तु प्रसिद्ध एव । तेन निगमस्तदभिधायको
नैवास्ति ।

'पविः' (२५) इत्यनवगतम् । 'रथनेमिर्भवति' इत्यभिधेयवचनम् ।

२०

१ छ. त. द. अत्र आ°. २ छ. त. द. अपोऽत्रेऽध्यप इति द्यु°. ३
क. ख. छ. त. द. वा अचं. ४ क. ख. ६ (५); छ. त. ६; द. अद्रो नास्ति.
५ ड. थ. ध. 'इति० पादः' नास्ति; छ. प्रथमः पादः; त. पञ्चमाध्याये प्रथमः
पादः; द. इति नेरुक्स्व पञ्च°. ६ ग. ज. 'विणः०' मधु°; घ. ट. 'त्रिणो०'
वंशमिव येमिरे । इति°. ७ ग. ज. 'हे' नास्ति; च. 'आर्धभग' अनुष्टुबेन्द्री ।
हे. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. एते ब्रह्मा; च. एवं ते. ९ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. याज्ञे क°; च. यज्ञे याज्ञे. १० ग. ज. शैत इ°; च. शैत इ°. ११ ग.
ज. घ. ट. 'नादावति'. १२ ग. ज. दृक्षः सुप°.

२८

‘यद्विपुनाति भूमिम्’ । सा हि विपुनाति भूमिमिति पविः । ‘उत स्म
ते परुष्यामूर्णां वसत शुन्ध्यवैः । उत पण्या

‘पविः’ इत्यस्य रथानामद्विं भिन्दन्त्योजसा ’ [ऋ० सं० ५।५२।
प्रयोगोऽर्थश्च ९] ॥ इयावाश्वस्येयमार्थम् । हे मरुतो येषां
वस्तिरोभवितामविर्भवितुं च काले शक्तिरस्ति

ते यूयम् उत स्म अपि कस्मिंश्चित्काले शुन्ध्यवः मद्रव इव परुष्यां
नद्यां माध्यमिकायां वा वाचि पर्ववत्यां यूयमेव शुन्ध्यवः शोधयितारः
ऊर्णाः छिन्नास्तिरोहित्वा वस्यै एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके । अपि च । कस्मिं-
श्चिदम्युद्रमकाले प्राप्ते युष्माकं रथानां पण्याः यौ रथनेमयस्ता एव

१० अद्विं भिन्दन्ति ओजसा वलेन । किमुत यूयमित्यभिप्रायः ।
एवमेतास्मिन्नथसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रनेभिरभिसंबन्धयते । ब्राह्मण-

मपि चैतस्मिन्नेवार्थे चातुर्मास्येषु सान्तपनं
पविशब्दस्य रथ- हविराधिकृत्य ‘देवा वै वृत्रस्य मर्म नाविन्दस्तं

नेम्यर्थे ब्राह्मणवचनम् मरुतः क्षुरपविना व्ययुः सै वा एनं तदतपंस्त-
स्मात्सान्तपनाः’ (मैत्रा० सं० १।१०।१४) इति ।

१५

एतस्मिन्नपि च ब्राह्मणे चक्रनेभिः क्षुरधाराकृतिस्तीक्ष्णैः पविरित्युच्यते तस्मा-
दुपपद्यते । अल्पप्रयोगविषयत्वादुदाहरणद्वयम् ।

‘वक्षः’ (२६) इति व्याख्यातम् ‘उपो अदर्शि शुन्ध्यवः’ इत्यत्र
(निरु० ४।१६) ।

- २० १ ग. ज. यद्वि पुनाति भूमिमिति पविः (ग. पविः । ३१ ।). २ ग. पर-
ण्यामूर्णां व० । इयावा°; घ. ट. परुष्या० भिन्दन्त्योजसा. ३ ज. शुन्ध्यवः ।
इयावा°. ४ घ. ट. ठ. ड. काले कुले श°; च. काले-शक्ति° काले. ५ क. ख. घ.
झ. ङ. ठ. ड. अपि च कस्मिन्न का°. ६ क. ख. °वा विपर्व°; ग. ज. घ. ट. ठ.
ड. °वा °नास्ति; च. वा वाचि. ७ ग. ज. छिन्ना°; च. छिन्ना° छ. ८ ट.
वक्ष्ये° त. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °द्रमका°; च. °द्रम-काले° न. ९
घ. ट. ठ. ड. घ. १० घ. झ. ठ. ड. °संपद्यते. ट. संपद्यते° वध्य. ११ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. सान्तपनं वसतपं°; च. °व्ययुः सै वा एनं तदं° व्ययुः सान्तपनं
सम. १२ य. ज. चक्रनेभिः; च. चक्रनेभिः° नेभिः. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
२३ ड. °क्षीणपवि°.

‘धन्व’ (२७) इत्यनवगतम् । ‘धन्वनम्’ इत्यवगमः । ‘अन्त-
रीक्षम्’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘धन्वन्त्यस्मादापः’
‘धन्व’ इत्यस्य इति नामप्रतीति हेतुनिर्देशः । ‘यः परस्माः परो-
अयोयोऽर्थश्च चतस्तिरो धन्वातिरोचते । स नः पर्षदति द्विपः’
(ऋ० सं० १०।१८७।२) ॥ अग्निपुत्रस्य वस-

स्वेयमार्षम् । अयुदस्य दशरात्रस्य नवमेऽह्न्याग्निमारुतस्य शस्त्रस्य जातवेदस्ये
सूक्ते निविद्वाननीये शस्यते (आश्व० श्रौ० ८।११) । यः अग्निरादित्यात्मना-
वस्थितः परस्याः परावतः परस्यामपि पराव्रति वर्तमानः तिरः तीर्णमिष्वै-
रान्महदन्तरिक्षं धन्व स्वेन प्रभावेन दीप्या अतीत्यास्मान्प्रति रोचत एव
प्रकाशत एव । नानेनैवमतिमहतां तिरोधीयत इत्यभिप्रायः । तस्य किमिति
उच्यते । स नः सोऽस्माकं पर्षदति सर्वतः सादयतु नाशयतु द्विपः ।
द्वेष्टृनित्यर्थः । एवमस्मिन्नादित्यस्तुतिसंबन्धाद्धन्वशब्दोऽन्तरिक्षाभिधानमि-
त्युपपद्यते ।

‘सिनम्’ (२८) इत्यनवगतम् । ‘सिनाति’ इति शब्दयुक्तिः ।
‘अन्नं भवति’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘सिनाति भूतानि’ । बन्नातीत्यर्थः ।
अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि वर्धन्ते । ‘इमा
‘सिनम्’ इत्यस्य उं वां भूमयो मन्वर्माँना युवावते न तुज्या
अमूवन् । क१ त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा
सिने भरथः सखिभ्यः’ । (ऋ० सं० ३ । ६२ । १) ॥ विश्वामित्र-
स्यैषम् । तार्तावसैवनिक्केपूक्थपयथियेषु स्तोमातिशंसने भैत्रावरुणस्य शस्त्रे

१ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ड. धन्वन्तीत्यत्र°; च. धन्वन्तीमि° न्वन; ट.
धन्वन्तीत्य° न.मि. २ क. ख. प्रातौ; च. ट. प्रातौ° तौ. ३ ग. देशः । ३२ ।
यः° ४ ग. ज. परावतः । अग्नि°; घ. ट. परावतः° स नः पर्ष° ५ घ. झ. ट. ठ.
ड. मार्ष° । गायत्रिभिर्षी । इयू°; च. मार्षे°च्यु° मार्षेयभिर्षी. ६ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. तीर्णतममेतन्म°; ग. ज. तीर्णमस्वेतन्म°; च. तीर्णमस्वेतन्म° तममे. ७
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. माःतापि ति° ८ च. ट. पर्षत्° परिष. ९ ग. ज.
‘इति’ नास्ति. १० ग. ‘न्ते । ३३ । इमा° ११ ग. ज. ‘नाना इति । वि°;
घ. ट. मन्यमानाः० भरथः सखिभ्यः. १२ घ. ट. ‘स्वेयमार्ष’ ऐन्द्रावरुणी त्रिष्टुप् ।
तार्ता°; च. स्वेयं तार्ता° आप ऐन्द्रावरुणी त्रिष्टुप्. १३ क. ख. घ. झ. ट. ‘स्व-
नेपू°; च. ‘सवानिक्केपू° ने. १४ क. ख. स्तोमातिशंसने°; ग. ज. स्तोमातिशंसन°;
च. स्तोमाति° मि.

‘यद्विपुनाति भूमिम्’ । सा हि विपुनाति भूमिमिति पविः । ‘उत स्म
ते परुष्यामूर्णां वसत शुन्ध्यैः । उत पव्याः

‘पविः’ इत्यस्य स्थानामर्द्धिं भिन्दन्त्योजसा । [ऋ० सं० १।५२।
प्रयोगोऽर्थश्च ९] ॥ इयावाइवस्येयमार्पम् । हे मरुतो येषां
वस्तिरोभक्तितुमाविर्भवितुं च कौले शक्तिरस्ति

ते यूयम् उत स्म अपि कस्मिंश्चित्काले शुन्ध्यवः मद्रव इव परुष्या
नद्यां माध्यमिकाया वा वाँचि पर्ववत्यां यूयमेव शुन्ध्यवः शोधयितारः
ऊर्णाः छिन्नास्तिरोहिता वस्यै एतस्मिन्नन्तरेक्षलोके । अपि च । कस्मिं-
श्चिदभ्युद्गमकाले प्राप्ते युष्माकं स्थानां पव्याः यां स्थनेमयस्ता एव
अर्द्धिं भिन्दन्ति ओजसा वलेन । किमुत यूयमित्यभिप्रायः ।

एवमेतस्मिन्नथसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रनेभिरभिसंवेष्टयते । ब्राह्मण-
मपि चैतस्मिन्नेवायं चातुर्मास्येषु सान्तपनं
पविशब्दस्य रथ- हविरधिकृत्य ‘देवा वै वृत्रस्य मर्म नाविन्दंस्तं
नेम्यर्थे ब्राह्मणवचनम् मरुतः क्षुरपविना व्ययुः सै वा एनं तदतपंस्त-
स्मात्सान्तपनाः’ (मैत्रा० सं० १।१०।१४) इति ।

एतस्मिन्नपि च ब्राह्मणे चक्रनेभिः क्षुरधाराकृतिस्तीक्ष्णैः पविरित्युच्यते तस्मा-
द्दुपपद्यते । अल्पप्रयोगविषयत्वादुदाहरणद्वयम् ।

‘वक्षः’ (२६) इति व्याख्यातम् ‘उपो अदर्शि शुन्ध्यवः’ इत्यत्र
(निरु० ४ । १६) ।

- २० १ ग. ज. यद्वि पुनाति भूमिमिति पविः (ग. पविः । ३१ ।). २ ग. परु-
ष्यामूर्णां व० । इयावा°; घ. ट. परुष्या० भिन्दन्त्योजसा. ३ ज. शुन्ध्यवः ।
इयावा°. ४ घ. ट. ठ. ड. काले काले श°; च. काले-शक्ति° काले. ५ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. अपि च कस्मिंश्चन दा°. ६ क. ख. °वा विवर्ध°; ग. ज. घ. ट. ठ.
ड. °वा ’ नास्ति; च. वाँ वाचि. ७ ग. ज. छिन्ना°; च. छिन्ना° छ. ८ ट.
वक्षै° त. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °द्रमका°; च. °द्रव-काले° न. ९
घ. ट. ठ. ड. यः. १० घ. झ. ठ. ड. °संपद्यते. ट. संपद्यते° वध्य. ११ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. सान्तपनं समतप°; च. °इत्युः सै वाँ एनं तद° प्ययुः सान्तपनं
सम. १२ य. ज. चक्रनेभिः; च. चक्रनेभिः° नेभिः. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
२३ ड. °स्तीक्ष्णपि°.

‘धन्व’ (२७) इत्यनवगतम् । ‘धन्वनम्’ इत्यवगमः । ‘अन्त-
रिक्षम्’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘धन्वन्त्यस्मादापः’

‘धन्व’ इत्यस्य इति नामप्राप्ति हेतुनिर्देशः । ‘यः परंस्याः परं-
चतस्तिरो धन्वातिरोचते । स नः पर्षदसि द्विपः’
(ऋ० सं० १० । १८७ । २) ॥ अग्निपुत्रस्य वस-

स्वेष्मण्यम् । व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहन्याग्निमारुतस्य शस्त्रस्य जातवेदस्ये
सूक्ते निविद्वान्नीये शस्यते (आश्व० श्रौ० ८ । ११) । यः अग्निरादित्यात्मना-
वस्थितः परस्याः परावतः परस्यामपि परावति वर्तमानः तिरः तीर्णमस्वै-
तन्महदन्तारिक्षं धन्व स्वेन प्रभावेन दीप्या अतीत्यास्मान्प्रति रोचत एव
प्रकाशत एव । नानेनैवमतिमहतं तिरोधीयत इत्यभिप्रायः । तस्य किमिति
उच्यते । स नः सोऽस्माकं पर्षदसि सर्वतः सादयतु नाशयतु द्विपः ।
द्वेष्टृन्त्यर्थः । एवमस्मिन्नादित्यस्तुतिसंवन्धाद्धन्वशब्दोऽन्तरिक्षाभिधानमि-
त्युपपद्यते ।

‘सिनम्’ (२८) इत्यनवगतम् । ‘सिनाति’ इति शब्दयुक्तिः ।
‘अन्नं भवति’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘सिनाति भूतानि’ । बध्नातीत्यर्थः ।

अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि वर्धन्ते । ‘इमा
‘सिनम्’ इत्यस्य उ वां भूमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या
अभूवन् । क१ त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा

‘सिने भरथः सखिभ्यः’ । (ऋ० सं० ३ । ६२ । १) ॥ विश्वामित्र-
स्वयम्भू । तार्तावसैवनिक्पूक्थपर्यायेषु स्तोमातिशंसने भैत्रावरुणस्य शस्त्रे

१ क. ख. ग. ज. घ. झ. ठ. ड. धन्वन्तीत्यव०; च. धन्वन्तीमि० न्वनः; ट.
धन्वन्तीत्य० न.वि. २ क. ख. प्राप्ति; च. ठ. प्राप्ति० सौ. ३ ग. ‘देशः । ३२ ।
यः०. ४ ग. ज. परावतः । अग्निः; घ. ट. परावतः० स नः पर्ष०. ५ घ. झ. ठ. ड.
ह. ‘मार्ष । गायत्रिमेतन्म०; च. मार्ष०. ६ क. ख. घ. झ.
ग. ठ. ड. तीर्णतममेतन्म०; ग. ज. तीर्णमस्वेतन्म०; च. तीर्णमस्वेतन्म० तममे. ७
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. मन्तापि ति०. ८ च. ट. पर्वत० परिर. ९ ग. ज.
‘इति’ नां.वि. १० ग. ‘न्ते । ३३ । इमा०. ११ ग. ज. ‘माना इनि । वि०;
घ. ट. मन्यमानाः० भरथः सखिभ्यः. १२ घ. ट. ‘स्वेयमार्ष । ऐन्द्रावरुणी त्रिष्टुप् ।
तार्ता०; च. स्वेय० तार्ता०’ अपि ऐन्द्रावरुणी त्रिष्टुप्. १३ क. ख. घ. झ. ट. ‘स्व-
नेपू०; च. ‘सवनिक्पू० ने. १४ क. ख. स्तोमाभिर्श०; ग. ज. स्तोमातिशंसनः;
च. स्तोमाति० मिं.

- विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ७ । ९.) । हे इन्द्रावरुणौ इमा एव वा युवयोः भृमयः स्तुतयः या यास्तैस्तैः स्तोतृभिर्ददीरता युवामेव मार्गमाणा भ्रमन्तीव । ता एता यथापूर्वमेवास्माकमभिमतफलदायिभ्यो भविष्यन्तीति मन्यमाना वयमुदीरयामहे । ताः पुनरंता अस्मै युवावते युष्मद्वते भवद्भ्यां तद्वते यजमानाय न यथापूर्वं तुभ्या दात्र्यौऽभिमतानामर्थानाम् अभूवन् वभुवुः । यतो ब्रवीमि । हे इन्द्रावरुणौ क त्वत् क तद्युयोः यशो माहा-
 ५ भाग्यं गतं येन माहाभागेनैताभिः स्तुतिमिरभिष्टुतौ सन्तौ सिनम् अन्नं भरयः दैत्यः सुपूज्यं वा कुरुयः सखिभ्यः समानहृदानेभ्यो यजमानेभ्यः । अन्नमेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत इति 'सिन' शब्देनात्रान्नमभिधीयत
 १० इत्युपपत्तिः । व्यभिचारित्वादाभिधानानां धन्य सिनमिजैर्वामादीनि रवे स्वेऽभिधानवर्गे पठितान्यपि सन्ति नैघण्टुके प्रकरणे समाम्नातान्येतस्मिन्नैकैरुप-
 दिक्ते प्रकरणेऽन्यगतसंस्काराभिप्रायेण । कानिचिदनेकार्थाभिप्रायेण ।

‘इथा’ (२९.) इथेप निपातः ‘अमुथा’ इत्यनेन व्याख्यातोऽ-
 एमेऽप्याये (निरु० ३ । १६.) ।

- १५ ‘सचा’ (३०.) इत्यप्रतीतार्थो निपातः । ‘सह’ इत्यर्थप्रतीतिः ।

‘अग्निनेष्ट्रेण वरुणेन विष्णुनादितै रद्वैर्धसुभिः

‘सचा’ इत्यस्य सचाभुवौ । सजोपसा उपसा मूर्धेण च सोमं पियतमग्निना’ (ऋ० सं० ८ । ६५ । १) ॥

- २० इत्यावाधस्थेनैवस्वार्थम् । विष्टुन् ज्योतिर्धमनी । हे अग्निनी एताभिरग्न्यादि-
 भिर्देवताभिः सचाभुवौ सहित्वा सजोपसा सहधीतो इमं सोमं पियतं युवान् । पीवा येन नानामाकर्मभूमिभेन युग्ममित्येवमाशीर्योऽप्या । एवमि-
 हाग्न्यादिदेवताभिर्ब्रन्धान् ‘सचा’ इत्येव सहयोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ।

‘चित्’ (३१.) इत्येव निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यानः ।

- १ प. ट. ‘स्तुतयः’ नास्ति. २ प. झ. ट. ट. ट. ‘तेः’ सहदेव. ३ प. झ.
 २५ ट. ठ. ड. दासः दान्वाभिमता. ४ मेषु लिङ्गिन्पुत्रेषु ‘मराभा’. ५ घ. झ.
 ट. ठ. ड. धन्यः सुपूज्यं वा; घ. दैत्यः. ६ घ. झ. ग. घ. झ. ट. ठ. ड.
 ‘विष्टाग्निनि. ७ झ. ग. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘अवि’ नास्ति; ग. घ. ज.
 ‘कल्पेक’. ८ ग. ‘तीतिः. ९ ड. अग्नि. १ ग. ज. वरुणेन विष्णुना । इपावा;.
 घ. ट. वरुणेन विष्टाग्निना. १० घ. ग. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘स्वदेवमार्ग. ११
 घ. झ. ट. ‘विष्टुन्. उपसिद्धान्तो; घ. ‘विष्टुन्’ उपसिद्धान्त. १२ घ. ग.
 घ. झ. ट. ठ. ड. ‘पी’ वा ‘स’; ‘सो’-उड’ घ. १३ घ. ग. घ. ट. ठ. ड.
 १२ ‘पुरस्तादेव व्याख्यानः’ नास्ति.

तद्यथा । 'सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः' [ऋ० सं० १० । १७८ ।

३] इति । स पुरस्तादेव व्याख्यातः 'चिदित्येपोऽनेककर्मा' (निरु०

१ । ४) इत्यत्र । 'अथापि' अयमेवाद्युदात्तो भवति । ततः 'पशुनाम

भवति' । तद्यथा । 'चिदासि मनासि धीरसि'

पञ्चर्थे 'चित्' इति राजक्रयणीगोस्तुतौ [मैत्रा० सं० १ । २ ।

इत्यस्य प्रयोगः ४ ।] सैवोच्यते 'चिदासि मनासि' इति । अतः

पुनरेतद्ब्राह्मणे व्याख्यायते 'चिदसीति यद्वाव

चिकित्सते' इत्येवमाद्याध्वर्थवे [मैत्रा० सं० ३ । ७ । ५] ।

'आ [३२] इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः' 'आ १०

इत्यवर्गार्थे' इति [निरु० १ । ३] । अथापि चोपमार्थे दृश्यते निपा-

त्त्वेन 'जार आं भगम्' इति [निरु० ३ । १६] । अथायमेव कदा-

चित् 'अध्यर्थे दृश्यते' 'अधीत्युपरिभावमैश्वर्ये वा' इति [निरु० १ ।

३] । यथायमध्यर्थेऽपि भवति तथा 'अत्र औ अपः' इत्येव निर्गमः ।

'कटुं प्रियाय धौत्रे मनामहे स्वर्क्षत्राय स्वर्गशसे १५

अध्यर्थे 'आ' इत्यस्य महे वयम् । आमेन्यस्य रजसो यदन्न औ अपो

वृणाना वितनोति मायिनी' (ऋ० सं० ६ ।

४८।१) ॥ अधुना पदविभागस्य भाष्यकारः करोत्युपसर्गविभागोपप्रदर्श-

नार्थम् 'अत्र औ अपः' इति । अधुना आड्यं ब्रवीति । 'अपोऽत्रेऽधीति'

यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति 'अत्र औ अपः' इति । प्रतिभानोरात्रेपश्ये-

यमार्थम् । वैश्वदेवस्य प्रथमैव । जगती । अत्र पुनः प्रायेणाप एव स्तूयन्ते । २०

'आपो वै विश्वेदेवाः सर्वा एव वा देवताः' इत्यनेन ब्राह्मणदर्शनेनार्पा

विश्वेदेवत्वमुपपद्यते । तत्पुनः सूक्तमभिप्लवस्य पडहस्य पञ्चमेऽहनि तृती-

यसत्त्वेन वैश्वदेवे शस्त्रे शस्पते (आश्व० श्रौ० ७।७) । कटुं प्रियाय ।

कामियौय मुखाय च प्रियाय च धात्रे स्थानाय वैश्वदेवाय सैव्यायर्थ २५

१ घ. झ. ट. ठ. ड. चिकित्सते; च. चिकित्सते° त्रि. २ क. ख. अथा-

पुपु०. ३ ग. °गमः । ३५ । कटुं. ४ ग. धाम्ने० मायिनी; घ. ड. धाम्ने मना-

महे० वितनोति मायिनी. ५ ग. च. ज. ट. अत्र औ अपः; घ. उत्र आ अपः.

६ क. ख. घ. झ. ट. 'एव' नास्ति. ७ ग. ज. 'वैश्वदे'; ख. विश्वदे. ८ क.

ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'साय धाम्ने मनामहे । कस्मिं. ९ घ. 'वाय-सु' च.

१० ग. ज. 'तत्' नास्ति; च. 'वाय-या' तत्. २१

तानेव च विश्वान्देवान् अपो मनामहे । ता एव ह्युपास्यमानास्तत्स्थानं
 प्रापयितुं समर्था इत्येवं मनामहे । स्थानविशेषणान्येयोत्तराण्यपि स्वक्षत्रा-
 दीनि । स्वक्षत्राय च धाम्ने । स्ववलापेत्यर्थः । यत्र सैवमेव बलं भवति न
 यत्र परकीयं बलमाशास्यते यैवेह लोके । स्वयशसे । यत्र स्वमाहिमकृत-
 मेव यशो भवति न सांयोगिकद्रव्यकृतम् । महे महते धाम्ने तत्प्राप्त्यर्थं ता
 एवापो मनामहे मत्वा चोपास्महे इत्यभिप्रायः । आमन्वस्य । मेना माध्यमिका
 वाक् तस्या यद्रजो लोकः । अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः । तस्य । आ उपरि यद्रभ्रं
 यो भेदस्तत्र यो अधोऽवस्थिता वृणानां संभजमाना वितनोति विस्तृणाति
 वर्षभावेन मायिनी प्रज्ञावती माध्यमिका वाक् ता अपो वयमेवमादिगुणयु-
 क्तास्तासामेव सर्वगतस्य धाम्नः प्राप्त्यर्थं मनामहे याचामहे । अत्र एवा-
 ध्यापो वर्तन्त इति आङ्घ्र्यर्थे उपपद्यते ।

अथैवमन्यथास्य मन्त्रस्यार्थः स्यात् । कटु प्रियाय मुखाय प्रियाय
 चैतस्मै धाम्ने स्थानाय । यत्र वयं वर्तामहे कथं

अस्या ऋचोऽ- नामैतत्स्थानं मुखं च प्रियं च स्वक्षत्रं च स्वयशश्च
 १५ न्योऽर्थः महच्च स्यादित्येवमर्थं वयं विश्वान् देवान् अपो मना-
 महे । 'मदेमहि मनामहे' इति याच्नाकर्ममु पठितम्

[निघ० ३।१९] । कतमाः पुनरपो याचामहे इति । उच्यते । आमन्वस्य
 रजसः । अभिमुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यैर्द्रभ्रमुपरि वर्तते
 तस्मिन्नन्तरेऽपो वृणानां संभजमाना मायिनी माध्यमिका वाक् वितनोति

२० वृष्टिभावेन तौ मनामहे याचामहे कटु प्रियाय ।

१ अ. क्ष. ट. ठ. ड. 'स्तत्तत्स्थानं'. २ क. ख. घ. ट. ठ. ड. इत्यर्थः.
 ३ अ. मनामहे. । रथा° जानीमहे. ४ ग. ज. स्वयमे°; च. स्वयमे°. ५ घ. ट. ठ.
 ड. तथेह. ६ ग. अ. ज. 'तत्' नास्ति. ७ ग. अ. ज. ठ. ड. अध्यापो°. ८ ग. अ. ज. 'णानाः संभजमानाः वित'. ९ क. ख. घ. क्ष. ट. ठ. ड. एव ह्युपा°
 च. एवोऽध्या° व हा. १० क. ख. घ. क्ष. ट. ठ. ड. इत्युप°. ११ अ. अधेवम°. १२ क. ख. घ. क्ष. ट. ठ. ड. 'वयं' नास्ति. १३ ग. ज. याः आभि°; च.
 याः आभि°. १४ ग. ज. पदमुप°; च. पैदमुप° यद्रभ्र. १५ ग. ज. वर्तन्ते; च.
 'रि यैर्द्रभ्रं वर्तन्ते' वर्तने. १६ अ. तस्मिन्नन्तरे पो° भ्रेऽ. १७ ग. ज. 'णाना । सं';
 २९ च. णानाः. १८ अ. ता.

‘द्युम्नम्’ [३३] इत्यनेकार्धम् । ‘यशो वानं वा’ इत्यभिधे-
यवचनम् । शतं ते शिप्रिभूतैः । मुदासे सहस्रं
‘द्युम्नम्’ इत्यस्य शंसा उत रातिरस्तु । जहि वधवनुपो मर्त्य-
स्यास्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि । [ऋ० सं०
७ । २५ । ३ः] ॥ वसिष्ठस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । महाव्रते महदुक्थे
दक्षिणे पक्षे शस्यते [ऐ० आ० ५ । २ । २] । हे शिप्रिन् इन्द्र शतं
ते तत्र ऊतय आगमनानि सन्तु । क । मुदासे मुदाने कल्याणदान एत-
स्मिन्पजमाने । तथैनमनुगृहाण यथा नित्ययज्ञैवायं यजमानः स्यादित्य-
भिप्रायः । आगतस्य च सतस्तव सहस्रं शंसा बहूनि स्तोत्राणि सन्तु ।
उत रातिरस्तु । अपि च हविर्दत्तिरस्त्रिवलेतदेवानुवर्तते । एवं च त्वमागत
उपसृतः सञ्चक्षुः यदुक्थम् । हे वधः वधयितः वनुपो मर्त्यस्य योऽ-
स्मान् हन्तुमिच्छति मर्त्यो मनुष्यस्तस्य यद्वैर्यं तज्जहि । हत्वा च तस्य
वीर्यं निरुयमं तं कृत्वा अस्मे अस्मासु द्युम्नमन्नं यशो वा रत्नं च धेहि ।
निधेहीत्यर्थः । रत्नं च धनम् । एवमेतस्मिन्मन्त्रे शत्रुवधसंबन्धात् द्युम्न-
शब्देन यशो वानं व्येच्यत इत्युपपत्तिर्हति हि शत्रौ यशोऽन्नं च भव-
तीति । ‘द्युम्नं द्योततेः’ इति । अन्नमेव हि भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति ।
द्युम्नमन्नं द्योतयितृत्वाद्यशस्तु दीप्तं प्रकाशस्वभावादिति ॥ ५ ॥

दैशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयः पादः ।

पवित्रं पुनातेर्मन्त्रः पवित्रमुच्यते । येन देवाः पवित्रेणात्मानं
पुनते सदेत्यपि निगमो भवति रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते ।

१ ग. ‘चनं’ । २६ । शतं । २ ग. ज. ‘न्तयः’ । वसिष्ठः ; घ. ट. ‘न्तयः’
मुदासे० स्मे द्युम्नम् । ३ घ. झ. ट. ‘हृषीन्द्री’ ; च. ‘हृष’ । मं० ऐन्द्री । ४ क. २०
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘तं’ नास्ति ; च. तं । ५ घ. झ. ट. ठ. ड. वा महि महत्
रत्नं । ६ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘निधेहि’ नास्ति । ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
‘च’ नास्ति । ८ क. ख. ग. ज. ‘मन्त्रे’ नास्ति । ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. ‘अन्नं’ नास्ति । १० ग. ज. घ. झ. ट. दशमस्य प्रथमः ; ठ. ड. इति दशमस्य
प्रथमः । ११ घ. पादः समाप्तः ; ठ. ड. पादः इति निरुक्तदीक्षायां पञ्चमाध्याये प्रथमः
खण्डः ।

गमस्तिपूतो नृभिराद्रिभिः सुत इत्यपि निगमो भवत्यापः पवित्र-
मुच्यन्ते । शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्विहूदकाः । अग्निः पवित्र-
मुच्यते वायुः पवित्रमुच्यते सोमः पवित्रमुच्यते सूर्यः पवित्र-
मुच्यते इन्द्रः पवित्रमुच्यते । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः
सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रं ते मा पुनन्त्वित्यपि निगमो भवति ।
तोदस्तुद्यतेः ॥ ६ ॥

‘ पवित्रम् ’ [३४] इत्यनेकार्थम् । ‘ पुनातेः ’ इति धातुनि-
र्देशो निर्वचनाभिप्रायः । ‘ मन्त्रः पवित्रमुच्यते ’ इत्यभिधेयवचनम् ।

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनन्ते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमान्यः
पुनातु माम् ॥ मन्त्रस्य पवित्रवप्रत्यार्थको निगमः ।

मन्त्रार्थे पवित्र- पवित्रस्य वसिष्ठसहितस्य वा अर्थम् । पावमानी
शब्दः सौमी । येन पावयित्रा मन्त्रेण देवा ऋत्विग्यजमाना
आत्मानं पुनन्ते सदा सततमेव । प्रस्तुते कर्मणि

यस्य मन्त्रस्यैतस्मान्मर्थं तेन मन्त्रेणैव वीर्यवता सहस्रधारेण बहुप्रक्षरेण
प्रविर्धलेन पवमानः पूयमानः सोमो मां पुनातु । मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्यज-
माना आत्मानं पुनन्ति तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वमिति । न हीतरेषां देवानां
पापमस्ति यत्पूयेत । “ न ह वै देवान्पापं गच्छति ” (बृह० उ० १ ।
५ । २०) इति विज्ञायते । तस्माद्देवशब्देनात्र ऋत्विग्यजमाना उच्यन्ते ।

ते हि हविषा दातारः पावनेन चार्चयन्तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वम् ।

‘ रमयः पवित्रमुच्यन्ते ’ । ते हि स्पर्शनिर्भव पावयन्ति । ‘ वाचसतये
पवस्व वृष्णो अशुभ्यां गमस्तिपूतः । देवो देवानां
पवित्रमसि येषां भागोऽमि ’ (भैत्रा० सं० १ । ३ ।
४) इति ॥ एषा उपांशुग्रहणे विनियुक्ता [मान०

श्रौ० २ । ३ । ३ । १२] । हे सोम वाचस्यतिरिन्द्रस्त्वां पौस्पतीत्ये-

१ क. ख. छ. त. द. ‘ नृभिराद्रिभिः सुतः ’ नास्ति. २ छ. द. षति ।
आपः; त. ‘ पत्यापः ’ ति । आ. ३ ड. थ. विरामो नास्ति. ४ क. ख. १ (६),
छ. त. ५; द. १. ५ प. ट. पवित्रेण० पुनातु मा. ६ प. दा. ट. ठ. ड. ‘ पकोऽर्थं
नि ’; च. ‘ पको नि ’ थं. ७ च. प्रक्षरेण० रतेन ८ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. प्रवि-
लेन; ट. प्रविर्धलेन; च. प्रविर्धेन० ९ १ च. पावनेन चा; ० दा. पावनेन.
१० ग. च. ज. पवनेत्येव०. ११ क. ग. प. ङ. ट. ठ. ड. ‘ देवो देवेभ्यः
१२ परस्य येन०. १२ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. पदपती; च. पौस्प० पदप.

तमर्थं पुरस्कृत्य वृष्णः वर्पितुः पवस्व पूयस्व । यवेतौवंशं अन्तर्हितौ^१ निपि-
व्यमानस्यैव ताम्यां पवस्व । अपि च । त्वं प्रागप्यभिपवात् गर्भस्तिपूत
एव रश्मिपूतः । किंच । देवस्त्वं दानादिगुणयुक्तो देवानामेव दाना-
दिगुणयुक्तानां पवित्रमसि पावयितासि । किं सर्वेषामेव । नेत्युच्यते । येषां
भागोऽसि । ये त्वामभिपवादिक्रियया भर्जन्ते ऋत्विग्यजमानाः । ते ह्यत्र देव-
त्वेनाभिप्रेताः पावनसंबन्धात् । न हीतरेषां देवानां पापमस्ति पूर्ववत् किंचित् ।

१ परमान् मर्यादो वि धावसि सुतो न चित्रो अव्ययानि पव्यया ।

गर्भस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो महे वाजाय
रक्ष्यर्थेऽन्यदुदा- धन्याय धन्वसि [ऋ० सं० ९।८६।३४] ॥
हरणम् एतं मन्त्रं व्याचक्षते । ऋषिर्गणेश्विभिर्दशर्षभे-

तत्सूक्तं दृष्टं तत्रैषा । हे पवमान पूयमान सोम
अव्ययानि पव्यया अविमयेन ऊर्णेन पवित्रेण पूयमानस्त्वं महि
महत् अर्णः उदकम् आत्मत्वेनाभिसंपन्नस्तत्स्वभावमुपगतः निर्मज्जीपः
वैच्छे भूत्वा ततो द्रोणफलशं प्रति विधावसि । कौटशः पुनः पूर्वं भूत्वेतां
रसावस्थामापयसे त्वमिति । उच्यते । पूर्वं तावदरण्येऽवस्थितः गर्भस्तिपूतः
सैन् रश्मिपूतः तत आहूय क्रीत्वा सोमक्रयविक्रयविधानेन नृभिः ऋत्वि-
ग्यजनैः अद्रिभिः प्रावभिः सुतः अभिपूतः । ततो महे वाजाय अनाय
धन्याय धन्वसि कृत्स्नजगद्धारयित्रेऽर्थाय । कथं नाम कृत्स्नजगदुपकारिता-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. "तुः अग्नौ प्रास्ताहृत्या वृष्टिर्कुटादित्यस्य
चार्ये पव" ; च. "तुः पव" अग्नौ००० चार्ये. २ च. "तावन्त" शू अ. ३ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. "तौ सन्तौ सकलपक्षं व्याप्नुवानौ निपि" ; घ. "तौ नि"
सकलयक्षं व्याप्नुवानौ. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड भजन्ति. ५ ग. "चित्
। ३७ । पव". ६ ग. ज. मर्यादो० । ऋषि" ; घ. ट. मर्यादो वि धावसि० धन्याय
धन्वसि. ७ घ. सुतो. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. एवं. ९ क. ख. घ. ट. ठ.
ड. "गणैः कृष्टामापादिभिर्यज्ञैः सन्नरतेष्व विभिः प्र त आरुव इत्येतस्याष्टा चत्वारि-
ष्टापस्य सुष्ठाय चत्वारिंशतामूषां दशर्षा (क. रा. दश दशर्षा) दृष्टाः ।
तत्रैषा चतुर्विंशत्तमी ; घ. "गणैः स्त्रिभि" १ कृष्टामापाः०००० चतुर्विंशत्तमी. १०
ग. श्रीर्गेन ; ज. मर्जोन्. ११ क. ख. घ. ट. ठ. ड. उदकमुदकत्वेनाभि" ; घ. "न
उदकत्वेनाभि" मात्म. १२ घ. स्वर्ग्यो" छो. १३ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड.
रश्मिपूतः सन् तत". १४ ज. सोमरूपविषा". १५ घ. "भिस्तुतः" उ. १६ क. ख.
ग. घ. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. कृत्स्नं ज" ; ठ. कृत्स्नजगद्धारनार्थाय. १७ ग. ज. ड.
कृत्स्नं ज". १८ क. रा. घ. झ. ट. "कारित्वमभि".

भिनिष्पद्येत वृष्टिनिमित्तेनेत्येतमर्थं पुरस्कृत्य रसभावमापन्नो द्रोणकलशं
प्रति धन्वसि । प्रामोधीत्यर्थः । एवमत्र 'गभस्तिपूतः' इत्येतस्मात्पावनसंब-
न्धादस्मीनां पवित्रत्वमुपपद्यते । कैश्चित् 'पवित्रवन्तः परि वाचमासते'
[ऋ० सं० ९ । ७३ । १३] इत्येव निगमो विधीयते ।

६ 'आपः पवित्रमुच्यन्ते' । ता अपि हि पावयन्ति । 'शतपवित्राः
स्वधया मेदन्तीर्देवो देवानामपि यन्ति पाथः ।
अवर्धे स एव ता इन्द्रस्य न भिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं
घृतवज्जुहोत' [ऋ० सं० ७ । ४७ । ३] ॥

अन्देवत्या । त्रिष्टुप् । वसिष्ठस्यार्पम् । बहुपावयिष्यो या देव्यः स्वधया
१० अन्नेन सहिता भूत्वा मेदन्तीः देवीः दानादिगुणयुक्ता देवानां दानादिगुण-
युक्तानामेव पाथः पानं सोमाह्वयम् अपियन्ति अपिगच्छन्ति ता एवंलक्षणा
आप इन्द्रस्य न भिनन्ति न हिंसन्ति व्रतानि कर्माणि । येनाश्रवधानन्तर-
मविलम्बमाना वर्षभावेन प्रक्षरन्तीत्यभिप्रायः । या एता एवंगुणयुक्ता
अपस्ताम्भोऽद्भ्यः सिन्धुभ्यः स्पन्दमानाभ्यो हव्यं हविः घृतवत् घृतमिश्रं
१५ जुहोत हे ऋषिजः । अर्हन्ति ता हविरित्यभिप्रायः । एवमत्रापः पवित्रशब्दे-
नोच्यन्तेऽन्देवतत्वादस्य मन्त्रस्य ।

अग्न्यादयोऽपि होतृनोच्यन्ते । एतेऽपि हि सर्व एव पावयन्ति ।
अग्न्यादयोऽपि 'अग्निः पवित्रं स मा पुनीतु वायुः सोमः
१० पवित्रशब्देनोच्यन्ते सूर्य इन्द्रः । पवित्रं ते मा पुनस्त्रियपि निगमो
भवति' । निगदेप्रसिद्ध एवैव निगमः ।

१ क. रा. प. ट. ठ. ड. 'त्यर्थः' । सूर्यो न पवित्रः । सूर्य इव पूजनीयः ।
एतः; च. 'त्यर्थः' । ~ एव' श्लो न० ०० पूजनीयः. २ ग. ज. झ. 'त्वावमानसं'.
३ च. 'सो - वि' इति. ४ ग. 'यन्ति' । ५ ग. 'मदन्तीर्देवो देवानां'.
अन्दे'; प. ट. मदन्तीः० पुनर्गृह्यते. ६ प. ट. मदन्तीर्देवादि'; ठ. ट.
'मदन्तीः' नास्ति. ७ क. ग. घ. ङ. ट. स्पन्दमानाभ्यः; ठ. ड. स्पन्दमा-
नाभ्यः; ग. घ. ज. स्पन्दमाभ्यः. ८ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'नेऽन्देव'.
९ क. रा. प. झ. ट. ठ. ड. 'तेने पवित्रशब्देनोच्यन्ते'; च. 'तेने-नो' पवित्रशब्दे.
१० क. रा. प. झ. ट. ठ. ड. 'तेऽपि. ११ ट. ड. पुनस्त्रियः । निगद'. १२
१३ प. च. विसर्गो नास्ति. १४ ग. ज. 'मुदन्ति'.

‘ तोदः ’ (३४) इत्यनवगतम् । ‘ तुदः ’ इत्यवगतम् । ‘ तुद्यतेः ’
व्ययनार्थस्येति [धा० ६ । १] धातुनिर्देशः । भूमेर्विलं तोद
इत्युच्यते । तद्धि तुल्यं भवति दीर्घत्वात् । कूप इत्येके ॥ ६ ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्येव शरण २
आ महस्य (ऋ० सं० १।१५०।१) ॥ बहुदाश्वान्स्त्वामेवाभि-
क्षयान्परिमित्रं कच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या
अग्नाबाहुतयो हूयन्त इत्येतद् दृष्ट्वमवक्ष्येत् । तोदस्येव शरण आ
महस्य । तुदस्येव शरणोऽधि महतः स्वञ्चाः सु अञ्चनः ।
आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चा इत्यपि निगमो भवति शिपिविष्टो २०
विष्णुरिति विष्णोर्दे नामनी भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौ-
पमन्यवः ॥ ७ ॥

‘ पुरु त्वा दाश्वान् वोचे ’ इति दीर्घतमस आर्त्यम् । उष्णिक् ।
मातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० १५
तोद इत्यस्य प्रयो- ४।१३] । पुरु त्वा दाश्वान् । बहुदानवानहं
गोऽर्धश्च भूत्वा हे अग्ने त्वामहं वोचे । त्वामाह्वया-
मीत्यर्थः । किं पुनः कारणमन्या देवता उत्सृज्य
त्वामाह्वयामीति । उच्यते । इतो यस्मात् आरिरग्ने तव स्विदा
इति । एतद्विवक्षार्थं । सुचिरमपि विचार्य तवाहमरिरेव स्तोमानामुच्चारणे । २१
अर्थ ईश्वर एव । समर्थोऽहमाह्वयामि त्वां स्तोतुं बह्व च दातुमित्यभि-
प्रायः । किं पुनः कारणमन्या देवता उत्सृज्य धामेवाभिह्वयामि । उच्यते ।
इतो यस्मात् तोदस्येव शरण आ महस्य । तुलस्येव विदीर्णस्य कस्यचि-

१ क. ख. ग. ज. दीर्घत्वात्; ट. दीर्घत्वा 'र्ध'. २ क. ख. २ (६);
ग. ज. ७ । ३९; ठ. ड. ६ इति निरुक्तटीकायां पृष्ठः खण्डः; इतरेष्वहो नास्ति.
३ छ. त. द. 'वक्ष्य'. ४ क. ख. २ (७); छ. त. ८; द. २. ५ ग. ज.
दाश्वान् वोचे । दीर्घः; घ. झ. ट. 'दाश्वान्' ००० आ महस्य । दीर्घः; ठ. ड.
दाश्वानिति । दीर्घः. ६ घ. ठ. ड. 'आर्ध'. आग्नेयी । उष्णिक्; ट. 'आर्ध'.
उ' आग्नेयी. ७ घ. ट. ठ. ड. कुश्वान्वोचे । बह्व. ८ घ. ट. ड. विचार्य. ९
क. ख. ठ. ड. 'माह्वयामीति'; घ. ट. 'माभिह्वयामीति'.

‘श्वभ्रस्य कूयस्योपरि । आङ् अघ्यर्थे । महस्य महत इत्यर्थः । शरणे
बिले । ‘शृ हिंसायां’ (धा० ९ । १६) । तस्य शरणं बिलम् ।
तद्विदारितं भवति । यथा हि श्वभ्रे बिले कस्मिंश्चिद्ब्रह्म आपो गच्छन्ति
न च तस्य श्वभ्रस्य महतो ग्रहणशक्तिपरिहाणं भवत्येवं तवानेकांश्चानेक-
देवताश्चाद्भुतीरस्माभिः प्रप्ताः प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाणमस्ति । अतो
देवतानामस्माकं त्वमेवातिविशिष्टोपकारप्रवृत्तोऽतस्त्वामेवामिहूयामि । एवमत्र
शब्दसारूप्यादुपमार्थोपपत्तेरर्थे ‘तोद’ शब्दस्तुन्नस्य भूप्रदेशस्याभिधाय-
क इत्युपपद्यते । तथा चोक्तं ‘तोदमध्येऽतिहंसार्थचतुर्दशसु शङ्कुं निख-
न्यात्’ इति सदसो निर्माणे । स्त्रिया अपि चास्तप्रदेशस्तोद इत्युच्यते ।

- १० तस्मादेतदपि तुन्नस्य भूप्रदेशस्याभिधायकमित्युपपद्यते । ‘अरिरमित्र ऋच्छतेः’
इति निगमप्रसक्तम् । ‘ऋच्छतेर्हिसार्थस्य’ (धा० ६ । १६) ।
‘ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव’ धातोः । ‘यदन्यदेवत्या अग्नावाद्भुतयो हूयन्ते’ ।
यस्मादन्यदेवत्याश्चान्यदेवत्याश्चापरिसंख्येया अग्नावाद्भुतयो हूयन्ते न
चाग्नेस्तासां ग्रहणशक्तिपरिहाणमस्ति न च
१५ ईदृगुपमायाः प्रयो- ज्ञायते श्वभ्रविल इव निपिता आपः कापि
जनम् गच्छन्ति ता आद्भुतय इति । ‘एतत्’ सामान्यं
‘दृष्ट्वा एवम्’ अबोचन्मन्त्रद्वक् ‘तोदस्येव शरण
आ महस्य’ इति । ‘तुदस्येव शरणेऽधि महतः’ इत्यर्थः ।

- ‘स्वज्ञाः’ (३६) इत्यनवगतम् । ‘सु अञ्जनः’ इत्यवर्गमः ।
२० ‘सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः’
‘स्वज्ञाः’ इत्यस्य स्वज्ञाः । तस्मा अर्मृष्टा उपस्रो व्युच्छन्त्य
इन्द्राय सुनवाभेत्याहं’ (ऋ० सं० ५ । ३७
१) ॥ अत्रेवार्पम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । यस्य यजमानस्य निलयायजूकत्वात्तेषु

१ घ. ट. ठ. ड. ‘यथा००० हाणं भवति’ नास्ति. २ च. ग्रहणे
श°. ३ ग. च. ज. ‘च’ नास्ति. ४ ग. ज. ‘देशाभिः’; च. ‘देशाभिः’
शस्या. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ध्ये निर्द्द-या’°. ६ ग. ज. ‘शसु संकु निख-
यादि’; ठ. ड. शंकु नि°. ७ ट. ड. इति । तुदस्येव शरण आ महस्येति । तुदस्येन°.
८ ग. गमः । ४० । सं. ९ ग. ज. यतते । अत्रे; घ. ट. यतते सूर्यस्य० सुनवा-
२९ भेत्याह. १० क. ख. घ. ट. ठ. ड. ‘तेषु तेषु क’; च. ‘तेषु क० तेषु.

कर्मसूज्ज्वलितोऽग्निः आजुह्वानः आहूयमानोऽभिहूयमानो वा घृतघृष्टः
स्वच्चाः घृतघृष्टः शोभनगमनः स्वेन प्रकाशेन भानुना भास्वता सूर्येण
संयतते संगच्छते संस्पर्धते वा सूर्येणातिदीप्तत्वात् । तस्य यजमानस्य
किमिति । उच्यते । तस्मा एव अमृधा अमृता अम्लाना उपसो व्युच्छान् ।
विमान्तीत्यर्थः । यस्यैवमभिहूयमानोऽग्निर्नित्यकालमेव सूर्येण संयतते तस्यैव
पुण्यकृतः सुप्रभाता रात्रयो भवन्ति नेतरस्यायजन इत्यभिप्रायः । अपि
च । य एवमोह ब्रवीति अपि श्रद्धाद्वितीयो दरिद्रः कश्चित् इन्द्राय इन्द्रार्थं
सुनयाम अभिपुणमः सोममिति तस्यापि कल्याणामिष्याहारिणः सुप्र-
भाता एवोपसः । किमुत यः सुनोतीत्यभिप्रायः । एवमस्मिन् 'सूर्येण संय-
तते' इत्यनेन संबन्धात् 'स्वच्चाः सु अञ्जनः' अञ्जतेः (धा० १ । १०
८८७) गत्यर्थस्य रूपदर्शनादित्युपपद्यते ।

'शिपिविष्टो विष्णुरिति' एते 'विष्मोः' एव 'द्वे नामनी भवतः' ।
अत्र 'शिपिविष्टः' [३७] इत्येतद्गुणपदमनवगतं पक्षेण चानेकार्थम् ।
शिपिविष्टः 'शेष इव निर्विष्टितः' इत्यर्थप्रतीतिः । अस्य संबन्धादत्र विष्णु-
शब्दः समान्नातो यथा 'अक्षाः' इत्यस्य संबन्धात्सोमशब्दः 'सोमो
अक्षाः' इति [निरु० ५ । ३] । न ह्यत्र प्राधान्येन विष्णुशब्दः समा-
न्नातो देवतापदत्वात् । अनयोर्द्वयोरपि नाम्नोर्यत् 'पूर्वं' तत् 'कुत्सि-
तार्थार्थं भवतीत्यौपमन्यवः' आचार्यो मन्यते । यथा च कुत्सितार्थार्थं
तथोदाहरणार्थमेव निर्द्देवन् दर्शयिष्यति । ७ ।

किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं भूत्पयद्वैवक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा
वर्षीं अस्मदपं गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे वभूथं (क्र० सं० ७ ।
१०० । ६) ॥ किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः
प्रग्रूपे शेष इव निर्विष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नराशिरपि वा प्रशंसानामै-

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. °१४ः घृताकघृष्टः स्वच्चाः शो°; च °१४ः स्वच्चाः २५
घृतघृष्टः शो° ताक. २ घ. ङ. ट. ठ. ड. °ना सता सूर्येण सङ्ग सं°. ३ ग.
ज. तस्मादेव; च. तस्मादेव° ४ क. ख. °माह अपञ्चापि भवति°; घ. ङ.
ट. ठ. ड. °माह अपञ्चापि ब्रवीति°. ५ च. स्ते° ६ क. ख. १ (७);
ग. ८ ॥; ठ. ड. °द्वानि । इति निरुक्तभाष्ये स्तनः खण्डः ; इति खण्डो नास्ति.
७ ड. घ. ट. त. न. विष्णो पशना°.

वाभिप्रेतं स्यात्किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं
यदुत प्रव्रूपा शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिषयोऽत्र रश्मय
उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदपं गूह एतत् । वर्ष
इति रूपनाम वृणोतीति सतो यदन्यरूपः समिधे संग्रामे भवसि
संयतरश्मिस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ८ ॥

‘ किमिच्छे विष्णो ’ [ऋ० सं० ७ । १०० । ६] ‘ प्र तत्ते
अथ ’ इति [ऋ० सं० ७ । १०० । ५] । वसिष्ठस्यैते आर्यम् । विष्णोः
शिपिविष्टस्यान्वारम्भणीये चरुस्तस्यैते याज्यानुवाक्ये (मान० श्रौ०
१ । ५ । ६ । ५) । वाजपेये च सप्तदशे शैस्त्रे शस्यते । (आश्व०
श्रौ० ९ । ९) । सोमातिरेके तृतीयसवने च [आश्व० श्रौ० ६ । ७] । किरूप-
सवमिति पृष्टः शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्तेऽनन्तरं प्रक्रियते किमिच्छे विष्णोरिति ।
किमेतदेवैकं विगतरश्मिरूपं परिचक्ष्यं परिख्यापनीयं भूत् भवति नान्यानि
रूपाणि तव सन्ति येनैवं प्रवक्ष्ये पुनःपुनर्व्रूपाऽस्माकमप्रतः शिपिविष्टो-
स्मीति ‘ शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीति ’ । ‘ अप्र-
शिपिविष्टनाम्नः तिपन्नरश्मिः ’ हि सूर्य उदयकाले निर्वेष्टितः
कुत्सितार्थः शेषरूपो भवति । तस्य तद्रूपगुणयोगि तैन्नाम
कुत्सितार्थायमुपपद्यते । ‘ अपि वा ’ प्रशंसा-
गुणयुक्तमेवैतन्नाम स्यात् ‘ शिपिविष्टः ’ इति । आह । कथमिति ।
उच्यते । ‘ शिषयः अत्र ’ अस्मिन् प्रशं-
अथवा तत्प्रशंसानाम सानामपक्षे ‘ रश्मय उच्यन्ते ’ । स च मूर्षो
स्यात् मुहूर्तोदितः शिपिमंशैर्वाटरश्मिभिः ‘ आविष्टो
भवति ’ तस्मात् ‘ शिपिविष्टः ’ इत्यु-
च्यते । एवमेवद्रष्टव्याद्यमानं प्रशंसानामिव भवति नार्थालोपमामंत्रमितिभ्य-
प्रायः । हे विष्णो किमेतदेवैकं रूपं तव परिचक्ष्यं प्रख्यापनीयमस्ति
यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेण रश्मियु । नान्यानि रूपाणि प्रख्यापनीयानि

१ क. ग. २ (८); छ. त. १; द. २. २ च. “शस्त्रे च सामा”. ३ क. ग.
ग. ज. “रेकशस्त्रे च तृती”; प. ट. ट. ट. “रेकशस्त्रे तृती”. ४ क. त. शेषरूपः;
प. झ. ट. ठ. ड. शेषरूपः; च. शेषरूपः; छ. ५ च. “दोमि-नाम” तत्. ६
क. त. प. झ. ट. ठ. ड. “तार्थमित्युय”. ७ प. झ. ट. ठ. ड. “शंसायुक्ते”;
११ च. प्रशंसामुनि.

सन्ति 'यदुत' एवं 'प्रब्रूये शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः'
 प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिष्विति । विजानीमस्तथैतद्रूपद्वयं यतो ब्रूमः । मा वर्षो
 अस्मदप गृह एतत् । मा एतत् वर्षो रूपमस्मत् अस्माकमप्रतः
 प्रह्वापय । किं तर्हि । अपगृहं एतत् । संवृतं कुरुष्वैतच्छिपिविष्टशब्द-
 वाच्यमुपमेयं रूपमथवा बालरश्मिसंयुक्तम् । किं तर्हि । यदन्यरूपो येना-
 न्येन रूपेण समिधे संग्रामे भवसि संयतरश्मिः संवैद्वानेकरश्मिजालस्तदेव
 नो माध्यंदिनं रूपमनेकरश्मिविकचं प्रकाशयत्येवमिप्रायः । तद्वचनाधृष्यं
 संग्रामेषु भवति । 'तस्य' एवार्थस्य प्रकृतस्य यथा प्रशंसानामैतदिति
 'उत्तरा' ऋक् अस्या एव प्रकृताया ऋचो 'भूयसे निर्वचनाय' । अत्र
 हि स्वशब्देनैवास्य प्रशंसानामत्वमुच्यते । ८ ।

अ तत्ते अथ शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।
 तं त्वां गृणामि तवसमर्तव्यान्स्यन्तमस्य रजसः पराके (ऋ०
 सं० ७ । १०० । ५) ॥ तत्तेऽथ शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसाम्य-
 योऽहमस्मीश्वरः स्तोमानामर्थस्त्वमसीति वा तं त्वा स्तामि तवस-
 मर्तव्यास्तवसं इति महतो नामधेयमुदितो भवति निवसन्तमस्य
 रजसः पराके पराक्रान्ते । आघृणिरागतहृणिः । आघृणे सं संचावहै ।
 आगतहृणे संसेवावहै पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिनादा-
 युर्दस्योः । प्रामापयदायुर्दस्योः ९ ॥

अ तत्ते अथ शिपिविष्टेति । हे शिपिविष्ट विष्णो तदहं ते तव नाम
 प्रशंसामि । तत्प्रशंसार्थायमेव पश्यामि यदन्ये कुस्तितार्थीयं पश्यन्ति ।
 वयुनानि युष्माद्विषयाणि प्रज्ञानानि विद्वान्
 अत्र शिपिविष्टनाम जानानः । किंच । अयोऽहमस्मि यस्मादीश्वरः
 प्रशंसापरमेव स्तुतीनामुदीरणे युष्मद्गुणाभिज्ञस्तस्मादहं प्रशं-
 सामि । अथ 'वा । अयंस्त्वमसि' ईश्वरो

१ ग. ज. संवन्धानेक°; च. संवन्धा° ज्ञा. २ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड.
 नाधृष्टं. ३ क. ख. २ (८); ठ. ड. ८ इति नैरुक्तीकायां पञ्चमाध्याये अष्टमः
 खण्डः इतोऽप्यहो नास्ति. ४ छ. त. द. तत्ते अथ. ५ त. तवसमर्तव्यास्तवसं°. ६
 क. ख. छ. त. ड. 'कन्त आघृ'. ७ क. ख. ४ (९), छ. त. १०; द. ४.
 ८ क. स. घ. ट. ठ. ड. अयेति । वसि°. ९ ग. ज. 'सामि तत्ते नामेति दस्त्व-
 मसि अयं ईश्वरो मद'. १० घ. झ. ट. ठ. ड. 'अथवा दत्तस्त्वमसि अयं ईश्वरो;
 च. 'अयंस्त्वमसि ईश्व' दतः.

मदनुग्रहायै समर्थस्तस्मादेहं प्रशंसामि तच्चे नामेति स्फुटतरं प्रशंसानाम-
त्वमिति । यत्त्वं सर्वगुणसंपन्न ईश्वरस्तं त्वामहं गृणामि स्तौमि तवसं
महान्तम् अतव्यान् अमहान् अहम् । आत्मनिन्दया स्तूयते । क वर्तमानम् ।
निवसन्तमस्य रजसः अन्तरिक्षलोकास्य पराके पराक्रान्ते स्थाने । दूरादूर्तरे
निवसन्तं स्तौमि ।

‘आवृणिः’ (३९) इत्यनवगतम् । ‘आगतद्विजिः’ इत्यवगमः ।
आगतदीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः । ‘एहि वां
‘आवृणिः’ इत्यस्य विमुचो नैपादावृणे सं संचावहै । रथीर्कृतस्य नो
भव’ (ऋ० सं० ६ । ५५ । १) ॥ भर-

१० द्वाजस्येयमपि पौष्णे सूक्ते । एहि आगच्छ हे विमुचो विमोचयितः
प्रजानां तमोभ्यः पृप्नु सूर्यं नपात् अपां नपात् हे नत्तः । अद्भयोऽग्निर्जायते
अग्नेरादित्य इत्यनयापेक्षयापां नपात्त्वं सूर्यस्य । अथवा मनुष्याणां भव नत्ता
स्यात् । नृभ्य ऋषिभ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निर्भेरापि च सूर्यो जायते यदु-
त्तमभ्युपस्थाने ‘एष प्रातः प्रसुवति’ (मैत्रा० सं० १ । ५ । ७)

१५ इति । आवृणे आगतदीप्ते संसंचावहै संसेवावहै आपां परस्परतः ।
रथीर्कृतस्य रेहयिता गमयिता प्रोत्सर्पयिता नत्त्वं यज्ञस्य भव । त्वदुदय-
प्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे । स त्वमुदेहि । त्वय्युदिते प्रोत्सर्पतामयं
यज्ञ इत्यभिप्रायः । एवमयमत्र सूर्यसंबन्धात् ‘आवृणि’शब्दो दीप्तिवाचकः ।
दीप्तिर्कर्मसु च पठित एवायं ‘हरः द्विजिः’ (निघ० १ । १७) ।

२० इति । क्रोधोऽपि द्विजिरित्युच्यते ‘हेडः हरः द्विजिः’ (निघ० २ ।
१३) इति । तदपि प्रकरणवशादुपेक्षितव्यम् ।

१ च. ‘ग्रहाय प्रवृत्तेः सम’ २ च. वर्जमितरेषु ‘अहं’ नास्ति. ३ क. ख.
प. झ. ट. ठ. ड. विस्फुटं. ४ ग. ‘धेयः’ । ५ ग. नपा० । भर०;
प. ट. नपा० स्य नो भव. ६ अ. संचावहै । भर०. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
‘मार्ध गायत्री पौष्णे’; च. ‘मार्ध । ~ पौष्णे’ पापत्री. ८ ठ. ड. ‘अपां नपात्’
नास्ति. ९ ग. ज. ‘हे नत्त’ नास्ति. १० ग. ज. संसेवावहै; च. संसंचावहै-आपां
संसेवावहै वां. ११ क. ख. प. झ. ट. ड. वां आपां. १२ क. ख. घ. झ. ट.
२८ ठ. ड. ‘मुदिहि. १३ ठ. ड. हेडः.

‘पृथुजयाः’ (‘४०’) इत्यनवगतम् । ‘पृथुजवः’ इत्यवगमः ।
 ‘यं नु नकिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति
 ‘पृथुजयाः’ इत्यस्य नृतमं हरिष्टाम् । इतन्तमः सत्त्वभिर्यो ह शूषैः
 पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः’ [ऋ० सं० ३ ।
 ४९ । २] ॥ विश्वामित्रैर्यार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सूक्ते । व्यूढस्य दश- ५
 रात्रस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्येते [आश्व० श्रौ० ८ । ७] । ‘यं
 नु नकिः । यमिन्द्रं न कश्चिदपि पृतनासु संग्रामेषु स्वराजम् अपराधीनराज्यं
 द्विता द्विविधेनापि बलेन सांयोगिकेनौरसेन च तरति जयति । सर्वथा जेतुं
 न शक्यत इत्यभिप्रायः । अथवा । द्विता तरति द्विवैकधा वा बहुधा वा
 वर्तमानं पृतनासु ये न कश्चिद्विजितुं शक्नोति नृतमं मनुष्यतमं हरिष्टां १०
 हयैरास्थातारम् । इतन्तम ईश्वरतमश्च यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः । सत्त्वभिर्यो ह
 शूषैः । अनेकसत्त्वसंयुक्तैर्हस्यश्वरथपदातिवृक्षणैः सांयोगिकैर्वलैः शूषैश्च बल-
 विशेषैरेव । अथवा । सत्त्वशब्दविशेषणमेव शूषशब्दः स्यात्सत्त्वयुक्तैः शूषैर्व-
 लैरिति । पृथुजया विस्तीर्णजवः । अमिनादायुः । कस्य । दस्योः मेघस्या-
 मुरस्य । तमहं स्तौमि । स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः । एवमत्र १५
 शब्दसारूप्याद्वधाधिकाराच्च ‘पृथुजयाः पृथुजवः’ इत्युपपद्यते ।
 ‘अथर्युम्’ इत्यनवगतम् । ‘अतनवान्’ इत्यवगमः ॥ ९ ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तंच्युती जनयन्त मशस्तम् ।
 दूरेदंशं गृहपतिमथर्युम् (ऋ० सं० ७ । १ । १) ॥ दीधितयोऽ- २०
 शुल्लयो भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्युत एने अग्निः समरणा-

१ ग. गमः । ४४ । यं. २ घ. स. ट. घ. यन्नु न°. ३ ग. ज. °नासु
 स्वराजं । विश्वा°; घ. ट. °नासु० दायुर्दस्योः. ४ क. ख. घ. स. ट. °अस्येयमा
 र्षम्. ५ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. °स्वपि शस्ते शस्यते. ६ घ. स. ट. घ. ज.
 यन्नु न°. ७ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. °या यो जेतुं°; घ. °या - जेतुं° यो.
 ८ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. इत्यर्थः; घ. इत्यभिप्रायः° यः. ९ ग. ज. दस्य;
 घ. दस. १० ट. ड. कश्चित् दन्तुं. ११ घ. इदं क° नाम. १२ क. ख. ४ (९);
 ग. ४५ । १०; ठ. ड. गमः । इति निरुक्तटीकायां पञ्चमाध्याये नावः सङ्ख्यः.

ज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरे-
दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् ॥ १० ॥

- अग्निं नर इति । वसिष्ठस्यैवमार्पम् । महाव्रत आग्नेये सूक्ते प्रथमै-
वेयम् (ऐ० आ० ५ । १ । १) । व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽ-
ह्न्याग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते प्रथमैव (आश्व० श्रौ० ८ । ८) ।
नरो मनुष्या दीधितिभिः अङ्गुलीभिः योक्त्रं परिगृह्योत्तरारणिं वा हस्तच्युतीं
हस्तप्रच्युत्या हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्तः अरण्योः
'अथर्युम्' इत्यस्य सकाशादग्निं जनयन्त प्रशस्तम् । प्रशस्यमि-
त्यर्थः । दूरदृशं दूरेदर्शनं गृहपतिम् अथर्युम्
अतनवन्तम् । गमनवन्तमित्यर्थः । एवमत्राततेर्गत्यर्थस्य सारूप्यादग्न्याधि-
काराच्च 'अथर्युः अतनवान्' इत्युपपद्यते । 'दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति' ।
ता हि 'धीयन्ते कर्मसु' अनुष्ठीयमानेषु । 'अरणी प्रत्यृतः' प्रतिगतः
'एने अग्निः' तास्यादग्नेः । 'समरणाज्जायते इति वा' । अरण्योर्हि सम-
रणात्समागमोदग्निर्जायते ।

'काणुका' (४२) इत्यनवगतमनेकार्थं च । 'कान्तकानीति वा
क्रान्तकानीति वा' इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः ॥ १० ॥

- एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिशतम् । इन्द्रः सोमस्य
काणुका (ऋ० सं० ८ । ७७ । ४) ॥ एकेन प्रतिधानेनापि-
वत्साकं सहेत्यर्थं इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा
क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वेन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा

- १ क. ख. ५ [१०], छ. त. ५ द. ५. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
'इयं' नास्ति. ३ घ. झ. ट. ठ. ड. 'र्षम्' । विराल (ट. ड.
२५ 'राळनु' ठ. 'राजनु') गृह्यम् । महा' च. 'र्व' । महा' विरालनुगृह्य. ४ घ.
झ. ट. ठ. ड. सूक्ते वाजपेये चान्यशस्त्रे प्रथं; च. सूक्ते 'प्र' वाजपेये चान्यशस्त्रे.
५ क. ख. ग. ज. 'वा'स्थाने 'च'; घ. झ. ट. ठ. ड. 'वा' नास्ति; च. वा. ६ ग.
ज. 'वन्तमित्यर्थः । गम' ; च. वन्तमित्यर्थः । ए३' न्तं गमनव'. ७ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. 'गमनादग्नि' ; च. गमोद्' मना. ८ क. ख. ५ (१०;) ग. ४५
। ११; ठ. ड. 'मापय' । इति निरुक्तटीकायां पञ्चमाध्याये दशमः खण्डः;
२१ इतरेष्वङ्गो न विद्यते. ९ क. ख. छ. त. द. 'त्यर्थः । इन्द्रः'.

कणेयात् इति वा कणेहतः कान्तिहतस्तत्रैतद्यादिका वेदयन्ते
त्रिंशदुपधात्राणि माध्यंदिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मि-
न्काल एकेन प्रतिधानेन पिवन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशद्-
परपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति निरुक्तास्तथा एताश्चान्द्रमस्य
आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिवन्ति तथापि ५
निगमोऽभवति यमाक्षितिमक्षितयः पिवन्तीति तं पूर्वपक्ष आप्या-
ययन्ति तथापि निगमो भवति यथा देवा अंशुमाप्याययन्तीत्ये-
ध्रिगुर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा प्रशासनमेवाभिप्रेतं
स्यात्तच्छब्दवत्त्वादधिगो शमीध्वं सुशमी शमीध्वं शमीध्वमधिग-
वित्यग्निरप्याधिगुरुच्यते । तुभ्यं श्रोतन्त्याधिगो शचीवोऽधृतगमन १०
कर्मवन्निन्द्रोऽप्यधिगुरुच्यते । अधिगव ओहमिन्द्रायेत्यपि निगमो
भवत्योह्मगुपः स्तोम आधोपः । एनाह्मगुपेणः वयमिन्द्रवन्तः । अनेन
स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः ॥ ११ ॥

एकया प्रतिधा । काण्वस्य कुरुमुतेरियमार्पणम् । एकया प्रतिधा एकेन १५
प्रणिधानेन सकृत्प्रणिहितेनैव चेतसा पिवतीन्द्रः साकम् । सहेत्यर्थः ।
कानि पुनः पिवति । सरांसि । कियन्ति । त्रिंशत्तम् । कस्य पूर्णानि
पिवति । सोमस्य । किं गुणयुक्तानि । काणुका
'काणुका' इत्यस्य कान्तकानि । प्रियाणीत्यर्थः । अथवा । सोमस्य
कान्तकानि । आत्रिणोऽसोमस्य पूर्णानीत्यर्थः । २०
अथवा । कृतकानि संस्कृतानि ऋत्विग्भिरेन्द्रार्थमेव । अथवा । इन्द्रे

१ क. ख. द. 'यन्तीति ॥ ६ ॥ अधि' ; उ. त. 'यन्तीति ॥ १० ॥ अधि' .
२ उ. त. द. प्रशासनमेवाभिप्रेतं . ३ उ. सुशमी' मि ; द. सुशमी . ४ उ. त.
द. शचीवः । अ० . ५ उ. भवति । ओह्म' त्या ; त. भवति । आह्म . ६ क.
ख. उ (११) ; उ. त. १३ ; द. प. ७ क. ख. त. प्रति 'काणुका ; ग. न. प्रति- २५
धारिणः ; प. ट. प्रतिधा . सोमस्य काणुका ; उ. द. प्रतिधेति . ८ क. ख. प. स.
द. ठ. द. मार्पणम् । गायत्री । देन्द्रो एक' ; य. 'मार्प - । एक 'गायत्री देन्द्रो .
९ य. दक्षिण' ति ; इतोऽ 'प्रतिधा' . १० क. ख. प. स. ट. ठ. द. प्रतिदि' ;
य. दक्षिण' ति . ११ न. 'अथवा' इन्द्रार्थमेव' नास्ति . १२ प. स. ट. ठ.
द. आत्रिणो' क्षी .

यस्मात् सोमस्य कान्तः तस्मादपिबत् । अथवा । एवमन्यथेन्द्रविशेषण-
मेव स्यान्न सरोविशेषणम् । आह । कथमिति । उच्यते । आकणेघातं
पिबतीति । यावत्कणे हन्यत इत्यर्थः । ' कणेहतः कान्तिहतः ' ।
कान्तिरभिलाष इत्यर्थः । कामः प्रार्थना कणे इति समानार्थाः । कामे
योऽभिहतः सः ' कणेहतः ' इत्युच्यते । हतपानाभिलाष इत्यर्थः । एव-
मेतत्काणुकेति सरोविशेषणमिन्द्रविशेषणं पानविशेषणं वा सर्वेषामस्मिन्मन्त्रे
प्रकृतत्वात् । एवं चास्य विकल्प्यमानस्यानेकार्थतापि दर्शितैव भवति ।

यदेतदुक्तमस्मिन्मन्त्रे ' सरांसि त्रिंशत् ' इत्यस्याभिधेयविवर्धप्रख्यापन-
प्रसक्तमिदमुच्यते । ' तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते ' । तत्रैतस्मिंस्त्रिंशच्छब्द एतद-

१०

भिधेयमर्थवस्तु याज्ञिका वेदयन्ते कथयन्ति ।
' सरांसि त्रिंशत् ' इत्य- ' त्रिंशदुक्तपात्राणि माघ्यंदिने सवन एकदेव-
स्य याज्ञिकपक्षेणार्थः तानि ' इति । तत्र हि माघ्यंदिने सवन उक्त-

पर्यायास्त्रयोऽथैन्द्रा एव भवन्ति । त्रिष्वपि चैतेषु

दश दश चमसाः । तदभिप्रायेण त्रिंशत्सरांसीत्युक्तं मन्त्रदृशा । ते ह्यत्रे-

१५

न्द्रस्य सरका अभिप्रेताः सीधुसरका इवेतरस्य कस्यचिःक्षत्रियस्य ।
यानि तान्युक्तसंबद्धानि च सोमपात्राणि ' एकेन प्रणिधानेन ' पीयन्ते
' तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते ' इत्येव याज्ञिकानामभिप्रायः । ' त्रिंशदपरपक्ष-
स्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः ' । नैरुक्तानामपि त्रिंशत्संख्यापूर्णं
पक्षगताहोरात्रयोः पृथग्भावेन पानात् । तत्रैवं सति ' या एताश्चान्द्रमस्यः ' ।

२०

चन्द्रमसि भवाश्चान्द्रमस्यः । ' आगामिन्यः ' प्रतिपदद्वितीयाद्यासु तिथि-

१ घ. झ. ट. अथ चैवमन्य°. २ ग. ज. प्रार्थनकणे°; च. प्रार्थनं क °ना. ३
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °पणं वा पान°. ४ घ. झ. ट. ठ. ड. °विषये प्रख्या°;
च. °विषये° ये. ५ ठ. ड. °धेयमन्यवस्तु. ६ ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. °याज्ञ्य-
स्योऽ°; च. °या°स्योऽ° स्रय. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °योऽथैन्द्रा°;
च. °योऽथैन्द्रा° स्यै. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. प्रतिधा°. ९ क. ख. ग.
ज. नैरु ००० पानात् °नास्ति. १० घ. °मस्य आगामिन्यः । चन्द्र°; झ. °मस्य
आप आगामिन्यः । चन्द्र°; ट. °मस्य और्व आगामिन्य । चन्द्र°; ठ. ड. °मस्य
२८ आगामिन्य आपः । चन्द्र°. ११ च. ट. °मिन्यः ° पानि° आपः.

स्वामिच्छन्तीति । किं तासामिति । उच्यते । 'रश्म-
सम्यैव नैरुक्तपक्षे- यस्ता अपरपक्षे विवन्ति ' । यथा चैतदेवं
णार्थः ' तथापि ' तथैव ' निगमः ' ' यमक्षिति ' -
मक्षितयः विवन्ति ' इति । चन्द्रमसमपरपक्षे

पीत्वा ते सूर्यरश्मयः ' पूर्वपक्षे ' प्राप्ते पुनः ' आप्याययन्ति ' आपूरयन्ति ।
यथा चैतदेवं तथैव ' निगमः ' ' यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति ' इति ।

' यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति यथा क्षितिमक्षितयः विवन्ति । तेन
नै इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ' ॥ राजयश्मगृही-

तस्य वैश्वदेवश्चरुर्निरूप्यते (मैत्रा० सं० २ । २ । ७) । तत्र प्राक्
स्त्रिष्टकृतोऽनयाभ्याहुतिर्हूयते । यथा येन प्रकारेण देवाः सूर्यस्य रश्मयः

अंशुं सोमम् आप्याययन्ति पूर्वपक्षे एवमनेन प्रकारेण हे यजमान त्वामिन्द्रो
वरुणो बृहस्पतिश्चैते भुवनस्य भूतजातस्य गोप्ता

नैरुक्तपक्षानुक्तो

निगमः

आप्याययन्तु आयुषा धनेन । किञ्च । यथा येन

प्रकारेण ' अक्षितिम् ' अक्षीणं सोमम् अक्षितयः

सूर्यरश्मयः विवन्ति तथा त्वामपि हविर्दातारं

सन्तं विवन्तु उपजीवन्तु एते देवा इति । येषां तु ' यमक्षितिम् ' इति

पाठस्तेषां यमक्षितिमक्षितयः विवन्ति स च त्वामाप्याययन्तिभ्येवं योज्यम् ।

आह । ' एकया प्रतिधापिवन् ' इत्येतस्मिन्मन्त्रे ' साकं सरांसि

त्रिंशतमिन्द्रः ' विवतीत्युक्तम् । नैरुक्तपक्षेण चोक्तं ' तथा एताश्चान्द्रमस्य

नैरुक्तपक्षोऽर्थोऽ- विवन्ति ' इति । तदेतद्रश्मिषु पौत्रेषु चन्द्रमसि

संबद्ध इति पूर्वपक्षः च पौर्यमाने सर्वमेवेदमसंबद्धं भवतीति । ' एकया

प्रतिधापिवन् ' इत्येतस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात् । इतर-

स्मिन् ' यमक्षितिमक्षितयः विवन्ति ' इति रश्मीनां पानसंयोगादादिव

उच्यते । उच्यते । आदित्योऽपि हीन्द्रशब्देनोच्यत एव । ' असावादित्य

१ ठ. ड. 'क्षितम्' २ क. ख. ग. च. ज. यमक्षिति° ३ ग. ज. मो; ठ.
ड. 'मः' नास्ति. ४ क. ख. घ. झ. ड. ठ. ड. सूर्य° ५ क. ख. घ. झ. ड.
ठ. ड. धनेन च; घ. धनेन. किं च. ६ क. ख. घ. झ. ड. ठ. ड. 'च'
नास्ति; च. चोक्तं उ. ७ क. ख. ग. ज. घ. ड. पातृषु. ८ च. धीतये धीति°
धमाने. ९ क. ख. घ. झ. ड. ठ. ड. पानसंयोगादादि°. १० क. ख. घ. झ.
ड. ठ. ड. 'उच्यते' नास्ति.

इन्द्रः ' इति हे विज्ञायते (काठ० सं० २२ । २ । तै० सं० १ । ७ । ६ ।) । तदवयवभूताश्च रश्मयोऽत्रादित्येन सह समासव्यासस्तुतिभाजः । सरःशब्दः छल्यप्युदक एव वर्तते । ' पयः सरः भेषजम् ' इत्युदकनामसु पठितम् (निघ० १ । १२) । तत्रैवं सति यानि तान्युदकानि सरांसि

पञ्चदशाहःसंभृतानि साकमवस्थितानि भवन्ति तत्स्यार्थस्योपपत्तिः चन्द्रमसि तानि सूर्य इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पित्रतीत्येवमेतत्सर्वमुपपद्यत एव नैरुक्तपक्षे ।

' अधिगुः ' (४३) इत्यनवगतमनेकार्थं च ।

' अधिगुर्मन्त्रो भवति ' । आह । किं कारणम् । उच्यते । ' गवि

अधिकृतत्वात् ' । सोऽयमधिगुः सन् अधिगुरि-
अधिगुर्मन्त्रो भवति लर्थः । गवि योऽधिकृतो मन्त्रः सोऽधिगुः ।

' अपि वा ' गोरनित्यत्वात् ' प्रैशासनमेव ' एतत् ' अभिप्रेतं स्यात् ' । अधिगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता । तस्यैतज्प्रशासनं स्यात् । संप्रेषणमित्यर्थः । किं

अधिगुशब्देन प्रशा- कारणम् । ' तच्छब्दवत्त्वात् ' । तथा ह्यस्य मन्त्र-
सनमभिप्रेतं स्यात् स्यादधिगुशब्दवध्वम् । तदेतदुपपद्यते तद्गतेनैव-
निगमेन ' अधिगो शमीध्वम् ' इति [मैत्रा०

सं० ४ । १३ । ४] । हे अधिगो सर्व एव यूयं शमीध्वं शमयध्वमेनं पशुमिति । ' दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरभध्वमुपनयत मेध्यादुर

आशासाना मेधपतिथे मेधं प्राप्ता अभि भरत स्तृणीत वर्हिर्गन्धेन माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भोऽनु सखा सयूय उदीचीनो अस्य पदो निधत्तात्सुयं चक्षुर्ममयताद्वातं प्राणमन्त्रसृजतादन्तरिक्षममुं पृथिवीं शरीर- मेकध्रास्य त्वचमाच्छयतापुरा नाम्या अपिशसो वषामुत्खिदतादन्तरेयोष्माणं वारयताद्वयेनमस्य वक्षः कृणुताप्रशसा वाहू शला दोषणी कदशेपवोसा-

छिद्रे श्रोणी कवपोरु स्तेरुपर्णाष्टीवन्ता पङ्क्तिरित्यस्य वद्वक्तव्यस्ता अनुप्रायो-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'ह' नास्ति. २ क. ख. च. '४क्षे । ६ । अभि'. ३ ग. च । १२ । अभि'. ४ च. 'र्मन्त्रो हि भव'. ५ ग. ज. प्रशानानाम वैत'. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'त्वं यच्छेददुक्कमुप'; च. त्वं तै (यत्) देतदुप' कमु. ७ ग. च ज. 'शमितार आशासना'; घ. ट. ठ. ड. शमितार (घ. ट. शशितार) आरभ'. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. मेधपतिश्री. ९ ग. च.

११ ख. घ. ट. ठ. ड. मेधं नेदस्तोके.

च्यावयताद्वात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतादूवध्यगोहं पार्थिवं खनतादरना रक्षः
संसृजतादनिष्टमस्य मा राविद्योरुक्तं मन्यमाना नेद्वस्तोके तनये रविता
रवैदघ्नियो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वम-

अघ्नियुषैः प्रिगो' [मैत्रा० सं० ४ । १३ । ४] इति

प्रेषः । हे देव्याः शमितारः अपि च हे

मनुष्याः आरभध्वम् । उपनयत च एनं पशुमेता मेध्याः दुरः । यज्ञगृह-
द्वार इत्यर्थः । आशासानाः प्रार्थयमाना मेधपतयेऽस्मै यजमानाय मेधम् एनं
पशुं शमयितुम् । किंच । प्राप्ता अग्निं भरत । प्रभरतास्मै पशवे संज्ञप-
मानाय अग्निम् । उत्सुकं पुरस्ताद्धारयतेत्यर्थः । किंच । स्तृणीत बहिः ।

अस्मै पशवे संज्ञप्यमानाय उपाकरणमेतं दर्भमपास्यतेत्यर्थः । किंच ।

अन्वेनं माता मन्यताम् । एनं संज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम् । अनुमन्यतां
पिता । भ्राता सगर्भ्यः अनुमन्यताम् । सहगर्भायः । सहोदर इत्यर्थः ।

अनुमन्यतां चैनं सखा सयूध्यः सहयूय्यचारी । अनुमतमेनमेभिः संज्ञप-
यतेत्यभिप्रायः । किंच । उदीचीनीं अस्य पदो निधत्तात् । उदक्पाद-

मेनं संज्ञपयतेत्यर्थः । किंच । सूर्यप्रभवमस्य चक्षुस्तैर्मूर्धमेव गमयतात् ।

वातमनु प्राणमनुसृजत । असुं शरीरविधारकं प्राणमन्तारिक्षमर्चसृजत ।

दिशः श्रोत्रमन्ववसृजत । किंच । उपाकरणेन दर्भेण सहै साकमेकधास्य
त्यचमाच्छयतात् । आच्छयतेत्यर्थः । ततोऽनन्तरमेव पुरा नाम्ना अपि-

शसः तस्माच्छसः प्रशस्तात्पदेशात् वपामुत्खिदतात् उद्धरत । किंच ।

अन्तरेव अन्धन्तरत एवोष्माणमस्य शम्यमानस्य वारयधात् । श्येन-

मस्य श्येनाकृति^{१२} श्येनवर्णं वा पाकेन यश्च उरः कुरुत । प्रशसा वाहू

१ ग. च. ज. घ. ट. ठ. ड. रवच्छमितारः । अघ्नियो शमीध्वमिति प्रेषः°.

२ क. ख. ग. घ. ट. ठ. ड. ज. मेधपतिभ्यामभ्यामग्नीषोमाभ्यां मेध°; च.

मेधपतयेऽस्मै यजमानाय मेध° तिभ्यामभ्यामग्नीषोमाभ्यां. ३ क. ख. घ. झ. ट.

ठ. ड. मेनं; च. मेतं न. ४ च. सहयूय्यचारी° यूथ. ५ च. °चीनीं नाम. ६

क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °क्षुस्ततः सू°. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मन्वव-

सृजत; च. मनुसृज° न्वव. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मन्ववसृ°; च. °म-

वसृ° न्व. ९ घ. झ. ट. ठ. ड. °सृजत । शरीरं यामोषयन्ताच्छेपं पृथिवीमन्ववसृ-

जत । किंच; च. °सुमत- किंच °शरीरं०००सृजत. १० ग. ज. घ. झ. ट. °सद°

नारित. ११ ग. ज. °मुत्खिदतम्; च. °मुत्खिद-त° ता. १२ घ. झ. ट. ठ.

ड. °कृति.

- शला दोषणी इति बाह्यैरेतदभिधानमवयवशः । अत्र बाहुशब्दः प्राये-
णार्वागंसंयोज्यते । आ अरत्तिर्भ्रितौ बाहु प्रशस्तौ कुरुत । स्वधित्या-
कृती इत्येके । शलाशब्दोऽस्त्योरेव वर्तते । तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ
प्रशस्तौ कुरुत । शलाकाकृती निर्मासौ कुरुतेत्येके । ' श्येनशलाकस्यपा-
५ कवपास्त्रैकपर्णेष्वाकृतिविशेषवचनं प्रसिद्धिसामर्थ्यात् ' इति हि नैयायिकाः
पठन्ति (जै० न्या० ९ । ६) । कश्यपेवांसा कच्छा-
त्रिवांसौ कुरुत । अच्छिन्द्रे श्रोणी अविकले कुरुत । कश्यपोरु
पिण्डिकास्थे अच्छिन्द्रे एव कुरुत । स्त्रैकपर्णी करवीरपत्राणीव
अष्टीवन्ता अस्थिसंयुक्ता । या एता बहुकयः पर्ववस्ता अनुष्टया अनुष्टा-
१० नक्रियया प्रच्यावनसमर्थयैव प्रच्यावयत । किंच । गात्रं गात्रमर्थं अवि-
कलं कुरुत । किंच । ' उवध्यगोहम् ' उवध्यं यः पार्थिवो गर्तः
प्रसृष्टं संवृणोति तमुत्तरतश्चात्वालस्य खनति । अस्ना रक्षः संसृजतात् ।
असृग्भाञ्जि रक्षांसि कुरुतेत्यर्थः । किंच । वनिष्टुं दृष्ट्वा मा राविष्ट मा
शब्दं करिष्यथ उरुक्कं मन्यमाना उलूकवत्तं वनिष्टुं मन्यमानाः । उलूको
१५ हि भयंकरत्वात् दृष्ट्वा जनैर्विराज्यतेऽयमुलूकोऽयमुलूक इति । तदाशङ्क्यो-

- १ क. ख. च द. ट. ड. 'संधानी; ग. ज. संधिनी; च. संधितो धानी. २ ग.
ज. 'स्त्रैकवर्ग'; च. 'वर्ग(पा) सि (सि) कव(पर्णे)'. ३ क. ख. घ. झ. ट. ड. 'चनं
सिद्धसाधनं स्यादिति'; च. 'प्रसिद्धिर्वागमं' 'ति' सिद्धसाधनं स्या; ट. सिद्धसाधनं स्यात्
प्रसिद्धिसामर्थ्या'. ४ क. ख. ग. घ. च. ट. ड. 'कुरुत । किंच । अच्छिन्द्रे'
२० ५ क. ख. ग. ज. घ. ट. ड. कश्यपोरु कवपा (ग. ज. 'कवपा' नास्ति)
कश्यपे गतिप्रमथे ऊरु कुरुत । कवतिर्गत्यर्थः । च्यवते कवते गवते इति गतिकर्मसु
पाठात् । पिण्डि'; च. कश्यपोरु-पिण्डि-कवपा कवपे गतिप्रमथे ऊरु कुरुत ।
कवतिर्गत्यर्थः. ६ क. ख. ग. ज. घ. ट. ड. पिण्डिकास्थे ऊरु अच्छि'; च.
पिण्डिकास्थे-अच्छि' ऊरु. ७ च. 'पर्णा' 'र्णे. ८ क. ख. घ. ट. ड. संयुक्ती
२५ कुरुत । बहुविधतिरस्य बहुकयस्ता अनुष्टयो (ट. ड. अनुष्टयो) प्रच्यावयतात् ।
याः'; ग. ज. संयुक्ता. ९ घ. झ. ट. ड. प्रच्यावयतात् । प्रच्या'. १० क. ख.
घ. ट. ड. 'प्रस्यानूनं अरिक्'; ग. ज. मस्या । अरिक्'; च 'मस्या अरिक्.
११ क. ख. घ. झ. ट. ड. कुरुतात् कुरुत. १२ घ. झ. ट. ड. प्रवृद्धं अशिशं
गूढति संवृणो'; च. प्रसृष्टं संवृणो' वृद्धं अवशिष्टं गूहति. १३ घ. झ. ट. ड. द.
खनतात् खनत. १४ क. ख. ट. वनिष्टु; घ. वनिष्टुं. १५ ग. ज. उरुक्कं. १६
ग. ज. अलूको; च. अलूको' ट. १७ क. ख. घ. झ. ट. ड. 'तं' नास्ति.
३२ १८ ग. ज. विशयते.

लूकसारूप्याद्वनिष्टोर्मा राविष्टेत्युच्यते । नेदः युष्माकं नैतर्कैर्म रवि-
तृव्युत्रेषु च पौत्रेषु च स्यात् । अरवणशीले वः पुत्रपौत्रं भविष्यतीम-
भिप्रायः । हे अधिगो शमीध्वमेतं पशुम् । सुशमि शमीध्वम् । यथा
चार्यं सुशमितः स्यात्तथैव शमीध्वम् । हे अधिगो मा प्रमादं करिष्यथ ।
एवमेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुरधिगोः प्रशासनमित्येतदुपपद्यते तस्य संगो-
अस्मिन्प्रेषे बहूनि द्यत्वात् । अस्मिन् प्रेषे यथासंभवं प्रशासनानि
प्रशासनानि द्रष्टव्यानि 'प्रार्सा अग्निं भरत' इत्येवमादीनि ।

'अग्निरप्यग्निगुरुच्यते' । अधृतगमनोऽसावित्यग्निगुः । 'तुम्यं

श्वेतन्यग्निगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो

अग्निरप्यग्निगुः धृतस्य । कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व १०
मेधिर' (ऋ० सं० ३ । २१ । ४) ॥

गाधिः कुशिकपुत्रस्यार्पम् । स्तोक्सूक्ते विनियुक्ता [आथ० श्रौ०
३ । ४] । हे अधिगो अधृतगमन हे शचीवः कर्मवन् तुम्यं
त्वदर्थमेते स्तोकाः विन्दन्वो वषामतीत्य श्वेतन्ति क्षरन्ति मेदसश्च धृतस्य
च । यस्य तन्नैतद्वर्तते स त्वं कविशस्तः प्रक्षारणे कविमिभिष्टुतो बृहता १५
महता भानुना भासा आगाः आगच्छ । आगत्य चेमानि हव्या हवीषि

१ क. ख. ग. ज. ट. वनिष्टोर्मा. २ क. ख. घ. झ. ट. ड. 'च्यते । हे
शमिताः नेदस्तोके तन्मे दविता खचद्रमितारः । नैत°; च 'च्यते । ~ नैत° नेदः
(हे शमितारः ने°); ग. 'च्यते । नेदविट्'; ज. 'च्यते । नेमद्रविट्'. ३ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'तर्कं कुर्वतां रवि°; च. 'तर्कभावि° कुर्वतां. ४ क. ख. २०
घ. झ. ट. ठ. ड. रवितारवत्. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति;
च. चै. ६ क. ख. घ. झ. ट. ड. वः; च. चै° वः. ७ च. भवित्वाति भवि°. ८
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मेन°; च. 'मेत° नं. ९ ग. ज. प्रास्मग्निः; च.
प्रास्माग्नि° अ. १० ग. 'अग्निगुः । ४७ । हव्यं. ११ ग. ज. अग्निगो शचीवः
स्तोकासो । गाधि°; घ. ट. 'अग्निगो जुषस्व मेधिर. १२ घ. झ. ट. ठ. ड. 'पर्व. १५
विष्टुपा विष्टुप् । स्तो°; च. 'स्यार्पम् । स्तोक्-विष्टुपा विष्टुप्. १३ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'हे' नास्ति. १४ क. ख. घ. ट. प्रक्षारणे प्रक्षारणे कवि°;
ठ. ड. प्रक्षारणे; च. प्रक्षी° (क्ष) रणे कवि° प्रक्षारणे. १५ घ. झ. ट. ठ. ड. दय्यानि;
च. हव्या-हवीं° नि.

यानि स्तोकाह्यानि त्वदर्धमेव क्षरन्ति तानि जुपस्य संसेवस्य हे मेधिर ।
यज्ञवज्रित्यर्थः । एवमत्र 'अग्निगो' इत्यग्निरुक्तः । तस्मादग्नेरग्निगुण्वसु-
पपद्यते ।

‘इन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते’ । तस्यापि न कश्चिद्गमनधारयितास्ति ।

‘अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्नि

इन्द्रोऽप्यग्निगुः स्तोमं माहिनाय । ऋचीपमायाधिगव ओहमि-

न्द्राय ब्रह्माणि राततमा (ऋ० सं० १ । ६१ ।

१) ॥ नोधस इयमर्पम् । अहीनसूक्ते शस्यते (आश्व० श्रौ० ७ । ४) ।

अस्मै इन्द्राय प्रहर्षिं प्रहँरामि स्तोमं प्रयो न प्रय इव । अन्नमिव यः

१० स्तोमस्तृप्तिं करोति तं प्रहँरामि । तवसे महते तुराय त्वरमाणाय ।

माहिनाय मंहनाय दात्रे । किंच । ऋचीपमाय ऋक्समाय स्तुतिसमाय ।

यावती स्तुतिरुदीर्यते तावानेवासौ भवति माहाम्यात् । अग्निगवे

अधृतगमनायाप्रतिहतगमनाय । एवंलक्षणायेन्द्राय ओहम् अहं प्रापयामि

ब्रह्माणि हवींषि राततमा दातव्यतमानि । यान्यसावेवार्हति तानीत्याभि-

१५ प्रायः । एवमस्मिन्नग्निगुराब्द इन्द्रविशेषणःवादिन्द्राभिधानमित्युपपद्यते ।

‘आङ्गूपः’ (४४) इत्यनवगतम् । ‘स्तोमः’ अभिधेयः ।

‘आघोषः’ इति शब्दसमाधिः । ‘एन.ङ्गूपेण वयमिन्द्रं वृणोऽभि-

ष्याम वृजने सर्वधीराः । तन्नो मित्रो वरुणो

‘आङ्गूपः’ इत्यस्य मामहन्तामर्हतिः सिन्धुः पृथिवी उत वीः ।

२० (ऋ० सं० १ । १०५ । १९) ॥ त्रिष्टुप् ।

कुत्सस्य त्रितस्य वा कूपे पतितस्यार्पम् । वैश्वदेवस्य चरोर्ध्वतृव्य-

वतो याज्यैषा । (भैत्रा० सं० २ । ३ । २ ॥ ४ । १२ । ४)

अनेन वयम् आघोषणीयेन स्तोमेन इन्द्रवन्त इन्द्रसंयुक्ताः स्याम ।

१ ग. °तास्ति । ४८ । अस्मा° । २ ग. ज. तुराय । नोध°; घ. ट. तुराय०

२५ राततमा. ३ घ. ट. ट. ड. °मार्पम् । त्रिष्टुप् । अही° । ४ क. ख. घ. ट. ठ. ड. प्रभरामि; च. प्रहँरामि° भ. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ग. प्रभरामि; च. प्रहँरामि° भ. ६ घ. ऋक्समाय. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. यानि यान्य° । ८ ग.

तान्यतानि इत्य°; ज. नान्यतानि इत्य°; च. तानीत्य० नान्य इ; घ. झ. ट. ठ. ड. नान्य इत्य° । ९ ग. °माभिः । ४५ । एना° । १० ग. ज. °द्रवन्तोऽभिष्याम । त्रिष्टु°;

३० घ. ट. °द्रवन्तोऽपृथिवी उत वीः. ११ ठ. ड. एनाङ्गूपेन अनेन°.

ययं च ततो विधे सर्व एवानवखण्डिताः सन्तः सर्वान् भ्रातृव्यानाभिभ-
वेम । तदेतन्नः सर्वमपि मित्रो वरुणश्च मामहन्तां पुनःपुनर्मह्यन्तां पूज-
यन्तु । अदितिश्च पूजयतु । सिन्धुश्च पूजयतु । पृथिवी च पूजयतु ।
उत द्यौः पूजयत्वित्येतदेवानुवर्तते । एवमत्र स्तोमोऽयमाह्नवशब्देनोक्तः
शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ।

‘आपांन्तमन्युः’ (४५) इत्यनवगतं पक्षेण चानेकार्थम् । ‘आपा-
तितमन्युः’ इत्यवगमः ॥ ११ ॥

आपांन्तमन्युस्तृपलंप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमां ऋजीपी ।
सोमो विश्वान्यतसावनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः (ऋ० १०
सं० १० । ८९ । ५) ॥ आपातितमन्युस्तृपप्रहारी सिंप्रहारी
सृपप्रहारी सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धूनोतेः शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा
शक्नोतेर्वर्जीपी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीप-
मपाजितं भवति तेनर्जीपी सोमोऽधाप्येन्द्रो निगमो भवत्यृजीपी
वज्रीति ह्यौरस्यं स भागो धानाश्चेति धाना भ्राष्ट्रे हिता भवन्ति
फले हिता भवन्तीति वां वव्यां ते हरी धाना उप ऋजीपं जिघ्र-
तामित्यपि निगमो भवत्यादिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते वभ-
स्तिरत्तिकर्मा सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमा-
नानि दभ्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवन्त्यर्वागेवैनम-
प्राप्य विनश्यन्तीतीन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्डुकं सोमकर्मोभयप्रधाने-

१ घ. झ. ट. ठ. ड. सन्तः संग्रमे सर्वान्; च. सन्तः सर्वान् संग्रमे. २ घ.
झ. ट. ठ. ड. °व्यानाभि° व्याना अभिभ°; च. °व्यानाभि° व्याना अभि. ३ ग. ज.
°वेम जितीत्र (ज. जितीऊ) इत्येव गमनमात्रेणैव तदे°. ४ च. पुनर्मह°र्म. ५ क.
ख. °पत्तेश्च । ७ (११) । आपा°; च. ऐगेन्त °आपा; ज. झ. अगन्त; ठ. ड.
°पत्तेश्च । इति निरुक्तटीकायां पञ्चमाध्याये एकादशः खण्डः । आपा°. ६ ग. १३.
७ छ. त. द. ‘सिंप्रहारी सृपप्रहारी’ नास्ति. ८ छ. त. द. भवति ऋजीपी
वज्रीति । ह्यौ°. ९ छ. त. द. भवन्ति । फले°. १० छ. त. द. वा । वव्यां°. १७

अथैवमन्यवासा ऋच उभयप्रधानत्वम् । द्वौ प्रथमौ पादौ चैन्द्रत्वेन
व्याख्यायेते । तृतीयपादमुक्त्युच्यते चतुर्थः पाद आद्याभ्यामभिसंवन्धयितव्यः ।

योऽयमेवंगुगविशिष्ट इन्द्र आपादितमनुसृष्टप्र-
अथवासा ऋच हारी धुनिः शिमीवान् शरुमान् ऋजीपी च
एवमुभयप्रधानत्वम् तमेतैमिन्द्रमेवंप्रभावं न प्रतिमानानि दम्नुवन्ति । ५
किं तर्हि । अर्थागैवैनमप्राप्य मानानि विनश्यन्ति ।

एवमेते त्रय ऐन्द्राः पादा द्वाव द्यौ चतुर्थश्च । अपं तृतीयः सौम्यः
'सोमो विशान्यतसा वनानि' इति । यः सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि
सहिम्ना व्याप्नोति यं चैवं न प्रतिमानानि दम्नुवन्ति तौ सोमिन्द्राविदं
नाम कुरुतामिसाशीर्योग्या । १०

'एके' पुनः 'इन्द्रप्रधाना' एवेयमृक् 'इति' एवं मन्प्रप्ते
'नैघण्टुकम्' अस्यां 'सोमकर्म' इति । तेषामियं योजना । य
'इन्द्रप्रधाना' इन्द्र आपादितमनुसृष्टप्रहारी धुनिः शिमीवान्
शरुमान् ऋजीपी च स सोम इवातसानि वनानि
इत्येके इदं सर्वं व्याप्नोति । न चैनं प्रतिमानानि १५
दम्नुवन्ति । किं तर्हि । ऐनमिन्द्रमप्राप्तैव विनश्यन्ति । एवमिन्द्रप्रधानैव
भवति । एवमस्या ऋचस्त्रिधा समासार्थो बोद्धव्यः । तथ हि भाष्यकारेण

सोमस्य कथमृजी- भाष्यकारः । 'यसोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते'
पित्वम् रसादग्न्यदसारमतिरिच्यते 'तदृजीपम्' इत्यु- २०
च्यते । तद्धि 'अपार्जितं भवति' किञ्चभूत-

त्वात् । 'तेन' संयोगात् 'ऋजीपी सोमः' उच्यते ।

'अथ' यस्मिन्पक्षे 'ऐन्द्रः' ऐन्द्रोऽर्थर्चो भवति तस्मिन्पक्षे इन्द्रस्य
ऋजीपित्वाभिधायक एष 'मन्त्रो भवति' । इन्द्रस्य ऋजीपित्वमनुपपन्नं
मन्यमानो निगमनं पठति । 'ऋजीपी वज्री वैपमस्तुरापदुष्णी राजा' २५

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तमेनमि°. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
वर्तमा°; च. प्राप्यमाना° वर्त. ३ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. चेन्द्र°; च.
चेर्व° चेन्द्र°. ४ क. ख. च. शमी°. ५ च. एवामि°. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. °जितं अपवर्जितं भवति; च. °जितं-भ° अपवर्जितं. ७ घ. झ. ट. ठ. ड.
'ऐन्द्रोऽर्थर्चो भवत्येष एतस्मि'. ८ ग. पठति । ९१ । ऋजी°. ९ ग. ज.
वृषभस्तुरापद । अत्रे°; घ. ट. वृषभः सवने मत्सविन्द्रः. १०. ११. १२.

इन्द्रस्य ऋजीपित्वे
निगमः वृत्रहा सोमपावा । युक्त्वा हरिभ्यामुप यासदर्वाङ्
माध्यन्दिने सर्वने मत्सदिन्द्रः । (ऋ० सं० ५ ।

४० । ४) ॥ अत्रेरियमार्पम् । त्रिष्टुप् । ऋजी-

पेण तद्वान् ऋजीपी वज्रेण तद्वान् वज्री वृषभः वर्पिता तुरापाट् तूर्णम-

भिभविता शत्रूणां शुष्मी बलवान् राजा अधिपतिः वृत्रहा शत्रुहा सोमपा-

वा । सोमस्य पातेत्यर्थः । य एवंगुणयुक्त इन्द्रः स युक्त्वा हरिभ्याम्

अश्वभ्यां रथं तमधिरुह्य उपयासत् उपागच्छत् अर्वाक् अस्मानाभिमुख्येन

माध्यन्दिने सर्वने एतस्मिन् प्राप्ते । उपागम्य च मत्सत् । माद्यतामस्मत्पत्रेन

सोमेनेत्यर्थः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे ऋजीपीन्द्र उक्तः । तत्पुनरेतदृजी-

पित्वमिन्द्रस्य न विज्ञायते केन कारणेनेत्यतस्तदुपपादनार्थमाह ' हयोरस्य

स भागः ' इति । हयोरैवाश्वयोरस्येन्द्रस्य स

इन्द्रस्य ऋजीपित्वे भागो यदृजीपम् । ' धानाथ ' । प्रसङ्गादत्र

कारणम् । लक्षित- धाना उक्ताः । तदुक्तं ' हयैर्धाना हरिवतीः '

लक्षणयेन्द्रस्य ऋजी- (मैत्रा० सं० १ । ३ । ३०) इति । तेन हरि-

पित्वम् सङ्गेन ऋजीपेण लक्षितलक्षणया वृत्त्येन्द्रस्य ऋजी-

पित्वम् । आह । ' धानाः ' कस्मात् । उच्यते ।

ता हि ' भ्राष्ट्रे हिता ' निहिताः ' भवन्ति ' । अथ ' वा ' भ्राष्ट्रादवतार्य

' फले ' फलके निहिताः ' भवन्ति ' । अथवा खले हिता भवन्ति । तत्र

हि ता निसार्थन्तेऽतिदाहभयात् । यथा ऋजीपं धानाथ हयोरैवाश्वयोरिन्द्रस्य

च भागस्तथैव ' निगमो बन्धां ते हरी धाना उप ऋजीपं जिघ्रतामिति ' ।

अत्र ' बन्धाम् ' इत्येतस्मिन् पदे य एषः ' बभस्तिः ' धातुः ' अत्ति-

कर्मा ' भक्षणार्थः ' स आदिनाम्यासेनोपहितेनो-

' बन्धाम् ' इति पधामादत्ते । आदावभ्यासेनोपहितेनोपधामा-

क्रियारूपस्योपपत्तिः दत्ते । तत्कारण निमित्तभूतेनोपधामकारमादत्ते

लुपति । ' घसिभसोर्दिलि च ' (पा० ६ ।

२५

१ ग. ज. प्रक [ज. का] णेने°; च कारणेनेति यत° नेत्य. २ ग. जं.

' हयोरस्य स भाग इति ' नास्ति. ३ च. भागो धानो हयो° ग इति. ४ क ख.

य. झ. ट. ठ. ड. °संयेभिर्न; च. °संयेन° यो. ५ य. झ. ट. ठ. ड. °भवन्ति ।

हिता भवन्ति । तत्र°; च. अथवा खले हिता भवन्ति. ६ ग. न. अदा°; च.

२० अदा° आ.

४ । १००) इत्यकारलोपः । ततो धत्वे जस्वे च कृते वन्धामित्येतद्रूपं भवति । ' धानासोमानामिन्द्राद्धि च पिव च वन्धां ते हरी धाना उप

ऋजीपं जिघ्रतामा रथर्चर्णे सिद्धस्व । यत्वा

अस्मिन्निगमे ऋजी- पृच्छादृषन् पत्नी कामीमदधा इत्यास्मिन् सुन्वति
पं धानाश्च हयोरश्व- यजमाने तस्मै किमरास्थाः सुष्टु सुवीर्यं यज्ञस्यागूर्
योरिन्द्रस्य च भागः उद्धुंचं यद्यदचीकमतोतो तत्तथाभूद्वोतर्पज' (कुन्ता-

पाध्याये प्रैयः ६६) । हारियोजनास्यापं प्रैयः ।

हे इन्द्र धानासोमानामेतेषामाद्धि भक्षय । पिव चास्य हारियोजनस्य सोमस्य ।

किंच । वन्धां भक्षयेतां ते तव एतावन्धौ हरी एता धानाः । उप ऋजीपं

जिघ्रताम् । उपजिघ्रतामृजीपं च । आ रथर्चर्णे सिद्धस्व जठरे सोममेतं' हे

रथर्चर्णे रथगर्भे । किंच । यत्वा पृच्छात् यदि त्वां पृच्छेद्ब्रह्मनुप्राप्तमस्मद्य-

ज्ञात् हे वृषन् धर्षितः पत्नी कामीमदधाः क पीतवांसवम् अतो ब्रूयास्त्वमस्य

यजमानस्य नाम गृहीत्वा अस्मिन् सुन्वति सोममभिपुण्वति यजमाने ।

ततः सा यदि पुनरपि पृच्छेत्तस्मै परितुष्टस्त्वं किमरास्थाः किं दत्तवानसि

ततस्त्वं तां प्रति ब्रूयाः । सुष्टु सुवीर्यं सुष्टु शोभेन बीर्धमहमस्मै दत्तवान् ।

यज्ञस्य आगूर् उद्धुंचम् । यदसावनेन यज्ञेन आगूर्गवान् प्रार्थितवानभू-

त्तत्सर्वमहमदां यज्ञस्य चोत्कृष्टां रुचं दीप्तिमहमशमस्मै । किं बहुना ।

यद्यदचीकमत यद्यत्कामितवानयं यजमानः फलमस्य कर्मणः सर्वमेव

तत्तथाप्रार्थितमेवाभूत् । न कश्चिदप्यस्य मृषा कामो बभूवेत्यभिप्रायः ।

हे होतस्त्वमपि योऽयमेवंगुणविशिष्ट-इन्द्रस्तं सहहरिष्यां यजेति । एवमत्र

' हरी उपजिघ्रताम् ' इत्येतस्माद्विशेषलिङ्गात् ऋजीपित्वमश्वयोरश्वयोगाच्च

ऋजीपित्वं लक्षितलक्षणयेन्द्रस्थोपपद्यते ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. धत्वे कृते जस्वे कृते. २ ग. भवति । ५२ ।

धानाः. ३ क. ख. धानाः सो. ४ च. चर्चर्णे. ५ घ. ट. ठ. ड. कामी. ६ च.

'स्यागूर् उ' १; झ. स्यागूर्. ७ ग. ज. उद्धुंचं; च. उद्धुंचं' दु; च. ट. उद्धुंच-

मिति वा पाठः. ८ च. 'मतोतो'; घ. ट. ठ. ड. 'मतोतो'. ९ च. एतां(ता)

धाना नाः. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. मेन; च. मेन' न. ११ क. ख. घ.

झ. ट. ठ. ड. 'गमन आसिध्यस्व । किंच; च. 'गमन. ५ किंच' आसिध्यस्व. १२

घ. झ. ट. ठ. ड. सुष्टु निःसीमातिशयवत् सुवीर्यं शो'; च. सुष्टु-सुवीर्यं सुष्टु शो'

निःसीमातिशयवत्. १३ घ. झ. ट. ठ. ड. शोभनीर्यं. १४ ड. आगूर्. १५ ग.

ज. झ. ट. ड. उद्धुंचं; च. उद्धुंचं' दु. १६ च. यज्ञस्योचोत्कृष्ट'. १७ च. 'यास्या'. २१

‘श्मशा’ (४६) इत्यनवगतम् । ‘श्वाशिनी’ इत्यवगमः

‘श्माशिनीति वा’ । श्वाशिनी शीघ्राशिनी शीघ्र-

‘श्मशा’ इत्य- व्यापिनी कुल्या नदी वा । श्माशिनी पुन-
स्यार्थाः नाडी । सा हि श्म शरीरं व्याप्नोति । एवमेतदिह

५

प्रयोगश्च

स्तोत्रं हर्षत आर्चं श्मशा रुचद्वाः । दीर्घं सुतं
वाताप्यार्थं (ऋ० सं० १० । १०५ । १) ॥

कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्वार्थम् । उष्णिक् । एन्द्राय हूतस्य प्रथमैवेयम् । हे

वसो वसुमन इन्द्र कदा कस्मिन् काले स्तोत्रम् एतन्मयोदीरितमस्य

१०

यजमानस्य हर्षतः कामान् प्रार्थयतस्वामुपरोत्स्यति श्मशेव वाः । कुल्ये-
वोदकं विसर्पमाणं नदी वा । अथवाध्यात्मिकी नाडी शरीराश्रितं रसम् ।

आह । कतमस्तोत्रमिति । उच्यते । यदेतन् दीर्घं सुतं सोमं सत्राख्यं

सुतमभिपुतं प्रवर्तते वाताप्याय उदकार्यम् । एवमत्र श्मशेयेतन्नदीभि-

धानं कुल्याभिधानं वा नद्यभिधानं वा शब्दोपपत्तेरर्थोपपत्तेश्चेति ॥ १२ ॥

१५

दशमस्य द्वितीयः पादः ।

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्रुत ऊरुभ्यामश्रुत उरुर्वा वशोऽस्या

अप्सरा अप्सारिण्यापि वाप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भव-

२०

त्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिर्धदप्स इत्य-

भक्षस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्रा भवति रूपवती तदनयात्तमिति

वा तदस्यै दत्तामिति वा तस्या दर्शनामित्रावरुणयोरेतश्चस्कन्द

तदभिवादिन्येवर्भवति ॥ १३ ॥

१ च. श्माशि°. २ ग. ‘ह्येव । ५३ । वदा°. ३ ग. ज. हर्षत आ । कुत्स°;
घ. ट. हर्षत० । कुत्स°. ४ क. ख. °प्याय । इति । कु°; च. °प्याय । इति । कु°.

२५

५ घ. ट. ठ. ड. अग्निम्. ६ क. ख. ग. ज. च. झ. ट. ठ. ड. हर्षतः कामयतः
कामा°; च. हर्षतः कामा° कामयतः. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. नाडीवा;

च. नदी वा नाडी. ८ ग. ज. होमं सुतं; च सोमं सुतं ९ घ. झ. ट. ठ. ड.
एवमेतद् श्म°. १० क. ख. घ. झ. ट. त्येतन्नाड्यभि°. ११ क. ख. घ. झ. ट.

ठ. ड. ‘नाड्यभिधानं’ नास्ति. १२ क. ख. ८ (१०) । इति निरुक्तवृत्तौ

दशमाध्यायस्य द्वि°; ग. १४; ठ. ड. श्चेति । इति दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

इति निरुक्तटीकायां पञ्चमाध्याये द्वादशः स्कन्धः ; घ. झ. ट. ‘श्चेति दशमाध्याय-

स्य द्वि°; च. ज. अदो नास्ति. १३ च. पादः समाप्तः १४ क. ख. १ (१३);

३३

उ. त. १५; द. १.

‘उर्वशी’ (४७) इत्यनवगतम् । ‘अप्सराः’ इत्यभिधेयवचनम् ।

‘उर्वशी’ इत्यस्य-
व्युत्पत्तयः ‘उर्वभ्यश्नुते’ इति व्युत्पत्तिः । उरु महद्यशोऽभि-
व्याप्नोतीति । अथवा ‘ऊरुभ्यां’ मैथुने धर्मे
पुरुषम् ‘अश्नुते’ व्याप्नोतीति ऊर्वाशिनी सती

उर्वशीत्युच्यते । अथ ‘वा उरुः’ महान् अस्याः ‘वशाः’ कामः । सेयमु- ५

रुवशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । एते शब्दसमाधयः । अधुना ‘अप्सराः’
इत्येतं शब्दं समाख्यानप्रसक्तं निर्द्घवीति । आह । ‘अप्सराः’ कस्मात् ।

उच्यते । सा हि ‘अप्सारिणी’ भवति । अपः प्राति

अप्सरा इत्यस्य च नित्यमेव सरति तत्प्रभवत्वात् । तदेव तस्याः

प्रियमुदकं तस्मादप्सराः । अथवा अद्भ्यः सृते- १०

र्यप्सराः । ‘अपि वा’ एवमप्यन्यथा स्यात् । ‘अप्स इति’ एतत् ‘रूप-

नामाप्सातेः’ प्रतिषेधपूर्वस्य प्सातेः भक्षणार्थस्य । तच्चथा । ‘अप्सान्नीयम्’

अनदनीयं ‘भवति’ । न हि तद्भक्ष्यते । किं तर्हि । ‘आदर्शनीयं’ तदाभि-

मुख्येन स्थित्वा द्रष्टव्यमेव भवति चक्षुषा । न पुनर्मुखेन भक्षयितव्यमित्यर्थः ।

‘व्यापनीयं वा’ । व्यापनमर्हति । ‘आप्तुं व्याप्तौ’ (धा० ५ । १४) । १५

तस्य वा अप्सः । तद्वि नायनेन रश्मिनात्मनः प्रत्ययाधानार्थं व्यापयितव्यं

भवति । ‘स्पष्टं दर्शनायेति शक्रपूणिः’ आचार्यो मन्यते । न ह्येत-

दस्पष्टं दर्शनाय । किं तर्हि । स्पष्टमेवेत्यर्थः । ‘यदप्सः इत्यभक्ष्य’ । पुरस्ता-

दुक्तम् ‘अपि वाप्स इति रूपनामाप्सातेः’ । न हि तद्भक्ष्यते । किं तर्हि ।

दृश्यते तदिति । तत्र ‘अभक्ष्य’ अप्सशब्दवाच्यत्वरूपयापक एव २०

निगमो ‘यदेनश्चक्रमा वयं यदप्सश्चक्रमा वयम्’ इति । ‘यद् ग्रामे यद-

रण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यदेनश्चक्रमा वयं

अप्स इत्यभक्ष्यस्य यदप्सश्चक्रमा वयम् । यदेकस्यापि धर्मेण्येतत्तदव-

यजामहे स्वाहा’ (काठक सं० ९ । ४) इति

वरुणप्रघासेषु करम्मपात्रहवने पत्नीयजमानयोर्मन्त्रः (मान० श्रौ० १ । ७ २५

४) । यद् ग्रामे वयं किञ्चिदेनश्चक्रम यच्चारण्ये यच्च सभायां यच्चेन्द्रिये

प्रजनने निमित्तभूते सति यच्चान्यत्रापि किञ्चिद् ग्रामादिभ्यो वयमेनश्चक्रम

कृतवन्तो यच्चाप्सश्चक्रम यदभक्ष्यभक्षणं कृतवन्तो वयं किञ्चित्तत्तदेनोऽनेक-

१ क. ख. च. उर्वा. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. एता. ३ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. तद्भक्ष्यता. च. तदर्थोऽप्सा. द्रव्य. ४ च पुनर्भक्षं मुखेन म. ५
ग. च. ज. आप्तु. ६ घ. झ. ट. दृश्य इत्यस्य. ७ च. अभक्ष्य इत्य.

प्रकारमेकैकस्याप्यावयोश्चेतसि निमित्तभूतमुत्पन्नं किञ्चित् यदेकस्यापि धर्माणि
यदघं तदनेकप्रकारमेकस्यावयोः धर्माणि कर्मणि निमित्तभूतं यच्च सह-
कृतं यच्च पृथक् कृतं यच्च मानसं यच्च शारीरं तस्य सर्वस्याप्येवसोऽस्मा-
कमवयजैनं कृत्वा ततोऽवयजैनमसि मरुतां हे हविः करम्मपात्रार्य्ये ।
५ 'प्रघासोन् हवामहे मरुतः' इत्यतो विशेषलिङ्गान्मारुतत्वमस्यार्ध्वस्येत् ।
यत् 'अप्सः' इत्येष शब्दोऽभक्षस्याभिधायको दृष्टस्तस्मात्साधूक्तम् 'अपि
वाप्स इति रूपनामाप्तातेः' इति ।

अधुना यदुक्तं 'व्यापनीयं वा' इति 'आर्ध्वं व्याप्तौ' इत्यस्य वाप्स
इति तस्यार्धप्रत्ययापके निगमं ब्रवीति 'अप्सो नामेति व्यापिनः' इति ।

१० यथाप्रोतेरभिवाप्यर्थस्तस्यप्स इत्येतद्रूपनाम भवति तथैव निगमः ।

अरिमज्जिमे अरिमज्जिमे
व्यापिग्न्यर्थेऽप्सः प्रजावदस्मै द्रविणा यजस्वाश्विनाध्वर्यू सादयता-
मिह त्वा' [मैत्रा० सं० २ । ८ । १] इति ।

१५ अग्निचयने द्वितीयायां चितावाश्विन्यो नामेष्टकास्तसामेकस्यामयमुपधान-
मन्त्रः [मान० श्रौ० ६ । २ । १] । पृथिव्याः पुरीषमसि पृथिव्यसि
हे इष्टके अप्सो नाम । तां त्वाम् एवंगुणयुक्तां सतीं विश्वे सर्वे अभिगृणन्तु
अभिगृणन्तु देवाः । किञ्च । सा त्वं स्तोमपृष्टा देयैरुदात्तेन स्तोमेन स्पृष्टा
घृतवती उदकवती उदकेन संक्षेपिता इहाग्निचयने आसीद । किञ्च ।
२० अश्विनौ देवौ अध्वर्यू सादयतामिह त्वाम् । तौ हि विजानीतो यथा त्वं

१ च. 'मेकैस्या' कैक. २ ग. ज. घ. ट. ठ. ड. 'यवन. ३ च. 'यजैनमसि'.
अवयजामहे विनाशयामः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः. ४ घ. झ. ट. ठ. ड.
'पात्रार्य्य । अवयजामहे विनाशयामः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । प्रघा'. ५ घ.
झ. ट. प्रघास्यान्. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'स्यावसीयते; च. 'साध्यवस्येत्'
२५ स्पते. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. 'भक्ष्यस्या'. ८ ग. घ. ज. आपृ. ९ क. ख.
घ. झ. ट. 'र्थस्य स्या'; च. 'र्थस्य' स्य; ठ. ड. 'र्थस्य व्यापकं. १० ग. ज.
'प्रोतेर'. ११ ग. भवति । ५५ । पृथिव्याः; ज. भवति । पृथिव्याः. १२ ग.
ज. 'स्याप्सो'; च. 'मस्याप्सो' स्प. १३ ग. ज. 'अभि'; च. 'अभिः'.
१४ घ. झ. ट. ठ. ड. किञ्च । अस्मै अस्मभ्यं प्रजावन् पुत्रपौत्रादिपुत्रानि द्रविणानि
द्रविणानि धनानि आयजस्व त्वतो देहि । यजनिर्दानार्थः । किञ्च । अश्वि'; च.
३१ किञ्च । ~ अश्वि' अस्ते००० दानार्थः । किञ्च.

सादयितव्येत्यभिप्रायः । एवमेव व्यत्यर्थस्यास्त इत्युपपद्यत इह भक्ष-
णार्थासंभवात् ।

एवं तावदप्सरा इत्यस्याभिधानस्यास्त इत्यनेकदेश उपादितः ।

अधुना 'रा' इत्येतमेकदेशमुपपादयिष्यन्नाह ।

मत्वर्थे रा 'तद्वा भवति रूपवती' । रो मत्वर्थे । तेनाप्तः-

शब्दवाच्येन रूपेण तद्वाती सा भवत्यप्सराः ।

'तद्वा भवति' इत्येवमुक्तेऽपि सति रेफस्य मत्वर्थता न गृह्यत इति मन्यमानो
भाष्यकारः स्पष्टमेव मत्वर्थमोह 'तद्वा भवति रूपवती' इति । रूपसंयुतेत्यर्थः ।

तस्या एव सर्वयोपिद्वयः प्रतिविशिष्टं रूपमित्यभिप्रायः । अथ 'वा' एव-

मन्यथा स्यात् । 'तदनया' अर्त्तः शब्दवाच्यं

अथवा 'आदाने' रूपम् 'आत्' गृहीतमेव कुतश्चित् । एतस्मिन्

पक्षे 'रा' इत्ययमादानार्थः । अथ 'वा' एवमन्यथा

स्यात् । 'तत्' अर्त्तः शब्दवाच्यं रूपमतिरिक्तमिव तस्यै दत्तं विधात्रा ।

तथाहि तत्तस्यामतिज्ञयेनानपायि च लक्ष्यते ।

अथवा 'दाने'

एतस्मिन्पक्षे 'रा' इत्ययं दानार्थः ।

'तस्याः' एवैगुणविशिष्टाया लब्धया अप्सरसो 'दर्शनान्मित्रावरुणयो

रेतधस्कन्द' स्कन्धम् । 'तत्' तत्पार्थस्य 'अभियादिन्येषा ऋग्भवति' ॥१२॥

उतासिं मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्विष्या ब्रह्मन्मनसोजिह्वं जातः ।

द्रुप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विभे देवाः पुष्करे त्वाददन्त [ऋ० २०

सं० ७।३३।११] ॥ अप्ससि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्विष्या

ब्रह्मन्मनसोजिह्वतो द्रुप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन द्रुप्सः संभृतः

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'मत्रायेव्या'; च. 'मत्रे व्या' मत्रायेव्या. २ क.

ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'एते' नास्ति. ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. तेनाप्सराः.

४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'वाच्यन्वेन; च. 'वाच्येन' च्यते. ५ क. ख. २५

'माह यदुक्तं रूप'; घ. ङ. ट. 'माह यदुत् रूप'; च. 'माह. तद्वा भवति' यदुत्.

६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. च. अप्सराः. ७ सर्वे पुस्तकेषु 'अप्सराद' इति.

८ घ. ङ. ट. ठ. ड. अर्त्तः; च तस्यै अ. ९ ट. ठ. स्कन्नं स्तलिनम्.

१० क. ख. १ (१२); ग. ५५।१५; ठ. ड. १३ (ठ. अष्टौ नास्ति) इति

नैहकभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य [ड. 'पञ्चमाध्यायस्य' नास्ति] त्रयोदशः (ड. १२)

खण्डः.

प्सानीयो भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाभारयन्त पुष्करमन्तरिक्षं
पोपति भूतान्युदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यमिदमपीतरत्पुष्कर-
मेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्पतेर्वयुनं वेतेः कान्तिर्वा
प्रज्ञा वा ॥१४॥

३

‘उतासि मैत्रावरुणः’ इति । वसिष्ठस्य सपुत्रस्येयमार्पम् । तस्यैव
स्तुतिरिन्द्रस्य वा । ‘उत’ इत्ययम् ‘अपि’ शब्दार्थे वर्तमानोऽयस्यायामृचि
ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते ते संभावयति । सा पुनरियमृक् । ‘विद्युतो
ज्योतिः परि संजिहानं मित्रवरुणा यदपश्यतां त्वा । तत्ते जन्मोत्तैकं वसि-

१०

ष्ठागस्त्यो यत्वा विश आजभार’ (ऋ० सं०
अस्यामृचि वसिष्ठस्य ७।३३।१०) ॥ विद्युतो ज्योतिः प्रकाशः ।
द्वे जन्मनी उक्ते । ते तस्मात्पारितः अधिकं संजिहानम् उत्तिष्ठन्तम् ।
‘उत’ शब्देन लक्ष्यते जायमानमित्यर्थः । मित्रावरुणौ देवौ यदपश्यतां
त्वा तत्ते तव जन्मैकं हे वसिष्ठ । अपि च ।

१५

यत्त्वामगस्त्यो विश आजभार । अगस्त्य ऋषिः विशो मनुष्यान् प्रति मनु-
ष्यलोकम् आजभार आहूतवान् तत्ते तव द्वितीयं जन्म ।

उतासि अपि चासि मैत्रावरुणः हे वसिष्ठ । कथं पुनर्मैत्रावरुणः मित्रा-
वरुणयोरुत्पन्नोऽसि । किं संघर्षेण । नेत्युच्यते । उर्वश्याः सकाशान् हे ब्रह्मन्
मनसोऽधिजातो न संघर्षेण । किंच । निर्वाज एवासि

२०

उर्वश्या दर्शनान्मित्रा- मनोभिष्यानमात्राद्गुत्पन्नः । नेत्युच्यते । किं तर्हि ।
रणयो रेतश्चस्कन्द । द्रष्टुं शुक्रमुर्वशीदर्शनात् स्कन्दं मित्रावरुणयोः ।
तस्माद्वैतसो वसिष्ठो ब्रह्मणा दैव्येन देवानां स्वभूतेन ऋग्यजुःसामाख्ये-
जातः न स्तुवन्तो विश्वे देवा मा एतद्भूतौ पतेदिति कुम्भ-

२५

सहैकनामुपगतम् अददन्त । अवारयन्तेऽर्थः । एवमेतस्मिन् ‘द्रष्टुं स्कन्धम्’
इत्येवमादिना संवन्धेन ‘उर्वशी’ शब्देन अन्तरा उच्यते इत्युपपद्यते ।

१ क. ख. २ (१४) छ. त १६; द २. ग ज. पुनरियमृक् (न. मृक् ।
५६ ।) - ३ ग. ज. ज्योतिः परि संजिहानं । विद्युः; च. ट. ज्योतिः० जभार.

४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. “विद्युतो विश्वेण योने देदीप्यते इति विद्युदु-
र्वशी तस्मा ज्योतिः प्रकाशः”; च. विद्युज. ज्योतिर्य. विश्वेण० ज्योतिः. ५ ठ.

२१ ड. संघर्षेण.

रौद्रेण किल तेजसा निर्दग्धो वसिष्ठो मित्रपारिवृहोतायामुर्वश्यामुत्पन्नो
वसिष्ठस्यापि वसिष्ठश्च वरुगतेजसो जात इति पुराणे श्रूयते । तदप्युपेक्षि-
संवाच्यत इति कथम् तन्वम् । अनेकविधो हि मन्त्राणां विषयः । वसि-
ष्ठस्येयमपि पुष्पदध्वात्र प्रयोग 'उतासि' इति ।
सदेतद्विरुद्धैरर्थमिव लक्ष्यते । नैतद्विरुद्धं निरुक्तवान्मन्त्राणाम् ।

५

आह । रेतः कस्मात् 'द्रष्टः' इत्युच्यते । स हि रेतःसंज्ञको रसः
पुरुषस्याद्वादद्वात् संभूतः स्त्रीयानेः 'प्सानीयो भवति' भक्षणीयो मर-
णीयश्च । एवं प्सातेभरतेश्च यथासंभवे 'द्रष्ट' इत्येव शब्दो द्रष्टव्यः । पुष्क-
रशब्दोऽनेकार्थः । तमिह प्रसक्तं व्याचष्टे । 'पुष्करमन्तरिक्षम्' । तद्वि 'पुष्पाति
भूतानि' अवकाशदानेनोपकुर्वत् । 'उदकम्' १०

पुष्करशब्दस्यार्थो अपि 'पुष्करम्' । तेन हि पूजा क्रियते देवादि-
निर्वचने च भ्यः । तत्पूजाकारकत्वात्पुष्करम् । अथवा 'पूज-
यितव्ये' पूजनार्हमात्मन एवेति पुष्करम् । 'इद-
मपीतरपुष्करम्' पद्मम् 'एतस्मादेव' कारणात् 'पुष्करम्' इत्युच्यते ।
तदपि हि पूजाकरणं पूजयितव्यं च शोभनत्वात्तस्य । अथ 'वा पुष्करं' १५
तद्विति 'वपुष्करम्' । आबद्धे हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति । पद्मप्रसङ्गा-
त्पुष्पशब्दं निराह । 'पुष्पं पुष्पतेः' इति । पुष्पतिर्निकसनार्थः (धा०
४ । १६) । तद्वि विकसितं भवति ।

'वयुनम्' [४८] अनेकार्थमनवगतं च । 'वेतेः' इति धातुनि-
र्देशः ; 'वेनम्' इति न्याय्यम् । 'कान्तिर्वा' अभिधेया 'प्रज्ञा वा' ॥१४॥ २०

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. पुराणात्. २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
'धमुपलक्ष्य; च. 'थमिबमुरल.' ३ घ. ङ. ट. ठ. ड. संभूतः. ४ च. 'योनिः' नेः.
५ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'जाकरत्वा'; च. 'जाक्रे (का) रत्वा' क (णः).
६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'पुष्करं' नास्ति; च. पुष्करं. ७ क. ख. घ.
ङ. ट. ठ. ड. 'जाकरं'; च. 'जाकारणं' क. ८ घ. ङ. ट. ठ. ड. वपुष्करं; च.
पुष्करं वपु. ९ घ. ङ. ट. ठ. ड. पुष्करं; च. वपुष्करं. १० क. ख. २ (१४).
ग. ३६; ठ. ड. १४ । इति निरुक्तटीकायां पञ्चमाध्याये चतुर्दशः खण्डः ; इतरेष्वंशो
नास्ति.

- स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनं वच्चकार । स तमोऽ-
 प्रज्ञानं ततन्वत्स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार^१ वाजपस्त्यं वाजपतनम् ।
 सनेम वाजपस्त्यमित्यपि निगमो भवति^२ वाजगन्ध्यं गन्ध्यत्युत्तरप-
 दम् । अस्याम वाजगन्ध्यमित्यपि निगमो भवति^३ गन्ध्यं गृह्णातेः ।
 ५ ऋत्रा वाजं न गन्ध्यं युयुपन्नित्यपि निगमो भवति^४ गन्ध्यतिर्मिथ्री-
 भावकर्मा । आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति^५ कौरयाणः
 कृतयानः । पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि निगमो भवति^६
 तौरयाणस्तूर्णयानः । स तौरयाण उषं याहि यज्ञम् । मरुद्भि-
 रिन्द्र सखिभिः सजोपा इत्यपि निगमो भवत्यैहयाणो हीतयानः ।
 १० अनुप्रुया कृणुहर्दयाणेत्यपि निगमो भवति^७ हरयाणो हरमाण-
 यानः । रजतं हरयाण इत्यपि निगमो भवति । य आरितः
 कर्मणि कर्मणि स्थिरः । प्रत्युतः स्तोमान् व्रन्दी व्रन्दतेर्मृदूभाव-
 कर्मणः ॥ १५) ॥

- १५ ' स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनं वच्चकार । कदा ते मर्ता
 अमृतस्य धामैर्यक्षन्तो न भिनन्ति स्वधानः '
 वयुनशब्दस्य (ऋ० सं० ६ । २१ । ३) ॥ भरद्वाज-
 प्रयोगोऽर्थश्च स्वर्यम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सूक्ते । व्यूहस्य दशरा-
 त्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीयेः शस्त्रे शस्यते
 २० (आश्व० श्रौ० ८ । ७) । त्वमेवंगुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र ।
 यथागुणं त्वामयोचाम । स त्वमेतच्छार्धं तमः अवयुनम् अप्रज्ञानलक्ष्णं
 ततन्वत् । सर्वमेवैनं लोकं स्वेन प्रकाशाख्येन रूपेण संतनोति । सूर्येण
 वयुनवत् । प्राणो हीन्द्रस्तस्मात्सूर्य उदेति । ' प्राणाद्वा एष उदेति
 प्राणेऽस्तमेति ' (वृ० उ० १ । ५ । २३) इति ह्युक्तम् । तस्मा-

१ क. ख. छ. त. द. अव विरानो वर्तते. २ त. तूर° ती; द. तूर°. ३ क.
 ख. छ. त. द. विरामो नास्ति. ४ छ. त. भवति । अह°. ५ क. ख. ३ (१५);
 छ. त. १७; द. ३. ६ ग. ज. ततन्वत् । भर°; घ. ट. ततन्वत् न भिन°.
 ७ ठ. ड. व्यूहस्य. ८ ग. ज. स एवमेवैतं लोकं. ९ क. ख. घ. छ. ट. ठ.
 १० ड. ' रूपेण ' नास्ति; च. रूपेण. १० घ. ट. ' इति ' नास्ति.

ध्याण इन्द्रः सूर्यस्योदयहेतुः । स तं सूर्यमुद्रमयंस्तेन सूर्येण वयुनवच्चकार ।
एतज्जगज्ज्ञानवत् करोति । तस्मात्स एवेन्द्र एवमुच्यते । सूर्येण त्वमेत-
ज्जगद्वयुनवःप्रज्ञावच्चकार । कृतवानसीत्यर्थः । यस्त्वमेवंप्रभावस्तस्य तव
कदा कस्मिन् काले मर्ता मरणधर्माणो मनुष्या अमृतस्य अमरणधर्माणो
धाम स्थानं इत्यक्षन्तो यष्टुमिच्छन्तो न मिनन्ति न श्रयन्ति हे स्वभावः
अन्नवन् । सर्वदैव तवापरिक्लिष्टं स्थानम् । कृतावकाशस्त्वं यज्ञेष्वित्य-
भिप्रायः । एवमिह 'तमस्ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार' इत्यनेन संबन्धात्
'वयुन' शब्देन प्रज्ञानमुच्यत इत्युपपत्तिः । कान्त्यर्थत्वमपि कचिदुपेक्ष्यम् ।
इहैव वां पक्षेण योज्यम् ।

'वाजपस्त्यम्' [४९] इत्यनवगतम् । 'वाजपतनम्' इत्यव- १०
गमः । 'तं संखायः पुरोरुचं यूयं वयं च'

'वाजपस्त्यम्' सूर्यः । अस्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजप-
स्त्यम्' (ऋ० सं० ९ । ९८ । १२) ॥
इत्यस्य

पावमानी सौमी । अम्बरीषश्च ऋजिश्वा च सूक्तं
ददशतुस्तत्रैषा । तमेनं सोमं हे सखाय ऋत्विज पुरोरुचम् अप्रतोदीप्तिम् १५
यूयं वयं च संपृक्ताः सन्तो हे सूरयो मेधाविनः अस्याम व्याप्नुयाम वयं
वाजगन्ध्यं प्रतिविशिष्टान्नसमानगन्धम् । अथवा वाजप्रहीतारम् । अथवा
वाजसंमिश्रयितारम् । किंच । सनेम संभजेमहि वाजपस्त्यम् । अन्नमेतद-
स्माकमिति मन्यमानाः सन्तो यमाभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति स
वाजपस्त्यः सोमस्तं नित्यकालमेव वयं भजेमहि । एवमत्र शब्दसारूप्याद- २०
र्थोपपत्तेश्च 'वाजपस्त्यः' शब्देन सोम उक्तः । 'वाजगन्ध्यम्' (५०)
इत्येतदपि पदमेकारिमेव निगमे निरुक्तम् ।
'वाजगन्ध्यम्' केवलं समाम्नायानुक्रमविपर्यासः । 'वाज-
तस्मिन्नेव निगमे' पस्त्यं वाजगन्ध्यम्' (निघ० ४ । २)
इत्येव समाम्नायानुक्रमः । निगमे पुनः 'अस्याम' २५

वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम्' इति ।

१ क. ख. घ. ट. ठ. ड. 'द्रमवत् ते' । २ ग. ज. त्वमेतद्वयुनवच्चकार' । ३ ग.
'गमः' । ५८ । तं. ४ ग. ज. पुरोरुचं । पाव' ; घ. ट. पुरोरुचं वाजपस्त्यम्. ५
क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'दीप्तम्'.
७ घ. ङ. ट. ठ. ड. 'सन्तो' नास्ति; च. सन्तो. ८ घ. ङ. ट. ठ. ड. 'संभजे';
च. 'भजे' सं. ९ ग. ज. 'वाजगन्ध्यं' नास्ति; च. 'पर्याप्तो वाजपस्त्यं' । वाजगन्ध्यं
सनेम' इत्येव समाम्नायानुक्रमः । निगमे पुनः अस्याम वाजगन्ध्यं.

‘ गन्ध्यम् ’ (५१) इत्यनवगतम् । ‘ ग्रहणीयम् ’ इत्यर्थप्रतीतिः ।

‘ यासि कुत्सेन सैरथेमवस्युस्तोदो वातस्य हयोरीशानः । ऋज्जा वाजं न
गन्धं युयूष्मन्कविर्यदहन्पार्याय भूपात् ’ [ऋ०

‘ गन्ध्यम् ’ इत्यस्य सं० ४ । १६ । ११] ॥ वामदेवस्यार्पम् ।

ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । अहोनसूक्ते चतुर्विंशे उक्थे

माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्येयं शैल्ये [आश्व० श्रौ० ७ । ४ ।] हे भग-
वन्निन्द्र यासि कुत्सेन ऋषिणा स्तूयमानः अथवा कुत्सेन वज्रेणाभ्युद्यतेन
सरथं सैमानगमनमभिर्वहनं रथमारुह्य अथवा सरथं रथसंयुक्तं
परानीकम् अवस्युः रिरक्षिपुरात्नीयान् मिमर्दिषुश्च परकीयान् तोदः

१० तुक्त इव केनचित् वातस्य ज्वेन यासि । तथापि च गन्धन्
हयोः अश्वयोः ईशानः ईश्वरः । न धावति त्वय्यन्यत एव त्वामूहतुः । स
त्वं ऋज्जा ऋजुनैव मर्गेण न काचिदन्यां गतिं धावमानः वाजं न
गन्धं वाजमिव ग्रहणाहं भोक्तुमाभिमुख्येन युयूष्मन् पुनःपुनः संमिश्रयि-
ष्यन्नात्मानं शत्रुभिर्युद्धे कविः क्रान्तदर्शनोऽसमूहो यदहन् यस्मिन्नहनि
१५ पार्याय पारणाय अत्रूगामुपरि चेतः करोषि पारयितव्या मयैत इति तस्मि-
न्नेवाहनि तान् सर्वान् भूपात् । अतिक्रम्य वर्तस इत्यर्थः । पर्यगृह्णा-
त्पर्यरक्षदत्यक्रामदिद्येते भूयतेरर्थाः । एवमस्मिन् शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च
‘ गन्ध्यम् ’ इत्येव शब्दो ‘ गृह्णातेः ’ इत्युपपद्यते ।

‘ गन्धतिः ’ [५२] अप्रतीतिरार्थः । स पुनरेव ‘ मिश्रीभावकैर्मा ’ ।

२० ‘ आगधिता पीरिगधिता या कंशीकेव जह्महे । ददाति मद्यं यादुरी
याशूनां भोज्यां शता ’ [ऋ० सं० १ ।

‘ गन्धतिः ’ इत्यस्य १२६ । ६) ॥ भावयव्यस्यार्पम् । आगधिता

आगृहीता आमिश्रिता च । परिगधिता च परि-

मिश्रीकृता । बाहुभ्यां मया परिष्वक्त्यर्थः । या कंशीकेव । प्रतिकर्शं

१ क. ख. च. गन्ध्यम्. २ ग. ‘तीतिः’ । ५९ । यासि. ३ ग. ज. सरथं ।
काम; ४. ट. सारथमवस्युः पार्याय भूपात् ४ ग. प. ज. ‘सूक्ते च चतु. ५ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. शस्त्रे शस्यते. ६ ग. ज. समानमभिर्वहं. ७ क. ख.
घ. झ. ट. ड. ड. ‘वदनरथ’. ८ ग. ज. ‘न गन्धं [ज. गन्धं] गन्धं वाजं’.
९ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. ‘एवमेतस्मिन्; च. ‘एवमेतस्मिन्’ मेत. १० ग.
ज. ‘कर्मा’ । ६० । आग. ११ ग. ज. परिगधिता । भाव; ४. ट. परिग०
पारशतां. १२ घ. झ. ट. ठ. ड. आमिश्रीकृता; च. आभिधिता. श्रीह.

कशीकेव । सा हि नकुलजातिः कांचिदिवे कशामिति श्रूयतेऽवभेधे
[मैत्रा० सं० ३ । १४ । ७ । वा० सं० २४ । २६] । सा
यथा मदकाले प्रतिकशमिततरां परिष्वजति । स हि तस्याः परिष्वजनस्व-
भावः । एवं या मां जह्वहे परिगृह्णाति बाहुभ्यां परिगृह्य च ददाति । यादुरी
या आदरवती । अधवा यादसा रेतःसेकेन तद्वती । 'यादः' इत्यु-
दकनामसु पठितम् [निघ० १ । १२ । ४८ ।] । किं च ददाति मद्य-
मिति । उच्यते । याशूनां मैथुनारूपानां शता शतानि । बहुश इत्यर्थः ।
या एवंप्रकारा सा मम भोज्या । पत्नीत्यभिप्रायः । एवमत्र मैथुनसंबन्धाच्छ-
ब्दसारूप्याच्च 'गच्यतिर्मिथ्याभावकर्मा' इत्युपपद्यते ।

'कौरयाणः' [५३] इत्यनवगतम् । 'कृतयानः' इत्यवगमैः । १०
'यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः । विश्वेषां त्मना शोभिष्ठमुपेव
दिवि धार्वमानम्' [ऋ० सं० ८ । ३ ।

'कौरयाणः' इत्यस्य २१] ॥ मेघ्यातिथेः काण्वस्यार्पम् । यानमनया
प्रशस्यते । यन्मम दत्तवन्तो मरुत इन्द्रश्च
पाकस्थामा विपकप्राणः कौरयाणः संस्कृतार्थानः विश्वेषां त्मना सर्वेषामपि
यानानामन्यप्रतिग्रहीतृसत्ताकानां मध्य आत्मना तदेव शोभिष्ठं शोभनतम-
भनेकरत्नविचित्रत्वात् दिवीव ज्योतिश्चक्रम् उपधावमानं दृश्यते । एवमत्र
शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'कौरयाणः कृतयानः' इत्युपपद्यते ।

'तौरयाणः' (५४) इत्यनवगतम् । 'तूर्णयानः' इत्यवगमैः । २०
'जातं यत्त्वा परि देवा अभूयन्महे भराय पुरुहूत
'तौरयाणः' विश्वे । स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र
इत्यस्य सखिभिः सजोषाः' ॥ जातं जातमात्रं विश्वे
देवा यत्त्वां पर्यभूयन् परिगृहीतवन्तः महे महते

भराय रणौय महान्तमसुरैः सह संप्राप्तं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण स

१ घ. झ. ट. ठ. ड. काचित् कांचिदिवे; च. कौंचिदिवे का. २ ग. ज. एव; २५
च. भावः । या मे पर्व. ३ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. आह । किं ददाति; च. किं ददाति.
४ ग. गदः । ६१ । यं. ५ ग. ज. मरुतः । मेपाति; प. ट. मरुतः । दिवि.
६ ग. च. ज. मेपाति. ७ घ. झ. ट. पर्वम् । अनुशुप् । या; च. पर्वम् ।
या अनुशुप्. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. यानो महाराजः । विश्वे; च. यानः
विश्वे महाराजः. ९ ग. च. ज. पतिगृही; ट. पतिगृहीतु सक्ता; ड. पति-
गृहीतवका. १० ग. ज. सत्तानां; ट. सत्तानां सत्तानां. ११ ग. गदः । ६२।
जातं. १२ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. भराय; च. राय-रणां भ.

त्वं हे पुरुहूत इन्द्र तौरयाणः त्वरितयानो भूत्वा उपयाहि उपगच्छ एनं
यज्ञं मरुद्भिः सखिभिः सह संप्रीयमाणः । उपागत्य चास्माकमाशिपः
समर्धयेत्यभिप्रायः । एवमत्रागमनसंबन्धात् 'तौरयाणस्तूर्गयानः' इत्युपपद्यते ।

'अहयाणः' [५५] इत्यनवगतम् । 'अहीतयानः' इत्यवगमः ।

५ 'त्वया वयं सधन्यः १ स्वोत्तारत्र प्रणी-
'अहयाणः' त्वयाम वाजान् । उभा शंसां सूदय सत्यतातेऽ-
इत्यस्य सुष्टुया कृणुह्यहयाण' [ऋ० सं० ४ । ४ ।

१४] ॥ वामदेवस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । अग्नये

रक्षोभेऽष्टाकपालः । तत्र स्थिष्टकृतः पुरोनुवाक्येया मैत्रायैणीयके [मैत्रा०

१० सं० २ । १ । ११ ॥ ४ । ११ । ५] । हे भगवन्मित्रे त्वया वयं

सधन्यः समानधनिनः । यदेतदस्मद्गृहे धनमेतदावयोः सहेत्यभिप्रायः ।

यत एवमतो ब्रूमः । त्वोताः त्वयैव रक्षिताः सन्तः तव प्रणीत्या

तवैव प्रणयेन अद्याम वाजान् प्रामुयामोऽजानि । किंच । उभा शंसा

उभावपि शंसितारौ यथाप्रतो नः पापानि शंसति यथ पृष्टतस्तावुभावपि

१५ सूदय सुष्टु जहि हे सत्यताते यज्ञतनितः । किंच । अनुष्टुपा अनुष्ठानेन

कृणुहि कुरु । कर्मणैतत्संपादय यदहं ब्रवीमि । हे अहयाण । अलंजितवा-

नेत्यर्थः । एवमत्र 'अहयाणः' इत्यनेन अहीतयानं उच्यते देवैतेति ।

उपपद्यते हि देयताया अलंजितयानत्वम् ।

'हरयाणः' [५६] इत्यनवगतम् । 'हरमाणयानः' इत्यवगमः ।

२० 'ऋमेमुक्षुण्यार्पणे रजतं हरयाणे । रथं युक्तम-

'हरयाणः' सनाम सुपार्मणि' [ऋ० सं० ८ । २५ ।

इत्यस्य २२] ॥ विश्वमनसो येयश्चस्येयमार्पि । यान-

मनसा यमर्षिणे । ऋजन् ऋजुतामिन् रथं रजतं

रजतमयं रजतरिक्तं वा युक्तम् अर्धैः असनाम लब्धवन्तो ययम् ।

२५ १ ग. 'ममः । ६३ । २५ ।' २ ग. ज. 'स्वोता । वाम'; घ. ट. स्वोताः०
३ अनुष्टुपः । ४ ग. घ. ज. मैत्रावरुणीयके । ५ ग. ज. प्रणयनेन । ५ ग. घ. ज.
'वाजो अश्विनयान इत्य' । ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वानोऽश्विनय' ।
७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'देवतेति' नास्ति; घ. 'देवतेति' । ८ ग. 'ममः । ६४ ।
अज' । ९ ग. ज. 'व्यापने । विष्'; घ. ट. 'व्यापने० वदनाम शुभमणि' ।
१० क. ख. घ. 'ममि । इति विष्' । ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'मार्पम् ।
उत्तिष्ठ । वा'; घ. 'मार्प' । वा' उत्तिष्ठ । १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.

कं पुनर्लब्धयन्तः । उक्षण्यायने । उक्षण्यायन इति यजमानः कश्चिदा-
सीत् । तस्मिन् हरमाणे हरमाणयाने नित्यकालमेवाभिप्रस्थितयाने सुषामणि
शोमनं सामास्यं सुषामा तस्मिन् यजमाने । तादृशः स महादक्षो
दातेत्यभिप्रायः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'हरयाणो हरमाणयानः'
इत्युपपद्यते ।

५

‘आरितः’ [५७] इत्यनवगतम् । प्रतीत्यस्य स्थाने आङ् ।

‘प्रत्युतः’ इत्यर्थप्रतीतिः । ‘यो अश्वानां यो

‘आरितः’ गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणिकर्मणि
इत्यस्य स्थिरः । वीळीक्षिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो
मरुत्यन्तं सस्यस्य हवामहे’ [ऋ० सं० १ । १०

१०१ । ४] ॥ कुत्सस्येयमार्पम् । व्यूहस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि
मरुत्यतीये शस्त्रे निविधानीये सुक्ते शस्यते [आश्व० श्रौ० ८ । ७] ।

य इन्द्रः अश्वानां गवां च गोपतिः । किंच । य आरितः कर्मणिकर्मणि
स्थिरः । आरितः सर्वान् स्तोमान् प्रति योऽवस्थितः । केन । देवतारूपेण ।
सर्वेषु स्तोमेषु वावस्थानात् । यः कर्मणिकर्मणि अग्निहोत्रादौ स्थितो नित्यः । १५

यमृते न किंचन कर्म प्रवर्तत इत्यभिप्रायः । किंच । वीळीक्षितं संस्तब्ध-
स्यापि दर्पितस्यापि य इन्द्रः असुन्वतः अभिप्रवमकुर्वाणस्य वधः
वधपिता । तमेवंगुणैर्युक्तं मरुत्यन्तं मरुसहितमिन्द्रं सस्यस्य सखि-
भावाय एतस्मिन् कर्मणि हवामहे । आह्वयाम इत्यर्थः । एवमयम् ‘आरित’
शब्दोऽर्थोपपत्त्या ‘प्रत्युतः’ इत्येवमुपपद्यते । २०

१ क. ल. घ. ङ. ट. ठ. ‘यजमानः’ नास्ति; ग. ज. ‘प्रायनिरिति । न
कश्चि’; घ. ‘यजमानः’ २ क. ल. घ. ङ. ट. ठ. तस्मिन् यजमाने हर’; ग.
ज. तस्मिन् यजमानहारेण हरमाणयाने; घ. तस्मिन् ११’ यजमाने. ३ ग. ज.
सामास्येति सु०. ४ ग. ‘तीतिः । ६५ । यो’ ५ ग. गवां हे । कुत्स’; ज.
गवां कुरव’; घ. ट. गवां गोपतिर्वशी० सस्यस्य. ६ क. ल. घ. वीळीभि’;
ग. ज. घ. ङ. वीळीभि’ ७ घ. ङ. ट. ठ. सोमेय. ८ क. ल. घ. ङ. ट.
ठ. ट. वारस्यानात् । पा’; घ. वी’ वा. ९ क. ल. घ. ङ. ट. ‘वि’ नास्ति.
१० ग. घ. ज. घ. ङ. वीळीभि’ ११ घ. ‘युगव्युक्तं’ १२ क. ल. घ. ङ.
ट. ठ. ट. ‘११’ नास्ति.

‘ व्रन्दी ’ [५८] इत्यनवगतम् । ‘ व्रन्दतेर्मुदूभावाधस्य ’ । धातु-
रेवायमप्रतीतः । एष एवानवगमः ॥ १५ ॥

नि यद्वृणक्षिं श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनो रोरुं-
वद्वना । निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्या-
दित्यस्य च शोपयितू रोरुयमाणो वनानीति वा वधेनेति वा ।
अव्रदन्त वीळितेत्यपि निगमो भवति वीळयतिश्च व्रीडयतिश्च संस्त-
म्भकर्माणौ पूर्वेषु संप्रयुज्येते निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गत-
पसाः पसः सपतेः स्पृशतिकर्मणः । मा नो मधेवं निष्पपी परा
१० दाः । स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादास्तूर्णा-
शमुदकं भवति तूर्णमश्रुते । तूर्णाशं न गिरेस्धीत्यपि निगमो
भवति । क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत्क्षुभ्यते ॥ १६ ॥

नि यद्वृणक्षिं श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनो रोरुं वद्वना । प्राची-
नेन मनेसा बर्हणीवता यदद्या चिच्छृणवः कस्या
१५ ‘ व्रन्दी ’ इत्यस्य परि [ऋ० सं० १ । ५४ । ५] ॥ सव्य-
स्येयमार्यमाङ्गिरसस्यै । जगती । ऐन्द्री । स पुन-
रिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्वमापन्नः । निवृणक्षि निवर्जयसि यत् यत्त्वं हे
भगवन्निन्द्र भेषं हत्वा श्वसनस्य शब्दकारिणो वायोः मूर्धनि उपरि
२० शुष्णस्य चित् शोपयितुरपि भगवत आदित्यस्य व्रन्दिनो मृदूभावकर्तुः ।

१ ग. ज. एव निगमः. २ क. ख. ३ (१५), ग. १६; ठ. °गमः । इति नैरुक्टीकायां
पञ्चमाध्याये पञ्चदशः खण्डः; इतरेष्वङ्को नास्ति. ३ छ. त. द. ‘ च ’ नास्ति.
४ ‘ धनानीति ’ सायणभाष्यपाठः. ५ क. ख. छ. त. द. वीळिते° ६ क.
ख. छ. त. द. वीळयतिश्च व्रीडय° ७ ड. मि. प. गी. ८ छ. स्पसः स्पशते;
त. स्पसः स्पसते.° ९ श; द. स्पसः स्पसते. १० क. ख. छ.
त. द. परादाः । तूर्णा०. ११ क. ख. ४ (१६); छ. त. १८; द. ४. १२ ग.
ज. श्वसनस्य मूर्धनि । सव्य°; य. ट. श्वसन० कस्या परि. १३ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. °ङ्गिरसस्येयं । जग°; य. °ङ्गिरस्य । जग°, १४ क. ख. ग. मृदुभा°;
२५ य. मृदुभा° दू.

आदित्येन हि पोरप्यमानं संस्तम्भमपि बदरतिन्दुकादि मृदु भवति
 तस्मादसौ ब्रन्दी । तस्याप्येवंकर्मकारिणो मण्डले प्रत्येवं रेखत् स्तन-
 यितुशब्दं कुर्वाणो वना वनानि विक्षिपसि । ऊर्ध्वमधश्च वनानि उदकानि
 विक्षिपतो न ते शक्तिरतीघातोऽस्तीत्यभिप्रायः । यस्मिंस्तु पक्षे ' बधेन '
 इति निर्वचनं तस्मिन् पक्षे ' वना ' इत्येष शब्दो मेघवधेनेति योग्यः । ५
 उदकशब्दश्चेतस्मिन् पक्षेऽध्याहार्यो निर्वर्जनसंबन्धात् । प्राचीनेन प्रामाण्येन
 अदीनेन तस्मिन् कर्मण्यभिमुखेन मनसा बर्हणावता हिंसावता र्यदयत्वेऽपि
 कर्म कृणवः करोष्येवासुकरमन्यैस्तस्माद्भवीमि कस्या पारि । कोऽन्यस्वामुपरि
 वर्तते । त्यमेव सर्वभूतानि परिगृह्य वर्तस इत्यभिप्रायः । एवमत्र ' ब्रन्दि-
 शब्देनादित्य उक्तः । तत्पुनरेतदस्पष्टं मृदुभावकरणदादित्यस्य ब्रन्दित्वमिति । १०
 यतो ब्रन्दिशब्दस्य मृदुभावार्थोपपादयिषया घीडपातिना संस्तम्भार्थवाचिना
 सह संबद्धो यत्र ब्रन्दतेः प्रयोगस्ततो निर्गमाद् ब्रन्दतेर्हि मृदुभावार्थता स्पष्ट-
 तरेति दर्शयति । ' अब्रन्त वीडितेऽपि निगमो भवति ' ।
 अपि पूर्वोऽप्ययं स्पष्टतर इत्यपिशब्दः । ' वीडयतिश्च घीडयतिश्च '
 एतौ द्वावपि ' संस्तम्भकर्माणौ पूर्वेण ' अनेनैवानन्तरेण ब्रन्दिना १५
 यस्मात्समानवाक्यतामुपगतौ ' प्रयुज्येते ' तस्माद् ब्रन्दिशब्दस्य मृदु-
 भावार्थत्वमुपपद्यते ।

१ ग. प्रयुज्येते भवन् स्त°; ज. प्रयुज्येते भवन् स्त°; च. प्रयुज्येते भवन् स्त° ई रोह.
 २ क. ख. ग. ज. स्तनयितुशब्दं. ३ ग. ज. 'वनानि' नास्ति; च. वना-विक्षि°
 वनानि. ४ ग. ज. तत्पक्षे. ५ क. ख. ब. झ. ट. ठ. ड. 'शब्दश्च तस्मिन्. ६ घ. २०
 ट. ठ. ड. 'प्रामाण्येन' नास्ति. ७ ग. ज. कर्मण्यभिमुखेन; च. कर्मण्या-
 (ण्य) भिमुखेन° से. ८ घ. झ. ट. ठ. ड. यद्यापि त्वं कर्म°; च. यदय-
 त्वेऽपि° यापि त्वं. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इतरा. १० ग. ज. मृदुभा°
 ११ क. ख. घ. झ. ट. अत्रो; च. यतो° अ. १२ ग. ज. संस्तम्भार्थ°; च.
 संस्तम्भार्थ° स्तम्भा. १३ ग. ज. ततो निनयेति निग° १४ क. ख. च. वीडिते°; ग.
 ज. वीडिते; घ. झ. वीडिते°. १५ ग. ज. स्तुतरे°. १६ ग. वीडयतिश्च वीडय°;
 ज. वीडय°. १७ ग. 'यत्ते. १७। तदे°.

‘तदेवानां देवतमाय कर्त्तव्यमग्नद्वहोमन्दन्त वीळिता । उद्गा आजद-
भिनद्वहोणा यत्तमग्नद्वहो व्यचक्षयस्वः ।’ [ऋ०

अग्निनिगमे मन्दतेः सं० २ । २४ । ३] ॥ गृत्समदस्वार्पम् ।
स्पष्टतरोऽर्थः जगती । ब्राह्मणस्पत्ये लिङ्गतो बर्हस्पत्येऽपि
सूक्ते । तत्कर्म तत्कर्म देवानां देवतमाय

देवतमस्य बृहस्पतेर्यत् अथभन् यत् क्षथान्यभवन दृष्ट्वा दृढान्यपि
सन्ति मेघवृन्दानि । किंच । अव्रदन्त मृदून्यभवन । कानि पुनस्तानि
मृदून्यभवन्निति । उच्यते । वीळिता यानि वीळितानि व्रीडितानि संनद्धानि
दर्पितान्यसुरकुड्यान्यन्यानि वा कानिचित्तानि मृदून्यभवन्निति । किंच ।
१० उद्गाः आजत् उदाजहाः उदगमप्रदपः । अभिनद्वहं मेघं ब्रह्मणा स्तूय-
मानः । किंच । अगूहत् अनाशयत्तमो वैशुतात्मना । किंच । व्यचक्षयत्
व्यदर्शयत् स्वैः स्वर आदिसमव्यवधानकरणेन नभसः । एवमत्र ‘अव्रदन्त
वीळिता’ इति मन्दतेर्वीळयतिना सह प्रयोगाद् व्रीडतेरर्थवैपरीत्येन मन्दतेर्धु-
दुभावार्यत्वमुपपद्यते । व्रीडयतेस्तु ब्रन्दिना सह प्रयोगेऽन्यत्र कचिद् द्रष्टव्यः ।

१५ ‘निष्पी’ (५९) इत्यनवगतम् । ‘विनिर्गतपसाः’ इति शब्दसमाधिः ।
‘स्त्रीकामः’ पुंश्लोऽभिधेयः । स हि नित्यं निर्गतशैर्ष्य एव भवति । ‘पैतः
सपतेः’ स्पृशत्यर्थे वर्तमानस्य शैर्ष्यः । तेन हि स्त्री स्पृश्यते । ‘प्रति

- १ ग. ज. ‘तमाय । गृत्स’; घ. ट. ‘तमाय कर्त्तव्यं चक्षयस्वः’; २ क. ख.
च. वृढाव्रदन्त व्रीडिता’; ३ क. ख. ग. ज. ‘ब्राह्मणस्पत्ये लिङ्गतो’; ‘अपि’;
२० नास्ति; च. ‘बर्हस्पत्ये (देऽपि) सूक्ते’ ब्राह्मणस्पत्ये लिङ्गतो; ४ ग. ज. देव-
तमस्यतेः वदथ’; च. ‘तेः वदथ’ य; ट. बृहस्पतेः य’ ब्रह्मण; ठ. ड. तमस्य
ब्रह्मणा यद्’; ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘यत्’ नास्ति; ६ क. ख. घ. झ.
ट. वृढा; ग. ज. ‘वृद्धा’ नास्ति; च. ‘वन-वृढान्य’ वृढा; ७ क. ख. च.
वीळिता; घ. झ. वीळिता; ८ ग. च. ज. घ. झ. वीळिता’; ९ क. ख. घ. झ.
३५ ट. ठ. ड. ‘वा यानि कानि’; १० क. ख. ग. ज. ‘नद्वहं’; च. ‘पह्वलं’ न.
११ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘स्वः’ सकृदेव; १२ क. ख. च. व्रीडिता; ग. ज. व्रीडिता;
घ. झ. वीळिता; १३ क. ख. ग. ज. व्रीडय’; च. व्रीडय’; घ. झ. व्रीडय’;
ट. व्रीडय’; १४ घ. झ. ट. ‘व्रीडयते’; १५ च. ज. घ. झ. ड. निष्पी’;
१६ ग. ज. ‘शेष एव’; च. ‘शेषो भ’ प एव; १७ क. ख. ग. स्पृशः; ठ.
पतः पततेः स्पृ’; च. स्पृ (प) सः स्पृशे (पत) तेः; १८ ग. ज. शेषः; च.
३१ शेषः’ प. १९ ग. ‘ते । ६८ । प्रति’.

यस्या नीथादर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात् । अथ स्मा नो
मघवश्चर्कृतादिन्मा नो मघेवं निष्पपी परा दाः'
'निष्पपी' इत्यस्य [ऋ० सं० १ । १०४ । ५] ॥ कुत्सस्तार्यम् ।
ऐन्द्री । हे भगवन्निन्द्र यस्मात् प्रत्यदर्शि प्रति-
पश्यतीव स्या सा नीथा स्तुतिः । 'नीथाविदो जरितारः' [ऋ० सं० ३ ।
१२ । ५] इत्येतस्मान्निगमात्स्तुतिर्नाथेति प्रतीयते । दस्योः शत्रोर्दा-
सयितुस्तत्र ओको न ओक इव निवासमिव अच्छ आभिमुख्येन हृदय-
मनुप्रविश्य सदनं स्थानं यत्र तया नीथया स्तुत्या सैर्तव्यम् । यस्तवाभि-
मंतो गुणोऽनेन यदि नाम मभिप स्तोता स्तुत्यात्साधु स्यादिति तमर्थमनुप्रवि-
श्यैव भवतो हृदयं तेनार्थेनात्मानमभिसंबन्धयित्वैतन्मम सदनमित्येवं जार्न-
तीव तदेव आगात् नित्यकालमेवागच्छति । यत एवमतः स्तुत्युदीरयितारो
वयं भवतः । अथ एतस्मात्कारणाद्वयं ब्रूमः । हे मघवन् चर्कृतात्पुनःपुनः
क्रियमाणादेतस्मात्कर्मण आत्मस्तुत्याश्रयभूतान्मा नो मास्मान् परा दाः परा-
दुम्भुखान् दधीथाः । उपनामय तत्कर्मसाधनानि । कथं च पुनर्मा परा दाः ।
मघेव निष्पपी । स यथा धनानि नित्यं निर्गतशेषो विनाशयत्येवमस्मांसं १०
मावसादयिष्ठाः । धनभूतास्तत्र वयमतो रक्षस्वेत्यभिप्रायः । एवमत्र शब्द-
सारूप्यादर्थोपपत्तेश्च धननामसंबन्धात् 'निष्पपी' विनिर्गतपसाः स्त्रीकाम
इत्युपपद्यते ।

तू 'तूर्णाशन' (६०) इत्यनवगतम् । 'उदकं भवति' इत्यभिधेयवचनम् ।
तूर्णं हि क्षिप्रं तद्वयामोति । तूर्णाशनमिति न्याय्यम् । अपठितं चैतदुदकना-

१ ग. ज. दस्योः । कुत्सः; घ. ट. दस्योः० निष्पपी०. २ घ. च. झ. ठ. ड.
निष्पपी. ३ क. ख. घ. झ. ट. ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । हे०; च ऐन्द्री० । हे० त्रिष्टुप्.
४ घ. झ. ट. ठ. ड. सत्तव्यं; च. सैर्तव्यं त. ५ क. ख. घ. झ. ट. ड. स्तुत्या०.
६ ग. ज. जानतीव; च. जानतीतानं न. ७ ग. अगात्; च. आगात् आ. ८ रु.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'दीरितारो'. ९ च. 'प्रोद्भु' परा. १० घ. झ. ट. ठ. ड. २५
दधीथाः; च. दधीथाः० दी. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'नानि । कथं च
पुनः कर्मसाधनानि । कथं च पुनर्मा'; च. 'नानि० । कथं कथं च पुनः कर्मसाध-
नानि. १२ ग. ज. घ. झ. निष्पपी; च. निष्पपी० व्य. १३ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. नित्यविनिर्गतं; ग. ज. नित्यं निर्गतशेषो. १४ घ. झ. च. ज. निष्पपी.
१५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वि' नास्ति. १६ घ. ट. ठ. ड. तूर्णाशन. ३०

ममु तेनाप्रतीतार्थम् । 'प्राते श्रुताय वो धूपतूर्णाशं न गिरेरधि । हुये सुशि-
प्रमूतये' [ऋ० सं० ८ । ३२ । ४] ॥

'तूर्णाशम्' इत्यस्य मेधातिथेरर्थम् । रात्रिपर्याये शस्यते । भैत्रावरु-
णस्य प्रथमे शस्त्रे विनियुक्ता [आश्व० श्रौ०

५ ६ । ४] । हे ऋत्विग्यजमाना यन्मया प्रतिश्रुतमार्त्विज्यमुपगच्छताहमिन्द्रं
स्तुतिभिराह्वयिष्यामीति तस्मै प्रतिश्रुताय युष्माकमुपाकरणार्थमेतस्मिन्
कर्मणि धूपत् धूपं प्रगल्भं हुवे आहुये सुशिप्रं सुहन्तुं सुनीसं च इन्द्रमहम्
ऊतये तर्पणाय तर्पयामह इति । अथवा भवतामात्मनश्च रक्षणायेति स्यात् ।
कथं पुनराह्वयामि । तूर्णाशं न गिरेरधि । यथा तूर्णाशम् उदकं भेषस्योपरि
१० वर्तमानमाह्वयन्ति वर्षार्थिनो जना एवमाह्वयामीति । एवमत्र गिरिसंवन्धात्
'तूर्णाशम्' उदकमित्युपपत्तिः ।

'क्षुम्पम्' (६१) इत्यनवगतम् । 'अहिर्च्छत्रकं भवति' इत्यभिधेयव-
चनम् । यस्मात्तत्पृष्ठमात्रं 'क्षुम्भ्यते' चलति तस्मात् क्षुम्पं क्षोभणमिति
न्याय्यम् ॥ १६ ॥

१५ कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रुव-
द्विर इन्द्रो अङ्गः [ऋ० सं० १ । ८४ । ८] ॥ कदा मर्तमना-
राधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति च
गिर इन्द्रो अङ्गनङ्गेति क्षिप्रनामाश्रितमेवाङ्गितं भवति निचुम्पुणः
सोमो निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणाति ॥ १७ ॥

२० १ ग. 'र्थम्' । ६१ । मतिः । २ ग. ज. धूपत् । मेधा ; घ. ट. धूपत् ।
संप्रमूतये. ३ क. ख. 'रार्पम्' । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रि ; घ. झ. ट. ठ. ड.
'रार्पम्' । बृहत्ऐन्द्री । रात्रि ; च. 'रार्प-रात्रि' बृहत्ऐन्द्री. ४ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. वो युष्माकमुपाकरण ; च. 'ताय (वो) युष्माकमुपाकरण' प. ५ घ. ट. सुसी-
प्रमुह . ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सुहन्तुं वेन्द्र ; च. सुनीसं च 'न ७ क.

२५ ख. घ. त. ठ. ड. 'तर्पणामह इति' नास्ति ; च. तर्पयामह इति. ८ च. अहि-
च्छत्रकं छ. ६ च. सृष्टं स्पृ. ९ घ. ट. क्षुम्भते ; ठ. ड. क्षुम्भते. १० ग. ज. घ. ट.
क्षुम्पं. ११ क. ख. ४ (१६) ; ग. ३३ ठ. ड. 'न्योयम्' । इति निरुक्तटीकायां
पञ्चमाध्याये षोडशः खण्डः ; इतरेष्वष्टौ नास्ति. १२ छ. 'स्फुरति' ; त. 'स्फु-
रति कदा' ति ; द. स्फुरति. १३ क. ख. छ. त. द. शृणोति. १४ क. ख. ५

३० (१७) ; छ. त. ११. द. ५.

‘कदा मर्तमरार्धसम्’ इति । गोतमस्येयमार्षम् । उष्णिक् । ऐन्द्री ।
 तार्तीयसवनिकेयकथपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः सखे
 ‘क्षुम्भम्’ इत्यस्य विनियुक्ता [आश्व० श्रौ० ७ । ८] । कदा
 कस्मिन् काले मर्तं मनुष्यम् अनारार्धयन्तं यस्त-
 मिन्द्रं नाराधयति स्तुत्यां हविषा च तं कदा पादेन अवस्फुरते अवस्फु- ५
 रिष्यति अभिर्हिसिष्यति स इन्द्रः । ‘स्फुरति स्फुरति’ इति वधकर्मसु
 पठितम् [निघ० २ । १९] । किञ्च । कदा नः कदास्माकं परिचरमाणानां
 स्तुतिभिर्हविर्भिश्च शुंधवत् श्रोष्यति गिरः स इन्द्रः अहम् । क्षिप्रमित्यर्थः ।
 कदास्माकं परिचरितृणामिन्द्रः श्रोष्यति गिरः श्रुत्वा च समर्धयिष्यत्यागिपः ।
 अनारार्धयितृश्च कदा पादेनाभिहनिष्यति । कदानाराधयित्राराध- १०
 यित्रोर्विशेषं ब्राह्मणतत्त्वमिप्रायः । स्वरूपेण तावदेवोऽस्य मन्त्रस्यार्थो मया
 लक्ष्यते । भाष्यं पुनरत्र ‘लोकः पादेन क्षुम्भमिवावस्फुरसि’ इत्येवमधीते ।
 तथाच ‘कदा नः शृणोति गिरः’ इति । तदेतत् ‘क्षुम्भमिवावस्फुरसि’
 ‘शृणोति गिरः’ इत्यनयोर्भाष्यवाक्ययोः पुरुषवैलक्षण्यादुपौजो मन्त्रार्थ-
 इति । ‘अवस्फुरसि’ इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्षकृतलक्षणामिसंघन्धी १०
 मन्त्रस्य । ‘कदा नः शृणोति गिरः’ इन्द्रः इत्येतत्परोक्षकृतलक्षणम् । एव-
 मेतद्भाष्यं दुयौज्यं यद्येष भाष्यस्य सम्यक्पाठः । अथ पुनरसम्यक्पाठोऽस्ति ततः
 सम्यक्पाठोऽत्रैवेष्टव्यः । अहं तु लक्ष्ये । यथैव मया मन्त्रो व्याख्यातः
 स एव सम्यक्पाठः स्यात् ‘पादेन क्षुम्भमिवावस्फुरिष्यति’ ‘श्रोष्यति च
 गिरः’ इति । तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते । सूक्तेऽपि चास्मिन् काश्चि- १५
 त्परोक्षकृता ऋचः काश्चित्पत्यक्षकृताः । अतोऽपि दुरवधारोऽस्य भाष्य-

- १ क. ख. घ. झ. ट. ‘पठं० इन्द्रो अहम् । श्रोतं’; ठ. ड. कदा मर्तमिति.
 २ च. उष्णिक्-स्तुतिं ऐन्द्री. ३ क. ख. घ. झ. ट. ड. ‘हं’ अराधयन्-
 नापि; च. ‘हं’ अनाराधं जायते. ४ क. ख. घ. झ. पदा; ट. पदां क. ५ ग.
 ख. ‘वस्फुरत् स्फुरि’; च. ‘वस्फुरत्-स्फुरि’ अत्र. ६ घ. ट. ठ. ड. स्फुरयति. ३०
 ७ घ. शुभं. ८ घ. झ. अनाराद्धं; ट. अनाराद्धं घयितुं; ठ. ड. अनाराद्धं
 च. ९ च. ‘वस्फुर’; ठ. ड. ‘वस्फुरिष्यति. १० च. ज. ‘वस्फुर’. ११ क. ख.
 घ. झ. ट. ठ. ड. दुयौज्यो; च. दुयौज्यो ज्यो. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 ‘ति च गिर इत्ये’. १३ घ. झ. ठ. ड. ड. लक्षणः; च. लक्षणम्. १४ क. ख.
 घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ततः’ नास्ति; च. तैत्ति. १५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 ‘अव’ नास्ति. १६ च. ‘वस्फुरि’.

कारस्याभिप्रायः । अहिच्छत्रकं हि पादेन स्पृष्टमात्रं शीर्यते । तत्रात्रानाराध-
यितुर्विनाशोऽभीष्ट इति 'क्षुम्प' शब्देनाहिच्छत्रैकमभिधीयत इत्युपपद्यते ।

‘ निचुम्पुणः ’ (६२) इत्यनवगतमनेकार्थम् । ‘ निचुम्पुणः
सोमो भवति ’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘ निचान्तपृणः ’ इति शब्दसमाधिः ।

५ स हि निचान्तो भक्षितः ‘ प्रीणाति ’ ॥ १७ ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये । अपां जग्मि-
निचुम्पुणः (ऋ० सं० ८ । ९३ । २२) ॥ पत्नीवन्तः सुता

१० इमेऽद्भिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता
निचुम्पुणः समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यतेऽवभृ-
थोऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् कृणान्ति नीचैर्दधतीति
वा । अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति । निचुम्पुण
निचुङ्कुणेति च । पदिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते ॥ १८ ॥

१५ ‘ पत्नीवन्तः सुता इमे ’ इति । सुकक्षो नाम आङ्गिरसस्तस्येयमार्थम् ।
रात्रिपर्यायेषु मध्यमे पर्याये होतुः शस्त्रे विनियुक्ता

‘ निचुम्पुणः ’ (आश्व० श्रौ० ६ । ४) । पत्नीवन्तः पत्नी-
भिरद्भिस्तद्वन्तः सुता अभिपुता इमे सोमा उशन्तः
कामयमाना इव यन्ति देवान् प्रति वीतये ।

२० पानाय कामयमानाः । कथं नामास्मान् देवाः पिवेशुरित्येतमर्थं कामयमाना
इव यन्ति । किमेतदेव । नेत्युच्यते । पुनः पुनरेव निचुम्पुणः सोमो हि
अपां वीर्येण सहितस्तासु तामु क्रिशासु प्रदीयमानोऽस्माभिर्देवान् प्रति

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ उत्रमभिः ’; च ‘ उत्रमभिः ’. २ क. ख. घ. झ.

ट. ठ. ड. ‘ इत्युपपद्यते ’ नास्ति; च. इत्युपपद्यते. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.

२५ ‘ कार्यं च. ४ क. ख. घ. (१७); ग. ११; ठ. ड. ‘ प्रीणाति ’ । इति निरुक्तटीकायां

पञ्चमाध्याये सप्तदशः खण्डः. ५ क. ख. घ. (१८); छ. त. २ ; द. ६. ६

क. ख. घ. झ. ट. ‘ इमे०० निचुम्पुणः; ग. ज. ‘ इति ’ नास्ति; ठ. ड. पत्नी-

वन्त इति. ७ घ. झ. ठ. ड. भुतकक्षो; ट. भुतकक्षो सु. ८ क. ख. घ. झ. ट.

ठ. ड. ‘ मार्गम् । गायत्री । ऐन्द्रो । रां; च. ‘ मार्गम् । रां गायत्री ऐन्द्रो.

९ घ. झ. ट. ठ. ड. पीतये. १० घ. झ. ट. ठ. ड. पानाय यन्ति कथं; च.

पानाय कामयमानाः यन्ति; ग. ज. ‘ पानाय ’ नास्ति. ११ क. ख. घ. झ.

३२ ट. ठ. ड. ‘ श्येवम्. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ दि ’ नास्ति; च. ‘ दि०.

जग्मिः एव भवति गन्तैव भविष्यति । एवमिह सोमाधिकारात् 'निचुम्पुण'-
शब्देन सोम उच्यत इत्युपपद्यते ।

‘समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते’ । स हि ‘निचमनेन’ उदकेन
‘पूर्यते’ । उदकं हि निचम्यत इति निचमनम् । मृग्योऽत्र निगमः ।

‘अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते’ । नीचैरस्मिन् ‘कणान्ति’ शब्दं
कुर्वन्ति । तत्र ह्युक्तम् ‘अवभृथेष्टोपांश्चैव चरन्ति’ इति निचुम्पुणः ।
अथ ‘वा नीचैः’ अस्मिन्यज्ञपात्राणि ‘दधतीति’ निचुम्पुणः । ताति
हि तत्राप्सु निधीयन्ते । ‘अवभृथ निचुम्पुण निचैरसि’ निचुम्पुणो गृहं
गृहोऽव नो देवैर्देवकृतमेनो यक्ष्यव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं

अवभृथार्थे निचु- चिकित्वा नुरोरा नो देव रिपस्याहि ।
म्पुणशब्दः - अनेनाभिसाद्याप्सु प्रक्षिप्यन्ते सोमपात्राणि ।

हे अवभृथदेवते वरुण नीचक्षणन निचै-
रसि नीचैश्चरणशीलोऽसि । निचुम्पुणो नीचक्षणनो भूत्वा
गृहे गृहे यज्ञगृहेऽवतिष्ठसे । स त्वमेवंगुणविशिष्टः अत्र नो देवै-
र्देवकृतमेनो यक्षि । अवयक्षि नो देवैः सहितो देवकृतं देवनिमित्तं
देवापराधजमेनः । अवयक्षि मर्त्यैः सहितो मर्त्यकृतं मनुष्यकृतमेनः । उर्योर्म-
हतोऽपि देवरोपणादस्मान्पाहि । एवमत्र ‘निचुम्पुण’ शब्देनावभृथ
उच्यते । निचुम्पुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ।

‘पदिः’ (६३) इत्यनवगतम् । ‘गन्तुः’ एष निर्देशः कृतो
‘भवति’ । ‘यत्पद्यते’ यस्मादसौ पद्यते । गच्छतीत्यर्थः । अभिधेयः
पक्षी । स हि नित्यकालमेव पतितो भवति ॥ १८ ॥

सुगुरंसत्सुहिरण्यः स्वर्ध्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।
यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति (ऋ०

१ ग. ज. निरस्यत इ°; च. निरस्यत° चम्य. २ ग. ज. °स्मिन् कस्मिन् ५५
क°. ३ ग. ज. भृथो ध्वनेन भवतीति नि°; च. °भृथेष्टो उपांश्चैव चरं ध्वने
तीति नि°. ४ ग. च. ज. च. स. ट. ठ. ड. °रिप्यानेन°. ५ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. अवभृथ अवभृथदे°; च. हे-अव° अवभृथ. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
पुष्टाण्यो मर्त्यै°; च. उर्योर्मै° पुष्टाण्यो म. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °दस्मात्पा°. ८
घ. यस्मादसौ द. ९ क. ख. घ. झ. ट. (१८); ग. ११; ठ. ड. °भवति । इति नर.
अर्थे प्रापां पञ्चमाध्याये अत्रादृशः खण्डः; इति एवमो नास्ति. ३१

सं० १ । १२५ । २) ॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो मह-
 चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वायन्तमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे' ।
 मुक्षीर्जयेव पदिमुत्सिनाति । कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च
 ततनाच्च पादुः पद्यते । आविः स्वः कृणुते गूहते वुसं स पादु-
 रस्य निर्णिजो न मुच्यते । आविः कुरुते भासमादित्यो गूहते
 वुसं वुसमित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंसतेर्वा यद्वर्पन्पातय-
 त्युदकं रश्मिभिस्तत्प्रत्यादत्ते ॥ १९ ॥

इति पञ्चमाध्यास्य तृतीयः पादः ।

- १० सुगुरसत्सुहिरण्य इति । कर्क्षीवत आर्पम् । स एव सुगुर्भवति शोभनगु-
 र्भवति । स एव च सुहिरण्यो भवति । स एव च
 ' पदिः इत्यस्य ' स्वश्वो भवति । वृहच्च महच्च अस्मै वयः अन्नम्
 इन्द्रो दधाति ददाति । आह । यस्य किमिति ।
 उच्यते । यस्त्वा यन्तं वमुना प्रातरित्वः । प्रातरागामिन्नतिथे । स हि प्रातः-
 १५ प्रातरन्यानि गृहाण्यभ्येति । तेनैवमामन्व्यते ' प्रातरित्वः ' इति । यन्तम्
 अध्वानं वमुना अन्नेन क्षुधा विभ्रस्यमानं प्राणं मुक्षीजयेव पादययेव
 कुमारः पदि पतितारं पक्षिणम् उत्सिनाति उड्गम्य सिनाति वज्राति । प्राणा-
 र्जयि संनियच्छतीत्यर्थः । यथा ह्यतिथिरध्वगो भवति स एव क्षुधि-

- १ छ. 'तिथेर्मुक्षी' ; त. 'तिथेर्मुक्षी' । मु. २ द. पादुर्ण्यः प. ३ त. द.
 २० आविष्कु^०. ४ छ. त. द. घ. भ्रंशते^०. ५ क. ख. ७ (१९) ; त. २१ ; द. ७.
 ६ छ. य. घ. 'इति० पादुः' नास्ति; छ. तृतीयः पादुः ; त. पञ्चमाध्याये तृती^० ;
 द. इति नैरुक्त्वा पद्य^०. ७ प. झ. ट. 'रण्यः०० पदिमुत्सिनाति । कर्क्षी^०. ८
 घ. झ. ट. ठ. ड. 'र्षम् । त्रिष्टुप् । रश्मयस्य दानस्तुतिः । स^० ; च. यं स^० त्रिष्टुप्
 स्वनयस्य दानस्तुतेः. ९ कं. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' भवति ' नास्ति; च.
 २५ भवति. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति. ११ क. ख. घ. झ.
 ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति; च. च. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. आयन्तम्^० ;
 च. यन्तम् आ. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. शुणविप्रसम्नेन प्राणक्षणेन
 मुक्षी^० ; ग. ज. क्षुधा विभ्रस्यमा^० ; च. शुणा विभ्रस्यमाने प्राणे मुक्षी^० विप्रसम्नेन
 प्राणक्षणेन. १४ घ. ट. उड्गम्यतिनानिवज्रा^०, १५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 २० पतन् ; च. दृवं पतन्.

तोऽचसंज्ञेन कस्यचिद्बृहिणो गृहेऽवतिष्ठत एवमेतत्स्यात् । एवमत्र पक्षी
 'पदि' शब्देनोच्यते । स ह्यभिक्कममाणः पाश्यया बध्यत इत्युपपद्यते ।
 'मुक्षीजा मोचनाच्च' । सा ह्येव मुच्यते पक्षिणः पादे । 'सयनाच्च' ।
 सीयते बध्यते हि तथा पक्षी । 'ततनाच्च' । सा हि पक्षिणो बन्धार्थं
 सत्यते । एतस्यः क्रियाम्यो यथासंभवं मुक्षीजा इत्येतदभिधानं भवति ।
 'पादुः' (-६४) इत्यनवगतम् । 'पद्यतेः' इत्यर्थप्रतीतिः । 'सा
 ते जीवार्तुहृत तस्य विद्धि' मा स्मैतादृगर्प गृहः
 'पादुः' इत्यस्य समर्थः । आत्रिः स्वः कृणुते गृहते वुसं स पादु-
 रस्य निर्णिजो न मुच्यते' (भ० सं० १० ।
 २७ । २४) ॥ यमुक्रस्येन्द्रस्यार्पम् । महाव्रते मरुत्वतीये शंखे रास्यते १०
 (ऐ० आ० ५ । १ । १) । हे यजमान सा ते तव जीवायुः जीवि-
 का यास्य भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशवृष्ट्युदयास्तमयरसादानादिदक्षणा
 प्रवृत्तिः । अनेन सौर्धेण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं च जीवैस्ते इत्यभिप्रायः ।
 यत एवमथैतस्मात्कारणाद्ब्रवीमि । तस्य सूर्यस्य विद्धि विजानीहि यस्त्वया
 स्तुतिहविर्दानादिदक्षणैः प्रत्युपकारः कर्तव्यः । मा त्वम् अस्मै सूर्यार्प १५
 सौहृक् तादृशमुपकारम् अर्पयगृहः मा संवृतं कार्याः । प्रत्युपकारायास्मै
 स्वमन्युयच्छस्वेत्यभिप्रायः । अपि च समर्थे संग्रामे एतस्मिन्ते मृत्युना सह
 वर्तमाने सर्वभूतानाम् । श्वोऽथ वा म्रियेथाः । को हि तद्वेद कैदा कस्य
 मृत्युरेति । स त्वं तत्कृतानि शोभनानि कार्याणि मन्यमानः शीघ्रं प्रत्युप-
 कुरुष्वास्मै सूर्योपेत्यभिप्रायः । आह । का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तियो जीवायु- २०

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'संयोगेन'; प्र. 'संयोगे' यो. २ क. ख. घ. ङ. ट.
 धातिक'. ३ क. ख. घ. ङ. ट. ह्यमु'; च. ह्यमु 'ह्य'; ठ. ड. 'सा हि पक्षिणो
 वधार्थं तन्' ४ घ. वध्यते । वध्यते हि'; च. वध्यते- हि' वध्यते; ङ. वध्यते ।
 वध्यते हि'; ट. वध्यते । वध्यते हि'. ५ क. ख. घ. ङ. वधार्थ'; ट. वधार्थ' भ.
 ६ ग. 'तीति' १७३। सा'. ७ ग. ज. विद्धि । वमु'; घ. ट. विद्धि० न मुच्यते. ६५
 ८ घ. 'प्यते । इति वमु'. ९ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. कथ्येपमार्थ । ऐन्द्री ।
 विदुः । महा'; म. 'कस्येन्द्र'; च. 'कस्येन्द्रस्यार्प' । - महा' ऐन्द्री । विदुः
 १० क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'शस्त्रे' नास्ति. ११ घ. 'वृष्ट्युद' द्यु. १२ क.
 ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. जीवसीत्य'; च. जीवसै इ' सि. १३ ग. ज. 'लक्ष्म'. १४
 क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. एतादृक् एता'; च. ता (एता) दृक् ता (एता). १५
 ग. ज. 'कार मागृह'; च. 'कार मागृहः' १. १६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. कस्य
 कदा. च. कदा कस्य.

रिति । आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम् । आविःकुरुते प्रकाशीकरोति
 स्वभासा । सर्वमिदमुपभासितं व्यवहाराय कल्पते । स्वः आदित्यः गूहते संवृ-
 णोति रश्मिभिः बुसमुदकम् । किंच । स पादुः तत्पदनं तद्गमनमवभासनेन
 च रसादानादिकर्तुः अस्य सूर्यस्य निर्णिजः उपनिर्णेजयितुः । तमः पङ्क-
 ५ दिग्धानि हि रूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव करोतीति निर्णिक्
 सूर्यः । तस्य निर्णिजो न मुच्यते । नोपरमतं इत्यर्थः । यत एवमयमद्य च
 श्वश्वोपकारे प्रवृत्तोऽतः प्रत्युपकुरुष्यास्मा इत्यभिप्रायः । एवमत्र शब्दार्थो-
 पपत्तेः 'पादुः पदनम्' इत्युपपद्यते । 'बुसमित्युदकनाम ब्रवीतेः'
 शब्दार्थस्य । तद्धि शब्दवद्भवति । 'अंसतेर्षा' । तद्धि भ्रश्यते मेघात् ।
 १० 'यद्वर्धन्पातयत्युदकम्' आदित्यः 'तद्रश्मिभिः प्रत्यादत्ते' इति समासतो
 माध्यकारेणायमस्यार्थस्यार्थ उक्तः ॥ १९ ॥

दशमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिष्को वा
 १५ विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥२०॥

'वृकः' (६५) इत्यनवगतमनेकार्थं च । 'वृकः' तावत् 'चन्द्रमा
 भवति' । स हि 'विवृतज्योतिष्कः' प्रकाशज्योतिष्को भवति । तस्मात्
 वृकः । अथ 'वा विकृतज्योतिष्कः' इति वृकः । तद्धि तस्य विकृतं
 २० ज्योतिः शीतत्वात् इतराण्युद्गमानि उभोर्तापि सूर्यादीन्यपेक्ष्य । अथ 'वा

१ क. ख. घ. झ. ट. आविःकुरुते. २ च. तद्गमने. ३ ग. ज. निर्णिजः.

४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. रूपाणि स्वभासा; च. हि स्त. ५ च. निर्णिजो.
 ६ घ. झ. ट. ठ. ड. मुच्यते. अर्थं नकारो निषेधार्थः. ७ लोकानामुपकारार्थं गमनं
 न मुच्यते. नोप; च. मुच्यते. नोप अर्थं न ०००० न मुच्यते. ७ क. ख. घ.

२५ झ. ट. ठ. ड. रमतीत्यर्थः; च. रमते इति. ८ क. ख. ७ (१९); ग. २१;
 इतरेष्वहो नास्ति. ९ क. ख. इति निरुक्तवृत्तौ दश; घ. झ. ट. दुर्गावृत्तौ दशमस्य
 तृतीयः पादः; ठ. ड. इति दशमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः. इति निरुक्तटीकायां
 पञ्चमाध्याये एकोनविंशतिः सण्डः. १० क. ख. १ (२०); उ. त. २२; द. १.
 ११ ठ. ड. वृकश्चन्द्रमा भवतीति. वृकः. १२ क. ख. घ. झ. ट. प्रकाशितज्यो.

३० १२ ग. ज. सीत; च. सीत शी.

विक्रान्तज्योतिष्कः' वृकः । तस्य हि विक्रान्तं ज्योतिरितरेभ्यो ग्रहन-
क्षत्रतारकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सकाशात् । एते शब्दसमाधयः ॥ २० ॥

अरुणो मासकृद्दृक्ः पथा यन्तं ददर्श हि । उज्जिहीते निचाय्या
तेष्ट्वं पृष्ठ्यामयी वित्तं मे' अस्य रोदसी (ऋ० सं० १।१०५। ५
१८) ॥ अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्ता
भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य
येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्ष्णवन्निव पृष्ठुरोगी जानीतं
मेऽस्य द्यावापृथिव्यावित्यादित्योऽपि वृक उच्यते यदावृद्धे^३ ।
अजोहवीदश्विना वसिंका वामास्तो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य । १०
औह्यदुषा अश्विनावादित्येनाभिग्रस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरि-
त्याख्यानं श्वापि वृक उच्यते विकर्तनात् । वृकश्चिदस्य वारण
उरामयिः । उरणमयिः । उरण ऊर्णावान् भवत्पूर्णो पुनर्ष्टोते-
रूर्णोतिर्वा वृद्ध्वाशिन्यपि वृक्युच्यते । शतं मेपान्वृक्ये चक्षदान-
मृज्जाश्वं तं पितान्धं चकारेत्यपि निगमो भवति जोषवाकमित्य- १५
विज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति ॥ २१ ॥

'अरुणो मासकृद्दृक्ः' इति । त्रितस्येयमास्यस्य कूपे पतितस्य कुत्सस्य
वोर्यम् । पङ्क्तिः । अरुणः आरोचनः आभि-
'वृकः' इत्यस्य मुख्येन सर्वस्य जगतो रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया २०
'मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्ता' । मास-
शब्दसंबन्धादर्धमासशब्दोऽप्याहतस्तानपि ह्यसी निर्मिमीत इति । चन्द्रमा

१ घ. झ. ट. ठ. ड. एताः; च. एते ताः २ क. ख. १ (२०); ग. ५; ङ.
ड. धयः । इति निरुक्तटीकायां पञ्चमाध्याये विंशतिः खण्डः; इतोऽप्यष्टौ नास्ति.
२ क. ख. द. 'वृद्धे' । २; अजो; छ. त. 'वृद्धे' । २१ अजो. ४ छ. औह्य २५
अ; त. द. अह. ५ त. द. 'न्यूर्णाः पु'. ६ घ. 'वासिन्य'. ७ क. ख. १
(२१); छ. त. २४; द. ३; ८ घ. झ. ट. 'वृकः' ००० रोदसी । त्रि. १ ग.
ज. वा पङ्क्तिर्धर्म । अह. १० क. ख. प. झ. ट.
ठ. ड. पाङ्क्तिः । देवदेवी । अह. ११ घ. झ. ट. 'शब्दोऽत्राध्या'; च. शब्दोऽ-
ध्या' त्र.

वृकः । आह । किं करोतीति । उच्यते । यथा यन्तं ददर्श हि । नक्षत्रः
मण्डलस्थाधोऽवस्थितः पथा स्वेन मार्गेण यन्तं ददर्श पश्यति नक्षत्रगणम् ।
न मामधः कूपे पतितं पश्यति । यदि नाम पश्येत्कथंचिदवश्यमस्यास्त्रायेतापदो
मामित्यभिप्रायः । किंच । उज्जिहीत निचाय्या तद्येव पृष्ठयामथी । यथा
५ कश्चित्पथा तक्षा पृष्ठरोगी कंचिद्वृक्षं तक्षुषन् उच्छिन्दन् स्यादयं योऽर्थो न
वेत्यनेनोत्कर्षो भूत्वा निचाययति पश्यत्येवं चन्द्रमा अप्युज्जिहीते येन येन
नक्षत्रेण योक्ष्यमाणो भवति । अमुना मयाच योक्तव्यमित्येवं निचाय्य
दृष्ट्वा स्वेन दर्शनेन ततस्तदेवाभिजिहीते । तेनैव सहोदेतीत्यर्थः । एवमस्य
येनार्थस्तमयमादरेणोर्ध्वज्योत्स्नो हि भूत्वा पश्यति । मया विस्वार्यो नास्तीति
१० मीं न पश्यत्यधोऽपि वर्तमानम् । यत एवमतो ब्रवीमि । युवामपि तावत्
हे रोदसी वित्तं विजानीतम् अस्मार्तप्रलापस्य योऽर्थः । विदित्वा चोद्-
रतं मामस्मात्कूपदित्यभिप्रायः । एवमत्रारुणराब्दान्मासकृच्छब्दाच्च 'वृक-

ध्वन्द्रमाः' । चन्द्रमःशब्दाच्च नक्षत्रगणोऽप्याहृत-

'मा सकृत्' इति स्तथार्थोपपत्त्यविरोधात् । येषां तु शाखिनां 'मा

१५ पदद्वये ऋचोऽर्थः सकृत्' इत्येतत्पदद्वयं भवति तेषां सकृन्मां
ददर्श चन्द्रमाः । यदि पुनःपुनः पश्येदवश्यं
मोचयेदस्या आपदः । येषां तु यन्तं नक्षत्रगणं पुनःपुनः पश्यति न
मामित्येवमादि योज्यम् ।

'आदित्योऽपि वृक उच्यते यदायूहे' । यस्मादसौ तम आवृद्धे

२० तस्माद्वृकैः ।

१ घ. झ. ट. ठ. ड. कंचिद्वृक्षं. २ ग. ज. 'छिन्दन् स्य (ग. स्य) देयं यो';
घ. ट. 'छिन्दन् स्यदेयं यो'; झ. 'छिन्दन् स्योदयं यो'; ठ. 'छिन्दन् स्योदयं
योऽर्थो'. ३ क. ख. घ. झ. ट. ड. 'नोत्कर्षो मू'; ट. 'नोत्कर्षो' यो; ग. ज.
'नोत्कर्षो'. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'येन' सङ्गदेव. ५ क. ख. घ. झ.
२५ ट. ठ. ड. 'ध्वंकायो हि'; ग. ज. 'ध्वंकायो हि'; घ. ध्वंकायोत्स्नी' कायो. ६
घ. झ. ट. ठ. ड. स्वार्थार्थो. ७ क. ख. ग. ज. मा. ८ क. ख. घ. झ. ट. ड.
ड. अस्य वित्तस्यातिमहा'; घ. 'अस्योत्तमं वित्तस्याति. ९ घ. झ. ट. ठ. ड.
चाम्पुदत्त. १० घ. झ. ट. ठ. ड. किंतु यः पद्यानुपन्त'. ११ क. ख. 'वृकः'
२१ । ५ । अजोह'; ग. 'वृकः' । अजोह'.

‘अजोहवीर्दाश्विना वर्तिका वामासौ यस्मीममुच्चतं वृक्षस्य । विजयुषा
ययथुः सान्वद्रेर्जातं विश्वाचो अहतं विषेण’

आदित्यार्थे वृक्षः (ऋ० सं० १ । ११७ । १६) ॥ कक्षीवत
शब्दः आर्षम् । प्रातरनुवाकादिवनयोः शस्यते (आश्व०
श्री० ४।१५) । अजोहवीत् आह्वयत् आहूत-

वती उपाः हे अश्विनौ युवां वर्तनशीला वर्तिका । कदा पुनराह्वयदिति ।
उच्यते । आस्तः आस्यादेनां यदा युवाममुच्चतं वृक्षस्य आदित्यस्य । ‘उपाः’
किल ‘आदित्येनाभिप्रस्ताश्विनौ’ आहूतवती । तामश्विनौ प्रमोचितवन्तौ
‘इत्याह्वयानम्’ एतस्मिन्नर्थे वेदयन्ते निदानविदो बहुचास्तदप्युपेक्षितव्यं
मन्त्रार्थनिर्णयाय । एतच्च युवयोर्माहाभाग्यम् । किचान्यत् । विजयुषा ययथुः
सान्वद्रेः । विजयुषा विजयमिच्छन्तौ युवां ययथुः गच्छथः सानु समुच्छि-
तम् अद्रेः मेवस्य शिखरमारुह्य । किंच । युवामेव जातमुपद्रवं दुर्भि-
क्षाह्यं कृत्स्नस्य जगतो विश्वाचो विश्वगञ्जनौ सर्वतोऽगती भूत्वा मेघजा-
लेनेदं सर्वमभिप्रच्छाय ततः अहतं हतवन्तौ स्यः विषेण । उदकेनेत्यर्थः ।
यथास्मिन् वृक्षशब्देनादित्य उच्यते तथास्यानादुपेक्षितव्यम् ।

‘श्वपि वृक्ष उच्यते विकर्तनात्’ । विविधमसौ कुन्तति तस्माद् वृक्षः ।
‘वृक्षश्चिदस्य वारण उरामथिरा वयुनेषु भूपति ।
श्वन्नर्थे वृक्षशब्दः सेमं नः स्तोमं जुजुवाण आ गहीन्द्र प्र चित्रया
धिया’ (ऋ० सं० ८ । ६६ । ८) ॥

प्रगाथपुत्रस्य कलेरार्थम् । सतोवृहती । महाव्रते तृचाशीतिषु वितियुक्ता
(ऐ० आ० ५ । २ । ४) । वृक्षश्चित् वृकोऽपि श्वा सारमेयः अस्य
इन्द्रस्य विद्यत एव वारणो वारयिता शत्रूणाम् । किमुतान्यानुपकरणानि ।
उरामथिः उरणमथिः उरान् मेवान् यो मघ्नाति स उरामथिः । स पुन-
रस्येन्द्रस्य आभूयति वयुनेषु प्रज्ञानेषु । यदैवासौ विजानीत आभूर्यत्वथं

१ ग. च. ज. ‘वामिति । कक्षी’; घ. झ. ट. ‘वा०० अहतं विषेण. २ क. २५
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. आर्षम् । आश्विनी । त्रिष्टुप् । प्रातः’; चं. आर्षः प्रातः
आश्विनी त्रिष्टुप्. ३. च. ‘योर्माहा’-४ ग. वृक्षः । ७६ । वृक्षः. ५ ग. ज.
वारण इति । प्रगा’; घ. झ. ट. वारण उरामथिः०० चित्रया धिया. ६ घ. झ.
ट. ठ. ड. ‘हती । पेन्दी । महा’; च. ‘हती । महा’ ऐन्दी. ७ च. उरान्
ऊर्णवितो. ८ ग. च. ज. भूपपत्वं.

शत्रूनि ति तदैवासावाभूपति । यस्य चैवं सौम्योपकरणसंप्रति त्वं हे इन्द्र
इमम् अस्माकं स्तोमम् उपश्रुत्य आगहि आगच्छ इमं यज्ञं प्रकर्षेण चित्रया
चापनीयया धिषौ कमनीयया बुद्धया । सरमा हि देवशुनी श्रूयते ।
तत्पुत्रनसृमिश्च देवानां भवितव्यम् । तस्माच्छापि वृक उच्यत इत्युपपद्यत
इतरेषामारण्यकानां परिग्रहाभावात् । अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतो
वृकश्चिदस्येत्यस्मात्पट्टीयोगात् । उत्तरैः प्रत्यक्षकृतः ' आगहीन्द्र ' इत्य-
स्मान्मध्यमपुरुषयोगात्संबोधनाच्च । देवता किल परोक्षा स्तूयमाना प्रत्यक्षी-
भवति । प्रत्यक्षापि च स्तूयमाना परोक्षीभवति । तदेतत्सर्वेष्वेवंलक्षणेषु
मन्त्रेषूपेक्षितव्यम् ।

- १० निगमप्रसक्तमुच्यते । ' उरण ऊर्णावान् ' । ऊर्ण्या तद्वान् । ' ऊर्णा
पुनर्वृणोतेः ' इति विग्रहप्रसक्तम् । ता अपि शीतत्राणार्थं त्रिपन्ते ।
' ऊर्णोतेर्वा ' आच्छादनार्थस्य । ताभिराच्छन्न उरणो भवति ।

' वृद्धवाशिन्पि वृक्युच्यते ' । यैषा वृद्धं वाशते शिवा सापि
वृक्युच्यते विकर्तनादेर्वै । ' शतं मेपान्वैक्ये'

- १५ वृद्धवाशिन्पथं चक्षदानमृज्जाध्वं तं पितान्धं चकार । तस्मा
वृक्याः प्रयोगः अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दद्या भिफ्जाव-
नर्थन्' (ऋ० सं० १ । ११६ । १६) ॥

अजोहवीदित्यनया समानार्थेयम् । शतं मेपान् वृक्ये शिवायै
वाशिते सति परितुष्टः चक्षत् व्यादिष्टवान् दानम् । येयमेवं

- २० शोभनमभिप्रस्थितानामस्माकमर्थसिद्धये वाशिते तस्यै शतं मेपाणां
दीयतामित्येवमाज्ञप्तवान् ऋज्जाध्वो नाम राजपुत्रः । तं च पुनरेवं
व्यादिष्टवन्तमतिसाहसिकोऽयमिति पिता कुपितोऽभिशापेन अन्धं चकार ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तवेवं; च. चैवं तवे. २ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. 'संपत्तत्वं हे इन्द्र सत्त्वं; च. संपत्तुं (च) संपत्तुं सत्त्वं हे इन्द्र-इमं सत्त्वं.

- २५ ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कमनीयया धिया. ४ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. उत्तरस्तु; च. उत्तर-प्रत्यं स्तु. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
तदान् भवति । ऊर्णा; च. तद्वान्-ऊर्णा भवति. ६ च. शीतं शी. ७ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. त्रिपन्ते; च. 'र्थ - त्रिप' त्रि. ८ ग. ज. 'वासिन्य'; च.
'वासिन्य' शि. ९ ग. ज. वाशने; च. वाशने' श. १० ग. 'देव । ७७ । शतं'.
११ ग. ज. वृक्य इति; घ. झ. ट. वृक्ये च०० भिफ्जावनर्थन्. १२ ग. ज.
२१ वाशिते. १३ ग. ज. वाशते. १४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'माहापिता'.

कृतवानित्यर्थः । तस्मा एवमन्वीभूताय पितुरभिशापेन अक्षी अक्षिणी
नासत्यौ अश्विनौ देवौ विचक्षे विगतदर्शनाय औषत्तं दत्तौ दर्शनीयाव-
धिनौ भिषजौ देवभिषजौ भयसादयितारौ । अनर्बन् चक्षुराधत्तम् अनाश्रि-
तमन्धत्र कश्चित् । स्वप्रधानमित्यर्थः । एवमत्र मेघस्तंभधादाह्वाने च तथा-
र्थतोपपत्तिदर्शनात् 'वृद्धवाशिनी वृङ्गुच्यते' इत्युपपद्यते ।

‘जोषैवाकम्’ (६६) इत्यनवगतम् । अविज्ञातनामधेयवच-
नम् । ‘जोषयितव्यं भवति’ इति शब्दसमाधिः । जोषयितव्यं ज्ञोषयितव्यं
परस्मै तद्भवत्यप्यष्टत्वात् ॥ २१ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तपत्तेष्वृतावृषा । जोषवाकं वदतः १०
पञ्चहोषिणा न देवा भसथश्चन (ऋ० सं० ६ । ५९ । ४) ॥
य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याश्रीथोऽथ योऽयं जोष-
वाकं वदति विजञ्जपः भार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्रीयः कृत्तिः
कुन्ततेर्यशो वीजं वा । महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र । सुमहत्त
इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेतीयमपीतरा कृत्तिरेतमादेव सूत्र- १५
मय्युपमार्थे वा । कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो
भवति । श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं भवति ।
कृतं न श्वघ्नी वि चिन्वोषि देवने । कृतमिव श्वघ्नी विचिन्वोषि
देवने कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः कृतवान्वाग्नीर्नामकः
सममिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् ॥ २२ ॥ २०

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'नाय धत्तं'; च. 'नायोधत्तं' य. २ ग. अ.
'वातिनी'; च. 'वातिनी' सि. ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. जोष इत्यत्र. ४
क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'नामधेयमित्यभिधेयवचनम्'; च. नामधेय-व' मिरय-
भिधेय. ५ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. विशाव'; ग. अ. 'ज्ञापयितव्यं' नास्ति; २५
च. 'तस्यै-ज्ञाप' वि. ६ क. ख. ३ (२२); ग. १५; ठ. ड. इति निरुद्धीकार्यं
पञ्चमाध्याये एकविंशतिः खण्डः; इतरेष्वहो नास्ति. ७ स्तौति तेऽग्न्यस्य वर्षयितारौ
न तस्या' इति सायणगृहीतपाठः. ८ क. ख. छ. त. द. पा अर्च. ९ छ. त.
द. 'न्तरिक्षं. १० क. ख. 'मय्युप'; त. द. 'मय्युप' स्यु. ११ ड. य. प. कृत्ति
इतिन जाचा पिनाक निग्रहा गहीत्यपि. १२ छ. त. 'समृत्तं'; द. 'समृत्तं' कृ.
१३ क. ख. ४ (२२); छ. त. २५; द. ४.

य इन्द्राग्नी सुतेषु वीमिति । भरद्वाजस्येयमार्पम् । बृहती । हे इन्द्राग्नी
 यो यजमानः सुतेषु अभिपुतेषु सोमेषु युवां
 'जोषवाकम्' स्तवत् स्तौति तेषु कर्मसु श्रुतावृथा सायव-
 इत्यस्य र्धयितारौ यज्ञैर्वर्धयितारौ उदकवर्धयितारौ वा
 तस्य युवामश्रीधः । स युवयोर्बहुमत इत्यभि-
 प्रायः । अथ पुनर्योऽयं जोषवाकम् अधिज्ञातं किमपि उपांशु वदति विजे-
 क्षपः केवलमुदकतीरेऽवस्थितोऽन्यत्र वा । जपनशील एव न कर्मकारीत्य-
 मिप्रायः । तस्य जोषवाकं वदतः हे प्रार्जितहोषिणौ प्रभूतयागौ । 'यदि-
 न्द्रश्चाग्निश्च भूयिष्ठभाजौ देवतानां तस्माद्ब्राह्मणश्च राजा च भूयिष्ठभाजौ
 १० मनुष्याणाम्' (मैत्रा० सं० ४ । ७ । ८) इति ह विज्ञायते । हे देवौ
 न भसथश्चन न कदाचिदपि तस्य हवींषि भक्षयथः । तेन युवयोर्नासौ
 बहुमत इत्यभिप्रायः । अत्र 'जोषवाकं वदतो न भसथः' इत्येतद् दृष्ट्वा 'यः
 सुतेषु सोमेषु स्तौति तस्य' भसथ इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण । एवमत्र
 विजक्षरस्य भक्षयितव्याभावाज्जपस्य चोपांशुस्वाभाव्यात् 'जोषवाक'-
 १५ शब्दोऽधिज्ञातनामधेयमित्युच्यते ।

'कृत्तिः' (६७) इत्यनवगतमनेकार्थच । 'कृन्ततेः' इति धातु-
 निर्देशः । 'यशोऽन्नं वा' इत्यर्थवचनम् । कर्तनमिति न्याय्यम् । यशो हि
 द्विषतां मर्माणि कृन्तति । अन्नमप्यसम्यगुपयुक्तमायुरेव कृन्तति । 'तमुं
 २० त्वा नूनममुर प्रचेतसं राधो' भागमिवमेहे । महीव
 'कृत्तिः' इत्यस्य कृत्तिः शरणां तं इन्द्र प्र ते मुध्नो नो अभवन्'
 (ऋ० सं० ८ । १० । ६) ॥ नृमेधसः प्रियमेधसधेयमार्पम् । चतु-
 र्विंशदिषु सौत्रिकेष्वहःसु माष्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे स्तोत्रियानु-
 रूपवर्गे विनियुक्ता । तमु त्वा हे असुर प्रज्ञावन् प्रचेतसं विवृद्धप्रज्ञानं

१ क. ख. घ. ङ. ट. वां० भसथश्चन भर०; ठ. ड. य इन्द्राग्नी इति. २ क.
 २५ ख. ग. ज. तेषु सङ्ग्रहे. ३ ग. ज. 'यशोवर्धयितारौ' नास्ति; च. यजस्य व०.
 ४ ग. ज. विविजक्षपः; च. विविजक्षपः. ५ ग. ज. प्रातर्जित०. ६ क. ख. घ.
 ङ. ट. ठ. ड. 'त्युपपद्यते. ७ ग. ज. द्विषमर्मा'. ८ ग. 'ति । ७८ । तमुं'. ९
 ग. ज. प्रचेतसः नृमे०; घ. ट. य० सुग्रा मो अभवन्. १० च सुग्रा नो अधवम्
 न्वा. ११ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'मार्पम् । सतोद्वृत्ती । ऐन्द्री । चतु. ११
 '१० च सौत्रिकेष्व' विने.

राधः धनं स्वमिव पित्र्यं भागम् उत्पन्नं प्रणयित्वादीमहे याचामहे । तं नो देहि । स्थिरशरीराणां तदेतदस्तु नः । किंच । महीव कृत्तिः महदिव यशो महद्वा अन्नं शरणा शरणं गृहं ते तव हे इन्द्र यत् अन्तरिक्षलोके तदहं प्राश्रयम् । तदहं सोमं सुन्वानस्तस्याभिपक्वकर्मणो माहाभागेन येन त्वत्ता-
युज्यमभ्रयां देहपातोत्तरकालम् । इह चामुत्र चैवेवं नः फलद्वयमस्तु त्वत् इत्यभिप्रायः । यशो हि विस्तीर्णं भवति । तेन हि गृहस्योपमानमुपपद्यते । यदनुप्रविष्टानामशर्नापिपासे न स्तस्तदहं तव गृहं वाश्रुयाभित्येवमन्नेनो-
पपद्यते ।

‘इयमपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव’ सूत्रमयी । कन्धेति या प्रसिद्धा साप्ये-
तस्मादेव कृन्तते । सा हि वस्त्रायधैः कृत्तै-
‘महीव कृत्तिः’ प्रथिता भवति । ‘उपमार्ये वा’ । चर्मापि कृत्ति-
इत्यत्र कृत्तिरुपमार्ये रित्युच्यते । तपेतरा सूत्रमप्युपमीयते विकर्तन-
स्यात् सामान्यात् । कृत्तिरेव कृत्तिः कन्धा । ‘कृत्ति-
धासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा’ इति । व्याख्या-

तोऽयमष्टमे निगमः (निरु० ३ । ८) ।

‘श्वत्री’ (६८) इत्यनवगतम् । ‘कितवो भवति’ इत्यभिधेयव-
चनम् । ‘स्वं हन्ति’ इति शब्दव्युत्पत्तिः । स्वैहा इति न्याय्यम् ।
विग्रहप्रसक्तमुच्यते । ‘स्वं पुनराश्रितं भवति’
‘श्वत्री’ इत्यस्य तद्धि स्वामिनमाभिमुख्येन श्रितं भवति स्वत्वेन ।
‘कृतं न श्वत्री वि चिनोति देवने संवर्गं यन्म-

१ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘तपन्नप्रण’; ष. ‘पन्नं प्रण’ ज. २ घ. झ. ट. तन्नो;
३ तन्नो० तन्नो; ठ. ड. तेनो० ३ क. ख. ब. झ. ट. ठ. ड. ०श्रवम् (व. झ.
ट. ठ. ड. ०श्रवन्) । किंच । ते तव सुप्ता सुप्तानि त्वत्संवन्धिनि सुप्तानि । त्वज्जो-
ग्यानीत्यर्थः । यदा सुप्तानि सुखसाधनान्प्रपन्नप्रभृतीनि प्राश्रु (ठ. ड. प्राप्नु) गमहम् ।
तदहं; ष ०श्रवं तदहं किंच ०० प्राश्रुगमहम्. ४ च. महा०. ५ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. चैतन्नः. ६ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘शनायापि’; ष. ‘शनापये’ या.
७ क. ख. घ. झ. ट. प्राश्रु; ष. बोरु प्रा; ठ. ड. प्राप्नुया. ८ घ. झ.
ट. ठ. ड. ‘ममेनाप्युव’ ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘हमेऽव्याये नि’ १०
ष. स्वैहा ११; ज. स्वाहा. ११ ग. ज. ‘राश्रुते’; ष. ‘राश्रि’ भि. १२ ग. ज.
दाते. १३ ग. ‘व । ८० । वृत्ते’ १४ ग. ज. ‘नोनीति । कृष्ण’; घ. ट. ‘नो
ति देवने० मोत दूतनः.

घवा सूर्यं जयत् । न तत्ते' अन्यो अनु वीर्यं शकन् पुराणो 'मघवन्नोत
नूतनः' (ऋ० सं० १० । ४३ । ५] ॥ कृष्णस्याङ्गिरसस्येयमार्यम् ।

ऐन्द्री । जगती । तार्क्षीयसवनिके विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ६ । १) ।
उक्थपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे (आश्व० श्रौ० ८ । ३) । यथा

५ कृतादीनां दायानां मध्ये कितवः कृतं विचिनोति देवने आस्फोरे-
ऽपि नामात्र कृतं स्थान्ततो जयेयमहमित्येवं मघवा इन्द्रः संवर्गम् उदकं-
संवर्जयितारमन्तारिक्षे बहूनां मेघानां मध्ये विचिनोति कतमस्त्रेषां मेघा-
नामुदकदाने समर्थ इति । तं विज्ञाय यदजयत् यदैपः सूर्यं सुप्तु ईरायितारमपां
न तत्ते न चान्यः कश्चित् अनु वीर्यं शकन् । तत्र वीरकर्म भौवत्कमन्वः

१० कश्चिदनुकर्तुमप्यशक्तः । नापि पुराणो नापि नूतनः । नव इत्यर्थः । न
पूर्वं चक्रुर्नापरे करिष्यन्तीत्यभिप्रायः । कृतसंयन्धादेवनसंवधाच्च 'श्वप्ती
कितवः' इत्युपपद्यते । अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । स एव
विपारिणमयितव्यः । अत्र चोक्तः समाधिः ।

निगमप्रसक्तमुच्यते । 'कितवः' इत्यस्य शब्दस्य 'किं तवास्तीति'

१५ एषा 'शब्दानुकृतिः' । स हि नित्यकालमेव
कितवशब्दस्य दिदेवियुः प्रतिदेवितृभिः कितवैः पृच्छयते किं
व्युत्पत्तिः तवास्तीति । तस्माच्छब्दानुकरणात्कितव एव स

वभूव । अथवा 'कृतवान्' अयं यथा स्यादि-
त्येवमसावाशास्यते मुद्बद्भिरन्यैः कितवैः सह । तस्मादेवमाशासनात्

२० 'आशीः' निमित्त' नामकः' कितव एवासौ वभूव ।

१ ग. ज. 'ऐन्द्री' नास्ति; च. 'मार्य' । २ जग 'ऐन्द्री. ३ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'निकेपु उक्थपर्यायेषु ब्रा'. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'शस्त्रे विनियुक्ता । यथा' च. शस्त्रे. । यथा'; च. ४ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड.

यथात्र कृ'; च. यथात्रैश' क' बहू. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. आस्तारे;

२५ ग. आस्तुरे'; ज. आस्तुरे; ट. आस्तुरे' स्ता. ६ घ. झ. ट. ठ. ड. कृतं
यत्स्यात्त'; च. कृतं-स्यां यत्. ७ ग. ज. 'दकं सं'; च. दकं सं' क. ८ ग. ज.

'तं' नास्ति. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'यदपः' नास्ति; च. 'जयत्
यदैपः सूर्य'. १० क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. तवान्यः; च. न नो' तत्र. ११ क.

ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तदी'; च. तत्र वी' त्. १२ क. ख. घ. झ. ट.

ठ. ड. तावदमन्यः; ग. ज. भावात्क'; च. भावात्क' व. १३ घ. झ. ट. ठ.

ड. एवं. १४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'तवैः । स हि तस्मा; च. 'तवैः सह

१२ । तस्मा' । स हि.

‘समम्’ (६८) इत्येतत् ‘परिग्रहार्थं सर्वनाम’ । तत्पुनरेतत्
‘अनुदात्तम्’ । ‘त्वत्तन्नेमसमसिमेत्यनुदानि’ इति ह्युक्तम् (निरु० १ ।
७) । विप्रतिपन्नस्वरत्वाद्वा स्वरो भाष्यकारेणावधृतोऽनेकार्थताप्यस्य
भवतीत्येतत्प्रदर्शितम् ॥ २२ ॥

५

‘मा नः समस्य दूढ्यः १ परिद्वेपसो अंहतिः । ऊर्मिर्न नावमा
वधीत् (ऋ० सं० ८ । ७५ । ९) ॥ मा नः सर्वस्य दुर्धियः
पापधियः सर्वतो द्वेपसोऽंहतिरूर्मिरिव नावमावधीदूर्मिरुणोतेनोः
प्रणोर्त्तव्या भवति नमतेर्वा तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्याद् द्वैष्ट-
व्ययं तु भवत्युतो समस्मिन्नाशिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां १०
शिशीतिर्दानकर्म । उरुप्या णो अघायतः समस्मादिति पञ्चम्या-
मुरुप्यती रक्षाकर्मायापि प्रथमावहुवचने । नभन्तामन्यके ‘सभे
॥ २३ ॥

‘मा नः समस्य दूढ्ये’ इति । विरूप आङ्गिरस एतामग्नेये सूक्ते ददर्श । १५

‘समस्य’ दशरात्रस्य तृतीयेऽहनि प्रातःसवन आज्ये सूक्ते
इत्यस्य विनियुक्ता (आश्र ० श्रौ० ७ । १०) । हे
भगवन्नग्ने युष्मात्प्रसादात् मा नो मास्मान् समस्य
सर्वस्यैव दूढ्यः दुर्धियः पापधियः परिद्वेपसः

१ ग ज. अशीतिनत्वसमसिमेत्यनुदानित्युक्ते । मसिमेत्यनुदानित्युक्ते । विप्र°; २०
च. श्री त्वत्तन्नेमसमसिमेत्यनुदानित्युक्ते । विप्र°. २ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. ‘द्वय भाष्यकारेण स्वरोऽवधृतः । पक्षेण स्वाप्यनेका°; ग. ज. ‘वृत्र स्वरो
भाष्यकारेण गानेकार्थ°; च. ‘द्वय स्वरो भाष्यकारेण ‘नेकार्थ° स्वरोऽवधृतः । पक्षेण
चा. ३ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘दर्शितं भाष्यकारेण; च. ‘दर्शितं
ग्रोथ्यकारेण. ४ क. ख. ४ (२२); ग. झ.; ट. ड. ॥ २२ ॥ इति निरुक्तटीकायां २५
पञ्चमाध्याये द्वाविंशतिः खण्डः; इतरेष्वङ्को नास्ति. ५ क. ख. छ. त. द. द्वेपसो
अंह°. ६ ठ. ड. पणोतव्या. ७ क. ख. द. द्वैष्ट°. ८ क. ख. छ. त. द.
भवति । उतो°. ९ क. ख. छ. त. द. ‘व्यतिरकर्मकः । अथा°. १० क. ख.
५ (२२); छ. त. २६; द. ५. ११ क. ख. घ. झ. ट. दूढ्यः (मावधीत् ।
विरु°; ग. ज. दूढ्यः परिद्वेपम इति । विरु°. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
ददर्श । मायवी° आग्रधी । दस°; च. ददर्श । ‘दस° मायवी आग्रधी. १३ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. आपे; ग. ज. आज्यसूक्ते°; ५. आज्ये° वे. ३२

सर्वतो द्वेष्टुः स्वभूतिः अंहतिः । वय इत्यर्थः । ऊर्मिर्न ऊर्मिरिव । ययो-
र्मिर्नान्यमाभिमुख्येन गत्वा वधयेत्येवमंहतिरस्मान् द्वेषप्रहितो मर्षो वधीदिति ।
एवमत्र सर्वस्मादेव द्वेष्टुर्वधस्यानभीष्टत्वात् 'समस्य' इत्येतत्सर्वनामेत्युपपद्यते ।

५ 'ऊर्मिरूणोतिः' आच्छादनार्थस्य (धा० २ । २९) । सा ह्याच्छा-
दयति तीरमुदकमध्ये वा यदन्यद्भवति । 'नौः प्रणोत्तव्या भवति' पार-
गमनाय । 'नमतेर्वा' स्यात् । सा हि प्रह्वीभूतेव भवति पारगमनाय ।

आह । यदेतत्सममिति शब्दरूपम् 'अनुदात्तप्रकृति' अनुदात्तस्वभावं

१० 'समम्' अनुदात्त- सत् कथं नाम स्यात् । अनुदात्तप्रकृतयो हि
प्रकृति सदपि नामैव निपाता उदात्तप्रकृतीनि नामानि भवन्तीति ।
उच्यते । 'द्रष्टव्यं तु' एतदस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि
सति तस्मान्नमैवेतत् भवति । आह । क पुनरस्य व्ययो दृष्ट इति । उच्यते ।

'उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां' व्ययो दृष्टः । 'विद्या
संखित्वमुत्तं शूर भोज्य' मा ते ता वज्रिनी-
यस्मात्तस्य व्ययो महे । उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो वाजं

१५ दृष्टः सुशिप्र गोमति (ऋ० सं० ८ । २१ । ८) ॥
'सौभरेरार्षम् । सतोवृहती । अस्थानसूक्ते

विनियुक्ता । विद्य विजानीमो वयं सखित्वं सखिभावम् । उत अपि च
हे शूर वज्रिनिन्द्र भोज्यं भोज्यतां सोमजीव्यत्वं
'समस्मिन्' इति मित्राणाम् । यतो वयं आ ईमहे आभिमुख्येन

२० सप्तम्याम् स्थित्वा याचाप्येहे ते तव यानि धनानि । किंच ।
उतो अपि च समस्मिन्नाशिशीहि नः । देह्यस्माकं

१ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. स्वभूतः. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. 'वति भैषमं'. ३ ग. ज. स्मादेः; च. स्मादे' न. ४ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. 'दितोऽप्यधी'. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. देष्टुर्वधानभीष्टः; म. ज.

२५ दिष्टुर्वधानभीष्टः; च. दिष्टु' दे. ६ क. ख. घ. झ. ट. दृष्टः; च. द्रष्ट' दृ. ७ च.
द्रष्टः. ८ ग. दृष्टः. ९ ग. विद्या; च. द्रष्टः' दृ. १० ग. ज. 'मुन शूर भोज्यमिति;
घ. ट. 'मुन० सुशिप्र गोमति. १० च. इति सौभ'. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. 'हती । ऐन्द्री । आस्था'; च. 'हती' । आस्था' ऐन्द्री. १२ घ. झ. ट.
ठ. ड. 'वि' नास्ति. १३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. भोज्यमंशोपजीव्य'; ग. ज.
भोज्यतां शोपजी'; च. भोज्यतां सौभ' भंशोप. १४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.

११ समस्मिन् सर्वस्मिन्नाशि'; च. समस्मिन्-आशि' सर्वस्मिन्.

हे वसो वसुमनिन्द्र । क पुनराशिशीहि न इति । वाजे । अन्न इत्यर्थः । हे सुशिष्य हे सुमत्स अथवा हे सुहनो गोमति गोमिस्तद्वति । अनेऽस्मान् प्राति-
ष्टापयेत्यर्थः । एवमत्र समस्मिन्निति सप्तम्यां व्ययो दृष्टः ।

‘उरुष्या णो अघायतः समस्मादिति पञ्चम्यां’ व्ययो दृष्टः । ‘स नो’
वोधि शुधी हवमुरुष्या णो अघायतः समस्मात्’ ५

‘समस्मात्’ इति (ऋ० सं० ५ । २४ । ३) । श्रुतबन्धो-
पञ्चम्याम् राषिम् । आग्नेयी । द्विषदा । अन्युपस्थाने विनि-
युक्ता (मैत्रा० सं० १ । ५ । ३) । यस्व-
मेवंप्रभावः । यथाप्रभावं त्वां वयमधोचाम । स त्वं हे भगवन्मग्ने वोधि
बुध्यस्वास्माकमभिप्रायम् । शृणु चाह्वानमिदम् । आहूतश्च उरुष्या णः १०
उपगम्यास्मान् अघायतः पापमिच्छतः समस्मात्सर्वस्मात्पाहि । एवमत्र
समस्मादिति पञ्चम्यां व्ययो दृष्टः । तस्माद्दृष्टपदर्शनात् ‘दृष्टानुविधिश्छन्दसि’
भवतीति कृत्यानुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते ॥ २३ ॥

‘हविषां जारो अपां पिपतिं पपुर्निरा । पिता कुटुम्ब्य चर्पणिः’ १५
[ऋ० सं० १ । ४६ । ४] ॥ हविषापां जरयिता पिपतिं पपु-
रिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता कुतस्य कर्म-
णश्चायितादित्यः शम्ब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा ।
उग्रो यः शम्बः पुरुहुत तेनेत्यपि निगमो भवति । केपयः कपूया
भवन्ति कपूयमिति पुनाति कर्म कुत्तिसत्तं दुष्पूयं भवति ॥ २४ ॥ २०

‘कुटस्य’ (७०) ‘चर्पणिः’ (७१) इत्येते अनवगते । ‘कुतस्य’ ‘चायिता’
इत्येतौ शब्दसमाधी । एक एव निगमः । हविषा
‘कुटस्य चर्पणिः’ जारो अपामिति । प्रस्फण्यस्यैर्मार्गम् । आदिक्नी ।
इत्यस्य प्रातरनुवाकाद्विनयोः शस्यते [आश्व० श्रौ० २५
४ । १५] । हे नरो अदिक्नौ युवामेव आदित्यः २५

१ ग. दृष्टः । ८३ । स०. २ घ. ड. मुधी० समस्मात् ३ च. ‘स्यान्ने’ ५.
४ क. ख. ५ (२३) ; ग. दुः; इतोऽप्यदो नास्ति. ५ क. ख. ६ (२४) ;
छ. त. २७; द. ६. ६ घ. झ. ट. अपां००० चर्पणिः प्रस्क०. ७ क. ख. प. स.
ट. ठ. ड. ‘इयं’ नास्ति. ८ ग. ज. नराश्विनौ; च. नराश्विनौ. २०

एतन्नादिभिः । किंच । स त्वमेतदेवंगुणकमस्मभ्यमन्नं ददत् कृषिं कुरुष्व इमां
धियम् एतत्कर्म वाजरत्नां वाजरमणीयाम् । प्रचुरेणाग्नेन यथैतस्मिन्कर्मणि
वर्तमाना स्मेमहि तथा कुरुष्वेत्यभिप्रायः । धीरिति कर्मनामसु पठितं
' धीः शची ' [निघ० २ । १ । २१] इति । एवमत्रापत्राधनसं-
न्धात् ' शम्भः ' इत्येतद्वज्रनामेत्युपपद्यते । अपठितमेतद्वज्रनामस्वित्यतोऽ-
प्रसिद्धार्थम् । तस्यैवं प्रकरणादर्थसिद्धिर्भवति ।

' केपयः ' (७३) इत्यनवगतम् । ' कपूयाः ' ह्येते सन्तः
केपय इत्युच्यते । आह । ' कपूयमिति ' किमुक्तं भवति । उच्यते । यदेतत्पा-
पकारी प्रायश्चित्तेन ' पुनाति कर्म कुस्मितम् ' यच्च तत् ' दुःपूयं ' दुष्ट्यावं
' भवति ' पूयमानमप्येतत् ' कपूयम् ' इत्युच्यते ॥ २४ ॥

पृथक्प्रायन्प्रथमा देवहूतयोऽर्कृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा । न ये
शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीमेव ते न्यविशन्त केपयः (ऋ० सं०
१० । ४४ । ६) ॥ पृथक्प्रायन्पृथक्प्रथतेः प्रथमा देवहूतयो ये
देवानाह्वयन्ताकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽश-
वनुवन्यज्ञियां नावमारोढुमथ ये नाशवनुवन्यज्ञियां नावमारोढुमी-
मेव ते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव ते न्यविशन्तास्मि-
न्नेव लोक इति वेर्म इति बाहुनाम समीरिततरो भवति । एता
विह्वा सर्वना तूतुमा कृपे स्वयं सूनो सदसो यानि दधिपे ।
एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरुपे स्वयं बलस्य पुत्र यानि
धत्स्वांसत्रमहसस्त्रीणं धनुर्वा कवचं वा कवचं कु अश्वितं भवति
काश्वितं भवति कायेऽश्वितं भवतीति वा ॥ २५ ॥

१ घ. झ. ट. ठ. ड. 'स्मभ्यं जतिरे स्तोत्रे अन्नं; च. 'स्मभ्यमन्नं' म्ये जतिरे
स्तोत्रे अ. २ घ. झ. ट. ठ. ड. यथैतत्कर्मणि. ३ ग. च. ज. दुःपूयावं. ४ क. ख.
६ (२४); म. दुष्ट; ठ. ड. २४ । इति निरुक्तीकायां पञ्चमाध्याये चतुर्विंशतिः
सप्तहः. ५ छ. त. द. 'रोल्लुम'; थ. 'रोल्लुम'. ६ छ. त. द. ऋणेनैव ते. ७
ठ. ड. वा ईर्ष. ८ त. घ. 'सत्राणं. ९ क. ख. ७ (२५); छ. त. २८; द. ७. २८

ब्रह्मोद्यतं वचः [ऋ० सं० १० । ५० । ६] ॥ इन्द्रस्य वैकुण्ठ-
स्थेयमार्पम् । ऐन्द्रे सूक्ते निबिद्धानीये महाव्रते महदुक्थे शस्यते [ऐ०
आ० । ५ । ३ । १] । एता एतानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्थानानि
त्वमुपागम्योपगम्य तेन तेन देवतात्मना कुरुष्व । निर्वर्तयेत्यर्थः । आह ।
कृतमानि पुनः स्थानानि । उच्यते । स्वयं सुनो सहसो यानि दधिपे । ५
हे सुनो सहसो बलस्य पुत्र यान्येतानि स्वयम् एव दधिपे धारयसि तानि
त्वमेव कुरुष्व । यत एव त्वमेव धारयिता स्रष्टा चास्य जगतोऽत एत-
स्मात्कारणात् वराय वरयितव्याय ते तव पात्रम् एतस्मैमपूर्णं प्रदिशामो
धर्मेण धारयित्रे । तना च धनं च सर्वं तवैव । यद्वक्ष्य कृत्स्नस्तवैव । मन्त्रश्च
कर्मकरणस्तवैव । ब्रह्म चासं तवैव । उद्यतं चैतदनेकप्रकारमपि स्तुति- १०
लक्षणं वचः तवैव । एवमत्र शब्दसारूप्यात् 'तूतुम्' इत्येव शब्दः
'तूर्णम्' इत्येवमुपपद्यते । कर्णसंज्ञाच्च । यदि कर्तव्यं भवति तस्य तूर्ण-
मेव करणमिष्यते कर्तृभिः । तस्मादुपपद्यते । 'आहूये' इत्यत्रापि यदि
क्रियते तदुपागम्याभिमुख्येनैव स्थित्वा क्रियत इति 'उप' शब्दोऽत्र
भाष्यकारेणाध्याहृतः । १५

अत्र 'सूनो सहसः' इत्येतस्माद्विशेषपट्टिह्लादाप्रेष्यमेतामृचं कृत्वा
केचिद्वयाचक्षतेऽग्निर्हि ब्रह्मेन मध्यमानो जायत इति । तथाहि प्रकरण-
विरोधो भवति । सूक्तं होतदैन्द्रम् । ऐन्द्रत्वेऽसौ 'सूनो सहसः' इत्य-
नयोः पदयोरर्थयोजना । अभिदेवताभावेन प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः । तस्ये-
तरो यः प्रजांसु व्याविष्टः प्राणः स पुत्र इत्येवमुपपद्यते पितृपुत्रभावः । २०
तदुक्तं 'प्राणो वा अहमस्मैपूये प्राणस्त्वं प्रीणः सर्वाणि भूतानि'
[ऐ० आ० २ । २ । ३] इति ।

१ ग. ज. इन्द्रोद्यतं; च. इन्द्र-ने° एव. २ प. झ. ट. 'मार्पम् । जगती ।
ऐन्द्रे'; च. मार्प १० ऐन्द्रे° जगती. ३ प. झ. 'विश्वा' नास्ति; ट. एतानि
विश्वानि° विश्व. ४ ग. ज. 'उपागम्य'; च. 'उपोपगम्य' वा. ५ क. रा. प. झ. २५
ट. ठ. ड. एवं कुठरे अत्र एव त्वमे°; च. एवं-त्वमे° कुठरेऽत एव. ६ क. रा. प.
झ. यदि कर्म तस्य°; ट. यदि केन° कर्तव्यं भवति; ठ. ड. यदि कर्म कर्तव्यं°.
७ क. रा. प. झ. ट. ठ. ड. 'त्वे त्वस्य. ८ क. रा. प. झ. ट. ठ. ड. प्रजांसु;
ग. ज. प्रजानु-याथाविष्टः°. ९ क. रा. प. झ. ठ. ड. प्राणस्तु पुत्र°; ट. प्राणस्तु
पुत्रः° स. १० ग. ज. 'हमस्य (ज. रद) हे प्राण°; च. 'हमस्मैपूये प्राण'
स्मृये. ११ ग. च. ज. प्राणाः.

विधं हि सा कुर्वाणा शब्दं ताहुनि 'वर्णाज्जुदति' । तस्माद्वा कोकुवाजु-
 दनात् काकुदं स्यात् । आह । जिह्वैव तावत्कस्माज्जिह्वेत्यभिधीयत इति ।
 उच्यते । सा हि 'जोडुवा' सती जिह्वेन्युच्यते । तथा प्राणिनोऽन्नमाम-
 न्येव जुहति अथवा तयाह्वयन्तीति जोडुवा । अथ 'ताहु' कस्मात् । उच्यते ।
 ५ तैद्धि 'तीर्णतरम्' इतरेभ्योऽङ्गेभ्यो विस्तीर्णत्वेन भवति । 'उततेर्वा स्यात्'
 आद्यन्तविपर्ययेण 'यथा तलम्' इति । समानजातीयशब्दोपप्रदर्शनं
 दृष्टवतीत्यर्थम् । अस्याय उततेर्लभ्यनार्थस्य 'उता' इत्येतच्छब्दरूपमवि-
 पर्ययेण भवति ॥ २६ ॥

- १० सुदेवो अस्ति वरुण यम्यं ते सप्त सिन्धवः । अनुसरन्ति
 काकुदं मूर्ध्नि मुषिगामिव (ऋ० सं० ८।६९।१२) ॥ सुदे-
 वम्यं कल्याणदेवः रुमनीयदेवो वा भवमि वरुण यस्य ते सप्त
 सिन्धवः सिन्धुः स्वर्गपाथम्य ने सप्त स्रोतामि तानि ते काकुद-
 मनुसरन्ति मूर्ध्नि कल्याणोमि स्रोतः मुषिगमनु यथा वीरिटं तैत्री-
 १५ किरन्तरिक्षमेवमाह पूर्वं ययनेरुत्तरमिरतेर्वासीरन्त्यग्निम् भागि
 या तदेतस्यामृन्मुदाहरन्त्यपि निगमां भवति ॥ २७ ॥

मुदेवो असि वैरुणेति । प्रियमेधस वार्षम् । अनुष्टुप् । हे वरुण
 'काकुदम्' शोभनस्त्वमसि देवो यस्य तव एताः सप्त
 इत्यस्य प्रयोगः सिन्धवः अन्तरिक्षनद्यो वा बहुलाहेत्येवमाद्याः ।
 'अश्वा नामासि नितुन्ना नामासि अश्रपः नामासि
 'नामासि मेवपत्नी नामासि वपयन्ती नामासि पुरस्तादर्हन्वा नामासि'
 इति सिन्धुशब्देन नद्य उच्यन्ते सतैताः । समुद्रा एव वा सप्त
 सिन्धुशब्देनोच्येरन् । काकुदं तालु अनुक्षरन्ति सूर्भि सुपिरां नगरोदकनिः-
 सरणभ्रमिम् इव । सर्वतः समवस्तुत्येयमिमायः । एवमत्र सिन्ध्वनुक्षणसं-
 बन्धात् 'तौलु' इत्युपपद्यते । दुर्वचनं सर्वस्य मन्त्रस्य कृत्स्नाध्ययने
 प्रयोजनम् । अन्यासु हि ऋक्षु यो एतस्मिन् प्रकरणे कृत्स्ना अधीतास्तामु
 समाप्तातेभ्यः पदेभ्योऽन्यान्यप्यनवगतसंस्काराग्यनेकार्थानि वा सन्तीति
 तदुपपददर्शनाय कृत्स्नाध्ययनम् । अस्यां पुनस्तदपि नास्तीत्येवं दुर्वच्यत्वम् ।
 अथवा काकुदशब्दस्य प्रयत्नान्वेष्यत्वात्कृत्स्नेयमृगधीता स्यात् ।

'वीरिटम्' (७७) इत्यनवगतं पक्षेण चानेकार्थम् । भीरस्मिस्तन्यत
 इति भीतननम् अन्तरिक्षम् । निरालम्बनत्वात्सर्व एव विभेति । तदेवं
 'भीतननं' सत् 'वीरिटम्' इत्युच्यते । अथवा भासोऽत्र नक्षत्रादीनां
 तन्यन्ते । तदेतत् भास्तननं सत् 'वीरिटम्' इत्युच्यते । गणाभिधान-
 क्षेऽपि यथासंभवं योज्यम् ॥ २७ ॥

१ घ. झ. ट वरुण० सुपरमिव । प्रिय०. २ ग. ज. दा चतुल त्वेव ; च. २०
 वाचदुर्लभैतेष्वेव० षे; घ. झ. ट. वा बदला०. ३ क. ख. तितुत्रा; ग. ज.
 नितुत्री; च. नितुत्री० चा. ४ ग. ज. 'अश्रपत्नी नामासि' नास्ति. ५ घ. ट. ठ.
 व. वपयती; झ. वपयती. ६ ग. ज. 'दरंधा'. ७ ग. ज. इति सप्तेन काप उपधी
 सैषा समुद्रा; च. 'सीति तैर्न तैर्न उपधी सैषा समुद्रा' सिन्धुशब्देन नद्य उच्यन्ते
 सप्तैताः. ८ ग. ज. सूर्भि सुपि०. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'रगभूमिभिः' ग. २५
 ज. 'रणभ्रनामिव, च. 'रणभ्रमि' भू १० क. ख. घ. झ. ट. समवस्तुत्येय०; ग. ज.
 समवस्तुत्येयभिः; च. समवस्तुत्येय० श्रुवो; १० ड. समवस्तु इत्य०. ११ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. 'घातफाटुदं ताल्वि'; च. 'घातफाटुदं ताल्वि' त्काकुदं ता. १२ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. दुर्वचनं. १३ ग. ज. यान्यकरणे. १४ क. ख. घ. झ. ठ.
 ड. 'कृत्स्ना' नास्ति; ट. 'रजेऽधीताः' कृत्स्ना अ. १५ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 ड. 'तद्' नास्ति. १६ ग. च. ज. 'रिट इ'. १७ ग. ज. 'अत्र'
 नास्ति. १८ च. भास्तननं. १९ क. ख. १ (२५); ग. २; ठ. योज्यम् । इति
 निरुक्तीकार्यां सप्तविंशतिः खण्डः; च. २७ खण्डः २७; इत्येवमिदं नास्ति. ३३

प्र बाह्वे सुप्रया बहिरेपामा विश्पतीव धीरिट इयाते । विशा-
 मक्तोरुपसंः पूर्वदूतौ वायुः पूषा स्वस्त्ये नियुत्वान् (ऋ०
 सं० ७ । ३९ । २) ॥ प्रवृज्यते सुनायणं बहिरेपामेयाते सर्वस्य
 पातारौ वा पालयितारौ वा धीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो वा
 ५ ततिरपि वीषमार्थे स्वात्सर्वपती इव राजानौ धीरिटे गणे मनु-
 प्याणां राज्ये विवासे पूर्वस्यामभिदूतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च
 स्वस्त्ययनाय नियुत्वान् नियुतोऽस्याभा नियुतो नियमनाद्वा नियो-
 जनादाच्छाभेरापुमिति शक्रपुणिः परीं सीमिति व्याख्याता एन-
 १० मेनामस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं सृणिरदुःशो भवति सरणा-
 ददुःशोऽश्नतेराकुचितो भवतीति वा । नेदीय इत्सृण्यः परमेयादि-
 त्यपि निगमो भवत्यन्तिकतममदुःशादायात्पक्षमापधमागच्छत्वि-
 त्यागच्छन्विति ॥ २८ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य सतुर्थः पादः ।

शब्द 'उपमार्थे' एव ' स्यात् ' विस्पती इवेति । ' सर्वपती इव राजानौ
वीरिष्ठे गणे ' अवस्थितौ । आह । कस्य पुनरेयाते कस्मिन्काले एयाते कौ
वा एयाते कं वार्थं पुरस्कृत्य एयाते इति । उच्यते । एषां मनुष्याणां विशा
तासु तासु क्रियास्वाहूयमानौ अक्तोः राज्ञ्याः अपगमे सति उपसत्त्वा-
गमनकाले पूर्वस्याम् एव अभिहूतौ प्रथम एवाह्वानकाले वायुश्च नियु-
त्वान् पूषा च स्वस्त्ययनार्थमेयाते यजमानस्य । अन्तरिक्षेणैव हि देवता
आगच्छन्तीति 'वीरिष्ठमन्तरिक्षम्' इत्युपपद्यते । यस्मिन्नपि पक्षे गणो वीरि-
ष्ठशब्देनोच्यते तस्मिन्नपि पक्षे विस्पती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेवा-
गच्छत इत्युपपद्यत एव ।

आह । 'नियुत्वान्' कस्मादिति । उच्यते । 'नियुतोऽस्याश्वाः' । अथ
'नियुतः' कस्मात् । उच्यते । 'नियमनात्' । नीचैर्हि ते मन्थन्ते । 'नियो-
जनाद्वा' । नियुज्यन्ते हि ते रथे । 'नियुनो वायोः' (निघ० १।१५)
इत्येतस्मात्कारणाद्विप्रकृत्योऽपि नियुत्वच्छब्दो वायुशब्देनैव संयोजितो
भाष्यकारेण । न हि पूष्णो नियुज्जिः संबन्धोऽस्ति ।

'अच्छ' (७८) इत्येव शब्दः 'अभेः' अर्थे भवति । 'आप्तुम्
इति' योऽर्थ उक्तः स्यात्स एवार्थोऽच्छेत्यनेनोक्तो
'अच्छ' 'परि' भवति । एवं 'शाकपूणिः' आचार्यो मन्यते ।
'ईम्' 'सीम्' परि (७९) (निरु० १ । ३) ईं (८०)
'एनम्' 'एनाम्' (निरु० १ । ७) सीम् (८१) (निरु०
इत्येतेषाम् १ । ९) इति एते 'व्याख्याताः' धृष्टा-
ध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे । 'एनम्' (८२)
'एनाम्' (८३) इत्येतत्पदद्वयम् 'अस्याः अस्पेत्यनेन' पदद्वयेन 'व्याख्यात'
नवमेऽध्याये [निरु० ४ । २५] । निगमाश्चात्र मृग्याः ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. विष्पतीव सर्वे; ग. ज. विष्पती इवेति सर्वपती
इवेति सर्वपती इव वीरि; घ. विष्पती इवेति; घ. २ ग. ज. चार्थ. ३ ग. ज.
नियमात्; च. नियमोत् मना. ४ क. ख. घ. झ. ट. ड. 'हिं नियम्य'; च. 'हिं
ते यं' नि. ५ ग. ज. नियुज्यन्ति; च. नियुज्यन्ति स्ते. ६ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. 'ते' नास्ति. ७ घ. झ. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति. ८ क. ख. घ. झ.
ट. ठ. ड. पठेऽध्याये. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'एतत्' नास्ति.

‘सृणिः’ (८४) इत्यनवगतम् । ‘अङ्कुशो भवति’ इत्यभिधेय-
वचनम् । ‘सरणात्’ इति व्युत्पत्तिः । ‘सरणैः’ इति न्याय्यम् ।
सरति गच्छति ह्यसौ हस्तिशिरसि । ‘अङ्कुशोऽञ्जतेः’ इति पर्यायप्रस-
क्तम् । अञ्जति ह्यसौ गच्छति हस्तिशिरसि । ‘आकुचितो भवतीति वा’ ।
स ह्याभिमुख्येन कुटिलीभूतो भवति ।

‘युनक्त सीरा वि युगा तनुं ध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम् । गिरा च
श्रुष्टिः सभरा असञ्जो नेदीय इत्सृण्यः पक्मेयात्’
‘सृणिः इत्यस्य’ [ऋ० सं० १०।१०।१३ वा० सं० १२।६८] ॥
बुधस्येयमार्पम् । अग्नौ मध्यमदान्तयोजने सीरा-

- १० नुमन्त्रणे विनियुक्ता [मान० श्रौ० २ । ७ । १२ ॥ ३ । २ । ४] ।
युनक्त योजयत हे योजयितारः सीराणि । वितनुत चैतानि युगानि ।
कृते कृष्टेऽस्मिन्योनौ क्षेत्रे बीजं वपत यथा गिरा वाचा यत्प्रार्थ-
यामर्स्तिक्षिप्रमेव असत् भवेत् सभराश्चातिफलभारवत्य एताः स्युरोप-
धयो नोऽस्माकम् । किंच । नेदीय इत्सृण्यः । सृणिरङ्कुशो यावति प्रदेशे-
१५ शेऽवस्थितमाक्रष्टुं शक्नोति ततोऽपि नेदीयोऽन्नं पक्कम् औषधं प्रचुरत्वादो-
पधीनाम् एवाय् आगच्छेदस्मान् प्रति । तथा शीघ्रं वैदु वपतेत्यभिप्रायः ।
एवमत्र नेदीय इत्यनेन संबन्धात् ‘सृणिरङ्कुशो भवति’ इत्युपपद्यते । अन्ये
तु ब्रुवते । तथा वपत यथा प्राग्दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्येतेति दात्रैवेवास्मि-
न्पञ्चेऽङ्कुशशब्देनोच्यते तदाकृष्टसस्यस्यैङ्कुशाभावात् । दात्राकर्षणात्प्राक्

- २० १ व. झ. ट. ठ. ड. सरणं, २ ग. अ. सर इति गं. ३ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. ‘दि’ नास्ति. ४ ग. भवति । ११ । युनं; घ. झ. ट. ठ. ड. भवतीति
युनं. ५ ग. च. ज. तनुध्वमिति; घ. झ. ट. तनुध्वं० सृण्यः पक्मेयात्. ६ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. ‘मार्पम् । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवी कृत्विस्तुतिर्वा । अग्नी’; च. ‘मार्पम् ।
अग्नी’ त्रिष्टुप्० कृतुतिर्वा. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘वपत । तथा वपत यथा’;
च. वपतः यथा तथा वपत. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘स्वत् मुष्टिः क्षिप्रं. ९
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘अङ्कुशो भवति याव’ १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
नेदीयोऽत्र पं. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वट् च वपं; च. सी (शी) धं वट्
वपं च. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘तेत्यर्थः. १३ ट क्षेत्रं दा. १४ ग.
२१ ज. ‘कृष्टसस्यङ्कुशाभा’.

अन्तिकृतमं संनिकृष्टतममौषधं पक्वमागच्छेदिति शुष्मामिरेषमुतं भवत्विति ।
एतद्वयमाशास्महे पक्वमौषधमागच्छत्विति ।

अप्यायसमाख्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ।

जैष्ण्मार्गाध्रमवासिन आचार्यभगवद्गुरुस्य कुतौ ऋज्वर्धायां निरुक्तवृत्तौ
दशमोऽध्यायः समाप्तः ।

५

संस्निग्धसंश्रन्तीनयस्यवरोहोमार्यन्तित्वापवित्रं पुनरुत्वाकिमिच्छेत्-
त्तत्तत्प्रार्थनंरूपं कयापान्तेमन्युर्वर्धयत्सराजर्तुसिसंश्रित्यत्कदापि तेप-
त्नीर्विन्तः सुगुरैः सद्गुरुकेश्वन्द्रमा अरेणोषायइन्द्राग्रीमानैः समस्यहविर्पा-
जारः पृथक्प्रार्थयेन्प्रीणीतसुदेवैः प्रवर्तुजेऽष्टाविंशतिः ।

१०

इति निरुक्ते पूर्वपट्टके पञ्चमोऽध्यायः ।

* छ. त. वे. खण्डशुद्धला नास्ति.

१ क. ल. घ. झ. 'रेपमुके सति एतं'; ग. ग. 'रेपमुना भ'; ख. 'रेपमुनं
भवत्विति' तु, ट. 'रेपमुके सति एतं' त भवतु; ठ. ड. 'रेव संभवतु। एतं'. २ ग.
'स्महे । ३१ । पक'. ३ घ. झ. ट. इति धीमज्जगदईकुर्महेत (घ. ट. 'दुर्महेत')
युष्मि प्रथमपार्थायश्च यनुर्यः पादोऽध्यायश्च समाप्तः; घ. दशमोऽध्यायः समाप्तः;
छ. ड. इति अन्व. ४ ठ. ड. विष्णुपुत्रेनाप्यायप्रदशमोऽध्यायः समाप्तः; ५८
खण्डः.

अथ पद्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

- ॐ३म् । त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्रयस्त्वमश्मनस्परि ।
 त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः [ऋ०
 सं० २ । १ । १] ॥ त्वमग्ने शुभिरहोभिस्त्वमाशुशुक्षणिराशु इति च शु
 इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणिरुत्तरः क्षणोत्तराशु शुचा क्षणो-
 तीति वा सनोतीति वा शुक् शोचतेः पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथाहि
 वाक्यसंयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज
 उत्तर आशुशोचयिपुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽयमपी-
 १० तरः शुचिरेतस्मादेव निःषिक्तमस्मात्पापकामिति नैरुक्तौः ।
 इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । आशा दिशो
 भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात्काशिर्मुष्टिः प्रका-
 शनान्मुष्टिर्मोचनाद्वा मोपणाद्वा मोहनाद्वा । इमे चिदिन्द्र रोदसी
 अपारि यत्संगृभ्णा मधवन्काशिरित्ते । इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी
 १५ द्यावापृथिव्यौ विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः कूलं रुज-
 तेर्विपरीताल्लोष्टोऽन्विषयेणापारे दूरपारे यत्संगृभ्णासि मधवन्का-
 शिस्ते महान् । अहस्तमिन्द्र संपिण्वकुणारम् । अहस्तमिन्द्र कृत्वा
 संपिण्डि परिक्रणनं मेघम् ॥ १ ॥

- २० 'आशुशुक्षणिः' (निघ० ४ । ३ । १) इत्यनवगतम् । 'आशु
 शुक्संनिता वा' स्यात् 'आशु शुक्क्षणिता वा' ।
 'आशुशुक्षणिः' त्वमग्ने शुभिः । गृत्समदस्थेयमार्थम् । प्रातरनुवा-
 इत्यस्य प्रयोगोऽर्थश्च काशिनयोः शर्ध्वते । (आश्व० श्रौ० ४ ।
 १३] । हे भगवन्मग्ने त्वं शुभिः अहोभिर्निमित्त-

- २५ १ क. ख. द. निषिक्त°; त. निषिक्त°. २ क. ख. छ. त. द. °रुक्ताः । १।
 इन्द्र°. ३ क. ख. २ (१); छ. त. द. २. ४ क. ख. घ. झ. शुचा सनिता; द.
 शुची सनिता° क. ५ क. ख. झ. शुचा क्षणिता; घ. शुचा क्षिता; द. शुची
 क्षिता° क. ६ क. ख. घ. झ. द. शुभिस्त्वमाशुशुक्षणिः० जायसे शुचिः । गृत्स°; ठ.
 द. शुभिरिति । गृत्स°. ७ क. ख. घ. झ. द. °स्यने राजगत्याग्नेयी । हे°; घ.
 ३० °स्पते । हे °जगत्याग्नेयी.

भूतैः पौर्णमास्याद्यैरेषां मध्यमानो नृणां जायसे । ‘पौर्णमास्यामवावस्यायां
वादधीत’ इत्युक्तम् (मान० श्रौ० १ । ५ । १ । ८) । किंच ।
त्वमाशुशुक्षाणिः । ‘आशु-इति च शु इति च’ एते ‘क्षिप्रनामनी
भवतः’ । ‘शु’ इत्येतदत्र प्रासङ्गिकमन्यत्रोपकारं करिष्यतीति ।
तद्यथा । ‘शुनो वायुः शु एयन्तरिक्षे’ (नि० ९ । ४०) इत्येव- ५
मादौ । ‘आशुशुक्षाणिः’ इत्येतेषां पञ्चानामक्षराणामाद्यं तावदक्षरद्वयम्
‘आशु’ इत्येतत्क्षिप्रनाम । अधुना ‘शु’ इत्येतत्तृतीयमक्षरमतिक्रम्यो-
त्तरमक्षरद्वयं निराह । ‘क्षणिः’ इत्येष द्वयक्षरः शब्दः ‘क्षणोतेः’ धातो-
र्हिसार्धस्य [धा० ८ । ३] ‘सनोतेः’ वा संभजनार्धस्य । मध्यमं
तु ‘शु’ इत्येतदक्षरं शुचेर्दोष्यर्थस्य । अथ कोऽयः सर्वरूप्येतैरक्षरैरभि- १०
धीयत इति । उच्यते । ‘आशु शुचा’ दीव्या ‘क्षणोति’ हिनस्ति
‘इति’ अशुशुक्षणिरग्निः । अथवा ‘आशु शुचा सनोति’ संभजत
‘इति’ आशुशुक्षणिरग्निः । क्षणिः क्षणोतेः
तस्यैव विविधा सनोतेश्च विकल्पः । ‘शुक् शोचतेः’ इति
व्युत्पत्तिः पञ्चानामक्षराणामाशुशुक्षणिशब्दे तृतीयमक्षरं ‘शु’ १५
इति तस्यैतन्निर्वचनम् । एवं तावदयमेको निर्ध-
चनप्रकार आशुशुक्षणिशब्दस्य । अयं ‘वा’ एवमन्यथा स्यात् । ‘पञ्च-
म्यर्थे प्रथमा’ इयं विभक्तिः । ‘आशुशुक्षणिः’ इति यदुक्तं स्यादेतदुक्तं
भवति ‘आशुशुक्षाणिः’ इति । आह । किं पुनः कारणं प्रथमैषा सती
पञ्चमीत्वेन विपरिणम्यत इति । उच्यते । ‘तथाहि वाक्यसंयोगः’ । २०
तेन प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिणतस्यास्य शब्दस्यानेन वाक्येन संयोगोऽर्थ-
संगतिर्भवति न यथावस्थितस्य । आह । कथं कृष्येति । उच्यते । ‘त्वम-
द्भ्यस्त्यमश्मनस्परि त्वं घनेभ्यस्त्वमोपधीभ्यः’ इत्येतान्युत्तराणि बहूनि
पदानि पञ्चम्यन्तानि । तस्मादनेनापि पञ्चम्यन्तेनैव भवितव्यमिदमुपपद्यते
‘पञ्चमीत्वेन विपरिणाम इति । आशुशुक्षणिर्वास्याक्षरद्वयकस्य य एष २५

१ घ. ‘कृष्येनुच’ म्यो. २ क. त. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘क्षणिः’ नास्ति; ग. ज.
क्षणः. ३ ग. ज. शणिर्; घ. ‘क्षणिर्’ जे. ४ क. त. घ. झ. ट. ठ. ड.
‘तेन पञ्चमीत्वेन विपरिणामे पञ्चमी’; य. ‘तेन पञ्चमी’ पञ्चमीत्वेन विपरिणामे.
५ क. त. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘अस्य’ नास्ति; घ. अस्मि. ६ क. त. ‘तान्यश-
राणि; घ. झ. ट. ‘न्युत्तराणि. ७ क. त. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘रिष्येनस्या’.

पुरस्तात् 'आकारः' एव तावत् 'उपसर्गः' । यः पुनरे 'शुशु-
क्षणिः' इत्यनन्तरश्चतुरक्षरः शब्द एव 'चिकीर्षितजः' । चिकीर्षिता-
दर्थज्जातः । सन्नन्तादित्यभिप्रायः । अथ पुनः समस्तस्य कोऽर्थ इति ।
स्य्यते । यः कश्चित् 'आशुशोचपिपुः' आदिदीपपिपुर्भवति स आशु-
५ शुक्षणिः । तस्मादाशुशुक्षणेस्त्वं हे भगवन्नम्रे जायसे । किमेतावदेव ।
तेत्युच्यते । त्वमद्भ्यो जायसे वैशुतात्मना । त्वमेवाश्मनः परितः सर्वतः
इतरेतराभिघाताजायसे । त्वं वनेभ्यो दारुभ्यः, त्वमोपधीभ्यः शरादिभ्यः ।
त्वं नृणां मनुष्याणां हे नृपते मनुष्यपते जायसे अभिव्यज्यसे शुचिः ।
दोष इत्यर्थः ।

१७ 'शुचिः शोचते' ज्वलत्यर्थस्य । 'अयमतीतरः शुचिः' लौकिकः
'शतस्मादेव' इति वैयाकारणा मन्यन्ते । नैरुक्ताः पुनर्निःपूर्वासिञ्चतोरे-
तरः शुचिरित्येव मन्यन्ते । निष्कृष्य हि तस्मात् 'पापकम्' अशुचित्व-
मन्यस्मिन् 'सिक्तं' भवतीत्येवम् । अत्राग्निर्वायु-
१५ आशुशुक्षणिरग्नि- शुक्षणिरन्यो वा यः कश्चिदग्निं मथित्वा तेन
यजमानादिर्वा किञ्चिदादिदीपपिपुर्भवति स वाशुशुक्षणिरिति ।

'आशाभ्यः' (२) इत्यनवगतमनेकार्थं च । आसदनादित्यवगमः ।

'इन्द्र आशाभ्यस्पर्षि' सर्वाभ्यो अभयं कारत् । जेता शत्रून्वि चर्षणिः ।

'आशाभ्यः' (ऋ० सं० २ । ४१ । १२) ॥ गृत्समदस्ये-
२० इत्यस्य यमर्षिम् । अभिष्टवस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगे शस्यते
(आ० श्रौ० ७ । ६) । इन्द्र आशाभ्यो

दिग्भ्यो हि यद्भयमुत्पद्यते जर्णानां दिङ्निवासिभ्यो भूतेभ्यः तत्ते अभयं
करत् । करोत्वित्यर्थः । आह । किंलक्षणः पुनरसाविन्द्र इति । जेता शत्रून्वि
चर्षणिः । अधिद्रष्टा सौर्वर्भातिकानां कर्मणाम् । 'आशा दिशो भवन्ति
आसदनात्' । आभिमुख्येन हि ताः सर्वत्र सन्ना इव भवन्ति । 'आशा

२५ उपदिशो भवन्त्यभ्यगनात्' । अभ्यश्रुयते हि ताः परस्परेणैव ।

१ ग. ज. आशुशु°; च. आशुशु°, २ घ. द. ठ. ड. 'चिकीर्षितजः' नास्ति.
३ क. ख. घ. द. 'वाच्य आशु'; झ. 'वा स्म आशु'. ४ क. ख. 'रिति । १ ।
आशा°. ५ ड. 'गमः । १ । इन्द्र°. ६ घ. ज. 'स्पर्षि (ग. स्पर्षि । २ ।) ।
गृत्स°; घ. झ. द. 'स्पर्षि° वि चर्षणिः । गृत्स°. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
'मार्षम् । मायत्री । ऐन्द्री । अभि'; च. 'मार्ष- । अभि' मायत्री ऐन्द्री. ८ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. जगतां नानादिहनि°. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'तत्'
१० नास्ति. १० ग. ज. आशाति. ११ ग. ज. सर्व°.

‘काशिः’ (३) इत्यनवगतम् । ‘काशयितव्यः’ इत्यनवगतम् ।

‘काशिः’ इत्यस्य ‘मुष्टिः’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘प्रेकाशनात्’ इति निर्वचनम् । ‘मुष्टिः’ इत्येतत्पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते । ‘मोचनाद्वा’ । मुच्यते ह्यसौ । मोप-

णाद्वा । तेन हि मुच्यते । ‘मोहनाद्वा’ । तत्र हि मुह्यति परः किमप्येतस्मिन्मुष्टाविति । ‘उतामये-पुरहूतं श्रवोभिरेको दृष्टं भवदो वृत्रहा सन् । इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृष्णा मेघत्रन्काशिरिते’ (ऋ० सं० ३ । ३० । ५) ॥ विश्वामित्रस्वार्पम् । त्रिष्टुप् । पृष्ट्याभिप्लवयोर्द्वितीयपञ्चमयो-
रहोः संपातसूक्तं नाम तत्रैवं शस्यतेऽच्छावाकेन माध्यन्दिने सवने (आ० श्रौ० ७ । ५) । ‘सहदानुमलातृण उद्धृह रक्षः’ इत्येताश्च (ऋ० सं० ३ । ३० । ८-१०-१७) तत्रैव । अपि भवति संप्राप्ते अभये इव हे पुरहूत एकः अपि सन् असहायः श्रवोभिः श्रवणोपैः शब्दैः अन्नैर्वा हविर्भिस्तृतः सन् दृष्टं समर्थम् अवदः वृत्रहा । शत्रुहेत्यर्थः । किमेतावदेव माहाभाग्यम् । नेत्युच्यते । इदं चान्यत् । इमे चित् इमे अपि रोदसी वावापृथिव्यौ एवमपि अपारे दूरपारे सती यत्संगृष्णासि त्वम् अहो काशिस्ते महान् । एवमत्र संप्रहणसंबन्धात्काशिशब्दो मुष्ट्य-
भिधायक इत्युपपद्यते ।

प्रसक्तानुप्रसक्तमुच्यते । ये एते ‘रोदसी’ एते ‘रोधसी’ । किं कारणम् । ‘विरोधनात्’ । विविधानि हि भूतान्येते रुद्धः । रोदसीशब्द-
व्युत्पत्तिः ‘कूलम्’ अपि ‘रोधः’ इत्युच्यते । तदपि ह्युदक-
स्तोतांसि ‘निरुणाद्धि’ । ‘कूलं रुजतेः’ धातोः । तत्पुनर्वपरीत्येन । ‘छोष्टः’ पुनरस्यैव धातोः
‘अविपर्ययेण’ ।

‘कुणारम्’ (४) इत्यनवगतम् । मेघोऽभिधेयः । ‘कणनम्’

१ ठ. ड. ‘प्र’ नास्ति. २ क. ख. किमेतन्मुष्टा; प. झ. ट. ठ. ड. ‘अपि’ नास्ति. ३ ग. ‘इते. विश्वा’; ज. ‘इतः विश्वा’; घ. झ. ट. ‘इतः काशिरिते. विश्वा’. ४ क. ख. घ. इदम्. ५ क. ख. घ. झ. ट. त्रिष्टुप्. ऐन्द्री पृष्ट्या; घ. त्रिष्टुप्. पृष्ट्या ऐन्द्री. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. हविर्भिर्वा वृ. ७ ग. घ. महा. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘इति’ नास्ति. ९ घ. ‘स्तोतांसि’ सो.

इति शब्दसमाधिः । ' सहदानुं पुरुहूत क्षियन्त-

'कुणारुम्' इत्यस्य महस्तमिन्द्र सं पिणकुणारुम् । अभि वृत्रं वर्धमानं
पियारुमपादमिन्द्र तवसां जघन्थ ' (ऋ०

सं० ३ । ३० । ८) ॥ ' सह ' इत्युदकनाम (निघ० १ । १२ ।

४०) । उदकदातारं मेवं हे पुरुहूत इन्द्र क्षियन्तम् अन्तरिक्षलोके
निवसन्तं गच्छन्तं वापि अहस्तम् अप्रतीकारसमर्थं कृत्वा तत एनं संपि-
णक् संपिण्डिं चूर्णय कुणारं परिकणनम् । शब्दकारिणमित्यर्थः । एवं
तावदेनं कुरु । अथ पुनर्योऽयमपरो वृत्रः वर्तिता मेघः एनमप्युपरी
वर्धमानं पियारं हिंसनशीलम् अपादं गमनहीनं कृत्वा तत एनं तवसा
बलेन जघन्थ । जहीत्यर्थः । एवमत्र वधाधिकारान्मेघाधिकाराच्च ' कुणारं
कणनशीलम् ' इत्युपपद्यते ।

' अलातृणः ' (५) इत्यनङ्गतम् । ' अलातृर्दनुः ' इत्यव्ययम् ॥ १ ॥

अलातृणो बल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।
१५ सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्राचन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः
(ऋ० सं० ३ । ३० । १०) ॥ अलातृणोऽलमातृर्दनु मेघो
बलो वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया
वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः
सुगमनान् पथोऽङ्करोन्निर्गमनाय गवाम् । प्राचन्वाणीः पुरुहूतं
२० धमन्तीः । आपो वा वदनाद्वाचो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुद्रकं भवति
धमतिर्गतिकर्मा ॥ २ ॥

१ ग. 'साधिः । ४ । ६६' । २ ग. ज. च. 'तत । ६६' ; घ. झ. ट. 'तत०
तवसा जघन्थ । ६६' ; ठ. ड. 'तुव पुमन्तमह' । ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
'अपि' नास्ति. ४ क. ख. घ. झ. ट. ड. ततः पुनः सं० ; ट. ततः पुनः सं०
एनं. ५ घ. ज. ठ. ड. मंरिजि. ६ क. ख. घ. ट. संवृणय ; घ. चूर्णय' सं. ७
ग. ज. एतम्. ८ क. ख. २ (१), ग. ० ; घ. झ. ट. घ. ज. अहो नास्ति.
९ क. ख. छ. त. द. एयो अह'. १० क. ख. छ. त. द. 'करोन्निरगनाय
गवाम् ; ड. ठ. ट. 'करोन्निरग'. ११ क. ख. २ (२), छ. त. द. २.

अलातृणो बलः । हे इन्द्र योऽयम् अलमातर्दनः पर्याप्त आतर्दयितु-
 मुदकपूर्णो दैत्यो मेघः । स ह्यावृणोत्युदकम् ।
 'अलातृणः' व्रजश्च स एव 'अन्तरिक्षे व्रजति' इति ।
 इत्यस्य गुणान्तरत्वादजामि । आह । किं तस्येति ।
 उच्यते । एष गोः एतस्या माध्यमिकाया वाचो

भावत्कायाः शब्दमुपश्रुत्य पुरा एव हननात् भवतो वधात् भवमानो विभ्यत्
 असह्योऽयमस्य वध इति मन्यमानो व्याप । विष्णुभीभवतीत्यर्थः । स त्वमनेनैव
 प्रकारेणैवं मेघं विदारयन् सुगन् सुगमनान् पथो मार्गान् अकृणोत् करोषि
 चा निर्गमनाय एतासां मेघोदरान्तर्गतानां गवाम् अपाम् । विदीर्णो हि
 तस्मिन्मेघे सुखं तास्तस्मान्मेघोदरान्निर्गच्छन्ति । किंच । निर्गताः
 सत्यर्स्ता वाणीः आपः प्रावन् प्रकर्षेणावन् रक्षन्ति धमन्तीः गच्छन्त्यो
 यथानिम्नमभिसरमाणाः पुरुहूतम् उदकम् । यदेतदुदकं तडागनद्यादि तत्प्रति
 धमन्तीस्तदेव रक्षन्ति । तद्व्युपदस्येद्यदि न पतेरंस्ता आपः । एवमापो वागी-
 शब्देनोक्ताः । ता हि 'वहनात्' वाणीरित्युच्यन्ते । 'वाचो वा वदनात्'
 वाणीर्द्वेनोच्यन्ते । यदा विदीर्णान्मेघान्निर्गतमुदकं पुरुहूतं भवति वर्ष-
 भावेनाथ तदा तेषामेव प्राणिनामहो वृष्टमित्येवमाद्या वाणीर्वाचो धमन्ती-
 मुत्सेभ्यो निर्गच्छमानास्तदेवोदकं प्रावन् । प्रागच्छन्नित्यर्थः । एवमत्र 'पुरा
 हननाद्भयमानो व्याप' इत्यनेन संबन्धात् 'अलातृणो मेघ' इत्युपपद्यते ।

'बहुभिः' प्राणिभिराहूयते ममेदं ममेदमिति तस्मात्पुरुहूतम् 'उदकं
 भवति' । 'धमतिः' एष 'गतिकर्मा' एव अत्र न स्तुतिकर्मस्य-
 मिप्रायः । स्तुतिकर्मस्त्वपि हि धमतिः पठितो 'धमति नदति सरति'
 इति (निघ० ३।१४) ।

'निरजे गाः' इत्यत्र केचित् 'पशुगव्य एताः' इति व्याचक्षते ।
 तासां हीन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पन्थानो निर्गमनाय भवन्ति

१ क. ख. च. ज. बलः; घ. झ. ट. बल इन्द्र० पुरुहूतं धमन्तीः । ६०; ठ. २५
 ड. अलातृण इति । ६०. २ क. ख. ग. च. ज. ठ. बलो. ३ क. ख. घ. झ. ठ.
 ड. ड. 'उच्यते' नास्ति. ४ ग. ज. मेघोदरा; च. मेघादरा द. ५ च. 'तानां
 च मेघा'. ६ ग. ज. 'हि' नास्ति ७ च. सुगं खं. ८ घ. ट. ठ. ड. तस्याः स्ता वा;
 झ. वृत्तः स्ता वा. ९ क. ख. 'मुदकस्थानं; घ. झ. ट. ठ. ड. 'मुदकस्थानं.
 १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वाणीरित्युच्यन्ते. ११ ग. झ. 'मुत्सेभ्यो;
 च. 'मुत्सेभ्यो' ख. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'एव नात्र स्तुते'. १३

सुयवसन्नात्रीरजस्कृत्वाच्च । 'प्रावन् वाणी' इत्यत आरभ्य समानमेव पूर्वेण ।
 'सल्लूकम्' (६) इत्यनवगतम् । 'संलुब्धम्' इति शब्दसमाधिः
 'सरलूकम्' इति वा । २ ।

- ३ उद्धृ रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्वा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि । आ
 कीर्ततः सल्लूकं चकर्थ ब्रह्मद्विपे तपसि हेतिमस्य (ऋ० सं०
 ३ । ३० । १७) ॥ उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र मूलं मोचनाद्वा
 मोपणाद्वा मोहनाद्वा वृश्वा मध्यं प्रतिशृणीह्यग्रमग्रमागतं भवत्या
 कियतो देशात्सल्लूकं संलुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सर-
 १० लूकं वा स्यात्सर्त्तेश्भ्यस्तात्तपुपिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः । त्वं चिदिदं
 कंत्थयं शयानम् । सुखपयसं सुखमस्य पयः । विस्नुह आपो
 भवन्ति विस्त्रवणात् । वया इव रुरुहुः सप्त विस्नुह इत्यपि निगमो
 भवति वीरुध ओपधयो भवन्ति विरोहणात् । वीरुधः पार-
 यिर्णु इत्यपि निगमो भवति नक्षद्वाभमश्रुवानदाभमभ्यशनेन
 १५ दभ्रोतीति । नक्षद्वाभं ततुरिं पर्वतेष्टामित्यपि निगमो भवत्यस्कृ-
 धोयुरकृध्वायुः कृध्विति ह्रस्वनाम निकृत्तं भवति । यो अस्कृधोयु-
 रजरः स्वर्वानित्यपि निगमो भवति निशृम्भा निश्चध्यहारिणः ॥३॥

- २० उद्धृ रक्षः । उद्धर एतत् रक्षः सहमूलं हे इन्द्र । वृश्वा अस्य छिन्धि
 मध्यम् । अग्रं चास्य प्रतिशृणीहि । प्रतिजर्ही-
 'सल्लूकम्' ल्यर्थः । किंच । आ कीर्ततः आ कस्मात्
 इत्यस्य देशान् एतदुद्धर । यस्माद्विर्त्यमाणा अपि नै-
 शक्नुयुर्वितर्कयितुं कियतोऽपि प्रदेशे तदुद्ध-

- १ ट. ड. सल्लुब्धम्. २ क. ख. ३ (३); ग. ३; ठ. ड. 'मिति वा । इति
 २५ निरुक्तटीकायां पद्याध्याये द्वितीयः खण्डः. ३ क. ख. छ. त. ठ. उद्धृ. ४ त.
 'द. 'त्या कीयतो' कि. ५ ठ. ड. सल्लुब्धं. ६ क. ख. छ. त. द. 'यिष्ण्व १
 इत्यं. ७ छ. त. द. 'निशृ भा निश्चध्यहारिणः' नास्ति. ८ क. ख. ४ (३); छ.
 त. द. ४. ९ ग. रक्षः ६ । उद्धृ; घ. झ. ट. रक्षः सहमूलं हेतिमस्य । उद्धृ;
 ठ. ड. रक्ष इति । उद्धृ. १० घ. झ. ट. ठ. ड. 'वनः । आ कि (झ. की)
 वन इति णडांतरं । आ क; च. 'वनः = आक' अ विपत इति णडांतरं.
 ३१ ११ ग. ज. 'य' नास्ति.

तमिति । यथा न किञ्चिदप्यस्यावशिष्यते तथैतदुद्धेत्यभिप्रायः । तथा
चैतदुद्धृत्य सल्लूकं संलुब्धं समूहम् अप्रतिपक्षं कुरु । अथवा 'पापकं'
पापतरम् अस्मत्तः कुरु एतद् 'इति' नैरेकपक्षेण । अथवा सररूकं
सैरणशीलं नाशनशीलं प्रच्युतं स्वदेशात् एतत्कुरु । तत एदुन्मूलं
कृत्वा स्थानप्रच्युतायास्मै रक्षसे ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे तपुषि तापवित्रीं हेति
हन्त्रीम् आयुधजातिं मय्याप्रच्छेदनाय पुनः पुनः अस्य । क्षिपेरर्थः ।
एवमत्र 'सल्लूकम्' इति लुभेर्मोहनार्थस्य शब्दसारूप्यात्
'संलुब्धम्' इत्युपपद्यते । 'सर्तः' अप्यत्र सारूप्यमस्तीति 'सररूकं
वा स्यात्' इत्युक्तं भाष्यकारेण । रक्षोविशेषणं चैतत्तस्य हि संमोहो वा
नाशनं वाभीष्टमिति ।

'कपयम्' (७) इत्युनवगतम् । 'कपयम्' इत्यवगमः । 'सुख-
पयसम्' इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् । मधुरोदको यो मेघः सोऽभिधेयः ।
किं कारणम् । 'सुखं' हि सुखोत्पादनम् 'अस्य पयः' मधुरत्वात् ।
'त्यं चिदित्था कपयं शयानमसूर्यं तमसि वाट्
'कपयम्' धानम् । तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योर्ध्वरेन्द्रे
इत्यस्य अपगूर्या जवान् (ऋ० सं० ५ । ३२ । ६) ॥

गातुर्नामात्रेयस्तस्येयमार्यम् । त्यं तं मेघम् दत्त्वा
अमुना प्रकारेण अथवा अमुष्मिन्नन्तरिक्षलोके कपयं सुखोदकं शयानम्
असूर्यं च तमः कृत्वा वाट्धानं वर्धमानं मन्दमानो वृषभो वर्धिता
इन्द्रः सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य स्वमंशं पीत्वा तत उच्चैः घञम् अव-
गूर्य जवान् । य एवंगुणविशिष्ट इन्द्रः सोऽस्माकमिदं नाम करोमितीवमा-

१ ठ. ड. सल्लुब्धं. २ ग. ज. निरुक्तं. ३ प. झ. ट. ठ. ड. क्षरणं. ४
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वाशनं; ग. ज. 'नाशनशीलं' नास्ति; च. नशनशीलं
'नाशन.. ५ ग. ज. 'देशादेन कु०. ६ ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'जातिं मूल-
ध्याय'. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'ममः । कपयमित्यवगमे सुग'; च.
'ममः' मे. ८ ग. 'ह्यात् । ७ । १३'. ९ ग. ज. कटयं । गातुं; घ. झ. ट.
कटयं शयानं; अपगूर्या जवान् । गातुं. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
'मूर्धं तम- (घ. ट. तप-) धृ ३'; च. च. ११ ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड.
'मन्दानः' नास्ति. १२ ग. ज. करोमितीव; च. करोमितीव. १३

शीर्षोऽग्रा । एवमत्र 'इन्द्रो जघान' इत्यनेन संबन्धात् 'कल्पयः सुखपयो मेघः' इत्युपपद्यते तस्याभीष्टत्वात् ।

'विस्तुहः' (८) इत्यनवगतम् । 'विस्तरः' इत्यवगमः । 'आपो

भवन्ति' इत्यभिधेयवचनम् । 'विस्त्रवणात्'

५ 'विस्तुहः' इति हेतुनिर्देशः । 'वैश्वानरस्य विमितानि

इत्यस्य चक्षस्ता सानूनि दिवो अमृतस्य कतुनो । तस्येदु

विश्वा भुवनार्धिं मूर्धनि वया इव रुद्रहुः सप्त

विस्तुहेः' (ऋ० सं० ६ । ७ । ६) । भगद्वाजस्येयमार्षम् । प्रातरनुवाका-

धिनयोः शस्यसे (आ० श्रौ० ४ । १३) । वैश्वानरस्य भगवतोऽग्नेः

१० अमृतस्य अमरणधर्मिणः केतुना कर्मणा चक्षसा चक्षुषा दर्शनेन दिवः

अपि यानि सानूनि समुच्छिन्नानि स्थानानि तानि विमितानि । विनिर्मि-

तानीत्यर्थः । अग्निप्रकाशमनविषयो हि लोकः कर्मणि प्रवर्तते ।

साधुभ्यः साधुना च पापेभ्यश्च पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्म-

फलमोगावेदं सर्वं विनिर्मायत इत्यनयापेक्षयोक्तं वैश्वानरस्य चक्षुषा

१५ केतुना च दिवोऽपि सानूनि निर्मितानीति । अग्निरेव हि वाचाधिदेवताभा-

वेनावस्थितः सर्वमिदं ह्यापयति ततः कर्म प्रतापते । तदुक्तम् 'अग्नि-

र्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' (ऐतरे० उ० १ । २ । ४) इति । किंच ।

तस्येदु विश्वा । तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य । 'इयं च प्रि-

वैश्वानरः' (मैत्रा० सं० १ । ४ । १३ ॥ २ । १ । २) इत्युक्तम् ।

२० विश्वानि भुवनानि सर्वभूतभावयितृणुदकानि । 'भुवनम्' इति ह्यदक-

नामसु पठितम् (निघ० १ । १२ । ५०) । मूर्धनि उपरि वया

इव शाखा इव रुद्रहुः सप्त विस्तुहः । सप्त सर्पणाः विस्तुहो विविधस्त्रवणा

भूत्वा ततः शाखा इव रुद्रहुः अस्यां पृथिव्यां नद्यादिभावेन । शाखा

इव ह्येताः पृथिव्या उपरि यथानिम्नं विस्त्रवमणा आपो लक्ष्यन्त इत्येतद्

- २५ १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड तस्य व-स्वामी; च. त-स्यभी° स्य वय.
२ ग. 'वैश्व. ४ । वैश्व. ३ ग. ज. 'तानि । भर°; घ. श. ट. 'तानि. सप्त'
विस्तुहः । भर°. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड °र्तने साधुभ्यसाधुनि वा । सधु°;
च. °र्तने । साधु° साधुभ्यसाधुनि वा. ५ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'च'
नास्ति; च. च° ६ च. कर्मणा स्वकर्मणा स्वकर्मफल°. ७ ग. ज. स्वाप°. ८ ग.
२० ज. वाग्नि°.

दृष्ट्वैवमवोचत् ' तस्येदु विद्वा भुवननाधि मूर्धनि वया इव ररुहुः सप्त
 भुवनशब्दस्य ' विस्तुहः ' इति । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च
 भूतानीति सप्तशब्दस्य ' विस्तुह आपो भवन्ति ' इत्युपपद्यते । ' भुवन-'
 च समुद्रा इत्यर्थ इति शब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद्वर्णयन्ति ।
 केचित् चतुर्विधश्च भूतग्रामो विस्तुहश्च वया इव ररुहुः
 पृथिव्या उपरीति । ' सप्त ' शब्देनापि समुद्रा-

नेव केचिद्वर्णयन्ति । ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते विस्त्वन्ति च ।

' वीरुधः ' (९) इत्यनवगतम् । ' विरोहणौः ' इत्यवगमः ।
 ' ओपधयो भवन्ति ' इत्यभिधेयवचनम् । ' विरोहणात् ' इति हेतु-
 निर्देशः । ' ओपध्याः प्राति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः । अद्रवा इव १०

सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्यः ' (ऋ० सं०
 ' वीरुधः ' १० । ९७ । ३) ॥ भिपत्र आधर्वणरयेदमार्पम् ।

इत्यस्य ओषधिसृक्ते । याथ पुष्पवत्यो याथ फलवत्यो
 याथाफलस्ताः सर्वा अद्रवा इव वडवा इव सजित्वरीः सहजैव्यो वीरुधः
 सर्वरोगान् जित्वा अस्माकमपुत्रः पारयिष्यः पारयिष्यः सन्तु । एवमत्र १५
 ' पुष्पवतीः प्रसूवरीः ' इत्येतस्माद्विशेषलिङ्गात् ' वीरुध ओपधयो
 भवन्ति ' इत्युपपद्यते ।

' नक्षत्रामम् ' (१०) इत्यनवगतम् । ' नक्षत्रादामम् ' इत्यव-
 गमः । ' अश्रुवानदामम् ' इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् । अभ्यशनेन
 अभिव्यापनेन यो दक्षोति हिनस्ति स नक्षत्रमैः । ' तमु नः पृथ २०

' नक्षत्रामम् ' पितरी नवग्याः सप्त विप्रोसो अभि वाजयन्तः ।
 नक्षत्रामं तनुंरि पर्वतेष्टामद्वेषयाचं मतिभिः
 इत्यस्य नक्षत्रम् (ऋ० सं० ६ । २२ । २) ॥

१ प. झ. ट. ड. ड. भुना० माते. २ क. ग. ग. ज. प. झ. ट. ठ. ड.
 विरोहणात्; च विरोहणात्. ३ ग. 'द्वेष्टा' १५ ओष. ४ ग. च. ज. मोदध्वं. ५
 भिपत्र; प. झ. ट. मादध्वं. वीरुधः पारयिष्यः । भिपत्र. ५ क. ख. व. झ. ट.
 ठ. ड. 'सृक्ते'. अनुवृष्ट. ६ ओपध्याः ओपधयः प्रातिमोदध्वं. इने ११५ इत्यस्या-
 मति वा मुद्रिता इडा भवन्तु । कीदृशो यदम् । पुष्पवतीः पुष्पवत्यः प्रसूवरीः ।
 प्रसूवत्ये सृजन्ते उपभोग्येति प्रसूवरीः । याथ; प. 'सृक्ते'. 'याथ' दे ओपध्याः
 ७०० कीदृशो यदम्. ६ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'कडा' वावापुनास्ताः;
 च. 'कडा'स्ताः वावापुना. ७ ग. 'दामः'. ८ ग. ड. जितः ।
 भा; प. झ. ट. पितरी. मतिभिः संप्रति. पर.

भरद्वाजस्यार्षम् । ऐन्द्री । संपातसूक्ते माध्यन्दिने सर्व्वेने ब्राह्मणाच्छंसिनः
शरैश्चि (आश्व० श्रौ० ७ । ५) । ' तमीमहे ' (ऋ० सं० ६ ।

२२ । ३) इतीयं च तत्रैव । तम् इन्द्रम् अस्माकं ये पूर्वे पितृगणाः

सप्तसंख्या ये पुराणे पठ्यन्ते । अथवा सप्त सृताः पूर्व्वतरमस्माल्लोकादमुं

५ लोकम् । तं नवगवाः नवगतयः । अभिनवा हि तेषां गतिरर्धमासेऽर्धमासे

भवति पितृवृक्षं प्रत्यागन्तुम् । अथवा नवनीतगतयो नवगतयः । नवनीते

हि तेषां मनसो गतिर्भवतीदमस्माकं स्यादिति । ' स्वयं विळीनं पितृणाम् '

(मैत्रा० सं० ३ । ६ । २) इत्युक्तम् । विप्रास्त इति विप्राः प्रातःपञ्चाः

पितृलोकेऽवस्थिताः मतिभिरभिवाजयन्तः स्तुवन्त आसते । किंलक्षणं

१० पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसत इति । उच्यते । नक्षदाभम् । योऽ-

भिवापनमात्रेणापि दम्नोति किमुत वेधेन । यश्च तनुरः त्वरणशीलः ।

यश्च पर्व्वतेष्ठा भेषस्थाथी । यस्य चाद्रोग्धव्या वाक् । अनतिक्रमणीये-

त्यर्थः । यश्च शविष्ठो बलिष्ठः । य एवंगुणविशिष्ट इन्द्रस्तं मतिभिरभिवाज-

यन्त आसते । सोऽस्माकमिदं नाम करोत्वित्येवमाशीर्षोऽयम् । एवमत्र

१५ शब्दसाख्यं दर्शयित्वा योऽप्यशनेन दम्नोति स नक्षदाभ इत्युच्यते ।

' अरुधोयुः ' (११) इत्यनवगतम् । ' अरुध्यायुः '

इत्यवगतम् । ' कृषिति ' एतत् ' हवनाम् ' । तद्धि ' निकृत्तम् '

इव ' भवति ' हवत्वात् । तस्याकारेण प्रतिषेधे कृते ' अरुधु ' इति

भवति । ' तमीमहे इन्द्रमस्य रीयः पुण्यीरस्य नृवतः पुरुक्षोः । यो

१० अरुधोयुरजरः स्वर्धान्तमा भर हरियो मादयर्ध्वं '

' अरुधोयुः ' (ऋ० सं० ६ । २२ । ३) ॥ तं वयमान्मनः

इत्यस्य पुत्रम् ईमहे याचामहे हरियः त्वाम् इन्द्रम्

ईश्वरम् । आह । यः किंलक्षणः पुत्र इति ।

१ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड. ' जरीयेमार्पम्. २ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड.

ऐन्द्री । डिष्टु. ३. ४. ऐन्द्री । ५ सं. डिष्टु. ३ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड.

' सवने ' नास्ति. ४ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड. शस्त्रे शस्त्रे : तमी. ५ ठ.

ड. तत्रैव शस्त्रे. ६ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड. ' संस्थाका ये. ७ क. रा. घ.

झ. ट. ते च नव. ८ ग. ज. दिप्रसङ्गाः. ९ क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड.

' इत्यर्थः ' नास्ति. १० क. रा. घ. झ. ट. ठ. ड. ' एतत् ' नास्ति. ११ ग.

' दि. ११ । तमी. ११ ग. ज. रा. घ. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००. १००१. १००२. १००३. १००४. १००५. १००६. १००७. १००८. १००९. १०१०. १०११. १०१२. १०१३. १०१४. १०१५. १०१६. १०१७. १०१८. १०१९. १०२०. १०२१. १०२२. १०२३. १०२४. १०२५. १०२६. १०२७. १०२८. १०२९. १०३०. १०३१. १०३२. १०३३. १०३४. १०३५. १०३६. १०३७. १०३८. १०३९. १०४०. १०४१. १०४२. १०४३. १०४४. १०४५. १०४६. १०४७. १०४८. १०४९. १०५०. १०५१. १०५२. १०५३. १०५४. १०५५. १०५६. १०५७. १०५८. १०५९. १०६०. १०६१. १०६२. १०६३. १०६४. १०६५. १०६६. १०६७. १०६८. १०६९. १०७०. १०७१. १०७२. १०७३. १०७४. १०७५. १०७६. १०७७. १०७८. १०७९. १०८०. १०८१. १०८२. १०८३. १०८४. १०८५. १०८६. १०८७. १०८८. १०८९. १०९०. १०९१. १०९२. १०९३. १०९४. १०९५. १०९६. १०९७. १०९८. १०९९. ११००. ११०१. ११०२. ११०३. ११०४. ११०५. ११०६. ११०७. ११०८. ११०९. १११०. ११११. १११२. १११३. १११४. १११५. १११६. १११७. १११८. १११९. ११२०. ११२१. ११२२. ११२३. ११२४. ११२५. ११२६. ११२७. ११२८. ११२९. ११३०. ११३१. ११३२. ११३३. ११३४. ११३५. ११३६. ११३७. ११३८. ११३९. ११४०. ११४१. ११४२. ११४३. ११४४. ११४५. ११४६. ११४७. ११४८. ११४९. ११५०. ११५१. ११५२. ११५३. ११५४. ११५५. ११५६. ११५७. ११५८. ११५९. ११६०. ११६१. ११६२. ११६३. ११६४. ११६५. ११६६. ११६७. ११६८. ११६९. ११७०. ११७१. ११७२. ११७३. ११७४. ११७५. ११७६. ११७७. ११७८. ११७९. ११८०. ११८१. ११८२. ११८३. ११८४. ११८५. ११८६. ११८७. ११८८. ११८९. ११९०. ११९१. ११९२. ११९३. ११९४. ११९५. ११९६. ११९७. ११९८. ११९९. १२००. १२०१. १२०२. १२०३. १२०४. १२०५. १२०६. १२०७. १२०८. १२०९. १२१०. १२११. १२१२. १२१३. १२१४. १२१५. १२१६. १२१७. १२१८. १२१९. १२२०. १२२१. १२२२. १२२३. १२२४. १२२५. १२२६. १२२७. १२२८. १२२९. १२३०. १२३१. १२३२. १२३

उच्यते । यः अस्य रायो धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः । किंलक्षणस्य पुनर्धनस्येति । पुरुषीरस्य बहुवीरैस्तद्वतः । नृवतश्च दासैस्तद्वतः । पुरुक्षोश्च बहुनिवासस्य । अनेकप्रकारस्येत्यर्थः । न च परिपालनसमर्थ एव यः केवलमलकालस्तमीमहे । किं तर्हि । यश्चास्त्रधोयुः अकृष्यायुः । दीर्घायु-
रित्यर्थः । अजरश्च । यो दृढशरीर इत्यर्थः । स्वर्धश्च यः सप्त शत्रूणामीर-
यिता । य एवंगुणविशिष्टः पुत्रस्तम् आभर आहर हरिवो मादयष्ये
अस्माकमात्मनश्च मदनाय । तर्पणायेत्यर्थः । एवमत्र 'अस्त्रधोयुः' इत्यनेन
दीर्घायुरुच्यते तस्माभीष्टवाच्छन्दसारूप्यार्थः ।

‘ निश्चम्भाः ’ (१२) इत्यनवगतम् । ‘ निश्च्यैहारिणः ’
इत्यवगमः । निश्च्यया दृढया गत्या हरन्तः ॥ ३ ॥

आजासः पूषणं रथं निश्चम्भास्ते जनश्रियम् । देवं बहन्तु
विभ्रतः (ऋ० सं० ६ । ५५ । ६) ॥ आवहन्त्वजाः पूषणं
रथं निश्च्यैहारिणस्ते जनश्रियं जातश्रियं बृवदुक्थो महदुक्थो
वक्तव्यमस्मा उक्थमिति बृवदुक्थो वा । बृवदुक्थं हवामह
इत्यपि निगमो भवत्युदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति वा ।
ऋदूदरेण सहया सचेयेत्यपि निगमो भवत्युदूदरे इत्युपरिष्ठाद्
व्याख्यास्यामः पुलुकामः पुरुकामः । पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि
निगमो भवत्यसिन्वती असंखादन्त्यो । असिन्वती वप्सती
भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति कपनाः कम्पनाः क्रिमयो भवन्ति ।
मोपथा वृक्षं कपनेव वेधस्त इत्यपि निगमो भवति भाक्रजीकः
मसिद्धभाः । धूमकेतुः समिधा भाक्रजीक इत्यपि निगमो भवति
रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि । संरुजानाः पिपिप
इन्द्रशत्रुरित्यपि निगमो भवति जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा ।

१ उ. ङ. °प्याच् । इति निरुक्तीकायां षष्ठाध्याये तृतीयः खण्डः । निश्च.
२ उ. निश्च्यैहारिणः °धय. ३ क. ख. ४ (३); ग. °; इतोऽप्यत्रो नास्ति.
४ क. ख. त. निश्च्यैहारिणः; छ. निश्च्यैहारिणः; द. निश्च्यैहारिणः शु. ५ क. ख.
छ. द. °वति । ऋदू; त. °वत्युदू° ति । ऋ. ६ क. ख. छ. द. °वति । ऋदू.
७ क. ख. छ. द. °वति । अस्ति. ८ क. ख. छ. त. द. धूमकेतो.

क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षतीत्यपि निगमो भवति । परिं घंसमोमर्ना
वां वयो गात् । पर्यगाद्वां घंसमहरवनीयान्नम् ॥ ४ ॥

इति पष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

- ५ 'आजासः पूरणम्' । भरद्वाजस्यार्षम् । आवहन्तु अजा अश्वा
निशृम्भा निश्रथ्यहारिणः । य एवंलक्षणा
'निशृम्भाः' अश्वास्ते आवहन्तु पूरणं देवं रथे व्यवस्थितं
इत्यस्य विभ्रतः धारयमणा जनश्रियं जातश्रियम् ।
उद्धृतश्रिमित्यर्थः । एवमत्र समानविभक्त्यन्त-
त्वात् 'आजासः' इत्यनेन 'निशृम्भा' इत्येतदक्षविशेषणम् । सति
१० चाश्वविशेषणत्वे 'मिश्रथ्यहारिणः' शीघ्रहारिणः । स्तथाभीष्टवादा-
ममनस्य ।

- 'वृषदुक्थः' (१३) इत्यनवगमम् । 'महदुक्थः' इति
वा 'वक्तव्येक्य इति वा' सन्देहसमार्थी । 'वृषदुक्थं हवामहे' सूप्रकारस्त-
१५ मन्ते । साधु वृणन्तमन्त्रे' (ऋ० सं० ८ ।
'वृषदुक्थः' ३२ । १०) ॥ यैर्यपस्यार्षम् । प्रथमे यैर्यपि
इत्यस्य भैत्रावरुणस्य शस्त्रे (आ० श्रौ० ६ । ४)
तृचाशीतिषु च मह व्रते (ऐ० आ० ५ । २ ।
३) शस्यते । 'उक्थम्' इति शस्त्रमुच्यते । तस्य वृहत् महत् स घृव-
२० दुक्थः । अथवा तस्य वक्तव्यं स वृषदुक्थः । तं वृषदुक्थम् इन्द्रं हवा-
महे ययमः हवामहे एतस्मिन् कर्मणि मृषकारस्तं सूप्रवाहं दीर्घपादम् उक्तये
अवनाय रक्षणायामनः साधु कृण्वन्तं साधुकारिणं नित्यकाष्ठमेवाय

- १ क. स. छ. त. द. 'इवननयम्'. २ क. ख. ५ (४), छ. त. द. ५. ३
क. थ. घ. 'इति०पादः' नास्ति ; छ. 'इति पष्ठाध्यायस्य' नास्ति ; त. इति
६५ पष्ठाध्याये प्र० ; द. इति नैरुक्तस्य पष्ठा०. ४ घ. झ. ट. पूरणं रथे० विभ्रतः । भर० ;
ठ. ड. अ. गम इति । भर०. ५ ठ. ड. निश्रथ्यहारि०. ६ क. ख. घ. झ. ट.
'भक्त्यन्तंशुदाता' ; ग. अ. 'विभक्तवादानां'. ७ ग. घ. ज. निश्रथ्य०. ८
क. ख. घ. झ. तस्याभी० ; ट. तस्याभी० या. ९ ग. 'मार्थ' । १३ । वृष०.
१० ग. ज. 'महे । कस्य' ; घ. झ. ट. 'महे० मवते । वृष०'. ११ ख. ट.
२० 'वृषदुक्थं' मेषविधेः. १२ ग. ज. 'दन्तवि' नास्ति ; घ. 'दन्तमेवेना' मेषविधेः.

जगतः साधु कारिण्यानीत्यभिप्रायम् अवसे तस्यैव तर्पणाय । तमागतं
सन्तमेतस्मिन् कर्मणि : तर्पयिष्याम इत्येतेनाभिप्रायेणाह्वयामहे । एतन्म
'हवामहे' इत्यनेन संबन्धात् 'नृवदुक्थो महदुक्थो वक्तव्योक्थो वा'
इत्युपपद्यते । य एव हि महदुक्थो भवति वक्तव्योक्थो वा स एव सुत-
रामाहूयत इति ।

'ऋदूदरः' (१४) इत्यनवगतम् । 'मृदूदरः' इत्यवगतम् । 'सोमः'
अभिधेयः । 'ऋदूदरेण सैख्या सचेय यो मा न
'ऋदूदरः' ररिष्येद्वैश्व पीतः । अयं यः सोमो न्यधायस्मे
इत्यस्य तस्मा इन्द्रं प्रतिरिभेन्यायुः' (ऋ० सं० ८ ।
४८ । १०) ॥ प्रगाथस्यार्पम् । सौमेन्द्रस्य

इत्यात्मकस्य चरोर्यज्यैषा सोमवामिप्रायश्चित्तेष्टौ (भैत्रा० सं० २ । २ ।
१३ ॥ ४ । ११ । २) । ऋदूदरेण मृदूदरेण सोमेन । मृदू हि सोम-
स्पोदरं सुपिरत्वात् । अथवा मृदुरयमुदरे स्यादित्येवमाशास्यते पातृभिर्व-
मनाशङ्कया । तस्मान्मृदूदरः सोमः । स पुनरेव मृदूदरः सन्मृदूदर इत्युच्यते ।
तेन मृदूदरेण सख्या समानख्यानेनेव केनचित्पुरुषेण मित्रेण सचेय १५
संसेवेयं । पुनरागीभिषु ऋचन्तरेषु सोमो यः सोमो न रिष्येत् न हि स्यात्
पीतः सन् यथाहमनेन सोमेनाहिसितः तेन सचेयं । हे हर्षद्व इन्द्रे
एतदस्तु नः । किंच । अयं यः सोमो न्यधायस्मे निहितोऽऽत्वासीत् ये-
नेमामापदमापादिताः स्मो वमनद्वारेण तस्मै तदर्थं तेनास्माकमायुषो यद-
वखण्डनं कृतं तत्प्रतिपूर्णाया इन्द्रं प्रतिरं प्रतीर्णम् अनैवखण्डितं सर्वम् २०

१ घ. ट. ठ. ड. 'वक्तव्योक्थो वा' नास्ति. २ ग. 'धेयः । १४ । ऋदू'. ३ ग.
ज. सख्या । प्रगाथः; घ. झ. ट. सख्या० प्रतिभेन्यायुः । प्रगाथः. ४ क. ख. घ. झ.
ठ. ठ. ड. 'व्यस्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् । सोमो । सोमे' (ठ. ड. सोमं). ५ घ. झ.
ट. ठ. ड. सोमवामिनः प्रायः; च. सोमवामिप्रायः नः. ६ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. सचेय संसेवेयं सते; च. सचेयसते संसेवेयं. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. संसेवेयम्; च. संसेवेयं यम्. ८ च. 'रागेभि' ना. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड मा मां; च. सोमोमां मा. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सचेयं; च. सचेयं
यं. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इन्द्र सोमस्यान्वि एतः; च. इन्द्र एतः
सोमस्यान्वि १२ च. 'तीर्णं अरत्'.

अ.युः एमि । याचामीत्यर्थः । सोमवमनवैगुण्यादायुपरलेदमाशङ्कमान इन्द्रं दीर्घमायुर्थयाच यजमानाय । एवमास्मिन् 'ऋदूदरः सोमः' प्रकरणाच्छब्दसारूप्याच्च ।

५. 'ऋदूप्ते' (१५) इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । 'ऋदूप्ते चिद्वृद्धा' (निरु० ६ । ३३) इत्यत्र ।

'पुलुकामः' (१६) इत्यनवगतम् । 'पुरुकामः' इत्यवगमः । 'इमं नु सोममन्तितो' ह्यसु पीतमुपं ब्रुवे । यत्सीमागं-

१०. 'पुलुकामः' इत्यस्य श्वकृमा तस्मिन्मृत्तु पुलुकामो हि मर्त्यः' (ऋ० सं० १ । १७९ । ५) ॥ अगस्त्यलोपामुद्रा-संवादे^१ । इमम् अहं सोमम् अन्तितः अन्तिकेऽव-

स्थितम् उपगम्य चेतसा ब्रुवे । न च बहिरन्तिकेऽवस्थितमुपब्रुवे । किं तर्हि । पीतं सन्तं ह्यस्वेव स्व एव हृदयेऽवस्थितमुपब्रुवे । यत्सीमागश्वकृमा यत्सर्वतः सर्वप्रकारमागश्वकृम पापं कृतवन्तो वयं तदयं सोमः सुमृत्तु सुष्ठु सुखविधिपरिणामं करोतु । किं कारणम् । इतो यस्मात् पुलुकामो हि १५ बहुकामो हि मर्त्यः । स बहुकामत्वान्मनुष्यस्वाभाव्यादवश्यमागः करोति । तदयं पीतः सोमः शमयधित्यभिप्रायः । एवमत्र पुलुकामशब्देन पुरुकामो बहुकाम उच्यते मर्त्यशब्दमामानाधिकरण्यात्सारूप्याच्च ।

२०. 'असिन्वती' (१७) इत्यनवगतम् । 'असंखादन्वयौ' इत्यर्थ-प्रतीतिः । 'अपश्यमर्त्यं महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु । नाना हन् विभृते सं भरेते असिन्वती वप्सती भूर्यतः' [ऋ० सं० १० । ७९ । १] ॥ वैश्वानरस्याग्नेः सौचीकस्य वा वाजग्भ-

१ ग. 'गमः । १५ । ६५'. २ ग. ज. 'न्तितः । अग'; घ. झ. ट. 'न्तिनो० कामो हि मर्त्यः । अग'. ३ क. ख. च. मृहतु. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वादे अन्तेवासी वल्लवासी इमां सौमी बृहतीमपश्यत् । इम'; थ. 'वादे- । इम' अन्ते०००५५५. ५ ग. ज. घ. झ. सुमृत्तु. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'विधिपरि'. ७ ग. 'तीतिः । १६ । अप'. ८ ग. ज. 'मस्य । वैश्वा'; घ. झ. ट. 'मस्य०भूर्यतः । वैश्वा'. ९ ग. झ. 'वा' नास्ति; च. 'कस्य-वाज' वा.

रस्य वा सप्तेरार्षम् । अपश्यमहं भगवतोऽग्नेर्महतो महिषं माहाभागम्
अमर्त्यस्य अमरणधर्मिणो मर्त्यासु मरणधर्मिणीषु विशु । मनुष्येष्वायथः ।
आह । किपुनस्तन्माहाभागमिति । उच्यते । नानाभावेनैते हनू हननसमये
आले अवस्थिते विभूते विविधमवभृते सत्यौ संभरेते एव एकत्र हरेते ह्यौ
दारुणि वा । संभृत्य च असिन्वती असंखादन्यौ असंखादन्याविव अथवा
संचूर्णयन्त्याविव । अनेन प्रकारेण शीघ्रं बन्सती भक्षयन्त्यौ भूरि अपि दारुजातं
हविर्जाते वा यदत्तो भक्षयतो न च श्रान्तः एतदस्य माहाभागमहमपश्य-
मस्मिन्मनुष्यलोकां इति । हनुरूपकसंबन्धाद्द्वीत्रपि ज्वालामु द्विवचनमेव
कृतम् । एवमत्र हनुसंबन्धात् 'असिन्वती असंखादन्यौ' इत्युपपद्यते ।

‘कपनाः’ (१८) इत्यनवगतम् । ‘कम्पनाः’ इति शब्दसमाधिः । १०

‘कृमयो भवन्ति’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘अभ्राजि
‘कपनाः’ इत्यस्य शीघ्रो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः ।

अथ स्मा नो अरमिति सजोपसधक्षुर्विव यन्तमनु

नेपथा सुगम् [ऋ० सं० ५ । ५४ । ६] ॥ श्यावाश्वस्यात्रेयस्येयमार्षम् ।

भ्राजते वो हे मरुतः तत् शर्धः तद्वलं येन बलेन मेघं वृद्धमुदकपूर्णम् १५

अनुप्रविश्य मोषथ मुष्णीथ यूयम् । निरुदकं कुरुष्वेत्यभिप्रायः । कथं पुन-

मोषयेति । वृक्षे कपनेव वेधसः । कम्पनः कृमय इव वेद्वारः । यथा

वृक्षमनुप्रविश्य कृमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं रसं वा मुष्णन्त्येव यूयमुदकं

१ क. ख. घं. झं. टं. ठ. ड. वा सप्तेरियमार्षम् । त्रिष्टुबाग्नेयी । अपः ; ग.

ज 'वा' नास्ति ; च. 'रस्य सप्तेरार्ष' । 'अप' त्रिष्टुप् । आग्नेयी. २ ग. ज. महा ; २०

च. मेहा° मा. ३ ग. ज. 'धर्मणः' ; घ. 'ट. 'स्यामरणमिणीषु विशु ; झ. 'स्यामरणमि-

णधर्मिणीषु विशु. ४ च. हननसामर्थ्यः ५ झ. ट. विभूते. ६ क. ख. घ. झ. ट.

ठ. ड. विविधमिव धू. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'एव' नास्ति ; च. एव. ८

च. हविषि दारुणि वा. ९ च. शीघ्रं शी. १० घ. झ. ट. ठ. ड. हनूते°. ११ क.

ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कृमयो° ; च. कृमयो° क्रि. १२ ग. 'चनम्' । १३ अ. १४ २५

ग. ज. शर्धः । श्या° ; घ. झ. ट. शर्धो° नेपथा सुगम् । श्या°. १४ क. ख. घ. झ. ट.

ठ. ड. 'मार्षम्' । मरुती° जगती । दाशरात्रिके भिवृत्स्तेमे प्रथमेद्व्याद्रिमास्ते विनि-

युक्ता । पशुध्यादिमा (घ. ट. 'द्रिना') हन इति सूत्रात् (ठ. ड. 'मारुते सूत्रवात्') ।

अभ्राजि भ्राजते° ; च. 'मार्षम्' । भ्राजते° मरुती° सूत्रात् । अभ्राजिः २५

क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. कुस्तेत्य° ; ग. ज. कुरुष्वेत्य°. १६ क. ख. घ. झ. ट. कृमयो°.

यान् यष्टतरो मनुष्यहोतारमपेक्ष्य । एवमत्र 'भाक्तजीको प्रतिद्वयोः' ५
इत्युपपद्यते ।

'रुजानः' (२०) इत्येतदेकपदमनवगतम् । 'रुजैत्यः' इत्य-
वगमः । 'नद्यो भवन्ति' इत्यभिधेयवचनम् ।
'रुजानाः' 'रुजन्ति कूजानि' इति हेतुनिर्देशः । 'अयोद्धेव'
इत्यस्य दुर्मदो आ हि जुहे महावीरं तुविबाधमृजीपम् । १०
नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिय
इन्द्रशत्रुः' (ऋ० सं० १ । ३२ । ६) ॥ हिरण्यस्तूपस्यार्घम् । अग्नि-
ष्टोमे निष्केयल्ये शस्यते (आ० श्रौ० ५ । १५) । अयोद्धेव । यथा
कश्चिदयोद्धा दुर्मदो दुर्मत्तो वाष्पात्रसारः । आह । स यथा किं करोतीति ।
उच्यते । आ हि जुहे । आह्वयतीत्यर्थः । कमाह्वयति । महावीरं महाविक्रान्तं १५
तुविबाधं बहूनां शत्रूणां वाधितारम् ऋजीपम् । ऋजीपिणमित्यर्थः । तदु-
क्तम् 'ऋजीपी वज्री' (ऋ० सं० ५ । ४० । ४) इति । तमेवंप्रभाव-
मिन्द्रमाह्वय मेवो नातारीत् इतरवदुर्मदो न तर्तुं शक्नोति अस्य इन्द्रस्य
समृतिं समागमं वधानां प्रहाराणाम् । अतरमाणो या एता नद्यः संरुजाना
जर्मभिः कूजानि ग्रहन्त्यो रुजन्ति ताः प्रति विशीर्यमाणः पिपिये इन्द्र- २०
शत्रुः । इन्द्रस्य शातयितव्य इत्यर्थः । एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः 'नद्यो
रुजानाः' इत्युपपद्यते ।

'जूर्णिः' (२१) इत्यनवगतम् । 'जघनाद्वा द्रवणाद्वा देवनाद्वा'
इति शब्दसमाधयः । शक्तिरभिधेया । 'जघतेः'
'जूर्णिः' गत्यर्थस्य जूर्णिः । 'द्रवतेर्वा' गत्यर्थस्यैव जूर्णिः । २५
इत्यस्य 'दुनोतेर्वा' हिसार्थस्य । 'प्रप्रा वो अस्मे स्वयेशो-
मिरुता परिर्वग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन्दुर्मतीनाम् ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'देकं प' ; ग. 'देकनवगतं' ; ज. 'देव पद' . २
ग. रुजन्ति इ° ; च. रुजन्ति इ° त्य ; ज. रुजन्त्य इ० ; ठ. ड. रुजइत्य° . ३ ग.
'देशः । १९ । अयो' . ४ ग. ज. 'मदः । हिर' ; घ. झ. ट. 'मदः० इन्द्रशत्रुः ।
हिर' . ५ ग. ज. दूननाद्वा ; च. दूनदयननाद्वा . ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. जघ-
तेर्वा ग° . ७ ग. 'र्यम्य' . ८ ग. ज. अस्मे । पृ० ; घ. झ. ट.
अस्मे ख० शिषा जूर्णिर्न वक्षति । पृ० . ९ च. दरीमं डु° .

स्वयं सा रिपयै या न उपेये अत्रैः । हतेमसन्न वक्षति क्षिता जूर्णिनं
 वक्षति' (ऋ० सं० १ । १२९ । ८) ॥ परुच्छेपस्वार्पम् । अति-
 च्छन्दाः । पृष्ठस्य पष्ठेऽहनि निष्केबल्ये शस्यते (आ० श्रौ० ८ । १) ।
 प्रव्रवीमि हे स्तोतारः प्रवृत्त अस्मै स्वयशोभिः आत्मीयैर्यशोभिः संयुक्ताः
 ५ स्तुनीः । किं कारणम् । यस्मादेयः इन्द्रः स्तुत ऊती अविता रक्षिता परि-
 वगैः संप्राप्ते । यत्र हि प्राणाः परिवृज्यन्ते वियुज्यन्ते तत्रायमस्माकं रक्षिता
 भविष्यति । दुर्मतीनां च पापमतीनामस्मच्छद्रूणां हन्ता भविष्यति । तमे-
 तमेवगुणविशिष्टमिन्द्रं दरीभन् दारयितुमं दुर्मतीनां पुनः पुनः स्तुत ।
 अ.ह । कथं पुनरसावस्माकं रक्षिता भविष्यतीति । उच्यते । स्वयं सा रिप-
 १० ययै रेपणाय भविष्यति । किञ्चिदप्यङ्गीत्वास्मादमिन्द्रप्रभावात्स्वयमेव विन-
 द्दश्यतीत्यभिप्रायः । का पुनरसाविति । या न उपेये अत्रैः । या अस्मान् उपा-
 गच्छति अत्रैः अदनैः रक्षोभिः प्रहिता सा । हतेमसन्नं वक्षति । ' ईम् '
 इत्यनर्थकः । हता सती इन्द्रेण न वक्षति अस्मान् प्रति । क्षिता अपि च
 तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः जूर्णिः जवसंपन्नाभि सती शक्तिर्न वक्ष्यत्य-
 १५ स्मान् प्रति । न प्राप्स्यतीत्यर्थः । एवमत्र क्षेपणसंबन्धात् ' जूर्णिः शक्तिः '
 इ पुपायते ।

‘ ओमना ’ (२२) इत्यनवगतम् । ‘ अवनाय ’ इत्यवगमः । ‘ युवोः

श्रियं परि योषां वृणीत सूर्यो दुहिता पारितकम्या-

‘ ओमना ’ इत्यस्य याम् । येदेवयन्तमर्थः शचीभिः परि ग्रममो-

२० मनो वा वयो गात्’ इति (ऋ० सं० ७ ।

६९ । ४) ॥ वसिष्ठेस्वार्पम् । प्रातरनुवाकादिवनयोः शस्यते (आ०

श्रौ० ५ । १५) । हे अश्विनौ युवोः श्रियं युवयोर्वाध्रीस्तां परिदृणीत

१ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. अतिदृष्टव्यं; च. ‘ स्वार्षम । - अति ’ अतिशब्दी.

२ म. ज. प्रवोचत. ३ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. भवति. ४ क. ख. घ. ङ.

६५ ट. ‘ घ ’ नास्ति. ५ म. च. ज. दरीम. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ७ क. ख. घ.

ङ. ट. ठ. ड. ‘ पृष्टत्वा ’; च. ‘ पृष्ठत्वा ’ इ. ८ व. ‘ गमः । २१ । युवोः ’

९ म. ज. योषा । वसिं; घ. ङ. ट. योषा० ओमना वां वयो गात् । वसिं. १०

कं. म. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘ हस्येयमार्पम् । जिहृप् । आश्विनी । प्रातः; च.

‘ हस्यार्पम् । - प्रातः ’ जिहृप् । आश्विनी. ११ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. परि

२० अवर्णित.

सर्वतः संमज्जते योपा । अह । कतमेति । उच्यते । सूरौ दुहिता सूर्यस्य
दुहिता । येयमुपसंज्ञिकेयमवृणीत । परितवम्पायां राज्याम् ऊर्ध्वमर्धरात्रात् ।
स ह्यश्विनोः कालः । किंच । यदेवयन्तमवधः शचीभिः । यस्मात् देव-
यन्तं देवान्यष्टमिच्छन्तं यजमानम् अवधः शचीभिः स्वैः कर्मभिः तेन
कारणेन वा पर्यगात् परिगच्छति, सर्वासु दिक्षु यजमानैर्दायमानं युवां प्रति
वयः अन्नं हविर्लक्षणं प्रसं प्रति अहः प्रति । अहनि प्राप्त इत्यर्थः । पूर्वा-
हे ह्यश्विनोर्यागकालः । तदुक्तं 'प्रातर्यावाणा प्रथमा यजन्वम्' (ऋ०
सं० ५ । ७७ । १) इति । कमर्थं पुरस्कृत्य वयोऽन्नं गच्छति । अर्ध-
नाय । तर्पणायेत्यर्थः । एवमत्राश्विनोर्हविःसंप्रदानसंबन्धात् 'ओमना'
इत्यस्य शब्दस्य 'अवनाय' इत्येष विपारिणाम उपपद्यते ।

केचिदत्र 'अवनेनान्नम्' इत्येवमधीयते भाष्यम् । तेषां योजना ।
'अवनेनान्नम्' 'अवनेन' तर्पणेन भवतोर्निमित्तभूतेन 'पर्य-
इति' भाष्यपाठेऽर्थः गादनम्' इति ।

केचित् 'अनेनान्नम्' इत्येवमधीयते भाष्यम् । तेषाम् 'अनेन'
'अनेनान्नम्' मन्त्रेण 'अने' परिगच्छतीति योजना
इति पाठे च स्यादिति ॥ ४ ॥

एकादशस्य प्रथमः पादः ।

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वेन्द्र ऋषी-
न्प्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषामेकः म युवाव । शकटः
शाकिनी गावो नालमस्यन्दनं वनम् । उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे
नव वृत्तय इति । सा निगदव्याख्याता ॥ ५ ॥

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. दुहिता । कदा तां अयमुपसंज्ञि । २ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. अनें परि प्रति अहनि । ३ घ. झ. ट. ठ. ड. पूर्वार्धो. ४ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ओमना अपना । ५ क. ख. ५ (४); ग. ५; इतरेष्वशौ
नास्ति. ६ क. ख. घ. झ. ट. 'दशाध्यापस्य प्रथ' ; ठ. ड. इति कज्जर्यायां
निरुक्तदीक्षायां षष्ठ्यायि चतुर्थः खण्डः । गुर्जरपाठे निवण्टसह एकादशाध्याये
प्रथमः पादः. ७ छ. त. द. 'इन्द्र००० निगदव्याख्याता' नास्ति; ठ. ड. वा
॥ ४ ॥ अत्र मशाराष्ट्रवेदिकापाठः । इन्द्र (ड. पुस्तके '५' नास्ति). ८ क. ख.
द. १; छ. त. ६.

‘उपलप्रक्षिणी’ (२३) इत्यनवगतम् । ‘सक्तुकारिका’ अभि-
धेया । सा हि ‘उपलेषु’ यवान् ‘प्रक्षिणीति’

‘उपलप्रक्षिणी’ हिनस्ति । एवमस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमा-
इत्यस्य व्युत्पत्तिः नार्थस्य विग्रहेणार्थप्रतीतिरवगमः । अथ ‘वा
५ उपलेषु प्रक्षेपिणी’ स्यात् । उपलेषु तत्रेण भर्ज-
नार्थं यवान् प्रक्षिपति । सा हि गौलेषु प्रसिद्धिः । उपलान् वा यवेभ्यः
प्रक्षिपति । विचिनोतीत्यर्थः । सेयम् ‘उपलप्रक्षेपिणी’ सती ‘उपलप्र-
क्षिणी’ इत्युच्यते ॥ ५ ॥

- १० कारुरहं ततो भिषगुं उपलप्रक्षिणीं नना । नानाधियो वसूय-
वोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव (ऋ० सं०
९ । ११२ । ३) ॥ कारुरहमस्मि कर्ता स्तोमानां ततो
भिषक्त इति संताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुका-
रिका नना नमतेर्माता वा दुहिता वा नानाधियो नानाकर्माणो
१५ वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिता स्मो गाव इव लोकोमिन्द्रायेन्दो
परिस्रवेत्यध्यपणः । आसीन ऊर्ध्वामुपासि क्षिणात्युपस्थे प्रकल-
विद्वाणिग्भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्भित्रासः प्रकलविन्मिमाना
इत्यपि निगमो भवत्यर्थ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्यजति । सिपक्ति पूषा
अभ्यर्धयज्जेत्यापि निगमो भवतीति ईशिपे । ईक्षे हि वस्व
२० उभयस्य राजन्नित्यापि निगमो भवति । शोणस्यः क्षयणस्य ।
महः शोणस्याश्विना कण्वायेत्यापि निगमो भवति ॥ ६ ॥

‘कारुरहं ततः’ । शिशुराङ्गिरसस्तस्यार्थम् । पङ्क्तिः । ईदृष्य-

१. च. ‘हेणार्थस्यै’ प्र०. २ ग. ज. ‘प्रक्षिणी’ ३ क. ख. १ (५); ग.
२५ १३; ठ. ड. ‘यते’ । इति निरुद्धटीकायां पष्ठाध्याये चतुर्थः खण्डः. ४ ठ. ड.
लोक इन्द्रा०. ५ क. ख. छ. त. द. क्षिणाति । उप०. ६ त. ‘वति । अम्य०.
७ क. ख. २ (६) छ. त. ५; द २. ८ घ. झ. ट. ततो मि० येन्दो परि स्रव
(झ. स्रव । १२) । शिशु०; ठ. ड. ‘रहमिति । शिशु०. ९ क. ख. घ. झ.
ट. पङ्क्तिः । ऐन्द्रा । रुद्रु०; च. पङ्क्तिः । स्रवु० ऐन्द्रा. १० ग. ज. स्रवुःइ०;
१० च. स्रवुःइ०.

ताशङ्कया किलापरिस्तवति सोमे पापैर्कीर्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति

प्रयोगश्च

मन्यमान आत्मानमेव निर्दिशन्नाह । अहं ताव-
त्कस्मिंश्चिदनाकाले परेषां स्तोमकर्ता स्तुतीनां
प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेनावस्थितो बहिर्या
यज्ञात्प्रियवक्ता लौकिकीभिर्वाचोयुक्तिभिर्वाविकापरतया आसम् । ततो मम
पिता पुत्रो वा भिपक् आसीद्ब्रह्मा । स हि प्रापश्चित्तरोग उत्पन्ने
यज्ञस्य भैषजं करोति । यदुक्तं ' भैषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा
भवति ' (छा० उ० ४ । १७ । ८) । इतरो लौकिको वा भिपक् ।
' तत इति संताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वा ' । पितुर्हि सकाशात्पुत्रस्तन्यते ।
एवमपादाने कारके ' ततः ' पिता । पुत्रैस्तन्यते । अयं ' ततः ' कर्मणि

ततः इत्यस्य
द्वावयौ

कारके । उपलप्रक्षिणी सवनोयानां पेष्ट्री । ' दासी
पिनष्टि ' (आप० श्रौ० १ । २१ । ८)
इति श्रुतम् । इतरेषां लौकिकानां सक्तूनां पेष्ट्री

नना माता मर्मासीत् । सा हि स्तनसंप्रदानाद्युपकारार्थमपत्यं प्रति नता
भवति । ' दुहिता वा ' नना स्यात् । सापि
' नना ' हि परिचर्यार्थं पितुः प्रह्वीभवति । यस्मिन्
पक्षे पिता भिपक् तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन
मातोद्धते । यस्मिन् पुनः पक्षे पुत्रो भिपक्

तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन दुहितोद्धते । ते वयमेवमनाकाले कस्मि-
न्श्चिज्जीविकाप्रधानाः सन्तो नानाधियो नानाकर्माणो यथोक्तेन क्रमेण
कारुहमित्येवमादिना वसूयवो वमुकामाः । कथं नाम वमु लभे-
महि येन प्राणधारणं स्यादित्यनेनाभिप्रायेण । अनु गा इव तस्यिम ।
अन्वास्थिताः स्मो लोकमिमम् । कथं पुनरन्वास्थिताः स्म इति । गाव
इव । यथानैकरूपकारप्रकारैर्लोकमन्वास्थिता गाव एवमन्वास्थिताः स्मो
वयमपीमं लोकम् । स त्वम् इन्द्रो विज्ञायैतदनेन ईदुरीतानुकीर्तनेन क्षपि-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पापसंकीर्तं; च. पाप-कीर्तं सं. २ क. ख. घ.
झ. ट. ठ. ड. 'तथा । ततो; च. 'तयासौ'. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
भैषजं; च. भैषजं उ०. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पुत्रः पुनस्तन्यते. ५ घ.
झ. ट. ठ. ड. तदासीत् । दासी पिन; ग. ज. पेष्ट्री । सदासीत् । पिन; च.
पेष्ट्री । ६ सदासीत् पिनं तदासीत्. ६ ग. ज. समासीत्. ७ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. 'दित्येतेनाभि'. ८ ग. ज. साडुं.

तत्कल्मषाः स्म इति मन्यमान एतस्मादशापवित्रात् इन्द्राय इन्द्रार्थं परित्यज ।
अस्माभिरेवमप्येष्यमाणः कथं वा न परित्यजिष्यसीत्यभिप्रायः । एवमत्र
' उपलक्षिणी सक्तुकारिका ' शब्दार्थोपपत्तेरित्युपपद्यते ।

५ ' उपसि ' (२६) इत्यनवगतम् । ' उपस्थे ' इत्यवगमः । ' पत्तो
जंगौर प्रत्यञ्जमति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम् । आसीन
ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति । न्यङ्कुत्तानामन्वेति ।

' उपसि ' इत्यस्य भूमिम् ' (ऋ० सं० १० । २७ । १३) ॥
वसुकस्येन्द्रपुत्रशर्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महाव्रते

मरुत्वत्तीये शस्त्रे दास्यते (ऐ० आ० ५ । १ । १) । पत्तः पादतो
१० रश्मिभिरितो लोकाद्यदादित्यो जगार गृह्णत्युदकं । तदिन्द्रो मध्यस्थान

आसीनः आत्मानं प्रत्यञ्जितं प्राप्तं तेन भगवतादित्येन शीर्ष्णा उत्सृष्टम्
अस्ति । स्वीकरोतीत्यर्थः । तदेवमसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु
पृथिवीलोकनिवासिनां जनानां शिरः प्रति दधौ शिरस उपरि दधाति
वरूथं वरतममुदकम् । एवमयमिन्द्रो जगदुपकाराय प्रतिसंश्रमरमेवां

१५ युलोकाख्यां गाम् आदित्योर्पसंस्तब्धाम् ऊर्ध्वाम् उपर्यवस्थिताम्
अन्तरिक्षलोके आसीन उपसि आत्मन उपस्थे उपस्थाने अन्तरि-
क्षलोके क्षिणाति प्रक्षारयति । यच्च प्रक्षारयति तदिमं लोकं प्रति
पुनरुत्सृजति । तत्तेनोत्सृष्टं न्यक् नीचैर्वर्षभावेनागच्छति । तत
उत्तानां भूमिं यथानिम्नम् अन्वेति । एवमत्र ' उपसि ' इत्यस्य

२० शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ' उपस्थे ' इत्येवं प्रतीतिः । ' अपि वा निर
आदित्यो भवति ' इत्युक्तम् (निर० ४ । १३) । तस्मात् ' शीर्ष्णा ' इति
इत्यत्रोपपद्यते शिरस्यमादित्यस्य ।

१ ग. ज. स्थ इति. २ ग. 'गमः । २३ । पत्तो'. ३ ग. ज. जगार । वसु';
घ. झ. ट. जगार प्रत्यञ्जमति० मन्वेति भूमिम् । वसु'. ४ ग. ज. ' आसीनः '
नास्ति. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वरतम्'; ग. ज. वरतमम्'; घ. वरतनम्'
६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'त्योपसृष्टामूर्ध्वी'; ग. ज. 'त्योपसंस्तब्धामूर्ध्वी';
घ. 'त्योपसंस्तब्धाम्' मृष्टा. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. उपस्थे आत्मनः; घ. ८.
२८ आत्मन उपस्थे. ८ ग. २४ सा; ग. टमा. ९ घ. झ. ट. ठ. ड. इत्येवं.

‘ प्रकलवित् ’ (२५) इत्यनवगतम् । ‘ प्रकलावित् ’ इत्यवगमः ।

‘ वणिग्भवति ’ इत्यभिधेयवचनम् । स हि

‘ प्रकलवित् ’ ‘ कलाश्च वेद प्रकलाश्च ’ । कलासेवन्धेनैवेह

इत्यस्य प्रकला उच्यन्ते कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला

भवन्तीति । यथाधिष्ठानमपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठान-

५

मिति । ‘ इन्द्रेणैते तृस्रो वेविपाणा आपो न सृष्टा अववन्त नीचीः ।

दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाणा जहुर्विश्वानि भोजना सुशसे ’ (ऋ० सं०

७ । १८ । १५) ॥ वसिष्ठस्यार्षम् । जिष्ठुर् । महाव्रते निष्के-

चल्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते (ऐ० आ० ५ । २ । २) । इन्द्रेण एते

तृस्रो दारयितव्या मेधा वेविपाणाः पुनः पुनर्व्याप्यमाना आपो न आप

१०

इय सृष्टाः केनचित् अधवन्त अगच्छन् नीचीः । नीचैरित्यर्थः । उच्चैर्गतय

एते सन्ति । इन्द्रवलादेष्टा नीचैर्गतयः संवृता इत्यभिप्रायः । किंच ।

दुर्मित्रासः । सुमित्राण्यपि सन्तो येऽतिसन्धानपरास्ति दुर्मित्राः । के पुनस्त

इति । प्रकलविदः । वणिज इत्यर्थः । ते यथाभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रव्यमल्पं

ददत्येवमेते मेधाः पूर्वमल्लोदकदातारो भूत्वाधुनेन्द्रवलोद्यताः सन्तः जहुः

१५

विश्वानि सर्वाण्यशेषाणि भोजनानि उदकानि सुशसे राजनि यजमाने वा

कल्याणदाने । ऐवमत्रोदकाल्पदानोपमासंन्धात् ‘ प्रकलविद्वणिक् ’ इत्यु-

पपद्यते । अवयवप्रत्ययवया हि कलाः प्रकलाशब्देनोच्यन्ते । तेषु च वणिगेव

निपुणो भवति गणितकुशलत्वान्न तथान्य इति ।

‘ अम्पर्ययज्वा ’ (२६) इत्यनवगतम् । ‘ अम्पर्ययन् ’ अभिवर्ध-

२०

यन् यो ‘ यजति ’ । यजतिरेव दानार्थः [धा० १ । १०२७] ।

१ ग. ज. प्रलयविदि^१; च. प्रकलविदि^२. २ ग. ज. वेवलाश्च प्रः^३. ३ ग.

‘मिनि । २५ । इन्द्रे’ । ४ ग. ज. तृस्तत्रः । वनि^४; च. झ. टं. तृस्तत्रोभाजना

सुशसे । वणि^५. ५ क. ख. च. झ. ट. ठ. ड. विष्टवेन्त्री । महा^६; च. विष्टप् । महा^७

ऐन्द्रो. ६ क. ख. च. झ. ट. ठ. ड. सन्तः. ७ क. ख. च. झ. ट. ठ. ड.

‘ एषा ’ नास्ति. ८ क. ख. च. झ. ट. ठ. ड. ‘ सै पुनर्दुमित्रः ’; च. ‘ हो-तु’

पुनः. ९ क. ख. च. झ. ट. ठ. ड. ‘ एव लोदका ’. १० क. ख. च. झ. ट. ठ.

ड. अप्यपेयनिरुज्ज; च. यजतिरेव अम्पर्ययजति. ११ ग. ‘ र्थः । २९ । निम्न’.

तकलंमपाः स्म इति मन्यमान एतस्मादशापवित्रात् इन्द्राय इन्द्रार्थं परिस्त्रव ।
अस्माभिरेवमभ्येष्यमाणः कथं वा न परिस्त्रविष्यसीत्यभिप्रायः । एवमत्र
' उपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका ' इन्द्रार्थोपपत्तेरित्युपपद्यते ।

५ ' उपसि ' (२६) इत्यनवगतम् । ' उपस्थे ' इत्यवगमः । ' पत्तो
जंगौर प्रत्यञ्चमसि शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम् । आसीन
ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति । न्यङ्ङुत्तानामन्वेति ।

' उपसि ' इत्यस्य भूमिम् ' (ऋ० सं० १० । २७ । १३) ।
वमुक्तस्येन्द्रपुत्रस्वार्थम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महाव्रते

मरुत्वतीये शस्त्रे दास्यते (ऐ० आ० ५ । १ । १) । पत्तः पादतो
१० रश्मिभिरितो लोकाद्यदादित्यो जगार गृह्यत्युदकं । तदिन्द्रो मध्यस्थान
आसीनः आत्मानं प्रत्यञ्चितं प्राप्तं तेन भगवतादित्येन शीर्ष्णा उत्सृष्टम्
असि । स्वीकरोतीत्यर्थः । तदेवमसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु
पृथिवीलोकनिवासिनां जनानां शिरः प्रति दधौ शिरस उपरि दधाति
वरूथं वरतममुदकम् । एवमयमिन्द्रो जगदुपकाराय प्रतिसंवासरमेतां

१५ शुलोकाख्यां गाम् आदित्योर्ध्वमस्तन्धाम् ऊर्ध्वाम् उपर्यवस्थिताम्
अन्तरिक्षलोके आसीन उपसि आत्मन उपस्थे उपस्थाने अन्तरि-
क्षलोके क्षिणाति प्रक्षारयति । यच्च प्रक्षारयति तदिमं लोकं प्रति
पुनरुत्पृजति । तत्तेनोत्सृष्टं न्यक् नीचेर्वर्षमाधेनामगच्छति । तत
उत्तानां भूमिं मथानिम्नम् अन्वेति । एवमत्र ' उपसि ' इत्यस्य

२० शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ' उपस्थे ' इत्येवै प्रतीतिः । ' अपि वा शिर
आदित्यो भवति ' इत्युक्तम् (निरु० ४ । १३) । तस्मात् ' शीर्ष्णा ' ।
इत्यत्रोपपद्यते शिरस्यमादिन्यस्य ।

१ ग. ज. रथ इति. २ ग. 'ममः । २३ । पत्तो'. ३ ग. ज. जगार । वसु';
घ. झ. ट. जगार इदमथवचि० मन्वेति भूमिम् । वसु'. ४ ग. ज. ' आसीनः '
नास्ति. ५ क. ख. घ. झ. ट. ड. वरत(सु'; ग. ज. वरत(सु'; घ. वरत(सु'
६ क. ख. घ. झ. ट. ड. ' इवोपम्यामूर्ध्वा'; ग. ज. ' इवोपम्यामूर्ध्वा';
घ. ' इवोपम्यामूर्ध्वा' इत्या. ७ क. ख. घ. झ. ट. ड. उपस्थे आत्मनः; घ.
२८ आत्मन उपस्थे. ८ ग. २४ हा; ९ उवा. १ घ. झ. ट. ड. इत्येव.

‘ प्रकलवित् ’ (२५) इत्यनवगतम् । ‘ प्रकलावित् ’ इत्यवगमः ।

‘ वणिग्भवति ’ इत्यभिधेयवचनम् । स हि

‘ प्रकलवित् ’ ‘ कलाश्च वेद प्रकलाश्च ’ । कलासंबन्धेनैवेह
इत्यस्य प्रकला उच्यन्ते कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला

भवन्तीति । यथाधिष्ठानमपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठान-

५

मिति । ‘ इन्द्रेणैते तृत्स्वो वेविपाणा आपो न सृष्टा अवन्त नोचीः ।

दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना मुदासे ’ (ऋ० सं०

७ । १८ । १५) ॥ वसिष्ठस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । महाव्रते निष्के-

चत्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते (ऐ० आ० ५ । २ । २) । इन्द्रेण एते

तृत्स्वो दारयितव्या मेधा वेविपाणाः पुनः पुनर्व्याप्यमाना आपो न आप

१०

इव सृष्टाः केनचित् अवन्त अगच्छन् नोचीः । नीचैरित्यर्थः । उच्चैर्गतय

एते सन्ति । इन्द्रवलादेर्षा नीचैर्गतयः संवृत्ता इत्यभिप्रायः । किंच ।

दुर्मित्रासः । सुमित्राण्यपि सन्तो येऽतिसन्धानपरस्ते दुर्मित्राः । के पुनस्त

इति । प्रकलविदः । वणिज इत्यर्थः । ते यथाभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रव्यमल्पं

ददत्सेवमेते मेधाः पूर्वमलोदकदातारो भूत्वाधुनेन्द्रवलोद्यताः सन्तः जहुः

१५

विश्वानि सर्वाण्यशेषाणि भोजनानि उदकानि मुदासे राजनि यजमाने वा

कल्याणदाने । एवमत्रोदकाल्पदानोपमासंबन्धात् ‘ प्रकलविद्राणिक् ’ इत्यु-

पपद्यते । अवयवप्रत्ययवया हि कलाः प्रकलाशब्देनोच्यन्ते । तेषु च वणिगेव

निपुणो भवति गणितकशलत्वान्न तथान्य इति ।

‘ अम्पर्धयञ्वा ’ (२६) इत्यनवगतम् । ‘ अम्पर्धयन् ’ अभिवर्ध-

२०

यन् यो ‘ यजति ’ । यजतिरत्र दानार्थः [धा० १ । १०२७] ।

१ ग. ज. प्रलयगिद्दि°; च. प्रकलवदि°. २ ग. ज. वेवलाश्च प्रक°. ३ ग.

°मिति । २५ । इन्द्रे°. ४ ग. ज. तृत्स्वः । वपि°; च. झ. ट. तृत्स्वोभाजना

मुदासे। वसि°. ५ क. ख. व. झ. ट. ठ. ड. त्रिष्टुप् । मश°; च. त्रिष्टुप् । मश°

ऐन्द्री. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सन्तः. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.

‘ एषा ’ नास्ति. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ एते पुनर्द्रुमिन् ; च. ‘ एते पुनः’

पुनः. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘ एव एतद्दत्ता ’. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ.

ड. अम्पर्धयनिम्ब; च. यजतिरत्र अम्पर्धययति. ११ ग. ‘ र्थः । २९ । निम्ब°.

‘अभ्यर्धयञ्वा’
इत्यस्य
‘मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिपेक्षे पूषा अभ्य
र्धयञ्वा’ श्रुत्वा हवम् मरुतो यद्ध याथ भूमा
रेजन्ते अर्चाने प्रविक्ते’ (ऋ० सं० ६ ।

५० । ५] ॥ ऋजिदम् नाम तैश्वर्यम् । वैश्वदेवे सूक्ते । हे मरुतो
येषु युष्मासु रोदसी देवी रुद्रस्य पत्नी मिम्यक्ष युनः पुनरेकर्ता गच्छति ।

‘म्येक्षति मियक्षति’ इति गतिकर्मसु पठति [निघ० २ । १४] ।
यश्च युष्माक मध्येऽवस्थितः सिपेक्षे सेवते पूषा सूर्यो रश्मिभिः अभ्यर्धयञ्वा
अभिवृद्धदानः ते यूयमेवगुणयुक्ता उच्यध्वे । श्रुत्वा हवम् आह्वानं यद्ध याथ
यदा यूयमायाथ अस्मान् प्रति तदा भूर्मा वह्नीन् वलानि ध्वजाम्राणि वा रेजन्ते

१० कम्पन्ते एतस्मिन् अर्चानि अन्तरिक्षे प्रविक्ते विविक्ते । विस्तीर्ण इत्यर्थः ।
एवमत्र ‘पूषा अभ्यर्धयञ्वा’ । स हि स्वरश्मिषोऽपं पुष्यन् भूतान्याभिमु-
ख्येन वृद्ध्या योजयन्नभिमतानर्थान् भूतेशो ददाति ।

‘ईक्षे’ (२७) इत्यनङ्गतम् । ‘ईशिषे’ इत्यवर्गमः ।

‘नृवत्ते इन्द्रे नृतेमाभिरुती वसोमाहि वामं श्रोमतेभिः । ईक्षे हि वसः’

१५ ‘ईक्षे’ इत्यस्य उभयस्य राजन्धा रत्नं माहि स्थूरं वृद्धन्तम्’
(ऋ० सं० ६ । १९ । १०) ॥ भरद्वा-

जश्वरिणम् । व्यूढस्य दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते (आश्व०
थो० ८ । ७) । नृवत्ते । यथा मनुष्याः केचिदुत्पन्नप्रणयाः कंचि-

दीश्वरं मनुष्यं स्तुतिभिः संभजेरन्नेवं वयं त्वां नृतमाभिः मनुष्यतमयो-

२० ग्याभिः ऊती अवन्तीभिस्तर्पयन्तीभिः स्तुतिभिः वसोमाहि संभजेमहि

१ ग. ज. रोदसी । ऋजि°; व. झ. ट. रोदसी; अध्वनि प्रविक्ते । ऋजि°.

२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. नाम भरद्वाजश्वरिणम्; । च. नामभरद्वाज भरद्वाजः.

३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. सूक्ते । त्रिष्टुप् । हे; च. सूक्तेहे त्रिष्टुप्. ४ क.

ख. घ. झ. ट. ठ. ड. इयध्वनि; च म्येक्षति इय; ज म्येक्षति ६ क. ख. घ. झ.

ट. ठ. ड. पठितम्; च पठति ठि. ७ ग. ज. दाता; च. तैद्वी° तदा. ८ घ.

झ. ट. ठ. ड. भू. ९ ग. ज. ‘विक्ते००० योजयन्नभि’ मासि. १० च.

भूतान्ये (न्या) भिनुलन एवे. ११ ग. °गमः । २७ । नृ. १२ ग. ज.

इन्द्राभर°; घ. झ. ट. इन्द्रं नृतमाभिः० माहि स्थूरं वृद्धन्तम्। भर°. १३ क. ख.

२९ घ. झ. ट. ठ. ड. °श्वरिणम् । त्रिष्टुप् । इन्द्र°; च °श्वरिणम् । इन्द्र° त्रिष्टुप्.

पृष्ठः खण्डः ६]

निरुक्तम् ।

वामं पार्थिवं वननीयं श्रोमतोभिः श्रमणीयतमैः शब्दैः । केन पुनरर्थेन
वंसीमहि । इतो यस्मात् ईक्षे ईक्षिषे त्वं वस्वः वमुनो धनस्य उभयल-
क्षणस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च वमुनस्त्वं हे राजन् धा रत्नं देहि धनम् ।
कीदृशं पुनर्देहि । महि महत् वस्तुभूतं स्थूरं बहु बृहन्तं च बहुकालं
यस्यात्तेदेहि । एवमत्र वमुसंक्रधात् 'ईक्षे' इत्येव शब्दः 'ईक्षिषे'
इत्येवमुपपद्यते ।

'क्षोणस्य' (२८) इत्यनवगतम् । 'क्षीयणस्य' इत्यवगमैः ।

'क्षोणस्य' युवं श्यावाय ईक्षतीमदत्तं महः क्षोणस्या-
श्विना कर्णाय । प्रवाच्यं तद्वृणणा कृतं वां
इत्यस्य यन्त्रार्थदाय श्रोत्रोऽव्यधत्तम्' (ऋ० सं० १ः १०

११७ । ८) ॥ कक्षीवत अर्पम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते
(आश्व० श्रौ० ४ । १५) । युवं युवां हे अश्विनौ । श्यावाय राज्ञे
रुशतां ज्वलितरूपां श्रियम् अदत्तम् । युवामेव च महतः क्षोणस्य
क्षयणस्य निवासस्य दातारौ कर्णाय ऋषये । किञ्च । प्रवाच्यं प्रकर्षेण
वचनीयं श्रोतव्यं तनुवाभ्यां कृतं हे वृषगौ वर्धितारी यत् नार्पदाय ऋषये
वधिरीभूताय श्रवः श्रोत्रम् अव्यधत्तम् अधिकं दत्तवन्तौ स्थः । एवमत्र
दानसंबन्धाधिकाराच्छब्दसारूप्याच्च 'क्षोणस्य गृहस्य' इति प्रतीयते ।

'क्षीयणस्य' (२८) इत्येवमेकं मन्यन्ते । तत्पुनरनुपपन्नम् ।

'क्षयणस्य' इति भाष्यकारो निराह ।

'अस्मे' (२९) इत्येतत्पदं सर्वविभक्त्यन्तं तस्मादनेकार्थम् । एकमेव
क्षेत्रच्छब्दरूपं सप्तस्ववि विभक्त्यर्थेषु वर्तते । प्रकरणादिवशात्तस्य निवमो
भवति । तद्यथा । प्रथमायास्तावत् 'अस्मे ते वन्धुः । ययमित्यर्थः' ॥६॥

१ च. पार्थिव. २ के. ग. प. झ. ट. ठ. ड. 'नीयं धनं धो'; च. 'नीयं
धो' धनं. ३ प. दा. ट. ठ. ड. शब्दः । केन तु पुन'. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
धनस्योभयस्य उभय'. ५ ग. ज. वस्तुभूतं; च. वस्तुभूतं' इत्. ६ ग. ज. क्षणस्येत्य'.
७ ग. 'ममः । १८ । युवं'. ८ ग. ज. रुशतां । कक्षी'; प. झ. ट. रुश-
अव्यधत्तं. कक्षी'. ९ च यन्त्रार्थदाय. १० क. ख. घ. झ. ट. आर्षं. आश्विनी
। त्रिष्टुप्; च. आर्ष'. त्रिष्टुप् आश्विनौ. ११ क. उ. २ (६), ग. २९; इतो-
पक्षो नास्ति.

अस्मे ते वन्धुः । वयमित्यर्थः । अस्मे यातं नासत्या
 सजोपाः । अस्मानित्यर्थः । अस्मे संमानेभिर्द्विपभ पौंस्येभिः ।
 अस्माभिरित्यर्थः । अस्मे प्र यान्धि मघवन्नृजीपिन् । अस्मभ्य-
 मित्यर्थः । अस्मे आराचिद् द्वेषः सनुतर्षुयोतु । अस्मदित्यर्थः ।
 ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे । अस्माकमित्यर्थः । अस्मे धत्त
 वसवो वसूनि । अस्मास्वित्यर्थः । पाथोऽन्तरिक्षं पाथ व्याख्या-
 तम् । श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदकमपि
 पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीनामित्यपि
 निगमो भवत्यन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव । देवानां पाथ उप-
 बक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति सवीमनि प्रसवे । देवस्य वयं
 सवितुः सवीमनीत्यपि निगमो भवति सप्रथाः सर्वतः पृथुः ।
 त्वमग्रे सप्रथा असीत्यपि निगमो भवति विदूथानि धेदनानि ।
 विदूथानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ७ ॥

- १५ 'तपस्तप्तनरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं
 पुष्यन्ती । अस्मे ते वन्धुः पुष्यम्' इति । सोम-
 'अस्मे' इत्यस्य क्त्यर्थे द्रव्यापाकरणमन्त्रेष्वजाया एषोऽपाकरण-
 प्रथमार्थे प्रयोगः मन्त्रः । सोच्यते । हे अजे । तपसः अग्नेः त्वं
 तनुः शरीरम् असि । 'आग्नेयेषा अजा' इति
 १० शुकम् । 'स एवा ण्यः प्रोचयन्' इति च । तस्मादुपपद्यतेऽग्नेस्तनुव-
 मजायाः । प्रजापतेर्वर्णः वरणीया त्वं सहस्रपोषम् अस्माकं पुष्यन्ती
 एतस्मिन् कर्मण्यज्ञभावमुपेहि । एवमजामभिष्टुत्याधुना सोमं ब्रवीति । हे
 सोम अनेन परमेण श्रेष्ठेन पशुना क्रीयसे । किं कारणम् । अस्मे वयं

१ ड. थ. दीपनन्वे°. २ क. ख. ३ (७); छ. त. ८; द. ३. ३ क. ख.
 'कृपयस्य द्रव्या'; ४. झ. ट. 'कृपयद्रव्या'; ५. ड. 'कृपय द्रव्या'. ४ ग.
 ज. 'मन्त्रः । सोच्यते; च. 'कृपै(ण) मन्त्रे(१)व'. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
 अग्नेयेषा; च. आग्नेयेषा° ह्यं. ६ क. ख. घ. झ. एता; च एवा; ट एता° घ;
 १८ ट. ड. एता ह्यन्वः'

ते तव बन्धवः । विनियोक्तार इत्यभिप्रायः । एवमत्र प्रथमान्तेन 'बन्धु'-
शब्देन सामानाधिकरण्यात् 'अस्मे' इत्यस्य 'वयम्' इत्येव प्रथमया विप-
रिणाम उपपद्यते ।

‘आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोपाः । हवे हि

वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उपसो व्युष्टौ’ ५

तस्यैव द्वितीयार्थे (ऋ० सं० १ । ११८ । ११) ॥ कक्षीयत
आर्षम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाक्काश्विनयोः शस्यते

(आश्व० श्रौ० ४ । १५) । आयातम् अस्मे अस्मान् प्रति हे नासत्यौ

अश्विनौ । कथं च पुनरायातम् । श्येनस्य पक्षिणः जवसा जवेन वेगेन

नूतनेन नवतमेन । परिश्रान्तस्य हि श्येनस्यापि मन्दतरो जवो भवति । १०

सजोपाः मया सह प्रीयमाणौ परस्परेण वा युवाम् । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि ।

इतो यस्मात् हव हि वाम आह्वयामि युगम् । न चैवमेवाह्वयामि ।

किं तर्हि । रातहव्यः दत्तहव्यः । युवामुद्दिशोःसृष्टमेतद्वयं मया । तौ

युवामेतद्विज्ञाय शश्वत्तमायाः शश्वतिकतमाया अस्या उपसो व्युष्टौ

व्युच्छेदैकाले आहूयमानावागच्छतम् । एवमत्र ‘आयातम्’ इत्यनेन संव- १५

धात् ‘अस्मे’ इत्यस्य ‘अस्मान्’ इत्येवं द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते ।

‘भूरि चकर्थं युज्येभिरस्मे समानेभिर्वयम् पौंस्येभिः । भूरीणि हि

कृणवांसा शविष्ठेन्द्र क्वा मरुते यद्वशाम्’ (ऋ०

तृतीयार्थे सं० १ । १६५ । ७) ॥ इन्द्रमरुतंवादे

मरुतामर्षम् । महर्वते (षे० आ० ५ । १ । १) २०

१ अ. तौ नास्ति. २ ग. ‘हवे । ३. ‘आ हवे’. ३ ग. अ. जवसा ।

कक्षी°; घ. झ. ट. जवसा० उपसो व्युष्टौ । कक्षी°, ४ च. रातद्वेषः° इत्यः.

५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. त्रिष्टुप् । आश्विनी । प्रात°; च. त्रिष्टुप् । प्रात°

आश्विनी. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वा वां युवाम्; च. वां युवाम् वां. ७

क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. न ध्रुवेवाह°; च. न चैवमेव हव° हवे. ८ क. ख. घ. २५

झ. ट. ठ. ड. व्युच्छेदनकाले; च. व्युच्छेद° काले° न. ९ ग. ‘यते । ३१ ।

भूरि°. १० ग. अ. युज्येभिरस्मे । इन्द्र°; घ. झ. ट. युज्येभिः ° यद्वशाम् । इन्द्र°.

११ क. ख. घ. झ. ट. ‘मार्षम् ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महा°; च. ‘मार्षम् ° । महा°

ऐन्द्री त्रिष्टुप्; ठ. ड. मार्षम् । त्रिष्टुप् । महा°. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.

‘व्रते च म्’.

व्यूहस्य दशरात्रस्य च सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शौचे (आश्व० श्रौ० ७।३)
 शस्यते । इन्द्र उच्यते । सैवं भूर बहु चकार्य कृतवानसि कर्न तस्मिन्-
 स्तस्मिन् संग्रामे । तत्पुनः युज्येभिः अस्मे अस्माभिः एव संयुक्तः समानेभिः
 समानैः पौंस्येभिः वयैः हे वृषभ वर्धितः । नैकाकीत्यभिप्रायः । किंच । वयमपि
 भूराणि बहूनि कर्माणि कृण्वाम तस्मिन् संग्रामे हे शत्रिष्ठ बलिष्ठ
 इन्द्र । न च केवलं बद्ध्वात्रेणैतद्भूमः । किं तर्हि । कत्वा एव कर्मणैव एतत्सं-
 पादयामो यद्यद् वशाम यद्यत्कामयामह इत्यर्थः । एवमत्र 'युज्येभिः'
 इत्यनेन संबन्धात् 'अस्मे' इत्यस्य 'अस्माभिः' इति तृतीयया विपरिणाम
 उपपद्यते ।

- १० 'अस्मे प्र यन्धि मववन् जीपिनिन्द्र राधो विश्ववारस्य भूरः । अस्मे शतं
 शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छदन्त इन्द्र शिप्रिन्'
 चतुर्थर्थे (क० ख० ३।३६।१०) ॥ वोरस्याङ्गिरसस्येवमा
 धम् । त्रिष्टुप् । जातकर्मणि विनियुक्ता (आश्व०
 गृ० १।१५) । अस्मे अस्मभ्यं प्रयन्धि देहि हे मघवन् धनवन्निन्द्र ऋजी-
 १५ पिन् राधो धनस्य विश्ववारस्य सर्वा आपदो यद्भन वारयति तस्य भूरः
 बहुनो यस्माधिपतिस्त्य तस्य अभिलषिता मात्रा देहि । किंच । अस्मे अस्मभ्यं
 शतं शरदः शतं वर्षाणि जीवनाय धाः देहि । अस्मे अस्मभ्यं वीरान्
 पुत्रान् शस्त्रतो दीर्घायुनो देहि हे शिप्रिन् । एवम् 'अस्मे प्र यन्धि' इत्यनेन
 याजुर्थेन संबन्धात् 'अस्मे' इत्यस्य 'अस्मभ्यम्' इति चतुर्थ्या विपरिणाम
 २० उपपद्यते ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति. २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
 'शस्त्रे' नास्ति. ३ घ. ङ. ट. ठ. ड. सभ्य भूरि. ४ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
 युज्येभिर्वास्ते. ५ घ. ङ. ट. ठ. ड. 'स्मिन्संग्राम'. ६ क. ख. घ. ङ. ट. ठ.
 ड. यद्दशाम. ग. यद्यद्. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. यद्दशाम; ट. यत्तद्वाम. ८ घ.
 घते । ३२। अस्मे. ९ ग. ज. यन्धि. दोर; घ. ङ. ट. यन्धि मववन्.
 इन्द्र शिप्रिन्. वोर. १० क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. त्रिष्टुब्धी; च. त्रिष्टुप् ।
 जातं ऐन्द्री. ११ च. देहि. शि. हे. १२ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. एव-
 मत्र. अस्मे. १३ ग. याभ्यर्थेन; च. य. आभ्यर्थेन; ज. याभ्यर्थेन. १४ ग. 'यने । १३।

‘तस्य वयं सुमती यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम । स सुग्रामा
 स्वर्वा इन्द्रे अस्मे आराच्चिद् द्वेयं सनुतयुयोतु’
 पञ्चम्यर्थे (ऋ० सं० ६ । ४७ । १३) ॥ गर्गस्य भार-
 द्वाजस्यापि पष्ठे मण्डले । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । पुनरपि
 चैयमेव कौक्षीवन्तः सुकीर्तिर्नामै तेन दशमे मण्डले दृष्टा । पष्ठे चाहनि
 पृष्ठस्य विश्वजिति चैयं तृताये सत्रने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता
 (आश्व० श्रौ० ८ । ४) । तस्य इन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य वयं
 सुमती शौमनेऽध्यवृत्ताये त्वम । अपि चैत्य भद्रे भन्दनाये स्तुये सौम-
 नसे शौमनसंकले मनासि नित्यमेव स्याम । स सुग्रामा इन्द्रः स्ववान्
 धनवान् अस्मे अस्तत्तः आराच्चित् दूरतरमपनीय द्वेयः द्वेयं पापं ततः
 सनुतः स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम तथा युयोतु । नाशयत्वित्यर्थः ।
 एवमत्र ‘द्वेयः’ इत्यनेन संवन्वात् ‘अस्मे’ इत्येतस्य ‘अस्मन्’ इत्येवं
 पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते ।

‘आ नो भू भर्गमिन्द्र धुमन्तं नि ते’ देष्णस्य धोमहि प्रेके । ऊर्ध्व
 इव पप्रथे कार्मा अस्मे तमा पृण वमुपते
 पृष्ठस्ये चसूनाम् (ऋ० सं० ३ । ३० । १९) ॥
 ‘उर्ध्वहे रक्षः’ इत्यस्या एवानन्तरा । आभर नः हे
 इन्द्र भर्गो भजनीयं धनराशि धुमन्तं दौसिमन्तम् । आह्वय चात्मम्यं देहि ।
 तथा प्रभूतं देहि यथा मुक्तशेषस्य प्रेके अतिरेके सति निदधीमहि ते
 तव स्वभूतस्य देष्णस्य दानस्येत्यर्थः । कस्मान्पुनरेवं प्रवीमि प्रभूतं देहीति ।
 इतो यस्मात् ऊर्ध्व इव यथा वडवामुन्नेऽवस्थित ऊर्वोऽग्निः अपः पिवन्

१ ग. च. ज. सुमती (इति प्रतीकमेव) २ ग. ज. शयोर्वाहिसत्पार्थ पष्ठे
 मण्डले । पुनरपि ; च. शौर्वोर्वाहिसत्पार्थ (अथ भारद्वाज) स्यात्-पष्ठे ऐन्द्री त्रिष्टुप्.
 ३ ट. मण्डले. ४ ग. ज. ‘कौक्षीवन्तः’ नास्ति; च. ‘मेव सुकी’ कौक्षीवन्तः.
 ५ प. झ. ट. ठ. ड. ‘गर्गस्य’ ६ च. ‘गर्गस्य’ ७ ग. च. ज. वस्य. ८ ग. ‘यने’
 । ९ । आ नो. ९ ग. ज. ‘मिन्द्र । उर्ध्व’; प. झ. ट. ‘मिन्द्र० चसूनाम् ।
 उर्ध्व’. १० ज. उर्ध्वह. ११ क. ग. द. झ. ट. ठ. ड. आभर आह नोऽ-
 स्मम्यं दे; प. आभर नः दे आह नोऽस्मम्यं. १२ ग. ग. ‘नि’ नास्ति. १३
 च. दधा ग. वड.

पप्रथे प्रथते एवमयम् अस्मे अस्माकं कामः प्रथते विस्तीर्यते । तम्
आभिमुख्येन पृण पूरय वसुनां हे वसुपते । एवमत्र 'कामः पप्रथे'
इत्यनेन संबन्धादात्मविपश्वादाशिषः 'अस्मे' इत्यस्य 'अस्माकम्'
इत्येवं पप्रथा विपरिणाम उपपद्यते ।

५ 'अस्मे धत्त वसुन्नी वसुनि' । अत्र 'धत्त' इत्यनेन संबन्धात्
सप्तम्यर्थे 'अस्मे' इत्यस्य 'अस्मासु' इत्येवं सप्तम्या
विपरिणाम उपपद्यते । सप्तदशोऽध्याये 'सुगावो
देवाः सुपथैः' इति शेषो ब्रह्मण एव (निरु० १२ । ४२) ।

१० 'पाथः' (३०) इत्यनवगतमनेकार्थं च । 'अन्तरिक्षं तावत्पाथ
उच्यते' । तत्पुनरेतत् 'पथा व्याख्यातं'
अन्तरिक्षार्थे पाथः- 'पन्थाः पेततेर्वा' इत्यत्र (निरु० २ । २८) ।
शब्दः 'यत्रां चक्रुर्मृतां गातुमस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति
पाथः । प्रति वा सूर उदिते विधेम नमोभिर्मि-

त्रावरुणोत हव्यैः' (ऋ० सं० ७ । ६३ । ५) ॥ वसिष्ठस्यार्यम् ।
१५ अस्याः प्रथमोऽर्धचः सौर्य इति प्रतिजज्ञे शौनको मित्रावरुणो द्वितीय
इति । एवं ब्राह्म 'ऋचः सौर्यो हि गीयन्त उद्वेतीयर्धपञ्चमाः' इति ।
यत्र यदा चक्रुः कृतवन्तः अमृता देवा गातुं गमनमार्गम् उदयादारभ्य
यावदस्तमय इति यदा चायमारब्धः सूर्यः श्येनो न श्येन इव दीयन्नन्वेति
दीयमानो गच्छन् पाथः अन्तरिक्षं तेन मार्गेणाथ तदा प्रारभ्य प्रतिविधेम
२० वाम् । प्रतीत्य चेतसा युवाम् उदिते सूर्ये विधेम परिचरेम यथं हे
मित्रावरुणौ नमोभिः नमस्कारैः अपि च हव्यैः । एवमत्र 'श्येनो न दीय-
न्नन्वेति पाथः' इत्यनेन संबन्धात् 'पाथोऽन्तरिक्षम्' इत्युपपद्यते । अप-
ठितमेतदन्तरिक्षनामस्त्विदप्रतीतार्थम् । अथैवमन्यथा स्यात्प्रथमस्यार्ध-

- १ च. इत्यस्माकं स्या. २ ग. ज. 'रुग्मिन्वेवं पप्रथा' इत्यस्यास्मात् नास्ति.
३ ग. च. ज. सुपथान्नीते. ४ क. ख. ग. ज. च. झ. ट. ठ. ड. उच्यते.
च. उच्यते वरुणः ५ ग. ज. पथते; च. पथते त. ६ ग. एवमत्र । ३५ ।
यत्रा. ७ ग. ज. मृता । वसि; च. झ. ट. मृता गातुं मित्रावरुणोत हव्यैः ।
वसि. ८ ग. ज. ब्राह्म सूर्यो गीयन्त उद; च. सौर्यः ऋचः गीयन्त उद
ऋचः सूर्यो (सौर्यो हि) ९ क. ख. ग. झ. ट. ठ. ड. यदा अस्मे मृता
३० चक्रुः; च. यदा चक्रुः अस्मे सूर्याय.

सूर्यस्यार्थः सूर्यप्रधानत्वात् । उत्तरार्धेचो निराकाङ्क्ष एव । यत्र
 अथवा प्रथमा- यस्मिन्नभसः प्रदेशे गातुं कृतवन्तः अमृता
 धस्य सूर्यप्रधानत्वा- देवाः सूर्यस्यै तेनैव प्रदेशेन श्येन इव दीयन्-
 दन्योऽर्थः न्वेति अनुगच्छति पाथः । न. तां मर्यादामो-
 श्वरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः ।

‘उदक्मपि पाथ उच्यते पानात्’ । ‘अभि वो देवा धियं दधिष्वं
 म वो देवत्रा वाचं कृणुष्वम्’ (ऋ० सं० । ७ । ३४ । ९) । ‘आ चष्ट
 आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः’

उदकार्थे

(ऋ० सं० ७ । ३४ । १०) ॥ वसि-

ष्ठस्यार्पम् । व्यूहर्षस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि

१०

तृतीयैसवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते (आश्व० श्रौ० ८ । ८) । हे
 ऋत्विजः अभिवदामि वः । एतां देवा धियं मूयमेतान् विश्वान् देवान्
 प्रति दधिष्वम् धारयष्वम् । किंच । प्र वो देवत्रा वाचं कृणुष्वम् । प्रब्रवीमि
 चैतत् । देवत्रा देवगामिनीमेतां वाचं स्तुतिलक्षणां कृणुष्वम् । किंच ।
 आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुणः । वरुणोऽपि देव आदित्य आचष्ट १५
 इव प्रकथयतीव जनानां वर्षमुत्सृजन् आसां रश्मिनदीनां स्वभूतमुदकं
 पाथः । किलक्षणः पुनर्वरुण आचष्टे । उग्र उद्गूर्णः सहस्रचक्षाः । बहु-
 दर्शन इत्यर्थः । एवमत्र ‘पाथः’ शब्देन ‘उदकम्’ उच्यते नदी-
 संवन्धात् ।

‘अन्नमपि पाथ उच्यते पानदेवै’ । ‘वनस्पते रशानया निर्यया
 देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् । स्वदाति देवः कृणुष्वद्धीष्यतां
 दावापुधित्री हवं मे’ (ऋ० सं० १० ।

२०

अन्नार्थे

७० । १० ।) ॥ आप्रीसूक्ते सुमित्रस्ये-
 यमार्पम् । हे वनस्पते रशानया निर्यय निर्यय

देवानाम् एतत्स्वभूतं पाथः अन्नं हविर्लक्षणम् उपवक्षि समीपं ब्रूहि विद्वान्

२५

१ क. ख. प. स. ट. सूर्यश्च. २ ग. पानात् । ३६ । अभि. ३ ग. ज. धियं ।
 वसि. ५. स. ट. धियं उग्रः सहस्रचक्षाः । वसि. ४ क. ख. प. स. ट. ठ.
 ट. व्यूहर्षस्य. ५ क. ख. प. स. ट. तृतीयै स. ६ क. ख. प. स. ट. ठ. ड.
 एतां; ७. एतां देवा नां. ७ ग. देव । १७ । वन. ८ ग. ज. निर्यय । आनी;
 प. स. ट. निर्यय । देवानां पाथः दावापु. ९ क. ख. प. स. ट. ‘सूक्ते
 वाधस्यस्य सुमि’; ७. ‘सूक्ते- सुमि’ बाधस्यस्य.

जानान् । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि । इतो यस्मात् स्वदाति स्वादयति स
स देवः त्वयोदान्वेतानि हवींषि यानि कृगवत् अकरोत् एष यजमानः ।
यनस्पतिमेवमुक्त्वा पुनर्यावापृथिव्यावाह । हे यावापृथिव्यौ युवमपि
अवताम् अवगच्छताम् एनं हवम् आह्वानं मम । एवमत्र हवनसंबन्धादलं
पाथ इत्युपपद्यते ।

‘सत्रीमनि’ (३१) इत्यनवगतम् । ‘प्रसवे’ इत्यवगमः । ‘देवस्य
वयं सवितुः सत्रीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।

‘सत्रीमनि’
इत्यस्य यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे
चासि भूमनः’ (ऋ० सं० ६ । ७१ । २) ॥

१०

भरद्वाजस्यार्षम् । जगती । गवामयने चतुर्विंशं
नाम द्वितीयमहः । तत्रेयं तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते (आश्व० श्री० ७ ।
४) । देवस्य सवितुः सर्वार्थप्रसवितुः । तस्य वयं सत्रीमनि श्रेष्ठे प्रसवे
सर्वार्थभ्यनुज्ञाने नित्यकालं वयमेव स्याम । वसुनश्च धनस्य च दावने
दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते वयमेव उन्धारः स्याम । हे सवितः यस्त्वं विश्वस्य सर्व-
स्यास्य द्विपदो मनुष्पादेः यश्चतुष्पदो गवादेः भूमनो भूमनो निवेशने च
स्थितौ प्रसवे च सुष्टौ प्रभुः तस्य तत्रैवगुणयिषिष्टस्य प्रसवे च दाने च
वयमेवाङ्गभूताः स्यामिति । एवमत्र ‘सवितुः’ इत्यनेन संबन्धात् ‘सत्रीमनि’
इत्यस्य ‘प्रसवे’ इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ।

१५

‘समथाः’ (३२) इत्यनवगतम् । ‘सर्वतः पृथुः’ इत्यवगमः ।

२०

‘त्वमग्ने गग्नेयी अग्नि जुष्टो होता योगेण्यः ।

समथाः इत्यस्य त्वया यतं वि संन्यते’ (ऋ० मे० ५ । १३ ।

४) ॥ सुतन्मग्नेयमार्षम् । प्रातर्गुणाकादिद्वयोः

शस्यते (आश्व० श्री० ४ । १३) । हे अग्ने त्वमेव समथाः सर्वतः

- १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. वां युवा; च. इच्छी- युवा वा. २ घ. ट.
२५ ठ. ड. वदनम्. ३ ग. गवः । २८ । देव; घ. ट. गवः । ३५ । देव. ४
ग. ज. सवितुः । भर; घ. ङ. ट. सवितुः सत्रीमनि० प्रसवे चासि भूमनः । भर.
५ क. म. घ. ङ. ट. ठ. ड. देवस्यं प्रादने. ६ ख. द्विषि. ७ ख. अने-
विरिषी घ. ट. क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. वसुमि शस्य; च. वसुः तस्य
भुति. ९ ग. गवः । ११ । त्वन. १० ग. ज. गग्नेयीः । गुन; घ. ङ. ट.
उन्धा० विन्यते । युव. ११ क. ग. घ. ङ. ट. मार्षम् । गावशशिषी ।
११ मार्ष; च. मार्ष - मार्ष गावशी शशिषी.

पृथुः विस्तीर्णो जुष्टश्च आसेवितो यजमानैः होता आह्वाता देवानां भवसि ।
वरेण्यो वरणीयः सर्वथापि । किं बहुना । त्वयैव हेतुभूतेनैते यजमाना एतं
यज्ञं वितन्वते विविधं तन्वते विस्तारयन्ति । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपप-
त्तेश्च 'सप्रथाः सर्वतः पृथुः' इत्युपपद्यते ।

'विद्यथानि' (३३) इत्यनवगतम् । 'वेदनानि' इत्यङ्गमैः । ५

'विदधानि' इत्यस्य 'होता देवो अर्थः पुरस्तादेति मायया । विद-
धानि प्रचोदयन्' (ऋ० सं० ३ । २७ । ७) ॥
विद्वामित्रस्वार्थम् । प्रातरनुवाकश्चित्रयोः शस्यते
(आश्व० श्रौ० ४ । १३) । अग्नीषोमप्रण-

यने विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ४ । १०) । होता आह्वाता देवः अग्निः १०
अमर्त्यः अमरणधर्मा पुरस्तात् अस्य यज्ञकर्मणः सोमस्य वा प्रणीयमानस्य
एति गच्छति मायया स्वया प्रज्ञया एषामृत्विजां विदधानि विज्ञानानि प्रक-
र्षेण चोदयन् । अनुगृह्णन्नित्यर्थः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च
'विदधानि वेदनानि' इत्युपपद्यते ।

'श्रायन्तः' (३४) इत्यनवगतम् । 'समाश्रिताः' इत्येवमर्थप्रतीतिः ॥ ७ ॥ १५

श्रायन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते जन-
मान ओजसा प्रति भागं न दीधिम (ऋ० सं० ८ । ९९ । ३) ॥
समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्तेऽपि वोपमार्थे स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त
इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा धनानि २०
विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायामाजसा
चलेनौज ओजतेर्वोऽजतेर्वाशीराश्रयणाद्वाश्रयणाद्वाधेयमितराशीरा-
नास्तेः । इन्द्राय गाव आशिरमित्यपि निगमो भवति । सा मे
सत्याशीर्दिवेष्विति च (तै० सं० ३ । २ । ७) । यदा ते मर्तो

१ ग. ज. इत्येतदुपप०. २ क. ल. ग. विदधानि. ३ ग. 'ममः' । ४० । २५
होता. ४ ग. ज. 'मर्त्यः' । विम्बा०; घ. झ. ट. 'मर्त्यः' ० प्रचोदयन् । विम्बा०.
५ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड. स्वार्थम् । गावत्री । आग्नेयी । मात०; घ. 'स्या-
र्थम्' ०, मात० गावत्री आग्नेयी. ६ क. रा. 'यते' । ३ (७) । माय०; ग. ४; ठ.
'प्रतीतिः' । इति निरुक्तशब्दार्थानां दृष्टाव्याने कनरः खण्डः ७ दृष्टव्यविशेषो
नास्ति. ८ क. ल. घ. ४ । पदा०; उ. त. घ. १ । पदा०; व. घ. १४ ।
पदा०.

अनु भोगमानल्लादिद्विसिंष्ट ओपधीरजीगः । यदा ते मर्तो भोग-
मन्वापदथ ग्रसितृतम ओपधीरगारीर्जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृणा-
तिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा । मूरा अमूर न वयं चिकित्वा महि-
त्वमग्नेः त्वमङ्गः वित्से । मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि न वयं विशो
महत्त्वमग्ने त्वं तु वेत्थ शशमानः शंसमानः । यो वां यज्ञैः शश-
मानो ह दाशतीत्यपि निगमो भवति । देवो देवाच्या कृपा । देवो
देवान् प्रत्यक्तया कृपा कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा ॥ ८ ॥

- ‘श्रायन्त इव सूर्यम्’ । बृहती । नृमेधस्याङ्गिस्सत्येयमार्षम् । ‘अनर्श-
रातिम्’ (ऋ० सं० ८ । ९९ । ४) इती-
२० ‘श्रायन्तः इत्यस्य’ यमनन्तरैतस्याः । महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियोगः
(ऐ० आ० ५ । २ । ४ ।) । श्रायन्त इव
सूर्यम् । इवोऽनर्थक एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे । समाश्रिताः समन्तादाश्रिताः
सूर्यम् उपतिष्ठन्ते रश्मयः । किमिति । विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । ‘इत्’
१५ इत्यनर्थक एव । विश्वानि सर्वाणि इन्द्रस्य धनानि सूर्यस्य स्वभूतान्युद-
कानि तेन प्रक्षीयन्ति विभक्षयमाणा विभक्तुमिच्छन्तः । अथ ‘वा’ ‘इव’ इत्य-
यम् ‘उपमार्थे स्यात्’ नानर्थकः । आह । कथमिति । उच्यते । सूर्य-
मिवेन्द्रमुपतिष्ठन्ते । यथा सूर्यमहन्वहनि रश्मय उपतिष्ठन्त एवं मध्यस्था-
नमिन्द्रमुदकेऽक्षरमुपतिष्ठन्ते तस्य इन्द्रस्य स्वभूतानि धनानि उदकानि तेन
२० प्रक्षीयन्ति आत्मनो जनानां वा विभक्तुमिच्छन्तः । किंच । वसूनि जाते
जनमान ओजसा । यथेन्द्र आदित्यो वा वसूनि धनानि जाते च उत्पन्ने धै
जनमाने जनिष्यमाणे च स्येन ओजसा ऐश्वर्यवलेन विभजति तथैव यथा
विभक्तस्तेन तं भागं भूतानि उपजीवन्ति तदैश्वर्यानुपवृत्त्यैव । यत एव-
मतो वयमपि तमेव भागं प्रति न दीविम । अत्र ‘न ’ इत्ययमनर्थकः ।

- २५ १ क. ख. छ. त. द. ‘नलादि’ । २ छ. त. द. मूला. ३ छ. त. द.
‘मूलास्त्व’ । ४ क. ख. ५ (८) ; छ. त. १० ; द. ५. ५ घ. झ. ट. सूर्य०
भागं न दीधिष । वृ० ; ठ. ड. सूर्यमिति । वृ०. ६ ग. घ. ज. नृमेधस आङ्गि०.
७ क. ख. घ. झ. ट. ‘नन्तरा चास्याः’ । ८ क. ख. ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड.
प्रवृत्तानि ; च. प्रवृत्तानि. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. प्रवृत्तानि ; च. प्रवृत्तानि
१० वृ. १० ग. ज. ‘मिच्छतामानाः’ । ११ घ. ट. ठ. ड. ‘च’ नास्ति.

अनोर्वा स्थाने । 'तं वयं भागमनुध्यायाम' इति भाष्यकारो निराह ।
एवमत्र 'श्रायन्त इव सूर्यम्' इति सूर्यसंबन्धाद्रस्मयोऽध्याहृताः । रश्मि-
संबन्धाच्च 'श्रायन्तः' इत्येष शब्दः समाङ्गबुपसर्गावध्याहृत्य 'समाश्रिताः'
इत्येवमुपमाथो भवतीत्युपपद्यते ।

'ओजः ओजतेर्वा' वृद्धवर्थस्य । 'उञ्जतेर्वा' न्यग्भावार्थस्य ।

'आशीः' (३५) इत्यनवगतमनेकार्थश्च । 'आशिरम्' इत्येवमर्थ-
प्रतीतिः । या यजमानस्य व्रतधुक् तामाशिरं

'आशीः' इत्यस्य दुहन्ति । एतस्मिन्पक्षे दध्यभिधेयम् । तेन हि
न्युत्पत्तिः सोम उपरि श्रीयते । तस्मात्तदाशिरमित्युच्यते ।

अथ 'वा श्रयणात्' । ईषद्धि तच्छृतं भवति १०
दधिभावात् । 'अध' पुनर्या 'इयमितराशीः' इयम् 'आशास्तेः' ।
आङ्पूर्वस्य शास्तेरभिलापार्थस्यै (वा० १ । ६३०) ।

'इन्द्राय गाव आशिरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत्सीमुपहरे विदत्'
(ऋ० सं० ८ । ६९ । ६) ॥ प्रियमेधसं

प्रयोगश्च आङ्गिरसस्येयमार्थम् । मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्म- १५
णान्छंतिनः शस्त्रे विनियुक्ता (आश्व० ६ । ४) ।

इन्द्राय वज्रिणे अर्थाय गावः आशिरं श्रयणार्थं पयो यज्ञे च पुनः पुनः
दुदुहे मधु मध्वास्वादं यत्सी सर्वत उपहरे उपगृहे ऊध्रःप्रदेशे दोग्धा
अविदत् । तेनैर्दुदुहे । एवमत्र गोसंबन्धात् 'आशीः' शब्देन 'आशि-
रम्' उच्यत इत्युपपद्यते ।

२०

१ क. ख. घ. ङ. ट. ड. 'सुमार्थं भव' ; ग. ज. 'त्येवमयमर्थो भव' ; घ.
'सुमार्थो भव' र्थे. २ क. ख. घ. ङ. ट. 'नित्यर्थव'. ३ क. ख. घ. ङ. ट.
उपमीय' ; ठ. ड. 'उपमीयते. ४ घ. च. ङ. ठ. ड. भयणात्. ५ ग. 'धीय
। ४२ । इन्द्रा'. ६ ग. ज. गावः । मिय' ; घ. ङ. ट. गाव आशिरं ० विदत् ।
मिय'. ७ ग. ज. 'मेधसस्येयमार्थम्' ; घ. 'मेधस आङ्गिरस्ये'. ८ क. ख. भयना'.
९ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'य' नास्ति ; घ. च. १० घ. ट. ठ. ड. दुहे.
११ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. उगृहे. १२ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
ताराव' ; घ. 'विदत्'. सन्ने 'तत्.

१८

‘अधेयमितराशीरागास्तेः’ इति यदुक्तं तत्रेदमुदाहरणम् । ‘सा मे सत्याशीर्देवान् गम्यात् । शृण्वन्तु ते समर्धयन्तु ।

आशीर्वादार्धे जुष्टाञ्जुष्टतरा पण्यात्पण्यतरा । अहेढता मनसा-
आशीःशब्दस्य नुगच्छ यज्ञो देवान्गच्छतु । प्रस्तरे प्रहियमाणे
यजमानो जपत्येनम् (मैत्रा० सं० १ । ४ ।

५ ॥ मान० श्रौ० १ । ४ । २ । १७) । सा मे मम आशीः सत्या यथाप्रार्थितैव देवान् गम्यात् प्राप्नोतु । शृण्वन्तु ते देवाः । ध्रुवा च समर्धयन्तु । जुष्टात् अपि जुष्टतरा प्रियादपि प्रियतरा पण्यात् अपि पण्य-
तरा स्तुतादपि स्तुततरा । किंच । अहेढता मनसा अक्रोधवता मनसा

१० प्रहितोऽस्माभिर्हे प्रस्तर त्वमपि देवान्गच्छ । यज्ञः अपि देवान्गच्छतु । त्वमपि चान्यं यज्ञम् । तद्योचामोऽस्तावपि देवान्गम्यात् । एवमत्राशीरेव
‘आशीः’ शब्देनाभिधीयते आशिपो हि देवान्प्रति गमनमभीष्टमिति ।

‘अजीगः’ (३६) इत्यनवगतम् । ‘अगारीः’ इत्यवगमः ।

१५ ‘अत्रा ते रूपमुत्तमपश्यं जिगीयमाणमपि आ पदे गोः । यदा ते मर्तो अनु भोगमानव्यादिदृष्टिं ओषधीरजीगः’ (ऋ० सं० १ ।

‘अजीगः’ इत्यस्य १६३ । ७) ॥ दीर्घतमस इयमार्पम् । अश्वमेधेऽ-
श्वस्तुतौ विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० १० । ८) ।

अत्र एतस्मिन्काळे ते तव हे अश्व रूपम् अहम्

उत्तमम् उत्कृष्टम् अपश्यं जिगीयमाणं जेतुमिच्छमानम् इषे अन्ने जेतव्ये

२० निमित्तभूते आ पदे गोः उपरि भूम्याः शैरपथे वेशां वा । यज्ञेनापि ह्यन्नमेवामुष्मिहोके जीयते । तस्माद्वेद्यामित्येवमुपपद्यते । किंच । यदा यस्मिन्-
काळे ते तव मर्तो मनुष्यः अनु भोगम् आनट प्राप्नोति वाह्यैवाथ परि-
श्रान्तस्त्वम् ओषधीरगारीः ओषधीर्गृह्णासि गिरसि वा । अन्ये हि प्राणिनः
परिश्रान्ताश्चारेतुं न शक्नुवन्ति । त्वं तु मुतरामोषधीर्भक्षयसीत्येतदधिकं तव ।

२५ १ ग. ‘रणम् । ४३ । सा’ । २ ग. ज. ‘शृण्वन्तु ते समर्धयन्तु’ नास्ति;
च. गम्यात् । जुष्टं शृण्वन्तु ते समर्धयन्तु. ३ ग. ज. अहेढता; च. अहेढ रे; ठ.
ह. अहेढता. ४ ग. ज. अहेढता; ठ. ह. अहेढता. ५ क. ख. घ. झ. ट.
तदयं याचा; च. तयो इयं या. ६ क. ख. मिति । ४ । अनी. ७ ग. ज.
अगारी; च. अगारी. ८ ग. गमः । ९. अत्रा. ९ ग. च. ज. ‘मुत्तमं ।
दीर्घ’; द. झ. ट. ‘मुत्तमं ओषधीरजीगः दीर्घ’. १० ग. ज. सं; च. सं
३१ श. ११ ग. ज. ‘इत्यव्याप्यप. १’.

एवमत्रौषध्यद्वयसंबन्धात् 'जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा' इत्यु-
पपद्यते ।

'अमूरः' (३७) इत्यनवगतम् । 'अमूढः' इत्यवगमः । 'मूरा

'अमूरः' इत्यस्य शये वत्रिश्चरति जिह्यादज्जोरिह्यते युवति विदपतिः
सन्' (ऋ० सं० १० । ४ । ४) ॥ व्रित-

स्याप्यस्यापम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आश्व० श्रौ०

४ । १३) । हे भगवन्मग्ने अमूर अमूढ मूरा मूढा वयं स्मो भवतो
महाभाग्यपरिज्ञानं प्रति । मन्दबुद्धित्वात् न वयं चिकित्वः न वयं भवतः

प्रभावस्यान्तं विजानामः । हे अग्ने त्वम् एव आत्मनो महिमानं महित्वं माहा-
भाग्यं वेत्सि । कस्तवान्यो महाभागस्यान्तं वेत्तुमर्हतीत्यभिप्रायः । किञ्च ।

शये शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याहये वत्रिः विशेषात्मा तव रूपाख्यः
चरति । समिद्धत्वान्मुहुर्मुहुश्चरति । स त्वमनेन रूपेणोत्तरवेद्यामवस्थितो

जिह्या ज्वाल्या तानि तानि हवींषि अदन् भक्षयन् रोरिह्यते युवति तां
तामाहुतिं पुनः पुनरास्वादयसि विदपतिः विश्वस्य सर्वस्य पतिः मनुष्यप-

तिर्वा सन् । यस्त्वमेवं करोषि हितैषित्वाद्यजमानानां सोऽस्माकं त्वमिदं
नाम कुर्विष्यभिप्रायः । एवमत्र 'मूराः' इत्यात्मनिन्दाद्वारेणाम्निः 'अमूढः'

इत्यनेन स्तूयत इत्यस्य 'अमूरशब्दस्य' 'अमूढः' इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ।

'शशमानः' (३८) इत्यनवगतम् । 'शंसमानः' इत्यवगमः ।

'शशमानः' इत्यस्य यो धां यज्ञैः शंसमानो ह दाशति कविर्होता
यजति मन्मसाधनः । उपाह तं गच्छथो वीथो
अध्वरमच्छा गिरः मुमति गन्तमस्म्यु' (ऋ०

सं० १ । १५१ । ७) ॥ दीर्घतमस आर्षम् ।
जगेती । यः अयं यजमानो युवां हे मित्रावरुणौ यज्ञैः निमित्तभूतेः शशमानः

१ ग. 'गमः' । ४५ । मूरा° । २ ग. ज. वयं । व्रित°; घ. स. ट. वयं । २५
विदपतिः सन् । व्रित° । ३ च. महा° ४ क. घ. स. ट. माहाभाग्यस्यान्तं; ग.
ज. माहाभाग्यस्यान्तं; घ. महाभाग्यस्यान्तं । ग. ५ घ. चरति सति समि°; ट. चरति
समिति समि°; ठ. ड. चरति समिति समि° । ६ क. रा. ग. ज. घ. स. ट. 'तं'
नास्ति. ७ ग. 'गमः' । ४६ । यो° । ८ ग. ज. शशमानः । दीर्घ°; घ. स. ट.
शशमा° गन्तमस्म्यु । दीर्घ° । ९ क. रा. घ. स. ट. ठ. ड. मन्मसाधनः ।
१० क. ल. घ. स. ट. ठ. ड. 'अयं' नास्ति. २६

शंसमानः स्तुवन् दासति ददाति हवींषि वां युवाम्यां कविः क्रान्तदर्शनो
 होता आह्वाता यजति मन्मसाधनो मननसाधनः । विज्ञानसाधन इत्यर्थः ।
 आह । तस्य किमिति । उच्यते । उपाह तं प्रत्युपागच्छथो युवां वीथः
 च तस्य अध्वरं अध्वराधितानि हवींषि । ययमपि चैवंगुणाविशिष्टा एव
 यतो ब्रूमः । अच्छा गिर एता अस्मद्गिरः आभिमुख्येन आगन्तुमिच्छथो
 युवाम् । युवाम् अस्मयू । अस्मान्कामयमानावित्यर्थः । एवमत्र 'यज्ञैः शश-
 मानः' इति यज्ञसंबन्धाच्छब्दसारूप्याच्च 'शशमानः शंसमानः' इत्ये-
 वमुपपद्यते ।

- १० 'देवो देवाच्या कृपा' (३९) इत्येते अनवगते । देवशब्दोऽनपेरे-
 धोपलक्षणार्थोऽत्र समाम्नातः । 'देवः देवाच्या
 कृपा' इत्यस्य 'देवान्प्रत्यखितया' इत्यर्थप्रतीतिः ।
 व्युत्पत्तिः 'कृपा' इत्यस्यापि 'कल्पितया' इत्येवमर्थ-
 प्रतीतिः* । 'अग्निं होतारं मन्ये दास्यन्तं वसुं
 १५ सुनुं सहस्रो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् । य ऊर्ध्वयां स्वध्वरो देवो
 देवाच्या कृपा । घृतस्य विभ्राष्टिमनुं वष्टि शोचिषा-
 प्रयोगश्च जुह्वानस्य सर्पिषः' (ऋ० सं० १ । १२७ ।
 १) ॥ परुच्छेत्स्यार्षम् । अतिच्छन्दाः । अग्नि-
 चयन इष्टकोषधाने विनियुक्ता (मैत्रा० सं० २ । १३ । ८) ।
 २० अग्निम् अहम् होतारम् आह्वातारं देवानां मन्ये दास्यन्तं दानवन्तं दातृतमं
 वसुं वासयितारं सर्वस्य जगतः सुनुं सहस्रो बलस्य पुत्रं जातवेदसं जात-
 प्रज्ञानं विप्रं न जातवेदसं विप्रमिव जातप्रज्ञानम् । यथा हि काश्चित्किञ्चिन्म-

१ ग. ज. शसमानः; च. 'शसमानः' स्तुवन् शंसमानः. २ क. ख. घ. झ.
 ट. ठ. ड. 'वां' नास्ति. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'ब्रूमः । सुनति शोभन-
 प्रज्ञं यजमानमनुलक्ष्य अच्छा'; च. ब्रूमः । 'अच्छा' सुमति शोभनप्रज्ञं यजमानम-
 नुलक्ष्य. ४ ग. 'तीतिः । ४७ । अग्नि'. ५ ग. च. ख. मन्ये । सर्पिष इति
 परुच्छे'; च. झ. ठ. मन्ये० सर्पिषः । परुच्छे'. ६ क. ख. घ. ट. ठ. ड. अति-
 च्छन्दा अत्यादिः; च. 'छन्दाः ~ । अग्नि' अत्यादिः. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
 ११ ड. 'अहं' नास्ति. ८ ग. ज. 'प्रज्ञानं यथा दास्यजानीयादेव'.

जुष्यं समानपृष्ठोदरपाणिपादं विप्रास्तैश्चानं यथावज्जानीयादेवमहमग्निं यथा-
वज्जाने । यः अग्निः स्वध्वरः शोभनयज्ञो देव ऊर्ध्वया कृपा सामर्थ्या-
ख्यया कल्पितया देवाच्या देवान्प्रत्यञ्चितया गत्यौ घृतस्य विभ्राष्टि
विभ्रंसैर्नम् अनुवष्टि आहुतिप्रक्षेपम् अनुकामयते । 'वाञ्छति वष्टि' इति
कान्तिकर्मसु पठितम् (नि० घ० २ । ६) । आजुह्वानस्य उपरि ह्यमा-
नस्य सर्पिणः सर्पणशीलस्य । यमग्निमहमेवं जाने यक्षैर्बगुणयुक्तः स इदं
नामास्माकं करोत्वित्यभिप्रायः । एवमत्र 'देवाच्या कृपा' इत्येतौ शब्दौ
'देवान्प्रत्यक्तया' कल्पनया इत्येवमुपपद्येते शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेर्ध्व ।

'विजामातुः' (४०) इत्यनवगतम् । उपसर्गस्यापारिसमाख्ये
घृत्तिरत्रानवगमः । 'असुसमात इव वरोऽभिप्रेतः' इति हि भाष्यकारो
निराह । विगतजामातृभाव इव यो ह्यर्पयात्तजामातृभावः स विजामा-
तुः स्यात् । स हि दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धः ॥ ८ ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वां घा स्यालात् ।
अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम्
(ऋ० सं० १ । १०९ । २) ॥ अश्रौपं हि बहुदातृतरौ वां
विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति शश्वद्दाक्षिणाजाः क्रीता-
पतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं
तन्निर्मातोत वा घा स्यालादपि च स्यालात्स्याल आसन्नः
संयोगेनेति नैदानाः स्याल्लाजानावपतीति वा लाजा लौजतेः
स्यं शूर्पं स्यतेः शूर्पमशनपवनं शृणातेर्वाथ सोमस्य प्रदानेन

१ च. विप्रास्तैर् त. २ क. ख. कृपा कृपया; घ. झ. ट. ठ. ड. कृपया. ३ घ.
गत्या - घृतं शोचिपा ज्वालया. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. विभ्रंसम्. ५ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'क्षेपं शोचिपा ज्वालया अनुक्ता'. ६ क. ख. 'पक्षेय'.
५ (८) । विजा. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'हि' नास्ति. ८ क. ख. घ.
झ. ट. इव च यो; च. इव - यो? च. ९ क. ख. घ. झ. ट. ड. ह्यर्पयात्तजा;
ट. ह्यर्पयात् पर्या. १० ग. ज. भाष्यं. ११ ग. १०; ठ. 'प्रसिद्धः' इति निरुक्त-
व्याख्यायां यथाऽप्येष्टमः खण्डः; ड. 'प्रसिद्धः' इति भाष्ये ८ खण्डः; इतरे-
ष्वङ्गो नास्ति. १२ छ. बहुदायततरो; त. द. बहुदायिततरो; घ. बहुदातृतरौ.
१३ छ. त. द. राजतेः.

युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं नवतरमोमास इत्युपरि-
ष्टाद्व्याख्यास्यामः (निरु० १२ । ४०) ॥ ९ ॥

इति पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

- ५ 'अश्रवं हि' । कुत्सस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । अश्रौपम् अहं युवां हे इन्द्राग्नी
भूरिदावत्तरा भूरिदातारौ । कुतः । विजामातुः
'विजामातुः' अमुसमाप्तजामातुः । यो ह्यसमाप्तजामातृभावो
इत्यस्य भवति स जामातृगुणहीनत्वाद्वृदानेन कन्या-
पितृनाराय्य तेभ्य आत्मानं रोचयति । ततोऽपि
१० बहुतरस्य धनस्य दातारौ अहमश्रौपं भवन्तौ । उत वा घा स्यालात् ।
'घा' इत्यनर्थकः । स्यालादपि बहुर्दातारौ युवामहमश्रौपं भवन्तौ ।
स्यालोऽपि हि भगिनीप्रियचिकीर्षया बह्वेव ददाति । यत एवमहमश्रौपं
भवन्तावेतस्मात्कारणात्सोमस्य प्रयती प्रदानेन अहं युवाभ्यां स्तोमं
जनयामि उचारयामि नव्यं नवतरमन्येभ्यः स्तोमेभ्यः । एवमत्र 'विजा-
१५ मातृ'शब्देन 'अमुसमाप्तजामातृभावः' उच्यते तस्य बहुदातृत्वादि-
त्युपपत्तिः ।

- 'विजामातेति शश्वत्' । प्रसिद्धमेतत् । 'दक्षिणार्जः क्रीतापतिमा-
चक्षते' । स हि विगुणत्वादात्मनः क्रीणाति
विजामातादिश- कन्यामात्मनो भार्यार्थे । तस्मात् 'अमुसमाप्त
२० व्दानां व्युत्पत्तिः' इव 'असौ' 'वरोऽभिप्रेतः' । 'र्जा' अपत्यं
तन्निर्माता 'जामाता' । स्त्रीत्वं हि मैथुनेन
व्यवहारेणासौ निर्भिणोति । तेनासौ दुहितुः पतिर्जामाता भवति । 'स्याल
आसन्नः संयोगेनेति' निदानविदो मन्यन्ते । अथ 'वा' स्पम् 'इति
'शूर्पम्' उच्यते । तस्मादसौ गृहीत्वा विवाहे 'लज्जानावपति' । तस्मा-
२५ त्स्याल इत्युच्यते । 'स्यं शूर्पं स्यते' धातोः क्षेपेणार्थस्य (घा० ४।४१) ।

१ क. ख. ६ (९), छ. त. ११; द. ६. २ ड. थ. घ. छ. त. 'इति०
पादः' नास्ति; द. इति नैरुक्तस्य पष्ठा०. ३ घ. झ. ट. हि भूरिदावत्तरा वा० जन-
यामि नव्यम् । कु०. ४ ग. ज. 'दाइतरो; थ. 'दायितरो; ट. 'दानारो' यित.
५ क. ख. घ. ट. 'नेन हे इन्द्राग्नी युवा'. ६ क. ख. घ. झ. दाक्षिणात्वाः; ट.
दाक्षिणात्वाः जाः; ठ. दाक्षिणात्वाः जाः. ७ क. ख. घ. झ. ठ. तस्य
विगु०; ट. तस्यै स हि. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. जामाता जा अप०; थ.
१२ 'मेतः २ णा० जामाता. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. द. पक्षेप'.

तेन हि तुषाः क्षिप्यन्ते । ' शूर्पमशनपवनम् ' । तेन ह्यशनं पूयते ।
' शृणातेर्वा ' । तदि शरमयं भवति ।

' ओमांसः (४१) इति ' एतत्पदम् ' उपरिष्ठाद्वाह्यास्यामः '
' ओमासश्चर्यणीभृतः ' इत्यत्र सप्तदशोऽध्याये । (निरु० १२।४०) ॥९॥

एकादशस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादः ।

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीर्वन्तं य औशिजः
(ऋ० सं० १।१८।१) ॥ सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु
ब्रह्मणस्पते कक्षीर्वन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावानौ- १०
शिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष
एवाभिमेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्म-
णस्पते ॥ १० ॥

' सोमानम् ' (४२) इत्यनवगतम् । ' सोतारम् ' इत्यवगतम् । १५
' सोमानं स्वरणम् ' । मेधातिथेः काण्वस्यार्पम् ।
' सोमानम् ' अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता । (मैत्रा० सं० १ ।
इत्यस्य ५ । ४ ।) । ' सोमानं स्वरणमिति ब्राह्मण-
स्पत्ययोपतिष्ठेत ' इति ह्युक्तम् (मैत्रा० सं० १ ।
५ । ११) । सोमानम् अनेकेषां सोमानां सोतारम् अभियोतारं २०

१ ग. ज. ' भीणा ' ; च. ' मिणा ' शु. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' स्यामः सप्त-
दशोऽध्याये ओमा ' ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' सप्तदशोऽध्याये ' नास्ति, ४ क.
ख. ६ (९) ; ग. ११ ; इतिरेष्वङो नास्ति. ५ क. ख. घ. झ. ट. ' दशाध्यायस्य ;
ठ. ड. इत्येकदशाध्यायस्य द्वितीयः पादः । इति निरुक्तदीक्षायां निरूप्यतस्तद्विषय-
ध्याये नवमः खण्डः समाप्तः. ६ क. ख. छ. त. पं. सोमानां. ७ छ. त. कक्षायां.
८ क. ख. छ. त. द. प. सोमानां. ९ क. ख. १ (१०) ; छ. त. १२ ; द. १.
१० ग. ज. सोमानामित्य. ११ क. घ. ट. स्वरणं य औशिजः । मेधा ; च.
सोमानां स्वरणं मेधा औशिजः ; ठ. ड. स्वरणमिति । मेधा. १२ ग. ज.
सोमानामनेकेषां स्वरणं सोता ; च. सोमानामनेकेषां स्वरणं सोता सोमानां. २३

मां स्वरणं शब्दधितारं स्तुवन्तं यैशश्विनं कुरु हे ब्रह्मणस्पते । कथं
च पुनः प्रकाशनवन्तं कुर्विति । कक्षीवन्तं य औशिजः । छतोपममेतत् ।
य औशिजः कक्षीवांस्तमिव । अत्र करोतिसंबन्धात् 'प्रकाशनवन्तम्'
इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण ।

५ 'कक्षीवान्' कक्षया तद्वान् । 'अपि त्वयं मनुष्यकक्षं एवाभिप्रेतः स्यात्' ।
स हि कक्ष उत्पन्नः । तदुत्पत्तिसंयोगात्तु कक्षीवान् । 'औशिज औशिजः
पुत्रः' । 'उशिक्' पुनः 'वष्टेः' कान्त्यर्थस्य । एवमत्र 'सोमानम्'
इत्यस्यैव शब्दसारूप्यात् 'सोतारं सोमानाम्' इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ।

अपि वैवमन्यथा स्यात् । योऽहं सोमानां सोता कक्षीवानौशिजस्तमे-
१० वंगुणविशिष्टं मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्रह्मणस्पते ।

'अनवायं' 'अनवायं' (४३) 'किमीदिने' (४४)
'किमीदिने'
इत्येते अनवगते । 'अनवायम्' इत्यस्य 'अन-
वयवम्' इत्यवगमः । 'किमीदिने' इत्यस्य
'किमिदं किमिदमित्येवंकारी पिशुनः' ॥ १० ॥

१५

इन्द्रासोमा समग्रशंसमभ्य १ यं तपुर्व्यस्तु चरुरग्निवां इव ।
ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेपो धत्तमनवायं किमीदिने'
(ऋ० सं० ७ । १०४ । २) ॥ इन्द्रासोमावयस्य शंसितारमयं
हन्तेनिर्हसितोपसर्ग आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुर्मूचयो भवति चर-
२० तेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे क्रव्यादे क्रव्य-
मदते घोरचक्षसे घोरख्यानाय क्रव्यं विकृताज्जायत इति
नैरुक्ता द्वेपो धत्तमर्नवायमनवयवं यदन्ये न व्यवेशुरद्वपेसं
इति वा किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति
वा पिशुनाय चरते पिशुनः पिशतेर्विपिशतीति ॥ ११ ॥

२५

१ ग. ज. मां; च. 'सोतारं स्वरणमां' मां. २ क. ल. घ. झ. ट. ठ. ड.
सुयशः. ३ ग. ज. 'कक्ष एवां'; च. 'कक्ष इवां'. ४ घ. ठ. ठ. ड.
'औशिजः' नास्ति. ५ च. 'त्यस्य स्थाने शब्द'. ६ क. ल. १ (१०); ग.
५१; इतरेष्वहो नास्ति. ७ क. ल. 'क्रव्यादे' नास्ति; छ. त. द. 'द्वेष्टे'
क्रव्यमदते घोरख्यानाय'. ८ छ. त. द. 'मन्यवेदमन'. ९ क. ल. २ (११);
११ छ. ११ । द्वितीयः पादः; त. १३; द. २.

‘इन्द्रासोमा समघशंसे’ । वसिष्ठस्यार्थम् । हे इन्द्रासोमौ संतापयंतं
भयन्तौ अघशंसं पापस्य शंसितारम् अभ्यघं पापमेव कर्तुमाभिमुख्येन
नित्यकालमेव योऽवस्थितस्तं संतापयतम् । स च युवाभ्यां संताप्यमानः
चरुरग्निर्य इव चरुरवाग्निसंयुक्तो ययस्तु । क्षयं यावित्यर्थः । किंच । ब्रह्मद्विपे
ब्राह्मणद्वेष्टे कंव्यादे कव्यमदत्ते पृष्ठमांसं भक्षयित्रे घोरचक्षसे घोरदर्शनाय
द्वेषः सर्वलोकद्वेष्यतां धत्तं युशाम् अनवायम् अनवयवम् । सकल-
मित्यर्थः । अथ ‘वा यदन्ये’ तत्सुहृदः ‘अद्वेपस्तः’ अद्वेष्टारो ‘न व्यवयुः’
व्यवयवितुं वियोजयितुं घटमाना अपि न शक्नुयुः तादृशं द्वेषो धत्तं किमी-
दिने । पिशुनायेत्यर्थः । एवमत्र ‘अनवायम्’ इत्यस्य ‘अनवयवम्’ अवि-
योजनीयं चेत्पर्यप्रतीतिस्तथाभीष्टत्वात् ।

१०

किमीदी च पिशुनः । स हि ‘किमिदानीं’ वर्तते ‘इति’ एवमन्वे-
पमाणः ‘चरति’ । अथ ‘वा किमिदं’ वर्तते
किमीदीत्यादीनां ‘इति’ एवमन्वेपमाणः ‘चरति’ । स हि तस्य
व्युत्पत्तिः स्वभावः । ‘चरुर्मृच्चयो भवति’ । मृदादिसंचितो
भवति । ‘चरतेर्वा’ । ‘समुच्चरन्ति’ हि ‘अस्मा-
दापः’ । ‘कव्यं’ मांसम् । तद्धि ‘विकृताज्जायते’ । ‘पिशुनः पिश्रितेः’
धातोः । स हि स्वल्पमपि पापं ‘विपिशति’ । विपुष्पतीत्यर्थः ।
अमवानित्यनवगतमनेकार्थं च ॥ ११ ॥

१५

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वा याहि राजेवामवाँ इधेन । २०
तृष्वीमनुं प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः (ऋ०
सं० ४ । ४ । १) ॥ कृणुष्व पाजः पाजः पालनात्प्रसितिमिव

१ प. झ. ट. संसं० मनवायं किमीदिने । वसि०. २ क. ख. झ. ट. ठ.
ड. संतापयंतं. ३ ग. ज. शंसयितारं; च. शंसयितारं० सि. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. च तपुः सु०; घ. च०युं तपुः. ५ ग. ज. ‘मदने; च. ‘मदने’ ते. २५
६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘मांसम्’. ७ क. ख. घ. झ. अतद्दुहः; ट.
अतद्दुहः० ततसुदुहः; ठ. ड. अतद्दुहः सुदुहः. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
व्यवेतुं; ग. ज. नावयवितुं; च. ‘व्यवेयुः ये नवियितुं’ व्यवे. ९ च. किमीदिने
पि०दी च. १० घ. झ. ट. ठ. किमिदं किमिदं. ११ च. पिश्रितेः० श. १२ क.
ख. २ (११); ग. ३; इतोष्वडो नास्ति.

३०

पृथ्वीं प्रसितिः प्रसथेनात्तन्तुर्वा जालं वा याहि राजेवामात्यवा-
नभ्यमैनवान्स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन हस्तिनेति वा तृष्या-
नु प्रसित्या द्रूणानस्तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वासितासि
विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्ततमैस्तृप्तमैः प्रपिष्टैतमैरिति वा । यस्ते
गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये । अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातो
दुर्णामा क्रिमिर्भवति पापनामा क्रिमिः क्रव्ये मेद्यति क्रमतेर्वा
स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा । अतिक्रामन्तो दुरितानि विधा ।
अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाण्यप्या यदेनया विद्वोऽपवीयते
व्याधिर्वा भयं वा । अप्वे परेहीत्यापि निगमो भवत्यमतिरमामयी
मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदृशुतदित्यपि निगमो
भवति । श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति ॥ १२ ॥

‘कृणुष्व पौजः’ । वामदेवस्यार्पम् । अग्निचयने पुरुषव्याधारणे
विनियुक्ता (भैत्रा० सं० २ । ७ । १५) ।

१५ ‘अमवान्’ ‘रक्षोग्नेन व्याधारयेत्’ इति श्रुतम् (भैत्रा०
इस्य सं० ३ । २ । ६ ॥ मान० श्रौ० ६ । १ । ७) ।
हे भगवन्नग्ने कृणुष्व एतदात्मीयं पौजो बलं

प्रसितिं न प्रसितिमिव वागुरातन्तुमिव जालमिव धौ पृथ्वीं विस्तीर्णाम् ।
तत् एवमेतद्विस्तीर्णं कृत्वा याहि त्वं रक्षांस्यभिमुखैः । कथं च पुन-
र्याहि । राजेव । यथा राजा यायात् अमवान् अमात्यवान् नीतिपुक्तो
विजयाय तैषा याहि । अथवा यथा अभ्यमनवान् रोगभूतः परेभ्यो
भयदाता यायात्तथा याहि । अथवा यथा स्ववान् आत्मवित्त-
वान् सुभृतसैन्यो यायाद्विजयाय तथा याहि । इमेन इराभृता अन्नभृतेन

१ छ. त. द. प्रसथेनात्. २ त. ‘म्यवनवा’; द. ‘म्यमन्वान्तव’. ३ सायण-
भाष्यस्थानिरुक्तम् ‘स्ततमैस्तपिष्ठतमैरिति’. ४ घ. प्रपिष्टमैः. ५ क. ख.
छ. दुर्णामा; त. दुर्णामा ‘र्ना’; द. दुर्णामा ‘र्णा’. ६ क. ख. ३ (१२); छ.
त. १४; द. ३. ७ घ. झ. ट. पाजः प्रसितिं न० रक्षसस्तपिष्ठैः । वाम’; ठ. ड.
पाज इति । वाम’. ८ ग. च. ज. ‘रक्षो’. ९ ग. च. ज. ‘हि’ नास्ति.
१० ग. च. ज. बलं पाजः. ११ ग. ज. ‘वा’ नास्ति; च. ‘मिव’ १२ वा.
१२ घ. झ. ट. पृथिवी; च. पृथिवी पृथ्वी. १३ च. ‘सुपः’ तः. १४ क. ख. घ.
१५ झ. तथा त्वं याहि; च. तथा ‘हि’ त्वं या.

गणेन सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्तथा याहि । अथवा । इमेन गतभयेन
शूरेण हस्तिना यथा यायात्तथा याहि । किञ्च । तृष्णीमनु प्रसितिं द्रूणानः ।
क्षिप्रमनुप्रसितया गत्या संततया गत्या द्रूणानो रक्षांसि हिंसन् याहि ।
कस्मात्पुनरेवमुच्यते । इतो यस्मात् अस्तासि अंतिता क्षेप्ता त्वं रक्षांसि
प्रति दीता अर्चिषः । स त्वमेवमागत्य विध्य एतान् रक्षसः अस्मच्छत्रून्
तपिष्टैः तप्ततमैः अर्चिभिः । एवमत्र राजोपमानसंबन्धात् 'अमवान् अमा-
त्यवान्' इत्येवमाशुपपद्यते ।

'पाजः' इति बलनाम । तेन हि पाल्यते । 'प्रसितिः' प्रसर्हनात् ।
तन्तुर्वा जालं वा । उभाभ्यामपि ताभ्यामभिभूयन्ते मृगाश्च मत्स्याश्च ।

'अमीवा' (४६) इत्यनवगतम् । 'अम्यमनवान्' इति यदुक्त- १०

माधस्ये मन्त्रेऽनेनैव तत् 'व्याख्यातम्' ।
'अमीवा' इत्यस्य 'यस्ते गर्भममीर्वा दुर्णामा योनिमाशये' । अमिष्टं
ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत्' (ऋ० सं०

१० । १६२ । २) ॥ रक्षोहा नाम ब्राह्मणस्तस्येयमार्यम् । पुत्रकामस्य
पडाहुतो नाम स्थालीपाकस्तत्रेयं विनियुक्ता (मान० गृ० २ । १८ । १५
२) । यः ते तव हे स्त्रि गर्भम् अमीवा रोगभूतो दुर्णामा पापनामा
क्रिमिः पापप्रदेशे नतः परिणतः उत्पन्नो योनिम् आगत्य शये शेते गर्भ-
हिंसिता तम् अग्निः ब्रह्मणा सह निरनीनशत् नाशयतु क्रव्यादं मांसिभ-
क्षयितारम् । एवमत्र 'अमीवा' इत्यस्य 'क्रिमिः' अभिधेयः । क्रिमुप-
हते हि योनों गर्भो न संभवतीत्युपपत्तिः । २०

'दुरितम्' (४७) इत्यनवगतम् । 'दुर्गतिगमनम्' इत्यर्थप्रति-
पत्तिः । 'वैश्वदेवीं सूनृतामारमधं शुद्धा भवन्तो यज्ञियासः पावकाः ।

'दुरितानि' अतिक्रामन्तो दुरितानि विद्धा शतं हिमाः सर्व-
धोरा मदेम' ॥ वैश्वदेवीं वाचं सूनृतां सत्याम्
इत्यस्य आरमध्वम् उपक्रमत्वं वक्तुम् । तयैवंलक्षणया २५

वाचा शुद्धा इहानभिगस्ताः पूताश्च परलोके भवथ यज्ञियाः यज्ञसं-

१ क. ख घ. स. ट. ठ. ड. 'प्रभूतया' २ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. 'व्यने.
३ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. दीतायाः; च. दीता-अ' याः. ४ च. ट. प्रसर्ह-
नात्' य. ५ ग. 'एषानम् । ५२ । यस्ते'. ६ ग. ज. 'भीम रक्षो'; घ. स.
ट. 'मीवा-मनीनशत् । रक्षो'. ७ घ. स. ट. उ. ड. दुर्णामा. ८ च. मांसं भक्ष'
स. ९ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. 'प्रतीतिः; ग. 'पतिः । १५१ । वैश्व'. १२१

पादिनः । किंच । अतिक्रममाणा वयं तस्या वाचौ माहाभागेन
दुरितानि दुर्गतिप्रापकाणि कर्माणि विश्वा विश्वानि शतं हिमाः
शतं हेमन्तानां सर्ववीरा अनवखण्डितपुत्रपौत्रा मदेम । हृष्येभेत्यर्थः ।
एवमत्रातिक्रमणसंबन्धात् 'दुरितं दुःकृतम्' इत्युपपद्यते तस्य ह्यतिक्रमण-
मभीष्टमिति ।

'अप्या' (४८) इत्यनवगतम् । 'अपव्ययति' इत्यवगमः । रोग-
जातिर्वाभिधेया भयजातिर्वा । तथा हि 'विद्वोऽपवीयते' अपचेष्टयैते वा
प्राणै । 'अमीपां चित्तम्' इत्युपरिष्ठाच्छेषः (निरु० ९ । ३३) ।

१० 'अमतिः' (४९) इत्यनवगतम् । 'अमामयी मतिः' अमतिः ।
एवमपि न प्रतीयत इत्यत आह । 'आममयी यस्य मतिः असौ अमतिः इत्यु-
च्यते । कथासौ । आदित्यः । तस्य ह्यात्मप्रकाशमयी मतिः । 'अभि त्वं

'अमतिः' इत्यस्य देवं सवितारमोर्ष्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसर्वं
रत्नधाममि प्रियं मतिर्म् । ऊर्वा यस्यामतिर्भा
अदिद्युत्सवीमिनि हिरण्यपाणिरमिमीत मुक्रतुः कृपा

१५ र्षः' (कपि. सं. १ । १९) ॥ नकुलस्यार्थम् । अतिच्छन्दैः । प्रवेष्टव्यं शस्यते ।
सोमसंमाने चाध्वर्यवे त्रिनिपुक्ता (मैत्रा० सं० १ । २ । ५ ॥ कपि० सं०
३७ । ६ ॥ मान० श्री० १ । ४ । ३) । अर्चयामि त्वं तम्
अहं देवं सवितारम् ओणोः घाघापृथिव्योः यान्यन्तरा भूतानि वर्तन्ते तेष्वप्यः
सर्वेष्वप्यः सकाशात् कविक्रतुं क्रान्तप्रज्ञानं सत्यसर्वं सत्याम्पनुज्ञं रत्नधां
२० रमणीयानां धनानां दातारम् अभिमतिम् अभिमन्तारं सर्वार्थानामीश्वररत्नात्
प्रियं च सर्वभूतानैर्म् । ऊर्वा यस्य सविर्म् : अमतिः आत्मप्रकाशमयी
मतिः । अह । कतमा पुनरमावृत्तिरिति भाः या अदिद्युत् अचोर्त्त ।

१ ग. ज. दुर्गतिप्रापकाणि विश्वा. २ ग. च. ज. दुःकृतं. ३ क. म. घ.
म. ट. ठ. ड. 'परेष्टये प्राणैः; च. 'पचे(रे) 'कने वा'. ४ ग. मतिः । ५ ४ ।
१५ अभि. ५ ग. च. ज. देवं कृपा रत्नः नकुः; घ. म. ट. देवं सवितारं कृपा रत्नः ।
इति नकुः. ६ ठ. 'ह्यारम्भो'. ७ ठ. ड. मतिं कविम् । ऊर्वा. ८ ठ. ड.
इति नि. नकुः. ९ क. स. घ. ट. ठ. ड. 'उन्दा अदि. । म'; च. 'उन्दाः'. १
५ अष्टः १० ग. च. ज. ठ. इष्टो. ११ ग. ज. 'इयं । संमाने. १२ घ.
'भूतानाम्' = ऊर्वा कविं क्रान्तप्रज्ञाने. १३ ग. ज. सवितुः भाः अमतिः. १४ ड.
३० क. ट. ठ. अचोर्त्त; घ. अचोर्त्तम्.

समर्थयैवामि । किंच । सन्धीमनि प्रसवे यस्य सर्वमिदं प्रवर्तते हिरण्य-
पाणिः रश्मिपाणिः सर्वमिदं जगत् अमिमीत निर्मितवान् सुकृतः सुकर्मा
कृपां स्वयां सामर्थ्यकल्पनया स्वः आदित्यः । सु अरण इत्यर्थः । एवमत्र
'अमति'शब्देन आत्मप्रकाशगतमादित्यस्य विज्ञानमुच्यते । स हि प्रकाशस-
तत्त्व एव नान्यप्रकाशान्तरमपेक्षत इत्युपपत्तिः ।

५

.. 'श्रुष्टी' (५०) इत्यनवगतं 'पुरन्धिः' (५१) इति च ।
श्रुष्टीत्यस्य 'श्वशानम्' इत्यवगमः । 'पुरन्धिः' इत्यस्यापि 'पुरन्धीः'
इत्यवगमः ॥ १२ ॥

तौ अर्ध्वर उशतो यक्ष्यन्ते श्रुष्टी भगं नासत्या पुरन्धिम् । १०
तानर्ध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान्यजाग्ने श्रुष्टी भगं नासत्या
चाश्विनौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्य प्रणेतारा-
वित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ वभूवतुरिति वा पुरन्धिर्वह्नीस्तत्कः
पुरन्धिर्भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमिन्द्र इत्यपरं स बहु-
कर्मतमः पुरा च दारयितृतमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति । १५
इमामू नु कवितमस्य मायामित्यपि निगमो भवति रुशदिति
चर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । समिद्धस्य रुशददर्शि पाज
इत्यापि निगमो भवति ॥ १३ ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्य विश्वे अभि सन्ति देवाः । २०
तौ अर्ध्वर उशतो यक्ष्यन्ते श्रुष्टी भगं नासत्या
'श्रुष्टी' 'पुरन्धिः' पुरन्धिम्' (ऋ० सं० ७ । ३९ । ४) ॥
इत्यनयोः वसिष्ठस्यार्पम् । वैश्वदेवी । ते ये विश्वेदेवाः
यज्ञेषु यज्ञियासो यज्ञसंपादिन ऊमा अवितारो रक्षितारः अघनीया

१ क. ख. घ. झ. ट. ह. ठ. 'म्यर्चयामि' च. 'म्यर्चयामि' चा. २ ग. ज. २५
पुरन्धित्यव' ; च पुरन्धित्यव' क. ३ क. ख. ३ (१२) ; ग. ३३ ; घ. ट. च. ज.
अहो नासि. ४ क. घ. घ. 'जाग्नेः श्रुष्टी'. ५ छ. द. 'वह्नीमिस्त' ; त.
'वह्नीमिस्त' मि. ६ क. ख. ४ (१३) ; छ. त. २५ ; द. ४. ७ ग. ज. यज्ञेषु ।
वसि' ; ट. तौ अर्ध्वर उशतः ते हि यज्ञेषु य० वसि ; झ. तौऽ अर्ध्वर उशतः
ते हि यज्ञेषु य० वसि. ८ क. ख. झ. ट. ठ. ड. 'देवी । विश्व' । ते. २०

वौ तर्पणीयाः सधस्थं वैश्वदेवं समानं स्थानम् अभिसंतिष्ठन्ते । किं तेषामिति । तान् विश्वान्देवान् हे अग्ने एतस्मिन् अध्वरे यज्ञे उशतः स्वमंशं कामयमानान् श्रुष्टी क्षिप्रम् अविलम्बमानो यक्षि यज भगं च यज नासत्यौ चाश्विनौ यज पुरन्धि च यज ।
 ५ एवमत्र यागस्य विघ्नभयात्क्षिप्रस्येष्टत्वात् 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' इत्युपपद्यते । अन्यत्र हि वक्ष्यति 'श्रुष्टीवरीः सुखवरीः' इति (निरु० ६. २२) । तस्मादेतदनेकार्थमपि भवति ।

- ‘सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः’ आचार्यो मन्यते । तौ हि सत्यमेव ब्रूतो न कदाचिदप्यसत्यम् । तस्मात्
 १० ‘नासत्यौ’ इत्यस्य नासत्यावित्युच्यते । द्विः प्रतिषेधः प्रकृतिमापाव्युत्पत्तिः
 द्रव्यति । अथवा ‘सत्यस्य’ उदकस्य यज्ञस्य वा ‘प्रणेतारौ’ नासत्यौ । तथाहि ‘आप्रार्णयणः’ आचार्यो मन्यते । अथ ‘वा’ ऐतिहासिकपक्षेण ‘नासिकाप्रभवौ हि’ तौ यभृवतुरिति । पुरन्धिशब्दोऽत्र गुणपदत्वात्संदिह्यत इति विचार्यते
 १५ ‘तत्कः पुरन्धिः’ इति । ‘भगः’ अत्र ‘पुरस्तात्’ ‘श्रुष्टी भगम्’ इति ‘तस्य’ अयम् ‘अन्वादेश इत्येकम्’ आचार्यमतम् । नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न संदिद्येते द्विवचनवाच्यत्वात्तयोरेकवचनात्तत्त्वार्थं पुरन्धिशब्दस्य । ‘इन्द्रः’ उक्तः स्यात्पुरन्धिशब्देन ‘इत्यपरं’ मतम् । किं कारणम् । ‘स’ होन्द्रो ‘बहुकर्मतमः’ अन्येभ्यो देवेभ्यः । ‘धीः’ इति कर्मनाममु पठितम् (निघ० २ । १) । तद्यस्य पुरु बह्वस पुरन्धिः । स चेन्द्रः । तस्मात्पुरन्धिर्इन्द्र इत्युपपद्यते । अथवा । अन्येन पुरन्धित्वमिन्द्रस्य स्यात् । ‘पुरां च दारयितृतमः’ । मेघपुरोऽसत्यावेव दारयति । ‘वरुणः’ पुरन्धिशब्देनोच्यते ‘इत्यपरं’ मतम् । किं कारणम् ।

- २५ १ ग. ज. ‘वा’ नास्ति. २ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. र्थां अभिसंति अभितिष्ठन्ते; ग. स्थानमभिषं- तिष्ठ’ ति; ख. स्थानमभि- सं- सन्ति अभि. ३ घ. ट. ठ. ड. ‘पुरंधि च यज’ नास्ति. ४ ग. न. ‘इत्युपपद्ये; ख. ‘इत्युपपद्ये’ पद्यते. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वा नेतारौ; ग. ज. प्राणे; ख. प्राणं’ घ. ६ ग. घ. ज. आपय’. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘हि तौ’ नास्ति. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘स’ नास्ति. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘शब्दस्य च,

‘तं’ हान्यत्रापि मन्त्रद्वक् ‘प्रज्ञया’ बुद्ध्या ‘स्तौति’ । तद्यथा । इमाम्
 नु कवितमस्य मायां महो देवस्य नकिरा दधर्ष । एकं यदुद्गा न पृणन्त्ये-
 नीरासिञ्चतीरवनयः समुद्रम्’ (ऋ० सं० ५ ।

वस्यामृचि वरु- ८५ । ६) ॥ अत्रैरार्षम् । इमां मायां प्रज्ञां
 णस्य प्रज्ञा स्तूयते कवितमस्य मेधारितमस्य महो महतीं मायां न
 किरा दधर्ष न कश्चिदप्याधर्षयितुं शक्नोति ।

कतमां मायामिति । एकम् एतं सन्तं वरुणम् आदित्यं यत् एता उद्गा उद-
 केन राश्मिनयः एनीः गमनशीलाः । सततमुदकमादायादित्यमण्डलं गच्छ-
 न्ति । एवं नामाहर्निशमेता गच्छन्त्यः अवनयो नद्य इव समुद्रं सिञ्चन्त्यो
 नै पृणन्ति न प्रीणयन्ति । तेषां रश्मीनां च मायामेवंलक्षणां भगवतो वरुणस्य
 आधर्षयितुम् अभिभवितुं विज्ञातुं न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुं कथम-
 प्ययं न संपूर्यत इति । एवमत्र वरुणः प्रज्ञया

तस्माद्वरुणोऽपि स्तूयते । धीरिति च प्रज्ञानाम् (निघ० ३ । ९) ।
 पुरन्धिः स्यात् सा यस्य पुर्वी बह्वी सं पुरन्धिः । वरुणश्च
 प्रज्ञया स्तूयते । तस्मात् ‘वरुणः पुरन्धिः’

इत्युपपद्यते ।

‘रुशत्’ (५२) इत्यनवगतम् । ‘रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः’ इति
 निर्वचनम् । ‘रोचनम्’ इत्यवगमः । ‘अबोधि

‘रुशत्’ इत्यस्य होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरं-
 स्थात् । समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो महान्देवस्त-

मसो निरमोचि’ (ऋ० सं० ५ । १ । २) ॥ गविष्टिरबुधयोरापर्मम् ।

१ ग. तपथा । ५६ । इमां २ ग. ज. कवितमस्य । अबे ३ घ. झ.
 ट. कवित० नयः समुद्रम् । अबे ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘रार्षम् ।
 वाङ्मणी । विष्टु ५ । इमां ३ च. ‘रार्षम् ५ । इमां वाङ्मणी । विष्टु ५ ४ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. ‘तमस्य देवस्य योतमानस्य मही ३ च. ‘तमस्य-महीं देवस्य
 योतमानस्य. ५ ग. ज. ‘न पृणन्ति’ नास्ति ६ ग. ज. ‘तेषां माया एवं-
 लक्षणा भग ७ च. स्तूयत इति । धी ८ ग. ‘गमः । ५७ । अबे ९ ग.
 ज. होता यजथाय । गरि ३ घ. झ. ट. होता ३ वमसो निरमोचि गरि ३ १०. क.
 ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘रार्षम् । आग्नेयी । विष्टु ५ । अग्नि ३ च. ‘रार्षम् ५ ।
 अग्नि आग्नेयी विष्टु ५.

अग्निचयन इष्टकोपधाने विनियुक्ता (मैत्रा० २ । १३ । ७) । अत्रोधि
होता बुध्यते होता अग्निः यजथाय यजनाय यष्टव्यतया देवान् । ऊर्ध्वो
ज्वलनक्रियायोगात् प्रातरस्थात् । अग्निहोतृणां गृहेषु योऽवतिष्ठते सुमनाश्च
शोभनमनाः । समिद्धस्य च यस्य रुशत् रोचिष्णुर्वर्णः अदर्शि दृश्यते ।
पाञ्चथ वलं यस्याप्रैतिमं यश्च प्रभावतो महान् तमसैश्च सर्वमिदं निरमोचि
निर्मोचयति । बुध्यते देवान् यष्टव्यतया । एवमग्न्यधिकारादत्र शब्दसारूप्याच्च
'रुशत् इति' एतत् 'वर्णनाम' इत्युपपद्यते ।

'रिशादसः' (५३) इत्यनवगतम् । 'रेशयदासिनः' इत्यवगमः ॥ १३ ॥

- १० अस्ति हि यः संजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।
अस्ति हि यः समानजातिता रेशयदारिणो देवा अस्त्याप्यमाप्य-
मामोतेः सुदत्रः कल्याणदानः । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु राय इत्यपि
निगमो भवति सुविदत्रः कल्याणविद्यः । आग्ने याहिसुविदत्रे-
भिरर्वाकृत्यपि निगमो भवत्यानुपगिति नामानुपूर्वस्यानुपक्तं
१५ भवति । स्तृणान्ति बहिरानुपगित्यपि निगमो भवति तुर्वणि-
स्तूर्णवनिः । स तुर्वणिर्महौ अरेणुपौंस्य इत्यपि निगमो भवति
गिर्वणा देवो भवति गीभिरेनं वनयन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृह-
दित्यपि निगमो भवति ॥ १४ ॥

- २० अस्ति हि यः संजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् । प्र णः
पूर्वस्मै सुविताय वोचत मशु मुग्नाय नग्धसे'
'रिशादसः' (ऋ० सं० ८ । २७ । १०) ॥ मनुर्वैव-
इत्यस्य स्वतस्तस्येयमार्यम् । सतो बृहती । वैश्वदेवे सूक्ते
(ऋ० सं० ८ । २७) । हे रिशादसो रेशय-
२५ दासिनो देवाः । यो हि रेशयति हिंसावान् भवति तस्मै त आयुधान्य-

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'होत्रिणां; च. होतृणां' त्रि. २ क. स.
घ. झ. ट. ठ. ड. 'प्रमितं. ३ ठ. ड. तपश्च. ४ च. रेशाय' झ. ५ क.
ख. ४ (१३); ग. ५८; इतरेभ्यो नास्ति. ६ क. ख. ५ (१४); छ. त.
१६; 'द ५. ७ ग. ज. वः सजात्यम् । मनु'; घ. स. ट. वः सजात्यं. ८ य
नग्यसे. मनोर्' ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. मनोर्वैवतस्ते. १ ग. ज.

११ रिशयदासिनो देवाः; च. रिशाद-सिनी' सो रेशयदा.

स्यन्ति । 'रेशयदारिणः' इति केचिदधीयते निर्वचनम् ।
तेषां रेशयन्तं हिसन्तं दारयन्तीत्यर्थः । अस्ति युष्माकं सजात्यं समान-
जातिता देवत्वम् । अस्ति च युष्माकम् आप्यम् आप्तव्यं मनुष्यैः । ईश्वरा
यूयमित्यभिप्रायः । यत एवमतो ब्रवीमि प्रवोचत यूयमनुजानीत सुवि-
ताय सुगताय सुभोगाय स्थानाय सुम्नाय सुखाय च पूर्वस्मै स्वभूताय ५
नव्यसे नवतरायै । कथं च पुनः प्रवोचतेति । मक्षु । क्षिप्रमित्यर्थः । एवमत्र
शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'रेशादसो रेशयदासिनो वा रेशयदारिणो वा'
इत्युपपद्यते ।

'सुदत्रः' (५४) इत्यनवगतम् । 'सुदानः' इत्यवगमः ।

'सुदत्रः' इत्यस्य 'ता नो रासत्रातिप्रोचो वसुन्या रोदसी वरु- १०
णानी शृणोतु । वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु
त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः' (ऋ० सं०

७ । ३४ । २२) ॥ वसिष्ठस्यापिम् । दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि तृतीय-
सवने वैश्वदेवशस्त्रे द्विपदा एताः शस्यन्ते (आश्व० ८ । ८) । ताः
देव्यः अस्मभ्यं रासन् वसूनि । ददत्वित्यर्थः । किंलक्षणा देव्यः । १५

रातिपाचः हविर्दानं याः सचन्ते सेवन्ते । किं च आभिमुख्येन स्थित्वा
रोदसी रुद्रस्य पत्नी शृणोतु वरुणानी च । किंच । वरुत्रीभिः वरयित-
व्याभिः सहितः सुशरणः स्वाश्रयणः अस्माकम् अस्तु त्वष्टा सुदत्रः
कल्याणदानो विदधातु चास्माकं रायः । धनमित्यर्थः । एवमत्र 'रायः'
संबन्धात् 'सुदत्रः कल्याणदानः' इत्युपपद्यते । २०

'सुविदत्रः' (५५) इत्यनवगतम् । 'सुविद्यः' इत्यवगमः ।

'सुविदत्रः' इत्यस्य 'कल्याणविद्यः' इत्यभिधेयवचनेम् । 'ये
तातुपुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमं तष्टासो
अर्कैः । आग्ने याहि सुविदत्रेभिर्वाह सत्यैः

कथ्यैः पितृभिर्धर्मसज्जिः' (ऋ० सं० १० । १५ । ९) । शङ्खस्य २५

१ घ. झ. ट. ठ. ड. दारयती०. २ क. ख. घ. झ. ट. यूयमस्मभ्यमनु०.
३ च. 'तराय' । कथं च. ४ ग. 'गमः' । ५ ग. ज. 'पाचः ।
वसि' ; घ. झ. ट. 'वचो' वि दधातु रायः । वसि०. ६ च. तृतीये स०. ७ घ. झ.
ट. हविर्दानं ; ज. हविर्दानं ; ठ. ड. हविर्दानं. ८ ग. च. ज. 'मुल्लेन याः
स्थिता' . ९ ग. 'चनम्' । १० । ये०. १० ग. ज. देवत्रा । शङ्ख० ; घ. झ.
ट. देवत्रा । पितृभिर्धर्मसज्जिः । शङ्ख०.

यामायनस्यार्पम् । पितृयज्ञे स्विष्टकृद्याज्येपा (आश्व० श्रौ० २ । १९) ।
 ये तातृषुः स्तीर्णवन्तो देवत्रा देवान् प्रति जेहमाना गच्छन्तो होत्राविदः
 स्तुतिविदः स्तोमतट्टासः स्तोमकर्तारः अर्कैः मन्त्रैः । स्तोमकर्तारो ये एवं-
 लक्षणाः पितरस्तैः साकम् आयाहि हे अग्ने सुविदत्रेभिः कल्याणविधैः
 ५ अर्वाह् अस्मानाभिमुख्येन । तैश्च साकमेवंगुणयुक्तैः पितृभिरागत्य सत्यैः
 एतैर्यथावासंस्कृतैः कव्यैः पितृदेवैर्यैर्हविर्भिस्तृप्तिमुपयाहि । अथवा । सत्य-
 वादिभिः पितृभिः कव्यवाहैः साकमायाहीति । एवं पितृविशेषणत्वेनैव
 योज्यमेतदपि पदद्वयम् । एवमत्र शब्दसारूप्यात् 'सुविदत्र'शब्दः
 कल्याणविशवाचीत्युपपद्यते ।

- १० 'आनुपक्' (५६) इत्यनवगतम् । 'अनुपक्तम्' इत्यवगतम् ।
 'नामानुपूर्वस्य' इत्यर्थवचनम् । 'आ वा ये
 'आनुपक्' अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिर्ऽनुपक् । येषामिन्द्रो
 इत्यस्य युवा सखा' (ऋ० सं० ८ । ४५ । १) ॥
 त्रिशोकस्यार्पम् । बृहतीसहस्रे तृचाशीतिषु त्रिनि-

- १५ युक्ता (ऐ० आ० ५ । २ । ३) । य एव नित्यमग्निम् आभिमुख्येना-
 वास्यता इन्धते यज्वानो य एव यज्ञेषु बर्हिः अनुपक्तं स्तृणन्ति तेषामेव
 इन्द्रो युवा समानख्यानो याज्ञे कर्मणि भवति नेतरेषामयज्वनाम् । बर्हिः-
 संनधात् 'आनुपक्' इति 'नाम' एतत् 'आनुपूर्वस्य' इत्युप-
 पद्यते ।

- २० 'तूर्वाणिः' (५७) इत्यनवगतम् । 'तूर्णवनिः' इत्यर्थवचनम् ।

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'शर्वम् । त्रिष्टुप् । ऐत्री । पितृ' । २ ग. अ.
 'ये' नास्ति. ३ च. 'सर्वे' इति. ४ क. ख. 'वर्तयेः चर्मसज्जिर्हससादिभिर्हविः';
 घ. ङ. ट. ठ. ड. 'वर्तयेः चर्मसज्जिर्हससादितिहविः'; च. 'वः' इति 'चर्मसज्जि-
 र्हससादिभिः'. ५ ग. 'वनम्' । ६ आ०. ६ ग. च. ज. अग्निं । त्रिशो'; घ.
 ङ. ट. अग्निमि० युवा सखा । त्रिशो'. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. युवा नित्यः

तूर्णं हि यः संभजते स तूर्णवनितां सन् तूर्णवनिरित्युक्तः । स तूर्वणिः

महाँ अरेणु पौस्थे गिरेर्मृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

‘तूर्वणिः’ येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूर्यु राम-
इत्यस्य यन्नि दामनि’ (ऋ० सं० १ । ५६ । ३) ॥

इन्द्रस्य सव्यत्वमापन्नस्येयमार्यम् । वैयवतेऽहनि

निष्केवल्ये शस्त्रे शस्यते (आश्व० श्रौ० ८ । ६) । स इन्द्रः तूर्णव-
निता । इन्द्रो हि स्तोतारं तूर्णं संभजते । महान् प्रभावतः । अरेणुपौस्थे ।

अन्तरिक्षे हि यद्वलं भवति तत्र न रेणवः सन्ति तस्मादरेणुपौस्थमित्यु-
च्यते । ‘पौस्थम्’ इति बलनामसु पठितम् (निघ० २ । ९ । २४) ।

तस्मिन्नेणुपौस्थे बले अन्तरिक्षे संप्राप्ते वा गिरेः मृष्टिः गिरिशृङ्गमिवो-
च्छित्तो भ्राजते तुजा वज्रेण प्रगृहीतेन शवः शविष्ठो बलिष्ठ इन्द्रः ।

येन वज्रेण शुष्णं शोषयितारम् असुरं मेघं मायिनं प्रज्ञावन्तं आयसो
देवान् प्रति अयनशीलस्य सोमस्य मदे प्राप्ते दुध्रो दुर्धरः शत्रूणाम् आभूर्यु

उपर्युपर्यत्मानो भवनमिच्छन् रामयन्नि वामनि दाम्नीव न्यरमयत् । सुप्राव-
भादित्यर्थः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च ‘तूर्वणिस्तूर्णवनिः’ इत्युपपद्यते ।

‘गिर्वणसे’ (५८) इत्यनवगतम् । ‘गीर्वननीयः’ इत्यवगमः ।
‘गीर्भिः’ स्तुतिभिः ‘एवं वनयन्ति’ इत्यर्थवचनम् । ‘आमासु पक-

मेर्ये आ सूर्यं रोहयो दिवि । घर्म न साधन्त-
‘गिर्वणसे’ पता मुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहन्’ (ऋ० सं०

इत्यस्य ८ । ८९ । ७) ॥ नृमेधसः प्रियमेधसो वी-
र्यम् । ऐन्द्रे सुक्ते (ऋ० सं० ८ । ८९) । आमासु अपक्वासु गोषु

१ ग. ज. ‘वनिताः सं तूर्ण’; च. ‘वनिताः सं तूर्ण’ ता सन्. २ ग. ‘त्युक्तः
। ६२ । सं. ३ ग. ज. महान् । इन्द्र’; घ. झ. ठ मरी अरेणु० रामयन्नि दा-
मनि । इन्द्र’ ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘मार्यम् । जगती । ऐन्द्री । ६५’;
च. ‘मार्यम्’ । वेङ्गु जगत्येन्द्री. ५ च. ‘रिक्षे कियद्’ हि. ६ ग. ज. भूर्ति
गिरि’ ७ ग. ज. वज्रेण नित्यंशुष्णं; च. वज्रेण अहि नित्ये (त्थे). ८ ग. ज.
‘मृदुपर्यु’ ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘मयत् सुवत्रा’; च. ‘मयन् स्ववत्रा’
तु सु. १० ग. ‘वनम् । ६३ । आमा’ ११ ग. ज. ‘रयः । नृमे’; घ. झ. ट.
‘रयः ० गिर्वणसे बृहत् । नृमे’ १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वा इत्यार्यम् ।
बृहती । ऐन्द्रे’; च. वार्यम् । ऐन्द्रे’ बृहती.

क्षीरं पक्कम् ऐरयः त्वमिन्द्र । ' तस्मादामा सती पक्कं दुहे ' [मैत्रा० सं०
४ । ६ । ९] इति ह विज्ञायते । तदिदमामायां सत्यां गवि शृतं
पय इति । किंच । आ सूर्य रोहयो दिवि । आरोहयः सूर्य दिवि । शुलोक
इत्यर्थः । एवमिन्द्रमुक्त्वा स्तोतृनाह । अस्मा इन्द्रायैवंगुणविशिष्टाय धर्मं न
धर्ममिव सुतप्तं सुष्टु सुगुणं सामन् तपत । स्थानकरणानुप्रदानयदुच्चारय-
तेत्यर्थः । सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः जुष्टं प्रियं गिर्वणसे इन्द्राय
स्तुतिसंभवत्रे । कतमत्पुनस्तत्सामेति । बृहत् । तद्वि प्रियमिन्द्रस्य । एवमत्र
' गिर्वणा देव ' उच्यते शब्दसारूप्यादित्युपपद्यते ।

' असूर्ते सूर्ते ' (५९) इत्येते अनवगते । ' असुसमीरिताः सुसमी-
रिते ' इत्यवगमः ॥ १४ ॥

असूर्ते सूर्ते रजसि निपत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ।
असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्यमका देवगणा ये
रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं
प्रतिवचनम् । अन्पक्सा तं इन्द्र क्रष्टिः । अमाक्तेति वाभ्यक्तेति
वा । यादृश्मिन्वायि तमपस्ययाविदत् । यादृशेऽधायि तमपस्यया-
विदत् । उस्तुः पितेवं जारयायि यज्ञैः । उस्त इव गोपिताजायि
यज्ञैः ॥ १५ ॥

२० ' त आयजन्त द्रव्येणं समस्मा ऋपयः पूर्वे जरितारो न भुना ।

' असूर्ते सूर्ते ' असूर्ते सूर्ते रजसि निपत्ते ये भूतानि समकृण्व-
न्निमानि ' (ऋ० सं० १० । ८२ । ४) ॥

विश्वकर्मणो भौवनस्येयमार्यम् । ' वैश्वकर्मणाम्यां
जुहोति ' इति ह्युक्तमग्निप्रणयने (मैत्रा० सं० ३ । ३ । ७) । तत्र

२५ १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. दुहः; च. दुहे° ह. २ ग. सुष्टु; च. सुष्टु°
हु. ३ क. ख. घ. झ. ट. सामन् साम तप°. ४ क. ख. ५ (१४); ग. ६५; ठ.
ड. ' पद्यते । इति निरुक्टीकायां पद्याध्याये चतुर्दशः खण्डः; इत्येवमेव नास्ति. ५
छ. याजसमी°; त. याजसमी° त; द वातसमी° ज. ६ क. ख छ त. द.
' गणास्ते रो' ७ क. ख. ६ (१५), छ. त. १७; द. ६. ८ ग. च. झ. द्रविणं ।
विश्व°; घ. झ. ट. ' विणं० सनङ्गवाभिमनि । विश्व°. ९ क. ख. ग. ज वैश्वकर्म-
णीम्या; च. विश्वकर्मणाम्यां वै.

विनियोगः । असूर्ताः । असुः प्राणः प्राणश्च वायुः । 'योऽयं वायुः
 पत्रेन एव प्राणः' इति ह्युक्तम् । तेन समस्ता ईरिता असुसमीरिताः ।
 वातसमीरिता इत्यर्थः । के पुनस्त इति । माध्यमका देवगणा मेवा इतरे
 च मरुदादयः । ते हि वातेन समीर्यन्ते । वात एव हि तान्वहति । क पुनैरव-
 स्थिताः समीरिता इति । सूर्ते सुसमीरिते विश्रिते । विस्तीर्ण इत्यर्थः । ५
 रजसि अन्तरिक्षलोके निपत्ते । निषण्ण इत्यर्थः । 'ये किं कुर्वन्तीति । ये
 भूतानि समकृण्वन् समस्तानि कृतवन्त इमानि । तेषां किमिति ।
 त. आयजन्तेति । अतिक्रान्तं प्रतिवचनम् । प्रतिनिर्देशः प्रतिवचनमुच्यते ।
 स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हो यच्छब्दः पश्चात्प्रयुक्तः पश्चात्प्रयोगार्हश्च
 तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठक्रमेण । तदेतद्भाष्ये क्रमेण प्रद- १६
 शितमस्मिन्मन्त्रे 'त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम्' इति ।
 त आयजन्तेत्यस्य पादस्य समासेनैतद्भाष्यकारेण निर्वचनमुक्तं
 'ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति' । ते मेवा
 रसेन उदकेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि सर्वाण्युत्पादयन्ति स्थितिं चैषां
 कुर्वन्ति । आयजन्त द्रविणम् उदकम् । आभिमुख्येन ददति सर्वमुदकम् । १७
 समस्मै सर्वस्मिन् भूतजाते । एवं भूतान्युदकेन कुर्वन्त्यनुगृह्णन्ति च ।
 अधुना दृष्टान्तमाह । ऋषयः पूर्वं विश्वसृजो जारितारो न भूना भूम्ना
 कर्मणा वार्षसीहस्तिकेण सत्रेण । तर्हि सर्वो भूतप्रायः पूर्वं सृष्टोऽनुगृही-
 तश्च । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'असूर्ते सूर्ते' इत्येतयोः 'असु-
 समीरिताः सुसमीरिते' इत्येते शब्दसमाधी उपपद्येते । २०

'अम्यक्' (६०) इत्यनवगतम् । 'अमाक्तेति वाम्यक्तेति वा' शब्द-
 समाधी । 'ऋष्टिः' अभिधेया । तां हि संप्राप्ते रात्रौ मन्यन्ते मामेवा प्र-
 त्यञ्जिता क्षिप्ता मामेवा प्रत्यञ्जितेति । अथवा 'अम्यक्तेति वा' । अभिगतैव

१ क. ख. ठ. ड. परत; ग. ज. पचन. २ घ. झ. ट. तेन वाते. ३ क.
 ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पुनरेतेऽपरिध. ४ क. ख. झ. 'त्यर्थः । समीरिताः किं';
 ग. ज. ये कुर्वन्तीति; घ. ट. ठ. ड. ये समीरिता किं; च. ये कुर्वन्तीति. ५ ग.
 ज. पूर्वप्रयु. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'ज्जाप्यक्रमेण प्र'. ७ ग. ज. च
 तेषां. ८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. वार्षसह. ९ घ. पुनः प्रा. १० क. ख. ग.
 ज. घ. झ. ट. ठ. ड. मामेवा प्रत्य. ११ क. ख. ग. ज. मामेवा प्रत्य. २१

नित्यकाळं शत्रूप्रति भवतीत्यभ्यगित्युच्यते । 'अभ्यक्ता तै इन्द्र ऋष्टि-

रस्मे सनेभ्यम्भं मरुतो' जुनन्ति । अग्निध्विद्धि
'अभ्यक्' इत्यस्य भ्रातसे शुशुक्ता आपो न द्वीपं दधति प्रयांसि'

(ऋ० सं० १ । १६९ । ३ ।) ॥ अगस्त्य-

५ स्यापम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । छन्दोभेदु द्वितीयोऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते
(आश्व० श्रौ० ८ । ७) । अभ्यक्ता ते । यदा एवंलक्षणा रेपणां शक्तिः

आभिमुख्येन मेघम् अञ्जिता त्वर्यो क्षिता भवति आत्मनस्तव या स्वभूता अथ
तदा मरुतोऽपि तदनुविष्टस्यैव हे इन्द्र अस्मे अस्मदर्थं सनेमि चिरंत-

१० नम् अभ्यं बहूदकमिह पातयितव्यमिति स्वान्यायुधानि मेघविदारणाय
जुनन्ति गमयन्ति । किंच । सर्वेषामेवायुधानां मध्ये भावत्कैव शक्तिः

अग्निध्वित् अग्निरिव अतसे काष्ठे शुशुक्तान् देदीप्यमान एतस्मिन्मेघ आस्ते ।
किंच । आपो न द्वीपं यथा नदीया आपो द्वीपं परिवार्यात्मानं धारयन्त्येव-

१५ ऋष्टिसंवन्धादित्युपपद्यते ।
मेतानि मेघानि प्रयांसि उदकानि महत्त्वाद्दृष्टेः तानि मज्जयितुमशक्नुवन्ति

'यादृश्मिन्' (६१) इत्यनवगतम् । 'यादृशे' इत्यवगमः ।

'यादृश्मिन्' इत्यस्य 'ज्यायांसंभ्यस्य यतुनस्य केतुनं ऋषिस्वरं
चरति यासु नाम ते । यादृश्मिन्धाधि तमंपस्य-
यो विदद्य उ स्वयं बहेते सो अरं करत्'

२० (ऋ० सं० ५ । ४४ । ८) ॥ अवस्तारस्येवमार्पम् । जगती । आग्नेयी ।
'तं प्रतनथा' इत्येतस्मिन्सूक्ते (ऋ० सं० ५ । ४४) । उपह्व्य तृतीयसवने
वैश्वदेवे शस्यते (आश्व० श्रौ० ९ । १०) । ज्यायांसं महत्तरम् । अस्य यतुनस्यै

१ ग. 'च्यते । ६५ । अभ्य०. २ ग. वेति । अग०; च. त इन्द्र प्रयांसि ।
अग०; ष. झ. ट. त इन्द्र० दधति प्रयांसि । अग०; न. त । अग०. ३ ग. ज.
रेषा श०. ४ च. तृणमाक्षिता. ५ ग. ज. भावशक्ति'. ६ क. ख. घ. झ. न द्विप्या
आपो०; ट. न द्विप्या० नारिषा. ७ ग. ज. परिधाय; च. परिधय. ८ ग. ज.
मेघानि. ९ ग. 'गमः । ६६ । ज्याया०. १० ग. ज. 'मस्य । अव०; ष. झ. ट.
'मस्य यतुनस्य० सो अरं करत् । अव०; च. 'मस्य यतुनस्य केतुन० रं करत् ।
२१ अव०. ११ क. ख. घ. झ. ट. 'नस्य कर्मणि षट्थो वा यतन०.'

यतनशीलस्य भगवतः सूर्यस्य केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा ऋषीस्वरम् ।
 ऋषिभिः स्वर्यते स्तूयते इत्यृषिस्वरस्तमृषिस्वरं स्तुवन् चरति प्रचरति
 क्रियासु यासु नाम ते । यासु क्रियासु नाम नमनं ते तत्र हे भगवन्नेत्रे ।
 स एवं चरंस्तासु क्रियासु यादृशेन यादृशे कामे धावि मनो धत्ते तादृशं
 कामं तथा अपस्यया क्रियाया हविःस्तुत्यादिदक्षणाया तत्र प्रसादान्
 अविदत् । अलभतेत्यर्थः । किञ्च । य उ स्वयं वहते त्वां प्रति आदरवान्
 प्रापयेति स्तुतीः स एव अरं करत् पर्यत्तमात्मनोऽभिप्रेतमर्थं करोति ।
 एवमत्र शब्दसारूप्यात् ' यादृशेन ' इत्यस्य ' यादृशे ' इत्येवं विपरि-
 णाम उपपद्यते ।

' जारयायि ' (१२) इत्यनवगतम् । ' अजायि ' इत्यवगमः । १०
 ' सास्माकेभिरेतरी नं शूर्पेग्नः ध्रुवे दम आ
 ' जारयायि ' इत्यस्य जातवेदाः । इन्द्रो वन्वन् क्रत्वा नार्वोसः पितेर्व
 जारयायि यज्ञैः ' (ऋ० सं० ६ । १२ ।
 ४) ॥ भरद्वाजस्यार्षम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते
 (आर्ष० श्रौ० ४ । १३) । ' सास्माकेभिः ' इति छान्दसमात्मम् । १५
 सः अग्निः । सास्माकेभिः शूर्पैः मुखैः स्तोत्रैः स्तवे स्तूयते एतरी न
 अतिधिरिव दमे यज्ञगृहे आभिमुख्येनावस्थितैः स्तूयते जातवेदाः जात-
 वियो वा जातधनो वा । इन्द्रः द्रुमानः वन्वन् क्रत्वा वननीयकर्मा
 वननीयप्रज्ञानो वा अनाव्या अनर्वा अनाश्रितः काचिदन्यम् उल्लः पितेर्व
 साण्ड इव गोपिता गवां पिता अजयि । यथा साण्डः पुत्रपौत्रादिभिर- २०
 नेकधा प्रजायत एवं यज्ञेषु विहितमाणोऽनेकधा जायतेऽग्निः । एवमत्र
 ' जारजायि ' इत्यस्य ' अजायि ' इत्यर्थप्रतीतिः ।

१ घ. ट. 'यासु' नास्ति. २ ग. ज. 'क्रियासु' नास्ति. ३ ग. 'चरंस्ता' ; ज.
 'स्वरंता'. ४ ग. ज. 'अर्थे मनो धावि धादति तदर्थं तथा अप'. ५ ग. ज. 'क्रियाया'
 तत्र प्रसा'. ६ ग. 'मनः । ६७ । सास्मा'. ७ ग. ज. न । भर'; घ. स. ट. न
 शूर्पे जारयायि यज्ञैः । भर'. ८ घ. 'अस्मा' आ. ; क. स. घ. स. ट. ठ. ड.
 'गृहे दसे आभि'; ग. ज. यज्ञे गृहे.

‘अग्रिया’ (६३) इत्यनवगतम् । ‘अग्रगमनेन’ अग्रियाः
अग्रगाः । ते ह्यग्रे देवसैन्यस्य गच्छन्ति । अथ-

‘अग्रिया’ वा । अग्रमात्मानं संपादयन्तीत्यग्रियाः । अधवा ।
उत्स्य व्युत्पत्तिः अग्रमेव अग्रियों । अनर्थक एवाग्रशब्देन ‘इया’
कार उपबन्ध उपात्तः । ‘अपि वाग्रमित्येतदनर्थ-
कमुपबन्धमाददीत’ इति हेतुं भाष्यकारेण ॥ १५ ॥

- प्र वोऽच्छां जुजुपाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ।
प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्रगरणेनेति
१० वाग्रसंपादिन इति वापि वाग्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत ।
अद्दीदिन्द्र प्रस्थितेमा हर्षीषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ।
अद्दीन्द्र प्रस्थितानीमानि हर्षीषि चनो दधिष्व चन इत्यन्नाम
पचतिर्नामीभूतैस्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टामित्यपि निगमो
भवत्यपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्याद्यत्र होक्-
१५ वचनार्थः प्रसिद्धं तद्व्रवति । पुरोळां अग्रे पचत इति यथा
शुरुष आपो भवन्ति शुचं संरुन्धन्ति । ऋतस्य हि शुरुषः सन्ति
पूर्वीरित्यपि निगमो भवत्येमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्य-
मितो वा । अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति जज्झतीरापो
भवन्ति क्षत्तदफारिण्यः । मैरुतो जज्झतीरिवेत्यपि निगमो भवत्य-
२० प्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितो वा । अस्मभ्यमप्रतिष्कृत
इत्यपि निगमो भवति शाशदानः शाशाद्यमानः । प्र स्वां प्रति-
मतिरच्छाशदान इत्यपि निगमो भवति ॥ १६ ॥

इति पद्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

- १ ग. अ. ‘अग्रियोऽग्रगाः; च. ‘अग्रियोऽग्राः’ योऽ (यः अ) २ ग. ज.
२५ अग्रिया अन°; च. अग्रियों अन° याः ३ ग. ज. एवमिश°; च. एवमि (प्र)
शब्दे- याका° ने. ४ क. ख. य. झ. ट. ठ. ड. ‘हि’ नास्ति. ५ क. ख. ६ (१५);
गं. १६ (६८); ठ. ड. १५ । इति निरुक्तटीकायां पद्याध्याये पद्यदशः रूपः;
इत्येवमो नास्ति. ६ छ. त. द. ‘वाग्रगरणेनेति’ नास्ति. ७ क. ख. छ. त. ‘भूतः ।
तं; द. ‘भूतः री°’ ट. त. ‘वत्यपि’ ति । अ. १ क. ख. छ. त. द. पुरोळा.
१० त. ‘वत्यपि’ ति । अ. ११ क. ख. पदिको ज°. १२ क. ख. ‘प्रतिष्कृतो;
द. ‘प्रतिष्कृतो’ र. १३ क. ख. ७ (१६), छ. त. १८; द. ७. १४ ड. य.
च. ‘इति’ पदः’ नास्ति; छ. ‘इति पद्याध्यायस्य’ नास्ति; त. इति पद्याध्याये तु°;
१३ द. इति निरुक्तस्य पूर्वदशे पद्य°.

‘अयं वो’ यज्ञः ऋभवोऽकारि यमा मनुष्यप्रदिवो दधिष्वे । प्र वोऽ-
 च्छा जुजुपाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्निषोत
 प्रयोगश्च वाजाः ’ (ऋ० सं० ४ । ३४ । ३) ॥ वाम-
 देवस्यार्थम् । व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि
 तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते (आश्व० श्रौ० ८ । ८) । हे ऋभवो
 युष्माकम् अयं यज्ञो यम् अहमकारं तम गम्य मनुष्यत् मनुष्यवैत् दधिष्वे
 धारयष्वे । एतद्वः प्रब्रवीमि । किंच । प्र वोऽच्छा जुजुपाणासोः अस्थुः ।
 प्रस्थितानि यान्येतानि हवीषि तानि यूयं जोषयमाणा देवैः सेव्यमाना
 वा आत्मनो अग्निषा भवन्त । उत वाजाः । अपि च हे वाजा यूयमप्येव-
 मेव भवत । एवमत्रै ‘ अग्रगामिनोऽप्रसंपादिनो वाग्रमेव वाग्निषा ’ तथार्थो-
 पपत्तेः शब्दसारूप्याच्च ।

‘चनः (६४) इत्यन्तनाम । पचता ’ (६५) इत्यनवगतम् । एतद्येक-
 वचनं द्विवचनं वा भवति प्रकरणाविशेषात् । आख्यातस्वरूपं चैतन्नाम ।
 ‘ पचतिर्नामीभूतः ’ इति भाष्यकारो ब्रवीति । ‘ अद्दीर्घेन्द्र प्रस्थितेमा
 हवीषि चनो दधिष्व पचतोत् सोमम् । प्रय-
 स्तन्तः प्रति हवीमसि त्वा सत्याः संन्तु यज-
 मानस्य कामाः ’ (ऋ० सं० १० । ११९
 ८) ॥ इयमग्निपुत्रस्य वाग्निपुत्रस्य वार्षम् । अद्धि
 भक्षय हे इन्द्र प्रस्थितानि इमानि हवीषि । चनः अन्नेमेतद्विर्लक्षणं दधिष्व
 प्रक्षिप जठरे । पचता पचानि इमानि हवीषि । अत एवं ब्रवीमि दधिष्वेति ।

१ ग. न. ‘कारि । वाम’; प. स. ट. ‘कारि० अग्निषोत वाजाः । वाम’ २
 क. ख. प. स. ट. ठ. ड. ‘स्वार्थम् । आर्भवी । त्रिष्टुप् । व्यु’; च. ‘स्वार्थम् ।
 व्यु’ आर्भवी । त्रिष्टुप्. ३ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. ‘वत् प्रदिवः प्रकर्णेण
 योतमानाः सन्त आदधि’ ४ ग. ‘णासो अस्थुः’ । प्र’ प्रास्थुः; च. ज. ‘णासः प्रास्थुः
 प्रस्थि’; प. ट. ‘णासः प्रास्थुः । प्र’; ठ. ड. ‘णासः । प्रास्थुः प्रस्थि’ ५ क. ख. प. २५
 स. ट. ठ. ड. ‘अत्र’ नास्ति. ६ प. स. ट. ड. वा बहुवचनं वा भन’; च.
 ‘चनं-वा’ बहुवचनं. ७ ग. ‘ति । ६’ । अद्धि’ ८ ग. ‘दिन्द्र प्रस्थितेमेति
 इय’; ज. ‘दिन्द्र प्रस्थितेमा । इय’; प. स. ट. दिन्द्र ० यजमानस्य कामाः ।
 इय’ १ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. ‘वार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । अद्धि’; च.
 ‘वार्षम् । अद्धि’ त्रिष्टुप् ऐन्द्री. १० च. ‘इमालीमानो ह’ निः. ३०

उत सोमम् अपि च सोमं दधिष्व । प्रयस्वन्तः अन्नवन्तो वयं हवींषि
 कामयमानं त्वां प्रतिहर्यामसि प्रतिकामयामहे
 अत्र 'पचता' सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः इत्यभिप्रायेण ।
 बहुवचने इह 'हवींषि' इत्यनेन संबन्धात् 'पचता' इत्येत-
 दन्वयिषयं बहुवचनम् । 'पंचतिर्नामीभूतः' इति
 धातुनिर्देशः ।

द्वितीयमुदाहरणं ब्रवीत्यर्थवैशेष्यदर्शनादस्येति 'तं मेदस्तः प्रति पचता-
 प्रमीष्टाम्' (मैत्रा० सं० ४ । १३ । ९) इति । तं पशुं मेदस्तः

१० अत्रैकवचनम् यतस्तस्य मेदो वपासहयोगि ततस्तेन प्रदे-
 शेन प्रत्यप्रमीष्टाम् इन्द्राग्नी पचता । पक्वमित्यर्थः ।

एवमेतदेकवचनं भवति । अपि वा मेदसश्च
 वपासहयोगिनः पश्वदानस्यैवाभिधायकमेतत् 'सात्त्वं' सत्त्वविषयं

अथवा द्विवचनम् 'द्विवचनं स्यात्' । सन्ति द्वौ रूपौ द्विवचनापि । तद्यथा । 'दैव्या होतारा
 १५ मिपजा' (मैत्रा० सं० ३ । ११ । ११) ।

किं कारणमुच्यते 'द्विवचनम्' एतत् 'स्यात्' इति । यतो यस्मात्
 'यत्र द्वौवचनार्थः प्रसिद्धम्' एव निःसंदेहमेव 'तद्वति' । 'पुरोर्द्ध्वं
 अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परेष्कृतः । तं जुषस्व
 यन्निष्ठम्' (ऋ० सं० ३ । २८ । २) ॥

२० विश्वामित्रस्यर्षिम् । आश्विनस्य द्विकपालस्यातिरात्रे
 यदि स्विष्टकृद्वति तस्येयं पुरोमुवाक्या भवति (आश्व० श्रौ० ६ । ९) ।

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. प्रतिहर्यामिः कामं; च. प्रति-कामं हर्यामिः. २
 क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'यन्मुपयते. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'र्थवि-
 शेषदर्श'; ग. 'र्थविशेषादर्श' पै; ज. 'र्थवैशेषादर्श'. ४ क. ख. 'नस्य वाभि';
 घ. झ. ट. ठ. ड. 'नस्य वाभि'; च. 'नस्यो (स्य) वाभिषेक' पा; ग. ज. 'नस्या-
 भिषेकतत्'. ५ ग. 'वति । ७० । पुरो'. ६ क. ख. ग. घ. ज. घ. द. पुरोडा.
 ७ ग. पचतस्तुभ्यमिति । विश्वा'; ज. पचतस्तुभ्यं । विश्वा'; घ. झ. ट. पचतः.
 यन्निष्ठम् । विश्वा'. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'स्यामि'. गायत्री । आग्नेयी ।
 २९ आग्नि'; च. स्यामि. ९ आग्नि' ग. यज्याग्नेयी.

पुरोळाः पुरोडाशः पचतः । पक्क इत्यर्थः । तुभ्यं त्वदर्थं भगवन्मते । 'वा, चा' इत्यनर्थकौ । न केवलं पक्कः । किं तर्हि । परिष्कृतः । सुसंस्कृत इत्यर्थः । तं जुपस्व सेवस्व हे यविष्ठेय युवतम् । अथवा । मिश्रयितृतम् । 'एवमत्र परिष्कृतः' इत्येतस्मादेकवचनसंबन्धात् 'पचतः' इत्येकवचनमिति सिध्यति ।

५

'शुरुधः' (६६) इत्यनवगतम् । 'आपो भवन्ति' इत्यभिधेयवचनम् । 'शुचं संरुधन्ति' इति निर्वचनम् । 'शुरुधः' इत्यस्य नम् । 'शुग्रुधः' इति न्याय्यम् । 'ऋतस्य न्युत्पत्तिः' हि शुरुधः' इति । दैवते शेषः (निरु० १० । ४१) ।

१६

'अमिनः' (६७) इत्यनवगतम् । 'अमितमात्रः' इत्यवगमः । न यस्य मात्राणां मानमस्ति सोऽमिन इत्युच्यते । 'अम्यमितो वा' । अनभिहितो यः केनचित्सोऽमिनः । 'महो इन्द्रो नृवर्दी चर्पणिप्रा उत द्विवर्ही अमिनः सहोभिः । अस्मद्रपगवावृधे' । 'अमिनः' इत्यस्य वीर्योपाहः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् [ऋ० सं० ६ । १९ । १) ॥ भरद्वाजस्यार्थम् ।

१५

दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुवतीये शस्त्रे शस्यते [आश्व० श्रौ० ८ । ७] । मोहेन्द्रश्च ग्रहोऽनयैव गृह्यते [मैत्रा० सं० १ । ३ । २५] । महान् प्रभावतः इन्द्रो नृवत् मनुष्यवत् आचर्पणिप्राः आपूरयिता चर्पणीनां मनुष्याणां कामैः । यथा हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैर्वरपं भृत्यमापूरयत्येवमिन्द्रोऽपि स्तोतारम् । उत द्विवर्हीः । अपि च द्वयोः

२०

१ क. ख. ग. च. ज. पुरोडाः; घ. झ. पुरोळाः पुरोळाशः; ट. पुरोळाः पुरोळाशः. २ ठ. ड. 'त्यर्थः'. भृगुशक्तिवादिना कर्मण्यच्. पचतेऽसौ पचतः । तुभ्यं. ३ च. केवलः. ४ गं. च. युवतम् यविष्ठेय; ज. युवतम् यविष्ठय. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'चनमेव सि'. ६ ग. ज. आम्भमि; च. अम्भमि. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'विदसो अमि'; गं. जं. तसोऽमिनः । ७१ । महा; च. 'चित्सोमि' दसो अ. ८ ग. वदेने । भर; घ. झ. ट. 'वत्. कर्तृभिर्भूत् । भर; ज. 'वत् । भर. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'स्वार्थम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रो । दश; च. 'स्वार्थम्' दशं त्रिष्टुप् ऐन्द्रो.

स्थानयोर्मध्यमोत्तमयोः परिवृद्धैः अमिनश्च अमितमात्रः । अथवा । अनभिहि-
सितः केनचित् । केन पुनरमिन इति । उच्यते । सहोभिः । बलैरित्यर्थः ।
न हीन्द्रस्य बलमात्राः केनचिन्मितपूर्वा इत्यर्थः । अनभिहिसितपूर्वो वा
केनचिदिन्द्रः । अस्मद्रथक् अस्मदनुग्रहाय अस्मदर्शनाय बावृधे वर्धते ।
५ वीर्याय वीरकर्मणे वर्षार्थम् उरुः महान् परिमाणतः पृथुश्च विस्तीर्णो यः
सोऽस्माकं प्रथमिमुखो दानायाभिप्रेतानामर्थानां सुकृतः स्तुतिभिरेतैः
कर्तृभिः ऋत्विग्भिः भृत् । भूयादित्यर्थः । एवमत्र 'अमिन'शब्देन
'अमितमात्रः' अनभिहिंसितमात्रो बोध्यते शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ।

'जज्ञतीः' (६८) इत्यनवगतम् । शब्दानुकरणात् 'आपः' इति

१० 'जज्ञतीः' इत्यस्य प्रतीयन्ते । 'आ रुक्मैरा युधो नरं ऋष्या ऋथीर-
सृक्षत । अन्वेनो अहं विद्युतो मरुतो जज्ञतीरिव

भानुरर्तं त्मना दिवः' [ऋ० सं० ५।१२।६] ॥ यावाश्चस्यार्थम् । आभिमु-
ख्येन शत्रून् शातयितव्यान् मेघान् प्रति एतान्यायुधानि रुक्मैः विकृतानि
एताश्च ऋथीः शक्तीः असृक्षत असृजन्त हे नरः मरुतः । किंच । अनु एनान्

१५ प्रहारान् विद्युतो भानुः आदित्य इव आत्मना दिवो सुलोकादपगच्छन्तु ।
मेघेभ्यो हन्यमानेभ्यस्तदन्वेन चापोऽपि आर्तं आगच्छन्तु । कथमिति ।
जज्ञतीरिव शब्दकारिण्य इव स्तोतस्या आप ऋष्याः । प्रभूता इत्यर्थः ।
एवमत्र शब्दानुकरणात् 'आपो जज्ञतीः' इत्युपपद्यते ।

'अप्रतिष्कृतः' (६९) इत्यनवगतम् । 'अप्रतिष्कृतोऽप्रतिखलितो
वा' इति शब्दसमाधी । 'स नो' वृषन्नमुं धेहं

२० 'अप्रतिष्कृतः' सत्रादावन्नपा वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः' (ऋ०
सं० १।७।६) ॥ मधुच्छन्दस आर्षम् ।
इत्यस्य

पृष्ठयाभिप्लवयोः प्रातःसवनिके आवापे विनियुक्ता ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे

२५ १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. परिवृद्धः. २ ग. ज. घ. ङ. ट. ठ. ड. वृधे.
३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. वेत्युच्यते. ४ ग. 'यते । ७२ । आ°; ज. 'यते ।
आ°. ५ ग. युधेति । इया°; घ. ङ. ट. युधा नराः भानुरर्तं त्मना दिवः । इया°. ६
क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'स्यार्थम् । मास्ती । पङ्क्तिः । आभि°; घ. 'स्यार्थम् ।
आभि° मास्ती पङ्क्तिः. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'काशार्तापगच्छ°; ग. ज.
'कादागच्छ°; घ. 'कात्-आ° आर्तं. ८ घ. ङ. प्रभूताः, ट. प्रभूताः 'भू. ९
ग. मायी । ७३ । ङ. १० ग. ज. चरं । मधु°; घ. ङ. ट. चरं । मधुच्छन्दसः ।
मधु°. ११ घ. 'विद्युतः. १२ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. आवेत् । गावत्री ।
२३ रेन्त्री । ट°.

(आश्व० श्रौ० ७ । ५) । हे वृषन्-इन्द्र वर्धितः यस्त्वमनुग्रहीतास्माकं
स त्वं शृणु यत्कुरुष्व । अमुं चरुम् अमुं मेघं हे सत्रादावन् सततदानं
अपावृधि अपावृणु उदकदानार्थमस्मभ्यम् । अप्रतिष्कृतः । न हीन्द्रः
प्रतिष्कृतः परान् प्रति पराङ्मुखः कृतपूर्वः केनचित् । अथवा । 'अप्रति-
स्खलितः' संप्राभेषु । एवमत्र 'अप्रतिष्कृत' शब्दः 'अप्रतिष्कृत'
वाची अथवा 'अप्रतिस्खलित' वाची । तथार्थाविरोधः ।

'शाशदानः' (७०) इत्यनवगतम् । 'शाशाद्यमानः' इत्य-
यामैः । 'अभि सिन्धो अजिर्गादस्य शत्रुन्वि तिम्रेण वृषभेणा
पुरोऽभेत् । स वज्रेणासृजद्बृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छासदानः'

(ऋ० सं० १ । ३३ । १३) ॥ हिरण्यसू-

'शाशदानः' पस्पार्षम् । गोसवविषययोर्निष्केवल्ये शस्यते
इत्यस्य (आश्व० श्रौ० ९ । ८) । अम्यजिगात्

अम्यगच्छत् अस्य इन्द्रस्य स्वभूतः तिमः
उत्साहवान् वज्रः शत्रून् प्रति सिन्धः साधयिता शत्रूणां वितिग्मेन
तीक्ष्णेन वृषभेण वर्षप्रवर्तकेन पुरः मेर्वपुरः असुरपुरो वा अभेत् । किञ्च ।
समसृजद्बृजेण वृत्रमिन्द्रः । स च भिद्यमानः प्रातिरत् स्वां मतिं न दात-
व्यमुदकभेयामित्येतां मतिं स्वां प्रातिरत् । प्राजहादित्यर्थः । शाशदानः
पुनः पुनः शाशाद्यमानः इन्द्रेण । एवमत्र 'शाशदानः शाशाद्यमानः'
इत्युपपद्यते शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्चेति ॥ १६ ॥

एकोदशस्य तृतीयः पादः ॥

१ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. 'मनुपन्तरिक्षे चरणशीलं मेघं'; च. 'मनु - मेघं
'अन्तरिक्षेण चरणशीलं. २ च. 'दानं अपा' नः; ट. 'दानं अवा' ता. ३ ग.
ज. हेऽप्रतिष्कृतः. ४ च. 'वाची वा'; ज. 'वाची वा. ५ ग. 'ममः । ७४ ।
अभि'. ६ ग. ज. 'जिगात् । दि०'; य. स. ट. 'जिगादस्य० प्र स्वां मतिम-
तिरच्छासदानः । दि०'. ७ य. मेघः पु. ८ क. ख. ७ (१६); ग. १८;
इतोऽप्यहो नादि. ९ ठ. ड. 'येति । इति मुनेसादे निरुक्तस्य च १६
दशाध्यायस्य तृतीयः पादः । इति निरुक्तरीत्या पद्याध्याये षोडशः खण्डः.

चतुर्थः पादः ।

- सुप्रः सर्पणादिदेवपीतरत्सुप्रमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा ।
 सुप्रकरस्नमूतय इत्यपि निगमो भवति करस्नौ बाहू कर्मणां
 प्रस्नातारौ सुशिप्रमेतेन व्याख्यातम् । वाजे सुशिप्र गोमतीत्यपि
 ५ निगमो भवति शिप्रे हनू नासिके वा हनुर्हन्तेर्नासिका नसतेः ।
 विष्यस्व शिप्रे विसृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति धेना
 दधाते रंसु रमणात् । स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासेत्यपि निगमो
 भवति द्विवर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्त-
 मे च । उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्रा आक्रम-
 १० णात् । अक्रो न वध्निः समिधे महीनामित्यपि निगमो भवत्युराण
 उरु कुर्वाणः । दूत ईयसे प्रदिव उराण इत्यपि निगमो भवति ।
 स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात् । वृषा सिन्धूनां वृषभः
 स्तियानामित्यपि निगमो भवति स्तिपा स्तिर्योपालन उपस्थितान्
 पालयतीति वा । स नः स्तिपा उत भवा तनूपा इत्यपि निगमो
 १५ भवति जवारु ज्वमानरोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा ।
 अग्रे रूप आरुपितं जवारित्यपि निगमो भवति जरुथं गरुथं
 गृणातेः । जरुथं हन्यक्षि राये पुरान्धमित्यपि निगमो भवति
 कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति । स्कन्धांसीव कुलि-
 शेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः । स्कन्धो वृक्षस्य
 २० समास्कन्नो भवत्ययमपीतरस्कन्ध एतस्मादेवास्कन्नं कायेऽहिः
 शयत उपपर्वनः पृथिव्यास्तुजस्तुजतेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥

‘सुप्र’ (७१) इत्यनवगतम् । ‘सर्पः’ इत्यवगमः । ‘सर्पणात्’

- १५ ‘सुप्रः’ इत्यस्य इति निर्वचनम् । ‘इदमपीतरत्सुप्रमेतस्मादेव’
 ‘सर्पणात् । यदेतत् ‘सर्पिर्वा तैलं वा’ तदपि हि
 सर्पेति । ‘सुप्रकरस्नमूतये’ इति निगमः । ‘वृष-
 दुक्थं हयामहे’ इति व्याख्यातः शेषः (निरु० ६ । ४) । ‘करस्नौ
 बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ’ । निर्वर्तयितारान्वयार्थः ।

१ छ. त. द. परिहृन्ते. २ छ. द. त. ‘वति । अक्र’. ३ क. र. द. ‘वति
 । १ । स्तिपा ; छ. त. ‘वति । ११ । स्तिपा’. ४ छ. त. द. ‘स्तुर्वा पाल’. ५ छ.
 त. द. ‘वा’ नस्ति. ६ क. र. छ. त. द. ‘जरमा’ ; ‘जवारु जरमाणरोहीति वा
 जरमानरोहीति वा’ इति सामान्यार्थः. ७ छ. त. द. ‘भवतीद्वितीयास्तुजस्कन्ध’ (द.

१२ ‘स्तुजस्कन्ध’). ८ क. र. २ (१७); छ. त. २० ; द. २.

‘सुशिप्रः’ (७२) इत्यनवगतम् । तत्पुनरेतत् ‘एतेन’ एव सृष्ट-
शब्देन ‘व्याख्यातम्’ । सर्पतेरेवैतदपि । ‘शिप्रे
‘सुशिप्रः’ इत्यस्य हनू नासिके वा । ते यस्य शस्ते स सुशिप्रः ।

‘वाजे सुशिप्र गोमति’ इति निगमो ‘विघ्ना सखि-
त्वम्’ इति व्याख्यातैः (निरु० ५ । २३) । नास्मिन्मन्त्रे नासिकयो-
र्हन्वोर्वा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्गमस्तीति यतः ‘शिप्रे हनू नासिके
वा’ इत्युक्त्वा विशिष्टतरैलिङ्गमन्यदुदाहरणं ब्रवीति ‘वि ष्यस्व शिप्रे’ इति ।

‘मादर्यस्व हरिर्मियं तं इन्द्र वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने’ आ
त्वा सुशिप्र हरयो वहन्तु शन्हव्यानि प्रति नो
शिप्रे’ इत्यस्य जुषस्व’ (ऋ० सं० १ । १०१ । १०) ॥ १०

कुत्सस्येयमार्थम् । ऐन्द्री । जगती । दशरात्रस्य
नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते (आश्व० श्रौ० ८ । ७) । माद-
यस्व हर्षयस्व स्वम् आत्मानं हे इन्द्र हरिभिः अश्वैः ये ते तव स्वभूताः
तैः सह । कथं च पुनर्मादयस्वेति । विष्यस्व विमुञ्चस्व शिप्रे सप्रे दीर्घं
हनू हविर्भक्षणाय । नानिके वा । ते अपि हि गन्धाघ्राणाय सर्पत इव । १५
भक्ष्यं द्रव्यं ह्यास्वादयतो वा जिघ्रतो वा हर्ष उत्पद्यते । अत इदमुक्तं विमु-
ञ्चस्व हनू हविर्भक्षणाय नासिके वा गन्धाघ्राणाय । एवं मादयस्वात्मान-
मिति । विसृजस्व धेने आधस्ये दंष्ट्रे वा । ‘जिहोपजिह्विके वा’ इत्येके ।
तयोर्द्वयं धीयते । किंच । आ त्वा वहन्तु हरयः । दृष्टाः सन्त आवहन्तु
त्वां हरयोऽस्मान्प्रति हे सुशिप्र । उशन् कामयमानो हव्यानि हर्षापि एता- २०
नि अस्मत्प्रत्तानि स्तुतिभिरस्माभिरासेवितः प्रतिजुषस्व नः । प्रतिसंसेवंस्व
नः काभैरित्यभिप्रायः । एवमत्र मादनसंबन्धाद्द्विःसंप्रदानसंबन्धाच्च ‘शिप्रे
हनू नासिके वा’ इत्युपपद्यते ।

यत्तदुक्तं ‘शिप्रे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः’ (निरु० ४ । १०)
इति एतद् व्याख्यातं ‘शिप्रे हनू नासिके वा’ इति । २५

‘हनुर्हन्तेः’ धातोः । ‘नासिका नसतेः’ । ‘नसतिरामोतिकर्मा
वा नमतिकर्मा वा’ इति हि वक्ष्यति (निरु० ७ । १७) ।

१ घ. शिप्रे. २ घ. ‘स्वात । आस्मिन्मन्त्रे’; ट. ‘स्वात २ । ना’ देवः; ठ.
ड. ‘स्वातदेवः । आस्मिन्मन्त्रे’; ३ क. स. घ. झ. ट. ठ. ड. तल्लिङ्ग. ४ ग.
इति । ५ घ. ‘माद’; ५ ग. ज. हरिभिः । कुत्स’; ५ झ. ट. हरिभिर्यं तं प्रति नो
जुषस्व । कुत्स’; ६ ग. ज. ‘ऐन्द्री’ नास्ति. ७ ग. ज. गन्धाघ्रा’; ८ ग. ज.
‘जिह्विके. ९ ग. ज. ‘दंष्ट्रे’ नास्ति. १० घ. ‘७९५१३. ११ ग. ज. ‘हि’ नास्ति. १२

‘रंसु’ (७३) इत्यनवगतम् । रमणीयेषु इत्यवगमः । ‘रमणात्’
इति निर्धचनम् । ‘आ यन्मे अम्बं वनदः पुनः’

‘रंसु’ इत्यस्य न्तोशिगम्यो नामिमीत वर्णम् । स चित्रेण चिकिते
रंसु भासा जुजुवाँ यो मुहुरा युवा भूत्

५ (क्र० सं० २।४।५) ॥ सोमाहुतेर्भागैवस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी ।
प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आश्व० श्रौ० ४।१३) । आपनन्तं
आभिमुख्येन पनन्त आस्तुवत मे मम स्वभूते कर्मणि अम्बं महान्तम्
अग्निम् । वनदो वननीयस्य हविषो दातार ऋत्विजो यं वर्णं वरं वृण्वन्ति
अस्मदर्थं तेभ्यः उशिगम्यः मेधाविभ्यः तमसौ वर्णं वरणं प्रार्थनां नामि-

१० भीत न हिनस्ति । किं तर्हि । यथाप्रार्थितमेव समर्धयतीत्यर्थः । किंच । सः
अग्निः चित्रेण चायनीयेन भासा युक्तो रंसु रमणीयेषु स्थानेषु सुल्लोका-
दिषु अग्निहोत्रेषु वा चिकिते । किंलक्षणो योऽग्निरिति । जुजुवान् पुनः
पुनर्जरावान् अपि भूत्वा इन्धनक्षयापुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दीप्यमानो
मुहुर्मुहुर्यैव भवति । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ‘रंसु’ इत्यस्य

१५ ‘रमणीयेषु’ इति विपरिणाम उपपद्यते ।

‘द्विवर्हाः’ (७४) इत्यनवगतम् । ‘द्विपरिष्टदः’ इति न्याय्यम् । मय्यमे
‘द्विवर्हाः’ च स्थाने वैयुतात्मना उत्तमे च सूर्यात्मना ।
इत्यस्य ‘उत्त द्विवर्हाः’ इति निगमः । ‘महो इन्द्रः’ इति
व्याख्यातः शेषः (निरु० ६।१६) ।

२० ‘अक्रः’ (७५) इत्यनवगतम् । ‘आक्रमणः’ इति न्याय्यम् ।
‘आक्रमणात्’ इति निर्धचनम् । प्राकारोऽभिधेयः । ‘अक्रो न वैभिः
समिधे महीनां दिदक्षे यः सुनधे भाक्कजीकः ।
‘अक्रः’ इत्यस्य उदुस्त्रिया जर्निता यो जजानापां गर्भो नृत्तमो
यहो अग्निः’ (क्र० सं० ३।१।१२) ॥

२५ विश्वामित्रस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते

१ ग. ज. ‘णीयमित्यव’; च. ‘णीयेष्वित्यनवगमः’ २ ग. ‘चनम्’ । ७६ ।
आ. ३ ग. ज. वनदः पनन्त इति । गृत्तमदस्यार्पम् । प्रातः; घ. झ. ट.
वनदः० मुहुरा युवा भूत् । सोमा. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. अस्तु; ग. ज.
अस्तुवत. ५ च. तथा. ६ ग. ‘धेयः’ । ७७ । अक्रो. ७ ग. ‘अग्निः समिध
इति । विश्वा; ज. अग्निः समिधे विश्वा; घ. झ. ट. अग्निः सः यहो अग्निः ।

११ विश्वा. ८ ग. ज. ‘त्रिष्टुप् । आग्नेयी’ नास्ति.

(आश्व० श्रौ० ४ । १३) । अक्रो न अक्र इव प्राकार इव वभिः
भर्ता धारयिता । क । समिधे संप्राप्ते । कस्य । महीनां महतीनां शत्रुसेना-
नाम् । एवंलक्षणो योऽग्निः । किंच । दिदृक्षे यः दृश्यते यः सूनवे सोमाभि-
पवकर्त्रे यजमानाय नित्यकालमेव भाक्तजीकः प्रसिद्धभाः प्रसिद्धदीप्तिः ।
नित्यो ज्वलित इत्यर्थः । किंच । सर्वस्य लोकस्य जनयिता उत्तिष्या उज्ज-
जान उत्तिष्या आहुतीः आत्मानि प्रक्षिप्ताः सैतीः देवतातृत्तिसमैर्येन रूपेण
ऊर्ध्वा यो जनयति । अथवा । गाव एव बोत्तिष्याः स्युः । ता अपि ह्यसौ पशु-
कामकर्मण्यङ्गभावं गच्छन् जनयति । यथ अपां गर्भो यथ नृतमो मनु-
ष्यतमो यथ यद्वो महान् अग्निः स इदं नामास्माकं करोत्विति । एवमत्र शब्द-
सारूप्यादर्थविरोधाच्च 'अक्रः प्राकारः' इत्युपपद्यते । असौ ह्यक्रम्यते जनैः ।

'उराणः' (७६) इत्यनवगतम् । 'उरु कुर्वाणः' इत्यवगमः ।

वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसी
'उराणः इत्यस्य' संचिकित्वान् । दूत ईयसे प्रदिवं उराणो विदु-
ष्टरो दिव आरोधनानि' (ऋ० सं० ४ । ७ । ८) ॥

वामदेवस्यार्यम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आश्व०
श्रौ० ४ । १३) । हे भगवन्नग्ने वेः त्वं जानीषे । किम् । अध्वरस्य
यज्ञस्य दूत्यानि दूतकर्माणि यानि दूतेन कर्तव्यानि । किंच । उभौ अपि
अन्तौ रोदस्योः विद्वान् असि विजानीषे । किंच । समस्तमप्येतज्जगत्
चिकित्वान् असि । न ते विज्ञानप्रतीघातोऽस्ति कृत्स्नेऽपि जगति । विजा-
नीषे सर्वाणि देवतास्थानानि । प्रदिवं एवासि दूतः चिरंतनः सर्वेषां यज-
मानानाम् । यतोऽस्माभिस्त्वमेतस्मिन्कर्मणि दूतो दूतत्वेन ईयसे याव्यसे ।
स त्वम् उराणः अल्पमपि हृतं हविर्देवतातृत्तिसमर्थं बहु कुर्वाणो विदुष्टरो
विद्वत्तरो मनुष्यहोतुः सकाशात् दिव आरोधनानि आरोढव्यानि देवता-
स्थानानि प्राप्ति । यहेतानि हवीर्वात्यभिप्रायः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपप-
त्तेरु 'उराणः' इत्यस्य 'उरु कुर्वाणः' इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ।

१ ग. ज. 'किंच । उज्जजानो मृण आहुती' । २ ग. च. ज. हती
दे' । ३ ट. 'सर्वैर्येन सामर्थ्ये' ; ठ. ह. तृत्तिसामर्थ्येन । ४ ग. 'गमः । ७८ । वे' ।
५ ग. ज. दूत्यानि विद्वान् । वाम' ; प. ह. ट. दूत्यानि० दिव आरोधनानि ।
वाम' । ६ ग. ज. 'त्रिष्टुप् । आग्नेयी' नास्ति । ७ ग. च. ज. रोदस्यो वि' । ८
ग. ज. 'विद्वत्तरो' नास्ति ; च. विदुष्टरो । ९ प. ट. ठ. ड. 'नानि जानानि
आपे' । १० क. ल. 'वते' । १ । सिपाः ।

‘स्तिथाः’ (७७) इत्यनवगतम् । ‘स्त्रायनाः’ इति न्याय्यम् ।

‘स्तिथाः’ इत्यस्य
व्युत्पत्तिः
‘आपो भवन्ति’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘स्त्राय-
नात्’ संहननात् इत्यर्थः । आप एव हि पार्थि-
वानामवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति । अथैवा ।
हिमभावेन ता आत्मनैव संहता भवन्ति ।

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तिथानाम् ।

वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो

प्रयोगश्च वराय’ (ऋ० सं० ६ । ४४ । २१) ॥

श्रयोर्बर्हस्पत्यस्येयमर्थम् । ऐन्द्री । हे इन्द्र वृषासि ।

१० दिवो वर्षितासि । पृथिव्याश्च वर्षिता । सिन्धूनां स्यन्दमानानामपां च वर्षिता ।
स्तिथानां संहन्त्रीणामपाम् । अथवा । संहतानामात्मनैव हिमभावेन । यावत्कि-
चित्सेचनकर्म तत्सर्वं त्यदधीनमिलाभिप्रायः । तस्मै ते एवंगुणविशिष्टाय वृष्णे
वर्षित्रे तुभ्यम् एव इन्दुः सोमो हे वृषभ वर्षितः पीपाय पुनः पुनराप्ता-
प्यते । अथवा । पानाय संस्कृतः । स्वादू रसः स्वादुरससंयुक्तो मधुपेयो मधुर-

१५ पेयो वराय तुभ्यम् । श्रेष्ठायेत्यर्थः । एवमत्र ‘स्तिथा’ शब्देन ‘संहन्व्यः
संहता वा आप’ उच्यन्ते शब्दसारूप्यात् ‘स्यै शब्दसंवातयोः’ (धा०
१ । ९३५) इत्यस्य ।

‘स्तिथाः’ (७८) इत्यनवगतम् । ‘स्तिथीपालनः’ इत्यवगमः ।

‘कूपः’ अभिधेयः । स हि ‘उपस्थितान्’

२० ‘स्तिथाः’ इत्यस्य पातून् ‘पाटयति’ । ‘यं त्वां पूर्वमीलितो

वध्यस्वः समीपे अग्रे स इदं जुगुप्सव । स नः

स्तिथा उत भवा तनूपा दात्रे रक्षस्व यदिदं ते अस्मे’ (ऋ० सं०

१ क. ख. घ. ङ. ट. स्त्रायनाः; ठ. द. स्तिथजाः. २ ग. ज. संहने; च.

ऊघवा इसेने’ संहनने. ३ ग. ज. ‘अथवा’ नास्ति; च. ‘न्ति । ‘दिन’ अथवा.

४ क. ख. ग. ज. घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘भावन च ता’; च. ‘भावेन च ता’.

५ ग. ‘वन्ति । १. वृषा’ ७९ । ६ ग. ज. ‘पभः । शं’; घ. ङ. ट. ‘पभः

मधुपेयो वराय । शं’.

७ घ. ङ. ट. ठ. द. ऐन्द्री । विष्टुप् । हे’.

८ ग. ज. स्यन्द’.

९ ग. ज. स्तिथ इ’; च. स्तिथ इ’ पा. १० ग. ज. स्तिथाल’; च. स्तिथाल’ या. ११ ग. ‘यति । ८० । यं’.

१२ ग. ज. ‘मीलितः । वाध्य’; च. ‘मीलितो; घ. ङ. ट. ‘मीलितो वध्यः’.

१३ ग. ज. ‘दात्रे रक्षस्व यदिदं ते अस्मे । वाध्य’.

२० । ६९ । ४) ॥ वाङ्मयस्य सुमित्रस्येयमार्यम् । त्रिष्टुप् । हे ओ
यं त्वां वक्ष्यश्वः ईदितः अपि सर्वमहर्षिभिः पूर्वं समधि समेधितवान् उ-
न्नीर्णवान् तं त्वमहमपि समिन्धे । को हि नाम त्वां न समिन्ध्यात् । स
त्वं समिन्धमानोऽस्माभिः इदं हविः जुपस्व संसेवस्व । किंच । य एवमस्मा-
भिरीडयसे त्वं स नः स्तिपा कूप इव तनूपाः भव । कूपो हि तृणया
आतीन् पातून् पात्युदकसंप्रदानेन । किंच । दात्रे दानं रक्षस्व । कतमत् ।
यदिदं ते अस्मे अस्मासु । वर्तत इत्यर्थः । एवमत्राविरोधाच्छब्दसारूप्याच्च
'स्तिपाः कूपः' इत्युपपद्यते ।

'जवाह' (७९) इत्यनवगतम् । 'जवेमानरोहि' इत्येवमाद्याः

'जवाह' इत्यस्य शब्दसमाधेयः । 'तमिन्ये' इव समना १०

समानमभि क्रत्वा पुनती धीतिरस्याः । सतस्य
चर्मनधि चारु पृथेप्रे रूप आरुपितं जवाह' (ऋ० सं० ४ । ५ । ७) ॥
वामदेवस्यार्यम् । 'वैश्वानराय भीहृद्वे सज्जोपाः' इत्येतस्मिन् वैश्वानरीये सूक्ते
(ऋ० सं० ४ । ५) । तम् एव हे यजमान त्वम् अम्पश्याः प्रमुयाः
वैश्वानरं सूर्यं समना समानयैव तदनुरूपयैव स्तुत्या समानम् । केन पुन- १५
रम्पश्याः । कत्या पुनती स्वात्मपवनसमर्थेन कर्मणा प्रज्ञेन वा । किञ्-
श्चणः पुनर्यो वैश्वानरस्तमम्पश्या इति । सतस्य पृथेः स्वपनस्य द्युजो-
कास्य पृथेः प्राष्टवर्णस्य अधि उपरि । स्वपितीव हि द्युजोको निश्चलत्वात् ।
चर्मन् चरणार्थम् । कथं नाम सौर्येण प्रकाशेन जनाधोऽयुरिदनेनाभिप्रा-
येण । चारु दीप्तिमत् । अत्र पूर्वसर्गादौ रूप आरुपितम् । 'रिपः' इति ३०
विपरिणामः । भूपा इत्यर्थः । आरुपितम् आरोपितं देवैः जवाह मण्डपं
यस्य तं त्वमम्पश्याः । 'इह वा आदित्य आसीत्तमाभ्यां परिगृह्योपरीष्ठा-
चासां प्रजानां न्यद्रुः' (मैत्रा० सं० २ । २ । २) इति विशङ्कते ।
एवमत्र 'जवाह आदित्यमण्डपम्' उच्यते । तद्धि जवमानं गच्छजमसौ

१ क. स. प. स. ठ. ड. त्रिष्टुप् । जाप्रेषी । हे ; घ. त्रिष्टुप् ; । ६० २५
आप्रेषी. २ य. ज. ईति ; घ. ईति । डि. ३ घ. घ. ट. ठ. जवाह. ४ ड.
जवाह. ५ म. 'पयः । ८१ । तमि'. ६ ट. 'ने १ व ; ड. ट. 'ने २ व. ७
य. समना समानं जवाह । यान ; घ. स. ट. समना । एव आरुपितं जवाह ।
यान. ८ घ. स. ट. ठ. जवाह. ९ घ. म. ट. ठ. व दानेन. १० क. स.
घ. स. ट. ठ. ड. 'इति' नास्ति ; घ. ईति. ११ ग. ज. 'इति इति'. १२

मध्यमारोहति जायते वा । उदेतीत्यर्थः । ज्वमानमेव हि तत्र तत्रोदेति ।
‘जरमाणरोहि’ वा स्यात् । तद्धि जरयमाणं सर्वभूतानि रोहति । ‘गर-
माणरोहि वा’ । तद्धि गरमाणं रसानारोहति ।

‘जरूथम्’ (८०) इत्यनवगतम् । ‘गरूथम्’ इत्यवगमः । ‘गृणातेः’
इति धातुनिर्देशः । ‘त्वामग्रे समिधानो वैसिष्ठो जरूथं हन्यक्षिं राये
पुरन्धिम् । पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात
‘जरूथम्’ इत्यस्य स्वस्तिभिः सदा नः’ (ऋ० सं० ७ । ९ ।
६) ॥ वसिष्ठस्यार्पणम् । प्रातरनुवाकादिवनयोः

शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । १३) । हे भगवन्मग्रे वसिष्ठः त्वां समि-
१० धानः संदीपयन् जरूथं स्तोत्रं हन् गमयन् त्वां प्रति । ‘हन्ति सेधति’
(निघ० २ । १४ । १०९-११०) इति गतिकर्ममु पठितम् ।
यक्षि यजति राये धनप्राप्त्यर्थम् । पुरन्धि बहुकर्मतमम् । धनसंबन्धाद्वा
बहुदातृतममिति स्यात् । यस्त्वं वसिष्ठेनैरमिष्यसे तं त्वां वयमपि यजाम
एव । स त्वं पुरुणीथं बहुस्तुत जातवेदः अस्माभिरुप्यमानो जरस्व जुपस्व
१५ एतद्भविरस्मत्प्रत्तम् । किंच । यूयम् अस्मान् पात रक्षत । एकस्यैव पूज-
नार्थं बहुवचनम् । स्वस्तिभिः स्वस्ययनैराशीःप्रयोगैः पात नः सदा ।
नित्यमेवेत्यर्थः । एवमत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ‘जरू-
थं स्तोत्रम्’ उपपद्यते ।

‘कुलिशम्’ (८१) इत्यनवगतम् । ‘वज्रनाम’ इत्यभिधेयवचनम् ।
२० ‘कुलिशातनः’ इति शब्दसमाधिः । अहंयुत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रं
‘कुलिशम्’ महता यत्नेन । स्तब्धांसीव कुलिशेना विवृक्काहिः
इत्यस्य शयत उपपृक्कृषिभ्याः’ (ऋ० सं० १ । ३२ ।
५) ॥ ऐन्द्री । त्रिष्टुर् । द्विरप्यस्तुत्स्यार्पन् । अग्नि-
ष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते (आश्व० श्रौ० ५ । १५) । अहन् हतवान् हन्ति

२५ १ अ. ‘रोहि तत्तु पा’ । २ ग. ‘वैसः । ८१ । स्ता’ । ३ ग. ज. वसिष्ठः ।
वसि’; प. झ. ट. वसिष्ठो जरूथं हन् नः । वसि’ । ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
‘स्याप्यम् । आग्नेयी । त्रिष्टुर् । पात’; च. ‘स्यार्पम्’ । पात’ अग्नेयी । त्रिष्टुर्.
५ प. झ. ट. ठ. ड. ‘नीषा. ६ ग. ‘मायिः ८३ अ’ । ७ ग. ज. ‘तरं व्यंस ।
दिर’; च. ‘तरं पदस्यधिष्ठाः । ऐन्द्री; प. झ. ट. ‘तां व्यंस’ । उदस्यधिष्ठाः ।
१० ऐन्द्री. ८ ग. ज. ‘ऐन्द्री । त्रिष्टुर्’ नास्ति.

वा इन्द्रः वृत्रं मेवम् । 'वृत्रतरम्' इति तस्यैव वा विशेषणम् । अन्यो वा वृत्र-
तरो यस्तमपि हन्ति । कथं पुनर्हन्तीति । व्यंसं विच्छिन्नसंधिवन्धनं कृत्वा ।
केन पुनर्हन्तीति । वज्रेण महता प्रहारेण । किंच । स्कन्धांसीव वृक्षशाखा
इव कुलिशेन कूलशातनेन वज्रेण विवृण्वानि । स एवम् अहिः अगमनो
मेघः छिद्यमानः अस्याः पृथिव्याः उपपृक् उपपर्वनः संपर्कस्य कर्ता भूत्वो- ५
दकभावेनास्यामेव पृथिव्याम् अहिः शपते अगमयत् । अवस्थानमात्रमेव
स्वप्नोऽभिमतः । एवमत्र वधसंबन्धात् 'कुलिशो वज्रः' इत्युपपद्यते ।
'तुञ्जे' (८२) इत्यनवगतम् । 'तुञ्जतेः' दानार्थस्येति निर्व-
चनम् । 'तुञ्जनम्' इति स्यात् ॥ १७ ॥

१०

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे
अस्य सुष्टुतिम् (ऋ० सं० १ । ७ । ७) ॥ दाने दाने य
उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेर्व-
र्हणा परिवर्हणा । वृहच्छ्रवा असुरो वर्हणा कृत इत्यपि निगमो
भवति ॥ १८ ॥

१५

'तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे' । मयुच्छन्दस आर्पम् । ऐन्द्री । गायत्री ।
'तुञ्जे' इत्यस्य प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिन आवापे विनिगुक्ता ।
तुञ्जे तुञ्जे दाने दाने उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन
मया स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः विन्त्यन्त एतैः २०
स्तोमैरसौ योग्यः स्तोतुमिति । किं तेषाम् । न विन्धे न अस्य सर्वरापे
तैर्विन्दामि सुष्टुतिं समाप्तिं स्तुतेरित्यर्थः । यावत् एव स्तुतय उपादीयन्ते
ताः सर्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः । एवमत्र स्तोमसंबन्धात्
'तुञ्जे'शब्दो दानपर्यायवचनस्तुञ्जतेश्च दानार्थस्य (धा० १० । ३३)
दर्शनात् ।

२५

१ ग. ज. 'दिरदनो'. २ ड. ड. 'दते' । इति निरुक्त्याकायां निरुक्त्यधकेन
सह निरुक्तादष्टाध्याये सप्तदशः खण्डः । तुञ्जे. ३ च यावत्. ४ क. ख. (२)
१७, ग. २० । ८४; इत्येवञ्चो नास्ति. ५ क. ख. ३ (१८); छ. त. २१; द.
३. ६ घ. स. ८. 'तुञ्जे य उत्तरे' सुष्टुतिम् मयुः; च. 'तुञ्जे सुष्टुतिं' इति मयुः;
ड. ड. तुञ्जेतुञ्ज इति. ७ ग. ज. 'ऐन्द्री । गायत्री' नास्ति. ८ ड. उदीर्यन्ते. २०

‘ बर्हणा ’ (८३) इत्यनवगतम् । ‘ परिवर्हणा ’ इत्युपसर्गा-
ध्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिवर्हणा परिवृद्धिः परिवर्हिता वा । ‘ अर्चा

‘ बर्हणा ’ इत्यस्य

दिवे बृहते शूष्यं ॥ वचैः स्वक्षत्रं यस्य धूपतो
धूपन्मनः । बृहच्छ्रवा अमुरो बर्हणा कृतः पुरो
हरिभ्यां वृषभो रथो हि यः ’ (ऋ० सं० १ ।

५

५४ । ३) ॥ सव्यत्रमापन्नस्यास्वेन्द्रस्यार्पणम् । जगती । ऐन्द्री ।
चतुर्थे पौदे रथः हि सः इति पदानि । हे स्तोतः अर्च प्रोक्षारय
इन्द्राय दिवे द्योतनवते बृहते च महते शूष्यं धनसंयुक्तं बलकृतिसंयुक्तं
वा वचः । किंलक्षणायेन्द्रायार्चति । स्वक्षत्रं यस्य स्वमेव क्षत्रं धनं बलं

१०

वा यस्य । न कदाचिदपि यः परकीयमाकाङ्क्षतीत्यभिप्रायः । किंच । यस्य
धूपतो धर्षयतः शत्रून् धूपत् एव धृष्टं मनो भवति । तदर्धमर्चति । किंच ।
येनेन्द्रेण बृहच्छ्रवाः बृहद्धोपः अमुरः मेघो वा बर्हणा परिवर्हणा परिवृ-
द्धेन वधेन परिवर्हिता वा पुरः अर्वाक् हरिभ्यां प्राप्तेः । नैव तावदश्वौ

१५

हरी रथे युक्तौ तममुरं प्राप्तुः अयेनेन्द्रेण शीघ्रास्त्रयात् दूरपातिनाञ्च वृषभः
वर्षिता कृतः । अथ च तावत् रथो हि यः । रंहणो हि शीघ्रः स
मेघः । तथा हि येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्तेः प्रहारैर्जर्जरीकृत्य वर्षिता
कृतो मेघस्तमम्यर्च । एवमत्र शब्दसारूप्यादमुरसंक्रान्त्वाच्च ‘ बर्हणा
परिवर्हणा ’ इत्युपपद्यते ।

‘ ततनुष्टिः ’ (८४) इत्यनवगतम् । ‘ तितनिष्ठः ’ अपं स्यात् ॥ १८ ॥

२०

यो अस्मै ग्रंस उत वा य ऊर्ध्वनि सोमं गुनोति भवन्ति
गुप्तो अहं । अपाप शक्रस्तंतनुष्टिर्मूढानि तनूशुभ्रं मघवा यः
कवासखः (ऋ० सं० ५ । ३४ । ३) ॥ ग्रंस इत्यट्नाम

१ ग. वा । ८५ । अर्चा° । २ ग. ज. वचः । ८५° ; घ. झ. ट. वचः०
वृषभो रथो हि यः । ८५° । ३ ग. ज. ‘ सव्येन्द्रमापेम् । ४ ग. ज. ‘ ऐन्द्री ’ नास्ति ।
५ ग. ज. ‘ पौदे रथं हि सः ’ ; घ. पादे रथः हि सः । ६ घ. ज. ‘ दुक्तं - वा ‘ बलकृति-
संयुक्तं, ७ ग. ज. ‘ परिवृष्ट्या ’ नास्ति, ८ घ. मरि° । ९ क. ख. ३ (१८) ;
ग. २१ । ८६ ; ठ. ड. ‘ स्यात् । इति निरुक्तीकार्या पञ्चाध्याये अष्टादशः शब्दः ;

प्रस्यन्तेऽस्मिन्नसा गोरूथ उद्धततरं भवत्युपोन्नद्धमिति वा
 स्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिरप्युथ उच्यते स योऽस्मा अहन्वापि
 वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति इ द्योतनवानपोहत्यपोहति शक्र-
 स्तितनिपुं धर्मसंतानादपेतमलंकारिष्णुमयज्वानं तनूशुभ्रं
 तनूशोभयितारं मघवा यः कवासखो यस्य कपूयाः सखायः । ५
 न्याविध्यदिलीधिशस्य इहला वि शुङ्गिर्णमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।
 निरविध्यदिलीधिलशयस्य इहलानि व्यभिनच्छुङ्गिर्णं शुष्ण-
 मिन्द्रः ॥ १९ ॥

‘यो अस्मै प्रंस० उत वार्यैः’ । प्रौजापत्यस्य संवरणस्यार्थम् । ऐन्द्री । १०
 जगती । यो अस्मै इन्द्राय प्रंसे अहनि अपि
 ‘ततनुष्टिः’ वा य ऊवनि रात्रौ सोमं सुनोति अभिपुणोति ।
 इत्यस्य नित्यकालमेव यः सोमाभिपवे प्रयतत इत्यर्थः ।
 तस्य किमिति । स एव निश्चयेन युमान् द्योतन-
 वान् भवति । अथ पुनरितौ यो विपरीतो भवति पूर्वश्च पूर्वतरैश्च धर्म- १५
 संतानात् अनुष्ठितात् अपेतः तमलं कर्मभिरित्येवं वादिनम् अलंकारिष्णुम्
 अयज्वानम् अयजनशीलम् आत्ममण्डनपरं वा विषयोपभोगपरतया
 स्ववित्तितनिपुम् अनेकैः प्रकारैर्यो वित्तानि तनितुमिच्छति तम्
 अग्रहधानं धर्मे शक्रः शक्त इन्द्रः अपोहत्यपोहति । उपसर्गान्यासदर्श-
 नादूहतेरप्यभ्यास आदरार्थं कृतः । पुनःपुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः । तनूशुभ्रं २०
 शरीरशोभयितारम् । ततनुष्टेरेवैतद्विशेषणम् । यश्चान्योऽपि कवासखः कपूय-
 सखो भवति तमप्यपोहति मघवा धनस्वामी इन्द्रः । अवश्यंभावी तस्य हि
 विनाश इत्यभिप्रायः । केचित्तु कवासखशब्दं तनूशुभ्रविशेषणमेव वर्णयन्ति ।
 इतरो विषयप्रधानोऽपि भूत्वा साधुसंपर्कं कदाचित्प्रापेत् । इतरंस्वसाधुसंप-
 र्कोदत्यन्तनष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण । एवमत्र ‘ततनुष्टि’ शब्देन विषयोप- २५
 भोगप्रधान उच्यते शब्दार्थाधिरौघादित्युपपत्तिः ।

१ छ. त. द. इहला. २ छ. त. द. न. म. इहलानि. ३ क. ख. ४ (१९);
 छ. त. १९; द. ४. ४ घ. झ. ट. यः० कवासखः । मां; च. ठ. ड. यः
 कवासख इति सर्वा कान्दीयन्ते. ५ च. इति माना. ६ ग. ‘ऐन्द्री जगती’
 नास्ति. ७ म. ज. पुनरतो. ८ क. ख. ‘शुभ्रं वि’; च. ‘शुभ्रं वि’ प्र. ९ म. ज.
 ‘त्यत्पापयेत्.

‘ग्रस्त इत्यहर्नाम । ग्रस्यन्तेऽस्मिन्नसाः’ सूर्येण । ‘गोरुख उद्धततरम्’
इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम् । तद्व्यन्येभ्योऽङ्गेभ्यः ‘उद्धततरं भवति’ ।
‘उपोनद्धमिति वा’ । तद्धि विज्ञायते केनचिदुपश्लिष्य गोरुदरे नद्धमिति ।
तत्सामान्यात् ‘रात्रिरप्युच्यते’ । सापि ह्यवश्यायानोपधिवनस्पतिस्नेह-
कान् दधाति ।

‘इलीविशैः’ (८५) इत्येतदेकपदमनवगतम् । ‘इलाबिलैशयः’
इत्यवगमः । ‘मेघः’ अभिधेयः । स हि इल्लहेतो-
रु-

‘इलीविशस्य’ दकस्यात्मीयानि निर्गमनविल्लानि संरुप्य शेते ।
इत्यस्य तस्यैव वा बिल्लिष्विलाहेतुरुदकं शेते इति इलीविशैः ।

१० ‘न्याविध्यादिल्लीविशस्य दृष्ट्वा विशृङ्गिणमभिन-
च्छुष्णमिन्द्रः । यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम्’
(क० सं० १ । ३३ । १२) ॥ हिरण्यस्तूपस्यार्यम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।
गोसवविवधयोर्निष्केवस्ये शस्यते (आश्व० श्रौ० ९ । ८) । श्वविध्यत्
निरताडयत् इलीविशैस्य मेघस्य दृष्ट्वा दृढानि दुर्भेदानि उदकसंरोधक्ष-
माणि स्थानानि । न च केवलमैताडयदेव । किं तर्हि । वि शृङ्गिणमभिनत्
शृङ्गिणं शिखरवन्तं दीप्तिमन्तं वा विशुद्धिः शुष्णं बलवन्तं मेधम् । इन्द्रः
एवं स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः । प्रत्यक्षकृतः उत्तरोऽर्धर्चः । हे मघवन् याव-
त्तरो यावद्वलमेतस्मिन्मेघेऽस्ति तावदेनं जहि । यावच्च तव व्यथनसमर्थम्
ओजो बलमस्ति या ते शक्तिस्तयैर्न वज्रेण शत्रुं शातयितव्यम् अवधीः ।

२० १ ग. ज. नद्धं भवति. २ क. स. ट. ‘विशस्येत्ये’; घ. च. स. ट. ड. ‘विश-
स्येत्ये’. ३ घ. स. ‘विशश’; ठ. इव्यविशश’; ड. इव्याविल’. ४ च. ठ. ड.
इव्यहे’. ५ घ. स. ‘नविलानि. ६ घ. स. विले’; ठ. ड. विलेपिच्छादे’. ७ ग.
विशः । ८ न्या’; घ. स. ट. ड. ‘विशः. ८ ग. ज. ‘विशस्य. हिर’; घ. स. ट.
‘विशस्य० मघधीः पृतन्युम् । हिर’; च. ठ. ड. ‘दिल्लीविशस्य (ठ. ड. ‘दिल्ली
वि’) दृष्ट्वा’ इत्यादि सर्वा कट्टीयते. ९ ग. ज. ‘ऐन्द्री त्रिष्टुप्’ नास्ति. १० क.
स. ग. ज. न्यावि’. ११ घ. स. ट. ठ. ड. ‘विशस्य. १२ क. स. च. वृदा;
ग. ज. ‘दृष्ट्वा’ नास्ति; घ. स. दृष्ट्वा. १३ क. स. घ. स. ट. ठ. ड. केवल-
मेतावदेव. १४ क. स. घ. स. ट. ड. मेघम् इन्द्र’; ग. च. ज. मेघमिन्द्र’.

जहीत्यर्थः । पृतन्युः पृतनाभिच्छतम् । एवमत्र 'इलीविशो मेवः' शब्द
सारूप्यादर्थविरोधाच्च ।

‘क्रियेधाः’ । (८६) इत्यनवगतम् । ‘क्रियद्धाः क्रम-
माणश्च वा’ इत्यवगतम् । क्रियदप्युदक्रमपरि-
माणं धाः धारयतीति क्रियद्धा मेवः । क्रममाणो
व्युत्पत्तिः धा धारयतीति क्रममाणधा मेव एव ॥ १९ ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः क्रियेधाः ।
गोर्न पर्व वि रंदा तिरश्चेप्यन्नर्णास्यपां चरध्यै (ऋ० सं० १ ।
६१ । १२) ॥ अस्मै महर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः
क्रियेधाः क्रियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि
विरद मेघस्येप्यन्नर्णास्यपां चरणाय भूमिभ्राम्यते । भूमिरसृ-
षिकृन्मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति विष्पितो विप्राप्तः । पारं नो
अस्य विष्पितस्य पर्पन्नित्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥

अस्मा इदु प्र भरा । नोधा नाम गौतमस्तस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री ।
आहीनिकेष्वहःस्वहीनसूक्ते विनियुक्ता । (आश्व०
व्युत्पत्तिश्च श्रौ० ७ । ४) । हे इन्द्र यैः एष वृत्रः क्रियदप्यु-
दक्रमपरिमाणं धारयति क्रममाणो वा धारयति अस्मै त्वं तूतुजानः त्वर-
माणो यज्ञं प्रभर । ईशानः ईश्वरो यस्मात्स्वमस्माकं तस्मादेवमुच्यते । किंच ।
प्रहृत्य यज्ञं वज्रप्रहारसंमूढस्यास्य मेघस्य गोर्न पर्व गोरिव पर्वाणि विरद
विदारय । यथा गोविकर्ता गोः पर्वाणि निरदेत् विच्छिन्द्यात् एवं त्वमप्येतं
मेघमवयवशो विरद विच्छिन्दि । कथं च पुनर्विरदेति । तिरश्चा यज्ञेग तिर्य-
ग्गामिना । केन पुनरर्थेन विरदेति । इष्यन्नर्णासि उदकानीच्छन् चरध्यै
चरणाय अपां प्रजाम्यो दातुम् । एवमस्मादिदंशकलीकृतादापो निश्चरिष्य-
न्तीत्यनेनार्थेन विरद । एवमत्र ‘क्रियेधाः मेवः’ शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च ।

१ घ. झ. ट. ठ. ड. ‘विशो. २ ऋ. ख. झ. ‘धाः’ नास्ति. ३ क. ख. ४
(१९), ग. ‘यः’ च. ५; ठ. ड. ‘एव’ इति निरुक्तटीकायां पद्येऽप्येवैकोन-
विंशतिः खण्डः; इत्येष्वङ्गो नास्ति. ४ क. ख. ५ (२०); छ. त. २३; द. ५.
५ घ. झ. ट. भरा तू० चरध्यै । नोधा०; च. सर्वा ऋक् पठयो; ठ. ड. भरेति ।
नोधा. ६ ग. ज. ‘त्रिष्टुप् । ऐन्द्री’ नास्ति. ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘यः’
नास्ति. ८ ठ. ड. महर महर. ९ च. ‘महर’ १० ग. ज. ‘वि’ नास्ति.

‘कियेधा इन्द्रः’ इत्येवमेकं मन्यन्ते । स हि यदपि न ज्ञायते कियत्परि-

‘कियेधाः’ इत्यस्ये-
न्द्रार्थे ऋचोऽन्योऽर्थः

माणमेतद्वलमिति तदपि धारयति । क्रममाणो
वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः । एवं सतीत्यं
योजना । यस्मादीशानस्त्वं कियेधाश्च तस्मात्प्रहर

वज्रमिति ।

‘भूमिः’ (८७) इत्यनवगतम् । ‘भ्रमणम्’ इत्यवगमः । ‘भ्राम्यतेः’
इति निर्वचनम् । ‘अग्निः’ अभिवेयः । ‘इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इम-

ध्वानं यमगाम दूरात् । अपिः पिता प्रमतिः

‘भूमिः’ इत्यस्य सोम्यानां भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम्’ (ऋ० सं०

१ । ३१ । १६) ॥ हिरण्यस्तूपस्यार्पम् ।

प्रातरनुवाकाखिनयोः शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । १३) । हे भगव-
न्तग्रे इमां शरणिं मरणलक्षणां हिंसाम् इमां संसृतिं वा मीमृषो नः मार्ज-
यस्व नाशयस्व नः । कतमां शरणिम् । इममध्वानं यमेतं संसाराध्वानम्
अंगाम गतवन्तो वयममुष्माल्लोकादिमं लोकम् । अस्मात्स्वेतां संसारहिंसाभेतां

वा संसारसृतिभेतम् आजवं जैत्रीमावं त्वमस्माकं मार्जयस्व । कस्मात्पुनरेव-
मुच्यसे । इतो यस्मात् अपिः त्वमस्माकम् आप्तः । अथवा ।
व्यापयिता कृत्स्नस्य जगतो महिम्ना । पिता च रक्षिता सोम्यानां सोम-
संपादिनां मनुष्याणाम् । प्रमतिश्च प्रकृष्टमतिः भूमिश्च त्वमेव संसारे
भ्रामयिता । पञ्चाग्निविद्योक्तेन प्रक्रमेण त्वदधीन एव संसारो मोक्षश्च ।

ऋषिकृच्च दर्शनकर्तासि त्वम् । त्वदधीनमेव दर्शनं मर्त्यानां मनुष्याणाम् ।
सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्णास्मान्मोचयस्वास्मात्संसारदिल्लभिप्रायः । देवयाने-
नैव पथा गमय मा पितृर्धानेनेति । एवमत्र ‘भूमिः अग्निः’ अर्था-
विरोधात् ।

१ ग. ‘धियः । ८९ । इमां’ २ ग. ज. शरणिं । हिरं; घ. झ. ट. शरणिं

मीमृ० स्यृषिकृन्मर्त्यानाम् । हिरं. ३ ग. ज. शरणिमिमां स्मृतिं वा मीं. ४ ग.

१६ ज. आगाम. ५ च. औषीं ज. ६ ग. ज. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘माप्तेनेति’

एकविंशः खण्डः २१] निरुक्तम् ।

‘विष्णितः’ (८८) इत्यनवगतम् । विस्तीर्ण इतश्चेतश्च सर्वतो
यः प्राप्रः सः विष्णितः । ‘इमे दिवो अनिमिपा’

‘विष्णितः’ इत्यस्य पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति । प्रराजे
चिन्तयो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्णितस्य

पर्यन् (ऋ० सं० ७ । ६० । ७) ॥ ‘यद्य सूर्य ब्रवोऽनागाः’ ५

इत्येतस्मिन् सूक्ते (ऋ० सं० ७ । ६०) । अस्य पुनः सूक्तस्य
प्रथमा सौरीति प्रतिजज्ञे शौनकोऽन्याः सर्वा मित्रावरुण्य इति । ‘इमे’

इति द्वयोरेव मित्रावरुणयोः पूजनार्थं बहुवचनम् । अर्थमा वा तृतीयः
स्यात् । असावपि ह्यस्मिन् सूक्ते श्रूयते । शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्यः ।

इमे मित्रावरुणार्थमाणो दिव एव अनिमिपाः आदरवन्तः पृथिव्याः । १०
पृथिवीलोकादित्यर्थः । चिकित्वांसः सुकृतदुष्कृतानि कर्माणि प्राणिनां

जानन्तः अचेतसम् अचेतयमानं प्राणिनं कर्मानुरूपेणामुं लोकं नयन्ति ।
यत एवमतस्तानहं ब्रवीमि । प्रराजे प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये

मृत्युकाले उपस्थिते यदि गाधं संसारागाहनसमर्थं कर्म विज्ञानं वा अस्य-
स्माकं ततोऽस्य विष्णितस्य विप्रासस्य संसाराध्वनो नया इव पारं पर्यन् । १५

पारयन्त्वित्यर्थः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ‘विष्णितो विप्रासः’
संसाराध्वेत्युपपद्यते ।

‘तुरीपम्’ (८९) इत्यनवगतम् । ‘तूर्णापि’ इत्यवगमः ।

‘उदकम्’ इत्यभिधेयम् । तद्धि तूर्णमाप्नोति ॥ २० ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना । त्वष्टा पोषाय
विष्यतुरायेनाभा नो अस्मयुः (ऋ० सं० १ । १४२ । १०) ॥

तन्नस्तूर्णापि महत्संभृतमात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्वि-

१ क. ख. ‘धात् विशेष्यते । विष्णितः’ च. ‘धात् । विष्णितः’

२ ग. ‘षितः । २३ । ‘इमे’ । ३ ग. ज. अनिमिपा । यद्य’ ; व. ह. ट. २५
अनिमि० तस्य पर्यन् । यद्य’ । ४ क. ख. घ. ह. ट. ठ. ड पूजार्थे. ५ ग. ख.

ज. ‘डुःष्ट’ । ६ ख. प्राणिनां. ७ ठ. ड. ‘घने । १० । इति निरुक्टीकायां
व्याख्याये विंशतिः खण्डः । तुरी’ । ८ क. ख. घ. ह. ट. ठ. ड. ‘इति’ नास्ति.

९ क. ख. ५ (२०) ; ग. १४ । ११ ; इतोऽनागा नास्ति.

त्यस्मयुरस्मान् कामयमानो रास्पिनो रास्पी रपतेर्वा, रसतेर्वा ।
 रास्पिनस्यायोरित्यपि निगमो भवत्यृज्जतिः प्रसाधनकैर्मा । आ
 व ऋज्जस ऊर्जा व्युष्टिष्वित्यपि भवत्यृजुरित्यप्यस्य भवति ।
 ऋजनीती नो वरुण इत्यपि निगमो भवति प्रतद्वसू प्राप्तवसू ।
 ५ हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति ॥ २१ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुवारमिति निगमः । दीर्घतमस आर्षमै ।
 आप्रीसूक्ते । तन्नस्तुरीपं तदस्माकं तुरीप-
 'तुरीपम्' इत्यस्य मुदकम् अद्भुतं च । महत् इत्यर्थः । 'अद्भुतः
 बहिष्ठः' इति महन्नामसु पठितम् (निघ०

१०

३ । ३) । पुरु वारं च बह्वृदेशान्तरमावृणोत्युदकम् । पुरु त्मना बह्वृ आत्मना ।
 यदेवंलक्षणमुदकं तदस्माकं नाभा नाभौ मध्ये त्वष्टा विष्यतु विमुञ्चतु वर्ष-
 भावेन अस्मयुः अस्माननुग्रहीतुं कामयमानो राये पोषाय । धनपोषायेत्यर्थः ।
 वर्षे हि सति पशवः पुष्यन्ति । अथवा 'नाभानः' इत्येतत्त्वष्ट्रेव
 १५ विशेषणं स्यात् । 'नाभानः' न अदीप्यमानः । किं तर्हि । दीप्यमान
 एव विष्यतु । एवमत्र माध्यमिकस्त्वष्टेति विष्यन्तिव्यनेन संबन्धात् 'तुरी-
 पमुदकम्' इत्युपपद्यते ।

'रास्पी' (९०) इत्यनवगतम् । 'रांपी' इति वा स्यात्
 'रासी' इति वा । 'रपतेर्वा' शब्दार्थस्य 'रसतेर्वा' शब्दार्थस्यैव ।
 २० रपणशीलो वा रसनशीलो वा यः स रासी । 'उत त्या मे' यैशस्तं

१ त. 'वति । ऋज' । २ छ. त. द. 'कर्म कर्तुमित्य' । ३ क. ख. ६
 (२१), छ. त. २४; द. ६. ४ प. स. ट. 'रीपमद्भुतं ० नाभा नो अस्मयुः ।
 दीर्घ'; ठ. ड. तुरीपमिति । दीर्घ'. ५ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. आर्षम् ।
 त्वाष्ट्री । अनुष्टुप् । आ'; च. आर्षम्- । आ' त्वाष्ट्री । अनुष्टुप्. ६ ग. ज. 'बह्वृ
 आत्मना' नास्ति. ७ प. स. ट. ठ. ड. इत्येवं त्व'. ८ क. ख. प. स. ट. ठ.
 ड. रास्पिन इत्यन'. ९ व. स. ट. ठ. ड. रास्पीति. १० ग. न. 'शब्दार्थस्य रपतेर्वा'
 नास्ति; च. रपतेर्वा- शब्दा' शब्दार्थस्य रसतेर्वा ११ ग. रासी । १२ । ठा'.
 २८ १२ ग. अ. यशसा । कक्षी'; प. स. ट. यशसा० रास्पिनयशसोः । कक्षी'.

स्वेतनायै व्यन्ता पान्तौशिजो हुवथै । प्र वो नपातमपां कृणुध्वं प्र मातरौ

रास्पिनस्यायोः ' (ऋ० सं० १ । १२२ ।

' रास्पी ' इत्यस्य ४) ॥ कक्षीयत आर्षम् । वैश्वदेवे सूक्ते । उत

त्यौ अपि तौ अश्विनौ मे नम यज्ञसा हविर्लक्ष-

णेन धनेन तर्पमाणौ इवेतनाया उपसः काले प्राते व्यन्ता पान्ता बीतां ५

भक्षयेतां पुरोडासं पिबेतां सोमम् । यतो ब्रवीमि । हे औशिजो मेधाविन

ऋत्विज आह्वयध्वं तावदश्विनौ । किञ्च । ब्रवीमि यः । कृणुध्वमपां नपा-

तम् अप्येतस्मिन् कर्मणि भागिनम् । किञ्च । प्र मातरौ द्यावापृथिव्यावपि

सर्वभूतनिर्मात्र्यौ कृणुतैव एतस्मिन् कर्मणि भागिन्प्रावित्येतच्च यः प्रैत्र-

वीमि । कं च पुनरर्थं पुरस्कृत्यैतकुरुध्वमिति । रास्पिनस्य आयोः । रपर्ण- १०

शीलस्य वा रसनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्षभूतस्योदकस्य प्राप्त्यर्थम् ।

अथवा । स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थम् । ' आयवः ' इति हि मनुष्यनाम ।

(निघ० २ । ३ । १७) । एवमत्र ' रास्पि ' शब्देनोदकं स्तोता

वाभिधीयते शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च ।

' ऋजतिः (९१) प्रसाधनकर्मा ' । ' भाऋजीकः ' इत्यनेन १५

गतार्थतामस्य मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाधीते । केचित्त्रैतं शेषम-

धीयते । ' दूतं यो विश्वेर्वेदसं हव्यत्राहममर्थम् । यजिष्ठमृजसे गिरा ' १५

(ऋ० सं० ४ । ८ । १) ॥ वामदेवस्या-

ऋजसे र्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आश्व० १५

श्रौ० ४ । १३) । ' यः ' इत्येतस्य ' त्वम् ' २०

इति विपरिणामः । हे यजमान त्वं दूतं विश्वेर्वेदसं सर्वप्रज्ञानं हव्यत्राहं

हविषां वोढारम् अमर्षम् अमरणधर्माणं यजिष्ठं यष्टुतमम् ऋजसे प्रसा-

धयसि गिरा । स्तुत्येत्यर्थः । एवमत्र ' ऋजतिः प्रसाधनकर्मा ' । दूतसं-

वन्धाच्च ।

१ क. ख. घ. झ. ट. आर्षम् । त्रिष्टुप् । वे°; च आर्षम् । ५ वे° त्रिष्टुप्.

२ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. प्रब्रवीमि. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' य ' नास्ति. ४ च. रपर्णशी°ण. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' हि ' नास्ति. ६ क. ख.

घ. झ. ट. ठ. ड. रास्पिनशब्दे°. ७ ग. °यते. ९३ । दूतं°. ८ ग. ज. °वेदसं ।

याम°. ९ घ. झ. ट. °वेदसं० मृजसे गिरा । याम°. १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.

°शार्षम् । गायत्री । आग्नेयी । दात°; च. °शार्षम् । ५ प्रात° गायत्र्याग्नेयी.

१ 'ऋजुः (९२) इत्यप्यस्य' एव ऋजुतेः 'भवति' ।

१०० 'ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् ।

१०० ऋजुः अर्यमा देवैः सजोषाः' (ऋ० सं० १ ।

९० । १) ॥ गोतमस्यार्पम् । वैश्वदेवसूक्ते ।

५ गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते भैत्रावरुणस्य शस्त्रे (आश्व० श्रौ० ७ । २) । ऋजुनीती ऋजुनयनः ऋजुप्रज्ञो वा वरुणः अस्मानितो लोकादमुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं नयतु । मित्रश्च विद्वान्नयतु । अर्यमा देवैः सह प्रीयमाणो नयतु । एवमत्र 'ऋजु' शब्देन प्रसिद्धं नयनं प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते ।

१० 'प्रतद्वसू' (९३) इत्यनवगतम् । 'प्रातवसू' इत्यवगमः ।

'अश्वौ' अभिधेयौ । 'इह त्या' संधर्माद्या

प्रतद्वसू युजानः सोमपीतये । हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि

स्वर' (ऋ० सं० ८ । १३ । २७) ॥

नारदस्येयमार्पम् । उष्णिक् । महाव्रते औष्णिही तृचाशीतिस्तस्यां शस्यते

१५ (ऐ० आ० ५ । २ । ५) । हे इन्द्र इह कर्मणि त्या तावश्वौ हरी

प्रतद्वसू प्रातवसू प्रातधनौ । तयोर्हि ऋजीवं धानाश्च धनम् । स हि

ताभ्यां यज्ञे भागः प्राप्तः । सधमाद्या सहमदनौ युजानो युक्त्वा रथे ततः

सोमपीतये सोमपानार्थम् अभिस्वर अर्भ्यागच्छास्मान् प्रति । एवमत्र 'हरी'

इत्यनेन संबन्धात् 'प्रतद्वसू प्रातवसू' अश्वावियुपपद्यते ।

२० 'हिनोत' (९४) इत्यनवगतम् । 'प्रहिणुत' इत्यवगमः ॥ २१ ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।

ऋतस्य योगे वि प्यध्वमूर्धः शृष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः (ऋ० सं०

१० । ३० । ११) ॥ प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्याय प्रहिणुत ब्रह्म

२५ १ ग. ज. नः । गोत°; प. स. ट. नः० देवैः सजोषाः । गोत°. २ क. ख.

प. स. ट. ठ. ड. 'सूक्ते । गायत्री । गवा°; च. सूक्तं । ~ गवा° गायत्री. ३ ग.

'धेयौ । १४ । इह°. ४ ग. ज. 'माद्या । नार°; प. स. ट. 'माद्या युजानः सो०

प्रतद्वसू अभि स्वर । नार°. ५ च. युजानो. ६ घं. स. ट. ठ. ड. अस्मान्वात्य-

म्यागच्छ । एव°. ७ ठ. ड. °यते । इति निरुक्तटीकायां पष्ठान्याये एकविंशतिः

३० सण्डः । हिनो°. ८ क. स. ६ (२१); ग. २५ (१५); इतरेष्वङ्गो नास्ति.

धनस्य सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शकट इति वा
 शकटं शकृदितं भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन तवतीति
 वा । श्रुष्टीवरीभूतनास्मभ्यमापः । सुखैवत्यो भवतास्मभ्यमापः ।
 चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् । दददिन्द्र बहु वननीयम् ।
 एधमानद्विष्टुभ्यस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ।
 व्युदस्यत्येधमानानद्वेष्ट्यसुन्वतः । सुन्वतोऽध्यादधात्युभयस्य
 राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति चोष्कूयते-
 श्वर्करीतवृत्तं सुमत्स्वयमित्यर्थः । उप प्रागात्सुमन्मेऽध्यायि मन्यं ।
 उपप्रेतु मां स्वयं यन्मे मनोऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको
 मन्त्रो दिविष्टिषु दिव एषणेषु । स्थूरं राधः शताश्वं कुरु- १०
 ङ्गस्य दिविष्टिषु । स्थूरः समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरनु
 स्थवीयांसमुपसर्गो लुप्तनामकरणो यथा संप्रति कुरुङ्गो राजा
 बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कृन्ततेः क्रूरमित्यप्यस्य
 भवति कुलं कुष्णातेर्विकुपितं भवति दूतो व्याख्यातो जिन्वतिः
 प्रीतिकर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इत्यपि १५
 निगमो भवति ॥ २२ ॥

इति पष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

हिनोता नो अंधरम् । कवपस्थेयमार्पम् । अपोनन्त्रियास्वृक्षु शस्यते
 (आश्व० श्री० ५ । १) । हे ऋत्विजो हिनोत २०
 'हिनोत' प्रहिणुत प्रगमयत प्रोत्सर्पयत एतम् अन्धरं यज्ञं
 देवयजनार्थम् । किंच । प्रहिणुत ब्रह्म स्तुत्याख्यं
 यथाशास्त्रदृष्टक्रमेण सनये लब्धये अस्माकं धनानाम् । किंच । ऋतस्य

१ त. सै(श)कृदेदं (दितं); द. शकृदटं. २ छ. त. द. सुखवतीभूतं. ३ छ.
 त. द. 'सुखवत्यो भवतास्मभ्यमापः' नास्ति. ४ क. ख. छ. त. द. 'द्विष्टुभ'. २५
 ५ छ. त. द. मां यन्म मनो. ६ क. ख. द. 'नेष्टु'. ७ । स्थूरं; छ. त. 'नेष्टु'
 । २५ । स्थूरं. ७ छ. 'सर्गो लुप्तो (त) नाम'; त. सर्ग (गो) लुप्तो (म) नाम;
 द. 'सर्गलुप्तो नाम'. ८ क. ख. ८ (२२); छ. त. ९६; द. ८; ठ. अङ्गो
 नास्ति. ९ छ. य. प. 'इति०० पादः' नास्ति. १० क. ख. घ. झ. ट. 'ध्वरं'.
 भूतनास्मभ्यमापः । कव; ठ. ह. हिनोता न इति । कव. ११ ग. ज. आपोनन्त्रिया-
 स्त्रुक्षु; घ. अपोनन्त्रियास्त्रुक्षु इति.

यज्ञस्य योगे संयोगे यदेतत् ऊँधः इव सोमपूर्णमधिपवणचर्म वर्तते । अथवा ।
 योगसंबन्धाच्छकटं योगः । तद्धि तैर्हि युज्यते । तेनाधिपवणचर्मणा ऊँधसेवा-
 धस्तादेवस्थितेनेति मन्यमानो भाष्यकारो ब्रवीति । ‘ याज्ञे शकटे इति ’ ।
 यदेतच्चशकटस्याधस्तादुपरि वाधिपवणचर्म एतत् विष्यध्वं विमुञ्चन्वम् ।
 ५ ग्रहचमसस्याद्यादिषु यो निषेकः सोमस्यैतद्विमोचनमधिपवणचर्मोपसतः ।
 तद्धि सोम उस्तिच्यमाने श्लथीभवति यथेतैरद्रोरूथो दुह्यमानायां गवि ।
 एवमृष्विज उक्त्वाधुना तौ एव सोमसंमिश्रा अपो ब्रवीति । यूयमपि हे आप
 एभिर्ऋत्विग्भिरुस्तिच्यमानाः श्रुष्टीवरीः सुखवत्यो भूतन भवत अस्मभ्यम् ।
 एवमत्र ‘प्र’शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण ‘प्र’शब्दोऽ-
 १० ध्याहृतः । ‘अध्वरम्’ इत्यनेन संबन्धाद्धिनोतेर्गोत्यर्थत्वमुपपद्यते । प्रहिणुते-
 त्याप उच्यन्ते इति केचित् ।

‘ शकटं शकृदितं भवति ’ । यदानङ्गान्युक्तः शकृन्मुञ्चति । तेन
 तैदेति । ‘ शनकैस्तकतीति वा ’ । तद्धि भाराक्रान्तं शनकैर्मच्छति ।
 ‘ शब्देन तकतीति वा ’ । तद्धि शब्देन गच्छति ।

१५ ‘ चोष्कूयमाणः (९५) चोष्कूयते (९६) ’ इत्येते
 अनवगते । धातुरेवायमप्रतीतः । एति सुबन्ततिङन्ते । तदनयोः पूर्वं
 सुबन्तमुत्तरं तिङन्तं दानार्थं वर्तमानस्य । चोष्कूयमाण इन्द्र भूरीति
 निगममुक्त्वा ‘ दददिन्द्र ’ इति हि पूर्वस्य निर्वचनं चकार भाष्यकारः ।
 व्युदसने वर्तमानस्योत्तरस्य ‘ चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ’ इति
 २० निगममुक्त्वा ‘ चोष्कूयते ’ इत्यस्य शब्दस्य ‘ व्युदस्यति ’ इति निर्वच-
 नमाह भाष्यकारः । उभयत्रापि तु चोष्कूयतिशब्दध्वर्करीतवृत्तेन द्रष्टव्यः ।

१ अ. संयोगे; ठ. ड. ‘संयोगे’ नास्ति. २ अ. स. ट. ठ. ड. ‘यदेनद्रूप इव’.
 ३ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. तत्र; अ. तर्हि’ अ. ४ अ. ‘धस्तादेव स्थि’.
 ५ ग. ज. ‘तरं गोरु’; अ. तरं गोरु’ एत्. ६ ग. ज. ‘ताः’ नास्ति; अ. एताः ७ क.
 ख. घ. स. ट. ठ. ड. ‘तेन्नेतामिति. ८ ग. ज. ‘एते’ नास्ति; अ. ‘तीतः’ ।

‘चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामम्’ इत्यस्य शेषः । ‘नि सर्वसेन
इषुधीँरसक्त समर्थो गा अजति यस्य वाष्टे ।

‘चोष्क्यमाणः’ चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्म-
दधिं प्रवृद्धैः (ऋ० सं० १ । ३३ । ३) ॥

हिरण्यस्तूपस्यार्थम् । उद्भिद्वलमिदोर्निष्केवल्ये शस्यते । न्यसक्त न्यवध्नात् ५

इषुधीन् तूणान् पृष्टे रथस्य सर्वसेनः समप्रसेन इन्द्रः । एवं तूणान् संनद्ध
बद्ध्वा गोधाहुलित्रवान् भूत्वा समर्थो गा अजति । इषुभिर्मैघांश्छिन्दन्
समजति समस्ताः क्षिपति गा अपः अर्य ईश्वर इन्द्रः । कस्मै समजति ।
यस्य वाष्टे । यस्य राज्ञो देशे कुटुम्बिनो वा क्षेत्रे कामयते क्षेत्रं तस्यैव
क्षिपति । वर्षं प्रवर्तयत इत्यर्थः । एवं स्तूयमानः स इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः । १०

यतः प्रत्यक्षकृत उत्तरोऽर्धर्चः । हे इन्द्र चोष्क्यमाणस्त्वं ददत् एतदुक्तं
जनेभ्यो भूरि बद्ध वामं वननीयं सस्यसंपत्करं शृणु दत्तुरुष्व । मा पणि-
र्भूः । मा पणिक्शीलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता कृपणो भूः । किं
तर्हि । प्रवृद्धोर्दक उन्नतचिचोऽस्मान् प्रति बहुदकदाता भव । एवमत्र
‘मा पणिर्भूरि वामम्’ इत्येभिः पर्दः संबन्धात् ‘चोष्क्यमाणः’ १५
इत्यस्य ‘ददत्’ इत्येवमर्थ उपपद्यते । एवमत्र दानार्थश्चोष्क्ययतिः ।

‘एधमानद्विर्लुभयस्य’ इत्यत्र व्युदसनार्थः । अस्य शेषः । ‘शृण्वे
वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।

‘चोष्क्यते’ एधमानद्विर्लुभयस्य राजा चोष्क्यते विश इन्द्रो
मनुष्यान् (ऋ० सं० ६ । ४७ । १६) ॥ २०

गर्गेभ्यः कार्हस्पत्यायेयंमार्पम्) ‘दमायन्’ इत्येकं पदम् । शृण्वे वीरः ।

१ ग. शेषः । १६ । नि सर्वे° । २ ग. ज. इषुधीन् । हिर°; घ. झ. ट. इषुधी-
सक्तं रसमदधि प्रवृद्धः । हिर° । ३ क. ख. घ. झ. ट. च. प्रवृद्धः° । ४ क. झ.
घ. झ. ट. ठ. ड. °स्यार्थम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । उद्भि°; च. °स्यार्थम् । ५ उद्भि-
० ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. वृद्धदकं ज°; च. ददत्तैर्दुर्जैः २५
ज° दुदकं । ६ ग. ज. प्रवृद्धो दक्ष उन्न° । ७ ग. च. ज. पणिर्भूरि । ८ क. ख. ग.
च. ज. घ. झ. °द्विष्टम् । ९ ग. शेषः । १७ । शृण्वे° । १० ग. ज. °मुग्रं ।
शंयोर्वाहि°; घ. झ. ट. °मुग्रं इन्द्रो मनुष्यान् । गर्गे° । ११ क. ख. °द्विष्टम्°;
च. °द्विष्टम्° । १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. °मार्पम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । दमा°;
च. मार्पम् । १३ दमा° त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । २०

- अश्रौषमहं धीरमिन्द्रम् उग्रम् उद्गूर्णवज्रम् । आदरार्थो द्विरभ्यासः ।
 आदरे चार्धभूयस्त्वम् । ' अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते ' (निरु० १० ।
 ४२ ।) इति हि वक्ष्यति । अथवा । उग्रं शत्रुं प्रत्युद्गूर्णवज्रं दमायन्
 ५ दमयितारं शत्रूणाम् । कथं पुनरश्रौषमिति । अन्यमन्यं देवताविशेषमतिश-
 येन स्वाभीष्टेनैव कामेन तुष्टपया अमुष्मात्तुतात्कामान् प्राप्स्यथेत्येवं पुनः
 पुनर्निर्णायमानः । किंलक्षणं पुनर्धारमश्रौषमिति । एधमानद्विट् । एधमानान्
 दीप्यमानानपि द्वेष्टि अमुन्वतः सोमाभिषवमकुर्वीणान् । अयञ्चन इत्यर्थः ।
 अत एव वैपरीत्येन ' सुन्वतोऽभ्यादधाति ' इत्यध्याजहार भाष्यकारः ।
 क पुनरादधाति । ' सुकृतस्य लोके ' इति सामर्थ्याद्रम्यते । ये हि सुन्वते
 १० त इष्टा इन्द्रस्य ये न सुन्वन्ति ते द्वेष्ट्या इत्यभिप्रायः । उभयस्य राजा
 दिव्यस्य च धनस्येश्वरो मानुषस्य च । किंच । चोष्कूयते व्युदस्यति यो
 विशः एधमानानमुन्वत ईतरांश्च सुन्वतो मनुष्यानादधाति सुकृतलोक
 इति । एवमत्र ' एधमानद्विट् ' इत्यनेन संबन्धात् चोष्कूयति व्युदसनार्थ
 उपपद्यते ।

- १५ ' सुमत् ' (९७) इत्यनवगतम् । ' स्वयम् ' इत्यवगमः । ' उप
 प्रागात्सुमन्मेऽध्यापि मन्म देवानामाशा उप धात-
 सुमत् पुष्टः । अन्वेनं विद्या ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे
 चकृमा सुवन्धुम् ' (ऋ० सं० १ । १६२ ।
 ७) ॥ दीर्घतमस आर्षम् । अश्वमेधेऽवस्तोमीयेन षोडशाहुतयो हूयन्ते
 २० तत्रेयं विनियुक्ता (मैत्रा० सं० ३ । १६ । १) । उँपमैतु मां प्रकर्षेण एतु
 सुमत् स्वयमेव यदेनेन यज्ञेन प्राप्नुयामिति मे मम मनः अप्यध्यापि ।
 अहं मनसा ध्यातवानित्यर्थः । किं पुनस्तत् । मन्म मननीयमर्थजातम् ।

- १ ग. ज. मन्यन् इति वक्ष्यति. २ ग. ज. 'मुष्मात्सुतानुष्मा' ; च.
 'मुष्मात्सु' (त्तु) तान्का' (त्का) मा'. ३ क. ख. घ. झ. ट. पुनर्नयमानः ; ट.
 २५ पुनर्नय' निर्णो. ४ ग. ज. सुतपंश्च ; च. सुतपंश्च' इतरांश्च. ५ क. ख. घ. झ.
 ट. ड. ड. 'पानम्यादधाति सुकृतस्य लोक'. ६ ग. 'गमः' । ९८ । उप'. ७ ग.
 ज. प्रागात्सुमत् । दीर्घ' ; च. प्रागात् । दीर्घ' ; घ. झ. ट. प्रागात्सुमन्मे' चकृमा
 सुवन्धुम् । दीर्घ'. ८ क. ख. घ. झ. ट. ड. ड. आर्षम् । विष्टुर् । अश्वदेवताहा ।
 धन्व' ; च. आर्षम् । - अश्व' विष्टुर् । अश्वदेवताहा । ९ घ. ट. ठ. ड. षोडश-
 तपये हुतयो'. १० ग. ज. उँपु. ११ क. ख. घ. झ. ट. यत् यद्मेन.
 १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'ध्यापि । अनेकविषयं संस्त्यान् (क. ख.
 ३२ झ. संकल्पविकल्पान्) चकार तच्चदमेव । अई' ; ग. ज. ध्यापि ध्यातवानित्यर्थः

किंच । अयमपि वीतपृष्ठः कान्तपृष्ठः अश्वः उपैतु उपगच्छतु देवाना-
माशाः यमेतं वयं देवानां पृष्ठे पोषणाय चक्रम् कृतवन्तः सुवन्धुं शोभ-
नयूपबन्धनम् । तमेतमुपगच्छन्तम् अनुमदति अनुमन्यन्तां विप्रा ऋषयो
मेधाविनः । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च 'सुमत्' इत्यस्य 'स्वयम्'
इत्येष विपरीणाम् उपपद्यते । 'आश्वमेधिको मन्त्रः' इति प्रकरणोपप्रदर्श-
नार्थमाह । मन्त्रार्थं निर्वृत्ततां प्रकरणमप्युपेक्षितव्यामिषेतदनेन प्रदर्शितं भवति ।

५

‘दिविष्टिपु’ (९८) इत्यनवगतम् । ‘दिव एणेषु’ इत्यवगमः ।
यामिः क्रियाभिर्दिवमिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः ।

‘स्यूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिपु । राज्ञस्त्वेपस्य सुभगस्य रातिपु
तुर्वशेष्वमन्महि’ (ऋ० सं० ८ । ४ । १९) ॥

१०

‘दिविष्टिपु’ मेधातिथेरार्यम् । बृहती । दानमनया प्रशस्यते ।
स्यूरं स्थूलं महत् राधो धनं शताश्वं बह्वश्वसं-

शुक्तं कुरुङ्गस्य राज्ञस्त्वेपस्य महतः सुभगस्य शोभनस्य दिविष्टिपु क्रियासु
दक्षिणामूर्तं सर्वेष्वपि तुर्वशेषु मनुष्येषु या रातयो दत्तयस्तासु चैतदेव
स्थूलमित्येवं वयम् अमन्महि । मन्यामह इत्यर्थः । एवमत्र ‘दिविष्टि’ शब्देन
‘क्रिया’ उच्यन्ते । ताभिर्हि शुलोकमिष्यते गन्तुम् ।

१५

‘स्यूरः समाश्रितमात्रो महान् भवति’ । समस्ता हि तत्र मात्रा
आस्थिता भवन्ति । स्थूलप्रसङ्गेनैव अणुशब्दो निरुच्यते । ‘स्यूर्यापास-
मनु’ यो वर्तते सः ‘अणुः’ इत्युच्यते । अन्वित्ययम् उपसर्गो लुप्तनाम-
करणः । येन प्रत्ययेन न्याय्यमेतन्नाम स्यात्सोऽत्र लुप्तः । न श्रूयत इत्यर्थः ।
कथं लुप्त इति । ‘यथा संप्रति’ इति । अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोगार्थ-
सिद्धिः सांप्रतमिति न्याय्यम् । तथापि संप्रतीत्येवमपि वर्तमानकालविपर्ययः
प्रयोगः प्रसिद्धः । एवमिहाप्यनुराधे । ‘कुरुङ्गो नाम राजा वभूव’ । कुरुगम-
नाद्वा कुरुङ्गः । स हि कुरुन् प्रति पुत्रत्वेन गतो जेतुं वा । ‘कुलगम-
नाद्वा’ । सन्नुकुलानि हि स नित्यमेव याति विजेतुम् । ‘कुरुः कृन्तते’ ।

२०

१ प. सं. ट. ठ. ड. तदेनेन. २ ग. ज. ‘भिर्देवभिः’. ३ क. ख. ‘दयः । ७।
स्थूरं’; ग. ‘दयः । २६ (१९) स्थूरं’. ४ ग. अ. शताश्वं । मेधा°; घ. झ. ट.
शताश्वं । तुर्वशेष्वमन्महि । मेधा°. ६ क. रा. प. सं. ट. ठ. ड. ‘गविद्धिः. ७
क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘विपययोगः.

स हि शत्रून् कृन्तति । ' क्रूरमिति ' एतत् ' अप्यस्य ' एष कृतेन्तेः
' भवति ' । ' कुलं कुण्णातेः ' । तद्धि ' विकुपितम् ' इव ' भवति '
विस्तार्णत्वात् ।

' दूतः ' (९९) इत्यनवगतम् । ' जूतः ' इति न्याय्यम् ।

' दूतः ' ' जवतेर्वा द्रवतेर्वा ' इति व्याख्यातम्
(निरु० ५ । १) ।

' जिन्वतिः ' (१००) प्रीतिकर्मा ' इत्यर्थवचनमप्रतीतार्थत्वात् ।

' जिन्वतिः ' ' समानमेतत् ' इत्यत्र उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामैः
(निरु० ७ । २३) ॥ २२ ॥

१० ईति निरुक्तटीकायामेकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पञ्चमः पादः ।

अमत्रोऽमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा । महौ अमत्रो वृजने
विरप्शीत्यपि निगमो भवति । स्तवै वज्रयृचीपमः । स्तूयते वज्रयृचा
२५ समोऽनर्शरातिमनश्च्रीलदानमश्च्रीलं पापकमार्थिर्मद्विपमम् । अन-
र्शरातिं वसुदामुपस्तुहीत्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्युतोऽन्यस्मिन् ।
अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः । अनर्वा-
प्रत्युतमन्यस्मिन् वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा
बृहस्पतिं वर्धय नव्यमर्कैरर्चनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिपिद्धं
२० सामि स्पतेः । असाम्योजो त्रिभृथा सुदानवः । अगुसमाप्तं बलं
विभृथ कल्याणदानाः ॥ २३ ॥

१ गं. ज. कृन्तेर्भं; च. कृन्तेर्भं त. २ क. ख. प. झ. ट. ड. ठ. 'स्यामो
दादशेऽध्याये (ठ. ड. दादशाध्याये). ३ क. ख. <(२३); ग. २७; इतरेष्वशो
नास्ति. ४ ग. च. ज. एकादशस्य चतुर्थः; ठ. ड. इति निरुक्तटीकायां निरुक्त-
पञ्चकेन सह एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः; इति त्रयोविंशतिः सगडः. ५ च. पादः
समाप्तः. ६ छ. द. 'मश्चिमादि'; त. 'मश्चिमादि' स्ति, ७ छ. त. द. 'वाने। अन'.

२८ ८ क. ख. १ (२२); छ. त. २७; द. १.

‘अमत्रः’ (१०१) इत्यनवगतम् । ‘अमात्रः’ इति शब्द-
 समाधिः । ‘महान् भवति’ इत्यर्थवचनम् । यो हि महान् भवति न
 तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते । अतोऽसौ ‘अमत्रः’
 ‘अमत्रः’ इत्युच्यते । ‘अभ्यमितो वा’ स्यादनभिहिंसितः
 केनचित् । ‘महौ अमत्रो वृजने विरप्यु १ प्रं
 शवः पत्यते धृष्योजः । नाह विव्याच पृथिवी चनेन यत्तोमासो हर्ष-
 स्वममन्दन्’ (ऋ० सं० ३ । ३६ । ४) ॥ विश्वामित्रस्यैवम् ।
 पृष्ठस्य चतुर्थपञ्चमयोरहोर्माष्यन्दिने सवनेऽच्छावाकस्य शस्त्रे संपातसूक्तं
 नाम तत्रेयं विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ७ । ५) । महान् प्रमावतः
 अमत्रश्च अपरिमाणमात्रः इन्द्रो वृजने संप्राप्ते विरप्यो विरावणशीलः उग्रम्
 उद्गूणम् अभ्युद्यतं शवः शत्रुबलं पत्यते पातयते । धृष्यु ओजः धर्षयितृ यस्य
 बलम् ओजः तत् पत्यते । किंच । नाह विव्याच नैनं व्याप्नोति पृथिवी
 नापि द्यौरुपमानत्वेन । कदा पुनरेवं भवति । यत्तोमासः यदा सोमाः
 हर्षस्वम् इन्द्रम् अमन्दन् । अतर्पयन्नित्यर्थः । एवमत्र ‘शवः पत्यते वृजने’
 इत्यनेन संबन्धात् ‘अमत्रो महान्’ इत्युपपद्यते ।

‘ऋचीपमः’ (१०२) इत्यनवगतम् । ईकारोऽत्रानवगतः ।

‘ऋचा समः’ इत्यवगमः । ‘इह श्रुत इन्द्रो

‘ऋचीपमः’ अस्मे अद्य स्तवे वज्रपृचीपमः । मित्रो न यो जनेष्व
 यशश्चक्रे असांशः’ (ऋ० सं० १० । २२ । २) ॥

विमदस्यार्पम् । आस्तारपैङ्क्तिः । स पुनैन्द्रो वा प्राजापत्यो वा ।
 वासुकस्य वा वसुकृतः । पृष्ठस्य चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते
 (आश्व० श्रौ० ७ । ११) । श्रुतो विख्यातः सर्वासु दिक्षु इह
 एतस्मिन् कर्मणि अद्य स्तवे विजेतुं स्तूपतेऽस्माभिः वज्री । किलक्षणः ।

१ ग. ‘चित् । १०० । महौ’ । २ ग. ज. वृजने । विश्वा°; घ. झ. ट. वृज-
 ने वि१० हर्षस्वममन्दन् । विश्वा° । ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘स्वार्पम् ।
 विष्टुप । ऐन्द्री । ५°; घ. ‘स्वार्पम् । ५° विष्टुप । ऐन्द्री’ । ४ क. ख. घ. झ. ट.
 ठ. ड. संपातं नाम सूक्तं । ५ ग. ‘गमः । १०१ । ३६’ । ६ गं. ज. अद्य । वि°;
 घ. झ. ट. अद्य° चक्रे असांशः । वि° । ७ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘पङ्क्तिः ।
 ऐन्द्री । स°; च. पङ्क्तिः । ८ गं. ऐन्द्री ।

ऋचीपम ऋचा समः । यावतैवार्धेन युक्तोच्चार्यते ऋक् स्तुत्यभिप्रायेण
तावानेवासौ भवत्यैश्वर्ययोगात् । किंच । मित्रो न मित्र इव । यथा हि
कश्चिदातो मित्रो जनेषु यशः कुर्यादेवं य इन्द्रो यश आचक्रे आभिमु-
ख्येन सर्वासु दिक्षु करोति । किलक्षणं पुनर्यशः करोति । असामि अस-
माप्तम् । अनन्तमित्यर्थः । य एवंगुणयुक्त इन्द्रोऽस्मामिरेह स्तूयते । एवमत्र
स्तुतिसंबन्धाच्छब्दसारूप्याच्च 'ऋचीपम ऋचा समः' इत्युपपद्यते ।

‘अनर्शरातिम्’ (१०३) इत्यनवगतम् । ‘अनल्लीलदानम्’
इत्यवगमः । विग्रहप्रसक्तस्याल्लीलशब्दस्यार्थमाह ।

‘अनर्शरातिम्’ ‘अल्लीलं पापकम्’ इति । न यस्याल्लीला
रातिर्दानं सोऽनर्शरातिः । शब्दसारूप्यप्रसक्त-

माह ‘अल्लीलम् अश्रिमद् विपमम्’ । तत्सारूप्योपपत्तितोऽल्लीलमित्युच्यते ।
‘अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः । सो अस्य कामं
विधतो न रोपति मनो दानाय चोदयन्’ (ऋ० सं० ८ । ९९ ।
४) ॥ ‘श्रायन्त इव सूर्यम्’ इत्यस्या अनन्तैरेव । सतोबृहती ।

हे स्तोतः अनर्शरातिम् अपापशनम् एतन्मिन्द्र वसुदां वसुदातारम् उपग-
म्योपगम्य चेतसा स्तुहि । किंकारणम् । यस्मात् भद्राः भन्दनीयाः
इन्द्रस्य रातयो दत्तयः । किंच । सः अस्य कामम् अभिप्रायं विधतो दधतः
कामिनां कामान् रोपति न पीडयति । मनश्च इन्द्रस्य आत्मनो दानाय
चोदयन् भवति य एवं स्तुत्वा याचते । एवमत्र शब्दसारूप्यार्थविरोधाच्च

‘अनर्शरातिम् अनल्लीलदानम्’ इत्युपपद्यते ।

‘अनर्वा’ (१०४) इत्यनवगतम् । ‘अप्रपृतः’ इत्यवगमः ।

यः ‘अन्यस्मिन्’ नाश्रितो भवति स्वप्रधान

अनर्वा एव सः ‘अनर्वा’ इत्युच्यते । ‘अनर्वाणं

धूपमं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्षया नव्यमर्कैः ।

गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशुष्वन्ति नव्यमानस्य मतीः (ऋ० सं०

१ । १९० । १) ॥ अगस्त्यस्यार्पम् ॥ त्रिष्टुर् हि स्तोतः
 अनर्वाणं स्वेन महिम्ना युक्तम् अप्रतिगतं कंचिदन्यं प्रति अधीनत्वेन वृषभं
 वर्पितारं मन्द्रजिह्वं मेन्दनजिह्वम् । हर्षकरो हि तस्य जनानां स्तनयितुषोपः ।
 ' जिह्वा घोषः ' (निघ० १ । ११) इति हि वाङ्मामसु पठितम् । बृहस्पति
 वर्धय नव्यं स्तुत्यम् अर्कः मैत्रेः । किंलक्षणे बृहस्पतिमिति । गाथान्यः स्तुति- ५
 प्रापणार्हा देवाः सुरुचो दीप्तिमन्तो यस्य शुष्णम् आभिमुख्येन स्थित्वा
 शृण्वन्ति आदेरेण मर्ताश्च । नवमानस्य । नवो हि भानस्तस्याहन्पहन्य-
 नया स्तुत्या स्तुत्यस्य भवति । तेनासौ नवर्मानः । अथवा । नवमानस्य
 प्रशासत इत्यर्थः । अथवा । अयमन्यो मन्त्रार्थः स्यादेतिहासिकपक्षेण ।
 मन्द्रजिह्वः । हर्षकरो हि जिह्वा तस्य स्तुतिः । गाथानीः । स एव १०
 पौरोहित्येन गाथाः स्तुतिर्निधति प्रापयति देवान् प्रति । स एव च सुरो-
 चनः । तस्यैव च नवमानस्य स्तुवतो देवा आशृण्वन्ति मर्ताश्च ।
 ' बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः ' (मैत्रा० सं० १ । ११ । ५ ॥
 शत० ब्रा० ५ । ३ । १ । २) इति ह विज्ञायते । तस्मादेवमप्युप-
 यते । एवं मन्त्रार्थाविरोधात् ' अनर्वा अप्रवृतः ' इत्युपपद्यते । १५

' असामि ' (१०५) इत्यनवगतम् । सामीति समाप्तमुच्यते । तस्य प्रति-
 पेधः असामि । ' असाम्योजो विभूया मुदानवोऽ-
 असामि सामि धृतयः शर्वः । ऋषिद्विषे' मरुतः परिमन्यव
 इपुं न सृजत द्विषम् ' (ऋ० सं० १ । ३९ ।
 १०) ॥ कण्वस्यार्पम् । सतोबृहती । हे मुदानवः कल्याणदानाः मरुतो २०

१ ग. ज. अगस्त्यस्यार्पम्; प. स. ट. ठ. ड. आ (ठ. ड. अ) अगस्त्य-
 स्यार्पम् । भार्हरत्या । त्रि०; प. अगस्त्यार्पम् । त्रि० भार्हरत्या । २ ग. ज.
 मेन्दनं. ३ ठ. ड. ' अर्कः स्तुत्येर्मन्त्रैः. ४ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. सुदीप्ति'. ५
 प. ट. ठ. ड. ' स्तुत्या ' नास्ति. ६ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. ' भानस्तस्य; प.
 ' भानः ' । अप' तस्य. ७ ग. स. स्यादिति. ८ ठ. ड. इति शास्त्रेण मूयते.
 ९ ग. ' श्रापे । १० अश्व'. ११ ग. ज. विभूयः मुदानवः । कण्व'; प. स. ट.
 विभू. सृजत द्विष. कण्व'. ११ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. ' एती । मास्ती ।
 हे'; प. ' एती. १२ दे ' मास्ती.

यूपम् अस्मि अपारिसमाप्तम् अनन्तम् ओजो वैलं विमृथ धारमथ ।
अस्मिमिधृतयः असमाप्तगतयः । धवनं धूतिः । 'धवति धावति' (निघ०
२ । १४ ।) इति गतिकर्मसु पठितम् । एतत्कुरुष्वे । य एष ऋषिद्वेष्टा
स्तोतृद्वेष्टा तस्मै हे मरुतः परिमन्यवे प्रकृष्टक्रोधाय इषुमिवै सर्वलोकद्वेष्टतां
सृजत क्षिपत । एवमत्र 'अस्मि असुसमाप्तम्' इत्युपपद्यतेऽर्थोविरोधात् ।

'गल्दया' (१०६) इत्यनवगतम् । 'गलितधानी स्यात्' । गलितं
हि तस्यां धीयते । 'धमनिर्भवति' इत्यभिधेयवचनम् । नाडीत्यर्थः । २३ ।

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा । भूर्णि मृगं न
सर्वनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् (ऋ० सं० ८ । १ । २०) ॥
मा चुक्रुधं त्वा सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गीत्या
स्तुत्या पूर्णिमिव मृगं न सर्वनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिष्यते
इति गल्दा णमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते । आ त्वा विश-
न्त्विन्द्वद् आगल्दा धमनीनाम् । नानाविभक्तीत्येते भवन्त आग-
लना धमनीनामित्यत्रार्थः ॥ २४ ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया । मेधातिथेरोर्षम् । बृहती । महाव्रते बृहतीसहस्रे
विनियुक्ता (ऐ० आ० ५ । २ । ४) । हे
गल्दया इन्द्र मा चुक्रुधं त्वा मा क्रोधयेयम् अहं सोमस्य
गल्दया गलनेन धमनिपूरणेन सोमस्य सदा
नित्यकालमपि याचन् गिरा गीत्या स्तुत्या च सर्वनेषु यज्ञेषु । कथं च

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. बलं शवः अभिवृद्धिरूपं च बलं विभृ°; च. बलं
विभृ° शवः अभिवृद्धिरूपं च बलं. २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'मिधं दिपं सर्व°;
च. 'मिधं सर्व° दिपं. ३ क. ख. १ (२३); ग. ह्य; ठ. ड. 'त्यर्थः । इति
२५ नेरुक्तीकायां पष्ठाध्याये त्रयोविंशतिः सण्डः; इतरेष्वष्टौ नास्ति. ४ छ. त. द.
याचिष्यतीति. ५ त. 'भक्तीत्येते°. ६ छ. त. द. भवतो गल°. ७ क. ख. २
(२४); छ. त. द. अष्टौ नास्ति. ८ घ. ङ. ट. सोमस्य गल्दया० न याचिषत् ।
मेधा°; ठ. ड. सोमस्येति । मेधा°. ९ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'र्षम् । ऐन्द्री ।
बृ°; च. 'र्षम् । बृ° ऐन्द्री । १० क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'नेन धमनेन पूर°;
ग. ज. 'नेन च धमनिर्निपूरणेन; च. 'नेन धमनिपूर° नेन. ११ क. ख. घ.
२१ ङ. ट. ठ. ड. 'च' नास्ति.

पुनर्मा चुक्रुधमिति । भूर्णिमिव मृगम् । भ्रमणशीलो भूर्णिः । कः पुनरसौ ।
व्याघ्रो वा सिंहो वा । स हि भ्रमणशीलो विभर्ति च शृगालादीन् । तेनेन्द्र
उपमीयते । यथा शृगालादयो लाङ्गूलालनादिनोपचारेणोपसर्पमाणास्तं न
क्रोधयन्त्येवमहं सोमसंपदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्पमाणो मा चुक्रुधं भवन्त-
मिति । अथ मंतं यदि क्रोधाद्विभेयि मास्मान्याचिष्टा इति । क ईशानं
न याचिषत् । को हि नाम सोऽस्ति लोके य ईशानमीश्वरं न याचिष्यति ।
न ह्ययाचतां वृत्तिः सिध्यति । एवमत्रेन्द्रस्य या गर्लधमनिर्यया सोम
आगत्यते सा तेनैवागलनेनोपलक्ष्यमाणा 'गल्दा' इत्युच्यते । न ह्येवमर्थ-
विरोधोऽस्ति ।

'गल्दा धमनिर्भवति' इत्यस्य भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे नात्र धमनि-
लिङ्गं विशिष्टमस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गमन्यदुदाहरणं
तस्यैवान्यदुदा-
हरणम्
ब्रवीति । 'आ त्वा विशन्तिन्द्रवः' इति । हे
इन्द्र आविशन्तु त्वात्वाम् इन्द्रवः सोमाः । कथं च
पुनराविशन्तु । आगल्दा धमनीनाम् । योः आग-
लनाः धमनयो यौभिरनुप्रविष्टाः सन्तो नवं मदमुत्पादयन्ति अथवाहिन्यो
याः ताभिराविशन्तु । शेषो मृग्यः । एवमिह 'धमनी' शब्दसहयोगी
'गल्दा' शब्द इति कृत्वा 'आगल्दा धमनिः' इति उपपद्यते ।

'नानाविभक्ती त्वेते' पदे 'भवतो' गल्दया गल्दा' इति न तु
नानार्थे । आह कोऽभिप्राय इति । उच्यते । पूर्वस्मिन्मन्त्रे यद्यपि धम-
निशब्दो नास्ति तर्थापि 'गल्दाशब्देन' धमनिरेवोच्यते । तत्र 'आगल्दा
धमनीनाम्' इत्येतदेव ज्ञापकमित्यभिप्रायः । 'गल्दया' इति तृतीयान्तं

१ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. यदि मम क्रो; च. 'यदि' को' यम. २ क. ख.
घ. झ. ट. 'न्याचेया इ'; ठ. ड. न्याचेया इ; च. 'न्याचिष्टा' चेया. ३ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. याचिष्यते; च. याचिष्यति ते. ४ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. गलना धम; च. गल-ध' ना. ५ ग. ज. आगत्यते. ६ च. विशिष्ट.
मन्यदु. ७ ग. ब्रवीति । ८ आ त्वा. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'शन्तु
त्वामिन्द्रवः । आग'; च. 'शन्तु' । आग' त्वामिन्द्रवः. १ ग. ज. 'याः' नास्ति.
१० ग. ज. याचि धननुगवि. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'भवीत्येते';
च. 'भवी त्वेते' त्वे. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. तथापि निगमे गल्दा; च.
तथापि गल्दा निगमे.

‘गल्दाः’ इति प्रथमाबहुवचनान्तम् । एतदनयोर्नानाविभक्तिवत्त्वं ।

‘जल्हवः’ (१०७) इत्यनवगतम् । ‘ज्वलनहीनाः’ इत्यवगमः । २४ ।

५ न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः । न पापा मन्या-
महे नाधना न ज्वलनेन हीना अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्यमध्ययनं
तपो दानकर्मेत्यृषिरवोचक्रुरो भास्करो भयंकरो भातमानो
द्रवतीति वा ॥ २५ ॥

१० ‘न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः । यदिन्विन्द्रं वर्णं सर्वां
मुते सखायं कृण्वामहे’ (ऋ० सं० ८ ।
६१ । ११) ॥ भर्गो नाम प्रगाधपुत्रस्तस्येय-

भर्षम् । बृहती । तस्यामेव तृचाशीत्यां विनियुक्ता (ऐ० आ० ५ । २ । ४) ।
न वयं पापाः इत्येवं मन्यामहे । किं कारणम् । अस्त्यस्मास्वपापत्वहेतुः ब्रह्म-
चर्यम् अध्ययनं तपो दानकर्म च । अथ मतमेतैरपि युक्तो यो निर्धनः

१५ स पाप एवेति । तच्च न । किं कारणम् । नारायासः । न वयमधनाः । अथापि
स्याद्धनवैश्वेऽपि सत्यनाहिताग्नित्वाज्ज्वलनहीनत्वेन पापत्वमिति । तदपि न ।
किं कारणम् । न जल्हवः । न वयं ज्वलनहीनाः । किं तर्हि । आहिताग्नयो

२० सोमपानस्य ह्यापयितारम् अभीभिः सह मया सोमः पीत इत्येवं यत्कारं
कृण्वामहे तस्मान्न वयं पापा नापि वयमरायासो नापि जल्हव इत्येवमात्मानं
मन्यामहे । न हि पापानामधनानामनाहिताग्नीनां चेन्द्रः सखा भवतीत्यभि-
प्रायः । एवमत्र ‘जल्हवो ज्वलनहीनाः’ शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ।

१ क. ख. ‘कित्वम् । २ (२४) जल्ह’ । २ ग. ७ ; ठ. ड. ‘गमः । इति निष्क-
टीकायां षष्ठाध्याये चतुर्विंशतिः खण्डः ; इत्येष्वक्षो नारित. ३ ६. ख. २ (२५) ;
छ. त. २८ ; द. २. ४ ग. ज. ‘महे । भर्गो’ ; घ. झ. ट. ‘महे० कृण्वामहे ।
भर्गो’ । ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘भर्षम् । ऐन्द्री । वृ’ ; च. ‘भर्षम् । ~ वृ’
ऐन्द्री । ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘पापत्वे हे’ ; ग. न. ‘पापत्वहेतु ब्र.’
७ ग. न. ‘दानकर्म’ नास्ति ; च. तपश्च । अयं दानकर्म च. ८ ग. न. ‘द्धनमत्वे’.
९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. पापवत्त्वं । १० ग. ज. ज्वलहीनाः ; च. ज्वल-
११ हीनाः । न. ११ घ. ज. ‘पापानामनाहि’ ; च. ‘पापाना- मनाहि’ मधनाना.

‘वकुरः’ (१०८) इत्यनवगतम् । ‘भास्करो भयंकरो भास्वद्र-
वर्णो वा’ इति शब्दसमाधयः ॥ २५ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेपं दुहन्ता मनुष्याय दत्ता । अभि
दस्यु वकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रयुरार्याय (ऋ० सं० १ ।
११७ । २१) ॥ यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ वृको लाङ्गलं
भवति विकर्तनालाङ्गलं लगतेर्लाङ्गूलवद्वा लाङ्गूलं लगतेर्लाङ्ग-
तेर्लम्बतेर्वात्रं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्युं वकु-
रेण ज्योतिषा बोदकेन वार्य ईश्वरपुत्रो वेकनाटाः खलु कुसी-
दिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं काम-
यन्त इति वा । इन्द्रो विश्वान्वेकनाटो अहर्दृश उत क्रत्वा पर्णी-
रभि । इन्द्रो यः सर्वान् वेकनाटानहर्दृशः सूर्यदृशो य इमान्यहानि
पश्यन्ति न पराणीति वाभिभवति कर्मणा पर्णीश्च वणिजः ॥ २६ ॥

यवं वृकेणाश्विना । कक्षीवत आर्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । १५) । यवादि
‘वकुरः’ धान्यं वृकेण लाङ्गलेन वपन्तौ युवां हे अश्विनौ ।
तत्कृते महानुग्रहे सति वर्षादौ लाङ्गलकर्मणः
फलसंपन्नवतीत्यतस्तावेवाश्विनौ वपन्तावित्युच्यते । इपम् अन्नं दुहन्तौ
प्रपूरयन्तौ मनुष्याय मनुष्याय दत्तौ शत्रूणां दासयितारौ दंसयितारौ वा
कर्मणां कृष्यादीनां कारयितारौ वा वर्षायनुग्रहेण । एतावेवंविधं कर्म कार-
यन्तौ कुर्वाणौ वा अभि दस्युं दासयितारमनाकालं दुर्मिक्षं धमन्तौ
विनाशयन्तौ कृत्स्नं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम् । केन पुनरभिवमन्ताविति ।

१ क. ख. २ (२५) ; ग. ८ । २८ ; ठ. ड. °धयः । इति निरुक्त्यकार्या
पष्टाध्याये पञ्चविंशतिः खण्डः ; इतरेष्वङ्को नास्ति. २ क. ख. घ. लङ्गते°. ३ ड.
थ. छ. त. द. ईश्वरः पुत्रे°. ४ क. ख. ३ (२६) ; छ. त. २९ ; द. ३. ५ क.
ख. घ. झ. ट. वृकेणाश्विना० रार्याय । कक्षी° ; ग. च. ज. वृकेणाश्विना । कक्षी° ;
ठ. ड. वृकेणेति । कक्षी°. ६ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. आर्षम् । आश्विनी ।
त्रिष्टुप् । प्रात° ; च. आर्षम् । ~ प्रात° आश्विनी । त्रिष्टुप् । ७ क. ख. घ. झ. ट.
ठ. ड. तत्कृतौ यत्कृते मदा° ; च. तत्कृतौ तृतीयौ य.

बकुरेण जलसमूहेन ज्योतिःसमूहेन वा । मध्यस्थानो ह्युदकसमूहेन युस्थानो
ज्योतिषा सस्यमनुगृह्णाति ततो दुर्भिक्षं ध्वस्यते जगच्च पुण्यति । किंच ।
युवामेव उरु ज्योतिश्चक्रयुः । विस्तीर्णमविकलं चक्षुः चक्रयुः आर्याय
ईश्वरपुत्राय ऋज्राश्वाय । स हि युवाम्यामन्धीभूतश्चक्षुष्मान् कृतः इत्यभि-
प्रायः । एवमत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहश्च ' बकुर'शब्देनोच्यते
शब्दार्थाविरोधात् । ' ज्योतिषा बोदकेन वा ' इति भाष्यपौठः ।

५ ' बेकनाटान् ' (१०९) इत्यनवगतम् । ' द्विगुणकारिणो वा
द्विगुणदायिनो वा द्विगुणकामिनो वा ' इति शब्दसमाधयैः । ' इन्द्रो
विश्वान् बेकनोटान् अहर्दृशं उत क्रत्वा पर्णीरभि । कद्रुं महीरधृष्टा अस्य
२० तविषीः कद्रुं वृत्रघ्नो अस्तृतम् ' (ऋ० सं० ८ । ६६ । १०) ॥
प्रागाधः कलिर्नाम तस्यार्पणम् । बृहती । महावते बार्हस्पत्यां तृचाशीत्यां
विनियुक्ता (ऐ० आ० ५ । २ । ४) । इन्द्रः सर्वान् बेकनाटान् कुसी-
दिनो वृद्धिजीवनान् अहर्दृशः । यैरिहैव जन्मनि सूर्यो दृष्टः । न पुनर्दृ-
क्ष्यन्तीत्यर्थः । अथवा । य इमानि एव अहानि पश्यन्ति विषयभोगप्रधानां
१५ नास्तिकतया न पारलौकिकेष्वहःस्वस्य द्रुष्टुतस्य कर्मणः कोऽपि फल-
परिणामो भविष्यतीत्येवंभाविनः पश्यन्ति । तानभिभवति क्रत्वा स्वेन
कर्मणा । उत पर्णीन् अपि च पर्णीन् । ' पणिवर्षणिभवति ' (निरु०
२ । १७) । न हि ते विशुद्धेन कर्मणा व्यवहरन्ति । याभिरेतत्कर्म
करोति याभिः पुनरेवमादीन् द्रुष्टुतकारिणोऽभिभवति कद्रु महीः क ता
२० महत्यः सेना इन्द्रस्य अधृष्टाः अनाधर्पितपूर्वाः परैः तविषीः याश्च महत्यः ।
कद्रु वृत्रघ्नः । क र्च वृत्रघ्नः इन्द्रस्य तत् अस्तृतम् अनुपहतं बलं येनैतान्
हन्तीति । एवमत्र ' बेकनाटाः कुसीदिनः ' अर्थाविरोधादित्युपपद्यते ।

' अभिधेतान् ' (११०) इत्यनवगतम् । ' अभिधावत ' इत्यवगमः । २६ ।

- ५५ १ क. ख. घ. ङ. ट. च; च. पा० च. २ च. भाष्यपौठः कारः. ३ ग.
धयः । ४ । इन्द्रो. ४ ग. ज. नाटान् । कद्रु महीरधृष्टा स्तृतम् । प्रागाधः, ठ.
ह. ह्योरपर्चयोर्विपर्यायोऽव. ५ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ह. तस्यार्पणम् । ऐन्द्रो ।
धृ. ६ ग. च. ज. दुःकृ. ७ घ. ङ. ट. ठ. ह. ' अपि च पर्णीन् ' नास्ति. ८
ग. ज. च इन्द्र वृत्रघ्नः प्र तत्. ९ क. ख. २ (२६); ग. १० । १९; ठ. ह.
२० पद्यते । इति निरुक्तटीकायां पद्याध्याये ग्रहवितानिः खण्डः.

जीवान्नो अभिधेतनादित्यासः पुरा हयात् । कद्द स्य हवन-
 श्रुतः (ऋ० सं० ८ । ६७ । ५) ॥ जीवतो नोऽभिधा-
 वतादित्याः पुरा हननात्क नु स्य ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां
 जालप्रापन्नानामेतदार्थं वेदयन्ते मत्स्या मया उदके स्थन्दन्ते
 माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणयेति वा जालं जेलचरं भवति जलेभवं
 वा जलेशयं बाहुरोऽहस्वानंहूरणमित्यप्यस्य भवति । कृष्ण-
 हूरणादुर्वित्यपि निगमो भवति । सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्ता-
 सामेकामिदभ्यंहुरो गात् । सप्तैव मर्यादाः कवयश्चक्रुस्तासामेका-
 मप्यधिगच्छन्नहस्वान् भवति स्तेयं तत्पारोहणं ब्रह्महत्यां भूण-
 इत्यां सुरापानं दुष्कृतस्यै कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके नृतो-
 यमिति वत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥ २७ ॥

जीवान्नो अभिधेतन । उक्तमार्थं भाष्यकारेणैवात्रोपप्रदर्शनार्थमेवं सर्वत्र
 परिज्ञेयमर्थमिति । हे आदित्याः जीवान्नः जीवतः
 'अभिधेतन' अस्मान् अभिधावत यूयं पुरा हयात् पुरा हननात् ।
 अहतानस्मान् संभावयतेत्यभिप्रायः । किं नु स्य ।

क नु स्थिता यूयं येन न शृणुत क्षिप्रं नैभिधावत हे हवनश्रुतः । ते ह्यार्ता-
 नामाह्वानं शृण्वन्ति । एवमत्र 'पुरा हयात्' इत्यनेन संबन्धात् 'अभिधे-
 तन' इत्यस्य 'अभिधावत' इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ।

ऋषेर्वा मास्यवधकारुण्याभिभूतस्यैतदार्थम् । मत्स्यानीं केचिन्मन्यन्ते ।
 'मत्स्या मधौ उदके स्थन्दन्ते' । मन्त्रियुदकनाम (नि० १ । १२) ।
 तत्र हि ते स्थन्दन्ते गच्छन्ति । 'स्थन्दति कसति' इति गतिकर्मसु पठि-

१ क. ख. छ. त. द. 'एव' नास्ति. २ ड. घ. च. स्तेयमतल्या; त. स्तेय-
 मतल्या० यं. ३ य. पाणं. ४ छ. दुष्कृतकर्मणः; त. दुष्कृतस्यै क; द. दुष्क-
 त-कं स्य. ५ क. ख. ४ (२७); छ. त. ३०; द. ४. ६ घ. झ. ट. जीवान्नो
 अभिधेतना० हवनश्रुतः । उक्तं; ठ. ड. जीवान्न इति । उक्तं. ७ क. ख. घ.
 झ. ट. ठ. ड. 'मिति । गायत्री । आदितेयी । हे'; च. 'मिति । हे' गायत्री ।
 आदितेयी । ८ क. ख. घ. झ. कद्द स्य क नु स्य यूयं; ठ कद्द स्य क नु स्य यूयं
 स्थिता; ठ. ड. कद्द स्य क नु स्य स्थिता यूयं. ९ ग. ज. 'स्थिताः' नास्ति.
 १० ठ. ड. धामि. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'नां वा केचि'; च. 'ना
 केचि' वा. १२ ग. च. ज. स्थन्द.

वजुरेण जलसमूहेन ज्योतिःसमूहेन वा । मध्यस्थानो ह्युदकसमूहेन शुस्थानो
ज्योतिषा सस्यमनुगृह्णाति ततो दुर्भिक्षं ध्वस्यते जगच्च पुष्यति । किञ्च ।
युवामेव उरु ज्योतिश्चक्रयुः । विस्तीर्णमविकलं चक्रुः चक्रयुः आर्याय
ईश्वरपुत्राय ऋज्जाश्वाय । स हि युवाभ्यामन्धीभूतश्चक्रुष्मान् कृतः इत्यभि-
प्रायः । एवमत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहश्च ' वक्रुर'शब्देनोच्यते
शब्दार्थाविरोधात् । ' ज्योतिषा बोदकेन वा ' इति भाष्यपैठः ।

- ‘ वेकनाटान् ’ (१०९) इत्यनवगतम् । ‘ द्विगुणकारिणो वा
द्विगुणदायिनो वा द्विगुणकामिनो वा ’ इति शब्दसमाधयैः । ‘ इन्द्रो
विश्वान् वेकनोटीं अहर्दशं उत क्रत्वा पणीं रमि । कद्रुं महीरधृष्टा अस्य
तविपीः कद्रुं वृत्रघ्नो अस्तुतम् ’ (ऋ० सं० ८ । ६६ । १०) ॥
प्रागाथः कलिर्नाम तस्यार्थम् । बृहती । महाव्रते बार्हस्पत्यां तृचाशीत्यां
विनियुक्ता (ऐ० आ० ५ । २ । ४) । इन्द्रः सर्वान् वेकनाटान् कुसी-
दिनो वृद्धिजीवनान् अहर्दशः । यैरिहैव जन्मनि सूर्यो दृष्टः । न पुनर्द-
क्षन्तीत्यर्थः । अथवा । य इमानि एव अहानि पश्यन्ति विषयभोगप्रधानां
नास्तिकतया न पारलौकिकेष्वहःस्वस्य द्रुष्टुतस्य कर्मणः कोऽपि फल-
परिणामो भविष्यतीत्येवंभाविनः पश्यन्ति । तानभिभवति क्रत्वा स्वेन
कर्मणा । उत पणीन् अपि च पणीन् । ‘ पणिर्वणिगमवति ’ (निह०
२ । १७) । न हि ते विशुद्धेन कर्मणा व्यवहरन्ति । याभिरेतत्कर्म
करोति याभिः पुनरेवमादीन् द्रुष्टुतकारिणोऽभिभवति कद्रु महीः क ता
महस्यः सेना इन्द्रस्य अधृष्टाः अनाधर्षितपूर्वाः परैः तविपीः याश्च महस्यः ।
कद्रु वृत्रघ्नः । क र्च वृत्रघ्नः इन्द्रस्य तत् अस्तुतम् अनुपहतं बलं येनैतान्
हन्तीति । एवमत्र ‘ वेकनाटाः कुसीदिनः ’ अर्थाविरोधादित्युपपद्यते ।

‘ अभिधेतन ’ (११०) इत्यनवगतम् । ‘ अभिभावत ’ इत्यवगमः । २६ ।

- ९५ १ क. ख. घ. ङ. ट. च; घ. वा० घ. २ घ. भाष्यपैठः० करः. ३ ग.
धयः । ९ । इन्द्रो० ४ ग. ज. नाटान् । कद्रु महीरधृष्टा० स्तुतम् । प्रागा०; ठ.
ड. दयोधर्षयोर्विषयातोऽव. ५ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. तस्यार्थम् । ऐन्द्री ।
कृ०. ६ ग. घ. ज. दुःकृ०. ७ घ. ङ. ट. ठ. ड. ‘ अपि च पणीन् ’ नास्ति. ८
ग. ज. च इन्द्र वृत्रस्य प्र तत् १ क. ख. ३ (२६); ग. १० । २९; ठ. ड.
२० पयते । इति निरुक्तीकायां पञ्चाध्याये पदविंशतिः खण्डः.

जीवान्नो अभिधेतनादित्यासः पुरा हयात् । कद्धं स्थ हवन-
श्रुतः (ऋ० सं० ८ । ६७ । ५) ॥ जीवतो नोऽभिधा-
वतादित्याः पुरा हननात्क नु स्थ ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां
जालप्रापज्ञानामेतदार्पं वेदयन्ते मत्स्या मथा उदके स्थन्दन्ते
माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जेलचरं भवति जलेभवं
वा जलेशयं बाहुरोऽहस्वानंहूरणमित्यप्यस्य भवति । कृण्वन्नं-
हूरणादुर्वित्यपि निगमो भवति । सप्त मर्यादाः कवयस्तत्क्षुस्ता-
सामेकामिदं भ्यंहुरो गात् । सप्तैव मर्यादाः कवयश्चक्षुस्तासामेका-
मप्यधिगच्छन्नहस्वान् भवति स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भूषण-
हत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके नृतो-
द्यमिति वत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥ २७ ॥

जीवान्नो अभिधेतन । उक्तमार्पं भाष्यकारेणैवात्रोपप्रदर्शनाधीमेवं सर्वत्र
परिज्ञेयमार्पमिति । हे आदित्याः जीवान्नः जीवतः
'अभिधेतन'

अस्मान् अभिधावत यूयं पुरा हयात् पुरा हननात् ।
अहतानस्मान् संभावयतेत्यभिप्रायः । कं नु स्थ ।
क नु स्थिता यूयं येन न शृणुत क्षिप्रं नैभिधावत हे हवनश्रुतः । ते ह्यार्ता-
नामाह्वानं शृण्वन्ति । एवमत्र 'पुरा हयात्' इत्यनेन संबन्धात् 'अभिधे-
तन' इत्यस्य 'अभिधावत' इत्येव विपरीणाम् उपपद्यते ।

ऋषेर्वा मत्स्यवधकारुण्याभिभूतस्यैतदार्पम् । मत्स्यानीं केचिन्मन्यन्ते ।
'मत्स्या मधौ उदके स्थन्दन्ते' । मन्त्रित्युदकनाम (नि० १ । १२) ।
तत्र हि ते स्थन्दन्ते गच्छन्ति । 'स्थन्दति कस्यति' इति गतिकर्मसु पठि-

१ क. ख. छ. त. द. 'एव' नास्ति. २ ड. घ. घ. स्तेयमतस्यां; त. स्तेय-
मतस्यां यं. ३ य. 'पार्प'. ४ छ. दुष्कृतकर्मणः; त. दुष्कृतस्य कं; द. दुष्क-
तकं स्य. ५ क. ख. ४ (२७); छ. त. २०; द. ४. ६ घ. स. ट. जीवान्नो
अभिधेतनां हवनश्रुतः । उक्तं; ठ. ड. जीवान्न इति । उक्तं. ७ क. ख. घ.
स. ट. ठ. ड. 'मिति । गायत्री । आदितेयी । हे'; च. 'मिति । हे' गायत्री ।
आदितेयी । ८ क. ख. घ. स. कद्धं स्थ कं नु स्थ यूयं; ठ कद्धं स्थ कं नु स्थ यूयं
स्थिता; ठ. ड. कद्धं स्थ कं नु स्थ स्थिता यूयं. ९ ग. ज. 'स्थिताः' नास्ति.
१० ठ. ड. वामि. ११ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. 'नो वा केचि'; च. 'ना
केचि' वा. १२ ग. च. ज. स्थन्द-
७४

तम् (निघ० २ । १४) । 'माद्यन्ते' 'हृष्यन्ति' 'अन्योन्यं' भक्षणाय
इति वा' मत्स्याः । ते हीतेरेतरभक्षजीविनः । 'जाळं जलचरं भवति १-
तद्धि जले चरति । जले वा भवति । जले वा शेते इति जालम् ।

'अंडुरः' (१११) इत्यनवगतम् । 'अंहस्वान्' इत्यवगमः । रो
मत्वर्थे । 'अंहूरणमित्यप्यस्य भवति' इति प्रासङ्गिकम् । एवमपि हि प्रयोगो
भवतीति । 'त्रितः कूपेऽर्वाहितो देवान्हवत

'अंडुरः' उतये' । तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृष्णमंहूरणादुरु
वित्तं मे' अस्य रोदसी' (ऋ० सं० १ ।

१०५ । १७) ॥ 'सप्त मर्यादा' इत्येते त्रितस्यैव कूपे पतितस्यैर्वम् ।

१० एतयोः पूर्वा कुत्सस्य चो । प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनिर्योगः । त्रितः कूपे
अवहितः पतितो देवान् हवते आह्वयते उतये रक्षणायामनः । तस्याह्वानं
बृहस्पतिः शुश्राव । 'वित्तं मे अस्य रोदसी' इत्येतत्पुनः पुनरुच्यमानं
धावापृथिव्यौ शुश्रुवतुः । किमित्येतदसौ श्रावयांचकारेति । कृष्णमंहूर-
णात् अंहस्वतः कृपादात्मन उरु विस्तीर्णं त्रीणं कुर्वन् । एवमत्र 'अन्ध-
१५ कूपोऽहूरणः' इत्युपपद्यते प्रकरणाविरोधोत् ।

'सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासामेकामिदम्यंहूरो गात् । आयोर्ह'
स्क० भ० छेपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्यो' (ऋ० सं० १० ।

५ । ६) ॥ सप्त मर्यादाः सप्त स्थितीः

२० स्पष्टार्थाय तस्यैव कवयो मेधाविनो हिरण्यगर्भमनुप्रभृतयः ततश्चुः
द्वितीयमुदाहरणम् कृतवन्तः । निश्चा एव हि ताः । तैस्तु तैः प्र-
त्याख्यायकानुस्मरणार्थं निराकरणार्थं प्रत्यस्तं-
दभोऽभिप्रेयजितः । एतदेव करणमित्युपचर्यते । तासामेकामिदम्यंहूरो गात् ।

- १ ग. 'तीति । ११ । त्रितः'; ठ. ड. 'इति' नास्ति. २ ग. ज. 'हितः ।
सप्त'; प. झ. ट. 'हितो' अस्य रोदसी । सप्त'. ३ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
२५ 'स्पार्थे'; च. 'त्रितस्यैर्वैर्वम्' स्या. ४ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'वा । वैश्वदेवी ।
पङ्क्तिः । प्रातः'; च. 'वा । - प्रातः' वैश्वदेवी । पङ्क्तिः. ५ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. 'निधुका. ६ ग. ज. 'त्राणं' नास्ति. ७ ग. 'घात् । १२ । सप्त'. ८ ग. ज.
मर्यादा । सप्त'; प. झ. ट. मर्यादाः कवयः० धरुणेषु तस्यो । सप्त'. ९ क. ख. नीळे;
च. नीळे. १० ग. ज. स्थितयः; च. स्थितयः' तीः. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ.
ड. तत्प्रस्थापकोऽनुस्मरणार्थं प्रत्य'; ग. ज. तत्प्रत्याख्यायकानिराकरणार्थं अनु-
३१ रणार्थं प्रत्य'; च. तत्प्रत्याख्यायकोऽनुस्मरणार्थं निराकरणार्थं (या) प्रत्य'.

‘इत्’ इत्यनर्थकोऽप्यर्थः वा । तासां मर्यादानाम् एकामभिगच्छन्
 अतिक्रामन् अहंस्वान् भवति । ‘अगात्’ इत्येतत् अभेः समीपमाकृष्य
 ‘एकामप्यभिगच्छन्’ इति । कतमाः पुनस्ता मर्यादा इति । स्तेयं
 तत्प्राप्तिरहणमित्येवमाद्याः । यः पुनरेता नाभिगच्छति तस्य किमिति । स
 आयोः अयनस्य सूर्यस्य स्कम्भे स्कम्भने मण्डले उपमस्य सर्वभूतोपनि- ५
 र्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य नडे मिल्धे स्थाने यानि धरुणानि धारयितुणि
 स्थानानि अप्रध्वंसीनि आभूतसंप्लवस्थायीनि तेषु तस्थौ तिष्ठति । आह ।
 कस्मिन् काले इति । उच्यते । पथां विसर्गे विषयानुप्रवेशमार्गभूतानामि-
 न्द्रियाणां विसर्गे विसर्जनकाले प्राप्ते । मृषुकाल इत्यर्थः । मर्यादासंब-
 न्धात्पष्ठतर एष निगम इत्यतो द्वितीय उपातः । स्मृतिसमाचारस्थानेन १०
 प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यति । एवं मन्त्रेभ्य एवोपश्रुत्य सर्व एव समा-
 चारो विशिष्टैः स्मृतिकारैः संदृष्टो न स्वतन्त्रैरिति ॥

‘वत इति निपातः खेदानुकम्पयोः’ । ‘वत’ (११२) ।
 इत्यनवगतमनेकार्थं च । ‘निपातः’ इति पदजात्यवधारणम् । ‘खेदा-
 नुकम्पयोः’ इत्यर्थवचनम् ॥ २७ ॥ १५

वतो वतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम । अन्या
 किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् (ऋ० सं०
 १० । १० । १३) ॥ वतो बलादतीतो भवति दुर्बलो वतासि यम
 नैव ते मनो हृदयं च विजानीमोऽन्या किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते २०
 कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते विभ-
 जेन्तीति व्रततिर्वरणाच्च सैन्याच्च ततनाच्च वाताप्यमुदकं भवति
 वात एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रमित्यपि निगमो

१ घ. स. ट. ठ. ड. अगात्. २ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. निलयने. ३ ग.
 ज. ‘शीन्याहृतव’; च. ‘शीन्याहृतव’ मू. ४ घ. काले । उच्यते इति. ५ च. ज. २५
 विसर्जने काले. ६ ग. ज. ‘त्यतोहरशद्विती’. ७ क. स. घ. स. ट. ठ. ड.
 ‘व्यतीत्येव’; च. ‘व्य-त्येव’ ती. ८ क. ख. घ. स. ट. स्वतन्त्र इति; ठ. स्वतन्त्र
 इति निरुक्तदीक्षायां षष्ठाध्याये सप्तविंशतिः खण्डः; ड. स्वतन्त्र इति । २७ खण्डः १.
 १ क. ख. ४ (२७); ग. १३ (३०); इतरेणहो नास्ति. १० छ. त. द.
 बलादतीतो. ११ छ. त. ‘भजतीति. १२ क. ख. छ. शपना’; त. हपना’ श. १६

तम् (निघ० २ । १४) । 'माद्यन्ते' 'हृष्यन्ति' 'अन्योन्यं' भक्षणाय
इति वा' मत्स्याः । ते हीतेरेतरभक्षजीविनः । 'जाळे जलचरं भवति' ।
तद्धि जले चरति । जले वा भवति । जले वा शेते इति जालम् ।

'अंहुरः' (१११) इत्यनवगतम् । 'अंहस्वान्' इत्यवगमः । रो
मत्वर्थे । 'अंहूरणमित्यप्यस्य भवति' इति प्रासङ्गिकम् । एवमपि हि प्रयोगो

भवतीति । 'त्रितः कूपेऽर्वाहितो देवान्हवत

'अंहुरः' ऊतये' । तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृष्णं हूरणादुरु
वित्तं मे' अस्य रोदसी' (ऋ० सं० १ ।

१०५ । १७) ॥ 'सप्त मर्यादा' इत्येते त्रितस्यैव कूपे पतितस्यैवम् ।

१० एतयोः पूर्वा कुत्सस्य च । प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनियोगैः । त्रितः कूपे
अवहितः पतितो देवान् हवते आह्वयते ऊतये रक्षणायात्मनः । तस्याह्वानं
बृहस्पतिः शुश्राव । 'वित्तं मे अस्य रोदसी' इत्येतत्पुनः पुनरुच्यमानं
द्यावापृथिव्यौ शुश्रुवतुः । किमित्येतदसौ श्रावयांचकारेति । कृष्णं हूर-
णात् अंहस्वतः कृपादात्मन उरु विस्तीर्णं श्राणं कुर्वन् । एवमत्र 'अन्ध-
१५ कूपोऽहूरणः' इत्युपपद्यते प्रकरणाविरोधोत् ।

'सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासामेकामिदम्यंहुरो गात् । आयोर्ह'
स्क० भ० छपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ' (ऋ० सं० १० ।

५ । ६) ॥ सप्त मर्यादाः सप्त स्थितीः

२० स्पष्टार्थाय तस्यैव कवयो मेधाविनो हिरण्यगर्भमनुप्रभृतयः ततश्चुः
द्वितीयमुदाहरणम् कृतवन्तः । निआ एष हि ताः । तैस्तु तैष्य-
त्याख्यायकानुस्मरणार्थं निराकरणार्थं ग्रन्थसं-
दर्भोऽभिप्रेयजितः । एतदेव करणमित्युपचर्यते । तासामेकामिदम्यंहुरो गात् ।

- १ ग. 'तीति । ११ । त्रितः°; ठ. ड. 'इति' नास्ति. २ ग. ज. °हितः ।
सप्त°; प. स. ट. °द्वितो० अस्य रोदसी । सप्त°. ३ क. ख. प. स. ट. ठ. ड.
२५ °स्पर्धे; च. 'त्रितस्यैवैवम्' स्या. ४ क. ख. च. स. ट. ठ. ड. °वा । वैश्वदेवी ।
पङ्क्तिः । प्रातः°; च. °वा । प्रातः° वैश्वदेवी । पङ्क्तिः. ५ क. ख. प. स. ट. ठ.
ड. °निपुष्पा. ६ ग. ज. 'घाणं' नास्ति. ७ ग. °घात् । १२ । सप्त°. ८ ग. ज.
मर्यादा । सप्त°; प. स. ट. मर्यादाः कवयः० धरुणेषु तस्थौ । सप्त°. ९ क. ख. नीळे;
च. नीळे. १० ग. ज. स्थितयः; च. स्थितयः° तीः. ११ क. ख. प. स. ट. ठ.
ड. तत्तदस्यापकोऽनुस्मरणार्थं ग्रन्थ°; ग. ज. तत्तदस्याख्यायकानिराकरणार्थं अनुस्-
२१ रणार्थं ग्रन्थ°; च. तत्तदस्याख्यायकोऽपकोऽनुस्मरणार्थं निराकरणार्थं (प्रा)ग्रन्थ°.

‘इत्’ इत्यनर्थकोऽप्यर्थः वा । तासां मर्यादानाम् एकामभिगच्छन्
 अतिक्रामन् अहस्वान् भवति । ‘अगात्’ इत्येतत् अभेः समीपमाकृष्य
 ‘एकामप्यभिगच्छन्’ इति । कतमाः पुनस्ता मर्यादा इति । स्तेयं
 तत्पारोहणमित्येवमाद्याः । यः पुनरेता नाभिगच्छति तस्य किमिति । स
 आयोः अयनस्य सूर्यस्य स्कम्भे स्कम्भने मण्डले उपमस्य सर्वभूतोपनि-
 र्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य नडे निलये स्थाने यानि धरुणानि धारयितुणि
 स्थानानि अप्रचंसीनि आभूतसंग्रहस्थायीनि तेषु तस्थौ तिष्ठति । आह ।
 कस्मिन् काले इति । उच्यते । पथां विसर्गे विषयानुप्रवेशमार्गमूतानामि-
 न्द्रियाणां विसर्गे विसर्जनकाले प्राप्ते । मृत्युकाल इत्यर्थः । मर्यादासं-
 न्धात्स्पष्टतर एव निगम इत्यती द्वितीय उपात्तः । स्मृतिसमाचारधानेन
 प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यति । एवं मन्त्रेभ्य एवोपश्रुत्य सर्व एव समा-
 चारो विशिष्टैः स्मृतिकारैः संदृष्टो न स्वतन्त्रैरिति ॥

‘वत इति निपातः खेदानुकम्पयोः’ । ‘वत’ (११२) ।
 इत्यनवगतमनेकार्थं च । ‘निपातः’ इति पदजात्यवधारणम् । ‘खेदा-
 नुकम्पयोः’ इत्यर्थवचनम् ॥ २७ ॥

वतो वतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम । अन्या
 किल त्वां कस्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् (ऋ० सं०
 १० । १० । १३) ॥ वतो बलादतीतो भवति दुर्बलो वतासि यम
 नैव ते मनो हृदयं च विजानीमोऽन्या किल त्वां परिष्वदस्यते
 कस्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते विभ-
 जेन्तीति व्रततिर्वरणाच्च संयनाच्च ततनाच्च वाताप्यमुदकं भवति
 वात एतदाप्यापयति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रमित्यपि निगमो

१ पं. स. ट. ठ. डं. अगात्. २ क. स. प. स. ट. ठ. ड. निलयने. ३ ग.
 ज. ‘लीन्याहृतं’; प. ‘लीन्याहृतं’ मू. ४ प. काले । उच्यते इति. ५ प. ज.
 विसर्जने काले. ६ ग. ज. ‘त्यतोद्गारादतिती’ . ७ क. स. प. स. ट. ठ. ड.
 ‘व्यतीत्येव’; प. ‘व्य-त्येव’ मी. ८ कं. स. प. स. ट. संतन्त्र इति; ठ. संतन्त्र
 इति निरुक्तीवाप्यं पठाप्याये सप्तविंशतिः खण्डः; ड. संतन्त्र इति । २७ खण्डः १.
 ६ क. स. ४ (२७); ग. १३ (३०); इत्येवमिहो नास्ति. १० छं. त. द.
 वडादतिनो. ११ छं. त. ‘भ्रमतीति. १२ कं. स. छ. सपना’; त. ‘हृदना’ स. ३०

भवति । वने न वायो न्यधायि चाकन् । वन इव वायो वेः
पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा वेति च य इति च चकार
शाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो रथर्यतीति
सिद्धस्तत्प्रेप्सु रथं कामयत इति वा । एष देवो रथर्यतीत्यापि
५ निगमो भवति ॥ २८ ॥

इति पष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

वतो वतांसि । यमी यमं ब्रवीति । दुर्बलो बत दुर्बलहृदयस्त्वम् । अर्ध-
३० ' वत ' र्मेभीरुर्मोहमयस्त्वमेवमसकृन्मया प्रार्थ्यमानः खेद-
मुपयासि नेच्छसि मया संभोक्तुम् । स त्वं सर्वथा
हानुकम्प्यः । शोच्य इत्यर्थः । अथवा । नैव
ते तव मनः संकल्पं हृदयं हृदतं हृदतमप्यवसायं च
विजानीमः । अथवा । लब्धस्ते मयाभिप्रायः । अस्या किल त्वां मत्तो विशि-
ष्टतरा योषित् परिष्वङ्क्ष्यते । ततः किल त्वं मां तयापहृतचेतस्त्वाज्ञेच्छसि
१५ परिष्वक्तुम् । कथं च पुनरन्या त्वां परिष्वङ्क्ष्यते । कस्येव युक्तं लिबुजेव
वृक्षम् । कैक्षजातेव सुवृद्धा लिबुजा बह्वी यथा युक्तम् आत्मना संयुक्तं
समीपजं परिष्वजेत्पारिवेष्टयेदेवं किल त्वामन्या परिष्वङ्क्ष्यत इति । एव-
मत्र प्रकरणाविरोधाद् बत इत्येव निपातः खेदानुकम्पयोः । अत्र 'कस्येव
युक्तं लिबुजेव वृक्षम्' इत्येक 'इव' शब्दोऽनर्थकः । अथवा । उपमानद्वयमेव
२० स्यात्कस्येव च लिबुजेव च । यथा कस्या च लिबुजा च परिष्वजनीर्या-
वश्ववृक्षौ परिष्वजेते एवं परिष्वङ्क्ष्यत इति ।

'वाताप्यम्' (११३) इत्यनयगतम् । 'उदकं भवति' इत्यभिधे-
यवचनम् । वातो ह्युदकम् आप्याययति शीतो

२५ 'वाताप्यम्' करोति । अथवा आप्यायतिर्द्वयार्थः स्यात् । पुरो-
वातेन हि वृष्टिभूतमुदकं संवर्धते । 'न नो

रयिमुप मास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं' विश्वधन्वम् । प्र वेन्द्रितुरिन्द्रो

१ उ. त. द. भवति । धेनुं न° । २ ड. थ. प. 'इति०० पादः' नास्ति.
३ प. स. ट. वतांसि यम० जेव वृक्षम् । यमी°, ठ. ड. वतासीति । यमी°.
४ ग. ज. संकल्पा हृद° । ५ प. स. ट. ठ. ड. कक्षं कक्षजा° । ६ ग. ज. °नीया-
वृक्षौ. ७ ग. च. ज. अप्या°. ८ ग. संवर्धयते । १४ । नृ°; ज. संवर्ध-
यते. १ ग. मास्व नृवन्तं पु । नोप°; ज. मास्व । नोप°; प. स. ट. मास्व० वसु-
३२ र्भगम्यात् । नोप°.

तार्थायुः प्रातर्मधु धियावमुर्जगम्यात्' (ऋ० सं० ९ । ९३ । ५) ॥

नोधसो गौतमस्यैयमार्षम् । पावमानी सौमी । हे सोम नु नः क्षिप्रम-
स्माकं रयिं धनम् उपमास्य उपनिर्मिनुहि नृवन्तं पुत्रपौत्रैः सहितं पुनानः
पूयमानो वाताप्यम् उदकं प्राप्य द्रवीभूतः चन्द्रं चायनीयमुदकं विश्वः च
सर्वः पूयमानः । किंच । प्रतारि प्रतीणं दीर्घं कुरु हे इन्द्रो सोम वन्दितुः
स्तोतुः आयुः । किंच । तथोपमोस्व यथा प्रातः नित्यमेव धियावसुः
कर्मवसुः इन्द्रः त्वां पातुमस्माकम् आजगम्यात् । आगच्छेदित्यर्थः । एव-
मत्र 'वाताप्यमुदकम्' अर्थाविरोधाच्छब्दोपपत्तेश्च ॥

'चाकन्' (११४) इत्यनवगतम् । 'चायन्निति वा कामयमान
इति वा इति शब्दसमाधी । 'वने न वायो १०

'चाकन्' न्यधायि चाकञ्चुचिवां स्तोमो भुरणावजीगः ।

यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नयो नृतमः

क्षपावान्' (ऋ० सं० १० । २९ । १) ॥ वसुकस्येयमार्षम् । वने न

वने इव वृक्षे इव शकुनिः स्वे नीढे वायम् आत्मीयं पुत्रं न्यधायि निद-

धाति शिशुकम् अजातपक्षम् । स यथा तत्र निहितः चाकन् पश्यन् १५

भवादिशो निरीक्षमाणः आसीदथवा कामयमानः तदुत्सुकमना आसीत्

एवमयमस्मासु वृक्षस्य नीढभूतेषु शकुनिपुत्रभूतः शुचिः व्यपगतसर्वदोषः

शुवयोः स्वभूतः स्तोमः हे भुरणो भर्तारावश्विनौ शीघ्री वा । भुरण्युरिति

क्षिप्रनाम (निघ० २ । १५) इति । किंच । यस्य स्तोमस्य पुरुदिनेषु

बहुष्वहःसु इन्द्रो होता इन्द्रोऽप्याढाता भवति ममायं स्तोमः स्यादिति । २०

किंलक्षणः पुनरिन्द्र आढाता । यो नृणां नृतमो मनुष्याणामपि मनुष्य-

तमः । शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः । नर्यश्च नृम्यो हितः । यः

क्षपावान् च रात्रिपर्यायेषु सोमभागी । एवंगुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रे-

णापि प्रार्थते अस्मासु वर्तमानः स युवां प्रति अजीगः । नित्यकालमेव

गच्छतीत्यर्थः । २५

१ क. स. प. स. ट. ठ. ड. 'इयं' नास्ति. २ ग. ज. तथा लुप्त. ३ क. स.

प. स. ट. ठ. ड. 'वा' नास्ति; च. बौ. ४ क. स. प. स. ट. ठ. ड. 'वा इति'
नास्ति. ५ ग. 'वाधी । १५ । वने'. ६ ग. ज. चाकन् । वसु'. ७ क. स. ट.
चाकन्. नृतमः क्षपावान् । वसु'. ८ क. स. प. स. ट. ठ. ड. 'मार्षम् । देन्द्री ।
विहृत् । वने'; च. मार्षम् । - वने' देन्द्री । विहृत् । . २०

एवं तावदेतामृचमादिनीमिति कृत्वा व्यावक्षते । तदसाधु । ऐन्द्रे हि

प्राकृतविवरण-
स्यासाधुत्वे कारणम्

सूक्ते प्रथमैवेयं भवति । तच्च पुनः पृष्ठपक्षे पष्ठेऽ-

हनि स्तोमे वर्धमाने माष्यन्दिने सवने ब्राह्मणा-
च्छंसिनः शस्त्रे विनियुज्यते (आश्व० श्रौ०

७ । १२) । हे मुरण्यौ भर्तारौ देवता-

नां पत्नी य एष स्तोमोऽस्मत्सु निहितः शुचिः व्यपगतदोषः शकुनिपुत्र
इव बने वनावयवे वृक्षे चाकन् पश्यन्निव कामयमान इव वा ईन्द्रम् आस्ते ।
यस्य स्तोमस्य किमिति । यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःसु आह्वाता अभू-
दपि नाम मामनेन स्तोमेन स्तुरिति । किलक्षणः पुनराह्वाता यस्येन्द्र

१० इति । नृणां नृतमः नर्यश्च क्षपावांश्च । समानमेतत्पूर्वैर्गोर्धेन । यमेवमिन्द्रः
प्रार्थयते स एष स्तोमस्तं प्रत्यजीगः । गच्छतीत्यर्थः । अथवा । स एष
स्तोमोऽस्माभिरुदीर्यमाणस्तस्येन्द्रस्य गुणान् गृह्णातीति स्यात् । ' जिर्ग-
र्तिर्गृह्णातिकर्मा ' इति द्युक्तम् (निरु० ६ । ८) । एवमत्र ' चाकन् '
इत्यस्य ' चायन् ' इति कामयमानः इति वा ' इत्येतौ विपरिणामानुपपद्येते

१५ शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ।

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद्विचारोऽस्ति । तमाह भाष्यकारो

' वेति च य इति च चकार शाकल्पः ' इति ।

अस्यामृचि

वा इति य इति च पदे चकार शाकल्पः पद-

' वायम् ' इति यत्पदं

कारः । तदेतद्विचार्यमाणं न साधु भवति । किंका-

१० तत्संबद्धो विचारः

रणम् । ' उदात्तं त्वेयमाख्यातमभविष्यत् ' । एवम्

एतस्मिन् पदद्वये सति यदेतत् आख्यातं ' न्यधायि '

इत्येतत् उदात्तमभविष्यत् । यदुच्चात्परस्य नित्यमाख्यातस्य निघातो न भव-

तीति लक्षणविदो मन्यन्ते । न चेदमुदात्तम् । तस्मात् ' यः ' इति नेदं

यदुत्तम् । किं तर्हि । ' वायः ' इत्येकमेव पदम् । किंच । ' अमुसमाप्तधार्थः '

१५ अपुष्कलः । एवमेतस्मिन् पदद्वये सति मन्त्रार्थोऽमुसमाप्तो भवति । कथम् ।

द्विपदत्वे हि सति वाशब्दस्पर्धेन केनचिद्विधितव्यम् । न चेह विकल्पः

१ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. 'वे' मुगभवति. २ ग. ज. इन्द्रनाम्ने. ३ क. ख.
प. झ. ट. ठ. ड. यः स्तोमस्तस्य किं. ४ क. ख. प. झ. ट. ठ. ड. पूर्वो-
र्धेन; च. पूर्वोर्धेन 'गेवा. ५ प. ट. यनेवतिदः मां; ठ. ड. यनेवनेन्द्रः मां.
६ ग. च. ज. निगतिं गृह्णा. ७ ग. ज. विघातो, ८ क. ख. प. झ. ट. ठ.
ड. मन्त्रस्पर्धो.

समुच्चयो वा कश्चिदर्थोऽस्ति । स्यादेतदुपमार्थो भविष्यतीति । तदपि न
संभवति नकारेणोपमार्थस्य कृतत्वात् । 'यः' इत्यस्यापि पृथग्भूतस्य न
कश्चिदर्थोऽस्ति । तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थसंभवाच्च द्विपदत्वे 'वायः'
इत्येतदेकपदमेव । 'शकुनिपुत्रः' एव चास्याभिधेय उपपद्यते ।

'रथ्यति' (११५) इत्यनवगतम् । 'रथं हर्षति' इत्यवगमः । ५
हर्षतिशब्दो हि प्रेप्तायाम् (निघ० २ । ६) ।

'रथ्यति' 'रथं' हि यः 'कामयते' स रथ्यति ।

'एष देवो रथ्यति पवमानो दशस्यति । आवि-

ष्कृणोति वग्वनुम्' (ऋ० सं० ९ । ३ । ९) ॥ शुनःशेषस्यार्पम् । पाव-

मानी सौमी । प्रावस्तुत आवापे (आश्व० श्रौ० ५ । १२) । एष सोमो १०

देवो रथ्यति रंहेणमात्मनो गमनमिच्छति । पवमानो दशस्यति दानमा-

त्मन इच्छति कथं नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति । किंच । आविष्कृणोति प्रकाशी-

करोति वग्वनुं वाचो वननीयं दत्त मां देवेभ्य इति । एवमत्र 'रथ्यति

रथप्रेप्सुः' शब्दसारूप्यादिर्युपपद्यते ॥ २८ ॥

एकादशस्य पञ्चमः पादः ॥

१५

पष्ठः पादः ।

धेनुं न इयं पितृवत्संक्राम् । असंक्रमणीम् । आधव

आधवनात् । मतीनां च साधनं विमाणां चाधवमित्यपि निगमो

भवत्यनवधवोऽनवधिस्रवचनः । विजेपकृदिन्द्र इवानवधव इत्यपि २०

निगमो भवति ॥ २९ ॥

१ प. स. ट. ठ. ड. 'मार्थे'. २ प. स. ट. ठ. ड. 'वर्तीते नका'. ३ ग. ज.
'रथ्यति'. ४ क. ल. ज. प. स. ट. रथ्यति; ग. रथ्यति । १६ । १३; ठ.
ड. रथ्यति. ५ प. स. ट. 'रथ्यति' वग्वनुम् । शुनः. ६ ग. स. स्याति । शुनः. २५
७ क. ल. प. स. ट. सौमी । मायत्री । मायः. ८ प. 'रथ्यति' रथः. ९ क.
ल. प. स. ट. ठ. ड. 'रूप्यादेनदुप'. १० ग. ११; इत्येवमत्रो न विपते. ११ क.
ल. 'यते । अतस्मात्पि'; ठ. ड. 'यते । इति निरुक्तभाष्ये निरुक्तपञ्चाशयेन वद
एकादशाध्याये पञ्चमः पादः । इत्यष्टाविंशतिः खण्डः. १२ क. ल. ड. 'मनीम्'.
५ । इति (द. इति निरुक्तस्य) पञ्चाध्यायस्य पञ्चमः पादः; छ. त. 'मनीम्'. १३ ।
पञ्चमः पादः (त. 'वग्वनुः पादः' इति शब्दो द्रष्टव्यः). १४ क. ल. १
(२९); छ. त. १२; द. १.

‘असक्राम्’ (११९) इत्यनवगतम् । ‘असंक्रमणीम्’ इति शब्दसमाधिः । ‘पुरु हि वां पुरुभुजां देष्णं

‘असक्राम्’ धेनुं न इपं पिन्वतमसंक्राम् । स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसांश्च ये वामनु रातिमगमन्’ (ऋ० सं०

- ५ ६।६३।८) ॥ भरद्वाजस्यैर्वम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते (आश्व० ध्रौ० ४ । १५) । पुरु हि वां बहु देष्णं दानं युवाम्यां यज्ञे यस्मात् हे पुरुभुजा बहुभोजिनौ अधिनौ तस्माद्युवां ब्रूमः । धेनुं नः तर्पयन्तीमस्मभ्यम् इपम् अन्नलक्षणं पिन्वतं प्रक्षारयतम् असक्राम् असंक्रमणशीलाम् अनपायिनीमस्मत्तः । अथवा । असंक्रमणशीलां वाम् ईव इपम् इषो हेतूदकमस्मदर्थं प्रक्षारयतमिति स्यात् । किं पुनः तद्युवयोर्बहुदानमिति । स्तुतश्च स्तुतशस्त्रैर्वाश्च सोमो युवयोरन्नं हे माध्वी मधुपौ । सुष्टुतिश्च शोभनाभिः स्तुतिभिः सुष्टु स्तुतः । रसाश्चाग्न्यादयः य एते रातिं पुरोडाशस्यानुगच्छन्ति । सर्व एते युवयोरेव । तस्माद्युवां ब्रवीमि पिन्वतमिति । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ‘असक्राम्’ इत्यस्य शब्दस्य ‘असंक्रमणीम्’ इत्येव विपरिणाम उपपद्यते । इडभिधेया दीर्घा ।

‘आधवः’ (११७) इत्यनवगतम् । ‘आधवनात्’ इत्यवगमः ।

‘आधवः’ आकम्पनादिलैर्धः । मंसीमहि त्वा वर्यमस्माकं देव पून् । मतीनां च सार्धं न विप्रोणां चाधवम्’ (ऋ० सं० १० । २६ । ४) ॥ विमिदस्यैर्वम् । मंसीमहि त्वा

- २० १ ग. ज. असंक्रामिणीं; च. असंक्रमिणी. २ ग. माधिः । १७ । पुरु. १ ग. ज. भुजा । भर. घ. स. ट. भुजा देष्णं मनु रातिमगमन् । भर. ४ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. स्यैर्वम् । त्रिष्टुप् । आश्विनी । प्रातः । स्यैर्वम् - प्रातः त्रिष्टुप् । आश्विनी । ५ ग. ज. ब्रूम; च. ब्रूवमः. ६ क. ख. घ. स. ट. तर्पयित्रीम्; ग. तर्पयति तर्पयित्रीमीम्; ज. तर्पयितर्पयित्रीमीम्; च. तर्पयन्तीं वित्री; २५ ठ. ड. तर्पयित्री असव. ७ क. ख. ग. ज. यन्तम्. ८ च. ईव; इतरेषु ‘इव’ नास्ति. ९ ग. ज. निषेते. १० ग. ज. शर्वी; च. शर्वी स. ११ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. ष्टुति. १२ क. ख. योर्व ॥ ५ ॥ इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (पठाध्यायस्य) पञ्चमः पादः. १३ ग. स्यर्थः । १८ । मंसी. १४ ग. ज. वयं विम; घ. स. ट. वयं णां चाधवम् ऐन्द्रस्य विम. १५ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. ऐन्द्रस्य विम; च. विम ऐन्द्रस्य. १६ क. ख. घ. स. ट. ठ. ड. स्यैर्वम् । अनुष्टुप् पौष्णी । मं; च. स्यैर्वम् । मं अनुष्टुप् पौष्णी ।

हे पूयन् देव मतीनां च प्रज्ञानामस्माकं साधयितारम् । आदित्येन हि
प्राणिनां प्रह्ला अमिष्यग्यन्ते । किंच । ये चान्येऽपि विप्राः प्राप्तप्रज्ञा
मेधाविनः तेषाम् आधवम् आकम्पयितारम् । स्वयमेव तथा त्वमात्मनो
गुणयत्तां दर्शयसि यथा प्रोक्तम्पमानद्वपास्ते त्वां स्तुवते । एवमत्र शब्द-
सारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'आधवः आकम्पयिता' इत्युपपद्यते ।

'अनवब्रवः' (११८) इत्यनवगतम् । 'अनवक्षितवचनः'

इत्ययममः । 'विजेषकृदिन्द्र ईवानवब्रवो ३-

'अनवब्रवः' स्माकं मन्यो अधिषा भवेद् । प्रियं ते नाम सद्दे-

गृणीमसि विष्ठा तमुस्तं यत आबभूय (ऋ० सं०

१० । ८४ । ५) ॥ मन्योर्निर्यम् । मान्यवे सूक्ते । श्येनादिषु निष्केवर्त्तये १०

शस्यते (आश्व० धौ० ९ । ७) । विजेषकृत् विजयकृत् इन्द्रः इव

अनवब्रवः इन्द्र इवानवक्षितवचनः । न हीन्द्रस्य केनचिदाक्षिपते वचः ।

हे मन्यो यस्त्वमनवक्षितवचन इन्द्र इव स त्वमस्माकम् अधिषाः अधि-

ष्टाय पाता भव । किंच । हे सहुरे शत्रूणां सहनशील प्रियं ते यत् नाम

तेन त्वां गृणीमसि । नित्यमेव स्तुम इत्यर्थः । किंच । विष जानीमो वयं १५

तमुस्तम् उत्तयन्दनं यतः त्वम् आबभूय । आबभूवीत्यर्थः । एवमत्र

शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'अनवब्रवोऽनवक्षितवचनः' इत्युपपद्यते ।

'सदान्वे' (११९) इत्यनवगतम् । 'सदानोनुवे' इति शब्द-

समाधिः ॥ २९ ॥

अरायि काणे विक्रंटे गिरिं गच्छ सदान्वे । शिरिभिर्वडस्य
सत्त्वंभिस्तोभिष्ठा चातयामसि (ऋ० सं० १० । १५५ । १) ॥

१ क. ल. प. स. ट. ठ. ड. 'अपि' नास्ति; ग. ज. 'न्येऽपि विरागप्रज्ञाः.
२ ग. 'गमः । १९ । रिजे'. ३ ग. ज. इष । मन्यो'; प. स. ट. इषा • यत
आबभूय । मन्यो'. ४ क. ल. प. स. ट. ठ. ड. 'पार्यम् त्रिष्टुप् । मान्य'; प. २५
'पार्यम्' • मान्य' त्रिष्टुप् । ५ प. स. ट. ठ. ड. 'वत्ये सूक्ते श'; प. 'वत्ये •
श' सूक्ते. ६ ग. ज. 'हे सहुरे शत्रूणां सहनशील' नास्ति; प. 'किंच • प्रियं'
हे सहुरे शत्रूणां सहनशील. ७ क. ल. 'ये । १ (२१) । सदा'; ठ. ड.
'यते । इति निरुक्तदीक्षायां पञ्चाशान्ते एवोपनिषत्तत्त्वः. ८ ग. २० । १२;
इतोऽष्टो नास्ति.

- अदायिनि काणे विकटे काणोऽविक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः
 कणतेर्वा स्यादणूभाक्कर्मणः कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुकण-
 तीति मात्राणूभावात्काणो दर्शनाणूभावात्काणो विकटो विक्रान्तग-
 तिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकुटितो भवति गिरि-
 गच्छ सदानोनुवे शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिः । शिरि-
 म्बिठो मेघः शीर्यते विठे विठमन्तरिक्षं विठं वीरितेन व्याख्यातं तस्य
 सत्त्वैरुदकैरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयामोऽपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः
 कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीनिर्नाशयां वकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति
 स्यात्तैष्ट्वा चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसि-
 १० ष्टस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो
 भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते पराशतयिता यातूनाम् । इन्द्रो
 यातूनामभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति क्रिविर्दती विक्र-
 र्तनदन्ती । यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दतीत्यापि निगमो भवति
 करुळती कृच्छती । अपि वा देवं क्रान्तकृच्छदन्तं दृष्ट्वैवम-
 १५ वक्ष्यत् ॥ ३० ॥

अरायि काणे विकटे । शिरिम्बिठस्य भारद्वाजस्याप्यम् । दुर्भिक्षाधि-
 देवतेत्यते कालकर्णा वा अलक्ष्मीः । हे अरायि
 'सदान्वे' अदायिनि दुर्भिक्षाधिदेवते । अथवा । हे अउश्मि ।

- १० दुर्भिक्षोपनिषादितानां न दाने मतिः प्रभवति
 नाप्यलक्ष्माभिभूतानाम् । काणे । दुर्भिक्षेण दोषभिभूतानां मान्यं चक्षुषा-

- १ त. 'कृतेष्टु' नु २ क. ख. उ त द. 'भवात्कणो'. ३ छ. त. द.
 'विपरीतस्य' नास्ति. ४ छ. त. द. 'विठमन्तरिक्षं' नास्ति. ५ क. ख. त. द.
 'लक्ष्मीनिर्नाश'; छ. 'लक्ष्मी निर्नाश'. ६ छ. त. द. 'परा' नास्ति. ७ क. ख.
 २१ छ. त. द. करुळी. ८ छ. त. द. 'अपि वा' वक्ष्यत् नास्ति. ९ क. ख. २
 (३०); छ. त. २३; द. २. १० क. ख. काणे. चातयामसि । शिरि'; प.
 स. ट. काणे विकटे. चातयामसि । शिरि'; ठ. ड. काय इति । शिरि'. ११
 क. ख. प. स. ट. ठ. ड. 'इशान्' । अनुष्टुप् । दु'. १२ ग. न. कालकर्णा.
 १३ क. ख. प. स. ट. ठ. ड. दुर्भिक्षेण विठि'; च. दुर्भिक्षोपनिषादितानां १४
 २० ग. न. सतिन्'.

भवेत्पञ्चाभावात् । अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्गुण अलक्ष्मीरिति प्रतीयते । 'लोकंऽपि'
या विरूपा भवति अलक्ष्मीरिति सोच्यते । 'विकटो' दुर्मिक्षे दुर्बलवादि-
कटोऽपि प्राणिनां गतिर्भवति । अलक्ष्मीरपि तद्गुण । गिरि गच्छ । मात्राव-
स्थानं कार्यः । सदान्वे सदानुवे शब्दकारिके । 'दुर्मिक्षे हि क्षुब्धीडिताः'
प्राणिनो निःश्वासन्तः सदैव शब्दं कुर्वन्ति । अलक्ष्मीरपि तद्गुण । पिशाचादीनि
नित्यमग्न्यक्तं शब्दं कुर्वन्ति । पिशाचाद्या हि शृणु नमुनायन्तस्येति लोके
पकारो भवन्ति । एतत्प्रसिद्धम् । शिरिम्बिष्ठः मेघस्य स्वभूतः सत्त्वभिः
उदकैः । 'सत्त्वम्' इति ह्युदकनामसु पठितम् (निघ० १ । १२) ।
तैरुदकैर्वपं त्वां चातयामः । चातयतिर्नाशने प्रसिद्धः । प्रचातित इति हि
लोके श्रूयते । चतति पैतृतीति गतिकर्मसु पठितम् (निघ० २ । १४) ।
मेघोत्थैरेव ह्युदकैर्दुर्मिक्षं नाशयते । 'अथ वा शिरिम्बिष्ठो भारद्वाजः ।
तस्य सत्त्वैर्नामभिः' । तेन यानि दृष्टानि नामानि संभवनसमर्थानि स्तुति-
संयुक्तानि तैर्वपं त्वां नाशयामः । एवमत्र शब्दार्थविवेधात् 'सदान्वे'
इत्यस्य 'सदानुवे' इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ।

निगमप्रसक्तान्यधुनोच्यन्ते । रातीति दातीति दानकर्मसु पठितैः (निघ०
३ । २०) । तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य 'अरायि' इति भवति । 'कणतिः'
शब्दगुणभावे भाष्यतेऽनुकणतीति । मात्राणूमायात्कणः 'इयामाकारिः ।
तत्सामान्यात् 'दर्शनगुणभावात्कणः' । अथवा 'काणो विक्रान्तदर्शनः'
इत्यौपमन्यवः । विक्रान्ते हि तस्य दर्शनं भवत्येकीभूतवात् । 'अवि-
क्रान्तदर्शनः' इति च मन्दचक्षुष्ट्वत् । 'विकटो विक्रान्तगतिः' ।
विकृतगतिरित्यर्थः । 'अथवा कुटोः घातोः स्यात्' । असौ हि
'विकुटितो भवति' । कुटिर्भीत इत्यर्थः । 'त्रिष्ठम्' इत्यपठितमन्त-
रिक्षनाम् । तत्पुनरेतत् 'वीरिटेन व्याख्यातम्' । तत्र ह्युक्तम् 'वीरिटे-
मन्तरिक्षं भिद्यो वा भासो वा ततिः' (निरु० ५ । २८) । तस्मिन्

१ क. ख. घ. ट. 'वि च दा; च. 'वि-या' च. २ ग. ज. निः स्वन्तः;
च. निःस्वन्तः° श्व. ३ ग. ज. पिशाचो मुण्डः मुण्डयंस्था (ग. स्व) ति लोके;
च. पिशाचोण्डः मुनायंतस्थनि लोके. ४ ग. च. ज. 'यतिर्नाशने. ५ घ. झ. ट.
ठ. ड. अतती'. ६ क. ख. 'इति रासि इति'; घ. ट. ठ. ड. 'दातीति' नास्ति.
७ च. पठितैः° तं. ८ ट. 'क्राणः' त्क°. ९ घ. ट. ठ. ड. 'त्येकम्' १० क. ख.
घ. झ. 'कुटिर्भी'; ट. कुटिर्भी° जी. ११ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. 'नामसु.
१२ क. ख. झ. अत्र; घ. ट. ठ. ड. अत्र.

‘ बिटे ’ यः ‘ शीर्यते ’ सः ‘ शिरिम्बिटे (१२०) मेघः ’ ।
 ‘ अपि वा शिरिम्बिटे भारद्वाजः ’ । सोऽनेन सूक्तं ‘ अलक्ष्मीनिर्नाश-
 यांचकार ’ इति निदानमन्वाख्यातम् । अद्यापि योऽलक्ष्म्याभिभूतो भवति
 स आस्यदघ्न उदकेऽवतीर्य सूक्तमेतज्जपति । तस्यालक्ष्मीनिर्निश्चयति ।

५ ‘ पराशरः ’ (१२१) इत्यनवगतमनेकार्थं च । ‘ पराशीर्णजः ’
 इत्यवगमैः । ‘ प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः
 ‘ पराशरः ’ शतयातुर्वसिष्ठः । न ते भोजस्यं सख्यं मृपन्ताधी
 सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ’ (ऋ० सं० ७ ।

१८ । २१) ॥ वसिष्ठस्यार्षम् । ऐन्द्रे सूक्ते । प्रकर्षेण ये अममदुः तृप्त-

१० वन्तः सोमेन हृष्टवन्तो वा यज्ञेषु हे इन्द्र त्वाया त्वया सह पराशरः च
 शतयातुः बहूनां रक्षसां यातयिता । तेन हि रक्षोघ्नं सत्रमाहृतमासीदिति
 भारते श्रूयते । वसिष्ठश्चेत्येवमादयः । किं तेषामिति । न ते भोजस्य भोगिनः
 तव सख्यं सखिभावं मृपन्त मार्जयन्ते । नाशयन्तीत्यर्थः । अथैवंगुणयुक्तेभ्यः
 सुदिना शोभनानि दिनानि व्युच्छन् । विभान्तीत्यर्थः । तेषामेव सुप्रभाता

१५ रात्रय इत्यभिप्रायः । एवमत्र ‘ ऋषिः पराशरो ’ वसिष्ठसंबन्धात् ।

‘ इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते ’ । स हि परितः ‘ शातयिता यातूनां ’
 यातयितव्यानामसुरादीनामिति । ‘ इन्द्रो यातू-
 इन्द्रोऽपि पराशरः नामभवत्पराशरः ’ (ऋ० सं० ७ । १०४ ।
 २१) इति । व्याख्यातः शेषः (निरु० ३ । २०) ।

२० ‘ क्रिविर्दती ’ (१२२) इत्यनवगतम् । ‘ विकर्तनदन्ती ’ इत्यव-
 गमैः । ‘ ययं न उग्रा मरुतः मुचेतुनारिष्टप्राणाः
 ‘ क्रिविर्दती ’ सुमतिं परिपर्तन । यत्रां यो दिव्युदरंति क्रिविर्दती
 रिणाति पश्यः सुधितेव बर्हणां ’ (ऋ० सं०

१ । १६६ । ६) ॥ अगस्त्यस्यार्षम् । जगती । हे मरुतः । उद्गूर्णाः

२५ १ ग. ‘ लक्ष्मी निर्नाश ’; च. लक्ष्मी निर्नाश; ज. लक्ष्मी निर्नाश. २ क. ख.
 झ. ‘ शीर्ण इत्य ’ ३ ग. ‘ मयः । २१ । म. ४ ग. ज. गृहादममदुः । वसिष्ठ;
 घ. झ. ट. गृहात् व्युच्छान् । वसिष्ठ. ५ क. ख. घ. झ. ट. उ. ड. सुक्ते ।
 त्रिष्टुप्, मरुतः; च सुक्ते । यरुतः त्रिष्टुप्, ६ क. ख. घ. झ. ट. उ. ड. ‘ क्रिपस्तेभ्यः
 सूरिभ्यः सुदिनः ’; च. ‘ क्रिपः ~ सुदिनः तेभ्यः सूरिभ्यः. ७ ग. ‘ गवः । १२१. ययं. १०
 ८ ग. ज. मरुतः । अगस्त्यः; घ. झ. ट. मरुतः. ९ बर्हणा । अगस्त्यः.

अरिष्टप्रामाः अनुपहिंसितसंघाता युष्मस्माकं सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञाने-
न एतां सुमतिं शोभनां मतिं पिपर्तनं पूरयत प्रीणयत वा । केन पुनः पूर-
यत कुतो वा पूरयेति । यत्रा वो दिद्युत् यत्र यस्मिन् मेघे दिद्युद् वायुधं
क्षितं युष्मभिर्यत्र मेघं रदति विलिखति विदारयति वर्धयति । किल-
क्षणा पुनर्दिद्युदिति । किर्विदती विकर्तनसमर्थेर्दन्तैर्या रदति । कथं पुनर्या
रदति । रिणाति पश्यः सुधितेवेति । यथा पशोरङ्गानि निरिणाति पृथक्-
रोति सुधिता स्वधित्वा वर्धणा परिवृद्धया हिंसया । एवं यस्मिन् मेघे दिद्युद्
अस्ता रदति ततः प्रभ्रष्टेनोदकेन सुमतिमस्माकं पिपर्तनं । एवमत्रार्थावि-
रोधादायुधं किर्विदतीशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ।

‘करुळती’ (१२३) इत्यत्रगतम् । ‘कृतदती’ इत्यत्रगतम् ॥ ३० ॥

१०

वामं वामं त आदुरे देवो दंदात्वर्यमा । वामं पूषा वामं भगो
वामं देवः करुळती (ऋ० सं० ४ । ३० । २४) ॥ वामं वन-
नीयं भक्त्यादुरिरादरणात्तत्कः करुळती भगः पुरस्तात्तस्यान्वा-
देश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम् ।
दनो विशं इन्द्रं मृधवाचः । दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मुदु-
वाचः कुरु । अवीरामिव मामयं शरारुरभि मन्यते । अवलामिव
मामयं बालोऽभिमन्यते संशिशरिपुरिदंयुरिदं कामयमानोऽथापि
तद्वदर्थे भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अश्वयुर्गव्यूरथ-
युर्वसूयुरिन्द्र इत्यपि निगमो भवति ॥ ३१ ॥

१५

२०

‘वामं वामं ते’ । वामदेवस्वार्थम् । ऐन्द्रे सूक्ते । रात्रिपर्याये प्रदास्तुः

शस्त्रे विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ६ । ४) ।

‘करुळती’

वामं वामं त इति भूपरस्वार्थोऽभ्यासः । ‘अभ्यासे

भूयस्मर्थं मन्यन्ते’ इति हि वक्ष्यति (निरु०

२५

१० । ४२) । यद्यसुप्तं वननीयम् इष्टं च तत्र धनं तत्तत् ह्ये आदुरे

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. पालयत वा; च. प्रीणय० पाल. २ क. ख.
ग. च. न. घ. ट. करुळती. ३ क. ख. २ (३०); ग. २३ । २३; ठ. ड.
‘यमः’ इति निरुक्तभाष्ये पठ्याप्यायं त्रिंशत् खण्डः. ४ क. ख. छ. त. द. करुळती.
५ ड. य. घ. तदर्थे; छ. तदर्थे द. ६ क. ख. छ. त. द. ‘इन्द्रः’ नास्ति.
७ क. ख. २ (३१), छ. त. ३४; द. ३. ८ घ. ङ. ट. त आदुरे० देशः
करुळ (ट. छ) ती । वाम०; ठ. ड. वामं त इति । वाम०. ९ क. ख. प. ङ.
ट. ठ. ड. सूक्ते । अश्वयु० । रा०; च. सूक्ते । १० रा० अश्वयु० ।

३२

- आदरयन् यजमान । स हि यागं प्रति नित्यमादृतो भवेतीत्यत एव संबो-
ध्यते । हे आदुरे वामं ददात्वयमा । यदर्यग्णो वामं यननीयम् इष्टमात्मनो
धनं तदसौ त्वयं ददातु । किञ्च । वामं पूषा ददातु । वामं भगो ददातु ।
वामं देवः करुळ्ळती ददात्वियेतदेवानुवर्तते । ' करुळ्ळती ' इत्येतद्रुणपद-
५ स्वात्संदिक्षते । ' तत् ' एतद्विचार्यते । ' कः करुळ्ळती ' इति । भगः पुरः
स्तात् ' करुळ्ळतीशब्दस्य । ' तस्य ' ऐषोऽयम्
कः करुळ्ळती ' अन्यादेशः ' संनिधानसामर्थ्यात् । ' इत्येकम् '
आचार्यमतम् । ' पूषेत्यपरम् ' । किं कारणम् ।
' सः ' हि पूषा ' अदन्तकः ' । आह । कुत एतदिति । उच्यते । ' अदन्तकः
१० पूषेति च ब्रह्मणम् ' । प्राशिन्नभाग्न लणो हि श्रूयते । ' तत्पूष्णे पर्वाज-
हुस्तपूषा प्राश्नात्तस्य दतो निर्जघान तरमादाहुरदन्तकः पूषा ' (शत०
ब्रा० १ । ७ । ४ । ६) । इति । यत् पुनरेतदुक्तं संनिधिसामर्थ्या-
द्भगः करुळ्ळती स्वादित्यकारणमेतत् । ' यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थमपि तस्य
तत् । अर्थतो ब्रह्मसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ' इति न्यायविदः पठन्ति ।
१५ तस्मात्पूषैव करुळ्ळती इत्युच्यते शब्दसंख्यादर्शोपपत्तेश्चेति ।

- ' दनः ' (१२४) इत्यनवगतम् । ' दानमनसः ' इत्यवगमः ।
' दनो विशो इन्द्रं मृध्वाचः सप्त यत्पुरः शर्म
' दनः ' शारदीर्दत् । ऋणे, रपो अनवद्यार्णा यूने वृत्रं
पुरुकुत्साय रन्धीः ' (ऋ० सं० १ । १७४ ।
२० २) ॥ अगस्त्यस्यार्थम् । हे इन्द्र दनो दानमनसः एतैतान् अस्मभ्यं
विशो मनुष्यान् कुरु मृदुवाचः । कस्मत्पुनरेवमुच्यते । इतो यस्मात्त्वं
सप्त सृताः पुरः मेघपुरः शारदीः शरत्कल्लेत्थाः संवत्सरोत्था वा । संवत्स-
रोऽपि शरदित्युच्यते ' स जीव शरदः शतम् ' इति लिङ्गात् । शर्म मुख-
मिच्छन् जनानां दर्तृ त्विं दारयसि च । किञ्च । अनवद्यार्णा अनद्योदक्ताः साः

- ५५ १ क. ख. ग. च. ज. घ. झ. करुळती. २ क. ख. घ. झ. करुळती; ग. च.
ज. करुळती. ३ ग. ज. ' इति ' नास्ति; घ. करुळती. ४ भगः इति. ५ क. ख.
घ. झ. ट. ठ. ड. एवायं. ५ ग. ' भगः ' । ६ ग. अ. इन्द्र. ७
अगः. ८ झ. ट. इन्द्रं कुरुत्साय रन्धीः । अगः. ९ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
कुरु मृध्वाचो मृदु; च. कुरु मृदु मृध्वाचः. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड.
१० ' एवं ' नास्ति. १ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ' च ' नास्ति; च. चै.

पुरः ऋणोरपैः गमितवानसीमं लोकं प्रति अपः । स्वभाव एवैव तव
लोकाननुप्राही । मित्यभिप्रायः । किंच यूने वृत्रम् । यौनिः स्तुत्यर्थः । स्तोत्रे
यजमानाय पुरुकुसाय बह्वस्तुतिकर्त्रे वृत्रं धनं रन्धीः । संपादितवानसी-
त्यर्थः । यत एवमुपकारैः प्रवृत्तो भवान् स्तोतृणामन्येषां च जनानां तस्मा-
द्ब्रह्मोऽस्माकमन्येतान् मृदुवाचः कुरु मनुष्यानि । एवमत्र 'दनः' इत्ये-
तस्मिन् पदे दक्षरे 'दानमनसः' इत्येतान्यक्षरप्यध्य इतानि भाष्यकारेण
नकारश्च स्मर्योगे विभज्योदाहृतस्तथार्थोपपत्तिदर्शनात् । 'कुरु' इत्ये-
तच्चार्थपरिसमाप्त्यर्थमध्याहृतम् । उत्तराश्रयः पादा हेतुभावेन 'सप्त
यत्पुरः' इत्येतस्मात्सर्वनामसंबन्धात् ।

'शारारुः' (१२५) इत्यनवगतम् । 'संशिशारिपुः' इत्यवगमः । १०

'अवीराभिः मामयं शारारुमि मन्यते । उताह-
'शारारुः' मरिम धीरेणीन्द्रपत्नी मरुसखा विश्वेस्मादिन्द्र
उत्तरैः (भा० सं० १० । ८६ । ९) ॥ इन्द्रपत्न्येव ब्रवीति । अवी-
रामिष अपरिग्रहामिव अबलामिव मामयं शारारुः बालो मूर्खः संशिशारिपुः
संशर्तुमिच्छन् । शरीरं तिलक्षुरित्यर्थः । अभिमन्यते । अभिभविष्याम्ये १५
तामित्येवमभिमन्यते क्षुद्रा बुद्ध्या नहुषोऽन्यो वा कथित । नहुषेण हीन्द्रा-
ण्यभिभवितुमारब्धासीदित्याख्यानं श्रूयते । उताहमस्मि धीरेणी । अथ
च तावदस्मि धीरेणेव । केन च पुनर्वारेण धीरेणी । इन्द्रपत्नी इन्द्रस्याहं
मम धीरः । तदयं बालो न बुध्यते येन मामभिभवितुमिच्छतीत्यभिप्रायः । २०
एवमत्र 'शारारुः संशिशारिपुः' शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ।

'इन्दुयुः' (१२६) इत्यनवगतमनेकार्थं च । इदमिति यत्किंचिद-

'इन्दुयुः' मिप्रेतं निर्दिश्यते । तयः कामयते स इन्दुरि-

त्युच्यते । 'युः' इत्येव शब्दोऽप्रसिद्धः काम- २५
यतेरर्थः । तेनानवगतमेतत् । 'नानाधियो वसूयवः' (निरु० ६ । ६)

१ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'एगवि'. २ क. ख. ग. च. ज. घ. ङ.
व. ठ. ड. 'नुप्रीति'. ३ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'करो प्र'. ४ क. ख. घ. ङ.
व. ठ. ठ. इत्यस्मिन्. ५ ग. 'गमः'. २५ । अवी'. ६ ग. ज. मां । इन्द्र'.
घ. घ. ट. मामयं । इन्द्रः उत्तरः । पङ्क्तिः । इन्द्र'. ७ च. उत्तरः । इन्द्र'.
पङ्क्तिः । ८ ड. उत्तरः । पङ्क्तिः । इन्द्र'. ८ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड.
'पत्न्येव ब्र'. ९ च. मूर्ख'. १० क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. मे. ११ क.
ख. घ. ङ. मन्यते; ट. मन्यते' बुध्य; ठ. ड. मन्यते बुध्यो. . . ३२

इत्यभिप्रायः । ' प्रमदको वा ' । नित्यप्रमुदितोऽपि विषयपरः प्रमगन्दः
 स्यात् । ' पण्डको वा ' । नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात् । तयोर्वापि धनानि
 क्रियामु न विनियुज्यन्ते । शब्दसारूप्यं च प्रमगन्दशब्द उभयोरस्ति तस्मा-
 चावप्युपपद्यते । नैच.शाखं मववन्नन्धया नः । यदेतेषामन्यतमस्य नीचो-
 ५ शाखाप्रसूतस्य नीचवंशप्रसूतस्य हीनकुलस्य धनं तत् हे मधमन् शीघ्रं
 रन्धय संसाधय । अरमद्वशं कुर्वित्यर्थः । एवमत्र ' कीकटाः किं कृताः ' ।
 किमेते कृता इत्येवमभिप्रायाहारमर्हन्ति न तैः कश्चिदर्थोऽस्ति । न ते
 देवपितृमनुष्याणामुपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ ' वा । किं क्रियागिरेति ' ।
 ऐवं ' प्रेप्ताः ' । ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थः । एतस्माच्छब्दसारूप्यशब्द-
 १० र्थोपपत्तेश्च ' कीकटा ' अनर्थदेशान्निवासिन इत्युपपद्यते ।

' मगन्दः कुसीदी ' इत्युच्यते । स हि ' माम् ' इयादद्यतनोऽर्थोऽ-
 यं श्व आगमिष्यतीत्येवमनुचिन्त्य परेभ्यो धनानि ' ददाति ' । ' तद-
 ऽयं प्रमगन्दः । अत्यन्तकुसीदिकुलीनः ' । तद्वित्तार्थे प्रमगन्दः ' प्रस्कण-
 १५ स्य ' इति यथा (निरु० ३ । १७) । ' प्रमदकः ' प्रमोदशीलः ।
 ' अयमेव ' एको ' लोकांऽस्ति न पर इति ' एवं प्रेप्सुः । नास्तिकः ।
 ' पण्डकः ' तृतीयाप्रकृतिः । स हि पण्डं गच्छति स्त्रीरूपत्वात् ।
 ' प्रादकः ' इति ' वा ' स्थात् । प्रकर्षेण ह्यसौ ' अर्दयम्यौण्डो ' ।
 अर्शितैः स्त्रीत्वेन गच्छति । ' अण्डो ' कस्मात् । तौ ' औण्डौ आणी
 इव व्रीडयति ' । तौ ह्यसौ पण्डको मुखेन मेथुने कर्मणि वर्तमान आणी
 २० इव व्रीडयति । संस्तभ्नातीत्यर्थः ।

' बुन्दः ' (१२८) इत्यनवगतम् । ' इपूर्मवति ' इत्यभिधेयवचनम् ।
 ' भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ' इति शब्दसमाश्रयः ॥३२॥

- १ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'अग्नि' नास्ति. २ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. नीचशा°. ३ च हीनस्य कुल°. ४ च. संसाधय. ५ ग. च. ज. एवमे°. ६ घ. ङ. ट. ठ. ड. 'कुसीदिकु'; च. 'कुसीदिकु' द. ७ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'तायं प्रः प्रम'. ८ ग. ज. प्रमद°. ९ ग. ज. पण्ड. १० क. ख. ग. ङ. 'आण्डौ' नास्ति; च. 'यनि ~ । अस्मा' आण्डौ. ११ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. 'शानैः सह स्त्री'; च. 'शानैः ~ स्त्री' सह. १२ च तौ-आणी° आण्डौ. १३ ठ. त्यर्थः । इति नेरुक्ते पठाध्याये द्वाविंशत्खण्डः ३२ । बुन्दः; ड. 'त्यर्थः' इति. निरुक्टीकायां षष्ठ्याध्याये ३२ खण्डः । बुन्दः. १४ क. ख. ४ (१२); ग. १२ २४ (२५); इतोष्वण्डो नास्ति.

तुविक्षं ते सुकृतं सुमयं धनुः साधुबुन्दो हिरण्ययः । उभा ते
बाहू रण्या सुस्कृत ऋदूषे चिद्वृद्धा (ऋ० सं० ८ । ७७ । ११) ॥
तुविक्षं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सुमयं सुसुखं धनुः
साधयिता ते बुन्दो हिरण्यय उभा ते बाहू रण्यौ रमणीयौ सांग्राम्यौ
वर्दूषे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वामर्मण्य- ५
र्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ ॥ ३३ ॥

‘तुविक्षं ते सुकृतं’ ‘निराविध्यद्विरभ्यः’ इति कुस्तुतेरार्थमेतद्व-
द्वयम् । हे इन्द्र तुविक्षं ते बहुविक्षेपं बहूनां
‘बुन्दः’ विक्षेपाणां सोढुं । सुकृतम् । शोभनानि हि १०
तेन कर्माणि क्रियन्ते । तदेव वा शोभनं
कृतम् । सुमयं च सुखकरं सुदृशम् । किं पुनस्तदिति । धनुः । किंच । साधु-
बुन्दो हिरण्ययः । साधयिता स्तोमानां शत्रुसंघातानां वा । बुन्दः इषुः ।
हिरण्ययः । हिरण्यविकृत इत्यर्थः । किंच । उभा ते बाहू उभावपि ते १५
व हू रण्यौ रमणीयौ स्वायत्तौ पीनौ च । अथवा । रणयोभ्यौ रण्यौ । सुसंस्कृतौ
समलंकृतौ । ऋदूषे अर्दनपातिनौ । अर्दनेन हि गमनेन क्षेपणेनेष्ट्या तौ शत्रून्
पातयतः । ऋदूषा । ‘ऋदु’ इति मर्मोच्यते । तत्र यौ विन्धेनौ तौ
ऋदूष्यौ । मर्मवेधिनावित्यर्थः । भाष्यमत्र न सम्प्रगिव लक्ष्यते । तस्य सम्प्र-
पाठोऽन्वेष्यः । ततो योज्यम् । एवमत्र धनुःमंत्रात् ‘बुन्दः इषुः’ । इदं
त्यन्मत्तफुटतरमुदाहरणम् । ३३ ॥ २०

१ छ त. द. बहुविक्षं. २ छ. त. द. ‘रण्यौ’ नास्ति. ३ छ. त. द.
‘ग्राम्यावर्द्ध’. ४ छ. त. द. सायणश्च ‘शब्दपातिनौ दूरपातिनौ’ नास्ति. ५ छ. त.
द. सायणश्च ‘शब्दपातिनौ दूरवेधिनौ’ नास्ति. ६ क. ख. ५ (३३); छ त.
३६; द. ५. ७ घ. झ. ट. कृतं ० चिद्वृद्धा । निराविध्यदिति च डुरु; ठ.
ह. ‘कृतमिति । निराविध्यदिति च कुरु’. ८ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘द्वयम्’. २५
ऐन्द्री । सतोबृहती पूर्वा गायत्र्युत्तरा । हे. ९ ग. घ. ज. ‘क्षेपणं सोढुं (च.
सोढुं ड). १० क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. येन. ११ घ. ट. ठ. ड. ‘हिरण्ययः’
नास्ति. १२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘रण्यौ’ नास्ति. १३ घ. झ. ट. ठ. ड.
विध्यतः. १४ क. ख. इषुः । ५ (३३). इदं; ठ ड. इषुः । इति निरुक्तभाष्ये
पठान्याये त्रयस्त्रिंशत्खण्डः (ह. ‘खण्डः ३३) । इदं. १५ ग. २९ (३६);
इतोऽब्धौ नास्ति.

निराविध्यद्विरभ्य आ धारयत्पकमोदनम् । इन्द्रो बुन्दं
स्वाततम् (ऋ० सं० ८ । ७७ । ६) ॥ निरविध्यद्विरभ्य
आधारयत्पकमोदनमुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् । वृन्दं
बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ३४ ॥

५

निराविध्यत् । बहूनां मेघानां मध्ये यः पक्वो मेघः उदकदानं-
समर्थः तम् इन्द्रः निरविध्यत् । विद्वद्वा च
तस्यैवान्यदुदाहरणम् तावत् आधारयत् अदारयत् यात्रनिरुदकः संवृत
इति । कथं पुनर्निरविध्यदिति । बुन्दं स्वाततं

- १० स्वाकृष्टम् आकर्णाकृत्वा । एवमत्राकर्षणसंबन्धात् ' इष्टुबुन्दः ' इत्युपपद्यते ।
' वृन्दम् ' (१२९) इत्येतत्परं ' बुन्देन ' एव ' व्याख्यातम् ' ।
' वृन्दम् ' अस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्दशब्दस्य ।
' वृन्दारकः ' ' वृन्दारकश्च ' बुन्देनैव ' व्याख्यातः ' ।
इती वृन्दारकः प्रकरणवशाद्वाक्यः कश्चित् ।

- १५ ' किः ' (१३०) इत्यनवगतम् । ' कर्ता ' इत्यवगतः ॥ ३४ ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमर्ष्युर्दे यत्समञ्जन्ति देवाः ।
अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दंधिरे हव्यवाहम् (ऋ० सं०
१० । ५२ । ३) ॥ अयं यो होता कर्ता स यमस्य कमर्ष्यु-
२० देऽन्नमभिवहति यत्समनुयन्ति देवा अहरहर्जायते मासे मासेऽ-
र्धमासेऽर्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाहमुल्बमूर्णोतिर्दृणोनेर्वा ।

१ क. ख. ६ (३४) ; उ. त. ३७; द. ६. २ प. झ. ट. ' इन्द्रो बुन्दं
बुन्दं स्वाततम् । ऐन्द्री गायत्री । बहू' ; उ. ह. ' ध्यादिति । ऐन्द्री । गायत्री ।
बहू' . ३ ग. ज. बहूनां . ४ क. ख. घ झ. ट. ठ. ड. ' दाने सम' . ५ क. ग.
घ. झ. ट. ठ. ड. निरवि' . ६ घ. झ. ट. ठ. ड. ' तावदाधारयत् ।
आ अदार' . ७ क. ख. ' धित् । ६ (३४) । कि' ; उ. ड. ' धित् । इति
निरुक्तभाष्ये षष्ठाध्याये चतुर्लिंग खण्डः (ठ. खण्डः ३४) । अयं यो' . ८ ग.
१८ ३७ । ३० ; इतरेषां नो नास्ति . ९ क. ख. छ. त. द. कल्पमभि' .

महत्तदुल्लं स्थविरं तदानीदित्यपि निगमो भुवत्पृथ्वीसमपगतभा-
समपहतभासमन्तर्हितभासं गतभासं वा ॥ ३५ ॥

अयं यो होत० । सौचीकस्याग्नेर्विश्वेषां देवानां संवादसूक्तं तत्रेयं विश्वे-
देवानामार्यं महत्तदुल्लम् (ऋ० सं० १०।५१।१) ।

‘किः’ इतीयं च । योऽयम् अग्निः आह्वाता देवानां पृथि-
वीस्थानः । किं तस्येति । किं स यमस्य । कर्ता

यमस्य भगवत् आदित्यस्य । अग्नेर्हि सकाशात्प्रातरादित्यः प्रसूयते । तदुक्तम्
‘एष प्रातः प्रसूयति तस्मात्प्रातर्नोपतिष्ठन्ते’ (मैत्रा० सं० १।५।७) इति ।

‘यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे’ इत्यस्यामृचि यमत्वमादित्यस्य वक्ष्यति (निरु०
१२।२९) । किंच । कमप्युद्दे । कमप्यन्नमभिवहति । कमित्यन्ननाम ।

अन्नमपि चापमेवाभिवहति । कतमत् । यत् एतद्विर्लक्षणं समञ्जन्ति
समश्नन्ति देवाः । अञ्जितिरत्र प्रकरणशब्दो जनार्थः । किंच । अपमेव अह-

रहः अहन्यहन्यग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्धोष्यमानो महान् जायते । मासि मासि
जायते पितृयज्ञेषु अर्धमासे चार्धमासे च दर्शपूर्णमासेषु । यस्मादेवं गुवि-

शिष्टोऽयमाग्निः अयं एतस्मात्कारणादेतमाग्निं सर्वे देवा निदधिरे हव्यवाहम् ।
हविषां वेदामित्यर्थः । एवमत्र शब्दसाररूपात् ‘यमस्य’ इत्येतस्माच्च

पठोयोगात् ‘किः’ इत्यस्य ‘कर्ता’ इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ।
‘उल्लम्’ (१३१) इत्यनवगतम् । ‘ऊर्णोतिः’ इति धातुनि-

र्देशः । ‘ऊर्णम्’ इति तैत्तिर्यात् । ‘वृणोतेर्वा’ स्यात् । तेन हि गर्भं
आवृतो भवति । ‘महत्तदुल्लं स्थविरं तदानी-

‘उल्लम्’ देवानां विहितः प्रविशेति धावः । विश्वा अमृगद्व-
हुधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वा देव एकः (ऋ०

सं० १०।५१।१) ॥ महत्परिमणतः तदुल्लं जरायु आसीत् । स्थविरं

१ ‘भासमपचितभासमप’ सायणभाष्ये. २ सायणभाष्ये ‘अजर्हितभासं’ नास्ति. ३ क. ख. ७ (३५); छ. त. ३८; द. ७. ४ क. ख. घ. झ. ट. होवा० हव्य-
वाहम् । सौ. च होवा किः । सौ. उ. ४ होतेति । सौ. ५ घ. झ. ट. ठ.
ड. ध । त्रिष्टुभावाग्नेय्यौ । यो. ६ घ. झ. ट. ठ. ड. स एव कर्ता. ७ ग. ज.
अश्नन्ति; घ. ट. ठ. ड. अन्नति. ८ ग. ज. झ. ‘अर्धमासे’ सङ्केतः. ९ क.
ख. घ. झ. ट. ठ. ड. ‘तेषु घ. १० ग. घ. ज. ‘अग्निः तथेति’. ११ क. ख. घ.
झ. ट. ‘तत्’ नास्ति. १२ ग. भवति । १३ मह. १४ ग. ज. ‘दुल्लं स्थविरम्’ ।
मह. घ. झ. ट. ‘दुल्लं स्थविरं तदानीत्’ । जातवेदस्तन्वा देव एकः । मह. ठ.
ड. ‘दुल्लमिति मह. १४ घ. त्रिष्टुभावा’ पे. १५ घ. हव्य.

चिरंतनं च तदांतीत् देन त्वम् आवेष्टितः आवृतो हे भगवन्नग्ने प्रविवेशिय
प्रविष्टवानसि पूर्वम् आदिसर्गे अपः । किंच । विद्वाः सर्वाः तन्वः तव हे
ज्ञातवेदो बहुधा अनेकेष्वभिधानेषु वर्तमानाः अपश्यत् एको देवः प्रजा-
पतिः । कोऽन्यस्तव तनूनामन्तं वेत्तुमर्हतीत्यभिप्रायः । एवमत्र जरायु 'उत्त्व'-
शब्देनोच्यत आवेष्टनसंबन्धादित्युपपद्यते ।

‘ ऋषीसम् ’ (१३२) इत्यनवगतम् । ‘ अपगतमासम् ’ इत्ये-
वमाद्याः शब्दसमाधयः । ‘ पृथिवी ’ अभिवेषा । सा हि कृष्णच्छाया ।
तस्मादपगतमासमभिवेषमाद्याः शब्दसमाधय उपपद्यन्ते ॥ ३५ ॥

- १० हिमेनाग्निं घंसमवारयेथां पितुमतीर्जुमस्मा अधत्तम् । ऋषींसे
अग्निमश्विनावनीतमुन्निन्यधुः सर्वगणं स्वस्ति (ऋ० सं० १ ।
११६ । ८) ॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घंसमहरवारयेथामन्न-
वतीं चास्मा ऊर्जमधत्तमग्नये योज्यमृषींसे पृथिव्यामग्निरन्तरौ पथि-
वनस्पतिष्वप्सु तमुन्निन्यधुः सर्वगणं सर्वनामानं गणो गणनाहु
१५ णश्च यदृष्ट ओपधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं
तेनैनौ स्तौति स्तौति ॥ ३६ ॥
इति पष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

- हिमेनाग्निं घंसमवारयेथाम् । कक्षीवत आर्षम् ।
२० ‘ ऋषीसम् ’ प्रातरनुवाकाश्विनयोः शरयते (आश्व० श्रौ०
४ । १५) । हे अश्विनौ हिमेन उदकेन अभिपश्यन्
ग्रीष्मान्ते अग्निं घंसम् अहर्लक्षणम् इगोऽष्टौकम् इधिक्षन्तमिव युवाम् अवार-
येथाम् । वारयित्वा च पितुमतीम् अन्नवतीं पुरोहतायन्नमहिताम् ऊर्जम्
अज्यलक्षणां युवाम् अधत्तम् अस्मै अग्नये हविर्माजे वर्षानुवहपूर्विकयौ पथि-

- २५ १ च. प्रविवेशि° वे; व. ट. ठ. ड. प्रविवेशि प्रविष्ट°. २ क. ख. घ. ङ. ट.
ठ. ड. कोऽन्यस्तवस्तव. ३ ठ. ड. 'पते'. ३५ (ठ. '३५' नास्ति) । इति
निरुक्तमाग्ने पष्ठाध्याये पञ्चविंशतः पठः । ऋषी°. ४ क. ख. ७ (३५); ग.
३८ । ३२; इतिरेषद्वौ नास्ति. ५ क. ख. ८ (३५), छ. त. ३ ; द. ८ । ४३.
६ ३. इति नैऋके पठा°; ड. य. घ. छ. त. 'इति० पादः' नास्ति. ७ द. पादः
समाप्तः. ८ घ. ङ. ट. 'नाग्निं मग्नम् ० सर्वगणं स्वस्ति । ऋषी°; ठ. ड. 'नाग्नि-
मिति । ऋषी°. ९ क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. आर्षम् । विष्टम् । आश्विनी ।
३२ पात°. १० क. ख. ङ. 'केनातिष°; घ. ट. ठ. ड. 'केनातिषद्वे.

निष्पत्त्या । किंच । ऋचीसे अग्निपश्चिन्नावनीतम् । युवामेव हे अश्विनौ योऽयम्
 ऋचीसे पृथिव्याम् अग्निरनुप्रविष्टोऽन्तर्येनेमानि पृथिवीमर्भोपनिहितानि
 तिन्युकादीनि पच्यन्ते यमवेक्ष्योक्तम्, ' ऋचीसपक्वं नाश्नीयात् ' (मान०
 श्री० १।५।६।१४) इति तमुज्जिन्यथुः युवामोपध्यायन्तर्व-
 त्तिनमोपध्यादिरूपेणैव सर्वगणं सर्वनामानम् । अग्निरेव ह्ययमनेनोपध्या-
 दिरूपेणावस्थितः सर्वेर्नोमभिरभिधीयते अग्नेः सर्वत्रोपपत्तिदर्शनात् ।
 कं पुनरर्थं पुरोधायोज्जिन्यथुरिति । स्वस्त्ययनायास्य जगतः । ओपध्यायभा-
 वेन हि सर्वमेव जगदिदं दृश्यते । एवमत्र ' ऋचीस' शब्देन पृथि-
 न्युच्यते ।

' गणो गणनात् ' । स हि गण्यते बहुसंयोगात् । ' गुणश्च ' ।
 गुणोऽपि गणनादेव । असावपि हि गण्यत एव द्विगुगुणगुण इति ।
 निगमप्रसक्तमेतदुक्तम् । अधुनास्य मन्त्रस्य भाष्यकारः समस्तार्थमाह ।
 ' यद्वृष्ट ओपधय उच्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपम् ' ।
 सोऽश्विनोरधिकारस्तदश्विनोर्भावाभावायम् । ' तेन ' महाभाष्यलक्षणेन
 रूपेण ' एतौ ' अश्विनौ मन्त्रदृक् स्तोति ' ॥ ३६ ॥

एकादशस्य षष्ठः पार्दः ॥

इति श्रीजम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुरुस्य कृतौ
 ऋज्वर्यायां निरुक्तहस्तवेकादशोऽध्यायः ॥

त्वमग्नेऽलौतृण उदेवृहाजोऽस उपलं प्रक्षिणीर्कारुहमस्मेतैत्रार्थन्त-
 इवाथेवं हि सोर्धानस्वरणमिन्द्रो सोमार्कैः पुष्यपाजस्तौ अर्ध्वरेऽस्ति हि-

१ प. स. ट. ड. सर्वत्रोपपत्तिदं; ट. सर्वत्रोपपत्तिदं पप. २ प. किं पुं कं.
 ३ क. ख. प. स. ज. दुभद्वृष्यत; ट. जगद्वेभद्वृष्यते दिद्वृष्यति; ठ. ड. जगद-
 भद्वृष्यत. ४ प. महाभा. ५ प. स. ट. ठ. ड. रनोति स्तोति. ६ क. स. ८ (३६);
 ग. ३९; इतरेष्वशो नास्ति. ७ ठ. ड. इति निवृण्टपध्याय्येन सह एवादृशानिहता-
 ध्यायस्य षष्ठः पादः । इति भी. ८ ग. ' पादः । षष्ठे ध्यायः । इति जम्बू. ' प.
 ज. ' पादः । समाप्तवेकादशोऽध्यायः । ग्रन्थमंजरी १५५६ । अस्मिन्ध्याये
 ध्यायपातः १७० । एषध्यायपादके ऋचः ४६० पूर्वे जहं हरा । इति
 नेरकः १७० पूर्वेः समाप्तः (ज. ' इति समाप्तः । नास्ति) । इति जम्बू. १ ग.
 निरुक्तदीप्तिवाचनेका; प. अ. निरुक्तदीप्तिवाचनेका. १. क. स. प. ज.
 ' ११५५ः समाप्तः. '

५

१०

१५

२०

२५

३१

वोऽसूतसूतैर्ध्वोच्छासृप्तस्तु जेतुं जेतो^३ अस्मा^३ अस्मो^३ इदुत^३ नैस्तुरीपं हि-
 नोता^३ भ्रामा^३ त्वानपा^३ पासो^३ र्यव^३ वृकेण जीवा^३ न्नो^३ वतो^३ त्रिता^३ सिधे^३ नु^३ नो^३ री-
 यिकाणे^३ वैमं^३ वामं^३ किंते^३ तु^३ विक्षंते^३ निरौ^३ विध्यद^३ यं^३ योहि^३ मे^३ नार्गि^३ न पट्त्रिंशत् ।

इति निरुक्ते पूर्वपट्टे पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति निरुक्तपूर्वार्धः समाप्तः ॥

टिप्पणी ।

- पत्रं पङ्क्तिः १ अथ किमर्थं ० । च. वज्रं सर्वेषु पुस्तकेषु प्रारम्भे 'आदितः पाणिनीयं तु' इत्यादिश्लोकद्वयं वर्तते । तत्प्रक्षिप्तमिव भाति । यस्मात् पाणिनीयं शिक्षेत्यादिक्रमो भाष्यक्रमाद्भिन्नः । शिक्षा छन्दः कल्पो ज्योतिर्व्याकरणं निरुक्तमिति भाष्यक्रमः । श्लोके तु व्याकरणं शिक्षा ज्योतिश्छन्दः (ग. पुस्तके छन्दःस्थाने कल्पः) निघण्टुपञ्चाध्यायी निरुक्तमिति । भाष्यक्रमे निघण्टोर्निर्देशोऽपि नास्ति । रुद्रायेति चतुर्थी सदैवैव येतो नमःप्रसङ्गे चतुर्थ्यधिकृता । अत्र द्वितीयैव भाष्यम् । श्लोकरचना सर्वथा संदोषा । महलकार्यम् 'अय'सन्दे- नैव निवृत्तं स्यात् । च. पुस्तके इदं श्लोकद्वयं पत्रस्योपरितनमागे भिन्नाक्षरैर्भिन्नमस्या च लिखितम् ।
- ८ प्रतिनियतः अर्थः प्रयोजनं स एव विषयः तस्मिन् वृत्तिः । अङ्ग- स्याद्भस्य भिन्नं प्रयोजनं भिन्नो विषयः । तत्रैव तस्य पञ्चसिः ।
- ९ भिन्नैः प्रयोजनैर्वेदमास्फुरन्ति = वेदार्थं विस्तदीकुर्वन्ति ।
- १० 'अत्मा बुद्ध्या समर्थार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया' । समर्थ्य = अवगम्य ।
- ११ 'मारुतस्वरसि चरम्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाधितम् । कण्ठे माष्यं दिनयुगं मन्त्रमंत्रैष्टुभानुगम् । तारं तार्तीय- सवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ' (पा० शि० ७-८) ।
- १२ स्वरसौष्टवम् = स्वरः उदात्तादिः । 'मूर्तिर्योदागर्तं व्यक्तं स्वास्त्रायं मुव्य- स्थितम् । सुसवरेण सुयक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ' (पा० शि० ५१) ।
- १३ अपूर्वं पुण्यं तस्य अङ्गभाषाय साहाय्याय ।
- १४ 'इन्द्रशत्रुः' इत्यत्र स्वरभेदेन विग्रहो द्विप्रकारः । इन्द्रस्य शत्रुः । अथवा । इन्द्रः शत्रुः (क्षातयिता) यस्य । इन्द्रश्चतुः पुत्रं विश्व- म्पात्यं जघानेति त्वष्टा सोमयागे इन्द्रं नोपाह्वयत् । इन्द्रश्च यज्ञविग्रं कृत्वा यज्ञांस्तोमं पीत्वा जगाम । अवशिष्टेन सोममन्त्रेन्द्रस्याभिचारं कर्तुं त्वष्टा 'स्याहेन्द्रशत्रुर्वधस्य' इत्यनेन मन्त्रेणाजुहोत् । तत्र शत्रुशब्दो घातकमाचष्टे । भो उत्पत्यमानपुरुषेन्द्रस्य घातकान् यं यधस्येति विवक्षित्वा मन्त्रनुच्चारितवान् । तदानीं तत्पुरुषममाम्बादन्तोदात्तेन भक्ति-स्यम् । इन्द्रादस्वदेन पुण्यं कृत्यः प्रयुक्तः । न च मन्त्रे

पत्रं प्रकृतिः

१ बहुव्रीहौ समासे लभ्यः । ततश्चेन्द्रो घातको यस्येत्यर्थे पर्यवसानादिन्द्रेण वक्ष्यो यत्र उदपद्यत (तै० सं० २।५।२) ।

१७ पठनस्य गुणा दोषाश्च शिक्षायां विस्तरेण कथिताः । ते गुणदोषा लौकिकग्रन्थपठनेऽपि समाना एव । ग्रन्थविस्तररचनानां = विस्तृत-ग्रन्थानाम् ।

१८ अक्षर० = किसंख्याकोऽक्षरसमुदायः (कोशः) श्लोके क्रियन्तः पादाः पादानां का व्यवस्था कः क्रमः । छन्दोविचितिर्नाम छन्दःशास्त्रीयो ग्रन्थः । छन्दःशास्त्रे छन्दोलक्षणानि दीयन्ते । छन्दोविचितिः = गायत्र्यादिछन्दोविवेचनम् । इदं सर्वं पिङ्गलछन्दःसूत्रे स्पष्टम् ।

१ ' गायत्र्या वसवः ' ' जगत्या आदित्याः ' इत्यादिसूत्रैश्छन्दसां प्रत्येकपादेऽक्षरसंख्या निश्चीयते । त्रिपाद् गायत्री । सैवाष्टाक्षरेण चतुर्थेन पादेनानुष्टुम्भवति । षट्कसप्तकाष्टकैः पादैर्बर्धमानागायत्री भवति । सैव विपरीता प्रतिप्रागायत्री भवति । गायत्रयोः पादयोर्मध्ये जागतश्चेत्पादो भवति तदा उष्णिक्ककुम्भंज्ञां लभते । छन्दसां पादे पादेऽक्षरसंख्या पादानां पृथक् पृथक् विन्यासस्तेनोत्पद्यमानानि भिन्नानि छन्दासि एतत्सर्वं पिङ्गलछन्दःसूत्रैः स्पष्टीक्रियते ।

२ अर्धुकः = कलोत्पादनसमर्थः ।

३ यस्य मन्त्रस्य ऋषिः छन्दः देवतं ब्राह्मणं (ब्राह्मणकृतो विनियोगः) च न ज्ञायन्ते । आर्षेयः = ऋषिभिः संबन्धः ।

४ वच्छति = वा ऋच्छति गच्छति । ' गतं वा प्रतिपद्यते ' इति शङ्करकृत-शारीरभाष्ये (१ । ३ । ३०) ' गतं वा पात्यते प्रमीयते वा णपी-यान्भवति तस्मादेतानि मन्त्रे विद्यात् ' इति सायणभाष्यपाठः । ' छन्दो-दैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण ' इति ' वा स स्थापुं ' इति ' पद्यते वा प्रमीयते ' इति पिङ्गलाचार्यकृतछन्दःमूत्राणां हलानुध-भट्टकृतवृत्तौ पाठाः ।

५ यातयामानि = याता यामाः क्षपांशा येषां तानि मुक्तो-क्षितानि गतर-सानि । व्यर्थानीत्यर्थः ।

७ ' लौकिकम् ' इति पिङ्गलछन्दःशास्त्रेऽधिकारसूत्रम् (अ० ४ मू० ८) । ' पादसंयानुष्टुम्भकत्रमित्यपि च ' (अ० ५ मू० ९) । ' अनुष्टुम्भकं ' इति छन्दोनाम । वक्त्रमित्यनुष्टुभो विनिष्टं नाम ।

पत्रं पङ्क्तिः

२. तस्य पद्यादयो भेदाः । तेषां लक्षणानि पञ्चमाध्याये दीयन्ते । 'अनुष्टु-
ब्बक्त्रादि' इति ठ. पाठः ।

यो ह त्वेति ब्राह्मणवाक्यमल्पपाठभेदेन सप्तमाध्यायेऽपि पठितम्
(निरु० ७ । १) ।

९ ' इषे त्वेति छिन्नान्ति ' (मान० श्रौ० १ । १ । १ । १३)

' ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि ' (मान० श्रौ० १ । १ । १ । १४)

१५ ' प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्याः ' । इदं महाभाष्यस्य प्रथमाह्निके
वर्तमानमवतरणम् । अस्य मूलं नोपलब्धम् । ' अग्नेऽग्नेऽग्नावग्नेऽग्नि-
नाग्नेऽग्निमग्न इति चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तौर्दिधाति ' (आप०
श्रौ० ५ । २८ । ६) । तेनैवं मन्त्रपाठः संपद्यते । ' सभिषोऽग्नेऽग्न
आज्यस्य विद्यन्तु । तनूनोपादग्नावग्न आज्यस्य वेतु । इडोऽग्निनाग्न
आज्यस्य विद्यन्तु । बर्हिर्गमिमग्न आज्यस्य वेतु ' इति (तै० सं०
सायणभाष्यं १ । २ । ५) । संवृद्धिः सप्तमी तृतीया द्वितीया ।
एवं चतस्रो विभक्तयः । प्रयाजा इति केषांचियामानां नाम ।
सविभक्तिकाः प्रयाजाः पुनराधेये कर्तव्याः ।

१७ दर्शपूर्णमासेष्टौ प्रकृतियागे ' अग्नये जुष्टं निर्वपामि ' इति मन्त्र
आम्नातः । स च मन्त्र ऐन्द्राग्नेष्टौ विकृतियागेऽतिदिष्टः । स
कर्तृसमवेतार्थप्रकाशनायाम्निपदं पारित्यज्य ' इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं
निर्वपामि ' इत्यहनीयः । ऊहः = मन्त्रे शब्दपरिवर्तः । ' अग्नये
जुष्टं निर्वपामि ' इत्यस्य सौर्यचरौ सूर्याय जुष्टमित्येवं पदान्तरप्रक्षेप
ऊहः । ब्रीहीनवहन्तीत्यत्र प्रकृतानामवघातविषयाणां ब्रीहीणां
परित्यागेन ब्रीहस्थानेऽवघातविषयत्वेन नीवाराणां प्रयोग ऊहः ।
धान्यमसि धिनुहि देवानिति मन्त्रे मांसमसि धिनुहि देवानिति धान्य-
स्थाने मांसादेश ऊहः । ऊहितुं मघ्नान् = मन्त्रेषु शब्दान्तराणि
प्रयोक्तुम् ।

' अध्ययनविध्यधीतानां मन्त्रवाक्यानां स्वाध्यायपाठावधृतस्वरूपा-
णामर्थवशाद्रूपान्तरकरणमूहः । न प्रकृतावृहो विद्यते (प्रकृतौ लिङ्ग-
संख्याविरोधेऽपि नोद्यते इति - हरदत्तटीका) । उपदिष्टमन्त्राः
नोद्यन्ते । अतिदिष्टा एवोद्यन्ते । विकृतौ यथार्थमूहः ' (आपस्तम्ब-
परिभाषामूत्रम्) ।

पत्रं पङ्क्तिः

२ अयमूहविचारः पूर्वमीमांसार्था नवमाध्याये वर्तते । तत्र प्रकृतौ विद्यमाना संख्या न विकृतौ परिवर्त्यते नापि लिङ्गमिति प्रतिपादितम् । १६ 'संख्यादयो न विवर्धन्ते' इति कुत्रसमिदं सूत्रमिति न ज्ञायते ।

१९ नान्तराधिक्यः = व्यापकः । अवच्छेदकः । (च.ट. पुस्तकयोः 'प्रासङ्गिकः' इत्यर्थो दीयते) ।

अनन्तरेण = व्याकरणज्ञानादेव ।

३ १ अर्थाभिधानसंयोगात् मन्त्रेषु शेषोपनिभावः = गौणमुद्यमभावोऽर्थज्ञानावलम्बी ।

१६ पदविभागपरिज्ञानं निरुक्तशास्त्रादेव जायत इति प्रतिज्ञा । अवबोधः अथवा तदवबोधः तेषां मन्त्राणामवबोधः अर्थज्ञानं तस्मिन् पदविभागपरिज्ञानस्यावलम्बित्वं तस्य प्रदर्शनाय ।

१७ याज्ञिकस्य अपरिज्ञानं निरुक्ताज्ञानमेव । तत् देवताया अपरिज्ञाने कलति ।

१८ मन्त्रार्थानवबोधे महाननर्थो जायत इति निश्चयोक्तिः । च.ज. पुस्तकयोः 'अनर्थोय' धञ्ज्ञा इति पाठो दीयते । न अर्थज्ञः अनर्थज्ञः । अनर्थज्ञः कः का तस्य गतिर्भवतीति निश्चयेन कथ्यते । अथेव्याचरतीत्यत्रानर्थज्ञस्य वेदपठनमफले भवतीत्युच्यते ।

१९ निघण्टुसमागम्याविरचनस्य प्रयोजनं तस्मिन्प्रकरणे नैव कथितम् । वेदवेदाङ्गव्यूहस्य प्रयोजनं कथ्यते । सप्रयोजनः इति कदाचित् पाठः स्यात् । तच्च 'व्यूहः' इत्यस्य विशेषणं भवेत् (१२१ पत्रं १० पङ्क्तिः तथा १४३ पत्रं १७ पङ्क्तिश्च द्रष्टव्या) । प्रयोजनं = कारणम् ।

२० शब्दानामर्थेषु वृत्तयः तासु विप (श ?) यः संशयः तस्योपदेशः । बहुसंशयवत्यः शब्दानामर्थेषु वृत्तयो भवन्तीति वक्ष्यते ।

२३ अन्तस्थाः = दरलवाः । अन्तर्धातु = धातुमध्ये । अन्तस्था अन्तर्धातु भवन्ति तन्निमित्तेन ।

२४ भाषिका (भाषायां) प्रायोश्चिर्वेषां तेभ्यः -

२ तच्च निर्वचनोदाहरणं व्यसथा यस्यां तथा (व्याख्यया) ।

३ 'नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन' इत्यर्थं न किञ्चिदप्यत्र प्रयोजनम् । अयं विभागः प्रथमाध्यायस्य १-३ पादेषु व्याख्यातः ।

पत्रं पङ्क्तिः

६ एतेभ्यो हेतुभ्यो निदानपरिज्ञानं भवतीति कथयितुम् । येन प्रसङ्गेन विशिष्टो मन्त्र ऋषिभिर्दृश्यते स प्रसङ्गो निदानम् ।

७ अव्यात्मोपदेशः = सर्वे आत्मनो विकाराः सर्वमात्मन्यारोपितमित्युपदेशः । प्रकृतेर्भूमत्वं बाहुल्यम् अनेकधा विपरिणामः ।

११ 'स्तुत्युदाहरणं' इत्यत्रानुस्वारः प्रामादिकः (निरु० ७ । १४ वृत्तिः) ।

विषयाणामध्यायाः खण्डाश्च—

३ ११-१२ नामा० लक्षणं (निरु० १ । १॥ १ । ३॥ १ । ४) ।

१२ नावविकारलक्षणं (१ । २) ।

१३-१५ नामान्याख्यान्वयपीति (१ । १२-१४) ।

१५-१६ मन्त्राणामर्थ० वधारणं (१ । १५-१६) ।

१६-१७ पदविभाग० दर्शनाय (१ । १७) ।

१७ आदिमध्यान्ता० प्रतिज्ञा (१ । १७) ।

१८ अर्थज्ञप्रशंसा (१ । १८-२०) ।

अनर्थज्ञावधारणं (१ । १८-२०) ।

१९ वेदवेदाङ्गव्यूहः (१ । २०) ।

सप्रयोजननिघण्टु० विभागेन (१ । २०) ।

२० नैघण्टुकप्रधानदेवता० लक्षणं (१ । २०) ।

२०-२१ निर्वचनलक्षणा० प्राधान्यात् (२ । १) ।

२१-२३ लोपोपधा० दाहरणाचिन्ता (२ । १-२) ।

२३-२४ अन्तस्था० संप्रसार्या० नोपदेशः (२ । २) ।

२४-२५ भाषिक० सिद्धिः (२ । २) ।

२५ नेगम० सिद्धिः (२ । २) ।

४ १ शब्दरूपपुपदेशः (२ । २) ।

तद्धितसमास० लक्षणं (२ । २-३) ।

२ शिष्यलक्षणं (२ । ३-४) ।

२-४ विशेष० नैघण्टुकप्रकरणानुक्रमणं (२ । ५ तृतीयाध्यायान्तं यावत्) ।

४ अनेकार्थान्वयगतसंस्कारानुक्रमणं (अग्न्यायाः ४-६) ।

४-६ परोक्षकृत० मन्त्रलक्षणं (७ । १-२) ।

पञ्च पङ्क्तिः

४ ५-६ स्तुत्यार्शाः० निदानपरिज्ञानख्यापनाय (७ । ३) ।

६-७ अनादिष्ट० प्रकृतिभूतत्वं (७ । ४) ।

७ इतरेतरजन्मत्वं (७ । ४) ।

७-८ स्थानत्रय० नामधेयप्रतिलम्भः (७ । ५) ।

८-९ पृथगाभिधानं स्तुतिसंबन्धाद्वा (७ । ५) ।

९ देवतानामाकारचिन्तनं (७ । ६-७) ।

९-१० भक्तिसाहचर्य० भाक्त्वानि (७ । ८-१३) ।

१०-१२ पृथिव्यन्तरिक्ष० दैवतप्रकरणनिर्णयः (७ । १४ द्वादशाध्यायान्तं यावत्) ।

१२-१३ विद्यापार० द्वारेण (१३ । १२-१३) ।

१३ देवताताद्भावं (१३ । १३)

४ १५ निघण्टुग्रन्थस्य पञ्चाध्यायी पाणिनेरष्टाध्यायीसदृशी ।

५ १५ तस्या निघण्टुपञ्चाध्याय्या इयं द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तारः पतञ्जलि-
भाष्यवत् । दुर्गवृत्तिः काशिकावृत्तिसदृशी । अत एव वृत्तिसंज्ञा
अन्वर्थका न टीका व्याख्या पद्धतिर्वा ।

पञ्चाध्यायीरूपं शास्त्रं तस्मिन् संग्रहः तस्य भावो रूपम् । अयं
समाम्नायो निघण्टुपञ्चाध्याय्या संगृहीतः ।

२०-२१ मृगः (निरु० १ । ६) कर्णः (१ । ९) दक्षिणा (१ । ७)

लक्ष्मीः (४ । १०) निघण्टुः (१ । १) भद्रं (४ । १०)

अधः (२ । ११) ।

२१ ' एवमाद्यानां ' व्यर्थमेव ।

२५ एतावद्भ्यां लक्षणोद्देशाभ्यामुदाहरणभूतः निघण्टुशब्दसमुदायो यस्य ।
अथवा । एतावन्तौ लक्षणोद्देशौ यस्य । तादृश उदाहरणभूतो निघण्टु-
शब्दसमुदायस्तेन तत्साहाय्येन ।

६ २ आगमवता = शास्त्रज्ञानवता ।

८ यथासामान्नातव्याख्यातव्य इति च.पाठः समीचीनः । सामान्नात-
मनतिक्रम्य सामान्नातक्रमेणैव व्याख्यातव्यः ।

२२ दुर्गाचार्यो यस्मादिति पदमध्याहरति । वस्तुतस्तु छन्दोम्यः ० समा-
म्नाता इति ' ते ' इत्यस्य विशेषणम् ।

पत्रं पङ्क्तिः

७ ५ समाम्नातं समाम्नायः । तमेव निघण्टुपदेन दर्शयति । 'समाम्नात-
मात्रं' इति पाठे समाम्नातानेव ।

६ नित्याः = एकार्थसंबन्धाः ।

८ उदाहृताः किंतु असमाम्नाताः । च. पुस्तके 'उदाहृताः समाम्नाये'
इति पाठः । तदिदं स्वतन्त्रमेव वाक्यं भवति । किन्त्वयमसमीचीनः
पाठः । ठ. पुस्तके 'उदाहृतासमा' इत्यत्र 'ता' अक्षरस्य पश्चात्के-
नापि भिन्नमस्या विसर्गो लिखितः ।

११-१३ 'अतिपरोक्षवृत्तिना.....टकारं कृत्वा' इत्यसंपूर्णमेव वाक्यम् ।

१६ च. पुस्तकस्य 'अविद्यमानक्रिया अतिपरोक्षवृत्तयः' इत्यधिकं
वाक्यमावश्यकम् ।

अन्तर्लीना अथवा अन्तर्णीता = गुदा ।

१७ एषः = निघण्टुशब्दव्युत्पत्तौ दर्शितः ।

११-१८ 'अतिपरोक्षवृत्तिना शब्देन० प्रत्यक्षवृत्तिना शब्देन निर्वक्तव्याः'
इति वाक्यसमुदायो न सुबद्धः । केचिच्छब्दा गलिता भवेयुः ।

८ २ के. एते लक्षणविद इति न ज्ञायते ।

३ पृथत उदरम् इति यथा पृथोदरशब्दः साध्यते तथा । द्रष्टव्याः सिद्धा
इति । 'सिद्धिरेव द्रष्टव्या' अस्मिन्पाठे या पृथोदरादिशब्दानां सिद्धिः
सातिपरोक्षवृत्तिषु शब्देषु द्रष्टव्या ।

४ अभिव्याहारः उच्चारणं तस्य अनभिघाताय तत्साधु इति दर्शयितुम् ।

१६ ओषशब्दवत् (निरु० २ । २) ।

२० आहतं पठितम् इत्यर्थो नैव प्रसिद्धः ।

९ ९ यदा शब्दाः परोक्षवृत्तितामापादयितुं न शक्यन्ते तदा रूढिशब्दे एव
धातुरूपेक्षयः ।

१५-१७ रूढिशब्दे स्वरवर्णसामान्येन यो धातुरूपेक्षते तस्मिन् रूढिशब्द-
वाच्येऽर्थे या क्रिया तस्या योग्येदयं निर्वचनाभ्युपायः । नोचेद्वातुलि-
ङ्गमकिंचित्करम् । अयं निर्वचनमार्गः व्याकरणशास्त्रविरुद्धः । व्याक-
रणं प्रसिद्धमर्थं नैवापेक्षते । व्याकरणे धातुलिङ्गमेव व्युत्पत्तिसमर्थम् ।

१७-१८ धातौ विवक्षितक्रियायाः अभावे तद्वात्वाश्रितं यन्निर्वचनं तदुपेक्ष्यम् ।

२१ व्यापनं = वर्णान्तरमापादितम् ।

यस्तुतस्तु अयं निघण्टुशब्दक्षरादिगणस्थेन निउपसर्गपुक्तेन पठिधा-

पत्रं पङ्क्तिः

९. तुना व्युत्पादयितुं युक्तः । घटि भाषायाम् । घण्टयति । निः एक-
स्मिन्संग्रहे घञन्ते भाष्यन्ते संगृह्यन्ते इति निघण्टयः ।

१० ११-१२ ऐन्द्रं व्याकरणमधुना नैवोपलभ्यते । कातन्त्रमेवैन्द्रं व्याकरणमिति डाक्टर
बेलवलकराः । किंतु कातन्त्रेऽनेकपदानि । इन्द्रो देवैः प्रार्थितो व्याकरणं
निर्ममे । ऐन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे श्रूयते ' वाग्वै पराच्यव्याकृताव-
दत्ते देवा इन्द्रमनुवन्निर्मां नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽग्रवीद्वरं वृषे
महां चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते
तस्मिन्द्रो मथ्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते ।
(तै० सं० ६ । ४ । ७ ॥ मैत्रा० सं० ४ । ५ । ८) ।

१३ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञका गतिसंज्ञकाश्च भवन्ति । क्रियाभ्यो
व्यवहिताः सन्तः कर्मप्रवचनीयसंज्ञां लभन्ते ।

११ १ इतरेतराकाङ्क्षित्वादिति पाठः स्यादथवा समासेनाभिधाने इति स्यात् ।
समासेन = द्वन्द्वसमासेन ।

९ अल्पाक्षरम् (पाणिनि २ । २ । ३४) ।

९-१० आख्यातस्यार्थो नामपदवाच्यार्थाश्रयक्रिययोपलक्ष्यते ।

१२ ६ इदमन्तरेण = लक्षणापदेशं विना । तात्पर्येण = तत्तदर्थपरतया ।

१६ अनेकेषु कारकेषु अनेकैः कारकैर्वा प्रविभक्ताः । स्फुरमाणः प्रधानद्र-
व्यभावः तस्याभिव्यक्तिः तस्यै उन्मुखाभूता ।

१७ स्वात्मलाभः [= स्वस्यास्तित्वं] प्रधानं यस्य ।

२१ ' एकपदे ' इति ग.ज.योः पाठः । इतरेषां तु ' एकदेशे ' इति ।
' एकदेशे ' इत्यस्य ' एकपदे ' इत्यर्थो न कुत्रापि दृष्टः ।

२६ स्वरूपस्था = कियारूपेण वर्तमाना ।

१३ ८ प्रकृतः धातोरर्थः । प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थं विशिनष्टि । आदिशब्देन
साधनानि लक्ष्यन्ते ।

९ अनधोन्तरं न.र्यभेदः । समानार्थाः शब्दा इति भावः ।

१०-११ आख्यातस्वात् स्त्रीपुंनपुंसकानि कथं होयमिति न स्पष्टम् ।
' क्रियावाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते ' इत्यस्माद्वाक्यात्
' स्त्रीपुंनपुंसकानि ' इति पाठोऽसाधारण्यकथ । स्त्रीपुंनपुंसकस्थाने
' साधनानि ' इति स्यात् ।

१७ ' यत्किञ्चित् ' ' सादनं ' इत्यनेनान्वेति ।

पत्रं पङ्क्तिः

१४ १८ पक्त्रादौ साधने सति ।

२० सोऽर्थ एव तस्य शब्दस्य ।

२५ ' ननु ००० आख्यातमिति ' इयं शङ्का ।

१ निरुपाख्या निर्देष्टुमशक्या । ४ तथा+अग्रहणे ।

७ पूर्वं गृहीता गृहीतपूर्वा ।

८ ओदनकर्म्मिकाया देवदत्तकर्तृका क्रिया सा ।

१० ग. च. ज. पुस्तकेषु ' व्यापरं ' वर्तते ।

११ अपाकरोति आकाङ्क्षाम् । प्रयतीत्यर्थः ।

१५ ४ ' अवयवार्थानि ' इत्यस्य पाठस्य न कोऽप्यर्थः ।

५ लक्ष्यमाणः शब्दः । तथैव = तथा क्रिययैव ।

१३ क्रिया = अविशक्षिता ।

१४ क्रियाजनितं क्रियाशेषभूतम् उत्तरकालम् इति समानार्थाः ।

तत् द्रव्यं हि क्रियया जनितम् । क्रिया संपूर्णा विनष्टा । तस्याः शेषभूतं पाकरागाख्यं सत्त्वं द्रव्यम् उत्तरकालम् उत्तरकालीनम् अभिधाय किरारूपोऽसौ धात्वर्थो निवृत्तो भवति । स्वजनितं स्वशेषभूतम् उत्तरकालीनं सत्त्वमभिधाय क्रियासौ निवृत्ता भवति ।

'तद्विक्रिया' इति नायं पाठः समीचीनः । तस्मिन् द्रव्ये ओदने विक्रिया तथा जनितं पाकम् अभिधाय । द्रव्यं पाकाख्यं क्रियाशेषभूतं तत् विक्रियाजनितम् । विक्रिया च ओदने तण्डुलादौ भवति ।

च. ठ. पुस्तकयोः ' धात्वर्थः ' इत्यस्य स्थाने ' कृतार्थः ' इति पाठः । असौ आख्यातशब्दः कृतार्थो भूत्वा व्यावर्तते ।

२४ कृदन्ते विहिताः कृत्प्रत्ययाः ण्डुलादयः ।

१६ ५ तदक्षरविधौ युक्तं = तस्य शब्दस्य अक्षरविधौ अक्षररचनायां युक्तम् । तम् अक्षरसमुदायम् इत्यर्थः ।

७-८ यत् विभक्तिप्रत्ययान् गृह्णाति यस्य च भिन्नानि लिङ्गानि वचनानि च सन्ति तन्नाम ।

१८ परस्परविनाभूतयोः = परस्परासंबन्धयोः । एते नामाख्याते वाक्यस्थे परस्परसंबन्धे । यदा न वाक्यस्थे तदा नामानि सत्त्वप्रधानान्याख्यातं भावप्रधानम् । च. पुस्तके ' परस्परविना ' इति शुद्धः पाठः । केनाप्यनाम्नज्ञेन ' परस्परविना ' इति स पाठोऽशुद्धीकृतः ।

पत्रं पङ्क्तिः

२ यतः = अतः ।

१७ ८ तासामनेकासाम् उपानदधिनहनादिकानाम् अभिनिर्वृत्तिः निष्पादनम् ।
अभिनिर्वर्त्यमानं भावम् ।

१८ ५ अभिनिर्वर्तमानं = अभिनिर्वर्त्यमानम् । अकर्मकप्रयोगः सौकर्य-
दर्शनार्थः ।

९ भावप्रधानमाख्यातमिति प्रयुक्तं लक्षणम् ।

१०-११ संख्या = एकवचनादीनि । विभक्तिव्ययः = प्रथमाददिभिः रूपभेदः ।
लिङ्गानि प्रसिद्धानि ।

१४-१६ एवञ्चन्द्रस्त्रिवारं प्रयुक्तो निश्चयद्योतनार्थम् ।

१७ उक्तप्रयोजनम् । = अविभक्तकर्तृकमिति ।

२१ १३ व्याहारौ (पाठभेदः) = पाठौ । प्राप्तुतः = संभवतः ।

१५ मतमाशङ्क्य तद्वारेण । अवतार्यते = अवतरणमिति दीयते ।

प्रतार्यते (ग. ज. ज. पाठः) = विस्तरेण कथ्यते ।

१७ अभिधानाभिधेयाभिधातृणां व्याप्तिरूपेण सहवासः । यदा अभि-
धेयानि वाच्यार्था अभिधातारश्च कल्पान्ते ब्रह्मणि विधीना भवन्ति
तदा अभिधानान्यपि कारणभावमापद्यन्ते ।

१८ अधिकं कार्यमावादयम् ।

१९ अन्यस्मिन् पूर्वस्मिन्कल्पे कृतानि विशिष्टानि कर्माणि (हिरण्यगर्भेण)
तैर्निर्जितानि कार्यकारणानि येन । अत्र च शाङ्करमावयम् ' अती-
तकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकाले
प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तरव्यवहारानु-
संधानोपपत्तिः ' (ब्र० सू० १ । ३ । ३०) । ' निर्जित ' ' निर्मित '
इति उभावपि पाठौ दुर्वोधौ । ' निर्मित ' इति पाठस्तु दुर्वोधतरः ।

२२ ११ तयोरभिधानरूपेत्यादिवाक्यमशुद्धं कठिनं च । च. पुस्तकस्थपाठः
' तयोरभिधानरूपा शास्त्राभिमतप्रयोजनविजिज्ञापयिषया पुरुरेण तद-
भिव्यक्तिसामर्थ्येन स्वगुणभूतेन प्रयत्नेनोदीर्यमाणा सन्धुरः कण्ठादिषु
वर्णस्थानेषु निष्यमानतया पुरुरार्थाभिधानसमर्थवर्णादिभावमापद्यमानः
पुरुरप्रयत्नेन बहिर्विनिश्चितोऽविनाशिनि व्यक्तिमाद्यमापन्नः श्रोत्रद्वारे-
णानुप्रविश्य प्राप्यस्य बुद्धिं सवार्थरूपां सर्वोभिधानरूपां व्याप्नोति ' ।
अभिधानरूपा बुद्धिः । शास्त्राभिमतप्रयोजनं कमपि पुरुरार्थं विज्ञाप-

पत्रं पाङ्क्तिः

यितुं पुरुषः तत्प्रयोजनाभिप्रेत्यै यदावश्यकं सामर्थ्यं तेन प्रयत्नं कृत्वा तां बुद्धिमुदीरयति । उदीर्यमाणा सती सा बुद्धिः उरःकण्ठा-
दिस्थानेषु निपद्य (स्थानानि व्याप्य) पुरुषार्थं कथयितुं ये वर्णा
आवश्यकस्तेषां रूपाणि गृह्णन्ती ('आपद्यमानः' इति पुल्लिङ्गमाक-
स्मिकमेव यस्मात् 'उदीर्यमाणा सती' इति स्त्रीलिङ्गम्) पुरुषप्रय-
त्नेन बहिर्विनिक्षिप्ता व्यक्तिभावमापन्ना यस्मिन्प्रतीतिरूपाद्या तस्य
बुद्धिं व्याप्नोति । च. पुस्तके बुद्धिकर्तृकं वाक्यं शब्दकर्तृकं च वाक्यं
मिश्रिते । मूलपुस्तके बुद्धिकर्तृकमेव वाक्यं स्यात् । तदर्थ-
मज्ञानता केनापि शब्दकर्तृकं वाक्यं रचितं स्यात् । अभिधानरूपा
बुद्धिः सामान्या । सा व्यक्तिभावं भिन्नभिन्नवर्णभावमापयते ।

१२ अभिधानरूपपा बुद्ध्या = अभिधानबुद्धिसाहाय्येन ।

१४ तथा = अत एव ।

१५ अविनाशिनः = आकाशे ।

१६ प्रत्याप्यः प्रत्याययितुं योग्यः इष्टो वा । प्रत्युपसृष्टस्य इण्धातोः
णिजन्तस्य कृत्यप्रत्ययान्तं रूपम् । 'मानतया' अथवा 'निष्पद्यमा-
नतया' इत्यस्यार्थो न ज्ञायते ।

२२ स्फोटविचारः शाङ्करभाष्ये ब्रह्मसूत्रे १-३-२८ । शब्दनित्यत्वं
मीमांसादर्शने प्रथमाध्यास्य प्रथमपादे ४-२४ सूत्रेषु प्रतिपाद्यते ।

१९ 'आदधीत' इत्यस्य शब्दः कर्ता ।

२० शब्दः प्रथमं परस्य बुद्धिं प्रविश्य तां व्याप्नोति । अनन्तरं च तस्य
प्रत्ययमुत्पादयति । बुद्धौ अनवस्थितो तां न व्याप्नुयात् ।

२३ २ तिरोभवितुमुपक्रमते शब्दस्य नित्यत्वपक्षे । विनाशं वोपैति अनित्य-
त्वपक्षे ।

२-३ नामाख्यातादयः शब्दाः स्वस्वदेशे उपजन्यन्ते । वाक्यान्ते एते
प्रदेशविशेषाः स्मर्यन्ते । अनन्तरं वाक्यस्थशब्दानां परिसंख्यानं
भवति । तस्य विशिष्टशब्दस्य विशेषप्रदेशोपजनितस्य स्वस्वदेशे
उपजनितैरन्यैः शब्दैः परिसंख्यानम् ।

५ च. पुस्तकस्थपाठः. 'पुरुषप्रयत्नोपजनिता वक्त्रोपाताः शब्द-

२३ ५ व्यक्तयः' = पुरुषप्रयत्नेनोपजनिताः वक्त्रादुपाताः (उद्गमाताः)
शब्दव्यक्तयः ।

पत्रं पङ्क्तिः

२७

तमेव विज्ञायते ' अस्मिन्पाठे अविचारितमेव विज्ञायते इति न ।
किंतु यदि चार्पते तदेव सुष्ठु ज्ञायते इत्यर्थः । सम्यग्ज्ञानायेदृशेन विचार-
रेणेदृशो वाद आवश्यकः । ' वादे वादे जायते तत्त्वबोधः ' ।

१ स्वात्मस्थो विशेषः क्रियात्वद्रव्यत्वरूपः । कार्यात्मभावात् प्रध्व-
स्तयोः ।

३ ' सदन ' (क. ख. ट. पाठः) इत्यस्यार्थो न ज्ञायते । ' सीद-
त्येव न किञ्चित्करोति अचलस्तिष्ठति ' इत्यर्थः स्यात् । भवनमेव
भवनमात्रं तेनाभिसंबन्धस्तद्वतात्मभावेन । ' मात्राभिसंबन्धिना तनु-
मात्रा ' (घ. च. झ. ट. पाठः) इदमपि न ज्ञायते । ट. पुस्तके
'तनुमात्रः' ।

६ ' प्रदीणसर्वविशेष ' अत्र ' विशेष ' इत्यस्य पश्चाद्विसर्गेण
भाव्यम् । च० पुस्तके भिन्नमस्या विसर्गोऽधोभागे लिखितः ।

८ शब्दस्य विभ्वी गतिः । अस्मिन्ब्रह्माण्डे न किञ्चिद्वस्तु वर्तते यच्छब्देन
नाक्रम्यते । अस्माच्च कारणाच्छब्दे नानाप्रकारा नाना विशेषा
विद्यन्ते । तान् सर्वान् विशेषानपेक्ष्य शब्दः केवलस्तिष्ठति । यथा
शब्दः सोपपदस्तथा निरुपपदोऽपि । ' शब्दगत ' इति पाठे शब्द-
संबन्धि विभुत्वम् ।

९ आस्कन्दतः = आक्रमतः । यतः = अतः । सत्त्वं साधारण्यमित्येकार्थो ।
साधारण्यं = सामान्यरूपम् ।

१२ एके सांख्याः ।

१३ एते सर्वे भावविकारा इति हेतुः ।

१५ तेनैव हेतुना शक्तिः पुरुषमव्याक्रामति । पुरुषभाव इति सोपपदप्रयोगः ।

१७ शून्यशब्दस्थाने भावशब्दः प्रयुक्तो न दृष्टः । शून्यशब्देन सह भाव-
शब्दः प्रयुक्तो न कदापि दृष्टः । यथा प्रधानभावः परमाणुभाव इति
प्रयोगस्तथा शून्यभाव इति प्रयोगो न दृष्टः । भावशब्दस्य आसन्नः
इति संधिविग्रहे शून्यभाव इति प्रयोगो दृश्यते । शून्यशब्दोऽपि भाव-
शब्देन संगतो दृष्टः ।

१९ ' तस्मान्न शून्यशब्देनेहाभाव एवेत्येव ' इति ट, पाठः । शून्यश-
ब्देन इह एषदाहरणेषु केवलः अभावो नैवेत्येव किंतु सोपपदोऽभाव
उच्यते ।

पत्रं पाङ्क्तिः

२७

अयं कारणात्मभाववादो दुर्गाचार्येण विद्वत्ताप्रदर्शनार्थमेव प्रसङ्गितः । शङ्कराचार्यकृतब्रह्मसूत्रभाष्येऽयं वादः प्रसिद्धः । शङ्कराचार्यभाष्येण दुर्गाचार्यस्य परिचयस्तत्र तत्र स्पष्टः ।

२० प्रत्यपेक्षाकृतम् अथवा अपेक्षाकृतं किञ्चिद्वस्तुसंबन्धं न तु केवलं यथा गृहस्य शून्यत्वं ग्रामस्य शून्यत्वमिति ।

२८

१ अस्मिन् कारणात्मवादे कारणात्मा अभावोऽथवा कारणं शून्यमिति वैनाशिको मन्यते । तथा सति वैनाशिकपक्षे भावो नाम शून्यम् । तस्मात् शून्यभाव इतिवत् भावभाव इति प्रयोगो भवेत् । न चेदृशः प्रयोगो दृष्टः । प्रसिद्धपूर्वः पूर्वं प्रसिद्धः । पूर्वप्रयोगः पूर्वः प्रयोगः । अत्र द्वावपि पाठौ समीचीनौ ।

३ भू = अञ् (घञ्) = भावः ।

६ एतं सद्भावं (सर्वोपपदहीनम् आत्मभावं) विदन्ति ते ।

७ ' अवधृत'स्थाने च० पुस्तके ' विवृत'शब्दः ।

आत्मनः संप्रपातः प्रणाशः भावविकारा एवात्मा इति दुर्दर्शनेन । तस्मात् संप्रपातात् कातर्यं तेन हीनाः ।

८ विशुद्धौ दर्शनं ज्ञानं प्रयोगश्च येषाम् ।

तानि तानि कर्माणि कृत्वा मुक्तानि गतानि अधिकारबन्धानि कर्मबन्धानि येषाम् ।

७-८ ' आत्मसंप्रपातेत्यादि'तत्तत्कारितया ? इत्यस्य स्थाने ' आत्मकृत्तका' रितया ' इति घ. झ. ट. पाठः समीचीनतरः । आत्मा कृत्तं करोतीति सर्वं खल्विदमात्मेति ज्ञानेन कर्मबन्धानामुक्ताः ।

१० वेदानुशासनस्य एकदेशान् । वेदो ब्रह्मभावं भावं वानुशास्ति । प्रधानादयस्तस्यैकदेशाः ।

११ स्वमतौ या याः कल्पनास्तासां ये हेतवस्तेरेते प्रधानादयो व्यवहिताः । ' स्वमत'इति पाठे स्वेषाः स्वग्राह्या या । न होते साक्षात्स्वधाराः । प्रधानादीन् तैस्तैः श्रुतिविरुद्धैर्हेतुभिरेते सांख्यद्वयः प्रस्थापयन्ति । ते एते प्रधानादयः श्रुतिप्रतिपादितब्रह्मणो व्यवहिता वूरे स्थिताः । एते कारणात्मेति कृत्वा (घ. झ. ट. पाठः ' मत्वा ' मुबोधः समीचीनश्च) अस्थिरानपि स्थिराकृत्य नित्या एते इति मन्यन्ते । इदं नित्यत्वं सापेक्षं न तु निरपेक्षम् ।

पत्रं पङ्क्तिः

१२ तदेतस्मात् = तस्मादेतस्मात् । केवलादात्मन एते सांख्यादयो विभ्यति । ' भवनमात्राभिसंवन्धेन ' इत्यस्य ' उद्विजन्तः ' इत्यनेन संबन्धः । यदि वयं केवलात्मानि श्रद्धयाम कर्माणि उपभोगांश्च त्यजेम सत्यं खलु वयं प्रणश्येमेति मत्वा कर्मसु व्यापृता भवन्ति उपभोगांश्च भुञ्जते ।

१३ ' कर्मोपभोगसंमामाग्य संतानं ' इति घ. झ. ट. पाठे दुर्बोधोऽ-
शुद्धत्वात् ।

१४ एते ज्ञानसमर्थाः किंतु भीताः । केचित्पुनर्ज्ञानमवाप्तुमसमर्थाः । तेषां शक्तिहानम् असंशोधनात् अज्ञानात् एव ।

१५ कृदन्तप्रत्ययः घञ् । तेन भवतेर्भावः । भवतेर्भावस्य वा ।

१७ वेदरहस्यब्राह्मणैः = आरण्यकैः उपनिषद्भिर्वा । ' ब्राह्मणे ' इति च.-
पुस्तकपाठः । किमिदं रहस्यब्राह्मणमिति न ज्ञायते ।

२९ १ कारणे यावत् स्थितिः तावत् भावस्याविक्रतिः । तस्यामवस्थायां भावोऽभिन्न एवेति सुप्तु ज्ञायते ।

४ उपचारतः = विस्तरेण ।

७ नू सत्तायामिति भवतिपदस्य वाच्यार्थः सत्ता । तस्या भवनं संपादनं भावः । पूर्णा भवतिक्रिया भाव इति उच्यते । ७ सन्मात्रं = सत्तैव ।

९ प्रस्कन्दाः = निर्जराः । उपलब्धकोशेष्वयं शब्दो न विद्यते । वैशे-
षिकेण = गुणेनेत्यर्थः । भावविकारात्मलाभाय भवन्ति = भावविका-
ररूपाणि लभन्ते । अनेन भवन्तिशब्दस्य स्वारस्यं कथ्यते ।

१० भवन्तिशब्द इतिपरः ।

१२ ' तिकादिभ्यः फिञ् ' (पा० ४ । १ । १५४) ।

१३ सुखार्थम् = अल्पमपि शङ्काकारणं न स्यादिति ।

१८ ग. अ. पाठः प्रियमात्रं = प्रियमाण = प्रियमान । च. पाठः
प्रियमाण ।

२४ निष्ठा = ' क्तवत्-निष्ठा ' इति पाणिनिसूत्रम् (पा० १ ।
१।२६) ।

३० ७ द्वारद्वारभावेन = अस्तिविकारो द्वारो जनिद्वारम् । अस्तिविकारो
जनिद्वाराभिः सरति ।

८ ' विपारेणमतिः ' इति पाठे विपारीणमतिविकारः । किंतु ' अस्ति '

पत्रं पङ्क्तिः

शब्दस्थानन्तरं विसर्गो न विद्यते । च. पाठो ' विपारिणमति ' ।
च. पुस्तकेऽनन्तरीयवाक्ये ' विपारिणमते ' इत्यात्मनेपदरूपं वर्तते ।
२२ च. पुस्तके ट. पुस्तकस्थशुद्धीकृतपाठे च ' अपूर्णत्वात् ' इत्यस्य
स्थाने ' अपूर्वत्वात् ' इति वर्तते ।

३२ २ उपेक्षितव्याः = उपगम्य ईक्षितव्याः ।

१८ यो यस्मिन्वचने यथा स्यात्तथा । अथवा । वचनमनातिक्रम्य ।

३३ ७ ' प्रेक्षादि...भृशार्थेषु ' । ' प्र ' आदिकर्मणि उपदीर्णे भृशे अर्थे
वर्तते । आदिकर्मणि यथा प्रारभते । भृशे यथा प्रकृष्टम् । उपदीर्णे
यथा प्रभ्रष्टम् ।

३४ ९ स्वप्रत्ययेन विदुषाम् = अस्माकमयमभ्युद्यमोऽभ्युदयनिःश्रेयसार्थ इति
विद्वांसो निश्चयेन प्रतियन्ति जानन्ति श्रद्धयते ।

१४ स्वार्थोभिधानशक्त्याः आधारभूते । उपसर्गाः नामाख्यातसंबन्धेनैव
स्वमर्थमभिधातुं शक्नुवन्ति ।

२४ अयं तावत् आ उपसर्गः ।

३५ उपजायत इति यदुक्तं तत्र व्रमः ।

३५ १० अपरभावः = पश्चाद्भावविनी क्रिया ।

११ ' अपीति संसर्गे ' इत्यस्योदाहरणानि ' अपिवानम् ' ' अपिक्रो ' ' अपिशर्वरी ' इत्यादीनि । ' सर्पिषोऽपि ' इत्यत्र ' अपिः ' लेश-
वाचकपदस्थाने प्रयुज्यते । ' अपिः ' पदार्थसंभावनान्वयसर्गगर्हा-
समुच्चयेषु ' (पा० १।४।१६) ।

१२ पारिधापयति [च. पाठः] = पारितः सर्वतः आच्छादयति ।

१३ अधितिष्ठतिरिति (घ. ट. पाठः) = अधितिष्ठति + अधिपतिरिति ।

१६ न गृह्यते = न सम्पुक्तम् ।

१७ ' सिद्धः ' इति घ. झ. ट. ठ. पाठः ।

३६ २३ नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीति सामान्यलक्षणं निपा-
तानामपि । तदनुपक्तं निपातलक्षणम् ।

२३ वर्तयिष्यामः = कथयिष्यामः । २५ ये एतेषामर्थाः इति वाक्यस-
माप्तिः ।

३७ १ ' उच्यन्ते ' इति झ. ट. ठ. पाठः । च. पुस्तके ' उच्यन्ते ' इति पाठः
संशयास्पदं यस्मादनुस्वारचिह्नमतीवाल्पमिति तत्रस्थानुस्वारविसदृशं च ।
उच्यन्ते अर्थाः ।

पत्रं पङ्क्तिः

३७ ४ तस्य गुणस्य प्रकाशनमिति सुवचम् । 'तद्वृण'शब्दो न केवलं
व्यर्थः किंतु व्यामोहकारकः ।

१५ 'क्ता धोपमा' पाठभेदः । अत्र वा = च ।

२२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. पुस्तकानि ग. च. ज. पुस्तकेभ्योऽर्वाची-
नानि । यतः 'क्तादिपुस्तकवर्गे' 'अथर्व'शब्दो विद्यते । पुरातनकाले
'अथर्वसंहिता' वेदसमुदाये बहुभिर्नान्तरभाज्यत ।

३८ १ ऐतरेयके रहस्यब्राह्मणे = ऐतरेयारण्यके ।

३ शतार्चिनः माध्यमाः गृत्तमदः इत्येकैकं मन्त्रद्रष्टारमनुक्रमेण गृहीत्वा
तत्तन्नाम व्युत्पादयति । ततश्च पर्यायेण 'एतमेव प्राणं शतार्चिन
आचक्षते' इत्यादिना सर्वे एते मन्त्रद्रष्टारः प्राण एवेति दर्शयति ।
'पर्यायवृत्त्या' 'पर्यावृत्त्या' इति द्वावपि पाठवैकार्यौ ।

६ 'एता ऋचः शौनकेन संदृष्टाः' इति वचनस्य क आधारः । सर्वा-
नुक्रमणी काल्यायनेन विरचिता ।

७ श्रुतिस्मृत्योर्विरोधेऽनुमानगम्यं तर्कमूलं स्मृतिप्रामाण्यमुपेक्ष्यम् । असति
विरोधेऽनुमानं प्रमाणम् ।

१० परिशयः = आश्रितः । अयं शब्दो न कस्मिंश्चिदापि कोशे दीयते ।
'यदेव एकादशः प्रयाजः परिशय आत्मा वा एतदात्मानं परिशये'
(मैत्रा० सं ३।९।८) । अत्रत्यः परिशयशब्दो दुर्गेण आश्रि-
तार्थे प्रयुक्तः स्यात् । परिशय एवेति परिशयमात्रम् । शेषशब्दो व्यर्थः ।
अकस्मात् = परमेश्वरानुग्रहादिना ।

उभावपि क्षेत्रज्ञौ जीवात्मपरमात्मानौ मन्त्रद्रष्टारौ । १२ 'विपा-
कानुरूपेण' इति ग. च. ज. ठ. पाठः । किंतु 'अनुरूपेण'
इत्यस्य विशेष्यं न दृश्यते ।

१८ ताण्डकरहस्यब्राह्मणं छान्दोग्योपनिषदेव ।

२० विशिशेषाभ्यां* (घ. झ. ट. पाठः) = विशिष्याभ्यां* + विशेषार्थं* ।
विशेषार्थम् अथवा विशिष्टार्थं = विशिष्ट ऋषिः ।

२१ श्वेतादिषु = श्वेनयागादिषु । श्वेनयागाः केचिदभिचारयागाः ।

निष्कैवल्यं = मध्यंदिने पठ्यमानं (गद्यरूपं) राष्ट्रम् ।

मान्यवी = मन्युदेवतायाः । मान्यवे ग. च. ज. पाठः । मान्यवे = मन्यु-
दष्टमूलसंभवे ।

- पत्रं पङ्क्तिः
 " शब्दस्थानन्तरं विसर्गो न विद्यते । च. पाठो ' विपरिणमति ' ।
 च. पुस्तकेऽनन्तरीयवाक्ये ' विपरिणमते ' इत्यात्मनेपदरूपं वर्तते ।
 २२ च. पुस्तके ट. पुस्तकस्थशुद्धीकृतपाठे च ' अपूर्णत्वात् ' इत्यस्य
 स्थाने ' अपूर्कत्वात् ' इति वर्तते ।
 ३२ २ उपेक्षितव्याः = उपगम्य ईक्षितव्याः ।
 १८ यो यस्मिन्वचने यथा स्यात्तथा । अथवा । वचनमनातिक्रम्य ।
 ३३ ७ ' प्रेक्षादि... भृशार्थेषु ' । ' प्र ' आदिकर्मणि उपदीर्घे भृशे अर्थे
 वर्तते । आदिकर्मणि यथा प्रारभते । भृशे यथा प्रकृष्टम् । उपदीर्घे
 यथा प्रभ्रष्टम् ।
 ३४ ९ स्वप्रत्ययेन विदुषाम् = अस्माकमयमभ्युद्यमोऽभ्युदयनिःश्रेयसार्थ इति
 विद्वांसो निश्चयेन प्रतियन्ति जानन्ति श्रद्धते ।
 १४ स्वार्थाभिधानशक्त्याः आधारभूते । उपसर्गाः नामाख्यातसंबन्धेनैव
 स्वमर्थमभिधातुं शक्नुवन्ति ।
 २४ अयं तावत् आ उपसर्गः ।
 ३५ उपजायत इति यदुक्तं तत्र व्रमः ।
 ३५ १० अपरभावः = पश्चाद्भाविनी क्रिया ।
 ११ ' अपीति संसर्गे ' इत्यस्योदाहरणानि ' अपिवानम् ' ' अपिकसे'
 ' अपिशर्वरी ' इत्यादीनि । ' सर्पिषोऽपि ' इत्यत्र ' अपिः ' लेश-
 वाचकपदस्थाने प्रयुज्यते । ' अपिः पदार्थसंभावनान्वयसर्गगर्हा-
 समुच्चयेषु ' (पा० १।४।९६) ।
 १२ परिधापयति [च. पाठः] = परितः सर्वतः आच्छादयति ।
 १३ अधितिष्ठतिरिति (घ. ट. पाठः) = अधितिष्ठतिः अधिपत्तिरिति ।
 १६ न गृह्यते = न सम्यगुक्तम् ।
 १७ ' सिद्धः ' इति घ. झ. ट. ठ. पाठः ।
 ३६ २३ नामाख्यातप्रोक्तु कर्मेपसंयोगशोक्तका भवन्तीति सामान्यलक्षणं निपा-
 तानामपि । तदनुपक्तं निपातलक्षणम् ।
 २३ वर्तयिष्यामः = कथयिष्यामः । २५ ये एतेषामर्थाः इति वाक्यस-
 माप्तिः ।
 ३७ १ ' उच्यन्ते ' इति झ. ट. ठ. पाठः । च. पुस्तके ' उच्यन्ते ' इति पाठः
 संशयास्पदं यस्मादनुस्वारचिह्नमतीवाल्पमितरत्रस्थानुस्वारविसदृशं च ।
 उच्यन्ते अर्थाः ।

पत्रं पङ्क्तिः

३७ ४ तस्य गुणस्य प्रकाशनमिति सुवचम् । 'सद्गुण'शब्दो न केवलं
व्यर्थः किंतु व्यामोहकारकः ।

१५ 'फा वोपमा' पाठभेदः । अत्र वा = च ।

२२ क. ख. घ. झ. ट. ठ. पुस्तकानि ग. च. ज. पुस्तकैर्म्योऽर्वाची-
नानि । यतः कादिपुस्तकवर्गे 'अथर्व'शब्दो विद्यते । पुरातनकाले
'अथर्वसंहिता' वेदसमुदाये बहुभिर्नाम्नैरभाज्यत ।

३८ १ ऐतरेयके रहस्यब्राह्मणे = ऐतरेयारण्यके ।

३ शतार्चिनः माध्यमाः गृत्तमदः इत्येकैकं मन्त्रद्रष्टारमनुक्रमेण गृहीत्वा
तत्तन्नाम व्युत्पादयति । ततश्च पर्यायेण 'एतमेव प्राणं शतार्चिन
आचक्षते' इत्यादिना सर्वे एते मन्त्रद्रष्टारः प्राण एवेति दर्शयति ।
'पर्यायवृत्त्या' 'पर्यावृत्त्या' इति द्वावपि पाठावेकाग्रौ ।

६ 'एता ऋचः शौनकेन संदृष्टाः' इति वचनस्य क आधारः । सर्वा-
नुक्रमणी कात्यायनेन विरचिता ।

७ श्रुतिस्मृत्योर्विरोधेऽनुमानगम्यं तर्कमूलं स्मृतिप्रामाण्यमुपेक्ष्यम् । असति
विरोधेऽनुमानं प्रमाणम् ।

१० परिशयः = आश्रितः । अयं शब्दो न कस्मिंश्चिदपि कोशे दीयते ।
'यदेव एकादशः प्रयाजः परिशय आत्मा वा एतदात्मानं परिशये'
(मैत्रा० सं ३।९।८) । अत्रत्यः परिशयशब्दो दुर्गेण आश्रि-
तार्थे प्रयुक्तः स्थात् । परिशय एवेति परिशयमात्रम् । शेषशब्दो व्यर्थः ।
अकस्मात् = परमेश्वरानुग्रहादिना ।

उभावपि क्षेत्रज्ञौ जीवात्मपरमात्मानौ मन्त्रद्रष्टारौ । १२ 'विपा-
कानुरूपेण' इति ग. च. ज. ट. पाठः । किंतु 'अनुरूपेण'
इत्यस्य विशेष्यं न दृश्यते ।

१८ ताण्डकरहस्यब्राह्मणं छान्दोग्योपनिषदेव ।

२० विशिशेषाध्यापं* (घ. झ. ट. पाठः) = विशिष्टाध्यापं* + विशेषाध्यापं* ।
विशेषाध्यापं* अथवा विशिश्यापं* = विशिष्ट ऋषिः ।

२१ श्वेतादिपु = श्वेतागादिपु । श्वेतागाः केचिदभिचारयागाः ।

निष्कृतं = मन्त्रं दिने पठ्यमानं (गद्यरूपं) शस्त्रम् ।

मान्यर्थः = मन्त्रदेवताका । मान्यर्थे ग. च. ज. पाठः । मान्यर्थे = मन्त्र-
द्वयसंज्ञा ।

पत्रं पङ्क्तिः

३८ २१ मन्युः पुनरिन्द्र एवेति समर्थयितुं 'मन्युरिन्द्रो मन्युर्वास देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः' (ऋ० सं० १०।८३।२) इति मन्त्रः क. ख. पुस्तकयोरुदाह्रियते ।

२२ 'माहाभाग्यो ००० स्तुत्यभिधानसंबन्धात्' इदं सप्तमाध्याये द्वितीयपादस्य प्रथमे खण्डे स्पष्टम् । पृथगभिधानानां स्तुत्यभिधानैः संबन्धात् । पृथगभिधानेन स्तुतिः । तस्मादेवतान्तस्य । 'संबन्धत्वात् (ग. च. ज. पाठः) । त्वप्रत्ययो हेतुं दर्शयति । 'स्तुत्यभिधान' अत्र 'अभिधान'शब्दो व्यर्थः । भूमिकायां विषयसंप्रदे 'स्तुतिसंबन्धात्' इत्येव वर्तते ।

- ३९ १ यजिः = यागः । अभिहितः = अभिधानम् ।
 २ अभिहितिसंस्कारेणासमर्थो वक्तुं = महेन्द्रस्य नमस्मास्मिन्मन्त्रे न विद्यते ।
 ३ स्तुत्युत्पाद्यं फलं भिन्नम् । तन्माहेन्द्रग्रहयजिसंनिधौ वर्तते । अतस्तन्मुख्यफलस्योपकरोति । ग्रहः = आहुतिपात्रम् ।
 ५ स्तौतिशंसती = स्तोत्रं स्तौति शस्त्रं शंसति । एते प्रधानत्वेन कियोत्पत्तिम् अपूर्वोत्पत्तिं कर्तुं समर्थे यतो मुख्ययागमते स्तुतः शंसतश्च ।

८-१० इन्द्र आपः सूर्यादयश्च देवताः स्तुतिभाज एव ।

१६ 'येऽपि' इत्यत्र 'यद्यपि' इति च. ठ. पाठः । अपि च यदि केचित् प्रत्याजिहीर्षन्त्येतद्धनं (तर्हि) तेषामित्यन्वयः ।

४० ६ विभूतिषोमेऽवस्थितम् = विभूतियुक्तं सपृद्धम् ।

११-१२ 'किं पुनर्लक्षणम्' इत्यस्य नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थायेन संबन्धो नोपमार्थायेन । किंतु 'प्रतिषेधार्थायः पुर०' इत्यादि क. ख. झ. पुस्तकेष्वेव विद्यते ।

१२ उपचारैः = प्रयोगः ।

४१ ५ कुत्मायाः = अर्धस्विन्ना यवाः कुत्सितमाया वा । 'आचार्यः कस्मा०००बुद्धिमिति' (३६।८।९) श्लेषकमिव भाति यस्मादुर्गाचार्यस्तत्र विवृणोति ।

६ आहारिष्यति (च. पाठः) = अयं वराहः किमन्यदाहारिष्यति ।

पत्रं पङ्क्तिः

४१ ७ हेत्वपदेशे (३६ । ११) = हेतुर्न भविष्यतीति शङ्काकथने ।
 ' इदं नु कारिष्यति ' अयं प्रथमः प्रश्नः । तस्योत्तरं कारिष्यतीति ।
 ' कथं नु कारिष्यति ' अयं द्वितीयः । तस्योत्तरं प्रश्नगुणरुक्तिः ।
 केवलमुत्तरे संदेहामावद्योतकः स्वरभेदः । ' पुनः पृच्छसि कथं
 नु कारिष्यति ' इति । कारिष्यत्येवेति मनोत्तरम् ।

८ ' कथं नु कारिष्यति ' अस्मिन्प्रथमप्रश्ने नुनिपातोऽनावश्यकः । ठ.
 पुस्तके च नास्ति । कथं नु कारिष्यतीति द्वितीयप्रश्ने कारिष्यतीति
 वचनस्य संदेहपूर्वकमनुज्ञानम् अनुज्ञा । दुर्गाचार्येण कृतं विवरणं
 दुर्बोधम् ।

११ ग. च. ज. झ. ट. पुस्तकेषु ' कथं ' स्थाने ' कठं ' घ. पुस्तके च
 ' कठं ' वर्तते । कथमित्यस्यार्थं तिरस्कृतित्यञ्जक उच्चारः स्यात् ।

२२ पर्यायवचनः पर्यायवाचकः शब्दः । वक्तीति वचनः ।

४२ ४-५ सरूपविरूपैकशेषात् = ' सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ' (पा० १ ।
 २ । ६४) यथा रामश्च रामश्च रामौ रामश्च रामश्च रामाः
 इति सरूपसमासे । रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ इति विरूप-
 समासे । माता च पिता च पितरौ इत्येकशेषसमासे । एषु समा-
 सेषु चलोपः । ' च ' शब्दो न श्रूयते । अन्यादृतश्च द्वौ भिन्नौ
 रामौ अनेके भिन्ना रामा इति ज्ञापयति ।

५ ' अर्थतो वा ? क. ख. च. पुस्तकेषु विद्यते । किंतु ' वा '
 इत्यस्य कैमर्थं न ज्ञायते । च. पुस्तकस्थप्रतीकेऽपि ' पृथक्त्वतो
 वा मह ' (४२ । २) इत्यत्र ' वा ' विद्यते । किंत्वयं पाठोऽशुद्धो
 दुर्बोधश्च ।

७ न तु इत्यादि = सत्यं श्रूयते किंतु तयोर्न पृथक्कथनम् ।

९ तेन ' च ' शब्देन । ' नात्वेन ' इति ठ. पाठोऽशुद्धः । ' नानात्वेन '
 इति स्यात् ।

१२ तद्वदिति = स भवति ।

१७-१८ अराताया चित् = अदानशीलोऽपि ।

१८ आदिर्विभक्तः तदन् हे वज्रिन् ।

२० ' पङ्क्त्या ' इति पाठभेदः । पङ्क्तिनाम पठ्यः ।

पत्रं पङ्क्तिः

४३ ९ यामी=यमपुत्रस्य दमनस्यार्पम् ।

४४ १६ 'वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति युनक्ति न वा एतन्मनुष्या योक्तुमर्हन्ति देयताभिरेवैनान्युनक्ति' (मैत्रा० सं० १।११।६) । 'वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेत्याह । एतं वा एता देवता अप्रे अश्वमयुञ्जन् । ताभिरेवैनान्युनक्ति' (तै० ब्रा० १।३।९) ।

४५ २ द्वगोरर्धयोः उद्दिष्टयोः ।

११ अभिमतस्सगोपायनस्य = अभिमतः दुग्धरूपः रसो यासां ताम्ब्यो गोम्य उदकदानं पानाय । अथवा । अभिमतस्सेन उदकेन गवां पायनम् ।

२२ घ. झ. ठ. पाठः विध्वंसस्यते = विध्वंसते + विध्वस्यते ।

४६ ९ उपह्वानम् = आह्वानम् ।

९ अपिन्वत् = पुष्टा अकरोत्

१४ व्याकरिष्यति = व्याकर्तुं स्पष्टीकर्तुं शक्नुयात् ।

१८ विद्याप्रकर्षे = स्वज्ञानविशेषं दर्शयितुम् ।

४७ २-३ अयमर्थ एवं नेति मत्वा ततः । पूर्वस्य पूर्वोक्तम् । इतरम् अर्थम् । अन्यः अर्थः अर्थान्तरम् (च. पाठः) । देवदत्तो यदवदन्न तत्तादृशमित्यन्यं पृच्छति । ६ 'खल्विति च' प्रतिषेधे । मेत्ययं प्रतिषेधे एव । ८ खलुनिपातः पदपूर्णेऽपि । खल्वित्यस्य प्रतिषेधार्थायः प्रयोगः कचिदेव । पदपूर्णेऽपि विरलः । खलु भाषायां सत्यमित्यर्थे वर्तते । यास्ककाळे नायमस्यार्थ आसीदिति भाति ।

९ शश्वत् = नित्यम् (भाषायाम्) । निचिकित्सार्थो न दृश्यते । छन्दसि के तेऽन्येऽर्था इति न ज्ञायते । 'अनुपृष्टे अस्वयं पृष्टे' (४४।१२) अस्यार्थो न ज्ञायते ।

२२ स्यै शब्दसंघातयोरित्यस्य निष्ठान्तं रूपम् ।

२२ च. पुस्तके कुम्भ इत्यस्य स्थाने कुजः ।

४८ १८ 'अय'स्थाने ज. ठ. पाठः 'अय' ।

४९ ९ कारकनियमः = 'सतः' इत्यनेन कारकम् अत्र नियतं द्रष्टव्यम् ।

६ सचेतसा=शुद्धिमता । 'चेतसा' अयं शुक्ततमः पाठः ।

९ नानात्वेत (न ?) व्यवस्थितपा (स्या ?) ण्य (स ?) मसमकुलजस्येति घ. झ. ठ. पुस्तकस्थोऽशुद्धः पाठः ।

पत्रं पङ्क्तिः

४९. १० सतामानेयः=सतां वश्यः शास्यो वा ।
५०. २३ 'अन्येभ्योऽपि दास्यासि चेदेहि' अयं ठ. पाठः समीचीनतरः ।
५१. ५-७ दक्षिणानयनं. (मैत्रा. सं. ४।८।२।३ मान० श्री०
: २।४।५।९—१३) ।
- १२ 'न त्वन्येन' इत्यपपाठः । 'तु' 'नु' इत्यस्य स्थाने प्रमादात् ।
- १४ परिवृहं हि परिवृहं (ग. च. ज. पाठः) = 'परिवृहं ।
परिवृहं हि' एवं स्यात् ।
- १६ वासाभविमुखः (च. पाठः) = वासामभिमुखः । 'मभि' इत्यस्य
स्थाने 'भवि' प्रमादात् ।
५२. ४ सीमिति परिग्रहार्थाय चेत् ।
- ६-७ स्पन्दनाः स्पन्दन्ते । हस्तलिखितपुस्तकेषु 'प' 'य' वर्णौ सदृशौ
भातः । 'स्पन्दनात् स्पन्दनात् स्पन्दते स्पन्दते' द्वावपि पाठौ साधू ।
- १२ शीघ्रा एव शीघ्रिका । स्वार्थे कन् । 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदा-
प्यसुपः' इति पाणिनिसूत्रेण (७।३।४४) 'शीघ्रिका'-
पाठोऽशुद्धः ।
- १४ प्रतिसर्गः प्रविसर्गो वा दाने । एतौ शब्दौ न कस्मिन्नपि शब्द-
कोशे वर्तते ।
५३. ११ 'विपीव्यति' (५०।१३) इत्येव शुद्धं 'विसीव्यति'
अशुद्धम् (पा० ८।३।७०)
- १३ 'विनिग्रहार्थायम्' इत्यस्य व्याख्या (पत्रम् ४५।१०) इत्यत्र ।
५५. ११ 'तदाहुर्महावदाः' (= ब्रह्मवादिनः) यद्वचैव हौत्रं कियते यजुषा-
ध्यर्च्यं साम्नोद्गीथं व्याख्या त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं कियत
इति त्रय्या विद्येति ब्रूयात् (ऐ० ब्रा० २५।८) । अत्र
'सैनया'—शब्दो न वर्तते ।
- १४ घ. झ. ट. पाठः नानाप्रकाशम् । कार्मिषिन्मूलपुस्तके 'नाना-
प्रकाराम्' इत्यत्र 'रां' 'शां' सदृशः स्यात् ।
- १७ 'इमान्चै लोकान्प्रजापतिः सृष्ट्वेदं सर्वमशक्नोद्यदिदं किंच यदिमां-
ह्योकांन्प्रजापतिः सृष्ट्वेदं सर्वमशक्नोद्यदिदं किंच तच्छकन्तोऽमयं-
स्तच्छकरीणां शकरीत्वम्' (ऐ० ब्रा० २२।२) ।

पत्रं पङ्क्तिः

प्रमाणाः । 'प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः' (पा० ५ । २ । ३७) ।

५८ १२ कक्षः = तृणम् ।

१६ अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु (धा० ७ । २२) ।

५९ १-२ यच्छब्दो विद्यमानश्चेदन्वाकृष्यतेऽविद्यमानश्चेदुत्पाद्यते । विद्यमानं यच्छब्दमन्वाकृष्याविद्यमानं वोत्पाद्य ।

८ खे कर्णौ प्रत्युद्गच्छतः । अथवा । कर्णौ आकाशभागौ । आकाशान्न भियेते इत्यर्थः ।

५९ १५ पूर्वतरात्परिमाणात् तत् अथः स्वर्तीव । 'उत्तरात्' इति च.—
पाठः साधुतरः । उत्तरात् अथवा उत्तरस्मात् = उच्चतरात् ।

२० 'अथापि समुच्चयार्थं भवति' इति मूलम् । दुर्गस्तु समुच्चयार्थं वर्तमानो निपातोऽपरः 'त्व' इत्येतस्माद्विन्न इति मन्यते । यास्कमते 'त्व' 'त्वत्' न भिन्नौ ।

६० ५ कर्मोपसंग्रहार्थं निपाताः 'च' 'आ' 'वा' इति । 'अह' 'ह' 'उ' विनिग्रहे वर्तमाना अपि समुच्चयमेव दर्शयन्ति । विनिग्रहार्थप्रसङ्गेन 'हि' 'किञ्च' 'न किञ्च' 'ननु किञ्च' 'सा' 'खलु' 'शश्वत्' 'नूनम्' इत्येते निपाता उदाहृताः । 'त्व' विनिग्रहार्थं वर्तमान उदाहृतः । त्वत् समुच्चयार्थेऽपि वर्तते । वस्तुतस्तु यथा 'अह' इत्यादयो वाक्ये विशिष्टस्थले प्रयुज्यन्ते तथा 'हि' इत्येवमादयोऽपि । एतेन प्रसङ्गेन तेऽत्र कथिताः । न केवलं यास्केन त्रयोऽपि वर्गाः परस्परैर्भिन्निताः वर्गत्रयभिन्ना अपि निपाता वर्गत्रयमध्ये प्रवेशिताः ।

६ च. पुस्तके 'अन्यार्था' इत्यत्र 'नार्था' इत्यशुद्धः पाठ आदौ लिखितः । तस्य दुर्बोधत्वात् केनाप्यङ्गेन 'नानार्था' इति पाठः कृतः । प्रायः 'च' इत्यादयः सर्वेऽपि नानार्थाः ।

'हि' इत्यादय उपमार्थकर्मोपसंग्रहार्थपदपूर्णार्थेषु वर्तमानेभ्यो निपातेभ्यो भिन्ना अत एव 'अन्यार्थाः' ।

८ ग. च. ज. पुस्तकेषु 'प्रवृत्ते परिप्रापिते' ठ. पुस्तके च 'प्रवृत्ते प्राप्तिं परिप्रापिते' इति पाठौ । 'प्रवृत्ते समाप्तिं परिप्रापिते' इति शुद्धः पाठो भवेत् । 'एमेनं सृजतां मुते' (१ । ९ । २ आ० सं०) इत्यस्य सायणभाष्ये 'अथ ये प्रवृत्ते = अन्यैरेव पदे विवक्षितेऽपि समाप्ते सति' ।

पत्रं पङ्क्तिः

६० १२ पदपूरणवाक्यपूरणान्यान्यत् अर्थान्तरम् । यदि किञ्चिदर्थान्तरं भवेत् पदपूरणं वाक्यपूरणं वा तदर्थान्तरं स्यान्नान्यत् । एवम् अन्यत्पदं सार्थम् ।

१६ 'च. पाठः 'येऽप्रवृत्तेऽर्थे' । पूर्वपाठः 'ये प्रवृत्ते' । ग. ज. पूर्वपाठः (८) 'येऽप्रवृत्ते' । अप्रवृत्ते=असमाप्ते । इदं 'पारि-प्रापितेऽन्यैरेकवाक्यगतैः पदैः' इत्यस्य विरुद्धम् । अन्यैः पदैर्वाक्यार्थः समाप्यते । एते केवलं वाक्यपूरणाः ।

६१ ७ 'गम्यते' अशुद्धः पाठो लेखकप्रमादात् ।

११ च. पाठः 'उकारवन्तौ' = उकारवन्तौ + उकारवत्तौ । 'खलु' 'नूनम्' इत्येतयोः उकारो वर्ततेऽतस्तौ उकारवन्तौ । 'उ' इत्यनेन सर्वे उकारवन्तो निपाता गृहीता द्रष्टव्याः । उकारवत् तावपि अर्थवन्तौ अनर्थकौ च । दुर्गाचार्यकृतमिदं समर्थनं शुष्कम् । यास्ककृतं निपातवर्गीकरणं सदोपमित्युक्तमेव पूर्वम् ।

१७ 'अर्थलवे', 'अर्थलामे', 'अर्थे तावत्' एते सर्वेऽपि पाठाः साधवः । 'अर्थलवे' पाठस्तु साधुतमः । 'वाक्यपूरणाः' इति यथास्केनास्मिन् खण्डे उक्तं तत्सर्वधार्यासंभवे । यः कश्चिच्छब्दो वाक्ये वर्तते स सार्थ एवेति दुर्गाचार्यमतं विचारार्हम् ।

६२ ११ अनुपोगः = निमग्नणम् ।

१२ अन्ते भवम् अन्यम् । आसनमित्यर्थः ।

१३ अत्रापि 'येऽप्रवृत्ते' इति ग. च. ज. पाठः ।

१३ न्यस्ययः = शब्दानां वाक्ये यत्र कुत्रापि प्रयोगः ।

१५-१६ ब्रह्म (वेदार्थः) परिरक्षितव्यमित्युरेशेनादिमन्यन्तभवाः शब्दाः कदाचिदुप्यन्ते कदाचिप्रच्छाद्यन्ते वापिधीयन्ते वा (प्रच्छन्नापिहितसं-न्दावेकार्थवेव) कदाचित्स्वस्थस्थानेभ्यः प्रस्थानान्यत्र प्रयुज्यन्ते ।

६४ ५ प्रतिविशिष्टम् = अतिगमेन विशिष्टम् ।

१७-१८ 'कतमः सः' इति पाठोऽपि मायुः । ग. ज. पाठः 'कयः तमः' = यः कतमः ।

६९ २२ वयमेतद् भूम (इति) न वितर्कयति ।

- पत्रं
६६ पङ्क्तिः
४ 'न वै सु विदुरिव मनुष्या नक्षत्रं मीमांसन्त इव'
(काठ. सं०८।३) । 'न वै सु विदुरिव मनुष्या यज्ञम्'
(८।१३-इति । इदमवतरणद्वयमाधानब्राह्मणे । 'तस्मा-
त्पुरुषश्चाश्वश्च नक्तं प्रत्यञ्चौ न सु विज्ञायेते इव' (६
२) । इदं दर्शपूर्णमासब्राह्मणे । 'कठानां दर्शपूर्णमास-
प्रकरणे आधानेप्रकरणे' ट. पुस्तकप्रान्ते टिप्पणी ।
- ६७ १ भर्तृन्प्रति विप्रलम्बमानाः ।
६ तेन तेन कर्मणा ।
८ 'एतानपि' 'एतेषामपि' अत्र अपिशब्देन तेषां दुष्टा-
चरणं लक्ष्यते ।
- ६७ १९ तर्हि नरकं पताम पतिष्याम इत्यस्माकं परिभवम् ।
२० समाहृताः = संक्षेपेणोदाहृताः ।
२४ निगमनार्थः = विषयसमाप्तिद्योतनार्थः ।
तद्यान्येतानीति प्रतिज्ञां प्रथमे खण्डे कृता । तस्या अभ्यासः
पुनरुक्तिरत्र क्रियते ।
- ६९ ११ डवित्यः = दारुमयो मृगः । अरविन्दः = कमलं वक्तुं
वा । 'अवाविड'शब्दो न कुत्राप्युपलभ्यते ।
१४ समर्थता = उपपत्तिः ।
१५ लक्षणेन अविप्रतिपत्तिरविरोधः ।
७० १ अविप्रतिपत्तिः = मतभेदः ।
६-७ उपलक्षणमूलाः = सहायमूलाः ।
७ अनुसहायभावं प्रति = सहाया इति ।
८ शब्दस्याप्रच्युतौ = शब्दो धातोर्न प्रच्यवते । धातुः शब्दे
छत्रयते । शब्दोऽभिधानं वा धातानुपलक्ष्यते दृश्यते । तदि-
दमभिधानं लोके प्रवर्तते अयुज्यते । गच्छति काले शब्दोऽर्था-
न्तरमापद्यते ततश्च धातुस्था क्रिया न लक्ष्यते । कर्तृकर्म-
दर्शकाः प्रत्यया अपि उपरता अदृष्टा भवन्ति । तदा क्रिया
न साक्षाल्लक्ष्यते किंतु निरूप्या प्रकल्प्या भवति । अभिधानं
क्षेत्रं विशिष्टं वस्तु निर्दिशति । तदिदमभिधानं रूढमभि-
धानमित्युच्यते । इदं वाक्यं प्रायो दुर्बोधमेव ।

पत्रं पङ्क्तिः

७० १० स्वदिशब्देषु प्रकल्पिताः क्रियाः केवलं शब्दान् व्युत्पादयन्ति । शब्दार्थानानुगच्छन्ति । शब्दार्थाः क्रियाभिर्न समर्थ्यन्ते । शब्दार्थे या क्रिया शब्दरूपे च या क्रिया तयोर्न कोऽपि संबन्धः ।

१४ 'अन्वितौ अतौ अनुगतौ' इति घ. ट. पाठः । 'अतौ' अन्वितौ इति शब्दः स्यात् । 'अन्वितौ । अन्वितौ अनुगतौ' इति पाठः स्यात् ।

१५ न्यायवान् = अष्टाध्यायीलक्षणोपेतः । कर्मकृतम् अथवा कर्मण आख्यातादुत्पन्नं नाम कर्मनाम । 'तस्येदम्' अनेन पाणिनिसूत्रेण (४ । ३ । १२०) कर्मनामिकः (संस्कारः) । यदाख्यातेभ्यो नामान्युत्पाद्यन्ते तदा विशिष्टाः प्रत्यया विशिष्टपाणिनिसूत्रानुसारेणोपयुज्यन्ते । 'कारक' इत्यत्र अकप्रत्ययो वृद्धिश्च । 'कर्ता' इत्यत्र तृप्रत्ययो गुणश्च । एतादृशानि न्यायवत्कर्मनामिकसंस्कार-स्योदाहरणानि ।

'न्याय०० 'संयुक्तेन संस्कारेण' इति क. ख. घ. झ. ट. ठ. पाठः । न्यायवन्तः कर्मनामिकाः कर्मनामान्युत्पादयितुमावश्यकः प्रत्यया गुणवृद्ध्यादयश्च विकाराः । तैः संयुक्तः संस्कारः । नायं पाठः समीचीनः ।

१७ आख्यातजं = गुणकृतं धातुत्पन्नम् ।

१८ अनुगतौ = दृष्टौ । अथवा । 'धातुरूपेणानुगतौ' इत्यन्वयः स्यात् ।

१८ न्याय्यः = न्यायादनपेतो न्यायवान् ।

२१-२२ च. पुस्तके 'संविज्ञानपदत्वम् । यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् । तथा वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां' नास्ति ।

७१ ३ 'पाचरु' इत्यत्र ग. च. ज. पाठः 'पाचक' । लेखने चर्वा सदृशी भातः ।

७ तत्कृतः = प्रदेशकृतः ।

लक्षणेनैव शब्देऽनुग्रहः क्रियते शब्दरूपं व्युत्पाद्यते । शब्दा-वयवो वा व्युत्पाद्यते । लक्षणरूपोऽनुग्रहोऽवयवो वा ।

- पत्रं षष्ठिः
- ७१ १३ 'संविज्ञानानि' इति न कस्मिन्नपि पुस्तके पाठः ।
 १३ 'अथवा' इत्यस्य न किमपि स्वारस्यम् । अत्र न कश्चि-
 न्नीनः पक्षः प्रस्थाप्यते ।
 १४ प्रदेशशब्दः सत्त्ववाचीति मत्वा ।
 २१ यत्किञ्चित् कर्म ।
- ७२ ४ ईदृशक्रियानिरपेक्षः (च. ठ. पाठः) = आख्यातजानि
 सर्वाणि नामानीति मत्वा अशनादिसदृशक्रियाम्यो वामव्यु-
 त्पत्तये योऽयं प्रयत्नः सर्वोऽपि स व्यर्थो यस्मान्नामानि
 व्यवहारे क्रियानिरपेक्षाण्येव प्रयुज्यन्ते ।
 १६ 'दरसया' इति ठ. पुस्तके निरुक्तमूले पाठः (६८।१२)
 टीकायां तु 'दर्शया' । 'दर्शया' इति छ. द. पाठः ।
- ७३ २० प्राप्नोति = आवश्यकं शब्दरूपं भवति ।
- ७४ १८-१९ निरुक्तं चतुर्दशप्रभेदं = निरुक्तस्य चतुर्दशाध्यायाः ।
 २३-२५ भू + लट् (वर्तमानकालप्रत्ययः) । 'हलन्त्यं' (पा० १ ।
 ३ । ३) 'लशक्तद्धिते' (पा० १ । ३ । ८)
 इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां लटौ इतौ । 'तस्य लोपः' (पा० १ ।
 ३ । ९) इत्यनेन तयोरेनुबन्धयोर्लोपः । भू + अ ।
 'लस्य' (पा० ३ । ४ । ७७) तिवाच्य आदेशा
 भवन्ति । भू + ति । 'कर्तरि शप्' (पा० ३ । १ । ६८)
 इत्यनेन भू + अ + ति । गुणादेशेन भवतिरूपम् ।
 कृतः अनुबन्धयोः (लटोः) लोपो यस्य । अनच्कस्य =
 अजिवराहितस्य । ल एव स्थाने आदेशा नाकारस्य स्थाने ।
 'लट्' इति सानुबन्धं सूत्रमधीयते लटोश्च लोपं कुर्वन्ति ।
- ७५ ८ धातुसमुदायमात्रम् अनेकधातुजं नामेति शब्दानुवि-
 धानमार्गः । तेषां गार्ग्यपाणिन्यादीनाम् अप्रसिद्धः न
 शास्त्रसिद्धोऽत एवासंमतः ।
 ८ यतः = अतः ।
 १० प्रतापमार्गः = व्युत्पाद्यमानः संक्रियमाणो वा ।
 १६ पदेतरार्धान् = एकस्य पदस्य इतरान्, इतरान् अर्धान् भागान् ।
 मागवाची अर्धशब्दः पुंसि । समाशकवाची नपुंसकः
 ('अर्धं नपुंसकम्' पा० २ । २ । २) ।

पत्रं

७५

पङ्क्तिः

१७ इतराणीतराण्याख्यातपदानि तेषामवयवैः ।

अन्यमर्थम् = अन्यमन्यमर्थम् । 'अन्यदन्यदर्धम्' इति सप्रमादः
पाठो यतोऽस्मिन्नेव वाक्ये 'अर्धान्' इति पुंलिङ्गः प्रयोगः ।

२० कारितान्तं कारितप्रत्ययान्तम् । 'कारितम्' इति 'णिन्'
इत्यस्य प्राचीनसंज्ञा । 'इ' इत्यस्य कारितरूपम्
'आयय्' ।

२२ न कारितान्तं किंतु शुद्धमेव । तकारितान्तं (पाठभेदः) =
तकारितः तकारयुक्तः अन्तो यस्य ।

७६

१५ सा संज्ञा ।

७७

२४ वाक्योपादाने = गार्ग्यैर्यैकैकं वाक्यमुपादत्ते निरसनाय ।

७८

१ आचार्येण गार्ग्येण । प्रसिद्धमाख्यातजत्वं गार्ग्याचार्येण प्रति-
पिद्धम् ।

२ समीकारिष्यामि = प्रतिपादयिष्यामि ।

६ समीकारिष्यामः = निराकारिष्यामः ।

१२ आख्यातशब्दो नष्टसकः । तस्मात् 'ः आख्यातान्'
(पाठभेदे) इत्युपाधः ।

उपेक्ष्य = कल्पयित्वा ।

अनुविधेयौ अष्टाध्यायीलक्षणौ । यावद्द्रव्यं यावदुपलब्धं
शक्यो तावत् ।

१२-१३ लक्षणानां गतिः बिम्बी = व्याकरणलक्षणान्यप्रतिहतसं-
राणि । प्रायः सर्वे शब्दा लक्षणेः व्युत्पादयितुं शक्यन्ते ।

१५ अन्यत् = शाकटायनव्याकरणान् स्वधीताद्वा ।

१६ लक्षणानामेकैकदेश इन्द्रचन्द्रकाशशृङ्गापिशालिशकटा-
यनपाणिन्यमरर्जनेन्द्राणां व्याकरणेषूपलभ्यन्ते ।

१७ अपि च पाणिनिव्याकरणेऽपि (अष्टाध्याया) केचि-
द्विधयः सूत्रेषु स्पष्टं दीयन्ते । केचित्तुनः 'तु च वा'
निपातेभ्योऽतिरिक्तम् अमिन्द्राहारम् अर्धं गृहीत्वा एकं सूत्रं
द्विधा विभज्य अन्यैश्चेनादशैः साधनैर्लभ्यन्ते । 'अतिरिक्त-
आहार' इति पाठे एतेनां निपातानामतिरिक्तः अधिकः

पत्रं

पङ्क्तिः

७८

अर्थः अध्याहारश्च । पाणिनिसूत्रेषु न कदाऽप्यध्याहारः क्रियते । 'अतिरिक्तः अध्याहारः' इत्यत्र अतिरिक्त-पदस्य न कोऽप्यर्थः ।

१७ 'धाविधिः तुः' इति घ. झ. ट. पाठे 'धातुः + विधिः'

'इति द्वौ पाठौ । 'धातुः' इत्यपपाठः ।

१८ व्याकरणसंप्रदायेषु प्रायशोऽभिनेष्वपि कश्चिद्विधिरिक्स्मिन् व्याकरणे दीयते कश्चिदन्यस्मिन् ।

२० यया वैयाकरणाः शब्दरूपाणि साधयितुं भिन्नभिन्नव्याकरण-स्थलक्षणान्यवलम्बन्ते तथा स्वरसंस्कारावनुविधातुं सशास्त्रा-विति प्रतिपादयितुं निरुक्तकारैरवश्यं प्रयतितव्यम् ।

२० 'अखिलस्वरः' इति पाठे अखिलशब्दो व्यर्थः । यत्र स्वरसंस्कारौ साधारणलक्षणैरनुविधातुं न शक्येते तत्रैव सर्वाणि लक्षणशास्त्राण्यपेक्ष्याणि न तु अखिलस्वरसंस्कार-सिद्धये ।

२१ अनिर्विण्णः = निर्वेदनं नैराश्यं न गत्वा ।

७९ ८ अत्र द्वौ पाठौ । 'न चेदानी' 'न वेदानी' 'सं-युक्तः' 'संयुज्यते' 'एकेन वा' 'सत्यमेकेन वा' । 'न चेदानी न वेदानी' तथा 'संयुक्तः संयुज्यते' इत्यत्र च न कोऽप्यर्थभेदः । 'एकेन वा संस्यं लब्धम्' इत्येकस्य पाठस्यार्थः । 'एकेन वा वस्तु लब्धम्' इत्यन्यस्य ।

१३ काश्चिन्ननुष्ठः कास्मिन्निस्थले कास्मिन्निक्वाले च तक्षतीत्य-स्मात्कारणाज्ज स तक्षा । प्रसङ्गेन तक्षणं कुर्याणो न तक्षा ।

८० १ यो ज्ञात्वा तक्षा यः सर्वेषु स्थलेषु कालेषु च तक्षेत्यभिधीयते स एव नियमेन तक्षति अन्येऽनियमेन तक्षन्ति । तस्माज्ज ते तक्षाणः ।

'तक्षेति' इति पाठे यः सर्वदा सर्वत्र च तक्षा स एव तक्षेत्यभिधातव्यः ।

२ 'लक्षणम्' इत्यपपाठः । 'तक्षणम्' इति मूलपाठः

पत्रं

पाङ्क्तिः

८०

स्यात् । तदेतत्तक्षणम् अनियतम् अन्येषु ये जात्या न तक्षाणिस्तेष्वपि भवेत् । किंतु ते न तक्षाणः ।

‘ कदाचित्कचित् ’ इत्यस्य ‘ काममन्येष्वप्यस्तु ’ इत्यनेनान्वय इष्टः । तक्षभिन्नाः पुरुषैः तक्षण क्रियमाणं कदाचित्कं कदाचित्कं चात एवानियतम् । ३ किंतु तेषां तक्षणानियमः (लक्षणानियमत इत्यशुद्धः पाठः) । तक्षायाः (= तक्षणायाः) अनियमः । अत एव तक्षतीति कर्म तेषु विशिष्टम् । तक्षभिन्नाः पुरुषा यत्तक्षकर्म कुर्वन्ति स तेषां विशेषः । न सा तेषां वृत्तिः । ‘ तेषां तु तक्षणानियमतस्तक्षतीति विशेषः ’ इति मूलपाठः स्यात् ।

४ ‘ अङ्गारकः कुजो भौमो छोहिताङ्गो महीमुतः ’ इति पञ्चमङ्गलस्य (अमरः १ । ३ । २५) ।

१३ उभयम् अपि ।

१८ सर्वाणि सत्त्वानि ।

८१

१ एवमास्त्रायमानानि कानिचित् ।

३ प्रकृत्यादिना अप्रतीतार्थानि = का प्रकृतिः कः प्रत्यय एषु शब्देषु इत्यप्रतीतार्थान्यपि सत्त्वनामानि ।

३ शास्त्रार्थत्वं=शास्त्रम् इति अर्थः प्रयोजनम् उपपुक्तता वा । शास्त्रं शास्तीति तस्योपपुक्तता । ‘ शास्त्रत्वम् ’ इति समीचीनतरः पाठः ।

५ अप्रतीतार्थेषु शब्देषु लक्षणशास्त्रं रूढिमनुविधत्ते रूढशब्दान् प्रतिपादयति । अत्र लक्षणं न मुख्यया वृत्त्या साफल्येन वर्तते । लक्षणस्य तत्र गौणी वृत्तिः ।

६ प्रतीतार्थान्यपि शब्दरूपाणि सन्ति । प्रतीतार्थाः शब्दाः अल्पप्रयोगा इति वस्तुतोऽन्वयः ।

७ ‘ कृदतिङ् ’ (पा० ३ । १ । ९३) = तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यान् यथा कः क्तिन् इष्णुच् । ‘ ऐक्यदिकम् ’ इति निरुक्तस्य द्वितीयप्रकरणस्य संज्ञा ।

८ तद्धर्माणः = अनवगतसंस्काराः । एते शब्दा ऐक्यदिकप्रकरणे न वर्तन्ते किंतु तास्येष्टा एते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

८१

९ व्रततिः = प्रततिः । यस्य वभावः । प्रकृष्टा ततिर्यस्याः ।
ततिः = तन् + क्तिन् । दुर्गमते व्री + ततिः = तति व्रीणातीति ।
व्रीततिः = व्रततिः । वृणीते ततिमित्यपि स्यात् । ' वृ ' इत्यस्य वभावः ।

१० ' दमेरुनसि ' इत्यनेन दमुना दमूना वा ।

१० ' अग्निरतिधिर्वा इति ' दमूना ' इत्यस्यार्थः ।

११ ' जाव्यः = जटाम्यः ष्यञ् (काल्पनिक उणादिः) ।

अट् + णारः (काल्पनिक उणादिः) ।

जागरूकः । ' जागुरुकः ' (पा. ३।२।१६५ ।)

१२ दर्वि + हु + मिन् । नैते शब्दाः सुगमाः । यास्कमते तु प्रती-
तार्था एते भवेयुरिति सुगमत्वेनैत आख्यायन्ते । एतेषां
शब्दानां प्रयोगा ऋग्वेदेऽन्वेष्ट्याः ।

८२

१ अन्यथाऽपि हि = पथनेक्रियाभावेऽपि पृथुदर्शनक्रिया
विद्यते एव ।

४ दृष्टप्रवादाः = यथा दृष्टं तथा ये प्रवदन्ति ते ।

५ ' दोषः ' अयम् अशुद्धः पाठो भाति । ' दोषयुक्तः ' इत्यर्थः ।

१२ अनुगमय्य = अनेके धातव एकाभिधानगतानर्थाननुग-
च्छन्ति । आचार्यस्तैर्धातुभिस्तानर्थाननुगमयति ।

१२ " तान् धातून् " इति द्वितीययास्मिन्वाक्ये भाव्यम् ।
यथा ' शत्रून्गमयत्स्वर्गम् ' इत्यत्र ।

१४ सैषा पुरुषगर्हा = एतां गर्हा योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार
सोऽर्हति न शास्त्रम् । अयं सरलोऽर्थः । दुर्गस्तु ' य
आचार्यशाकटायनस्याभिप्रायं न जानाति स गर्हाः ' इत्यर्थं
करोति ।

८३

१ यस्मात्कारणाद्भ्रं उद्विगमाणं सन्नवमैत् नवं नूतनं रूपम-
भवत्तस्मान्नवं च तन्नीतं चेयुद्धृतस्य सारपिण्डस्य नवनीत-
नाम संपन्नम् । यस्मादग्निसंपर्के सति पिण्डो विहीयमानोऽ-
सर्पत्सृतोऽभूत्तस्मात्सर्पिरिति नाम ।

' सन्नवमैत्तन्नवनीतमभवद्यदसर्पत्सृत्सर्पिरभवद्यदभिपत तद्धृत-
मभवत् ' (तै० सं० २ । ३ । १०) । संहिताक्रमो दुर्गेण
किमर्थं त्यक्त इति न शक्यते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

८३

४ तत्र = ब्राह्मणे । अथवा । तत्र तत्र ।

६ अभिहरन्ति बलिम् ।

७ ददन्ति वीर्यम् ।

५-९ लिखितपुस्तकेषु स्वरा न विद्यन्ते ।

१० तद्ब्राह्मणप्रमाणमनुद्श्य ।

१७ योगेन = क्रियायोगेन ।

१८ क चान्यत्र० = अन्येषु केषुचिन्नामसु नोपपद्यते । ' क चान्यत्रोपपद्यते ' इति पाठे एषोपपत्तिरन्यत्रापि केषुचिन्नामसु दृश्यते । अन्यान्यपि कानिचित्सत्त्वानि पश्चात्कालीनया क्रिययाख्यायन्ते ।

१९ अनैकान्तिकत्वात् = अव्यापकत्वात् । नैतद्युष्माकं वचनं सार्वत्रिकम् ।

२१ बीजानां भृतं = बीजपूर्णम् ।

२२ मक्ष्यमाणं सत् जनं विमर्ति पोषयति ।

२४ अतिबहिव = अतिविस्तृतम् । इषो भृशार्थे ।

२-६ यस्मादन्युत्पन्नबुद्धिः शिष्य इदं व्याकरणं निरुक्तं वाऽप्रमाणमिदमन्यत्प्रमाणमिति वक्तुमसमर्थस्तस्मात्तेनेदृशेनाभ्यासेन न्युत्पन्नबुद्धिना भाव्यम् ।

८४

६ वदुक्तुं (घ. ट. पाठः) = वक्तुं + वदितुम् (!) ।

८५

४ अपीति संभावने = इदं शास्त्रं विनाऽर्थसंभवो नास्ति । पदस्य वाक्यस्य वाऽर्थो न लभ्येत ।

८ अपि वाक्यार्थे = नापि वाक्यार्थे ।

९ निराकाङ्क्षं साकाङ्क्षं वा पदं भवति ।

१४ गौर्न वहति न दुग्धे किंतु गच्छत्येव । यो गच्छति स गौर्नाश्वो न वा गर्दभः ।

८५

१५ १ प्रकरणाविरोधी १ इत्यनुद्धः पाठो यस्माद्वाक्यार्थस्य प्रकरणेन विरोधोऽयोग्यः । प्रकरणाविशेषेण (घ. पाठः) = प्रकरणामेदेन प्रकरणाविरोधेन । विशिष्टस्य पदस्य कोऽर्थ इति वाक्यार्थान्निधीयते ।

१६ ' सुतिष्ठन्तं पदम् ' पा० १ । ४ । १४) । अवार्थस्य न किमपि प्रयोजनम् । पदार्थः पदादिभिः ।

पत्रं

पाङ्क्तिः

८५

१६-१७ पदानां का प्रकृतिः कः प्रत्यय इत्यादिज्ञाने पदार्थसंनियोगो-
नावश्यको न वा पदानामर्थाः । निरुक्तशास्त्रगौरवार्थमि-
दमप्रमाणमभिधीयते दुर्गाचार्येण ।

१७ पदानां प्रकृतिप्रत्ययादिपृथक्करणं व्याकरणाद्भवति ।

१९ 'अनवत्तार्थस्य' (ग. ज. पाठः) । अवत्तः (अव + दा)
= गृहीतः ।

२४ स्वरसंस्कारावर्थेऽवलम्ब्येते इति वचनमप्रमाणम् । 'हरिः'
इत्यस्य बहवोऽर्थाः । तथाप्यर्थभेदे स्वरसंस्कारौ न
भिद्येते ।

८६

७ व्याकरणे यत्स्वरसंस्कारानुचिन्तनं तदर्याधीनम् । अर्थश्च
निरुक्तादेवाधिगम्यते ।

८ यथा 'उणादिप्रकरणं पाणिनिव्याकरणस्य शेषभूतं
तथा ।

९ स्वार्थजहृदृशा = स्वार्थमपरिहाय । 'जहृदृशणा', 'अजह-
दृशणा' एतौ शब्दावलंकारशास्त्रे उपलभ्येते ।

१० 'अपरिहाप्य' इति णिच्चेऽत्र न किमपि प्रयोजनम् ।
'आत्मानं स्वार्थमपरिहाप्य' इत्यन्वयः स्यात् ।

१४ अर्थनिर्वचनरूपं विद्यास्थानम् ।

२२ चेदं शास्त्रं च (च. पाठः) = अत्र चद्वयस्य न किमपि
प्रयोजनम् ।

२३ वृथेति वा = वृथा वेति ।

२५ 'केचिदाहुः' इत्यस्मात् दुर्गसदृशा अन्येऽपि निरुक्त-
व्याख्याकारा अभवन्निति भाति ।

८७

१ वाचोयुक्तयः = प्रयुक्ता वाचः । 'पटुवचनानि' इति
सामान्यार्थः ।

२ नियतम् आनुपूर्व्यं याताः । नियतनिष्ठेत्यादि घ. झ. ट.
पाठोऽशुद्धो दुर्बोधश्च । 'नियतानुपूर्वा' इति ठ. पाठोऽ-
तीव सुगमः ।

४ इति मन्त्रेऽभिधानानि नियतानि सन्ति ।

५ निपतनिष्ठा = निपता । अथवा निपता = निष्ठा । नियता
आनुपूर्वी तथा ।

पने पङ्क्तिः

८७. १ यथा गवादिप्रयोगे ।

‘ गौणी ’ इति गवार्थे देशीशब्दः । अभ्याज = बहिर्नय ।

२० ‘ उरु प्रथा इति प्रथयति ’ (कात्या० श्रौ० सू० २।५।२०) ।

२१ नियताक्षरपादावसाना ऋक् । अनियताक्षरपादावसानं यजुः ।

२४ ‘ अश्वर्युणा सोमाभिपवे कृते उद्गातारो हस्तद्वयेन द्रोणकल-
शमालभेरन् । ऋतुपात्रमसीति (हविर्धानशकटस्य)
अक्षस्याधस्ताद् द्रोणकलशं प्राञ्चं प्रोहेयुः । वानस्पत्योऽसि
ब्राह्मणस्पत्योऽसि प्रजापतेर्मूर्ध्वास्यत्यायुपात्रमासि इदमहं मां
प्राञ्चं प्रोहामि तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति ’ (अग्निष्टोमपद्धतिः
पत्रं ३९ कलिकातायां १७९६ शके मुद्रिता) । ‘ अभि-
पुते राजनि ऋतुपात्रमसीति द्रोणकलशमालम्ब्य वानस्पत्य इति
प्रोहेयुः ’ (लाटपायनश्रौ० सू० १।९।२०) ।

२५ ‘ प्रोहाणि ’ इत्यनुज्ञाप्रश्नः । अनुज्ञाप्राप्तौ प्रोहति । इदं
ब्राह्मणं द्रोणकलशस्य प्रोहणं विधत्ते ।

२४-२६ कुत्रत्योऽयं यजुर्मन्त्र इति न ज्ञायते । लाटपायनब्राह्मणस्यः
स्यात् । इदं ब्राह्मणं न कुत्राप्युपलभ्यते ।

१ लिङ्गसंपन्नस्य लिङ्गयुक्तस्य मन्त्रस्य कर्मणि विधानात् ।

५ कस्मिन्देशे कस्मिन्काले केन का च दक्षिणा देयेति ज्ञानं
ब्राह्मणादेवोपलभ्यते । कर्मसंपत्तय एतज्ज्ञानमावश्यकम् ।
तैर्विनाः कर्म साङ्गं न स्यात् ।

६-७ ‘ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ’ । (हिरण्य० श्रौ० १।१) ।
वेदैकदेशस्य = ब्राह्मणस्य । ‘ वैदैकदेशस्य ब्राह्मणाख्यस्य ’
इति च. पाठः ।

८ ‘ कर्मविधानं ब्राह्मणानि ’ (हि० श्रौ० १।१) इति
ब्राह्मणानां विव्यर्थत्वं ‘ तच्छेषोऽर्थवादः ’ (हि० श्रौ० १।
१) इत्यर्थवादानां स्तुत्यर्थत्वम् ।

१० कामं = मन्त्रा अनर्थका इत्यनुमन्तव्यमेव मन्त्रा । अनर्थकाः ।
किंतु यदाकदाचिदेतेष्वर्थः कल्प्येत स महता श्रमेण लभ्य-
मानोऽर्थो नोपपद्यते ।

१२ मन्त्राः कर्मसु विधेया विनियोज्याः । यस्तुनस्त्वनर्थकास्ते.

पत्रं

पङ्क्तिः

८८

१८ यदा यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्धानं करोति तदा कुशं ब्रवीति ' हे कुश (ओषधे) इमं यूपवृक्षं स्वधितिमयाच्चापस्व ' इति ।
यदा परशुनां (स्वधितिना) वृक्षं प्रहरति तदा ' हे स्वधिते (परशो) यूपवृक्षमेनं मा हिंसीः ' इति ब्रवीति । ' ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मेनं हिंसीः ' इति मन्त्रः क्षौरकर्मणि पशुमारणे च विनियुज्यते । ' ओषधे त्रायस्वैनमित्यूष्वाग्रं दर्भद्वयमतर्धाय स्वधिते मेनं हिंसीरिति स्वधितिना प्रहरति ' इत्यापस्तम्बः ।

८९

२-३ ' विप्रतिषेधः ' इत्यस्य द्वावर्थौ । विरुद्ध्यर्थेन प्रतिषेधः । अथेवा । ' विप्रतिषेधः = व्याघातः ।

१८ रुद्ररूपतामापन्नस्याग्नेरुपशमनार्थो होमः शतरुद्रियः ।
' शतरुद्रिये ' (ग. ज. पाठः) इति दीर्घमपि (तै० सं० का० ५ । ४ । ३ शतरुद्रियं जुहोति) । ' जर्तिट्य-
काभ्या वा जुहुयाद्रथीधुकयकाभ्या वा ' ' अथो खस्वाहु-
रनाहुतिर्वै ' जर्तिट्याक्ष गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण जुहोत्याग्नेयी
वा एषी यदेजा ' (तै० सं० का० ५ । ४ । ३) ।
' स्वयमातृष्णां च विकर्णां चोत्तमे उपदधाति । नान्यामुत्त-
रामिष्टकामुपदध्यात् ' (तै० सं० का० ५ । ३ । ७) ।

१९ अग्निचयने = इष्टकानामग्निसंज्ञके चयने ।

गवेधुकाः = आरण्या गोधूमाः ।

सक्तुस्थानेऽजाक्षीरमिति केचित् ।

गवेधुकाः सक्तवः = गवेधुकानां भर्जितं पिष्टम् । उत्तरस्यां
श्रोणौ = उत्तरपश्चिमस्यां सक्तौ ।

२० चयनस्योत्तरस्यां श्रोणौ अन्त्यायां चरेमायामिष्टकायामेव नाम्नौ ।

९०

४ षोडशि शस्त्रम् । स्तोत्रं गीयमे शस्त्रं पठ्यते । स्तोत्रिया-
नुरूपं शस्त्रम् । साम्नो या प्रथमा ऋक्सैव शस्त्रस्य प्रथमा
ऋक् । षोडशिनान्नी संस्था यागो वा । तत्र ' त्वं
सिन्धून् ' इति तृचं शस्यम् ।

१६ साक्षिचिन्त्ये कनौ चित्यमिष्ट प्रणीयमानेषु रक्षितो व्रजता

पत्रं पङ्क्तिः

९० ब्रह्मणैतत्सूक्तं जप्यम् । अप्रतिरथ इन्द्रोऽस्या ऋचो देवता ।
अप्रतिरथे सूक्ते ।

१६-१७ ' रुद्रो वा एष यदग्निः ' (ते० सं० ५ । ४ । ३) इति
चयनस्यैवाग्निं संज्ञा । तस्मिन्नाग्न्याख्ये चयनेऽग्निः प्रणीयते ।
तदेदं सूक्तं (ऋ० सं० १० । १०३ । १) पठनीयम् ।

९१ ८ ' अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि ' इत्यध्वर्युर्होतारं संप्रेष्यति होता
च सामिधेनीमन्त्रान् पठति ।

१८ एवमर्थम् = एतेनोद्देशेन । इयम् = ऋक् ।

१९ किमपि = कारणं विना ।

२४-२५ अग्न्यक् इत्यादयः शब्दा निघण्टुचतुर्थाध्याये समागता
निरुक्ते निरुच्यन्ते ।

२७ अर्धवैशतम् = अपूर्णा हत्या । अन्याय इत्यर्थः ।

९२ १७ निदानं = निश्चयः ।

९३ ३ ' कर्मणो यदङ्गं रूपसमृद्धं भवत्येतदेव यज्ञस्याङ्गेषु समृद्धं
संपूर्णम् । न तु तस्मिन् किञ्चिदपि वैकल्यमस्ति । केयं
रूपसमृद्धिरिति चेत् पठ्यमानेषामृगानुष्ठीयमानं कर्माभिवदति
साकल्येन ब्रवीतीति यदस्ति एषैव रूपसमृद्धिः ' (सायण-
भाष्यम् ऐ० ब्रा० १ । ४) । दुर्गकृतोऽर्थो न स्पष्टः ।

४ ऐ० ब्राह्मणे ' यजुर्था ' नास्ति (ऐ० ब्रा० १ । ४ ॥ १ ।
१३ ॥ १ । १६ ॥ १ । १७ ।) । डेक्कनकॉलेजस्थ-
ग्रन्थालये ^{१०} _{३०७९-८०} निरुक्तमूले ' ऋगभिवदति ' इति पाठः ।
अन्यत्र सर्वत्र वृत्तिपुस्तकेष्वपि ' ऋगयजुर्वाभिवदति ' इति ।

७ घ. झ. ट. पुस्तकेषु ब्राह्मणवाक्ये (३) अत्र च ' यद्रूप-
समृद्धं ' नास्ति ।

' यद्रूपसमृद्धं तदेव हि० ' इत्यादि ठ. पाठः साधुतरः ।

यद्रूपसमृद्धं मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते = यदा मन्त्राः कर्म
कर्माङ्गं वा रूपसमृद्धं रूपसंपन्नं कुर्वन्ति तदैव तत्समग्र-
कल्पात्समृद्धं भवति । मन्त्रैर्विना रूपसमृद्धिर्नास्ति । या रूप-
समृद्धिः सैव यज्ञकर्मस्य समृद्धिः । १३ ' अथापि...
विधीयन्त ' इति वृत्ता भवता ।

पत्रं पङ्क्तिः

- ९३ १७ यस्मात् क्रीळन्ताविति ऋग्वेदाह्रियते तस्मात् ' ऋगभिन्न-
दति ' इति ऐ० ब्रा० मूलपाठः स्यात् ।
- १९ विवाहरूपं कर्म ऋग्वैः समृद्धं क्रियते ।
- २० ' वियुज्येताम् ' इत्यशुद्धः पाठः ।
- ९४ ४ नियतानुपूर्वत्वं (च. ठ. पाठः) = नियतम् आनुपूर्वं येषां
तेषां भावः । आनुपूर्वम् आनुपूर्वम् आनुपूर्वं इति त्रीणि
रूपाणि ।
- ५ ' अजायदन्तम् ' (पा० २।२। ३३) इत्यनेन ' इन्द्राग्नी ' ।
' अभ्यर्हितम् ' इति वार्तिकेन च पितापुत्रौ ।
- १३-१४ असमर्था इति न विधीयन्ते । आत्मनः (मन्त्राणां)
विनियोगः (कर्मणि) । तस्याश्रयः कारणम् (अनुरूपः)
अर्थः ।
- १५ मन्त्राणां योऽर्थस्तस्य संतुष्ट्या सम्यक् स्तोतुमिच्छा ।
- १८ प्रकरणे = कर्मणि ।
- १९ यथा धान्यखले कपोताः संनिपतन्ति तद्वत् ।
- १ त्वं पूर्वा यस्य सः त्वत्पूर्वकः । त्वमस्य छेदनस्य साक्षिणी ।
- ५ प्रतिमनस्यते (च. पाठः) = छेदनस्य प्रतिबन्धं कारिष्यते ।
- ७ अतत्र (घ. झ. ट. पाठः) = अत्र + तत्र ।
- ८ ' प्रतीयेत ' इति निरुक्तपाठः (९२ । ७) । अत्र तु
' प्रतीयते ' ।
- ११ आम्नायः = आगमः ।
- १५ अपि चैतत् = अन्यत्समर्थनं यत् ।
- ' इन्द्राय राज्ञे सूक्तो वरुणाय राज्ञे कृष्णः ' इति तैत्तिरीय-
संहितायाम् (५ । ५ । ११ अनुवाकादारम् ५ । ५ । २४
इत्यनुवाकेषु) पशुमृगपक्षिसरीसृपा यज्ञियाः कथ्यन्ते । तेषु
हन्यमानेषु ' न या उ एतन्त्रियसे ' इत्यादिदेशः
क्रियते । पशवः = सूक्तादयः । मृगाः = कृष्णमृगादयः ।
पक्षिणः = चटकादयः । सरीसृपाः = नीलङ्गवादयः ।
ओषधिः = दर्भाः ।
- १८ ' पर्व ते राध्यासमिषाहर्ष्ये आग्नेता ते मा रिषमित्याह च'
(तै० ब्रा० ३ । २ । २) इति दर्भगृह्णेने । ' येष्वावो ये देव-

पत्रं पङ्क्तिः

९८

भट्टोजीदीक्षिताः । पराध्वाराश्चेति परोवरा इति समासे
अवरस्योत्वं निपात्यते । किंतु नायं स्वतन्त्रः शब्दः । तेन
' पारोवर्थम् ' इति शब्दोऽसाधुरेव । यदि यास्कः पाणिनेः
प्राचीनस्तर्हि ' पारोवर्थवित्सु ' इति शब्दः पाणिनिना
ज्ञात एव स्यात् । तेन स शब्दः साधुरेव भवति । पुत्रपौत्र-
वत् ' परोवर ' इति शब्दः स्वतन्त्रः स्यात् ।

परोवराः = प्राचीनार्वाचीना आचार्याः ।

१३ अनेकविषये बहुदृष्टत्वात् = नानाविषयसंबद्धं बहुज्ञानं तेना-
सम् । ' जानपदीष्टु० ' इत्यस्य च. ट. पुस्तके प्रान्ते
विवरणं ' यथा जनपदे भवा याः ओदनउदकायाः शिल्पि-
क्रिया वा चित्रकर्मणाः तासु विद्यातः पुरुषाणां विशेषः ।
य आगमने शिक्षति अग्न्यस्यति च स सुष्टु जानाति च ।
इतरस्तु मनाक् नैव जानात्येवमत्रापीति वाक्यशेषः । ततश्च
येन मन्त्रार्थः शिक्षितोऽग्न्यस्तश्च तस्य न किंचिदप्यविस्प-
ष्टार्थम् । ग्रन्थान्तरे ' ।

' पारोवर्थवित्सु भूयोविद्यः ' इत्यस्य च तत्र व्याख्यानं
' पारोवर्थम् आगमपरम्परा तथा ये विदन्ति वेदितारः
तेषां मध्ये यो भूयोविद्यः स प्रशस्यो भवति नेतरो
य उल्लेखया कल्पयत्यल्पविद्यो वा । अत आगमपरम्परया
निरुक्तव्याकरणादिविद्याभिर्भूयोविद्यो भूत्वा । अविस्पष्टा-
र्थानामर्थो ज्ञेय इत्यर्थः । ग्रन्थान्तरे ' । किमिदं ग्रन्थान्तर-
मिति न ज्ञायते ।

२०-२१ इति प्रभिज्ञेऽपि स्लोक आनन्दस्फूर्त्या दुर्गाचार्येणैव रचित
इति भाति ।

९९

अहिमन्खण्डे क. ख. छ. त. द. पुस्तकेषु तत्र तत्र विरा-
मचिह्नानि स्वराश्च विद्यन्ते ।

१५ ' अथापीत्यादि प्रयोजनान्तरवचनम् । अपि च । इदं
मन्तरेण पदविभागः । पदविभागेनात्र ज्ञानं लक्ष्यते । इदं
निरवग्रहमिदं साधमहमिति तुल्यायां संहितायामिदं पद्यम-
न्तमिदं पद्यन्तमिति च । इदमाकारान्तमिदं चतुर्थ्यन्तमैक-

- पत्रं पङ्क्तिः
१०० ७ प्रसिद्ध एष पदविभागः । सर्वास्तु तैत्तिरीयादिशाखास्तु
संहिताया अनन्तरं पदानि पठ्यन्ते ।
'पद्मदवसं गावः पथ्यदनम्' (९९ । ३) इत्यत्र 'गावः'-
पदं दुर्गोणं न व्याख्यातम् ।
८ के एते केचिदिति न ज्ञायते ।
९ ग्रन्थेषु=वाक्येषु ।
१० 'अवसाय पद्वते । अवसमिति पथ्यदनमुच्यते । गावश्च पथ्य-
दनं तत्संभवस्य पयआदेः पथ्यमानत्वात् । पथ्यदनाय
पद्वते गोलक्षणाया पादसंयुक्ताय । हे रुद्र मूळ सुखं देही-
त्यर्थः । एवमत्रावसायेति न स्यतेरप्युपसर्गस्य ह्यवन्तस्य
रूपम् । धातूपसर्गयोर्ह्यत्रधात्रार्थसंभवात् । पद्वत इत्यनेन
सामान्याधिकरणाच्चतुर्थ्यन्तधावगतेश्च । किं तर्हि । अवते-
र्गत्यर्थस्यासौ नामकरणः । नाम क्रियते येन शब्दस्य नाम-
करणः प्रत्यय उच्यते । तस्मादेतत्पदं नावगृह्णन्ति पदकाराः ।
अथग्रहस्यार्थमेदप्रतिपादनार्थत्वात् तस्य चेहाभावात्' (ट.) ।
११ पथ्यदनं=गोलक्षणं पाथेयमित्यर्थः ।
१२ निगमसक्तस्य=श्रुत्युपलब्धस्य ।
१३ उपसर्गेण संयुक्ता धातुर्देदिकैः समस्त इत्यभिधीयते
(१०१ । ७) ।
१७ इदं सूक्तं कक्षीवद्गोत्रस्य शवरस्यार्पमित्यनुक्रमणायमुच्यते ठ.
पुस्तके च । सुमरा नाम गौतमस्तस्यार्पमिति वचनं किमा-
धारमिति न ज्ञायते ।
१०१ २ रोगेण दुष्टास्तान्पान्तीति रोगदुष्टपातृकाः ।
९ यतः=अतः ।
११ ' योनिष्ट इन्द्र । कुत्सार्पम् । योनिः स्थानं वेद्याख्यं ते तव
हे इन्द्र नियदे उपवेशनाय अकारि कृतमस्याभिः । तम् आ ।
तमिति कर्मणः आ इति चोपसर्गश्रुतेः क्रियापदमप्या-
हार्यम् । तमागत्य निर्यादोपविश । स्थानो नार्वा । स्थान
शब्दे । स्थनति स्थान्यत इति वा स्थानः । आगमनस्ये-
दमुपमानम् । अर्षेःपथ्यनाम् । यथा हेपिनशब्दं पुर्वन्

पङ्क्तिः

रान्तमित्यादिभिर्व्यः पदविभागस्तस्य ज्ञानं न विद्यते तस्यार्थ-
ज्ञानाधीनत्वात् । भाष्यान्तरे ' [ट.] ।

१७ यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सेन निरुक्त-
शास्त्रस्यानर्थक्यमुपपादितम् ।

१८ तेषु हेतुषु प्रत्युक्तेषु ।

१९ तेषां = मन्त्राणाम् ।

२० आख्यातजानि नामानीति प्रसक्तम् । तद्वृणं कश्चिच्चोदितं
निराकृतम् । तत्प्रसङ्गेन निरुक्तशास्त्रस्यार्थवत्ता प्रतिपा-
दिता ।

कश्चिच्चोदको दोषोत्पादकः कश्चिच्च शास्त्रकार इति मित्रं
कृत्वा ।

२१ हेतवः परेण प्रस्थापिताः । शास्त्रस्य समयाः सिद्धान्ताश्च ।
अविष्टद्वप्रज्ञः = अपक्वबुद्धिः । विष्टद्वप्रज्ञः (क. ख.
घ. झ. ट. ठ. पाठः) = अनेन खण्डनखण्डनेन परि-
पक्वबुद्धिः । अयं पाठो न समीचीनो यतः परिपक्वबुद्धिर्हेतु-
समयाभिज्ञः स्यादेव ।

गूढाः शब्दा अर्धा न्यायाः (शब्दसंस्काराश्च) तैर्दुर्बो-
धेषु स्थलेषु अपक्वबुद्धिरपि न मुह्येदिति ।

२५ अपिशब्दः प्रभावने वर्तते (१०५ । ८ ' संभावने '
इति सार्वत्रिकः पाठः) । प्रभावनं = संभावनम् । ट.
पुस्तके ' संभावने ' इति पाठः । संभावनं = संभवः ।
प्रभावनं विशेषणं ' महत् उल्लापम् ' इत्यर्थे । प्रभावनम् =
आविष्करणम् । अत्र ' संभावनम् ' अर्थः । इदमपरं प्रयो-
जनं संभवति प्रभवति वेत्यपिशब्दस्यार्थः ।

५-६ ' इदमन्तरेण ' इत्यस्य द्वावर्थौ । इदं निरुक्तशास्त्रमिति दुर्ग-
व्याख्या । इदं मन्त्राणामर्थवत्त्वमित्यन्येषां निरुक्तटीका-
काराणां व्याख्या । पदविभागो न व्यर्थः किंतु सार्थ इति
समर्थयितुं मन्त्राणामर्थवत्त्वमवश्यं ग्राह्यम् । अयमर्थो न
दुर्गसंमतः । ' अथापीदमन्तरेण ' (निरु० १ । १५)
इत्यत्र ' इदं ' निरुक्तशास्त्रमित्यर्थे वर्तते तथाप्रापि ।

पत्रं

पाङ्क्तिः

१०४

क्रमेणोदीनां लक्षणानि विदधति । स लक्षणसमूहः पार्थदं प्रातिशाख्यभित्युच्यते ।

१० शाखान्तराणाम् = अन्यासां शाखानाम् । कस्याः शाखाया अन्या इति न ज्ञायते । 'शाखानाम्' इति पाठः स्यात् । च. पुस्तके 'शाखान्तराणां' ग, ज, पुस्तकयोः 'शाखानुत्तराणाम्' इत्यनयोः पाठयोरर्थो न ज्ञायते ।

११ स्वचरणपर्येषव = प्रतिशाखानियतमेव ।

११-१२ प्रातिशाख्ये पदस्य अवग्रहस्य प्रगृह्यस्य अप्रगृह्यस्य च क्रमस्य संहितायाः स्वराणां च लक्षणानि दीयन्ते ।

२२ (वचेल्लिटि शानच्) अनु-उच्-आनः = अनुचानः । साङ्गो वेदो येनाधीतः सोऽनुचानः ।

१०५

२ समयमात्रमितरत् = इतरे सर्वसमयाः सर्वसिद्धान्ताः । 'तदेनोपेक्षितव्यम्' (९९ । ९ । १०) इति न व्याख्यातम् ।

१० बहवो विधिप्रदेशा भवन्ति = मन्त्राणां बहुप्रकारो विनियोगो भवति । सर्वेषु मन्त्रेषु देवता न स्पष्टा । मन्त्रलिङ्गैः सा निर्णीयते । विधी प्रदेशः मन्त्राणां विनियोगो देवतेन लिङ्गेन । तदैवतलिङ्गं न सर्वत्र स्पष्टम् । 'प्रदेशाः = वचनानि आग्नेय्याग्नीध्रमित्यादीनि' (ट) । 'लिङ्गं = देवताभिधानसमर्थः शब्दः' (ट.) ।

११ 'उपतिष्ठते' इत्यादि (मान० श्रौ० २ । ३ । १ । १) ।

११-१२ ऐन्द्रा = इन्द्रदेवताकया ऋचा । तथा च । अग्निदेवताकया ऋचा आग्नेय्या । विष्णुदेवताकया ऋचा वैष्णव्या । 'सदः आग्नीध्रं हविर्धानम्' इत्येते यज्ञमण्डपास्तत्तदेवताकाः । सदस इन्द्रदेवता । आग्नीध्रीयस्याग्निः । हविर्धानस्य विष्णुः । तेषामुपस्थानं तत्तदेवतार्कर्मज्ञैः कियते । तस्मादेवताज्ञानमावश्यकं तत्र निरुक्तादेव उच्यते । 'उपतिष्ठते' इत्यादि उपोतिष्ठोमे श्रूयते ।

१४ 'लिङ्गक्रमसंख्यानाकायं युक्तं समाम्मानम्' इति घ, झ. ट. पाठः । च. पुस्तके 'काम्य' इत्यस्य स्थाने शुद्ध

पत्रं

पङ्क्तिः

१०१

शब्दमात्रो वाच्यः शौघमागच्छति तद्वत् । आगत्य च विमुच्य वयः । अश्वरश्मयोऽत्र वय इत्युच्यन्ते । अश्वं च सारथिं च प्रगच्छत्वात्तान्विमुच्याश्चेभ्यः अवसायाश्चान् । अवत्येष वीत्येतस्य स्थाने । अश्वान् विमुच्य योक्त्रेभ्यो रथाद्वा । दोषावस्तोः रात्रावहनि च । बहोयसः अतिशयेन वोढून् प्रपित्वै प्राप्ते यागकाळे । एवमत्रागमनकारणं यद्वन्धनं तद्विमोचकरणस्य विमुच्या वय इति प्रस्तुतत्वात् अश्वानिति च कर्मश्रुतेः अवसायेति स्यतिरयमुपसृष्ट उपसर्गेणावेत्यनेन युक्तो विमोचने वर्तत इति गम्यते । तस्मादेतत्पदमवगृह्णन्ति धातूपसर्गघोरर्धभेदप्रदर्शनार्थम् । (ट. पुस्तके इदं भाष्यं सायणभाष्यं च दीयते) ।

१३ अनुक्रमण्यां कुत्सस्यार्पमित्येव न कुत्सस्याङ्गिरसस्य ।

१६ अश्वं वन्नातीत्यश्ववन्धः ।

१०२

८ निर्ऋत्या इति पदे निरुच्यमाने व्याख्यायमाने । निरुच्यमानः (घ. झ. ट. ठ. पाठः) = प्रतिपाद्यमानो निष्कर्षेणोच्यमानः ।

१२ निर्ऋतिपुत्रस्य कपोताख्यस्यार्पमित्यनुक्रमण्याम् ।

१३-१४ कपोतो यदि गृहं प्रविशेत्तदानेन सूकेन होतव्यम् । सूज्यते हि 'कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा' (आ० गृ० ३ । ७ । ७) इति । कपोतस्य गृहे निलयनम् आगमनम् । तस्य पदस्पर्शजा-
तस्य पापस्य निर्हरणम् ।

१८ पापस्य विपाकलिङ्गम् ।

१०३

१२ ' प्रकृष्टम् आतः ' इति ग. ज. पाठोऽपि समीचीनः ।

१४ बुद्धिः अधिकरणं यस्य ।

१७ विभागवैलक्षण्यं = भिन्नः पदविभागः ।

१०४

७ ' संहृत्यमानानि ' इत्यनुद्धः पाठः । ' संहन्यमानानि ' ' संचाल्यमानानि ' इति वा शुद्धं रूपम् ।

१० पर्यद् = परिपद् समा । पार्यदमित्युक्त्वातिशाख्यनाम ।

* तामु तामु शाखामु प्रवीणाः समायां (पर्यदि) एकीभूय

पत्रं

पङ्क्तिः

१०६

हे अग्ने । कंतम उच्यते । इन्द्रमिव त्वां शवसा । शव इति बलनाम । अन्तर्णीतमन्वर्थं चेह दष्टव्यम् । बलवता सारवता । सारवस्येति पाठः । स्वारस्पवतेत्यर्थः । देवता देवतां वायुम् । लुप्तोपममेतत् । वायुसदृशं गृणन्ति प्रीणन्ति राधसा धनेन हविर्लक्षणेन नृतमाः प्रकृष्टा नराः १ । (नेदं सायणभाष्यम्) ।

१५ आग्नेये ऋतौ प्रातः पठ्यमानानि सूक्तानि प्रातरनुवाक-संज्ञानि । तेषां प्रतीकानि आश्वलायनश्रौतसूत्रे ४ । १३ दीयन्ते । तान्येवाश्विनशस्त्रे शंसनीयानि ।

२४ 'बलवतीभिः' इति पाठः समीचीनतरः । स्तुतयः कथं बलवतयो भवेयुः । ता हि बलवतीः स्तुवीयुः ।

१०७

५ अग्निरेवेति मन्त्रः निरु० १ । ४ इत्यत्र व्याख्यातः ।

७ मान्यवे = मन्युदैवते ।

८ अनेकदेवतानां लिङ्गैः संकटेषु पूर्णेषु ।

९ दुरवधारं = दुःखेनावधार्यते ।

मन्त्राणां व्याख्यानस्य यः प्रसिद्धः शास्त्रसिद्धः समयः सिद्धान्तो मार्गस्तेन निरुक्तशास्त्रमनधीतवता ।

१२ 'अस्य' इन्द्रस्य त्विषिरपि भवति । 'इन्द्राय मनस्वते त्विषीमते एकादशकपालं निर्वपेत्' (काठ० सं० १० । ८) । ज्वाला त्विषिः न केवलमग्नेः । इन्द्रस्यापि । निघण्टुप्रथमाप्याये ज्वलतो नामधेयान्येकादशैव (निघ० १ । १७) । तेषु त्विषिवत् दीप्तिरपि न विद्यते ।

१३ अग्न्यापि ज्वलतो नामधेयानि सन्ति । 'दीप्तिनाम भवति' इति मूले । वृत्तौ 'भवति' शब्दो न दृश्यते । दुर्गदृष्टे निरुक्तमूले 'भवति' शब्दो न स्यात् ।

१०८

१ 'स्थाणुरित्येतौ पूर्वाचार्यश्लोकाः । छिन्नशाखं बहुमूलं स्थाणु-शब्देनोच्यते । लुप्तोपमश्चाम् । स्थाणुरिव भारहार इति' (ट.) । अनयोः श्लोकयोः केषुचित्पुस्तकेषु (क. ख. छ. त.) किलाभू सफलं मद्रमश्रुते नाकमेति इमेवं स्वरा दीयन्ते । घ. पुस्तके द्वितीयः श्लोको न स्वर्यते । निरु० २ । ४ इत्यत्र नाकशब्दो व्युत्पाद्यते ।

पङ्क्तिः

१०५

इति कृत्वा ' कस्य ' इति पाठः स्वीकृतः । ठ. पुस्तके ' संह्यानात्कस्य ' इत्यस्य स्थाने ' समाख्यानात्काम्य ' इति पाठः स्वीक्रियते । को मूलपाठ इति न ज्ञायते । जैमिनीय-
न्यायमालायां शाबरभाष्ये चान्ये पाठा न दीयन्ते । सर्वासु
यजुःसंहितासु काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डं वर्तते । ता
याज्यानुवाक्याः किं काम्यकर्मभ्योऽन्यत्र विनियोज्या उत
काम्येष्वेवेति प्रश्नः । यद्यपि केवलाहिङ्गात्तत्तदैवताके कर्मणि
ताः शेषत्वम् अङ्गभावं गन्तुमर्हन्ति तथापि य एव काम्य-
कर्मणां क्रमः यच्च समाख्यानं ते एवासु याज्यानुवाक्यासु
दृश्येते । तेन काम्यकर्मस्वेव तेषां विनियोगो युक्तः ।
समाख्यानम् = काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमिति काम्यकर्म-
संबद्धं नाम । शेषभावः = अङ्गत्वम् । कर्म अङ्गि । मन्त्राः
अङ्गानि ।

१६ ' अधिकारे एव च ' इति घ. झ. ट. पाठः ।

अधिकारे मण्डपोपस्थाने मन्त्राणां विधिर्वर्तत एव । आग्नीप्र-
सदोहविधानानां मण्डपानामुपस्थानाय प्रकरणाद्विहित-
माना मन्त्रा नावश्यका यस्मात्तद्विद्वा मन्त्रा ज्योतिष्टोम-
प्रकरणे अतदाख्येषु उपस्थानभिन्नेषु वैसर्जनादिकार्येषु
विहिता एव । त एव मन्त्रा अत्रातिदेष्टव्याः ।

१०६

३ नैघण्टुकं = गौणम् । ' तद्यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति
नैघण्टुकं तत् ' (निरु० ४ । २०) ।

४ एकमन्त्रगतानां देवताभिधानानां गुणप्रधानभावमज्ञानन्तः ।

८ दुरिष्टहेतुकः = अन्यदेवतैर्मन्त्रैर्यागो दुष्ट इति ।

११ एतन्निरुक्तशास्त्रं प्रतिविशिष्टमुपकारं करोति ।

१३-१४ (ट. पुस्तके) ' भरद्वाजस्यार्थम् । त्वां हि । हिर्यस्मादर्थे ।
यस्मात्त्वा मन्त्रतमम् अतिशयेन स्तुत्यम् । अर्कशोकैः । अर्कं
मन्त्रः । शोको दीप्तिः । अर्कश्च ते शोकात्कार्कशोकास्तैः ।
स्वदीप्या । दीप्तैर्मन्त्रैरित्यर्थः । बभूवो महि संभजामहे ।
नित्यं स्तुम इत्यर्थः । यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यप्याह्वयः ।
तस्मान् महि मह स्तुतिरूपं नः अस्माकं श्रोत्रं शृणु

पत्रं

पङ्क्तिः

११०.

१४ अनया वाचा (ऋगर्थम्) अर्थस्य प्रकाशनमाह इति
यास्कमतोऽन्वयः । चतुर्थे पादे ' उत्तमया वाचा उपमा '
(१०९।२१) । वस्तुतस्तु जायया उत्तमाया वाच उपमा ।

१९ नीरजस्का शुद्धा भवति ।

२१ य इतरस्तामेव घनपटाच्छादितां पश्यति न स तां सम्यक्पश्यति ।

२३ समस्तं = वाक्यार्थम् । व्यस्तं = पदार्थम् । ' सुवासाः
कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु ' (१०९।२२)
इदं छ. त. द. पुस्तकेषु न विद्यते दुर्गेणापि न व्याख्या-
यते । ' स शृणोति ' (१०९ । २४) इत्यपि न
व्याख्यायते ।

१११

२-३ अमुना ज्ञानप्रशंसाख्येन फलेन । प्रतिविशिष्टम् = उत्तमम् ।

११२

१७ ' आहुः ' इत्यस्य लोका विद्वांसो वा कर्ता । वाक् कथंकारं
कर्ता स्यात् । मूले ' वाक्सख्ये ' इति समासः । वाचा
सख्यं वाक्सख्यं तस्मिन् । वाक्परिचयेऽध्ययने ज्ञाने च ।
ग. च. ज. पुस्तकानां निरुक्तपाठः छ. त. द. पाठसदृशः ।

१९ ' बलवत्सु ' इत्यनेन ' अपि ' नान्वेति । अपि=अपि च ।

२० देवतापरिज्ञानं पदविभागो मद्धार्यप्रत्यय इत्यादिषु ।

व्याकरणम् = विवरणम् ।

२५ ' धिवि प्रीणने ' (धा० १।५९४) । धिनोति प्रीणयति ।
' वाग्धिनोति ' इति यदि पाठस्तदा वाक् हिनोति प्रेरयति ।
किंतु ' धिनोति ' ' धेन्वा ' इत्यनेन संबद्धम् । ' वाक्
हिनोति ' ' हिन्वन्त्यपि वाजितेषु ' इत्यनेन ।

११३.

१ यां वाचमसौ विभर्ति न सा वाक् किंतु अवाक् यादृमाया ।
वाक्प्रतिरूपा माया । ' वाक्प्रतिरूपया ' (१११।११)
एतत्पदं दुर्गेण न व्याख्यातम् ।

२५ अधिदेवतं सर्वं ज्ञानेनाभ्यासं भवति ।

२६ कार्याणां करणानां च या अधिदेवतास्तेषां दारेण ।

सोऽयमुपासकः ।

११४

३ अभ्यासज्ञानमेव पुरुषार्थः । पुरुषार्थस्य निष्ठानम् आत्य-
न्तिकी निष्ठा अन्त्यं ध्यानमभ्यासम् । ' न निश्चिन्नात् '

पत्रं

पङ्क्तिः

१०८

१९ स्थाणुः = गर्दभः । अयमर्थः कस्मिन्कोशे दीयत इति न ज्ञायते ।

२२ ' यद्रूढीतमिति । ग्रन्थतो वेदस्य । विज्ञातं नार्थतः । निगद उच्चारणमात्रम् । तेनैवाध्येत्रा शब्दयते । नास्यार्थज्ञानमस्मिन्भवति । यथाग्निरहिते प्रदेशे शुष्कैधो न अवलति । एवमग्निस्थानीयेनार्थज्ञानेन रहितेऽस्मिन्ध्येतारि न अवलति । स्वकार्यं न करोतीत्यर्थः । कर्हिचित् कदाचिदपि । एवमनयोः स्मृतिश्लोकयोः पूर्वोणाधेनाज्ञाननिन्दापरेण ज्ञानप्रशंसा । उत्तरेण श्लोकेनाज्ञानस्य निन्देति ' (ट.) ।

अर्थतः किञ्चिदप्यविज्ञातम् ।

२३ निगदमात्रेण = शब्दमात्रेण ।

१०९

७ ' स्थाणुस्ति० स हि तिष्ठत्येव न चलति । अर्थोऽर्तेर्गत्यर्थस्य । यस्तावच्छब्दस्यार्थः स तस्माद्रूपयते । यो हिरण्यादिः सोऽध्यानादिव्यवहारेणान्यस्मात्पुरुषादन्यं गच्छति । अरास्यो वा । अरणं गमनं शब्दस्य तावदुच्चरितस्य तिरोधानं तस्मिन्नर्थेतिष्ठति न शब्देन सह तिरोधीयते । इतरत्रापि गमनम् । मरणस्यामिनि तत्त्वान् हिरण्यादिरर्थेतिष्ठति न स्वाभिना सह गच्छतीति ' (ट.) ।

८ आसीत = आसू इत्यस्य विध्यर्थे रूपम् । आसनस्य संभोऽपि नास्ति । ' आसीदति ' इति पाठः समीचीनः ।

११ दीनारशब्देन सुवर्णम् (ट.) ।

१३ शिष्टैरनुगम्यते या स्मृतिस्तस्याम् । शास्त्रे इत्यर्थः ।

१४ लोके वेदे शास्त्रे चेति घ. झ. ट. ठ. पाठः ।

११०

५ अनर्थज्ञस्तीक्ष्णविद्य उच्यते । केवलपठनेन तस्य विद्या तीक्ष्णा ।

१० मूले ' अर्धमाह ' इत्यन्वयः (१०९ । २०) । ' अर्धेन मन्त्रदगाह ' इति दुर्गकृतोऽन्वयः ।

११ ' उतो इति उ शब्दस्यार्थः । एकस्मै तु अर्धज्ञाय तन्वं शरीरम् आत्मीयं वाक् सर्वप्रकारं विसृजे । सत्तेर्गत्यर्थस्यान्तर्णीतप्यर्थस्येदं रूपम् । विविधं गमयति विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः (ट.) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

११५

नमसा स्तुत्या हविर्भिः पुरोडाशादिभिः । तदर्थं च सातु
समुच्छ्रितं प्रदेशं गार्हपत्यादिस्थलक्षणं बदिलक्षणं च
संमार्जितं गोमयपाण्डुरमृत्तिकादिना । दिधिषामि । धिप
धारणे । धारयितुं चेच्छामि गार्हपत्यमाग्नेम् । विलम्बैः उपायैः
ज्वलनस्म (म ?) यैः भस्मनि गोमयनिखननादिभिः
दधामि धारयाभि चैनम् अन्नैः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमद्रव्य-
लक्षणैः यवाग्वादिभिः । परिवन्दे सर्वतः स्तौमि ऋग्भिः
स्तुतिभिः । एवमस्मिन्मन्त्रे विलम्बशब्दस्य प्रयोगादिहोपादानं
निर्वचनं चैवमर्थं द्रष्टव्यम् (ट.) ।

२० आगयातम् (घ. ट. पठः) = आगतम् + आयातम् ।

आगतमः वेदः परिशोधितः विद्वतः स्पष्टीकृतः ।

११६

२२-२३

अस्मिन्मन्त्रे इदं देवतानाम् नैघण्टुकम् (इदम्) अन्यत
(देवतानाम्) अग्न प्राधान्येन वर्तते इत्यन्वयः ।

११७

२०-२१

‘ क० ’ इत्यस्य ‘ यज्ञानां मध्येऽवस्थितमुत्तरवेद्यादिषु
धिष्ण्वेषु ’ (११) इत्युत्तरम् । ‘ कथम् ’ इत्यस्य न
किमपि ।

११८

१. ‘ तेनानभिभूयमानः ’ इति ठ. पाठः समीचीनः । तेन
प्राणिविशेषेण । तैः कैः ।

६ ‘ मृधः संग्रामयु (मोयु) कान् युयुमून् ’ इति ठ. पुस्तकेऽ-
धिकं सायणभाष्यादृहीतम् ।

२० तद्वान् = पर्वशान् ।

११९

१ संधय एवेति संधिमात्रं तदेव सामान्यम् । यथा शिलायां
संधयस्तथा कालानाम् । ‘ मात्र ’ शब्दो मूले न विद्यते ।
इतरत् शिलापर्व कालपर्वप्रकृति । कस्मात्कारणात् शिला-
संधिः पर्वतमभिधीयते । कालसंधिः । वस्तुतस्तु शिलासंधेः
कालसंधिः पर्वतमभिधीयते ।

२ कालसंधिश्च शिलासंधिश्चेत्यत्र संविदं सामानम् ।

- पत्रं पङ्क्तिः
इति घ. झ. ट. ठ. पाठः । पुरुषार्थः अध्यात्मे अध्या-
त्मज्ञाने निष्पन्नः । फलतीत्यर्थः । 'न' पदं प्रामादि-
कम् । ग. ज. पाठः 'निष्पन्नत्वात्' इति ।
- १२ औपचारिक्या वृत्त्या=लक्षणया ।
- ११४ १८ 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (पा० ५ । १ । १३३) इति
सूत्रेण 'शैष्योपाध्यायिका' इति रूपम् । 'शिष्योपा-
ध्यायिका' इति प्रामादिकम् ।
- ११५ ३ 'इत्येतवमर्थ' (घ. झ. ट. पाठः) = इति एतमर्थ +
इति एवमर्थम् ।
- ५ कालानुरूपाम्=आयुःसंकोचानुरूपाम् ।
इमं ग्रन्थं निघण्टुसंज्ञकम् ।
- ९ व्यासेन भेदेन विशिष्टरचनया ।
- १२ यास्कः पाणिनेः प्राचीनः । तेन शाकटायनादीनां व्याक-
रणानि सर्वाणि प्रातिशाख्यानि च तस्य परिचितानि ।
यास्कापुरातनानि सर्वाणि निरुक्तशास्त्राणि चतुर्दशाध्याया-
त्मकान्यासन्निति कथं ज्ञायते ।
- १६ भाष्यवाक्यप्रसक्तं = भाष्यवाक्ये प्रसङ्गेनागतम् । 'भाष्य-
कारप्रसक्तं' (घ. झ. ट. ठ. पाठः) । इदं 'भाष्यकारः
प्रसक्तम्' इति स्वायत्त्यायो निर्मेवीति स भाष्यकार एव ।
- १६ 'विलम्बम्=उपायः' (ट.) । 'विलम्बमिति विभर्तेः रूपम् ।
उपायो विभर्त्युपेयं भासते च प्रकाशमवति । तत्तेन विलम्-
बान्दस्य साक्षात्प्रसिद्धस्य लोके यदुपादानं निर्वचनं च कचि-
त्तस्य मन्त्रेषु प्रयोगोऽस्ति तदर्थं तद्वर्तयिष्यामः । 'अस्मै
बहूनामवमाय सख्ये० परि वन्द ऋग्भिः' (ऋ० सं०
२ । ३५ । १२) इति । गृत्समदस्यार्थम् । अस्या ऋचोऽ-
पानपादेवता अपोनग्रीयसूक्ते समाम्नातत्वात् । अपानपाद
मध्यमः । अस्मै प्रकृतायापान्त्रे बहूनां यजमानानाम् ।
अवमाय अन्तिकनाम । अन्तिकाय संनिवृष्टाय प्राप्तायेत्यर्थः ।
सर्वत्र द्वितीयार्थं चतुर्थं । बहूनां सख्ये सख्याय यज्ञैः
सोम्याग्नैः ज्योतिष्टोमादिभिः । विधेम परिचरेभ्यसाशास्महे ।

पत्रं

१२१

पङ्क्तिः

१९ अवैपरीत्येन संगतार्थी = 'लक्षणशास्त्रविहितयोपपत्त्या युक्तौ नान्यथा । लक्षणाविप्रतिपत्त्या स्वरोऽवस्थित एवं संस्कारोऽपि' (दुर्गावृत्तिः ६९ । १४-१६) ।

२० 'प्रदेशाभिधायिना० वनुगतौ' इत्यस्यार्थः = अभिधेयस्थे धातुरूपा स्याताम् । यथा हरः = संहारस्य कर्ता शिवः । इ हरणे इत्यस्य हर इति रूपम् । 'हर'शब्दस्य योऽर्थस्तदनु रूपमिदं धातुरूपम् । 'हर'शब्दे विशिष्टः स्वरो विशिष्टः संस्कारश्च वर्तते । इधातोर्थः विशिष्टरूपसिद्धये संस्कारः व्याकरणशास्त्रानुरूपा या रूपसिद्धिः यश्च व्याकरणशास्त्रानुरूपः स्वरः तौ च इमौ च उभावपि एको एव । दुर्गाः 'शब्दे स्वरसंस्कारौ संगतार्थौ स्याताम् अभिधेये या क्रिया लक्ष्यते तदभिधायकं च धातुरूपं वर्तते' इति 'च'शब्देन धातुरूपात् स्वरसंस्कारौ भिन्नौ मन्यते तदुक्तं धम् । इदं सर्वं १ । १२ खण्डस्य टीकायां सुगमम् ।

२०-२१ अभिधेयस्थे धातुरूप० = अभिधेयं द्रव्यम् । द्रव्यस्याभिधानं तस्मिन् द्रव्ये (अभिधेये) या क्रिया लक्ष्यते तस्याः क्रियाया अभिधायकं यद्भातुरूपं वर्तते तदनु रूपं प्रायशो भवति । तस्मिन् रूपे वर्तमानौ स्वरसंस्कारौ लक्षणशास्त्रानुसारिणौ यदि स्याताम् (दुर्गाः १ । १२) ।

१२२

३ अन्विष्यमाणः = व्युत्पाद्यमानः ।

४ शब्दे कश्चिद्भातुर्लक्ष्यते तस्य धातोर्थः शब्दस्य वाच्यार्थाद्विन्नो यत्र वर्तते तत्र किं कर्तव्यम् ।

७ अभिधेयं = सत्त्वं द्रव्यम् । तत्रथा क्रिया ।

९ 'मुद्रनिलः' ईदृशो नित्यशब्दस्य 'प्रधानम्' इत्यर्थे प्रयोगो न कुत्रापि दृष्टः । अर्धनिलः = अर्धतत्परः अर्थावलम्बी ।

१२ अर्थसामान्यम् = अर्थसादृश्यम् । वृत्तिसामान्येन = अस्मिन् शब्देऽस्य धातोर्थसादृश्येन वृत्तिरस्तीति धातुः कल्प्यः । धातोर्विशिष्टोऽर्थो न स्यात् ।

१३ ततः = अर्थप्राधान्येन ।

१६ ' तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्याताम् । स्वर उदात्तादिः संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादे० ताम् । शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽभिधातुः प्रदेशः । तत्र भयो गुणो गतिरूपोऽर्थः । तेनान्वितौ । तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्णयात् । तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितम् । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कक्षित्वेन विवक्षितोऽर्थोऽनन्वितः तस्मिञ्छब्देऽनुगतो न भवेत्तस्यैवं व्याख्यानमप्रादेशिके विकारे इति । अप्रनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनात्र नाभिधीयते इति अप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बन्धवान् ब्राह्मणानुसारेण वा देवतान्तरविशेषणत्वेन योजयितुं वा सनिर्बन्धः । तदानीं स पुमान् केनचिद्वृत्तिसामान्येन विवक्षितमर्थं परीक्षित तस्मिञ्छब्दे योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यम् । अस्माभिश्चाप्रनयनादिरूपं क्रियात्वसाम्यमुपजीव्याप्रणीत्याद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनम् । स्यौलाष्टीविरक्षरसाम्यानिर्वक्ति । अक्तोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते । अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यम् । शाकपूणिस्तु वर्णसाम्यानिर्ब्रूते । दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकारेण कर्णेन साम्यम् । सर्वथापि निर्वचनं न त्याज्यमिति विचारण्याः ' (ट.) इदमत्रतरणं ' अग्निमीळे० ' विचारण्यकृतमाग्रे वर्तते ।

१३ ' निर्वचनलक्षणतः ' (ट. ट.) निर्वचनस्य लक्षणं दत्त्वा ते नैघण्टुकनैगमे प्रकरणे व्याख्यास्यामः ।

१४ अपिहितस्य = प्रच्छन्नस्य ।

१३-१४ ' अथ निर्वचनं लक्षणतो व्याख्यास्यामः ' इत्यन्वयोऽनावश्यकः । अधुना निर्वचनं कथं कर्तव्यमिति प्रदर्शयिष्यामः । यास्को निर्वचनशब्दस्यात्र लक्षणं न ददाति ।

१५-१६ ' स ए० इत्युच्यते ' अत्र ' इति ' शब्दो व्यर्थः । अथवा । ' एवम् ' अर्थे । एवम् उच्यते वर्धते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१२४

स्थितौ चेतसा प्रतीत्य विचार्योपि निश्चयाभावेन (अप्रति-
पन्नः = प्रतिपत्तिं निश्चयं न प्राप्तः) अयमर्थः स्यादयं
वेति संमुख्यं नरोऽस्मिन्मर्थनिर्धारणे शेत इवेति विशयः
संशयः । इदं च. दत्तपाठभेदस्य विवरणम् ।

९-१० विचारयन् शेत इति विशयः । अयं पठः सुबोधः ।

१० शब्दानामर्थेषु नानाप्रकारा प्रवृत्तिः । अस्मात्कारणादयमर्थः
इत्थं प्रवृत्त इति निश्चयं कर्तुमशक्नुवन्तः प्रतिपक्षसंमोहात्
परस्परविरुद्धव्युत्पत्तिभिः समृद्धा ईदृशोऽनिश्चये शरत्त इवेति
विशयः संशयः ।

१४-१५ सुपां स्थाने सुपो भवन्ति = ' सुपां सुलृक् ' इति पाणिनि-
सूत्रेण (७।१।३९) एकस्या विभक्त्याः स्थाने वदंज्या
विभक्तिर्भवति । यथा साधु मत्या उरुणा इत्येतेषां स्थाने
साधुया मती उरुया ।

१४ व्यत्ययः = एकस्य स्थानेऽन्यस्य प्रयोगः ।

२२ दा = द् + आ । ' क्तवत् निष्ठा ' (पा० १ । २६)

इति ' त ' प्रत्ययस्य निष्ठासंज्ञा ।

२३-२४ ' दो दहोः ' इत्यस्य ' अच उपसर्गात्तः ' इत्यपवादः ।

१२५

६ प्र + द् + आ + तं = प्र + द् + त् + तं = प्र +
द् + तं = प्र + त् + तं = प्रत्तम् ।

७ अव + दो + तं = अव + द् + ओ + तं = अव +
द् + आ + तं = अव + द् + त् + तं = अव + द् +
तं = अव + त् + तं = अवत्तम् । एवं ' दा ' इत्यस्य
' दो ' इत्यस्य च ' त् ' एव सिध्यते ।

१० परगमनं ' परः संनिकर्षः संहिता ' इत्यनेन ।

१२ निवृत्तिस्थानेषु = येषु प्रत्ययेषु परतो गुणवृद्धी न भवतस्तत्र ।
गुणवृद्धयभाषस्य निवृत्तिरिति प्राचां संज्ञा । तस्य ' कृत्ति '
इति पाणिनिसंज्ञा ।

२३ ' अनुदात्तोपदेशवर्नोत्तितनोत्सादीनामनुनासिकलोपो श्रुति
कृत्ति ' (पा० ६ । ४ । ३७) । गमेरनुदात्तो-
पदेशः । अतो निष्ठाप्रत्यये क्वाप्रत्यये च परे ' मः '
लोपः । ' गम०लोपः कृत्त्यनङि ' (पा० ६ । ४ ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१२२

२१ सूत्रेण वद्धं वस्तु यथा सूत्रान्मुक्तं प्रसार्य प्रदर्श्यते तथा स
सूक्ष्मो धात्वर्थः विस्तार्य प्रदर्शयितव्यः ।

१२३

१ 'स्वार्थभिधेय' इत्यत्र 'अर्थ'शब्दः 'अभिधेय' शब्दो वा व्यर्थः । एभिः शब्दैः स्वार्थः संबन्धस्त्यक्तः ।

२ क्रियागुणः धातुरूपम् । क्रियासादृश्यमेव हेतुः भिन्नार्थेषु शब्दस्य प्रयोगे कारणं नान्यत्किञ्चित् ।

अन्धेषु अर्थान्तरेषु = अन्धेषु अर्थेषु । अन्ये अर्था अर्था-
न्तराणि । तस्मात् 'अन्येषु'शब्दो व्यर्थः ।

५ अभिधेयम् = अभिधातुं योग्यम् । 'प्रवीणः' इत्यस्य गान्धर्वं गानम् अभिधेयोऽर्थः । स त्यज्यते । केवलम् अभ्यासपाठवं गृह्यते । सर्वेष्वर्थेष्वभ्यासपाठ्यमेव सामान्यम् ।

८ आरः अधवा आरं = कशा अङ्गुशो वा । आरा = चर्मप्र-
भेदिका । महाराष्ट्रभाषायाम् 'आरी' इति ख्याता । तस्मात् ।
'प्रआगरसं०' इति पाठः शुद्धः ।

'आकृतेनैव' इत्यस्य स्थाने 'वाक्संकेतेनैव' इति ठ. ड.
पाठः । व्याहृते शब्दोच्चारणे आकृतस्य न प्रयोजनम् ।
व्याहृत्य त्रेणैव = वाक्संकेतेनैव संकेतितशब्दोच्चारणेनैव ।
संकेतः = निश्चितो वाक्प्रयोगः । आकृतम् = उद्देशः संकेतो
वा तस्य ज्ञानम् ।

९ उद्गतारत्वात् = आरः अश्वशरीरे नैव पतति । नित्यं स
उद्धृतो धार्यते ।

१३ शसति (च. पाठः) = हिनसति ।

१४ 'मुखग्रहणात्' घ. श. ट. ड. पाठो दुर्बोधः । मुख्य-
ग्रहणात् मुख्यार्थस्य ग्रहणात् ।

१५ निर्गतस्त्रिशतोऽङ्गुलिभ्यः इति वस्तुतो व्युत्पत्तिः । अधुनापि
निस्त्रिशशब्दः खट्वार्ये एव वर्तते । क्रूर इत्यर्थो लाक्षणिक
एव । इदं दुर्गस्य केवलं वाचाल्यं प्रदर्शयति ।

१२४

१ 'सिद्धैव' इति पाठः साधुतरः । तथा 'आद्रिपेत' (५)
इत्यपि ।

९ ग. च. ज. पुस्तकेषु द्वौ पाठौ । यदा कश्चिच्छब्दो नानार्थेषु
वर्तते मुख्योऽर्थः क इति च न निश्चीयते तदा अर्थान्व-

पङ्क्तिः

१९ 'मद-वृत्तियोगे' इति धातुपाठः (१० । १७२) ।

२३ वृञ् इति ग. च. ज. घ. ङ. पाठः । 'वृञ् वरणे'

(५ । ८) 'वृञ् आवरणे' (१० । २८०) इति

धातुपाठः । 'वृञ् संभक्तौ' धातुपाठे न वर्तते । (आ)

वृणोति आच्छादयति इति द्वारः इति समीचीना व्युत्पत्तिः ।

२५ 'भरुजा' इति पाठः । न भरुजः । भरुजा=क्रोष्टी ।

२७ 'दृष्टः' इत्यशुद्धं दृष्टाः इति स्यात् ।

१९ ६ 'चतस्रोऽन्तस्थास्ततः' इति ऋक्प्रातिशाख्यस्य प्रथम-

पटले सूत्रम् । 'अन्तस्था' इति खौलिङ्गं किमर्थमिति

न ज्ञायते । स्पर्शानाम् उष्मणां च मध्ये वर्तन्त इत्यन्तस्थाः ।

२० 'सिद्धायामनुपपद्यमानाम्=यदैका प्रकृतिः सिद्धा सती नानु-
पपद्यते तदा ।

२२-२३ 'यया' (ङ. ङ. पाठः) = यया प्रकृत्या । तया =
तया प्रकृत्या ।

२३ 'उभयथाप्यनु' इदं वाक्यं दुर्गेण स्वकपोलकल्पितम् ।

नेदं कस्याचिन्निरुक्तवाक्यस्य विवरणम् ।

१३०

१ अर्थशास्त्रं = निरुक्तम् । लक्षणशास्त्रम् = व्याकरणम् ।

८-९ 'ध्वोः शूट्' इत्यनेन 'अव' इत्यस्य 'व' स्यैव ऊट्-

भावः स्यात् । 'अवरवर' इत्यनेन 'अ व' इत्युभयोः

स्थाने ऊट् भवति ।

१३ 'पृषु सेचने' (धा० १ । ७०६) न तु ज्ञेहने ।

'पृषु दाहे' (धा० १ । ७०४) इत्यत्र रकारस्य

संप्रसारणं स्यात् । किंतु दाहार्थः पृषु (जलविन्दुषु)

न युज्यते । 'पृषु' इत्यत्र संप्रसारणमाप्तिर्नास्ति । 'पृषु

ज्ञेहनसेवनपूरेषु' (धा० ९ । ५६) अपमेव

धातुः स्यात् ।

१४ कुणारः = मेघः ।

१३२

१० मृतकः = मृतदेहः ।

१२-१३ प्रकृतिविकारयोः 'चेतनाबोधेतनारहितौ' इत्येतावर्थौ या-

स्कोन नैवाभिप्रेतौ ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१२५

९८) । परस्मैपदे लिटि अतुस् उस् इत्यादि प्रत्ययः कितः ।

१२६

१ नोपधायाः=नान्तस्योपधायाः ।

इनन्तस्योपधायाः सौ परे दीर्घः ।

२ अनपुंसकाः स्वादिपञ्चप्रत्ययाः सर्वनामसंज्ञाः (पा० १ । ४ । १७) ।

८ ' याच् ' इत्यस्य चकारलोपः ।

१३ ' यजमानः हरिश्चन्द्र इति ' (ट.) ।

११-१६ उपाकृतः=वर्हिर्युक्त्या पृक्षशाखया मन्त्रपुरःसरं समुप-
स्पृश्य स्वीकृतः । तत ऊर्ध्वं यूपबन्धनं विशसनं च ।

१६-१८ प्रथमाग्निष्टोमस्यानन्तरं चयनं भवति । एतादृशे साग्निचित्या-
ग्निष्टोमे संमिष्टयजुर्नामका एकादशाहुतयो दीयन्ते ।
तदनन्तरमेका आज्याहुतिरनेन मन्त्रेण दीयते (तै० सं०
५ । ७ । ६) ।

१८ चातुर्मास्येषु वरुणप्रघातनामको यागः । तत्र वरुणदेव-
ताकं हविरनेन मन्त्रेण दीयते (तै० सं० ४ । २ । ११)

२२-२३ सांनाय्यः=दधिपयोमिश्र आहुतिविशेषः ।

१२७

१ त्रि+ऋचः=तृचः । अत्र त्रिगतौ ' र इ ' इत्येतौ छ-
येते । ऋवर्णस्यात्र क लोप इति न ज्ञायते ।

' ऋवर्ण ' इत्यस्य स्थाने ' इवर्ण ' इति मूलपाठः
स्यात् । ' त्रि ' इत्यत्र रेफ इवर्णोदरमनुप्रविष्टः । स
इवर्णेन सह लुप्ते ।

२ घ. ट. ठ. ड. पाठः ' रेफ एव ऋवर्णोदरं कृमिवत् यदरं
कृमिवदनुप्रविष्टः ' । अत्र ' यदरं कृमिवत् ' इति ' कृमि-
वत् ' इत्यस्यार्थ इति भाति ।

९ वाटी गृहोद्यानं तस्य वायः ।

१२ स्तोकाः=त्रपाविन्दवः ।

१४ तर्कुः=कर्तनसाधनम् । इदं स्त्रीलिङ्गं पुलिङ्गं वा । न
नपुंसकं यथात्र ।

१२८

१८ ' गाधम् ' इति ग. च. ज. पाठः । निरुक्तमूले तु (ग-
च. ज. पुस्तकेष्वपि) ' गाधः ' एव ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१३६

ड. थ. घ. पुस्तकेपूत्तरार्धे नै स्वर्पते । श्वेताश्वतैरप-
निपदि सर्वोऽपि श्लोकः स्वररहित एव ।

१३ स्वम् = आत्मीयम् ।

१६-१८ 'स्वात्मानि स्वात्मना' 'विनिवर्त्य निवर्त्य' इति भेदः
सार्थः । 'स्वात्मानि विनिवर्त्य' इत्येतौ शब्दौ राजाधिकारं
दर्शयतः । 'स्वात्मना निवर्त्य' राजवश्यतां दर्शयतः ।

१६-१७ पुरुषः भृत्यार्थे एव वर्तमानो राजानमन्येभ्यो भृत्येभ्यो निवर्त-
यति किंतु न सर्वथा ।

१८ अन्योन्यविमिश्रणदार्थकौ = मिथः संस्पृष्टपदार्थौ ।

१९ घ. ट. पाठः संस्पृष्ट = संस्पृष्ट + संस्पृष्ट° ।

२१ राज्ञः = राजन् + अस् । अथ 'राजन्' उपसर्जनम् ।
'अस्' प्रत्ययः तस्यार्थः प्रधानम् । पट्टीप्रत्ययः स्वस्वा-
भिभावं व्यनक्ति । राज्ञः स्वाभिभावः पट्टीप्रत्ययेन व्यङ्ग्यते ।
राज्ञः = राजस्वामिकं धनादि ।

११७

६ सर्वात्मा 'अन्तरपुरुष' इति किमित्युच्यते । सोऽन्तःकरणं
सर्वं विश्वं च पूरयतीत्येतस्मात्कारणात् ।

१३ 'स एव सर्वम्' इति वाक्यशेषो नावश्यकः । 'स एको
दिवि तिष्ठति' (१०) इत्यन्वयः ।

१४ च. पुस्तके 'सर्वविभागेन' शब्दः 'सर्वविभागेन' इति
शुद्धीक्रियते । ट. पुस्तके च. 'सर्वविभागेन' शब्दः
'सर्वहिमावेन' एवम् ।

१६ विश्वकद्राकर्षेभ्य द्विप्रकारा व्युत्पत्तिः । उभयत्र 'वि' मत्वर्थः ।
अयं शब्दः कस्मिन् ग्रन्थे विद्यत इति न ज्ञायते ।

१३८

८ पादविकल इति कस्मान्ज्ञायते । कोऽप्यस्यः पाठः स्यात् ।

११ रूपसमाप्तः इति प्राचां केयां चिदुपमायुक्तबहुव्रीहिसमा-
सानां नाप । इदमेकमेव द्योतयति यथास्कः पाणिनेः
पाचीनः ।

१३९

३ 'सेस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं ध्रुतेः' इत्यमरः (२ ।

७ । ४१) अत्र 'उपाकरणं' = व्युत्पादनम् ।

१२: 'नादुपसन्नाय । धर्माधौ यत्र न स्यात् । शुभ्रं पापि

- पत्रं पङ्क्तिः
- १३२ १८ 'अनेनैव' (ठ. ड. पाठः) समीचीनः ।
- १९ रूढिव्यवस्थया = देशभाषाप्रसिद्धिविभागेन । 'भाषाव्यवस्थया वा निगमव्यवस्थया वा' (१८-१९) इत्येवाल्म ।
- १३३ १९ केचिद् द्वन्द्वसमासा एकवद्ववन्ति केचिन्न ।
- २० उपसर्गनिपातः = उपसर्गप्रयोगः । 'निपात' शब्दोऽत्र व्यर्थः ।
- २२ समानाधिकरणः समासः ।
- २६ 'दण्ड्यः पुरुषो दण्डपुरुषः' इति मूले केपुचित्पुस्तकेषु (१२८।५-६) । 'दण्डपुरुषः' दुर्गेण न व्याख्यायते ।
- १३५ ५ 'एवं किमस्मिन्' इति पाठे 'अस्मिन् कक्षे एवं ह्यापनीयं किमस्ति इत्यन्वयः ।
- ९-१० अस्यां कक्षशब्दव्युत्पत्तौ अन्योन्याश्रयः । अश्वकक्षसामान्यान्मनुष्यकक्षः । मनुष्यकक्षसामान्यादश्वस्य । स्त्री मनुष्यगणे न वर्तते किमिति दुर्गेः प्रष्टव्यः । वस्तुतस्तु कक्षस्तृणं तद्वत्वा कक्ष्या । कक्षो जलं गाहत इति गाह+कसः = कक्षः । अथवा । कक्षः = कक्ष्यः । इदं तृणं निःसारं कः पदार्थ इति न ह्यापनमर्हति । अथवा । कर्षति हिनस्ति घर्षतीति कक्षः । कषणसामान्यान्मनुष्यस्य बाहुमूलप्रदेशः कक्षः । बाहुमूलसामान्याच्चाश्वस्य कक्षः । तं सेवत इति कक्ष्या । वस्तुतस्तु द्वयोरनयोः कोऽपि संबन्धो नास्ति ।
- १२ यास्कस्तद्धितार्थं समासार्थं च पूर्वं निरुक्तिं ततः पदार्थान् (१३३ । २३-२५) । तद्धिते समासे च वर्तमानं पूर्वं पदं पूर्वं निरुक्तव्यमपरं पदमपरं निर्वक्तव्यमित्यर्थे कल्पमाने 'दण्ड्यम्' इत्यत्रैवमेवपठं वर्तते । तत्र पूर्वं पृथगित्यस्य न किमपि प्रयोजनम् । तस्मान्नायमर्थः साधुः । के इमे अन्ये इति न ज्ञायते ।
- १४ 'यद्यप्येवार्थः स्यान्नान्येस्त्वर्हि' इति 'एव'पदस्यार्थः ।
- १३६ १-३ यस्मात्परमात श्लोको छ. त. द. पुस्तकेषु एकधा स्वर्यते । त. = नापरमस्ति । द्विवि । पुर्वेण सर्व* । छ. = नापरमस्ति । उपायोऽस्ति । पुर्वेण सर्व* ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१४१

४-५ 'चतुर्दशानां विद्यास्थानानामधिष्ठात्री देवता स्वयमेव वा-
विद्या विप्रहिणी यथादर्शनं शिक्षानध्यापयन्तं कंचिद्वा-
क्षणमुपाध्यायमाजगाम । किमिति । अध्येषणार्थम् । त्वं
गोपाय त्रायस्व माम् । किमेवं स्यादित्युपचयं दर्शयति ।
रक्षिता सती शेषविः सुखानिधानं ते तवास्मि भवामि ।
क्रीदशी रक्षेति च दर्शयति । असूयकेत्यादि । असूयकः
परगुणमध्वंसनशीलः । उपाध्यायद्विट् हेतुको वा । तत
एष निर्दग्धश्रद्धाशिक्षणभावनाः सर्वमेवासूयन् किंचित्प-
तिपद्यते । अनृजुः शठः । अन्यथावाक् अन्यथाचारः ।
अयतः अप्रयतोऽशुचिः भिल्लमृतो वा । अयतेन्द्रियः ।
एवंविधाय मा ब्रूयाः । मा वोच इत्यर्थः । वीर्यवती फ-
लस्य साधिका तथाच स्यां भवेयम् ' (ट. ठ.) ।

१२ ग. ज. पाठः 'ब्रूयात्स्त्वम् = ब्रूयात्स्वम् + ब्रूयात्स्वम् । ब्रूयात्स्वं
रि अ इति घृ. ट. पाठः । अत्र ठ. पुस्तके 'कार्यशुचिः'
(११) इत्यत्र वो 'र्य' तस्य 'रि अ' इति विश्लेषः
पत्रस्याधस्तनभागे लिख्यते । स विश्लेषो वृत्तौ मिश्रितो भवति ।

१४ 'परतः श्रोतुरुपदेशः । य आवृणोति विध्यति सत्येन ब्रह्मणा
कर्णौ । अदुःखम् । असमर्थसमासोऽयम् । सूचीवर्ति-
प्रवेशनादिनिमित्तं दुःखमकुर्वन् । अमृतम् अमृतत्वहेतुभूत-
सृष्टिदेवादिविषयं ज्ञानं सम्यक् प्रयच्छन्तम् । तं मन्येत
जानीयात् पितरं च मातरं च नेतरी । तौ हि स्वार्थं प्रव-
र्तेते । पुत्रस्तु वाजिनवदनुनिष्पादि । अयं तु स्वार्थमनपेक्षै-
तदनुजिघृक्षयैव प्रवर्तेते । तस्यापि वाजिनस्थानीयं यशः ।
तस्मै न दुःखं नाह । अह शब्दो विनिर्ग्रहार्थायः ' (ट. ठ.) ।

१४२ ५-७ 'यथा ते गुरोः न फ (पा ?) लकाः तथैव तान् धृतं
तन्न मुनाकि न फलयति ' (ट. ठ.) ।

१० 'च'पदं 'ब्रह्मचर्योपपन्नम्' इत्यस्य पञ्चाशुकम् ।

१४३ १४ 'सर्वनाम्नाम्' इत्यत्र 'सर्व'शब्दो व्यर्थः ।

१७ आगमः वेदः । परिशोधितः सार्थ इति प्रतिपादितः ।

१४४ २३ 'अधावतेति । अधावत्यर्थम् । आधावत आगच्छत हे

पत्रं

पङ्क्तिः

१३९

तद्विधा । तत्र विद्या न चक्षुष्या शुभं बीजमिवोखरे ' (ट.) ।

१६ ' अनिदंविदे । विद्यैव समं काममिति च स्वामी ' (ट.) ।

१८ ' किञ्चित् ' प्रकरणम् ।

२३ आस्फालितं=संचालितं फुल्लं वा । ' चिस्फुरोणौ ' (पा० ५६ । १ । ५४) इत्यनेन स्फारयति । स्फारितस्फालितौ समानौ । कुड्मलमित्यनेन हृदयं गम्यते । शास्त्रेण यस्य हृदयं न पूर्णं विकसितं नास्फालितम् (२४) आसमन्तान्न धौतं वा तस्मै । विशेषणद्वयं दुर्गस्य बावदूकत्वं दर्शयति ।

१४०

१ ' असूया अक्षमा परगुणसहिष्णुत्वं चेतोधर्मः प्रादुर्भवतीति शेषः । ततश्चासावसकृदपि विविक्तमुच्यमानोऽपि अपरिगच्छन्मूयकत्वात्साधोधमुपाध्याये न्यसे (स्पे?) त् । यद्यमेवं न सु-यते तत्कथमन्यान्बोधयिष्यतीति । तथा च सति अस्य यशः काम + ने = स्यादिति स्वामी । असूयकः परगुणप्रध्वंसनशीलः ' (ट.) ।

६ अलिङ्गमनसे=अनङ्गचेतसे साहंकाराय । ' खिन्नमनसे ' (ट. ठ. पाठः) = असूयापरिघातितमनसे । ' सिद्ध (तुदादि ६ । १५५) परिघाते ' । अथवा । खिन्नमनसे=अमुल्लसितमनसे ।

८ ' जन्मान्तर ' इत्युक्ते ' अन्य'शब्दो व्यर्थः । अनुभावित्वा=अनुभवयुक्ता ज्ञानयुक्ता कृता ।

२२. ड. तुणरयधितयेन २४ मन्वेत पितरं मातरं च तस्मै न द्रष्टुं कृतमर्चनाह । २४ अग्रापिता ये गुहं नाद्रियन्ते । मनसा । २५ यथैवेत्यादि न स्वर्यते । २३ ध. तं मन्वेतेत्यर्थे न स्वर्यते । २४ अग्रापिता ये गुहं नाद्रि ।

२५ ध. मनसा कर्मणा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तात्र भुनक्ति । प्रमेयं विद्याः शुचिमधमत्वं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । दस्तेन द्रष्टुमेत्यादि न स्वर्यते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१४८

४ ततो (धनुषः) = तस्मात् ।

‘ विरिति शकुनिनाम येतेर्गतिकर्मणोऽधाधीपुनामेह भवाये-
तस्मादेव ’ (१४७ । ८) इत्यस्य दुर्गकृता व्याख्या न-
सरला । यास्कमतेऽत्र पक्षिसंबन्धो नास्ति । गुणवृत्त्या
पक्षिसंबन्धः स्यादिति दुर्गमतम् ।

१२ ‘ वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः ’
(१४७ । ५) इत्यस्य दुर्गो व्याख्यां न करोति । दुर्गेण
छ. त. द. निरुक्तमूलं स्वीकृतमिति भाति ।

१३ कः शेषो विवरणीय इति न ज्ञायते ।

१४९ ७ हेरणमयं=हेरणं हेडनम् अवहेलनं तन्मयम् । कालचक्रं
(६) सर्वभूतान्पवहेत्येते ।

१५ ‘ अग्नयम् ’ इति रूपं प्रामादिकं ‘ प्रत्यये मापायां नित्यम् ’
इत्यनेन (पा० ८ । ४ । ४५ वार्तिकम्) ।

१६ ‘ तत्तेजःसंबन्धात् ’ अत्र तस्य = आदित्यस्य ।

२२ साम्राज्याभिपेके राष्ट्रभूतान्म्यो द्वादशाङ्गुतयो ह्यन्ते ।

१५० ४ गमनस्य गोशब्दवाच्यता । गोमतः = गमनवतः । गन्धर्वः =
गां (गमनं) धारयतीति ।

६ स्वाहा=सु+ आहा = आहुतिः ।

१५१ १९ अत्राह=अत्र- अह (खलु) ।

२३-२५ ‘ बहुशृङ्गाः ’ (१५० । १७) ‘ शम्नातेर्वो ’ ‘ शर-
णायोद्गतमिति वा ’ (१५१ । २) इत्येतदुर्गेण न
व्याख्यातम् ।

२६ ‘ अर्धाद्यत् ’ (पा० ४ । ३ । ४) ‘ परावराधमोत्तम-
पूर्वाच ’ (पा० ४ । ३ । ५) इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां
परेऽर्थे स्थितं=पारार्थ्यम् ।

१५२ १ ‘ परया ऋद्धया युक्तं परार्द्धम् ’ इति रूपसाधनार्थं किं
सूत्रम् । परेऽर्थे स्थितमिति तद्वित्ते पारार्थ्यस्यम् इत्यत्र स्थः
पुनरुक्तः । सा पुनरुक्तिः परमया ऋद्धया युक्तं स्थाने
स्थितमित्यत्रापि वर्तते एव । किंच परा ऋद्धिः परार्द्धेत्येव
स्यात् । तथा युक्तं परार्द्धम् । प्रथमाभ्यामप्युपचारेण सार्धार्थना ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१४५

मुहस्यः । अघ्वर्यूणामिदं संवोधनम् । क्षिप्रकारित्वात्सुवर्णेन
चालङ्कृतत्वात्सुशोभनो हस्तः मुहस्तः । स यस्यास्तीति
मुहस्ती । छन्दसीवन्निपौ चेति मत्वर्थे । इन्नन्त इदं बहु-
वचनं मुहस्यः । आगत्य शुक्रा गृभ्णीत मन्धिनौ ग्रहौ
गृह्णीत । गृहीत्वा चानन्तरं गृहीतं गोभिर्गोविकारैः पय-
ज्जोदिभिः श्रीणीत मिश्रयत मत्सरं मादयितारं सोमम् । मैत्रा-
वरुणादिकं पयसा मैत्रावरुणः श्रीणाति दध्नादित्यमिति श्रुतेः
प्रकृतित्यागोऽत्र द्रव्येण पृथिव्यादिभिश्च मिश्रणसंभवात् ।
पयश्च श्रुत्वा निश्चित्याह । पयस इति । मत्सरं निगमप्रसक्तं
निराह । मत्सरः सोमः । अत्रापि प्रसिद्धस्य सोमस्य मिश्रणा-
संभवात्सोमस्य मिश्रणोपदेशात्क्रियायोगमङ्गीकृत्य मत्सरः सोम
इत्याहति स्वामी ? (ट.) ।

१४५

८ तेन = मत्सरेण छोभेन । धनाभिमुख्येन = धनस्यानुकूल-
तया । ' मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वाक्यपणयोस्त्रिषु ' (अम०
३ । ३ । १७२) ।

१६ ज्ञापकम् ईरो नामकरण इत्यस्य ।

१८ ' सौमग्याक्रान्तत्वम् ' अयं किम् ईरप्रत्ययस्यार्थः ।

१४६

३ अभ्यप्रम् = अन्तिकम् । ' उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाम्यग्राः ' (अमर० ३ । १ । ६७) ।

९ सोमाभिपद्ये युक्तानां प्राण्याम् अर्धानम् ।

११ अष्टमात्रः = व्याप्तमात्रः अभिपुत एव । अशू व्याप्तौ ।
अंशुः = अशू + शम् । ' शमष्टमात्रो व्याप्तमात्रः पीतमात्रः
मुखो भवतीत्यर्थः । अपाम सोमममृता इति श्रुतेरिति
स्वामी ' (ट.) ।

२० संश्लेषकाः (च, पाठः) = श्लेषणा सहिताः । अयं पाठः
लाघुतरः । संश्लेषिताः = संयोजिताः ।

१४७

१ ' गोप्रयत्नोर्धत् ' (पा० ४ । ३ । १६०) इति गम्या
गोविकारः । व्यार्थे वर्तमानो गोशब्दः कथं तादितः
स्यात् ।

३ गौः गोस्त्वयात्रिजद्रव्यस्य विकारः ।

- पत्रं
१५५ पङ्क्तिः बोधयन्ति । ' दधिक्राव्णौ अकारिपम् ' इति सर्वाः मुरभि-
मतीमृचमन्ततो जयन्ति (तै० सं० ७ । ४ । १०) ।
दुर्गेण दत्तः कल्पोऽन्यसूत्रस्थः स्यात् ।
- १५६ १-२ ' अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च । पुरुष-
विशेषं प्राप्य भवन्ति योग्या ह्ययोग्याश्चेति ' (ट) ।
३ लक्षणोद्देशमात्रं० = एकैकस्य मन्त्रस्य निर्वचनं निर्वचनस्य
लक्षणमुद्देश्यं च प्रतिपादयितुमेव क्रियते । न तु सर्वेऽर्था
दीयन्ते ।
५ ग. च. ज. पाठः नात्रापरोधोऽस्ति = उपपन्नार्थकरणे न
कोऽपि प्रतिबन्धः ।
६ संदेहाविकारं (घ. ट. ठ. ड. पाठः) इत्यत्र ' वि '
प्रामादिकम् । ' धि' स्थाने ' वि ' लेखनदोषात् । संदेह-
प्रकरणमिदम् । तदुपजीवन् = तदन्तरेणैव ।
७ पूण्यति = संहन्ति = राशीकरोति ।
' जानामीति ' च. पुस्तके ' जानानीति ' शुद्धीक्रीयते ।
किंतु निरुक्तमूले नैकस्मिन्नपि पुस्तकेऽयं पाठो विद्यते
(१५३ । १५)
- १५७ १-३ सायणस्यापि विस्तृतं भाष्यमस्या ऋचः ।
८ सायणभाष्ये अयं खण्डः २ । ८ न तु २ । ९ ।
- १५८ २० निर्णेतव्यः (च. पाठः) = संशोध्यः निर्णेतव्यः ।
२३ सर्वा देवता जानामीति शाकपूणेः साभिमानं मतं
(संकल्पः) तस्मै देवता प्रादुर्बभूव तां स न जज्ञ इत्येव-
मादीदमत्र संदेहप्रकरणसंबन्धेन कथितम् । गवादिगृह्या-
नुक्रमणं तु मुख्यो विषयः ।
२४ अभ्युद्य = वितर्क्य ।
- १५९ २ ' नैघण्टुका हि ये शब्दाः प्रत्यर्थं गगनाः स्थिताः ' इत्येवं
प्रथमार्थेन भवितव्यम् । अन्यधान्यसो दुर्जन एव । तेषां
तत्त्वार्थान् गृह्योक्त्योऽभिव्यक्त्यो गतस्तान् निर्मुखात् ।
- १६० ११ आदम्पमानं = शिस्त्याग्निः ००० विश्वार्थमागम् । धनि-
भिर्हिषेव एव । ' हिषेने चोर्हिः' आदम्पमानं वक्ष्यमानं

- पत्रं पङ्क्तिः
 १५२ २ तस्य पादनिधानात् ।
 ४ वस्तुनः प्रभागेण यः पादः चतुर्थो भागः स पशुपाद-
 प्रकृतिः । पशोः पादसमुदायस्यैकः पादश्चतुर्थांशः स प्रकृ-
 तिर्यस्यः । पादः अंशः भागः इति सामान्यात् ।
 १६-१७ यस्व भूतजातस्याभिधानानि । यद् भूतजातम् आश्रयो यासां
 क्रियाणां तासां वचना अभिधायकाः ।
 १७ तेषां = लोकानाम् ।
 १९ ' भागरूपनामभ्यो धेयः ' (पा० ५।४।२५ वार्तिकं) इति
 नामधेयम् ।
 १५३ २१ ' अस्य वामस्य पलितस्य होतुः ' इति ऋ० सं० १ ।
 १६४ सूक्तम् । अस्य वाभीयमिति तस्य सूक्तस्य नाम
 ' मत्तौ छः सूक्तसाम्नोः ' इति (५।२।५९) पाणिनि-
 सूत्रेण ।
 २२ अपत्यानि दुष्पोषत्वाद्वापन्नानि मृतानि ।
 २३ क एते परिव्राजकाः । ' परिव्राजकानाम् आत्मविदां दर्शनेऽ-
 स्या ऋचोऽर्थः । नैरुक्तानां स्वप्निमः ' (ट.) ।
 १५४ ५ 'यः पश्यति० तस्मात् तस्यैव०' अस्मिन् वाक्ये 'तस्मात्'-
 शब्दो व्यर्थः ।
 ७ द्वितीयः ' सः ' व्यर्थः ।
 १६ ' यो रेतः सिञ्चति सः भूयो० ' इति वाक्यं शुद्धम् ।
 ' यद्रेतः सिञ्चति तद् भूयो० ' इति वा । यत् तत् = यदा तदा ।
 १५५ ८-१० ' मातुर्वीनो ' इत्यत्र माता तद्योनिश्च द्वे अपि ' अन्तरिक्षम् '
 इति दुर्बोधम् ।
 १२ मूले ' परिधीतः ' शब्दो न तु ' परियुतो भवति ' इति ।
 १९ ' दधिक्राव्णो अकारिपमिति दधिक्रावव्योपतिष्ठते ' (मैत्रा०
 सं० १।५।६) ।
 २१-२२ ' दधिक्राव्णो अकारिपमित्याग्नीध्रीये दधिद्वप्तान् प्रादप '
 (आश्व० श्रौ० ६।१२।१२) । ' आग्नीध्रे दधि भक्ष-
 यन्ति ' इत्यन्यसूत्रस्थं स्यात् ।
 १५५ २२-२३ ' ऊर्ध्वमेनामुद्ध्यतात् ' इत्यनेन महिषीमितरा राजदारय

पत्रं

पङ्क्तिः

१६२ () आत्मनेपदे 'च' । 'शशास' इदं किं शास्तेः शसतेः ?

'शशतेवेति न ज्ञायते । 'शस' हिंसायाम्' इत्ययं धातु-

रत्रायुक्तः । 'शामु अनुशिष्टौ' (विद्यादाने) । दुर्गः

'शशास' इत्यस्य 'अभिगमितवान्' इत्यर्थं करोति ।

'शामु अभिगमने' इत्यर्थो धातुपाठे नास्ति । 'शश

'प्लुतगतौ' (त्वरितायां गतौ) तस्य 'शशास' इति

रूपं स्यात् । राज्येन (राज्यं दातुमिच्छया) त्वरितं तमभि-

गतवान् । 'अभिगमितवान्' इत्यत्र णिचो न किमपि

प्रयोजनम् । अपि 'शशास' इति मूलपाठः स्यात् ।

देवापिः राज्यमभिगच्छति शतसुतं राज्यमभिगमयति स्वी-

कारयति । राज्येन शशास=तेन राज्यं स्वीकारयितुं येते ।

६ अभ्युद्यतेन = अर्पितेन दत्तेन । ७ चार्षिकेण = वर्षकारिणा ।

१६ 'पुनरकम्' इत्येकस्मिन्नेव पुस्तके लभ्यते । इतरेषु

'पुनरकम्' इत्येव ।

१७ 'तद्यदेनान्' इत्यस्य स्थाने तै० आ० २ । ९ इत्यत्र

'अजान्हि पृथ्वीन्' इति वर्तते ।

१६३

७ तथा तथा (च. पाठः) = तेन तेन प्रकारेण । साधु-
तरोऽयं पाठः ।

११-१३ 'स देवाप्यधिकारो००० अभिसंबध्यते' इति न मुबोधम् ।

अन्यस्मिन् कल्पे देवाप्यधिकारं वर्तमानः स आर्ष्टिपेण इद-

मकरोत् । शन्तनोरिव ममाप्येतदेवमेवास्तु । एवं वाक्यद्वयं

स्यात् । देशप्यधिकारे=होतृत्वे । वृष्टस्पतिना दिव्या वाग्देवा-

पये दत्ता तेन सोऽधिकारसंपन्नो भूत्वा वृष्टिमकरोत् । एवम-

धिकारसंपन्नोऽन्योऽपि देवापिरस्मिन्कल्पे शन्तनुसदृशस्य

ममापि वार्षिकं कर्म करोतु । सर्वा ऋक् एकमेव वाक्यम् ।

दुर्गेण तस्य वाक्यस्य श्रीणि वाक्यानि कृतानि ।

१४ ऋष्टिः खड्गस्तरवारीति त्रिकाण्डशेषः । 'आर्ष्टिपेणशब्दस्य

प्रकारान्तरेण व्याख्यानम् । ऋष्टयः शक्तयः । तत्प्रधाना

सेना महता यस्य । असेषुव (?) ऋष्टयः । विगुद्रथा मरुत

ऋष्टिमन्तः (ऋ० सं० ३ । ४ । १३) । आर्चिया-

पत्रं

पङ्क्तिः

१६५

७. तत् = शम् ।

ट 'पुरोहितः पुर एनं शान्त्यर्थं राजानं दधति कुर्वत इत्यर्थः' (ट.) ।

१६६

२२-२३. अन्यग्रहापेक्षमेतत् = चन्द्रादीनामयं प्रभानाशो न शाश्व-
तिकः किंतु सूर्यप्रकाशापेक्षः । आर्यज्योतिषे सूर्यो ग्रह एव ।

१६७

६ उपर्युपरि = सातत्येन । ऋचामयम् आर्चः । अभितः साक-
त्येन आम्नायन्ते अस्मिन् सोऽभ्याम्नायः । 'संख्याया अव-
यवे तयप्' (पा० ५ । २ । ४२) इत्यनेन दश अ-
यत्रा अस्य स दशतयः । दशतयः = ऋग्वेदो दशमण्ड-
लात्मकः ।

९. चोदितपूर्वं = पूर्वं चोदितम् । अथाधि आध्वर्यवे याजुषे
कर्मणि आदितेयनाम्ना हविर्देयमिति चोदनाविधिर्नास्ति ।
यानुतस्तु 'पूर्व'शब्दो व्यर्थः ।

९. नैघण्टुकवृत्त्या = गौणवृत्त्या ।

१० आदितेयं 'स्त्रीभ्यो ङक्' (पा० ४ । १ । १२०) ।

१४ तै० सं० २ । १ । १० इत्यत्र 'सौर्यं बहुरूपमालभेत'
इति विद्यते न 'आदित्यम्' इति ।

१८ किंतु अल्पः हविःसूक्तविषयो यस्य तत् ।

'सूक्तमाक्षन्दस्यापमर्थः । सूक्तमध्ये इदं पदमस्ति ।

हविर्भाक्षन्दस्यापमर्थः । आदितेयायानुग्रहि । आदि-
तेयं यज । ये यजामह आदितेयं यदेदेनम० इति नास्ति ।

अनेन पदेनाप्यर्थे होत्रे च हविश्चोदितं नास्तीति न हवि-
र्भागिति' (ट.) ।

१६८

१८ 'दानपती' (१०) न व्याख्यातम् ।

१९ घ. ट. ठ. ड. पाठः 'अनवनुष्मन्मौ' । अत्र द्रष्ट-
दोषेण 'र' स्थाने 'नु' । 'र' केयुचिपुस्तकेषु
'नु'एवं लिख्यते । अनव्ययम् अयपूर्वस्य द्रष्टेरतिरिक्तमर्थः ।

'इ योऽदित्ये' (धा० १ । ९५६) । 'अवहरो'
भक्षः । अनवभक्षितम् अनवहिसिने रशोभिरित्यर्थः

(ट.) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

- १६३ न्मरुतां विशेषणम् । ऋष्टयस्ते च मध्यमानुचराः ' (ट.) ।
 २० ' पुत्राग्नौ जरक्तायस्मात्पितरं त्रायते सुत इति स्मृतिः ' (ट. ठ.) ।
 २१ ' ऋषिर्दर्शनात् । देवाप्सिस्तैव सूक्तस्य । सामान्येनैतज्जिर्वचनम् । स्तोमान् त्रिवृदादीन् ददर्शेति विशिष्टमघ्नदर्शनादेवेत्यौपमन्यवः । व्याख्यानतरम् ' (ट.) ।
 २२ ' ब्राह्मणमप्यस्मिन्नर्थे सामान्येन दर्शयति । तद्यदेनान् मधुच्छन्दःप्रभृतीन् तपस्पमानान् तस्यैव तपसोऽनुभावात् ब्रह्म ऋगादि स्वयंभु अकृतकं नित्यं पूर्वाधीतमिवाम्भानर्पत् । ऋ गतावित्यस्य छिटि (इ) रूपम् । आगतम् आविर्भूतम् ' (ट.) । अम्यागच्छत्=आविरभवत् ।
 १६४ १ ' त ऋपयोऽभवन् ' (१६२ । १८) इति दुर्गेण न व्याख्यातम् ।
 ३ यस्मात्तस्योपरिष्ठादवस्थानं स्थितिस्तस्मान्न उद्गततरः ।
 ४ न धावति = नोत्पतति ।
 २१ ' हेकाग्रिकर्मणि ' (च. पाठः) । अत्र ' वा ' स्थाने ' का ' हस्तदोषेण ।
 २३ ' अन्वष्यायत् ष्यातवान् । किम् । सामर्प्यात् वृष्टिम् । मनोरथैः प्रार्थितवान् ' (ट.) ।
 २४ ' देवधुतं देवैः श्रुतं शृष्टिवनिम् । धनु याचने । चतुर्ष्वर्थे चोभयत्र द्वितीया । देवैः श्रुत्या (ताः) य शृष्टिवनये वृष्टि-याचिने । रराणः । रात्रेः ' व्यत्ययो यदृष्टम् ' (पा० ३ । १ । ट. ५) इति नपुंस् श्रुः । दददृष्टिमि-नर्थः ' (ट.) । ट. पुनस्तत्कथमिदं टिप्पणद्वयं ट. ड. पुनस्तयोः दुर्गवृत्ती मिश्रितम् ।
 १६५ १ च. ट. ठ. ड. पुनक्तेषु 'मः' नाग्नि । तेन ' रराणो दद-टिड ००० वाचनपञ्चदशान्वयः ' इत्येकं वाक्यम् ।
 ५ ' यं यं करेण स्मृणानि - ज्ञानं न मुञ्चमश्नुते । पुनर्यथा च भवति तस्मात्तं ज्ञानं विदुमिति भारते आदिपर्यनि बंगानुकीर्तने ' (ट.) । इदमपि ट. ड. पुनस्तयोर्मूढ मिश्रितम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

१७० यतीति सतः । यमनियमाख्यं तद् व्रतं पापाद्वारयति । इदमपि तरत्कमख्यं व्रतं वारयतीत्येतस्मादेव । तदादित्यादिदेवादिष्टं कर्म कृतं सदानेष्टं वारयति । कर्माकरणे तु वरुणादयः कृष्यन्ति पीडयन्ति चोपश्रासनेन । अथवा वृणोतीत्येव सतः । दुर्गः 'निर्वृत्तितोपसर्ग आहन्तीति' (१७९ । २९) इत्यत्र 'अथवा' शब्दमव्याहरति । तथात्रापि स शब्दोऽध्याहर्तव्यः । अन्नमपि व्रतमुच्यते वृणोतीति सतो यस्मात्तदा वृणोति शरीरम् । दुर्गेण 'एतस्मादेव' (१६६ । ७) न व्याख्यायते । तेन यः पाठव्यत्यासः कृतः स किमाधारः इति न ज्ञायते ।

१५ व्रतं यमनियमाख्यं भवेत् । वेद्यां वेद्या बहिर्वा कर्तव्यत्वेनादिष्टं स्यात् । द्विविधमपि तत्कर्मः वारयतीति सतः ।

१६ आन्तर्वेदिकं = वेद्याम् इति अन्तर्वेदि । तत्र भवम् आन्तर्वेदिकम् 'अन्तःपूर्वपदादृञ्' (पा० ४ । ३ । ६०) इत्यनेन सूत्रेण । वेद्याः बहिः बहिर्वेदि । तत्र भयं बहिर्वेद्यम् 'अव्ययीभावाच्च' (पा० ४ । ३ । ५९) इत्यनेन सूत्रेण । बाहिर्वेदिकं रूपं केन सूत्रेण ।

१७ दीक्षितः स्त्रियं नोपेयादनृतं न वदेदिति ब्राह्मणे ब्राह्मणे आदिष्टम् । 'तदनु स्मृत्वा' इति ग. च. ज. पाठः । तदनु तद्व्रतानुकूल्येन स्वकर्तव्यं स्मृत्वा । 'तदनुस्मृत्य' इति पाठः साधुः ।

१८ 'अवकीर्णी क्षतव्रतः' (अमर० २ । ७ । ५४) इति द्वे नष्टब्रह्मचर्यस्य ।

१७२ १६-१७ 'नेता रसानाम्' (१७१ । ६ तथा १४) इति द्विरामस्मिन् सण्डे ब. थ. घ. ङ. ड. पुस्तकेषु । दुर्गेण तन व्याख्यायते ।

१८ 'बन्धयते' 'बन्धमीति' द्वे अपि साधुनी ।

२० 'प्रतिप्रियेत्' (१७१ । ७) इति निष्कण्डे । दृष्टी तु 'प्रतिक्लिने' ।

- पत्रं पङ्क्तिः : :
- १६८ १९ अनवह्वरम् अकुटिलमिति यजमानविशेषणमेव सायणभाष्ये ।
‘ सचेते इति छोडर्थे लट् । सचेतां सेवेताम् । किम् ।
सामर्थ्यादस्मद्यज्ञम् ’ (ट.) ।
- १६९ ४ यदि ‘ अद्यापि मित्रस्थैकस्य ’ इत्यत्र ‘अपि’शब्दस्य
अयं विशिष्टोऽर्थस्तर्हि ‘ अद्यापि मित्रावरुणयोः ’ इत्यत्रापि
स एवार्थः स्यात् ।
- ८ ट. पुस्तके ‘ कर्मणा ’ इत्यस्य ‘ यागाख्येन ’ इति सव्य-
प्रान्ते व्याख्या दीयते । ना ट. ड. पुस्तकयोर्दृष्टाविव
‘ कर्मणा यागाख्येन ’ इति लिख्यते ।
व्रतेन शिक्षति = व्रतमर्पयति । ‘ राज्येन शिक्ष ’
(१५९ । १९) = राज्यमर्पयामास । ऋग्वेदे शिक्षतेः
कर्मणो द्वितीया तृतीया वा भवति । यथा । ‘ दोहेन ग्रा-
मुपशिक्ष ’ (१० । ४२ । २) । ‘ स शक्र शिक्ष पुरु-
हूत नो धिया ’ (८ । ४ । १५) । ‘ शिक्षा शचीव-
स्तव नः शचीभिः ’ (१ । ६२ । २) । एतेषु तृतीया ।
अथ द्वितीया । ‘ शिक्षा ण इन्द्र तवः ’ (८ । ९२ ।
९) । ‘ शिक्षा शचीवस्तव ताः ’ (९ । ८७ । ९) ।
‘ अस्मभ्यं मु त्वमिदं तां शिक्ष ’ (१० । १३६ । ७) ।
- १२ त्वोर्तं = त्वया उक्तं रक्षितम् ।
- १७० १ वारुणस्य = वारुण्या आमिक्षायाः । निष्कापः = भाण्ड-
लेपः । तेनावभृथेष्टो हविः । वारुणस्य तु निष्कापदक्षिणः
(ग. घ. ज. पाठः) = वारुण्या आमिक्षाया यो निष्कापो
भाण्डलेपः (अवशेषः) यवानां च नृपारते हृष्यति ।
‘ वारुण्या निष्कामेन नृपैश्चावभृथमवयन्ति ’ (मत्स्य०
श्री० मृ ५ । २) । वरुणप्रशामाः = आतुर्मास्यान्तर्भूतो
यागः ।
- १३ सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु ‘ व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म० ’
(१६६ । ६) इत्येव पाठः । क. ख. पुस्तकयोर्दुर्गदृष्ट-
तुकारेण पाठो व्यपस्तः । किंतु दुर्गव्याख्यानं प्रमादिकर्मव
भाति । व्रतमिति कर्मनाम । यदा व्रतं निवृत्तिकर्म तदा यद्वारु-

- पत्रं यज्ञः
- १७७ ' य एष मन्त्रेषु तत्र तत्र संप्रामः श्रूयते तत्र कः समाधिः ' इति घ. ट. ठ. पाठोऽपि साधुः ।
- ६ उद्धृतवृत्तेः = प्रत्यक्षस्य ।
- ८ इन्द्रः = वैद्युतं ज्योतिः । तद्धि वायुना वेष्टयते आविश्यते वा । ' वाय्वाविष्टेन ' इति च. पाठः ।
- ११ सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु ' रूपकानि ' इत्येव वर्तते । क. ख. पुस्तकयोरेव ' रूपकाणि ' इति ।
- १७८ ३-६ ' शत्रुं न विविस्ते ' इति सरलोऽन्वयः । दुर्गेण तस्य द्वे धाक्ये कृते ।
- १३ वृत्रो मेघो वा त्वाष्ट्रोऽसुरो वेत्यत्र वादः । किंतु मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु च वृत्रोऽहिरिति वर्ण्यत इत्यत्र न कोऽपि वादः । तु-शब्दोऽत्र भेदं दर्शयति न समुच्चयम् । ' च ' इति क. ख. घ. ट. ठ. ड. पाठो व्यर्थः ।
- १५ ' शाखान्तरेषु ' पदं व्यर्थम् । का प्रस्तुता शाखा काथान्या इति न ज्ञायते । ऋक्शाखा प्रस्तुता चेत्तस्यामयीदृशानि वर्णनानि सन्त्येव । ऐतरेयब्राह्मणे यदीदृशं वर्णनं न स्यात्तर्हि शाखान्तराणां ब्राह्मणेषु तदन्वेध्यम् ।
- १७९ १२ कस्मिंश्चिद्दीप्यन्तरे = कस्यां चिद्दीप्याम् । ' कस्मिंश्चिद्दीप्यान्तरे ' (ठ. ड. पाठः) ।
- १८ दासपत्नीः = ' दासः कर्मकर्ता यजमानस्तापलापिभ्यः ' (च.) ।
- १८० २ ' पाणिस्सुरो वा ' (ट.) ।
- ८ ' यदिमौहोक्तानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् ' (तै० सं० २। १। २) ।
- १० ' तस्य (सोमस्य) यदत्यशिष्यत तत्तथा हवनीयमुपप्रा-वर्तयन्त्वाहेन्द्रशत्रुर्धस्येति ' (तै० सं० २। ५। २) ।
- १०-११ विश्वरूपो नाम त्वष्टुः पुत्र इन्द्रेण हतः । तस्मात्त्वष्ट्रेन्द्रं यज्ञे नामन्त्रयत्तस्मै सोमं च नाददान् । इन्द्रो बडाकारेण सोमं पपी । सोमापशेषं त्वष्टा ' इन्द्रशत्रुर्धस्य ' इत्युक्त्याप्राय-ज्ज्ञात् । ततः सोमोऽमुररूपेण प्रादुरभवत् । यथा पशुग-

पत्रं

पङ्क्तिः

१७३.

११ आविष्टः = आभिमुख्येन विष्टः । तेन ' आभिमुख्येन आविष्टः ' इति प्रयोगं पुनरुक्तिः ।

१५ ' ये चान्ये ' इत्यत्र ' अन्ये ' शब्दो व्यर्थः । नो चेज्ज्योती-
ष्यपि पुण्यकृतस्वन्तर्भवेयुः ।

१७४

१२ ' दय दानगतिर्हिसारक्षणदानेषु ' (धा० १ । ४८२) ।

२३ गुर्जरपुस्तकेषु ' नाम ' नास्ति । तथापि ' अनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति ' इति पाठो दुर्गोणापि स्वीकृतः ।

२४ ' सत्त्वस्य = द्रव्यस्य ' [ट.] ।

१७५

१ आग्नेय्यादिका उपदिश इतराम् इतरां दिशं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । मुख्यदिशानां मेलनेन छुपदिशो जायन्ते ।

२ स्वं स्थानं = स्वं प्रदेशम् ।

७ मेघ्याः = मेघे भवाः । मेघ्या इत्यपपाठः ।

१७६

८ ' नीचैर्णमति ' इति ग. च. ज. पाठः ' निर्णामम् ' (१७५ । १५) इत्यनुसारेण ।

११ तमः सतत्त्वः = तमः सतत्त्वं तात्त्विको भावो यस्य सः । मेघतमसोरैकरूप्यमेव । ' धूमज्जोतिःसलिलमरुतां संनिपातः क मेघः ? ' इति कालिदासो मेघदूते ।

१२ नीचैः पतितुमारप्स्यमाणा अत एव निम्नमनुसरन्त्यस्ता आपो मेघस्य यावन्तं प्रदेशं यावतः प्रदेशात् स्नुता (गताः) भवन्ति तस्मादपीत्यादि । ११ ' यावत्तम् ' इति ग. च. ज. पाठः प्रामादिक एव भाति । १२ ' स्नुताः ' ' निःपित्सन्त्यः ' इति घ. ट. ठ. ड. पाठौ प्रामादिकावेव । मेघस्य प्रदेशं ' स्नुताः ' इति दुर्बोधम् ।

११-१२ मेघस्य तं प्रदेशं यावत् स्नुता भवन्ति (तावत्) ततः इत्यादिः ग. च. ज. पाठेऽन्वयः स्यात् ।

१६ त्रयादिगणे ' शम् ' धातुर्नास्ति । ' शम उपशमे लोचने ' इत्येतयोरेवार्थयोर्वर्तते । १६-१७ ' द्राघ सामर्थ्ये आया-
मे च ' ।

२१ ' तदेय तत् ' ग. च. ज. पाठे ' तत् ' द्विवर्तते । तस्य ' एत ' इत्यस्य च प्रयोजनं न ज्ञायते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

- १८८ ३ सायणभाष्ये ' माध्यमिका देवगणाः ' । अत्र सर्वेषु लिखितः पुस्तकेषु ' माध्यमकाः ' (१८७ । १४) ।
- ९ ' कृतन्त्रमन्तरिक्षं विरुर्तनं मेघानाम् ' (१८७ । १५) इति वृत्तौ न व्याख्यातम् ।
- १० तात्पर्यात् (च. तारुण्ये) ताच्छब्दम् । तस्मिन् मेघे तिष्ठन्ति इति तात्पर्या. आपः । तासां भावः तात्पर्यम् । सः शब्दो यासां ते ताच्छब्दः । तेषां भावः ताच्छब्दम् । यस्मादापो मेघे तिष्ठन्ति तस्मान्मेघनाम्ना ता उच्यन्ते । यथा मन्त्रस्थेषु क्रोशन्तु मन्त्राः क्रोशन्तीत्युच्यते ।
- ११ ' प्रोहिताः ' (क. ख. घ. ट. ठ. ड. पाठः प्रामादिकः) तथा (ग. ज. पाठः) ' पुरोहिताः ' = प्रोहिता ।
- १२ ' तपन्ति = संतापयन्ति पाचयन्तीत्यर्थः । पृथिवीलोकं तत्रस्था ओषधीरित्यर्थः ' [ट.] ।
- १४ यथार्थं = यथा इष्टं भवेत्तथा ।
- १५ ' बाध्यादित्यौ बहतः = पाचितास्त्रोषधिषु स्थितम् आदित्यमण्डलं प्रति शोषणेन रश्मिभिश्च बहत इत्यर्थः ' [ट.] ।
- १८९ २ म + अच् = प्राच् + ईन = प्राचीन । किन्तु अनु + भाप् = अन्वाप् = अनुप् । अत्र कीदृशं सादृश्यमिति न ज्ञायते । ' ऊदनेर्देहो ' (पा० ६ । ३ । ९८) इत्यनेन अनोः पश्चात् व्याप इत्येतस्य रूपं भवति ।
- १९० २२ ' पृष्ठः पठहे चतुर्थेऽहनि व्यूहपक्षे मण्डगवृत्ते विनियुक्तम् ' [ट.] । इयं टिप्पणी ठ. ड. पुस्तकयोः वृत्तावन्तर्भाविता । सायणभाष्ये विनियोग एभिः शब्दैर्न दत्तः ।
- २४ ' वनति ' (घ. झ. ट. ड. प्रामादिकः पाठः) = खनति ।
- १९१ ७ ' शोभनाभिः ' (१९० । १०) ' नदी ' (१९० । ११) वृत्तौ न व्याख्याते ।
- ११ ' सत इति ' कारकास्धारणं ' । विपर्ययेणापि ' इत्यादिकं च दुर्गस्य वास्तव्यत्वं दर्शयति । अत्रापि न किमपि प्रयोजनम् ।
- १५ ' उन्मूलनम् ' इति ग. च. ज. पाठे उपवनशेष एव ।

पत्रं पाङ्क्तिः

१८० लभ्यतेः हूयते च तथा सोमोऽपि (तै० सं० २।५।२) ।

१३ ' स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वद्बद्धवर्धत ' स इमौल्लोकानवृणो-
यदिमौल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् ' (तै० सं० २।
५।२) ।

२१ ' अनेकस्यापि सत्त्वस्यैवैविति ' इति क. ख. छ. त. द.
पाठः (१७४।२) दुर्गसंमतो यतोऽत्र सर्वेषु पुस्तकेषु
' सत्त्वस्य ' इत्यनन्तरं ' नाम'शब्दो नास्ति ।

१८१ ११ ' प्राप्तायां ' च. पाठः प्रामादिकः ।
१६ ' विप्रुपः ' इति ग. ज. पाठः ' मुष्वाः ' इति च. पाठः ।
द्वयोरपि जलबिन्दव इत्यर्थः ।

२४ अस्या उपस उच्छतीत्येतस्मिन् कर्मणि वर्तमानाया उपा
इति नाम ।

१८२ १८ अथ विशीतः (घ. ट. पाठः) । अत्र ' थ ' स्थाने
' थ ' लेखनदोषात् ।

१८३ ५ एको योनिशब्दः परियौतेरभियौतेश्च व्युत्पाद्यत इत्याश्वर्यम् ।

१८४ ११ श्वेतो वर्ण एति अस्यां सा श्वेत्या इति क. ख. घ. ट. ठ.
ड. पाठः ।

१६ निरुक्तमूले ' एने ' (१८३।२१) वृत्तौ ' एते ' ।

१९ ' अनुच्यौ ' ' आमिन्वाने ' (२४) वृत्तौ न व्याख्यायेते ।

१८५ ३ ' शब्दत्वा ' घ. ट. ठ. ड. पाठः प्रामादिकः = शब्दतत्त्वा ।

७ ' वस्तोर्विहमानम् (ऋ० सं० १०।४०।१) इत्यादि ' (ट.) ।

१८६ १० ' अपहरन्ति ' घ. ट. ठ. ड. पाठः प्रामादिकः = अपहन्ति ।
यास्कः ' अयातिरेत् ' इति पदम् ' अयाहन् ' इत्यनेन
व्याख्याति । वृत्तौ ' अपहरत् ' इति पदं तस्य व्याख्या-
नम् ' अपहन्ति ' इति ।

११ अत्र ' न ' (१८५।१८) पादपूरण इव भाति ।

उपमाया न किमपि प्रयोजनम् ।

१३ तमसः अपघातः = तमोपघातः ।

१९ गो + अत्र = गोत्र (ः) । विचित्रेयं व्युत्पत्तिः । कदा-
चिदन्यः पाठः स्वात् ।

- पत्रं
१९३
- पङ्क्तिः
१४ ' इमाः ' (१९० । १३) दुर्गेण न व्याख्यायते ।
१५ " संगतम् = अपृथग्भूतमित्यर्थः (ट.) । १६ सुष्ठु पात्रेभ्यो ददा-
तीति सुदाः । वित्तम् = वृतम् । वृह् संमकौ । ' द्रुतनिम्पां
दीर्घेश्च वा ' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कप्रत्ययः ।
' संमध्यते सर्वैः । स वित्तं गृहीत्वा विपादच्छुतद्रोः संभेद-
माययौ ' इत्यत्र घृतमिति धर्मनामेति स्कन्दस्वामिभाष्ये इति
' निघण्टुभाष्यकारः ' (ट.) ।
१८ स्पर्धतव्य० इति ग. ज. पाठः । अत्र ' तव्यत्तव्यानीयर ' इत्यादि ' स्पर्ध ' ' नीय ' इत्येतयोर्भाष्ये छिन्नितम् ।
स्पर्धनीयशब्दः ' तव्यत्तव्यानीयरः ' (पा० ३ । १ । ९६)
इत्यनेन सूत्रेण स्पर्धधातोर्निष्पन्नः ।
१९४ ३ निघण्टोः पञ्चाध्यायाः + निरुक्तस्य नव = एवं चतुर्दशा-
ध्यायाः । दुर्गे निरुक्ताध्यायान्निघण्ट्वध्यायैः सह संख्याति ।
२० त्रिष्टुभ एताः ' रमध्वं मे ' ' इन्द्रो अस्मौ ' ' आ ते
कारो ' इति तिस्र ऋचः ।
२३ इदं सोमसंपादि वचः सत्सं भवतु ।
१९५ ७ ' प्रवर्तते ' (ग. च. ज. पाठः) इति वर्तमानकालः
प्रार्थनाया औत्कट्यं दर्शयति । ' प्रवर्तते ' इतीतरेषां पाठः
सरल एव ।
९ ' महत्या ' (१९४ । १५) पदं न व्याख्यायते ।
' सिन्धुं = शतुदीम् इति वार्धः ' (ट.) ।
११ ' अवस्युः अवनम् आत्मनो रक्षणं वा (इच्छन्) । क्यच ।
' क्याच्छन्दस्युः ' (ट.) ।
१७ मूढः = अस्मः ।
२२-२३ काल (धा० १० । ३४७) इति पृथग्धातुस्त्रिवेके ।
अथवा ' कल क्षेपे ' (धा० १० । ७१) इत्येतस्मा-
त्कालः ।
२४ ' कुश आह्वाने रोदने च ' (धा० १ । ८८१) ।
' क्रोशति ' इत्येष रूपम् । कथं क्रोशयति (२६) ।
शिच् स्यात् । राजपुरुषाः क्रोशन्ति स तान् क्रोशयति ।
तेराधोपणां करोतोऽर्थः ।

५५

पङ्क्तिः

१९१

१७ नदीसत्त्वं = नद्या बलम् । इमे त्रयः शब्दा नदीसत्त्वं दर्शयन्ति । सरस्वत्यत्र नद्येवेति स्पष्टमेतेभ्यो ज्ञायते । सरस्वाया नद्यभिधायकत्वे इमानि विशेषलिङ्गानि ।

१९ ' अतः सरस्वतीशब्दस्य नद्यभिधायकत्वम् ' इति च. पाठः ।
अतः = एतेभ्यो विशेषलिङ्गेभ्यः ।

२० मैत्रायणीयके = मैत्रायणीसंहितायाम् । अस्मिन् पदार्थे चतस्र ऋचः ७ । ९५ सूक्तात् द्वे च ६ । ६ । १ सूक्तात् ।

२१ उत्तमा = अन्तिमा ।

२२ मैत्रायणीसंहितायाश्चतुर्थेऽध्याये याग्यानुवाक्याः पठ्यन्ते । द्वितीयेऽध्याये काम्याः पठ्यन्ते । पशोर्वपायाः (६) पुरोडाशस्य (२) हविषः (३) चैकैका पुरो-
नुवाक्या याग्या च । एवं तिस्रः पुरोनुवाक्यास्तिस्रो याग्याः । एवं प्रत्येकस्य पशोर्चैकं पशुचर्मम् । यावन्तः पशवस्तावन्ति पदार्चानि । पदार्चानामनुक्रमेण पशूनामनुक्रमेण च ' उत स्या नः सरस्वती ' इति पदार्चं सारस्वत्या धेनुष्टन्याः । तत्र ' इयं शुष्मेभिः ' याग्या । यया ऋचा हूयते सा याग्या । प्रथम वपायागः । तदनन्तरं पुरोडाशः । तदनन्तरं च हविः । एवं पशुहविष इयं याग्या ।

१९२

२ ' इयमपि ' (क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. पाठः) ऋक् । ' इदमपि ' (ग. च. ज. पाठः) = अभिघनम् ।

६ विभयः = तं तमर्थं वक्तुं समर्थाः ।

९ यदा सरस्वती देयता तदा सरस्वदेयताकायश्रुयागोऽस्या ऋचो याग्यात्वेन विनियोगोऽनुविहितो मैत्रायणीसंहितायाम् तदभिधायेण तदनुमारेण ।

१० माष्यभिका वाक् = ' वार्ये सरस्वती वार्येदेवो वार्ये वृद्धे ' (मैत्रा० सं० २ । ५ । ४) । पशुमन्त्राधिनि क्षेत्रमन्त्राधिनि वा वादेऽनेन पशुपांगेन प्रतिस्थापितं वाच एव नश्यति ।

११ ' मञ्जनि ' इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु । ' मञ्जपति ' क. ख. पुस्तकयोः । किन्तु बुरादिगणस्थो ' भञ्जि ' धातुर्मा-
दने वर्तते । मञ्जति (प्रानादिकं) = मनजि ।

पत्रं

पाङ्क्तिः

२०० १२ 'अनुसन्तर्थाञ्चत्' पूर्वा प्रकृतिः कथमिति न ज्ञायते ।

१८ 'पन्थतेर्वा पद्यतेर्वा' (ग. च. ज. पाठः) निरुक्तमूलपुस्त-

केषु नास्ति ।

२१ चर्करीतेन वृत्तं रूपम् । यद् इत्येतस्य चर्करीत इति पूर्वेषां

नाम । कृधातोः चर्करीति । तस्माच्च चर्करीतशब्दः ।

२०१ ७ 'जमु अदने' (धा० १ । ४७२) । गमनार्थो दुर्गेण
कुतो लब्धः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

२०३ ११-१२ अयं खण्डयोः कल्पितः संबन्धो वादरायणसंबन्ध एव ।

१४ 'अपस्' इत्येतत् लातिनभाषायाम् 'ओपस्' इत्यनेन
सदृशम् ।२१ 'तनयम्' इति किमिति नपुंसकम् । निघण्टुपाठः
'तनयः' एव ।

२०४ २५ स्वयंजातम् = स्वयंजनितम् ।

२०५ १ 'क्षेत्रजं क्रीतकं वा' इति च. पाठः साधुः । एक एव
'वा' शोभनतरः । 'क्षेत्रजादीन् मुतानेतानेकादश
यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीपिण इति
मनुः' (मनुस्मृतिः ९ । १८०) (ट.) ।

५ 'विदुदुपः दुष वैकृत्ये' (ट.) ।

२१ 'अनेनैव चाप्य' इत्यत्र चः व्यर्थः । च. पाठे स
नास्ति ।२३ 'अस्थैवार्धस्योत्तरा० इदतराय (?) निर्विधिष्य यचनाय
प्राप्तस्यस्य स्पष्टत्वाय । अधाचिदोक्त इति च हेतुदचनान्
भूयस्त्वम्' (ट.) ।२०६ १० प्रमाय = पुत्रत्वेन ग्रहणाय । १८ 'ममत्वं पुत्रः' (४)
इत्यत्र 'पुत्रः' न व्याख्यायने ।

१३ 'समुग्रतमः' (३) इत्यत्र 'सु' न व्याख्यायने ।

२०७ १० के धर्मविद् उदाहरणि ।

पत्रं . पङ्क्तिः

१९५ २६ 'क्रंश' नैव धातुपाठे नापि कस्मिन्नपि कोशे ।

१९६ १ 'उक्तवन्तं विश्वामित्रम्' (ट.) ।

२ 'वज्रवाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्धस्यासौ' (ट.) । इदं ताव-
णभावस्थम् । 'बाहुनात्र हस्तो लक्ष्यते वज्रहस्त इत्यर्थः'
(ट.) । इदं ट. ड. पुस्तकयोर्वृत्तावन्तर्भाव्यते ।

११ 'रद त्रिलेखने' (धा० १ । ५३) ।

१९ 'कस्याणपाणिः' (७) न व्याख्यायते ।

१९७ १ 'अन्ते = मध्ये' (ट.) ।

१-२ 'प्रावृषि प्रवृद्धोदकाः प्रत्याख्यायैनं तदर्थानामन्ते वर्षाणां
शरदि प्रत्यं (?) तारतम्येन क्षीयमाणोदका आशुश्रुबुः तद-
र्थानां कृतवत्य इत्यर्थः' (ट.) ।

११ निनमै इति एकवचनमात्मनेपदे लोटि ।

२१ 'ययाधेति मध्यमः प्रथमपुरुषस्य स्थाने । यान्तु सर्व एव
जना इति स्वामी' (ट.) । 'ओषु स्वसारः कारवे
शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन । नि पू नमध्वं भवता सुपारा
अधोअक्षाः सिन्धवः स्त्रोत्याभिः' (ऋ. सं. ३ । ३३ ।
९) । ओषु पादपूरणौ । हे स्वसारः भगिन्यः कारवे
स्तोत्रे शृणोत शृणुत । ययौ वः युष्मान् दूरादिप्रकृष्टात्
अनसा शकटेन रथेन च आत्मनः । नि पू नमध्वम् । मुः
पादपूरणः । विममध्वम् । भवतेत्यादि । सिन्धवो नद्यः ।
स्त्रोत्याभिः रसनदनैः सह भवथ । सूक्तस्यान्ततः आशुश्रुः
तथेति प्रतिज्ञातवत्यः । स्वामी' (ट.) ।

१९८ २० प्रथमः 'अथवा'शब्दो व्यर्थः ।

२०० १ वरत्रदूतण (ग. ज. पाठः) = वरत्रेण + वद्रेण ।

२ 'अथासनि' (क. ख. घ. ङ. ट. ठ. ड. पाठः) ।
'अथा' त्वरितलेखने 'अथा' इव भाति ।

५ ब्रह्मारोहस्याभिप्रेतमर्थं मनसि कृत्वा शीघ्रगमनेन तस्य
कामं पूरयति ।

७ 'सन्ति' 'तानि' इत्येतस्य विशेषणम् । पाठान्तरे
'सन्ति ? इत्येतत् क्रियापदम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

२०९ :) रूपे । तयोः ' अङ्गादङ्गात् ' इति कौपीतक्यारण्यके
(४ । ११)

१३ ' मिथुनाः ' इत्येतत् ' पुत्राः ' इत्येतस्य विशेषणम् ।

मिथुनाः = युग्मजाताः ।

२४ ' अथ प्रोप्यायन् पुत्रस्य मूर्धानमभिमृशति । अङ्गादङ्गात्सं-
भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव-
शरदः शतम् ॥ असाविति नामास्य गृह्णाति । अस्मा भव
परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव तेजो वै पुत्रनामासि स
जीव शरदः शतम् ॥ असाविति नामास्य गृह्णाति ।
येन प्रजापतिः प्रजाः पर्यगृहीतारिष्टे । तेन त्वा परिगृह्णा-
त्पसावित्यथास्य दक्षिणे कर्णे जपति । अस्मै प्रयन्धि मघ-
वनृजीपिजितीन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीति मा छेत्ता मा
व्यथिष्टाः शतं शरद आयुषो जीव शुभ्र । ते नाम्ना मूर्धा-
नमभिजिघ्राग्यसाविति त्रिरस्य मूर्धानमभिजिघ्रेत् । त्वा
हिंकारेणाभिहिकरोमीति त्रिरस्य मूर्धानमभिहिकुर्यात् ' (कौपी-
तक्यारण्यके ३ । ११) ।

२१०

१४ शरदि जीवनं न कष्टं यस्मात्तस्मिन्नृतौ सस्यसमृद्धिरस्ति ।
शरद् संपन्नफला अत एव इष्टा ।

१९-२० पूर्वार्धे नैव श्रज्जु । ' पुत्राणां मिथुनानाम् ' इत्यस्य कोऽर्थः ।
' पुत्राणां ' पदं व्यर्थमेव । अथवा । ' मिथुनानां पुत्राणाम् '
इत्यस्य ' पुत्रयुगलानां युग्मजातानां पुत्राणाम् ' इत्यर्थो
भवेत् । तेन दुहितृदायाद्यत्वेऽस्य स्त्रोकस्य नानुकूल्यम् ।

२५-२६ ' आप्रयणद्रव्यं मृन्मय्यां स्थाल्यां गृह्यते दारुमयेन पात्रेण च
हूयते न तथा स्थाल्या यस्मात् स्थाली होमसाधनं न
भवति । यदावभृथं गच्छन्ति तदानीं स्थालीर्वेद्यामेव परा-
स्यन्ति परित्यजन्ति । दारुपात्राण्युद्धरन्त्यवभृथदेशे नयन्ति ।
तस्मात्स्थालीवल्लोकेऽपि स्त्रियं, दुहितरं विवाहेन वरकुले
परित्यजन्ति । पुमांसमुद्धरन्ति सम्पक्पोषयन्ति ' (सायण-
भाष्यं तै० सं० १ । ४ । २८) । ' यत्स्थालीं रिचन्ति '
इति मैत्रायणीसंहितापाठः । ' रिचिर् निरेचने ' (भा०

पत्रं

पङ्क्तिः

२०८ ।

१-१

‘कुशिकः प्रसङ्गात्कचिच्छांस्त्रार्थं श्रूते । अपुत्रो यः पिता-
कन्यामन्यकुलं प्रापयति स वह्निरित्युच्यते । अत्रातृर्का मदा-
स्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स
मे पुत्रो भवेदिति (वासि० १७. । १७) स्मृत्युक्तमनु-
शासनं कुर्वन् दुहितुः पुत्रिकाया नष्ट्यं नष्टृभावं पिण्डदाना-
दिकं कर्तव्यतया गात् गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्यां
दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति जानन् ।
ऋतस्य पुत्रोत्पादने सत्यस्य समर्थस्य रेतसो दीधितिं धर्तारं
विदूषति जामातरं सपर्यन् वस्त्रालंकारादिना पूजयन् पिता
नष्टृभावं गच्छति यत्र यस्या दुहितुः पिता पालकः पति-
र्जामाता सेकं तस्यां रेतःसेकं ऋजन् प्रसाधयन् संशम्येन
केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तया स्वशरीरं संदधन्वे संधत्ते
न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । सायणभाष्यम् (ट. ४.)
‘शासत् शास्ति आचष्टे इत्यर्थः । वह्निः पिता । अत्र
जातमात्राया उत्सङ्गेन दानकाले वा जामातरं प्रति बोद्धृ-
त्वात् वह्निरित्युच्यते । स दुहितुः पुत्रमिति शेषः’ (ट. ४.)
४. पुस्तके इदं धृत्वावन्तर्भाव्यते तथा पूर्वा टिप्प-
णी. च ।

२४ ‘अपुत्रस्य पौत्रः’ इत्यस्मात् ‘अपुत्रस्य पुत्रः पौत्रः’ इति
ग. च. ज. पाठः साधुतरः स्पष्टतरश्च ।

२०९

५ हृदयानुस्मरणनिमित्तेन = मया जननयज्ञस्तन्यत इति
हृदये स्मृत्या स्मृत्या । तस्मात् तदेतो हृदयादभिजायते ।
‘हृदयानुस्मरणनिमित्तेन’ इति च. पाठः स्पष्टतरः । तदेतो
हृदयादनुसरति ततश्च मातरि प्रसृतं भवति ।

१० मिथुनाः = पुत्रा दुहितरश्च । यथा पुत्रः पुत्रस्तथा दुहि-
तापि । अत एवोभयेऽपि दायादाः । ‘मिथुनाः पुत्राः’
इत्यत्र ‘पुत्राः’ इत्येतस्य स्वारस्यं दुर्गेण न ज्ञातम् ।

१२ ‘तदेतद्वक्त्रोक्तम्याम्युक्तम्’ (कौ० आ० ३ । ६) ।
ऋक् श्लोकश्च । अथवा । ऋक् श्लोकरूपः ऋक्श्लोकः ।
‘अज्ञादज्ञात्’ । ‘अविशेषेण पुत्राणाम्’ इति ऋचौ श्लोक-

- पत्रं पङ्क्तिः
- २११ मध्यमे संपादयांचक्रुः शुनःशेषे । अतिसर्गः । 'तस्य' ।
ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेष ज्यायांसो मधु-
च्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसस्तथे ज्यायांसः० ' इति स्वामी '
(ट. ठ. ड.) ।
- २१२ ३ मधुच्छन्दआदीनामिति प्रामादिकम् । ज्येष्ठो मेत्वं पुत्राणां स्या
इति विश्वामित्रः शुनःशेषमुवाच । मधुच्छन्दसो ये ज्यायांसस्त
एतन्न कुशलं मेनिरे । तान्विश्वामित्रः शशाप । मधुच्छन्दास्तु
ये आत्मनः पञ्चाशत्कनीयांसस्तैः सह तदनुमेने ।
- ११ ' अन्यः ' पदं व्यर्थम् ।
- १८ ' अभ्रातृका इव योषा० = यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहि-
ता समा । तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेदिति
स्मृतिः (मनु० ९ । १३०) स्कन्दस्वामिभाष्ये ' (ट.) ।
- २२ ' अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः ' इदमर्थं गुर्ज-
रपुस्तकेषु नास्ति ।
- २२-२३ ' अमूर्या यन्ति योषितो हिरा लोहितवाससः । अभ्रातरं इव
जामयस्तिष्ठन्तु हतवर्चसः (अथ० सं० १ । १७ । १) ।
अत्र निरुक्तमूलद्वित्रः पाठः ।
- २४ इयमथर्वणामृक् । प्रसवमार्गवहनरोगः तद्धती ।
- २१३ १ मृतौ ' तिष्ठन्तु ' इति पाठः । घ. झ. ट. पुस्तकेषु
' अमूर्या० ' इत्यस्यामृचि ' तिष्ठन्तु (२१२ । २३)
इत्येव । इतरेषु पुस्तकेषु ' तिष्ठन्ति ' ।
- २१४ ६-७ ' अभ्रातृका स्त्री येभ्य उत्पन्ना तानेव पुंसः पितृनेति
गच्छति संतानकर्मणे पिण्डदानाय च । एवमुपा यत उत्पन्ना
तमेवादित्यं गच्छति । तत्रैव प्रलीयत इत्यर्थः । स्कन्दस्वामी ।
गौतमपुत्रस्य कक्षीयत आपं प्रत्यन्तरे ' (ट.) ।
- ७ पित्रा दत्ता । भर्त्रा उद्धा ।
- १२ ' दाक्षिणाजा ' अथवा ' दाक्षिणात्या ' (२१ । ३ ।
१४) इति दुर्गस्थीकृतनिरुक्तमूले पाठः स्यात् ।
- १३ निवपनं = प्रक्षेपः ।
- १४ कितवः = अक्षधृतिः द्यूतकृत् (अमरः २ । ९ । ४४) ।
- १६ ' जायेव पत्ये० द्वितीयाथे चतुर्थी । पतिम् उशती काम-
दमाना मुवासाः निर्विशङ्का परस्परं प्रीत्या युक्ता गच्छन्ति
- ११

पत्रं

पङ्क्तिः

२१०-

७ (४८) । ' ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिमात्रेषु (धा० ६ । १६) ।

परास्यन्ति त्यजन्ति वने यस्मास्त्रियोऽनिष्टाः । वरकुले परि-
त्यजन्तीत्यर्थः न सरलः । श्रूयते च यथा केचित्क्षत्रियाः
जातामेव बालां प्रन्ति । अनृतं स्त्रीत्येव प्राचीनानां मतम् ।

२११

१-२

' तस्मास्त्रियं जाताम् ' इतीदं वाक्यं मैत्रा० सं० अन्यत्रापि
विद्यते (मैत्रा० सं० ४ । ७ । ९) । तत्र स्त्रियः पुरु-
षेभ्योऽतिरिच्यन्ते तस्मात्स्त्री परस्मै दीयत इत्यर्थः ।

४ हवनकर्मणः । (अपादाने पञ्चमी) परास्यन्ति ।

१२-१३

' चातुर्मास्येषु ' इति पदं ' दर्शयति ' इत्यनेनान्वेति ।
चातुर्मास्येषु प्रतिप्रस्थाता यजमानपत्नीं पृच्छति कस्ते जार इति ।
यदि सा कथयति सर्वे जारा वरुणेन गृह्यन्ते । सा चाहसो
मुच्यते वरुणपाशाच्च मुक्ता भवति । ' अथ यद्वाचयति
(अथर्वयुः) मेध्यामेधेनां करोति ' (मैत्रा० सं० १ । १०
११ । ते० सं० १ । ८३) ।

१४ ब्राह्मणं स्त्रीविक्रयं दर्शयति ।

१५ ' गृह्यजुर्वेदं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ' (मनु० ३ । ५१) ।

१६-१७ अतिसर्गः = त्यागो वनादिषु । न स्वयंवरेण ।

१९ ' अदायादस्ये ' इति पाठः साधुः । यस्मात् ' अदायादस्ये
स्त्रियाः ' इति पङ्क्तित्रयादनन्तरम् (२२) । इत्येषु
वर्णेषु कन्याया अदायादस्ये लिङ्गम् ।

२२. अनैकान्तः = न सर्वेषामनुमताः । असिद्ध इत्यर्थः ।

२३-२४ च. पाठे द्वितीयो ' हि ' नास्ति । स एव पाठः साधुः ।

२१२

१

' बह्वचनामाख्याने = ऐतरेयब्राह्मणे शुनःशेषाख्याने
दर्शनात् । सप्तमपेञ्जिकायां ' हरिश्चन्द्रो ह वैपसः ' इति
खण्डे (ऐ० ब्रा० अ० ३३ खण्डः १-५) । दानं
तावत् ' अनेन त्वा यजा ' इति (खण्डः ३) । क्रयः
' आत्मानं निष्क्रीणा ' इति (खण्डः ३) । ' स अयं
पुत्रं निगृह्णान उवाच नन्विममिनि कनिष्ठं माता तौ ह

पत्रं
२१७

शङ्खः

चक्षाये पश्यथः अदितिं दितिं च अक्षीणं क्षीणं च कर्म ।
अथवा अदितिं दितिं चेति ददातेरेते रूपे । अदातारं
दातारं च हविषाम् । लोकपालौ हे मित्रावरुणौ यश्च यक्-
रोति शुभमशुभं वा तत्सर्वं पश्यथः = स्वामी' (ट.) ।

८ ' अयमर्धधर्चः ' इत्यत्र ' अपिः ' व्यर्थः ।

१३ ' नाभ्रात्रीम् ' (२१३ । २५) इति सर्वेषु निरुक्तमूल-
पुस्तकेषु पाठः । वृत्तौ तु ' नाभ्रातृकाम् ' इति ।

१८ आहव्यविधानं = स्पष्टं वचनम् ।

२२ यत् = यस्मात् ।

२२ ' तपितुर्भवति ' इति ग. ज. पाठः ।

२३ ' तेनेत्युच्यते ' ' नेत्युच्यते ' इति द्वौ पाठौ । ' तोकं
दास्य तद्भवति ' इति ' तेन वाक्येनेतरस्य विवाहप्रतिषेध
एव । इतरस्य च पुत्रिकापितुः दुहिता पुत्रभावे वर्तते
तस्य चापत्याप्राप्तिरित्येतस्मात्कारणाद्विवाहप्रतिषेध एव ।
' नेत्युच्यते ' । विवाहप्रतिषेधो न यस्मादितरस्य पुत्रिका-
पितुरपत्यप्राप्तिः दुहितुः पुत्रभावात् । यद्यभ्रातृकां न
कोऽप्युपपच्छेत्तस्याः पितुरपत्यप्राप्तिः कथं स्यात् । अनयोः
पाठयोः ' तेन ' इत्येव पाठः साधुर्थस्मदास्क उपयमन-
प्रतिषेधमेव ब्रवीति । ' तेनेत्युच्यते ' इत्यत्र ' इति ' शब्दो
व्यर्थः ।

२३-२४ एवं पुत्रभावादितरस्य पुत्रिकापितुरपत्यप्राप्तेरित्यस्य विवाह-
प्रतिषेध एव तेनोच्यत इत्यन्वयः ।

२१८

१ उक्तः = न व्याख्यातः । क. ख. पाठः ' उत्सृष्टः '
किमाधार इति न ज्ञायते ।

५ पुत्रिकाविधानम् = ' अपुत्रोऽनेन विधिना मुतां कुर्वीत
पुत्रिकाम् । यदपत्यं भवेत्तस्यां तन्मम स्यात्स्वभ्रातरम् ' (मनु-
९ । १२७) ॥

९ द्यामुध्यायणः । ' नडादिभ्यः कक् ' (४ । १ । ९९) ।
दि + अमुष्य = द्यामुष्य । यमुष्य गोप्रापेत्सम् । द्विगोत्रीय
इत्यर्थः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

२१४ लद्धत् । रीणीते = गमयति । प्रकाशमतिज्ञापयति । रूपं कृत्स्नं जगत् ' (ट.) । ' कामयमाना ' (२१३ । २३) ' उशती ' (२१३ । ११) च न व्याख्यायेते ।

२१५

१३ ' प्रत्ययस्थात्कार्त्तपूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ' (पा० ७ । ३ । ४४) इत्यनेन ' अपुत्रका ' (पाठभेदे) इति रूपं प्रामादिकम् । ' अपुत्रिका ' इति शुद्धम् ।

' कोऽयं देशाचारः ' इति न ज्ञायते । ' अत्रौचित्येन (गर्तशब्देन) राजपुरुषैर्न्यायनिर्णेतृभिश्चाधिष्ठितं स्थानमुपपत्ते । यथा लोके काचिद्गतभर्तृका योपिद्वनानां स्वकीयधनानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति तां तु सम्या विचार्य यदीयं रिक्तं लभते चेत् अक्षैः संताड्य तदीयं धनं वितरन्ति तया ' इत्यादि सायणः ।

१६ ' तां तत्राक्षेणा (अक्षैर्वा) ध्वन्ति ' (२१३ । १९) इत्येतन्न व्याख्यायते ।

२१६

१ ' शरीरं शृणातेः शस्त्रातेर्वा ' इयं पुनरुक्तिर्विस्मृतिमूलैव ।

२ तत्र = यच्छरीरं पूर्वोक्तं तस्मिन् ।

७ श्मशानसंचयशब्दात् पुरा शयानि गर्तेषु निम्नातान्यासमिति भाति ।

८ ' नोपरस्याविः कर्तव्यं यदुपरस्याविः कुर्याद्रधेष्टाः स्यात्प्रमायुको यजमानः ' (मैत्रा० सं० ३ । ९ । ४) । श्मशानसंचयोऽपि गर्त इत्यर्थं दर्शयितुं ' नोपरस्या० ' उदाहरणम् ।

१५ ' यानेभ्यः ' इति प्रामादिकम् । सर्वेषु यानेषु स्तुततममिति शुद्धम् ।

२२ अथर्वयुग्मजमानाय ' धनुस्त्रीन् वाणांश्च प्रयच्छति । हिरण्यवर्णमुपसो व्युष्टा इत्युच्यता अभिमन्त्रयेतोर्ध्वबाहुस्तिष्ठन्तमभिपिब्यति ' (मैत्रा० सं० ४ । ४ । ३) ।

२१७

२ ' उदिता उदयवेलायां सूर्यस्य आरोह्यः युवा हे वरुण हे मित्र गर्तं रयन् आमीयम् अतश्च अनन्तरमिति शेषः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

२२०

॥ २२-२४ ॥ न व्याख्यायते ।

ति

॥ २२ ॥ 'यदी' दुर्गपाठो न 'यदिह' ।

।

॥ २७ ॥ अर्धयित्वा = 'ऋधु वृद्धौ' (धा० ४ । १३९ । धा०

५ । २५) इत्यस्य णिच् ।

२२१

॥ २९ ॥ 'स देवान्सृष्ट्वा मनस्यतेव तेन मनुष्यानसृजत' (मैत्रा० सं० ४ । २ । १)

२२३

॥ २१ ॥ 'रे मत्वर्थे यथा, 'उषमुषिमुष्कमधो, रे' (पा० ५ । २ । १०७) इत्यत्र

॥ १३-१४ ॥ 'ऊर्ध्वमुदतृणत्०' इति मैत्रा० सं० १ । ९ । ३ इत्यत्र ।

किंतु तत्र 'तसुराणां सुरत्वम्' इति नास्ति । 'अवा-

तिरत्' इत्यस्य स्थाने तत्र 'अवातृणत्' । 'उद-

तृणत्' = उदतृणात् । 'तृ घृवनतरणयोः' (१ । ९६९)

अत्र 'तृ' नवमगणस्थरछान्दसः । पञ्चदशदिनप्रमाणः

पूर्वपक्ष आकाशमारोहत् ।

॥ २० ॥ 'पकं सदेतासुप्रवृक्कं भवति' इत्यनेन यास्कमते ब्रधते-

रेव 'ऊर्क्' न पचेः । द्वयोर्धात्वोः 'ऊर्क्'शब्द

उत्पन्न इति केवलः कल्पनातिरेकोऽयम् ।

॥ २५ ॥ एके मन्वन्ते । क एत एके । 'निपादः = प्रतिलोमजन्मा

कश्चित्' (ट.) ।

॥ २६ ॥ 'निपदनो भवति' : (२२२ । ११) इत्यस्य दुर्ग-

व्याख्या 'निपद्य निपद्य हन्तीति' । कदाचिदुर्गपाठो भिन्नः

स्यात् ।

॥ २७ ॥ 'नि प्रकर्षे । प्रकर्षेण सन्नं गतं व्यवस्थितम्' (ट.) ।

२२४

॥ १ ॥ आधानम् = अन्याधानम् । 'वसन्ता ब्राह्मणोऽग्निमादधीत

प्रीप्ते राजन्य आदधीत शरदि वैश्य आदधीत' (तैत्ति०

ब्रा० १ । १ । २) । ऋभूणां रथकारत्वमृगवेदे (४ ।

३६ । २) प्रसिद्धम् ।

'अपरे त्वाहुः । रथकारशब्देनात्र सौधन्वनानां ग्रहणम्

'ऋभूणां त्वा-इत्याधानमश्ववर्णात् सौधन्वनाश्च ऋभवः

'सौधन्वन ऋभवः' (ऋ० सं० १ । ११० । ४ ॥

पत्रं

पङ्क्तिः

१२८

११ अभिसंधिपूर्वकम् = ' अघ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेत् ' (वासिष्ठधर्मशास्त्रम् १७ । १७) इति ॥ अभिसंधिः = समयः ।

११ ' अभिसंधिमात्रास्तुत्रिकामेकेषामिति गौतमः ' (कुल्लूक-
व्याख्या मनु ९ । १३६) ।

१२ दायादस्येदं दायाद्यं दाय इत्यर्थः । ' दौहित्र एव च हरे-
दपुत्रस्याखिलं धनम् (मनु ९ । १३१) । ' दौहित्रो ह्यखिलं
रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स एव दद्याद् द्वौ पिण्डौ पित्रे माता-
महाय च' (मनु ९ । १३२) ॥ ' अकृता वा कृता वापि
यं विन्देत्सदृशास्तुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरे-
द्धनम् ' (मनु ९ । १३६) ॥

१६ उपावर्तयति = अनुनयति प्रेरयति ।

२५ संतान एव संतानकः = पुत्रः । स एव वंशं संतनोति ।
संतानः = वंशः (अमरः २ । ६ । १) ।

२६ जनयितुः पिता तस्य पौत्राः । ' पुत्राः ' इति क, ख,
पाठे निराधार एव ।

२७ ' कदाचित् ' शास्त्रे । लोके सर्वदा ।

२१९

१२ नेतराणि । तानि जनयितुरेव ।

१४ उत्सृष्टायां = दत्तायाम् ।

१४-१५ ' पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र
विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ' (मनु ९ ।
१३४) (ट.) ।

१६ यथाभागमितरान्पुत्रान् विभजेत् = ' एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः
पुत्रोऽप्यर्थं ततोऽनुजः । अंशमंशं यथीयांस इति धर्मो
व्यवस्थितः ' (मनु ९ । ११७) ।

१५-१६ ' पुत्रिकायै व ' (पाठभेदः) अप्र ' व ' प्रामादिकः ।
' ख ' एव शुद्धः पाठः ।

२२०

६ आत्मनो धियः कथं जायते ।

वृत्तौ ' जाभिरन्येऽस्यां० निर्गमनप्राया भवन्ति ' (२१९ ।

- पत्रं २२९ पङ्क्तिः २० 'अग्रे गालयन्ति-ह्येता उदकानि' इति शुद्धम् ।
- २१ 'अप्रसारिण्यो भवन्तीति वा' (२२२ । १७)
'अञ्जना भवन्तीति वा' (२२२ । १८) इति च न
व्याख्यायेते ।
- २२७ ७ 'अजरेभ्यः = जरावर्जितान्' । सायणकृतमिदं विवरणं ट.-
पुस्तकप्रान्ते लिखितं ठ. ड. पुस्तकयोर्वृत्तावन्तर्भाव्यते ।
- १९ दश युक्ता अङ्गुलीः बह्वक्षयः ।
- १५ निगदसिद्धं = स्पष्टम् । निगदेनैव सिद्धम् । यथा निगद्यते
उच्यते तथा स्पष्टम् ।
- १९ धूर्वतिः वधकर्मसु पठितः ।
- २१ 'स्कन्धदेशे त्वस्य (वृषस्य) बहः' (अमरे २ । ९ ।
६२) । तं विहन्ति संतुतं घर्षयति । 'बहं = स्कन्धं'
(ट.) । धारयति स्थिरीकरोति ।
- २४ 'साङ्गुलः' (च. व्यतिरिक्तपुस्तकपाठः) इति समा-
सान्तः 'अङ्गुलेर्दारुणि' (पा० ९ । ४ । ११४)
इति सूत्रेण ग्रामादिक एव । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्य-
यादेः' (पा० ५ । ४ । ८६) इत्यनेन तत्पुरुष एव
भवति न बहुव्रीहिः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' (पा०
२ । २ । २८) इत्यनेन 'साङ्गुलिः' ।
- २५ 'सपादः' कुत्र व्याख्यातः ।
- २२८ ३ निघण्टौ (२ । ६) 'वेति' एव न तु 'अववेति' ।
- ५ कान्तं = कान्ततरम् । 'सर्वभावेपु कान्ततमम्'
इति शुद्धः प्रयोगः ।
- ८ अयं = यास्कः ।
- ९ धातुपाठे 'वाज' धातुर्नास्ति ।
- ११ भजनाय (घ. ट. ठ. ड. पाठः) = सेवायै ।
- २२ 'ओज' धातुपाठे नास्ति । 'उञ्ज आजेवे' (धा०
१ । २३) ।
- २३ भिषते = पोषते । अथवा । इतरेषां स्कन्धस्थोपरि भिषते
वाक्यते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

२२४

३ । ६० । ४) इति सामानाधिकरण्यनिर्देशात् ।
 तथा चाह मनुः (१० । २३) ' ब्राह्म्यास्तु जायते
 वैश्यास्तु धन्वा ' इति । तस्य सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः ।
 तेषामेवाधानाधिकारः । जैमिनेरपि तदेव मतम् ।
 (पूर्वमीमांसा ६ । १ । ४६) इति कात्यायनश्रौतसूत्रस्य
 १ । १ । १० व्याख्यायाम् ।

“ सौधन्वना रथकारा निपादस्तद्व्याख्या इत्यन्ये ।
 ' वर्षास्तु रथकारस्य ' ' एतया निपादस्तथपतिं याजयेत् '
 इत्येवमादिदर्शनात् । सौधन्वनः० लिङ्गात् । भाष्या-
 न्तरे ” (ट.) ।

१-२ ' वर्षास्तु रथकारः ' इति कस्यां शाखायां विद्यत इति
 न ज्ञायते । ' यस्य वा अयथादेवतमग्निरधीयते आ
 देवताभ्यो वृश्यते । तस्माद्यथादेवतमग्निराधेयः । ऋभूणां
 त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति रथकारस्य '
 (तैत्ति० ब्रा० १ । १ । ४) । अनेन मन्त्रेण रथकारे-
 णाग्निराधेयः ।

वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना
 करिणी । तस्यां करिण्यां माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः ।
 तस्येदमाधानं कालविशिष्टं विधीयते ।

१२ स्तुतीः = स्तुतयः । ' स्तुतीः ' प्रामादिकम् ।

२२५

१ पृक्ता ' पृची संपर्के ' (धा० ७ । २५) । पृक्ता =
 संपृक्ता संबद्धा ।

१८ ' अम्रशब्दादकारेणैवाद्यन्तौ कृत्वा (अम्र = अमर) । गमे-
 राद्यन्तविपरीतस्य मर्गा । मध्ये (अम् गर) उपधान्यापस्या
 अकारस्योकारः (गुर) । रेफस्य लत्वम् (गुल) ।
 इकारो नामकरणः ताच्छील्ये । इधम् अहुलित्य-
 सिद्धिः ' (ट. ट.) । अम्रगामिन्यः = ' हस्तस्य पूर्वं कर्मसु
 व्यापारं गच्छति ' (ट.) ।

१९ ' गल स्ववणे ' (१० । १६६) गच्छति । ' गल
 अदने ' (धा० १ । ५४७) ।

पत्रं
२३३

पङ्क्तिः

१३ 'अयुतेति=कोटयः क्रमश इति लोलाकारायाम्' [ट.] ।

१३ सहस्रम् × १० = अयुतम् । अयुतं × १० = प्रयुतम् ।

प्रयुतं × १० = नियुतम् । नियुतम् × १० = अर्बुदम् ।

अर्बुदं × १० = न्यर्बुदम् । न्यर्बुदं × १० = निखर्वकम् ।

निखर्वकं × १० = बद्धम् । बद्धम् × १० = अक्षितम् ।

अक्षितं × १० = गौः । (ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् १७ ।

१४ । २) । 'अयुतं नियुतं प्रयुतम्' इति यास्कभाष्ये

क्रमः । ताण्ड्यमहाब्राह्मणे 'अयुतं प्रयुतं नियुतम्' इति ।

१४ 'आमिश्रीभूतम्' इति किम् 'अयुतश्चदस्थान्या संज्ञा ।

अथवा । आमिश्रीभूतं = सहस्रं दशकृत्वो मिश्रीभूतम् ।

अयुतम् = आयुतम् । 'यु मिश्रणे' (धा० २ । २३) ।

१८ 'अम्बुमद्वातीति वाऽम्बुमद्भवतीति वा' (२३१ । १६)

न व्याख्यायते ।

१८-१९ यदार्बुदो वर्षति तदा महान् कथं भवति ।

२१ 'खल संचलने' (धा० १ । ५४५) । 'खल संचये'

(धा० १ । ५४६) । 'खल हिसार्थे' धातुपाठे न

विद्यते ।

२ समास्कन्नः = आघातितः । 'समास्कन्नो भवति' इति न

खलशब्दस्य व्युत्पत्तिः किंतु व्युत्पत्त्यर्थः ।

६ 'इन्वति नक्षति' इति निघण्टुपाठः (२ । १८) ।

अत्र तु 'इन्वति ननक्षे' ।

१६ विधातयः = विशेषेण असन्तः पीडय शत्रून् ।

२३-२४ 'शाचिगो' इति श्लोकं पदम् 'इत्यत्र चान्द्रेन दुर्गमते'

शाचि गो इति द्वे पदे स्याताम् । पदपाठे शाचिगो इत्येकं

पदम् । ठ. ड. पुस्तकयोः 'ज्ञ' नास्ति ।

१ पशुयागः सोमयाग इत्यादिका इष्टिः नृत्पात्यस्य फर्मण एव

सेततिः याज्ञिककर्मणः प्रकाराः ।

३-४ तथैव शास्त्रा = तथैवेन्द्रपुत्रा । 'तथैव' (ट. ड.

पाठः) = इन्द्रतथैव । 'तथैव शास्त्रा' (कृ. ख. घ.

- पत्रं पाङ्क्तिः
 २२९ ५-६ धिनोतीव्येवं कर्तारि कारके सतः शब्दस्य ।
 १८ 'हरः' न व्युत्पाद्यते ।
 २२ 'वर्तते अयते इत्येवमादयः' इति ट. पुस्तके प्रान्तभागे लिख्यते तत् ठ. ड. पुस्तकयोर्वृत्तौ 'द्वाविंशं शतम्' इत्यस्यानन्तरमन्तर्भाष्यते ।
 २३ एते खण्डानां संबन्धाः प्रायशः काल्पनिका निराधाराश्च ।
 २३० ६ निरुक्तमूले 'विकर्षः' (२२६ । १८) न तु 'विकृष्टः' ।
 विकर्षः = दूरमन्तरम् ।
 १८ 'विवाक्' 'नदनुः' इत्येतयोर्मध्ये 'विखादः' वर्तते ।
 २३१ ४ तस्य [च. पाठः] = खलशब्दस्य । व्यपदेशात् = प्रयोगात् ।
 २३२ ३ सर्वानुक्रमणाम् 'इन्द्रस्य' न तु 'इन्द्रपुत्रस्य' आर्षम् ।
 त्रिष्टुप् न जगती । 'अभीद० = इन्द्रो वैकुण्ठः स्वसाम-
 र्धमाचष्टे' [ट.]
 १४ धान्यखलो गाह्यते हन्यते लगुडहस्तैः कृषीवलैः । गम्यमानः
 = अवबुध्यमानः । अत एवाभ्याहृतः । १५ कर्षकेण =
 कृषीवलेन । 'गम्यमानेऽन्ने' इति क. ख. घ. ट. ठ. ड.
 पाठः । अन्नं धान्यमत्र गम्यते । तच्च खले संचितं सत्
 स्त्रीपुरुषैर्गाह्यते आलोच्यते हन्यते ताड्यते च ।
 १६ 'क्षुचेरन्' = व (क !) र्षकाः प्रतिक्षुचेरन्' (ट.) ।
 १५-१६ पूलान् = भारान् । 'मूलान्' इति ग. च. ज. पाठः-
 प्रामादिको यतो मूलशब्दो नर्पुसकः ।
 १९ 'विदुः' (क. ख. छ. त. द. पाठः २३१ । २१) ।
 विदेल्लिट् । 'विविदुः' (२३१ । २१) विद्रेल्लिट् ।
 दुर्गपाठः 'विदुः' एव । २० 'अनिन्द्रा इतर इति'
 (२३१ । २१) क. ख. छ. त. द. पाठे 'वा'
 नास्ति । अहमेवेन्द्र इतरेऽनिन्द्रा इति येन विदुः ।
 २३३ ६ 'नावाता वा' (२३१ । १३) न व्याख्यायते ।
 ७ 'दमु उपशये' (धा० ४ । १०७) । दस्मा=अ-
 क्षीणा समाप्ता ।

पत्रं पङ्क्तिः
२३७ १९-२० दुःखं शक्यते = न शक्यते । २० ' दीपयितव्य ' इति
प्रामादिकं भाति । ' सर्वभूतदीप ' इति पाठः स्यात् ।

२३८ ३ ' पुनः पुनः ०० दिद्युत् ' इति ग. च. ज. पुस्तकेषु न
विद्यते ।

८ ' कुत्सः कृन्ततेः । स्तुवृश्चिकृन्तपृषिम्यः किदिति त्सप्र-
त्ययः । कृन्ततेः ऋकारस्य बाहुलकात् रपरत्वं च न भवति ।
कृन्तति शत्रूनि । यद्वा कुत्स अवक्षेपणे चुरादिरात्मने-
पदी । घञ् । कुत्सप्रत्ययेन शत्रून् । ' सद्यो दस्युन्प्रमृण
कुत्स्येन ' (ऋ० सं० ४ । १६ । १२) इति निगमः ।
यकार उपजनः । कृन्तते छिनत्तीति कुत्सः वज्रः । ऋका-
रस्योकारः । सो नामकरण इति भाष्यान्तरे ' (ट.)

११ मूले ' भवेति ' इति पदं न तु ' स्यात् ' ।
१३ तैत्तिरीयः इन्द्रः शुष्णं जघान = ' अत्र काचिदाख्यायिका
श्रूयते । कथम् । रुहनामकः कश्चिदाजर्षिरासीत् । तस्य
पुत्रः कुत्साख्यो राजर्षिरासीत् । स च कदाचिच्छत्रुभिः सह
युयुसुः संग्रामे स्वयमशक्तः सन् शत्रूणां हननार्थमिन्द्र-
स्याह्वानं चकार । स चेन्द्रः कुत्सस्य गृहमागत्य तस्य
शत्रूञ्जघान । तदनन्तरमतिप्रीत्या तयोः सख्यमभवत् '
(सायणभाष्यम् ऋ० सं० ४ । १६ । १० ' भुवत्से
कुत्सः सख्ये निकामः ') । एकदा वृषे निपतितं कुत्स-
मिन्द्रो बहिरुच्चकर्ष (ऋ० सं० १ । १०६ । ६) ।
' अर्धर्ष्यो यः स्वर्धं जघान यः शुष्णम् ' (ऋ० सं०
२ । १४ । ५) । ' वज्रेण वज्रा नि जघान शुष्णम्
(ऋ० सं० ५ । ३२ । ४) ।

२३८ १४-१५ सूर्य आतपेन जलं शोषयति भेषसु वर्षति । भेषोदये
धान्यानि कथं शुष्येयुः । धान्येभ्यो जलशयेभ्यो वा भेष
उदकं गृह्णातीति कल्पना ।

१८ निघण्टुपाठः ' क्षयति ' न तु ' क्षियति ' (निघ० २ ।
२१ । ३) । क्षियति = निवसति न तु राजति ।

- पत्रं
२३५
- पङ्क्तिः
ट. पाठः) = यथा 'शाचिगो' संबोधनं तथा शाचि
पूजनं । 'शाच्यां' = कर्मणि ।
१० 'तद्धित (२१) आखण्डल' (२२) इति क्रमः (निघ०
२।१९) ।
१३-१४ 'ताडयतीति सतः' इत्यन्तिकवधयोर्द्वयोरप्यर्थयोर्व्युत्पत्तिः ।
अत्र विद्यतो न कोऽपि संबन्धः ।
- २३६
- १३ 'मनुष्या = पञ्चम्याः स्थान आकारः । मनुष्येभ्यः सामर्थ्या-
च्छत्रुभूतेभ्य आददीमहि गृहीम इत्यर्थः' (ट.) ।
१४ 'आददीमहि = गृहीमहि' (ट.) । एतत् ठ. ड.
पुस्तकयोर्वृत्तावन्तर्भाव्यते ।
२० ये न ददति ते अदानकर्माणः । येषां न दातव्यमिति प्रज्ञा
मनीषा तेऽदानप्रज्ञा । अयं सरलोऽर्थो न दुर्गसंमतः ।
'अस्माकं दाने प्रतिप्रद्वारोऽन्येषां च दाने प्रतिप्रद्वारः'
ईदृश तस्य विवरणं निर्मूलं काल्पनिकं च । न दातव्यमिति
येषां निश्चयस्ते दुःखं महता प्रयासेन संनाश्यन्ते संनाश्यन्ते
वा । ये केवलं न ददति ते सुखेन संनाश्यन्ते संनाश्यन्ते
वा । एतत् ग. च. ज. पुस्तकेषु अध्याहर्तव्यं यतस्तत्र 'येऽ-
दानकर्माणस्ते सुखसंनाश्याः' इति नास्ति । 'संनाश्याः'
इति ग. च. ज. पाठः साधीयान् । 'जभी जृभी गात्रवि-
नामे' (धा० १।३८८) । 'जम्भय' इति णिचि
रूपम् । जम्भय = गात्राणि विनामय । 'जभ नाशने' (धा०
१०।१८३) । जम्भय = नाशय ।
२२ 'अनमसः = अरूपाः प्रनष्टसर्वरूपाः कृत्वेत्यर्थः' (ट.)
२ 'अरताडयति जनस्य चक्षुषि यस्य चोपारे निपतन्ती'
(ट. ठ.) ।
३-४ 'अन्तिकनामचाभाय दर्शयति । अपि विदमिन्यादि । अपि
संभावनायाम् । तुल्यो यधकर्मपश्चान्तरं दर्शयितुम् ।
इदमिति बुद्ध्यधिकरणप्रक्षयमाणमन्त्रविषयं तद्विज्ञासोपदेशा-
र्थम् । 'एव'शब्दोऽवधारणे । अभिप्रेतमिति निर्दिष्टिक्रिस्ता-
वचनम्' (ट.) ।
- २३७

पत्र

पङ्क्तिः

२४३

एव ग. ज. पुस्तकयोः (२४३ । १२) महर्नामके
इति पाठः ।

१२ ऋक्संहितायां ' ववक्षिथ ' इति किरारूपमेव सर्वत्र भाति
वोढुम् इच्छसि इत्यर्थे । ' विवक्षसे ' इत्यस्य प्रायशो
महर्दथः । अनयोराख्यातयोर्महर्नामसु पठनीयत्वं महर्द्वच-
कत्वं चोपपादितं स्कन्दस्वामिना इति देवराजयज्वकृतनिव-
ण्टुटीकायामुक्तं किंतु तदुपपादनं न मया दृष्टम् ।

' ववक्षिथ = आ पप्रौ० ववक्षिथ (ऋ० सं० १ । ८१ ।

५) गोतमार्थम् । आपूरयतीन्द्रो वृष्ट्या पार्थिवं रजः पृथिवी-

लोकं वृष्ट्या वृष्टिद्वारेण । एवं च वृष्टये आवध्नाति रोचना
रोचनानि नक्षत्राणि दिवि । तेषां दिवि बन्धनस्य धर्ममूल-
त्वाद्वर्मस्य वृष्टिमूलत्वाद् वृष्टिप्रदानद्वारेण बध्नातीत्युच्यते ।

परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षत्वाद्भिन्नवाक्यम् । न त्वावान् त्वस्तदशः

हे इन्द्र कथिदपि । पूर्वं न जातो नापि जनिष्यते । कुतः ।

यतः अतिशयेन सर्वं भुवनं विवक्षिथ अनुशासितुं वोढुं

वेच्छसि । अनुशासि वहसि वेत्यर्थः । अतिशयवतः साम-

र्थीत् । महानसि । अतो भवन्तं स्तुम इति शेषः ।

अनेकार्थत्वाद्भातूनां महर्द्वार्थस्य धक्तेर्वा वहतेर्वा साम्या-

सम्पेदं रूपम् । अत्युपसर्गाद्योग्यक्रियाभ्याहारः । अतीत्य

सर्वं महान् भवसीत्यर्थः ' (ट.) ।

' विवक्षसे = आभि न० विवक्षसे (ऋ० सं० १० ।

२१ । १) । विमदस्यार्थम् । आ इत्याख्यातेन । अभि

न । अम्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इत्येवं पदपूर्णः ।

स्ववृत्तिभिः स्वयमात्मनैव विवर्जितदैभिः । काभिः । स्तुति-

भिः । होतारं त्वा त्वाम् आभिमुख्येन वृणीमहे । यज्ञाय यज्ञस्य

स्तीर्णवर्हिषे अर्थाय । विशन्धो वैदिष्ये । विविधमावृणी-

मह इति । यः शुष्माकं सर्वेषामेव देवानां मदे निमित्ते

सोमत्रयमदार्थमित्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । शीरं संभूतानु-

दायिनाम् । आशीनं वा । पावकशोचिवं पावकदीप्तिम् ।

किंच । विवक्षसे । अनिपातो नानावाक्यत्वात् । मह-

- पत्रं पङ्क्तिः
 २३९ १७ ' सुपर्णाः ' (२) छ. त. द. पुस्तकेषु न विद्यते ।
 दुर्गोऽपि तन्न व्याख्याति ।
- २४० १७ कृष्णसारः = कनीनिका ।
 १८ पूर्वम् ' अमरणधर्मिणः ' (२३९ । २१) अत्र तु
 ' अमरणधर्मणः ' । अस्य रूपभेदस्य प्रयोजनं न दृश्यते ।
 २३ ' विषयविज्ञानेन पुरुषस्यापि भोक्तुर्दुःखं कुर्वन्ति ' इति क-
 खं. घ. ट. ठ. ड. पाठः । ' विषयविज्ञानेन ' इति पाठे
 ' अभितपन्ति ' = तापं दुःखं कुर्वन्ति । ' विषयविज्ञा-
 नम् ' इति पाठे ' अभितपन्ति ' = पटु कुर्वन्ति । च.
 पुस्तके पेटुं उप । विषयविज्ञानेन पुरुषस्योपकुर्वन्ति ।
- २४१ १ आभिमुख्येन बुद्धिं गच्छन्ति ।
 ४-५ ' पाकम् ' इति द्वितीया । ' पाकः पक्तव्यो भवति '
 (२३९ । ५-६) इति यास्केन व्युत्पत्तय एव प्रथ-
 मारूपं गृहीतम् । किंतु दुर्गः ' पाकः ' इति गृहीत्वा
 तस्य ' सः ' इत्यनेनान्वयं करोति । पाकः पक्तव्यो भवति
 न त्वद्यापि तस्य प्रज्ञा पक्व परिणता । आदित्यस्तु विपक्वः
 प्रज्ञः इति यास्ककृतो भेदः । विपक्वप्रज्ञ आदित्यः पाकं
 पक्तव्यप्रज्ञं मामाविब्रेश न त्वाविशतु ।
- १०-१२ अधिदैवते आदित्यमण्डले वर्तमानः अभ्यासे च सुदृष्य-
 धिदैवतामृतः अमौ एक एव ।
- १४ ' तस्य ये रश्मयस्ते विश्वे देवाः ' (शतपथ० ४ । ३ ।
 २६) । ' रश्मयो वै देवाः ' (मैत्रा० सं० ४ । ५ । ५) ।
- २४३ २ ' कुबित् ' बहुनामसु पठ्यते (निघ० ३ । १ ।
 १२) न तु हस्वनामसु । ' ऋद् ' न तु ' रिह्द् ' इति
 पाठः (निघ० ३ । २ । १) । ' रिह्द् ' इति
 पाठान्तरम् । ऋक्मंहिताया ' रिह्द् रिह्द् रिह्द् ऋद् ' इति
 चत्वार्यपि न सन्ति । अयं कोऽध्यव्ययः दास्ये भवेत् ।
- ८ मरेशु विविनपुस्तकेषु ' महः ' न तु ' महद् ' । अत्र

पत्रं

पङ्क्तिः

२४८

८ तत्करः = ततकरः संततं करोतीति । “अहोरात्रकमे-
ति = अहनि पथि मोक्षणेन रात्रौ संधिच्छेदनेन । ततश्चात्र
‘वा’ इत्यपघाठः” (ट.) । दुर्गवृत्तौ ‘वा’ त्यक्तः ।
९ दशभी रशनाभिर्वन्धनम् एतदेव संततकर्मत्वम् । एतदुर्ग-
विवरणम् । यास्कस्तु ‘रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम्’
इति ‘अभ्यधीतामित्यम्पघाताम् (२४७ । ५)’ इति
व्याख्यार्थं पठति । अभ्यधीताम् = अभ्यधृतां बध्नीताम् ।

२२ ‘इदमिव इदं यथा अस्मिन्ने ये’ इति निघण्टुकम् : (निघ०
३ । १३) । ‘इदमिव’ इत्यस्योदाहरणं ‘विधवेव
देवरम्’ (अस्मिन्नेव खण्डे वर्तमानम्) इति कदाचित्स्यात् ।
‘अथ निपाताः’ इत्यस्य प्राकृतं वर्तते । यास्कः ‘इदं
यथा’ इत्यस्योदाहरणं न ददाति । ‘यथेति कर्मोपमा’
इत्यारम्य त्रीण्युदाहरणानि ‘यथा’ इत्यस्यैव ददाति ।
आधुनिकानिघण्टुकमाचारककाटीननिघण्टुकमो भिन्न आसी-
दिति स्पष्टम् ।

२४९

८ घोषा नाम ब्रह्मवादिनी । तस्या आर्पम् । चिरादागतावधि-
नौ दृष्ट्वा सप्रणयं सोपाळम्भमाह । कुह क स्विदिति पादपू-
रणः परिदेवनायामोर्ष्यां वा । केति सप्तमीसामानाधिक-
रण्यदोषा वस्तोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययलुगव्यवसितः ।
दोषा रात्रौ कुह क वस्तोः अन्हि युवामधिनां कुह याभि-
पिधम् अभिप्राप्तिमतिगमनं करतः कुर्यः । क वा ऊयतुः ।
सामर्थ्यादत्र सर्वत्र वर्तमानकालता वर्तते इत्यर्थः । को वां
युवां यजमानोऽस्मत्तोऽपि विशिष्टोऽन्यः शयुया शयने विध-
वेव देवरं यथा विधया देवरं मयं न योषा यथा च सर्वमेव
मनुष्यं संभोगकाले सर्वा स्त्री एवं परिचर्याधम् । कगन्त्या-
कारः कृपुन इत्यनेन संश्लेषते । अतिशयेनार्वाकरोति विस्मृ-
तान्त्वृत्तान्तावभिमुखकरोति । परिचरतीत्यर्थः । सधस्ये
सहस्थाने विधास्ये येनात्मयं (?) चिरादागता एव इति ।
अत्रापि निरुद्धनिर्वाणकर्मणा देवेण प्रशस्तावधिनां विधव-

- पत्रं पङ्क्तिः ;
- २४३ खं भवसि । तत्र समिध्यमान इति शेषः । इत्युपाध्याय-
व्याख्यानम् ' (ट.) ।
- १६ निघण्टुपाठे तथा घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु च 'कृदरः'
इत्यस्यानन्तरं ' गर्तः ' विद्यते ।
- २४४ १७ यास्ककाले गृहशब्दोऽनेकवचनः पुल्लिङ्गश्चासीदिति भाति ।
५ ' शान्ततापानाम् ' इति च. पुस्तके पाठान्तरम् ।
- १८ क. ख. घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु ' अस्त्रेमाः ' इत्यस्य
व्युत्पत्तिर्दीयते ।
- २० ' प्रश्नानामन्युत्तराणि द्वादश ' (च. पाठः) । इतरत्र
सर्वेषु पुस्तकेषु निघण्टुपाठे च (३ । ९) एकादश ।
- २४५ ३ ' किद ज्ञाने ' (धा० ३ । १९) ' कित निवासे
रोगापनयने च ' (धा० १ । १०१८) ।
- ८ ' भूतेनार्थेन संबद्धं सत् वद्धमिव भवति ' इत्यन्वयः ।
- १३ अष्टा उत्तराणि (२४२ । ११ । १३) इत्यादिकं
वाक्यमतीव दुर्बोधम् । तत्रस्थौ चिक्यत् आचक्षा इति,
द्वौ शब्दा ऋक्संहितायां न विद्येते । ' चायति 'शब्दो
निघण्टुपाठे नास्ति नाप्यृक्संहितायाम् । ' चन 'शब्दो
निघण्टुपाठे न विद्यते । यास्ककालीनो निघण्टुपाठो
भिन्नः स्यात् ।
- २४ ' अप द्वेपांस्याकृतम् ' इत्युदाहरणं निघण्टुभाष्ये न
दीयते ' (ट.) । निगमोऽन्वेषणीय इति तत्र लिख्यते ।
- २४६ १ प्रकारः पुंस्येव न कदापि नपुंसकः । पदप्रकारं = पद-
जातम् ।
- १९ ' उपमीयते ' इति घ. ट. ठ. ड. पाठः प्रामादिक एव ।
- २४७ ११ ' तनूं त्यक्त्वा ' इति ग. च. ज. पाठः स्पष्टतरः ।
तन्वा त्यक्तौ तनूत्यक्तौ ।
- १३ उपमार्थत्वेन = उपमाया अयमेवार्थः । प्रसृतौ चौर्याय ।
अग्निपक्षे गन्धनाय ।
- १८ उत्पादनात्प्राक् अग्निराग्निरूप एव ।
- २१ प्रधानसंयुक्ता = त्वमत्र प्रधानं न नैघण्टुकः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

२५१

न तु वृत्तौ वर्तमाना । वृत्तिस्थाया व्याख्याया अन्यमेव
चाक्ष्यम् ' एवमात्मा रोगस्यापि ' (२५२ । ४—५)
इत्यादिकं वर्तते ।

२५२

७ " अपि वाच इव स्यात् । जीवेन हि प्राज्ञेनात्मा
संपरिष्वक्तः परिगृहीत आत्त उच्यते । स्मर्यते हि ।
जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् । येन वेदयते
जन्तुः सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ ' उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमा-
त्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः '
(भ० गी० १५ । १७) " । ट. पुस्तकस्थमिदं ठ. ड.
पुस्तकयोर्वृत्तावन्तर्भाव्यते ।

८ कार्यकरणेन = कार्यसंपादनाय यद्वस्तुजातमवश्यं तेन ।
दधिसंपादनाय दुग्धातश्चनादि वस्त्रसंपादनाय तूलतुरीविमा-
दिकम् । कार्यकरणसंघातस्याप्ययमेवार्थः ।

१४ ' निघण्टुसूत्रस्य ' । टीकाकारा निघण्टुसमान्नायं सूत्रसमुदायम-
मन्यन्त । घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु सूत्रशब्दोऽस्मादेव कार-
णात्काचिदप्रयुज्यते । तन्त्रं = शास्त्रं न तु सूत्रम् ।

२७ ' अग्निर्न । न उपमार्थीयः । अग्निरिव ये मरुतो भ्राजसा
दीप्या रुक्मं रोचिष्णु वक्षो येषां ते रुक्मवक्षसः । आभरण-
विशेषो वा रुक्मविकारो रुक्मशब्देनोच्यते । स उरःसु येषां
ते । वातासो न वाता इव च ये स्वयुजः आत्मनैवात्मनः
सर्वकार्येषु निधोक्कारः । सद्यऊनयः ऊतिर्गतिः । सद्यो-
गतयश्च । प्रज्ञा० नीतयः । यथा च प्रज्ञातिशयेन वृद्धा ये
ते सुनीतयः स्युरेवं ये सुनीतयः । मुशर्मणो न सोमाः ।
शर्म सुखम् । सुष्टुसुखाः । वर्णानुग्रहेण सोमा इवामिल-
पितफलसिद्ध्या भ्रतं यज्ञं यत्ते गच्छते यजमानायेत्यर्थः । ये
' इत्यंगुणा मरुतस्तेऽभिलषितमर्थं संपादयन्त्वित्याशीः ' (ट.) ।

२० क. ख. ' स्यूमरमेः ' इत्यस्य स्थाने ' व्रतदस्यो ' इति
पठतः ।

२५३

१ वाक्कभाष्ये । भ्राजसा = भ्राजस्वन्तः (२४९ । ५) ।
' मरुतो भ्राजमाना रोचिष्णूरुक्ताः ' (२४९ । ५)

११

पत्रं

शक्तिः

२५७

२ जघनं = १ स्त्रीकटयाः पुरोभागः । २ अन्तिमभागः ।

४ ग. च. ज. पाठे ' रात्रिर्माता तस्य । स एव ' इति विरामचिह्नव्यवस्था ।

११-१२ उदकेनेन्द्रेण वा कथमसौ दीप्यत इति न ज्ञायते ।

२१ रसहरणं = सहभोजनं (दुर्गः) । द्वावपि रसं हरतः इति सामान्यम् ।

२५८

१ तु = अपि (दुर्गः) । अपिशब्देन आदित्यः तुशब्देन मनुष्यजारः पारजायिकोऽभिप्रेतः स्यात् । किंतु ' तु ' भेदे । अपि तु अयं जारो मनुष्यजारः ० इत्यन्वयः सरलः ।

८ ' तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मप्रवपान्नं व्याप्नोति ' (पा० ५ । २ । ७) इत्यनेन ' सर्वाङ्गीणः ' इत्येव रूपम् । ' सर्वाङ्गिक ' शब्दः प्रामादिक एव । ९ तं जारम् ।

१० उदीरितः = उद्गतः उक्षिप्तः उत्कम्पितो वा ।

१४ ' मित्रं सेचने ' (धा० १ । ७८०) । अथवा । ' स्पर्धायां ' (धा० ६ । ७१) । ' मित्रं दर्शने ' धातुपाठे नास्ति ।

२२ वर्तमानः = आधुनिकः ।

२५९

३ ' मेधातिथिं हि काण्वायनि मेयो मूढा जहार ' (पट्टि० ब्रा० १ । १) ।

५, अपवृत्ते = मृते ।

६-७ अस्य मनोरन्तरे = अस्मिन्मन्वन्तरे ।

७ अन्यं मेधातिथिं प्राप्नोतीति अन्यमेधातिथिप्रापकम् । अनेन कर्मणा इन्द्रोऽन्यं मेधातिथिं लभते ।

२६०

१६ ' तं प्रनथा० । उपयाम गृहीतोऽसि मर्क्य त्वा ' (मै० सं० १ । ३ । ११) ।

' मन्थिग्रहेण मर्क्यो निरस्यते ' (मैत्रा० सं० १ । ३ । १२)

१९-२१ ' या प्रथमा संस्कृतिर्द्विजे अस्मिन्मन्वः परमो बृहस्पतिश्चिकित्वा ।

यो मन्वमो बरुणो मित्रो अग्निस्तस्मा इन्द्राय मुतमाजुहोत

पत्रं

पङ्क्तिः

२५३

इत्येतत् प्रक्षिप्तमिव भाति । यदि मूलस्थमेव तर्हि ' भ्राजस्व-
न्तो रुक्मवक्षसः ' इत्यस्य पश्चात्तैः शब्दैर्भाव्यम् । ' भ्राज-
माना भ्राजस्वन्तः ' (२४९।५) इत्येतद्गुणो न व्याख्याति ।

२५४

५ ' यथा केचित्प्रकर्षेण ' इत्यत्रानावश्यकमसंबद्धं च ।

७ ' चतुरश्विदिति । कण्वस्वार्पम् । चिदुपमायाम् । यथा
चतुरोऽक्षान् ददमानात् धारयतः कितवात् कितवोऽन्यो
विभीयात् किमयं पातयिष्यति येन मामयं जेष्यति एवं
ब्रिभेति । आनिवातोः आ पतनात् आ क्षेपणात् तेषामक्षा-
णाम् । एवं दुरुक्ताद्विभीयात् । अतोऽस्मै दुरुक्ताय न स्पृह-
येत्कदाचित् । न दुरुक्तं ब्रूयाच्छृणुयादित्यर्थः ' (ट.) ।

८ पतिष्यते । ' पतल्लु गतौ ' (धा० १ । ८७०) इति
परस्मैपदम् । तस्मात् ' यतिष्यते ' इति मूलपाठः स्यात् ।
अयं कितवः क्वमपि यत्नं कुर्यात् ।

१३ दुरुक्ते दुरुक्तस्य शास्ता वरुणः ।

१६-१८ यास्कभाष्ये ' ब्राह्मणा व्रतचारिणः ' ' वृक्षस्य तु ते पुरु-
हूतवयाः ' (२५३ । १९) इत्येतयोर्निर्देशो नास्ति ।

२५५

५ ' अह्नपुत्रः = अह्निरसः पुत्रः ' (ट.) ।

१८ स्वपस्यते = मुशोभनम् अपः कर्म इच्छते यजमानाय ।
' मुष आत्मनः कपच् ' (पा० ३ । १ । ८) ।

२०-२१ इच्छते (च. पाठः) यजमानाय मघान् विवक्तिं पितरी
प्राति विशेषात्मलाभाय अम्युर्दारिते स्वयि । मघः सानाथ्यं हविः
तविष्यते । च. पाठः साधीयान् । इतरपाठे ' स्वपस्यते = '
कर्म इच्छति इति क्रियात्पदम् । च. पाठे ' स्वपस्यते '
इति यजमानविशेषणम् ।

२५६

१ आ अपवर्गान् ।

९ तस्या आनन्तर्यान् = यज्ञेनाद्यन्तं संबन्धाय । तस्या एव
सानिशयं यज्ञनेकत्वम् ।

१५ यजमानो = पन्नीयजमानो ' पुमान् स्त्रिया ' (पा० १ ।
२ । ६७) इति सूत्रेण ।

१६ अग्न्याग्नेयम् = सग्न्याधानम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

२६३

वान्नेषणादत्रिः खननाद्विखना मुनिः । इत्थं प्रजापतेर्जाताः
पुराणा ऋषिसत्तमाः ॥ इति टीकान्तरे ' (ट. ठ. ड.) ।
' त्रिसांवत्सरिकं सत्रं प्रजाकामः प्रजापतिः । आहरस्स-
हितः साध्वैर्विश्वेदेवैः सहेति च ॥ तत्र वाग्दीक्षणीयाया-
माजगाम शरीरिणी । तां दृष्ट्वा युगपत्तत्र कस्याथ वरुणस्य
च ॥ शुक्रं चस्कन्द तद्वायुरग्नौ प्रास्यथदृच्छया । ततोऽ-
र्चिभ्यो भृगुर्जज्ञे अङ्गारेष्वङ्गिरा ऋषिः ॥ प्रजापतिं मुत्तौ
दृष्ट्वा दृष्ट्वा वागम्यभाषत । अम्यामृषिस्तृतीयोऽपि भवेदत्रैव
मे सुतः ॥ प्रजापतिस्तथेत्युक्तः प्रत्यभाषत भारतीम् । ऋषि-
रत्रिस्ततो जज्ञे सूर्यानलसमद्युतिः ' (बृह० ५ । ९७ ।
१०१) ।

२५ व्युदुह्य = वि + उद् + उह्य (वहतेः) = विसर्ज्य ।

२६ ' विखननाद्विखानसोऽभूत् ' इति दुर्गस्वीकृतो निरुक्तपाठः ।
इदम् ' अभूत् ' इति पदं नैकरिमञ्जपि पुस्तके उपलभ्यते ।

२६४

१९-२०

इत्येवमादिभिः शब्दैः = ' अग्निर्न ये ' इत्यादिषु वाक्येषु
' न यथा इव ' एवमादिशब्दैरर्था उपभूयन्ते ।

२१ उपमानम् = उपमितिः ।

२६५

३ लिङ्गयन्ते = अनुभूयन्ते ।

३-४ भाष्यस्य विस्तरविषयत्वात् = विस्तरो विषयो यस्य तद्वि-
स्तरविषयं भाष्यम् । सर्वं विस्तरेण कथनीयमिति भाष्यस्यो-
द्देशः ।

८ तत्र = तस्मिन् देवदत्ते ।

तस्य शौर्यादेः अभिधानं कथनं तस्य । तदभिधानस्येदं
तदभिधानीयम् (ग. च. ज. पाठः) । यस्मिन् वाक्ये
तस्य शौर्यादेराभिधानं वर्तते तद्वाक्यम् ।

८-९ उपमायं कृत्वा (पाठभेदे २४) = उपमा रचयित्वा ।

९ ' एवम् ' ' एव ' द्वावपि पाठौ सार्धौ ।

उपमाशब्दानामिवादीनामन्यतमम् = उपमादर्शकं शब्दम् ।

१९ ' वाग शब्दे ' (घा० ४ । ५७) । इति आत्मनेपदम् ।

' वास्यति ' (ग. च. ज. ड. पाठः) प्रामादिकम् ।

- पत्रं पङ्क्तिः
 २६० तस्मै सूर्याय सुतमाजुहोत ' ॥ अयं हवनमन्त्रः (मैत्रा० सं० १ । ३ । १२) ।
- २३-२४ ' को नु वां वैश्वदेवानि एकादश पराप्यतः ' (बृहदे० ५ । ३६) ।
- २६१ ३ ' सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वास्तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहेति ' (शत० ब्रा० ४ । १ । ६ । २७) । यथायं हवनमन्त्र ऐन्द्रस्तथा प्रहणमन्त्रोऽपि ।
- ५ अन्यदेवस्यौ गृह्येते = शण्डामर्काम्यां गृह्येते ।
- १० ' पण्डामर्कौ वा असुराणां पुरोहिता आस्तां तान्देवा नाशक्नुवन्हतुं ब्राह्मणवन्तो ह्यासंस्तौ अपाशासुरूप ना आवर्तेथामिति ता अद्रूतां भागो ना अस्त्विति वृणाथामित्यमृत्यस्ता एतौ शुक्रामन्थिना अवृणातां ते देवा अमन्यन्त यदिमा असुर्यां सोमौ होष्यामस्तदन्वसुरा आभविष्यन्ति यन्न होष्यामस्तदन्वा भविष्यन्तीति ता अपनुयाथेन्द्राया जुह्वुस्तस्मादेता अन्यदेवस्यौ गृह्येते अथेन्द्राय हूयेते अपनुतौ पण्डामर्कौ ' (मैत्रा० सं० ४ । ६ । ३) ।
- २०-२१ ' त्वं क्रियामु त्वं गिरा त्वं प्रतीचीनम् ' एवं ' त्वम् ' एकस्मिन्वाक्ये त्रिवारं प्रयुक्तः ।
- २२ ग. च. ज. पुस्तकेषु ' वृजनम् ' इत्यस्य स्थाने ' वृजिनं ' वर्तते । वृजिनशब्द ऋक्संहितायां चतुर्थीरं प्रयुज्यते त्रिवारं कुटिलार्थे । बलार्थे एकवारमेव । अत्र संहितापाठः ' वृजनम् ' (२६१ । १०) एव ।
- २६२ १६ ' वृपलो वृपशीलो भवति वृपाशीलो वा ' (१५४ । ४ । ५) इति न व्याख्यायते ।
- २६३ १७ ' न देहे ' वृत्तौ पठ्यते किंतु न व्याख्यायते । ' अञ्जना ' (२६२ । २४) न व्याख्यायते । ' यज्ञे देवस्य वितते महतो वरुणस्य च । ब्रह्मणः सरसं दृष्ट्वा रेतश्चस्कन्द कर्हिचित् ॥ तत्प्रवाक्ष स (ट. ट. सु) पर्णेन संजुहाव विमावसी । ततोऽर्चिषोऽभृद्भगवान् भृगुरङ्गारतोऽद्विराः ॥ अत्रै-

पत्रे

पङ्क्तिः

२६८

वनुते यज्ञस्य संभृत्यै ' इति मैत्रायणीपाठः (मैत्रा० सं० ३१।६।९) । ' देवेभ्यो वै यज्ञो न प्रामवत्तं दक्षिणाभिः समभावयन् । यदीक्षितो भृतिं वनुते यज्ञमेव संभावयति ' (काठकसं० २३।६) । अस्यार्थः = यदा ऋत्विग्यो दक्षिणा दीयते तदा यज्ञः स्थिरो भवति । वृत्तिस्थे ब्राह्मणाक्ये ' अन्नं ' ' भृत्याः ' इति ग्रामादिकम् । भृतिः = दक्षिणा ।

२६९

१ यज्ञे बहवो यजुर्मन्त्राः ।

७ ' वेनू गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु ' (धा० १ । ९०३) ।

७-८ मेघः = मेदः = मे मह्यं दास्यति इति ।

' अस्मात्कलं ' ' तस्मात्कलम् ' इति द्वात्रिंशत्परौ पाठौ साधू ।

१५ ' ऋतुयाजी वा अन्यथातुर्मास्ययाज्यन्यो यो वसन्तोऽभूत्प्रावृड्भूच्छरदभूदिति यजते स ऋतुयाजी यस्त्रयोदशं मासं संपादयति स त्रयोदशं मासमभियजते स चातुर्मास्ययाजी त्रीनृज्निष्ठा चतुर्थमुत्सृजेद् द्वौ परा ऋतु इष्ट्वा तृतीयमुत्सृजेद्यै त्रयः संवत्सरास्तेषां षट्त्रिंशत्पूर्णमासा यौ द्वौ तथोश्चतुर्विंशतिर्यै षट्त्रिंशत्यधि ते चतुर्विंशतिमुपयन्येव वाव स त्रयोदशो मासस्तमेवैतत्संपादयति तमभियजते ' (काठक० सं० ३६।३) ।

२१ ' अध्येष्य हि देवब्राह्मणेभ्यो दीयत इत्याहाध्येषणेति ' (ट.) ।

२७०

४ द्विग्रहणे किमपि प्रयोजनं नास्ति ।

७ ' कूपः कातुः कर्तः बवः काटः स्वातः ' इति निघण्टुक्रमः (निघ० ३ । २३) । दुर्गेण भिन्नः पाठः स्वीकृतः ।

' बन्निः ' (ग. च. ज. पाठः) रूपनामसु पाठितः

(निघ० ३ । ७ । २) । ' रु ' ' नु ' एवं लिख्यमानः

' तु ' सदसो भाति । अत एव ' कारु ' स्थाने ' कातु ' पाठः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

२६६

३ ' शकुनिपक्षेऽपि० ' इयं ' शकुनिष्वपि० ' (२६५ । २२) इत्येतस्य पुनरुक्तिः ।

४ अन्यासां क्रियाणामर्था येषु तानि अन्यक्रियार्थानि (' अन्य-क्रियार्थैः ' इति क. ख. ग. ज. घ. ट. ठ. ड. पाठः) ।

७ अपकालयितव्यः = निःसारयितव्यः ।

१० तिलमात्रचित्रः = तिलसदृशैरल्पविन्दुभिश्चित्रः ।

१९ ' श्वस प्राणने ' (धा० २ । ५९) न तु गतौ । नित्य-मयमुच्चैः श्वसितीति श्वा ।

' पद मर्यगे ' (धा० १ । ८७७) ' तृप्ता वा ' (धा० ४ । २२) न तु ' अभिभवे ' । ' सिंहो वर्णविपर्ययात् ' (सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिप्रकरणे) इति प्रतिलोमं निर्वचनम् । ' सिंहः सहनात् ' इत्यादौ न वर्णविपर्ययः ।

२० ' हिंसेर्वा स्याद्विपरीतस्य ' (२६४ । १४) इति न व्याख्यायते । दुर्गस्वीकृतनिरुक्तमूले इदं नासीदिति भाति ; यस्मात् ' सिंहव्याघ्रशब्दयोस्त्वनुलोममेव निर्वचनम् ' (२६७ । ४) इति स ब्रवीति ।

२६७

४ व्याख्येयपमापद० इति च० पाठे ' मा ' अक्षरं प्रामादि-कम् ।

५ प्राप्ती = व्युत्पत्तिप्रकारः ।

२६८

१६ ' स्तोता स्तवनात् ' (२६७ । १०) इति दुर्ग-स्वीकृतनिरुक्तमूले नासीत् ।

१८ ' रेभृ शब्दे ' (धा० १ । ३८५) । घातुपाठे ' जृ य-योहानावेव ' (धा० ९ । २२ । १० । २८१) ।

२५ भावशब्दः = यजनम् । साधनशब्दः = यज्ञो येनेष्टं साध्यते । ' इति नैरुक्ताः ' (२६७ । ११) इति न व्याख्यायते ।

२६ यात्रः = यात्रा अत्र विद्यते इति यात्रः । ' प्रज्ञाश्रद्धार्था-भ्यो णः ' (पा० ५ । २ । १०) इति सूत्रादन्यत्राभि णः ।

२६-२७ ' यज्ञो वै देवानां न समभवत्तं भृत्यां समभावयत् । यद्वृत्ति

पत्रं

पङ्क्तिः

२७३:

‘जलाशयस्थानम्’ इत्यस्य वा । ‘यत्र (जलम्) अपा-
कृतम् अपानीयम् आपानयोग्यं नास्ति स्वल्पोदकत्वात् ।
(स्वल्पत्वात्) तत्र कृतं जलाशयस्थानम्’ इति पुस्तकस्थ-
पाठान्वयः । अयं पाठो न समीचीनो यस्मान्मृगः स्वल्पो-
दकस्थानं नैव शीघ्रं गच्छेत् । अथवा । ‘तृप्ता बाध्यमानः
स्वल्पोदकमपि जलाशयस्थानं शीघ्रं गच्छति इत्यर्थः ।

१० ‘संयोगेन तृष्यन्’ इत्यस्यार्थान्वयौ कठिनौ । ‘संयोगेन
तृष्यन्’ इति ग. ज. पाठः सुबोधः । ‘ऋषिजां संयोगेन
तृष्यन् पित्र’ इत्यर्थः । ‘पिबेति’ क्रियासंबन्धेन उपमासं-
बन्धेन वा ‘तृष्यन्’ इति पदमिन्द्रेण सह योज्यम् इत्यर्थः
स्यात् ।

१५-१६ सर्वपृष्ठा (तै० सं० २।३।७) ।

१९ ‘अप्रतोरथम् = इन्द्ररथस्याप्रतो वर्तमानं बलम्’ (ट.) ।

२१ समस्तु = सम् + अस्तु (अद भक्षणे) ।

२२ ‘लोककृत् = लोकास्थितिकृत् । लोकानां पालयितेत्यर्थः’
(ट.) ।

२२ ‘शृङ्गहन्ता = वृत्राणामावरकाणाम्’ (ट.) ।

२७४

३ दम्भवातुर्धातुपाठे नास्ति ।

९ न भावयज्यस्य किंतु तत्पत्न्या रोमशाया इयमार्पम् । ‘भाव-
यज्यपत्न्याः’ इति स्यात् यस्मात् ‘सा’शब्देन काचि-
त्स्युद्दिश्यते सा भावयज्यपत्न्येव ।

‘रोमशा ऋषिका’ एतौ शब्दौ ट. पुस्तके ‘भावयज्यस्य’
इति शब्दस्य विवरणार्थं ग्रान्ते दीयते । ठ. ड. पुस्तकयो-
स्तौ वृत्तावन्तर्भाव्येते ।

१४ यतः = अतः ।

१७ या = यादृशी । तथा = तादृशी ।

२७५

२ दुःशस्ते = दुःशंसने सदोपायां स्तुतौ ।

४. ‘अपातस्य’ इति नैकस्मिन्नपि निरुक्तमूलपुस्तके पाठः ।
के एने एने ।

पत्रं

पङ्क्तिः

२७०

७ कारुः = 'कर्ता स्तोमानाम् ? इत्यर्थे वर्तते । 'कातु' शब्द ऋक्संहितायां न विद्यते । कम् उदकम् अत्रेति व्युत्पत्त्या दुर्गपाठः 'कातुः' इति भाति ।

९ कुपानं = कौ पृथ्व्यां भूमये पानम् । भूजननात्कूपः । तत्रस्थजलेन पानम् ।

१० कुत्सितं = कष्टं न संतोषदायि यस्माज्जलोत्कर्षणार्थं रज्जु-घटाद्यपेक्ष्यते ।

११ संवाधः = जनसंमर्दादल्लापकाशः । तेन जनाः परस्परैः कलहायन्ते ।

१४ 'तृपुः तक्का रिम्बा रिपुः' इति निघण्टुपाठः (निघ० ३ । २४) ।

१७ संस्थानं 'सथै संघाते' (धा० १ । ९३५) इत्यस्य निम्नान्तं रूपम् ।

२० 'निर्णीतं कस्मान्निर्णितं भवति' (२६७ । २९-२०) न व्याख्यायते ।

२७१

५ 'दूरं कस्मादुच्यते' एवं सर्वपुस्तकेषु पाठः । दुर्गः प्रायः 'उच्यते' शब्दं विस्लेषयति ।

८ कालाध्वनोर्मेहत्वं दूरपुराणयोः समानम् ।

१३ ग. च. ज. पाठः 'फलेव' । छ. त. द. पुस्तकेष्वपि स एव पाठः ।

१५-१६ नूतनं = नु (नवं क्षिप्रम्) उत्तनं उत्पन्नम् ।

२७२

१४ ठ. ड. पुस्तकयोः 'व्याख्यातानि' इत्यस्यानन्तरं विरामो न प्राक् ।

१८ 'अधुनेयं सामान्यत उक्त्वा' इत्यन्वयः ।

२७३

६ अपाकृतम् = अप + आ + कृतम् । अधवा । अपा (उदकेन) + कृतम् । 'अपाकृतं पानीययोग्यं नास्ति स्वलोदकत्वात् । अपानीयमात्रकृतम् उदकेन वा कृतम्' इति च, पाठः । 'अपाकृतं पानीययोग्यं नास्ति । स्वलोदकत्वादपानीयमात्रकृतम्' इति वाक्यव्यवस्था स्यात् । 'अपाकृतम्' इति 'मरुदेशम्' इत्यस्य विशेषणं भवेत्

अत्र

पङ्क्तिः

२७८

२१ इयमृक् ऋ० सं० ८ । १०२ । २१ । वा० सं० ११ ।
७४ । मैत्रा० सं० २ । ७ । ७ । काठकसं० १६ । ७ ।
कापिष्ठल सं० ३० । ८ । इत्यत्रापि पठ्यते । ऋक्संहि-
तायां ' तञ्जुपस्व यावृष्ट्य ' इति नास्ति ।

२४ ' प्रयोगस्य ' इत्यस्य स्थाने ग. च. ज. पाठः ' प्र-
उगस्य ' ।

२४ ' यदग्रे यानि कानि चेति पञ्चभिरोदुम्बरमपरशुवृक्षामुदुप
इधमम्यादधाति ' (आप० श्री०) । उरुयो नामामि-
स्तस्मिन् परशुना यदिध्मं छिन्नं न भवति तत्क्षिपति ।

२७९

६ ' ऊर्दरमिति वा यमाहुः ' इति ग. च. ज. पाठो दुर्वोधः ।
७ तदावपनम् ऊर्दरम् कृदरम् इत्युच्यते । प्राकृतेन = अर्वाची-
नभाषायाम् ।

२१ समिद्धो अञ्जितपिष्टृक् तै० सं० ५ । १ । ११ मै० सं०
३ । १६ । २ काठक सं० ५ । ६ । २ इत्यत्र वर्तते ।

२८१

१० ' आ घा ये अग्निमिन्धत इति सप्तदश ' (आ० श्री० ६ ।
४) इत्यनेनादितः सप्तदशर्च एवातिरात्रे विनियुज्यन्ते । इयं तु
विंशतितमा ।

१८ ' एष ते रुद्र भागस्तं जुपस्व तेनावनेन० परो मूर्जवतोऽ-
तीक्ष्वततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः ' (तै० सं०
१ । ८ । ६) । ' रुद्राय ते भागः । पिनाकहस्तः कृत्तिवासा
अवततधन्वा ' (मैत्रा० सं० १ । १० । ४) । ' कृत्तिवासाः
पिनाकहस्तोऽवततधन्वा ' (काठक सं० ९ । ८) । यास्क-
भाष्येऽयं पाठः स्वीकृतः । ' एतत्ते रुद्रावसं तेन परो मूर्ज-
वतोऽतीहि । अवततधन्वा पिनाकवमः कृत्तिवासा आर्द-
सन्नः शिवोऽतीहि ' (वा० सं० ३ । ६ । १) ।

२१ ' श्रोत्रियवर्दीन् यष्टा वहनार्थं तृणरंगादिनिर्मितः पात्रवि-
शेषो मृत इत्युच्यते । त्रयोऽमयोर्मृत्योः स्युः शब्दो रविशेषान्
प्रक्षिप्य रक्तोयेनानेन बोटुं नक्षत्राणां वंशपट्टादिसदृशे
तन्मृत्तद्रव्यमवासाव्योजने रथाङ्गी वृषे वने वस्त्राङ्की मृतद्रव्य-

- पत्रं पङ्क्तिः
 २७५ १९ ' अर्थऽप्य ' इति सावग्रहं पदम् । तस्माद्विवचनम् । ' शीघ्र-
 गामिणौ ' इत्यर्थः ।
 १७ ' अनिवृत्तौ = अभिप्रस्थितौ ' (ट.) ।
- २७६ ८-९ ' रक्षसो भिन्दन् सतः = रक्षांसि प्राप्तस्येति प्रक्षेप्तुं प्राप्तान्
 राक्षसानिति योजनीयम् ' (ट.) ।
 ९ तिरः (२७५) सतः इत्येतौ शब्दौ अप्राप्ते दूरार्थे एव
 चुर्गेण गृहीतावत्र ।
 १२ ह विपरीतः ऋ + ह् = अर्ह् = अर्थ । धृ विपरीतः ऋ +
 धृ = अर्थ ।
 ' देवाश्च वा असुराश्चास्पृशन्त नेमे देवा आसन्नेमेऽसुराः '
 (मैत्रा० सं० १ । ११ । ९) ।
- २७७ ८ नक्षतिर्धातुपाठे नास्ति ।
 ९ ' नाना ह वा एतान्यग्ने क्षत्राण्यासुः । यथैवासी सूर्य एवं
 तेषामेव उद्यन्निव धीर्य क्षत्रमादत्त तस्मादादित्यो नाम यदेपां
 वीर्यं क्षत्रमादत्ते ' (शत० ब्रा० २ । १ । २ । १८) ।
 ' ते ह देवा ऊर्चुः । यानि वैतानि क्षत्राण्यभूवन् वै तानि
 क्षत्राण्यभूवन्निति तद्वै नश्वराणां नक्षत्रत्वम् ' (शत० ब्रा०
 २ । १ । २ । १९) । न + क्षत्राणि = नश्वराणि ।
 इमानि क्षत्राणि वीर्याणि न यस्मात्सूर्य एवां वीर्याण्यदात्ते ।
 नक्षतेर्गतिकर्मण इत्येका व्युत्पत्तिः । ब्राह्मणे पुनरन्यो व्यु-
 त्पत्तिप्रकारः ।
 ११ अम्मयानि (= अम् + मयानि) = जलमयानि ।
 १९ ' जनपदध्रुतः जमी सम सम ऋषय इति या ' (ट.) ।
- २०-२१ चिद्वैद्युः = चिन् + दिवा + ईयुः ।
 २२ वरणो वरुण एवात्र नादित्यः । वरुणोऽत्र मृषते न
 मृत्यः ।
- २७८ ११ ' एतं गुणयुक्तं = विनिष्टं ' (ट.) ।
 १७ ' एतमु गच्छे ' (धा० १ । ८५ । १) । ' एतम विनष्टं '
 (धा० १० । १६०) ।

- पत्रं
२८३
- पङ्क्तिः
१५ ' कामः समुद्र आविशत्कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि ' (२८२। २२) इति न व्याख्यातम् । इदं कात्रसनेयिसंहितायां न विद्यते । मैत्रायणीसंहितायां ' कामः समुद्रमाविशत् ' इति नास्ति । ' कामेन ' इत्यस्य स्थाने ' कामाय ' वर्तते (मैत्रा० सं० १।९।५)
- २८४
- १ ' तां पूषन्निति । पत्नीमुपयच्छन्ननयर्चोपस्थं परामृशति । इमां योनिं हे पूषन् शिवतमाम् अतिशयेन मुक्ताम् एरयस्व आभिमुख्येन प्रेरय गर्भग्रहणाय यस्यां पुत्रजन्मार्थं बीजं रेतोलक्षणं मनुष्या वपन्ति । कामयमाना ऊरु विश्रयाते विवृतौ करोति । यच्च योनिः स्त्री कामयन्ते (!) । विवृणोति वोरु । नद्यो नावेवोपचर्यन्ते । अथवा । तामिति वधू-
रेथोच्यते । किंच । यस्यामुशन्तः कामयमाना वयं पहराम क्षिपाम शेषम् । स्कन्दस्वामी ' (ट.) ।
- ४ तामीरयस्व = शिवतमामत्यन्तमङ्गलभूतां (माध्यम्) ' आ ईरय सर्वतः प्रेरय ' (ट.) । ठ. ड. पुस्तकयोरीदं ' तामीरयस्व ' इत्यस्य स्थाने लिख्यते । ' माध्यम् ' इत्यस्य स्थाने ' भाव्यं ' लिख्यते ।
- १०-११ ' तव केतः अहम् अनु आयम् ' इत्यन्वयः ।
- १९ ' तदा आसीः । नेदानीम्० ' इति च. पाठः । ' तदा आसीः नेदानीम् ' इत्यन्वयः स्यात् । अस्मिन्नन्वये त्वं संप्रति तथा वर्तसे इत्यत्र ' न ' गलितो भवेत् । इतरः पाठः सुलभः । तदा आसीः तदानीम् । त्वं संप्रति न तथा० ।
- २८६
- ४ ग. ज. पुस्तकयोः ' इह प्रियं० ' त्रिष्टुबुध्यते ।
- १३ स्वरेण अन्तो यस्य स स्वरान्तः । . स्वरान्तोऽयम् एनाशब्दः द्वयोरप्युचोः समान एव । ' एकस्मिन् ' इति पाठान्तरे ' समाने एकस्मिन् ' इति पुनरुक्तिः । द्वापि पाठा ग्रामादिक्वाविद्य भातः । ' स्वरान्ते ' इत्यस्य न प्रयोजनं हायते ।

पत्रं पाङ्क्तिः

२८१ युतां वंशयष्टिं संसृजति ' (महीधरटीका या० सं० ३।६१) ।

२८२ ४ ' ओलजी (धा० ६ । १०) ओलस्जी (धा० ६ । ११) ब्रीडने आत्मनेमैपिः ' । ' लज्जति ' रूपं (पाठभेदे) प्रामादिकम् ।

१७ तत्तदेवतानाम्ना गृहीता दक्षिणा न हिनस्ति । साक्षाद्ब्रह्मणा-
द्वीर्यमपक्रामति यथा वरुणदत्तदक्षिणास्वीकरणादन्यादीनां
वीर्यमपक्रामत् (सत्या० श्रौ० १० । ६) ।

१७-१८ ' देवस्य त्वा० हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि ' इति मन्त्रो विशिष्ट-
वस्तुग्रहणे युज्यते । २३ ताण्ड्य० इत्यादि प्रक्षिप्तं यस्मा-
च्छास्त्राशब्देन संहिता एव निर्दिश्यन्ते न तु ब्राह्मणानि ।

२३-२४ माध्यंदिनसवने हिरण्यं गौर्वासोऽथ इति चतुर्विधा दक्षिणा ।
तत्तदक्षिणायाः प्रतिग्रहे विशिष्टो मन्त्रः । ' देवस्य त्वा०
प्रतिगृ० ' अयं वाससः प्रतिग्रहमन्त्रः । ' क इदं० कर्म-
सत्ते ' इति वाक्यं सर्वेषु प्रतिग्रहमन्त्रेष्वनुपपद्यते । वस्तु-
तस्तु ' मास्त्वा कृतञ्जपसोऽतन्वत्त धियोऽजयन् ' । ' बृहस्प-
तये वासः ' इति शब्दसमुदायं विहाय शेषं सर्वमनुग्रह
एव । (वा० सं० ७।४।७ काठक सं० ९।११।१२
सत्या० श्रौ० १० । ६) ।

२८३ २ ' कर्तितः ' (पाठभेदे) इत्यपपाठो यस्माद्वासःशब्दो
नपुंसकः ।

४ पारिकर्मकराः = मृत्याः सहाया वा । ६ बार्हस्पत्ये आत्म-
न्ययस्थिताय = यज्ञे बृहस्पतिकर्म कृत्यते ।

६ ' बृहस्पतये त्वा मयं वरुणो ददाति सोऽहममृतममशीय ' इति मैत्रायणीपाठो दुर्गेण व्याख्यायते । दुर्गस्त्रीकृतमन्त्र-
पाठस्तु भिन्न एव । अयं पाठः युतम्व इति न ज्ञायते ।
संहितास्तु मन्त्रेषु च भिन्नाः पाठा विद्यन्ते ।

७-८ अभिसंहितम् = अपेक्षितं दत्त्वाश्रुतं वा । ८ मानस्य =
वीर्यस्य । ११ यभःदाना = यभ + आदाना ।

पत्रं

पङ्क्तिः

अध्यायः ४

२९१

- ११ यच्च वक्ष्यमाणं तदनुक्तमपि प्रतीयत इति वाक्यशेषः ।
 १२ यदुक्तं यद्वा वक्तव्यं तत्संक्षेपतो निगमनाय अवबोधायैति
 प्रतिजानीष्व अभ्युपगच्छ । ' प्रतिजानीथ प्रतिजानीषे प्रति-
 जानीष्य ' (१) इति भिन्नाः पाठाः । ' तत्प्रतिजानीष्व ' इति पाठः समीचीनः । आधस्त्यम् = अधस्ताद्वर्तमानम् ।
 १३ गृहीतार्थः गतार्थः तस्य संक्षेपेण कथनात् ।
 १४ ' विस्तारिततन्महज्ज्ञानमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत् ' इति महा-
 भारतपाठः ।

२२ तत्त्वपर्यायादीनामर्थो निरु० २ । ५ इत्यस्य वृत्तौ पत्रे
 १४३-१४४ इत्यत्र दीयते ।

२३ स एषः = तत्प्रपञ्चनरूपोऽर्थः । निगमव्याजेन = निगम-
 नाय प्रकरणसमाप्तये प्रकरणोपसंहाराय । ' निगमनव्याजेन ' इति ग. ज. पाठः सुलभः । सर्वथापि = सर्वोऽपि ।

२४ द्वयोः प्रकरणयोः संबन्धः शास्त्रसंबन्धः । नैगमप्रकरणं
 नैवण्टुकप्रकरणद्विजमिति द्वौ हेतू यदुक्तं यदुक्तव्यमित्यत्र
 (११) ।

२९२

४ अभिधालक्षणाव्यञ्जना इति तिस्रो वृत्तयः । ' एकार्थम् ' =
 अनेकेषां शब्दानामेकोऽर्थो यस्मिन् प्रकरणे तत् । ' अनेक-
 शब्दम् ' = एकार्था अनेकशब्दा यस्मिन् प्रकरणे तत् ।
 एवमत्र लक्षिते लक्षणावृत्तिः ।

६ प्रसिद्धयनुपरोधाय = प्रसिद्धेः प्रसिद्धस्यार्थस्य अनुपरोधः
 अविरोधः तस्मै । ७ प्रतिनियतं = विगिष्टम् । ८ उद्ग-
 ता कटिर्यस्य स सिद्धादिचतुष्पात्पाणी । ११ अकामकारेण
 = स्वेच्छाया अमाशत् ।

१५-१६ ' सामान्यवाचिनः शब्दा विशेषे स्थापिताः क्वचित् । पञ्चपदे
 यथावृत्ति को नु मर्या इतीषते । विशेषवाचिनस्यप्ये सामान्ये
 स्थापिताः क्वचित् । हिमेनाग्निमिति मन्त्रे हिमशब्दो निद-
 र्शनम् ' (बृहदे० २ । १०९-११०) ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- २८६ २३ अभ्यमनहा = ' अभ्यमन'शब्दः कौशेपु न लभ्यते ।
- २८७ १ ट. पुस्तके ' पुत्रः ' इत्यस्यार्थः ' स ब्रह्मणस्पतिः अस्मान् परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः ' इति सायणभाष्यस्थशब्दैः प्रान्त-भागे दीयते । एते शब्दाः ठ. ड. पुस्तकयोर्वृत्तावन्तर्भाव्यन्ते ।
- ११ ' अविनाशनाम ' इति छ. त. द. पाठः ।
- १९-१६ ठ. ड. यो जात एवेति सर्वा ऋक् पठ्यते 'उपरिधच्छेपः' इत्यपि लिख्यते ।
- २४ मरुतां गणः स्तनयितुशब्दं करोति । स शब्दः कृच्छं जग-द् व्याप्नोति । उपशब्दयते सशब्दं कुर्वते ।
- २५-२६ ' कौटशानां पुनर्मरुतां गणो यस्मै प्रभरध्वमिति ' ग. च. ज. पाठः सुबोध एव ।
- २८८ ४ वैश्वदेवे पर्वणि मारुतस्तप्तकपालस्य यदेयं याज्या तदा-ग्निरप्रधानः ।
- १२ साहचर्यमाख्यापयतीति साहचर्याख्यापिका । ' आख्या-यिका' पाठः प्रामादिकः ।
- २८९ ६ ' कश्चिद्विस्पष्टं जानाति ' इति ग. च. ज. पाठः प्रश्न-रूपः ।
- ७ आगमः = छान्दोग्योपनिषद् । ' असदेवेदमग्र आसीत् । तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निर्वर्तत तत्सर्वत्सरस्य मात्राम-शयत तन्निरभियत ते आण्डकपाले० ' (छा० उ. १ । १९ । १-२) । कपाले = शकले ।
- ११ ' यद्वैनयोः कर्म ' (२८८ । १७) इति ' यद् नाम ' इत्यस्य भाष्यं दुर्गेण न व्याख्यायते । विश्वधारणमनयोः कर्म ।
- १२ एते चावापृथिव्या विश्वधारणार्थं नते भवतः । इदं विश्वं तथोः परिणाम इति कृत्वा तत्सर्वमेते विभृतः ।
- १५ ' चावापृथिव्योर्महिमानमाचष्टे ' इत्येतद्भाष्यं मन्त्रव्याख्यानेन विवृतमतो गतार्थम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

२९५

‘इयमभिमेधन्ति ताश्चानुक्रमेण तान्प्रत्यभिमेधन्ति’ (शत०
 भा० १३ । ५ । ८) । ‘अम्ब्रे अम्ब्रत्यम्बिके
 न मा यमति कश्चन । ससत्यश्चकः ॥ इति त्रिर्महिष्यश्चं
 गर्हते त्रिरितरा पत्नयस्तामभिमेधन्ते’ (तै० सं० ७ ।
 ४ । १९) । अथगर्हणमत्रैका महिष्येव कुरुते । चतस्रोऽपि
 गर्हन्तीत्यस्य मूलं नोपलब्धम् । अभिमेधनम् = आक्रोशः
 प्राप्तिवचसा निन्दा । ‘भोगाभावदुःखेन गर्हणम्’ इति
 सायणः (तै० सं० ७ । ४ । १९) ।

२३ मेधनकशब्दः कोशेषु नोपलभ्यते ।

२६ ‘आक्रोशकर्मपापकम्’ (२९४ । ४) इत्यत्र ढौ पाठौ
 स्याताम् ‘आक्रोशकर्मा पापकम्’ ‘आक्रोशकर्मा अपा-
 पकम्’ इति च । अपरव्याख्यायां द्वावपि पाठौ दुर्गेण
 गृहीतौ ।

२९६

१ षलकृतयः = इन्द्रस्य वीर्यकर्मणि । इदं सूक्तमिन्द्रस्य वीर्य-
 कर्मणां स्तुतिभिः पूर्णम् ।

२ इन्द्रो वीर्यकर्मकृत् त्रिशोकां याचकः । एवं सति त्रिशोक
 एवेन्द्र इति न युक्तम् ।

६ अस्मकृतेऽर्थे न कोऽपि प्रकरणादिविरोधः ।

७ जहा = जघान (यास्कः) । अस्मिन् द्विषत्वारिंशद्वचा-
 त्तमे सूक्ते ‘मा वधीः वसु स्याहं तदा भर मृळय आवृत्त-
 द् भूतु ते मनः’ इति प्राय इन्द्रः संवोष्यते । इन्द्रस्य वल-
 कृतपथ स्तूयन्ते । तस्मादस्यामेवैकस्यामृचीन्द्रो वतेति न
 साधु । ऋषिर्ब्रवीति । अस्मदनुकूलमिन्द्रस्य मनोऽस्तु । हे
 मरुतः (मर्धाः) अनाकृष्टः सखा सखायं ‘जहा’ इत्य-
 ब्रवीदिति कदा धृतं भवद्भिः । सर्वे एव मूयमस्मदनुकूलाः ।
 इन्द्रोऽपि तथा । अस्मत्तो (मृत्तो) न कोऽपि क्रोधेन
 गतः न महां कोऽपि क्रुद्धः । नेन्द्रोऽपि । अत्र ‘जहा’
 याहीत्यर्थे स्यात् । याहीति न कोऽप्यनाकृष्टः अक्रुद्धः सन्
 सत्पापमब्रवीत् ब्रवीति वा । क्रोधाद्भूतः कोऽस्मान् अदावपि
 अजहात् । न कोऽपि । जहा = याहि ।

पत्रं

पाङ्क्तिः

२९२

२६ इतरेतरविशेषणविशेष्यभावोपलक्षितानि = एकदा पदानि विशेष्यम् उपदयादयोऽर्था विशेषणम् । एकदा अर्थाः विशेष्यं पदानि विशेषणम् ।

२९३

६ निगमे वेदे वर्तमानाः शब्दा निगमाः ।

८ ज्ञापितः शब्दरूपैः । अयं पाठः समीचीनतरः । ' ज्ञायते ' इत्यनेन वाचकानामज्ञानं दर्शयते । ' अत्र ' ' तत्र ' द्वौ पाठौ । ' अस्मिन् प्रकरणे व्याख्यायन्ते ' इत्यस्मात् ' अत्र ' - पाठः समीचीनतरः ।

९ पूर्वाणि = पूर्व कथितानि ।

१८ अनवगतसंस्काराः क्रमशो व्याख्यायन्ते । तत्र ' जहा ' इति प्रथमं पदम् । ' वर्णवृत्तिश्चाच्च ' इति दुर्बोधम् ।

२९४

१० पूर्वोत्तरपदयोरविरोधः प्रकरणं शब्दसारूप्यमर्थोपपत्तिश्च ।

१३ हे शूर इन्द्रेत्यादिः ठ. ड. पुस्तकयो पाठः सायणभाष्याद् गृहीतः ।

१६ ऋक्संहितायां मर्या इति मरुत उच्यन्ते । मर्याः = वीराः । हे मरुतो युष्मन्नायक इन्द्रः कथंकारमस्मभ्यं क्रुध्येत् ।

२९५

१ भूवास्थ इति प्रामादिकम् । भूयास्त इत्याशिपि लिङ् । आशिपिलिङोऽत्र न किमपि प्रयोजनम् ।

१६ ' मर्यादा मर्यादादीयते ' इति छ. त. द. पुस्तकेषु नास्ति (२९४ । ३) । तथाप्ययं पाठो दुर्गेण स्वीक्रियते ।

१७ का न्येवा मर्यादा = एषा न मर्यादा किंतु मर्यादोलङ्घनम् ।

१८ असन् असत्यः अभियोगः अभिशंसनम् । मिथ्यापराधरोपः । असदभियोगं दत्त = मिथ्या मामपराधिनमभिशंसथ ।

१९ मृता उपक्षीणा समाप्ता । विषयस्य प्रदेशस्य । संश्रिता इति पाठान्तरम् । संश्रिता = संयुक्ता न तु उपक्षीणा ।

२१ मृता = (समाप्ता भूमिः) अन्यस्या आदिश्च तयोः विभागकारिणी । २२ आक्रोशः = गालिप्रदानम् । चतस्रो जायाः ' महिषी वाघाता परिकल्पना पाठागली च ' (शतपथ ब्रा० १३ । ४ । ८) । ' ब्रह्मोद्गानाहोनाक्षत्तारस्ता यथासं-

पत्रं
२९७

पङ्क्तिः

शकुनम् । अयमेव स्वाभाविकोऽर्थः । पक्षिणां कवित्वज्ञा-
त्किर्द्वितीयार्थे दृश्यते । ' ध्वान्तमपौरुहि चक्षुः पूर्णं जाल-
सदृशदमसो मुमुग्धि ' इति काव्ययोग्याः कल्पनाः ।
' गृम्णाति रिपुं निधया निधापतिः ' (९ । ८३ । ४)
इत्यत्रापि निधा = जालम् ।

२६ ' यावदेतत्तावत् ' इति पाठान्तरम् । ' यावन्मोचयस्मि
तावत् ' इत्यर्थः ।

२९८

१० सामर्थ्यात् इतरेषां पदानाम् ।

१४-१५ ' जहा जघानेत्यर्थः (२९१ । ८) निधा पादया भवति'
(२९४ । ५) एवमुक्त्वा ' शितामेति ' पदं तस्याप्यमर्थं इति
वक्तव्यम् । यास्कस्तु निगममेव पठति । किमर्थम् । ' शिताम् '
इत्यस्यानेकार्था यस्मादेकार्थं एकमत्राभावः । दुर्गदत्तमिदं
कारणं केवलं काल्पनिकम् ।

१६ यजेत्यादिपदयुक्तेन येन वाक्येन होत्रादिरश्वशुभ्रमृतिभिः
प्रेष्यते तद्वक्त्यं प्रेषः । मैत्रावरुणनामा अश्विक् ' आ भरतं
शिष्यतम् ' इति मघं पुरोनुवाक्यां ब्रवीति तदन्त इमं प्रेषं
' होवा यशुदिन्द्राग्नी ' इति । अयं प्रेषः पुरोनुवाक्यायाः
शेषः ।

२९९

४ ' अज्राणाम् अह्वानां स्वमंशभूतम् ' (च.) ।

८ सुमत् = स्वाहुन्वात् अथवा स्वयमेव इति दुर्गाः ।

१० बहुशो रुग्णानां = बहुशः रोगमुक्तानाम् इत्यर्थः स्यात् । रुग्णं
भेदो रुजमेव कुर्यात् । अतस्तत्र स्पृहणीयम् । ' रुग्णा-
नाम् ' इति पाठः ग्रामादिको भवेत् ।

११-१२ उपवस्तानाम् आच्छादितानां पुष्ट्यग्रगण्यरिस्थानाम् ।

१३ अवतानां = कार्तिनानाम् । उत्थेदनस्थानात् = उत्थेदन-
योग्यास्थानात् । १७ यद्वक्त्यः = वक्तायि पार्श्वार्थानि
पठित्वातिः । १८ पट्टम् = आच्छादनम् ।

२२ कार्येण = कर्मवरणात्तस्य गतिः । कायेन (च.
पाठः) = शरीरेण । गतं = संबद्धम् । कायेन

पत्रं
२९६

पङ्क्तिः

चत्वारिंशत्तमायामृचि 'जहि'शब्दो वर्तते । अत्र स एव शब्दो 'जहा' इति किमर्थं प्रयुक्तः । यदि जहा = जहि अथवा = जहाहि तर्हि अयमर्थः स्यात् । हे मर्त्याः कः सखा अनाकुष्टः सन् सखायम् अब्रवीत् जहा जहीति । इन्द्रो मम सखा युष्माभिः न कदाप्याकुष्टः । स मां सखायं त्रिशोकम् एनान् जहि जहाहि वा इति कथं ब्रूयात् । अस्मत्तो भीतो न कोऽपि ईषते पलायते । नाहं युष्मान् हनिष्यामि हास्यामि वा । न भेतव्यम् । एतादृशोऽस्या ऋचोऽर्थः स्यात् ।

१० प्रकृतं प्रकरणं तदनुवृत्त्या । १० 'स व्याख्यातव्यः' इत्यत्र 'सः'पदेन किमुद्दिश्यत इति न ज्ञायते ।

११-१२ 'तत् ब्रूमः' इत्यन्वयः ।

१६-१७ सा पाश्या निधा निधानीति वा रूपेण प्राप्ता सती ।

१९ निर्वचने प्रत्ययो विश्वासस्तस्योत्पादनार्थम् । इदं निर्वचनं शास्त्रं नियमबद्धं सत्यं चेति दर्शयितुम् ।

१९ 'पाश्या' इति तद्धितरूपम् । 'पाश्या' इति पदात् तद्धितप्रत्ययार्थो निरुद्धः ।

२० 'पाशयतेर्बन्धनार्थस्य' इति ग. च. ज. पाठः । 'पश बन्धने' (धा० १० । १८६) ।

२९७

१२ शक्तेरपत्यं पुमान् शाक्यः न तु शाक्तः । ट. ठ. ड. पुस्तकेषु वेदभाष्यभेदेऽप्यब्राह्मणभाष्यं च प्रान्तभागेषु लिख्येते ।

१४ चयः वपांसि पक्षिणः । मुषर्णाः शोभनपक्षाः दृष्टपक्षाः । एते पक्षिणः प्रियमेवा ऋषय इवेन्द्रम् आदित्यं याचन्ते । स्वान्तं तमः अपसारय । तेजसास्मच्चक्षुषि पूरय । अनन तमसा वयं पाशवद्वा इव स्मः । तानस्मान् तेजसा मोचय । इति सरलार्थः ।

१४ चयः = पक्षिणः । त एव याचमाना ऋषयः । पक्षिणो मति-मुद्भिर्कथिभिरुपभीयन्ते । पक्षिणो निधया वध्यन्ते । तमो जालसदृशम् । तममि जालपतिता इव वयं नेनस्ततश्चङ्चि

पत्रं
३०१

पङ्क्तिः

- (श्लो० १०८) १९ गुणशब्दं (श्लो० १०३) २१
समस्तार्थजं (१०४) इति पाठाः ।
- १४ शब्दस्य यदा अनेके अर्था भवन्ति तदा एतानि पञ्च कार-
णानि । अनेकार्थे कथमेतानि कारणानि स्युः । रूपं कदा-
चित्कारणं स्यात् यथा ' मेहना ' इत्यस्य (३०२ । १७) ।
पदार्थः अनेकार्थानां कथं कारणम् । व्युत्पत्तिः
शब्दरूपे एवावलम्ब्यते । प्रकृतिगुणयोः कोऽर्थः । यथा
' गुणाः ' इत्यस्य कारणानि इत्यर्थस्तथा अत्रापि गुणशब्दः
कारणवाची भवेत् । अनेकार्थे एतानि चत्वारि कारणानि ।
तेन एकः अर्थः अन्यान् अर्थान् उत्पादयेत् । भिन्नाभिर्व्यु-
त्पत्तिभिरपि अनेकार्थाः संभवेयुः । प्रकृतिशब्दस्यार्थो न
ज्ञायते ।
- १५ अनवगमे दश गुणाः कारणानि । पदजात्यादीनामुदाहरणानि
२३ पङ्क्तिमारभ्य ।
- १९ ' धातूपसर्गावयवगुणसत्त्वम् ' अस्य केनान्वयः कश्चार्थः ।
यदि ' पदम् ' इत्यनेनान्वयः तर्हि कौटुकं समासोऽयम् ।
पदे धातोः उपसर्गस्य वा द्वयोर्वा अवयवाः स्युः । गुणः
क्रिया स्यात् । एतेषां सत्त्वम् अस्तित्वं यस्मिन् इति कदा-
चिद्विग्रहोऽर्थश्च स्यात् ।
- २० निर्वाच्यस्य पदस्य किं लक्षणम् । तत्-एकस्माद्भातोः द्वाभ्यां
बहुभ्यो वा धातुस्य उत्पन्नं स्यात् । बहुकधातुजं = बहु-
धातुजम् एकधातुजं वा ।
- २१ पदं धातुजं स्यात् । अथवा । धातुजात् शब्दात् जातं स्यात् ।
अथवा । समर्थार्थः । व्याकरणशास्त्रनियमानुरूपः अर्थो
यस्य तादृशः । एतादृशशब्दादुत्पन्नं स्यात् । किञ्चित्पदं
वाक्ये एव उत्पन्नं भवति । वाक्यार्थाय नवीनं पदम् उत्पा-
दयितव्यं भवति यथा ' मेहना ' इत्यत्र । ' व्यतिकीर्णम् '
इत्यस्य कोऽर्थः । अध्याहार्यमित्यर्थः स्यात् ।
- २३ पदजातयः = पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाता इत्येता-
नि । ' त्व ' (निरु० १ । ७ । ९) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

२९९

गच्छता तत् गतं नष्टं भवति । ' कालन ' इत्यस्यार्थो न ज्ञायते । ' कालेन ' इति स्यात् ।

२४ ' श्रोणु संघाते ' (धा० १ । ४५७) । श्रोणिः संघाता दृढा भवति ।

३००

३ तस्य बाहोः प्राणेन बलेन पशुः द्रवति पलायते । बाहुः कस्य मनुष्यस्य पशोर्वेति न ज्ञायते ।

४ अंसभावेन = अंससंबन्धेन । काये शरीरे श्रितं भवति । ' कार्ये ' इति पाठान्तरं किंतु न साधु । अंससंबन्धेन बाहुः कार्यं कर्तुं क्षमः ।

६ अवदानं = स्थापितहविषो होमपरीमितस्य भागस्य ग्रहणार्थं स्पण्डनं खण्डितभागो वा ।

८ ' पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः ' इत्यत्र ' शितामतः ' पदं ' पार्श्वतः श्रोणितः ' इत्यनयोरेकान्तरं वर्तते नान्तरा । श्रोण्यन्तरं च शितामशब्द उच्यते इति स्वयमेव दुर्गो ब्रवीति । अन्तरा = संनिधौ इत्यर्थः स्यात् ।

९ किमन्यदभिदध्यात् । प्रायेण बाहुल्येन दोरेवाभिदध्यात् । एवं बाहुल्येन शितामशब्दस्यार्थो नियतो भवति ।

९ प्रायः = बाहुल्यम् अपि अर्थनियामकं भवति ।

११-१२ योनिरवदानं न कुत्रापि कल्पते ।

१४ ' विन् यन्धने ' (धा० ५ । २) । विधितः निधितः मृदुलः ।

२५ ' सैङ् गती ' । यत्नं मृदुत्वात् गतं मृत्कमुदरेण भवति ।

२७ मूलपाठः ' यथाकथाच ' (२०७ । ८) । अत्र तु ' यथाकथं चिन् ' । ' यथाकथाच ' शब्देन यन्त्राभावो दृश्यते । यत्नद्वीव मुष्टेयम् । मुष्टेदे न कोऽपि प्रदामः । ' तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयनी ' (धा० ५ । १ ।

९८) इत्यत्र ' यथाकथाच = अनादरेण ' इति मद्राजी-दीक्षिताः ।

१४ डॉ. मैकडोनेनेन संस्कृते दृष्टेवनानुसारे ' अनेकाथं

पत्रं
३०३

पाङ्क्तिः

१ ‘मिह सेचने’ इत्यस्मात् मेहनाशब्दः स्यात् । ‘(इन्द्रः)
व्यानशी रोदसी मेहनावान्’ इत्यत्र मेहनावान् = सेचन-
वान् वर्षणवान् । वृष्टेः कर्ता इन्द्र उभे रोदसी व्यानशिः ।
वृहस्पतिरापि मेहनावानित्युच्यते । ‘अस्मे रुद्रा मेहना पर्व-
तासः’ अत्र वर्षस्य कर्तारो रुद्राः । ‘शुष्मासो ये ते
आद्रिवो मेहना’ अत्र वर्षकारिणो मरुतः । ‘गां भजन्त
मेहनाश्वं भजन्त मेहना’ इत्यत्र मेहना गोरश्वस्य च
विशेषणम् । वर्षसदृशीमसंख्यातां गामश्वं च भजत
गृहीध्वम् ।
हे चजिन् शूर विदद्वसो इन्द्र यद्वर्षसदृशं राधस्त्वया गृहीतं
तदुभाम्यां हस्ताभ्यां न आभर । मेहना = वर्षः वर्षणीयं
वा । मेहनाशब्दोऽव्ययरूपः ।

३-४ ‘यतः सुचिरमपि स्थित्वा यत्तदस्मभ्यो दातव्यमेवावश्यम्’
इत्यन्वयः । ६ चिराय = किलम्बं कुरु ।

६ ‘यत् इन्द्र चित्र मे इह न अस्ति’ इत्यत्र ‘यत् अस्ति’
इत्यनयोर्मध्ये पञ्च पदानि न तु ‘मे इह न’ इति त्रीणि ।
१२-१३ तस्मात् ‘इन्द्र चित्र’ इति द्वौ शब्दौ अपठ्ये-
ते ‘त्रीणि मध्यमानि पदानि’ इति वचनं सार्धं
कर्तुम् ।

१७ ऋग्वेदपदकारः शाकल्यः सामवेदपदकारो गार्ग्यः । ‘यदि-
न्द्र चित्र म इह नास्ति’ इति छन्दोगानां पाठः (साम०
सं० ४।२।१४।१) ।

२० प्रतिविशिष्टतरं विषायाः धनाद्वा महनीयतरं पूजनीयतरम् ।
२१ अकिंचनस्य गृहोऽस्याभ्येव वस्तूनि सन्ति । स विशिष्टं
वस्तु प्रार्थयेत न वा ।

२२ अर्थावधारणार्थमपि विशेषलिङ्गं नास्ति । २३ एतयार्थ-
मस्या = एतमर्थं मत्वा ।

३०४

३ आह्वानार्तिं पतेन आयुधेन । अद्रि० = लोह इति च. पुस्तके
पाठान्तरम् ।

११ अस्मान् स्मारयति ।

१५ ‘उभं पूरणे’ (धा० ६।३८) ।

पत्रं
३०२

पङ्क्तिः

१ शितामशब्दस्यार्थो न ज्ञायते (पत्राणि ३९८-३०१) ।
 ' वने न वायो ' (नि० ६ । २८) । ' ईर्मान्तासः '
 (४ । १३) । ' करुलती ' (६ । ३०) । गुणः = विशेष-
 णम् । ' करुलती ' एतत्कस्य देवस्य विशेषणं भगस्य
 पूष्णो वा । ' मेहना ' (४ । ४) । ' उपरमध्यम् ' (२ ।
 २५) । अत्र ' उप ' उपसर्गः ' रमध्यम् ' इत्यस्मात्
 बहुभिः पदैर्व्यवहितः पश्चाच्च प्रयुक्तः । ' यावा नः पृथिवी '
 (९ । ३८) । अत्र ' यावापृथिवी ' इति समस्तं पदम् ।
 ' यावा ' इत्यस्मात् ' पृथिवी ' इत्यवयवो विक्षिप्तः ।
 ' दानमनसः ' (६ । ३१) तत्र दुर्गवृत्तिः (१९९ ।
 ५-७) द्रष्टव्या । ' वायुश्च नियुत्वान् ' (५ । २८)
 दुर्गवृत्तिः (४८७ । १२-१४) । ' पुरुषादः ' (२ । ६) ।
 ' गर्भनिधानी ' (२ । ६) । ' सर्वाणीन्द्रस्य ' (६ । ८) ।
 पदजात्यनवगतम् = केपांचिच्छब्दानां पदजातिरेव अनव-
 गता । केपाचित् अभिधेयम् (अर्थः) अनवगतम् । केपा-
 चिस्वरौऽनवगतः । केपाचिस्संस्कारः । केपांचित् गुणत्वम्
 अनवगतम् । तानि कस्य विशेषणानीति न ज्ञायते । ' मेहना '-
 सदृशः शब्दः किमेकं पदमथवा अनेकेषां पदानां समुच्चयः ।
 केपांचित् ऋचि क्रमो व्यत्यस्तो व्यवहितश्च तेन तान्यनव-
 गतानि । समस्तपदानि विक्षिप्यन्ते विभज्यन्ते व्यदधीयन्ते
 च तेन तान्यनवगतानि । कानिचित् अव्याहारं विना न
 ज्ञायन्ते । केपांचित् मध्ये अन्ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तेन
 व्यवधानेन तेषामन्वयो न ज्ञायते ।

३०३

१ चित्र = शूर । ऋक्संहितायां चित्रशब्दस्य बहवोऽर्थाः ।
 (अग्निः) चित्रः = तेजस्वी । चित्रामु (गोपु) = विवि-
 धवर्णयुक्तासु । चित्रं राघः = नानाप्रकारम् । चित्रा
 (ऊतयः) = आश्चर्यभूताः । ' इन्द्र चित्र यज्ञहस्त ' ।
 ' उम चित्र चेतिष्ठ ' इत्यत्र चित्र = शूर । अद्रिबानिन्द्रः
 चित्र इति वीरः ।

पत्रं

३०६

३०७

पङ्क्तिः

१९ आख्यानं पर्यायाख्यानं तेन प्रसक्तस्य ।

८ ' त्रितस्यापां पुत्रत्वम् (तै० ब्रा० ३ । ८ । १० । ११)

इत्यत्र । तमेतमाप्यं बह्वृचास्तकारोपजनेनाधीयते ' आप्यः ' इति । एकतद्वितौ भ्रात्रा कूपादुद्धृतं जलं पीत्वा तं कूपेऽपातयतां तद्धनं गृहीत्वा च गृहं न्यवर्ततां त्रितस्तु देवानेन सूक्तेनास्तौदिति शाठयायनिन इतिहासमाचक्षते ' (ऋ० सं० १ । १०५ सायणभाष्यम्) ।

९ नेये पङ्क्तिः किंतु यत्रमध्या महावृहती ।

१० ' कूपे पतितस्य ' इत्यसंबद्धम् । ' कूपे पतितस्य त्रित-
' स्वार्षम् ' इति स्यात् । ' कूपे पतितस्य ' इति प्रान्त-
भागे लिखितं त्रितस्य वर्णनं टीकायां लेखकप्रमादेन सर्वेषु
पुस्तकेष्वन्तर्भावितं स्यात् ।

११ ' परस्परं वा पीड्यन्ते ' (पाठभेदः) इति सायणभाष्यात्
च. ट. पुस्तकयोर्विवरणत्वेन प्रान्तभागे लिख्यते ।

१४ ' कार्पाससूत्राणि संघटनार्थं भक्तमिश्रोदकेन लिप्यन्ते ।
' पायितानि = लिप्तानि कुम्भिन्देन ' (च.) । ' अस्ना-
तानि ' (३०६ । २७) इति भाष्यशब्दो न व्याख्यातः ।
अस्नातानि = न कदापि धौतानि ।

२१ ' अयमप्युपमार्थः ' इत्यन्वयः । विकल्प्यते = विकल्पेन
शिश्रुशब्दस्यार्थो दीयते ।

३०८

१ मायि उत्तिष्ठन्तीति मदुध्याः । ३ तव नाम = तवापि ।
' न च नाम ' इत्यत्रापि ' नाम ' विस्मये ।

४ ' उभययोः आधीनां पर्शूनां च पार्श्वीकृतं लक्ष्मीभूतम् '
इत्यर्थः स्यात् ।

६ युक्तं को (च. पुस्तके) । ' अहो न युक्तो भक्तपारि-
त्यागः ' इत्यन्वयः । किंतु ' युक्तो ' पाठः प्रामादिको
यस्मात् ' भक्तपारित्यागो हि० ' इदं वाक्यान्तरम् ।

सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापिष्ठः प्रामादिकम् । ' सर्वेषु पापेषु '
इति शुद्धम् । ९ याम्ययोजनं = यस्मै प्रयोजनाय ।

१६

पत्रं

पङ्क्तिः

३०४

२२ गृहपतिरत्राग्निः । गृहार्थे ' दोमस्'शब्दो लातिनभाषायां वर्तते । दमूनाः (दामिनस् लातिनभाषायां) गृहपतिः । ' मनो मनोतेः ' (३०२ । २१-२२) इति न व्याख्यातम् ।

३०५

२ ' अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव ' इति क. ख. पुस्तकयो-
रधिकः पाठोऽन्येषु पुस्तकेषु न लभ्यते ।

२१ अभियोज्यः = अस्माकमुपन्यापतन्त्यः । तत्वात्त्वदागमन*
(घ. ट. ठ. ड. पाठः) = तत्वागमन* + त्वदागमन* ।
त्वदागमनमेव प्रतिबन्धस्तेन वर्तमानाः = त्वया प्रतिब-
ध्यमानाः ।

२३ ' तान् विहत्य तेषां बलानि ' अत्र ' तान् ' व्यर्थम् ।
अथवा । ' तान् विहत्य तेषां बलान्यस्मभ्यमाभर ' इत्यन्वयः
स्यात् । तान् विहत्य = तेषां बलानि विहत्य इत्यर्थः ।
' निहत्य ' (४) इति मूलपाठः ड. थ. ध. पुस्तकेषु ।
दुर्गपाठस्तु ' विहय ' । ' आहर ' इति छ. त. द. पाठः
' शत्रूणां भवताम् ' इति च (४) ।

२२-२४ ' अभियुजः अन्येषां बलानि विहत्य भवतां शत्रूणां भोज-
नान्याहर ' (३-५) इति यास्ककृतोऽन्वयो व्याख्या च ।
' शत्रूणां भवनात् ' इत्यस्य न किमपि मूलम् । ' शत्रूणां
भवतां ' ' शत्रूणां भवनात् ' इत्यनयोर्न कोऽपि पाठो
दुर्गेण व्याख्यातः ।

३०६

३ ' गृहाणि ' ' परगृहाणि ' (३०५ । २) वा न
व्याख्यातम् ।

३-४ ' अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव ' इति न मूलं किंतु दुर्ग-
स्यैव । अतिथिः प्राघूर्णकः ।

११ ' परितोपात् ' शब्दो नात्र युक्तो यस्मादमूनःशब्दस्य विविधा
अन्यया नैव दर्शिताः । अयमन्वयो न युक्त एतेऽपरं च
न युक्ताः परितोपादयमेवान्वयो युक्त इति परितोप.शब्दस्य
स्वारस्यम् ।

१८ ' मूय इत्यनेनोक्तो भवति ' इति युक्तम् ।

पत्र
३०९

पङ्क्तिः

कुत्रस्थं वाक्यमिति भार्यागारेणाभ्युपादयदित्यस्यार्थोऽपि न ज्ञायते । 'अगारेण' इति 'अङ्गारेण' इति स्यात् । तथा 'अभ्युपादयत्' इति 'अभ्यपातयत्' इति स्यात् ।

३१०

५-६ मातीव भियेमहि = अननुज्ञातसोमभक्षणेन यथा पापानां जठरमतीव भियते तथा मा भियेमहि । सोमो देवानां कृतेऽभिपूयते । देवैरनुज्ञाताश्च मनुष्पास्तं भक्षयन्ति ।

६-७ 'तारीः' 'तारय' इत्यनयोर्मध्ये 'मा चास्मानभिपात्री' इति ग. ज. पाठः । 'मा चास्मानतिपातीष्व' इति च. पाठः । किंत्वयं च. पाठोऽपमृष्टः । अनयोः पाठयोरर्थो न ज्ञायते ।

९ 'विसराणि' इत्यस्य स्थाने 'विसराणि' इति च. पाठः । अयं पाठः साधुर्भाति यस्मात् विसराणि = विसराणि ।

१०-११ विवासनानि = गमनानि । 'वासराणि' इत्यस्य 'गमनानि' (११-१२) इत्यनेन न व्युत्पत्तिर्दायते ।

१२ 'विसृतानि' कुत उपलब्धमिति न ज्ञायते । वि = वा । वामृतानि = वासराणि । 'विवासृतानि' इति घ. श. ट. ठ. ड. पाठः । च. पुस्तकेन च स्वीकृतः ।

१४ 'तत्तनत्तनथनाश्च' (पृ. ७ । १ । ४५) इति सूत्रेण छन्दसि तस्य स्थाने तत्रादय आदेशा भवन्ति । उपजनाः = अधिकाक्षराणि ।

१७ 'शुनं सुकाला०' इत्यृक् कस्यां शाखायां वर्तते इति न ज्ञायते । य० वा० सं० (१२ । ६९) इत्यत्र 'वितुदन्तु' इत्यस्य स्थाने 'वितुदन्तु' वर्तते । अथर्ववेदेऽपि (३ । १७ । ५) 'वितुदन्तु' । 'अभियन्तु वाहैः' इत्यस्य स्थाने 'अनुयन्तु वाहान्' । 'कर्तमस्मे' इत्यस्य स्थाने च 'कर्तमस्मे' इति पाठः । मैत्रा० सं० अपि (२ । ७ । १२) 'वितुदन्तु' । 'कीनाना अभियन्तु' इत्यस्य स्थाने 'कानाशो अभ्येतु' इति पाठः । ऋग्वेदे (४ । ५७ । ८) तैत्तिरीयशाखायां (४ । २ । ५ । ६) च. पाठः अत्यन्तं भिन्नाः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३०८

९ 'श्रुत्याख्यस्य' श्रुतिः सूक्तं त्रितेन दृष्टम् । श्रुत्या-
ख्यस्य (पाठभेदे) = श्रुतिः आख्यां यस्य । श्रुति-
रूपस्य ।

१० प्रतिभयः भयानकः आकारो यस्य । 'प्रतिभयाकरात्' इति
पाठे प्रतिभयः भयानकरसः तस्य आकरः खनिः
तस्मात् ।

१४ एतस्मिन्सूक्ते 'त्रितः कूपेऽवहितः' इति त्रितस्य कूपप-
तनं विशेषपल्लिङ्गम् । अत एव सूक्तगतद्विशेषपल्लिङ्गात् त्रित-
संबन्धिज्ञानमुपलभ्य यस्मात् 'त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं'
प्रतिबभौ 'यत्रेयमृक् तस्मात्कूपपर्वश्व एता इति भाष्य-
कारेण तदेव कूपपर्वश्वं ख्यापितम् ।

१९ सूत्रशब्दः शिश्रशब्दस्य कथं शेषभूत इति न ज्ञायते ।
शिश्रभक्षणमशक्यं तस्मात्पारिशेष्याच्छिश्रशब्देन सूत्रं लक्ष्यत
इत्यर्थः स्यात् ।

२२ ब्रह्म = वेदः । इतिहासमिश्रं ब्रह्म ऋग्मिश्रं गाथामिश्रं च
भवतीत्यन्वयः ।

२५ सुभाषितत्वेन सर्वैर्गीयमाना गाथेति सायणः (ऐ० ब्रा०
२५ । ५) ।

२६ गाथा नैव ऋक्प्रकारः । 'ब्राह्मणजाः श्लोका गाथाः । यं
न्विमं पुत्रमिच्छन्ति (ऐत० ब्रा० ३३ । १) इत्येवमाद्या
गाथाः ' (आश्व० श्रौ० ९ । ३ । टीका) । 'इदं
जनाः' इत्याद्याः कुन्तापसूक्तगतास्तिस्त्र ऋचो नाराक्षस्यः ।
तत्रैव 'यदिन्द्रो०' इति पञ्चेन्द्रगाथाः ।

३०९

७-८ 'सोऽङ्गारेणापः । अम्यपातयत् । तत एकतोऽजायत ।
स द्वितीयमम्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमम्यपा-
तयत् । ततस्त्रितोऽजायत' (तै० ब्रा० ३ । २ । ८)
'सोऽपोऽङ्गारेणाभ्यपातयत्तत एकतोऽजायत द्वितीयं ततो
द्वितस्तृतीयं ततस्त्रितः' (मैत्रा० सं० ४ । १ । ९) ।
'सोऽपोऽभितिष्ठेव तत आभ्याः संवभूवुस्त्रितो द्वित एकतः'
(शत० ब्रा० १ । २ । ३ । १) । भार्यागारेणेत्यादि

पत्रं

पङ्क्तिः

३१३

६ प्रदिवः = दिवः दिनात् दिने प्र प्रगते पूर्वस्मिन् ।

१० अतीवालोऽयं नवमः खण्डः । ईदृक्खण्डकरणस्य कारणं न दृश्यते । अष्टम एव खण्डेऽयमन्तर्भावितव्यः ।

तितउ-। तित = तत अथवा तुन्न । उ = वत् । अथवा ।

ति- = तिल । त = तुन्न । वत् = उ ।

१६ 'तद्वति' (च. पाठभेदः) इति 'नहम्' इत्यस्यार्थः पाठान्तरं वा । तद्वति = ततवति = चर्मवति वस्तुनि तितउशब्दः प्रयुज्यते । तताः = गुणाः तन्तवः धातु-सूत्राणि तद्वत् ।

३१४

१५ 'अकृपत' इति करोतेर्लङि रूपम् ।

१६ 'वाचमकृपत' इत्यनेनात्र केचिद्धीराः प्रज्ञानमकृपत दर्शितवन्तः इत्यभिधीयते ।

२० संजानते = एकमन्येनाभ्युपगच्छन्ति ।

२३ विज्ञानस्य संजानते = विज्ञानमभ्युपगच्छन्ति । २३ किञ्चिज्ज्ञास्यते (ठ. ड. पाठः) न किञ्चिदित्यर्थः ।

३१५

१ भजनीयं सेव्यं मृतानाम् अभिद्रवणीयं च मृतानाम् ।

२ भ = अभि । द्र = द्रवणीयम् । भद् = भवत् । २ = रमणीयम् ।

३-४ भाजनभूतैः पुरैः तद्वत् ।

६ 'लामाद्वा लक्षणाद्वा' (३१४ । ४) इति दुर्गस्वीकृतः पाठः । तेन लामाद्वा + आलक्षणाद्वा इति संधिविश्रहः । आ = आसमन्तात् । ७ लक्षितः = विख्यातः । लक्ष्मी-वान् सर्वत्र लक्ष्यते ।

७ 'लाञ्छितः' इति शुद्धं रूपम् । लाञ्छितः = चिहितः ।

१० पुरुषमाश्लिष्येत्यन्वयः ।

१२ लक्ष्मीवन्त आत्मश्लाघाया लज्जन्ते ।

१५ उक्तम् अस्माकमविवरणात् ।

२१ सायणाङ्गीकृतपाठोऽपि 'अयुक्तः' (क. ख. छ. द. पाठः) इत्येव ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३१०

१८ तोर्शमाना (च. पाठः) = तोषमाणा ।

१९ ' यजुषा युनक्ति यजुषा (शुनं सुफाला इत्यनेन) कृपति' (तै० सं० ५ । २ । ५) ।

२१ कीणशब्दः कोशेषु न वर्तते । किणः = मांसप्रन्थिभेदः ।

२३ ' शुनासीरौ = इन्द्रवायू वाय्वादित्यौ वा ' (च.) ।

३११

८ ' स मुचीष्ट ' (२) इति पदपाठः । दुर्गमते ' स-
मुचीष्ट ' इत्येकं पदम् । वस्तुतस्तु ' स दुर्हणायुः '
इत्यन्वयः । मुचीष्ट = मुक्षीष्ट (आशिवि लिङ्) मोक्ष-
मिच्छेत् ।९ ' हन्त ' इति पाठः प्रामादिकः । ग. ज. पुस्तकयोः ' तत ' ।
हतेति शुद्धं रूपम् ।१३ ' मतौ छः सूक्तसाम्नोः ' (पा० ५ । २ । ५९) इत्य-
नेन ' कया शुभा ' शब्दौ वर्तते अग्निमिति कपाशुभीयम् ।

१७-१८ ' अच्छा (१०) = आभिमुख्येन ' (ट.) ।

१८ ' आपात ' इति साधीयान् पाठः ।

३१२

३ ' जम्भधरम् ' इति ग. ज. पाठः साधुः ।

२० स्वधा = अन्नं सयने ये पुरोडाशास्तद्रूपम् । अनुष्वयं =
पुरोडाशमक्षणानन्तरम् ।२२ मदनीषाय = मदनस्येदं मदनीषं तस्मै । जैत्राय = जयाय
तोममदाज्योऽयस्यः ।२४ ' सिद्यस्व ' (७) इति पदम् । निरुक्तभाष्यपाठस्तु
' सिद्यस्व जटरे ' (१०) सायणोऽपीममेव पाठमुदाह-
रति । यास्कानुमतोऽयं पाठो न येनि न ज्ञायते ।

३१३

१ मधु पिब = मोमं पिब इत्यौपमिकम् । एवमेतस्मोमस्य
मधुन्वमुपमयैवोक्तम् । किं कारणम् । माशनेः भद्रयोगात् ।
' धातोः ' शब्दो (२) व्यर्थः ।३ यत् यस्मात् स्मोमस्य मधुन्वम् उपचारत्वेन ध्यायचारिकं तत्
तस्मात् मधुशब्दस्यात्र माश्रीकं मन्वास्तु इति नार्थः ।

माश्रीकं (ग. ज. पाठः) = माश्रीकं + माश्रीकम् ।

५ त्र्यसि (पाठान्तरं) हे यजमानेतीन्द्रमग्निः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

- ३१८ ३ प्रथमे विवरणे उपमा गूढा । द्वितीये उत्प्रेक्षा गूढा । वस्तु-
तस्तु द्वयोरप्युचोः रूपकालङ्कारः । द्वयोर्विवरणयोर्न कोऽप्य-
र्थविरोधः ।
- ३१९ २५ हे मरुद्गणेति दुर्गकृतोऽर्थ एव साधुः ।
१४ सायणस्वीकृतनिरुक्तपाठे ' यदापन् ' इत्यस्य स्थाने
' यदापुः ' वर्तते ' सुसमीरितान्ताः ' (७) इति च
नास्ति ।
१९ अश्वस्य स्तोमः स्तोत्रं तद्यस्मिन्मन्त्रजाते विद्यते तदिदमश्व-
स्तोमीयं (' मतौ छः सूक्तस्तोत्रोः ' पा० ५ । २ । ५९
इति सूत्रेण) । आश्वमेविके मध्यमेऽह्न्युपाकरणायावस्थित-
अश्वमाद्याभिरैकादशभिः स्तोति । ३१९-२१ ' सुसमी-
रितान्ताः (७) ' ' आजिम् ' (१४) इत्येते पदे न
व्याख्याते । ' दिविजाः ' (१२) इति न पठितम् ।
२२ ' विसृताः ' इति ग. च. ज. पाठः । विसृतप्रसृतशब्द-
योर्न कोऽपि भेदः ।
२७ तनवः इति विशेषणम् ।
३२० १ सिलिकं = शीर्षम् ।
४ आदित्यो मूर्धा सर्वेभ्यः भूतानां राजा वेति गार्ग्य आदित्य-
मुपासांचक्रे ।
१९ आप्नुवन्ति स्वर्गपथमुदयादारम्य यादवस्तमयमिति ।
३२१ २-३ ' आदित्यात् ' इत्यस्य स्थाने ' सूर्यात् ' किमर्थं प्रयुक्तमिति
न ज्ञायते ।
११ शक्तुमाप्नुयात् (ठ. ड. पाठः) = शक्नुयात् + आप्नु-
यात् । कोऽन्य एनमश्वमाप्नुयात् । एतादृशाश्वप्राप्ति-
रशक्या ।
१३ ' नियमेन रज्जुं गृह्णाति ' (पाठभेदः) इत्यत्र ' नियमेन ' ;
इत्यस्य न किमपि स्वारस्यम् ।
१४ ' निस्तद्यन्तः ' इति पाठः साधीयान् ।
३२२ ११-१२ ' अथ यदि गार्हपत्योऽनुच्छेत् । अरणी वाच स गच्छति ' (शत० ब्रा० ६ । ६ । ४ । १३) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३१६

५ कर्मणां क्रियमाणानां = प्रारब्धापरिसमाप्तानां कृष्यश्लादि-
लक्षणां (इदं सायणभाष्यस्थं विवरणं) च. ट. पुस्त-
कयोः प्रान्ते लिख्यते ।

६ कर्माणि तत्कर्तारश्च सूर्येणावगम्यन्ते ।

‘ विततं तेषाम् ’ इति पाठान्तरमसंबद्धमेव । ‘ विततं ’
शब्दः पुनश्चोच्यते । ‘ मिपतां तेषाम् ’ इति पशुषनादरे ।
स्पर्धमानान् पश्यतो वा ताननादस्य ।

११ ‘ आत्मनि युनक्ति ’ इत्यन्ययः ।

१२ सहस्थानं = सर्वेषां रसमादातुमेकं स्थानम् ।

१४ अवमिश्रयन्ती = सर्वत्र मिश्रितं प्रमृतम् अहः विमुञ्चती ।

१८ यदि तमो वाससोपमीयते तर्हि ‘ इव ’ इत्युपमावाचकेन
शब्देन ‘ वासः ’ इत्यस्यानन्तरं भाव्यम् । ‘ रात्रीय ’
इति प्रयोगे यास्कोदेशो न ज्ञायते । कदाचिदुत्प्रेक्षार्थे ‘ इव ’
स्यात् ।

३१७

१४ यदा स्वप्रकाशरूपं कर्म पुनर्निधत्ते = यदादित्य उदेति ।

१५ अस्तमयं प्रति = अस्तमये ।

१६ ‘ अस्रवप्युपमाशब्दे ’ इति ग. ज. पाठः साधीयान् ।

१९ तस्य वासःशब्दस्य ‘ वेसरमहः ’ इति यास्कैनेवास्मिन्
खण्डे व्युत्पत्तिरुक्ता ।

२१ ‘ राज्यैव ’ इत्यवधारणम् । अत्र उपमार्थ उत्प्रेक्षार्थो वाच-
यकः । तस्मात् ‘ राज्येव ’ इति पाठः साधुः । ‘ राज्येव ’
इत्युत्प्रेक्षा न तूपमा ।

३१७

२४ ‘ नि अधात् ’ इति पदच्छेदः च. पुस्तके ‘ नि ’ इत्युप-
सर्गस्य विशेषावधारणार्थं क्रियते ।

२५-२६ ‘ यदा चोत्तिष्ठति (तदा) व्यदर्थः ’ इति ‘ तदा ’ पदम-
वश्यम् ।

२६ ‘ व्यधात् = व्यदर्थः विदारयतीति वेदभाष्ये पाठः ’ (च.
ट.) । इदं ठ. ट. पुस्तकपोर्वृत्तावन्तर्भाव्यते । ‘ व्यदा-
धान् ’ (ग. पाठः) ‘ व्यवदधात् ’ (ज. पाठः) इत्यत्र
‘ व्यदर्थः + व्यधात् ’ इत्यस्य मिश्रणं क्रियते ।

पत्र

पङ्क्तिः

३२४

(मनेन आ) + च् (+ ई) + य (ते) ।

अथवा । १६ कन्यते काम्यतेऽसौ कन्या ।

१५-१६ ' कमनेनानीयते ' (= भोगेच्छया पतिगृहमानीयते) इदं
' कनतेर्वा स्यात् ' इदं च दुर्गो न व्याख्याति ।

१९ ' सप्तम्येकवचनानि ' इति च.पाठो निरुक्तमूलपाठः
(३) स्यात् ।

२१ कन्ये इव कन्यके । ' इवे प्रतिष्ठितौ ' (पा० ५ । ३ ।
९६) । शालभाजिके इत्यर्थः ।

२०-२१ ' एकस्मिन् दारुमये पादपीठे यस्मिन्नाधिरुद्धे कन्यके शालम-
जिके वा ' इति च.पाठः सुगमः ।

विदधे नवे द्रुपदे अर्मके (१७) = एकस्मिन् दारुमये
पादपीठे यस्मिन् द्वे कन्यके शालभाजिके वाधिरुद्धे
इत्यन्यथः ।

' अधिरुद्धेषु पादुका ०.०० यमनस्थानेषु ' (पाठभेदे)
इदं व्याख्याया अन्ते (३२५ । ९-११) वर्तमानमत्रा-
नवश्यम् । निःसंशयं केनाप्यज्ञानादत्र लिखितम् ।

२२ तत् = पादपीठम् ।

३२५

१ विकुपितः = निष्कृष्टः । छिद्रयुक्तः कृत इत्यर्थः । कन्यके
(चित्ररूपे पुत्तलिके) विद्धे । तयोरधोभागो विकुपितः ।
ते पुत्तलिके दारुमयपादुकयोर्द्वंद्वं स्थापिते । ३ अश्वे =
अश्विन्यौ ।

विद्धयोर्दीर्घपादोः प्रवचनानीति यास्कः (३२४ । २) ।

३ सूर्यभार्या शरैष्युः विमनस्का सत्यश्वा भूत्वा प्रादवत् । तस्याः
पादौ खुराकारौ । अश्विनीनक्षत्रे द्वे तपोः खुराकारः ।

४ उपादानं (प.ठान्तरं) = प्रयोगः ।

६ ' द्रुधातुर्धातुपाठे न वर्तते ' । ' द्रुणं हिंसागतिरौटिष्ये ' (या० ६ । ५६) । तस्य ' द्रुणाति ' न तु ' द्रुणाति ' रूपम् ।

७ अन्यतरस्य = अन्यतरस्मात् ।

८ निरुक्तमूले ' तस्मात् ' (३२४ । ४) इति पाठो न तु
' एतस्मात् ' ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३२२

१३ सा = आपः । अयं प्रमाद एव । ' ताः ' इत्यवश्यम् ।

१७ अनुगच्छन् = उपशाम्यन् (२) ।

२३-२४ स्वपुरुषैर्वर्द्धमानां वसिष्ठं दृष्ट्वा विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनाः मम सायकस्य (बलं) न चिकित्ते ज्ञायते भवद्भिः यस्मात् भवन्तः लोभं लुब्धम् एतं वसिष्ठं पशुं मन्यमाना नयन्ति । वाजिनाः अश्वाः अवाजिनम् अनश्वम् अश्वजातेभिर्जं गर्दभ-सदृशं प्राणिनं न हासयन्ति हेपाशब्दं न कारयन्ति । अनश्वः अश्वसंनिधौ मूक एव तिष्ठति । अश्वात्पुरा, अश्वस्य पुरतः गर्दभं जना न नयन्ति । अत्र विश्वामित्रः अश्वः वसिष्ठः गर्दभः । एवमियमृगं विश्वामित्रस्य द्वेषं दर्शयति (३२३ । १-२) ।

३२३

२-३ अयं निश्चयो वेदावमाने कथं न पर्यवस्यति ।

१० मउगस्य (ग. च. ज. पाठः) प्रयोगस्य स्थाने । ' प्रउ-गम् ' इत्युक्त्यनाम शस्त्रनाम वा न तु ऋषिनाम ।

१४ ' दीर्घश्रोतृभ्यः ' इति प्रामादिकं ' दीर्घश्रोतृषु ' इत्यावश्यकम् ।

१७ पक्षेण = अवगमपक्षे । अवगते सती अनेकार्थे । ' विदध्रे द्रुपदे ' इत्येताभ्यां शब्दाभ्यां दारुपादौ कन्यके विशेष्येते । अथवा । कन्ययोरधिष्ठानमेते प्रवदतः ।

१८ दारुपादद्वौ (पाठान्तरम्) = दारुपादः + दारुपादौ । निरुक्तमूले छ. पुस्तके ' दारुपादौ ' (३२४ । ३) इत्यशुद्धः पाठः ।

१८-१९ ' द्रुमये पदे ' इति सप्तम्येकवचनम् । ' दारुपादौ ' (कन्यके) इति प्रथमाद्विवचनम् ।

३२४

२ ' कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि ' : इत्यस्य प्राक् ' विदध्रे नवे द्रुपदे अर्भके ' इत्यावश्यकम् ।

५ ' अश्मयोः ' (छ. त. द. पाठः) इति लैखकप्रमादः ।

१३ कन्या = क (+ म) + न् (+ ई) या । अथवा ।

१४ क (= क) + न् (+ एत्वं) + या । अथवा । १९ क

पत्रं

पङ्क्तिः

३२९

१९ 'आविष्करोति' इत्यशुद्धं रूपम् । 'कृञ् हिंसायां ?
(धा० ५ । ७) । अत्र हिंसार्थो न वर्तते । 'डुकृञ्
करणे' (धा० ८ । १०) ।
उखा इति च.पाठः छ.मुस्तकस्थपाठसदृशः (३२८ ।
१२) ।

२२ कर्तव्यतया = अन्नं कर्तव्यं पाकसिद्धिः कर्तव्येति हेतुना ।
२४ 'बोधयन्ती' इति रूपेण वाक्यमपूर्णम् । 'बोधयति'
इति स्यात् ।

२५ हितकर्तव्यार्थे (घ. ट. पाठः) हि तत्कर्तव्यार्थे (ठ. ड.
पाठः) द्वावध्यपभ्रंशौ 'इति कर्तव्यतार्थे' इत्यस्य ।
'बुध्' (धा० ४ । ६६) आत्मनेभाषः । 'प्रतिबुध्य-
न्ति' इत्यशुद्धम् ।

३३०

९-१० मक्षिकान्यान् कथं बोधयति ।

१५ 'पृश्निष्ये दुग्धे प्रियङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भयो.ग्रामकामः । प्रिय-
वती याज्यानुवाक्ये भवतः' (तै० सं० २ । २ ।
१९) ।

१६ प्रियङ्गवो मरुतां प्रिया यस्माद् द्वावपि पृश्या जातौ (तै०
सं० २ । २ । ११)

१७ श्रियोऽर्थाय = श्रियं प्राप्तुम् ।

१८ आत्मने = पुरोहितस्य ऋत्विजो वा स्वार्थाय ।

२० मिमिक्षिरे । 'मिह सेचने' (धा० १ । १०१७)
इत्यस्मात् ।

२१ सु + खादयः । खादिः आभरणविशेषः । तानि आभर-
णानि मरुतामंसेषु हस्तेषु पादेषु चासन् । सुखादयः =
खादियुक्ताः ।

५ वाश्यते शस्यते उचार्यते इति याशी कर्मणि करके ।

१६ आभिमुख्येन देवतामुदिश्यामिमुखं गच्छतीति आभिमुख्य-
गामि । 'अभिवोदू आभिमुख्यगामि' इति ग. ज. पाठः ।

अभिवोदू सत् देवान् वोदुम् आनेतुम् अभिमुखं गच्छति ।

१८ युक्तरूपः = योग्यः ।

३३१

- पत्रं पङ्क्तिः
- ३२५ १० 'पादुका पादूः उपानत्' (अमरः २ । १० । ३०-३१) ।
- ३२६ ५ 'उत मे प्रथियोः' इत्यस्या भ्रूचः सायणभाष्यं न वर्तते ।
८ येन धनेन प्रगम्यते संसारयात्रा निर्वाह्यते तत् । १३ तं
ताश्च गा इत्यन्वयः ।
- २५ मीहल्लपः ('मिह सेचने' धा० १ । १०१७) =
सेक्तृन् ।
- ३२७ २ 'आप्तत्वात्' इति ग. च. ज. पाठः साधीयान् । यस्मा-
न्मरुत इन्द्रस्याप्ताः ।
- ५ पुनः पुनः वृष्ट्यादि कृत्वा ।
- ७ 'हेट्ट अनादरे' (धा० १ । २८५) । मरुप्रसादात्
एनसि भस्माकम् आदरो न वर्तते ।
एनः (एनसः) लज्जामहे । मरुतोऽस्मानेनसो लज्जयन्ति ।
- २०-२१ सोमो भूयस्त्वेन क्षीगादिकमाशिरनभिभवति । मिश्रगे सोम-
रसाधिक्येन क्षीरादि न ज्ञायते । सोमाशिरमिश्रणं तृतीयस-
वने क्रियते ।
- २२ वचनवत्त्वेन = स्तुतियुक्तत्वाद्देतोः । 'वचनवत्त्वेन' इत्य-
पपाठः । 'पटुवचनेन' ठ. ड. पाठः सुगमः । परव-
चनवत्त्वेन (ग. ज. पाठः) = पटवः वचनवत्त्वेन । परव-
चनवत्त्वेन (ठ. पुस्तके पाठान्तरं) = परस्य वचनवत्त्वेन ।
सोमः पातुवचनं करोति ।
'सूत्रे इदमाहृतं ब्राह्मणे इदमाहृतमित्यादिप्रयोगदर्शनादाह-
न्तिर्वचनार्थः' (निघ० भा० ४ । १ । २३ ॥ निरु-
क्तशक्तिः पत्रम् ८ । २०) ।
- ३२८ ९ भासाप्यूहः इति छ. त. द. पाठः । किं तु 'वक्षः-'
शब्दो नपुंसकः ।
- ३२९ ८ अप्यूहं = उपरि स्थापितम् ।
९ आदिह्येनासिद्धा टपा आदित्यस्य वक्ष एव दृश्यते ।
१७ नौधाः = नवनं + धा ।

पत्रे

पङ्क्तिः

३३४

२-३ 'इण् गतौ' (धा० २ । ३५) । तस्माद्व्युत्पाद्य । 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (धा० २ । २१) । तस्माच्च व्युत्पाद्य ।

४-५ अन्येषां शब्दानामनेकार्थत्वमनेकधातुजत्वम् । अयं त्वने-
कार्थ एव ।

७ संस्कारः प्रकृतिप्रत्ययादिः । स नैव ज्ञायत इति केचिद्ब्रूते ।
ज्ञायत इति दुर्गः । द्वयोरर्थयोः को भेद इति न ज्ञायते
यस्माद्द्वयोरपि न निश्चिता प्रकृतिः ।

१२-१३ पुराणेन नवं धान्यमुत्पाद्यत इति पुराणेन नवस्य रक्षणं
स्यात् । नवे च धान्ये पुराणं वर्तत इति नवेन पुराणस्य
रक्षणम् ।

१५ उपदयाशब्दः कोशेषु न विद्यते । 'दय दानगतिरक्षण-
हिंसादानेषु' (धा० १ । ४८२) ।

१९ 'राहूणस्य' सायणभाष्ये न वर्तते ।

३३५

२ अप्रतिस्खालितः = केनापि शत्रुणा स्वलनमययावन्न
प्रापितः ।

४ 'अन्यत्र' 'अन्यत्' (५) वा व्यर्थम् ।

५ यस्मिन्वाक्ये वसुशब्दो वर्तते तस्मिन्नेव वाक्ये श्रूयमाणं
इन्द्र ईशानः सन् हवींषि दाशुषे यजमानाय दानविभागा-
म्यामन्यत्किं कुर्यात् । वसु दद्याद्विभजेद्वा ।

१६ देवपणयः = देवैर्वाणिगव्यवहारं कुसीदशंसि कुर्वाणा असुराः
(असीरियादेशजाः) । 'पणिर्वाणिग्भवति' (निरु०
२ । १७) । १८ 'अशनिर्द्वयोः' (अमर० १ । १ ।
५०) इत्यशनिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गं पुंलिङ्गं वा ।

१८ क. ख. घ. ङ. ट. पुस्तकेषु सायणभाष्यस्थाः शब्दा
गृह्यन्ते यथा पाठान्तरे 'अशानिर्वज्रः' ।

२० प्रसहनं प्रसयनं (ग. ज. पाठः) वा कोशेषु न विद्यते ।
प्रसहनम् = आस्कन्दनम् अभियोगः । प्रसयनं = प्रबन्धनम् ।

२१ छिन्नाः (प्लुष्टा ईषत्प्लुष्टा वा) भिन्नाः (मर्माभूताः)
अवरुणाः (अर्धदग्धाः) एव यथासंख्यविनैरागानि ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३३२

- १ एतच्छस्त्रपठने दीर्घकालोऽवश्य इति भयात् ।
 २ वाक्सङ्गः (ग. ज. पाठः) = वाक्प्रतिबन्धः । मम वाचं
 न किमपि प्रतिबध्नाति । ' वाक्सवन्मं गोस्ति ' इति च.—
 पाठो दुर्बोधः ।

३ ' उभयथापि तु ' इत्यत्र ' तु ' अनवश्यं यतः ' ऐन्द्री
 त्वेव शस्यते ' इत्यत्र ' तु ' वर्तते ।

४ अस्या आच ऐन्द्रत्वे न वादः । ' बाहः ' इत्येकमेव पदं वाद-
 विषयः ।

७ ' उत्कृष्टमिति ' इत्यत्र ' उत्कृष्टम् ' इति वाक्यसमाप्तिः ।
 ' इति ' ' नवमाध्यायस्य ' इत्यनेन संबन्धव्यम् ।

३३३

६ अयं मन्त्रस्तैत्तिरीयसंहितास्थ इति कृत्वा च. ट. पुस्तकयोः
 प्रान्तभागे लिख्यते ठ. ड. पुस्तकयोश्चान्तर्भाव्यते ' तैत्तिरीये
 अनाधृष्टम् ' इति ।

९ तनूं शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्ता जाठरोऽ-
 ग्निः । तत्प्रीत्यै गृहीतमाज्यं तामूनप्त्रम् । परस्परसखिभावात्
 तदाज्यमृत्विग्भिः संपृश्यते । ' तानूनप्त्रमुपयन्त्यृत्विजो यज-
 मानश्च । युगपत्समवमृश्यानाधृष्टमसीति जपन्ति ' (मान०
 श्रौ० २ । २ । १ । ३-४) ।

१० समयः द्रोहं न कुर्म इति शपथः कृतस्तेनोपयन्त्रिता अव-
 रद्धाः ।

१३ ' अनभिशास्तेन्यम् ' (६) इति ' भैत्रायणीयपाठः ।
 ' अनभिशास्ति ' इति पाठो दुर्गेण कुत उपलब्ध इति
 न ज्ञायते । च. ट. पुस्तकयोः ' अनभिशास्ते ' इति शुद्धी-
 क्रियते । ' अनभिशास्ति ' इति ' अनभिशास्तेन्यम् ' इत्य-
 स्यार्थः स्यात् । हे घृत त्वम् अनभिशास्ति असि आत्मना । वा
 अथवा केनचित् अबभिशासनीयमसि । ' आत्मना वा '
 इति व्यर्थम् । ग. ज. पुस्तकयोः ' अनभिशास्ति हे घृत '
 नास्ति ।

३३४

१ अनेके विकल्पा यस्याः सोनेकविकल्पा । अनेकविकल्पा
 प्रकृतिर्यस्याः सा ।

पत्रं
३३८

पङ्क्तिः

७ व्यूढस्य 'पठेऽहनि' इत्याध्यायनश्रौतसूत्रे (भाष० श्रौ० ८।८) । क. ख. च. पुस्तकेषु 'पृष्ठस्य पठेऽहनि' इति ।

१४ 'निर्जगाति' इत्येतस्य स्थाने 'निर्जानाति' इति (मैत्रा० सं० १।८।२) वर्तते 'अन्वपौ' इत्यस्य स्थाने 'अत्यग्निम्' इति च । अविद्वान् शयानां गां मृतां मन्यते वस्तुतस्तु सार्धं प्रविष्टा । तस्मात्पशूनामग्निर्निवासः ।

३३९
३४०

१८ अपतः (पाठान्तरम्) = अतः + यतः ।

६ 'न्यकुपरणं' (पाठान्तरम्) अत्र 'अ' न्यसदृशः । तेन 'अकु०' 'न्यकु०' इत्येवं लिखितम् ।

९ समान्नायेषु (पाठान्तरम्) = समान्नातपदेषु । निघण्टुकारेण किंकारणमेते पदे व्यस्यते इति न ज्ञायते । 'दावने' शब्द आग्नेदे बहुवचनः प्रयुज्यते । तस्य स्वातन्त्र्येणार्थः कर्तव्य इति स प्रथममुपात्तः । 'अकूपारस्य दावने' इति क्रमेऽ-स्थामेवार्चि 'दावने' इत्यस्यार्थः कर्तव्य इति भवेत् । 'अकूपारस्य' 'अकूपारः' इति च सकृदेव प्रयुक्ते उपलभ्येते ।

१२-१३ अविशक्षितः अनुक्तः स्वार्थो यैस्ते निगमा वैदिकशब्दाः । पाठान्तरे अविशक्षितः अर्थो येषां ते । निगमानां वैदिक-शब्दानां स्वार्थः कथं न विशक्षितः ।

१३ संपरया = समारया काकतालीयन्यायेन आकस्मिकतया । 'संपरया' इति शब्दो नावश्यकः । निगमे = ऋचि ।

१४ 'यथापाते' (पाठान्तरम्) ग्रामादिकं 'यथोपाते' इदम् । 'यथोपानते' (पाठान्तरम्) = यथोपागते ।

२४ कच्छः कूपेऽपि वर्तते । संपुटे कच्छशब्दः कोरोषु न दृश्यते । 'शानिवाच्यः कच्छपुटः' 'पाणिक्कच्छपुटः' वा कस्मात्कोशादुद्धृतमिति न ज्ञायते ।

३४१

७ 'आदित्योऽप्यकूपारः' इत्यस्योदाहरणम् (ऋ० सं० १०।१०९।१) । समुद्रकच्छार्थे अकूपारशब्दो न वैदिकः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३३६

१० अङ्गिः पूर्णाः (९) इति मेघाः पुरः ।

१५-१६ ' य इन्द्र एतदकरोत् किं विदद्भस्त्वैनैकेनैव गुणेन युक्त आसीत् ' इति रचितं वाक्यं युक्तम् । अथवा । ' यः सः ' इति त्याज्यम् ।

२१ दुर्गप्राप्ते निरुक्तमूले ' मां वायसो दोषो दयमानो अबुधत् ' इत्येक एव पाद आसीत्तेन स ' मृग्योऽत्र शेषः ' इति ब्रवीति । अस्या ऋचो मूलं नाद्यापि लब्धम् ।

' अहम् ' इति क. ख. छ. त. द. पाठो (३३२ । १५) न तु ' अयम् ' इति । मूलाभागे पाठनिधयोऽन्वयः ।

२४ ' डीङ् विहायसा गतौ ' (धा० ४ । २९) । दयमानो-
डयमानः (घ. ट. पाठः) = दयमानः + उडयमानः ।
संधिः प्रामादिकः । निपातानामत्र न किमपि प्रयोजनम् ।
निपातप्रकरणे तापठनमाश्रयकम् ।

३३७

१३ ' कतमत् । बहनम् । उद्दिश्य यत्कर्म ' इति वाक्यरचना-
वश्यकता । ' बहनं ' पदमस्थाने पतितम् ।

१५ अर्थाय = तच्छ्रुते ।

१६ ऋचि ' गातुं ' (८) न तु ' गमनं ' पदम् । ' किम् ।
गमनम् ' गमनशब्दस्य व्युत्पत्तिधानयश्या ।

१९ घ. ट. पुस्तकयोः ' कारेणा उ गृह्यते ' इति लिख्यते ।
ठ. ड. पुस्तकयोस्तत् ' कारेणा उत् गृह्यते ' इति शुद्धी-
क्रियते । पुराणपुस्तकेषु ' तु ' ' तु ' इत्येवं लिख्य-
ते । सोऽशानादेऽप्युक्तैः ' उ ' इति गृहीतः । अहानपरं-
परया च स ' उत् ' इति कृतः । ' नाममविष्पन् ' (ठ.
ड. पाठः ३३८ । १) इत्यत्रापि तदेवाहानम् । ' ना-
मविष्पन् ' इति मूलपाठः । ' मम ' योः सादृश्यात् म
' नामविष्पन् ' (घ. ट. पाठः) इति लिखितः ' नाम-
मविष्पन् ' इति च शुद्धीकृतः ।

३३८

२ ' इह ' (३३२ । १७) । तत्र = तयोः स्थानयोः ।

३ नवमिधापिनो नृचिदिन्यस्य ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३४९

९ ' पुण्ये ' [३४४ । ९] वृत्तौ न चित्रियते ।

१२ ' सुप्रपुत्रं भुङ्गुं समुद्रस्योपरीति वा ' इति ठ. ड. पाठः

ठ. पुस्तके प्रान्तभागे लिखितात्सायणभाष्यात् ।

१७-१८ सुकन्यां ध्वनभार्यां दृष्ट्वा तद्वपेणाभिनी कामाविष्टौ बभूवतु-
 र्जराजर्जरितं च पतिं लङ्कुं-सामुपदिदिशतुः । पतिपरायणा-
 यास्तस्या निश्चयं ज्ञात्वा एनं युवानं रूपसंपन्नं करिष्याव-
 स्ततस्त्रिष्वस्मासु यस्तुभ्यं रोचिष्यते तं वृणीष्येति तामुचतुः ।
 सभर्तृकया तथा तद्वचस्पङ्गीकृते त्रयोऽप्येकं जलाशयं प्रविवि-
 शुर्बहिरागतश्च समानरूपा दृष्टादरे । तथापि सा स्वपतिमेव
 चजे (महा० वनप० १२४) ।

३४७

१२ ' लोकाद्देन' ह ' इति च. पुस्तके शुद्धीकरणम् । कदा-
 चित् ' लोकाद्देन' हते ' इति शुद्धीकरणं स्यात् ।

१३ स्वःसाम् = स्वः स्वर्गं सनोतीति स्वःसा आदित्यस्तम् ।

१६ पौर्णमासस्याग्रेयस्य हरियो याग्येया (मैत्रा० सं० ४ ।
 १० । १) ।

२२ ' स्त्रियः पवित्रमतुलं मैता दुष्यन्ति कर्हिचित् । मासि मासि
 रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ' (वासिष्ठधर्मशास्त्रम् २८४) ।

३४८

३ रजःशया रजसि (रजते) शेते इति । अयःशया =
 अयसि शेते इति । हरःशया हरसि हिरण्ये शेते
 इति । ' अयाशया रजाशया हराशया ' इति रूपाणि
 (तैत्ति० सं० १ । २ । ११ । कठक सं० २ । ८ ।
 मैत्रा० सं० १ । २ । ७) । ' हरःशया ' इति रूपं
 कस्यां संहितायां वर्तत इति न ज्ञायते ।

' हरःशया = हरिशयाना इति माध्यंदिनाः । हरितमुव-
 र्णशोभिनीत्यर्थः ' (च.) । ' अयाशया रजःशया हरि-
 शया ' (बाज० सं० १ । ५ । ८) । ' हरिशया =
 हरितमुवर्णशायिनी ' (तस्यैव महीधरभाष्यम्) ।

' नमस्ते हरसे शोचिरे ' (का० सं० २१ । ७ । मैत्रा०
 सं० २ । १० । १) । ' मर्यस्य हरमे ता ' (मैत्रा०
 सं० ४ । ९ । ३) ।

पत्रं

पाङ्क्तिः

३४१. १७ दुरवाः = दुःखेन रक्षणीयाः ।
३४२. ११ आवक्षि = आवहसि ।
- १३ सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु 'आसीदसि च । 'होतृत्वेऽग्निरि०'
 एवं वर्तते । अयं विपरिणामोऽनवश्यः । 'सुतुक्त्रेऽग्निस्त्वं
 सुतुकेभिरश्वैः' इत्येतत्संबोधनं विनैव सार्धम् ।
- २१ अश्वद्वारेण चाग्निः श्रूयत इति वाक्यशेषः । प्रजाप्रशंसाया-
 मश्वप्रशंसा । अश्वप्रशंसायां चाग्निप्रशंसा । इयं न साक्षा-
 त्प्रशंसा ।
- अथवा स एवाग्निः साक्षात्स्तूयते सुतुक्त्रः सुप्रजा इति ।
 'अश्वद्वारेण चाग्निः स्तूयते' इत्यन्ययोऽपि साधुः ।
३४३. ९ ट. पुस्तकप्रान्ते लिखितः 'प्रेष'शब्दः ठ. ड. पुस्त-
 कयोरेतन्तर्भाव्यते ।
- १२ 'कपिताः' (पाठान्तरम्) । 'कप हिंसायाम्' (धा०
 १ । ६ । ८६) ।
- १७ द्वारोद्घाटने कपाटानि संचार्थन्ते न तु संप्रियन्ते । 'संवरणैः ='
 पाठः प्रामादिकः ।
३४५. १० 'विशतः' इत्यस्य 'सर्वतः सर्वदैव' इति द्वार्थो
 दुर्गोण कृतौ ।
- ११ 'कैश्चिदपि दस्युभिः अनुपहताः' इत्यन्ययः । अथवा ।
 'कैश्चिदपि दस्युभिः अपरीतासः' इत्यन्ययः स्यात् । अयं
 संदेहः 'अविगुणाः' इत्यनेन पदेनोत्पादितः । अनुपहताः
 कैश्चिदपि दस्युभिः । अविगुणाः इत्यर्थः । एवं वाक्यपरचना
 माधीयन्ती ।
- १६ स्युःस्थाने 'असन्' इति पाठो न कश्चिदपि
 पुस्तके लभ्यते । दुर्गोणं केषुचिन्पुस्तकेष्वयं पाठो दृश्यः
 एव 'असन्नित्येष प्रमादपाठः' इति न वदति ।
- २० 'रक्षणं हि सति' इत्यत्र 'सति' पदं व्यर्थम् ।
३४६. १ इतरथा = व्यर्थानमिति स्मरणं ।
- ८ 'स्पावजितारम् = देवान्प्रति प्राप. (च. वाम) पितारम्'
 (च. ट.) । इदं ठ. ड. पुस्तकयोरेतन्तर्भाव्यते ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ३५१ १८-१९ दुर्गन्धीकृतनिरुक्तमूले त्वामिन्द्रेति सर्वा ऋङ् न विद्यते ।
यतोऽसौ ' गोभिः प्राणा अनुपतेति निगमः । गोभिः
कुर्वाणा अस्तोपतेति निर्वचनम् । त्वामिन्द्रेति शेषः ' इति
वदति ।
- ३५२ ३ ' गोमिरिन्द्रस्याभिमुख्यकरणात् ' इत्यन्वयः । स्तुतिभि-
रिन्द्रः सोमाभिमुखीक्रियते ।
- ३५३ ५ अनङ्गवान् धुरि युज्यते धुरोऽथस्ताच्च सोमः नाद्यते । एवं
प्रदेशः सामास्यः साधारणोऽस्यामुपमायाम् ।
८ सोमांशवः = सोमपर्णमगाः ।
१३ ' यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिष्ट । शुक्रादिकपि-
भेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु । कोशात् ' (ट. ठ. ड.) ।
अमरकोशोऽयम् ३ । ३ । १७४ ।
१९ उक्तीयमानसुक्ते = चमसेयजीयमाने सोमे यत्सुक्तं पठ्यते
तस्मिन् ।
- ३५४ ४ ' शिश्रदेवाः = शिश्रैः परावणाः ' (ट. ठ.) ।
१२-१३ त्रयः प्रतिनिविधा अत्र । त्रयः पुरुषा अत्र प्रतिनिविष्यन्ते ।
' एतेषाम् ' इति पदं स्वर्थम् । ' प्रतिनिविद्धेयतेषु ' इति
पाठः स भीर्त्तनः ।
१३ अर्थवृत्तस्य मनुष्यस्य यज्ञाभिगमनं विषयो यस्य ।
१५ विष्णुणस्तदो विषमस्य वाचक इत्यस्य हर्म्यम् ।
१७ अर्थस्य सत्त्वं तत्त्वं तात्त्विकस्वरूपम् ।
१९ ' अपिगुः ' इत्यत्र गाङ् धातुर्न तु गमिः ।
२२ अन्यतमस्मिन्नर्थे । अन्यतमे इति शब्दं रूपं न तु ' अन्यत-
मस्मिन् ' ।
अस्मिन् (१९) खण्डे छ. त. द. पाठा दुर्गन्धता यत-
स्तेनेतरेषु पुराणेषु निदमानान्यधिकानि वाक्यानि न
त्रिविद्यन्ते ।
- ३५५ १४ कलिपुत्रस्य जन्ते मये ।
- ३५६ ७ अथस्तात् = निरुक्ततात्प्रायेषु । ' न्यायवानम् ' इत्यस्य
दिर्भाषोऽर्थः क्रिप्रो स्वर्थम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३४८

६ 'लोका' हरा उच्यन्ते ' इति छं. त. द. पाठः (३४४)
१४) ग. ज. पाठश्च ।

१७-१८ वेदप्रामाणिकाः = प्रमाणम् अधीते वेद वा असौ प्रामा-
णिकः । वेदे प्रामाणिकाः वेदप्रामाणिकाः । केन सूत्रेण
प्रामाणिकरूपसिद्धिः ।

३४९

७ 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्विति कोशात्' (ट.) ।
अमरकोशोऽयम् (३ । ३ । ९३) ।

९-१० 'ये विद्वांसः स्तुतिभिस्त्रेधाध्यात्म्यं पश्यन्तः' इत्यन्वयः ।

१३ 'दधिरे' इति ट. पुस्तके प्रान्तलिखितं ठ. ड. पुस्तक-
योस्तन्मार्ग्यते 'दधिरे धारयन्ति' इति ।

१७ पश्यति अर्थो यस्य स पश्यत्यर्थस्तस्य भावः पश्यत्यर्थता ।
सा उपपद्यते । पाठान्तरे 'अपि' शब्दस्य न किमपि स्वार-
स्यम् ।

३५०

७-८ 'अन्यत्' 'अन्यत्र' वा व्यर्थम् ।

२० यदा उष्णे पयसि दधि मिश्रीक्रियते तदा तद्वन्मं सांनाय्यं
भवति ।

३५१

३ अपि सः = सोऽपि । ७ यदेतत् आज्यस्य तत्पित्राम् ।
'यदेतत्' इत्यस्य च विवरणं 'स्वं भागम्' । 'किञ्चि-
दाज्यस्य' इति शब्दौ यजुर्मन्त्रे प्रयुज्येते । उपस्तरणाभि-
चरणसंबद्धम् = आजः मन्त्रेण उपस्तरियते अभिधा-
र्यते च ।

८-९ उस्त्रियायाः पयसा निष्पन्नस्येति दुर्गृहीतस्थानः शब्दाः ।
ऋचि तु 'पयसा उस्त्रियायाः' (३५० । १३) इत्येव ।
उस्त्रिया गौः । तस्याः पयसो निष्पन्नम् आज्यं पयस्या च ।
एतद् द्वयमृचि न श्रूयते किंतु प्रतीयते । 'श्रूयमाणे' (९)
इति सप्तमी न प्रथमाया द्विवचनम् ।

१५ 'उस्त्राविणः' इति निरुक्तमूलपाठः ग. च. ज. पाठश्च ।

किं त्वयं दुर्वोधः । 'उस्त्राविणः' इति मुद्रोधः । 'उस्त्रा-
विणोऽस्यां भोगा ऊर्ध्वं स्वयन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनवनी-
तक्रमेणेति स्कन्दस्वामी' ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३५८ ७ ऋचः पूर्वाधे मातृशब्द उपात्तस्तत्संबन्धात् पिता पितैव ।
पितृशब्दस्य पाता वा पालयिता वेत्यर्थो न करणीयः ।

८ पितृभूतो मातृभूतश्चायं पर्जन्यः । पिता माता चेत्यादि दुर्वो-
धम् । ' मन्थेते ' इति च.पाठः । पिता माता चायं
पर्जन्यः । एतस्य पर्जन्यस्य मानवौ मातापितरौ आशास-
नम् आज्ञां मन्थेते । तस्माज्ञां मन्थेत पालयेत् । आशासन-
शब्दः कोशेषु न विद्यते । अथवा । ' अयं पर्जन्यः पिता
माता च । एतत्पर्जन्यस्य पितृत्वं मातृत्वं च ईश्वराज्ञेति
मन्थेत ' । सर्वेषु पुस्तकेषु ' पिता माता चायमेतदाशासनं
मन्थेत ' (च. मन्थेते त) इति लिख्यते ।

९ ' रपो रिप्रम् ' (३५६ । २०—२१) एतौ शब्दौ
निघण्टौ न दीयेते ।

१० एवम् शंयोरिति पञ्चम्यन्तरूपे ।

८-१४ इदं च.पुस्तके ट.सदृशपुस्तकानुरोधेन शुद्धीकृतम् । तेन

कारणेन तन्मूलपाठः कचिदुरीक्ष्यः । मूलपाठोऽपि दुर्वोधो-
द्भवाद्भ्रष्टशब्दत्वाच्च । ' मन्थेते पञ्चम्यन्तं वा पष्ठम्यन्तं नौ
वा सन् न चैवं यजमानेना (?) ध्यं नाप्येतस्माद् बृहस्पतिपुत्र-
कस्य शंयोर्मन्थेते पितरः किञ्चिदर्थं विदध्युरिति किं कारणम् ।
स्थत एव हि ते विधातुं समर्थाः पष्ठमर्थमर्थी तस्य किञ्चिदेभिः
पितृभिर्विधीयेतेति ' (च.मूलपाठः) । ' अथा नः शंयो-
ररपो इधात ' इत्यत्र शंयोरिति पञ्चम्यन्ते प्रप्रमन्ते वा
सति एतदाशासनं मन्थेत । बृहस्पतिपुत्राच्छंयोर्धजमानेन नः-
पदसूचितेन किञ्चिदरपः कल्याणमाशास्यते तस्य शंयोर्वा
किञ्चिक्ल्याणमिष्यत इत्यर्थं कश्चिन्मन्थेत । किंतु पितृषु
समर्थेषु सत्तु बृहस्पतिपुत्रकात् (अन्त्ये कन्) यजमानेन
न किमप्यर्थ्यते । एवं पञ्चम्यर्थोऽकिञ्चिकरः ।
पष्ठमन्ते शंयुरर्थी भवेत् । तस्यैभिः पितृभिः कीदृशमरपो
विधीयते । न किमपि यस्मात्तोऽपि समर्थ एव ।
वृत्तरयमर्थः । ग. ज. पाठोऽतीवाशुद्धः । ग. च.
जं. मूलपाठ ईदृशः स्यात् । ' शंयोरित्येतदाशासनं ' .

पञ्च

पङ्क्तिः

- ३५६ २८ अस्य वामस्य* इति प्रथमा ऋक् । 'मतौ छः सूक्तसाम्नोः' (पा० ५ । २ । ५९) इत्यनेन 'अस्य वाम' इति अस्मिन्नस्तीति अस्यवामीयं सूक्तम् ।
- ३५७ १-२ उपरि स्थितो व्येको द्यौरित्याख्यायते ।
- ३-४ विवाहे कस्यायाः पिताम्नानं द्यौरिति संपादयति । तदनु-
रोधेन मघदग् द्यौर्मै पितेति ब्रवीति । ग. च. ज. पाठे
'पितरमभिसंपद्यमानम्' इति साधु भवेत् ।
- ४ 'पिता वा पालयिता वा' (३५६ । १४ ।)
'महती' (१५) 'बन्धुः संबन्धनान्नाभिः संनहनाक्रा-
भ्या० ज्ञातिः संज्ञानात्' (१५-१७) इदं न
व्याख्यायते । 'उत्तान उत्तान ऊर्ध्वतानो वा'
(१८) इति च । दुर्गस्वीकृतपाठो भिन्न एव स्यात् ।
'द्यौर्मै पिता जनिता जनयिता नाभिस्त्र नाभिर्नहनाद्वन्धुर्मै
माता पृथिवी मही बन्धुर्वन्धनात् । उत्तानयोश्चन्द्रोऽर्थो-
निरन्तः । उत्तान ऊर्ध्वतानस्तत्र पिता दुहितुर्मै दध्राति
पर्जन्यः पृथिव्या दुहिता दूरे निहिता दोम्बेर्वा' इति दुर्ग-
स्वीकृतपूजपाठः स्यात् ।
- ७-८ संतानोत्पत्तिरेवानुग्रहः । तदर्थं शुक्रोत्पत्तिः । उदकं शुक्रं
संतानमदीदृशः क्रमः । उदकदाने प्रथमोऽनुग्रहः । संतानोत्प-
त्तिर्द्वितीयः ।
- ९ मातुस्त्वरेऽङ्गानि संपशन्त इति संबन्धान्माता बन्धुः ।
- १० 'द्यौरहं पृथिवी त्वम्' इत्यादिर्वैवाहिके कर्मणि विनियु-
ज्यमानो मघः । 'अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहं
द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेह विचहावहै प्रजां प्रज-
नयावहै संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः
दातम्' (आश्व० गृ० १ । ७ । ६) ।
- २० उत्तानयोः = उग्रतः तानः प्राणः ययोः ।
- २५ उपकारदे = उपग्रहरे । २५ अयं पर्जन्यः पिता माता
च दुहितुः ।
- ३५८ ४ दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोम्बेर्वा (निह० ३ । ४) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३६४

१३ अनुक्रमण्यां वात्सप्रिर्न तु वात्सपीः । वाज० सं० भाष्ये
वात्सप्रोरिति (वा० सं० १२ । १८)
' दिवस्परीत्येकादशभिर्द्वादशभिस्त्रयोदशभिर्वा वात्सप्रेणोपति-
ष्ठते ' (तै० सं० ४ । २ । २ । १ सायणभाष्ये
आप० श्रौ०) ।

आसन्वां स्थापितस्योह्यामैरुपस्थानम् ।

३६५

१ निघण्टौ (३ । १४) मन्दते न तु मन्दति ।

११ ऋजि = ऋजुः । श्व = शयति ।

३६६

२० अधर्वाशिरोभिधानानामिष्टकानामुपधाने दश मध्यास्तेष्विषं
तृतीया (तै० ब्रा० १ । ५ । ८) ।

३६७

१९ दशस्यन् = प्रयच्छन् (च. ट.) एतत् ठ. ड. पुस्तकयो-
रन्तर्भाव्यते । दशति दशस्यति वा निघण्टौ न वर्तते । धातु-
पाठे दशतिर्दशने न तु दाते ।

२० माध्यमिकाः = अन्तरिक्षे वर्तमानाः ।

३६८

१ यस्मादासैः कर्मकारैर्दस्यन्ते तस्मात् दंसयः = कर्माणि ।
' दस्यन्ते ' इत्यत्र ' दस्यते ' इति ग. ज. पाठो ' दस्य-
न्ते ' इति च. पाठो दुर्बोधः । सर्वेषु पुस्तकेषु ' कर्माण्युक्तानि '
इत्यस्यानन्तरं विरामो वर्तते ।

२ दासशब्द ऋजुतायां बहुल्यः प्रयुज्यत इति निगमो न
पठितः ।

१७-१८ हन्तेर्निरुद्धोपधादिपरीणात् = हनधातोः उपधा अकारः ।
निरुद्धो निरुद्ध उपधा यस्य स निरुद्धोपधः । स विपरीतः
कर्तव्यो यथा न् ह् । ततः अकारः आदौ निधेयः । तदा
अ + न् + ह् = अंह इति भवति । नामप्रत्ययेन सह
अंहतिरित्यादि । दुर्ममते ' अन् ' इत्युपधा । तस्या उप-
धाया अकारं निरुद्धम् । किन्तु ' अग्नोऽस्यान्पूर्व उपधा '
(प० १ । १ । ६५) इत्यनेन सूत्रेण अकार एवोपधा-
संज्ञा । ' हन्तिः ' धातुधेन् तत्कार एवोपधा स्यात् ।

१७ ' निरुद्धोपधात् = विपरीतात् ' [च. ट.] । एतद्विराज-
पदं ठ. ट. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३५८

मन्येत पञ्चम्यन्तं षष्ठ्यन्तं वा सत् । न चैवं यजमानेनाध्य-
तस्माद् बृहस्पतिपुत्रकाञ्चयोर्ममैते पितरः किञ्चिदर्थं विदधु-
रिति । किं कारणम् । स्वत एव हि ते विधातुं समर्थाः ।
षष्ठ्यर्थे नाध्ययमर्थी । तस्य किं स्वदेभिः पितृभिर्विधीये-
तेति । ग. ज. पाठे 'ताध्यमर्थी' = नाप्ययमर्थी
इति स्यात् ।

३५९

१४ प्रथमान्तत्वेन न निरुध्यते । तथापि = तेन रूपेण ।
अपिशब्दो व्यर्थः ।

२४ 'यदानुजानाति शंयोरनुब्रूहीति तच्छंयुवाकमन्वाह तच्छंयोरावृ-
णीमह इत्येतदनुवाकस्य' (तैत्ति० सं० २ । ६ । १०
सायणभाष्ये बौधा० श्रौ०) ।

३६०

१ 'तत् शंयोः वृणीमहे' इत्यत्र शंयोरिति यदा षष्ठ्यन्तं पदं
तदार्थः = शंयोरात्मानमभिसंपाद्य । शंयुमनुनीय । यदा पञ्च-
म्यन्तं तदार्थः = शंयोः सकाशात् । केचिदित्यनेनास्वारस्यं
दर्शयति । के एते केचिदिति न ज्ञायते ।

७ भे = भयम् । पजम् = सादयितृ नाशयितृ ।

२० अयं द्वाविंशतितमः खण्डः सर्वेषामन्यतमः ।

३६१

६ सायणभाष्ये 'राहुगणस्य' न विद्यते

७ सर्वस्तोमेष्वेष = 'अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिदम्बा-
स्तर्वत्रैश्वदेवे' (आश्व० श्रौ० ५ । १८) । अत्र 'एव'-
शब्दस्य प्रयोजनं न ज्ञायते ।

१२-१३ पुत्रः पुरुत्रायने निपरणाद्वा (निरु० २ । ११)

१९ 'एतानि' (३) इत्यस्य स्थाने दुर्गपाठः 'एतानि'
इति भांति ।

३६३

१३ मूले 'वस्त्रमाधिनम्' (३६२ । २३) । अत्र सर्वत्र
'वस्त्रमाधिनम्' ।

१६ 'नीचिरयमानं नीचनिचितं भव्युर्ध्वरक्षितम्' (३६२ ।
२६) न व्याख्यायते ।

३६४

९ 'जर्ने' कथमनवगतमैकपदिकं च किमर्थं पठ्यते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३७१

९ कल्पः ' जुह्वां नवगृहीतं गृहीत्वा धाता रातिरित्यन्तर्वैधुर्वै-
स्तिष्ठन्संततं समशो नव समिष्टयज्ञं पि जुहोति ' । धाता राति-
रित्यादयो नव मन्त्राः । सेमयागो समिष्टयज्ञः संज्ञा नवाहु-
तयः । तासां ब्राह्मणम् (तै० सं० ६ । ६ । २) ।

१० तत्र = मैत्रायणीब्राह्मणे ।

११ ' यज्ञस्य वा एता आणी एतौ वै विश्वामित्रो यज्ञस्याणी
अपश्यत् ' (मै० सं० ४ । ८ । ४) । अस्योद्धृतवा-
क्यस्य प्रयोजनं न दृश्यते । अर्थोऽपि ' आणी' शब्दस्य न
ज्ञायते । वृत्तौ ' अरणी ' शब्दो न तु ' आणी ' ।
' अश्नाप्रकीलके तु द्वयोरणिः ' (अमरः २ । ८ । ५६) ।

१०-११ ' विश्वामित्रस्यो यज्ञस्या अरणी ' ईदृशः च. पुस्तके पाठ
आसीदिति भाति । ' स्यो यज्ञ ' ' अरणी ' इत्यस्य ' अ ' चैता-
न्यक्षराणि विमृष्टानि । तेन ' विश्वामित्रस्वारणी ' इति
शुद्धीकृतः पाठः । च. पुस्तकस्थमूलपाठो दुर्घोष्यः ।

१४ पुरोड शस्त्रेतरस्य स्थूलहविषो वा हवनार्थं यो भागोऽवर्ष्यते
सोऽवदानसंज्ञः ।

१५ अग्निर्वैदु कुर्यात् ।

१९ अया = यजुर्लेखि रूपम् ।

३७२

३-४ ' उपयाहि सोमम् ' इत्यृक्शान्वायां पाठः ।

९ तदेतदुपपद्यते इति न वाच्यं यतः पूर्वान्वर्थः ताद्रीयानिति
दुर्गो ब्रवीति ।

१७ भाष्यमपि ' ऋधनुवन्नयाश्रीर्ऋधनुवन्नशमिष्टाः ' (३६६
१०) इति । ' ऋधगयाः ' इत्यत्र ' ऋधक् = पृथक्कर्तुं '
इत्यर्थो न कृतः ।

३७३

२ तत्रः अर्थो यस्य तत् । अर्हयान् अर्थो यस्य तत् । ' द्वि-
चनविभज्योपपदे तर्हयमुर्ना ' (पा० ५ । ३ । ५७)
इत्यनेन ' तत्रार्थतरम् ' ' अर्हयानोऽर्थतरम् ' ।

१६ अजनाय गमनायाधः यस्य सः अजनायः । पुनस्तत्तल पदेन
भिन्नार्थेन. भविष्यत्पमिश्रसंज्ञिपमत्पथमाय ' अजाय ' .
पदम् ' गमनाय ' इत्यर्थो द्विर्गमय ' अजाय ' इति ।

१९

पत्रं

पङ्क्तिः

३६८

२३ सायणभाष्ये ' मैत्राक्षरुणस्य ' न विद्यते ।

३६९

१ क. ख. व्यतिरिक्तपुस्तकेषु ' उत्साविणम् ' इत्येव लिख्यते न तु ' उत्साविणम् ' ।

२ ' आर्जवेन दातैव केवलमयम् ' इत्यन्वयः । अयमतीव ऋजुर्न प्रत्युपकारमपेक्षते ।

८ ' यजते ' इत्यस्य स्थाने ग. च. ज. पाठः ' यक्षते ' । अत्र लृटः प्रयोजनं न दृश्यते ।

११ चातयतिर्नाशनार्थं यास्केनावस्थाप्यते निरुक्ते ६ । ३० ।

१७ शम्भा गदया समानाकारो व्यामार्थपरिमितः काष्ठविशेषः । श्वेताम् = विद्युते दूरे परस्परतोऽभवताम् । ' वावापृथिवी सहास्ताम् । ते शम्भामात्रमेकमहर्व्येतौ शम्भामात्रमेकमहः ' । (तै० ब्रा० ३ । २ । ६) । मैत्रा० संहितायां शम्भामात्रं द्विवारम् । तेषु पुस्तकेषु ' श्वेताम् ' इत्यस्य स्थाने ' श्वेताम् ' । किं तु तत्प्रामादिकम् ।

३७०

१ प्रतिद्वन्द्वी अथवा प्रतिद्वन्द्वः = शत्रुः ।

१० तथा = वावापृथिवीविशेषणत्वेन ।

१८ पारणीये = अन्तं गन्तुं योग्ये ।

२२-२३ गिर्वणः = गीर्भिर्वन्यते गिरो वनतीति वा । ' वन मंभक्तौ ' (धा० १ । ४६४) ।

२४ क एते व्याचक्षाणाः ।

३७१

६ ठ. ड. पुस्तकयोर्धदोभि ऋक्षशास्त्रीया ऋक्षपठयते । किं तु तस्यां शास्त्रायाम् ' ऋधगया ऋधगुता ' इत्यस्य स्थाने ' भुवमया भुवमुता ' इति पाठो वर्तते । ' ऋधगयादृधगुताशमिष्टविद्वा० ' (मैत्रा० सं० १ । ३ । ३८ ॥ काठकसं० ४ । १२) ' ऋधगयादृधगुताशमिष्टाः प्रजानम्वहमुपयाहि विद्वान् ' (तैत्ति० सं० १ । ४ । ४४) । ' ऋधगया ऋधगुताशमिष्टविद्वाप्रजानम्वहमुपयाहि माधु ' (कपि० सं० ३ । १०) । ' ऋधगया ऋधगुता० विद्वान्वाहा ' (याज० सं० ८ । २०) । क. ख. पुष्पकपोः ' विद्वान्वाहा ' इति पाठो याज्ज्येदिमंहितातो गृहीतः ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ३७५ २५ द्विपञ्चशदशु सूर्यः पञ्चानामेवर्चा देव ॥ । तेन सूक्ते सूर्योऽ-
धिक्रियते प्रधानं वेति कथमुच्यते । अस्मिन्सूक्ते बहवो देवता
बहवो विषयाश्च ।
- ३७६ ६ अस्य वामस्य मध्यमो भ्राता वायुः । अस्य च तृतीयो
भ्राताग्निः । एष प्रकृतानामनुक्रमो न विरुध्यते ।
८ इतरत् = ' घृष्टो अस्य ' इत्यत्र ' अस्य ' पदम् ।
अन्यत् = अनुदात्तम् ।
ठ. ड. पुस्तके वर्जयित्वेतिरेषु ' अयत् ' इत्याद्यानन्तरं
विशामो न वर्तते । तेन ' अन्तेदात्तं पदमितरत् अन्यत्
तृतीयो ' इत्यन्वयः स्यात् । इतरत् = भिन्नम् ।
१० पूर्वेषु ' अस्य ' शब्देन समानरूपम् । द्वावपि ' अस्य ' -
शब्दावेकरूपौ ।
१०-११ यस्मात्स्वरकृतो विशेषस्तस्मादर्थकृतोऽपि विशेषोऽवश्यः ।
११-१२ स च विशेषोऽप्रधानार्थाभिधापिता । ' अप्रधानार्थाभिधा-
पिना ' इति पाठान्तरम् । तस्यार्थः = यदा द्वितीयम्
' अस्य ' पदमप्रधानार्थाभिधापि भवति तदैव स विशेषः
प्रतीयते ।
१५ ' उदात्तं प्रथमादेशे ' इत्याद्युपगमे भवति यस्मादस्मिन्मन्त्रे
प्रथमादेशोऽस्यादि ।
१७ इदं द्वितीयं निरूपणं साधीयः ।
१८ ' तीव्रार्थतरमुदात्तम् ' इत्यनेन लक्षणेन प्रधानार्थतरम् ।
२० अस्य पदस्य = ' अस्य ' इति पदस्य । अन्यस्य (पाठा-
न्तरम्) = प्रारम्भे वर्तमानादन्यस्य । ईदृशान्यपदस्य अन्वा-
देशः कथं स्यात् । एतावत् आदिष्टं तस्यैवान्वादेशो न
कस्यापि पदस्य ।
२२ ' अल्पीयोऽर्थतरमुदात्तम् ' इत्यनुदात्तत्वेन लक्षणेन ।
३ मैत्रा० सं० १।६।१२ इत्यत्र ' मृतमितरमण्डमवापयत् '
न तु ' मृतपितरम् ' । अदितिः पुत्रकामा हरिस्तमक्षणा-
ण्डमवापेदे प्राप्तवती । तदण्डं मृतमजायत ।
११ ' यदन्ति ' इत्याद्य ' मय्यन्ते ' इत्यर्थः क्लिप्तो ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३७४

१ 'सातिः'शब्दः प्रथमः मुह्यः (३७२ । २२) । प्रधानशब्दः इत्यर्थः । तस्य 'अस्याः' इत्यनेनादेशः । तत्तीव्रार्थतरं पदम् ।

२ 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (पा० ६ । १ । १५८) इत्यनेन 'अस्याः' इत्यत्र 'अ' अनुदात्तः 'स्याः' उदात्तः ।

८ 'चरितव्रतः सूर्यादिदे वधूवस्त्रं दद्यात्' (आश्व० गृ० १ । ८ । १३) ।

'सूर्येणोत्तम्भिता' (श्र० सं० १० । ८५) इदं सूक्तं मधुपर्कस्थानन्तरं मङ्गलाष्टके पठ्यमाने पठ्यते (विवाहप्रयोगे) ।

११ विवाहसंस्कारोऽग्निसाक्षिकः ।

१३ अचि 'जीवाति' (६) न तु 'जीवातु' ।

१६ लक्षणार्था = भार्या भर्तारं लक्षयति भर्त्रर्थं जीवति । एष एव तस्या जीवितस्यार्थः ।

१९ विगीर्यद्विद्यते (ग. ज. पाठ) = विशीर्यन्ते + विष्णुः गन्ते ।

अस्मिन् (२५) गण्डे- 'सममंसत' (३६५ । २४)

'स्वम्' (२५) 'सत्' (पाठभेदे) 'अपिहितम्'

'अमुत्र' (२५) 'गातुं' कृण्वन्नुग्रमो जनायेत्यपि निगमो भवति' (३६६ । १) 'पीपतिर्द्विस्ताकर्मा' (६)

(छ. त. पीयुति*) 'समानं संमानमात्रं भवति मात्रा

मानादुरं व्याख्यानमस्तोऽनेनः' (७-८) 'रानिरम्यस्तोऽ-

जाश्वेनि पूषणमाह' (१४) एतानि न व्याख्यायन्ते ।

३७५

६ अस्पृशामीयं प्रमिद्धं मुक्तमिति 'एव'शब्दस्यार्थः ।

७ तृतीयमेव तार्तीयम् । तार्तीयमवनीयं (च. पाठः) = तार्तीयमवनीयते. (शन्नम्) ।

१७ महः = वेष्टम् । सहस्रिणः = वेष्टवनः ।

२३ 'पातारम्' (३) इति न व्याख्यायन्ते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

यति इति चुरादि तप् (धा० १० । २८६) । तेन न-
णिजन्तं रूपम् ।

२२ अरेषु ऋतूनां विशेषलिङ्गं नास्ति ।

२५ 'हेमन्तशिशिरसमासेन' (३७ । २५) इति छ. त.
द. पाठः ।

२४-२५ 'पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन' (ऐ० ब्रा० । १) ।

४ 'पल्लुतायाः' (३७७ । २६) इति छ. त. द. पाठे
निगमोऽध्याहार्यः ।

६ 'पितरं सर्वभूतानाम् उत्पादयितुं वा' इति च. पाठो
दुर्बोधः ।

७ 'द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य' (शत० ब्रा० १२ । ३
२ । २) । १२ 'संवत्सरं न सप्तचक्रमिति कृत्वा सप्तर्षयः
पदद्वयपक्षे' (च.) ।

दुर्गः 'सप्त चके' इति द्वे पदे करोति । वस्तुतस्तु तदेकं
पदं संवत्सरस्य च विशेषणम् । आदित्यद्वारेण सप्तचक्रं
स्यात् । अथवा 'अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तः सप्तचक्रम्'
(सायणः) ।

१४ यदि सप्तचक्र आदित्यस्तर्हि केन शब्देनास्यान्वयः ।

१ प्रश्नेष्य = आसज्य ।

२ प्रधिः = चकनेमिः । गण्डपृष्ठशब्दस्यार्थो न ज्ञायते ।

३ 'प्रधयश्चक्रं भवति' इदं न व्याकरणशुद्धम् । १२
'पष्टिश्च० संवत्सरस्याहानि' (शत० ब्रा० ९ । १ ।
१ । ४३) ।

२ सप्तपुत्रे सप्तशब्दस्य यः सर्वणार्थस्तत्प्रसङ्गेन ।

४ ऐकपदिकसमाभ्यायः समाभ्यासस्य ऐकपदिकं नाम प्रकरणं
तस्य व्याख्यानम् । (च. पाठे) 'समाभ्यासे व्याख्यातं'
परिगणितम् । ऐकपदिकं (क. ख. पाठान्तरे) व्याख्या-
नेनान्वेति ।

५ उक्तमेव न. तस्य पुनरुक्तिः कियते ।

३८०

३८१

३८२

३८३

- पत्रे पङ्क्तिः
- ३८८ ११ हविषः हविषा पूर्णा अर्चिषः ।
 १२ जनानां दर्शनमभि दर्शनाय जनाः पश्येयुरित्यर्थं व्यञ्जयित्वा दर्शयित्वा ।
 १३ आदित्यस्यान्तर्हविष उपनियमितवान् । स्यार्चिष आदित्ये स्थापयामास ।
 १४ तमेतमर्थम् = आदित्यस्य स्यार्चिभिः प्रदीपनम् ।
 १७-१८ सामानाधिकरण्यशब्दः समानविभक्त्यन्तानां शब्दानामन्वये प्रयुज्यते । अत्रान्वयशब्दो युक्तः ।
- ३८९ २१ अथापि = अयमप्यधिकोऽर्थः कदाचित्स्मात् ।
 १ वरणार्हं संभजनीयमस्माभिर्गुण्माभिर्वा । अथवा । युष्मभ्यं गोपायितव्यम् ।
 २ 'गोपायिता' 'गोपिता' (क. ख. पाठः) इति द्वे अपि रूपे ।
 २-३ यास्कमते 'गोपयत्यम्' इत्यस्य द्वौवार्थौ । 'गोपायितारो यूयं स्थ' अयमेकः 'गोपायितव्यं युष्मभ्यम्' इति द्वितीयः (३८५ । १०-११) । ३ स्थ = भविष्यथ इति दुर्गः ।
 ३ युष्मभ्यम् = यौष्माकीणम् इति च । 'वर्षिष्ठं' (३८५ । १०) न व्याख्यायते ।
 १२-१३ अतिरात्रे प्रथमे वर्षाये होतुः शस्त्रयाज्या (आश्व० श्रौ० ६ । ४) । अतिरात्रे द्वादश शस्त्राणि । चतुर्णां शस्त्राणां वर्षायः । अयं होत्रा शरयते । तस्यैषा ऋदाज्या ।
 १८ 'यस्य पीतिं कामयते तदैव वष्टि' इति ग. च. ज. पाठोऽन्वयः ।
 २६ अनिर्मितमनिधितं परिमाणं यस्य तत् । 'अनिर्मितमपरिमाणम्' इति पाठान्तरं सधु ।
 १ 'अयमपीतरोऽन्व एतस्मिन्नेव' (३८६ । १५) न व्याख्यायते ।
 २ दर्शनकृतं = दर्शनेन कृतं जनितम् । 'दर्शनं कृतम्' इति

३८५

१८ ' अनवगतसंस्कारान् (२९.१.१) इत्यत्र किं संस्कार-
स्याविज्ञानमेवानवगमशब्देनोच्यत उत्तार्थप्रतीतिरपीति प्रभे-
धप्रतीतिरपी-युत्तरम् ।

१९ व्याकरणे यानि लक्षणानि तैः असंपन्नः व्याकरणशास्त्रान-
नुगतः । अविज्ञानम् = अनवगमः ।

२० प्रकृतिः प्रत्ययः स्वर इत्यादयः लक्षणतान्त्रविहितेन संस्का-
रेण युक्ता न वेति न ज्ञायते ।

२१ उभयस्य = संस्कारस्यार्थस्य च ।

२२ सस्निमित्यस्मिन्नेव शब्दे ।

२४ अन्योऽपि कश्चिदर्थः ।

३८६

६ ' अथैनमुपतिष्ठन्ते रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्वः ' (तै०
आ० ४ । ११ । मैत्रा० सं० ४ । ९ । ११) ।

७ मध्येमैत्रावणीयके (पा० २ । १ । १८) ' पारे मध्ये
पष्ठषा वेति सूत्रेण ' ।

८ ' ष्णा शौचे । आहगमहनेति किन् । लिङ्गद्वावाङ्घ्रिचनम् ।
जगतः स्नापयितारमित्यर्थः ' इदं सायणभाष्यादुद्धृतं ट.
पुस्तके प्रान्तभागे लिखितं ट. ड. पुस्तकयोरन्त-
र्भाष्यते ।

१८ अस्मामहीना दानाधन्यन्वयः ।

३८७

१ अयमप्यस्य० (पाठभेदे) = अस्या ऋचो द्वावर्थौ इत्यपि-
शब्दस्यार्थः । अपिशब्दस्यार्थे ' यद्ययमर्थो न साधुस्त्वर्थं
गृह्यताम् ' इत्यर्थः ।

प्रथमश्चतुर्थस्तृतीयो द्वितीय इति पाठव्ययः । ७ प्रथमार्थं
विश्वावसुर्गन्धर्वो (३८६ । १५) द्वितीय इन्द्रः ।

७ आसाम् प्रजानां प्राकथयदिवेत्यन्वयः ।

२३ ' जुधातुर्धातुपठे न वर्तते ।

२५ ' दत्तो देवानाममि मर्यानाम् ' (ऋ० सं० १० । ४ ।
२) इति न व्याख्यायने (३८५ । ७)

पत्रे

३९३

पङ्क्तिः

८ हन्मेति ग. च. ज. पाठोऽसाधुः यनो हन्मः + इति = हन्म इति ।

अन्वये = कन् कुक्षितार्थे । मा भूयन् = नश्यन् ।

१० 'वन' (धा० १ । १८०४) हिंसायाम् । 'वन्' (धा० १ । ८०५) च । अपूर्वोऽयं 'वन्' धातुरिति भट्टोर्बिदीक्षिताः । वन् + एष = वन्वथ । वन्वथतः = हिंसायाचारित्यन्तः ।

३९४

१ 'वन्वथतः' हिंसार्थे नवकृत्व ऋकशाखायां प्रयुज्यते । तथा 'वन्वथता वन्वथतां वन्वथने वन्वथन् वन्वथान्' इति स्तौरेरपि प्रयोगः । तेन वन्वथतिः कथंकारमव्यययोगविषयः ।

४ 'पापच्यमानः' इति निरुक्तमूले त. द. पाठो (३९१ । १६) वृत्तौ च ग. ज. पाठः । पापच्यमानः = पुनः पुनः पच्यमानः दृढीक्रियमाणः । पापं कर्म पापिनं सततं पाचयति पच्यमानं करोति । अयं पाठः सार्धपायान् यतः 'पापस्यतेर्वा' (३९१ । १६) इति तृतीया व्युत्पत्तिः । किन्तु सा दुर्गोण न व्याख्यायते ।

२१ 'नास्मिन्नहनि केनचिक्त्वाचिद्वाप्यमविवाक्यमेतदित्याचक्षते' (आश्व० श्रौ० ८ । १२) । 'तस्मादन्नममहविवाक्यं भवति' (ऐ० ब्रा० ५ । २२) ।

३९५

५ 'पार्थिवैर्मुतादिवद् (विध) स्मरेण' पाठान्तरे वर्द्धमानं सायणभाष्यादृष्टानम् ।

११ ग. च. ज. पुस्तकेषु 'वासिष्ठो मृडांके नामाष्टमस्तस्येव-मार्गम्' इत्यादिः पठः । किन्तु मर्वातुक्तमप्यमार्गानुक्रमणं च भौमस्यात्रैरिमार्गमिति । तथा 'पावमाना मोभीषा' इति ग. च. ज. पठः । किन्तु पचमानः सोम एव एवेति भाति ।

११ 'जानयेदमे' (अ. मं० १ । ०९) इत्यर्थेऽप्यामुद्र-मुक्तम् । 'आय पापस्य' (अ. मं० १ । १६४) इत्येतद् दिग्गजकारकसामग्र्यमूत्रम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

पाठान्तरं कृतं = पूर्णम् । अत्र 'चक्षुषः' शब्दो व्यर्थः ।
अथवा । चक्षुषो दर्शनमित्यन्वयः स्यात् ।

१३-१४ ममैतान् रश्मीन् पुंसः बहुप्रज्ञानान् आहुः । एते तव बुद्धि-
रश्मयः पुमांसो बहुप्रज्ञ ना जाता इति ब्रह्मविद आहुः ।

३९०

१५-१६ बुद्धेरुपकुर्वन्ति सर्वानर्थान् प्रकाशयन्तः ।

१९-२१ दर्शनविज्ञानगुणाभ्यां नित्ययुक्तोऽसौ रश्मीनपि ताभ्यां
युक्तान् पश्यति ।

२२ न श्रुता वेदाश्चोपनिषदश्च येन सः ।

२४ परिनिष्ठिता = स्थिरा ।

३९१

३ आधिदैविकं = स देवोऽमनुषो भवति ।

३९२

८ ठ. ड. पुस्तकयोः 'प्रपूर्येते' इत्यस्यानन्तरं विरामो वर्तते ।
लिखितपुस्तकेषु 'परस्परसंभोगेन' इत्यस्यानन्तरं विरामो
न वर्तते ।

१६ अविपर्यस्पन्वी = विपर्ययसंस्थानविनिर्णयं न गच्छन्वी ।

२४-२५ 'जागते यन्महापाङ्कं प्रेदं (ऋ० सं० ८ । ३७) मृक्तमिति
स्मृतम् । तस्यैकातिजगत्याया महापाङ्कानि तान्यपि (छन्दो-
नुक्रमणी ८ । २४) । अग्निमस्तोष्युपक्रम्य (८ । ३९)
श्रीणि (ऋ० सं० ३९ । ४० । ४१) मृक्तानि ' (छ०
८ । २५) । प्रेदं (ऋ० सं० ८ । ३७) मृक्तं जाग-
ते महापाङ्कं तस्यैकाया जगतिजगती । तदनन्तरं श्रीणि
(३९ । ४० । ४१) मृक्ताभ्यपि जागतानि महापाङ्कानि न
केवलं जागतानि । 'जागतानि' इति दुर्गप्रमादोऽनवबो-
धात् । 'अग्निमस्तोषि नाभाक आग्नेयं महापाङ्कं हीति अनु-
क्रमण्यामुक्तम् । दुर्गवृत्तिहृता तु जागतानि त्युक्तम् । अत्र
जगत्या एव महापाङ्कभेद इत्यभेदः ' (ठ.) ।

३९३

१ व्यययः = विपर्ययः । दुर्गेण त्वयं शब्दः पर्यायार्थे प्रयुक्त
इति भाति ।

२-३ धनेन पुरस्कृतेन = धनं पुरस्कृत्य ।

५ पृतनां = युद्धम् । ६ संयत्ताः = योद्धुं गताः । ६-७
'संप्रहर्षभूताः' । संप्रहर्षाणि संप्रहर्षा । संप्रहर्षे योद्धुं
गताः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३९७

- ६ मत्तः अन्यकुलजेनेत्यन्वयः । अभ्युद्यच्छत्यं = उच्छ्रयस्व ।
 ७ ' वि चिद्रहेव रथ्ये चक्रा ' (१० । १० । ७) इति
 यमी यमं ब्रवीति । यथा रथचक्रे द्वे अक्षमाश्रित्य चिद्रहतः
 सार्धं परिवर्तते एवमात्रां विद्रहेव परिवर्ततेवहि रमेवहि ।
 अभ्युद्यच्छतः = अभ्युद्यने भवतः सज्जीभवतो परिवर्तनाय ।
 एकमनस्त्वमश्रसदृशम् । उभे अपि युष्मच्छरीरे रथ्यं सज्जी-
 भवेतम् । त्वं च तस्य कामिनः सक्तं शरीरं स च तप
 सक्तं शरीरमेवमुभे अपि शरीरे रथ्यं सज्जीकृतम् । 'सक्ताम्'
 (९) इति च, पाठः सुबोधः ।

८ उपपाद्य = संपाद्य ।

- १० अभ्युद्यच्छमाना = अभ्युद्यमं यत्नं कुर्वणा ।
 ११ आहनस् शब्दश्चन्द्रमस्वत् । आहनाः आहनसौ आहनपः ।
 अ.हनसम् । हे आहनः । 'तदाहना अभवत्पिप्पुणी'
 (ऋ० सं० २ । १३ । १) अत्र प्रथमैकवचनम् । 'य
 आहना दुहितुर्वक्षणांमु रूपा मिनःनो अकृणोदिदं नः'
 (ऋ० सं० ५ । ४२ । १३) इत्यत्र च । 'ये ते
 मदा अ.हनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मवम्'
 (९ । ७५ । ५) अत्र प्रथमावहुवचनम् । 'अहं
 सोममाहनसं विभर्मि' (१० । १२५ । २) अत्र
 द्वितीयैकवचनम् । 'कदु ब्रव अ हनो यीच्या नून्' (१० ।
 १० । ६) अत्र 'अन्येन मदाहनो याहि त्वयम्' इत्यत्र
 च संबोधनम् । एतु सर्वेऽपि वाक्येषु आहनःशब्देन सुन्दरं
 प्रियं वा किञ्चिद्ब्रूयत इति भाति । पष्टपाशुचि यमी यमं
 ब्रवीतीति सायणः । तत्र यमी यमम् 'आहनः' इति
 संबोधयति । 'आहंसीय मामस्म्यमापणात्' इदं निर्व-
 चनं यमत्रिपयेऽयुक्तमेव यतस्तस्य भ.पणं सर्वथैव सम्पम् ।
 अ.हनःशब्देऽत्र सुभगवाचो । 'अन्यामिच्छस्य सुभगे
 पति मत्' (१० । १० । १०) 'न ते भाना मुन्ने
 यदपेतत्' (१० । १० । १२) इत्यत्र यमी 'सुभगे' ।

पत्रं
३९५

पङ्क्तिः

१४ 'उपनमेत् = उपस्थितं भवेत्' (च.) । 'स्तुनुयाम्'
(ठ. ड. पाठः) = स्तुयां + स्तुनुयाम् । 'स्तुनुयाम्'
इति साधीयान्पाठो यतः सोमकर्म सोमाभिपवरूपम् ।
सोमस्तुतिस्तत्र गौणी ।

१५-१६ प्रजा वयं लभेमहीत्याशंसायुक्ताः स्तुतीः ।

१७-१८ 'सर्वतो विश्वायुः' इत्यस्य कोऽर्थः । विश्वम् आयुः यस्य
सः । सर्वथैव दीर्घायुरयमित्यर्थः स्यात् ।

३९६

२ 'अहर्दिवि' इत्यत्र अहःशब्दो रात्रिवाचीति भाति ।

३ दिवैथ = दिवापि ।

७ याचस्वेत्येतमर्थम् ।

१०-११ 'भन्दमानः भन्दिष्ठः भन्ददिष्टये भन्दनायतः' इत्यन्या-
न्यपि रूपाण्यृक्शाखायां विद्यन्ते । दशकृत्वश्च तेषां
प्रयोगः ।

१२ अमतः सन्बोधनम् = असद्वाचि संबोधनान्तं पदमित्येव
ज्ञायते । तस्यार्थो नैव प्रतीयते । अन्ये शब्दाः प्रयत्नेना-
ल्पशोऽपि निरुच्यन्ते । नायं तथा ।

२१ चिह्नयितारः = चित्रगुप्तादयो मानुषकर्माणि स्वपुस्तके
लितवन्तीति पौराणिकाः । स्पाशयितारः = द्रष्टारः ।
लातिनभाषायां 'स्पेशिओ' अहं पश्यामीत्यर्थः ।

२२ 'यस्य सोममभिदहेद् प्रधानध्वर्युः स्यादयेत स्तोत्राण्युद्राता-
शस्त्राणि होता' (काठ० सं० ३५ । १७) ।
'यदि राजाभिदह्येत प्रधानध्वर्युः स्पर्शितस्तोत्राण्युद्राता-
शस्त्राणि होता' (मान०श्री० ३ । ६ । २२) । सोम-
दाहे इयं प्रायश्चित्तिः ।

२३ 'आदित्यचन्द्रावगिलोऽनलश्च धीर्भूमिराग्ने इदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च लभे च संस्पे धर्मश्च जानाति नरस्य
वृत्तम्' (याज्ञवल्क्यव्यवहाराध्याये दिव्यप्रकरणे श्लो०
१०२ मिताक्षराटीकायाम्) ।

३९७

४ आहंमीति आहनाः । 'आहनः' इति तस्य संबुद्धिः ।

५ असम्पम् = असम्पार्थवाचि ।

पत्रं

पङ्क्तिः

४०१ १२-१४ 'सोमो दुग्धाभिरक्षाः' इत्यत्र कोऽर्थः । अथ सोमः = सोमोऽपि । अक्षाः = निवसति ।

१६ 'लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमासाः' (ऋ० सं० १० । २८ । ४) इदं किमर्थमत्र (३९९ । ६) पठितमिति न ज्ञायते । दुर्गेणापि न व्याख्यायते । अत्र क्रियापदम् 'आसाः' न तु 'अक्षाः' ।

२२ 'हविष्यान्तमजरमिति प्रथमा ऋक् । 'मतौ छः सुक्तसाम्नोः' इत्यनेन हविष्यान्तौयम् । अनुक्रमणार्थं सर्वं सुक्तं त्रेष्टुमभिरुक्तम् । ग. च. ज. पुस्तकेषु 'तत्रेयमेष्टुका जगती' इत्युच्यते ।

४०२

५ यत्र यस्मिन् जगति ।

६ पतत्रि जगत् इत्वरं जगत् यस्या जगत् यच्च धात्रं गमनशीलं जगत् तात्पर्यमभिरुक्तोदुपदिष्टवान् । अत्र 'धात्रं' जगच्छन्दस्य विशेषणम् । १३ प्रियमेधसमापं (च. प.ठः) । अत्र प्रियमेधसमिति पदं शुद्धम् ।

४०३

६ गुणस्पाशनेः = गुणसंकीर्तनेः । स्पाशयतिश्चिद्बोधार्थ इति द्वितीयरूपे स्पशव्युत्पाद्युक्तम् । 'स्पर्शनरिति वा' (३९९ । १३) न व्याख्यातम् ।

४०४

८ ससम् = अन्नं जलं वा । 'ससेन चिद्विमदायावहदसु' (ऋ० सं० १ । ५१ । ३) अत्र ससमन्नम् । 'ससस्य चर्म भृतवपदं वेः' (३ । ५ । ७) अत्र ससः कश्चिन्माणी । 'ससस्य चर्मन्' (४ । ५ । ७) 'ससस्य यद्विद्युता सस्मिन्नृधन्' (४ । ७ । ७) इत्यादि । 'ससस्य योनिमासदः' (५ । २ । १ । ४) इत्यत्र जलम् । 'गृष्णन्ति ह्यजया ससम्' (८ । ७२ । ३) अत्र प्राणिविशेषः कश्चित् । पक्षं ससं शिशुह्यं प्राणिनामिव जनस्तं स्वि उपस्थे सुवन्तमविदत् । शिपः = भूमेः । ११ 'जावत्सवमानं' (३९९ । १५) न व्याख्यातम् ।

१५ पाठान्तरं 'एकम्' इत्यादि सुबोधमेव ।

४०५

२१ अग्रेभ्यो यत्रमानेभ्यः मरुतादतिरिक्तया । २२ अग्निमन्त्रे मागन्धे न तु मात्याः । श्रेयाः = आदानमयाः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

३९७

इति संबोध्यते । विहायःशब्दोऽपि सुन्दरवाची प्रियवाच्यु-
भयवाची वा ।

१५ असम्भवादर्शित्वात्तस्य प्रदेशस्य ।

आहनस्यात् स्त्रीपुरुषसंयोगाज्जायमानः पुरुषो यावदग्निं नाघ-
त्ते तावदमेध्य एव । ‘ अजातो वै तावत्पुरुषो यावदग्निं
नाघत्ते स तर्ह्येव जायते यद्वाग्निमाघत्ते ’ (मैत्रा० सं० १।
६।४) । ‘ आहनस्याद्वै रेतः सिच्यते रेतसः प्रजाः प्रजा-
यन्ते ’ (ऐ० ब्रा० ३० । ३६) । आहनस्या नामाद्यै
कुन्तापाध्याये वर्तमाना ऋचस्तासां मैथुनविवयकोऽर्थः ।

१८-१९ देवस्तुत्या नन्दिता नन्त्रत्यसौ । अथवा । देवस्तुतीनां
नदनो देवस्तुतीर्नादयत्यसाग्निनि नदः ।

३९८

४ कुनः = कुतोऽपि । ७ नीरेण नि = उपलम्बते । ८ अयं
मम कामो नाममिष्यदित्यन्वयः । ‘ न मामागमिष्यन् ’ इति
पाठान्तरम् ।

१२ अधीरा लोपामुद्रा । १३ तस्याः सकाशाच्चेतसा व्यावर्त-
मानमित्यन्वयः ।

१४ ‘ श्वसिति ’ वचकर्मसु पठितं (निघ० २।१९।९) न
गतिकर्मसु ।

१५ संस्कृप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः कामो मामागमदिति विट-
पितम् ।

४००

१३ गोमान् यजमानः । १७-१८ देशानामन्तरान्मध्यात् ।
समुद्रं संवृण्वन्ति व्याप्नुवन्ति । अथवा । देशानां मध्यं
संवृण्वन्ति । तस्मादुदकानि संवरणानीत्युच्यन्ते ।

२० दुग्धाम्यो गोभ्यः = तासां गात्रेभ्यः ।

४०१

२ ‘ नितोगते ’ इति निघण्टुपठः ।

१० सर्वे जना अन्नभक्षणेन निवसन्ति । अयं तु सोममेवाश्रित्य
निवसति । ‘ एनम् ’ इति पाठान्तरम् । एनम् = सोमम् ।
किंतु सर्वे जनाः सोमादन्यानपि पदार्थान्भक्षयन्ति । तेषां
केचनः सोमो नाश्रयः । १४ नक्षयन्ते गावः ।

१३ ‘ अक्षाः ’ पूर्वस्मिन्नेतर्ये = क्षयार्थे न क्षयरथे ।

पत्रं

४०८

पङ्क्तिः

२० अपां वा धारयितारम् । २० ' धारयितृभिः यज्ञसन्निर्वा ' (ट. पाठे) इदमत्र प्रमादेन लिखितम् ।

२१ ' अदर्दः ' इति तृतीयपुरुषैकवचनम् । ' अदर्दः ' इति द्वितीयपुरुषैकवचनम् । अदर्दः । अदर्दताम् । अदर्दरुः । अदर्दः । अदर्दतम् । अदर्दत । ' अदर्दरुसम् ' (ऋ० सं० ९ । ३२ । १) इत्यत्र द्वितीयपुरुषैकवचनम् । विपरिणामोऽनावश्यकः ।

४०९

८ धीराः = वि + ईराः । १६ अपिशब्देनाङ्गिरसो देवसमाख्यां लब्धवन्त इति सूच्यते ।

२५ सस्वर्ह = सस्वः + ह । ' सस्वः ' इदमन्तर्हितवाचकम् (निघ० ३ । २५) । ' सस्वर्ह ' इदं सायणः क्रियापदं मन्यते ' उच्चारितवान् ' इत्यर्थे ।

४१०

१ ' उद्धन्तृन् उद्धर्तृन् ' अनयोरेक एवार्थः । ग. पाठः ' उद्धर्तृन् ' इति भाति । ज. पाठः उद्धन्तृन् = उद्धन्तृन् + उद्धर्तृन् । उद्धर्हणान् = नाशयितृन् ।

२ मुवर्णस्य विकृतानि (विकाराः) चक्राणि येषाम् । ईषा = लङ्लटदण्डो युगदण्डो वा ।

४ अचेतिः अञ्चतिसरूपः । अत एव तस्य गत्यर्थः । ' अञ्च-तेर्गत्यर्थसारूप्यात् ' । (ग. च. ज. पाठः) = ' अचेति अञ्चतेः ' इत्येतयोः गत्यर्थे सारूप्यम् ।

८ ' तेषां सप्तसप्तका गगाः । ब्राह्मणे हि श्रूयते ' (ग. ज. पाठः) । १९ प्रउगशस्त्रे ' आश्विनं (तृचं) शंसति ' (ऐ० ब्रा० ११ । १) ।

४११

५ ' शर्था अङ्गुलयो भवन्ति ' (४०६ । १६) ' सृजन्ति कर्माणे ' (छ. त. द. पाठेऽधिकं) न व्याख्यायते ।

११ यथा विषालिकाया मध्यमतीक्ष्णं तथास्य छन्दसो द्वितीयः पादोऽष्टाक्षरत्वादल्पतरः । इतरी द्वौ पादौ द्वादशाक्षरौ । ' तस्यान्ते विराजन्तिम्रस्तासामिवं द्वितीया ' इति ग. च. ज. पाठः । मृकस्यान्ते ' तिस्रो विराजो विदन्ते फितु

पत्रं

पङ्क्तिः

४०७

५ वेष्टा = व्यापकः । ' विष्णु व्याप्तौ ' (धा० ३ । १३)
 ' विविष्णुः ' इति ग. च. ज. पाठः । प्रथमं ' वि '
 इत्यक्षरं किमुपसर्गोऽभ्यासो वेति न ज्ञायते । विविष्णु =
 विशेषेण व्यापकः ।

८ ' अदूर एवावस्थितस्य ' इति पाठान्तरम् । अदूरे अव-
 स्थितस्योपरि वज्रक्षेपे किं कौशलम् ।

११-१२ छ. त. द. पुस्तकेषु ' वराहारो वरमाहारमाहापीरिति च
 ब्राह्मणं बृहति मूलानि ' (४-६ । ९-१०) इति नास्ति
 ' इति वा ' इति च । दुर्गोऽपि तत्र व्याख्याति ।

१८ दुर्गाद्वा = दुर्गाद् वै ।

१८-१९ ' विष्णुर्यज्ञः । स देवेभ्य आत्मानमन्तरधात् । तमिन्द्रोऽ-
 वेत् । स इन्द्रमब्रवीत्को भवानिति । इन्द्रः प्रत्यब्रवीदहं दुर्गे
 हन्ता भवांसु कः । सोऽब्रवीदहं दुर्गादाहर्ता यस्मात्त्वं दुर्गे
 हन्ता तस्मद्दुर्गे निलीनं वराहं जहीति । इन्द्रस्तथा कृत्वा
 विष्णुमब्रवीदुर्गादाहर्ताहमित्यवोचथास्तस्मादेतं दुर्गनिलीनं यज्ञ-
 माहरेति ' (मैत्रा० सं० ३ । ८ । ३ । तै० सं० ६
 २ । ४) ।

४०८

१ त्वा (त्वया इन्द्रेण) इषितः प्रेरितः त्वेषितः (१४) ।
 इन्द्रप्रेरितो विष्णुर्यज्ञमाहरत् । ' त्वेषितः ' = संदीपितः
 (दुर्गः ४०७ । १८) ।

३ प्रायशः सर्वावृष्टु दुर्गो यज्ञार्थं पश्यति । अत्र महिषो महिष
 एव न तु यज्ञः ।

४ प्रायशीयमिति यज्ञनाम । ६ एमुप = व्यामोहस्थानीयम् ।
 नायममुरः किंतु वराह इति ते मोहिताः ।

१८ प्रवर्ग्यः यज्ञविशेषः । तत्र घर्षनामकं घृतपूर्णं विशिष्टाकारं
 मृद्गण्डत्रयमस्तीवाग्रां ताप्यते ।

१९ यज्ञच्छादयितृभिः (च. पाठः) = विविधैः कर्मभिरितेऽङ्घ्रि-
 रसो यज्ञं छादयन्ति । यज्ञस्वादयितृभिः = यज्ञमास्वादयन्ति
 यज्ञफलं गृह्णन्ति पुरोडाशादिकं वा भक्षयन्ति ।

पत्रं

पङ्क्तिः

४१६ १९ त्रिष्टुप् ज्योतिष्मती = उपरिष्टाज्योतिः । अस्मिन्मन्दसि-
चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वम् ।

४१७

५ यथा गवा सोमो राजा क्रीयते सा राजक्रयणी सोमक्रयणी
वा गौः । तस्या इयं वाम्रपेण स्तुतिः ।

६ सा गौः । सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तम् । संकल्पवि-
कल्पात्मिका वृत्तिर्मनः । निश्चयमूपा धृतिर्बुद्धिः । ' चित्ता-
स्त्वपि भोगाधेनयसे वा ' (४१३ । १) इति न
व्याख्यायते ।

१० ' आ इत्याकरः ० व्याख्यातः ' इयं वाक्यम् (२५३ ।
१९—२०) इत्यत्रापि वर्तते ।

१९ पदविभागः ' अन्ने आ अपः ' इत्येव न तु ' अन्न औ
अपः ' । ' अन्नेऽप्यपः ' इति निरुक्तमूलस्थं छ. त. द.
(४१३ । ३) पाठान्तरे दुर्येण न स्वीकृतम् । ' अपः ।
अपोऽन्नेऽपि ' इत्येव स्वीकृतम् ।

२१ वैश्वदेवस्य = वैश्वदेवसूक्तस्य । २२ माघणदर्शनेन = मैत्रा-
यणीब्राह्मणे कृतेन विधानेन ।

२५ कथियाय = सुखाय च प्रियाय च । ' कत् ' = सुखम् ।
किंतु ' कत् ' पदपूरण एव । ' ताप्रत्यर्थम् ' इत्यत्र ग.
च. ज. पाठः ' प्राप्त्यर्थम् ' । प्राप्त्यर्थम् = स्थानप्राप्त्यर्थम् ।
कद् = कदा (सायणः) ।

४१८

२ ' मनामेहे जानीमेहे ' इति च. पाठः । ५ सांयोगिकानि
द्रव्याणि = आयुषादीनि सहाया वा ।

८ ' अघ्यायः ' (ग. च. ज. पाठः) = अधि उपरि आपः
अवस्थिताः वर्तन्ते ताः । ' पितृनोति ' इत्यस्य कर्मार्थं
' ताः ' शब्दोऽघ्याहार्यः । तत्र ' अधि या आपः ' इत्यप्ययः ।
' वृजाना ' इति पदं न तु वृजानाः । ' अघ्याणि वृजानाः
संमज्जमानाः ' इति ग. च. ज. पाठोऽमुद इव भाति ।
वृजाना माघ्यायिका वाक् ।

१८ अथा स्थानं प्राप्तव्यम् (१) । आमेदं रमे मना या माघ-
यिका वाक् ननु यो लोकाव्ययेति (६—७) इत्यने

पत्रं

पङ्क्तिः

४१८

विचरणे । प्राप्तमेव स्थानं सुखवर्तं भूयात् । आमोन्यस्य आभि-
मुख्येन याचितव्यस्येति द्वितीये ।

१८ ' पदमुपरि वर्तन्ते तस्मिन्नपो वृणानाः ' अयं ग. च. ज.
पाठोऽशुद्धः ।

४१९

५-६ महाव्रते (ऐ० आ० ५ । २ । २) निष्केवल्यशस्त्रं
पक्ष्याकारेण निरूप्यते । यथा पक्षिणो द्वौ पक्षौ तथास्य
शस्त्रस्य राधन्तरो दक्षिणः पक्षो बाह्वत उत्तरः । इदं सूक्तं
(ऋ० सं० ७ । २९) दक्षिणे पक्षे शस्यते ।

१३ ' युञ्जं महि रत्नं च धेहि ' (४) इति पाठभेदः घ. ट.
ठ. ड. पुस्तकैः स्वीक्रियत इति भाति यस्मात्तत्र ' महि
महद्वत्तं च ' इति व्याख्यानं क्रियते ।

४२०

१० ' पावमानीः पुनन्तु नः ' इति सामवेदपाठः (सा. सं. उ.
आ. ५ । २ । ८ । ५) । पावमानीः = पावमान्यः
ऋचः (सा०) । ' पावमान्यः पुनन्तु मा.म् ' इति वैदिक-
सूक्तपाठः (१७ । ३) । ' पवमानः पुनातु मा ' इति
दुर्गस्वीकृतपाठः । कुत्रत्योऽयं मघ्न इति न ज्ञायते ।

१५ मघ्नः कथं बहुप्रक्षरः । १६ प्रविचलेन = अत्यन्तगतिना ।
' प्रविचलेन ' (पाठान्तरे) इत्यस्यार्थो न ज्ञायते ।

१७ ऋचिग्यजमानेभ्य इतरपां = देवानाम् । २० पावनेना-
र्थिनः = ते शुद्धिर्भयन्ते ।

४२१

१ वृणो वर्धितुस्त्रिदस्यार्थे । ' वृणः वर्धितुः अग्नौ प्रास्तादृश्या
वृष्टिर्गुणदित्यस्य चार्थे परस्व ' इति पाठान्तरं मनुस्मृति-
श्लोकानुरोधेन । ' अग्नौ प्रास्तादृश्याः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याग्रायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' (मनु ३ । ७६) ।
मघ्नं त्वादित्यस्य न कोऽपि संकथः । वृष्टिर्कल्लेष्ट एव ।
निषिष्यमानस्य सोमस्य द्वायंगानुपांशुप्रहार्थमन्तर्धीयते ।

२० प्र त इत्यष्टाचचारिणदृष्टं सूक्तम् । प्रथमदशार्चस्याष्टया
इति माया इति च द्विनामान ऋषिगणा द्रष्टव्यः । द्वितीयस्य
दशार्चस्य सिक्ता इति नौवावरी इति । तृतीयस्य पृथ्व्य
इत्यंजा इति च । चतुर्थस्य त्रयोऽपि मगा द्रष्टव्यः । ग. च.

पत्रं

पङ्क्तिः

४३४

रिणः प्रशंसा बोध्यते । पशुमारणमग्निगोः कर्म । का तत्र प्रशंसा । कदाचिदनेन अपमन्त्रेण प्रशंसैवाभिमतता स्यात् ।
‘ अग्निगुत्थापापश्च । उभौ देवानां क्षमितासौ । ताविमं पशुं
श्रयतां प्रविद्वांसौ । यथा यथास्य श्रपणं तथा तथा ’
(मैत्रा० सं० ४ । १३ । ४ । तै० ब्रा० ३ । ६ । ६) ।

१२ ‘ गौरनित्यत्वात् ’ इति शुष्कमसंबद्धं कारणं दुर्गेण दीयते ।
गौरनित्यत्वात्तद्विषयतो मन्त्रोऽप्यनित्यो भवतीति दुर्गमतं
स्यात् ।

१७ ‘ अग्निगो क्षमीश्वमिअग्नि० ’ (४३१ । ९) अयं दुर्ग-
स्वीकृतनिरुक्तमूलप ठो भाति ।

४३५

६ ‘ दुरः = द्वाराणि ’ (च. ट.) । ७ ‘ मेधपतिभ्याम् ’
इति तैत्ति० सं० (३ । ६ । ६) ऐ० ब्रा० (६ ।
६) पाठः । मेधपतिभ्याम् = अग्नीषोमाभ्याम् । च.
पुस्तकं ट. सद्यशपुस्तकेभ्यः पाठान्तराणि शुद्धानीति स्वीक-
रोति । अत्र तु पाठान्तरं न स्वीकृतम् ।

१० येन दर्भेण पशुर्विशसनयोपाक्रियते स उपाकरणम् । १३
‘ सहपूर्वचारी ’ (च. पठः) = पूर्वं चरतीति पूर्वचारी ।
सह पूर्वचारीति सहपूर्वचारी ।

१५ तत् चक्षुः इत्यन्वयः । १७ ‘ एकधास्य त्वचम् = कृत्स्ना-
मखण्डम् ’ (च. ट.) ।

१८-१९ ‘ अपिशसः ’ इत्येकं पदम् अपेक्षितवत् । अपिना
गृहभागो चोत्सते । “ ‘ पिश ’ अवपये वा । असृष्टि-
तामिसर्यः ” (च.) । २० ‘ उष्माणं = श्वासम् ’
(च. ट.) ।

२१ ‘ प्रशंसा ’ एतदपि प्राणिनामैव स्यात् ।

४३६

२ प्रशंसा (४३५ । २१) = स्वधितिः परशुः । दुर्गमेते
प्रशंसा = प्रशस्तौ । आ अरनिर्मधितः = अरत्पयोर्धौ
संधी तावार्थः ।

३ ‘ भुजवाद् प्रवेष्टे दोः ’ (अम० २ । ६ । ८०) इति

पत्रं

पाङ्क्तिः

४३२

१६ एकेन प्रणिधानेन = विरामं विना । 'प्रतिधानेन' इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः । २० चान्द्रमस्यः चन्द्रमसि भवा आपः इत्यर्थः ।

४३३

१ रश्मयः सूर्यस्य । ७ 'यथा देवाः' इत्यस्य स्थाने 'यथा-दित्याः' 'तेन नः' इत्यस्य स्थाने 'एवास्मान्' इति मैत्रयीपाठौ (४ । १२ । २) । तथापि तत्र वैश्व-देव एव चरुः । 'यथा देवाः' 'यथाक्षितिम्' 'इन्द्रः' इत्येतेषां स्थाने क्रमेण 'यमादित्याः' 'यमाक्षितिम्' 'राजा' इति तैत्तिरीयसंहितापाठाः (तै० सं० २ । ४ । १४) । तत्र वैश्वदेवचरोः स्थाने आदित्यश्चरुर्निरूप्यते ।

८-१० 'यो राजयश्मगृहीतः स्यात्तस्मा अमावास्यायां वैश्वदेवं चरुं निर्वपेत् । तेनैवास्मै प्रायश्चित्तिं विन्दस्यमुम् (अमुं = चन्द्रमसम्) एवाप्यायमानमन्वाप्यायते ' । (मैत्रा० सं० २ । २ । ७) तत्र 'यथा देवाः' इति याज्या । स्विष्ट-कृदिति विशिष्टयागः । तस्मात्प्राग्नेन मन्त्रेणाज्याहुति-र्ह्ययते ।

२२ 'एकया प्रतिधा०' इत्यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रः पाता । 'यमाक्षितिम्' इत्यत्रादित्यः । अत एवामन्वावृत्तम् । रश्मयः पानपात्राणि चन्द्रमाः पानविषयो न तु सोमः । 'भवतीति' अत्र 'इति'शब्दो व्यर्थः ।

'पानाय याते' (च. पाठः) = पानविषये ।

२३-२४ इतरस्मिन्मन्त्रे । २५ पाठान्तरे 'उच्यते' सकृदेव । तत्र 'आदित्यः' इत्यनन्तरं विरामः ।

४३४

२ समासव्यासस्तुतिमाजः = वस्तुत आदित्यो रश्मिभिः पिबति । किन्त्वत्र ते स्वातन्त्र्येण पिबन्तीत्युच्यते । ५ पञ्चदशाहःसु संभृतानि । ९ 'अग्निगुर्मन्त्रो हि भवति' (च. पाठः) न.यं कस्मिन्नपि निरुक्तमूलपुस्तके पाठः ।

१२ ग. ज. 'प्रशंसानाम्' इति पाठः । छ. त. द. पुस्तकेष्वपि स एव । 'अग्निगुः' इत्यनेन कस्यचिदधिकार-

पत्रं

पङ्क्तिः

४३४

रिणः प्रशंसा बोध्यते । पशुमारणमग्निगोः कर्म । का तत्र प्रशंसा । कदाचिदनेन जपमन्त्रेण प्रशंसैवाभिमता स्यात् । 'अग्निगुश्चापपश्च । उभौ देवानां शमितारौ । ताविमं पशुं श्रयतां प्रविद्वांसौ । यथा यथास्य श्रपणं तथा तथा ' (मैत्रा० सं० ४ । १३ । ४ । तै० ब्रा० ३ । ६ । ६) ।

१२ ' गोरनित्यत्वात् ' इति शुष्कमसंबद्धं कारणं दुर्गेण दीयते । गोरनित्यत्वात्तद्विषयको मन्त्रोऽप्यनित्यो भवतीति दुर्गमतं स्यात् ।

१७ ' अग्निगो शमीध्वमित्यग्नि० ' (४३१ । ९) अयं दुर्ग-स्वीकृतनिरुक्तमूलपठो भाति ।

४३५

६ ' दुरः = द्वाराणि ' (च. ट.) । ७ ' मेधपतिभ्याम् ' इति तैत्ति० सं० (३ । ६ । ६) ऐ० ब्रा० (६ । ६) पाठः । मेधपतिभ्याम् = अग्नीषोमाभ्याम् । च. पुस्तकं ट. सदृशपुस्तकेभ्यः पाठान्तराणि शुद्धानीति स्वीकरोति । अत्र तु पाठान्तरं न स्वीकृतम् ।

१० येन दर्भेण पशुर्विशसनः योपाक्रियते स उपाकरणम् । १३ ' सहपूर्वचारी ' (च. पठः) = पूर्वं चरतीति पूर्वचारी । सह पूर्वचारीति सहपूर्वचारी ।

१५ तत् चक्षुः इत्यन्वयः । १७ ' एकधास्य त्वचम् = कृत्स्ना-मखण्डाम् ' (च. ट.) ।

१८-१९ ' अपिशसः ' इत्येकं पदम् अपिकक्षवत् । अपिना गूढभागो द्योत्यते । " ' पिश ' अवयवे वा । अखण्डितामित्यर्थः " (च.) । २० ' उष्माणं = श्वासम् ' (च. ट.) ।

२१ ' प्रशसा ' एतदपि प्राणिनामैव स्यात् ।

४३६

२ प्रशसा (४३५ । २१) = स्वधितिः परशुः । दुर्गमते प्रशमा = प्रशस्ती । आ अरन्निमंभितः = अरन्त्योर्धो संधी तावारम्य ।

३ ' भुज्जघाद् प्रयेद्यो दोः ' (अम० २ । ६ । ८०) इति ।

पत्रं

पङ्क्तिः

४४०

कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वा । (१२-१३) न
व्याख्यातम् ।

१० सोमस्येन्द्रस्य चाधिकारो विनियतः । सोमो मदेन वीर्यमुत्पाद-
यति । इन्द्रो वृत्रादिवधं कृत्वा वर्षति । १३-१४ सोम
इन्द्रो वा संनिहितः । तस्मात् ' अस्य ' । १९-२० यैः
पदार्थैः इन्द्रः स्तोत्रा प्रतिभीयते ।

४४१

६ मानानि = यैस्त्रिन्द्रो मीयते तानि । २१ किण्वं = तण्डुलादि-
द्रव्यकृतसुराबीजम् । दुर्गमते किण्वम् = असारं द्रव्यम् ।

४४२

१३ हरिवतोः = हरिभ्यां युक्ताः तद्भक्षणायेष्टाः । १५ ऋजीपं
हयोर्भागः । हरी इन्द्रस्याश्वौ । तेन हयोर्ऋजीपित्वमिन्द्रे
स्थापितम् । एवं लक्षिते इन्द्रे लक्षणा ।

१७ अ.ष्टं = चणकादिभर्जनपात्रम् । १८ ' फले ' इत्यस्य
स्थाने ' खले ' इति पाठो दुर्गोपलब्धे कस्मिंश्चित्पुस्तके
स्वात् ।

४४३

६ अचीकमततो = अचीकमत + उतो । उत + उ = उतो ।

७ हरी अश्वौ युनक्तीति हरियोजन इन्द्रः । तदेवताको प्रहो
हारियोजनः । अर्घ्युणोन्नेता हारियोजनप्रहप्रहणहवनादि-
कर्मणे प्रेष्यतेऽनेन प्रैषमन्त्रेण ।

८ धानाभिर्मिश्रिताः सोमास्तेषाम् । ९ धानाः नित्यं स्त्रियां
बहुव्यये च ।

१० ' रथचर्मणे ' (३) इत्यस्य स्थाने च. पाठः ' रथचर्मणे ' ।
कोऽर्थः । ११ स्वगृहं प्राप्तं त्वाम् । १२ तव पत्नी ।

१६ ' उद्वचमिति वा पाठः । यज्ञस्य आगुरः संकलितस्य ।
उत् उद्वष्टाम् ऋचं समाप्तिं गम्याम् । ऋचं नाम यज्ञ-
समाप्तिमिति यावत् ' (च. ट.) ।

४४४.

५ ' अपि एव ' इत्यनयोर्न किमपि स्वारस्यम् ।

१२-१३ ' सोमं प्रवर्तते ' इदमशुद्धं यतः सोमशब्दः पुमान् ।

' सोमं मुनम् ' इति ग. च. ज. पाठः । द्वावपि पाठौ
दुर्वोधव्येव । ' सोमस्तत्रागम्यम् ' इति समस्तं पदं स्वात् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

४४५

४ ' ऊरुस्यामशुने ' इति ' ऊर्वाशिनी ' भवितुमर्हति ।
किमर्थम् ' ऊर्वाशिनी ' ।

१६ नायनेन = नयनसंवन्धिना । नयनाद्यकाशः पदार्थं गत्वा तं
प्रकटीकरोतीति वैशेषिकमतम् ।

२० अभक्षस्येति अप्सशब्दवाच्यार्थस्य प्रख्यापकः । नायं साधुः
समासः ।

२५ चातुर्मास्येषु वरुणप्रवासनाम द्वितीयं पर्व ।

२५ वरुणवासरूपं कर्म घ्नतीति वरुणप्रघासा यागविशेषः । दधि-
सर्पिर्भिष्टैः सक्तुभिर्निष्पादितानि पात्राणि करम्माणि । तानि
शूर्पे निधीयन्ते । पत्नीयजमानौ तच्छिरसोर्धारयित्वा दक्षि-
णामौ तानि पात्राणि जुहुतोऽनेन मन्त्रेण ।

४४६

२ यदधं तत् = यत्तदधम् । तत्पदं व्यर्थम् ।

४ अवयजनम् = अपनयनम् । मन्त्रपाठः काठकसंहिताया
गृहीतः । निरूपणं तु मैत्रायणीसंहितासदृशसंहिता-
पाठस्य । ' यदेकस्यापि धर्मण्येतदवयवजामहे स्वाहा ' इत्यस्य
स्थाने मैत्रायणीपाठः ' तदेकस्यापि चेतसि तदेकस्यापि
धर्मणि । तस्य सर्वस्याहंसोऽवयजनमसि ' । निरूपणे ' तत् '—
स्थाने ' यत् ' (१ - ३) ' अहंसः ' स्थाने
' एनसः ' (३) ।

' अवयवजामहे० नाशनार्थः ' घ. ट. ठ. ड. पाठो मही-
धरकृतवाजसनेयिसंहितागम्यात् । वाजसनेयिपाठे ' यदे-
नश्चक्रमावयमिदं तदवयवजामहे स्वाहा ' । नत्र ' यदप्स '
इत्यादि न वर्तते ।

' करम्भपात्राणि = यवपिष्टेन निर्मितानि दीपाकाराणि '
(च. ट.) ।

५ ' प्रघासायान् हवामहे मरुतो यज्ञवाहसः । करम्भेण सजो-
पसः ' । वरुणप्रवासानर्हतीति प्रघासाया मरुतः । करम्भ-
वाहस्यं हविर्मन्वेवताकम् ।

९ तस्य = आप्लव्यासाविषेतस्मादुपनस्य अप्सशब्दस्य ।

१५ आध्विन्य इष्टकाः पयः । पयमिर्मघ्नैः पयैष्टका उपस्थाति ।

पत्रं

पङ्क्तिः

४४६

१६ पृथिव्याः पुरीषमसि = त्वं पृथ्वी व्याप्नोषि । १७ तत्र नाम
अस्तः ।

१९ ' अस्मे अस्मभ्यं० यजतिर्दानार्थः ' च. झ. ट. ठ. ड.
पाठो महीधरभाष्यः । च. ट. पुस्तकयोः प्रान्तभागे
लिखितं विवरणमपि तस्मादेव ।

४४७

१ व्याप्यर्थस्य मोतोः । १४ अतिशयेन = अतिशयवत् ।
अनपायि = अनश्वरम् ।

१७ ' स्कन्धं = स्खलितम् ' (च.) ।

४४८

१७ इयं वसिष्ठजन्मकथा बृहदेवतायां (५ । १४९ - १५५)
वर्तते ।

१९ ' निर्बीजं दुःपन्नः ' इति प्रश्नः ।

४४९

१ मत्स्यपुराणे परस्परशापेन निमिशसिष्टौ विदेही जातौ ।
अत्रान्तरे तपस्तपस्वतोर्मित्रावरुणयोर्दृष्टिपथे पुण्योद्यमं
कुर्वन्पुष्पदन्त्यागात् । तदर्शने तयो रेतोऽस्खलन् । तद्देतः शाप-
भातामौ कुम्भे न्यधात् । तस्माद्वसिष्ठगर्भौ जातौ (मत्स्य०
अध्या० २०० स्तो० २३ - २९) ।

४ वसिष्ठः स्वप्नान्तरेणात्मानं कथं संशोधयेदिति विस्मयः ।
उर्वस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्खलन् तस्मात्त्वं जात इति
वसिष्ठमन्यः कोऽपि कथयेत् । युष्मदश्वप्र प्रयोगः । ' त्वा ' इत्येतत्
युष्मच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनम् । ५ इवशब्देन
विरोधः केवलमात्मन इति द्योतते । नेत्रा अनाद्यन्ताः ।
वसिष्ठः केषलं ब्रूयात् । तस्य जन्म पुरैव वेदे कथितम् ।
वसिष्ठस्तद्गुणस्य केवलमन्वादेशं करोति । ' बृहद्वसिष्ठो वसिष्ठं
ब्रवीति ' इति ट. पुस्तके विवरणम् ।

७ इ = संभूतः + प्सः = प्पानीयः । कदाचित् ' मन्दुनः '
इति यास्केन लिखितं स्यात् ।

१५ पूजायाः कारकं कारणं साधनं तत् ।

१६ ' अथवा वपुष्करं तदिति पुष्करम् ' इति पाठः सुशेधः ।
पुष्करं तदिति वपुष्करं = नान्यं पुष्करमिति किमर्थम-
भिधीयते । यस्मान्नवपुष्करम् ।

४५०

२१-२२ द्वितीयार्थं प्रत्यक्षं तस्मात् ' स इन्द्रः चक्रः ' इति तृतीः

पत्रं

पङ्क्तिः

४५०

यपुरेये प्रयोगो द्वितीयपुरेये दुर्गेण विपरिणम्यते । २२
इन्द्रः (अस्याहार्यः) संतनोति ।

२३ ' तौ (बाबादित्यौ) मिथुनं समैतां ततः प्राणोऽजायत स
इन्द्रः ' (वृ० उ० १ । ५ । १२) । एषः सूर्यः ।

४५१

५ ' न श्रयन्ति = अपि तु श्रयन्त्येव ' (ट.) । इदं
विवरणं ठ. ड. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।

६ अपरिक्लिष्टम् = संवाधारहितम् । यज्ञेषु तवाप्तनं न
कोऽपि वामोति ।

२२ निरुक्तं = प्रयुक्तम् ।

२३ ' केवलं समान्नायानुक्रमविपर्यासो वाजपत्यम् । वाजगन्धं
सनेम वाजसत्यमिति ' (च. पाठः) = ' वाजगन्धं सनेम
वाजसत्यम् ' अस्मिन्निगमे ' वाजसत्यं ' परं समान्नाये
योऽनुक्रमः ' वाजसत्यं वाजगन्धम् ' इति तस्य विपर्यासः ।

४५२

५ ग. च. ज. पुस्तकेषु अहीनमूक्ते च ' इति पठः । अत्र
' च ' पदस्य प्रयोजनं न ज्ञायते ।

११ ' धावति ' शब्दो नात्र समीचीनः । ' ईषति ' शब्दो युक्तः
स्यात् । स्थंश्च इन्द्रः कयं धावेत् ।

२३ ' गव्यं गृहातेः ' (१८) गव्यतिर्मिथीभावकर्मा ' (१९) ।
तेन आगधिता = आगृहीता आमिश्रिता च ।

२४ प्रतिकर्षं = नकुलम् ।

४५३

१ कशिकानाग्नी नकुलजातिः । ' भूम्ना आबूनालभतेऽन्त-
रिक्षाय पादूकान् दिवे कशान् दिग्भ्यो नकुलान् बभूकान-
वान्तरदिशाम्भः ' (मैत्रा० सं० ३ । १४ । ७ ॥ वा०
सं० २४ । २६) । कशाः = मृपकभेदाः (मही०
भा०) । सुदेवताभोजनार्थं मृपकविशेषानालभते । ' काचि-
दिवे कशाम् ' इति ग. च. ज. पाठः । ' सा हि काचि-
नकुलजातिः दिवे कशानिषि श्रूयतेऽध्वये ' इति मृदवाख्यं
स्यात् ।

१३ ' मेप्यानिधेः ' इति ग. च. ज. पाठः । ' प्रनिगृहीतृ ' (१६) इति च । ' प्रनिगृहीतृ ' इति सुदेवम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

४५७

६ प्रागञ्चितेन = पुरोगतेन । ७ अद्यत्वे = अद्य ।

१० आदित्यस्य मृदुभावकरणाद्बन्धित्वमस्पष्टम् । ११ संस्तम्भः = अपरिपाकः काठिन्यम् । ११ व्रीडयतिना = व्रीडयति-क्रियापदेन । १२ यत्र = यस्मिन्निगमे । ततः = तस्मात् ।

१२-१३ पूर्वोऽपि स्पष्टः । अयमपि स्पष्टतरः ।

१४ ' व्रीडयति ' (४५६ । ७) इत्येको निरुक्तमूलपाठः । ' व्रीडयति ' इत्यन्यः । वृत्तिपुस्तकेषु ' व्रीडयति ' ।

४५८

४ ब्राह्मणस्पष्टे लिङ्गतो बार्हस्पत्येऽपि सूक्ते = अनुक्रमणिकायां २ । २४-२६ सूक्तानि ब्राह्मणस्पष्टानि । यास्वधु बृहस्पतिश्चन्द्रः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः । सिष्टा ब्राह्मणस्पष्टाः । ग. च. ज. पाठे इदं सूक्तं बार्हस्पत्यम् । किमाधारेयमुक्तिरिति न ज्ञायते ।

१३ व्रीडयतेः स्तम्भनार्थः-। स्तम्भनं = काठिन्यम् । तद्वैपरीत्यं मृदुता ।

१४ ' व्रीडयतिः ' ऋक्संहितायामितरामु च नोपलभ्यते ।

१५ ' निष्पत्तिः ' अयं लेखनप्रमाद एव ।

४५९

७ हृदयमोक्तसोपमीयते । निवासमिव हृदयमनुप्रविश्य ।

८ सत्तन्त्रम् (पाठान्तरं) = (' सद् + तन्त्रम्) आसितन्त्रम् ।

' सद्गन् प्रतिपश्यतीति ' (४-५) इत्यन्यः । ९-१०

' भवतो हृदयं तमर्थम् ' इति च । १० ' अभिसंन्धयिष्या ' इदं नामधातुः ' अभिसंन्ध ' इत्यस्य रूपम् ।

१३ आत्मस्तुत्याश्रयभूतात्कर्मणः ।

१४ उपनामय = अस्मदधीनानि कुरु ।

४६०

३ ' वृहस्पेन्द्री ' इति पाठान्तरम् । सर्वानुक्रमणां छन्दोनुक्रमणाय च गायत्री छन्द इत्युक्तम् ।

५-६ अ हृदिष्णामीति यन्मयाविध्यमुपगच्छता प्रतिश्रुतम् ।

६ ' संस्कारार्थं प्रहणं स्यादुपाकरणं ध्रुवः ' (अमर० २ ।

७ । ११) । ' पुष्पाकमुपाकरणार्थम् ' अत्र उपाकरण-

पत्रं
४६०

पङ्क्तिः

स्वार्थो न ज्ञायते । पशोरुपाकरणं = पशोः पवित्रीकरणम् ।
युष्मान्पवित्रीकर्तुमित्यर्थः स्यात् । उपकरणार्थमिति पाठान्तरे
' युष्मद्विताय ' इत्यर्थः साधुः । उपाकरणम् =
उपकारः ।

४६१

८ इन्द्रं तर्पयामह इत्युद्देशेन ।

८ ' अङ्गेति क्षिप्रनामाश्रितमेवाङ्कितं भवति ' (४६० ।
१८) ' निचमनेन ' (१९) इति च न व्याख्यातम् ।

१२ ' लोहः ' इदं पदं न कस्मिन्नपि पुस्तके विद्यते । ' अव-
रफुरसि ' इति त. द. पठः । ' अवस्फुरति ' इति छ.
पाठः । ' अवस्फुरिष्यति ' इति दुर्गतर्कितपाठो ड. ध. ध.
पुस्तकैः स्वीकृतः । लक्ष्यते = अवगम्यते गृह्यते ।

१३ तदेतत् पुरुषवैलक्षण्यं तस्मान् । ' तदेतत् ' इदं व्यर्थमेव ।
' शृणोति च गिरः ' इति पाठः ।

१५ अयं मध्यः प्रत्यक्षकृतः । तस्य लक्षणम् । ' अवस्फुरसि '
इति मध्यमपुरुषस्य योगः संबन्धः प्रयोगः । ' अभिसंबन्धी '
पदं व्यर्थम् । अयं मध्यमपुरुषयोगो मध्यं प्रत्यक्षकृतस्य
यल्लक्षणं तेनाभिसंबन्धयति । प्रत्यक्षकृतस्य लक्षणं मध्यम-
पुरुषयोग एव ।

१६ प्रथमपुरुषयोगः परोक्षकृतस्य लक्षणम् । ' परोक्षकृताः
(ऋचः) सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैर्धातूना-
मस्य । प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगाभ्यामिति चैनेन सर्व-
नाम्ना ' (निरु० उक्त० १ । १-२) ।

१८ लक्षणे = तर्के मन्ये ।

२१ अस्मिन्मूक्ते प्रत्यक्षकृताः परोक्षकृताश्च द्विविधा ऋचः ।
तेनेयमृक् परोक्षकृता स्यात् ।

४६२

५ ' चातः ' इति चमथानोर्निष्ठान्तं स्यात् ।

१५ ' धृतकक्षः ' इति पाठान्तरम् । सर्वानुक्तमप्यनुक्तम-
प्यां च मुक्तक्षो न तु धृतकक्षः ।

४६३

३ ' निचमन'शब्दः कोमेपु नोपश्रवणे । समुद्रवाचां निपु-
त्युगमन्तः कस्यामपि शाखायां नोपश्रवणे ।

पत्रं

पङ्क्तिः

४६३

५ नीचैरस्मिन्० = ' अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन्पङ्क्तिष्वेव सोऽवभृथः ' (महीधरः ८ । २७) । पात्राणि स्थालीभ्योऽन्यानि चमस दीनि (७) । सर्वं सोमलितं जले प्रक्षिप्यते ।

६ तत्र ह्युक्तम् = कुत्रोक्तमिति न ज्ञायते । अवभृथेष्टौ सर्वमुच्चैरेव पठ्यते । अवभृथेष्टौ ' धानेन भवति ' इति ग. ज. पाठः । ' अवभृथेष्टौ ' उपाश्वेव चरं चोनेति ' इति च. पाठः । अयं पाठः शुद्धीकृतः । मूलपाठः कीदृश आसीदिति न ज्ञायते ।

कात्यायनसूत्रेषु जलगमनादि सर्वं तृष्णी क्रियते । ' तृष्णीमेत्यभ्यधेय मज्जयत्यवभृथेति ' (कात्या० ५ । ५ । १०) = गृहात्तृष्णीमपः प्रति गच्छन्ति तृष्णीमेवापः प्रविशन्ति । अत्र सामगानं जलावक्रमणवाचनं च प्रतिपिष्यते ।

७-८ ' अवभृथेति मज्जयति ' (कात्या० १० । ९ । ३) = अवभृथेति मन्त्रेण ऋजीपकुम्भमप्सु नीचैः प्रवेशयति ।

११ अनेन मन्त्रेण पात्राणामिमाद्यन्ते एकत्र क्रियन्ते ।

' सोमलितं प्रक्षयति ' (कात्या० १० । ९ । ५) = स्नानादनन्तरं सोमलितं द्रोणकल्पशाश्वसु प्रक्षिप्यते ।

' अवभृथं संसादयति ' (सत्या० ९ । ५) = अवभृथम् अवभृथे प्रक्षेपणीयं द्रव्यमेकत्र करोति । ' अवभृथद्रव्यम् = पुरोडासमाज्याभ्यौदुग्धरीमधिपयणकटकैः खरपांसुजीवं च यत्किंच सोमलितमन्यत्र चतसृष्वः सोमस्थालीभ्यः ' (सत्या० ९ । ५) । ' अवभृथनिचुङ्कुणेनायवभृथं मंत्रविश्रयति ' (सत्या० ९ । ५) अनेन मन्त्रेणावभृथद्रव्यं प्रक्षिप्यन्ति जले ।

१७ रेणं = हिमनम् ।

१८ ' निचुङ्कुण निचुङ्कुणेन च ' (४६२ । १२-१३) इदं न व्याख्यातम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

- ४६४ १५-१६ त्वा यन्तम् (१४) = अप्त्वानं यन्तं त्वां तव प्राणं क्षुधा विभ्रस्यमानम् (? विभ्रंसमानं) । क्षुधया पीडितोऽध्वगस्य प्राणः स्वर्गं गमाक्रमत इव । अति धिमन्नदानेन जीवयतीत्यर्थः ।
त्वायन्तं = त्वा आयन्तम् इति पदे । न तु त्वा यन्तम् ।
- १७ ' कुमार. ' (३) पदं भाष्येऽध्याहृतम् । यथा कुमारो भूमौ पतितं पक्षिणं पादभ्या बध्नाति तथा क्षुधा पीड्यमानं प्राणमन्त्रेण शरीरे बध्नाति ।
- १७-१८ उच्चिक्रमिषून् प्राणांस्त्वच्छरीरे नियन्त्रयति ।
- ४६५ १ एवमेतत्स्यात् = एवं प्राणोऽप्यध्वगः स्यात् ।
- १४-१५ अस्य सूर्यस्य संबन्धिनं तं प्रत्युपकारं विजानीहि यत्त्वया० ।
- १७-१८ ते सर्वे भूतानां च मृत्युना संग्रामे वर्तमाने ।
- ४६६ १४ सायणभाष्ये ' वृकश्च द्रमा० विक्रान्तज्योतिष्को वा ' अयं विंशतिखण्डस्यैको भ.गो न तु स्वतन्त्रः खण्डः ।
- ४६८ ५ पृष्ठरोगी अत एव सरलं स्थातुमशक्तः । ' कंचिदक्षम् ' इति पाठान्तरम् । अक्षः = रथभागः । अयं पाठोऽप्युक्तो यस्मादत्रोच्छेदनमुत्पाटनं भवति । तद्वृक्षस्य तत्सदृशवस्तुनो वा संभवति नाक्षस्य ।
- ६ उत्कर्णो भूत्वा = सरलं तिष्ठन् नयने ऊर्ध्वं कुर्वन् ।
- ८ दर्शनेन = तेजसा ।
- ९ ' ऊर्ध्वकायः ' इति पाठान्तरम् । चन्द्रमसः कः कायः ।
- १४ के ते शाखिन इति न ज्ञायते ।
- ४६९ ९ के एते निदानविदो बह्वृचाः कर्मिश्च ग्रन्थ एतदाख्यानं विद्यत इति न ज्ञायते ।
- २३ ' उरान् = ऊर्णावतः ' (च.) ।
- ४७० १ अभूयति = पराभवति इत्यर्थः स्यात् । ' उपकरणसंपत् सम्बन्धः ' (च. प.ठः) । ' सम्बन्ध'शब्दस्यार्थो न ज्ञायते ।
- ४ सरमायाः पुत्रा नत्तरोऽपि देवानामेव श्वानः भूयः ।
- ५ देवैरितरेषां वन्यपशूनां मयीकाराभावात् ।

- पत्र . पाङ्क्तिः
- ४७० १३ ' वासृशब्दे ' (धा० ४ । ५७) । नायं भूवादिगणः ।
' वासते ' इति ग. च. ज. प.ठः ।
- १९ वाशिते सति परितुष्टः = वाशितेन परितुष्टः ।
- ४७१ ३-४ ' अनाश्रितमन्यत्र कश्चित् = न तत्त्वर्मचक्षुः । अविनाशीत्यर्थः ।
- ४७२ ३-४ ' ऋतस्य वर्धयितारौ ' (४७१ । १२) इति सायणगृहीत-
पाठो दुर्गस्यापि संमत इति भाति ।
- ६ ' विविज्जपः ' (ग. च. ज. प.ठः) विविक्ते जपतीति ।
विज्जपः = विजने जपतीति ।
- १४ विज्जपो जपत्येव न जुहोति । इन्द्राग्नी तस्य गृहे भक्ष्यं न
उभेधे ।
- १५ जोषवाकम् = अविज्ञातम् । जोषवाकशब्दः अविज्ञातस्य
नामधेयम् । अविज्ञातवाचीत्यर्थः ।
- २१ ' नृमेधपुरुमेधौ ' सर्वानुक्रमण्यामार्थानुक्रमण्यां च ।
- ४७३ १ यथा पित्र्यो भागोऽनायासेनोत्पन्नो भवति तस्य च लोकाः
प्रणयिनः तथा राश्वस्वश्च उत्पन्नं वयं याचामहे । तस्य च
वयं प्रणयिनः । उत्पन्नप्रणयिभात् (पाठान्तरं) = वयमि-
तरलोकवदुत्पन्नस्य प्रणयिनस्तेन वारणेन ।
- २ रिरशरीरानाम् = जीवताम् ।
- ' मुमहत् इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरेव ' (४७१ ।
१४-१५) अयं भाष्यस्थः क्रमः ' मु ' इति पदं च
व्याख्याने न विधेते ।
- ४ ' मुन्ना नः ' (४७२ । २०) इत्यस्य स्थाने ' मुन्वानः '
' अश्रवन् ' (४७२ । २०) इत्यस्य स्थाने ' अश्रवम् '
इति दुर्गशील्वपाठौ भागः । ' मुन्ना नः ' इत्यस्यार्थः
का. म. घ. छ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु दीयते नेनेषु ।
' येनपदं व्यर्थं यमात्तस्यान्वयः कठिनः ।
- १३-१४ ' कृत्तिवाताः० ' अथ स्थाने रु. म. प. पुस्तकेषु
' कृत्ति इमान् आत्तर पिनां विघ्नतागहि ' (४७१ ।
१६) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

४७३

१७ 'न्यायं = व्याकरणानुसारं रूपम् ।

१८ 'आश्रुतम्' इति ग. च. ज. पाठस्तथा छ. त. द. पाठोऽपि ।

४७४

१ 'कृतादीनाम्' इत्यत्र च. मूलपाठः 'त्रेतादीनाम्' ।
आस्फारे = अक्षाणां पाते ।

६ यास्यान् (पाठान्तरं) = यदि स्यात् ।

८ द्वितीये 'यत्' व्यर्थम् । १३ अत्र चेत्तः समाधिः ।
(४७० । ७-८) ।१८ कृतत्रेतादयो द्यूतशब्दाः । कृतमंशुक उत्तमोऽक्षपातः । स
विद्यतेऽस्य स कृतवान् ।१९. 'अन्यैः कितवैः सह' ग. च. ज. पाठः । 'सह' स्थाने
'स हि' पाठान्तरम् । अन्यैः कितवैः सहायमपि कृतवा-
न्त्यादिति सुहृद्भिराशास्यते ॥

४७५

२ पत्रं ५३ । २० इत्यत्र ग. ज. व. झ. ट. पाठः 'अंतेन
त्व नेम' । च. पाठः 'त्वं त्वन् नेम' । अत्र ग. ज.
पाठः 'अशीतिनवसप्तसप्तमेत्यनुच्चानीत्युक्तम् । मसिमे-
त्यनुर्वानीति द्युक्तम्' । च. पाठः 'श्रीचत्वसप्तसप्तमे-
मेत्यनुच्चानीत्युक्तम्' । कश्चिन्मन्थ इदं मूर्धं कथं मूलपाठ
इति न ज्ञायते ।

४७६

१ स्वभूतिः = स्वस्मात् भूतिः उत्पत्तिर्यस्य सः ।

५ 'यदन्यद्भवति' अत्र 'अन्यन्' व्यर्थम् ।

१० किं त्वेतद् द्रष्टव्यत्वाद्भावेन भवितुमर्हति । अनुदात्तत्वा-
द्भाहति । दुर्गहृतविचरणं न सरलम् । अत्र तथा निरु० १ ।८ (पत्रं ५४ । १७) इत्यत्र च द्रष्टव्यम् इति पाठः ।
उभयत्र क. ख. द. प. ट. 'द्रष्टव्यम्' । 'द्र' स्थाने
'द्र' इत्युच्चारस्य कारणं न तर्क्यते ।१८ भोग्यं = भोग्यतां = मित्राणां सोमजीव्यत्वम् । तद्वत्-
सोमेन जीवन्ति ते मित्राणि । अंशोपजीव्यत्वं (पाठान्तरं)
= सोमांशोपजीव्यत्वम् । यानि धनानि तानि ।

२१ 'चिधीतिर्दानकर्मा' (४७५ । ११) न व्याख्यातम् ।

- पञ्च. पङ्क्तिः
- ४७७ ११ 'उरुष्यती रक्षाकर्मा० न्यके समे' (४८५ । १२) न व्याख्यातम् ।
- २६ 'दुर्वा पूरयति' (४७७ । ४) इत्यन्वयः ।
- ४७८ २-३ सर्वभूतानां बुद्धयर्धिवेदताभावेनावस्थितः । ३ प्राणभावेनावस्थितः सर्वभूतान्तर्गतानामपां जरायिता ।
- ७-८ नरो यावापृथिव्यो आदित्य उदकेन पूरयति ।
- १० पृणातिनिगमौ (४७७ । १७) = पूरयत्यर्थः ।
- प्रीणातिनिगमौ = प्रीणयत्यर्थः ।
- ४७९ ९ 'दुःपूर्य' निरुक्तमृते सर्वमुत्तकेशु 'दुःपूर्यम्' (४७७ । २०) ।
- ४८० ४ 'प्रथमा देवहूतयः = पूर्वे मुख्या वा देवानामाहूतारः' (ट.) । इदं ठ. ड. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते । सायणभाष्यादृहीतमेतत् ।
- १० 'ऋणेनैव न्यविशन्त । नीचैरविशन्त । अधोगतिं प्राप्ता इत्यर्थः' इदं पाठान्तरं सायणभाष्यादृहीतम् । 'ऋणे ह्येव ते न्यविशन्तारिमन्नेव लोक इति वा' (४७९ । १७ - १८) इदं न व्याख्यातम् । तथा 'पृथक्प्रथतेः' (४७९ । १४) । ऋणे ह्येव न्यविशन्त = ऋणमुक्ता न भवन्ति । ऋणवद्वा अरिमन्नेव लोके तिष्ठन्ति ।
- ११ अम्बाशो ह यत् = क्षिप्रमेव । १६ समीरितः = पसारितः ।
- ४८१ ४ निर्वर्तय = संपादय । ६ 'यत्न' (४८९ । २१) न व्याख्यातम् ।
- ९ धर्मणे धारयिषे ते तुम्हम् । १० कर्म कारणं यस्य येन कर्म क्रियते स कर्मकरणः ।
- २१ विश्वामित्र इन्द्रस्य त्रियं धामोपेयाय । न 'ऋते' इति संबोध्यते ।
- ४८२ १ विकल्पनः = विविधार्थताम् ।
- ४८३ २ 'द्रोणं द्रुममयं भवति' (४८२ । ११) अत्र द्रोणमन्त्रे मृगुसक्तः । कोऽर्थः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

४८३

- ३ ' अवतम् = अवटं निम्नभूतमिति यावत् ' (च. ट.) ।
इदं ठ. ड. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।
- ४ व्यापयन्ति = ' व्यापुवन्ति ' इति व्याप्यम् । (' आश्रु
लम्भने ' १० । ३०६) ।
- ६ कौशस्थानीयानि = यथा कौशाः कूपेषु तथा अंसत्राणि
संग्रामे । कौशः = चर्ममयं पात्रम् । दृतिरित्यर्थः । ७-८
जलवन्नरा उसिच्यन्ते । ८ किञ्चिन्साधर्म्यम् = संग्रामकूपयोः
सादृश्यमल्पम् ।
- ९ संग्रामाधिकारात् । विपयः संग्रामोपमा । तस्य चोत्तेचनेन
संबन्धः । संग्रामे धनुःकवचेभ्यः किमन्यदुत्सिच्येत ।
- ११ ' ततः ' पदं व्यर्थम् ।
- १२ इदं त्वन्यत् = ' अवह ' पदं भिन्नमाहावपदात् । ' आहावः '
' आवहः ' आपाततः समानध्वनी एतौ शब्दाविति कृत्वा
यास्कस्तौ निर्वक्ति । अथवा । ' द्रोणाहावम् ' इत्यनेन
' द्रोणावहम् ' इति पाठः सूचितो भवेत् । तेन ' आहावः '
यथावस्थित एव निरुक्तः । यदि ' आवहः ' इति
पाठः कल्प्येत तदा ' आवहनात् ' इति व्युत्पत्तिः ।
द्रोणो द्रुममय आवहो यत्र स कूपः । आहावो द्रुममय
आवहोऽपि द्रुममयः । यथा कूपे आवहस्तथा संग्रामे आहावो
रथः । कूपोपमया आवहशब्दः सूच्येत ।
- १३ उद्धृतेऽस्मिन्नुदकमित्यावहो न तु ' आहवः ' । ' आहव
आहवनात् ' (पाठान्तरम्) इति नैकस्मिन्नपि पुस्तके
निरुक्तपाठः । ' आवहनात् ' इत्यावहधातोर्विपरिणतस्य
नामीभूतस्य न तु ' अ. व्हे ' धातोः । ' आवह ' शब्दः
कोशेषु ' मरुद्विशेषे ' ' अग्निजिह्वायां ' च वर्तते ।
' आवहः = बलीवर्दीदीनां जलपानार्थं जलाधारविशेषः ।
स च काष्ठमयः ' (च. ट.) ।
- १४ अय = अयाह् । आतितः = गतः । अयासितो नीचैर्नीचैः
खन्यमानो महान् भवति । ' महानवातितो भवति '
(४८२ । १२) इति दुर्गस्थीकृतमूलपाठः स्यात् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

४८३

१९ ' कुप निष्कर्षे ' (धा० ९ । ४६) । निष्कर्षः = वि-
लेखनम् । १६ कुपितः = विच्छेदितः वितानितः ।

१७ आचितः सर्वतश्चितः । मात्राः द्रव्यांगाः । द्रव्येण पूरितः ।
महत्त्वात् = महान् द्रव्यसंचयस्तेन । ' आचितमात्रो
महान् भवति ' (४८२ । १५) = यदा द्रव्येण पूरितं
भवति तदा महद्भवति । मात्राभिराचितो भवति महत्त्वात् ।
(दुर्गः) = संचयकोशः कोशागारं महानत एव मात्रा-
भिराचितो भवति ।

२० ' कोकुवा ' (४८२ । १७) कोशेषु नोपलभ्यते ।
२१ ' सा एतस्मिन् धीयते ' (४८२ । १७) इति
दुर्गपाठः ।

४८४

१ तथाविधं = शब्दानुकरणात्मकम् । ' कोकूयमाना .'
' कोकूयतेर्वा शब्दकर्मणः ' (४८२ । १७-१८) न
ब्रूयात् । ' जिह्वा कोकूयमाना (शब्दानुकरणा)
वर्णानुदति तस्मात्कोकुवा । अथवा । शब्दार्थस्य कोकूय-
धातोः कोकुवाशब्द उत्पन्नः स्यात् ' इति यास्कस्यार्थः ।
कोकुवा ताळुनि वर्णानुदति तस्मात्कोकुवानुदनात्ताळु का-
कुदं कथं स्यात् । दुर्गविवरणं निराधारं भाति । ' ताळुव-
र्णान् ' (ग. च. ज. पठः) = ताळुनि उत्पन्नान् वर्णान् ।
नुदधातोर्भावे नोदनं न तु नुदनम् ।

५ ताळु कथं तीर्णतममहम् । कथं चेतरेभ्योऽङ्गेभ्यो त्रितीर्ण-
तरम् । तीर्णतमम् = उच्चतमम् इत्यर्थः स्यात् ।

६ तलं उत्तरेरिति दृष्टम् । तेनेतरस्य ताळुशब्दस्य प्रतीतिः ।
दृष्टेन प्रतीतिर्भवतीति तल्लङ्गोदाहरणम् । उत्तधानुर्वातु-
पाठे न विद्यते ।

११ अस्य गण्डस्य द्वौ पाठौ । छ. त. द. पाठौ दुर्गं न
स्वीकृतः । अस्मिन्पाठे ' मुदेवाम् कल्याणदानो० '
किमियमृगधरा ' मुदेवो आमि० ' इत्याद्या विवरणमिति न
ज्ञायते । ' इत्यपि निगमो भवति ' इति यचनादर्थं निगमः
स्यात् । किन्तु नार्थं निगमः । ' कल्याणदेवः कल्याणदेवे

पत्रं

पङ्क्तिः

वा भवामि ' (४८३ । १२) ' सिन्धुः स्ववणाद्यस्य ते
सप्त स्रोतांसि तानि ते ' (१३) ' कल्पाणोर्मिस्तोतः
मुषिरमनु यथा ' (१४) न व्याख्यातम् ।

४८५

४ अश्वेत्यादीनि कासांचिदिष्टकानां नामानि । तैत्तिरीय (४ ।
४ । ५) मैत्रायणी (२ । ८ । ३) काठक (२२ ।
५) संहितासु भिन्नानि नामानि ।

७-८ यथा मूर्मि कल्पाणोर्मिस्तोतः मुषिरमनुक्षरति तथा । यथा
गहान् जलैर्घो नगरोदकानिःसरणभूमिभिर्वहति तथा । ' निः-
सरणभूमिभिव ' इति पाठान्तरम् । सिन्ध्वनुक्षरणस्य तः-
नश्च कः संबन्ध इति न ज्ञायते ।

८ समवस्तुत्य = पूरयित्वा । ९ दुर्वचनं ('दुर्वचनार्थं' पाठभेदे)
= अस्या ऋचोर्निर्वचनं कठिनम् । अपमर्थोऽन्योऽपि वा
कश्चित्स्यात् । १२ दुर्वचनार्थं कृत्स्नध्ययने प्रयोजनम् ।

१३ ' काकुत्'शब्दात्त्रिःकृत्व एव ऋक्शाखायामुपलभ्यते ।

१४-१८ दुर्गकृतविवरणस्य मूलभागामिनि खण्डे ' वीरिटमन्तरिक्षं०
गणे मनुष्याणाम् ' (४८६ । ४-६) । इदं ' वीरिटं
तैत्तिकि० निगमो भवति ' (४८४ । १४-१६) इत्य-
स्मादन्यन्तं भिन्नम् । ' वीरिटम् ' अत्र पूर्व पदं ' वि '
चयते । उत्तरम् ' इरिटम् ' इरतेः । वि = वपांसि +
इरिटम् = इरन्ति अरिमन् । अधवा । वि = वि = भांसि ।
भांसि इरन्ति अरिमन् । नेदं निर्वचनं यास्कसंमतम् । ' तदेत-
स्यामृन्पुदाहरन्ति ' इत्यस्यानन्तरम् ' अपि निगमो भवन्ति '
किमर्थम् । छ. स. द. पुस्तकेषु खण्डपाठो भिन्नः । तत्रेदं
वीरिटशब्दस्य निर्वचनं नास्ति । दुर्गस्यैककृतपाठो महाराष्ट्र-
पाठानुवर्तमानोऽपि भिन्नः । ' मुदेवस्य कल्पाणोर्मिस्तोतः
यस्य ते सप्त सिन्धवः काकुत्समनुक्षरन्ति मूर्मि मुषिरामिव '
इति तस्य पाठः स्यात् । अपरार्थः प्रक्षिप्यार्थेऽपि खण्डः
संयुक्तः ।

१७ गणामिधानपक्षे = यदा वीरिटशब्दस्य गणोऽर्थस्तदा निर्व-
चनेऽप्यस्ति ४८७ । ७-९ इत्यत्र ब्रह्म ।

पत्रं

पङ्क्तिः

४८७

११ 'नियमात्' इति ग. च. ज. पठः । 'नियुज्यति'
(१२) इति च । १५ अन्ध = आसुम् । अभेरुपन्न
इत्यर्थः स्यात् ।

२० 'पट्टेऽप्यं निघण्टयुक्तं' २३ 'निघण्टयहिने नवमेऽध्याये
इति ठ. ड. प. ठौ । २२ 'इत्यनेन' । निरुक्तमूलं 'इत्ये-
तेन' (४८६ । ९) ।

४८८

९ 'त्रिष्टुप् । वैश्वः श्री । आतिवस्तुतिर्वा' इदं सायणभाष्या-
दुद्धतम् । अग्रौ = अग्निचितौ । पिनेर्द्वाक्षिणप्रोणेः पश्चिमे
निघण्टयुः प्रणिम-अ. प्रोत्तरासिर्मे षड्भिर्वा दशभिश्चतुर्विंश-
त्या वा युज्यामानमैदृश्वरं हलमभिमन्त्रयो । 'षड् द्वादश
चतुर्विंशति वा युनक्ति कर्णवन्' (क० श्री० १७ ।
२ । १०) । पूर्वोत्तरं दक्षिणामग्नौ प्रणिमन्त्रेण तिष्ठ-
न्युज्यमानमभिमन्त्रये' (तौव ११) । 'दानः =
अनङ्गु' (च.) । ११ क्षीरणि = अगनि = हलानि ।
युनक्त वर्ज्यैः । त्रिस्तुप् = कर्णः । 'वित्तुत = विस्त-
रध्वम्' (ट.) । इदं ठ. ड. पुस्तकयोरेवन्तर्भाव्यते ।
१८ दात्रं = लवनम् ।

१५ अवस्थितं = सस्थम् । नेदीयः = अतिवस्तरम् । सस्थम्-
विरलं रोहतु । तेनातिपट्टेऽपि स्थले प्रचुरं सार्धं लब्धं
स्यात् । अक्रयुम् = उपटयितुम् ।

१९ अङ्कुशैक एव सस्थस्तस्य उपट्यो । दात्रेण बहुनि लु-
यन्ते । सस्थङ्कुशो न हृष्यते । तदा = लवनतमये ।
अङ्कुशो धान्यहारात् भूमौ निदधति । द्वितोयोऽर्थः साधुः ।

पट्टोऽध्यायः

४९१

७-८ 'अतिक्रमेमुत्तरं' (च. पठः) = अतिक्रम +
इदम् + उत्तरं । 'द' लखनं गलितं स्यात् । ८-९
'क्षणिः' अपं सन्दो विप्रलम्भेन 'क्षणांतेः सन्तोतेः'
वा । ९ 'पग संभक्तौ' (पा० १ । ४६५) 'पु

पत्रं

पङ्क्तिः

दाने ' (धा० ८ । ३) । सनोतिः संभजनार्थो धातुपाठे न वर्तते । तथा (१०) दीप्थ्यर्थः शुचिधातुः । ' शुच शोके ' (धा० १ । १८३) ' शुचिर् पूतीभावे ' (धा० ४ । ९९) ।

४९२

१२-१३ ' निःपिक्तं तस्मात्पापकम् ' (४९० । १०) इति दुर्ग-
स्थीकृतमूलं स्यात् ।

२४-२५ ' आसदनात् । तं तमर्थं प्रत्येता आसन्ना भवन्ति । अपि
वाम्यशनात् । अभ्यश्रुवते होतास्तं तमर्थम् ' (१७४ ।
२०-२१) । एवं ' दिक् ' शब्दो व्युत्पादितः । अभ्यश्रु-
वते = व्याप्नुवन्ति ।

४९३

६ ' दृढमवदः ' इति क. ख. च. पुस्तकस्थ ऋक्पाठः । वृत्ता-
वपि स एव सर्वेषु पुस्तकेषु ।

२१-२२ ' चोः कुः ' (८ । २ । ३०) इत्यनेन रुज् = रुक् ।
विपरीतः क् + उ + र = कुर । रस्थाने लः । तेन कुल् ।
कुल् + अम् = कुलम् । ' रुजो भङ्गे ' (धा० ६ ।
१३५) ' रुज हिंसायां ' (धा० १० । २७१) ।
वा ।

२२ रुज् + तं = लुज् + तं = लोज् + तं = लोप् + टं =
लोष्टं = लोष्टम् । क्य हिंसायामित्यस्मात् ' लोष्ट' शब्दः
स्यात् ।

४९४

६ ' अपि ' निवमन्तं गच्छन्तमित्यनेन संबध्यते । ' क्षिय-
न्तम् ' (१) इत्यस्य स्थाने ठ. ड. पुस्तकयोर्ऋकाठे
' सुमन्तं ' वर्तते । वृत्तौ तु क्षियन्तमेव ।

१४ मायणस्वीकृतनिरुक्तमूले ' अलानृणां बल इन्द्र ब्रजो
गोः ' इत्येतावानेव ऋग्गणः पठ्यन्ते न तु सर्वा ऋक् ।

४९५

१ ' उत्तृदिर् हिंसानादरयोः ' (धा० ७ । ९) । तृदधातुर्न
चुगदिगणस्थः । आनर्दयितुं हिंसितुं प्राणिनोऽनिरुद्धया ।

- ४ गुणान्तरत्वादज.मि = यथा बलनाम्ना मेघस्यावरणगुणो
दर्शयते तथा ब्रजनाम्ना नस्यान्नरिभ्रमंचारो गुणो दर्शयते ।

पत्रं
४९५

पङ्क्तिः

तस्माद् ब्रज इत्यनेन न मेघनाम्नः पुनरुक्तिः । 'जानीत्ये-
तदतिरेकनाम' (३५१ । ४) । ६ भवन इयं
भावस्ता ।

१२ यथानिम्नम् = निम्नमनतिक्रम्य निम्नप्रदेशेन । उदपा-
नम् = उदकं प.न.र्थं यस्माद्ब्रूयते तद् । 'एकहृत्पादौ पू-
यितव्येऽन्यतरस्याम्' (पा० ३ । ३ । ५९) इत्यनेन
'उदकपानम् उदपानम्' इति द्वे रूपे । १३ उपदेशेत् =
क्षीणं भवेत् ।

२१ 'सरति' अयं प्रगाढः । 'रतति' इति निघण्टुषु (३ ।
१४ । ४०) । २३ 'निरजे गाः' इत्यत्र मोक्षध्वेन
गाव एवोच्यन्ते नोदकमिति कोचिद्व्याख्यातारः । गवां संह-
तिर्यग्या । गवीशब्दः कोशेषु नोपलभ्यते । पशुगण्याः =
पशवो या गावस्तासां संघताः ।

४९६

२१ आ कस्मादेतात् = कियन्तं देशमभिव्याप्य ।

४९७

२ अप्रतिपक्षं = यथा प्रतिपक्षं न जानीयात्तथा संमृद्धम् ।
'सद्बुधम्' इति ठ. ड. पाठः सर्वत्र ।

६ 'मूलमध्याप्रः' (पाठान्तरं) = सहमूलमुद्बुद्धते मध्याप्रौ
च छियेते तस्मन्नयं पाठः सधुः ।

१० 'मूलं मोक्षनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा' (४९६ । ७-८)
'अप्रमागतं भवति' (८) 'अम्बस्तातपुपिस्तपतेर्ह-
निर्हन्तेः' (१०) इदं न व्याख्यतम् ।

४९८

१३ अग्निना प्रकाशयमानो विषयः (ईशः कार्यभूमिः) यस्य
सः । 'कर्मणि प्रवर्तते साधुन्वसधुनि वा' (पाठान्तरम्) ।
१३-१४ साधुभ्यः सधुना कर्मणा स्वकर्मफलभोगापेक्षं
सर्वं विनिर्भावते । सार्वलौकिकं = सर्वजनसंबद्धम् । प्रायः
सर्वकर्मणामितरजनेः संबन्धः । अधवा । सर्वेषां लोकानां
कर्मणा । वस्तुतस्तु 'सार्वलौकिकेन' इदं व्यर्थं तथा
'स्वकर्मफलभोगाय' इत्यत्र 'स्वकर्मा' । सार्वलौकि-
केन कर्मणा स्वकर्मणा (च. पाठः) = स्वजनकर्म मात्स्व-
साधु चेतैः संबध्यते ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ४९८ १५-१६ वाचा सर्वं रयायतेऽग्निधीयते । वाचश्चाग्निरधिदेवता ।
 १८-१९ ' इयं वा अग्निश्वा रः ' इति मैत्रायणीसंहितापाठः
 (मैत्रा० सं० २ । १ । २) ।
- ४९९ ५ जरायुज ण्डज वेदज द्विजा इत्येवं चतुर्विधो भूतग्रामः । ७
 क एते केचित् । ८ ' विरोहणाः ' इत्यवगमः स्यात् त्व
 ' विरोहणात् ' (पठभेदे) । अवगमशब्देन संस्कृतसं-
 पत्तिभिधीयते । ' विरोहणाः ' इति च. पुस्तके शुद्धीकृतः
 पाठः ।
- १३ ' हे ओषधीः ० प्रसूदरीः ' इत्यधिकपाठः (क. स्व. घ.
 झ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु) स यथाभाष्यात् ।
- ५०० १७ निरुद्धं = कृत्वा दत्तं मष्टत् सत्कर्तुमेव नृश्वं भवति ।
- ५०१ ३ ' परिपल्लवमर्थ एव ' अत्र ' एव ' ७. पठ्यं ।
 ९ छ. त. द. पुस्तकेषु ' निश्रम्या निश्रम्यहारिणः ' (४९६ ।
 १७) नास्ति ।
- ५०२ ६ वृत्तौ ठ. ड. पुस्तके वर्जयित्वा ' निश्रम्यहारिणः ' इति
 पठः । ' निश्रम्यहारेण ' (५०१ । १४) इति निरु-
 क्षमूलं दक्षिणात्परः । गुर्ज. पठः ' निश्रम्यहारिणः ' ।
 ८ ' जन्मिषम् ' पृथगन्त्येनस्य निश्रम्यम् । ९-१०
 अजास इत्यनेन समानविभक्त्यन्तत्वात् । ११
 निश्रम्या = निरुद्धया । ' निश्रम्यहारिणः ' ग. घ. ज.
 पठः ।
- १६ अनुक्रमणिकायां कणस्य मेधातिथिरपिम् । ८ । २९
 इत्यस्य मन्त्रस्य मन्त्रिचः चदयणे मनुर्वेदस्वतो वा ऋषिः ।
 ८ । ३२ इत्यस्य मेधातिथिरिव ऋषिः ।
- ५०३ ३ ' वक्षस्वमरमा लक्षम् ' (५०१ । १५) इति निरुक्त-
 मूलपठः । वृत्तौ सर्वत्र ' वक्षस्वमरमा ' इति । अपमेव
 दुर्गस्त्रीकृतनिरुक्तमूलपठः स्यात् ।
- ११ ' सौमेन्द्रं चरुं निवपेज्जगामाकं सोमवामिनः ' (मैत्रा०
 सं० २ । २ । १३) । प्रातःमवनादिप्रयोगे यो यज-
 मानः पीतं सौमं वमति स एव सोमस्य वमनादिद्विप्रसामर्थ्य-

पत्रं

पङ्क्तिः

प्रदेन सोमपानेन व्यृहो भवति । तादृशसोमशामिनो यजमान-
स्यायं चरुः ।

५०३

१५ ' संसचेयं = संगतो भवामि ' (ट.) । इदं ठ. ड.
पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।

५०४

२२ ' वैश्वानरनामाग्निः सौचीकनामा वा तस्य ।

५०५

३ हन्ते साम्नां ययोस्ते (च. पठः) । ४ विधिं पृथक्
अवधृते स्थिते । ४-५ ' हविषि दारुणि वा ' (च.
पाठः) = एकस्मिन् हविषि एकस्मिन् दारुणि वा स्वसा-
मनां प्रयुक्तः ।

१८ ' क्रिमिर्ना कृमिर्वर्कटे ' (भेदिनी) । एवं कृमिर्वा
किमिर्वा ।

५०६

२-३ ' अस्माकमेतामरमतिम् ' इति ग. च. ज. पठः ।
का अस्माकम् अमतिः = अयं परितम सन्निधौ यजमानः ।
५ ' अनुनेपथ = प्रति अनुक्रमेण नपथ ' (ट.) । इदं
ठ. ड. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।

८ ' गोपयन्ति ' इति णिचि स्यात् । किंतु तस्यात्र प्रयोजनं
नास्ति । मुप चुरादिगणे नास्ति ।

१० ' ऋज्जमाः ' (ग. च. ज. पाठः) । ऋज्जः = ऋजुः
(ऋक्शाखायाम्) ।

१५ ' आह्वेः ' इत्यनुक्रमणां न तु ' अह्वाय ' इति ।
' बंह्वस्य ' इति च. पाठः ' अह्वस्य ' इति ग. ज.
पाठः ।

१७-१८ ' अग्रे नेमिरसौ इव देवोस्त्वं परेभुरसि ' इत्यृक्शाखायां
पाठः ।

५०७

३ एकमेव पश्मेकपदम् । नात्र द्वे पदे ।

१० वाचि एव सारो परय । ' वाचि वापं द्विजानामिति वत् ।
१४ इतरो दुर्मरुतदत् ।

१९ ' दूनदवननादा ' (च. पाठः) = दूननादा + दव-
नादा ।

पत्रं

५०९

पाङ्क्तिः

११ 'अवनेनान्नम्' (५०२ । २) इति छ. त. द. पाठः । १४ 'अनेनान्नम्' इति नैकस्मिन्नपि पुस्तके ।

१९ निरुक्तमूलस्य द्वौ प. ठौ गुर्जरमहाराष्ट्रविति ठ. ड. पुस्तकयोर्लिखितम् ।

२० 'अनावृष्ट्यां तु वर्तिन्यां पप्रच्छयीञ्चपतिः । काले दुर्गे महत्यस्मिन्कर्मणा केन जीवथ । शकटं शाकिनी० ' (बृहदे० ६ । १३७—१३८) ।

यास्कनिरुक्तोत्था बृहदेवता । तस्मादेतच्छ्लोकद्वयं निरुक्त-
मूले भवितुं नार्हति । गुर्जराठः प्राचीनः । महाराष्ट्री-
योऽर्वाचीनः ।

५१०

१ सक्तुः = भृष्टपत्रपिष्टम् । २ 'उपलेषु = दृपदादिषु' (च.) । 'उपलेषु = बालुकासु' (च.) । 'प्रक्षिणाति' (५०९ । १९) निरुक्तमूले । 'प्रक्षिणोति' वृत्तौ ।

८ 'इन्द्र ऋषीन्० निगदव्याख्याता' (५०९ । २८—२२) न व्याख्यातम् ।

५११

३ अनाकाले = दुर्भिक्षे ।

४—५ बहिर्वा यज्ञादौ किंकीभिर्वाचोयुक्तिभिः प्रियवक्ता आसम् ।

१० तन्वनेऽस्मादिति तन्वतेऽसाविति वा ततः ।

११ सवनीयानां = धानासक्तुकरम्भादीनाम् ।

११—१२ 'सदासीत्' इति ग. च. ज. गाठः प्रामादिकः । 'दासी विनष्टि पत्नी या' इत्यापस्तम्बश्रुतम् (आप० श्रौ० १ । २१ । ८) ।

१३ 'इतरेषां लैकिकानां वा' इति 'वा'पदमावश्यकम् ।

२ 'सनिस्त्वधेपणा यात्रा' (अमरः २ । ७ । ३२) ।
अध्येष्यमाणः = प्रार्थ्यमानः याच्यमानः ।

९ 'पक्ष. = पदिरित्यर्थः' (च.) ।

१५ आदित्योपसंस्तव्याम् = आदित्येनात्मयुपस्थापिताम् ।

३ प्रवलाः = अल्पवलाः । ५ मत्यधिष्ठानं = मुख्यधिष्ठान-
निरुद्धमधिष्ठानम् ।

५१२

पत्रं

पङ्क्तिः

५१३

१७ उदकस्याल्पदानम् । तत्तयोपमया संबन्धः ।

१८ अवयवानां प्रत्ययवयवम् । कलाः प्रकलाः । अवयवानामवयवाः प्रत्ययवयाः । कलाः अवयवाः तासां प्रकलाः प्रत्ययवयाः । २१ 'यज देवपूजामंगतिकरणदानेषु' (धा० १ १०२७) । २० 'ऋधु वृद्धौ' । (धा० ४ । १३९) ।

५१४

४ 'ऋजिश्वा नाम भारद्वाजस्तस्यापमम्' इति मूलपाठेन भवितव्यम् । ग. च. ज. पुस्तकेषु 'भारद्वाजः' नास्ति । इतरपुस्तकेषु 'ऋजिश्वा नाम भारद्वाजस्तस्यापमम्' इति ग्रामादिकः पाठः ।

६ 'मियक्षति' एतत् 'म्यक्षति' (निघ० २ । १४ । ३६) अस्य पाठान्तरं न त्वन्यो धातुः । 'इयक्षतिः' (पाठभेदे) अन्यो धातुः (निघ० २ । १४ । ४४) । 'म्यक्षतिर्मियक्षतिर्वा' एतत् 'इयक्षति' इत्यस्य प्राग्वर्तते निघण्टुपाठे न पश्चात् (निघ० २ । १४) ।

७-८ 'यक्ष युष्मासु सेवते ते ययम्' इति ग्रामादिको वाक्यसंयोगः ।

५१५

८ 'युवं श्वावाय०' इत्यस्या ऋचो द्विविधं विवरणं सापणेन कृतम् । तत्र दत्ता कथानुसंधेया ।

१८ 'क्षोणस्य = क्षीणस्य' इत्येवमेके निरूपयन्ति । 'क्षोणस्य'पदं विशेषणं सत्समानविभक्त्यन्तमेव पदं विशिष्यात् । तादृशं पदं नास्ति । 'कणाय' चतुर्थ्यन्तं न तु पष्ठेयन्तम् ।

२१ 'अस्मे' इत्यस्य विशिष्टविभक्त्यर्थे प्रयोगः प्रकरणादिना निश्चीयते ।

५१६

१५ काठकर्मदित्याम् ! सहस्रपापं पुष्यन्ती' इत्येतत् 'परमेण पशुना क्रीयसे' इत्यस्मात्प्राग्वर्तते । अयं पाठः समीचीनतरो भाति । दुर्गच्छिरपि तदनुसारिणी । इदं यजुस्तासु तामु संहितासु मित्रं पठ्यते । दुर्गत्स्वीकृतपाठः कस्यां संहितायां वर्तते इति न शङ्कते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

५१६

१६-१७ सोमः क्रीयते यैर्गवादिभिस्ते सोमकृद्गणाः । गौः अजौ
हिरण्यं धेनुः वत्सः कर्पर्मः अनडुर्ध्रं मिथुनौ वासं एवं दश
द्रव्याणि (तै० सं० ६ । १ । १०) ' गौर्हिरण्यमजा
धेनुर्वत्सः कर्पर्म एव च । अनडुर्ध्रं मिथुनौ गावौ वासश्च
क्रमको दश । ' यथाऽज्ञातं सोमकृद्गणानपाकरोति ' (मा०
श्रौ० २ । १ । ४ । ११) । अपाकरणं = पृथक्करणम् ।

१९ ' अग्नेयी वा एषा यदजा ' (तै० सं० २ । २ । ४ ।
५ । ५ । ४ । ३ । २)

२० ' सा वा एषः (छन्दोऽभाः) प्ररोचयत् ' (मैत्र० सं०
३ । ७ । ७) । ' प्ररोचयत् ' इति सर्वेषु पुस्तकेषु ।
' तपस्तनूरसीति तपसो ह्येषा तनूः प्रजापतेर्वर्ण इत्यग्निर्वै
प्रजापतेर्गमिजा अजा सहस्रपोषं पुष्पन्तीत्येषा हि पशूनां सह-
स्रपोषं पुष्पत्यतो ह्येषा ब्रह्मणस्तथो द्वौ परमेण पशुना
क्रीयस इति प मा ह्येषा पशूनामस्मे ते बन्धुगित्यात्मन्नेवास्या
र्वायै धत्ते तथा निर्वायैवा भूतया विक्रीणीते ' (का० सं०
२४ । ६) ।

५१७

१२ ' न वृथैवाह्वयामि ' पठान्तरं समीचीनतरम् । एवमेव =
केवलम् । किं चेदप्यदृष्टा ।

१५ व्युच्छेदः = स्फोटः उदयः ।

५१८

४ तवास्माकं च तैस्यं पीरुयं समानमेव ।

५१९

३ ' गर्गस्य भरद्वाजस्य ' इत्येव स्थाने ग. च. ख. पुस्त-
केषु ' शंयोर्बर्हस्पत्यस्य ' ।

४ दशममण्डलवर्तिन्येव ब्राह्मणाः छंभिः शस्त्रे विनियुक्ता
(अ.श्व० श्रौ० ८ । ४) न तु षष्ठमण्डलस्था ।

११ तं द्रव्यं न पश्येम । १७ ' उद्गृह रक्षः ' इति सप्तदशी
श्रुक् । इयं त्यक्तोन्नतिशी सती कथमनन्तरा । ' उद्गृह रक्षः '
इत्यस्या यास्ककृतं भाष्यम् (निरु० ६ । ३) इत्यत्र ।

१९-२० मुक्तशेषस्य ते द्रव्यस्य ।

पत्रं

पङ्क्तिः

५२०

२ ' वसूनां वसुपते ' अत्र ' वसूनां ' पदं व्यर्थम् ।

१६ ' ऋचः सूर्याय गीयन्ते ' इति ग. च. ज. पाठः । ' ऋचः सौर्यो हि गीयन्ते ' इति ' ऋचः सूर्याय गीयन्ते ' इति वा बृहद्देशतायां न विद्यते (वृ. दे० ६ । ५) । तत्र तु ' उद्वेतीत्यर्थपञ्चमाः ' इत्येव केवलम् ।

१८ आरब्धः गन्तुम् । १९ दीयमानः = गच्छन् । अन्तरिक्ष-
मन्वेति = तेन मार्गेण गच्छति । २० प्रतीत्य = ज्ञात्वा
ध्यात्वा ।

५२१

१ ' यत्र = यदा ' (५२० । १७) इत्यर्थं कृत्वा प्रथमे
निरूपणे द्वयोरर्थयोः संबन्धो दर्शितः । तस्मिन्निरूपणे
प्रथमोऽर्थो न सूर्यप्रधानः । द्वितीये निरूपणे सूर्यप्रधान
एव सः । तस्य द्वितीयावेन न कोऽपि संबन्ध इति द्वितीयो
निराकाङ्क्षः ।

१६ जनानां वर्षमुत्सृजन्नादित्यो रश्मिन्दीनां स्वभूतं स्वकीय-
मुदकं प्रकथयतीति । रश्मिन्दीनां आदित्यादेशाद्वापीतटाक-
समुद्रादिभ्यः स्वभूतं जलं गृह्णन्ति ।

५२४

८ ' नृमेधसः ' इति ग. च. ज. पाठः । अनुक्रमणां ' नृमे-
धस्य ' इत्येव । बृहद्देशतायां ' नृमेधनामाङ्गिरसः ' इति
(वृ० दे० ८ । ४३) ।

१६ ' प्रवृत्तानि ' (२०). च. पाठः । प्रवृत्तानि = दत्तानि ।

१९ उपातिष्ठन्ते रश्मय एव [च. ट. पुस्तकयोः प्रान्ते ' मरुतः '
इति लिख्यते तत् ठ. ड. पुस्तकयोरन्तर्भाष्यते ।

२२-२३ यथा तेन भागो विभक्तस्तथा तं भागम् । ' यथा विभक्त-
स्तेन ' इदमनर्थकम् ।

५२५

४ ' इत्येवमदमर्थो भवति ' इत्यर्थं ग. ज. पाठः समीची-
नतरः । ' सूर्यं समाधिता रश्मय इव ' एवमुपमार्थः ।

५ ' उज्ज आर्जये ' (धा० ६ । २३) । धातुपाठे ' आज १-
धतुर्न विद्यते ।

९. सोमस्योपरि दधि निर्धायने मिश्रणार्थम् । आशिरं =
दधि ।

पत्रं

पङ्क्तिः

५२५

१० आ = ईषत् । श्रपणं = पाकः । 'क्षीराज्यहविषां शृणम्'
(अमरः ३ । १ । ९५) । 'श्री पाके' (धा० ९ ।
३) । पक्वं पयो दधि भवेत् ।

१२ 'आढः शासि इच्छायाम्' (धा० १ । ६३०) ।

१४ सायणभाष्येऽनुक्रमण्या च 'प्रियमेघस्य' न तु 'प्रियमे-
घसः' ।

१५-१६ सायणभाष्ये 'ब्राह्मणान्छंसिनः' स्थाने 'मैत्रावरुणस्य' ।
किंतु तत्प्रामादिकम् ।

१७ श्रवणार्थं = मिश्रगार्थम् । यज्ञे च = यज्ञेऽन्येषु कर्मसु च ।
आशीः = सोममिश्रगयोगं क्षीरादिकम् । अपं शब्दः
स्त्रिधा वर्तते यथा 'सत्यामाशिरम्' (ऋ० सं० ७० ।
१) 'नित्ययाशिरा' (ऋ० सं० १० । ३१ । ५) ।
आशीः आशिरौ अशिरः आशिरम् इत्यादीन्यस्य रूपाणि ।
इतराशीः स्तुतिराशीर्वादौ वा । अयमपि शब्दोऽनयोऽर्थयो-
र्ध्वसंहिनायां विद्यते ।

१९ 'गावः स्तनैर्दुदुहं' इत्यर्थः ।

५२६

१-४ 'सा मे सत्याशीर्देवान्गम्भाञ्जुष्टञ्जुष्टतरा पण्यत्पण्यतरा ।
अरेडता मनसा देवान्गच्छ यज्ञो देवान्गच्छतु यज्ञो देवान्
गम्भात्' (मैत्रा० सं० १ । ४ । १) । अत्र 'शृण्वन्तु
ते समर्धयन्तु' नास्ति । 'अरेडता' 'अनुगच्छ' इत्ये-
तयोः स्थाने 'अरेडता' 'देवान्गच्छ' । 'यज्ञो देवान्-
गम्भात्' इति चाधिकम् । दुर्गकालीनो मैत्रायणीपाठो भिन्न
आसीदिति भाति । अथवा । 'शृण्वन्तु० समर्धयन्तु' इति
वृत्तिसं प्रक्षिप्तं स्यात् । ग. च. ज. पुस्तकेषु 'शृण्वन्तु
ते समर्धयन्तु' नास्ति । ग. ज. पुस्तकयोः 'अरेडता'
अस्ति । 'अस.वाग्निं देवान्गम्भात्' (१२) इयं 'यज्ञो देवा-
न्गम्भात्' इत्यस्य वृत्तिः । 'सा मे०' इत्यादियनुपाठो
दुर्गादूर्वाचीनेन केनापि अत्र लिखितः स्यात् । तेन यजुः-
पाठदुर्गादूर्वाचीनो संवादो नास्ति । अन्यत्रापि केषुचिस्थलेषु
ईदमः संवादभावः ।

पत्रं

पङ्क्तिः

५२६

‘सा मे सत्याशीर्देवेषु’ (५२३ । २४) इति यास्कः ।
‘सा मे सत्याशीर्देवेषु भूयाद् ब्रह्मवर्चसं मा गम्यान् । यज्ञो
वम् ।’ (तैत्ति० सं० ३ । २ । ७) । अस्य यजुर्मन्त्रस्य
सोमयागेन संबन्धो न दर्शपूर्णमासाभ्याम् । दुर्गेण
व्याख्यातो यजुर्मन्त्रः अत्रास्थाने एव ।

४ प्रस्तरः = दर्भमुष्टिविशेषः । स इष्टवन्ते अन्यथुणा आह-
वनीये प्रक्षिप्यते दह्यते च । तत्प्रस्तरप्रहरणमित्युच्यते ।

९ च. पुस्तके ‘स्तुतादपि स्तुता’ इति लिख्यते । ११
असावपि = यज्ञोऽपि । (३ ‘अजगारीः’ इति ग. च.
ज. पाठोऽशुद्धः ।

२० ‘शरपये = आजिधावनस्थाने’ (च. ट.) । इदं ठ.
ड. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।

२२ ‘वाहयन् वा’ अत्र ‘वा’पदस्य न किमपि प्रयोज-
नम् । ‘वाहयन् त्वाम्’ इति स्यात् । त्वं वहसि कर्म
करोषि । अश्ववाहस्त्वं वाहयति । ‘वाहयत्याऽप्यपरिभ्रान्तः’
(ग. ज. पाठोऽशुद्धः ।) = वाहयन् त्वाम् अपि
(तथापि) अपरिभ्रान्तः । अयं पाठः समीचीनतरः ।

५२७

१ ‘गृणातिकर्मा’ (५२४ । २) न व्याख्यायते ।
तथा ‘प्रसिततमः’ ।

१० ‘हे ऋषे अङ्ग त्वमेव’ (ठ. ड. पाठः) अत्र ‘अङ्ग
एवार्थे’ इति ट. पुस्तके विवरणम् । अङ्गशब्दः ठ. ड.
पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।

१२ शयः = हस्तः । १३ ‘चरति समिति समिद्धन्वात्’
(घ. ट. ठ. ड. पाठः) । समिति = यज्ञे । स्वप्नप्रविने-
यात्मा । १३-१४ ‘रेरिहने’ इत्यस्य ‘वत्रिः’ अग्निर्ग
कर्ता न तु त्वम् ।

५२८

४ एवंगुगविशिष्टाः । अस्यामृचि अग्निगुगा न कथिताः ।
तेन कथमेवंगुगविशिष्टवन् ।

१८ ‘चतुःपदपरत्वादष्टिः’ (वा० सं० मटी० १५ । ४७)
अस्यो चतुःपदपरत्वादि । ‘अतिगुन्दा अतष्टिः’

पत्रं

पङ्क्तिः

(पाठान्तरम्) । अतिच्छन्दाः = छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्त ।
तान्पतिकान्ता ।

५२८

१८-१९ छन्दोभिधा इष्टका उपधीयन्ते ग. यत्र्यादिभिर्विधैश्छन्दोभिः
(तै० सं० ४ । ४ । ५ । ३ । ८) ।

५२९

२ कृपा = अवलया । अयमर्थ ऋक्संहितायां सर्वत्र युक्तो
भवति । ' सूरौ न हि युता कृपा पावक रोचते ' (ऋ.
सं. ६ । २ । ६) । ' उदु तिष्ठ स्वध्वर स्तवानो देव्या
कृपा ' (८ । २३ । ५) । कृप् कृपौ कृपः इत्यस्य रूपाणि ।
अयं ग्रीकभाषायां ' कृपैन् ' धातुस्तेन संबध्यते । तस्य
धातोरर्थः अवलता नूतनेनाग्निना क्रियमाणः कटभटा-
शब्दः । ३ देवाच्या कृपा = देवान्प्रति गच्छन्त्या अवलया ।
६ सर्पिणः = घृतस्य । ८ ' कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा '
(५२४ । ७) न व्याख्यायते ।

५३०

११ ' युवां भवन्तौ ' इति प्रामादिकम् । ' घ ' निश्चयार्थे ।
' बहुदायितरौ ' ग. च. ज. पाठः छ. त. द. पाठेन
समानः । ' बहुदायितरौ ' इत्ययं शब्दः कथं व्युत्पाद्यः
कश्चास्यार्थ इति न ज्ञायते ।

१७ शश्वत् = प्रसिद्धम् । ' दाक्षिणात्याः जाः ' (ट. पाठः) ।
एतत् ठ. ड. पुस्तकयोः ' दाक्षिणात्याः । जाः ' एवं
लिख्यते

२१-२२ मैथुनेनोद्भायां स्त्रीत्वमुत्पादयति । ऊढा सती कन्या कन्यात्वं
त्यजति मैथुने वर्तमाना स्त्रीभावमारभते ।

२२-२३ भ्राता भगिनीभर्तुः स्यान्ने भवति । तयोः संयोगेनोर्भ-
गिनी । तेन तौ परस्परसन्नौ ।

२४ आवपति प्रक्षिपति गृह्णामौ ।

' लाजा लाजनेः ' ५२९ । २० (राजतेः पद्यन्तरं)
न व्याख्यातम् ।

२५ ' पोऽन्तकर्मणि ' (धा० ४ । ४१) न क्षेत्रगे ।

५३१

२ ' श्रीणातेः ' इति ग. च. ज. पाठः प्रामादिकः । ' श्रीन्
पाके ' (धा० ९ । ३) । ' दृ हिंसाशम् ' (धा०
९ । १६) ।

पत्रे

पङ्क्तिः

५३१

१५ 'सोतारम्' इत्यस्य स्थाने 'सोमानाम्' इति ग. ज. पठः । प्रथमविवरणे 'सोमानां सोतारम्' (९) इति छ. त. पठः । द. पठः 'सोमानं सोतारम् । द्वितीये 'सोमानां सोतारम्' (१२) इति सर्वेषां छ. त. द. पुस्तकानां पाठः । स एव ग. च. ज. पुस्तकैः दुर्गेणापि स्वीकृत इति भ.ति ।

२० 'स्वरणं स्तोतारम्' इति ग. ज. पाठः ।

५३२

१ प्रथमे विवरणे 'कमपि सोमानामभिषोतारं प्रकाशन्वन्तं कुरु' इति 'मा' पदं व्यर्थम् । च. पाठः 'अभिषोतारं स्वरणमा' दुर्बोधः । ग. ज. पुस्तकयोः 'मा' न तु 'माम्' ।
मूले 'प्रकाशनवन्तं' (५३२ । १२) न तु 'यशस्विनम्' ।

५ 'मनुष्यकक्ष्यः' (ग. च. ज. पाठः) । नैकस्मिन्नपि निरुक्तमूलपुस्तकेऽयं पाठः । मनुष्यकक्षे भवः मनुष्यकक्ष्यः । अयं कक्षीवान् मनुष्यकक्ष एव यस्मात्स मनुष्यकक्षाय जातस्तस्मात्कक्षीवानिति तस्य नाम । 'स हि कक्षे उत्पन्नः' इति दुर्गव्याख्यानम् । तेन 'मनुष्यकक्ष्यः' इति तेन स्वीकृतः पाठः स्यात् ।

६ तदुत्पत्तिः = कक्षोत्पत्तिः ।

७ सोमानम् = सु + मन् । यथा कृ + मन् = कर्मन् । येन सोमः मृषते स सोमा तं सोमानं कक्षीवन्तं स्वरणं सु + अरणं सुगमनं कुरु । यः कक्षीवानीति शिः इत्यर्थः स्यात् ।

५३३

२ 'अघं हन्तेर्निहसितोपसर्ग आहन्तीति तपुस्तपनेः' (५३२ । १८-१९). न व्याख्यातम् ।

२-४ 'अघसप्तम् अघं तपुः समभिवर्षेस्तु' इति क्रमव्ययः ।

तपुः = तप्तमायुधम् । तपुः तपुर्वा. तपुंयि इति रूपानि ।

'रक्षोयुजे. तपुर्घं दधात' (६ । ६२ । ८)

अत्र 'अघं' 'तपुः' इत्यन्यविशेषणम् ।

५ 'कन्वमदने' इति छ. त. द. (५३२ । २०) ग.

च. ज. पठः । 'कल्पे=पृष्टमायुम्' इति नैकस्मिन्नपि

पत्रं

पङ्क्तिः

५३६

भाः सर्वं वस्तुजातमदीपयत् सूर्याज्ञया च यः स्वर्गं स्वया कृपा
अलया प्रकाशेन वा अमिमीत ।

५३७

६ ' अशु अष्टीति ' (५३४ । ११) न व्याख्यायते । ७
' श्वशनम् ' इति निरुक्तमूले नास्ति । वृत्ताद्यपि (५३८६
५) ' क्षिप्रनाम ' इत्येष । ' पुरंधि'शब्दो भाष्ये न
' व्युत्पाद्यने (५३४ । ११) । वृत्ताद्यपि ' पुरंधीः
पुरंधी (ग. ज. पठः) पुरुंधी (च. पठः) ' इति
विवरणं न क्रियते ।

५३८

२ ' अग्नेः ' (५३७ । ११) इति दाक्षिणात्यः पठः
प्रामादिकः ।

५ यागस्य विज्ञमयाक्षिप्रस्येष्ट-वात्=विज्ञो न भवेदिति यागस्य
क्षिप्रत्वमिष्टम् ।

६ ' शुष्टीवरीः सुखवर्गाः ' । अस्याध्यायस्य २२ खण्डे ' शु-
ष्टीवरीः सुखवयः ' (५७१ । ३) इति वर्णते ।

१२ ' प्रणेतारो ' ' आग्रयणः ' इति ग. च. ज. श्रौतम्-
निरुक्तमूलपठे ।

१४ पुरंधिशब्दोऽत्र गुणपदं विशेषणम् । अत्र पुरन्धिरिति अ-
धिनोः सखी उवा^० स्यात् । अधिनोः पुरन्ध्वाश्च यत्र तत्र
सखिभावेन संबन्धः । माता देवानामिति च सांख्ये ।
पुरन्धिः = प्रीकभाषणं पौन्ड्रि^०ड्ढा^०म् = बहुप्रजाः । बहु-
प्रजदायिनी काचिद्देवता पुरन्धिरित्यभिधीयते । ततः बहु-
प्रजावत्याः स्त्रिया अपि तदभिधायकमभवत् ।

१७ ' नारुत्सा पुरन्धिम् ' = इत्यनयोः शब्दयोर्मध्ये न कोऽपि
शब्दः । एत्थं तावन्तरी ।

२० ' अन्येष्वो देवेष्वो बहुकर्मवमः ' अत्र ' बहुकर्मवमः '
इति तत्त्वन्नरूपेण भाव्यम् । अथवा । ' देवेषु बहुकर्म-
तमः ' एवम् ।

५३९

६ आधर्पयितुं = हिमितुम् । ७ च. पुस्तके ' उद्गा '
' उद्गा ' इति प्राप्तभागे स्वर्गकृतमज्ञानात् ' उद्गा '
इति लिख्यते ।

९-१० गमुदं सिद्धम्यो नयो यथा न न कदापि जन्मपूर्वेण प्रीण-

परं 'पङ्क्तिः'

५३९ यन्ति तर्पयन्ति तथा रश्मिरूपा नथ ईयादि । १० 'तेषां रश्मीना च' इदमसंनद्धमनन्दयं च ।

१०-१२ वरुणस्य मायाविज्ञातु न शक्नोति कश्चिदपि मायि कथयितुम् । 'नोपि' शब्दावाप्यकौ । अपि कथं मायं संपूर्यते

इत्यन्वयः । १२ प्रज्ञया प्रज्ञारूपकरणेन । प्रज्ञाद्वारेण्यर्थः ।

५४० १ 'अग्रेधिं होता०' इयमुक् प्रातरनुगके आग्नेये कृतावपि शस्यते (अश्व० श्रौ० ४ । १३) ।

२ बुध्यते = वेधयति जागरयति । 'देवाम्' 'बुध्यते' इत्यस्य कर्म । ३ 'अग्निहोतृणाम्' इति ग. च. ज. पठ. । 'अग्निहोत्रिणाम्' इतीतरः ।

४ 'एतत्' एतत् 'प्राजः' इत्यस्य विशेषणं भवितुमर्हति ।

५ स देवान् यष्टव्यतया बुध्यते । अत्र 'सः' पदमध्याहार्यम् ।

२४-२५ नैकस्मिन्नपि निरुक्तमूलपुस्तके 'रेणवदामिनः' (११)

इति पाठः । रेणवत् + आसिनः = रेणवदामिनः । २५ ते देवा आयुधानि अस्यन्ति ।

५४१ १२ 'दारयति' इत्यप्याठः । 'सर्जयन् समानजातिता' इत्यस्य विवरणार्थं ठ. पुस्तके 'परपरम्' इति प्रान्ते लिख्यते तच्च ठ. ड. पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।

५ स्तम्भंताय = स्तम्भस्ते स्थिताय । मुभोगं स्थानं मुगं च गन्धमनुर्हा दत्त ।

९ 'मुदानः' इत्यत्र निरुक्तमूले 'कल्याणदानः' (६४० । १२) । अस्य विवरणस्यान्ते 'कल्याणदानः' एव शब्दो दुर्गेण प्रयुक्तः (२०) ।

१४ इयं त्रिष्टुप् न तु द्विपदा ।

५४२ ६ 'घर्षमद्भिर्हिसादिभिः' इत्येष व. झ. ट. ठ. ड. पाठः स. यणभ वनादृहीनः ।

५४३ ८ अन्तरिक्षे संमाने वा वर्तमाने वले । ओणु पौर्ये इति द्वे परे नैकम् । ओणु 'राजः' इत्यस्य विशेषणम् ।

१२ 'अग्निं नित्यं दुध्यम्' इति च. पठः । 'नित्यदुधम्' ग. ज. पठः ।

- पत्रं पङ्क्तिः
५४३ १२-१३ 'आयसः = देवान्प्रति अयनशीलस्य' इति दुर्गः ।
'अयोमयकवचयुक्तदेहः' इति सायणः ।
१३ 'आभूषु' इत्ययं सप्तमीबहुवचनान्तः शब्दो न सन्नन्तः ।
ग. च. ज. पुस्तकेषु 'आभूषुः' इति लिख्यते ।
१४ शत्रूणामुपर्युपरि अहं भवेयमितीच्छन् । दामनि रज्जुबन्धेन
शत्रून् सुप्रावघ्नात् । 'सुवघ्नात्' इत्यपपाठः । च.पुस्तके
स्ववघ्नात् = सु सुष्टु अवघ्नात् ।
५४४ २१ अनुक्रमणं नृभेदगुरुमेधौ ।
१ 'पशवो वा आदित्यो यदघ्ना मध्यतः श्रीणाति मध्यतो वा
एतत्पशूनां पयो दधात्यथ यत्तप्तातङ्कयं तस्मादामा सती पक्वं
दुहे यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्या इति' (मैत्रा० सं० ४ ।
६ । ९) । आदित्यग्रेहे सोमे दधिपयसी मिश्रीक्रियेते ।
दध्नि मिश्रिते सोमोऽपको भवति पक्वपयासि मिश्रिते पक्वो
भवति । तयैव गौः प्रथमा आमा सती एतेनादित्यग्रेहेण
पक्वं पयो दुग्धे । 'दुहे' इति पाठान्तरम् ।
३ च. ट. पुस्तकयोः 'पूर्वमङ्गिरसां गावः पाणिभिरादित्यान्ध-
कारे स्थापिताः । ततोऽङ्गिरोभिरिन्द्रः स्तुतः । तत इन्द्रो
गवां स्थानं तमसावृतं दृष्ट्वा गोदर्शनाय शुल्लोके सूर्यमारोहय-
दित्यर्थः' सायणभाष्यादुद्धृतं प्राप्ते लिख्यते । ट. पुस्तके
तदन्तर्भाव्यते ।
५ 'सामन् = सामेयर्थः' (च.) । सुष्टं (ग. च. ज.
प.ठः) = सुष्टं सुस्थितं सुगुणम् । स्थानकरणानुप्रदानानि
प्रातिशब्देषु निरूपितानि ।
२३-२४ वैश्वकर्मणाम्यां द्वाभ्यां सूक्ताभ्यां वैश्वकर्मणानि हवींषि
जुहोति । 'य इमा विश्वा सुवनानि' (ऋ० सं० १० ।
८१) 'चक्षुष. पिता मनसा' (ऋ० सं० १० । ८२) इतीमे
द्वे सूक्ते । एतच्चोमानन्तरमाहवनीयान्निश्चयनं प्रति नीयते ।
५४५ १ 'असूर्ता' इति मैत्रायणी (२ । १० । ३) कपिष्ठल
(१८ । १) संहितापाठः । अयं यास्केन स्वीकृतः
स्यात् । किंतु निरुक्तमूलपुस्तकेषु नैकस्मिन्नपि लभ्यते
(५४४ । १२) ।

- पत्रं पङ्क्तिः
५४५ ३ 'वाजसमीरिताः' (५४४ । १३) इति छ. त. द. :
पाठः । अन्वार्थम् अमुरक्षणार्थं समीरिताः ।
४ मेवा एव कातेन समीर्यन्ते न मरुदादयः । ६ निपण्णे =
स्थिरे ।
११-१३ 'य आयजन्त' (५४४ । १३) इति दाक्षिणात्यः
पाठः समीचीनतरः । ये रसेन पृथिवीं तपयन्तो भूतानि
कुर्वन्ति त आयजन्त । दुर्गेण गुर्जरपाठः 'ते रसेन०'
इति स्वीकृतः । तदनुरूपं च विवरणं क्रियते । किंतु तत्र
समीचीनम् । 'त आयजन्त०' इत्यस्य 'भूतानि
कुर्वन्ति' इति नर्थः । 'भूतानि समकृण्वन्' इत्यस्यैव
सोऽर्थः ।
२१-२२ अमाक्ता = अ + मा + अक्ता = मां प्रति अ मा (निषे-
धार्थं) एषा अक्ता अञ्जिता भवतु । माम् + एव + अप-
सञ्जिता । २२ 'मामेवा प्रसञ्जिता' इत्यर्थे 'अमाक्ता'
इत्यत्र 'अ' इत्यस्य कोऽर्थः । अत्र 'अम्यक्' स्पष्ट-
धातोर्गत्वर्थस्य रूपं स्यात् । अम्यक् = अम्यच्छत् ।
५४६ ११ काष्ठे देदीप्यमानः व्यग्निरिव । यथा काष्ठेऽग्निरस्ति तथा मेवे
भवदीया शक्तिः ।
१२ नदीनाम् इमा नादेयाः । १३ मेव्यानि मेघोद्भूतानि । ताः =
ऋष्टीः । 'ताम्' इति पाठोऽवश्यः ।
५४७ १-२ सूर्यस्य कर्मणा प्रज्ञया वा व्यापासं त्वां हे अग्ने यजमानः
स्तुयन् चरति ।
१५ सः + अस्माकेभिः = सस्माकेभिः । अयं सन्धिदलान्दसः ।
१८ 'व्यवन्क्त्वा' इति दुर्गमतेन समासः । शाकल्यमते द्वे
पदे । २१ विद्वियमाणः । यज्ञेऽग्निकामादिहारादन्यं
विहारं (कुण्डं) नोपेत ।
५४९ ६ 'प्रदिवः प्रत्येकं योतमानाः सन्त आदित्ये' अपमधिकः
पाठः क. छ. प. दा. ट. ड. गुप्तकेषु वर्तमानः
सायमभाष्यादृहीतः ।
८-९ दुर्गमं विवरणं न पारान्तगतम् । 'यः दुष्मान् जोष-

पत्रं

पङ्क्तिः

५४९

यमाणाः (मनुष्याः) प्राप्सुः । विश्वे (देवाः) उत वाजा
अग्निया अभवत ' इति यास्काभिप्रायः ।

१० ' अग्रगणनेति वा ' (५४८ । ९) न व्याख्यातम् ।

२० ' पचता ' इदं ' चनः ' इत्यस्य विशेषणम् । ' हवींषि '
इत्यनेन न तत्संबन्धः । ' बहुवचनं वा ' (५४९ । १३)
इत्यधिकः पाठः कदाचिद्दुर्गेण लिखितः स्यात् ।

५५०

७ अर्थस्य विशेषः । विशेष एव वैशेष्यम् । स्वार्थे ष्यञ् ।

९ यतः=यस्मिन् प्रदेशे । १० प्रत्यग्रभीष्टां = प्रत्यगृहीताम् ।

१२ मेदो वपा चेति द्वे सत्त्वे पदार्थौ तयोरेवं सात्वत्म् । अस्मिन्
पञ्चवदाने द्वौ पदार्थौ मेदो वपा च । ' पचता ' एतदन-
योर्द्वयोर्विशेषणम् ।

१४ दैव्या दैव्यौ होता होतारौ भिषजा भिषजौ । एवं पचता
पचतौ । आक रान्तं द्विवचनम् ।

१६ ' यतो यस्मात् ' इति व्याख्यानेन दुर्गस्थीकृतनिरुक्तमूले
' यतो यत्र लोकवचनार्थः ' (५४८ । १४) इति
पाठः स्यात् ।

५५१

२ घा = निश्चयेन खलु । ' वा ' अपि तस्मिन्नेवार्थे । घा
घा = सत्यम् । ' केवलः एकः ' इति च. पाठः ।

३ ' युवतम यन्निष्ठ ' (ग. च. ज. पाठः) । एषु पुस्त-
केषु विशेषतः च, पुस्तके बहुकृत्व ईदृशो व्याख्यातव्य-
व्याख्यानयोर्व्यासः ।

४ ' यु मिश्रणे ' इत्येतस्मात् युवतम = मिश्रयितृतम । पुरोडाशे
केनचिदन्वेन पदार्थेन मिश्रयति । तन्मिश्रणमनुपमम् ।

१२ ' अनम्यमितः ' (५४८ । १७-१८) इति ग. च. ज.
पाठो नैकस्मिन्नपि निरुक्तमूलपुस्तके दृश्यते । ' भीट्
हिसाया ' (घा० ९ । ४) । तस्य निष्ठा ' मिनः ' ।
तस्य प्रतिषेधः ' अभिनः ' अहिंसितः । अभि +
अभिनः = अम्यमिनः । ' अनम्यमितः ' इति पाठे
' अम रोगे ' (घा० १० । १८७) । तस्य निष्ठा
' समितः ' । अन् + अभि + अभिनः = अनम्यमितः ।

- पत्र पङ्क्तिः
- ५५२ १ 'महान् भवति' (५४८ । १७) न व्याख्यातम् ।
 'परिदृष्टः' इति पाठान्तरं साधनभाष्याद् गृहीतम् ।
 २ केन कारणेन अमिनः ।
 ६ मुक्तः = प्रीतः । 'प्रत्यभिमुखोऽभूत्' इत्यन्वयः ।
 १७-१८ 'शब्दकारिण्यः' (५४८ । १९) इत्यस्य व्याख्यानं
 'शब्दानुकरणात्' ।
- ५५३ १४ साधयिता = न.शायिता । १६ समसृजत् = संयुज ।
 १८ शाशायमानः = पुनः पुनः कर्तमानः छिद्यमानः ।
- ५५४ २९ सर्पिर्वाची तैलवाची वा सृप्रशब्दः कोशेषु नोपलभ्यते ।
- ५५५ १४ 'विष्यस्व' इत्यस्य च. ट. पुस्तकयोः 'पोऽन्तर्कर्मणि
 व्यत्ययेनाऽग्नेपदम्' इति प्रान्ते लिखितं विवरणं ठ. ट.
 पुस्तकयोरन्तर्भाव्यते ।
 १८ उपजिह्विका = जिह्वाया मूलभागे वर्तमाना 'पदजीभ'
 इति महाराष्ट्रभाषायां ख्याता ।
 २१ 'प्रतिसंसेवयस्व' (च. पुस्तके) इति निजन्तः पाठः
 प्रामादिकः ।
- ५५६ ९ मेधाविम्य ऋत्विग्न्यः । अतौ अग्निः । १२ 'चिकिते =
 ज्ञायते' (च. ट.) ।
- ५५८ १ स्थायन्तीति स्थायनाः । स्थायन्ति संहता भवन्ति संघा-
 तयन्ति वा । 'स्थायजाः' 'स्तियजाः' एतौ पाठौ
 प्रामादिकौ ।
 १३-१४ पीपाय = आप्यायते (वर्धते) । अथवा १३ पीपाय =
 पानाय संस्कृतः । १८ 'स्तिपः' 'स्तिपालनः' इति
 ग. च. ज. पाठौ ।
 १९ स्थायन्त इति स्तथो गृहाः (सायणः) । स्तिपाः =
 गृहरक्षकाः । 'उप नो वाजान्विभक्षुः स्तीन्' (ऋ०
 सं० ७ । १० । २१) स्तीन् = गृहान् । 'उत त्रायस्य
 गृणत उत स्तीन्' (ऋ० सं० १० । १४८ । ४) ।
 'नः स्तिपा तन्माययण' (ऋ० सं० ७ । ६६ ।
 ३) । अत्र सर्वत्र स्तथो गृहाः अनेयुर्गाथो वा । अथवा ।

पत्रं

पङ्क्तिः

५५८

पुत्रा भवेयुः । यस्मात्पुत्राः स्नेहेन स्थायन्ते मातृपितृभिः ।
संहता एकरूपा भवन्ति । ' वृषभः रितयानाम् ' इत्यत्र
जलरूपगवामिन्द्रोऽग्निर्वो वृषभः ।

२० ' पालयतीति वा ' (५५४ । १४) इत्यत्र ' वा ' -
शब्दो न व्याख्यातः । दुर्ग एकमेवार्थं गृह्णाति । ' स्तृपां
पालनः ' (५५४ । १३) इति छ. त. द. पाठः ।
स्तृपां नक्षत्राणाम् । ' ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणाम् '
(२७२ । १-२) इति यास्कः ।

५५९

९ ' ज्वारु जरमाणरोहीति वा जवमानरोहीति वा ' (५५४ ।
१५) इति सायणगृहीतपाठः । अस्मिन्पाठे ' गरमा-
णरोहीति वा ' नास्ति ।

१८ ' प्राष्ट'शब्दः कोशेषु नोपलभ्यते । ' अरा व्यापने ' ।
तस्य निष्ठा । प्राष्टः = विस्तृतः । पृश्निः = भिन्नवर्णः ।
२० रूपः = रिपः ।

२२ ' इह वा असा आदित्यः ' ' आसां प्रजानाम् ' इति
भैत्रायणीसंहितायां (२ । २ । २) पाठौ । आम्नां =
वावापृथिवीम्याम् । आदित्य आदौ पृथिव्यामासीत् । वावा-
पृथिवीसाहाय्येन आसां प्रजानामुपरि दिवि लोका देवा वा
तं न्यदधुः । २४ जवमानं = गच्छत् ।

५६०

१ (नभसो) रोहति = जायते । तत्र तत्र आकाशस्य
भिन्नभगिषु ।

२ गरमाणं = गिलन् । ' जवमानरोहि ' (५५४ । १५)
इति महाराष्ट्रियपाठः । वयोरभेदः ।

५६१

३ वधेन = प्रहारेण । अथवा । अल्लेण । ' वधैरजेत दुर्भित् '
(ऋ० सं० १ । १२९ । ६) अत्र वधैः = अल्लैः ।
विश्वणानि छिन्नानि । अङ्गामीत्यध्याहारः ।

स्कन्धो वृक्षस्येत्यादि पृथिव्याः (५५४ । १९-२५)
इत्यन्तं न व्याख्यातम् । प्रक्षिप्तं स्यात् । समास्कन्नः =
समन्ताःस्थपितः । ' इदमर्षितरन् ' अर्थं पाठः साधुः ।
स्कन्धःशब्दो नपुंसको यस्मात् ' आस्कन्नम् ' (५५४ ।
२०) इति तस्य विशेषणम् । यास्कपाठेऽपि स्कन्धः-

- पत्रं
५६१ शब्दो नपुंसकः सकारान्तश्च स्यात् । ' समासकञम् '
इति पाठः स्यात् ।
- ४ ' अहिरयनः ' इति ग. ज. पाठः । ' अहिरयनादेत्यन्त-
रिक्षे ' (निरु० २ । १७) ।
- ६ ' अहिः ' (४) पदस्य पुनरुक्तिर्विध्या । अगमयत्
उदकम् । अत्र शयनं (स्वप्नः) न वास्तविकम् । अवस्थान-
मेव तस्यार्थः । जलरूपेण पृथिव्यामवतिष्ठते ।
- १९ उत्तरोत्तरे = उत्तरेभ्य उत्कृष्टेभ्योऽपि उत्तरे उत्कृष्टाः ।
- २१ अस्य = ' तुञ्जे तुञ्जे ' इत्यत्र य इन्द्रोऽस्तृपत तस्य ।
- ५६२ ६ सव्यत्वमापन्नस्येन्द्राय = ' स्वयमिन्द्रसमं पुत्रमिच्छतोऽङ्घ्रि-
रसो मुनेः । वज्रयेव सव्यो भूत्वर्षेयों गित्वापुत्रतां गतः '
(बृह० ३ । ११५) ।
- ८ शूर्प = सुखं धनं दलं वा । तद्युक्तं शूष्यम् ।
- ५६३ १५ इतः = सोमाभिपन्नकर्मणः । ' अतः ' इति ग. ज. पाठ-
स्तस्मिन्नेवार्थे । पूर्वः पूर्वतरैश्च जनैरनुष्ठितात् धर्मसंतानात् ।
१५-१६ धर्मसंतानः = परंपरागतधर्मकर्माणि ।
- १६ अलं धर्मेणेति यः करोति वदति सः । अयञ्चैत्यर्थः । १७
अलंकरिष्णुः = आत्ममण्डनपरो वा ।
- १८ ' स्ववित्ततितनिपुः ' इदं सामासिकपदम् । १९ धर्मे अथ-
इवानम् । ' अपाप ' (अप + अप) इत्युपसर्गाम्पासः ।
तितनिपुं = धर्मसंतानादपेतम् (४) इति यास्कः स्ववि-
त्ततितनिपुम् दुर्गः इति । ' तन विस्तारे ' इत्यस्य सनि
रूपम् । धर्मात् आत्मानं तनितुं विस्तारयितुम् अपगमयि-
तुमिच्छति यः स तितनिपुः । तस्यैव ' अलंकरिष्णुः '
इत्यर्थः ।
- २० ऊहतेरप्यम्पासः कृतो भाव्यकारेण ' अपोहत्यपोहति '
(३) इति ।
- २१ दुर्गमते ' कथासखा ' कश्चिद्व्यदः पूर्वमादमञ्जनः । ' तनु-
शोभयितारम् ' (५) इत्यस्य स्थाने दुर्गवृत्तौ ' शरीर-
शोभयितारम् ' ।

पत्रं

प्रकृतिः

५६३

२३ 'तनूशुभ्रम्' इति 'ततनुष्टेः' विशेषणम् । 'तनूशुभ्रम्' इत्यस्य विशेषार्थः 'कवासखः' इत्यनेन क्रियते । कः तनूशुभ्र । यः कवासखः । यस्य कपूयाः पापाः सखायः । इति केचित् । वस्तुतस्तु 'कवासखः' इति 'मयवा' इत्यस्य विशेषणम् । कवानां कपूयानां पापानाम् असखा शत्रुः ।

२४ प्रपद्यत = ईश्वरं शरणं गच्छेत् । अधवा । सन्मार्गं प्रपन्नो भवेत् । प्रत्यापद्येत (ग. ज. पाठः) = परावर्तेत ।

५६४

३ गोरुदरे तद्धः केनचिदासङ्गितमिव भाति । उप=समीपे । उत् = उदरस्य । उदरस्य समीपे उपरि नद्धम् उपोन्नद्धम् । उ (उप) + उ (त्) + धन् (नद्धम्) = ऊधन् । उत् + हन् = ऊधन् ।

४ अवस्थायाः = नीहारः तुषारः । तैरोपधिवनस्पतयः क्षिप्वा आर्द्रा भवन्ति ।

७ इळा = अन्नम् । ८ आत्मीयानि = स्वस्मिन्वर्तमानानि ।

१६ 'मेघम्' इत्यस्यानन्तरं वाक्यसमाप्तिरावश्यका ।

१८ यावत् तरः बलम् । 'यावत् तरः त्वयस्ति' इत्यन्वयः । मेघबलेन न किञ्चित्प्रयोजनमत्र । 'अवधीः' इत्यत्र 'जहि' इत्यर्थो नावश्यकः ।

५६६

२१ कियेधा इन्द्र इति यास्कमतं भाति (५६५ । ११) । तच्च शब्दक्रमानुरूपमत एव सत्यम् । १ यन्न ज्ञायतेऽपि ।

२ शत्रुबलं धारयति संस्तप्नाति ।

१५ 'अजयम्' अयं शब्दो दुर्बोधः ।

१७ इयं पञ्चमिषा देवयानपितृ णि (२१-२२) च कठोः पतिपदि छन्दोगे च दर्शने । दर्शनं ब्रह्मणः ।

५६७

१ विष्पितः = विः = (विस्तीर्णः) + पितः = (प्राप्तः) । 'विस्तिष्ठते विष्पतिः' इति च. पठो दुर्बोधः । 'प्राणिना कर्मातुरूपेण' (च. पठः) । 'संभृतं' (५६३ । २३) 'दिष्टं' इति (तथैव) अत्र 'इति' च न व्याख्यायते । इति शब्दस्य स्वार्थस्य न ज्ञायते ।

पत्रं

पङ्क्तिः

५६७ १-७ 'यदद्य मैत्रावरुणं तु वा सौर्याद्या' (अनुक्र०) । आया
 ऋक् सौरी । 'तु वै' परिभाषया एतदादीनि सप्त सूक्तानि
 मित्रावरुणदेवतादि । 'स्तुतौ तु मित्रावरुणौ सूक्तैर्यदिति
 सप्तभिः (ऋ० सं० ७ । ६०-६६ सूक्तानि) । यदद्य
 (७ । ६० । १) उत्तम्य (७ । ६२ । १-३ ऋचः) ।
 इति तिस्र उद्वेति (७ । ६३ । १-४ ऋचः) इत्यर्ध-
 पञ्चमाः । सौर्यम् (बृह० ६ । ४-५ छोकौ) ॥

८ अर्थमारिम् सूक्ते चतुर्थ्यामृचि 'मित्रो अर्थमा वरुणः
 सजोपाः' इति पञ्चम्यां च 'मित्रो अर्थमा वरुणो हि
 सन्ति' इति श्रूयते । एवं सति मित्रावरुणदेवत्वमिदं सूक्त-
 मिति शौनकेन कथमुक्तम् ।

५६९ १५ 'मोक्तजीकः' इत्यनेन गतार्थता (निरु० ६ । ४) । १६
 'आ व ऋजसे००' (ऋ० सं० १० । ७६ । १) इय-
 मृग् (५१८ । २-३) दुर्गेण न व्याख्याता । 'दूतं वो०'
 अयं मन्त्रः कथं शेष उच्यते । अयं पूर्ण एव ।

५७१ १९ 'होताऽपोनर्त्रया अन्वाहः' (आश्व० श्रौ० ५ । १) ।
 २० एतस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतमिति सायण-
 भाष्ये । तत्रैते पाठमेदाः । यथाशास्त्रं ('दृष्ट'
 नास्ति) क्रमेण (२३) नोऽस्माकं धनानाम् (२३)
 तद्धि तत्रैव युज्यते (५७२ । २) निरुक्तकारो ब्रवीति
 याज्ञे शकट इति वा (३) अधुनैव सोम० (७) ।

५७२ १ वेदे 'ऊधरिव' 'ऊध इव' इति द्वे अपि संधिरूपे ।
 २-३ ऊधो यथा गोशरीरस्याधःस्थाने वर्तते तथाधिपवणचर्म
 हविर्धानशकटस्याधस्तात्तिष्ठति ।

५ चर्मरूपमूयः । ६ सोमे उल्लिख्यमाने तत्त्वम० । 'इतरम्'
 इति ग. च. ज. पाठः प्रामादिकः ।

११ क एते कोचत् । १२ 'शकृदटम्' (५७१ । २) इति
 दं. पाठः । शकृत् अटति इति 'शकृदटम्' (५७१ । २) ।
 शकृता अटति इति शकृदटम् । १२-१३ तेन शोका तच्छ-
 रुतेनेति युक्तं मयनि ।

पत्रं
५७३

पङ्क्तिः

५ ' उद्धिद्वलभिदैः स्वर्गकामः । इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्वमिति ' मध्यंदिनः ' (आश्व० श्रौ० ९ । ८) । ' गोसवर्वावधौ पशुकामः । इन्द्र सोममेतायामिति मध्यंदिनः ' (तथैव) दुर्गदत्तो विनियोग आश्वलायनसूत्रे नोपलभ्यते ।

७ ' गोधे तले ज्य घातवारणे ' (अमरः २ । ८ । ८४) । गोधे अङ्गुलित्रं च । १४ ऋचि ' प्रवृद्धः ' (४) इति पाठान्तरम् । दुर्गेण तस्वीकृतमिति भाति यतः ' प्रवृद्धोदकः बहूदकदाता भव ' इति तत्कृतविवरणम् ।

५७४

१-३ उग्रमुग्रम् = अतिशयेन भीषणम् । ३ दमायन् = दमयन् । अन्यमन्यम् = सर्वान् शत्रून् ।

४-६ अतिनेनीयमानः (५७३ । १८) = भृशं पराजित्य मृत्यु-सात्कुर्वन् । देवताविशेषमतिशयेन = सर्वा देवता अयमति-शेते इति कृत्वा । अयमिन्द्रः सर्वेषु देवताविशेषेषु उत्तम इति पौनःपुन्येन निर्णयते इति दुर्गविवरणम् ।

५ ' अमुष्मात्सुतान् कामान् ' इति पाठान्तरम् । सुतान्कामान् सुतरूपकामान् । अथवा । सुतान् इतरांश्च कामान् ।

११ चोष्कृत्यते = पुनःपुनराह्वयति (सायणः) ।

१९ अश्वस्तोत्रमश्वस्तोमः । तत्पतिपादका मन्त्रा अश्वस्तोभीयाः । ' यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इत्येतस्त्रिभिरनुवाकैः पट्विश-तन्श्वस्तोभीयान् जुहोति ' (तै० सं० ४ । ६ । ७) । ' अश्वस्तोभीयं जुहोति ' (तै० ब्रा० ३ । ९ । १२) । ' मा नो मित्रमिति प्रवृचम् (कात्या० श्रौ० २० । ८ । ७) आज्यं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा जुहोति ' । अश्वस्तोभीयेन = ' मा नो मित्रम् ' इति. सूक्तेन (ऋ० सं० १ । १६२) ।

' संज्ञपनात्प्राक् मा नो मित्रम् ० इत्यावपेत ' (आश्व० श्रौ० १० । ८) । ' षोडशतपथद्वयः ' (पाठान्तरम्) = षोडशाद्वयं हूपन्ते । अयं विनियोगः शतपथब्राह्मणे दीयते । ' शतपथे ' इदं विवरणं घ. ट. ठ. ड. पुस्तके-ष्वन्तर्भावितं पाठोऽप्यशुद्धोऽत एव दुर्बोधः कृतः । ' मा नो मित्रो वरणो अयमागुरित्येतत्तममग्निगावावपति । उप-

पत्रं

पङ्क्तिः

५७४

प्रागाच्छसनं वाज्यर्वोप प्रागात्परमं यत्सधस्थमिति च ।
(शत० ब्रा० १३ । ५ । १ । १८) ।

शतपथे केवलं पठनमेव यथाश्वलायनसूत्रे । आहुतिविनियोगो
मानवश्रौतसूत्रेष्वलभ्येत ।

२१ ' अनेकविधान्०० चकार तत्तदहमेव ' इदं पाठान्तरं साय-
णभाष्यान्वोद्धृतम् ।

५७५

२ आशाः = दिशः । प्रदेशमित्यर्थः । १४ दत्तयः = दानानि ।
दत्तिशब्दः कश्चिदेव प्रयुज्यते । १७ मात्राः = मानानि ।

१९-२० ' अनु ' इत्यस्मान्नामरूपे कर्तव्ये प्रत्यय आवश्यको यथा
पदधातोः अकारप्रत्यये परे पदमिति नामरूपं भवति पाद
इति वा । तादृशः प्रत्ययोऽत्र लुप्तः । २१ ' संप्रति ' इत्यत्रापि
प्रत्ययलोपः । ' इदं न संप्रति ' (योग्यं न्याय्यं वा) इति यास्ककाले प्रयोग आसीदिति भाति । ' सांप्र-
तम् ' इति व्याकरणनियमानुसारं रूपम् । छ. त. द. पुस्तकेषु ' उपसर्गलुप्तो नामकरणः ' (५७१ । १२)
इति पाठान्तरम् । उपसर्ग इति कृत्वा लुप्तो नामकरण-
प्रत्ययः ।

५७६

२ विकुपितं = कन्यानां दानादानाम्नां सुपिरं विस्तृतं भवति ।
९ छ. ड. पुस्तकयोर्निष्कृतमूले द्वाविंशतिः खण्डः । अत्र तु
त्रयोविंशतिः । एतत्केवलमितरपुस्तकानुकरणं स्यात् ।

५७७

८ संपातशब्दो न नपुंसकः । तस्मात् ' संपातं नाम सूक्तम् '
इति पाठोऽशुद्धः । ' संपातसूक्तं नाम ' इति पाठे ' नाम ' -
पदं व्यर्थम् ।

१३ ' नापि द्यौः ' इत्यभ्याहतं दुर्गेण । १५ ऋग्विवरणे
' अमत्रः ' (१०) इत्यस्य ' अम्यमितो वा ' (५७६ ।
१३) इति द्वितीयाधो न प्रदर्श्यते ।

२० आद्यौ गायत्रौ पादौ ततो द्वौ जागतौ सास्तारपङ्क्तिः । नेय-
मास्तारपङ्क्तिः किंतु पुरस्ताद्ब्रह्मती । आद्ये पादे द्वादशाक्ष-
राणि शेषेषु प्रत्येकमष्टाक्षराणीति तस्यां लक्षणम् । वस्तु-
तस्तत्पादे दशाक्षराण्येव न तु द्वादश । ' विमदस्य
सहोदर्याः सर्वा आस्तारपङ्क्तयः ' (बृह० छन्दोनुक्रमणी

प०
५७७

पाङ्क्तिः

१० । ९) । एनदनुरोधेन ' आस्तारपाङ्क्तिः ' इति दुर्गेण लिखितं किंतु तत्प्रामादिकं यस्मात्तस्मिन्नेव ग्रन्थे ' पष्ठे पुरस्तद्द्वार्हते त्रिष्टुबन्ते कुह श्रुते ' इति लिख्यते (छन्दोनु० १० । १०) । दुर्गकृता ईदृशाः प्रमादाश्चनवधानमूलाः ।

२१ वसुकपुत्रो वासुक्रो वसुकृत् तस्यार्पम् ।

५७८

११ अश्रयो विद्यन्तेऽस्य तदश्रिमत् । ' अश्रिमत् ' इति छ. त. द. पाठः । १४ अनुक्रमण्या ' नृमेधस्यार्पम् ' । पाठान्तरे ' तेमस्यार्पम् ' । ' इन्द्राय साम (ऋ० सं० ८ । ९८) सूक्तस्य तथा तस्योत्तरस्य (८ । ५९) च । नृमेधना-माङ्गिरस ऋषिरित्यवगम्यताम् ' (बृह० आर्षानुक्रमणी ८ । ४३) । ' श्रयन्त एमे (१००) सूक्तस्य नेमो नाम भृगोः सुतः ' (तथैव ८ । ४४) ।

१७ दधतः इत्यस्योपरि चिह्नं कृत्वा ' परिचरतो वा ' इति ट. पुस्तके प्रान्ते लिख्यते तत् ठ. ड. पुस्तकयोस्तर्भाष्यते ।

१८ ' कामिनां कामान् ' इदमनवश्यम् । अस्य इन्द्रस्य कामं विधत्तः कुर्वतो जनानिन्द्रो न पीडयति ।

१९ ' सः ' (अद्याहृतं) चोदयन् भवति यः इत्यादि ।

५७९

१ ' अगस्त्यस्यार्पम् ' अथवा ' आगस्त्यमार्पम् ' इति साधु । न ' अगस्त्यमार्पम् ' अथवा ' आगस्त्यस्यार्पम् ' ।

२ तदधीनत्वेन = तदधीनः पराधीन इति ।

३ ' मोदनजिह्वमिति वा ' (५७८ । १८) ५ ' अर्चनीयैः ' (५७९ । १९) न व्याख्यातम् ।

५ गाथा नयन्ति ते । नुधातोर्थप्रत्ययेन नव्यः ।

६ ' शुष्णम् ' अद्याहृतम् । आभिमुख्येन = बृहस्पतिस्थानं प्रति मुखानि कृत्वा ।

७-८ अनया स्तुत्या तस्य नवो मानो भवतीत्यन्वयः ।

८ ' शु स्तुतो ' (धा० २ । २५) परस्मैपदी एव । नुदादिगणस्थो ' नृ ' धातुरपि दृश्येत् । ' नवते ' इति न पाणिनीयग्रन्थम् ।

पत्रं

पाङ्क्तिः

५७९

१४ ' इति ह विज्ञायते = ब्राह्मणे श्रूयते (ट. श्रान्ते) । ट. ड. पुस्तकयोस्तदनुरोधेन ' इति ब्राह्मणे श्रूयते ' इति पठः ।

१८०

२ ' अस्मामि धृतयः ' इति द्वे पदे । हे धृतयो भवतां शवः अस्मामि । ' धवति धावति ' एते पाठान्तरे । ' मर्दति ससृते ' एतौ मूलपाठौ । दुर्गस्वीकृतो निघण्टुपाठो भिन्न आसीत् ।

१५ ' सुमत्स्वपमित्यर्थः ' (५७१ । ८) अत्र ' इत्यर्थः ' । ' आ गलना धमनीनामित्यर्थः ' अत्र ' इत्यर्थः ' । एतौ शब्दौ यास्केनेतरत्र न प्रयुक्तौ । अत एव क्षेपकौ श्याताम् ।

२० ' सोमस्य धमनिपूरणेन ' इत्यन्यथः । १९-२१ सोम-
धानेन कदाचिद्धमन्यो नाड्यः पूर्णम् । तेन श्वासनिरोधः
स्यात् । सदा स्तुवन्नापि कदाचित्सोमं तव धमनिषु प्रवेशय-
न्हं तव क्रोधमुत्पादयेयम् । अयमर्थः कदाचित्स्यात् । दुर्ग-
मते सोमेन धमनिपूरणं परितोपहेतुः ।

५८१

५ अथ मतं = यदि मन्यसे ।

७ ' अयाचताम् ' इति प्रयोगात् ' याचिष्यति ' (५८० ।
१२) इत्येव दुर्गस्वीकृतनिरुक्तपाठः । गले स्थिता
धमनिः गलधमनिः । गल एव वा धमनिः । ' गल्दा धम-
नयो भवन्ति ' (५८० । १३) इत्येव सर्वेषु पुस्तकेषु
पाठः । ' गलितं हि तस्या धीयते ' (५८० । १-७)
इति दुर्गविवरणम् । भाष्ये तु ' गलनमासु धीयते '
(५८० । १३) । दुर्गपाठो न कुत्राप्युपलभ्यते । १०
भाष्ये ' गल्दा धमनयो भवन्ति ' न तु ' गल्दा धमनि-
भवति ' ।

१० ' गल्दा । गल अदने ' (पा० १ । ५४७) भौवादिः । गलनं
पूर्णं कामानाम् । गलेः पूरणार्थत्वं स्कन्दस्वाभिन्नोक्तम् ।
तद्वदति । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' (पा० ३ । २ । ३)
शब्दाः " (निघण्टुभाष्ये १ । ११ । ५४) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

५८१

१४ ' गलना धमनीनाम् ' (५८० । १४-१५) इति छ.
त. द. पाठः । अस्मिन्पाठे ' आ ' अयमुपसर्गो ' विशन्तु '
इत्यनेनान्वेति ।

१४-१५ ' आगलना धमनीनामित्यत्रार्थः (५८० । १५) न
व्याख्यातम् ।

१५ ' धमन्ति = नवं मदमुत्पादयन्ति ' इति दुर्गकृतोऽर्थः ।
यदि ' आगलना धमनयः ' तर्हि धमनीनां धमनय इत्यस्य
कोऽर्थः । ' इन्दवो धमनयः ' इत्यस्य च कोऽर्थः ।
'ताभिर्धमनिभिः ' इति तृतीयार्थः कथं लभ्यते ।

१८ अनयोः पाठयोः कतरो दुर्गशीकृत इति न ज्ञायते ।
' नानाविभक्ती त्वेते ' इति ग. च. ज. छ. पाठः समी-
चीनः । नानाविभक्ती इति = नानाविभक्तीति (पाठ-
न्तरे) । अयं संधिरपाणिनीयः ।

२०-२१ ' आगल्दा धमनीनाम् ' इति प्रयोगे गल्दाशब्दो धमनि-
वाचकः कथं भवेत् । यास्कमते ' गल्दा धमनयो भवन्ति ' ।
अत्र ' आगल्दाः ' इति प्रथमान्तं ' धमनीनाम् ' इति
पष्ठयन्तम् । एवमेते पदे नानाविभक्ती । भिन्नविभक्ती
इत्यर्थः । इन्दवः सोमा धमनीनामागलनाः । धमनीद्वारा
उदरे गच्छन्ति । दुर्गकृतं विवरणं (१४-१५) भिन्नम् ।
धमनीनां धमनीमध्ये या आगलनास्ताभिः इति दुर्गः ।
' आगल्दा धमनीनाम् ' इदं गल्दाशब्दस्य धमनिवाचकत्वे
कथं ज्ञापकं भवेत् । ' इन्दवो धमनीनामागल्दाः '
इत्यन्वयः ।

५८२

१२ तस्यामेव = यथा ' मा स्वा सोमस्य० ' इयमृग्वृहती-
सहस्रे विनियुक्ता तथेयमपि ।

१४ ग. च. ज. पाठे ' दानकर्म ' नास्ति । अथ मतं = यदि
केचिन्मन्यन्ते । १५ न + अरापासः । रायः = धनम् ।

१५ ' नारायासः ' इत्यस्म. दानकर्म ' न पापामः ' इत्यस्मा-
दध्ययनं ब्रह्मचर्यं तस्य ' जल्दवः ' इत्यस्मादाहिताग्निं
चानुमीयते । श्रवसां हितापां ' जल्दवः ' न तु ' जन्तवः ' ।

- पञ्च पङ्क्तिः
- ५८२ १७ 'ज्वलहीनाः १ इति ग. च. ज. पाठः । १८-१९ यत्
+ इत् + तु + इन्द्रम् ।
- ५८३ २ 'भास्वद्द्रवणो वा' इति दुर्गः । मूले तु 'भास्वमनो द्रव-
तीति वा' (५८२ । ६-७) ।
- १७ 'वृको लाङ्गलं ००० लम्बनेर्वा' (७-८) न व्याख्यातम् ।
वि + कृत् = वृ + ऋ + क् = वृकः । 'निवपन्तौ' ..
(६) इति भाष्ये 'वपन्तौ' वृचौ । १७ भूमौ लगाति
संलग्नं भवतीति लाङ्गलम् । लाङ्गलस्य को भागो लाङ्गूल-
सदृशः । लाङ्गूलं पशोः पश्चाद्भागाच्छ्रम्बते । लम्बन क्रिया-
योगादेव लाङ्गूलं लम्बते ।
- १८ 'तत्कृतौ यत्कृते' (पाठान्तरम्) । तत्कृतौ = अश्विनोः
कृतौ । सा कृतिर्वर्षादिवर्षादिः । 'यत्कृते महानुग्रहे सति'
इदं 'तत्कृतौ' इत्यस्य विवरणम् । 'यत्कृते' इति पाठे
'इत्यतः' (१९) व्यर्थम् ।
- २० 'दत्तौ दर्शनीयौ' (८) इति भाष्ये । 'शत्रूणां दासयितारौ'
इत्यादि दुर्गः ।
- २२ दस्युमभिधमन्तौ = दस्युं विनाशयन्तौ । दस्युः = दुर्भिक्षम्
(दुर्गः) । 'अभिधमन्तौ' इत्यस्य दुर्गमते द्वावर्थौ ।
विनाशयन्तौ अभिपुष्यन्तौ (२३) इति च ।
- ५८४ ४ 'ईश्वरः पुत्रः' (५८३ । ९) इति पाठान्तरं ग्राम-
दिकम् ।
- ८ छ. ड. पुस्तकयोः संहितायां च 'कदू मही०' इत्यर्धचः
प्रथमः 'इन्द्रो विश्वान्० इति द्वितीयः । अयं क्रमो दुर्गेण
किमर्थं विपर्यस्त इति न ज्ञायते ।
'द्विगुणकामिनो वा' इति दुर्गः । 'द्विगुणं कामयन्त इति
वा' (५८३ । १०-११) इति मूले । द्रव्यं द्विगुणं
कुर्वन्तीति वा द्विगुणं स्यादिति द्रव्यं ददतीति वा द्विगुणं
द्रव्यं कामयन्त इति वा ।
- ११ इयं संतो वृहती न वृहती । १२-१३ 'वेकनाटाः खलु
कुसीदिनो भवन्ति' इत्यत्र 'खलु भवन्ति' (५८३ ।
९-१०) न व्याख्यातम् ।

- पत्रं पङ्क्तिः
- ५८४- १३ सूर्यदशः = यारहैव जन्मनि सूर्यो दृष्टः । १३ ' पुनः = जन्मान्तरे ' (ट.) । ठ. ड. पुस्तकयोरिदमन्तर्भाव्यते ।
- १५ ' पराणि ' (५८३ । १३) = पारलौकिकेष्वहःसु-
इत्यादि ।
- १६ एव भावो मतं विद्यते एषां ते एवमाविनः ।
- ५८५ ९ ' स्तेयमतस्पादोहणं० ' छ. थ. ध. पाठः प्रामादिकः ।
कदाचिदुच्चारणसीकर्यार्थं स्वीकृतः स्यात् ।
- १३ ' त्याज्यु सैका मत्स्यः सांमदो मैत्रावरुणिर्मन्यो वा बहवो
वा मत्स्या जाछनद्धा अदित्यानस्तुवम् ' इत्यनुक्रमणिका ।
अत्र विकल्पेन त्रय ऋषय इत्यनुक्रमणिकाकारः शौनकः ।
मत्स्या एवर्षय इति के वेदयन्ते (५८५ । ३-४) ।
अत्रैवार्पक्यने यास्कस्य को हेतुः । यास्कमतं भिन्नं स्यात् ।
केचिद्वेदयन्ते न तु तदास्कमतम् । यास्ककाळे भिन्नानि
मृताभ्यासत्रिति स्पष्टम् । शौनककृतानुक्रमणिका यास्ककाळे
नासीदिति भाति । ' ऋषेर्वा ' इत्यादि दुर्गमतं (२०) ।
- २१ ' स्पन्दते ' इति ग. च. ज. पाठः । मत् (मधु) +
स्या (स्पन्दस्ते) = मत्स्याः । निघ० २ । १४
इत्यत्र ' स्पन्दते ' इति पाठः । ' स्पन्दति ' इति
पठन्तरम् ।
- ५८६ ३ ' जलेभ्यं जलेशयं ' (५८५ । ५-६) शब्दौ वृत्तौ
न दीयेते । केवलं तयोर्विवरणं क्रियते ।
- ९-१० ' त्रितः कूपे० (ऋ० सं० १ । १०५ । १७) ' सप्त
मर्यादा० ' (ऋ० सं० १० । ५-६) इत्येते द्वे ऋचौ ।
एतयोः पूर्वा ' त्रितः कूपे० ' इति । सा कुत्सस्य वार्ष-
यस्माद्धितः कुत्सश्चोभाक्षनि कूपे पतितान्नित्याह्वयते ।
' चन्द्रना इति सूक्तस्य त्रित आपयोऽथवा ऋषिः '
(आर्यानुक० १ । २०) । यथा १०१-१०४ सूक्तानां
कुत्सऋषिरेवमत्रापि । अथवा । त्रित आपयः ।
- १० ' ऋचामेकाधिकत्वेऽपि ' आर्षम् ' इत्येकवचनेनैव प्रयो-
गः । अपि इति प्रत्ययविज्ञम् ।

- पत्रं पङ्क्तिः : ५८६ २२ अस्मिन्सूक्ते ' वित्तं मे अस्य रोदसी ' इत्येकोनविंशति-
वर्जम् अष्टादशसु प्रत्युचं वर्तते ।
- ५८६ २३ असौ व्रितः किमर्थमेतद्रोदसी श्राव्याचकार । १४-१५
अन्धकूपः = अन्धतमसा व्यापृतः कूपः ।
- ५८६ २४ ' ससैव ' इत्यत्र ' एव ' (५८५-८) ' स्तेय०
नृत्तोद्यमिति ' (५८५-९-११) च न व्याख्यातम् ।
- ५८६ २० तैः = हिरण्यगर्भादिभिः । तासां मर्यादानां प्रत्याख्यायकाः
भङ्गारः तेषामनुस्मरणार्थं तेषां निराकरणार्थं च येषु ग्रन्थेषु
(सूक्तेषु) ता मर्यादाः कथितास्तासां संदर्भोऽभिव्यज्यते ।
तासां मर्यादानां न ते उपपादयितारः । अनादित्रेदे ता
नित्या एव । पाठान्तरं सुलभमेव । २२ एतन्मर्यादाकरण-
मौपचारिकं न तु वस्तुभूतम् ।
- ५८७ २ ' आगात् ' अत्र ' आ ' कश्चि न वर्तते । अभि + गात् =
अभिगच्छन् । भाष्ये ' अधिगच्छन् ' (५८५-९) ।
- ५८७ ३-४ इमां मर्यादा निषेधरूपाः । स्तेयं निषिद्धमित्यादि । स्तेय-
मित्यादेर्द्वितीया ' अधिगच्छन् ' इत्यस्य कर्मेति । पातके
नृत्तोद्यं (५८५ । १०) = पातकं कृत्वा न कृतमित्यनृ-
तवचनम् । ' पातके नृत्तोद्यम् ' इत्यत्रावग्रहः किमर्थं न
लिखितः ।
- ५८७ ७ भूतसंख्यं यावत् । ९ विसर्गे विसर्जने काले प्राप्ते (ग.
च. ज. पाठः) । इन्द्रियाणां विसर्जने = काले प्राप्ते =
मृत्युकाले ।
- ५८७ १० ' व्रितः कुपे० ' इति प्रथमो निगमोऽहुरणशब्दविवरणार्थ-
मुपात्तः । तदर्थमेव ' सप्त मर्यादाः० ' इति द्वितीय उपपत्तिः
पूर्वस्मात्पृथगतोऽयमिति कृत्वा ।
- ५८७ १२ विशिष्टैः स्मृतिकारैः = मन्वादिभिः । ' स्वतन्त्र इति '
पाठान्तरम् ।
- ५८७ १३ निरुक्तमूलं वृत्तौ च वत इति न यतेति ।
- ५८८ ८ ' अतितः ' पाठान्तरे । वतः = बलादतीतः (५८७ ।
१९) = दुर्बलः । ' अतः सान्त्वयमाने ' (धा० १ । ३८)
इत्यस्मान् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

५८८

१६ ' कक्षया कक्षगता रज्जुरश्वन्धनी युक्तमात्मना बद्धमश्वं परि-
ष्वजते तद्वत् ' (सायणः) । ' लिबुजा व्रतति ०० तत-
नाच ' (५८७ । २१-२२) न व्याख्यातम् । लि
(लीयते) + बुजा (विभजन्ति) । भूगौ लीयते लोकाश्च
तां विभजन्ति छिन्दन्ति । ' विभजति ' इति पाठान्तरम् ।
व्र (वरणात्) + ततिः (ततनाच) । कस्याक्षरस्य
' सयनाच ' इति व्युत्पत्तिरिति न ज्ञायते । बह्वी भूमिं
वृणात्यात्मानं सधृतस्तनोति । ' ततनान् ' इति तनोते-
रभ्यासः । ' शयनाच ' इति पाठान्तरम् ।

२३ ' अप्याययति ' इति ग. च. ज. पाठः । अ (नञर्थे)
प्याययति = न वर्धयति । उष्णेन जलं वर्धते । वातः शीती-
करणाज्जलं न वर्धयति । अयमर्थः स्यात् । ' ओप्यायी वृद्धौ '
(धा० १ । ४८९) ।

२४ प्यायते वर्धते । इदमकर्मकम् । ' आप्याययति ' इत्यत्र
णिच् स्वार्थे । निरुक्तमूले ' आप्याययति ' इति पाठः
(५८७ । २३) ।

५८९

३ ' माङ् माने शब्दे च ' (धा० ३ । ६) । ' डुमिञ् प्रक्षे-
पणे ' (धा० ५ । ४) । ' माङ् माने ' इत्यस्य ' मिमीहि ' ।
' डुमिञ् ' इत्यस्य ' मिनु ' । मिनुहि कस्माद्वातोः ।

४ चायनीयम् = अन्वेयणीयम् ।

१५ सः शिशुकः । तस्मिन् शकुनौ उत्सुकं मनो यस्य ।

१७ वृक्षस्य नीडभूतेषु = वृक्षे यथा नीडास्तथा वयम् ।

१८ ' वने न वायो० ' इत्यस्य दुर्गवृत्तिः (५८०-५९०)
सायणेन स्वभाष्ये स्वीकृता किंतु वृत्तेर्वृत्तिरुक्तौ वा नामापि
नालिरूपतः ।

२३ रात्रिपर्याया नाम केचिन्नागाः । २४ अजीगः = जागर्ति ।

५९०

१६ पदविभागतः = पदविभागमधिकृत्य ।

२२ ' यद्दृत्तात्रियं ' (पा० ८ । १ । ६६) । यत्र पदे यद्दृ-
व्यस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् (भट्टोजीदीक्षिताः) । यद्दृ-
त्तात् = यस्मिन् यद्वर्तते तस्मात् । न्यधायि = नि ।
अधायि । एयमनुदात्तम् । येः अयं वायः पक्षिभिः ।

पत्रं

पाङ्क्तिः

२५ अपुष्कलः = न पूर्णः । यस्माच्चलब्धस्तच्छब्दमाकाङ्क्षते ।
वाशब्दस्य न कोऽप्यर्थः ।

५९१

५ ' रथयति ' ' रथयति ' इति पाठान्तरे । ७ ' रथह-
र्यति ' इत्यत्र हलोपेन रथयति । ' रथयतीति सिद्धः '
(५८८ । ३-४) इति न व्याख्यातम् । सिद्धात् सिद्ध-
शब्दात् रथेतिनाम्नः आख्यातम् । अयं नामधातुरित्यर्थः ।
सिद्धो रथः । तं प्रेम्णुः = रथं कामयते । अत्र न विकल्पः ।
तेन 'वा'शब्दो व्यर्थः । ' रथयति रथं हर्षयति तत्प्रेम्णु रथं
कामयते ' इति दुर्गपाठः स्यात् ।

१३ वग् (वच्) + वनुं = वाचः वननीयम् । वाचा यत्प्रा-
र्यते तत् ।

५९२

७ ' ब्रूम ' इति ग. च. ज. पाठः प्रामादिकः । ७-८ तर्प-
यति तर्पयितीश्री (ग. ज. पाठः) = तर्पयन्ती = तर्प-
यित्रीम् । एवं द्वौ पाठौ मिश्रीकृतावत्र ।

७-८ इपम् अन्नलक्षणां धेनुं तर्पयन्तीं गाम् ।

९ दामित्र असंक्रमणशीलामिपम् । ' असंक्रामणीम् ' (१)
इति च. पाठः । ' असंक्रामिणीम् ' इति ग. ज. पाठः ।

१० इपः अन्नस्य हेतुभूतमुदकम् । ११ स्तुतानि शस्त्राणि च
विद्यन्तेऽस्य । स्तुतानि उद्गात्रा गेयानि । शस्त्राणि होत्रा
शंसन्तीयानि ।

५९३

२ विप्रासप्रज्ञाः (ग. ज. पाठः) = विप्राः प्रासप्रज्ञाः ।
अत्रैकः ' प्रा ' गलितः ।

१४ सहनशील = अभिभवनशील । १६ उत्सम् = उत्स्यन्दनं
मेघम् ।

५९४

१८ ' यदरायील्लक्ष्मीप्रम् ' (बृह० ८ । ५९) ।

५९५

६ ' नमुनायन्तस्थ ' दुर्बोधम् । पाठान्तरमपि तथा । पिशा-
चादीनामयमव्यक्तत्वनिः स्यात् ।

८ ' सत् ' इति पाठः (निघ० १ । १२) न तु सत्त्वम् ।

९ ' चातयतिर्णाशने ' ग. च. ज. पाठः ।

९-१० चातयतिर्णाशने । ' बृहस्पते यथातपसि देवपीयुम् ' ।

पत्रं

५९५

पङ्क्तिः

(३६६ । ५-६) । 'लोकेऽपि हि प्रसिद्धं देशादुच्चातित इति' (३६९ । १३) ।

१० 'चनति अतति (निघ० २ । १४ । ३७-३८) पतति' (निघ० २ । १४ । ११४) ।

१२ 'सत्त्वैः कर्मभिः' (५९४ । ८) इति सर्वेषु निरुक्तमूलपुस्तकेषु पाठः । दुर्गस्वीकृतपाठः 'सत्त्वैर्नामभिः' इति । संभवनाय आदरदर्शनाय समर्धानि ।

१७ कश्चिद्भ्वनिरूपयते । तस्यानुरणनात्मकः प्रतिध्वनिः अनुकणति अल्पं ध्वनिं करोति । 'मात्राणूभावात्कणः' (५९४ । ३) इति पाठान्तरं शुद्धम् । मात्रायाः परिमाणस्य अणूभावात् अल्पत्वात् कणो न तु काणः । दर्शनस्य अणूभावात्काणः ।

१९ 'एकीभूतत्वात्' तथा पाठान्तरे 'एकभूतत्वात्' इत्यस्याप्यर्थो न ज्ञायते । 'विक्रान्तः = दूरः' इति कोशेषु । काणे कीदृशं शौर्यम् । विक्रान्तं भयप्रदम् । अथवा । सर्वे जना नयनद्वयेन पश्यन्ति । अयं त्वेकेनैव ।

१९-२० अविक्रान्तं = दूरस्थितपदार्थान् द्रष्टुमसमर्थम् । २० 'इत्यौपमन्यवः' (५९४ । ३-४) दुर्गेण न पठ्यते ।

२३ अतत्र (पाठान्तरम्) = अत्र + तत्र ।

५९६

२ 'कालकणोपेतः' (५९४ । ८) न व्याख्यातम् । 'अलक्ष्मी' इति ग. च. ज. पाठः । दुर्गस्वीकृतपाठः स एव । यतः स 'अलक्ष्म्या' (३) 'अलक्ष्मीर्निर्नश्यति' (४) इति शब्दौ प्रयुनक्ति । 'निर्नाशयाचकार' (५९४ । ८) इति छ. त. द. पाठः । 'अलक्ष्मीः' इति पाठे का एना अलक्ष्म्यः ।

३ इमानि निदानानि कास्मिन्मन्त्रे दीयन्त इति न ज्ञायते ।

४ 'अरादिकाणे सूक्तं च पञ्चवारं दिने दिने । अलक्ष्मी-नाराजं सखं पुष्टे लक्ष्मीः प्रवर्धते' (ऋग्विद्यानं ४२२) ॥

५ 'परार्णार्णस्य दमिष्टस्य स्थविरस्य जज्ञे' (५९४ । ९-१०) इति न व्याख्यातम् ।

पत्रं

पङ्क्तिः

५९७

२ मतिम् इच्छां पूरयत । मतिं मनो बुद्धिं वा प्रीणयत पालयत वा । ' पालयत ' (पाठभेदे) अथवा ' प्रीणयत ' अर्थे शब्दः प्रक्षिप्त इव भाति यस्मात्पञ्चे (२-३) ' पूरयत ' इत्येक एव शब्दः ।

२-३ केन पूरयत । जलेन । कुतः । मेघात् ।

७ स्वधितिः = परशुः । बर्हणा = महता कौर्येण ।

९ क्रिविर्दती दियुतो विशेषणं न तु दियुदेव । ' अपि वा देवं कंचित्कृतदन्तं दृष्ट्वैवमवश्यत् ' (५९४ । १४-१५) न व्याख्यातम् । इदं वाक्यं दुर्बोधमसंबद्धं च पूर्व्येण । ' अवश्यत् ' इति वचनेर्लुङि रूपम् । तस्मात् न किमपि प्रयोजनम् । छ. त. द. पुस्तकेष्विदं वाक्यं न वर्तते ।

५९८

११ शतपथब्राह्मणे ' प्राश्नात् ' इत्यस्य स्थाने ' प्राश ' इति वर्तते ।

१३-१४ तस्य पदस्य तत् पदं दूरस्थमपि अन्वयेन संबद्धम् । येषां पदानामर्थेन संबन्धो नास्ति तेषामानन्तर्यमकिंचित्करम् ।

१५ यस्मात्पूषा अदन्तकः (९) तस्मान्स करुळ्नी कृतदन्तः । करुळ्नी देवो भगार्थमपूषभ्यः कश्चिदन्य एव स्यात् । यथा पूषा वामं ददातु भगश्च तथा करुळ्नी देवः ।

१६ दनः = द (दानमनसः) + न (नः अस्मभ्यम्) । दनः = अदमयः अथवा अनरः इति सायणः ।

५९९

७ अस्मद्योगे = अस्मदर्थे । ८ हेतुभावेन = यस्मात्प्रतिमानि कर्माण्यकरोस्तस्मात् ।

१४ परिग्रहः पतिपुत्रादिः । १५ संशतुं = हिसितुम् । ' शु हिमायाम् ' । संशिशारिषुः (१४) = मरणमिच्छन् इति दुर्गः । मदभिभवसाहसादवश्यमयं हन्येतेन्द्रेण ।

१७ वीरिणी = वीरपुत्रवती (सायणः) ।

१८ इन्द्रपत्नी एव न काप्यस्या प्राकृता स्त्री ।

६००

२-३ अयं - स्त्रेको गृहदेवतायां नोपलभ्यते । गृहदेवताः कणु-
त्ताभ्यो मार्तिकाकारः ।

पत्रं
६००

पाङ्क्तिः

‘उपसर्गगुणनिपाताः’ इति गुणशब्दस्यार्थो न ज्ञायते ।
लक्ष्याः बह्वर्था इति ।

२ घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु ‘पदं न तद्धितः’ इति पाठः ।

४ ङ. थ. ध. छ. पुस्तकेषु ‘तदर्थे’ (५९७ । १९)
पाठः । स दुर्बोधः ।

५ ‘वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यर्थः’ (५९७ । १९) इदं
प्रक्षिप्तमिव भाति यस्मात् ‘अश्वयु००० वसूयुरिन्द्र इत्यपि
निगमो भवति’ इदं वाक्यमनन्तरं विद्यते । नेयं विवरण-
पद्धतिर्यास्कस्य । ‘इत्यत्रार्थः’ इत्यत्र ‘अत्र’शब्दो न
व्याख्यातः । ‘इत्यर्थः’ इति कदाचिन्मूलपाठः स्यात् ।
‘आमलना धमनीनामित्यत्रार्थः’ (५८० । १५) एत-
दपि समानम् । तदपि प्रक्षिप्तं स्यात् यस्माच्चतुर्गेण न
व्याख्यातम् (५८१ । १६) ।

९ ‘त्वं सुमेधम्’ (ऋ० सं० १ । ५२) इति मरुत्वती-
यम् (आश्व० श्रौ० ८ । ६) । ‘अभि त्वं मेधम्’ (ऋ०
सं० १ । ५१) इदं तु निष्केवल्यम् (आश्व० श्रौ०
८ । ६) । अयं दुर्गस्य प्रमादः स्यात् ।

१० ‘सुध्यः’ इत्यस्य स्थाने ‘शुध्यः’ इति पाठान्तरम् ।
ऋचि पुनः ‘सुध्यः’ इत्येव पाठः । ‘सुध्यः’ ‘शुध्यः’
इति पाठान्तरम् । च. पुस्तकेऽपि तच्छुद्धीकृतं स्वीकृतं च ।
तच्छुद्धीकरणं न ट. सप्तशपुस्तकानुरोधेन ।

११ सुवीर्या धीर्वा (च. पाठः) । अत्रापि शुद्धीकरणं न ट.
सप्तशपुस्तकानुरोधेन ।

१३-१४ सोमे सोमयगो त्रिवृस्तोमः पञ्चदशस्तोमः सप्तदशस्तोम
इत्येवं स्तोमशब्दः प्राधान्येन प्रयुज्यते । स्तोमैर्भिना सोम-
यागो न भवति । . . .

२० ‘तद्वदर्थे दृश्यते’ इत्यमत्र । मूले तु ‘तद्वदर्थे भाष्यते’
(५९७ । १९) ।

१६ ऋचि ‘ते गावः’ न तु ‘ता गावः’ ।

पत्रं

पङ्क्तिः

६०१

१८ आशिरधर्मशब्दौ यज्ञे प्रयुज्येते । धर्मनामकं गोपयः प्रवर्ये
होमार्थमुपयुज्यते । तच्चादौ तप्यते । आशिरं नाम सोमरसे
मिश्रणार्थं पयः । एकस्मिन् पात्रे गौर्दुह्यते । तच्च महावी-
रनाम्नि पात्रेऽवनीयते तप्यते च छागापयश्च तस्मिन् प्रक्षि-
प्यते । उभयविधमेतत्पयस्तप्यते ततो धर्मसंज्ञां लभते । एवं
गोपयो धर्मो । सोमयागे प्रवर्येऽग्निहोत्रादिषु कर्मसु वा न
कुत्राप्युपयोगः । केवलं लौकिकक्रियास्त्रेव तदुपयोगः ।

२३ तस्मिन् प्रमगन्दे स्थितं तत्स्थम् ।

६०२

१ तस्य प्रमोदो विषयभोगजो न यज्ञक्रियोत्पन्नः । इत्यपि-
शब्दस्यार्थः ।

९ इति प्रेप्ता येषां ते इतिप्रेप्ताः (६०१ । ५) । ' एव
प्रेप्ताः ' इति ग. च. ज. पाठः । ' प्रेप्ता प्रेप्सुः ' एतयोः
शब्दयोः कोऽपि विशिष्टोऽर्थो यास्ककाले आसीत् । प्रेप्ता =
अभिप्रायः । प्रेप्सुः = अभिप्रायवान् । ' एवमभिप्रायाः '
अयं बहुव्रीहिः ।

१० ' अनार्यदेशनिवासः ' इति निरुक्तमूले । ' कीकटा
अनार्यवासिनः ' (६०१ । ४) इति दुर्गस्त्रीकृतपाठः
स्यात् ।

११-१२ मांगदः = मां + ग (गमिष्यति अथवा आगमिष्यति
वृष्ट्या सह मूढद्रव्यमिति हेतुनाम्येभ्यो द्रव्यं) ट (ददाति) ।
' मां गमिष्यन्ति ' इति पाठान्तरम् । माम् (आ) गमि-
ष्यन्ति लोकाः इत्यर्थः ।

१३ अत्यन्तं कुत्सीदी । तस्य कुले जातः । प्रमगन्दस्यात्र ' प्रकृतः '
' पुत्रः ' इति द्वावर्थौ । ' अत्यन्तकुत्सीदः कुलीनः '
(६०१ । ७) छ. त. द. पाठः । ' अत्यन्तकुत्सीद-
लीनः ' घ. झ. ट. ठ. ड. पाठः । प्रथमः पाठः पाम-
दिकः । द्वितीये अत्यन्तं कुत्सीदं (शृद्धिर्जायिका) यस्य
तस्य कुले जातः इत्यर्थः ।

१३-१४ यथा कण्वस्य पुत्रः प्रकण्वः (२६२ । २२) । अत्र
' प्र ' शब्दस्तद्विनार्थः ।

पत्रं

पाङ्क्तिः

६०२

१६ 'तृतीयाप्रकृतिः पण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसके' (अमरः २ । ६ । ३९) । तृतीयाप्रकृतिः स्वयं पण्डः सन् पण्डान्तरं किमर्थं गच्छति । 'पण्डैर्व्यवहरति' इत्यर्थः स्यात् । 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्' ।

१७ स्वकीयी आण्डौ अर्दयति हिनास्ति नाशयति पेपणेन । ईदृशः पण्डः कृतकः ।

१८ 'अज्ञातैः स्त्रीत्वेन गच्छति' इदं दुर्वोधम् । आण्डपेपणेनासौ स्त्रीरूपो भवति । अज्ञा अयं स्त्रीति तमधिगच्छन्तीत्यर्थः स्यात् ।

१८-१९ आण्डौ = आण् (आणी) + ड (वीडयति) । यथा चक्रकालकौ संस्तम्येते तथा पुरुषस्याण्डौ मुखे गृह्णात्वासौ पण्डो मुखेन तौ संपीडयति ।

२० 'हर्म्यं हरणं वा' (६०१ । ५-६) न व्याख्यातम् । 'योऽयमेवास्ति लोकः' इत्यत्र 'यः' (८) 'नीचा-शाखो नीचैःशाखः शाखाः शक्नोतेराणिररणात्' (१०-११) 'रथ्यतिर्विशगमने' (११) तथैव । दुर्गस्वीकृतपाठे 'बुन्दो वा' नास्ति । अत्र 'वा'शब्दस्य वैयर्थ्यम् । 'भिन्दो वा०' न व्याख्यातम् ।

६०३

९-१० 'बहूनां विक्षेपणं सोढु' इति ग. च. ज. पाठः । 'बहूनां विक्षेपणं धनुः' इति मुगमम् । अत्र 'सोढु'शब्दोऽनावश्यकः । कदाचिदत्र 'विक्षेपणं + विक्षेपाणां सोढु' इति द्वौ पाठौ मिश्रितौ स्याताम् ।

९ 'बहुविक्षम्' (३) इति पाठान्तरम् । विक्षः = विक्षेपः । तु + विक्षं = बहु + विक्षम् । धत्तुतस्तु तुवि = बहु । तुवि क्षपयति क्षिणोति वा तत् तुविक्षम् । 'महाविक्षेपं वा' (३) 'मुमुखं' (३) 'शब्दपातिनौ वा' (५) 'शब्दवेधिनौ दूरेवेधिनौ वा' (६) इदं न व्याख्यातम् । १५ सांप्राप्त्यौ (४) न पठितम् 'महाविक्षेपं' मुगमम् ।

१३ शत्रुसंघातानां सार्धयिता नाशयिता । १५ सु आयसौ दीर्घौ । रणः = संप्रामः । रण्यौ = सांप्राप्त्यौ । त्रिच्यनीनि विन्धनः ।

पत्रं

पाङ्क्तिः

- ६०३ १५-१६ 'सांप्रम्या वर्द्धये' (४) इति पाठान्तरं दुर्वोधम् ।
 सांप्राम्यौ + ऋदूये = सांप्राम्यावृद्धये अथवा सांप्राम्या ऋदूये ।
 सांप्राम्यौ वा ऋदूये = सांप्राम्यौ वर्द्धये ।
 १७ ऋदुः = शब्दः । अथवा । विपरीतो 'दूर' शब्दः ।
 यथा । ऋ = २ । दु = दृ । विपर्येग दूर । प पततीत्य-
 स्मात् । वृष विध्यतीत्यस्मात् ।
 ६०४ १८-१९ दुर्गकालेऽपि यास्कभाष्यं कचित्प्रमाददूषितमासीदिति स्पष्टम् ।
 ६ भाष्ये 'निरविध्यत्' (२) न तु 'निराविध्यत्' ।
 तथा च ८ 'आधारयत्' (३) न तु 'अधारयत्' ।
 'आ अदारयत्' (पाठान्तरम्) । अत्र 'आ' =
 सर्वतः ।
 १० स्वाकृष्टं = सु + आकृष्टम् । आकर्णा = कर्णं यावत् ।
 १३ वृन्दारकशब्दो न समाम्नायस्यः । वृन्दारकाः = देवाः
 (अमरः १ । १ । ९) । 'वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ'
 (अमरः ३ । ३ । १६) । १४ वृन्दारकः = हस्ती ।
 अयमर्थः कोशेषु नोपलभ्यते । वृन्दारकः (हस्ती)
 'भिन्दो वा मयदो वा भासमानो द्रवतीति वा (६०१ ।
 १२) । भिन्दः = भिनत्ति प्राकारान् ।
 ४ अग्नेर्विश्वैर्देवैः संवादः ।
 ११ 'कम्' इत्यन्नामसु न पठितम् । 'कमप्यूहेऽन्नं'
 (६०४ । १९) नायं दुर्गस्वीकृतपाठः ।
 १३ 'समश्नन्ति' इति दुर्गस्वीकृतपाठः स्यात् । निरुक्तमूल-
 पुस्तकेषु 'समश्नुवन्ति' (६०४ । २०) ।
 १५ 'अर्धमासे वा' मूले (६०४ । २१) दुर्गपाठे 'वा'
 नासीदिति माति ।
 २४ 'महत्' इत्यस्य स्थाने ग. च. ज. पुस्तकेषु 'बृहत्'
 इति किमिति प्रयुज्यत इति न ज्ञायते ।
 १ 'प्रविवेशिष' इत्यस्य स्थाने घ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु
 'प्रविवेशि' ।
 २ 'पूर्वम्' अयं शब्द ऋचि न वर्तते । ४ कोऽन्यस्ततः
 (पाठान्तरे) । ततः = तस्मात् ।

६०६

२१ ठ. ड. पुस्तकयोः ' हिमेनोदकेन ' इत्यस्यानन्तरं ' शीतेन
वृष्टपुदकेन ' २२ ' अग्निं ध्रमम् ' इत्यस्यानन्तरम् ' अग्नि-
वृत्तीदगम् ' २३ ' ऊर्जम् ' इत्यस्यानन्तरम् ' वलक-
रमुपस्तरणाभिघारणात्मक घृतम् ' । एतत्सायणभाष्यात्
ट. पुस्तके प्राग्ते लिखितम् । तच्चात्रान्तर्भावितम् ।

६०७

२४ वर्णरूपोऽनुग्रहः पूर्वः । तदनन्तरमोपधिनिष्पत्तिः ।

३ ' तिन्दुकादीनि ' इत्यत्र ' तन्दुलादीनि ' इति ट. ठ.
पुस्तकयोः । ' ऋत्रीसपकस्य नाश्रीयात् ' इति मानव-
श्रोतसूत्रपाठः । पृथिव्यन्तर्भागे यत्पकं भवति तत् ऋत्रीस-
पकम् । येनाग्न्याधानं कृतं स ऋत्रीसपकस्य नाश्रीयात् ।

४ ' औपधिवनस्पतिष्वधु ' (६०६ । १३-१४) न
व्याख्यातम् ।

४-५ सर्वेषु वृत्तिपुस्तकेषु ' ओपधि ' इति पाठो न ' ओपधि '
(६०६ । १३) इति । निरु० ८ । ८ इत्यस्य वृत्तौ च.
ज. ठ. ड. पठः ' अन्तरोपधि० ' इति ।

६ सर्वेषां नाम्नामसौ उपपत्तिः युक्तता ।

१० यदा बहवः संयुक्ता भवन्ति तदा ते एको द्वौ त्रय इति
गण्यन्ते । १३ यद्वृष्टे यस्मिन् वृष्टे ।

५५

२५-२६

ट. पुस्तके ' उक्तं च पञ्चपञ्चिकापञ्चमाध्याधीन्द्रविंशे
खण्डे ' । अत्र ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमी पञ्चिका । तस्याः
पञ्चमोऽध्यायः । तस्य द्वाविंशः खण्डः । वस्तुतस्तु पञ्चम-
पञ्चिकायाः त्रयस्त्रिंशः खण्डः । अध्यायस्याष्टमः ।

५६

१० ' न वा एतन्निषेते ' (मैत्रा० सं० १ । २ । १५) ।

१४२

१९ ' नस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ' न व्याख्यातम् ।

' ताम्यः स्वाहा ' इति च । दुर्गिस्त्रीकृतमन्त्र. कस्या
संहितायां वर्तेत इति न ज्ञायते । मैत्रायणीसंहितायां (२ ।
१२ । २) कपिष्ठलसंहितायां (२९ । ३) च ' स न '
अधुत्तरार्धे न विद्यते । तैत्तिरीयमंहितायां ' नाम ' शब्दोऽ-
पि (३ । ४ । ७) । श्रावकमंहितायां ' ताम्यः स्वाहा
वृत् ' (१८ । १४) ।

पत्रं

पङ्क्तिः

२३७

५ दृश्यते । मूलः 'सन्दृश्यते' (२३६ । ३) । दरे सन् अन्तिके सन् इति सन् द्विः प्रयुक्तः । दुर्गस्वीकृतमूलं 'सन्' सकृदेवासीदिति भाति ।

२६१

१४ सप्तदशशस्त्रसनाभिप्रायेण = वाजपेये सप्तदश शास्त्राणि शस्यन्ते । 'तं प्रलया' इति सप्तदशं शस्त्रम् (२६० । १४) । यदा सोमो मन्थिपात्रेण शुक्रपात्रेण च गृह्यते तदेदं शस्यम् । एवं सोमोऽस्या ऋचो विषयः ।

२६६

२० 'अत इत्यस्येन' (पाठभेदे) = अतः अकारस्य इत् इ इति व्यत्ययः विपरीणामः । तेन ।

३०२

२४ पाठभेदे दत्तो विनियोगः आश्व० श्रौ० ८ । ५ इत्यत्र स्व-रसामप्रकरणे नोपलभ्यते ।

३३३

६-८ पाठभेदे वर्तमानः पाठः तैत्तिरीयसंहितास्थः (१ । २ । १०) ।

५ निचुं = नीचैः । पुणः कृणन्ति अथवा दधति ।

८ 'निचुम्पुण निचुम्पुणः' इति कपिष्ठलसंहितायां वाजसनेयि-संहितायां च वर्तते । 'अवभृथ निचुम्पुण निचेरसि निचुम्पु-णोव देवैर्देवकृतमेनो यक्षय मर्यैर्मर्यकृतमुरोरा नो देव रिप-स्याहि' (कपि० सं० ३ । ११) । 'अवभृथ निचुम्पुण नि-चेरसि निचुम्पुणः अर्धं देवैर्देवकृतमेनोऽयासिपमव मर्यैर्म-र्यकृतं पुराण्यो देव रिपस्याहि (वाज० सं० ८ । २७) ।

दुर्गस्वीकृतपाठः प्रायशो मैत्रायणीसंहितास्थः (मैत्रा० सं० १ । ३ । ३९) । तत्र 'निचुम्पुण निचुम्पुणः' इत्यत्र 'निचुङ्कुण निचुङ्कुणः' इति वर्तते । काठकसंहितायां (४ । १३) तथैव । तत्र 'चिकित्वान्' 'गृहं गृहः' इति च न वर्तते । दुर्गस्वीकृतपाठो मिश्रो यस्मात्तत्र 'निचु-म्पुण निचुम्पुणः' इति कपिष्ठलसंहितास्थं वर्तते । तेषां सर्वं मैत्रायणीसंहितास्थम् । इदं मिश्रणं दुर्गोणान्वेन वा केन-चिकृतमिति नः ज्ञायते । 'चिकित्वान्' कपिष्ठलसंहितायां नास्ति । दुर्गोऽपि तन्न व्याख्याति । कदाचिद्दुर्गकृतं

पाङ्क्तिः

यणीसंहितापाठो भिन्न आसीत् । यास्मिन् दत्तोदाहरणं वाजसनेयिसंहितातो गृहीतमथवा कपिष्ठलसंहितात इति निधेयं न शक्यते ।

- १६ ' पुरुराणोः ' (पाठभेदे) वाजसनेयिसंहितास्थम् ।
 १८ ' निचुम्पुण निचुङ्कुण ' (४६२ । १२-१३) इत्यत्र मूलपाठः कदाचित् ' अवभृथ निचुङ्कुण ' इति स्यात् ।
 ' निचुङ्कुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ' इत्येव दुर्गा वदति ।
 ' अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमा भवति ' इदमपि दुर्गेण न व्याख्यातम् ।

५८५

- १५ अभिधेतन = अभि + धेतन । अत्र 'धा' धातुः न 'धाव्' । अभिधेतन = अभिधत् । ' तस्मिन्तदेनो वस-
 वो नि धेतन ' (१० । ३७ । १२) । निधेतन = निधत् ।

६०२

- ६ ससाराधय (च. पाठः) = संसाधय + संराधय ।

पत्रं पङ्क्तिः

मुद्रणानन्तरम्—एतेषां मूलमुपलब्धम्—

- २ । ९ इषे त्वेति न्छिनत्ति (मान० श्रौ० १ । १ । १ । १३) ।
 १० ऊर्जे त्वेत्यनुमादि (मान० श्रौ० १ । १ । १ । १४) ।
 ४६ । ५ विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ४ । ७) ।
 ५२ । २० विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ४ । ६) ।
 स्वमोपधाने (मैत्रा० सं० २ । ७ । १५ ॥ ३ । २ । ६) ।
 ५६ । १० (वा० सं० २३ । १६ मैत्रा० सं० १ । २ । १५) ।
 ६३ । १ विज्ञाप्येते इव (काठ० सं० ६ । २) ।
 २४ शस्त्रे (आश्व० श्रौ० ७ । ५) ।
 २५ तृचाशीतिष्ठ (ऐ० आ० ५ । २ । ५) ।
 ६४ । १३ विनियुक्ता (आश्व० श्रौ० ५ । १२) ।
 ८९ । ५ (वा० सं० १६ । ५४ मैत्रा० सं० २ । ९ । ९) ।
 ११७ । ६ वारवन्तीयानुशंसने विनियुक्ता (लाट्या० श्रौ० ४ । ९ । २२) ।
 १२६ । १९ (२ । १७ ॥ ६ । १३) ।
 १७० । २ पुरोमुवाक्येयम् (आश्व० श्रौ० २ । १७ ॥ ६ । १३) ।
 १८६ । २३ उपल इति (निघ० १ । १० । १८ — १९) ।
 १८९ । ४ सदकनाम (निघ० १ । १३ । १९) ।
 २८१ । १० अनिरात्रे (आश्व० श्रौ० ६ । ४) ।
 २० कृत्तिवासाः (तै० सं० १ । ८ । ६) ।
 २९८ । २१ (मैत्रा० सं० ४ । १३ । ७ ॥ तै० मा० इत्यादि) ।
 ३१६ । २ वपापा याज्या (आश्व० श्रौ० ३ । ८) ।
 ३२५ । ६ हिसार्थस्य (घा० ९ । ९) ।
 ३३१ । २२-२३ स प्रतिगारायोपविशति (मान० श्रौ० २ । ४ । २ । २३ ॥ २ । ४ । ६ । १३ ॥ २ । ५ । १ । ४०) ।
 ३७२ । ८-९ प्रजानन्त्यमुप याहि विद्वान् (तै० सं० इत्यादि) । अत्र
 ' विद्वान्प्रजानन्त्य याहि यत्तम् ' (कपि० सं० ३ । १०) इत्यवश्यम् ।

पत्रं पङ्क्तिः

५३६ । १५ प्रवर्ग्ये शस्यते (आश्व० श्रौ० ४ । ६) ।

एतेषां मूलमद्याप्यनुपलब्धम्—

६३ । ४	शिशिरं जीवनाय कम् ।
१०३ । ४	दुःस्वप्नदर्शने विनियुक्ता ।
२५० । ८	गर्भानुमन्त्रणे विनियुक्ता ।
२५५ । ६	तृमेधे विनियुक्ता ।
२८४ । ३	कन्याप्रथमोपगमे विनियोगः ।
२८५ । ४	राक्षोघ्ने कर्मणि विनियोगः ।
३०२ । २४	पाठभेदे वर्तमानो विनियोगः ।
३११ । १४-१५	व्यूढस्य च दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि सूक्तं शस्यते ।
३१८ । ११-१२	महाव्रते महदुक्थे तृचाशीतिषु शस्यते ।
३४६ । १६-१७	पौर्णमासस्याग्नेयस्य हविषो याज्यैषा ।
३५९ । २४	शंयोर्वाके विनियुक्ता ।
४३० । ६	वाजपेये चाग्नेयशस्त्रे (पाठभेदे) ।
४७६ । १६-१७	आरुयानमृक्ते विनियुक्ता ।
५०५ । १४	पाठभेदे दत्तो विनियोगः ।
५६१ । १८	आवापे विनियुक्ता ।
५७३ । ५	उद्भिद्वलभिदोर्निष्पेवस्ये शस्यते ।
५८६ । १०	प्रातरनुवाकाग्निशस्त्रयोर्विनियोगः ।
६०० । ९	दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते ।

निरुक्ताध्यायखण्डस्थाने पत्राणां पङ्क्तीनां च यत्राऽऽदेशः
कर्तव्यस्तानि स्थानानि—

३१ । ११	(निरु० १ । १)	(५ । ६-७)
६८ । १३	(निरु० १ । १)	(१० । ६)
७८ । १	(निरु० १ । ५ इति)	(४४ । ४)
३	(निरु० १ । ५)	(४४ । ७)
९६ । १७	(निरु० २ । १६)	(१७५ । १९-२१)
९८ । ६-७	(निरु० १ । १९)	(१०९ । १६)
११४ । ११	(निरु० २ । ११)	(१६२ । १७)
१६५ । १२	(निरु० १ । ७)	(५० । ५)

पत्रं	पङ्क्तिः		
१७२ । ५	(निरु० २ । ७)	(१५१ । ७)	
१८० । २२	(निरु० २ । १५)	(१७४ । १-२)	
१८३ । ७	(निरु० २ । ८)	(१५३ । १३-१४)	
१९२ । ५-६	(निरु० २ । ८ वृत्तिः)	(१५५ । १६ आरम्भ १५६ । ५ यावत्)	
२४० । १५	(निरु० १ । २०)	(११३ । १७-१८)	
२४१ । २	(निरु० १ । २०)	(१११ । १४)	
२६४ । १८	(निरु० ३ । १३)	(२४२ । १४)	
३०४ । १०	(निरु० २ । ५)	(१४५ । २०)	
३१७ । १०	(निरु० ४ । ७)	(३०९ । १४-१५)	
३३७ । १८-१९	(निरु० २ । २६)	(१९६ । ३)	
३४७ । २४	(निरु० २ । २१)	(१८५ । १७)	
३६५ । १९	(निरु० २ । ५)	(१४२-१४३)	
२१	(निरु० २ । ६)	(१४७ । १०-११)	
३६७ । १०	(निरु० ४ । २१)	(३५४ । २३-२४)	
४०७ । १०	(निरु० ४ । १६)	(३२८ । ६)	
५२ । २१	(निरु० ४ । १३)	(३१९ । ८-९)	
५५४ । २७	(निरु० ६ । ४)	(५०२ । १४-१५)	
५५५ । ५	(निरु० ५ । २३)	(४७६ । १२-१९)	
५५३ । २४	(निरु० ४ । १०)	(३१४ । ६-७)	
५७६ । ६	(निरु० ५ । १)	(३८५ । ६)	
५९० । २४	(निरु० ५ । २८)	(४८६ । ४-५)	
५९९ । २६	(निरु० ६ । ६)	(५१० । १०)	
६०२ । १४	(निरु० ३ । १७)	(२६२ । २२)	

शुद्धिपत्रकम् ।

पङ्क्तीनामङ्काः (१) (३-८) (३८) (१०२) (२१२)
 (२५०) (३९७) (४०९) (४६१) (९०७) एषु
 पत्रेषु प्रामादिकाः । ते शुद्धीकर्तव्याः ।

कोणेषु लिखिताः खण्डाङ्काः कदा कदा खण्डाक्षराण्यपि प्रामादिकानि
 कदा कदा अध्यायाक्षराण्यपि । यथा—

अशुद्धम्	शुद्धम्
६३	१०
९५	१६
९९	सप्तदशः १७
१२०	द्वितीया
१२७	द्वितीयः
	२
२२९	अष्टमः
	८
२६५	अष्टादशः
	१८
२६७ }	एकोनविंशः
२६९ }	१९
२७१	विंशतितमः
	२०
३४५	१९
३६१	विंशतितमः
	२०
३६३	एकविंशः
	२१
३६५	एकविंशः
	१९
३६७	एकविंशः
	२५

पत्रे	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
		२१	२५
३६९ }	षट्		पञ्च
३७१ }		२६	२५
३७३	षट्		पञ्च
३८३		२०	२७

४६० पत्रे पाठभेदानाम् अष्टमाङ्कादनन्तरम् अङ्काः प्रामादिकाः ।

३७८ पत्रं ७७८ इत्यङ्कितम् ।

१	६	च प्रवृत्तानि	च प्रवृत्तानि
	१२	स्वरसौष्टव	स्वरसौष्टव
	१७	मतएवा	मत एवा
	१९	(ग. च)	(ग. 'नीयं च)
	२०	कल्पः	कल्प
३	२८	दयात	°दयात
	३०	याज्ञिकोप	याज्ञिकोप* क
५	२६	द. न.	द.
६	२४	क. घ.	क. ख. घ.
	२६	क. घ.	क. ख. घ.
	३०	~	~
१०	१३	भाष्यवचनकर्म	कर्मवचनभाष्य
	१९	सर्ग निपा	सर्गनिपा
	२४	नामा	' नामा
	२५	भवन्ति	भवन्ति '
११	५	वृक्षा कि	वृक्षीकि
	१५	तत्रै	' तत्रै
		प्रदिशन्ति	प्रदिगन्ति '
	२६	गन्धैर्न	गन्धैर्न
	३०	ठ.	ट.
१२	७	क्षुप	क्षुप
		प्रसम्भेत्	प्रसम्भेत्
१३	२७	ह. च.	ग. च.
	२८	घ. ज.	घ. झ.
		घ. ज.	घ. झ.

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१४	२९	तत्तत्	तत्
१५	१६	चौवि	चौवि
	१७	त्रिधा	त्रिधा
	२१	तथा	तथा
	२३	माना	माना
	२५	धीनि.	धीनि;
	२९	६	७
		७	८
		८	९
	३०	९	१०
१८	२	क्रियाभिनि	क्रियाभिनि
	३	१४-४	१ । ४४
	१०	१-४	१ । ४५
	२७	गो	गो
२२—	२२	वविषय	वविषयं
२६—	२७	परिहृतः	परिहृतः
		परिवर्तितः	परिवर्तितः
२७	१५	शक्तिवात्	शक्तिवान्
२८	२१	*वक्तृचित्	*वक्तृचि* त्कं.
२९	२८	*वधारणार्था	*वधारणार्थं । व*
३०	१४	चष्टेर्था	चष्टेर्था
	२८	जायेतैतस्मिन्	जायेतैतस्मिन्
३६	९	दधिचिदि	दधि चिदि
	२९	आह	आह
३८	२४	संदष्टा	संदष्टा
	२७	मघ्नं द्यादि	मघ्नं द्यादि
३९	८	अभित्या	अभि त्या
४३	९	यस्याय	यस्याय-
४४	१४	मरुद्भयः	मरुद्भयः
४६	२१	प्रयत्न	प्रयत्न

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं	
			२१	२५
३६९ }		षड्		पञ्च
३७१ }			२६	२५
३७३		षड्		पञ्च
३८३			२०	२७

४६० पत्रे पाठभेदानाम् अष्टमाङ्कादनन्तरम् अङ्काः प्रामादिकाः ।

३७८ पत्रं ७७८ इत्यङ्कितम् ।

१	६	च प्रवृत्तानि	च प्रवृत्तानि
	१२	स्वरसौष्टव	स्वरसौष्टव
	१७	मत एवा	मत एवा
	१९	(ग. च)	(ग. °नीयं च)
	२०	कल्पः	कल्प
३	२८	ख्यात	°ख्यात
	३०	याज्ञिकोप	याज्ञिकोप* क
५	२६	द. न.	द.
६	२४	क. घ.	क. ख. घ.
	२६	क. घ.	क. ख. घ.
	३०	~	~
१०	१३	भाववचनकर्म	कर्मवचनभाव
	१९	सर्ग निपा	सर्गनिपा
	२४	नामा	' नामा
	२५	भवन्ति	भवन्ति '
११	५	वृक्षी कि	वृक्षीकि
	१५	तत्रे	' तत्रे
		प्रदिशन्ति	प्रदिशन्ति '
	२६	गर्भेन	गर्भेन
	३०	ठ.	ठ.
१२	७	क्षुप	क्षुप
		प्रसज्येत	प्रसज्येत
१३	२७	ह. च.	ग. च.
	२८	घ. ज.	घ. झ.
		घ. ज.	घ. झ.

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं रादि वेति	शुद्धं रादि वेति (ट. रादि चेति इति रस्माच्चैत)
	२२-२४	ट. पाठस्याज्यः	
७८	१	वार्ये	वार्ये
	१६	लक्षणैक	लक्षणैकैक
	२८-२९	धाविधिः वुः	धाविधि वुः
७९	४	कर्मकृत— नाम	कर्मकृत नाम
	८	कश्चिर्न । न	कश्चिन् । न
८१	२६	त्यादीनिः	त्यादीनि
	२९	कथं वानु*	वानु*
८३	५	तदेतच्चे	तदेतच्च
८७	२८	निष्ठानुपूर्वापदप्र	निष्ठानुपूर्वापदप्र
८८	१५	ष्वथः	ष्वर्थः
८९	१२	पृतासु स्पर्धनायेषु	पृतनासु स्पर्धनायेषु
९०	१३	सघोष	सर्वोद्य
९२	२६	३ ड.	३ ड.
		४ ड.	४ ड.
	२८	८ ड.	८ ड.
९३	२	तद्यथापि	तद्यथा पि
	५	२२	२ । २
	२४	झ. ट.	झ. ट.
	२६	झ. ट.	झ. ट.
९४	६	युक्तिर्त्वा	युक्तिर्त्वा
	२८	६ घ.	६ घ.
९५	२८	झ. ठ.	झ. ठ.
९६	२६	प्रवादा	प्रवादां
९७	२८	वादीऽ	वादीऽ
९८	२५	विज्ञाता स	विज्ञाता प्र.
	२६	विज्ञता स.	विज्ञता प्र.

प०	पाङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
४९	२८	ध्वङ्कोनास्ति	ध्वङ्को नास्ति
५०	९	विसीमतः	वि सीमतः
५२	१५	विसीम	वि सीम
५४	१७	स्यादृष्ट	स्यादृष्ट
	३०	चिन्तनं.	चिन्तनं. ८ छ. त. छ. थ. ध. ठ. ड. स्यादृष्ट.
५५	१२	४।२	५।८
५६	२१	दृष्ट	दृष्ट
	३०	स्मरणाह्वयं.	स्मरणाह्वयं. १४ ग. ज. प्रष्टं.
५७	४	तन्वं,	तन्वं
	२५	नामैव	नामैव
६२	२६	मध्येन्तेः	मध्येन्ते
६३	९	निष्टृकास	निष्टृकास
	१०	बिभ्यस्पन्तो	बिभ्यस्पन्तो
	११	निष्टृका	निष्टृका
६४	२२	बोर्दाह	बोदाह
६५	२६	निर्विस्तन्.	निर्विस्तन्;
६६	४	मुविदु	मु विदु
६७	२८	न्तेत्येषदे	न्तेत्येतदे
६८	१७	१।१	१।१-११
७१	२९	न्याख्यातं तन्वम्	न्याख्यातं तन्वम्
७२	११	तत्रैव	तत्रैव
७३	१९	पुरि शय	पुरिशय
७५	२२	अस्	अस
		नकारिता	न कारिता
	२६	घ. झ. ट.	घ. झ. ट.
	३०	ग. घ. ङ.	ग. घ. ङ.
७६	२२	घ.	घ. ट.
		रमाश्च	रमाश्च (ट. च्चै) तर

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं.
१२०	२८	शङ्खला	शृङ्खला
१२४	१७	(नि०	(नि०
१२५	२०	[पा०
१२६	१७	उत्तरकाल	उत्तरकालं
१२७	२७	; ट.	; ठ.
	२८	; ड.	; ढ
	२९	४	४ च.
	३०	(ढ, पे)	(ढ, पे)
१२८	७	कुरो	कूरो
	२७	निवृत्ते	निर्वृत्ते
१३५	२	दम्पाहि-	दम्पादि द्रव्यम् ।
१३६	२३	१ ङ.	१ ठ. ङ.
१३७	३	शरीरं	पूः शरीरं
	३०	कदातीतिश्च	कदातीति श्च
१४६	२६	पर्वणै	पर्वण
	२७	८ ट	८ ठ
१४७	५	व्रक्षणाद् वृत्ता	व्रक्षणाद् वृत्त्वा
	२५	पर्ववती	पर्ववती
१४८	१६	न आदि	आदि
१५४	२६	सत्तत्त्वं	सैतत्त्वं
	२९	*जुविद्धा*	*जुविद्धा*
१५६	२४	दिलिङ्गा स्त्रीपुंलिङ्गा	दिलिङ्गा स्त्रीपुंलिङ्गा
१५८	१५	रादत्ते	रादत्ते ।
	२५	व्यर्मुदा	व्यर्मुदा
	२८	ग. ज.	फ. ख. घ. ङ. ट. च.
१६२	४	शतनुः-	शतनु-
१६७	१६	१४२	१४
	२८	इये	इय-
१६८—	१०	ता	ता
	११	मेमाना	मेमाना

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१००	१२	स्यासो	स्यासौ
	२८	ट. मयोभूः० रुद्र मृळ	मयोभूः० रुद्र मृळ
	३०	गोतिमः *श	गोतिमः *श
१०१	२६	योनिष्टे प्रपित्वे०	योनिष्टे० प्रपित्वे
	३१	१६ ७	१६
१०२	३०	शं चतुः*	शं चतुः*
१०३	१७	चार्थ	चार्थ
	२९	तावत्सपाठः	तावत्स पाठः
	३०	रूढाणां *ना	रूढाणां ना
१०४	२६	ठ. कृति	ट. कृति
१०५	१८	तेचेद्	ते चेद्
	२७	त्कौम्भयु०	त्कौम्भयु०
१०६	२४	कृतिभिस्तु	कृतिभिः स्तु
११०	१५	पुनर्विर्वृ	पुनर्विर्वृ
	२८	७ घ. झ.	७ घ, झ, ट.
१११	२०	नामप्राधा	नाम प्राधा
	२१	देवते	देवते
		तत्	तत्
	३०	ड. वारवन्तं	ड. वारवन्तं. ९ क. ख. छ. त.
११३	२९	६ क. ख. घ.	६ क. ख. घ. :
११४	२३	घ. झ.	घ. झ.
	२८	*शेन* ज.	शेन ज*
११५	२७	५ घ.	५ घ.
११८	२२	प्रीणातेर्वा	प्रीणातेर्वा
११९	३	मेघा	मेघो
	११५	ष्टाभ्या	ष्टाभ्या
	१२८	ग. च. ट.	ग. च. घ. ट.
		तदैक.	तदैः (घ. दे) क.

पत्रं	पाङ्क्तिः	अंशुद्धे	शुद्धे
२३०	८	सा	स
२३२	३०	मलान्	मलान्
२३३	१०	द्विदशतः	द्विदशतः
२४०	२६	६ क. ख. घ. ङ.	६ क. ख. घ.
२४३	२५	पाकैः	पाकै
	२	रिहं	रिहं
	२२	ईर्यति	ईर्यति
	२४	१ क. ख. रिहं;	१ क. ख. रिहं;
		ग. घ. ज. रिहं;	
२४६	२४	पमिमी	पमिमी
२४९	१६	यवां	यवां
२५८	३०	१२ ध	१२ ध
२५९	२८	ठ. अपा	ठ. अपा
	२८	१२ ध	१२ ध
२६०	१०	४७	४४
	१५	९।११	९
२६३	७	१३।७	१३
२६४	१५	णाव्या	णाव्या
२६५	२४	पमार्थ	पमार्थ
	२८	ख.	ख.
२६७	२५	पमादर्श	पमाप्रदर्श
२६८	२६	अथ वा	अथ ' वा
		तीति यज्ञः	तीति ' यज्ञः
२७०	११	नंवा	संघा
२७३	२९	५ १	धन्वमु
२७४	१३	प्रति पिदः	प्रतिपिदः
२७५	२९	*दानहृत्तो	*दानहृत्तो
	३०	मम	मम ध्रुने
२७६	२५	नुद्योगी	मुद्योगी

पत्रं	पङ्क्तिः	अक्षरं	शुद्धं
१६९	१२	नधेनं	न धेनं
१७०	२६	वाहि°	वाहि°
१७१	२८	१० ड.	१० ड
१७८	२६	घ. ट.	घ.
		यावद्वर्ण°	यावद्वर्ण°
१८०	३०	१२ घ.	१२ घ.
१८२	२९	शस्यते	शस्यते
		च	च । इद°
	३०	चै	च । इद°
१८७	३१	१६ ड. थ. घ.	ड. थ. घ.
१८८	१८	समुद्रानु	समुद्रान्
१९०	२०	चव्या	चव्या
१९१	२०	उतस्यानः	उत स्या नः
१९५	७	प्रसिन्धु	प्र सिन्धु
१९६	२९	अग्रन्	अग्रन्मे°
		अहन्	अहन्मे°
	३२	२२	३२
२०५	२५	रायो	रायो
२०६	२७	२	३
२०७	१७	नसंशम्भे	नसं शम्भे
	१८	११	१
	२७	इत्यपि°	इत्यपि°
२१०	२९	यथैवं°	यथैवं° व
२१२	२६	*दने	*दने
२१६	१६	आरो	आ रो
	२५	क्तनि	क्त नि
२२५	९	त्येवं	त्येवं°
२२६	२१	खल	खल
२२९	१६	हेलते	हेलते
२३०	७	मक्षि	मन् क्षि

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
	२७	धानौ नाः	धानौ (नाः)
	३१	उद्वेचं	उद्वेचं
		उद्वेचं	उद्वेचं
४४६	२१	द	द
४५०	९	वत्येह	वत्येह
४५३	१	जातिः तां	जातिः । कौं
	४	एवं	एवं
	१५	विशेषां	विशेषां
४५६	१४	प्रदि	प्रदि
	२४	मिःपपी	मिःपपी
४५८	२०	रस्ये	रस्ये
	२५	*पड्वेळं* न	*नड्वेळं* व
४६०	२४	प्रमुहं	प्र मुहं
४६३	१७	देवरोष	देवरोष
४६८	४	उज्जिहीत	उज्जिहीते
४६९	२७	त्रिष्टुप्	त्रिष्टुप्
	२२	च.	च.
४७४	२७	ठ. ड.	ठ. ड.
	२८	तवान्यः	तवान्यः*
४७८	६	समर्थ	समर्थ
	१३	समाधी	समाधी
	२७	*माथी	*माथी
४८०	२३	५ क. स्.	५
४८१	२०	कर्म	कर्म तस्य*
४८२	८	प्राणाता	प्रीणीता
४८५	३०	:इस्ना	इस्ना
४८६	१८	आविद्य	आ विद्य
४९१	१०	योऽथः	योऽथः
५०५	२०	आमे	आमे
५०९	२०	प्र युवाच	प्रयुवाच

पद्यं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
४०५	१४	त्रा	त्रा
	२७	दे	द्वे
	३०	१३ क. ख. घ.	१३ क. ख. घ.
४०८	२९	यज्ञसेद्वि	यज्ञसद्वि
४१२	२९	व. वतः	द. वतः
४१३	१५	नाद्वौ	नाद्वौ
४१४	८	वसथे	वसर्थ
	१४	स वा	सै वा
४१५	३०	स्यैर्म	स्येयम्
४१६	३१	पसौ	च. पसौ
४१७	३०	कस्मि	कस्मि
४१८	२७	३ ड	३ ङ
	२०	पावनेन वा	पावने वा न;
	३२	क. ख. घ.	क. ख. घ.
४२२	४	१३	३ देवीर्दे
	६	देवो दे	देवीर्दे
४२३	६	बहुदा	यद्द दा
	९	शरणो	शरणे
४२५	२१	भूप्रय	भूप्र य
४३१	१५	पर्म	पर्म
४३३	९	निरु	निरु
४३४	१९	मेघादुर	मेघ्या दुर
	३१	मेघं नेद्र	मेघं नेद्र
४३५	३०	*मुखिद-त* ता	*मुखिदते ड* तात्
४३६	२७	*प्रस्या	*मस्या
४३७	२६	स्यार्पम्	स्यार्पम्
४३८	२९	*द्रव	*न्द्रव
	३०	*द्रव	*न्द्रव
४४३	२०	सहृदि	सह हृदि
	२५	च. उर्द्वचं	उर्द्वचं

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
५८६	७	' अंहुरः '	' अंहरणम् '
	१९-२०	स्पष्टार्थीय तस्यैव द्वितीयमुदाहरणम्	' अंहुरः '
५८७	२६	शद्ध	शब्द
५८८	१२	संकल्पं	संकल्पं
५९७	३१	८ घ	८ घ
५९९	२६	ज. घ	ज. घ
	३०	ढ	ढ
६००	७	इन्द्रयः	इन्द्राय
६०३	९	द्वैतम्	द्वैतम्
	१३	बुद्धः	बुद्धः
६०७	५	पञ्चा—	पञ्चा—
	२१	सोमानस्य	सोमानस्य

टिप्पणी ।

टिप्पणी पङ्क्ति न मङ्गल न मुद्रिताः । ते शुद्धिकरणे गगनितम्भाः ।

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
४	२७	तत्त	तत्त०
९	१	१४	१३
१०	१	५३	५३
	७	प्रथमाद	प्रथमा
११	१	सामर्थ्य	सामर्थ्य
१२	१	' भूयः '	६ ' भूयः '
१३	१	२७	२६
१५	२५	= विद्य	+ विद्य
१६	७	७	२७
	१५	३५	१६
२०	२७	९	५
२२	१४	लक्ष्य	लक्ष्य

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
५१२	१०	त्युदकं ।	त्युदर्क
५१४	२५	क.	ख.
	२८	९ ख	९ ख.
५२५	२८	~ ।	।~
५२९	५	नि० घ.	निघ
५२९	२२	विप्रोस्तप्र°	विप्रोस्तप्रज्ञा°
५३२	३०	°मन्थयेन्मन्°	°मन्थयेन्मन्थय°
५३३	१६	विठ्ठा	विठ्ठा
५३६	१३	धामनि	धामनि
५३९	५	मायां न	मायां न—
५४३	२४	मही	महौ
५४५	२२	ममेर्ना	ममेर्ना
	२३	ममेर्ना	ममेर्ना
५४६	१३	ता निम	तानि म
५४७	१९	धनार्था	नार्था
५४९	२०	पर्कानि इमानि	पर्कानि इमानि
५५६	४	लुलुग	लुलुग
५५८	२५	भावन	भावने
	२६	। कृषा° ७९ ।	। ७९ । कृषा°
५५९	१०	‘जवारु’	‘जवारु’
५६२	१२	वृहद्धोषः	वृहद्धोषः
५६३	२७	द. न. म.	द.
५६५	१७	व्युत्पत्तिश्च	प्रयोगश्च
५६९	१०	लैतकुरु	लैतकुरु
५७२	१	संयोगे	संयोगे
	३	ब्रवीति ।	ब्रवीति
५७५	२८	तुर्दशे	तुर्दशे
५८०	१४	भवत आग	भवत आग
	२०	गलनेन धमनि	गलनेन धर्मनि

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
७१	२५	छा ह	छाह
७४	७	६ । १	६१
८१	१	२११	२१२
८३	१४	पत्यापा	पत्यपा
८५	२९	त्वा इ	त्वा ' इ
८६	२३	अगर	अर
	२४	। मध्ये	मध्ये
	२४)) ।
९०	३	तल्लित	सल्लित्
९५	११	प्राक्त्वा	प्राक् तद्
	१६	घोषा	' घोषा
९६	१	अर्थयां	अ्याया
९८	८	आनि	आ नि
	२०	विवक्ति	विवाकि ।
	२१	त्वयि ।	त्वयि]
१००	१५	न्द्राया जु	न्द्रायाजु
	२९	तीक्ष्ण	तीक्ष्ण
१०२	२९	। इति	इति
१०७	१८	सेन०	सेनं
१०८	१८	। १२	—१२
११०	६	ठ. ड.	ठ. ड. पुस्तकयोः
११२	१३	पुस्तकयो	पुस्तकयोः
	२७	= ((=
११९	२८	अदि० =	अदि ^०
१२२	२	आख्या	आख्या
१२३	२८	कानाशो	कानाशो
१२४	२२	सिखस्व ज	सिख स्वज
	२७	खेख	खेख
१२८	१०	इति क	इतिक
१३१	१५	मपया	मपया
१३३			

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
	१६	२०	२१
	१७	२२	२१
२८	२७	अर्थ	अर्थ
३०	१	तदेत	तदेत
३२	१६	२-६	८४ २-६
३३	२६	यानाः	यासां ताः
३४	२८	मन्त्रा ।	। मन्त्रा
	३१	कास्ते	कास्ते ।
३६	५	१०३ । १	१०३
३७	२	इति ऐ० ब्रा०	इति
४३	१०	— उच् —	+ उच् +
	१३	तदेने	तदेतेने
		९ । १०	९-१०
४६	१५	अरास्थो	अरणस्थो
	१७	तस्मान्	तस्मिन्
४८	८	एतमर्थ०	एतमर्थ
४९	२	वदि	वेदि
५२	३१	वर्तते	वर्तते
५६	११	किमस्ति	किमस्ति '
	२४	मेवपद	मेव पदं
५७	२५	केषां चि	केषांचि
५८	१५	काम +	काम
		ने =	नै
५९	१२	तथाच	तथा च
	१४	ट,	ट,
६२	११	अस्य वा	अस्यवा
६३	४	शस्त्र	शस्त्रं
	२७	प्रथमार्धेन	प्रथमार्धेन
	३०	मिहि	मिहि
६४	१६	अवतेः	(अवतेः)

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

रु० आ०

८६ विधानमाला—श्रीनृसिंहमहद्विरचिता ।...	४	४
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिरुता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यरुतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् । ...	१६	४
८९ काव्यप्रकाशः—संकेताख्यटीकासमेतः । ...	३	४
९० शाङ्खायनारण्यकम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाष्कलशास्त्रीयम् । ...	०	९
९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि ।...	४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता । ...	७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिरुतः ।	६	१२
९४ संस्कारपद्धतिः—अभ्यंकरोपाह्वभास्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
९५ काश्यपशिल्पम्—महेश्वरोपदिष्टम् । ...	३	१
९६ करणकौस्तुभः—रुष्णदैवज्ञविरचितः ।...	०	९
९७ मीमांसादर्शनम्—सतन्त्रवार्तिकशाबरभा० भागपट्टकात्मकम् । २५	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः—म. म. अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	०	९
९८. धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्—	०	१३
९९ भास्करीयबीजगणितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् । ...	२	०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः—नागेशमहद्विरचितः । कुण्डार्कयुतः ।	१	१०
१०१ शांकरपादभूषणम्—पर्वतेइत्युपाह्वरघुनाथशास्त्रिरुतं द्विभा०	८	५
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्—भागद्वयात्मकम् ।...	९	४
१०३ श्रुतिसारसमुद्धरणम्—गिर्यपरनामकतोडकाचार्यप्रणीतम् ।	०	१३
१०४ त्रिंशच्छ्लोकी—टिप्पणीविवृतिभ्यां समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थः ।	२	१५
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्—आश्वलायनाचार्यप्रणीतम् ।...	२	१२
१०६ दशोपनिषदः—मूलभावम् । ...	२	०
१०७ लीलावती—श्रीमद्भास्कराचार्यप्रणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभागा ।	३	०
१०८ व्याकरणमहाभाष्यम्—पदीपोद्ध्योतयुतं (अङ्गन०) म. भा. ।	२	१२
श्रीमत्पद्मपुराणम्—महापुराणान्तर्गतं चतुर्भागात्मकम् ।	२०	०
सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिवेदव्यासप्रणीतं निरञ्जनभाष्ययुतम् ।	१	४
आधानपद्धतिः—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिभिः रूता ।	१	१४
पञ्चालम्भमीमांसा—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिविरचिता ।	०	१०
शिवभारतम्—कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् । ...	१	१

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१३६	१५	=	'—'
१५७	२५	न्हजिया	जिह्वया
१७५	२	णाद्	णाद्
१८८	११	सत्क	सत्क
१९७	३	सोतारम्	सोतारम्
२००	१८	छपा	छपाः
२०८	१८	मेघव	मेघव
२१६	२८	कुत्सश्च	कुत्सश्च
२१८	३०	यद्	'यत्' व
२२४	४	सङ्ख्यम्	सङ्ख्यम्

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

रु० आ०

८६ विधानमाला—श्रीनृसिंहभट्टविरचिता ।...	४	४
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिरुता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यरुतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् । ...	१६	४
८९ काव्यप्रकाशः—संकेताख्यटीकासमेतः । ...	३	४
९० शाङ्ख्यनारण्यकम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाष्कलशास्त्रीयम् । ...	०	९
९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि ।...	४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता । ...	७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिरुतः ।	६	१२
९४ संस्कारपद्धतिः—अभ्यंकरोपाह्वभास्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
९५ काश्यपशिल्पम्—महेश्वरोपदिष्टम् । ...	३	१
९६ करणकौस्तुभः—कृष्णदेवज्ञविरचितः ।...	०	९
९७ मीमांसादर्शनम्—सतन्त्रवार्तिकशावरभा० भागपट्टकात्मकम् । २५	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः—म. म. अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्—	०	१३
९९ भास्करीयबीजगणितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् । ...	२	०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः—नागेशमहविरचितः । कुण्डार्कयुतः ।	१	१०
१०१ शांकरपादभूषणम्—पर्वतेत्युपाह्वरघुनाथशास्त्रिरुतं द्विभा०	८	५
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्—भागद्वयात्मकम् ।...	९	४
१०३ श्रुतिसारसमुद्धरणम्—गिर्यपरनामकतोडकाचार्यप्रणीतम् ।	०	१३
१०४ त्रिंशच्छ्लोकी—टिप्पणीविवृतिभ्यां समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थः ।	२	१५
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्—आश्वलायनाचार्यप्रणीतम् । ...	२	१२
१०६ दशोपनिषदः—मूलपात्रम् । ...	२	०
१०७ लीलावती—श्रीमन्नास्कराचार्यप्रणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभागा ।	३	०
१०८ व्याकरणमहाभाष्यम्—प्रदीपोद्घोतयुतं (अङ्ग०) म. भा. ।	२	१२
श्रीमत्पद्मपुराणम्—महापुराणान्तर्गतं चतुर्भागात्मकम् ।	२०	०
सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिवेदव्यासप्रणीतं निरञ्जनभाष्ययुतम् ।	१	४
आधानपद्धतिः—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिभिः रुता ।	१	१४
पञ्चालम्भमीमांसा—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिविरचिता ।	०	१०
शिवभारतम्—कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् । ...	१	०